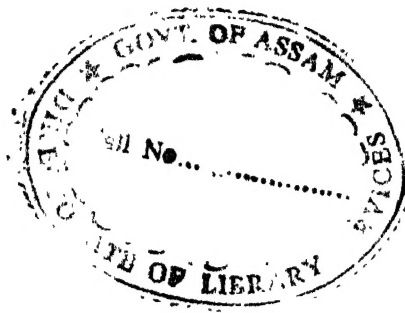
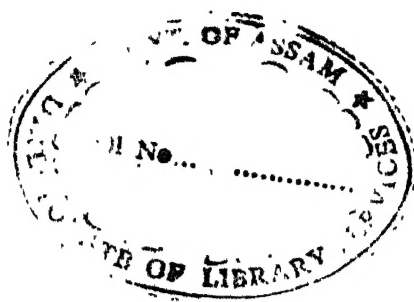

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্র

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰ

অনুবাদ

বজ্জনীকান্ত দেবশৰ্মা

ড° ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মা

সম্পাদনা

বজ্জনীকান্ত দেবশৰ্মা

অসম প্ৰকাশন পৰিষদ

KAUTILYA ARTHASASTRA : An Assamese version of Arthasastra alongwith the original text, edited by Rajanikanta Dev Sarma and published by Laxmi Nath Tamuly IAS, Secretary Publication Board Assam, Guwahati 781021, Assam, India.

Third edition, December 2003

Price Rs. 300.00

অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ আগতীয়া লিখিত অনুমতি অবিহনে এই গ্ৰন্থ বা ইয়াৰ কোনো অংশ ফটোকপি, ৰেকৰ্ডিং আদিৰ দৰে কোনো ইলেক্ট্ৰনিক বা যান্ত্ৰিক উপায়েৰে অথবা কোনো তথ্যৰ সংগ্ৰহ-পুনৰ ব্যৱহাৰ প্ৰণালীৰে পুনৰ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিব বা আন কোনো ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰিব।

No part or whole of this publication may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without the prior permission in writing from Publication Board Assam.

প্ৰকাশক
লক্ষ্মীনাথ তামুলী আই এ এছ
সচিব
অসম প্ৰকাশন পৰিষদ
গুৱাহাটী ৭৮১ ০২১

প্ৰথম প্ৰকাশ : ছেপ্টেম্বৰ ১৯৭৭
দ্বিতীয় প্ৰকাশ : মাৰ্চ ২০০২
তৃতীয় প্ৰকাশ : ডিছেম্বৰ ২০০৩

মূল্য : ৩০০.০০ টকা

মুদ্ৰণ
ভৱানী অফ্‌ছেট এণ্ড ইমেজিং চিষ্টেম্‌ছ প্ৰাঃ লিঃ
ৰাজগড় ৰোড, গুৱাহাটী ৭৮১ ০০৭

সচিবৰ ভূমিকা

১৯৫৮ চনতে প্ৰতিষ্ঠাপিত অসমৰ জাতীয় অনুষ্ঠান অসম প্ৰকাশন পৰিষদে অসমৰ ভাষা-সাহিত্য-সংস্কৃতিলৈ অনেক মূল্যবান অৱদান আগবঢ়াইছে। পৰিষদে আৰ্থিক লাভালাভলৈ আওকাণ কৰি আমাৰ ভাষা-সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্যিকসকলৰ ৰচনাৰাজি একত্ৰে সঙ্কলন— যথা, গোহাঞিবৰুৱা ৰচনাৱলী, জ্যোতিপ্ৰসাদ ৰচনাৱলী, ফণী শৰ্মা ৰচনাৱলী, বাণীকান্ত ৰচনাৱলী, অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী ৰচনাৱলী, ৰত্নেশ্বৰ মহন্ত ৰচনাৱলী, লক্ষ্যদেৱ বৰা ৰচনাৱলী, ভোলানাথ দাস ৰচনাৱলী আদিৰ উপৰিও সাহিত্যিক-ৰাজনীতিক গোপীনাথ বৰদলৈ, তৰুণৰাম ফুকন, নবীনচন্দ্ৰ বৰদলৈ আদিসকলৰ সমগ্ৰ ৰচনা প্ৰকাশ কৰি অসমীয়া বুদ্ধিসত্তা আৰু বৌদ্ধিক জগতত এক আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছে। ঠিক একেদৰে বিশ্ববিশ্ৰুত মহাত্মা গান্ধী, জৱাহৰলাল নেহৰু, ড° সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণ, ৰাষ্ট্ৰিন, ৰাছেল, ৰবীন্দ্ৰনাথ আদিৰ লেখীয়া মনীষীসকলৰ চিন্তা-ভাবনা প্ৰকাশক গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশৰদ্বাৰা অসমীয়া পাঠকৰ মানসিক দিগন্ত বিস্তৃত-বিধৌত কৰাত সহায় কৰিছে। অসমৰ প্ৰাচীন বুৰঞ্জী অধ্যয়নৰ দিশতো অসম প্ৰকাশন পৰিষদ এক বলিষ্ঠ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হৈছে। ড° মহেশ্বৰ নেওগৰ প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী, ড° ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মাৰ কামৰূপ-শাসনাৱলী, হিতেশ্বৰ বৰবৰুৱাৰ আহোমৰ দিন, গুণাভিৰাম বৰুৱাৰ আসাম বুৰঞ্জী, পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাৰ অসমৰ বুৰঞ্জী, ড° হেৰম্বকান্ত বৰপূজাৰীৰ দ্য কম্প্ৰিহেনচিভ হিষ্ট্ৰি অব আচামকে ধৰি বুৰঞ্জী বিষয়ক গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰি পৰিষদে বুৰঞ্জী ৰচনাৰ ধাৰাবাহিকতা অটুট ৰাখিছে। এই দিশত এক বলিষ্ঠ সংযোজন হ'ল অসমৰ প্ৰথম আলোচনী অৰুনোদই, আসাম বন্ধু আৰু মৌৰ একত্ৰ সঙ্কলন।

বৈষ্ণৱ যুগৰ অৱদান বিষয়ক গ্ৰন্থ— সত্ৰীয়া নৃত্য আৰু সত্ৰীয়া নৃত্যৰ তাল, সত্ৰ-সঙ্গীতৰ স্বৰৰেখা, কীৰ্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা ; প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ ৰামায়ণ, মহাভাৰত, ইলিয়াদ, ওডিছী আৰু ইনীদৰ দৰে ধ্ৰুপদী মহাকাব্যৰ প্ৰকাশনক আমাৰ পাঠক সমাজে সাদৰেৰে আঁকোৱালি লৈছে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ, কথা-সৰিৎ সাগৰ ; বিশ্ব-সাহিত্যৰ অজান দেশত এলিচ আদি এক সংখ্যক প্ৰখ্যাত শিশু-গ্ৰন্থ আৰু জনপ্ৰিয় বিজ্ঞান বিষয়ক পুথিৰে অসম প্ৰকাশন পৰিষদে ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰচাৰ-প্ৰসাৰত সততে অৰিহণা যোগাই আহিছে।

কিন্তু অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ দৰে জাতীয় অনুষ্ঠান এটাৰ পৰা ইতিমধ্যে প্ৰকাশিত অনেক দুৰ্মূল্য আৰু দুস্ত্ৰাপ্য গ্ৰন্থ বছৰ বছৰ ধৰি প্ৰকাশ নোহোৱাকৈ থকাত গ্ৰন্থ-আগ্ৰহী সমাজ গ্ৰন্থ-অধ্যয়নৰ পৰা বিৰত থাকিব লগাত পৰিছে। সেয়েহে আমি এই ২০০৩ বৰ্ষতে প্ৰায় ছকুৰি গ্ৰন্থ পুনঃ মুদ্ৰণ কৰি পাঠকসমাজলৈ আগবঢ়ালো। আশা কৰিছো, পঢ়ুৱৈ সমাজে প্ৰকাশন পৰিষদৰ গ্ৰন্থ পূৰ্ববৎ আগ্ৰহেৰে আদৰি ল'ব।

লক্ষ্মীনাথ তামুলী আই এ এছ

সচিব

অসম প্ৰকাশন পৰিষদ

গুৱাহাটী

ডিছেম্বৰ ২০০৩

দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ ভূমিকা

ৰাজ্যলাভ আৰু ৰাজ্যপালনৰ উপদেশ থকা শাস্ত্ৰকে সাধাৰণভাৱে অৰ্থশাস্ত্ৰ বোলা হয়। কৌটিল্যৰ মতে 'জীৱিকাৰ বিবিধ উপায় অবলম্বন কৰি চলা জনসমূহৰদ্বাৰা অধ্যুষিত এই পৃথিৱীখনেই অৰ্থ'; এনে পৃথিৱী লাভ কৰা আৰু পালন কৰাৰ উপায় নিৰ্দেশক শাস্ত্ৰৰ নাম অৰ্থশাস্ত্ৰ বা ৰাজনীতি শাস্ত্ৰ।' ৰাজ্যলাভ আৰু ৰাজ্যবিস্তাৰৰ সৈতে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় নাইবা বৈদেশিক নীতি ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত। অৰ্থশাস্ত্ৰত বহিঃৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পৰ্ক, আভ্যন্তৰীণ শাসন-ব্যৱস্থা আদিৰ বিস্তাৰিত আলোচনা আছে। ভাৰতীয় শাসন-তত্ত্বত কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ এক সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ আছে। এশ পঞ্চাশটা অধ্যায় আৰু এশ আৰ্শীটা প্ৰকৰণেৰে পোন্ধৰটা অধিকৰণত বিভক্ত অৰ্থশাস্ত্ৰ ভাৰতীয় পৰম্পৰাসম্মত।

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ অনুবাদক তথা সম্পাদক অধ্যাপক ৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মাদেৱে সম্পাদকীয় লেখা উপক্ৰমণিকাত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ আৱিষ্কাৰ, গ্ৰন্থকাৰ, কাল-নিৰ্ণয় আৰু সামগ্ৰিক বিষয়-বস্তু সম্পৰ্কে বিতংভাৱে আলোচনা কৰিছে।

অধ্যাপক ৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মাদেৱ আৰু ড° ডিব্বেশ্বৰ শৰ্মাদেৱে অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰা ভাৰতীয় পৰম্পৰা তথা ঐতিহ্যৰ এই মহান গ্ৰন্থখনি অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰদ্বাৰা ১৯৭৭ চনতে প্ৰথম প্ৰকাশিত হৈছিল। প্ৰতিজন ৰাজনীতিবিদ, বুদ্ধিজীৱী তথা সচেতন পাঠকৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় গ্ৰন্থখনি সুদীৰ্ঘ পঁচিছ বছৰৰ মূৰত পুনঃ প্ৰকাশিত ৰূপত পাঠক সমাজলৈ আগবঢ়াবলৈ পাই আমি আনন্দবোধ কৰিছোঁ।

দেশীয় ঐতিহ্যৰ এই গ্ৰন্থখনি সুৰী সমাজলৈ আগবঢ়োৱা হ'ল।

গুৱাহাটী
মাৰ্চ ২০০২

বিহল কুমাৰ হাজৰিকা
সচিব
অসম প্ৰকাশন পৰিষদ

ভূমিকা

কৌটিল্যৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' এখন বিশ্ব-বিখ্যাত গ্ৰন্থ, কিয়নো এই গ্ৰন্থত প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰনীতি সম্পৰ্কে বিস্তৃত আৰু প্ৰামাণ্য তথ্যপাতি পোৱা যায়। ভাৰতীয় ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ এইখনেই প্ৰাচীনতম আৰু প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ। অসমীয়া অনুবাদত এই প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰিবলৈ পাই আমি গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছোঁ।

আধুনিক ৰাজনীতিবিজ্ঞানৰ প্ৰাচীন ভাৰতীয় পাৰিভাষিক নাম আছিল 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'। ভাৰতীয় পৰম্পৰাত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ আলোচনাৰ বহুতো প্ৰাচীন নিদৰ্শন পোৱা যায়। কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত পূৰ্বাচাৰ্যসকলে প্ৰণয়ন কৰা বিভিন্ন অৰ্থশাস্ত্ৰ নাইবা দণ্ডনীতিৰ উল্লেখ আছে আৰু কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰক সেইবোৰৰ সংকলন বুলি কোৱা হৈছে। তথাপিও, শ্ৰীবজ্জনীকান্ত দেৱশৰ্মাই কোৱাৰ দৰে, ভালেমান বিষয়ত কৌটিল্যৰ মৌলিকতা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

কৌটিল্যই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ সংজ্ঞা দিছে এইদৰে—যি বিদ্যাৰ দ্বাৰা অৰ্থ নাইবা মানৱসভিপূৰ্ণ -পৃথিৱী বা ভূমি লাভ আৰু পালন কৰিবৰ উপায় জনা যায়, সেই বিদ্যাই হ'ল 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'। ৰাষ্ট্ৰ, দণ্ডৰ স্বৰূপ, ৰজা আৰু প্ৰজাৰ সম্বন্ধ বিচাৰ আদি ৰাজনৈতিক বিষয়ৰ তাত্ত্বিক আলোচনাতকৈ, বাইকৈ ৰাজ্য-শাসনৰ লগত জড়িত সমস্যাৰ সমাধান স্বৰূপে ব্যৱহাৰিক জ্ঞান বিতৰণৰ বাবে গ্ৰন্থখন ৰচিত হৈছে।

সাধাৰণতে, মৌৰ্যসম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্তৰ মন্ত্ৰী বিক্ৰদুপ্ত নাইবা কৌটিল্য নাইবা চাপকাক অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ৰচয়িতা বুলি ভবা হয় আৰু এই তিনিওটা নাম বে একেজন ব্যক্তিয়েই আৰু তেৱেই বে অৰ্থশাস্ত্ৰখন লেখিছে সেই বিষয়ে বাগডাট, দণ্ডী, কামন্দক আদিয়েও সমৰ্থন জনাইছে। আনহাতে, কেইজনমান আধুনিক পণ্ডিতে এই বিষয়ে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। কিন্তু এই গ্ৰন্থখন বে কৌটিল্যৰ দ্বাৰা ৰচিত সেইটো স্প্ৰাচীন ভাৰতীয় ঐতিহ্য আৰু পণ্ডিতসকলে আগবঢ়োৱা বক্তৃতাৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত।

অৰ্থশাস্ত্ৰখন ১৫টা অধিকৰণত বিভক্ত, প্ৰতিটো অধিকৰণ আকো কেইটামান অধ্যায় আৰু প্ৰকৰণত বিভক্ত। গ্ৰন্থখনত অধ্যায়ৰ মুঠ সংখ্যা ১৫০ আৰু গ্ৰন্থৰ আলোচ্য বিষয় হৈছে—এখন ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসনীয় আৰু অৰ্থনৈতিক বাৰতীৰ বিষয়।

গ্ৰন্থখন সূত্ৰবীতিত ৰচিত আৰু ইয়াৰ ভাষা অতি দূৰ্বোধ্য। পাৰিভাষিক শব্দৰ বাহুল্যৰ কাৰণে অৰ্থভেদ অতি কম্ভেদ্য। মহামহোপাধ্যায় গণপতি শাস্ত্ৰী, পণ্ডিত জ্যামানন্দী প্ৰভৃতিয়ে অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্পাদনা কৰিছে। বোম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক আৰু পি. কংলেৰ সম্পাদিত সংস্কৰণটো পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ হৈছে। অনুবাদৰ কাৰণে আমি এই সংস্কৰণকে বাছি লৈছোঁ। এতিয়ালৈ গ্ৰন্থখনৰ দুটা ভাষা ভাৱা পোৱা গৈছে—এটা ভট্টশ্বামীৰ "প্ৰতিপদ-পণ্ডিকা" আৰু আনটো মামবৰজনাৰ 'নৱ চন্দ্ৰিকা'। ভট্টশ্বামীৰ ভাষ্য এটা সামান্য অংশহে পোৱা গৈছে।

শ্ৰীবজ্জনীকান্ত দেৱশৰ্মাই অধ্যাক প্ৰচাৰ নামৰ স্থিতীয় অধিকৰণৰ পঞ্চম অধ্যায়ৰপৰা ৰাড্‌গুপ্তা নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ একাদশ অধ্যায়লৈকে আৰু ড. ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মাই আবন্ত-শ্বপৰা স্থিতীয় অধিকৰণৰ চতুৰ্থ অধ্যায়লৈ আৰু সপ্তম অধিকৰণৰ দ্বাদশ অধ্যায়ৰপৰা

অন্তৰ্গতকে অনুবাদ কৰিছে। ইয়াৰ বাবে ভেৰেতলকলক আমাৰ গভীৰ কৃতজ্ঞতা জনাইছে।
 গ্ৰন্থখনিৰ সম্পাদনা কৰাবলগা আৰ্হী-কাকত চোৱালৈকে প্ৰাৰ্থিনি কামেৰ গধুৰ দায়িত্ব লৈ
 শ্ৰীবৰ্জনীকান্ত দেৱশৰ্মাই আমাক বাধিত কৰিছে।

আশাকৰো এই বিশ্ববিখ্যাত গ্ৰন্থখনিৰ অসমীয়া অনুবাদে বোগ্যজনক বৰ্ণাৰ্থ সমাদৰ
 লাভ কৰিব।

গুৱাহাটী

জুন, ১৯৭৭

চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া

উপক্রমণিকা

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ আৱিষ্কাৰ, গ্ৰন্থকাৰ আৰু তেওঁৰ কাল

১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মহাশূৰৰ প্ৰসিদ্ধ বিদ্বান পণ্ডিত শ্যামশাস্ত্ৰীয়ে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ কিছু অংশ 'ইণ্ডিয়ান এণ্টিকুৱেৰি'ত ইংৰাজী অনুবাদসহ প্ৰকাশ কৰে আৰু পিছত ১৯০৯ খ্ৰীষ্টাব্দত ইংৰাজী অনুবাদেৰে সৈতে সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। ইয়াৰ আগলৈকে এই বিখ্যাত গ্ৰন্থৰ কোনো পাশ্চলীপৰ লগতো কাৰো পৰিচয় ঘটা নাছিল। প্ৰাচীন গ্ৰন্থত 'কোঁটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ' এই নামটো আৰু অত তত মূই এটা উল্লেখিতহে দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ আৱিষ্কাৰ আৰু প্ৰকাশে অকল ভাৰতৰে নহয়, বিশ্বৰ পণ্ডিতসমাজৰ মাজতো এটা আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিলে। নানা বিতৰ্কমূলক প্ৰশ্নৰ উদয় হ'ল—এই গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা কোন? কেতিয়া ই ৰচিত হ'ল? কোঁটিল্য, বিকৃদ্গুপ্ত আৰু চাপকা একেজন লোক নে তিনিজন? কোঁটিল্য নামে কোনো লোক সঁচাকৈয়ে আছিল, নে ই এটা কাপনিক নাম?

পণ্ডিতপ্ৰবৰ শ্যামশাস্ত্ৰীয়ে তেওঁৰ পণ্ডিত্যপূৰ্ণ পাঠনিত এই সম্বন্ধতলৈ আহিছে যে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ৰচয়িতা কোঁটিল্য, তেওঁ মোৰ্ব চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী আছিল, পতিকে খ্ৰীঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকাত এই গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল। পাশ্চাত্য বিদ্বান হিললান্ট, জেকৰি, হাৰ্টেল, ভিনছেল্ট স্মিথ প্ৰভৃতিয়ে শ্যামশাস্ত্ৰীৰ মত সমৰ্থন কৰিলে। ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ মাজত কাশীপ্ৰসাদ জয়সৱাল, পণ্ডিত জয়চন্দ্ৰ বিদ্যালংকাৰ, ডঃ বাধাগোবিন্দ বসাক, প্ৰঃ আৰ পি কাংলৈ আদিয়েও শাস্ত্ৰীদেৱৰ মততে হয়ভৰ দিলে। আনহাতে পছিমীয়া পণ্ডিত এ বি কীথ, এম্ ডিষ্টাৰনিংস, জে জ'লি, আৰু ভাৰতীয় পণ্ডিত আৰু জি ভাণ্ডাৰকাৰ, পি ভি কাংলৈ, ডঃ কালিদাস নাগ আদিয়ে শাস্ত্ৰীৰ মতৰ বিৰোধিতা কৰিলে।

'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ ৰচয়িতা যে কোঁটিল্য সূপ্ৰাচীন কালৰপৰা ভাৰতীয় ঐতিহ্যই এই কথা বহন কৰি আহিছে। 'নীতিসাৰ' গ্ৰন্থ প্ৰণেতা কামলকৈ কেছে যে বিকৃদ্গুপ্তই মন্দ্ৰশঙ্কৰ বলত পৰ্বত সদৃশ নন্দবংশ ধ্বংস কৰি চন্দ্ৰগুপ্তক ৰাজ্য প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁ অৰ্থশাস্ত্ৰ-ৰূপ মহাসমুদ্ৰৰপৰা অমৃতৰূপ নীতিশাস্ত্ৰ উদ্ধাৰ কৰিছিল।^১ আচাৰ্য দণ্ডীয়ে দণ্ডকুমাৰ-চৰিত গ্ৰন্থত বিকৃদ্গুপ্ত আৰু চাপকা এই দুয়োটা নাম এজন লোকৰ বুলি ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰৰপৰা উল্লেখ দিছে। বিশাখদত্তই তেওঁৰ মদুৰ্য্যাকস নাটকত চাপকা আৰু কোঁটিল্য একেজন লোকৰ নাম হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। অৰ্থশাস্ত্ৰৰ লগত যে তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ পৃথক আছিল মদুৰ্য্যাকস নাটকেই জাৰ প্ৰমাণ। সম্ভৱ শক্তিকাৰ বৰ্ণন্য কৰি বাণভট্টই 'কোঁটিল্যশাস্ত্ৰ'ৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু এই গ্ৰন্থৰ উপদেশবোৰ আঁত নিৰ্ভৰ বুলি অভিহিত কৰিছে।^২

অৰ্থশাস্ত্ৰ সম্পূৰ্ণ মৌলিক গ্ৰন্থ নহয়। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে কোৱা য়ৈছে যে 'পূৰ্বাচাৰ'-সকলে ৰাজ্যল্যভ কৰিবলৈ আৰু বন্ধা কৰিবলৈ বিমানবোৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল প্ৰায়

^১ নীতিশাস্ত্ৰৰ অৰ্থঃ খ্ৰীঃসম্বৎ ১৮৮০ চনত লিখা।

^২ ই উপৰোক্ত মন্তব্যৰ বিকৃদ্গুপ্তৰ লৈকে।

^৩ কিং বা তেৰাং সম্প্ৰদায়ৰ বেৰাণ্ডিন্‌সপ্ৰায়োগপ্ৰদৰ্শনে কোঁটিল্যশাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থকাৰ।

সেই আটাইবোৰকে সংকলন কৰি এই এখন অৰ্থশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰা হ'ল।* অন্তৰ্গত পূৰ্ববৰ্তী অৰ্থশাস্ত্ৰকাৰসকলৰ মতবোৰ সংগ্ৰহ কৰি লিখা হলেও কোঁটিলীয়ৰে কোনো মৌলিকতা নাই তেনে নহয়। ডাণেলান কেন্দ্ৰত তেওঁ পূৰ্বসূৰ্বিকসকলৰ মতৰ বিৰোধিতা কৰি নিজ মত স্থাপন কৰিছে। তদুপৰি 'অধ্যাপক প্ৰচাৰ' নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণ আৰু 'বৈগৰ্য্য' নামৰ পঞ্চম অধিকৰণত কোঁটিলীয়ৰ নিজস্ব স্বাধীন মতৰ পৰিমাণ সবহ। দ্বিতীয় অধিকৰণৰ 'শাসনমুখিকা' নামৰ দ্বিতীয় অধ্যায়টো সম্পূৰ্ণ মৌলিক ৰচনা।

কোঁটিলীয়ই সৰ্বকালৰ সকলো ৰজাৰ উপযোগী কৰি গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰিছিল। তেওঁৰ এই কাৰ্য্য ভাৰতীয় পৰম্পৰাসম্মত। বহুতে ভবা দৰে কেৱল মৌৰ্য চন্দ্ৰগুপ্তকে উপদেশ দিবৰ কাৰণে এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা নাছিল। পিছৰ যুগৰ ৰাজনীতি-বিষয়ক গ্ৰন্থ কামন্দকীয় নীতিসাৰ, শূদ্ৰনীতি আদিও কোনো বিশেষ ৰজাক উদ্দেশ্য কৰি লিখা হোৱা নাছিল। গতিকে অৰ্থশাস্ত্ৰত চন্দ্ৰগুপ্ত, তেওঁৰ ৰাজ্য বা ৰাজধানী আদিৰ নামৰ উল্লেখ নথকাৰ দ্বাৰা গ্ৰন্থখন চন্দ্ৰগুপ্তৰ সময়াময়িক নহয়, নাইবা কোঁটিলীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ মন্ত্ৰী নাছিল, এনেবোৰ সিদ্ধান্ত কৰা বুদ্ধিযুক্ত নহয়। আকৌ, আচাৰ্যসকলৰ মত খণ্ডন কৰি ব'ত কোঁটিলীয়ই নিজ মত ব্যক্ত কৰিছে তাত কোনো হেঁচা 'ইতি কোঁটিল্য', বা 'নৈতি কোঁটিল্য':—অৰ্থাৎ কোঁটিলীয়ই এইদৰে কয়, কোঁটিলীয়ই উক্ত মত সম্বৰ্ণন নকৰে। অধ্যাপক কথি, হিলেব্ৰেণ্ট আদিয়ে ক'ব খোজে যে কোঁটিলীয় এই শাস্ত্ৰৰ ৰচয়িতা হোৱাহেঁতেন নিজক তৃতীয় পুৰুষত ব্যৱহাৰ নকৰিলেহেঁতেন। এই সম্পৰ্কে মনুসংহিতাৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ কুৰ্মকটটৰ এখাৰ মন্তব্য মন কৰিব লগীয়া। মনুসংহিতাতো মনুৱে নিজক তৃতীয় পুৰুষত ব্যৱহাৰ কৰা কথাৰে আঙুলিয়াই কুৰ্মকটটাই কৈছে যে 'আচাৰ্যসকলৰ লিখাৰ এইটোৱে ভুলগী যে নিজৰ কথাকো লোকে কোৱাৰ দৰে বৰ্ণনা কৰে; এই কাৰণে "কৰ্মাণ্যথি জৈমিনিঃ ফলার্থং" —এইটো জৈমিন্যৰ সূত্ৰ, "তদুপৰ্য্যপ বাদবাগঃ সংভৱং" —এইটো বাদবাগৰ শাৰীৰক-সূত্ৰ।"

কোঁটিলীয় পূৰ্বসূৰ্বিকসকল

আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে গ্ৰন্থৰ আৰম্ভতে কোঁটিলীয়ই তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী শাস্ত্ৰকাৰসকলৰ মতসমূহ সংকলন কৰি এই গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰা বুলি কৈছে। সেইসকলৰ ভিতৰত গ্ৰন্থৰ নানা ঠাইত তেওঁ বাহুস্পত্য, ঔলনস, পাৰাশৰ, মানৱ আৰু আমন্তীয় শাস্ত্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰি তাকপৰা মতামত তুলি ধৰিছে। ভাষ্যৰাজ, বিশালাক্ষ, পিশুন, কৌলপদন্ত, ৰাতব্যাহি আৰু বাহুদণ্ডিপদন্ত—এইসকল গ্ৰন্থকাৰৰ ব্যক্তিগত মত-মতান্তৰ ধৰি, কেতিয়াবা খণ্ডন আৰু কেতিয়াবা সম্বৰ্ণন কৰিছে। মহাভাৰতত বৰ্ণিত আছে, প্ৰজাসকলৰ ৰাজত বেতিয়া লোভ, হিংসা, সুদুল্লিসা আদিয়ে দেখা দিলে সেই সময়ত তেওঁলোকৰ অনুবোধক্ৰমে ৰজাসকলে একজোৰ অধ্যয়নত এখন পূৰ্ণাঙ্গ শূদ্ৰনীতিশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। তদনন্তৰ অৰ্থকৰে এই নীতিশাস্ত্ৰ

*পূৰ্বিকাৰ লতে পালনে চ ৰাজতৰ শাস্ত্ৰাৰ্থ পূৰ্বকৰ্মৈঃ প্ৰম্বাণিতানি প্ৰাৰম্ভজানি সৰ্বেতা এক-মিবৰ্য্যশাস্ত্ৰ কৃতম্।" ১।১।১১

*প্ৰাৰম্ভজৰ্ম্মশাস্ত্ৰং, দ্বৈতী বৰ্ম্মশাস্ত্ৰপ্ৰাৰম্ভঃ পৰ্য্যাপদেৰ্ম্মশাস্ত্ৰং কৰ্ম্মশাস্ত্ৰ। অতঃপৰা কৰ্ম্মশাস্ত্ৰং জৈমিনিঃ ফলার্থং ইতি জৈমিন্যেৰ সূত্ৰ, অতঃপৰা তদুপৰ্য্যপ বাদবাগঃ সংভৱং ইতি কুৰ্মকটটীয়াৰ শাৰীৰক-সূত্ৰ।

সংক্ষেপ কৰি বহু হেজাৰ অধ্যায়ত শেষ কৰে। এই শব্দবহুল দণ্ডনীতিশাস্ত্ৰ বৈশালাক্ষশাস্ত্ৰ নামে জনাজাত হয়। ইন্দুই আৰু সংক্ষেপ কৰি পাঁচ হেজাৰ অধ্যায়ত সমাপ্ত কৰে; ইন্দুকৃত শাস্ত্ৰৰ নাম বাহুসন্তকশাস্ত্ৰ হয়। বৃহস্পতি আৰু উশনাই ক্ৰমে তিনি হেজাৰ আৰু এহেজাৰ অধ্যায়ত শেষ কৰে। বৃহস্পতি আৰু উশনাৰে প্ৰাচীন অৰ্থশাস্ত্ৰকৰ-আছিল মহাভাৰতৰ জ্ঞান নানা ঠাইত তাৰ উল্লেখ আছে।^১ পাৰাশৰ আৰু মানৱ শাস্ত্ৰই প্ৰচলিত পৰাশৰসংহিতা আৰু মনুসংহিতাক বৃজোৱা নাই; এই দুই গ্ৰন্থ অপেক্ষাকৃত অৰ্বাচীন। মহাভাৰতত অৱশ্যে পাৰাশৰ শাস্ত্ৰৰ উল্লেখ নাই, কিন্তু প্ৰচৈতা মনুৰে এজন অৰ্থশাস্ত্ৰ বা ৰাজশাস্ত্ৰৰ প্ৰবৰ্তক তাৰ উল্লেখ আছে। মহামহোপাধ্যায় গণপতি শাস্ত্ৰীৰ মতে আম্ভীৱসকল ভীষ্মৰ অনুগামী আছিল। ভাৰ্য্যাকবসকলে ভাৰম্বাজ, বিশালাক্ষ, পিশুদন, কৌণপদন্ত, বাতৰ্যাধি আৰু বাহুদন্তিপুত্ৰক ক্ৰমে দ্ৰোণাচাৰ্য, শব্দকৰ, নাৰদ, ভীষ্ম, উশ্বৰ আৰু ইন্দু বুলি কয়। কিন্তু এই সকলো শাস্ত্ৰকাৰৰে মানুহ আছিল এই কথা ধৰুৱাপ। আকৌ ভাৰম্বাজ দ্ৰোণ নহৈ কোনো মন্ত্ৰী হোৱাটোহে সম্ভৱ। মহাভাৰতত উল্লিখিত কনিষ্ক ভাৰম্বাজেই সম্ভৱতঃ এইজনা ভাৰম্বাজ। সেইদৰে পিশুদনো যে ৰাজমন্ত্ৰী আছিল তাক অৰ্থশাস্ত্ৰত উল্লিখিত উক্ত নামৰ মন্ত্ৰীয়ে ৰজাৰ অসন্তোষভাজন হৈ তেওঁৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি যোৱা (৫।৫।১১) কথৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি। কোঁটিল্যই এইসকলৰ উপৰিও 'ইতি আচাৰ্য্য' বুলি প্ৰায়ে আচাৰ্য-সকলৰ মতৰ উল্লেখ কৰিছে। শ্ৰীশ্যামশাস্ত্ৰী, ডঃ বসাক আদিয়ে এই 'আচাৰ্য'-শব্দৰ স্মাৰা কোঁটিল্যই নিজৰ গদ্যৰূপ বৃজোৱা বুলি কয়। এই কথাও সম্ভৱ হ'ব পাৰে যে আচাৰ্যসকল বোলোতে নাম উল্লেখ কৰা নকৰা সকলো পূৰ্ববৰ্তী আচাৰ্যকে সামগ্ৰিকভাৱে বুজাইছে।

এইদৰে দেখা যায় যে কোঁটিল্যৰ বহু আগৰেপৰা ভাৰতবৰ্ষত ভালেমান আচাৰ্যই অৰ্থ-শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছিল। প্ৰাণনাথ বিদ্যালক্ষ্যকাৰৰ মতে কল্পশাস্ত্ৰৰ বহুগতে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পাৰ্ভনি হয়। কল্পসূত্ৰৰ শব্দাৱলী আৰু ৰচনাশৈলীৰ প্ৰভাৱ কোঁটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ওপৰত স্পষ্টভাৱে দেখা যায়। পূৰ্বাচাৰ্যসকলৰ ৰচিত গ্ৰন্থবোৰ কালৰ গৰ্ভত লুপ্ত হোৱাৰ অন্যতম প্ৰধান কাৰণ হয়তো কোঁটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ গদ্যৰূপ আৰু জনপ্ৰিয়তা।

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ আৰু বিষয়-বস্তু

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ কি এই সম্পৰ্কে কোঁটিল্যই নিজ গ্ৰন্থৰ শেষ অধিকৰণত কৈছে যে 'অৰ্থ' হৈছে মানুহৰ 'বৃত্তি' বা জীৱিকা, অথবা মানৱ-বসতিপূৰ্ণ পৃথিবীয়ে অৰ্থ। সেই পৃথিবীৰ লাভ আৰু পালনৰ উপায়েই হৈছে অৰ্থশাস্ত্ৰ।^২ এই 'বৃত্তি' শব্দৰ 'বাতৰ্য'ৰ লগত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। কৃষি, গোবক্ষা, আৰু বাণিজ্যক বাতৰ্য বোলে। বজাই পৃথিবী বা ৰাজ্য লাভ কৰি তাৰ ৰক্ষণ বা পালন কৰিলে মানুহৰ অৰ্থ বা জীৱিকাৰ উপায় সুৰক্ষিত হয়। গতিকে বি শাস্ত্ৰই ৰাজ্যলাভ আৰু ৰাজ্যপালনৰ উপদেশ দিয়ে তাক অৰ্থশাস্ত্ৰ বোলে। অতি প্ৰাচীন কালত অৰ্থশাস্ত্ৰক দণ্ডনীতি বোলা হৈছিল। কোঁটিল্যৰ পিছৰ বৃহস্পতি বা নীতিশাস্ত্ৰ

^১ বৃহস্পতিসং ৰাজমন্ত্ৰীত সকলো ব্ৰহ্ম।

উদ্বোধননাম শাস্ত্ৰ বিজ্ঞাতং তে নব্যোক্তঃ ॥ মনু, ১২।১২২।১২৩

^২ মনুস্মৃতিঃ বৃত্তিবৰ্ণঃ, মনুস্মৃতি তৃত্ববিভাগঃ। তস্যায় পৃথিবীয়া লাভপালনোপায়ঃ ॥ অৰ্থশাস্ত্ৰং ইতি। ১৫।১।১২-২

দণ্ডনীতি বা অৰ্থশাস্ত্ৰৰ অৰ্থত ব্যবহৃত হ'ব ধৰিলে। মহাত্মাবতত অৰ্থশাস্ত্ৰ, রাজশাস্ত্ৰ আৰু রাজধৰ্ম একে অৰ্থতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা মতে অৰ্থশাস্ত্ৰৰ মূল বিষয় দুটা—পৃথিবীৰ লাভ আৰু পালন সম্পৰ্কীয় উপায়। রাজ্যলাভ বা রাজ্যান্বেষণ কৰিবলৈ হ'লে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বা বৈদেশিক নীতিৰ প্ৰয়োজন আৰু পালন কৰিবলৈ আভ্যন্তৰিক নীতিৰ প্ৰয়োজন। সেই কাৰণে অৰ্থশাস্ত্ৰত বহিঃৰাষ্ট্ৰৰ লগত কূটনৈতিক সম্পৰ্ক স্থাপন কেনেকৈ কৰিব লাগে আৰু নিজৰ রাজ্যত শাসন-ব্যৱস্থা কেনেকৈ কটকটীয়া কৰিব লাগে প্ৰধানতঃ এই দুই বিষয়ৰ বিতং আলোচনা কৰা হৈছে।

গোটেই গ্ৰন্থখন সূত্ৰৰ দ্বাৰা নিবদ্ধ। যদিও গ্ৰন্থৰ শেষত কোৱা হৈছে যে শাস্ত্ৰৰ ভাষা লিখোঁতে ভাষাকাবসকলে অনেক ভুল কৰা দেখি বিকৃদ্ভূতই নিজে সূত্ৰ আৰু ভাষা দূৰ্ভাৱকৈ বচনা কৰিছে, তথাপি ই সূত্ৰেৰেই পৰিপূৰ্ণ, ভাষা ইয়াত বিচাৰি উলিওৱা কঠিন। হয়তো উক্ত কথাখিনি প্ৰকৃত। অৱশ্যে, প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ শেষত, কৌতল্যৰা মাজে মাজেও, এক বা একাধিক শ্লোক সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। শ্লোকবোৰ, অন্ততঃ আটাইবোৰ শ্লোক, কৌটিল্যৰ নিজৰ বচনা সম্ভৱতঃ নহয়। সেইবোৰ পূৰ্বৱৰ্তী রাজনীতি-শাস্ত্ৰকাৰসকলক গ্ৰন্থৰূপৰা দিয়া উদ্ভূত হ'ব পাৰে।

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ পোন্ধৰটা অধিকৰণত বিভক্ত। এই পোন্ধৰটা অধিকৰণৰ ভিতৰত এখ পঞ্চাশটা অধ্যায় আৰু এখ আশীটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম পাঁচটা অধিকৰণত তন্ত্ৰ অৰ্থাৎ রাজ্যৰ আভ্যন্তৰীণ শাসন-ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে, ষষ্ঠৰপৰা দ্বয়োদশলৈকে এই আঠোটাটো আৰম্ভ অৰ্থাৎ চুবুৰীয়া রাজ্যৰ লগত ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে, চতুৰ্দশ অধিকৰণত শত্ৰুক নিপাত কৰাৰ গোপন উপায় আৰু তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ সম্পৰ্কে আৰু পঞ্চদশ অধিকৰণত অৰ্থশাস্ত্ৰত প্ৰযোজিত বৰ্ণিত প্ৰকাৰ শাস্ত্ৰীয় বচনা-প্ৰণালী সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰথম অধিকৰণৰ নাম বিনৱাহিকাবিকল্প অৰ্থাৎ শিক্ষা-সম্পৰ্কীয়। ইয়াত একৈশটা অধ্যায় আৰু ওঠৰটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত গ্ৰন্থৰ অধিকৰণ আৰু প্ৰকৰণবোৰৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। ইয়াত কোনো প্ৰকৰণ নাই। দ্বিতীয় অধ্যায়ত বজাই আৱণ্ট কৰিব লগীয়া বিদ্যা-সমূহৰ আলোচনা আছে। এই অধ্যায়ত প্ৰথম প্ৰকৰণ আৰম্ভ হৈছে। বজাই শিক্ষা কৰিব লগীয়া বিদ্যা চাৰি প্ৰকাৰ,—হৱী অৰ্থাৎ তিনি বেদ, বাৰ্তা, আত্মবীক্ষিকী অৰ্থাৎ দৰ্শনশাস্ত্ৰ আৰু দণ্ডনীতি। কৌটিল্যই ইয়াত বজাই দৰ্শনশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। তৃতীয় অধ্যায়তো প্ৰথম প্ৰকৰণৰ কথাই আলোচিত হৈছে। কৌটিল্যই কৈছে যে বজা বৰ্ণাশ্ৰমৰ বন্ধ, গড়কে ডেউ বেদৰ হ'লেহে স্বধৰ্ম পালন কৰিব পাৰিব। চতুৰ্থ অধ্যায়তো প্ৰথম প্ৰকৰণৰ কথাই চলিছে। ইয়াত বাৰ্তা আৰু দণ্ডনীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। বজাই দণ্ডনীতিৰ সূত্ৰপ্ৰণেয় কৰিলেহে প্ৰজাৰ সৰ্বাঙ্গীণ কল্যাণ হয়।" পঞ্চম অধ্যায়ত দ্বিতীয় প্ৰকৰণ আৰম্ভ আৰু সমাপ্ত হৈছে। এই অধ্যায়ত বিদ্যাবৃদ্ধসকলৰ ওচৰত মান্য প্ৰকাৰ বিদ্যাব অনুশীলন সম্পৰ্কে উপদেশ দিয়া হৈছে। তৃতীয় প্ৰকৰণ বন্ধ আৰু সপ্তম অধ্যায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত;

* হুৱীয়া বিদ্যাভিলাষীক বহুদে পঠন্তব্য ভাষ্যকাৰকঃ।

স্বধৰ্মৰ বিকৃদ্ভূতকৰণে সূত্ৰ ৪ ভাষ্য ৪।

* দ্বিবিজ্ঞাতব্ৰহ্মতঃ হি দণ্ড প্ৰজা ধৰ্মাৰ্থকটৈৰ্বাৰহাতি। ১।৪ ৫১

এই দুই অধ্যায়ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল ইন্দুৱজয়। বজাই ইন্দুৱ জয় কবি কাম ক্ৰোধ আদি ছয়
বিপদক দমন কৰিব পাৰিলেহে ৰাজ্যত সুশাসন প্ৰৱৰ্তাব পাৰে। ৰাজকাৰ্য সহায়সাধ্য। বজাই
মন্ত্ৰী নিয়োগ কৰি তেওঁলোকৰ উপদেশ ল'ব লাগে।^১ নবম অধ্যায়ত মন্ত্ৰী আৰু পুৰোহিত
নিয়োগ-সম্পৰ্কীয়া আলোচনা কৰা হৈছে। পুৰোহিতৰ ভূমিকা জাতি গঢ়বুজুপূৰ্ণ। তেওঁ
বেদজ্ঞ, চৰিত্ৰবান, ৰাজনীতিবিদ আৰু অৰ্হব-ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ৰাজ্যৰ অপায়-অমঙ্গল প্ৰশমন
কৰিব পৰা হ'ব লাগে। শিৰাই গুৰুক আৰু পুত্ৰই পিতৃক মনাৰ দৰে বজায়ো তেওঁৰ
কথা মানিব লাগে।^২ এই অধ্যায়ত পঞ্চম প্ৰকৰণ আৰম্ভ আৰু শেষ হৈছে। দশম অধ্যায়ত
(সপ্তম প্ৰকৰণ) গোপন পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা মন্ত্ৰীসকলৰ সন্ততাৰ বুজু লোৱাৰ বিষয়ে
কোৱা হৈছে। একাদশ আৰু দ্বাদশ এই দুই অধ্যায়তো সপ্তম প্ৰকৰণ চলিছে, তদুপৰি দ্বাদশ
অধ্যায়ত অষ্টম প্ৰকৰণো সন্নিবিষ্ট হৈছে। ইয়াত চোৰাংচোৱা নিয়োগ, চোৰাংচোৱাৰ সংস্থা
স্থাপন, চলন্ত গদুস্তচৰ নিয়োগ আৰু চোৰাংচোৱা-সম্পৰ্কীয়া বিধি-ব্যৱস্থাৰ বিশদ আলোচনা
আছে। নিজৰ ৰাজ্যত আৰু শত্ৰুৰ ৰাজ্যতো কিছুমান এনে লোক থাকে, সেইসকল উচ্চ
বিষয়াও হ'ব পাৰে, বিসকল প্ৰবোচনাৰ বশীভূত হ'ব পাৰে। বজাই সেই লোকসকলৰ ওপৰত
সতৰ্ক দৃষ্টি ৰাখিব লাগে। এইখিনি কথা ত্ৰয়োদশ আৰু চতুৰ্দশ অধ্যায়ত (নবম আৰু দশম
প্ৰকৰণ) আলোচিত হৈছে। পঞ্চদশ অধ্যায়ত (একাদশ প্ৰকৰণ) মন্ত্ৰী-পৰিষদ গঠন আৰু
মন্ত্ৰণা গোপনে ৰখাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। কোঁটীলাৰ মতে বজাই সামৰ্থ্য অনুসৰি
মন্ত্ৰী নিয়োগ কৰিব লাগে। ষোড়শ অধ্যায়ত দ্বত নিয়োগ-সম্পৰ্কীয়া বিধি-ব্যৱস্থা, দ্বতৰ
গুণাগুণ আৰু উপযোগিতা-বিষয়ক আলোচনা আছে। অৰ্হাশাস্তৰ নানা ঠাইত ৰাজ-
পুত্ৰৰপৰা বজাৰ বে বিপদ হ'ব পাৰে এই কথা পুনঃ পুনঃ কোৱা হৈছে। সপ্তদশ অধ্যায়ত
(ত্ৰয়োদশ প্ৰকৰণ) এই বিষয়টোৰ বিশদ আলোচনা আছে। পুৰ্বচাৰ্যসকলে অৰিণীত ৰাজ-
পুত্ৰৰ ওপৰত কঠোৰ আৰু বৃণনীয়া ব্যৱস্থা ল'বলৈ উপদেশ দিছে। কোঁটীলাই সেইবোৰ
মতৰ সমালোচনা কৰি নিজ মত ব্যক্ত কৰি কৈছে যে মাতৃগৰ্ভত থকাৰ সময়ৰপৰাই বজাই
নিজ পুত্ৰক ধাৰ্মিক, জ্ঞানী আৰু বিনীত কৰি তুলিবলৈ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। তথাপি যদি
অৰিণীত হয় একমাত্ৰ পুত্ৰ হ'লেও তেওঁক ৰাজ্যৰ উত্তৰাধিকাৰী পাতিব নোলাগে।^৩ অষ্টাদশ
অধ্যায়ৰ চতুৰ্দশ প্ৰকৰণত পিতৃৰ বিৰাগভাজন ৰাজকুমাৰে কেনেভাৱে চলিব লাগে সেই
সম্পৰ্কে আৰু পঞ্চদশ প্ৰকৰণত তেনে পুত্ৰৰ প্ৰতি বজাই কেনে আচৰণ কৰিব লাগে
তাৰ আলোচনা আছে। উনিবিংশ অধ্যায়ত (ষোড়শ প্ৰকৰণ) আশ্বি এজন আদৰ্শ ৰজাৰ চিত্ৰ
প্ৰাপ্ত। বজা নিজে উৎসাহী আৰু উত্থানশীল হ'ব লাগে। মন্ত্ৰী বা বিষয়াসকলে ৰজাক অনু-
সৰণ কৰে। এই অধ্যায়তে ৰজাৰ দৈনন্দিন কৰ্তব্যৰ এখন তালিকা দাঙি ধৰা হৈছে। কেনে
অভিযোগ থাকিলে প্ৰজাৰ ৰজাক দেখা কৰাৰ নিৰ্ধাৰ অধিকাৰ আছিল। বজাই প্ৰয়োজনীয়
কাৰ্য নিজে নাচালে ওচৰত থকাসকলে অঘটন ঘটায়।^৪ প্ৰজাৰ সূৰ্বেই ৰজাৰ সূৰ, প্ৰজাৰ

^১ সহায়সাধ্য ৰাজক চক্ৰসংক ন বৰ্ততে।

কুৰীতি সচিবালয়স্থান তেৰাং চ শ্ৰুতসম্বন্ধঃ ॥ ১।৭।১২

^২ ত্ৰয়োদশৰ পিছৰ পুত্ৰ ভূজ্য শ্বামিনাথ চন্দৰভট্ট। ১।১১।১০

^৩ ন চৈক্যেৰাশীৰীত ৰাজে শ্বামিনাথ। ১।১৭।১১

^৪ উপক্ৰমণিকাৰ কাৰ্যবিধিৰামস্বায়ংগ কাৰ্য্যে। দুৰ্গেশ্বৰি হি ৰাজা কাৰ্য্যবিধিৰামস্বায়ংগ
কাৰ্য্যে ॥ ১।১১।১৪-২৭।

মণ্ডলেই বজাৰ মণ্ডল; নিজৰ প্ৰীতি তেওঁৰ হিতকৰ নহয়, প্ৰজাৰ প্ৰীতিহে তেওঁৰ হিতকৰ।^{১০} বিংশ অধ্যায়ত (সম্ভদশ প্ৰকৰণ) ৰাজহাটলী কেনেভাৱে নিৰ্মাণ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে; লগতে তাৰ ভিতৰত বিচৰণ কৰাত অৱলম্বন কৰিব লগীয়া সতৰ্কতা সম্পৰ্কেও দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা হৈছে। প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তিম অধ্যায় একবিংশ অধ্যায়ত (অষ্টাদশ প্ৰকৰণ) বজাই সকলো অৱস্থাতে কেনেকৈ আশ্বৰ্কাৰ্য্যমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগে, আনকি নিজৰ পত্নী বা পুত্ৰকো যে সবলভাৱে বিবাস কৰিব নালাগে সেই সম্পৰ্কে বহুলাই কোৱা হৈছে।

দ্বিতীয় অধিকৰণৰ নাম অধ্যক্ষপ্ৰচাৰ—বিভাগীয় বিষয়াসকলৰ কাৰ্য-কলাপ। এই অধিকৰণত ছয়টিশটা অধ্যায় আৰু তাৰ অন্তৰ্গত আঠটিশটা প্ৰকৰণ আছে। ইয়াত ৰাজ্যৰ বিভিন্ন বিভাগৰ কাৰ্য-কলাপ-সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা আছে। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় অধ্যায়ত (উনবিংশ আৰু বিংশ প্ৰকৰণ) নতুন ভূমি সংস্থাপন আৰু খেতিৰ অনুপযোগী মাটিৰ বন্দ-বস্তিৰ কথা কোৱা হৈছে। গাওঁবোৰত শত্ৰুলোক অধিকসংখ্যক বহুওৱাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। খেতিৰ সুবিধাৰ কাৰণে জলসিঞ্চন-ব্যৱস্থা কৰাও বজাৰ কৰ্তব্যৰ ভিতৰত। এই প্ৰসংগত কোৱা হৈছে যে আৰ্থিক গাঠনি কটকটীয়া কৰাৰ কাৰণে খেতি নকৰি পেলাই থোৱা মাটি মালিকৰ হাতৰপৰা নি আনক খেতি কৰিবলৈ দিব, নহলে মাটিৰ মালিকে ক্ষতিপূৰণ দিব লাগিব।^{১১} ভৰণপোষণ দিব লগীয়া পত্নী-পুত্ৰক এৰি থৈ কোনো লোক সন্ন্যাসী হৈ যাব নোৱাৰিব।^{১২} খেতিৰ অনুপযোগী মাটি, চৰণীয়া পথাৰ আৰু হস্তিবন আৰু দ্ৰব্যবন নিৰ্মাণ কৰাত খটাব। তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ অধ্যায়ত (একবিংশ আৰু দ্বাবিংশ প্ৰকৰণ) দুৰ্গনিৰ্মাণ আৰু দুৰ্গৰক্ষিত নগৰ বা ৰাজধানী নিৰ্মাণৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। পঞ্চম অধ্যায়ত (ত্ৰয়োবিংশ প্ৰকৰণ) সন্ন্যাসী বা মুখ্য ৰাজভৰালীৰ কৰ্তব্যৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁ ৰাজ-ভৰালত জমা হোৱা, তাৰপৰা খৰচ হোৱা, আৰু বাহিৰ থকা দ্ৰব্যৰ স্পষ্ট হিছাপ ৰাখিব লাগিব। ষষ্ঠ অধ্যায়ত (চতুৰ্বিংশ প্ৰকৰণ) সন্নাহুৰ্তা বা ৰাজ্যৰ শাসনৰ দায়িত্বত থকা মুখ্য বিষয়াৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কে আলোচনা আগবঢ়াইছে। এওঁৰ ৰাজধানী আৰু গাওঁ-অঞ্চল উভয় ক্ষেত্ৰত কৰ্তব্য আছে। ৰাজহৰ নিৰীক্ষা, আয়-ব্যয়ৰ পৰিমাণ-নিৰ্ধাৰণ আৰু 'বাজেট' প্ৰস্তুতি কৰা এইজন বিষয়াৰ দায়িত্ব। এই অধ্যায়ত কৰ-কাটলৰ বিবিধ শিতানৰ কথা কোৱা হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ত (পঞ্চবিংশ প্ৰকৰণ) আয়-ব্যয়ৰ হিছাপ বথা আৰু হিছাপ পৰীক্ষা কৰা সম্পৰ্কে খুটি-নাটি আলোচনা কৰা হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ত বিষয়াসকলে আশ্বাস কৰা ধন ওভোতাই অনাৰ কথা কোৱা হৈছে। কৌটিল্যই কয় যে বিষয়াসকলে চল্লিশ প্ৰকাৰে অৰ্থ অপহৰণ কৰিব পাৰে। নবম অধ্যায়ত বিষয়াসকলৰ কাৰ্যৰ ওপৰত বিভাগীয় অধ্যক্ষসকলে কিয় আৰু কেনেকৈ নজৰ ৰাখিব লাগে সেই বিষয়ে উপদেশ দিয়া হৈছে। কৌটিল্যৰ মতে মানুহৰ প্ৰকৃতি ঘোঁৰাৰ দৰে; কামত নিযুক্ত হ'লে প্ৰকৃতি লৰে।^{১৩} কৌটিল্যৰ দিনতো মানুহৰ চৰিত্ৰ আজিৰ দৰে আছিল যেন অনুমান হয়। তেওঁ

^{১০} প্ৰজানুখে স্বেং ৰাজ্যঃ প্ৰজানাং চ হিতং হিতম্।

নাশ্যপ্ৰিয়ং হিতং ৰাজ্যঃ প্ৰজানাং তু প্ৰিয়ং হিতম্॥ ১।১১।১০৪

^{১১} অকুৰত্যাৰ্য্যাজ্ঞান্যেন্তোঃ প্ৰযজ্ঞে।... অকুৰতো ৰাজহীনং লক্ষ্যম্। ২।১।১০.১২

^{১২} পুত্ৰদামৰ্য্যপ্ৰতিবিধায় প্ৰব্ৰজতঃ প্ৰঃ সাহসদণ্ডঃ। ২।১।২২

^{১৩} অশ্বসমধৰ্মাণো হি মনুষ্যাঃ নিযুক্তাঃ কৰ্মসু নিযুক্তভৱন্তে। ২।১।১৩

কৈছে যে জিভাৰ আগত মোঁৱে হওক বা বিবেই হওক লগাই দিলে আশ্বাদ নোলোৱাকৈ থকাটো বিদৰে অসম্ভৱ সেইদৰে টকাৰ লগত লেন-দেন থকা বিবৰাসকলেও অলপ পৰিমাণে হলেও টকাৰ সোৱাদ নোলোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰে। আকৌ, পানীৰ ভলন্ত থকা হৈছে পানী খোৱাটো বিদৰে ধৰিব নোৱাৰিব, ৰাজকাৰ্যত নিৰ্ভৰ বিবৰাসকলেও সেইদৰে অৰ্থ আশ্বাস কৰাটো ধৰা বৰ টান।^{১১} অপকৃত্ত ধন ওভোতাই দিবলৈ অসম্ভৱ, বিবৰাসক বজাই ৰাখা কৰাৰ। সাধু বিবৰাসকলক বজাই অনুগ্ৰহ দেখুৱাব আৰু কামত স্থায়ী কৰিব। দশম অধ্যায়ত (অষ্টা-বিংশ প্ৰকৰণ) ৰাজ-শাসন বা নিৰ্দেশ-পত্ৰৰ গুণাগুণ, লেখকৰ গুণাগুণ আদি আলোচিত হৈছে। আগতেই কৈ অহা হৈছে, এই অধ্যায়টো কোঁটিল্যৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰ বচনা। একাদশ অধ্যায়ত (ঊনবিংশ প্ৰকৰণ) কোষাধ্যক্ষই বিশেষজ্ঞৰ সহায়ত ৰাজকীয় কোষগৃহত থকা লগীয়া মণি-মুদ্ৰাদি মূল্যবান বস্তুৰ বৰ্ণনা দিয়া আৰু সেইবোৰৰ প্ৰাপ্তিস্থান আদিৰ কথা কোৱা হৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়ত (বিংশ প্ৰকৰণ) আকৰ্ষাধ্যক্ষ বা খনি-অধ্যক্ষৰ তত্ত্বাবধানত কেনেকৈ সোণ-ৰূপ আদিৰ খনিকাৰ্য আৰু বিবিধ দ্ৰব্য নিৰ্মাণৰ কৰ্মাণ্ড বা কাৰখানা স্থাপন কৰিব সেই সম্পৰ্কে উপদেশ দিছে। এই প্ৰসঙ্গে লক্ষ্যমধ্যক্ষ বা মূদ্ৰাশাল্যৰ অধিকাৰী বিবৰাই কি কি ধাতুৰ মিশ্ৰণত কেনেবিধ ৰাজকীয় মূদ্ৰা প্ৰস্তুত কৰাৰ তাৰো বিস্তৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। খনি-কাৰ্য বজাবেই একচেটিয়া ব্যৱসায় নাছিল; ব্যক্তিগত খণ্ডতো খনি-কাৰ্য চলাব পাৰে, কেৱল বজাই লাভৰ অংশ ল'ব। ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত (একবিংশ প্ৰকৰণ) কেনেকৈ সুবৰ্ণাধ্যক্ষ নামে বিবৰাৰ তত্ত্বাবধানত ৰাজকীয় খণ্ডত নিপুণ সোণাৰিৰ হতুৱাই সোণ-ৰূপ আদিৰ নানান ধৰণৰ অলঙ্কাৰ আৰু ভাঙ প্ৰস্তুত কৰাৰ তাৰ নিৰ্দেশ আছে। কাৰিকৰসকল সচৰাচৰ অসম্ভৱ হয় বুলিলৈ বোধ হয় অলঙ্কাৰ-শিল্প বজাই একচেটিয়াভাৱে লোৱাৰ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। পিছৰ অধ্যায়ত (চতুৰ্থ অধ্যায়—স্বাৰিংশ প্ৰকৰণ) সোণ-ৰূপ আদি চুৰি আৰু ভেঁজাল কৰাৰ নানা কৌশলৰ কথাইলৈ আঙুলিয়াই দি সুবৰ্ণাধ্যক্ষক কাৰিকৰসকলৰ ওপৰত চোকা নজৰ ৰাখিবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে। অসম্ভৱ শিল্পীৰ ওপৰত দণ্ড-বিধানৰো পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। পঞ্চদশ অধ্যায়ত কোষ্ঠাগাৰাধ্যক্ষ (কুৰিছাত সামগ্ৰীৰ ভৰালৰ অধিকাৰী বিবৰা) দাৱিৰ আৰু কৰ্তব্যৰ বিৱৰণ আছে। প্ৰাসংগিকভাৱে মানুহ আৰু পোহনীয়া পশু-পক্ষীৰ খাদ্য-সামগ্ৰী আৰু তাৰ পৰিমাণো নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে। ষোড়শ অধ্যায়ত (চতুৰ্বিংশ প্ৰকৰণ) পণ্যাধ্যক্ষৰ অধীনত আমদানি-বন্তানি-বাণিজ্য আৰু দেশৰ ভিতৰতে দেশজাত সামগ্ৰীৰ ব্যৱসায় কেনেকৈ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পৰিচালনা কৰিব লাগে সেই কথা বিৱৰি কৈছে। সপ্তদশ অধ্যায়ৰ (পঞ্চবিংশ প্ৰকৰণ) আলোচ্য বিৱৰ হৈছে কুপ্যাধ্যক্ষৰ (বনজাত সামগ্ৰীৰ অধ্যক্ষ) কৰ্তব্য আৰু দাৱিৰ। বনৰ বিবিধ গছ-গছনি, ফল-মূল, পশুৰ লিং ছাল আদি কুপ্যা-সামগ্ৰী। এইবোৰ কেচামালৰ কাৰখানা স্থাপন কৰাৰ দাৱিৰ কুপ্যাধ্যক্ষৰ। অষ্টাদশ অধ্যায়ত (ষট্টিংশ প্ৰকৰণ) নানাবিধ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ নিৰ্মাণ আৰু সংৰক্ষণ কৰাৰ কথা কোৱা হৈছে। এই কাৰ্যৰ অধিকাৰপ্ৰাপ্ত উচ্চতম বিবৰাজনৰ নাম আয়ুধ্যাগাৰাধ্যক্ষ (অস্ত্ৰাগাৰৰ অধ্যক্ষ)। অস্ত্ৰবোৰৰ ভিতৰত কিছুমান চল-কল আৰু শ্বিঙ-বস্ত্ৰৰো নাম দিয়া হৈছে। জোখ-মাখৰ মান নিৰ্ণয়ৰ দাৱিৰত থকা বিবৰা-

^{১১} বৰাহ্মনোপনিষত্ত্ব ন পকাং জিহ্বাতলম্ভং বহু বা বিবং হ। অৰ্থন্তথা হাৰ্ঘ্যচৰেণ বহুত্ব অস্পোপদা-
শ্বাৱন্তিত্ব ন পকাং ৥ ২।১।৩২

মলয়া যথাস্তমলিলে চৰন্তো জাতু ন পকাং সীলম পিকত। হৃদ্যন্তথা কাৰিণীষো নিহুতা
জাতু ন পকাং ধনমাদানম ৥ ২।১।৩৩

জনৰ নাম পৌত্তবাধ্যক্ষ। উনবিংশ অধ্যায়ত (সপ্তত্ৰিংশ প্রকৰণ) এইজন অধ্যক্ষৰ কামৰ লেখ দিয়া হৈছে। দগা, ভূলাচনী আৰু বিবিধ জোখা পাত্ৰৰ মান ঠিক কৰি সেইবোৰত বাজকীয় যোহৰ মৰোৱা এওঁৰ কাম। মান্যধ্যক্ষ নামে আৰু এজন অধ্যক্ষ আছে। এওঁ ঠাই আৰু সময়ৰ পৰিমাণ আৰু বিভাগ সম্পৰ্কে অভিজ্ঞ হ'ব লাগে। এওঁৰ কামৰ তালিকা পোৱা যায় বিংশ অধ্যায়ত (অষ্টত্ৰিংশ প্রকৰণ)। একবিংশ আৰু দ্বাবিংশ অধ্যায়ত শুল্ককাৰ্য্যক্ষৰ কৰ্তব্য আৰু শুল্ক-নিৰ্ধাৰণৰ নীতি আৰু নিৰ্ধাৰণৰ কথা কোৱা হৈছে। প্ৰসংগভাৱে বিবাহ, উপনয়ন, যজ্ঞ ইত্যাদি কৰ্মৰ কাৰণে আৱশ্যকীয় বস্তুৰ ওপৰত কৰ বা শুল্কৰ বেহাই হ'ব লাগে বুলি নিৰ্দেশ দিছে। শুল্ক সম্পৰ্কে ফাঁকি দিয়া লোকৰ সমুচিত দণ্ড হোৱা উচিত। 'দ্রব্য উৎপন্ন হোৱা ঠাইৰপৰাই তাৰ বিক্ৰী হ'ব নোৱাৰে।' পণ্যৰ বজাৰ বাণ্টাই যাতে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে সেই উদ্দেশ্যেই এই নিবেশ কৰা হৈছিল। ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায়ত (৪০তম প্রকৰণ) সূত্ৰাধ্যক্ষৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। সেই প্ৰসংগতে কোৱা হৈছে যে কৰ্মহীন নিৰাপ্ৰায় তিৰোতা বা আন কাম কৰিবৰ অলায়ক তিৰোতাৰ হতুৱাই সূতা কটাব লাগে। চতুৰ্বিংশ অধ্যায়ত (৪১তম প্রকৰণ) সীত্বাধ্যক্ষ অৰ্থাৎ কৃষি-অধ্যক্ষৰ কৰ্তব্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে। বজাই মানুহ লগাই নিজে খেতি কৰাৰ আৰু তাৰ উপৰিও ফচলৰ অংশ দিয়া চুক্তিত বিধান আদি দি ব্যৱতকো খেতি কৰিব দিব। পঞ্চবিংশ অধ্যায়ৰ (৪২তম প্রকৰণ) আলোচ্য বিষয় সূত্ৰাধ্যক্ষৰ দায়িত্ব, বিবিধ সূত্ৰা প্ৰস্তুতিৰ উপাদান আৰু সূত্ৰা প্ৰস্তুতি আৰু সূত্ৰা-পানৰ ওপৰত থকা বাধা-নিষেধ। ষড়্‌বিংশ অধ্যায়ত (৪৩তম প্রকৰণ) সূত্ৰাধ্যক্ষ বা কচাইখানাৰ অধ্যক্ষই কি কি কৰিব লাগে সেই কথা কোৱাৰ লগতে ভক্ষ্য-অভক্ষ্য আৰু বধ্য-অবধ্য প্ৰাণীৰো উল্লেখ কৰা হৈছে। সপ্তবিংশ অধ্যায়ৰ (৪৪তম প্রকৰণ) বিষয়-বস্তু গণিকাধ্যক্ষ। গণিকাধ্যক্ষৰ কৰ্তব্য, গণিকাৰ আচৰণ, গণিকাৰ প্ৰতি আচৰণ আৰু গণিকাসকলে আয়ত্ত কৰিবলগীয়া বিদ্যা, যেনে সংগীত, অভিনয়, চিত্ৰাঙ্কন, আনৰ মনোভাৱৰ বৃদ্ধি লোৱা ইত্যাদি বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। নৌ-অধ্যক্ষ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে অষ্টবিংশ অধ্যায়ত (৪৫তম প্রকৰণ)। ইয়াৰ পাছৰ দুই অধ্যায়ত (৪৬তম আৰু ৪৭তম প্রকৰণ) ক্ৰমে গো-অধ্যক্ষ আৰু অশ্বাধ্যক্ষৰ কৰ্তব্যৰ আলোচনা আছে। গো বোলোতে ম'হ, ছাগলী, ভেড়া আদিকো বুকোৱা হৈছে। বাজকীয় গব্দ-ম'হৰ পাল ৰখাৰ বন্দবস্ত, গব্দ-ম'হৰ খাদ্য-বস্তু আৰু তাৰ পৰিমাণ আদিও নিৰ্ধাৰণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। অশ্বাধ্যক্ষ প্রকৰণতো ঘোঁৰাৰ খাদ্য, জাত, প্ৰকাৰ আৰু বিশেষকৈ ঘোঁৰাই আয়ত্ত কৰিব পৰা বিবিধ গতিভঙ্গিৰ বিতং আলোচনা কৰা হৈছে। একত্ৰিংশ আৰু দ্বাত্ৰিংশ অধ্যায়ত (৪৮তম প্রকৰণ) হস্তাধ্যক্ষ আৰু হাতীৰ কৰ্ম সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁতে হাতীৰ জাত, খাদ্য আদিৰ কথাও কোৱা হৈছে। ত্ৰয়সিংশ অধ্যায়ত তিনিটা প্রকৰণ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। ৪৯তম প্রকৰণত বধ্যাধ্যক্ষ, ৫০তম প্রকৰণত পত্তি বা পদাতিৰ অধ্যক্ষ আৰু ৫১তম প্রকৰণত সেনাপতিৰ কাৰ্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। চতুৰ্দ্দশ অধ্যায়ত দুটা প্রকৰণ আছে। ৫২তম প্রকৰণত মূদ্ৰাধ্যক্ষ আৰু ৫৩তম প্রকৰণত বিবীত বা চক্ৰীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষৰ কৰ্তব্য সম্পৰ্কে কোৱা হৈছে। মূদ্ৰা শব্দই ইয়াত পাব-পত্ৰক বজাইছে। পঞ্চত্ৰিংশ অধ্যায়তো দুটা প্রকৰণ আছে। ৫৪তম প্রকৰণত সম্ৰাট্টা নামে সৰ্বোচ্চ পদাধীশত বাজ-কৰ্মচাৰীজনৰ কৰ্তব্যৰ লেখ দিয়া হৈছে। শাসন-কাৰ্যৰ সূচিকাৰ কাৰণে বাজাখন চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত কৰি তাৰ মাটি, জনসংখ্যা আদিৰ বিতং হিছাপ ৰখাটো তেওঁৰ দায়িত্ব। দেশৰ প্ৰত্যেক চতুৰ্থাংশৰ তত্ত্বাবধান কৰা শ্ৰানিক নামে বিষয়াসকলে সমা-

হতাৰ নিৰ্দেশমতে কাম কৰিব। স্থানিকৰ তলত প্ৰত্যেক পাঁচখন বা দহখন গাওঁৰ সমষ্টিৰ ওপৰত গোপ নামে বিষয়াসকলে ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰিব। কৰ শোধোৱাত গাফিলতি কৰা বা ফাঁকি দিয়া লোকৰ ওপৰত প্ৰদেষ্টা বা দণ্ডাধীশসকলে বধোপৰন্ত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব। ৫৫তম প্ৰকৰণত গৃহস্থবেশী, বণিকবেশী আৰু তপস্বীবেশী এই তিনি শ্ৰেণীৰ গদুতচৰ-সকলৰ কথা কোৱা হৈছে। সমাহতাৰ নিৰ্দেশক্ৰমে তেওঁলোকে দেশৰ মানুহৰ আন্ন-বান্ধ, চলন-ফুৰণ আৰু সাধুতা-অসাধুতাৰ যত্ন লব। ষট্‌শ্লোক অধ্যায়ত (৫৬তম প্ৰকৰণ) নাগৰিক নামে বিষয়াৰ কাৰ্য্যৱলীৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দুৰ্গৰক্ষিত নগৰ বা ৰাজধানীৰ ওপৰত এওঁৰ সৰ্বম্ম কৰ্তৃত্ব। ইয়াতো দহোটা বা কুৰিটা পৰিয়ালৰ ওপৰত গোপ নামে তলতীয়া বিষয়া থাকিব, আৰু প্ৰতি এক চতুৰ্থাংশৰ ওপৰত স্থানিক নামে উচ্চ বিষয়া থাকিব। ৰাজধানীৰ সুৰক্ষা বিধান, তাক পৰিস্কাৰ-পৰিচ্ছন্নকৈ ৰখা আৰু আকস্মিক দুৰ্ঘটনাৰ প্ৰতিকাৰ কৰা নাগৰিকৰ দায়িত্ব। এইখিনিতেই শ্বিতীয় অধিকৰণ সমাপ্ত হয়।

তৃতীয় অধিকৰণৰ নাম বিচাৰক-সম্পৰ্কীয়। ইয়াত সৰ্বমুঠ কুৰিটা অধ্যায় আৰু তাৰ অন্তৰ্গত উনৈশটা প্ৰকৰণ আছে। কোঁটীয়াৰ পৰিভাষা মতে বিচাৰকক ধৰ্ম্মস্থ বোলা হয়। এই অধিকৰণত বিচাৰকৰ কৰ্তব্য আৰু দায়িত্বৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত ৰাষ্ট্ৰত বলৱৎ কৰিব লগীয়া সকলো প্ৰকাৰ আইনৰ বিষয়েও বহুল আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (৫৭তম প্ৰকৰণ) ব্যৱহাৰ-স্থাপনা অৰ্থাৎ আদান-প্ৰদানৰ বৈধতা-অবৈধতা আৰু বিবাদ বা মোকদ্দমাৰ পদ্ধতি-নিৰ্ণয় সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। অমাত্যৰ পদমৰ্যাদাবিশিষ্ট তিনিজন ধৰ্ম্মস্থ অৰ্থাৎ বিচাৰকে সীমালত-দুৰ্গ বা লগৰ-সংগ্ৰহণ (দহখন গাওঁৰ সদৰ ঠাই), শ্ৰোণমুখ (চাৰি শ গাওঁৰ সদৰ ঠাই) আৰু স্থানীয়ত (আগ শ গাওঁৰ সদৰ ঠাই) বিচাৰ-কাৰ্য চলিব। প্ৰসঙ্গক্ৰমে কোৱা হৈছে যে 'ৰজাই যদি ধৰ্মত থাকি প্ৰজাপালন কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ স্বৰ্গলাভ হয়, আৰু তাকে নকৰিলে বা অনায়াস দণ্ড বিহিলে ইয়াৰ বিপৰীত ফল হয়।' 'দোষ অনুসৰি ৰজাই পুণ্য আৰু শত্ৰু নিৰ্বিশেষে সমানে দণ্ডবিধান কৰিলে সেই দণ্ডই ইহলোক আৰু পৰলোক ৰক্ষা কৰে।' শ্বিতীয়, তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ অধ্যায়ত (৫৯তম প্ৰকৰণ) বিবাহ আৰু তাৰ আনুষংগিক বিষয়বোৰৰ—যেনে বৈবাহিক বিধি, স্ত্ৰীধন-সম্পৰ্কীয় বিধি, শ্বিতীয় পত্নীগ্ৰহণৰ ব্যৱস্থা, বিবাহিত পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি আচৰণবিধি, স্ত্ৰীৰ ভৰণ-পোষণৰ বিধি, পৰস্পৰৰ প্ৰতি নিষ্ঠুৰতা, বিৰাগ বা দুৰ্ব্যবহাৰৰ শাস্তি, নিৰিষ্ম পুৰুষৰ লগত স্ত্ৰী বা স্ত্ৰীৰ লগত পুৰুষৰ লেন-দেনৰ শাস্তি আৰু তিৰোতাই ঘৰ এৰি যোৱা, পৰপুৰুষৰ লগত গদাচি ঘোৱা, দুস্বকাল বা দীৰ্ঘকালৰ কাৰণে ঘৰত নথকা—এইবোৰৰ প্ৰতি-ষেধক ব্যৱস্থাৰ কথা কোৱা হৈছে। ইয়াৰ পাছৰ তিনি অধ্যায়ত একেটা প্ৰকৰণ (৬০তম প্ৰকৰণ) চলিছে। এই প্ৰকৰণৰ বিষয়বস্তু হৈছে পৈতৃক সম্পত্তিৰ বিভাজন। পঞ্চম অধ্যায়ত উত্তৰাধিকাৰিৰ ক্ৰম, ষষ্ঠত সম্পত্তিৰ অংশৰ পৰিমাণ আৰু সন্তমত ঔষৰ পুত্ৰ, পুত্ৰিকাপুত্ৰ আদি বহুপ্ৰকাৰ পুত্ৰৰ শ্ৰেণীবিন্যাস কৰা হৈছে। সপ্তম, অষ্টম আৰু নৱম অধ্যায়তো একেটাই প্ৰকৰণ (৬১তম) চলিছে। ইয়াৰ আলোচ্য বিষয় স্থাৱৰ সম্পত্তি। ঘৰ-দুৱাৰ, খেতি-পথাৰ, বাগিচা, জল-সিঞ্চন-বান্ধ, পুখুৰী আৰু ক্ৰমাধাৰ—এইবোৰেই স্থাৱৰ সম্পত্তি। অষ্টম

১১ ৰাজ্য স্বৰ্গমঃ স্বৰ্গায় প্ৰজাঃ ধৰ্মেণ বৰ্জিতঃ অৰ্য্যকৃত্যৰ্জা কেশতুৰ্জা মিথ্যাদণ্ডমতোহন্যথা ॥৩।১।৪১
দণ্ডো হি কেষলো লোকং পৰং চেমং চ বৰ্জতি। ৰাজা পুত্ৰে চ শত্ৰৌ চ ন্যাদোষং সমং
ধৃতম্ ॥৩।১।৪২

অধ্যায়ত ঘৰ-দুৱাৰ সজাব নিয়মৰ কথা কোৱা হৈছে। এই প্ৰসংগত ইয়াকো কোৱা হৈছে যে প্ৰতিবাসীৰ ঘৰত বতাহ আৰু পোহৰ পোৱাত বাধা নজন্মোৱাকৈ ঘৰ-দুৱাৰ সাজিব লাগিব, জাবৰ-জোঁখৰ, গোবৰ আদি লেতেৰা বস্তু ঘৰৰ ওচৰত পেলাব নোৱাৰিব, পানী যোৱা নলা-নৰ্দমা আদি ঠেটা দি ৰাখিব নোৱাৰিব আৰু বিনা কাৰণে কোনো ৰায়তক ভাৰা-ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিব নোৱাৰিব। এইবোৰ অপৰাধৰ সমুচিত দণ্ডবোৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। নৱম অধ্যায়ত স্থানৰ সম্পত্তিৰ বিক্ৰী বা হস্তান্তৰকৰণ, মাটিৰ সীমা নিৰ্ধাৰণ, আৰু মাটিৰ সীমা টেলা বা জ্ঞান প্ৰকাৰে ক্ষতি সাধন কৰাৰ উচিত দণ্ড আদিৰ নিৰ্দেশ পোৱা যায়। এইখিনিতে এটা কথা মন ৰাখিব লগীয়া যে খৰিদ্দাৰৰ মাজৰ প্ৰতিযোগিতাৰ কাৰণে যদি কোনো সম্পত্তিৰ মূল্য বাঢ়ি যায় সেই বৰ্ধিত মূল্যখিনি ৰাজকোষত জমা হ'ব, সম্পত্তিৰ মালিকে তাক নেপাব। সীমাৰ কাজিয়া আদি গাওঁৰ মুখিয়ালসকলেই মীমাংসা কৰি দিব। এই অধ্যায়ত আন এটা মন ৰাখিব লগীয়া কথা এইটোৱে যে কৌটিল্যৰ সময়ত জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা ব্যাপকভাৱে আছিল। এই ব্যৱস্থা সমূহীয়াভাৱে বা গাই-গুটীয়াভাৱেও কৰা হৈছিল। দশম অধ্যায়ত (৬১তম প্ৰকৰণৰ শেষ অংশত) পথাৰ আৰু বাট-পথৰ ক্ষতি সাধন সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে আৰু লগতে ৬২তম প্ৰকৰণো অন্তৰ্ভুক্ত কৰি তাত চুক্তি-লগ্ননৰ অপৰাধৰ কথাও কোৱা হৈছে। কৌটিল্যই ইয়াত কৈছে যে খেতিৰ সময়ত মালিকে ৰায়তৰপৰা মাটি কাটি নিলে বা ৰায়তে মাটি এৰি দিলে সি দণ্ডযোগ্য অপৰাধ বুলি গণ্য হ'ব। গৰু-মহে খেতি-পথাৰৰ ক্ষতি সাধন কৰিলে মালিকহে দণ্ডনীয় হ'ব; গৰু-মহৰ ওপৰত গৰুৰূতৰ আঘাত কৰাটো অপৰাধ বুলি গণ্য হ'ব। গাওঁৰ কোনো সমূহীয়া উৎসৱ-ভাওনা আদিত ভ্ৰম বা অৰ্থৰ বৰঙণি নিদিয়া লোকে সেই উৎসৱ-ভাওনা চাব নোৱাৰিব। একাদশ অধ্যায়ত (৬৩তম প্ৰকৰণ) ঋণ পৰিশোধ নকৰাৰ বাবে কেনে বিধৰ দণ্ড হ'ব তাৰ আলোচনা-প্ৰসংগত সুদৰ হাৰ, সাক্ষীৰ প্ৰমাণ আদি কথাবোৰো অৱতারণা কৰা হৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়ত (৬৪তম প্ৰকৰণ) উপনিধি বা গচ্ছিত দ্ৰব্যৰ কথা কোৱাৰ লগতে আধি বা বন্ধক থোৱা সম্পত্তি, ধাৰিলে অনা ধন-বস্তু আদিৰ বিষয়েও আলোচনা কৰা হৈছে আৰু সম্পত্তি আত্মসাৎ কৰাৰ দণ্ডৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। ত্ৰয়োদশ আৰু চতুৰ্দশ অধ্যায়ত (৬৫তম প্ৰকৰণ) দায় আৰু বন্ধু-সংক্ৰান্ত বিধি-ব্যৱস্থাৰ নিৰ্দেশ আছে। কৌটিল্যই ইয়াত স্পষ্টকৈ কৈছে যে আৰ্থিক কোনোও দাস কৰি ৰাখিব নোৱাৰিব।^{১১} সচৰাচৰ স্লেচ্ছ বা বিদেশী লোককহে দাসৰূপে লোৱা হৈছিল আৰু উপযুক্ত নিষ্ক্ৰম-মূল্য দিলে তেনেকুৱা দাসৰো মুক্তিৰ ব্যৱস্থা আছিল। তদুপৰি দাসৰ প্ৰতিও নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰ কৰাটো আইনমতে দণ্ডনীয় আছিল আৰু দাসৰ অনিচ্ছা সত্ত্বেও তাৰ হতুৱাই কোনো ঘৃণনীয় বা অমানৱিক কাম কৰোৱাটো বে-আইনী আছিল। বন্ধুত নিযুক্ত হোৱা ঋণিকসকলো এই অংশীদাৰী নিয়মৰ অন্তৰ্ভুক্ত। পঞ্চদশ অধ্যায়ত (৬৭তম প্ৰকৰণ) কিনা-বেচাৰ বাতিলকৰণ-সম্পৰ্কীয় বিধিৰ বিৰূপে কণ্ডিতে বিবাহ বাতিল হোৱাৰ বৈধতা-বিষয়ক আলোচনা কৰা হৈছে।

^{১১} ন বৈৱৰ্থস্য দাসভাৱঃ ১০।১৩।৮

^{১০} তেন সংযত্ৱতা ৰাখ্যাতায় ১০।১৪।১২

ষোড়শ অধ্যায়ত তিনিটা প্ৰকৰণ আছে। ৬৮তম প্ৰকৰণত দানৰ অসম্ভাৱতা সম্পৰ্কে, ৬৯তম প্ৰকৰণত মালিকীস্বৰ নথকা বস্তুৰ বিক্ৰী সম্পৰ্কে আৰু ৭০তম প্ৰকৰণত সম্পত্তি আৰু মালিকৰ সম্পৰ্ক, দখল-স্বৰ আদি সম্পৰ্কে নিৰ্দেশ দাঙি ধৰা হৈছে। কোটিলাই কয় যে, কোনো লোকৰ সম্পত্তি চুৰি হলে যদি সেই সম্পত্তি নাইকিয়া হয় বা বজাই ডাক উত্থাৰ কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়া ৰাজ-ভৰালবপৰা বজাই ক্ষতিপূৰণ কৰিব^{১১}। বৌদ্ধ ভিক্ষুৰ টকা-পইছা নাই; গতিকে তেনে ভিক্ষু কোনো অপৰাধৰ কাৰণে অৰ্থদণ্ডেৰে দণ্ডিত হলে, অৰ্থৰ বিনিময়ত উপযুক্তে থাকি তপস্যা আৰু ব্ৰত পালন কৰিব।^{১২} সপ্তদশ অধ্যায়ত (৭১তম প্ৰকৰণ) সাহস অৰ্থাৎ বলপূৰ্বক আনৰ সম্পত্তি কাঢ়ি লোৱা অপৰাধ আৰু তাৰ কাৰণে বিধেয় দণ্ডৰ কথা কোৱা হৈছে। বস্তুৰ মূল্যৰ কম-বোহিহলৈ চাই দণ্ডৰো কম বোহি হয়। এই দণ্ডৰ ওপৰত বৃণ আৰু ৰাজ্যী নামে দুই প্ৰকাৰৰ অতিৰিক্ত কৰ আদায়ৰো ব্যৱস্থা দিয়া হৈছে। অষ্টাদশ আৰু ঊনবিংশ অধ্যায়ত (৭২তম আৰু ৭৩তম প্ৰকৰণ) ক্ৰমে বাচিক আৰু কাৰ্যিক দণ্ডৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। নিজৰ দেশ আৰু গাওঁ, জাতি আৰু সখ আৰু দেৱতা আৰু মঠ-মন্দিৰ আদিৰ নিন্দা কৰাও দণ্ডযোগ্য অপৰাধ। ৭৪তম আৰু ৭৫তম প্ৰকৰণ বিংশ অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত। এই দুই প্ৰকৰণত ক্ৰমে জুৱাখেল আৰু বাকী বখা আৰু বিবিধ বিষয় সম্পৰ্কে কোৱা হৈছে। কোটিলাৰ দিনত জুৱাখেল নিষিদ্ধ নাছিল; বুদ্ধাধ্যক্ষৰ তত্ত্বাৱধানত বাস্তাই নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া ঠাইত খেল অনুষ্ঠিত হৈছিল। বিবিধ-বিষয়ক ৭৫তম প্ৰকৰণত ধাৰে অনা, বন্ধক বখা আদি বস্তু ঘূৰাই নিদিয়া, ভাইবোৱাৰীক হাতেৰে স্পৰ্শ কৰা, তলা মৰা ঘৰৰ তলা ভাঙি প্ৰৱেশ কৰা, আত্মজনক উত্থাৰ কৰিবলৈ নোযোৱা ইত্যাদি ধৰণৰ অপৰাধ আৰু তাৰ বাবে বিহিব লগীয়া দণ্ডৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

চতুৰ্থ অধিকৰণৰ নাম 'কণ্টক শোধন' অৰ্থাৎ 'অপৰাধী-দমন'। ইয়াত সৰ্বমুঠ তেৰটা অধ্যায় আৰু প্ৰতি অধ্যায়ত একোটাৰে মূঠতে তেৰটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (৭৬তম প্ৰকৰণ) কোৱা হৈছে যে অমাত্যৰ পদ-মৰ্যাদাবিশিষ্ট তিনিজন প্ৰমোদী নামক বিষয়া অপৰাধী-দমন কাৰ্যত নিযুক্ত হব। এওঁলোক আজিকালিৰ দণ্ডাধীশৰ লেখীয়া। অপৰাধৰ অনুসন্ধান, শাস্তিবিধান আৰু ৰাজ্যৰ অনাদায় কৰ-কাটল আদি আদায় কৰা এওঁলোকৰ মূখ্য কৰ্তব্য। এওঁলোকে সমাহৰ্তাৰ নিৰ্দেশমতে কাম কৰে। অপৰাধী বোলোতে চোৰ, ডকাইত, হত্যাকাৰী আদিৰ লগতে প্ৰভাৱক কাৰদাঙ্গলী, বেপাৰী আদিকো ধৰা হৈছে। তাতী, খোৰা আদিয়ে বন্দকৃতমতে কাপোৰ আদি ঘূৰাই নিদিলে মজুৰি হুঁস কৰাৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। অসাধু লোক বা চোৰৰ হাতবপৰা সোণ কিনা সোণাৰিৰ দণ্ডৰ বিধান দিয়া হৈছে। কৰ্তৃপক্ষক নজ-নোৱাকৈ প্ৰাণান্তক বোগৰ চিকিৎসা কৰা চিকিৎসক আৰু বাৰিষা খেতিৰ সময়ত খেতিত বাধা জন্মাই গাওঁত ঘূৰি ফুৰা অভিনেতা, গায়ক আদিকো দণ্ড কৰাৰ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত (৭৭তম প্ৰকৰণ) অসাধু ব্যৱসায়ীসকলে বস্তুত ভেজাল দি, পণ্য মজুত কৰি, খাটি ওজনত বস্তু বিক্ৰী কৰি অন্যাৱভাৱে অধিক লাভ যাতে কৰিব নোৱাৰে তাৰ প্ৰতি সংশোধনক নামে বিষয়া এজনে বিশেষ নজৰ দিয়াৰ কথা কোৱা হৈছে। সকলো প্ৰকাৰ দোষৰে সম্বাদিত দণ্ডবিধানৰো পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ৰ (৭৮তম প্ৰকৰণ) আলোচ্য বিষয় হৈছে জুই, বানপানী, মহামাৰী, দূৰ্ভিক্ষ আদি আঠ প্ৰকাৰ দৈনিক বিপদৰ প্ৰতীকাৰ। বিষয়টো উক্ত

^{১১} চৌৰহুতাৱিগ্ৰাহনং স্পৰ্শকোভ্যঃ প্ৰমোদে, প্ৰত্যানেভুম্মহো ৱা। ১০। ১৬। ১২৬

^{১২} অহিবগাদুৰণী পাবণ্ডয় সাধক। তে ৰখাৰখৰুপগানহুতৈবধাৱেহু। ১০। ১৬। ১০২-৪০।

অধিকবশত খাপ নেখালেও এইবোৰো এক প্ৰকাৰ বাস্তব কণ্টক বুলিয়ে ইয়াত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। বজাই সময়মতে এইবোৰৰ বিষয়ে প্ৰতিবেদক-ব্যৱস্থা লব লাগে। দুৰ্ভাগ্যবশত প্ৰজাক বজাই পিছুৱ দৰে অনুগ্ৰহ কৰিব লাগে—‘সৰ্বম্ চোপহতান্ পিভেৱান্দুগ্ৰহীৱান্।’ চতুৰ্থ অধ্যায়ত (৭৯তম প্ৰকৰণ) অসং উপায়ে অৰ্থোপাৰ্জন কৰা লোকসমূহক ধৰা পেলাই উপৰত্ব দণ্ড বিহাৰ বিধিৰে আলোচনা কৰা হৈছে। এই উদ্দেশ্যে সমাহৰ্তাই নামে সৰ্বোচ্চ বিষয়াজনে বহু-সংখ্যক পুস্তকৰ নিয়োগ কৰি অসাধু, ৰাজকৰ্মচাৰী, ভেজাল ঔষধ বিক্ৰেতা, জালমুদ্ৰাকাৰী আদিক ধৰা পেলাই দেশবপৰা নিৰ্বাসন দিয়াৰ বা ক্ষতিপূৰক জৰিমনা আদায় কৰাৰ ব্যৱস্থা দিয়া হৈছে। পঞ্চম অধ্যায়ত (৮০তম প্ৰকৰণ) সাধুবেশী চোৰাংচোৰাই মন্ত্ৰোৰ্থাধিৰ বলত মানুহক টোপনিত পেলোৱা, লোকৰ অদৃশ্য কৰা, বশীকৰণ কৰা আদি বিদ্যা জনা বুলি প্ৰচাৰ কৰি ফলত পেলাই চোৰ, ডকাইত, পৰেশ্বী-গমনকাৰী আদি দোষীক গ্ৰেস্তাৰ কৰোৱাৰ আৰু সমাহৰ্তাই বজাৰ সৰ্বস্বতাৰ কথা জনসাধাৰণৰ আগত প্ৰচাৰ কৰা সম্বন্ধে পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। ষষ্ঠ অধ্যায়ত (৮১তম প্ৰকৰণ) কেনেবোৰ য়োকক চুৰি আদি কাৰ্যৰ বাবে অপৰাধী বুলি সন্দেহ কৰিব লাগে, দোষী বুলি গ্ৰেস্তাৰ কৰা লোকক কি ধৰণে জেৰা কৰি প্ৰকৃত তথ্য উদ্ঘাটন কৰিব লাগে, চুৰি-কাৰ্য ধৰম ভিতৰত থকা লোকৰ দ্বাৰা সংঘটিত হৈছে নে বাহিৰৰ লোকে কৰিছে তাক জানিবৰ উপায় কি ইত্যাদি বিষয়ে বিশদ বিৱৰণ আছে। সপ্তম অধ্যায়ত (৮২তম প্ৰকৰণ) কোনো লোকৰ আকৰ্ষ্মক মৃত্যু ঘটিলে মৃত্যুৰ কাৰণ নিৰ্ণয় আৰু অপৰাধী-অন্বেষণ সম্পৰ্কে চিন্তা কৰিব লগীয়া ব্যৱস্থাৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। এই প্ৰসংগত কোৱা হৈছে যে যদি কোনো লোকে ক্লোথ-মোহৰ বশবতী হৈ আত্মহত্যা কৰে, তাৰ মৃতদেহত জৰি লগাই চুড়ালে ৰাস্তাবে চোচোৰাই নি পেলাই দিব; সিবিলাকৰ কোনো প্ৰেত-সংস্কাৰ নাই। অষ্টম অধ্যায়ত (৮৩তম প্ৰকৰণ) অপৰাধী বুলি চোভা কৰি গ্ৰেস্তাৰ কৰা লোকক জেৰা আৰু তাড়না কৰি অপৰাধ সৈ কঢ়োৱা সম্পৰ্কে কোৱা হৈছে। অপৰাধৰ গুৰুত্ব লম্বুত অনুসৰি শাস্তিও গুৰু বা লম্বু হোৱা উচিত। ব্ৰাহ্মণ আৰু গৰ্ভবতী বা সন্তান প্ৰসৱৰ এমাহ পূৰ নোহোৱা তিবোতাৰ বেলিকা দৈহিক তাড়না নিৰ্বিধ কৰা হৈছে। শাস্তিৰ ভয়ত নিষপৰাধী লোকেও কৌতল্যৰা অপৰাধ কৰা বুলি কয়; সেয়ে অপৰাধ নিখুঁত-ভাৱে প্ৰমাণিত নহলে অপৰাধী সাব্যস্ত য়োকৰ স্বীকাৰোক্তি সত্ত্বেও দণ্ডবিধান কৰিব নোৱাৰিব। ব্ৰাহ্মণৰ ক্ষেত্ৰত তাড়নাৰ বেহাই হব; তেওঁৰ কপালত অপৰাধ অনুসৰি বিশেষ চিহ্ন আঁকি দি তেওঁক ব্ৰাহ্মণগোচৰ বৃত্তিৰপৰা উচ্ছেদ কৰি ৰাজ্যৰপৰা নিৰ্বাসন দিব অথবা খনিৰ কামত নিযুক্ত কৰিব। সূৰ্যবিধা পালে কৌটিল্যৰ দিনতো চৰকাৰী বিষয়াসমূহে ৰাজহুৱা সম্পদৰে আত্মসাৎ কৰিছিল নবম অধ্যায়ত (৮৪তম প্ৰকৰণ) এই কথাৰ সন্দেহ পোৱা যায়। এই ক্ষেত্ৰতো সমাহৰ্তাই প্ৰদেষ্টাসকলৰ সহায়ত ধৰ্মস্থ (ন্যায়ধাৰীণ) প্ৰমুখ্যে সকলো অসাধু বিষয়কে দোষ অনুপাতে দণ্ড বিহিব। বজাই তেওঁৰ কৰ্মচাৰীসকলক প্ৰথমে দোষমুক্ত কৰি তাৰ পিছত নগৰবাসী আৰু গাওঁবাসী প্ৰজাৰ চৰিত্ৰ সংশোধন কৰিব। দশম অধ্যায়ত (৮৫-তম প্ৰকৰণ) চুৰি-অপৰাধৰ কাৰণে বিধেয় শাস্তিৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। হাতৰ আঙুলি, হাত, নাক-কাণ, ডাৰিৰ সিৰ, ডাৰি আদি কাটি দিয়া ধৰণৰ কায়িক দণ্ডৰ নিৰ্দেশ আছে সঁচা, কিন্তু বিৰূপে অৰ্থদণ্ডবোৰ ব্যৱস্থা আছে। নৰমাংস বিক্ৰী কৰা অপৰাধীৰ মৃত্যুদণ্ডৰ বিধান দিয়া হৈছে আৰু ইয়াৰ বিৰূপও নাই। প্ৰদেষ্টা বা দণ্ডাধীশে অপৰাধীক শাস্তি দিওঁতে বজা-প্ৰজা কাৰো প্ৰতি পক্ষপাতিতা নকৰি দোষী, দোষ

আব্দ গৱৰ্হ-মুহম্মদ, কাৰণ, পৰিণায়, তৎকালীন ফলাফল আব্দ দেশ-কালৰ বিবেচনা কৰিহে দণ্ড দিব। একাদশ অধ্যায়ত (৮৬তম প্ৰকৰণ) কোটিলাই পূৰ্ববৰ্তী আচাৰ্যসকলৰ মত সংগ্ৰহ কৰি কেনে অপৰাধত যাতনা দি মৃত্যুদণ্ড বিহিব আব্দ কেনে অপৰাধত বিনা যাতনাই মৃত্যুদণ্ড বিহিব তাৰ সৰ্বশেষ বৃত্তান্ত দাঙি ধৰিছে। বজাৰ বিৰুদ্ধে বড়বন্দকাৰীৰ কাৰণে ভয়াবহ মৃত্যুদণ্ডৰ বিধান দিয়া হৈছে। তেনে অপৰাধীৰ হাতে আব্দ মৃত্যু জুই দি প্ৰাণদণ্ড দিব। স্বাক্ষৰ হলে প্ৰাণে নামাৰি চকু দুটা অন্ধ কৰি দিব। পিতৃ, মাতৃ, ভ্ৰাতৃ, পুত্ৰ, গৱৰ্হ আব্দ সাধুৰ হত্যাকাৰীৰ দণ্ড আব্দ কঠোৰ। মূৰৰ ছাল কাটি পিতৃ আদি হস্তাক জুই দি পুৰি মাৰিব। জলসিঞ্চন-বান্ধ ভাঙি দিয়া আব্দ ঘৰত জুই দিয়া অপৰাধীৰো মৃত্যুদণ্ডৰ বিধান দিছে। দ্বাদশ অধ্যায়ৰ (৮৭তম প্ৰকৰণ) নাম যদিও “কুমাৰী-খৰ্ণ”, ইয়াত কেৱল অবিবাহিতা ছোৱালীৰ ওপৰত ব্যভিচাৰ আচৰণৰ দণ্ড-বিধানৰ নিৰ্দেশই যে আছে এনে নহয়, এই অধ্যায়ত বিবাহ, বৌন আচৰণ, সমলিঙ্গকামিতা (homosexuality), বিপন্ন স্ত্ৰীৰ উদ্ধাৰ, ইত্যাদিৰ লগত বৌন সংসৰ্গ আদি সম্পৰ্কেও বহুত তথ্য পোৱা যায়। এই অধিকৰণৰ শেষ অধ্যায় অৰ্থাৎ ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত (৮৮তম প্ৰকৰণ) বিধি-উলঙ্ঘন প্ৰসংগত অভক্ষ্য ভক্ষণ কৰোৱা, অনধিকাৰ-প্ৰৱেশ, দুৰ্বল ঘৰত মানুহক থাকিবলৈ দিয়া, গছ কাটি থাকোঁতে মানুহক সতৰ্ক কৰি নিদিয়া, নাবালকক গাড়ী চলাবলৈ দিয়া, যাৰে তাৰে ওপৰত বশীকৰণ প্ৰয়োগ কৰা, নিষিদ্ধ বৌন সংসৰ্গ আদি ভালেমান অবৈধ আচৰণ আব্দ তাৰ শাস্তিৰ বিধান কৰা হৈছে। এইখিনিতে এয়াৰ কথা মন কৰিব লগীয়া যে (ৰাজকৰ্মচাৰীৰ ঘৃণি-বিচ্যুতিৰ কাৰণে) অদণ্ডনীয় লোকৰ দণ্ড হলে ৰজা দোষভাগী হয় বুলি কোৱা হৈছে। তেতিয়া ৰজাই ত্ৰিশগুণ দণ্ড ভাবিব লাগিব। এই ধন মানুহৰ প্ৰতি অনায়ককাৰী ৰজাৰ শাস্তিদাতা বৰুণ-দেৱতাৰ নামত পানীত উছৰ্গা কৰি উপৰুক্ত স্বাক্ষৰক দান কৰিব—‘শাস্তা হি বৰুণো ৰাজ্যং ত্ৰিখ্যা ব্যাচৰতাং নৃব’।

ষোড়শ (গোপন আচৰণ) নামৰ পঞ্চম অধিকৰণত ছটা অধ্যায় আব্দ সাতোটা প্ৰকৰণ আছে। তাৰে প্ৰথম অধ্যায়ত ৰজাই নিজে তেওঁৰ বিশ্বাসঘাতক বা দ্ৰোহী মূখ্য বিষয়াবৰ্গৰ ওপৰত গোপনে প্ৰয়োগ কৰিব লগীয়া ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে নিৰ্দেশ দিয়া আছে। ৰাজ্যৰ অনায়ককাৰী মূখ্য বিষয়াসকলৰ ওপৰত প্ৰকাশ্যে শাস্তিমূলক ব্যৱস্থা লোৱাত অসুবিধা আছে কাৰণে ৰজাই গুপ্তচৰৰ হতুৱাই সেইসকলৰ পুত্ৰ, ভ্ৰাতৃ, পত্নী আদিৰ লগত বিভেদ ঘটাই, সীমান্তৰ বিদ্ৰোহ দমন কৰিবলৈ দুৰ্বল সৈন্যদল আব্দ স্বাতকসকলক লগত পঠিয়াই আব্দ আন নানা প্ৰকাৰে, নিজে অৰিত থাকি তেওঁলোকক নিৰ্মূল কৰিব। আন বিদ্ৰোহী লোকৰ বেলিকাও একে ধৰণৰ কৌশলকে অৱলম্বন কৰিব। দ্বিতীয় অধ্যায়ত (৯০তম প্ৰকৰণ) ৰজাৰ অৰ্থৰ অনাটন হলে কি কি উপায়ে ৰাজ-কোষ সমৃদ্ধ কৰিব পাৰি তাক আঙুলিয়াই দিয়া হৈছে। এইবোৰৰ ভিতৰত, ভাল খেতি হোৱা ঠাইত খেতিয়কৰপৰা ফলৰ এক তৃতীয়াংশ বা চতুৰ্থাংশ আদায়, খেতিয়কক নগদ টকা আব্দ বিধান ৰোগাই কৃষিকৰ্মৰ উন্নতিসাধন, ব্যৱসায়ী আব্দ পশু-পালনকাৰী সকলৰপৰা অধিক পৰিমাণে কৰ আদায়, সৰ্বসাধাৰণ বাইজক উৎসাহ দি তেওঁলোকৰ পৰা বৰঙণি আদায়, চহকী প্ৰজাক সম্মান আব্দ উপহাৰ দি ধন সংগ্ৰহ কৰা ইত্যাদিয়ে প্ৰধান। তদুপৰি বিদ্ৰোহী আব্দ অসাধু প্ৰজাক চোৰাংচোৰাৰ ৰোগে ভয়, প্ৰলোভন আদিৰ বশীভূত কৰি, তেওঁলোকৰ সৰ্বনাশ ঘটাই হলেও অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰাৰ পৰামৰ্শ আছে। ৰজাক সতৰ্ক কৰি দিয়াও হৈছে, বাতে কৰৰ ৰোজাত প্ৰজা বিদ্ৰোহী হৈ নুঠে ভালৈ চাব। তৃতীয়

অধ্যায়ৰ (১১তম প্ৰকৰণ) বিষয়বস্তু চৰকাৰী কৰ্মচাৰীৰ বেতন। এই অধ্যায়টোৰ দৰাচলতে উক্ত অধিকৰণৰ লগত বিশেষ সঙ্গতি নাই। বেতন নিৰ্ণয় কৰোতে চাব লাগিব যাতে সেই সেই বিষয়াৰ কৰ্মদক্ষতা অটুট থাকে আৰু তেওঁলোকৰ মনত কোনো অসন্তুষ্টিৰ ভাব নেথাকে; অসন্তুষ্টি হলে বিদ্ৰোহী হ'ব পাৰে। বেতনৰ উচ্চতম হাৰ বছৰি ৪৪০০০ পণ আৰু নিম্নতম ৬০ পণ। কেতিয়াবা অৰ্থৰ বিনিময়ত, বিশেষকৈ তলতীয়া কৰ্মচাৰীক, ব্যৱহাৰ সামগ্ৰীও দিয়াৰ নিয়ম আছিল। তলপ্ৰণীৰ ভূতাক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ খোৱাবস্তু দিয়া ব্যৱস্থাবোৰো উল্লেখ আছে। আজিকালিৰ পৰিয়াল-পেণ্ডনৰ দৰে কৰ্মৰত অৱস্থাত কোনো বিষয়াৰ মৃত্যু হলে মৃতকৰ ভাৰ্য্যা-পুত্ৰাদিৰ ভৰণ-পোষণৰ দিহাও ৰাজ-ভঁৰালৰপৰা কৰা হৈছিল। উচ্চতম বেতন পোৱা লোকসকলৰ ভিতৰত আছিল—ঋষিক, আচাৰ্য, মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি, যদুৰাজ, ৰাজ-মাতৃ আৰু ৰাজমহিষী, আৰু নিম্নতম বেতন পাইছিল—গৰু-মহ আদিৰ পৰিচাৰক, বখীয়া, আল-ধৰা, বনুৱাৰ দফাদাৰ—এইবিলাকে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত (১২তম প্ৰকৰণ) ৰজাৰ অনুজীৱীসকলৰ আচৰণ-সম্পৰ্কীয় কথা আছে। সকলো বেতনভোগী ভূত্যাৰ কথা নকৈ বিশেষকৈ মন্ত্ৰীসকললৈ লক্ষ্য কৰিয়ে কথাবোৰ কোৱা বেন লাগে। ৰজাৰ স্বাৰ্থ আৰু বিশেষকৈ নিজৰ স্বাৰ্থলৈ লক্ষ্য কৰি ৰজাৰ ওচৰত সতৰ্কতাৰে চলিবলৈ অনুজীৱীক উপদেশ লিয়া হৈছে, কাৰণ জনা লোকে সদায় প্ৰথমতে আত্মৰক্ষা কৰিব, কিয়নো ৰজাৰ চাকৰি কৰা লোকৰ অৱস্থা জুইৰ মাজত থকা লোকৰ দৰে—‘আত্মৰক্ষা হি সততং পূৰ্বং কাৰ্য্য৷’ বিজ্ঞানতা। অণোৱিৰ হি সংপ্ৰোক্তা বৃত্তী ৰাজোপজীৱিনাম্।’ পঞ্চম অধ্যায়ত (১৩তম প্ৰকৰণ) ৰাজকৰ্মচাৰীসকলে নিজ বৃদ্ধিমত্তাৰে কিদৰে আকাৰে-ইণ্ডিতে ৰজাৰ মনোভাৱ বৃদ্ধি আচৰণ কৰিব লাগে তেনে উপদেশ আছে। ষষ্ঠ আৰু শেষ অধ্যায়ত (১৩-১৪তম প্ৰকৰণ) ৰজা ৰোগগ্ৰস্ত বা মূৰ্খৰূ হ'লে অথবা তেওঁৰ হঠাৎ মৃত্যু হ'লে মন্ত্ৰীয়ে কেনেবোৰ ব্যৱস্থা লৈ শাসন-কাৰ্য পৰিচালনা কৰিব তাৰ বহুল বিৱৰণ আছে। ৰজাৰ আকস্মিক মৃত্যুত মন্ত্ৰীয়ে ততালিকে ৰজাৰ উপযুক্ত পুত্ৰক, পুত্ৰৰ অৱৰ্তমানে কন্যাক বা কোনো গৰ্ভৱতী ৰাণীক ৰাজপাটত বহুৱাই মহামাত্ৰসকলৰ সমৰ্থন বিচাৰিব। তাৰ পাছত কোৱৰক শিক্ষা দি ৰাজ্য-পৰিচালনাৰ কাৰণে সমৰ্থ কৰি তুলিব। এইদৰে ৰাজবংশৰ অবিচ্ছিন্নতা ৰক্ষা কৰাটো মন্ত্ৰীৰ প্ৰধান দায়িত্ব।

ষষ্ঠ অধিকৰণৰ নাম ব্ৰহ্মলোচন অৰ্থাৎ (স্বাদশ) ৰাজব্ৰহ্মলোচন অৱয়ৱসমূহ। এই অধিকৰণত দুটা অধ্যায় আৰু দুটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (১৬তম প্ৰকৰণ) স্বাৰাটী (ৰজা), অমাত্য, জনপদ (দেশ), দুৰ্গ (সুৰক্ষিত নগৰ বা ৰাজধানী), কোষ, ৰত্ন (সৈন্য-বাহিনী) আৰু মিত্ৰ (মিত্ৰশক্তি)—ৰাষ্ট্ৰৰ এই সাতোটা প্ৰকৃতি বা অৱয়ৱৰ বিশিষ্ট গুণবোৰৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। অমাত্য আৰু দুৰ্গ—এই দুটা প্ৰকৃতিৰ উৎকৃষ্ট গুণসমূহৰ কথা ক্ৰমে ১।৯।১ সুগ্ৰত আৰু ২।৩ অধ্যায়ত আগতে বৰ্ণনা কৰা কাৰণে ইয়াত পুনৰুক্তি কৰা নাই। প্ৰকৃতিৰ গুণৰ লগতে বিবোৰ গুণ থাকিলে অমিত্ৰ বা শত্ৰুক সহজে নিৰ্মূল কৰিব পাৰি তেনে গুণৰ বৰ্ণনাও দিয়া হৈছে। ৰজা যদি আভিগাম্যগুণ, প্ৰজাগুণ আৰু উৎসাহগুণ—এই তিনি প্ৰকাৰ গুণৰ দ্বাৰা সম্পন্ন হয় বাকী প্ৰকৃতিবোৰৰ সকলো চুটি পূৰ্ণ হয়। আত্মগুণসম্পন্ন ৰাজনীতিজ্ঞ ৰজাই ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যৰ অধিপতি হৈয়ো, সমস্ত পৃথিৱী জয় কৰিব পাৰে—‘আত্মদান্ স্বলপদেনোহপি বৃত্তং প্ৰকৃতিসম্পদা। নৱজ্ঞঃ পৃথিৱীং কৃৎস্নাং জয়তোৰ ন হীৱতে॥’ দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ (১৭তম প্ৰকৰণ) নামটো যদিও ‘জান্তি আৰু উদাহ-

সম্বন্ধীয়” তথাপি ইয়াত চক্ৰবৰ্তী বজা (বিজ্ঞানীৰ) আৰু ৰাজমন্ডলৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কেহে বিশেষভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। অৱশ্যে ৰাজমন্ডলৰ লগত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰতে ৰাজ্যত শান্তি প্ৰৱৰ্তন আৰু বিজ্ঞান উদ্যোগৰ অগ্ৰগতি নিৰ্ভৰ কৰে। সেই ফালৰপৰা নামটোৰ তাৎপৰ্য আছে। ৰাজমন্ডলৰ স্বৰূপ বৰ্ণনাৰ পাছত বিজ্ঞানীৰ উৎকৰ্ষৰ মূল তিনি শক্তি—মস্তাশক্তি, প্ৰভুশক্তি আৰু উৎসাহশক্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে।

সম্ভৱ অধিকৰণৰ নাম ৰাজমন্ডল (ছন্দফীয়া বৈদেশিক নীতি)। ইয়াত ওঠৰটা অধ্যায় আৰু ঊনবিংশটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (১৮-১৯তম প্ৰকৰণ) সন্ধি, বিগ্ৰহ, আসন, বান, সংশ্ৰয়, শ্বৈৰীভাৱ—এই নীতি ছটাৰ ব্যাখ্যা কৰি নিজৰ উদ্যোগসমূহ অৱনতিৰ অৱস্থাপৰা স্থিতাবস্থালৈ আৰু স্থিতাবস্থাপৰা উন্নত অৱস্থালৈ ক্ৰমশঃ আগবঢ়াই নিয়াৰ উদ্দেশ্যে বিজ্ঞানীৰূপে কেতিয়া কোন নীতিৰ আশ্ৰয় ল'ব তাক বুজাই দিয়া হৈছে। শ্বিতীয় অধ্যায়ত (১০০তম প্ৰকৰণ) পোনতে ছটা নীতিৰ ভিতৰত একে ফল লাভ হলে বিগ্ৰহতকৈ সন্ধিৰ, বানতকৈ আসনৰ আৰু সংশ্ৰয়তকৈ শ্বৈৰীভাৱৰ প্ৰেৰণা প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। তাৰ পিছত বিপদগ্ৰস্ত বজাই অগত্যা সংশ্ৰয় বা আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিব লগীয়া হলে কেনে আচৰণ কৰিব, কেনেকুৱা বজাৰ আশ্ৰয় ল'ব এই বিষয়ে বিবেচনা কৰা হৈছে। আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থীয়ে তেওঁক যেনে ভাল পায় তেনেজনৰ আশ্ৰয় লোৱাটোৱে শ্ৰেয়ঃ বুলি নিৰূপণ কৰিছে—‘প্ৰিয়ো বস্যা স তং গচ্ছেদিদ্যাশ্ৰয়গতিঃ পৰা।’ তৃতীয় অধ্যায়ত দুটা প্ৰকৰণ সন্নিৱিষ্ট হৈছে—১০১তম আৰু ১০২তম। বিজ্ঞানীৰূপ পক্ষে সমান বা অধিকশক্তিৰ বজাৰ লগত যুদ্ধ নকৰি সন্ধি কৰা বাঞ্ছনীয়। তেওঁলোক সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱত ৰাজ্য নহলে শক্তিমানজনৰ ওচৰত সেও হৈ থকা যেন দেখুৱাব আৰু সমান জনক তেওঁ কৰা জোখাই উৎপীড়ন কৰিব; কাৰণ উদ্ভূত হ'লেহে দুডোখৰ ধাতু জোৰা লাগে—‘নাতন্তং লোহং লোহেন সংধন্তে।’ অৱস্থা বুজি সৰলেও দুৰ্বলৰ লগত সন্ধি কৰিব লগীয়া হয় আৰু দুৰ্বলেও সবলৰ লগত যুদ্ধ কৰিব লগীয়া হয়। ১০২তম প্ৰকৰণত দুৰ্বল বজাই সবলৰ লগত সন্ধি কৰোতে কিদৰে নিজ স্বার্থ সুৰক্ষিত কৰিব তেনে উপদেশ আছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত পাঁচটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম দুই প্ৰকৰণত (১০৩-৪তম) যুদ্ধ কৰি আৰু সন্ধি কৰি আসন অৱলম্বন কৰা সম্পৰ্কে নিৰ্দেশ দিছে। সন্ধি আৰু আসনৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। আসনৰ অৰ্থ হৈছে শত্ৰুৰ সম্ভাৱা বিপদ বা দুৰ্বলতাৰ আশাত বা নিজৰ শক্তিবৃদ্ধিৰ সম্ভাৱনালৈ চাই অপেক্ষা কৰা। তেনে অৱস্থাত সন্ধি কৰাটো বুদ্ধিমানৰ কাম। শত্ৰুক শল-ঠকত পেলোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিলে বা শত্ৰুৰ প্ৰজাবৰ্গক নিজৰ ফলীয়া কৰিব পৰাৰ আশা থাকিলে যুদ্ধ কৰি সন্ধি কৰা ভাল। ‘বান’ৰ অৰ্থ হৈছে শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰা। শত্ৰুৰ নানা দুৰ্বলতা আৰু নিজৰ সকলো ফালৰপৰা উৎসাহজনক পৰিস্থিতি হলে যুদ্ধ ঘোষণা কৰি শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে যাত্ৰা কৰিব। ইয়াৰ ওলোটা পৰিস্থিতি হলে সন্ধি কৰি শত্ৰুক অসতৰ্ক অৱস্থাত ৰাখি যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব। নীতিবিগৰ্হিত হলেও এনে কাৰ্য অৰ্থশাস্ত্ৰই অনুমোদন কৰে। এয়ে ১০৫তম আৰু ১০৬তম প্ৰকৰণৰ বিষয়। ১০৭তম প্ৰকৰণত বিজ্ঞানীৰূপে লাভৰ অংশৰ প্ৰতিভ্ৰুতিৰে আন মিত্ৰবজাৰে সৈতে লগ হৈ যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰা নীতিৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। এইদৰে যাত্ৰা কৰাকে সন্ধুৰপ্ৰয়াণ বোলে। পঞ্চম অধ্যায় তিনিটা প্ৰকৰণত সম্পূৰ্ণ। প্ৰথম, অৰ্থাৎ ১০৮তম প্ৰকৰণত ৰাত্ৰি বা আক্ৰমণীয় বজা আৰু অমিত্ৰ বা শ্বভাৱ-শত্ৰু এই দুজনৰ কোনজনৰ বিৰুদ্ধে প্ৰথমে আক্ৰমণ চলোৱা উচিত এই সম্পৰ্কে বিবেচনা কৰা হৈছে। যাক আক্ৰমণ কৰিলে আক্ৰমণকাৰীৰ সুবিধা হয়, তেৱে

ৰাতব্য বজা। দূৰ্যোবো ভিতৰত শত্ৰুকে, বা যাব প্ৰজা অসমুখত বা বিজন অন্যান্যপৰায়ণ তেওঁকে প্ৰথমে আক্ৰমণ কৰিব লাগে। বজাৰ বজাৰ প্ৰজাসকল দৰিদ্ৰ, লুণ্ঠীয়া আৰু বজাৰ প্ৰতি বিষত হোৱাৰ কাৰণ যে বজাৰ অনায়াস আৰু অনীতি ইয়াকে কোৱা হৈছে ১০৯তম প্ৰকৰণত। ১১০তম প্ৰকৰণত একাধিক বজাৰ লগত সংঘবন্ধ হৈ যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব লগীয়া হলে বিজ্ঞ-গীষুৱে কি নীতি গ্ৰহণ কৰিব সেই সম্পৰ্কে বিবেচনা কৰা হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ শক্তিশালী অথচ ন্যায়পৰায়ণসকলৰ লগতহে হাত মিলোৱা উচিত। এজন শক্তিশালী বজাৰ লগ লোৱাতকৈ দূৰ্জন দূৰ্বলক লোৱাই ভাল। কাৰ্যসিদ্ধিৰ পাছত, বলবান মিত্ৰৰ কথাই নাই, সমানশক্তি মিত্ৰকো বিশ্বাস নকৰিব; কাৰণ সম্পদে মনৰ পৰিবৰ্তন ঘটাব পাৰে—‘বৃদ্ধিশ্চিন্তাৱিকাবিশী’। ষষ্ঠ অধ্যায়ত দুটা প্ৰকৰণ। ১১১তম প্ৰকৰণত বিজ্ঞগীষুক সীমান্তবৰ্তী শত্ৰুৰ লগত সন্ধিবন্ধ হৈ অহি বজাৰ বিপক্ষে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰাৰ বাবে প্ৰবোচিত কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। যদি শত্ৰুৰ অধিক লাভ হয়, সন্ধি নেওচি যুদ্ধ কৰি সেই লাভ কাঢ়ি আনিবও কৈছে। ১১২-তম প্ৰকৰণত পৰিপণিত, অপৰিপণিত আৰু অপলুত নামে সন্ধিৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। পৰিপণিতৰ অৰ্থ চৰ্তসাপেক্ষ। দেশ, কাল আৰু কাৰ্য নিৰ্দিষ্ট কৰি কৰা সন্ধিৰ নাম পৰিপণিতসন্ধি। বিজ্ঞগীষুৱে এই তিনিওটাৰ বেলিকা শত্ৰু অসুবিধাৰ সম্মুখীন হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখিলে এনেকুৱা সন্ধি কৰিব। অপৰিপণিত বা চৰ্তৰহিত সন্ধি কৰিব শত্ৰুক প্ৰতাৰণা কৰা উদ্দেশ্যে। বিজ্ঞগীষুক ত্যাগ কৰি শত্ৰুপক্ষলৈ গৈ উলটি অহা অথবা শত্ৰুৰ ওচৰবপৰা তেওঁৰ পক্ষলৈ অহা ভূতাৰ লগত কৰা সন্ধিকে অপসৃত-সন্ধি বোলে। এনে সন্ধি কৰোঁতে বিশেষ সতৰ্কতা গ্ৰহণ কৰা আৱশ্যক। সপ্তম অধ্যায়ত (১১৩তম প্ৰকৰণ) বৈধীভাৱৰ লগত সম্পৰ্ক থকা যুদ্ধ আৰু সন্ধিৰ কথা কোৱা হৈছে। বিজ্ঞগীষুৱে আন বজাৰ লগত যুদ্ধ কৰাৰ উদ্দেশ্যে সীমান্তবৰ্তী শত্ৰুৰ লগত সন্ধিপাশত আবদ্ধ হ’ব। এই সন্ধি অৱশ্যে অস্থায়ী, কিয়নো স্বভাৱশত্ৰু কোঁতয়াও মিত্ৰ নহয়। প্ৰত্যেক ৰাজশক্তিয়ে এনেকুৱা সন্ধি কৰোঁতে সাময়িক ক্ষতি স্বীকাৰ কৰি হ’লেও ভৱিষ্যতে তাৰ স্বাৰা নিজৰ ক্ষমতা আৰু ঐশ্বৰ্য বৃদ্ধিৰ প্ৰতি আৰু শত্ৰুৰ উত্তৰোত্তৰ কৰ্মৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিব। অষ্টম অধ্যায় দুটা প্ৰকৰণত বিভক্ত। প্ৰথম, অৰ্থাৎ ১১৪তম প্ৰকৰণত নিজৰ কোনো দুৰ্বলতাৰ সন্মুখ লৈ কোনো বজা যোঁতয়া শত্ৰুৰ স্বাৰা আক্ৰান্ত হওঁ হওঁ হয় তেতিয়া তেওঁ কি পন্থা অৱলম্বন কৰিব তাকে কোৱা হৈছে। তেওঁক আক্ৰমণ কৰিব ওলোৱা বজাসকলৰ এজনক নিজৰ ক্ষতি আৰু বিপদ-বিঘিনিৰ কথা বজাই দি দুগুণ লাভ দি সম্বৰণৰ আঁতৰাই আনিব। ১১৫তম প্ৰকৰণত কেনেবোৰ মিত্ৰ সাহায্য পাবৰ যোগ্য তাক ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। যাৰ উদ্যোগবোৰ সদুপৰিকল্পিত আৰু সেইবোৰ কাৰ্যকৰী কৰাত যি দৃঢ়সংকল্প তেওঁক সহায় কৰাটো স্বাৰ্থৰ অনুকূল। নৱম অধ্যায়ত ১১৬তম প্ৰকৰণ আৰম্ভ হৈছে। এই প্ৰকৰণৰ আলোচনীয় বিষয় চাৰি প্ৰকাৰ সন্ধি—মিত্ৰসন্ধি, হিৰণ্যসন্ধি, ভূমিসন্ধি আৰু কৰ্মসন্ধি। উক্ত অধ্যায়ত মিত্ৰসন্ধি আৰু হিৰণ্যসন্ধি ব্যাখ্যা কৰিছে। প্ৰসঙ্গত্বে ভূমি লাভৰ কাৰণে কৰা সন্ধি বা ভূমিসন্ধিক এই চাৰিওটাৰ ভিতৰত উৎকৃষ্ট বুলি নিৰূপণ কৰিছে। পূৰ্ববৰ্তী আচৰ্যসকলৰ মত খণ্ডন কৰি কোটিলাই কয় যে যি মিত্ৰ বিজ্ঞগীষুৰ বশ হয়, যি ক্ষুদ্ৰ উপকাৰ কৰিলেও বিজ্ঞগীষুক পৰিত্যাগ নকৰে, দুৰ্বল হলেও যি লাগ বুলিলেই সৈন্যবাহিনী প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে, যি অৰ্থ দি সাহায্য কৰিব পাৰে, বিশেষতঃ যি ভূমি দি সহায় কৰে তেনে মিত্ৰৰ লগত সন্ধি কৰাই বৃদ্ধিমানৰ কাম। হিৰণ্য বা টকা-পইছাৰ কাৰণে কৰা সন্ধিত দীৰ্ঘকালৰ পাছত প্ৰচুৰ ফল-

দায়ক অৰ্থ লাভেই শ্ৰেয়ঃ। দশম অধ্যায়ৰ ১১৬তম প্ৰকৰণত ভূমিসম্বন্ধৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপন কৰি লাভৰ যোগ্য ভূমিৰ গুণবোৰ দেখুওৱা হৈছে। বলবান বজাক আক্ৰমণ কৰি লাভ কৰা, সম্বল বজা হলে তেওঁৰ দৰ্গা থকা, গুণত হীন হলেও দৰ্গাগ্ৰিহত শত্ৰু নথকা, পৰিমাণত ডাকৰ হলেও ওচৰতে থকা ইত্যাদি গুণবিশিষ্ট ভূমি লাভ কৰিব পাৰিলে বিশেষ সুবিধা হয়। একাদশ অধ্যায়তো ১১৬তম প্ৰকৰণৰ ভূমিসম্বন্ধ-বিষয়ক আলোচনাই চলিছে, কিন্তু এইবাব জনবসতি থাপন কৰিবৰ উপযোগী পতিত মাটিৰ দোষ-গুণৰ বিবেচনা কৰা হৈছে। বৰষুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লগীয়া মাটিতকৈ ওচৰত নদী-নলা থকা মাটি বেছি ভাল। খেতিৰ খনপযোগী হলেও মাটিৰ সদায় অধিক পৰিমাণ ভাল। কোঁটলাই কয় যে মাটিৰ গুণ মানুহে নিজ হাতেৰে সৃষ্টি কৰিব পাৰে—‘কৃষ্টিমা হি ভূমিগুণাঃ’। পতিত ভূমিত মানুহৰ বসবাস কৰাৰ লাগিলে খেতিয়ক, গো-পালনকাৰী আবু ধনী বেপাৰী মানুহৰ সংখ্যা অধিক হোৱা ভাল। দৰ্গাৰ দ্বাৰা বস্তুত ভূমিতকৈ মানুহৰ দ্বাৰা বস্তুত ভূমি প্ৰশস্ত; কাৰণ মানুহেই বাজা; মানুহ নোহোৱা দেশ বাজী গাইব দৰে; সি কি ফচল ফলাব :—‘পুৰুষসম্বন্ধ বাজাম্’। ‘অপুৰুষা গোৰিন্ধ্যাৰ কিং দহীত’? সম্বন্ধ যোগে মিত্ৰ, অৰ্থ আবু ভূমি লাভ কৰা বজাই সমবায়ভুক্ত বজাসকলক চেৰ পেলায়। দ্বাদশ অধ্যায়ত ১১৬তম প্ৰকৰণৰে কৰ্মসম্বন্ধৰ বিষয়ে জ্ঞানিব লগীয়া কথা আছে। দৰ্গানিৰ্মাণ, সেতুবন্ধ (জলাশয়-খনন), দুব্যবন, হস্তিবন, খনি, বণিকপথ—এইবিলাকেই কৰ্ম। দ্জন বজাৰ মাজত নিজ নিজ বাজ্যত এইবোৰৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে হোৱা সম্বন্ধৰ নাম কৰ্মসম্বন্ধ। এই কৰ্মবোৰৰ কেনেকুৱাবোৰ কৰণীয় আৰু কেনেকুৱাবোৰ বৰ্জনীয় অধ্যায়টোত তাকেই বিতংভাৱে দেখুওৱা হৈছে। ইয়াতে এটা কথা মন কৰিব লগীয়া যে কোঁটলাই আচাৰ্যসকলৰ মত খণ্ডন কৰি উত্তৰ ফালৰ বণিকপথতকৈ দক্ষিণৰ বণিকপথক বেছি প্ৰাধান্য দিছে। কস্বল, ঘোঁৰা আবু চামৰা নহলেও দক্ষিণৰ বণিকপথৰ যোগে শঙ্খ, হীৰা, মৰ্ণি, মৃত্তা, সোণ আদি প্ৰচুৰ পৰিমাণে আহৰণ কৰিব পাৰি। মৃত্ততে, বিজিগীষুৱে কৰ্মসম্বন্ধ কৰোঁতে চাব যাতে অলপীয়া খৰচত সবহীয়া লাভ হব পৰা কৰ্ম তেওঁ সম্পাদন কৰিব পাৰে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত (১১৭তম প্ৰকৰণ) বিজিগীষু আবু শত্ৰু দুয়োৰে মাজত বজা-পৰা হোৱাৰ পাছত প্ৰত্যেকে আন ঠাইত যুদ্ধৰত নিজ নিজ শত্ৰুৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ (পৃষ্ঠ-আক্ৰমণ) কৰিলে কোনজনে অধিক সুবিধা লাভ কৰিব সেই বিষয়ে বিবেচনা কৰা হৈছে। এই সম্পৰ্কে কোঁটলাই কয় যে শক্তিশালী, বিপুল উদ্যমশীল, সকলো সৈন্য লগত লৈ যুদ্ধ কৰা, দৰ্গাহীন, ধাৰ্মিক বজাৰ আক্ৰমণকাৰী, মিত্ৰৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰোঁতা,—এনে-ধৰণৰ বজাৰ পৃষ্ঠ-আক্ৰমণ কৰাজনৰ জিত হয়। সম্পূৰ্ণ প্ৰাসংগিক নহলেও এই অধ্যায়তে কোঁটলাই প্ৰাচীনসকলৰ মত খণ্ডন কৰি কয় যে অতি বেছি অৰ্থব্যয় বা সৈন্যনাশ কৰি হলেও শত্ৰুক নিৰ্মূল কৰিব লাগে—‘সুমহতাহপি ক্ষয়ৱায়েন শত্ৰুৱিনাশোহভ্যাপগন্তব্যঃ’। লগতে, উন্নতিকামী বজাই মন্ত গোপন কৰাৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দিয়ে। বিশেষ ক্ষেত্ৰত ক্লতকাৰ্যতা লাভ কৰিলে কথা গোপনে ৰাখিব নোৱৰাজনৰ অৱস্থা সমুদ্ৰত ভঙা নাওৰ দৰে হয়। বোঁতয়া বিজিগীষুৰ শক্তি হ্ৰাস হয় আবু কেবাজনো বজাই সংঘৰ্ষ হৈ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে মূৰ দাঙি উঠে সেই অৱস্থাত কি কি উপায়ে তেওঁ নিজৰ ক্ষমতা ঘূৰাই আনিব এই সম্পৰ্কে উপদেশ আছে চতুৰ্দশ অধ্যায়ত (১১৮তম প্ৰকৰণ)। বিজিগীষুৰ প্ৰথম কৰ্তব্য হ’ব সংঘৰ্ষ যুদ্ধাঙ্গলজনক বা দুৰ্বলজনক হাত কৰা—ভেদনীতিৰে বা লোভ দেখুৱাই। এইদৰে সংঘৰ্ষ মাজত মনোমালিন্য সৃষ্টি কৰিব।

নিব্দপায় হ'লে সন্ধি কৰি নিজৰ শক্তি বঢ়াবলৈ যত্নপৰ হ'ব। আত্মীয়-স্বজন আৰু মিত্ৰ গোটেই শক্তিশালী দল গঠন কৰিব, দুৰ্জয়ৰ দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰিব, সুপৰামৰ্শ দিবলৈ ৰাজনীতি-শাস্ত্ৰজ্ঞ লোক নিব্দন্ত কৰিব। ক্ষমতা হীন হলে দেশৰ গাৱলীয়া অশুলৰ প্ৰজাবৰ্গৰ সূত্ৰ-সন্মত্ৰৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিব, কিয়নো সকলো কৰ্মৰে উৎস গাওঁ-অশুল, তাৰপৰা ক্ষমতাও আহে—'জনপদঃ সৰ্বকৰ্মণাং বোনিঃ, ততঃ প্ৰভাৱঃ।' খেতিৰ উন্নতিৰ কাৰণে জলসিঞ্জন-বাৰ্দ্ধক্য লব; খনি, বণিকপথ, প্ৰবাসন, হস্তিবন এইবোৰৰ উন্নতিকল্পে বিশেষ তৎপৰ হ'ব; শ্ৰেণী-সৈন্য, দসাদল, অট্টৱিক, শ্লেচ্ছ-জনজাতি—এইবোৰৰ মাজৰপৰা বহু বহু বাঁহপুৰুষ-সকলক সৈন্যদলত ভৰ্তি কৰিব। পঞ্চদশ অধ্যায়ত দুটা প্ৰকৰণ—তাৰে প্ৰথমটোৰ (১১১তম) আলোচ্য বিষয়, কেনেকুৱা পৰিস্থিতিত বলবান শত্ৰুৰ ম্বাৰা আক্ৰান্ত দুৰ্বল ৰজা এজনে দুৰ্গত আশ্ৰয় লৈ আত্মৰক্ষা কৰিব। যদি তেওঁ উপৰুদ্ধ আশ্ৰয়দাতা নাপায়, তেওঁৰ দুৰ্গত যদি খাদ্য, বাহ-পানী, খৰি আদিৰ যোগান শত্ৰুৱে বন্ধ কৰিব নোৱাৰে, তাতে থাকি তেওঁ ভৱিষ্যতে শত্ৰুক দুৰ্বল বা বিপন্ন কৰিব পাৰে, অথবা নিজে শক্তি সঞ্চয় কৰিব পাৰে, তেনে অৱস্থাতহে দুৰ্গত আশ্ৰয় ল'ব। নহলে ওলাই আহি আত্মসমৰ্পণ কৰি সন্ধি কৰিব। এইদৰে আত্মসমৰ্পণ কৰি সন্ধি কৰিব লগীয়া হ'লে তেওঁ কেনেদৰে আচৰণ কৰিব তাক বৰ্ণোৱা হৈছে। পিছৰ (১২০তম)-প্ৰকৰণত। তেতিয়া তেওঁ বিজেতা ৰজাৰ অনুগত হৈ চলিব। দুৰ্গ-নিৰ্মাণ, কন্যা-সম্প্ৰদান, ৰাজকুমাৰৰ অভিষেক আদি মূখ্য কাৰ্যবোৰ সেই ৰজাৰ অনুমতিভ্ৰমে কৰিব। এইদৰে আত্মসমৰ্পণ কৰাটো যে ভাল কথা তাক কৈ ফুৰিব। দেৱপূজা, শ্বশ্টিবাচন আদিত নিজৰ যত্নলৰ কাৰণে আশীৰ্বাদ ল'ব। বোড়শ অধ্যায়ত (১২১তম প্ৰকৰণ) আন ৰজা বা ৰাজ্য জয় কৰা ৰজা এজনে কেনে আচৰণ কৰা উচিত সেই কথা কোৱা হৈছে। তেওঁ সাম, দান, ভেদ, দণ্ড—এই উপায় চাৰিটাৰ এটা বা একাধিক প্ৰয়োগ কৰি ৰাজ্য জয় কৰিব। বিজিত ৰাজ্যৰ অনুগত লোকসকলক আগৰ দৰেই থাকিবলৈ দিব। নিহত ৰজাৰ মাটি-বাৰী, সম্পত্তি বা লৰা-তিবোতাৰ প্ৰতি লোভ নকৰিব। তেওঁৰ পৰিয়ালবৰ্গক বন্ধাযোগ্য সন্মানৰ আসন দিব। মৃতকৰ পুত্ৰক সিংহাসনত বহুৱাব। এইদৰে সাম-নীতিৰে ব্যৱহাৰ কৰিলে সেই ৰাজ্যৰ (নৈতুন) ৰজা পুত্ৰপৰম্পৰাক্ৰমে বিজেতাৰ অনুকূল হৈ থাকিব। সপ্তদশ অধ্যায় দুটা প্ৰকৰণত বিভক্ত। প্ৰথম প্ৰকৰণত (১২২তম) সন্ধি কেনেকৈ কৰা হয় আৰু তাৰ মাজত কিবোৰ ছল-চাতুৰী থাকিব পাৰে সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে। কোঁটিলীয়া মতে অগ্নি, জল আদি স্পৰ্শ কৰি দলত খাই কৰা সন্ধিৱে স্থায়ী সন্ধি। পূৰ্বাচাৰসকলে জামিন বা বন্ধক বাধি কৰা সন্ধিকহে স্থায়ী সন্ধি বুলি কয়। ১২০তম প্ৰকৰণত মনুষ্যপন কেনেকৈ মৰ্কাণ কৰিব তাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। বিজিত ৰজাৰ শক্তিবৃদ্ধি হ'লে তেওঁ পৰাক্ৰম দেখুৱাই পন খালচ কৰিব পাৰে। অথবা, পন খোৱাৰ আগতে নানা ব্যৱসায়ীৰ ডাঙত শত্ৰুৰাজ্যত চোৰাচোৱা থাপিব। সেইসকলৰ সহযোগত পণিত লোক গোপনে পলাই আহিব। ইয়াত পলাই যোৱা বা পলাই যোৱাৰ বিবিধ কৌশলৰ বৰ্ণনা আছে। অষ্টাদশ অধ্যায়ত তিনিটা প্ৰকৰণ। প্ৰথম প্ৰকৰণত (১২৪তম) দাদশ ৰাজ-মণ্ডলৰ অন্তৰ্ভুক্ত ৰজাৰ প্ৰতি বিজয়ীৰূপে কেনে আচৰণ কৰিব তাৰ ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে। সাধাৰণতে মধ্যম ৰজা বিজয়ীৰূপে প্ৰতি মিত্ৰভাষাপায়। মধ্যম ৰজাই বিজয়ীৰূপে মিত্ৰভাষাপায় মিত্ৰৰ অপকাৰ কৰিব বুলিলে বিজয়ীৰূপে মিত্ৰশক্তিৰ বোঙ্গে বাধা দান কৰিব। মূঠতে মধ্যম ৰজা বাতে অমিক শক্তিশালী হৈ নুঠে সেই উদ্দেশ্য আগত বাধি কাৰ্য-পন্থা হাতত ল'ব। ১২৫তম প্ৰকৰণৰ

বিষয় 'উদাসীন বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ'। এওঁৰ বোলকাও মধ্যমৰ প্ৰতি প্ৰয়োগ কৰা নীতিয়ে অনুসৰণীয়। উদাসীনে যদি মধ্যমক হাত কৰিব খোজে তেতিয়া বিজিগীষুৱে নিজৰ শত্ৰুপক্ষই মূৰ দাঙি উঠাত বাধা দিব, মিত্ৰক সহায় কৰিব আৰু উদাসীনে বাতে প্ৰয়োজন হলে তেওঁক সৈন্যেৰে সাহায্য কৰে তেনে নীতি অনুসৰণ কৰিব। ৰাজমণ্ডলৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে কোটিলাই কয় যে (১২৬তম প্ৰকৰণ) বিজিগীষুৰ লক্ষ্য হ'ব শত্ৰুক দুৰ্বল কৰা আৰু মিত্ৰক সহায় কৰা। সীমান্ত-ৰাজ্যৰ ৰজাসকলক সচৰাচৰ শত্ৰু-বুলি গণ্য কৰা হলেও, তেওঁলোক তিনি শ্ৰেণীৰ—অবিভাৰী, মিত্ৰভাৰী আৰু ভৃত্যভাৰী। এওঁলোকৰ মাজত মিত্ৰভাৰী সামন্ত ৰজাক বিজিগীষুৱে সকলো প্ৰকাৰে সাহায্য কৰিব। ইয়াকো চাব বাতে মিত্ৰও অধিক শক্তিশালী হৈ উঠিব নোৱাৰে। যি মিত্ৰৰ শত্ৰুৰ লগতো মিত্ৰাৰাল আছে তেদনীতিৰে তেওঁক উচ্ছেদ কৰিব। এইদৰে ৰাড্‌গুণ্য পৰম্পৰ নিৰ্ভৰশীল বুলি ৰজা বিজিগীষুৱে বৃদ্ধিৰ লক্ষ্যলৈ ৰাজমণ্ডলৰ ৰজাসকলক বান্ধি লৈ তেওঁলোকৰ লগত খেলা কৰিব পাৰে—“এৱমন্যোন্যাসংচাৰং ৰাড্‌গুণ্যং যোহনৃপশ্যাতি স বৃদ্ধিৰ্ভাগৈৰ্বৈৰ্বিৰ্ভং ক্ৰীড়তি পাৰ্শ্বমৈঃ।”

অষ্টম অধিকৰণৰ নাম ৰাসনাধিকাৰ—ৰাসন বা বিপদ-সম্পৰ্কীয়। ইয়াত পাঁচোটা অধ্যায় আৰু ছটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (১২৭তম প্ৰকৰণ) ৰাষ্ট্ৰৰ সাঁতোটা প্ৰকৃতিৰ ৰাসনসমূহৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। কোটিলাই ৰাসন শব্দটো এইদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে—ৰাস্যতি (আঁতৰাই নিয়ে) এনং (এওঁক) প্ৰেৰসঃ (কল্যাণৰপৰা) ইতি ৰাসনম্ (এই কাৰণে ইয়াৰ নাম ৰাসন)। ৰাসন দুই প্ৰকাৰ—দৈৱকৃত আৰু মনুষ্যকৃত)। দৈৱিক ৰাসনৰ কাৰণ দুৰ্ভাগ্য আৰু মনুষ্যকৃত ৰাসনৰ কাৰণ নীতিৰ অপপ্ৰয়োগ। স্বামী, অমাত্য, জনপদ, দুৰ্গ, কোষ, দণ্ড (সৈন্য) আৰু মিত্ৰ এই সাঁতোটা প্ৰকৃতিৰ ৰাসনৰ আপেক্ষিক গুৰুত্ব-লঘুত্বৰ বিচাৰ কৰা হৈছে। কোটিলাই পূৰ্ববৰ্তী আচাৰ্য ভাৰবাজে মন্ত্ৰীৰ ৰাসন গুৰুত্বৰ বুলি কোৱা মত মানি নলৈ বজাৰ ৰাসনহে গুৰুত্বৰ বুলি মন্তব্য কৰিছে। ৰজা সকলোৰে কৰ্তা, প্ৰকৃতিসমূহে ৰজাৰ স্বভাৱকে লয়। কোটিলাৰ মতে জনপদৰ ৰাসনতকৈ অমাত্যৰ, দুৰ্গৰ ৰাসনতকৈ জনপদৰ, কোষৰ ৰাসনতকৈ দুৰ্গৰ, দণ্ডৰ ৰাসনতকৈ কোষৰ, আৰু মিত্ৰৰ ৰাসনতকৈ দণ্ডৰ ৰাসন গুৰুত্বৰ। যিটো প্ৰকৃতিৰ ৰাসনত বাকীবোৰ প্ৰকৃতিৰ বিনাশ হ'ব পাৰে সেইটোৰ ৰাসনেই গুৰুত্বৰ। দ্বিতীয় অধ্যায়ত (১২৮তম প্ৰকৰণ) ৰজা আৰু ৰাজত্বৰ ৰাসনৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰা হৈছে। আভ্যন্তৰ বিদ্ৰোহ আৰু বহিৰ্বিদ্ৰোহ—ৰাজ-ৰাসন এই দুই প্ৰকাৰ। আভ্যন্তৰ বিদ্ৰোহ বা অন্তৰ্বিদ্ৰোহ বোহি মাৰাষ্ট্ৰক—সাপ থকা ঘৰত বাস কৰাৰ দৰে। ৰজাৰ আৰু এক ভূতীয় প্ৰকাৰ ৰাসন হ'ব পাৰে—অন্তৰ্জাত্যবিদ্ৰোহ। দৌৰাধিক, অন্তৰ্বৈশিক আদি ৰাজ-কাৰ্য্যৰ মধ্য বিষয়াসকলৰ বিদ্ৰোহক অন্তৰ্জাত্য/বিদ্ৰোহ বোলা হয়। ই আটাইতকৈ ভয়ানক। এইবোৰৰ প্ৰতিকাৰকৰূপে ৰজাই সৈন্যবাহিনী আৰু কোষ নিজৰ হাতৰ মূঠিত ৰাখিব লাগে। বৈৰাজ্য বা দুজন ৰজাৰ যুটীয়া শাসন আৰু বৈৰাজ্য বা দেশৰ প্ৰকৃত উত্তৰাধিকাৰী ৰজাক খোদা বাহিৰৰ কোনো ৰজাই বলৰে কৰা শাসন ৰাজ্যৰ ৰাসনস্বৰূপ। দুয়োটা ব্যৱস্থাতে প্ৰজাৰ শাস্তি নাই। কোটিলাৰ মতে বৈৰাজ্য-ব্যৱস্থা বোহি অনিষ্টকাৰক। ৰাজত্বৰ আন আন ৰাসনৰ ভিতৰত শাস্তাৰ্থ আৰু শাস্ত-লক্ষনকাৰী ৰজাৰ শাসন, বৃগীয়া আৰু নতুন ৰজাৰ শাসন, অভিজাত, দুৰ্বল আৰু নীচবংশজাত বলবান ৰজাৰ শাসন—এইবোৰো আছে। তৃতীয় অধ্যায়ত (১২৯তম প্ৰকৰণ) মানুহৰ ৰাসনসমূহৰ স্বৰূপ আৰু আপেক্ষিক গুৰুত্ব-লঘুত্বৰ বিবেচনা কৰা হৈছে। 'ৰাসন'ৰ অৰ্থ ইয়াত কু-প্ৰবৃত্তি বা কুকাৰ্য্য। অৱশ্যে কুপ্ৰবৃত্তি বা কুকাৰ্য্য

পৰিশ্রমো বিপদেই। কৌটিল্যৰ মতে এই বাসন মূঠতে সাত প্ৰকাৰ; তাৰে ক্ৰোধবপৰা বাক্-পাব্ৰু (কৰ্শ বাক্য), অৰ্থদূষণ (টকা খোৱা) আৰু দণ্ডপাব্ৰু (মাব-ধৰ) এই তিনিটা আৰু কামবপৰা মৃগয়া, দ্যুত (জুৱা-খেলা), স্ত্ৰী-আসক্তি আৰু সুৰাপান—এই চাৰিটাৰ উপশিত হয়। প্ৰাচীন আচাৰ্যসকলৰ মত বুদ্ধিৰে খণ্ডন কৰি কৌটিল্যই এই বাসনসমূহৰ গুৰু-লাঘৱ নিৰ্ণয় কৰিছে। ৰাজপৰিয়ালৰ কাৰণে দ্যুত বা জুৱা অতি উয়াবহ বাসন বুলি ঠাৱৰ কৰিছে, কাৰণ ই শাসন-বন্দ্য সোলোক-টোলোক কৰি দিয়ে—‘(দ্যুতঃ) পাৰ্শ্বপ্ৰতিমো বাসনানাং তন্ম-দৌৰ্ভাগ্যাদিত।’ সেই কাৰণে জ্ঞানী বজাই আত্মসংযমৰ দ্বাৰা, আৰু জ্ঞানবৃদ্ধিৰ উপদেশ মতে চলি পৈতৃক সম্পত্তিৰ বিনাশ আৰু সকলো দূৰ্বোগৰ মূল কাম আৰু ক্ৰোধ পৰিত্যাগ কৰিব—‘তন্মহাং কোপং চ কামং চ বাসনাশ্চমাত্ময়ান্। পৰিত্যজেন্মূলহৰং বৃদ্ধসেনী জিতেন্দ্ৰিয়ঃ’। চতুৰ্থ অধ্যায় তিনিটা প্ৰকৰণত সম্পূৰ্ণ। প্ৰথম অৰ্থাৎ ১৩০তম প্ৰকৰণৰ ব্যাখ্যায় বিবৰ (দেশবাসীৰ) পীড়নসমূহৰ আলোচনাই প্ৰায় অধ্যায়টো জুৰি আছে। এই পীড়নসমূহৰ কিছুমান দৈৱিক, যেনে অগ্নিকাণ্ড, বানপানী, বেমাৰ-আজাৰ, দূৰ্ভিক্ষ আৰু মাৰী-মৰক; কিছুমান মানুহে কৰা, যেনে সৈন্যৰ উপদ্রৱ, ৰাজ-বিবাদ, প্ৰজা-বিবাদ, আৰু অসাধু ৰাজ-কৰ্মচাৰী। কোনটো বেছি অনিষ্টকাৰক, কোনটো কম অনিষ্টকাৰক সেই সম্পৰ্কে কৌটিল্যই নিজমত স্থাপন কৰিছে। ইয়াতে কেইটামান মন কৰিব লগীয়া কথা এয়ে যে সেই সময়ত দেশত নিজৰ সৈন্যৰো উপদ্রৱ কৰিছিল, ৰাজপুত্ৰ আৰু ৰাজপ্ৰেমসীয়ে প্ৰজাক শোষণ কৰিছিল। সমিধাতা, সমাহৰ্তা আদিৰ দৰে সৰ্বোচ্চ পদমৰ্যাদাবিশিষ্ট বিষয়াসকলৰো দুনীতি আছিল। সমাহৰ্তাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—সমাহৰ্তাই প্ৰথমে নিজৰ কাৰণে টকা লয়, পিছত বজাৰ কাৰণে লয়, নাইবা এনেদৰে নষ্ট হবলৈ দিয়ে; অন্যৰপৰা অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰোঁতে নিজৰ মইমতালি দেখুৱায়—‘সমাহৰ্তা পূৰ্বমৰ্থমাশ্ৰয়ঃ কৃষা পশ্চাদ্ ৰাজ্যার্থং কৰোতি, প্ৰণালয়তি বা পরম্বাদানে চ ম্ৰপ্ৰত্যয়চ্চৰতীতি।’ বেপাৰীসকলে একগোট হৈ পণ্য মজুত কৰে আৰু দাম কম বা বেছি কৰি একত এম গুণ লাভ কৰে—‘রৈदेहकास्तु संयुज् पणानाम्, एकवर्षापकर्षं कुर्यात्; पणे पणगतं कुम्भे कुम्भशतमित्याजीरिति।’ ১৩১তম প্ৰকৰণত ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্যোগসমূহৰ অন্তৰায় বা বাধাৰ কথা সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰি কৈছে যে বাধা আছে ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰৰ মূখ্যসকলৰপৰা অথবা বাহিৰৰ শত্ৰু বা অৰণ্যবাসী জনজাতিসমূহৰপৰা। ১৩২তম প্ৰকৰণত ৰাজকোষৰ ক্ষতি হয় কেনেকৈ সেই কথা কবলৈ গৈ কৈছে যে উক্ত পীড়নসমূহ আৰু অন্তৰায়সমূহৰ উপৰিও মূখ্যসকলে আত্মসাৎ কৰি, বজাই নিজে কৰ বেহাই দি, অনাদায় হৈ থাকিবলৈ দি, আৰু অন্যান্যভাৱে আদায় কৰি, ৰাজকোষ দুৰ্বল কৰে। সামন্ত আৰু আটাইকৈসকলেও অপহৰণ কৰি বজাৰ ধন-ভঁৰালৰ ক্ষতি কৰে। পঞ্চম অধ্যায়ত দুটা প্ৰকৰণত ক্ৰমে সৈন্যবাহিনী আৰু যিহ্মশক্তিৰ বিপদসমূহৰ আলোচনা কৰা হৈছে। ১৩৩ প্ৰকৰণত ১—২১ সূত্ৰত সৈন্যৰ বাসন-সমূহ আৰু ১৩৪তম প্ৰকৰণত ২২—৩০ সূত্ৰত যিহ্মৰ বাসনসমূহ ব্যাখ্যাত হৈছে।

নবম অধিকৰণৰ নাম “জীত্বাশাংকৰ্শ—অভিযান কৰিব ওলোৱা বজাৰ কাৰ”। ইয়াত যুঁঠ সাঙোটা অধ্যায় আৰু বাৰটা প্ৰকৰণ আছে। শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰাৰ আগ-মুহূৰ্তত বজা কেনেদৰে প্ৰস্তুত হব আৰু কি কি বিষয়ে সতৰ্কভাৱে লক্ষ্য কৰাৰ লব ডাকে এই অধিকৰণত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম অৰ্থাৎ ১৩৫তম প্ৰকৰণত বিজয়ীৰূপে উপদেশ দিয়া হৈছে যে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰাৰ আগতে তেওঁ চাব শত্ৰুতকৈ শক্তিত তেওঁ শ্ৰেষ্ঠ হয় নে নহয়, যাত্ৰাৰ কাৰণে সময় হেৰুওঁব অনুকূল নে প্ৰতিকূল, যুদ্ধ-ক্ষেত্ৰ

সুবিধাজনক নে অসুবিধাজনক। এই বোৰত যদি শত্ৰুৰ তুলনাত তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব হয় তেতিয়াহে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব, নহলে আসন অৱলম্বন কৰিব। শক্তি তিনিপ্ৰকাৰ—প্ৰভুশক্তি, উৎসাহশক্তি আৰু মন্ত্ৰশক্তি। কোঁটীল্যৰ মতে উৎসাহ-শক্তিতকৈ প্ৰভুশক্তি শ্ৰেষ্ঠ, আৰু প্ৰভুশক্তিতকৈ মন্ত্ৰশক্তি শ্ৰেষ্ঠ। মন্ত্ৰ বা মন্ত্ৰণাৰ ওপৰত কোঁটীল্যই বিশেষ গুৰুত্ব অৰ্পণ কৰিছে। “প্ৰজ্ঞা আৰু শাস্ত্ৰৰ চকুৰে কাম কৰা বজাই অনাৱাসে মন্ত্ৰণা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে আৰু সামাদি উপায় আৰু গোপন কৌশল-ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰভুশক্তিসম্পন্ন আৰু উৎসাহ-শক্তিসম্পন্ন বজাকো চেৰ পেলাব পাৰে। —প্ৰজ্ঞাপাশ্চচকুৰ্হি’ বাজা অপ্পেনানি প্ৰযন্তেন মন্ত্ৰমাধাতুং শন্তঃ পবানুৎসাহপ্ৰভাৱৱতচ সামাদিভিৰ্যোগোপনিবদ্ধ্যাং চাতিসংখ্যাতুম্।’ স্থানৰ প্ৰসঙ্গত-দক্ষিণে সমুদ্ৰবৰষা উত্তৰে হিমালয়লৈ আৰু পূব সমুদ্ৰবৰষা পশ্চিম সমুদ্ৰলৈ এইজাৰ বোজন ব্যাপি থকা ভূমিখণ্ডক চক্ৰবৰ্তী-ক্ষেত্ৰ বা বিজিগীষুৰ কৰ্ম-ক্ষেত্ৰ বুলি কোৱা হৈছে। পৰবৰ্তী আচাৰ্যসকলৰ কোনোৱে বজাৰ তিনি শক্তিক, কোনোৱে কালক প্ৰাধান্য দিয়ে; কিন্তু কোঁটীল্যৰ মতে ‘শক্তি, স্থান আৰু কালৰ মাজত এটা আনটোৰ সহায়ক—পৰস্পৰসাধিকা হি শক্তিদ্বৈশকালঃ।’ ১৬৩তম প্ৰকৰণত যুদ্ধযাত্ৰাৰ কালৰ বিচাৰ কৰা হৈছে। যাত্ৰাৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট কাল নাই; বিজিগীষুৰ সামৰিক উদ্দেশ্যসাধক আৰু শত্ৰুৰ অসুবিধাজনক কালেই যাত্ৰাৰ কাল। আচাৰ্যসকলে কয়, ‘শত্ৰু যোতিয়া বিপন্ন হয় তেতিয়া যাত্ৰা কৰিব।’ কোঁটীল্যই কয়—‘নিজৰ শক্তিৰ্বীৰ্য হলে অভিযান কৰিব, কিয়নো বিপদৰ স্থিৰতা নাই—প্ৰায়শ্চাৰ্য্যঃ পৰৱাসনে যাত্ৰামিত্যুপ-দিশন্তি। শত্ৰুদয়ে যাত্ৰাম্ অনৈকান্তিকস্বাদ্ৰাসনানাম্ ইতি কোঁটীল্যঃ।’ বিবৰ্তীৰ অধ্যায়ত তিনিটা প্ৰকৰণৰ সমাৱেশ ঘটিছে। প্ৰথম অৰ্থাৎ ১৩৭তম প্ৰকৰণত ভিন ভিন সৈন্য কোঁতিয়া কেনেকৈ প্ৰয়োগ কৰিব সেই বিষয়ে উপদেশ দিছে। সৈন্য ছয় প্ৰকাৰ—মৌল, ভূতক, শ্ৰেণী, মিত্ৰ, অমিত্ৰ আৰু অটৱী। বংশানুক্ৰমিকভাৱে সামৰিক কাৰ্যত বত, ৰাজবংশৰ প্ৰতি আনুগত্য থকা সৈন্যক মৌল সৈন্য বোলে। এই শ্ৰেণীৰ সৈন্যক মৌল বোলাৰ কাৰণ ই মূল অৰ্থাৎ দেশত হোৱা। ভূতৰল বা ভূতকবল মৌলৰ দৰে স্থায়ী সৈন্যদল নহয়; বিশেষ কৰ্মৰ কাৰণে ভূতি বা বেতন দি এওঁলোকক লোৱা হয়। এওঁলোকো স্বদেশী। শ্ৰেণীৰল বা শ্ৰেণীসৈন্য হৈছে সামৰিক শিক্ষা লৈ আন ব্যৱসায় কৰি জীৱিকা অৰ্জা লোকৰ সংঘ। যুদ্ধৰ সময়ত এওঁলোকে দলপতিৰে সৈতে অৰ্থৰ বিনিময়ত যুদ্ধ কৰে। এওঁলোকো বজাৰ নিজ দেশৰ লোক। বজাই মিত্ৰ-শক্তিবৰষা বিশেষ কোনো অভিযানৰ কাৰণে সাহায্যৰূপে পোৱা সৈন্যক মিত্ৰৰল বা মিত্ৰসৈন্য বোলে। অমিত্ৰৰল বা শত্ৰুসৈন্য হৈছে শত্ৰুৰ দশ জয় কৰি শত্ৰুৰজাৰপৰা অনা সৈন্য। কিৰাত, শবৰ, পদ্বলন্দ আদি অৰণ্যবাসী জনজাতীয় ফৈদৰ সৈন্যক অটৱীৰল বোলে। মৌলসৈন্য সকলোতকৈ বেছি নিৰ্ভৰযোগ্য; ভূতক বা শ্ৰেণীসৈন্যও স্বদেশী হোৱা কাৰণে দেশৰ স্বাৰ্থৰ লগত জড়িত আৰু বিশ্বাসযোগ্য। অমিত্ৰসৈন্য আৰু অটৱীসৈন্যক বজাই চোকা নজৰত ৰাখিব লাগে। ইবিলাকক নিয়মিত বেতন দিয়া নহয়; যুদ্ধৰ সময়ত লুট-পাত কৰি যিখিনি পায় সেইখিনিকে লয়। তদুপৰি সবুসুৰা বনজ সামগ্ৰীৰ উপহাৰ পায়। ১৩৮তম প্ৰকৰণত যুদ্ধৰ কাৰণে সৈন্যদলসমূহক বুদ্ধোপকৰণেৰে সজাই উলিওৱাৰ গুণৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। মৌল, ভূতক, শ্ৰেণী, মিত্ৰ, অমিত্ৰ আৰু অটৱী—এই সৈন্যসমূহৰ মাজত আগৰ বিধক পিছৰ বিধতকৈ আগতে সাজু কৰি উলিয়াব লাগে, যেনে ভূতক সৈন্যতকৈ মৌল সৈন্যক আগতে যুদ্ধৰ আহিলা-পাতি যোগাই সজ্জিত কৰিব লাগে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে প্ৰত্যেক শ্ৰেণীৰ সৈন্যৰ গুণৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। চাৰি বৰ্ণৰ ফালৰপৰা বিচাৰ কৰিলে ক্ষত্ৰিয় বৰ্ণৰ সৈন্যই উৎকৃষ্ট আৰু ব্ৰাহ্মণ সৈন্য

নিকৃষ্ট। সেই কাৰণে ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ এই ক্ৰমত সৈন্য-সম্ভা কৰিবলৈ আচাৰ্যসকলে দিয়া উপদেশ অস্বীকাৰ কৰি কোঁটিল্যই কৈছে, ‘প্ৰণিপাত কৰি শত্ৰুৰে ব্ৰাহ্মণ সৈন্যক হাত কৰিব পাৰে—প্ৰণিপাতেন ব্ৰাহ্মণবলং পৰোহিহাৰয়েৎ।’ ১৩৯তম প্ৰকৰণত বিজগীষুক শত্ৰুৰ বিবিধ সৈন্যৰ প্ৰতিস্বন্দন হ’ব পৰাকৈ নিজৰ সৈন্য প্ৰস্তুত কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে হস্তি-বাহিনীৰ বিষদুশ্ৰে প্ৰতিস্বন্দন হ’ব এনে বাহিনীৰ হাত মাজ ভাগত হাতী, যন্ত্ৰ আৰু গাড়ী থাকিব আৰু প’চা, যাঠি, শূল, চেকনি আৰু কাঁড়েৰে সৈন্যবোৰ সজ্জিত হ’ব। তৃতীয় অধ্যায়ত দৃষ্ট প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অৰ্থাৎ ১৪০তম প্ৰকৰণত বিজগীষুৱে যুদ্ধযাত্ৰা কৰোঁতে তেওঁৰ পিছফালে হ’ব পৰা বিদ্রোহৰ কথা কোৱা হৈছে। পৃষ্ঠ-বিদ্রোহ ক্ষুদ্ৰ হলেও ভয়াবহ। ই বিজয়ৰ সকলো লাভকে গ্ৰাস কৰিব পাৰে। সচবাচৰ ৰাজ-বিশেষৰী লোক, শত্ৰু, আটৱিক বা উচ্চ বিষয়াসকলে এই বিদ্রোহৰ জুই জলাব পাৰে। কাৰণ বিপদৰ মূখ বেজীৰ মূখৰ দৰে। এনে লোকপ্ৰবাদ আছে—সূচীমুখা হানৰ্থা ইতি লোক-প্ৰবাদঃ। এনে অৱস্থাত সৈন্য হ’ব বা যুৱৰাজক অভিযানৰ নায়ক পাতি সাম আদি উপায়ৰ দ্বাৰা ৰজাই বিদ্রোহ দমন কৰিব। ১৪১তম প্ৰকৰণত বাহ্য প্ৰকৃতি আৰু আভ্যন্তৰ প্ৰকৃতিৰ বিদ্রোহ আৰু তাৰ প্ৰতিকাৰ সম্পৰ্কে বিবেচনা কৰা হৈছে। সমাহৰ্তা আদি বিষয়া, অন্তপাল (সীমান্ত ৰক্ষী বিষয়া), আটৱিক (বনবাসী জনজাতিৰ চৰাৰ), আত্মসমৰ্পণ কৰা সামন্ত-ৰজা—এই সকলেই বাহ্যপ্ৰকৃতি। মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি, যুৱৰাজ—এইসকলেই আভ্যন্তৰপ্ৰকৃতি। ইয়াক বাহিৰেও দৌৱাৰিক, অন্তৰ্বংশিক আদি কাৰেণ্ডৰ বিষয়াসকলেও বিদ্রোহ কৰিব পাৰে। ইয়াকে অন্তৰমাতাকোপ বোলে। আভ্যন্তৰ-বিদ্রোহৰ আশঙ্কা কৰিলে সন্দেহজনক লোকসকলক ৰজাই যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰোঁতে লগত লৈ যাব। বাহ্যবিদ্রোহৰ আশঙ্কাৰ বেলিকা সিবিলাকৰ ল’ৰা-তিৰোতাবিলাকক লগত নিব। এই অধ্যায়তে, সিবিলাক বিষয়াই বিদ্রোহ কৰিব খোজে, বিদ্রোহ কেনেকৈ সফল কৰিব পাৰিব তাৰো উপদেশ আছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত (১৪৩তম প্ৰকৰণ) অভিযানৰ ক্ষতি, খৰচ আৰু লাভ সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰি যদি মানুহ আৰু ভাৰবাহী জন্তুৰ ক্ষতি আৰু টকা-পইছা আৰু খাদ্যশস্যৰ খৰচৰ তুলনাত লাভৰ পৰিমাণ বহুগুণে বেছি হয় তেতিয়াহে বিজগীষুক যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে। লাভৰ ভিতৰত ভূমিলাভৰ ওপৰতে বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হৈছে আৰু লাভৰ নানা শ্ৰেণী-বিভাগ কৰি দেখুওৱা হৈছে। লাভৰ বাট কিবোৰ বিচিনিয়ে ভেটা দিয়ে তাৰ উল্লেখ কৰি এয়াৰ আমোদজনক কথা কৈছে যে শত্ৰু ভিতৰিবলৈ বাট চোৱাও লাভৰ পথৰ এটা বিচিনি। কোঁটিল্যই কয়—‘বৰকৈ গ্ৰহ-নক্ষত্ৰৰ কথা বিচাৰ কৰি থকা মূৰ্খ লোকৰ অভীষ্ট সিদ্ধ নহয়; অভীষ্ট লাভৰ কাৰণে অভীষ্টই (শত্ৰু) নক্ষত্ৰ; নক্ষত্ৰসমূহে কি কৰিব?—নক্ষত্ৰমতিপ্ৰকৃতং বালমৰ্থোহিতৱৰ্ততে। অৰ্থাৎ হাৰ্থস্য নক্ষত্ৰং কি কৰিযান্তি তাৰকাঃ।’ অৰ্থাৎ ইহে যে অৰ্থ আনিব পাৰে সেই কথা বুজাবলৈ কোঁটিল্যই কৈছে—‘নাখনা: প্ৰাপ্ননুৱন্ত্যত্মবা যশশ্চৈত-ৰপি। অৰ্থেৰ্থাঃ প্ৰবৰ্মন্তে গজাঃ প্ৰতিগজৈবির।—খনহীন লোকে শত চেণ্টা কৰিও অভীষ্ট অৰ্থ লাভ কৰিব নোৱাৰে; হাতীৰে হাতীক ধৰাৰ দৰে অৰ্থৰ দ্বাৰাহে অৰ্থ লাভ কৰা যায়।’ পঞ্চম অধ্যায়ত (১৪৩তম প্ৰকৰণ) ৰজা বা ৰাজ্যৰ বিষদুশ্ৰে ৰাজ্যৰ ভিতৰৰ মন্ত্ৰী, পুৰোহিত আদি আৰু বাহিৰ অঞ্চলৰ সমাহৰ্তা, অন্তপাল আদি বিষয়াসকলৰ ষড়যন্ত্ৰ আৰু তাৰপৰা দেখা দিয়া বিপদ কেনে হ’ব পাৰে আৰু তাৰপৰা পৰিহাৰৰ উপায় কি এইবোৰ বিষয়ৰ বিতং আলোচনা কৰা হৈছে। কোঁটিল্যই এই ষড়যন্ত্ৰত বাহিৰ আৰু ভিতৰৰ যোগাযোগ হ’ব পাৰে।

বাঁদ বাহিবৰ বিষয়াৰ প্ৰবোচনা অভ্যন্তৰৰ বিষয়াই গ্ৰহণ কৰে বজাই প্ৰবোচনাদাতা আৰু প্ৰবোচনাগ্ৰহীতা এই দুই শ্ৰেণীৰ মাজত প্ৰবোচনা গ্ৰহণ কৰাসকলক প্ৰথমে কৰাবলম্ব কৰাৰ চেষ্টা কৰিব—শম আৰু দানৰ যোগে। পদবী আৰু সন্মান-প্ৰদানেই ক্ষম। অনুগ্ৰহ প্ৰদৰ্শন, কৰ আদিৰ বেহাই আৰু কৰ্মত নিবদ্ধিত্তিৰে দান। বাহিবৰ বিষয়াই অভ্যন্তৰৰ বিষয়াৰপৰা প্ৰবোচনা গ্ৰহণ কৰিলে ভেদ আৰু দণ্ডৰ আগ্ৰয় ল'ব। যদি এজন বাহিবৰ বিষয়াই আন এজন বাহিবৰ বিষয়াক প্ৰবোচিত কৰে, আৰু এজন অভ্যন্তৰৰ বিষয়াই আন এজন অভ্যন্তৰৰ বিষয়াক প্ৰবোচিত কৰে, এই দুই ক্ষেত্ৰত প্ৰবোচনাকাৰীৰ ওপৰত যথোপযুক্ত ব্যৱস্থা ল'ব। এইখিনিতে কোঁটলাই বিজিগীষুৰ সতৰ্ক কৰি দিছে যে অভ্যন্তৰৰ বড়বন্দ্য বোহি বিপদজনক। বৰ্ত্ত অধ্যায়ত (১৪৪তম প্ৰকৰণ) শত্ৰু আৰু ৰাজদ্রোহী লোকে সৃষ্টি কৰিব পৰা বিপদৰ কথা আৰু তাৰ প্ৰতিকাৰ সম্পৰ্কে কোৱা হৈছে। যেতিয়া বহুসংখ্যক লোক বিদ্রোহী হয় তেতিয়া দণ্ডৰ বাহিৰে বাকী উপায় তিনিটাৰ প্ৰয়োগ কৰিব। বহুসংখ্যক লোকৰ ওপৰত শাস্তি-বিধান কৰিব নোৱাৰি, কৰিলেও সফল লাভ নহয়, বৰং আন অনৰ্থহে উপস্থিত হয়—দণ্ডে হি মহাজনে ক্ৰেতুমশকাঃ। কিস্তে ৰাং তং স্বার্থং ন কুৰ্যাৎ, অন্যং চানর্থম্-পাদয়েৎ।' কেৱল মূখিয়াল লোকসকলৰ ওপৰত গোপনে শাস্তিবিধান কৰিব। শত্ৰুৱে বড়বন্দ্য কৰিলে শত্ৰুক আগবাঢ়ি আহিবলৈ নিদি শত্ৰুৰাজ্যত সায় আদি উপায়ৰ দ্বাৰা প্ৰতিকাৰ কৰিব। ৰাজদ্রোহীয়ে অদ্রোহীক লগত লৈ বিপদ সৃষ্টি কৰিলে বজাই অদ্রোহীসকলক নিজৰ ফলীয়া কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। শত্ৰুৰ লগত মিত্ৰ লগ হলে মিত্ৰক হাত কৰিব। কেবাজনো বজা সংঘবন্দ্য হৈ বিজিগীষুৰ বিষয়ে মূৰ দাঙি উঠিলে তেওঁ ভেদনীতিৰে পৰস্পৰৰ মাজত মনোমালিন্য ঘটাব। এনে কাৰ্যত গদুতচৰবিলাকে বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব। সপ্তম অধ্যায় দুটা প্ৰকৰণত বিভক্ত। প্ৰথম অৰ্থাৎ ১৪৫তম প্ৰকৰণত কোৱা হৈছে যে কোঁটলাৰ অভীষ্ট লাভ কৰাৰ ফলস্বৰূপে বিপদ হে মাতি অনা হয়, যিটো নাপালে শত্ৰুৰ উন্নতি হয় বা পালেও যিটো শত্ৰুৱে আকৌ কাঢ়ি নিব পাৰে সেইটো সৰ্ববিধাৰ বিপদ, নিজৰ মানুহ বা শত্ৰুৰপৰা হোৱা ভয় অসৰ্ববিধাৰ বিপদ আৰু এইটো সৰ্ববিধাজনক নে অসৰ্ববিধাজনক এনে সংশয়ক সংশয়ৰ বিপদ বুলি ধৰা হয়। এনেকুৱা সঙ্কটজনক অৱস্থাবোৰ বিস্তাৰিতভাৱে বিশ্লেষণ কৰি বিজিগীষু আৰু সংঘবন্দ্য বজাসকলক কৰ্তব্যৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। অৰ্থ, ধৰ্ম আৰু কাম—এই তিনিটা অভীষ্ট লাভ আৰু ইয়াৰ ভিতৰত ধৰ্মতকৈ অৰ্থ শ্ৰেষ্ঠ, আৰু কামতকৈ ধৰ্ম শ্ৰেষ্ঠ—‘অর্থো ধৰ্মঃ কাম ইতি অর্থব্ৰহ্মণঃ। তস্য পূৰ্বঃ পূৰ্বঃ শ্ৰেয়ান্দুপসংপ্ৰাপ্তম্।’ ব্ৰহ্মণৰ ভিতৰত অৰ্থশাস্ত্ৰকাৰ কোঁটলাই অৰ্থৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন কৰিছে এইদৰে—‘ধৰ্মমূলত্বং কামফলত্বাচ্চাৰ্থস্য ধৰ্মার্থকামান্দুবন্ধা-বাৰ্থস্য সিদ্ধিঃ সা সৰ্বার্থসিদ্ধিঃ—যেহেতু অৰ্থ ধৰ্মৰ মূল আৰু কাম ইয়াৰ ফল, সেই কাৰণে সততে ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কামৰ উৎপাদক অৰ্থলাভেই সৰ্বলাভ। সেইদৰে অনৰ্থও তিনিবিধ—অৰ্থহানি, অধৰ্ম আৰু শোক আৰু এইবোৰৰ পাছৰটোতকৈ আগৰটোৰ গদুৰত্ব বোহি। পিছৰ প্ৰকৰণত, অৰ্থাৎ ১৪৬তম প্ৰকৰণত অৰ্থ, অনৰ্থ আৰু সংশয়-সংক্ৰান্ত বিপদবোৰ কেনেকৈ উপায় প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা জিতকৰ কৰিব লাগে সেই উপদেশ আছে। চাৰি উপায়ৰ উপৰিও, দৈৱিক বিপদবোৰৰ বেলিকা ব্ৰাহ্মণ, সিদ্ধপদুৰ আৰু অৰ্থৰবেশবিহিত কৰ্মৰ দ্বাৰা প্ৰতিকাৰৰ পৰামৰ্শ দিছে।

দশম অধিকৰণৰ নাম ‘সাগ্ৰামিক’ বা ‘বৃন্দ-সম্পৰ্কীৰ্ণ’। ইয়াত ছটা অধ্যায় আৰু তেওঁটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (১৪৭তম প্ৰকৰণ) জিবিৰ সন্ধান সম্পৰ্কে কোৱা হৈছে। এই

শিবির যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ ওচৰত কৰা অস্থায়ী তামীষৰা নহয়। চতুৰ্থপা বাহিনীৰ ভাগে ভাগে বাখিবলৈ গৃহনিৰ্মাণ-বিশেষজ্ঞৰ তত্ত্বাৱধানত নিৰ্মাণ কৰি উলিওৱা স্থায়ী আব্দ সাময়িক সৈন্যৰ আবাসৰ উপযোগী, চাৰিওফালে গড় আব্দ খাৱে দিয়া সুৰক্ষিত ছাউনীৰ হৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। যুদ্ধযাত্ৰাৰ আগতে বজা, পুৰোহিত আদিও ইয়াতে থাকেহি। দ্বিতীয় অধ্যায়ত দৃঢ়তা প্ৰকৰণ। প্ৰথমটোত (১৪৮তম) শিবিরপৰা যুদ্ধলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা দিছে। যাত্ৰাৰ সময়ত খাদ্য-সম্ভাৰ আব্দ যুদ্ধোপকৰণ প্ৰয়োজনৰ দৃগুণ লব; বাটত জিৰণি লোৱা সময় আব্দ প্ৰয়োজনীয় ঘাঁহ, পানী, খনি আদিৰ যোগাৰ আগতীয়াকৈ ঠিক কৰি ল'ব। সৈন্য-বাহিনীৰ আগত নায়ক যাব আব্দ সেনাপতি সকলোৰে পাছত যাব। দহজন সেনাপতিৰ ওপৰত এজন নায়ক হয় বুলি উল্লেখ আছে যদিও অর্থশাস্ত্ৰৰে আন ঠাইত আকৌ উচ্চ পদমৰ্যাদাসম্পন্ন বিষয়াসকলৰ মাজত সেনাপতিকহে ধৰা হৈছে, নায়কৰ নাম তাত নাই। গতিকে নায়ক আব্দ সেনাপতিৰ স্থান ডাঙৰ এই কথা অস্পষ্ট বা আউল-লগা। মাজত বজা আব্দ তিব্বোতাসকল যাব, দুই কাষে অম্বাবোহী সৈন্য আব্দ পিছফালে প্ৰান্তত হাতী থাকিব। শত্ৰুৰ আক্ৰমণ ওফোৰাৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় বাহ-বিভাগ কৰি আগবাঢ়িব। সাধাৰণতে দিনটোত দুই যোজনৰ ওপৰ বাট অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰিব। সময়ে যদি শত্ৰুক অসুবিধাৰ সম্মুখীন কৰে, লাৱ্ লাহে যাব; নহলেই বেগাই যাব। পিছৰ প্ৰকৰণত (১৪৯তম) কি কি অসুবিধাত পৰিলে বজাই নিজৰ সৈন্যদলক বন্ধা কৰিব লাগে তাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। লগতে শত্ৰুৰ সৈন্য-শক্তিৰ বৃদ্ধি লোৱাৰ উপায় কি তাৰো ইংগিত দিছে। তৃতীয় অধ্যায়টো তিনিটা প্ৰকৰণত ভাগ কৰিছে। প্ৰথমটোত (১৫০তম) কুটযুদ্ধ বা যুদ্ধ-কৌশলেৰে কেনেকৈ শত্ৰুক ব্যতিব্যস্ত কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে কৈছে। নিজে অধিক শক্তিশালী হলে, স্থান-কাল নিজৰ কাৰণে উপযুক্ত হলে, শত্ৰু-শিবিরত সৈন্যৰ মাজত বিভাজন আনিব পাৰিলে প্ৰকাশ্য যুদ্ধ আব্দ এই অনুকূল অৱস্থা নাথাকিলে কুটযুদ্ধ কৰিব লাগে। সময় আব্দ ঠাই শত্ৰুক জনাই কৰা প্ৰকাশ্য যুদ্ধক ন্যায়যুদ্ধ বোলে। পৰাস্ত হৈ পলাই অহাৰ ভাও জুৰি শত্ৰুক অসুবিধাজনক ঠাইলৈ আনি উলটি আক্ৰমণ কৰা, শত্ৰুৰ দুৰ্বল সৈন্যৰ ওপৰত প্ৰথমে আঘাত কৰা, ৰাতি অতৰ্কিত আক্ৰমণ কৰি উজাগৰে ৰখা শত্ৰু দিনত তেতিয়া টোপনি যাব তেতিয়া আক্ৰমণ কৰা, কুঁৱলী বা এম্বাৰৰ আঁৰ লৈ আক্ৰমণ কৰা, ইত্যাদি—এনেবোৰেই কুটযুদ্ধ। ১৫০তম প্ৰকৰণত সৈন্যসকলৰ সমৰদক্ষতা বঢ়াবলৈ তেওঁ-লোকক কেনে ধৰণে উৎসাহিত কৰিব লাগে তাৰ পৰামৰ্শ দাঙি ধৰা হৈছে। বিজয়ীৰূপে সকলো সৈন্য সমবেত কৰি ক'ব—“এই ৰাজ্য মোৰ, আব্দ তোমালোকৰ উভয়ৰে। মোৰ অনুবোধত তোমালোকে যুদ্ধ কৰা। যাগ, যজ্ঞ, তপস্যা আদি কৰি সুদীৰ্ঘ কালৰ মূৰতো ব্ৰাহ্মণসকলে যি স্থান লাভ কৰিব নোৱাৰে, সম্মুখ যুদ্ধত প্ৰাণ ত্যাগ কৰা সৈনিকে পলকতে সেই স্থান লাভ কৰে—এই কথা বোদে কয়। স্বামীৰ জন্মৰ বিনিময়ত যুদ্ধ নকৰা সৈন্যৰ মৃত্যুৰ পাছত অনন্ত নৰকেই গতি।” মন্ত্ৰী আব্দ পুৰোহিতে শত্ৰু-বাহুৰ তুলনাত নিজ-বাহুৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব দেখুৱাই উৎসাহিত কৰিব। জ্যোতিষীসকলে ৰজাৰ ওপৰত দেৱতাৰ শূভ-দৃষ্টি পৰা বুলি ক'ব। সেনাপতিক উৎসাহ যোগাবলৈ ক'ব—“শত্ৰুৰজাক বধ কৰাজনক এক লাখ পণ পুৰস্কাৰ দিয়া হ'ব; সেনাপতি বা যুদ্ধৰাজক বধ কৰোঁতাক পঞ্চাশ হাজাৰ পণ দিয়া হ'ব; যুদ্ধৰ পাছত বেতন দণ্ডাণ কৰি দিয়া হ'ব; লুটপাত কৰি যেনে যি পোৱা সি নিজৰ নিজৰ হ'ব;” ইত্যাদি। লগত ষষ্ঠ আৰু সপ্তোপাচাৰ আহিলা-পাতি লৈ চিৰিক্ষক-

সকল, আৰু খোৱা-বস্তু লৈ তিৰোতাসকল পাছত থাকিব। অধ্যায়টোৰ শেষ প্ৰকল্পত (১৫২তম) শত্ৰু-সৈন্যক কৃতকাৰ্য্যতাৰে প্ৰতিৰোধ কৰাৰ উদ্দেশ্যে কি ব্যৱস্থা হ'ব লাগে তাৰ উপদেশ আছে। বিজিগীষুৱে স্দুবিধাজনক ঠাইত নিজ সৈন্য-বাহু বচনা কৰিব; শত্ৰুৰ স্দুবিধাজনক ঠাইত ঘোঁৰা মেলি দিব যাতে শত্ৰুৱে বাহু বচনা কৰিব নোৱাৰে। কোঁলৰ ফালে মূৰ কৰি বা দক্ষিণমূৰাকৈ সৈন্য নাৰাখিব। বতাহৰ বিৰুদ্ধেও সৈন্য মসজাব। ভূমিৰ অৱস্থা চাই তাৰ উপযোগী বাহু বচনা কৰিব। বৃদ্ধ জৱৰ পাছত প্ৰাণৰ মমতা এৰি বৃদ্ধ দিব ওলোৱা শত্ৰুক জোকাই নল'ব। চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ দট্টা প্ৰকল্পৰ (১৫৩-১৫৪তম) ভিতৰত প্ৰথমটোত বৃদ্ধোপযোগী বণ-ভূমিৰ বৰ্ণনা আছে। বথ, হাতী আৰু ঘোঁৰাৰে বৃদ্ধ কৰাৰ আৰু পদাতি-বাহিনীয়ে বৃদ্ধ কৰাৰ উপযুক্ত বণ-ভূমিৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। সেইদৰে মৰু-ভূমি, অৰণ্য, ওখ ঠাই, দ ঠাই আদিত বৃদ্ধ কৰা উপযুক্ত সময় আছে। সমান, ঘোঁৰাৰ খুৰা বহি নোবোৱা, গছ-গছনিৰে বাধা নজন্মোৱা ভূমি বথৰ কাৰণে আৰু সকলো প্ৰকাৰ বাহিনীৰ কাৰণে উপযোগী। সবু-সুৰা ডোবা-খাল, ফাট, শিল, গছ আদি থাকিলেও ঘোঁৰাৰে বৃদ্ধ কৰাত অসুবিধা নাই। টিলা, উই-হাফলু, জোপোহা আদি থকা ভূমি পদাতিৰ উপযোগী। ফাট নথকা, উৰালিৰ পৰা গছ থকা, মাজে মাজে বোকা আৰু পানী থকা মাটি হাতীৰ কাৰণে স্দুবিধাজনক। ইয়াৰ উপৰিও চতুৰ্থ বাহিনীৰ প্ৰত্যেকৰ কাৰণে সৰ্বোৎকৃষ্ট বণ-ভূমিৰ বিৱৰণ আছে। পিছৰ প্ৰকল্পত বিভিন্ন বাহিনীৰ বিশেষ বিশেষ কাৰ্যৰ কথা কোৱা হৈছে। অশ্বাৰোহী সৈন্যৰ বিশেষ কাৰ্য হৈছে নানা স্দুবিধাৰ অনুসন্ধান কৰা, শত্ৰু-বাহুত অনুপ্ৰৱেশ কৰা, শত্ৰুৰ অনুসৰণ-কাৰ্যত বাধা দিয়া, টকা-পইছা অনা-নিয়া কৰা, ইত্যাদি। হাতীৰ বিশেষ কামৰ ভিতৰত সম্মুখত যোৱা, পানীত নাৰ্মি পাৰ হোৱা, ওখ ঠাইত উঠা-নমা কৰা, শত্ৰু-সৈন্যৰ মাজত সন্ত্ৰাস সৃষ্টি কৰা, প্ৰাচীৰ আদি ভঙা, ইত্যাদি। নিজৰ সৈন্যক বন্ধাবন্ধন দিয়া, চতুৰ্থ বাহিনীক ভেটা দিয়া, ভয়াবহ শব্দ কৰা ইত্যাদি বথৰ কাম। পদাতিৰ কাম হৈছে যি কোনো সময়তে যি কোনো ঠাইতে অস্তধাৰণ কৰা আৰু বৃদ্ধ কৰা। অস্ত-অস্ত, খাদ্য আদি কঢ়িয়াই নিয়া, আহত সৈনিকবিলাকক বৃদ্ধ-ক্ষেত্ৰৰপৰা আঁতৰাই নিয়া, শিবিৰ আদি পৰিপাটিকৈ ৰখা শ্ৰমিকৰ কাম। পঞ্চম অধ্যায়ত তিনিটা প্ৰকল্প সন্নিৱিষ্ট হৈছে—১৫৫-১৫৭-তম। প্ৰথমটোত দুই প্ৰান্ত, দুই পাৰ্ব আৰু মধ্য—এই পাঁচোটা সমষ্টিত চতুৰ্থ বাহিনী কিদৰে সজাই বৃদ্ধ কৰিব লাগে তাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আছে। এই বাহুবচনাৰ ভাৰ নয়ক আৰু সেনাপতিৰ ওপৰত ন্যস্ত। সম্মুখত দুই পক্ষ বা প্ৰান্তত দুটা সমষ্টি থাকিব, ভিতৰলৈ দুই কক্ষ বা পাৰ্বত দুটা সমষ্টি আৰু সৌ-মাজত এটা সমষ্টি থাকিব। দুই প্ৰান্ত যেন এটা উৰি থকা চৰাইৰ দুখন ডোকা, দুই পাৰ্ব যেন চৰাইটোৰ দুই পাৰ্ব আৰু মধ্য যেন চৰাই-টোৰ বুকুখন। এখন বথ বা এটা হাতী, তাৰ লগত পাঁচজন অশ্বাৰোহী আৰু আগে পিছে পোন্ধৰজনকৈ পদাতি লৈ সৈন্যৰ একোটা গোট হয়। উক্ত পাঁচোটা সমষ্টিত এনেকুৱা গোট নৰপৰা একৈছলৈ থাকিব পাৰে। বাহুবচনাৰ পাছত সৈন্য অৱশিষ্ট থাকিলে মাজে মাজে সন্দুৱাই দিব, কিন্তু চাব যাতে ঠাই খাই নপৰে, আৰু সূৰ্যেৰে বৃদ্ধ কৰিব নোৱাৰা নহয়। সকলো প্ৰকাৰ সৈন্যৰ অৱস্থানৰ পৰস্পৰ দূৰত্ব কিমান হ'ব তাকো উল্লেখ কৰা হৈছে। ১৫৬-তম প্ৰকল্পত মানুহ, ঘোঁৰা আৰু হাতীৰ বণদক্ষতা কেনেদৰে গঢ়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তাৰ উল্লেখ কৰি উৎকৃষ্ট সৈন্য আৰু হাতী-ঘোঁৰা আৰু নিকৃষ্ট সৈন্য আৰু হাতী-ঘোঁৰা প্ৰান্ত, পাৰ্ব আৰু মধ্যত কিভাৱে সন্নিৱিষ্ট কৰিব লাগে তাৰ নিৰ্দেশ দিছে। বণ-পৰস্পৰা ক্ৰমে

যুদ্ধবিদ্যা শিকি অহা, স্বজাৰ লগত একে স্বার্থৰ বন্ধনত বান্ধ থোৱা, বহুযুদ্ধৰ অভিজ্ঞতা থকা, সকলো বকমৰ অস্ত্ৰ-চালনাত সুদক্ষ, কণ্টসাহক, অনুগত, সুখী পৰিয়ালৰ, ক্ষত্ৰিয়-জাতিৰ লোকৰ স্বাৰা গঠিত সৈন্যদলেই উৎকৃষ্ট। ভাল জাতৰ, সুলক্ষণবৃত্ত, প্ৰশিক্ষিত, কম বয়সৰ, বেগবান, প্ৰাণবন্ত হাতী-ঘোঁৰাক উৎকৃষ্ট বুলিব পাৰি। প্ৰথম শ্ৰেণীৰ উৎকৃষ্ট সৈন্য, হাতী আৰু ঘোঁৰাৰ এক-ভৃতীয়াংশ মধ্যত, আৰু বাকী দুই-ভৃতীয়াংশ দুই প্ৰান্ত আৰু দুই পাৰ্শ্বত দিব, তাৰ পাছত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰোৰ থাকিব, তৃতীয় শ্ৰেণীৰ আৰু একেবাৰে নিকৃষ্টবোৰ উৎকৃষ্টবোৰৰ আগত দিব। শত্ৰুক আক্ৰমণ কৰোঁতে প্ৰান্ত, পাৰ্শ্ব, আৰু মধ্যৰ এটা বা দুটাৰে আক্ৰমণ কৰি বাকী সৈন্য সহায়কাৰী হিছাপে প্ৰয়োগ কৰিব। অধ্যায়টোৰ শেষ প্ৰকৰণত অশ্ব, হস্তী, বথ আৰু পদাতিৰ যুদ্ধ-ৰীতিৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অশ্বাবোহী সৈন্যৰ বিশেষ আক্ৰমণ-পদ্ধতি হৈছে শত্ৰুৰ বৃহৎ ভেদ কৰা। সৈন্যৰ একাংশ আগুৱি লৈ যুদ্ধ কৰা, শত্ৰুসৈন্য ছেদেলিভেদেলি হৈ পলাই গলে পিছে পিছে খেদি যোৱা, নিজৰ বিচ্ছিন্ন সৈন্যক বন্ধা কৰা, ইত্যাদি। হাতী আৰু বথৰ বেলিকা একে ঠাইৰপৰা স্থিৰভাৱে যুদ্ধ কৰাটো এটা বিশিষ্ট ৰীতি। পদাতিৰ যুদ্ধৰ কাৰণে বিশেষ স্থান বা কাল নাই: পদাতিয়ে য'তে ত'তে যি কোনো সময়ে যুদ্ধ কৰিব লগীয়া হয়; গোপনভাৱে শত্ৰুক আঘাত কৰাও পদাতিৰ কাৰণে অনুমোদিত যুদ্ধ-ৰীতি। ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ দুটা প্ৰকৰণৰ প্ৰথমটোত (১৫৮তম) দণ্ডবৃহৎ, ভোগ-বৃহৎ, মণ্ডলবৃহৎ আৰু অসংহতবৃহৎ—এই চাৰি প্ৰকাৰ মূল বৃহৎ বিষয়ে কোৱা হৈছে। দণ্ডবৃহৎ সৈন্যবোৰ দণ্ড বা লাঠিৰ দৰে অৰ্থাৎ সবলৰেখাৰ আকাৰত সজোৱা হয়; ভোগ বা সপবৃহৎ সাপৰ বুকুৰ খলপবোৰৰ দৰে এটাৰ পাচত আনটো বাহিনীয়ে আক্ৰমণ কৰে; মণ্ডল বা চক্ৰাকাৰ বৃহৎ আগবাঢ়ি যোৱা শত্ৰুৰাহিনীয়ে চাৰিওফালে যুদ্ধ কৰে; অসংহত বা পৃথক পৃথক হৈ থকা বৃহৎ বাহিনীবোৰে নিজ নিজ স্থানৰপৰাই যুদ্ধ কৰে। সৈন্যৰ সংখ্যা আৰু আক্ৰমণৰ প্ৰকাৰ অনুসৰি এই মৌলিক বৃহৎ চাৰিটাৰ বেলেগ বেলেগ নাম হয়। ১৫৯তম প্ৰকৰণত শত্ৰুবৃহৎ ওফোৰাবলৈ কোনটো বৃহৎ বিপক্ষে কোন বৃহৎ প্ৰতিস্বল্পী বৃহৎ হ'ব তাক ব্যাখ্যা কৰিছে। গোটেই শেষত প্ৰকৰণৰ বিষয়ৰ লগত সম্পৰ্ক নথকা কিছু কথাই ঠাই পাইছে। তাত পদাতি, সেনাপতি আৰু নায়কৰ অধীনস্থ সৈন্যৰ হিছাপ দিছে; সৈন্য পৰিচালনাৰ সংকেতৰ কথা কোৱা হৈছে; যুদ্ধ জয়ৰ বিবিধ কূট-কৌশলৰ বৰ্ণনা কৰিছে আৰু কৈছে—একং হন্যাম বা হন্যাদিযুঃ ক্ষিত্তা ধনুশ্চতা। প্ৰাজ্ঞেন তু মতিঃ ক্ষিত্তা হন্যাদ্ গৰ্ভগতানপি॥—ধনুৰ্ধৰী যোদ্ধাই এপাত শব মাৰি এজন সৈন্যকেহ মাৰিব পাৰে, বা নোমাৰিবও পাৰে; কিন্তু বুদ্ধিমানজনে তেওঁৰ বুদ্ধি প্ৰয়োগ কৰি গৰ্ভস্থ সন্তানকো বিনাশ কৰিব পাৰে।

একাদশ অধিকৰণৰ নাম 'সংঘবৃত্ত'—সংঘৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ। ইয়াত দুটা প্ৰকৰণৰে সৈতে একোটা মাথোন অধ্যায় আছে। ইংৰাজীত oligarchy যি কৌটিল্যৰ পৰিভাষাত সংঘও সেই। কোনো খেল বা ফৈদবিশেষৰ মূখিয়াল লোকসকলক লৈ গঠিত হোৱা শাসনতন্ত্ৰক সংঘ বোলা হয়। কোনো কোনো সংঘৰ মূখ্যজনে বজা-খিতাপো গ্ৰহণ কৰে। কাম্বোজ, সুৰাষ্ট্ৰ, ক্ষত্ৰিয়, শ্ৰেণী আদি সংঘবোৰে কোনো এটা অধিকাৰী বৃত্তি লৈ আৰু যুদ্ধ-বিদ্যাৰে জীৱিকা চলাইছিল। লিচ্ছবিক, বজ্জিক, মল্লিক, মল্লক, কুকুৰ, কুৰু, পাণ্ডাল আৰু আন কিছুমান সংঘৰ মূখ্যজনে ৰাজা উপাধি লৈছিল। বিজ্জগীৰুক উপদেশ দিয়া হৈছে যে তেওঁ এনেকুৱা সংঘবোৰ বশ্য কৰিবলৈ যত্ন কৰিব আৰু তাকে কৰিবলৈ হলে সংঘৰ মূখিয়াল লোকসকলৰ মাজত

ভেদনীতিৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব। ১৬০তম প্ৰকৰণত ভেদনীতি প্ৰয়োগৰ উপায়বোৰ উল্লেখ কৰিছে। বিজ্ঞপীৰূপে এই উদ্দেশ্যে বহুসংখ্যক গদ্যতথ্যাতক (তীক্ষ্ম) আৰু আচাৰ্য, সাধু, আদিৰ বেষণত চোৰাংচোৱা নিৰুদ্ধ কৰিব। সিবিলাকে সংঘৰ মূখিয়ালসকলৰ মাজত থকা দূৰ্বলতাৰ সুযোগ লৈ পৰস্পৰৰ মাজত মনোমালিন্যৰ সৃষ্টি কৰিব। বিজ্ঞপীৰূপে দূৰ্বল পক্ষক আঁতৰাই আনি নিজৰ দেশত সিঁচৰিতকৈ ৰাখিব। এইদৰে সংঘৰ দূৰ্বল কৰি আৱন্ত পক্ষক আঁতৰাই আনি নিজৰ দেশত সিঁচৰিতকৈ ৰাখিব। এইদৰে সংঘৰক দূৰ্বল কৰি আৱন্ত কৰিব। পিছৰটো প্ৰকৰণত (১৬১তম) সংঘৰ মূখিয়াল লোকসকলৰ ওপৰত কি ধৰণৰ গোপন শাস্তিবিধান কৰিব তাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সংঘৰ নেতাৰ লৰাক চোৰাংচোৱাই বজাৰ ল'ৰা বুলি মনত প্ৰত্যয় জন্মাই সংঘৰ বিৰুদ্ধে ঝুঁজাব আৰু উদ্দেশ্য সিদ্ধ হলে তেওঁকো হত্যা কৰাব। গণিকাচোৰাংচোৱাই প্ৰেমৰ অভিনয় কৰি কোনো সংঘ-মুখ্যক প্ৰভাষণ কৰি মৃত্যু ঘটাব। ভিক্ষুনীবেশী চোৰাংচোৱাই এজন মূখ্যৰ পত্নীৰ প্ৰতি আন এজন আসক্ত হোৱা বুলি বিশ্বাস ওপোজাই দুয়োৰে মাজত সংঘৰ্ষ লগাই দূৰ্বলজনক সহায় কৰি সবলজনৰ মৃত্যু ঘটাব। এইদৰে গোপন শাস্তি-ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা সংঘৰ দূৰ্বল কৰি বশ্য কৰিব। আনহাতে, সংঘৰো এজনীয়া বজাৰ কুটনীতি ব্যৰ্থ কৰিবলৈ যত্নপৰ হ'ব আৰু সংঘৰ নেতায়ো ন্যায়-পৰায়ণ হৈ সকলোৰে প্ৰতি সমদৃষ্টি ৰাখিব।

দ্বাদশ অধিকৰণ পাঁচোটা অধ্যায় আৰু নটা প্ৰকৰণেৰে সম্পূৰ্ণ। অধিকৰণৰ নাম 'জাৰলীসম', অৰ্থাৎ দূৰ্বল বজা-সম্বন্ধীয়। কোটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰত কেৱল বিজ্ঞপীৰূপে অভিলষ্য পূৰণৰ কাৰণেহে যে উপদেশ আছে এনে নহয়, দূৰ্বল বজাসকলে কেনেকৈ বিজ্ঞপীৰূপ বা সবল বজাৰ কবলৰপৰা নিজক মুক্ত কৰিব সেই বিষয়েও পৰামৰ্শ আছে। এই সমগ্ৰ অধিকৰণটো দূৰ্বল বজাক উদ্দেশ্যে কৰিয়ে লিখা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ৰ (১৬২তম প্ৰকৰণ) নাম যদিও 'দূতৰ কৰ্ম' দিয়া হৈছে, দূতসংক্ৰান্ত কথা ইয়াত খুব কমহে আছে। 'দূৰ্বল বজা বলবানৰ ওচৰত সেও হৈ থকা উচিত,' 'ক্ৰিয়ধৰ্ম' অনুসৰি জয়-পৰাজয়ৰ কথা নাভাবি যত্ন দিয়া কৰ্তব্য'—ভাৰম্বাজ আৰু বিশালাক্ষৰ এই মত অগ্ৰাহ্য কৰি কোটিলাই কয় যে দূৰ্বল বজাই কোনো বলবান বজাৰ বা দূৰ্গৰ আগ্ৰয় বিচাৰিব। তেওঁ কয় যে পৰদেশ আক্ৰমণকাৰী বজাসকল তিনি শ্ৰেণীৰ ধৰ্মবিজয়ী, লোভবিজয়ী আৰু অসুৰবিজয়ী। বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিলে ধৰ্মবিজয়ী ভুত হয়। লোভবিজয়ী ভুত হয় ভূমি আৰু অৰ্থ লাভ কৰি। অসুৰবিজয়ীয়ে বিজিত বজাৰ সৰ্বস্ব অপহৰণ কৰি আৰু ল'ৰা-জিৰোতা আৰু প্ৰাণ লৈছে ভূমি লাভ কৰে। দূৰ্বল বজাই আক্ৰমণৰ সম্মুখীন হলে, হয় দূতৰ ৰোগে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ কৰিব, নহয় কুটনীতিৰ আগ্ৰয় ল'ব। সন্ধি কৰোঁতে সৈন্য বা সা-সম্পত্তি দিব লগীয়া হলে এনে সৈন্য বা সম্পত্তি দিব বিবোৰ শত্ৰুৰ কাৰণে শেহান্তৰত কৃতকাৰক হয়। যদি কুটনীতিৰ আগ্ৰয় লয়, এই ধৰণে আগবাঢ়ি—চোৰাংচোৱা লগাই শত্ৰুৰ দুৰ্গ, শিবিৰ, জনপদ আদিৰ কতি কৰাব; আটকিসকলক উৎসাহ হি তেওঁৰ ৰাজ্য লণ্ড-ভণ্ড কৰাব; ৰাজপাটৰ উত্তৰাধি-সকলক কামত লগাব। বন্ধকীপোষক (বেশ্যা-বান্ধুসৱী) সকলক চোৰাংচোৱাৰূপে নিৰুদ্ধ কৰি তেওঁলোকৰ হতুৱাই বৃন্দবতী বেশ্যৰ ৰোগে শত্ৰু-সেনাধ্যক্ষসকলৰ মাজত পক্ষপৰ কামোদ্ভা-জনিত কলহৰ সৃষ্টি কৰাই তীক্ষ্মসকলক সন্ধিস কৰিব। সাধু, বেপাৰী, দৈবজ্ঞ আদিৰ ভাওত চোৰাংচোৱাসকলে শত্ৰুৰাজ্যৰ উচ্চ বিষয়া আৰু বজাৰ মন পাক্ষপাতিক সন্দেহ, ঈৰ্ষা, ক্ৰোধ আৰু জিহাংসাৰে আক্ৰম কৰিব, দুৰ্গাধিকাৰী শূন্যপালৰ (ৰাজ-প্ৰতিনিধি) লগত প্ৰজাব

মনোমালিন্য ঘটাব, গাওঁবানীৰ লগত সমাহৰ্তাৰ বিভেদ সৃষ্টি কৰিব, ইত্যাদি। তৃতীয় অধ্যায়ত ১৬৪তম প্ৰকৰণ শেষ কৰা হৈছে আৰু ‘ৰাজ-অশ্লত্বৰ মাজত উদ্ভেজনা সৃষ্টি’ নামৰ ১৬৫তম প্ৰকৰণ সম্পূৰ্ণ হৈছে। চোৰাংচোৱাসকলে শত্ৰুৰজা আৰু তেওঁৰ প্ৰিয়পাত্ৰসকলৰ আতি-ওচৰত থাকি চাৰি বাহিনীৰ সেনাধ্যক্ষসকলৰ বন্ধুৰ বোনে তেওঁলোকৰ প্ৰতি বজা ব্ৰহ্ম হোজা বুলি জনাই দি বজাই মতা বুলি বাতি তেওঁলোকে শিবিৰপৰা বাহিৰলৈ আনি হত্যা কৰিব। নৱবাকৈ থকাসকলক বজাৰ ৰাজ্যপৰা আঁতৰি বাবলৈ উদগনি দিব। অথবা, ‘শত্ৰু-পক্ষৰ লগত তেওঁলোকৰ বোণাবোণ থকা বুলি বজাই অপৰাধী সেনাধ্যক্ষসকলক দমন কৰিবলৈ শূন্যপালক নিৰ্দেশ দিছে’ এনে ভুৱা বাতৰি দি প্ৰত্যয় নিয়াই তেওঁলোকক আতঁৰাব। তৃতীয় আৰু অৰ্থৰ প্ৰলোভনেৰেও তেওঁলোকক বিশ্লোহী কৰি তুলিব পাৰে। ৰাজ-অশ্লত্বৰ মাজত উদ্ভেজনা সৃষ্টি কৰিবলৈ হলে শত্ৰুৰজাৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহ, মিত্ৰ আৰু আন সকলো বজাক ক’ব— ‘এই বজাই প্ৰথমে মোক উদ্ভেদ কৰি পিছত এজন এজনকৈ সকলোকে উদ্ভেদ কৰিব; সাম্ৰথান হ’ব। আপোনালোকে বৰং মোক সহায় কৰাই ভাল।’ চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ দুটা প্ৰকৰণৰ প্ৰথমটোত (১৬৬তম) শত্ৰুক নিৰ্বল কৰিবলৈ অশ্ব, বিৰ আৰু অগ্নি প্ৰয়োগ কৰাৰ উপায়বোৰ দেখুওৱা হৈছে। নকলেও হ’ব যে চোৰাংচোৱাৰ ভংগৰতা আৰু দক্ষতাৰ ওপৰতে উপায়বোৰ নিৰ্ভৰ কৰে। শত্ৰুৰ ৰাজধানীত বেপাৰী জ্বশত, গাওঁ-অশ্লত্বত গৃহস্থ-বেশত আৰু সীমান্ত-অশ্লত্বত গৰখীয়া বা সম্যাসী-বেশত গদুস্তচৰ নিৰুদ্ধ কৰি কোনো সামন্ত বজা, আটকিক আদিক উদগনি দি শত্ৰুৰ দুৰ্বলতাৰ সুযোগ লৈ আঘাত কৰিব। শত্ৰুসৈন্যৰ খাদ্য-যোগনীয়া হৈ বেপাৰী-বেশী চোৰাংচোৱাই খাদ্যত বিহ মিহলাই বিক্ৰী কৰিব। বহুকাল আগৰেপৰা কোনো গদুস্তচৰ শত্ৰুৰ সৈন্যবাহিনীত ভৰ্তি হৈ উচ্চ পদ লাভ কৰি মৃত্যুদণ্ড প্ৰাপ্ত কোনো লোকক নিজৰ পদতক বুলি প্ৰচাৰ কৰি বৃদ্ধৰ সময়ত তাৰ মৃত্যু ঘটাই মৃতকৰ ভৰ্ণণৰ উদ্দেশ্যে বুলি বিহ মিহলি মদ খুৱাই শত্ৰুসৈন্যৰ পয়মাল ঘটাব। সক্ষীৰ্ণ পথেৰে শত্ৰু আগবাঢ়িলে জুই দি বধ কৰিব। বৃদ্ধৰ গোলামলীয়া পৰিবেশত সেনাধ্যক্ষসকলৰ বাসগৃহত জুই লগাই দিব। অশ্ব, বিৰ, আৰু অগ্নিৰ উপৰিও শত্ৰু-বধৰ আৰু বহু উপায়ৰ ইণ্ডিত অধ্যায়টোত পোৱা যায়। শত্ৰুৰ বোণান, সৈন্যকল্পপূৰণ আদি বিষয়ক দ্বিতীয় প্ৰকৰণৰ (১৬৭তম) কথাখিনি একেটা ৰাক্যতে সমাপ্ত কৰিছে। একায়ন পথত (যি বাটেৰে এটাৰ পাছত এটাকৈ মানুহ যাব পাৰি) খাপ লৈ থাকি শত্ৰুৰ উক্ত কাৰ্যবোৰত বাধা দিব। পঞ্চম অধ্যায়ত প্ৰকৰণ তিনিটা। ১৬৮তম প্ৰকৰণত দুৰ্বল বজাই বলবান বজাক কৌশলেৰে কেনেকৈ বিপন্ন কৰিব পাৰে সেই বিষয়ে উপদেশ দিছে। বজাই কোনো মন্দিৰলৈ দেৱপূজাৰ উদ্দেশ্যে আহোঁতে তেওঁৰ ওপৰত কৌশলেৰে ৰখা বেৰ বা গিল পেলাই দি তেওঁক বধ কৰিব পাৰি। তেওঁ গোৱা বা বহা ঘৰৰ মজিৱাখনত স্কন্ধ লগাই ৰাখি সেই স্কন্ধ সোলোকাই দি তলত থকা শূন্য পদুতি থোৱা কুৱাত পেলাই তেওঁক মাৰিব পাৰি। দুৰ্বল বজাৰ দুৰ্গ বোঁতৰা শত্ৰুৰ হস্তগত হোৱাৰ উপক্ৰম হয় তেওঁ দুৰ্গৰ চাৰিওফালে এক বোজন দুৰ্গৰ ভিতৰত থকা ঘাহ-বন গছ-গছনি আদি জুই লগাই পুৰি পেলাব। পানী নাইকিয়া কৰি পেলাব। শত্ৰুৰ শিবিৰলৈ সুৰঙ্গ কৰি শত্ৰুক ধৰি আনিবলৈ চেষ্টা কৰিব। শত্ৰুৱে সুৰঙ্গ কৰিলে তাক পানীৰে ওখোচাই দিব। অথবা, গদুস্তচৰে শত্ৰুৰজাৰ মিত্ৰ হৈ বাতৰি দিব যে দুৰ্গত ৰাখসামগ্ৰীৰ নাটনি হোৱাত নতুনকৈ সামগ্ৰী অনা হ’ব খৰিছে আৰু তেওঁ তাক আটক কৰিব লাগে। দুৰ্বল বজাৰ শ্লোহী সৈন্য আদিয়ে বিহ মিহলাই সেই থোৱা-বস্তু আনিব আৰু আক্ৰমণকাৰী বজাৰ সৈন্যই সেই

বন্দু কাটি নি খাই মৃত্যুৰ মূৰত পাবিব। 'বলপ্ৰয়োগেৰে শ্বাস পত্ৰক প্ৰভাৱনা কৰা'—এই শীৰ্ষক প্ৰকৰণত (১৬১তম) কোৱা হৈছে যে দুৰ্ভল বজাই অতীৰ্কিতে ৰাতি শত্ৰুশিবিৰ আক্ৰমণ কৰি আত্মৰক্ষাৰ চেষ্টা কৰিব পাৰে। যদি বাৰ্থ হয়, তেওঁ বোম্ব সময়ালীৰ বেষত পলাই যাব, বা মৰাণ নিয়াৰ হুলেৰে চোৰাংচোৱাসকলে তেওঁক পলাই নিব, অথবা ভিবোতাৰ সাজ পিন্ধি কোনো গৰ-বাছাৰ অনুগমন কৰি পলাব। তাৰ পাছত দেখাত বিয়োহী সৈন্য লগত লৈ উলটি আহিব। ইতিমধ্যে গদুস্তচৰসকলে শত্ৰুৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰি কব যে বজাৰ সৈন্যবোৰ বিশ্বাসঘাতক, বিপদত তেওঁক এৰা দিব। গতিকে শত্ৰু অসতৰ্ক হৈ থাকিব। সেই সুযোগতে তেওঁ অনুদৰ্শ সৈন্যদলেৰে আক্ৰমণ কৰিব। অগত্যা যদি দুৰ্গ শত্ৰুৰ হাতত পৰে তেতিয়া দুৰ্গহীন অকলশৰীয়া বজাই কি কৰিব সেয়ে তৃতীয় (১৭০তম) প্ৰকৰণৰ আলোচ্য বিষয়। তেতিয়া তেওঁ কাৰেঙৰ ভিতৰৰ আগতে কৰি থোৱা কোনো লোপন কক্ষ, দেৱতাৰ প্ৰতিমা বা ফোপোলা বোৰৰ মাজত সোমাই থাকিব। কেইদিনমান পিছত, কথা পুৰণি হলে, ওলাই আহি অসাৱধান শত্ৰুক হত্যা কৰিব। পূৰ্বতে নিৰুদ্ধ গদুস্তচৰসকল তেওঁৰ সহায়ক হব।

য়োদাশ অধিকৰণৰ নাম দুৰ্গলম্ভোপায়—দুৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়। এই অধিকৰণ মূঠতে পাঁচটা অধ্যায় আৰু ছটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত (১৭১তম প্ৰকৰণ) বিজিগীৰুৰ উপদেশ দিয়া হৈছে তেওঁ কেনেকৈ শত্ৰুৰ দেশৰ লোকসকলক বজাৰ বিৰুদ্ধে যাবলৈ প্ৰবোচিত কৰিব। এই বিষয়ত বিজিগীৰুৱে প্ৰচাৰ কৰিব লাগিব যে তেওঁ সৰ্বজ্ঞ আৰু দেৱতাৰ লগত তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ বোগাবোগ আছে। এনে কৰিলে নিজপক্ষৰ মনত উৎসাহ ঘটিব আৰু শত্ৰুপক্ষৰ মন সেকেঁকিব। ভূত ভৱিষ্য বৰ্তমান তেওঁৰ বে একো অবিদিত নাই, এই কথাৰ প্ৰচাৰ হবলৈ হলে গদুস্তচৰৰ যোগে সকলো খবৰ জানি লৈ এনেয়ে জনা বুলি প্ৰচাৰ কৰিব। পাৰচবাইৰ যোগে বিদেশৰ দিনৰ বাতাৰি দিনে সংগ্ৰহ কৰি ঘৰত বহিয়ে জনা যেন দেখুৱাব। দেৱতাৰ ফোপোলা প্ৰতিমাৰ ভিতৰত নিজৰ মানুহ সন্মুখাই ৰাখি সেই মানুহৰ লগত কথা পাতি দেৱতাই তেওঁৰে সৈতে কথা হোৱা যেন দেখুৱাব। এনে অলৌকিক শক্তি দেখুওৱাৰ আৰু কেবাটাও উপায়ৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। জ্যোতিষী, শকুনশাস্ত্ৰবিদ, সাধু-সম্মাসীবেশী গদুস্তচৰসকলে বিজিগীৰুৰ শত্ৰু গ্ৰহৰ কথা আৰু শত্ৰুৰ অশত্ৰু গ্ৰহৰ কথা ঘোষণা কৰিব। শত্ৰুৰাজ্যত সদৃশ গদুস্তচৰক দত্ত নিৰুদ্ধ কৰি মন্ত্ৰী আৰু মূখ্য বিষয়া আদিক জনাব যে বিজিগীৰুৱে মন্ত্ৰহস্তে দান-বৰঙণি আগবঢ়াব। নানা উপায়ে সেনানায়ক প্ৰমুখ্যে মূখ্য লোকসকলক বজাৰ বিৰুদ্ধে উচটাৰ। বিসৰ্কল উচটনিৰ বশ হয়, তেওঁলোকক ধন-মান হাচি সন্তুষ্ট কৰিব। দুৰ্ভিক্ষ বা আন নৈসৰ্গিক বিপদৰ সময়ত তেওঁলোকৰ চোৰাং-বোৱা সোমাই পৰি তেওঁলোকৰে এজন হৈ ক'ব—'আমি বজাক সাহায্য খোজো, যদি নিদিয়ৱে আমি আনৰ আশ্ৰয় লম।' উচটনিত ভোল যোৱাসকলক খাদ্যাশস্য আৰু দুবাদি দি সহায় কৰিব। দ্বিতীয় অধ্যায়ত (১৭২তম প্ৰকৰণ) শত্ৰুক দুৰ্গৰপৰা বাহিৰ উলিয়াই অনাত কেনে ধৰণৰ কৌশলৰ আশ্ৰয় লব লাগে এই বিষয়ৰ আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত নানান কৌশলৰ বৰ্ণনা আছে। সিম্পদুৰুৰ ভাও দিয়া চোৰাংচোৱাই বজাৰ অশত্ৰু গ্ৰহৰ শাস্তি কৰাৰ কাৰণে, মাটিৰ তলত থকা টকা উলিয়াই দিব পাৰে বুলি বিশ্বাস জন্মাই, পানীৰ ওপৰত ববুদ দেৱতা উলিয়াই, ইত্যাদি উপায়ে বজাক বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিব পাৰে। ঘোঁৰা-ৰাক্ষসীৰ ভাও দিয়া গদুস্তচৰে ভাল ঘোঁৰা দিব বুলি, ইন্দিবনৰ বক্ষকৰ ভাও দিয়া গদুস্তচৰে ভাল

হাতী দিব হুঁলিও বজাক বাহিবলৈ আনিব পাৰে। নাইবা চোৰাংচোৱাসকলে বাক্স, ভুত আদিৰ ভাও দি ৰাজ্যত বিভীষিকাৰ সৃষ্টি কৰি লগতে বজাই নিজে শাস্তি-প্ৰাৰ্থিচিত্ত হলেহে সকলো উপশম হ'ব হুঁলি প্ৰচাৰ কৰিও বজাক দুৰ্গ এৰি বাহিবলৈ আহিবলৈ বাধ্য কৰাব পাৰে। হুপহুতী তিবোডাৰ বোগেও প্ৰচলিত কৰি বাহিব উলিয়াই আনিব পাৰি। বোঁতৱা বজা কোনো অভিনয় চাবলৈ বা উৎসবত বোগ দিবলৈ আহে তেঁতিয়া অসাবধান হৈ থাকোঁতে খাতক-সকলে খাপ লৈ থাকি তেওঁক হত্যা কৰিব পাৰে। ভূতীৰ অধ্যায়ত (১৭০তম প্ৰকল্প) শত্ৰু আব্দু আটীৱকৰ বিষয়ে গদ্যুতৰ নিৰোগ-সম্পৰ্কীৰ পৰামৰ্শ দাঙি ধৰা হৈছে। বিজিগীৰুৰ সৈন্য-সৈন্যৰ কোনো বিশ্বাসভাজন অধ্যক্ষই তেওঁৰ পক্ষ ত্যাগ কৰাৰ ভাও দি শত্ৰুৰ আক্ৰমণ কৰে। নিজৰ প্ৰকৃত বিদ্ৰোহী লোকৰ দ্বাৰা অধ্যক্ষিত কোনো নগৰ নাইবা হাতী-ঘোঁৰা নথকা বিদ্ৰোহী বিষয়াৰ পৰিচালনাধীন কোনো সৈন্যবাহিনী ধ্বংস কৰি শত্ৰুৰ অধিক কিম্বাসৰ পাত্ৰ হ'ব। তাৰ পিছত বিজিগীৰুলৈ বাতৰি পঠিয়াই কোনো অইন কামৰ অজু-হাডত শত্ৰুক আক্ৰমণ কৰাৰ। অথবা, শত্ৰুৰ লগত মিত্ৰতা কৰি বিজিগীৰুৱে তেওঁৰ কোনো অমাত্যই তেওঁক পৰিত্যাগ কৰি যোৱাৰ ভাও দিব। বিজিগীৰুৱে এই কাম তেওঁৰ শত্ৰুৰ (ভেঁতিয়াৰ মিত্ৰ) হুঁলি সেই ৰাজ্যৰ দুৰত আগত অভিবাস কৰিব। অমাত্যজনে শত্ৰুৰ আক্ৰমণ লৈ কিম্বাসত সোমাই পৰিব আব্দু ভিতৰত থাকি শত্ৰুক বিদ্ৰোহ কৰি তেওঁৰ ক্ষতি কৰিব লাগিব। এইদৰে আন অধ্যক্ষ বিষয়াসকলৰ মাজতো কোনোজনক চাকৰিৰপৰা বৰ্খাস্ত কৰাৰ ভাও দি চোৰাংচোৱাগিৰি কৰা কাৰ্যত নিবৃত্ত কৰিব পাৰে। মাস-বিক্ৰেতা ব্যাঘৰ ভাওত, কাৰিকৰ, পিঙ্গলী, বোম্বসন্ময়ালী, অভিনেতা, বেপাৰী আদিৰ ভাও লৈ চোৰাংচোৱাবিলাকে কি কি উপায়ে শত্ৰুৰ আশিষ্ট কৰিব পাৰে তাৰ বিশদ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। গদ্যুতৰসংক্ৰান্ত কৰাৰ উপৰিও অব্যাহতচৌ কট্টনীত প্ৰলোপ-বিষয়ক আন বহু কথা আছে। চতুৰ্থ অধ্যায় দুটা প্ৰকল্পত বিভক্ত—দুৰ্গ-অৱবোধ (১৭৪তম) আব্দু দুৰ্গ-আক্ৰমণ (১৭৫তম)। দুৰ্গ-অৱবোধ প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে যে শত্ৰুক আগতে দুৰ্বল কৰিহে দুৰ্গ অৱবোধ কৰিব লাগে—‘কৰ্মনন্দুৰং পৰ্ব্বপাসনকৰ্হ’। শত্ৰু বোঁতৱা দুৰ্বল নাইবা নানা কাৰণে বিপন্ন হ'ব তেঁতিয়া দুৰ্গ অৱবোধ কৰা হুঁলিমানৰ কাম। তেওঁ হুঁলি হ'ব পৰা ঠাইৰপৰা মানুহবোৰ আঁতৰাই আন ঠাইত বহুৱাব। প্ৰজাক নিৰাপন্ন কৰা বা ধ্বংসৰ মূখলৈ তেঁলি দিয়া উচিত নহয়। কাৰণ মানুহ সাধাৰিকলে দেশ হ'ব নোৱাৰে আব্দু দেশ নাথাকিলে ৰাজ্য হ'ব নোৱাৰে—‘ন হাজনো জনপদো ৰাজ্যমজনপদং বা ভৱতীতি কোঁটিল্য’। তেওঁ দুৰ্গৰ বোগান-ব্যৱস্থা ব্যৱস্থাপ্ত কৰিব। খেতিৰ ফল নষ্ট কৰিব আব্দু খেতিৰ কামত বাধা দিব। দুৰ্গৰ চাৰিওফালৰ খালবোৰ কাটি দি পানী ওলাই যাব দিব। দুৰ্গৰ ভিতৰলৈ বোৱাকৈ খাটিৰ তলেদি সূক্ষ্ম নিৰ্মাণ কৰিব। শত্ৰুপক্ষীৰ লোকক হাত কৰাৰ কাৰণে সাত আদি উপায় চাৰিটাৰ প্ৰয়োগ কৰিব। নিজৰ নিৰিবৰ প্ৰতিৰন্ধা, সৈন্যক পূৰণ আব্দু ৰাধ্য, বাহন, আব্দু অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ বোগান-ব্যৱস্থা অব্যাহত ৰাখিব। দুৰ্গত বাহ লোৱা চৰাই ধৰি নেজত অগ্নি-প্ৰজ্জ্বলক দ্ৰব্য ৰাখি দিব আব্দু নানা উপায়ে দুৰ্গত জুই লগাবলৈ চেষ্টা কৰিব। অৱশ্যে হুঁলি কৰি জয়ৰ সম্ভাৱনা থাকিলে জুইৰ ব্যৱহাৰ সম্ভাৱনীয় নহয়। কাৰণ জুইত কিম্বাস নাই—ই দৈৱিক বিপদ, জুৱে অলপ প্ৰাণী, কিন্তুৰ সম্পদ কিন্তু কৰিব পাৰে—‘অকিম্বাস্যো-হ্যাপ্ৰৈৰ্ভীকনং চ, অপ্ৰতিসংবায়তপ্ৰাণিখান্যপশুহিবন্যকুপপ্ৰজাককৰকঃ’। সম্পদ নাইকিয়া হোৱা ৰাজ্য লাভ হলেও নোহোৱাৰ দৰে—‘কীৰ্ত্তিকং চাৱান্তৰ্গণ ৰাজ্য কৰ্ম্মকৰ ভৱতি’।

পিছৰ প্ৰকৰণত প্ৰথমতে দুৰ্গ আক্ৰমণ কৰাৰ উপৰিও সময়ৰ কথা কৈছে। দুৰ্গত বোঁতুৱা জুই লাগে, সৈন্যসকলে বোঁতুৱা প্ৰেক্ষাগৃহত নাট্যাভিনয় চাই থাকিব, বান-পানী, বৰষুণ, ফুললী আদি বোঁতুৱা ছানি পৰিব সেই অৱসৰতে দুৰ্গ আক্ৰমণ কৰিব। আক্ৰমণ কৰোঁতে এইসকল লোকৰ বিৰুদ্ধে অস্ত্ৰ নুতুলিব—যিসকল মাটিত বাগাব পৰিছে, যিসকল পৰাশ্বৰূপ হৈছে, যিসকলে আত্মসমৰ্পণ কৰিছে, যিবিলাকৰ চুলি আউলিআউলি হৈছে, যিবিলাক নিৰস্ত্ৰ, যিবিলাক ভয়ত পেপুৱা লাগিছে আৰু যিসকলে বৃন্দ কৰা নাই। অধ্যায়ৰ শেষত দুৰ্গজয় কৰাৰ পাঁচোটা উপায়ৰ উল্লেখ কৰিছে—গুপ্ত প্ৰযোচনা, গুপ্তচৰ, শত্ৰুক দুৰ্গৰ বাহিৰলৈ অনা, দুৰ্গ অৱবোধ আৰু দুৰ্গ আক্ৰমণ। পৃথিবী জয় কৰি বিজয়ীৰূপে প্ৰজাক বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মমতে সংস্থাপন কৰি নিজে ধৰ্ম্মত থাকি ৰাজ্য ভোগ কৰিব। পঞ্চম অধ্যায়ত (১৭৬তম প্ৰকৰণ) বিজয়ীৰূপে বিজিত ৰাজ্যত শাস্তিপ্ৰবৰ্তনৰ অৰ্থে লব লগীয়া ব্যৱস্থাসমূহৰ উল্লেখ আছে। ইয়াত ৰাজ্য জয় কৰি বিজয়ীৰূপে তাক নিজ ৰাজ্যৰ লগত চামিল কৰি লব খুজিলে কি কৰা উচিত হ'ব তেনে ভাৱতে পৰামৰ্শবোৰ আগবঢ়োৱা হৈছে। জয় জয়তে তেওঁ নিহত শত্ৰুৰ গাত যিবোৰ দোষ আছিল, নিজে তেনে দোষৰপৰা মুক্ত থাকিব। নিজৰ গুণবোৰ ৰঢ়াব। নতুন ৰাজ্যত সদায় প্ৰজাৰ সন্তুষ্টিজনক হিচকৰ কৰ্মবোৰ কৰি ৰাব। অৱস্থা বৃদ্ধি কাকো কৰিব বৈহাই দিব, কাকো বিশেষ ঋণ আদি দি অনুগৃহীত কৰিব, অভাৱশস্যজনক ধন দিব আৰু যোগ্যজনক সন্মানেৰে পুৰস্কৃত কৰিব। আগতে উপকাৰ কৰিব বুলি যিসকলৰ ওচৰত প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ আছিল, এতিয়া সেই প্ৰতিজ্ঞা পালন কৰিব। সেই ৰাজ্যৰ জনবিশ্বাস আৰু প্ৰশ্ৰয় দেৱতা আদিৰ প্ৰতি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিব আৰু প্ৰজাৰ ভাষা সাজ-পাৰ আদি নিজে গ্ৰহণ কৰিব। গুপ্তচৰসকলে আগৰ ৰজাৰ দোষবোৰ সভাই-সমিতিয়ে স্পষ্টকৈ প্ৰচাৰ কৰিব আৰু বৰ্তমান ৰজাৰ গুণবোৰ আৰু ৰাইজৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ প্ৰশ্ৰাৱ কথা উদাহৰণেৰে বিৱৰ্ত কৰ। দেৱ-দেৱীৰ আৰু আগ্ৰমসমূহৰ প্ৰতি প্ৰশ্ৰা দেখুৱাব, বিশ্বাস, বাস্তৱী আৰু ধাৰ্মিক-লোকসকলক কৰমুক্ত কৰি ভূমি আৰু আন সম্পত্তি দান কৰিব। বন্দীলালৰ কৰদ্বীৰোৰক মুকলি কৰি দিব আৰু দুখীয়া, অনাথ, আৰু ৰুগীয়া লোকসকলক সহায় কৰিব। ৰাজ-কোষ আৰু সৈন্যৰ কাৰণে ক্ষতিকাৰক পদাৰ্থ প্ৰথা জাঁতৰ কৰি নতুন প্ৰথা প্ৰবৰ্তন কৰিব। দুৰ্গ ৰাষ্ট্ৰ আৰু সৈন্যবাহিনীৰ মধ্যসকলক আৰু দুৰ্গত প্ৰজাঁতৰ লোকসকলক একে ঠাইতে বোছি দিন থাকিবলৈ নিদিব। বিজিত ৰাজ্যৰপৰা যিবিলাক লোকক আঁতৰোৱা হয় যিবিলাকৰ ঠাইত নিজ দেশৰ বা আগৰ ৰজাৰ অপ্ৰীতিভাজন লোকক বহুৱাব।

চতুৰ্দশ অধিকৰণৰ নাম ঔপনিষদিক—গোপন ক্ৰিয়া-সম্বন্ধীয়। ইয়াত চাৰিটা অধ্যায় আৰু তিনিটা প্ৰকৰণ আছে। প্ৰথম অধ্যায়ত, (১৭৭তম প্ৰকৰণ) শত্ৰুসৈন্যৰ অনিষ্ট সাধিবলৈ প্ৰয়োগ কৰিব লগীয়া নানা তৰহৰ বনৌষধি, জীৱ-জন্তু আৰু আন আন পদাৰ্থৰ মিশ্ৰণ আৰু বাদ্যমন্ত্ৰৰ বিষয়ে বৰ্ণনা দিয়া আছে। অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে কোঁটিল্যই কৈছে—‘চতুৰ্গৰ্ভক্কাৰ্থমৌপনিষদিকমধিমিষ্টেব্ৰ প্ৰবৃজীত।’—চাৰিও বৰ্গৰ লোকক বন্ধা কৰাৰ কাৰণে অধাৰ্মিক লোকৰ ওপৰত গোপন ক্ৰিয়া প্ৰয়োগ কৰিব। শত্ৰুক বিষ দিব লাগিলে সোজা সপ্ৰদায়ৰ মূনিহ বা ভিৰোভাহে নিয়োগ কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। এই অধ্যায়ত ভালেমান মিশ্ৰণ, আন কিছুমান দ্ৰব্য লগ লগাই পুৰিলে তাৰপৰা উৎপন্ন হোৱা ধোঁৱাৰ গুণাগুণ বৰ্ণনা কৰি কোৱা হৈছে যে ইয়াৰ কোনোটো প্ৰাণনাশক, কোনোটো দৃষ্টিনাশক, কোনোটো মূৰ্ছাকাৰক আৰু কোনোটো উন্মাদ আদি ৰোগকাৰক। কিছুমান প্ৰতিজ্ঞা অৰ্হবিশ্বাসৰ ওপৰত

প্ৰতিষ্ঠিত বেন লাগে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত 'গোপন ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱনা' নামক ১৭৮তম প্ৰকৰণৰ প্ৰথম খণ্ডৰ আলোচনা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়ত কিছুমান মুখ্য লগ লগাই কেনেকৈ মিশ্ৰণ কৰা হৈছে কৰিব লাগে তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। এই মিশ্ৰণবোৰৰ কোনোটো নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণে খালে এমাহলৈ পেটত ভোক নোহোৱা হয়, কিছুমান গাভ্ৰু লগালে গাৰ বৰ বৰ্ণালি যায়, কিছুমানে কুষ্ঠৰোগ জন্মায়, কোনোটো জুইৰ দৰে জলে, কোনোটো ঘাঁহ জুইৰ ওপৰত নিৰাপত্তাৰে খোজ কাঢ়িব পাৰি। আকৌ, কোনোটো মিশ্ৰণে পানী বা বতাহত নুন্দুয়োৱা জুই উৎপন্ন কৰিব পাৰে, কোনোটো মূত্ৰত লগে মূত্ৰেৰে ধোৱা ওলায়, পানীত পেলাই দিলে পানীতে জুই জলে। এনেকুৱা প্ৰত্যেকো বৰ্ণনা আছে যিটো লগাই দিলে আপোনাআপুনি নিজালি খুলি যায়; কিছুমান বস্তু লগ লগাই ভৰিত ঘাঁহিলে এণ বোজন বাট খোজ কাঢ়ি গলেও মানুহে ক্লান্তি বোধ নকৰে। শত্ৰুৰ ভয় উৎপাদনৰ কাৰণে বিজয়বীৰ্য এই অশ্বতুত ক্ৰিয়াবোৰৰ আশ্ৰয় লবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে। এনেকুৱা আচৰণ গৰ্হিত হলেও ৰাজ্যৰ নিৰাপত্তাৰ কাৰণে আব্দু বিদ্রোহ দমন কৰিব লগীয়া হলে বজাই এইবোৰৰ প্ৰয়োগ অৱশ্যে কৰিব—'অনিষ্টকৰ্ম্মভূতাবপাট্যঃ পৰস্যোঅশ্বেষমচৰেৎ। আবাজ্যায়োতি নিৰ্বাদঃ সমানঃ কোপ উচ্যতে।' তৃতীয় অধ্যায়ত প্ৰকৰণটোৰ দ্বিতীয় আব্দু শেষ খণ্ডৰ আলোচনা কৰিছে। খণ্ডটোৰ নাম দিয়া হৈছে 'ঔষধ আব্দু ব্ৰহ্মৰ প্ৰয়োগ'। ইয়াত উল্লিখিত কিছুমান ঔষধ চকুত ঘাঁহিলে আন্ধাৰ ৰাতিও চকুৰে সকলো বস্তু দেখা যায়, কিছুমান ঔষধৰ এনে গুণ যে তাক খালে লোকৰ অদৃশ্য হৈ কৰিব পাৰি। এনেকুৱা মন্ত্ৰ আছে যাৰ দ্বাৰা মানুহক গভীৰ নিদ্ৰাত অচেতন কৰিব পাৰি। ঔষধখিলেৰে দূৰাৰমূখত পুত্ৰিত ধলে ঘৰৰ ভিতৰত থকা সকলো মানুহ গভীৰ টোপনিত লাল-কাল হৈ পৰিব। ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰা বিশেষ ধৰণৰ ক্ৰেণ্টোমা-পহুৰ কঠিত প্ৰয়োগ কৰিও নিদ্ৰাৰাণ ঘাৰিব পাৰি। ব্ৰহ্মৰ বলত দূৰাৰ মেল খায়, মানুহৰ সকলো ঠাইলৈ অৱাধ গতি হয়—এই ধৰণৰ বৰ্ণনাও আছে। ব্ৰহ্মশাস্ত্ৰে মানুহৰ উপাহানিশাহ, শৌচ-প্ৰস্ৰাব বন্ধ কৰা, মৃত্যু ৰুটোৱা, লোকৰ ঘৰৰ মাখন আদি বস্তু নিজৰ খবলৈ লৈ অহা, গছৰ ফল সৰোৱা ইত্যাদি নানা অলৌকিক ঘটনাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অধ্যায়ৰ শেষত গ্ৰন্থকাৰে কৈছে যে, এইবোৰ একেলগে শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধেহে প্ৰয়োগ কৰিব আব্দু তাৰ উদ্দেশ্য হ'ব নিজৰ প্ৰজাক ৰক্ষা কৰা—'ব্ৰহ্মঔষধজস্যবদ্ভা বোগা যান্নাকৃতান্ত যে। উপহন্যাদিম্ৰাণৈস্ত্যঃ স্বেজনং চাভিপালয়েৎ॥' চতুৰ্থ অধ্যায়ত (১৭৯তম প্ৰকৰণ) নিজৰ সৈন্যৰ ওপৰত শত্ৰুৱে কৰা অনিষ্ট-সমূহৰ প্ৰতিবেদক আব্দু আৰোগ্যকাৰক ঔষধ আব্দু প্ৰক্ৰিয়া কিছুমানৰ বৰ্ণনা আছে।

একেটা অধ্যায় আব্দু প্ৰকৰণত (১৮০তম) সম্পূৰ্ণ তন্ত্ৰমূৰ্ত্তি নামৰ পঞ্চদশ অধিকৰণত এই গ্ৰন্থৰ আলোচনা-প্ৰণালী যে সম্পূৰ্ণ বিজ্ঞানসন্মত আব্দু বহিঃ প্ৰকাৰ বিশিষ্ট প্ৰণালী ইয়াত ব্যৱহাৰ হৈছে এই কথা উদাহৰণেৰে সৈতে বুজাই দিছে। অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে কৌটিল্যই কৈছে—'মনুষ্যাণাং স্বস্তিৰ্থঃ, মনুষ্যৱতী ভূমিৰিথ্যঃ। তস্যাঃ পৃথিৱ্যা লাভ-পালনোপায়ঃ শাস্ত্ৰমৰ্থশাস্ত্ৰমিতি।' অৰ্থাৎ জীৱিকাৰ বিবিধ উপায় অৱলম্বন কৰি চলা জন-সমূহৰ দ্বাৰা অধুনাৰিত এই পৃথিৱীখনেই অৰ্থ; এনে পৃথিৱী লাভ কৰা আব্দু পালন কৰাৰ উপায়নিৰ্দেশক শাস্ত্ৰৰ নাম অৰ্থশাস্ত্ৰ বা ৰাজনীতি-শাস্ত্ৰ। গ্ৰন্থৰ অন্তত কৈছে—'ধৰ্ম্মমৰ্থং চ কাৰ্য্যং চ প্ৰকৃতং সত্যং পাত্যি চ। অধৰ্ম্মনিৰ্থক্ৰিয়ৈৰ্যানিৎ শাস্ত্ৰং নিহন্তি চ॥—এই শাস্ত্ৰৰ আঁত-প্ৰম হৈছে ধৰ্ম্ম, অৰ্থ আব্দু কাৰ্য্যৰ প্ৰবৰ্ত্তন আব্দু সংৰক্ষণ কৰা আব্দু অধৰ্ম্ম অৰ্থহানি আব্দু বিলম্বৰ নিৰ্মূল কৰা।

প্ৰীবজনীকান্ত দেৱশৰ্ম্মা

১১১১

সূচীপত্ৰ

বিবৰ

পৃষ্ঠাসংখ্যা

প্ৰথম অধিকৰণ (শিক্ষা-সম্পৰ্কীয়)

প্ৰথম অধ্যায় :	প্ৰকৰণ আৰু অধিকৰণৰ সম্বন্ধে	...	১
দ্বিতীয় অধ্যায় :	বিদ্যা-নিৰ্দেশ; দৰ্শন-শাস্ত্ৰৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপাদন	...	৪
তৃতীয় অধ্যায় :	বিদ্যা-নিৰ্দেশ; তিনি বেদৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপাদন	...	৪
চতুৰ্থ অধ্যায় :	বিদ্যা-নিৰ্দেশ; অৰ্থশাস্ত্ৰৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপাদন; নীতি (ৰাজনীতি)-শাস্ত্ৰৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপাদন	...	৫
পঞ্চম অধ্যায় :	(জ্ঞান)বৃদ্ধিসকলৰ সংগ	...	৬
ষষ্ঠ অধ্যায় :	ইন্দ্ৰিয় জয় : (১) বিপদৰূপ-ভাৰ্গ-ত্যাগ	...	৭
সপ্তম অধ্যায় :	ইন্দ্ৰিয় জয় : (২) ৰাজ্যৰ আচৰণ	...	৮
অষ্টম অধ্যায় :	অমাত্য-নিয়োগ	...	৯
নবম অধ্যায় :	উপদেষ্টা আৰু পুৰোহিত নিয়োগ	...	১০
দশম অধ্যায় :	গোপন পৰীক্ষাৰ যোগেদি অমাত্যসকলৰ কলুষতা আৰু অকলুষতাৰ জ্ঞান	...	১১
একাদশ অধ্যায় :	চোৰাংচোৱাৰ নিয়োগ : (১) চোৰাংচোৱাৰ সংস্থা-সূচী	...	১২
দ্বাদশ অধ্যায় :	(কালঃ) (২) চলন্ত চৰৰ নিয়োগ; চোৰাংচোৱাৰ কাৰ্যবিধি	...	১৪
ত্ৰয়োদশ অধ্যায় :	নিজ ৰাজ্যৰ ভেদযোগ্য আৰু অভেদ্যসকলৰ ওপৰত নজৰ	...	১৬
চতুৰ্দশ অধ্যায় :	শত্ৰু-ৰাজ্যৰ ভেদযোগ্য আৰু অভেদ্যসকলক হাত কৰা	...	১৭
পঞ্চদশ অধ্যায় :	মন্ত্ৰপ্ৰকৰণ	...	১৮
ষোড়শ অধ্যায় :	দূতৰ আচৰণ-বিধি	...	২১
সপ্তদশ অধ্যায় :	যুদ্ধৰাজৰ প্ৰতি সতৰ্কতা অৱলম্বন	...	২২
অষ্টাদশ অধ্যায় :	অননুগৃহীত যুদ্ধৰাজৰ আচৰণ; অননুগৃহীত যুদ্ধৰাজৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ	...	২৫
উনবিংশ অধ্যায় :	বজাৰ আচৰণ-বিধি	...	২৬
বিংশ অধ্যায় :	(বাজ)প্ৰাসাদবাসীসকলৰ আচৰণ-বিধি	...	২৭
একবিংশ অধ্যায় :	(ৰজাৰ) নিজৰ দৰ্ভাৰ-ৰক্ষা-সম্বন্ধীয়	...	২৯

দ্বিতীয় অধিকৰণ : অধ্যক্ষপ্ৰচাৰ (বিভাগীয় ব্যৱস্থাসকলৰ কাৰ্য)

প্ৰথম অধ্যায় :	গাঁও-সংস্থাপন	...	৩২
দ্বিতীয় অধ্যায় :	খেতিৰ অনুপযোগী ভূমিৰ কদবন্দ	...	৩৪
তৃতীয় অধ্যায় :	দুৰ্গনিৰ্মাণ	...	৩৫
চতুৰ্থ অধ্যায় :	দুৰ্গৰক্ষিত নগৰৰ বিন্যাস	...	৩৭
পঞ্চম অধ্যায় :	সংনিধ্যতাৰ (ভাৰালৰ অধিকাৰী বিবৰা) সঞ্চয়-কৰ্ম	...	৩৮
ষষ্ঠ অধ্যায় :	সম্বাহৰ্তাৰ ৰাজস্ব প্ৰবৰ্তন	...	৪০
সপ্তম অধ্যায় :	হিছাপ-পৰীক্ষা আৰু লেখা-কাৰ্যালয়ত গাৰ্হনিকৰ অধিকাৰ	...	৪২
অষ্টম অধ্যায় :	ৰাজ-কৰ্মচাৰীয়ে আত্মসাৎ কৰা ৰাজস্বৰ পুনৰুদ্ধাৰ	...	৪৫
নবম অধ্যায় :	বিবৰাসকলৰ (কাৰ্য) পৰিদৰ্শন	...	৪৭
দশম অধ্যায় :	শাসন-প্ৰকৰণ	...	৪৯
একাদশ অধ্যায় :	ৰাজ-ভাৰালত ধৰ্মলগীয়া মূল্যবান বস্তুৰ পৰীক্ষা	...	৫২
দ্বাদশ অধ্যায় :	আঁক আৰু কৰ্মান্তৰ প্ৰৱৰ্তন	...	৫৭

বিষয়	পৃষ্ঠাসংখ্যা
উল্লেখ্য অধ্যায় : অক্ষশালাত (সোণ-ৰূপৰ কাৰখানা) সূদৰ্শনাধ্যক্ষ	... ৬০
চতুৰ্থ অধ্যায় : বাজপথৰ বজাবত সোণাবিব ব্যৱসায়	... ৬২
পঞ্চম অধ্যায় : কোষ্ঠাগাৰৰ অধ্যক্ষ	... ৬৬
ষোড়শ অধ্যায় : পণ্যাধ্যক্ষ (বাণিজ্যৰ অধ্যক্ষ)	... ৬৯
সপ্তম অধ্যায় : কুপ্যাধ্যক্ষ (মূলবান কাঠ, বাহু জাদি বনজ সম্পদৰ আহৰণৰ দায়িত্বত থকা মূখ্য বিষয়া)	... ৭০
অষ্টাদশ অধ্যায় : আয়ুৰ্দ্ধাগাৰৰ অধ্যক্ষ	... ৭২
ঊনবিংশ অধ্যায় : ভব আৰু ওজনৰ প্ৰমিতকৰণ (Standardisation)	... ৭৪
বিংশ অধ্যায় : দেশ আৰু কালৰ মান	... ৭৬
একবিংশ অধ্যায় : শূদ্রকাধ্যক্ষ	... ৭৮
দ্বাবিংশ অধ্যায় : শূদ্রকাধ্যক্ষ : শূদ্রকসূচী	... ৮০
ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায় : সূত্ৰাধ্যক্ষ	... ৮১
চতুৰ্বিংশ অধ্যায় : সীতাধ্যক্ষ (কৃষি-অধ্যক্ষ)	... ৮২
পঞ্চবিংশ অধ্যায় : সূত্ৰাধ্যক্ষ	... ৮৬
ষড়বিংশ অধ্যায় : সূত্ৰাধ্যক্ষ (কচাইখানাৰ অধ্যক্ষ)	... ৮৭
সপ্তবিংশ অধ্যায় : গণিকাধ্যক্ষ	... ৮৮
অষ্টবিংশ অধ্যায় : নৌ-অধ্যক্ষ	... ৯০
ঊনবিংশ অধ্যায় : গো-অধ্যক্ষ	... ৯২
বিংশ অধ্যায় : অশ্বাধ্যক্ষ	... ৯৪
একবিংশ অধ্যায় : হস্তী-অধ্যক্ষ	... ৯৬
দ্বাবিংশ অধ্যায় : হস্তী-অধ্যক্ষ : হস্তিপ্রচাব (হাতীৰ কৰ্ম)	... ৯৯
ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায় : বখাধ্যক্ষ : পদাতি-অধ্যক্ষ; সেনাপতিৰ কাৰ্য	... ১০১
চতুৰ্বিংশ অধ্যায় : মদ্রাধ্যক্ষ (পাৰপত্ৰ অধ্যক্ষ); চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষ	... ১০২
পঞ্চবিংশ অধ্যায় : সমাহৰ্তাৰ কাৰ্য : গৃহস্থ, বেপাৰী আৰু সম্মাসীবেশী চোৰাংচোৱা	... ১০৩
ষড়বিংশ অধ্যায় : নগৰাধ্যক্ষৰ আচৰণ-বিধি	... ১০৬
ভূতীয় অধিকৰণ : ধৰ্মপ্ৰদীপ (বিচাৰক-সম্পৰ্কীৰ্ণ)	
প্ৰথম অধ্যায় : ব্যৱহাৰ-স্থাপনা [লেন-দেনৰ (সিদ্ধতা অসিদ্ধতা-সম্পৰ্কীৰ্ণ) নিৰ্ণয়]	... ১০৮
দ্বিতীয় অধ্যায় : বিবাহ-সম্পৰ্কীৰ্ণ : (১) বিবাহ-বিধি; (২) স্ত্ৰীদন-ব্যবস্থা; (৩) আধিবেদনিক (দ্বিতীয় ধাম বিয়া কৰোৱা কৰণে পত্নীৰ লোণ হোৱা সম্পৰ্কে)	... ১১১
তৃতীয় অধ্যায় : বিবাহ-সম্পৰ্কীৰ্ণ : (৪) শূদ্র-বা (বৈবাহিক কৰ্তব্য); (৫) অৰ্ধ (ভবন-পোষণ); (৬) পাত্ৰ্য; (৭) স্বেৰ; (৮) জীভাৰ (অসদাচৰণ); (৯) উপকাৰ আৰু ব্যৱহাৰৰ নিয়ম	... ১১৩
চতুৰ্থ অধ্যায় : বিবাহ-সম্পৰ্কীৰ্ণ : (১০) গৃহভ্ৰম; (১১) পুৰুষৰ জনন পক্ষন; (১২) কৰ্মদীয়া প্ৰবাস; (১৩) বীৰ্যকালীন প্ৰবাস	... ১১৬
পঞ্চম অধ্যায় : দায়বিত্ত্য (উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰে সম্পত্তি বিভাজন) :	
(১) দায়বিত্ত্য (উত্তৰাধিকাৰবিহীন ভ্ৰম)	... ১১৮
ষষ্ঠ অধ্যায় : দায়বিত্ত্য : (২) অংশবিত্ত্য	... ১১৯
সপ্তম অধ্যায় : দায়বিত্ত্য : (৩) পুত্ৰবিত্ত্য	... ১২১

বিষয়	পৃষ্ঠাসংখ্যা
অষ্টম অধ্যায় : স্থাবৰ-সম্পত্তি-সম্বন্ধীয় : (১) গৃহবাস্তুক (ঘৰ-বাৰী)-সম্বন্ধীয় ...	১২০
নবম অধ্যায় : স্থাবৰ সম্পত্তি-সম্বন্ধীয় : (২) (স্থাবৰ সম্পত্তি) বিক্রী; (৩) সীমা-বিবাদ; (৪) ক্ষেত্র-বিবাদ; (৫) সীমাস্থাপন; (৬) বেদখল আৰু ক্ষতিসাধন ...	১২৪
দশম অধ্যায় : স্থাবৰ-সম্পত্তি-সম্বন্ধীয় : (৭) চৰণীয়া পথাৰ, খেতি-পথাৰ আৰু আলিবাটৰ ক্ষতিসাধন। লোকাচাৰ অপৰিপালন ...	১২৬
একাদশ অধ্যায় : ঋণ অপৰিশোধ ...	১২৯
দ্বাদশ অধ্যায় : উপনিধি-বিষয়ক (গচ্ছিত ধন-সম্পৰ্কীয়) ...	১৩২
ত্রয়োদশ অধ্যায় : দাস আৰু বন্দুৱা-বিষয়ক বিধি ...	১৩৫
চতুর্দশ অধ্যায় : দাস আৰু বন্দুৱা-বিষয়ক বিধি : বন্দুৱাৰ কৰ্তব্য। সম্ভূত-সমুদ্বাহন (অংশীদাৰী উদ্যোগ) ...	১৩৭
পদম্বশ অধ্যায় : বেচা-কিনা বাতিলকৰণ ...	১৩৯
ষোড়শ অধ্যায় : দান কৰা বস্তুৰ অপ্ৰদান; স্বত্বহীন বিক্রী; বস্তু আৰু মালিকৰ সম্বন্ধ ...	১৪০
সপ্তদশ অধ্যায় : বলপূৰ্বক গ্ৰহণ ...	১৪৩
অষ্টাদশ অধ্যায় : বাকপাৰদ্বা (মাতৰ তিতা) ...	১৪৪
উনবিংশ অধ্যায় : দণ্ডপাৰদ্বা (শাৰীৰ হিংসা) ...	১৪৫
বিংশ অধ্যায় : জুৱা আৰু পণ; বিবিধ প্ৰকৰণ ...	১৪৬
চতুৰ্থ অধিকৰণ : কণ্টকশোধন (অপৰাধী-গমন)	
প্ৰথম অধ্যায় : কাৰু-শিষ্টপীৰ ওপৰত নজৰ ...	১৪৯
দ্বিতীয় অধ্যায় : ব্যৱসায়ীসকলৰ ওপৰত নজৰ ...	১৫২
তৃতীয় অধ্যায় : দৈনিক বিপদৰ প্ৰতিকাৰ ...	১৫৭
চতুৰ্থ অধ্যায় : গোপনে জীৱিকা উপাৰ্জন কৰা লোকসকলৰ বিৰুদ্ধে সতৰ্কতা ...	১৫৬
পঞ্চম অধ্যায় : সাধুবেশী চোৰাংচোৱাৰ দ্বাৰা দণ্ডলোক ধৰা পেলোৱা ...	১৫৭
ষষ্ঠ অধ্যায় : সন্দেহজনক কৰ্মত লিপ্ত লোকৰ গ্ৰেপ্তাৰ ...	১৫৮
সপ্তম অধ্যায় : আকস্মিক মৃত্যুৰ পৰীক্ষা ...	১৬০
অষ্টম অধ্যায় : জেৰা আৰু শাস্তি-প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা তদন্ত ...	১৬২
নবম অধ্যায় : সকলো বিভাগৰ কৰ্মচাৰীৰ ওপৰত নজৰ ৰখা ...	১৬৭
দশম অধ্যায় : অগ্ৰহাৰিৰ পৰিবৰ্তে দণ্ড ...	১৬৭
একাদশ অধ্যায় : বিনা শাস্তিয়ে আৰু শাস্তিপূৰ্বক মৃত্যুদণ্ডৰ বিধান ...	১৬৮
দ্বাদশ অধ্যায় : কুমাৰী-ধৰণ ...	১৭০
ত্রয়োদশ অধ্যায় : বিধি উল্লংঘনৰ কাৰণে দণ্ড ...	১৭২
পঞ্চম অধিকৰণ : যোগবৃত্ত (গোপন আচৰণ)	
প্ৰথম অধ্যায় : (গোপন) দণ্ডবিধান-সম্পৰ্কীয় ...	১৭৫
দ্বিতীয় অধ্যায় : বাজকোষৰ পুনঃ-সমুদ্বাহন ...	১৭৮
তৃতীয় অধ্যায় : বাজকৰ্মচাৰীৰ বেতন ...	১৮২
চতুৰ্থ অধ্যায় : বজাৰ অনুজীৱীৰ (উপবৃত্ত) আচৰণ ...	১৮৪
পঞ্চম অধ্যায় : পাৰিষদৰ যোগ্য আচৰণ ...	১৮৬

বিষয়	পৃষ্ঠাসংখ্যা
ষষ্ঠ অধ্যায় : ৰাজ্যৰ নিবন্তবতা; প্ৰভুশক্তিৰ অবিচ্ছিন্নতা	... ১৮৭
ষষ্ঠ অধিকৰণ : ঞ্জলবোনি (ৰাজ্যৰ আধাৰ ৰাজহ-মণ্ডল)	
প্ৰথম অধ্যায় : প্ৰকৃতি-সম্পদ (ৰাজ্যৰ মূলীভূত অৱলম্ববোৰৰ বিশিষ্ট গুণবোৰ)	... ১৯১
দ্বিতীয় অধ্যায় : শান্তি আৰু উদ্যম-সম্বন্ধীয়	... ১৯৩
সপ্তম অধিকৰণ : ষাড্‌গুণ্য	
প্ৰথম অধ্যায় : ষাড্‌গুণ্যৰ (ছদফীয়া বৈদেশিক নীতিৰ) সমুদ্ৰেখ; অৱনতি, স্থিতাৱস্থা আৰু উন্নতিৰ অৱস্থাৰ বিধান	... ১৯৬
দ্বিতীয় অধ্যায় : আশ্ৰয় বিচৰাজনৰ আচৰণ	... ১৯৮
তৃতীয় অধ্যায় : সমবল, হীনবল আৰু শ্ৰেষ্ঠবল ৰজাৰ অনুসৃত নীতি; দুৰ্বল ৰজাৰ সন্ধি	... ২০০
চতুৰ্থ অধ্যায় : যুদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন; সন্ধি কৰি আসন অৱলম্বন; যুদ্ধ (ঘোষণা) কৰি যুদ্ধ-যাত্ৰা; সন্ধি কৰি যুদ্ধ-যাত্ৰা; (আন ৰজাৰে সৈতে) একেলগে যুদ্ধ-যাত্ৰা	... ২০২
পঞ্চম অধ্যায় : আক্ৰমণীয় ৰজা আৰু (স্বভাৱ) শত্ৰুৰ ওপৰত আক্ৰমণ-সম্পৰ্কীয় বিৱেচনা; প্ৰজাৰ ক্ষয়, লোভ আৰু বিৰাগৰ কাৰণ-সমূহ; সমবায়ভুক্ত ৰজা সকলৰ সম্বন্ধে বিচাৰ	... ২০৩
ষষ্ঠ অধ্যায় : (দুৰ্জন) সন্ধিবদ্ধ ৰজাৰ যুদ্ধযাত্ৰা-সম্বন্ধীয়; পৰিপণিত (চত্ৰসাপেক্ষ), অপৰিপণিত (চত্ৰবাহিত) আৰু অপসৃত (দল ভাগকাৰীৰ লগত হোৱা) সন্ধি	... ২০৮
সপ্তম অধ্যায় : দূতৰপীয়া নীতিজড়িত সন্ধি-বিগ্ৰহ	... ২১১
অষ্টম অধ্যায় : আক্ৰান্তপ্ৰায় ৰজাৰ যোগ্য আচৰণ; সাহায্য পাবৰ যোগ্য বিভিন্ন মিত্ৰ	... ২১৩
নবম অধ্যায় : মিত্ৰসন্ধি, হিৰণ্যসন্ধি, ভূমিসন্ধি আৰু কৰ্মসন্ধিৰ অন্তৰ্গত মিত্ৰসন্ধি আৰু হিৰণ্যসন্ধি	... ২১৬
দশম অধ্যায় : মিত্ৰসন্ধি, হিৰণ্যসন্ধি, ভূমিসন্ধি আৰু কৰ্মসন্ধিৰ অন্তৰ্গত ভূমিসন্ধি	... ২১৯
একাদশ অধ্যায় : মিত্ৰসন্ধি, হিৰণ্যসন্ধি, ভূমিসন্ধি আৰু কৰ্মসন্ধিৰ অন্তৰ্ভুক্ত অনবসিতসন্ধি (জনবসতিহীন ষাটি-সম্পৰ্কীয় সন্ধি)	... - ২২১
দ্বাদশ অধ্যায় : মিত্ৰসন্ধি, হিৰণ্যসন্ধি, ভূমিসন্ধি আৰু কৰ্মসন্ধিৰ অন্তৰ্গত কৰ্মসন্ধি	... ২২৩
ত্ৰয়োদশ অধ্যায় : পাৰ্শ্বগ্ৰাহচিন্তা (পাছ ফালৰপৰা আক্ৰমণকাৰী ৰজাৰ বিষয়ে বিৱেচনা)	... ২২৫
চতুৰ্দশ অধ্যায় : হীনশক্তিপ্ৰদৰ্শন	... ২২৭
পঞ্চদশ অধ্যায় : বলবান ৰজাৰে সৈতে যুদ্ধ কৰি নিজক (দুৰ্গত) বদ্ধ কৰি ৰখাৰ কাৰণ; সৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা ৰজাৰ (যোগ্য) আচৰণ	... ২২৯
ষোড়শ অধ্যায় : শক্তিৰে (আন ৰজাক) বলীভূত কৰা ৰজাৰ (যোগ্য) আচৰণ	... ২৩১
সপ্তদশ অধ্যায় : সন্ধিকৰ্ম : সন্মাদিমোক্ষ (মন্দব্যাপণৰ মূৰ্ত্তি)	... ২৩৩
অষ্টাদশ অধ্যায় : মধ্যম ৰজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ : নিৰপেক্ষ ৰজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ; ৰাজ-মণ্ডলৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ	... ২৩৫

বিষয়

পৃষ্ঠাসংখ্যা

অষ্টম অধিকরণ : বাসনাধিকরণ

প্রথম অধ্যায় : প্রকৃতিৰ বাসন (বিপদসমূহ)	...	২০৯
দ্বিতীয় অধ্যায় : বজা আব্দু বাজ্জৰ বাসন সম্পর্কে বিবেচনা	...	২৪১
তৃতীয় অধ্যায় : মানদুহব বাসনসমূহ	...	২৪৩
চতুর্থ অধ্যায় : কোশসঙ্গাসমূহ (বাজকোষৰ ক্ষতিসমূহ); অন্তবায়সমূহ; পীড়নসমূহ	...	২৪৫
পঞ্চম অধ্যায় : সৈন্যৰ বাসনসমূহ; মিত্রৰ বাসনসমূহ	...	২৪৮

নবম অধিকরণ : অভিধান কবিবলৈ ওলোৱা বজাৰ কাৰ্য

প্রথম অধ্যায় : শক্তি, স্থান আব্দু কালৰ (আপেক্ষিক) সবলতা-দুৰ্বলতা নির্ণয়; যুদ্ধযাত্ৰাৰ কাল	...	২৫২
দ্বিতীয় অধ্যায় : শত্ৰু-সৈন্যৰ বিবৃদ্ধে সৈন্য প্রয়োগ কাৰ্য; সমবসজ্জাৰ গুণ; সৈন্যপ্রয়োগৰ সময়	...	২৫৪
তৃতীয় অধ্যায় : পৃষ্ঠবর্তী সৈন্যৰ বিদ্রোহৰ বিষয়ে বিবেচনা; প্রকৃতিৰ বাহ্যিক আব্দু আভ্যন্তরিক বিদ্রোহৰ প্রতিকার-ব্যৱস্থা	...	২৫৭
চতুর্থ অধ্যায় : লোকচান, খৰচ আব্দু লাভৰ বিবেচনা	...	২৫৯
পঞ্চম অধ্যায় : (বাজ-কর্মচাৰীৰপৰা হোৱা) বাহ্যিক আব্দু আভ্যন্তরিক বিপদ	...	২৬১
ষষ্ঠ অধ্যায় : বাজদ্রোহী আব্দু শত্ৰুৰে সৃষ্টি কৰা বিপদ	...	২৬২
সপ্তম অধ্যায় : সুবিধা, অসুবিধা আব্দু অনিশ্চয়তাজনিত বিপদ; বিভিন্ন উপায় প্রয়োগৰ ম্বাৰা এইবোৰৰ সমাধান	...	২৬৫

দশম অধিকরণ : সাংগ্ৰামিক (যুদ্ধ-সম্পর্কীয়)

প্রথম অধ্যায় : শিবির-স্থাপন	...	২৭০
দ্বিতীয় অধ্যায় : শিবিরৰপৰা যাত্ৰা; বিপদ আব্দু আক্রমণৰ সময়ত সৈন্যৰক্ষণ	...	২৭১
তৃতীয় অধ্যায় : বিভিন্ন কূটনৈতিক যুদ্ধ; নিজৰ সৈন্যক উৎসাহ প্রদান; নিজৰ সৈন্যেৰে শত্ৰুসৈন্যৰ প্রতিবোধ	...	২৭২
চতুর্থ অধ্যায় : যুদ্ধৰ (উপযুক্ত) স্থান; পদাতি, অশ্বাৰোহী, বথ আব্দু হাতীৰ কর্ম	...	২৭৫
পঞ্চম অধ্যায় : সৈন্যৰ বল অনুসৰি প্রাপ্ত, পার্শ্ব আব্দু মধ্য-বাহ্য বিভাগ; বলী আব্দু দুৰ্বল সৈন্যৰ বিভাজন; পদাতি, অশ্বাৰোহী, বথী আব্দু হস্তীসৈন্যৰ যুদ্ধৰ প্রকাৰ	...	২৭৭
ষষ্ঠ অধ্যায় : দণ্ডবাহ, সর্পবাহ, মণ্ডলবাহ আব্দু অসংহত-বাহ স্থাপন; এইবোৰৰ প্রতিবাহ স্থাপন	...	২৭৯

একাদশ অধিকরণ : সশ্বৰ প্রতি ব্যৱহাৰ

প্রথম অধ্যায় : ভেদনীয়তৰ প্রয়োগসমূহ; গোপন দণ্ড (গান্ধি)	...	২৮২
---	-----	-----

দ্বাদশ অধিকরণ : দুৰ্বল বজা-সম্বন্ধীয়

প্রথম অধ্যায় : দুৰ্বল কর্ম	...	২৮৫
দ্বিতীয় অধ্যায় : যুদ্ধযুদ্ধ; (শত্ৰু) সেনাধ্যক্ষ হত্যা (প্রথম ভাগ)	...	২৮৬

বিষয়	পৃষ্ঠাসংখ্যা
তৃতীয় অধ্যায় : (শত্ৰু) সেনাধক্ষকৰ হত্যা (স্বিতীয় ভাগ); ৰাজমন্ডলৰ মাজত উল্লেখনা-সূচি	... ২৮৮
চতুৰ্থ অধ্যায় : অশ্ব, অগ্নি আৰু বিহুৰ গোপন ব্যৱহাৰ; (শত্ৰু) যোগান, সৈন্যকল্পপূৰণ আৰু অতিক্ৰিত আক্ৰমণৰ নিবোধ	... ২৮৯
পঞ্চম অধ্যায় : গোপন কৌশলৰ দ্বাৰা শত্ৰুক প্ৰভাৱণা কৰা; বল প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা শত্ৰুক প্ৰভাৱণা কৰা; অকলশৰীয়া ৰজাৰ বিজয়	... ২৯১
দ্বয়োদশ অধিকৰণ : দুৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়	
প্ৰথম অধ্যায় : গুপ্ত প্ৰবেশনা	... ২৯৪
স্বিতীয় অধ্যায় : কৌশলৰ দ্বাৰা (শত্ৰুক দুৰ্গৰ) বাহিৰ উলিয়াই অনা	... ২৯৬
তৃতীয় অধ্যায় : গুপ্তচৰ নিয়োগ	... ২৯৮
চতুৰ্থ অধ্যায় : (দুৰ্গ) অৱবোধ-কৰ্ম; (দুৰ্গ) আক্ৰমণ	... ৩০১
পঞ্চম অধ্যায় : বিজিত ৰাজ্যত শাস্তিপ্ৰৱৰ্তন	... ৩০৪
চতুৰ্দশ অধিকৰণ : গোপনক্ৰিয়া-সম্বন্ধীয়	
প্ৰথম অধ্যায় : শত্ৰুসৈন্য ধ্বংসৰ কাৰণে গোপন-ক্ৰিয়া	... ৩০৭
স্বিতীয় অধ্যায় : (গোপন-ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা) প্ৰভাৱণা	... ৩১০
তৃতীয় অধ্যায় : (ভেষ্ট-মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা) প্ৰভাৱণা : ঔষধ আৰু মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ	... ৩১২
চতুৰ্থ অধ্যায় : নিজৰ সৈন্যৰ অনিষ্টৰ প্ৰতিকাৰ	... ৩১৭
পঞ্চদশ অধিকৰণ : অর্থশাস্ত্ৰৰ উপপত্তি (আলোচনা-প্ৰণালী)	
প্ৰথম অধ্যায় : অর্থশাস্ত্ৰ (বচনাত) প্ৰয়োগ কৰা প্ৰণালীসমূহ	৩১৮

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰ

প্ৰথম অধিকৰণ

শিক্ষা-সম্পৰ্কীয়

প্ৰথম অধ্যায়

প্ৰকৰণ আৰু অধিকৰণৰ সমুদ্ৰেখ

ও শূদ্ধ আৰু বৃহস্পতিক নমস্কাৰ।

ৰাজ্যলাভ আৰু পালন কৰিবৰ নিমিত্তে পূৰ্ববৰ্তী আচাৰ্যসকলে বিমানবিলাক অর্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল, সেইবিলাকৰ প্ৰায় সকলোবিলাকে সঞ্চলন কৰি এই এখন অর্থশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰা হৈছে ॥১॥

তাৰেই (সেই গ্ৰন্থৰেই) এয়া প্ৰকৰণৰ আৰু অধিকৰণৰ সমুদ্ৰেখ ॥২॥

বিদ্যা-নিৰ্দেশ : (জ্ঞান) বৃদ্ধসকলৰ সঙ্গ; ইন্দ্ৰিয়জয় : অমাত্যৰ নিয়োগ; উপদেষ্টা আৰু পুৰোহিতৰ নিয়োগ; গোপন পৰীক্ষাৰ যোগেদি অমাত্যসকলৰ কলুৰতা আৰু অকলুৰতাৰ জ্ঞান; চোৰাংচোৱাৰ নিয়োগ; চোৰাংচোৱাৰ কাৰ্য-বিধি; নিজ ৰাজ্যৰ ভেদযোগ্য আৰু অভেদ্য-সকলৰ ওপৰত নজৰ; শত্ৰুৰাজ্যৰ চেষ্টাযোগ্য আৰু অভেদ্যসকলক হাত কৰা; মন্দ-প্ৰকৰণ; দূতৰ আচৰণ-বিধি, যুৱৰাজৰ প্ৰতি সতৰ্কতা অৱলম্বন; অননুগৃহীতৰ (যুৱৰাজৰ) আচৰণ; অননুগৃহীতৰ (যুৱৰাজৰ) প্ৰতি ব্যৱহাৰ; ৰজাৰ আচৰণ-বিধি; (ৰাজ) প্ৰাসাদবাসীসকলৰ আচৰণ-বিধি; (ৰজাৰ) নিজ শৰীৰ বন্ধা সম্বন্ধীয়—এইবিলাকেই “শিক্ষা সম্পৰ্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ বিষয় ॥৩॥

গাওঁ-সংস্থাপন; ধৰ্ম্মিতৰ অনুপযোগী ভূমিৰ বন্দৱস্ত; দুৰ্গ-নিৰ্মাণ; দুৰ্গ-ৰক্ষিত নগৰৰ বিন্যাস; সংনিধাতাৰ (মুখ্য ভঁৰালীৰ) সঞ্চয়-কৰ্ম; সমাহৰ্তাৰ ৰাজস্ব-প্ৰৱৰ্তন; হিছাপ-পৰীক্ষণ আৰু লেখ্য-কাৰ্যালয়ত গাণনিকৰ অধিকাৰ; ৰাজ-কৰ্মচাৰীয়ে আত্মসাৎ কৰা ৰাজস্বৰ পুনৰুদ্ধাৰ; বিষয়াসকলৰ (কাৰ্য) পৰিদৰ্শন; শাসন-প্ৰকৰণ; ৰাজ-ভঁৰালত থ'বলগীয়া মূল্যবান বস্তুৰ পৰীক্ষা; আঁকৰ আৰু কৰ্মাশ্ৰম (factory) প্ৰৱৰ্তন; অক-শালাত (workshop) সুবৰ্ণাধ্যক্ষ; ৰাজপথৰ বজাৰত সোণাৰিৰ ব্যৱসায়; কোষ্ঠাগাৰৰ অধ্যক্ষ; পণ্যাধ্যক্ষ; কুপ্যাধ্যক্ষ; আয়ুৰ্ধাগাৰৰ অধ্যক্ষ; ভৰ (ওজন) আৰু পৰিমাণৰ প্ৰমিতী-কৰণ; দেশ (স্থান) আৰু কালৰ মান; শুল্কাধ্যক্ষ; সূদ্রাধ্যক্ষ; সীতাধ্যক্ষ (কৃষি-অধ্যক্ষ); সুদাধ্যক্ষ; সূনাধ্যক্ষ; গণিকাধ্যক্ষ; নৌ-অধ্যক্ষ; গো-অধ্যক্ষ; অশ্বাধ্যক্ষ; হস্তী-অধ্যক্ষ; বথাধ্যক্ষ; পদাতি-অধ্যক্ষ; সেনাপতিৰ কাৰ্য; মূদ্ৰাধ্যক্ষ; চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষ; সমাহৰ্তাৰ কাৰ্য; গৃহস্থ, বেপাৰী আৰু সন্ন্যাসীৰেণী চোৰাংচোৱা; নগৰাধ্যক্ষৰ আচৰণ-বিধি—এই সকলোবিলাক প্ৰকৰণেই “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” (বিভাগীয় বৰমূৱাসীসকলৰ কাৰ্য) নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ বিষয় ॥৪॥

ব্যৱহাৰ-স্থাপনা : (বিচাৰৰ কাৰণে) বিবাদ-প্ৰতি-নিৰ্ণয়; বিবাহ-সম্পৰ্কীয়; দ্বাদ্ধিবিভাগ (উত্তৰাধিকাৰসূত্ৰে সম্পত্তি-বিভাগ); স্থানৰ সম্পত্তি-সম্বন্ধীয়; লোকাচাৰ-অপৰিপালন; ঋণ-

অপৰিশোধ; উপনিধি (জন্মাত মূলধন) বিবৰণ; দাস আৰু বন্দুৱা বিবৰণ বিধি; অংশীদাৰী উদ্যোগ; বেচাৰীকনা বাণিজ্যকৰণ; দান কৰা বস্তুৰ অপ্রদান; স্বত্বহীন বিত্তী; বস্তু আৰু মালিকৰ সম্পত্তি; বলপূৰ্বক গ্ৰহণ (forcible seizure); বাক্-পাৰদ্বা; দণ্ড-পাৰদ্বা (শাৰীৰ হিংসা); জুৱা আৰু পণ; বিবিধ প্ৰকৰণ—এইবিলাকেই “ধৰ্মস্থায়ী” (বিচাৰক-সম্পৰ্কীয়) নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ বিবৰণ ॥৫॥

কাৰু-লিপীৰ ওপৰত নজৰ ৰাখিবলীসকলৰ ওপৰত নজৰ; দৈনিক বিপদৰ প্ৰতিকাৰ; গোপনে জীৱিকা উপাৰ্জন কৰা লোকসকলৰ বিৰুদ্ধে সতৰ্কতা; সাধুবেশী চোৰাংচোৰাৰ স্বাৰা দণ্ড লোক ধৰা পেলোৱা; সন্দেহজনক কৰ্মত লিপ্ত লোকৰ গ্ৰেপ্তাৰ; আকস্মিক মৃত্যুৰ পৰীক্ষা; জেৰা আৰু শাস্তি-প্ৰয়োগৰ স্বাৰা তদন্ত; সকলো বিভাগৰ (কৰ্মচাৰীৰ) ওপৰত নজৰ ৰখা; অপগ্ৰহণৰ পৰিৱৰ্তে দণ্ড; বিনা শাস্তিয়ে আৰু শাস্তিপূৰ্বক মৃত্যুদণ্ডৰ বিধান; কুম্ভাৰী-ধৰণ; বিধি-উল্লংঘনৰ কাৰণে দণ্ড—এইবিলাকেই “কটকশোধন” (অপবাদী-দমন) নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ বিবৰণ ॥৬॥

(গোপন) দণ্ড-বিধানৰ ব্যৱস্থা; ৰাজ-কোষৰ পুনঃ সমৃদ্ধি-সাধন; ৰাজ-কৰ্মচাৰীৰ বেতন; বজাৰ অনুজীৱীৰ (উপযুক্ত) আচৰণ; পাৰিষদৰ যোগ্য আচৰণ; ৰাজ্যৰ নিৰন্তৰতা; পত্ন-শত্ৰুৰ অবিচ্ছিন্নতা—এইবিলাকেই “যোগবৃত্ত” (গোপন আচৰণ) নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ বিবৰণ ॥৭॥

প্ৰকৃতি-সম্পদ; শাস্তি আৰু উদ্যম সম্পৰ্কীয়—এইবিলাকেই “মণ্ডলযোনি” (ৰাজ্যৰ আধাৰ ৰাজমণ্ডল) নামৰ ষষ্ঠ অধিকৰণৰ বিবৰণ ॥৮॥

হুকীৱা বৈদেশিক নীতিৰ সমুদ্ৰেখ; অন্তৰ্গত, স্থিতিশাস্ত্ৰ আৰু উন্নতিৰ অৱস্থাৰ বিধান-নিৰূপণ; আন্তৰ্গত বিচৰাজনৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ; সমৰল, হীনৰল আৰু শ্ৰেষ্ঠৰল বজাৰ অনুসৃত নীতি; দুৰ্বল বজাৰ সন্ধি; বৃদ্ধ (ঘোষণা) কৰি ‘আসন-অৱলম্বন; সন্ধি কৰি ‘আসন-অৱলম্বন; বৃদ্ধ (ঘোষণা) কৰি বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰা; সন্ধি কৰি বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰা; (আন বজাবে সৈতে) একেলগে বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰা; আন্তৰ্গত বজা আৰু (স্বভাৱ) শত্ৰুৰ ওপৰত আন্তৰ্গত-সম্পৰ্কীয় বিবেচনা; প্ৰজাৰ কৰ, লোভ আৰু বিবাগৰ কাৰণসমূহ; সমবায়ভূত বজাসকলৰ সম্বন্ধে বিচাৰ; (দুজন) সন্ধিবন্ধ (বজাৰ) বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰা-সম্বন্ধীয়; পৰিপণিত, অপৰিপণিত আৰু অপসৃত্তৰ লগত সন্ধি; দুৱলীয়া-নীতিজড়িত সন্ধি-বিগ্ৰহ; আন্তান্তপ্ৰাৱ বজাৰ যোগ্য আচৰণ; সাহায্য পাবৰ যোগ্য বিজ্ঞৰ মিত্ৰ; মিত্ৰ-সন্ধি, হিবল্য-সন্ধি, ভূমি-সন্ধি আৰু কৰ্ম-সন্ধি; পাৰ্শ্বগ্ৰহণ-চিন্তা; হীনলভ-প্ৰৱণ; বলবান বজাবে সৈতে বৃদ্ধ কৰি নিজক (দুৰ্গত) বন্ধ বখাৰ কাৰণ; সৈন্য আত্মসমৰ্পণ কৰা বজাৰ (যোগ্য) আচৰণ; শত্ৰুৰে (আন বজাক) বলীভূত কৰা বজাৰ (যোগ্য আচৰণ); সন্ধিকৰ্ম; সমাধি-স্নেহ (মনুষ্যগণৰ বৃদ্ধি); ব্ৰহ্ম বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ; নিৰপেক্ষ বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ; ৰাজমণ্ডলৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ—এইবিলাকেই “ৰাড্-গুণা” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ বিবৰণ ॥৯॥

প্ৰকৃতিৰ বাসনসমূহ; বজা আৰু ৰাজ্যৰ বাসন সম্পৰ্কে বিবেচনা; মানুহৰ বাসন-সমূহ; পীড়নসমূহ; অন্তৰ্য্যায়সমূহ; কোলসম্পদসমূহ (ৰাজ-কোষৰ কতিসমূহ); সৈন্যৰ বাসনসমূহ; মিত্ৰৰ বাসনসমূহ—এইবিলাকেই “বাসনাধিকাৰ” নামৰ অষ্টম অধিকৰণৰ বিবৰণ ॥১০॥

প্ৰতি, স্থান আৰু কালৰ (আপেক্ষিক) সবলতা-দুৰ্বলতা-নিৰ্ণয়; বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰাৰ কাল;

সৈন্য-প্রয়োগৰ সময়; সময়-সম্ভাৱ গুণ; শত্ৰু-সৈন্যৰ বিৰুদ্ধে সৈন্যপ্রয়োগ-কাৰ্য; গুৰুত্বপূৰ্ণ সৈন্যৰ বিদ্রোহৰ বিষয়ে বিবেচনা; প্রকৃতিৰ বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰিক বিদ্রোহৰ প্ৰতিৰূপ-ব্যৱস্থা; লোকচান, খৰচ আৰু লাভৰ বিবেচনা; (ৰাজকৰচাৰীৰপৰা হোৱা) বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰিক বিপদ; ৰাজ-দ্রোহী আৰু শত্ৰুৰে সৃষ্টি কৰা বিপদ; সুবিধা, অসুবিধা আৰু অনিশ্চয়ভাৱে নিৰ্ভৰ বিপদ; বিজ্ঞান উপায় প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা এইবোৰৰ সমাধান—এইবিলাকেই “অভিযান কৰিবলৈ ওলোৱা ৰজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণৰ বিষয় ॥১১॥

শিবিৰ-স্থাপন; শিবিৰৰপৰা যাত্ৰা; বিপদ আৰু আক্ৰমণৰ সময়ত সৈন্য-বৰ্ণন; বিজ্ঞান কুটনৈতিক বুদ্ধি; নিজৰ সৈন্যক উৎসাহ-প্ৰদান; নিজ সৈন্যৰে শত্ৰু-সৈন্যৰ প্ৰতিৰোধ; বুদ্ধিৰ (উপযুক্ত) স্থান; পদাতি, অশ্বাৰোহী, ৰথ আৰু হাতীৰ প্ৰয়োগ; সৈন্যৰ বল অনুসৰি পামৰ্শ, প্ৰাপ্ত আৰু সম্ভৱ-বুদ্ধিৰ বিভাগ; বলী আৰু দুৰ্বল সৈন্যৰ নিৰ্লেপ; পদাতি, অশ্বাৰোহী, ৰথী আৰু হস্তী-সৈন্যৰ বুদ্ধিৰ ৰীতি; দণ্ড-বুদ্ধি সৰ্প-বুদ্ধি, মণ্ডল-বুদ্ধি আৰু অসংহত-বুদ্ধি স্থাপন; এইবোৰৰ প্ৰতিবুদ্ধি স্থাপন—এইবিলাকেই “সাংগ্ৰামিক” নামৰ দশম অধিকৰণৰ বিষয় ॥১২॥

ভেদ-নীতিৰ প্ৰয়োগসমূহ; গোপন দণ্ড (শাস্তি)—এয়ে “সম্ভৱ প্ৰতি-ব্যৱহাৰ” নামৰ একাদশ অধিকৰণৰ বিষয় ॥১৩॥

দূতৰ কৰ্ম; মন্ত্ৰবুদ্ধি; (শত্ৰু) সৈন্যধ্যক্ষৰ হত্যা; ৰাজ-মণ্ডলৰ মাজত উত্তেজনা-সৃষ্টি; অস্ত্ৰ, অগ্নি আৰু বিহৰ গোপন ব্যৱহাৰ; (শত্ৰু) ৰোগান, সৈন্যক্ষয়-প্ৰবণ আৰু অতীকৃত আক্ৰমণৰ নিৰোধ; গোপন কৌশলৰ দ্বাৰা (শত্ৰুক) প্ৰভাৱণা কৰা; বল-প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা (শত্ৰুক) প্ৰভাৱণা কৰা; অকলশৰীয়া ৰজাৰ বিজয়—এইবিলাকেই “দূৰ্বল ৰজা-সম্বন্ধীয়” নামৰ দ্বাদশ অধিকৰণৰ বিষয় ॥১৪॥

প্ৰজা-বিকোভৰ উলগনি; কৌশলৰ দ্বাৰা (শত্ৰুক দুৰ্গৰ) বাহিৰ উলিয়াই অনা; গুপ্ত-চৰ-নিৰোগ; দুৰ্গ-অৱোধ কৰ্ম; দুৰ্গ-আক্ৰমণ; বিজিত ৰাজ্যত শাস্তি-প্ৰৱৰ্তন—এইবিলাকেই “দুৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়” নামৰ ত্ৰয়োদশ অধিকৰণৰ বিষয় ॥১৫॥

শত্ৰুসৈন্য ধ্বংসৰ কাৰণে গোপন ক্ৰিয়া; (গোপন ক্ৰিয়াৰ বোম্বে) প্ৰভাৱণা; নিজৰ সৈন্যৰ অনিশ্চয় প্ৰতিৰূপ—এইবিলাকেই “গোপন ক্ৰিয়া-সম্বন্ধীয়” নামৰ চতুৰ্দশ অধিকৰণৰ বিষয় ॥১৬॥

অৰ্থশাস্ত্ৰ (বচনাত) প্ৰয়োগ কৰা প্ৰণালীসমূহ—এয়ে “অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উপপত্তি” (আলোচনা-প্ৰণালী) নামৰ পঞ্চদশ অধিকৰণৰ বিষয় ॥১৭॥

শাস্ত্ৰৰ বিষয়-বস্তুৰ উল্লেখৰ সৈতে পোন্ধৰটা অধিকৰণ, এশ পঞ্চাশটা অধ্যায়, এশ আশীটা প্ৰকৰণ আৰু ছয় ছোৱাৰ শ্লোক (ইয়াত) আছে ॥১৮॥

শিকিবলৈ আৰু বুজিবলৈ সহজ, তত্ত্ব, অৰ্থ আৰু পদত নিৰ্ভৰ আৰু

পাঠৰ বিস্তৰ-পৰা যত্ন এই শাস্ত্ৰ কোটীলাৰ দ্বাৰা প্ৰণীত হ'ল ॥১৯॥

কোটিলাই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “প্ৰকৰণ আৰু অধিকৰণ সমূহৰ” নামৰ প্ৰথম অধ্যায় সমাপ্ত।

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্রথম প্রকৰণ : বিদ্যা-নির্দেশ

(১) দর্শনশাস্ত্র (আৱশ্যকতা) প্রতিপাদন

দর্শনশাস্ত্র, তিনি বেদ, অর্থশাস্ত্র আৰু ৰাজনীতি—এয়ে বিদ্যা ॥১॥

তিনি বেদ, অর্থশাস্ত্র আৰু ৰাজনীতি—কেৱল এইকেইটাহে বিদ্যা বুলি মানৱ সম্প্ৰদায়ে কয় ॥২॥ (কাৰণ) দর্শনশাস্ত্র বেদৰে শাখাবিশেষ ॥৩॥

অর্থশাস্ত্র আৰু দণ্ডনীতি—এই দুটাহে কেৱল বিদ্যা—এই বুলি বৃহস্পতিৰ শিষ্য-সকলে কয় ॥৪॥ কাৰণ, সাংসাৰিক ব্যৱহাৰ জনাসকলৰ কাৰণে বেদ আৱৰণ মাত্ৰ ॥৫॥

‘দণ্ডনীতিয়েইহে একমাত্ৰ বিদ্যা’—এই বুলি উশনা-পন্থীসকলে কয় ॥৬॥ কাৰণ তাতেই সকলো বিদ্যাৰ কাৰ্য নিহিত আছে ॥৭॥ ‘বিদ্যা কেৱল চাৰিটা’—এয়ে কোঁটিল্যৰ মত ॥৮॥

যিহেতু তাৰপৰাই ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ শিক্ষা হয়, সেই কাৰণেই তাক বিদ্যা বোলাটো যুক্তিযুক্ত হৈছে ॥৯॥

সাংখ্য, যোগ আৰু লোকায়ত—এয়ে দর্শনশাস্ত্র ॥১০॥ তিনি বেদৰ ধৰ্মধৰ্ম, অর্থশাস্ত্ৰৰ অর্থ আৰু অনর্থ, দণ্ড-নীতিৰ সূদনীতি আৰু দণ্ডনীতি আৰু এই তিনি বিদ্যাৰ আপেক্ষিক বলাবল যুক্তিৰ স্বাৰ্থা বিচাৰ কৰি আত্মবীক্ষিকী-বিদ্যাই (দর্শনশাস্ত্ৰই) লোকসাধাৰণৰ হিত সাধন কৰে, বিপদ-সম্পদত বুদ্ধিৰ স্থিৰতা সম্পাদন কৰে আৰু ভাব, বাক্য আৰু কাৰ্যত বিশাৰদ কৰে ॥১১॥

দর্শনশাস্ত্ৰ সকলো বিদ্যাৰে প্ৰদীপ, সকলো কৰ্মৰে উপায় আৰু

সকলো ধৰ্মৰে আশ্ৰয় বুলি সদায় বিৰোচিত হয় ॥১২॥

কোঁটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা সম্পৰ্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বিদ্যা-নির্দেশ প্ৰকৰণ”ৰ দর্শনশাস্ত্ৰৰ প্ৰতিপাদন” নামৰ দ্বিতীয় অধ্যায় সমাপ্ত।

তৃতীয় অধ্যায়

প্ৰথম প্ৰকৰণ : বিদ্যা-নির্দেশ

(২) তিনি বেদৰ (আৱশ্যকতা) প্রতিপাদন

সামবেদ, ঋগ্বেদ আৰু যজুৰ্বেদ—এই তিনিখন বেদেই তিনি বেদ বা তন্নী ॥১॥ এই তিনি বেদ, অথৰ্ববেদ আৰু ইতিহাস-বেদক (একেলগে) বেদ বুলি কোৱা হয় ॥২॥

শিক্ষা (স্বৰ), কম্প (বজ্জ), ব্যাকৰণ, নিবৃত্ত (দণ্ড-নিবৰ্চন), হৃদয়শাস্ত্ৰ আৰু জ্যোতিষ—এইকেইটাই বেদাঙ্গ ॥৩॥

চাৰি বৰ্ণ আৰু আশ্ৰমৰ কৰ্তব্য প্ৰতিপাদন কৰাৰ হেতুকে এই বেদধৰ্ম (বা বেদবীৰ্য) হিতসাধক ॥৪॥

অধ্যয়ন, অধ্যাপন, যজ্ঞ, যাজ্ঞ, দান-প্ৰদান আৰু দান-গ্ৰহণ—এয়ে ব্ৰাহ্মণৰ স্বধৰ্ম ॥৫॥

অধ্যয়ন, যজ্ঞ, দান, অস্ত্র-জীৱিকা আৰু জীৱন বক্ষণ—এয়ে কঠিনৰ (স্বধৰ্ম) ৥৬৥

অধ্যয়ন, যজ্ঞ, দান, কৃষি, পশু-পালন আৰু বাণিজ্য—এয়ে বৈশ্যৰ (ধৰ্ম) ৥৭৥

শিক্ষাজীতি-সেৱা, অথকৰী বৃত্তি আৰু শিল্পী আৰু অভিনেতাৰ বৃত্তিয়েই শূদ্ৰৰ ধৰ্ম ৥৮৥

নিজ ধৰ্মানুসৰি জীৱিকা, একে জাতিত অনাগোপ্যৰে সৈতে বিবাহ, তত্ক্ষণাত অননুসৰি স্বপৰ্ণাগমন, দেৱতা, পিতৃ আৰু অতিথিৰ পূজা, তৃত্যৰ কাৰণে ভ্যাগ আৰু শ্বেষভোজন (সকলোৱে খোৱাৰ পিছত বাকী থাকিলে ভোজন)—এইবিলাকেই গৃহস্থৰ ধৰ্ম ৥৯৥

বেদাধ্যয়ন, অগ্নি-প্ৰজ্ঞালন, আনুষ্ঠানিক স্নান, ভিক্ষাবৃত্তিৰে জীৱন-নিৰ্বাহ (ভিক্ষাৱৃত্তি); (ব্ৰহ্মচাৰী) জীৱনৰ অৱসান পৰ্যন্ত আচাৰ্যৰ লগত, তেওঁৰ অনুপস্থিতিত তেওঁৰ পুত্ৰৰ লগত, নাইবা অন্য ব্ৰহ্মচাৰীৰ লগত অৱস্থান—এইবিলাকেই ব্ৰহ্মচাৰীৰ ধৰ্ম ৥১০৥

ব্ৰহ্মচৰ্য, কৃষি-শয়ন, জটা-ধাৰণ আৰু মৃগচৰ্ম-পৰিধান, ব্ৰহ্মাগ্নি-প্ৰজ্ঞালন, আনুষ্ঠানিক স্নান, দেৱতা, পিতৃ আৰু অতিথিৰ পূজা আৰু বনা আহাৰ ভোজন—এইবিলাকেই বান-প্ৰস্থীৰ ধৰ্ম ৥১১৥

জিভেন্দ্ৰিয়, কৰ্মবিৰতি, অপৰিগ্ৰহ, অনাসক্তি, ভিক্ষাচৰ্যা এঠাইত অনৱস্থিতি, অশয়ন বাস, বাহ্যিক আৰু আন্তৰ্ভূতৰ শূচিতা—পৰিত্ৰাজক বা ঋতীৰ এইবিলাক ধৰ্ম ৥১২৥

অহিংসা, সত্য, পৱিত্ৰতা, অশ্বেষ, অক্লেশতা আৰু কৰ্মা—এইবিলাক সকলোৰে ধৰ্ম ৥১৩৥ স্বধৰ্মত স্বৰ্গ আৰু অনন্ত সুখ লাভ হয় ৥১৪৥ তাক অতিক্ৰম কৰিলে মানুহ কণিসংকৰৰ প্ৰাপ্ত হৈ উল্লভ হয় ৥১৫৥

সেই কাৰণে বজাই মানুহক স্বধৰ্ম লম্বন কৰিবলৈ দিয়া উচিত নহয় : কাৰণ, স্বধৰ্ম অনুষ্ঠানৰ বিধান কৰি (বজাই) ঐহিক আৰু পাৰলৌকিক আনন্দ লাভ কৰে ৥১৬৥

কাৰণ, শূদ্ৰ আৰু ধৰ্মৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা, বৰ্ণাশ্ৰম-ধৰ্মৰ মৰ্যাদা বক্ষা কৰা আৰু বেদৰ ম্বাৰা পৰিপালিত হোৱা লোক সমৃদ্ধ হয় : তেওঁলোকে কষ্ট নাগাৰ ৥১৭৥

কোটিচলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বিদ্যা-নির্দেশ” প্ৰকৰণৰ “শিউনি বেদৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপাদন” নামৰ তৃতীয় অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুৰ্থ অধ্যায়

প্ৰথম প্ৰকৰণ : বিদ্যা-নির্দেশ

(৩) অৰ্থশাস্ত্ৰৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপ

(৪) নীতি-(বাজনীতি)শাস্ত্ৰৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপাদন

কৃষি, পশু-পালন, আৰু বাণিজ্য—এয়ে বাৰ্তা (অৰ্থশাস্ত্ৰ) : এইবিলাকে সদা পশু, ধন, বস্তু-সম্পদ, জাদি প্ৰদান কৰি উপকাৰ সাধন কৰে ৥১৥ ইয়াৰ বোলেদিয়ে কোল আৰু তপস্বী (সৈন্য) সম্যক প্ৰয়োগ কৰি বজাই নিজ পক্ষ আৰু শত্ৰুপক্ষক কৰা কৰিব পাৰে ৥২৥

দৰ্শন-শাস্ত্ৰ, তিনি বেদ আৰু বাৰ্তাৰ (অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ) সন্মুখিসাধক হৈছে দণ্ড (ৰাজদণ্ড); ইয়াৰ ব্যৱহাৰ-নীতিয়েই দণ্ড-নীতি (বা ৰাজনীতি); অলম্ব্য বস্তু লাভ কৰা, লম্ব্য বস্তুৰ পৰিপালন, পৰিপালিত বস্তুৰ বিৰুদ্ধে আৰু বিৰুদ্ধ বস্তুৰ সংপাত্ত অৰ্পণ—এইবিলাকেই ইয়াৰ উদ্দেশ্য॥৩॥ ইয়াৰ ওপৰতে সুব্যৱস্থিত সাংসাৰিক জীৱন-যাত্ৰা নিৰ্ভৰ কৰে॥৪॥

সেই কাৰণে ৰজাই সুব্যৱস্থিত সাংসাৰিক জীৱন-যাত্ৰা প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ দণ্ড উদ্যত ৰাখিব॥৫॥ “মানুহক ৰণ কৰি ৰাখিবৰ কাৰণে ইয়াৰ নিচিনা অন্য উপায় নাই”—এই বুলি প্ৰাচীন আচাৰ্যসকলে কয়॥৬॥

কৌটিল্যই কয়, “সেইটো নহয়”॥৭॥ কাৰণ, উগ্ৰদণ্ড ৰজাই প্ৰজাৰ অসন্তুষ্টি জন্মায়॥৮॥ মৃদুদণ্ড ৰজাৰ পৰাভৱ হয়॥৯॥ ৰোগ্যদণ্ড ৰজাক পূজা কৰা হয়॥১০॥

কাৰণ, সুবিবেচনা কৰি দণ্ড প্ৰয়োগ কৰিলে প্ৰজাসকলে ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম লাভ কৰে॥১১॥ কাম, ভ্ৰোহ বা অৱজ্ঞাৰ বশবৰ্তী হৈ দণ্ডৰ অপপ্ৰয়োগ কৰিলে বানপ্ৰস্থী আৰু সম্যাসীসকলকো বিদ্ৰোহ জন্মাই তোলে, গৃহস্থীসকলৰ কথাই নাই॥১২॥ দণ্ড সমূলি প্ৰয়োগ নকৰিলে ম্ৰাৎসান্যাস্থ^{*} উদ্ভৱ হয়॥১৩॥ কাৰণ, দণ্ডধৰ্মৰ অভাৱত বলীজনে দুৰ্বলক গ্ৰাস কৰে॥১৪॥ তেওঁৰ স্মাৰা বঞ্চিত হ'লে-তেওঁৰ (দুৰ্বলজনৰ) প্ৰভাৱ বাঢ়ে॥১৫॥

ৰজাৰ দণ্ডৰ স্মাৰা পালিত হৈ চাৰি বৰ্ণ আৰু আপুৰুৰ লোকসকল নিজ নিজ পদ্ধতি নিজৰ নিজৰ ধৰ্ম আৰু কৰ্মত বত থাকে॥১৬॥

কৌটিলীয় অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পৰ্কীৰ” নামৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত “বিদ্যা-নিৰ্দেশ” প্ৰকল্পৰ “অৰ্ধশাস্ত্ৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপালন” আৰু “নীতি (ৰাজনীতি) শাস্ত্ৰ (আৱশ্যকতা) প্ৰতিপালন” নামৰ চতুৰ্থ অধ্যায় সমাপ্ত।

“বিদ্যা-নিৰ্দেশ” সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অধ্যায়

শ্বিতীয়া প্ৰকল্প : (জ্ঞান)বৃদ্ধসকলৰ লগত

সেই কাৰণে তিনিওখন শাস্ত্ৰৰ মূলতে আছে দণ্ডনীতি বা ৰাজনীতি॥১॥ বিনয়মূলক (disciplined) ৰাজনীতিয়ে প্ৰাণীসকলক সংৰক্ষণ আৰু অভ্যাস প্ৰদান কৰে॥২॥

বিনয় (দুই প্ৰকাৰ)—অধিগত আৰু স্ৰাভাতিক॥৩॥ উপৰন্ত পাত্ৰকেই শিক্ষাই বিনীত কৰে, অনুপৰন্তক নকৰে॥৪॥ শিক্ষাৰ ইচ্ছা, প্ৰজ্ঞা, গ্ৰহণ, ধাৰণা, সম্যক উপলব্ধি, বিচাৰ-শক্তি আৰু পৰিবৰ্তন-শক্তি—এইবিলাকৰ যোগেদি বৃদ্ধি অনুকূল হোৱাজনকহে বিদ্যাই বিনয় প্ৰদান কৰিব পাৰে, অইনক নোৱাৰে॥৫॥

কিন্তু বিদ্যাৰ শিক্ষা আৰু বিনয় সেই সেই বিদ্যাৰ আচাৰ্যসকলৰ কৰ্তব্য মানি চািলেহে হয়॥৬॥

চতুৰ্থকল্প সমাপ্ত হোৱাৰ পিছত (বৃবাজে) আখৰ আৰু সংখ্যাৰ ব্যৱহাৰ শিক্ষা কৰিব;

* জনকসমূহ : পালীত ভাঙৰ বাবে সদৃ যাক খাই জীৱাই থাকে; সেইবাবে বস্তুৰে বস্তুৰে সমস্ত দুৰ্বলক পোষণ কৰি জীৱাই থাকে মাসমানক বোলে।

উপনয়নৰ পিছত শিষ্টসকলৰপৰা বেদ আৰু দৰ্শন-শাস্ত্ৰ, অধ্যাপকসকলৰপৰা অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু শাস্ত্ৰ-পাৰদৰ্শী আৰু প্ৰয়োগ-পাৰদৰ্শীসকলৰপৰা দণ্ডনীতি শিক্ষা কৰিব ॥৮॥

বোল বছৰ পৰ্যন্ত ব্ৰহ্মচৰ্য অৱলম্বন কৰিব ॥৯॥ ইয়াৰ পিছত এওঁৰ গোদান (কেশান্ত) আৰু বিবাহ অনুষ্ঠান হ'ব ॥১০॥

জ্ঞানবৃদ্ধিৰ কাৰণে নিতৌ জ্ঞানবৃদ্ধিৰ লগত সংস্পৰ্শ ৰাখিব, কাৰণ শিক্ষাৰ মূল তাতেই ॥১১॥

দিনৰ প্ৰথম ভাগত হস্তী, অশ্ব, বধ আৰু অশ্বৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব ॥১২॥ পিছৰ ভাগত ইতিহাস প্ৰৱণৰ যোগেদি শিক্ষা-গ্ৰহণ কৰিব ॥১৩॥ পুৰাণ, ইতিবৃত্ত, আখ্যায়িকা, উদাহৰণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ—এইবিলাকেই ইতিহাস ॥১৪॥ নতুন বিষয়ৰ গ্ৰহণ, গৃহীত বিষয়ৰ লগত পৰিচিত হোৱা আৰু নতুনো বিষয় বাবে বাবে শূন্য—এইবিলাক দিন আৰু ৰাতিৰ বাকী ভাগত কৰিব ॥১৫॥ কাৰণ, অধ্যয়নৰপৰা প্ৰজ্ঞা, প্ৰজ্ঞাৰপৰা প্ৰয়োগ আৰু প্ৰয়োগৰপৰা প্ৰভুত্বৰ উদয় হয়—বিদ্যাৰ সামৰ্থ্য এনেকুৱাই হয় ॥১৬॥

বিদ্যাশিক্ষা লাভ কৰি বজাই প্ৰজ্ঞাৰ বিনয়ত ৰত থাকে আৰু (এনেদৰেই) সকলো প্ৰজ্ঞাৰ হিতসাধনত ব্যাপ্ত থাকি অম্বিতীয় বজা হিছাপে ৰাজ্য লাভ কৰে ॥১৭॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “(জ্ঞান)-বৃদ্ধিসকলৰ সঙ্গ” নামৰ পঞ্চম অধ্যায় সমাপ্ত।

ষষ্ঠ অধ্যায়

তৃতীয় প্ৰকৰণ : ইন্দ্ৰিয়-জয়

(১). বিপদবৃত্তৰ্ণ-জ্ঞান

বিদ্যাসমূহত বিনয়ৰ হেতু ইন্দ্ৰিয়-জয় কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মান, মদ আৰু হৰ্য ত্যাগৰ যোগেদি অভ্যাস কৰিব লাগে ॥১॥ কণ, কক্ৰ, চক্ৰ, জিহৱা আৰু নাসিকা ইন্দ্ৰিয়ৰ প্ৰাৰম্ভ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস আৰু গন্ধৰ অধিক ভোগাসক্তিৰ অভাৱেই ইন্দ্ৰিয়-জয় নাইবা এই শাস্ত্ৰৰ অনুষ্ঠান প্ৰাৰম্ভও ইন্দ্ৰিয়-জয় হয় ॥২॥ কাৰণ, এই গোটেই শাস্ত্ৰখন ইন্দ্ৰিয়-দমনমূলক ॥৩॥

ইন্দ্ৰিয় জয় কৰিব নোৱাৰি ইয়াৰ (শাস্ত্ৰানুষ্ঠানৰ) বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিলে সসাগৰা পৃথিৱীৰ বজাও ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হয় ॥৪॥ যেনে, ভোজৰাজ দাণ্ডকা কামৰ বশবৰ্তী হৈ ব্ৰাহ্মণ-কন্যাৰ প্ৰতি পাপ কামনা কৰি ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰম্ভদৰ্গৰে সৈতে বিনষ্ট হৈছিল; বিদেহৰাজ কৰালো (ভেনেকৈয়ে বিনষ্ট হৈছিল) ॥৫॥ খঙত ব্ৰাহ্মণসকলক অত্যাচাৰ কৰাৰ কাৰণে জনমে-জয় বজাৰ ধ্বংস হৈছিল; ভৃগুকুলক অত্যাচাৰ কৰাৰ কাৰণে ডালজলও (ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছিল) ॥৬॥ লোভত চাণ্ডবৰ্ণৰপৰা ধন আদাৰ কৰি এল ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছিল; ভেনেকৈয়ে সৌৰীৰৰাজ অজকিন্দুবো (ধ্বংস হৈছিল) ॥৭॥ অভিমানত পৰশুৰী প্ৰত্যৰ্গণ নকৰি ৰাৱণ ৰাজ্যৰ অংশ প্ৰদান নকৰি দৰ্বেশন (বিধ্বংস হৈছিল) ॥৮॥ অহংকাৰত প্ৰাণীবিলাকক ভুজ্ঞ কৰি দম্ভেন্দ্ৰৰ আৰু হৈহয় কৈদৰ অৰ্জুনো ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছিল ॥৯॥ হিতাহিত জ্ঞান

হেৰুৱাই অগস্ত্যক হত্যা কৰিবলৈ মন কৰোঁতে বাতাপিব ধনসে হৈছিল: শ্বেপায়নক হত্যা কৰিবলৈ বাণ্ডিতে বৃক্ৰিংশব ধনসে হৈছিল ॥১০॥

ইন্দ্রিয়-জয় কৰিব নোৱাৰি, বিপদবড়বৰ্গক আকোৱালি ধৰি এণ্ডলোক আৰু অহিন অনেক বজা জ্ঞাতি আৰু ৰাজ্যৰে সৈতে ধনসম্প্ৰাপ্ত হৈছিল ॥১১॥

জিতেন্দ্রিয় জামদগ্ন্যই আৰু নভাগৰ পুত্ৰ অশ্বৰীবেও অবিষড়বৰ্গ ত্যাগ কৰি বহুত দিনৰ কাৰণে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল ॥১২॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পৰ্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ইন্দ্রিয়-জয়” প্ৰকৰ্ষণৰ “অবিষড়বৰ্গ-ত্যাগ” নামৰ বস্তু অধ্যায় সমাপ্ত।

সপ্তম অধ্যায়

তৃতীয় প্ৰকৰণ: ইন্দ্রিয়-জয়

(২) ৰাজ্যৰ আচৰণ

সেই কাৰণে বিপদবড়বৰ্গ পৰিত্যাগ কৰি ইন্দ্রিয়বিলাকক দমন কৰিব, জ্ঞানবৃদ্ধিসকলৰ সংস্পৰ্শত জ্ঞান আহৰণ কৰিব, চোৰাংচোৱাৰ যোগে দৃষ্টিলাভ কৰিব, উদ্যমৰ যোগে অভ্যাস আৰু মণ্ডল সাধন কৰিব, (স্ব)কৰ্মৰ অনুষ্ঠানৰ যোগে (প্ৰজাৰ প্ৰতি) কৰ্তব্যৰ নিৰ্দেশ কৰিব, শাস্ত্ৰচৰ্চাৰ যোগে বিনয় আচৰণ কৰিব, আৰ্থিক উপকাৰেৰে জনপ্ৰিয়তা লাভ আৰু হিতজনক কাৰ্য্যৰে উচিত জীৱিকাৰ বিধান কৰিব ॥১॥

এনেকৈ ইন্দ্রিয় বশ কৰি পৰব স্ত্ৰী আৰু দুব্য আৰু হিংসা বৰ্জন কৰিব: (তেনেকৈয়ে) নিদ্রা, অস্থিৰতা, অসত্য, পোছাক-পৰিচ্ছদৰ আড়ম্বৰ, অবাঞ্ছনীয় লোকৰ লগত সংস্পৰ্শ অনায়াজনক আৰু অমণ্ডলীয়া ব্যৱহাৰ (বৰ্জন কৰিব) ॥২॥

ধৰ্মাৰ্থৰ বিৰোধ নোহোৱাকৈ কামৰ (ইন্দ্রিয়সুখৰ) সেৱা কৰিব: (ইন্দ্রিয়-সুখৰ কাৰণে) অতিষ্ঠ নহ'ব ॥৩॥ নাইবা পৰস্পৰ সম্বন্ধ দ্বিবৰ্গক সমানে সেৱা কৰিব ॥৪॥ (কাৰণ) ধৰ্ম অৰ্থ আৰু কামৰ যি কোনো এটাক বোঁছকৈ প্ৰশ্ৰয় দিলে ই নিজৰ আৰু ৰাকী দুটাৰ অনিষ্ট সাধন কৰে ॥৫॥

“অর্থই (অর্থনৈতিক সমৃদ্ধিৰেই) প্ৰধান” -এই বুলি কৌটিল্যই কয় ॥৬॥ কাৰণ অর্থই ধৰ্ম আৰু কামৰ মূল ॥৭॥

আচৰণৰ আৰ্থি হিছাপে আচাৰ্য বা মন্ত্ৰীক আগত ৰাখিব যি এণ্ডক (বজাক বা মন্ত্ৰ-ৰাজক) বিপদীয়া অৱস্থাবৰপৰা বাৰণ কৰিব, ছাৱানালিকা-ৰূপ অক্ষুণ্ণ-প্ৰয়োগৰ ৰোগসিঁপ গোপন প্ৰমাদত সতৰ্ক কৰি দিব ॥৮॥

সহায়-সাৰথি হ'লেহে শাসন চলে, এটা চকু অকলে হুঁহুংহুং: সেই”

* ছাৱানালিকা-অক্ষুণ্ণ: ছাৱা আৰু নালিকা-দুৱোটেই সময়ৰ জোখ; ইহঁতক অক্ষুণ্ণ বোলা হৈছে এই কাৰণে যে আচাৰ্যসকলে বজাক বখাসময়ত নিজৰ কৰ্তব্য সোধিবলৈ যি অক্ষুণ্ণ কৰা কৰিব।

কাৰণে মন্ত্ৰী নিয়োগ কৰিব আৰু তেওঁলোকৰ মতলৈ কাণ কৰিব ॥১॥

কোটিলাৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ইন্দিৰ-জয়” প্ৰকৰণৰ “বাজীৰবি আচৰণ” নামৰ সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত।

অষ্টম অধ্যায়

চতুৰ্থ প্ৰকৰণ অমাত্য-নিয়োগ

“সততা আৰু সামৰ্থ্য জনা থকাৰ কাৰণে সহপাঠীসকলক অমাত্যৰূপে নিয়োগ কৰিব” —এই বুলি ভাৰম্বাজে কয় ॥১॥ “কাৰণ, তেওঁবিলাক এওঁৰ কিসাসযোগ্য হয়” ॥২॥

বিলালাকহি কয়, “সেইটো নহয় ॥৩॥ কাৰণ খেলাৰ লগবীয়া হিছাপে এওঁক তেওঁবিলাকে অৱজ্ঞা কৰিব ॥৪॥ একে স্বভাৱ আৰু দোষ থকা গাঁতিকে গোপন বিষয়ত যিসকল এওঁৰে সৈতে একেধৰ্মী তেওঁলোকক অমাত্যৰূপে নিয়োগ কৰিব ॥৫॥ কাৰণ, তেওঁলোকৰ নিজৰ গোপনীয় কথাবোৰ জানে বুলি ভৱতে তেওঁলোকে এওঁৰ লগৰ নলগাব” ॥৬॥

“এই দোষ সাধাৰণ”—এই বুলি পৰামৰ্শৰ শিৱাসকলে কয় ॥৭॥ “তেওঁবিলাকে (বজাৰ) গোপনীয় কথা জানে বুলি তেওঁবিলাকৰ ভাল-বেয়া দূৰোঘিধ কামতে তেওঁ কান্ধ থাকিব লাগিব” ॥৮॥

“যিমান বিলাক মানুহক কজাই (নিজৰ) গোপনীয় কথা কয় সেই কৰ্মৰ

বাবে নিৰ্দোষ হৈ সিমানবিলাক মানুহৰ বহতীয়া হ’ব লাগে” ॥৯॥

“প্ৰাপৰ সংশয়বৃত্ত বিপদত যিহে এওঁক সহায় কৰিব তেওঁৰ প্ৰতি অনুৰাগ পৰিলক্ষিত হোৱা কাৰণে তেওঁকেই অমাত্য কৰিব” ॥১০॥

“সেইটো নহয়”—এই বুলি পিশুনে কয় ॥১১॥ “ই বাজতভিহে, যিস্তত্বৰ গদ্য নহয়” ॥১২॥ যি কৰ্মৰ আৰম্ভ হিছাপ কৰা হৈছে, তেনে কৰ্মত নিবৃত্ত হৈ যি হিছাপমতে বা তাতোকৈ বেছি অৰ্থৰ যোগান ধৰিব পাৰে, গদ্য পৰিলক্ষিত হোৱা কাৰণে তেনে লোকক অমাত্য পাতিব” ॥১৩॥

“সেইটো নহয়”—এই বুলি কোণপদন্তই কয় ॥১৪॥ “কাৰণ, এওঁলোক অমাত্যৰ আইন-বিলাক গৃহেৰে বৃত্ত নহয় ॥১৫॥ যিসকলে পিতৃ-পিতামহৰ দিনৰেপৰা (উত্তৰাধিকাৰীসকলে) অমাত্য-পদবী অধিকাৰ কৰি আহিছে, নিৰ্ভল স্বভাৱ পৰিলক্ষিত হোৱা কাৰণে তেওঁলোককে অমাত্যৰূপে নিয়োগ কৰিব ॥১৬॥ একে বংশৰ ঘোৱা কাৰণে কু-স্বাৱহাৰ কৰিলেও তেওঁ-বিলাকে এওঁক এৰি নিদিয় ॥১৭॥ ইত্যৰ প্ৰাণীৰ মাজতো এনে (স্বভাৱ) দেখা যায় ॥১৮॥ গৰুৱেও অন্য গোহালিৰ গৰু এৰি দৈ একে গোহালিৰ গৰুৰ মাজত অৱস্থান কৰে” ॥১৯॥

বাজৰাধিকাৰে কয়, “সেইটো নহয় ॥২০॥ কাৰণ, তেওঁলোকে তেওঁৰ (বজাৰ) সকলো বস্তুৰ ওপৰত আধিপত্য কৰি থকাৰ্থত নিচিনাকৈ বিচৰণ কৰে ॥২১॥ সেই কাৰণে নীতি-শাস্ত্ৰত পান্ধ নতুনজনক অমাত্য নিয়োগ কৰিব ॥২২॥ কু-স্বাৱহাৰ কৰাক বহুসংখ্য জ্ঞান কৰি নতুন-সকলে কেৱলো অপৰাধ আচৰণ নকৰিব” ॥২৩॥

বাহু-পতীপতই কয়, “সেইটো নহয় ॥২৪॥ কাৰণ, কৰ্মত অসীমজ্ঞান প্ৰাপ্ত হ’লেও

কৰ্মত (বাজকাৰ্য পৰিচালনাত) হতাল হয় ॥২৫॥ সেই কাৰণে গৃহস্থক প্ৰাধান্য দি উচ্চবংশীয়, জ্ঞানী, পণ্ডিত, বীৰ আৰু অনুবৃত্তজনক অমাত্য কৰিব ॥২৬॥

“(ওপৰত কোৱা) সকলোবোৰেই বৃত্তিবৃত্ত”—এই বৃত্তি কৌটিল্যই কয় ॥২৭॥ কাৰণ, কাৰ্যৰ প্ৰতি সামৰ্থ্যতহে প্ৰবৃত্তৰ সামৰ্থ্য বিচাৰ কৰা হয় ॥২৮॥ আৰু সামৰ্থ্য অনুসৰি—
অমাত্যৰ (উপবৃত্ত) পদবীৰিভাগ আৰু স্থান, কাল আৰু কৰ্ম নিৰূপণ
কৰি এই সকলোবিলাককে অমাত্য কৰিব, কিন্তু মন্ত্ৰী (পৰামৰ্শদাতা)
নকৰিব ॥২৯॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পৰ্কীৰ্ণ” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অমাত্য-নিয়োগ” নামৰ অন্যতম অধ্যায় সমাপ্ত।

নৱম অধ্যায়

পঞ্চম প্ৰকৰণ : উপদেষ্টা আৰু প্ৰবোহিত-নিয়োগ

স্বদেশীয়, সম্বংশজাত, সহজে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা, শিল্পনিপুণ, (শাস্ত্ৰত) তীক্ষ্ণদৃষ্টি-সম্পন্ন, জ্ঞানী, অধ্যয়নসন্মত, দক্ষ, বাস্তবী, সাহসী, উপস্থিত বৃত্তি থকা, উৎসাহযুক্ত, প্ৰভাৱ-সম্পন্ন, কষ্টসহিষ্ণু, ন্যায়পৰায়ণ, মিত্ৰভাৱাপন্ন, দৃঢ়ানুবৃত্ত, চৰিত্ৰ, বল, স্বাস্থ্য আৰু মনোবল-যুক্ত, স্থিৰবৃত্তা আৰু চাঞ্চল্যবিহীন, সবববহী, শত্ৰু সৃষ্টি নকৰা—এইবিলাকেই অমাত্যৰ গুণ ॥১॥ ইয়াৰ এক-চতুৰ্থাংশ আৰু আধা নাইকিৱাজনেই (ক্ৰমে) মধ্যম আৰু নিম্নশ্ৰেণীতম (অমাত্য) ॥২॥

ইয়াৰ ভিতৰত দেশ, আভিজাত্য আৰু সহজে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা—এইকেইটা গুণ জ্ঞাতজনৰপৰা, শিল্পনিপুণ আৰু শাস্ত্ৰত তীক্ষ্ণদৃষ্টিসম্পন্ন সেই সেই বিদ্যাপাৰদৰ্শী-সকলৰপৰা, জ্ঞান, অধ্যয়ন আৰু কাৰ্যদক্ষতা কৰ্মৰ পৰিচালনাৰপৰা, বাস্তৱতা, সাহস আৰু উপস্থিত বৃত্তি আলাপ-আলোচনাৰ যোগে, উৎসাহ, ক্ষমতা আৰু কষ্টসহিষ্ণুতা বিপদ-আপদত, ন্যায়পৰায়ণতা, মিত্ৰভাৱ আৰু দৃঢ়ানুবৃত্ততা আদান-প্ৰদানৰ যোগে, চৰিত্ৰ, বল, স্বাস্থ্য আৰু মনোবল তেনেকৈয়ে স্থিৰবৃত্তা আৰু চাঞ্চল্যবিহীনতা সহচৰসকলৰপৰা আৰু জনপ্ৰিয়তা আৰু শত্ৰু সৃষ্টি নকৰা স্বভাৱ নিজে পৰ্যবেক্ষণ কৰি পৰীক্ষা কৰিব ॥৩॥

বাজ-কাৰ্য (তিনি প্ৰকাৰ)—প্ৰত্যক্ষ, পৰোক্ষ আৰু অনুমের ॥৪॥ নিজে দেখাটো প্ৰত্যক্ষ (অৰ্থাৎ নিজৰ বৃত্তিমতে কৰাটো প্ৰত্যক্ষ) ॥৫॥ অইনৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি কৰাটো পৰোক্ষ ॥৬॥ কৰা কামৰপৰা কৰিবলৈ থকা কামৰ ধাৰণা কৰাই অনুমের ॥৭॥ কিন্তু কৰ্মবিলাক একেলগে একে সময়তে বহুত ঠাইত সম্পাদন কৰিব লগীয়া হোৱাত আৰু বহুত হোৱাত স্থান আৰু কালৰ ব্যতিক্ৰম যাতে নহয় সেই কাৰণে পৰোক্ষ কৰ্মবিলাক অমাত্যৰ হঁড়ুৱাই কৰাব ॥৮॥

ইয়াতে ‘অমাত্য-নিয়োগ’ কৰ্ম (শেষ হ’ল) ॥ চৰিত্ৰ আৰু কুলত উৎকৃষ্ট, সাধা বেদ, দিবা নৈৰ্মিতিক আৰু অৰ্থনৈতিক বিদ্যাত পাৰগত, অৰ্হববেদত নিৰ্দিষ্ট উপায়ৰ দ্বাৰা দৈৱিক আৰু মানৱিক আপদৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব পৰা এজন প্ৰবোহিত নিয়োগ কৰিব ॥৯॥ শিৱাই গৃহদৰ, পুত্ৰই পিতৃৰ আৰু চাকৰে গিৰিহঁতৰ অনুবৰ্তন কৰাৰ নিচিনাকৈ ভেঙি (কজাই) ভেঙিব (প্ৰবোহিতক) অনুবৰ্তন কৰিব ॥১০॥

ব্রাহ্মণ্যৰ যোগেদি বৰ্ধিত, মন্ত্ৰীৰ মন্ত্ৰণাৰূপ মন্ত্ৰৰ যোগে হৃত, (অৰ্থ)-
শাস্ত্ৰৰ নিৰ্দেশৰূপ স্তোত্ৰৰ দ্বাৰা স্তুত কৰিত্তৰ-তেজে নিজে অজ্ঞেয় ঋকি
সকলোকে জয় কৰে ॥১১॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “মন্ত্ৰী আৰু পুৰোহিত-
নিয়োগ” নামৰ নবম অধ্যায় সমাপ্ত।

দশম অধ্যায়

ষষ্ঠ প্ৰকৰণ : গোপন পৰীক্ষাৰ যোগেদি অমাত্যসকলৰ কলম্বতা আৰু
অকলম্বতাৰ জ্ঞান

মন্ত্ৰী আৰু পুৰোহিতৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি অমাত্যসকলক সাধাৰণ অধিকাৰত নিৰ্দৃত
বাধি গোপন পৰীক্ষাৰ যোগে তেওঁলোকৰ অকলম্বতা নিৰ্ণয় কৰিব ॥১॥

অবাজনীয়াৰ দৰত ৰাজন বা তেনেজনক অধ্যাপনা কৰিবলৈ নিৰ্দৃত কৰা বাবে কণ্ঠ হোৱা
বুলি বজাই পুৰোহিতক বিসৰ্জন কৰিব (অৰ্থাৎ বিসৰ্জন কৰাৰ ভাণ্ড দিব) ॥২॥ তেওঁ
(পুৰোহিতে) গুপ্ত প্ৰবোচকৰ দ্বাৰা প্ৰত্যেক অমাত্যকে এজন এজনকৈ শপত খুৱাই লৈ এনেকৈ
উত্তেজিত কৰিব—“এই বজা অধাৰ্মিক; আমি অন্য এজন ধাৰ্মিকক অভিযন্ত কৰোহঁক
বি হস্ততো তেওঁৰ বংশৰ কোনো এজন দাবীপ্ৰতিষ্ঠাপক, অননুগৃহীত ব্ৰহ্মৰাজ, কোনো
নৃপসন্ততি, ৰাজ্যৰ এক স্তম্ভৰূপ কোনো লোক, কোনো সামন্তবজা, আৰ্টিবক নাইবা
নতুনকৈ কৰ্মভাত আৰু কোনো ব্যক্তি হ’ব পাৰে। ই সকলোৰে অভিমত। আপোনাৰ বা কেনে
লাগিছে?” ॥৩॥ যদি প্ৰত্যাখ্যান কৰে তেতিয়া বৃজিব তেওঁ সন্দেহৰ বাহিৰ ॥ এৱে ধৰ্মৰ
(গোপন) পৰীক্ষা ॥৪॥

অলম মানুহক পৰিপাকন কৰাৰ কাৰণে (বিহ্বাকৈ) বিসৰ্জিত সেনাপতিয়ে বজাক বিনাশ
কৰিবৰ কাৰণে সোভনীয়া অৰ্থ প্ৰদান কৰি গুপ্ত প্ৰবোচকৰ দ্বাৰা এজন এজনকৈ প্ৰত্যেক
অমাত্যকে এনেকৈ উত্তেজিত কৰিব—“এইটো সকলোৱে ভাল বুলিছে, আপুনি কেনে
বোলে?” ॥৫॥ যদি প্ৰত্যাখ্যান কৰে তেতিয়া তেওঁ শূচি ॥ এৱে অৰ্থৰ গোপন পৰীক্ষা ॥৬॥

অন্তঃগৃহত বিপ্লবযোগ্য বুলি পৰিগণিত হোৱা সম্ভাৱিত (কোনো) পৰিৱৰ্ত্তাজকাই
এজন এজনকৈ প্ৰত্যেক মন্ত্ৰীক প্ৰবোচিত কৰিব—“সম্ভাৱন উপায় হাতত বাধি বাণীয়ে
আপোনাক কামনা কৰিছে। আপোনাৰ বহুত টকাফীও লাভ হ’ব ইত্যাদি” ॥৭॥ প্ৰত্যাখ্যান
কৰিলে (বৃজিব) তেওঁ পতিত ॥ এৱে কামৰ গোপন পৰীক্ষা ॥৮॥

প্ৰহৰণ (উৎসৱ বা বাগিচাত আদি) উপলক্ষে কোনো এক অমাত্যই সকলো অমাত্যকে
আহ্বান কৰিব ॥৯॥ ইয়াতে উল্লেখন (যেন) হৈ বজাই তেওঁলোক সকলোকে কাৰাবন্দ
কৰিব ॥১০॥ আগতে কাৰাবন্দ হোৱা কোনো কুটিলচিত্ত অৰ্থ আৰু সম্ভাৱিত কৰ্ম হোৱা
অমাত্যসকলক এজন এজনকৈ গুপ্তভাৱে প্ৰবোচিত কৰি ক’ব—“এই বজা অলম কামত
প্ৰবৃত্ত, এওঁক হত্যা কৰি অন্য এজনক প্ৰতিষ্ঠিত কৰোহঁক; এই কথা সকলোৱে ভাল পাইছে,
আপুনি কেনে দেখে?” ॥১১॥ প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে বৃজিব তেওঁ শূচি ॥ এৱে কামৰ
গোপন পৰীক্ষা ॥১২॥

তাৰ শিত্তবত ধৰ্মৰ গোপন পৰীক্ষাৰ যোগেদি শৃঙ্খল বঢ়ালি বিবেচিত হোৱাসকলক ধৰ্ম-বিচাৰ আৰু অপৰাধীক দণ্ড বিহা কৰ্মত নিয়োগ কৰিব; অৰ্থৰ গোপন পৰীক্ষাৰ যোগেদি শৃঙ্খল বঢ়ালি বিবেচিত হোৱাসকলক সমাহৰ্তা আৰু ভাৰালীৰ কামত নিয়োগ কৰিব; কামৰ গোপন পৰীক্ষাত শৃঙ্খল বিবেচিত হোৱাসকলক উদ্যান আৰু অন্তঃপদৰ আদি বন্ধাকৰ্মত নিয়োগ কৰিব; ভৱৰ গোপন পৰীক্ষাত শৃঙ্খল বঢ়ালি বিবেচিত হোৱাসকলক বজাৰ পাৰ্শ্ববৰ্তী হৈ কৰিব লগীয়া কামত নিয়োগ কৰিব॥১৩॥ সকলো গোপন পৰীক্ষাত শৃঙ্খলক মন্ত্ৰী (উপদেষ্টা) কৰিব॥১৪॥ সকলো গোপন পৰীক্ষাতে অশৃঙ্খল বঢ়ালি পৰিগণিত হোৱাসকলক খনিত, প্ৰবান আৰু হস্তীবনত আৰু কৰ্মাশ্ৰিত (factory)ত নিয়োগ কৰিব॥১৫॥

দ্বিগৰ্ভ (ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কামত) আৰু ভৱত শৃঙ্খল অমাত্যসকলক পৰিগ্ৰতা অনুসৰি নিজ নিজ কৰ্মত নিয়োগ কৰিব--এনেকৈ (পূৰ্ব) আচাৰ্যসকলে ব্যৱস্থা দি গৈছে॥১৬॥

কিন্তু অমাত্যসকলৰ পৰিগ্ৰতা পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণে (বজাই) নিজক বা বাণীক কেতিয়াও পৰীক্ষাৰ পাঠ হিছাপে গ্ৰহণ নকৰিব--ই কোটিলাৰ দৃঢ় আশ্ৰিত্য॥১৭॥

বিহেৰে পানী দূৰিত কৰাৰ দৰে (পৰিগ্ৰহ পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণে) পৰিগ্ৰহনক দূৰীভূত লিপ্ত কৰিব নালাগে, কাৰণ কেতিয়াবা কোনো লোক দূৰীভূত লিপ্ত হ'লে তাৰ প্ৰতিকামো নাইকিয়া হয়॥১৮॥

(কাৰণ) বেতিয়া চাৰিবিধ গোপন পৰীক্ষাৰ যোগে কলুষিত হয়, ভেতিয়া দৃঢ়তা মানুহৰ প্ৰবল ইচ্ছাভিত্তিক বৃদ্ধি শেষ সীমা নোপোবা-লৈকে ঘূৰি নাহে॥১৯॥

সেই কাৰণে বজাই কোনো বাহিৰৰ লোকক চতুৰ্ভিধ (গোপন) পৰীক্ষাৰ পাঠ কৰি গুৰুতৰৰ যোগে অমাত্যসকলৰ পৰিগ্ৰতা-অপৰিগ্ৰতা বিচাৰ কৰিব॥২০॥

কোটিলায় অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ "শিক্ষা-সম্পৰ্কীৰ" নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "গোপন পৰীক্ষাৰ যোগেদি অমাত্যসকলৰ কলুষতা আৰু অকলুষতাৰ জ্ঞান" নামৰ দশম অধ্যায় সমাপ্ত।

একাদশ অধ্যায়

সম্ভৱ প্ৰকৰণ: চোৰাংচোৱাৰ নিয়োগ

(১) চোৰাংচোৱাৰ সংস্থা-দুৰ্গ

গোপন পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা অজ্ঞাতগৰ্ভ শৃঙ্খিতা প্ৰতিপন্ন হ'লে কাপটিক, উদাসিন্ধত, গৃহ-পতিতকৰ্মজ্ঞান, বৈদেহকৰ্মজ্ঞান, জাপকৰ্মজ্ঞান, সৰী, ভীক্ষা, বসন আৰু জিক্ৰকীৰ চোৰাং-চোৱাৰূপে জিৱোন কৰিব॥১॥

পঞ্চ মৰ্শ (অশ্লীল কথো কথো) সাহসী হাতক কৰ্মটিক বোলা হয়॥ ডেউক টকা আৰু সম্ভাৱেই উল্লাহ দি মন্ত্ৰীয়ে কথ, প্ৰহাৰক আৰু মোক প্ৰভু বুলি মানি লৈ কৰে ব'তে কিবা বেয়া দেখা আমাক জনাবা॥৩॥

প্ৰজ্ঞা সমাপ্ত কৰা বুদ্ধিমান আৰু সাধু লোকেই উপস্থিত ॥৪॥ তেওঁ জীৱিকা প্ৰবৰ্তন কৰিবৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কোনো ঠাইত বহুত টকা আৰু সহচৰ লৈ (নিজ নিজ) কাম কৰাই থাকিব ॥৫॥ আৰু ইয়াৰ লাভৰপৰাই সকলো সম্ভ্ৰাসীকে আহাৰ, কাপোৰ আৰু থকা স্বৰূপে বোগান ধৰিব ॥৬॥ (ডাৰ ভিতৰত) জীৱিকা বিচৰাসকলক প্ৰবোচনা দিব—“এই বৈশেষত বজাৰ হকে কাম কৰিব লাগিব; আহাৰ আৰু বেতনৰ সমন্বত (ইয়াত) উপস্থিত হ'বাহি” ॥৭॥ সকলো ব্ৰূৰি কৰা সম্ভ্ৰাসীয়ে নিজ নিজ সম্বন্ধ মাজত এনেকৈয়ে গোপন প্ৰস্তাৱ দিব ॥৮॥

বুদ্ধিমান আৰু সৎ প্ৰবৃত্তিৰ কীৰ্ত্তিৰ্থিৰ্থিতককে গৃহপতিৰূপে বোলে ॥৯॥

তেওঁ কৰ্মৰ প্ৰবৰ্তন কৰিবৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কোনো ঠাইত—ইত্যাদি ইত্যাদি আগৰ দৰে (ওপৰৰ ওনং সূত্ৰৰ দৰে) ॥১০॥

বুদ্ধিমান আৰু সৎ প্ৰবৃত্তিৰ কীৰ্ত্তিৰ্থিৰ্থিত বৈশেষিকৰূপে বোলে ॥১১॥ তেওঁ বাণিজ্য-কৰ্ম প্ৰবৰ্তন কৰিবৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কোনো ঠাইত—ইত্যাদি ইত্যাদি আগৰ দৰে ॥১২॥

(স্থায়ী) জীৱিকাৰ অন্বেষণকাৰী মূৰ খুৰোৱা বা জটাধাৰী সম্ভ্ৰাসীকে তাপসৰূপে বোলে ॥১৩॥ লগত বহুত মূৰ খুৰোৱা বা জটাধাৰী সহচৰ লৈ নগৰৰ আশে পাশে থাকি লোকক দেখুৱাই এমাহ বা দুমাহৰ মূৰে মূৰে শাক বা ধৰ এমুঠি খাব, মনে মনে কিন্তু ভাল লগা আহাৰকে খাই থাকিব ॥১৪॥ বৈশেষিকৰূপে ভালভীয়া লোকসকলে তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ যজ্ঞেৰে (লোকক) ঐশ্বৰ্য্যশালী কৰিব পাৰে বুলি এই তাপসৰূপে মান-সংকাৰ দেখুৱাব ॥১৫॥ এওঁৰ শিষ্যসকলেও জাহিৰ কৰিব, “এওঁ সিদ্ধ পুৰুষ; সকলোকে ঐশ্বৰ্য্য-সম্পন্ন কৰিব পাৰে” ॥১৬॥ ঐশ্বৰ্য্যৰ আশাত উপস্থিত হোৱাসকলক অপৰিহাৰ্য আৰু শিষ্যৰ সংকেতৰ দ্বাৰা—“ই আজি বা কইলৈ সংঘটিত হ'ব, নাইবা ইয়াক বজাই কৰিব” বুলি কৈ তেওঁবিলাকৰ পৰিয়ালত ঘটা কথাবিলাকৰ নিৰ্দেশ দিব, যেনে—অলপীয়া লাভবৃত্ত ব্যৱসায়, জ্বিন্দাহ, চোৰৰ উপদ্ৰৱ, কিস্বাসঘাতকৰ বধ, (বজাই) ভুট্ট হৈ দিব খোজা দান, বিদেশত ঘটা ঘটনাৰ বাতৰি ॥১৭॥ এওঁৰ গুপ্ত প্ৰবোচক আৰু চৰবিলাকে তাক (ভবিষ্যৎ-বাণী) সম্পন্ন কৰিব ॥১৮॥ উৎসাহ, জ্ঞান আৰু বাক্শিত্তিসম্পন্ন পুৰুষসকলৰ প্ৰতি বজাৰ হাতত তেওঁলোকৰ ডাঙোৱাৰ হোৱাৰ ভবিষ্যৎ-বাণী কৰিব আৰু মন্ত্ৰীৰ লগত (আসন্ন) বোগাযোগৰ কথা ক'ব ॥১৯॥ মন্ত্ৰীয়েও এওঁবিলাকৰ জীৱিকা আৰু কৰ্মৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিব ॥২০॥

বিসকলৰ (বুদ্ধিবৃত্ত) কাৰণত খং উঠিছে, তেওঁলোকক টকা-কাড়ি আৰু সম্মানেৰে শাস্ত কৰিব, অকাৰণতে ক্ৰোধ কৰাসকলক আৰু বজাৰ অনিষ্ট কৰাসকলক গোপনে শাস্তি দি (শাস্ত কৰিব) ॥২১॥

খজাৰ আৰু অৰ্থ আৰু মানব বোগো সম্মানিত হৈ তেওঁবিলাকে বাজ-কৰ্মচাৰীসকলৰ পৰিত্ৰতা নিৰ্ণয় কৰিব। এনেকৈয়ে (চৰবিলাকৰ) পাঁচোটো সৈন্যৰ বন্দী দিয়া হ'ল ॥২২॥

কোটিলাৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “চোৰাচোৰাৰ নিয়োগ—তৰ সৈন্য-বৃষ্টি” নামৰ একাদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

শিক্ষা-সম্পর্কীয় : প্ৰথম অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত “চোৰাচোৰাৰ নিয়োগ—তৰ সৈন্য-বৃষ্টি” নামৰ একাদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

দ্বাদশ অধ্যায়

সন্তম্ভ প্রকৰণ : (ক্ৰমশঃ)

(২) চলন্ত চৰৰ নিয়োগ

অন্তম্ভ প্রকৰণ : চোবাংচোৱাৰ কাৰ্য-বিধি

জাতিকুটুম্বহীন গতিকে অৱশ্যে ভৰণ-পোষণৰ যোগ্য লোকসকলে যেতিয়া শাৰীৰিক লক্ষণ-বিজ্ঞান, অৰ্ণাৱিদ্যা, বাদ্যবিদ্যা, মাল্যবিদ্যা, আশ্ৰমধৰ্ম, নিমিত্ত-বিজ্ঞান, অস্তবচক্ৰ* আদি বা মানুহৰ লগত সংসৰ্গ-কৌশল অধ্যয়ন কৰে সেইসকলেই চোবাংচোৱা ॥১॥

দেশৰ বিসকল সাহসী মানুহে টকা-পইচাৰ কাৰণে শৰীৰলৈ কৰ্ণপাত নকৰি হাতী নাইবা (অন্য কোনো) জুৰ জন্তুৰ লগত বন্ধুত্ব তেওঁবিলাকেই তীক্ষ্ণ-চৰ বুলি কোৱা হয় ॥২॥

নিজৰ আপোনজনৰ প্ৰতিও মৰম নাইকিয়া নিষ্ঠুৰ, (অথচ) এলোহুৱাসকলক বন্দন বুলি কোৱা হয় ॥৩॥

অন্তঃপদৰ সন্মানিতা, কথাত পাৰ্কেত, দৰিদ্ৰ বিধবা ব্ৰাহ্মণী পৰিগ্ৰাজিকাৰ (সন্ন্যাসিনীৰ) বেলত জীৱিকা বিচাৰি ডাঙৰ-ডাঙৰ বিষয়াসকলৰ ঘৰলৈ যাব ॥৪॥ এওঁৰ (পদবীৰ) স্মাৰা মৃন্ডন কৰা নাট্যিক উপস্থানীসকলৰ পদবীও ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৫॥ এয়ে চলন্ত চৰৰ বিৱৰণ ॥

[ইয়াতে সন্তম্ভ প্রকৰণ সমাপ্ত হ'ল]

দেশ, বেষ, জীৱিকা, ভাৰা আব্দ বংশৰ বিশ্বাসযোগ্যতা ঘোষণা কৰি সামৰ্থ্য আব্দ আনুগত্য অনুসৰি বজাই সেইসকলক নিজৰ দেশত মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি, বদৰাজ, শ্বাবৰকী, অন্তঃপদৰ বিষয়া, প্ৰশাস্তা (director), সমাহৰ্তা (administrator বা collector), সংনিধাতা (মুখ্য ড'ৰালী), প্ৰদেষ্ঠা (magistrate), (সৈন্যৰ) মাল্লক, নগৰৰ ধৰ্মাধিকাৰ, কাৰ্যাৱ্তিক (কাৰখানাৰ অধ্যক্ষ), মন্ত্ৰীপৰিষদ, অধ্যক্ষ, সেনাপতি, দুৰ্গপাল, অন্তপাল আব্দ আৰ্টিবক—এই সকলোৰে ওপৰত চকু বাঢ়িবলৈ নিয়োগ কৰিব ॥৬॥

ছাঁত, পানীৰ পয়, বিচনী, জোতা, আসন আব্দ যান-বাহনৰ বাহক হৈ তীক্ষ্ণ চৰ-বিলাকে তেওঁবিলাকৰ বাহ্যিক কাৰ্য-কলাপ গোপনে লক্ষ্য কৰি থাকিব ॥৭॥ সেই গোপন খবৰবিলাক চৰবিলাকে চৰ-সংস্থাৰিলাকলৈ প্ৰেৰণ কৰিব ॥৮॥

বান্ধনি, পৰিবেশক, গাথোৱা ঘৰৰ যোগালি, জালধৰা, বিচনা প্ৰস্তুতকাৰক, নাগিত আব্দ পৰিচাৰকৰূপে থকা বন্দ চৰবিলাকে, কুঁজা, বাওনা, কিৰাত, বোৰা, কলা, জলৰ-জচৰ আব্দ কশা মানুহৰ ডাঙ দিয়া মানুহবিলাকে আব্দ নট, নৰ্তক, গায়ন, বায়ন, কণক আব্দ চাবল-সকলে, তেনেকৈয়ে ঘাইকী মানুহবোৰেও সেই বিষয়াসকলৰ আভ্যন্তৰীণ কাৰ্যকলাপৰ উছলৈ কুঁৱি বা-বাৰ্তাৰ দিব ॥৯॥ সেই বাৰ্তাবিলাক তীক্ষ্ণকী (বোম্ব-সন্ন্যাসিনীকেশী পুস্তচৰ) বিলাকে চৰসংস্থাৰিলাকলৈ প্ৰেৰণ কৰিব ॥১০॥

সংস্থাৰ সহকাৰী কৰ্মীসকলে গোপনে সংগ্ৰহ কৰা বাৰ্তাবিলাক সঞ্চেত লিপিব যোগে

* অন্তবচক্ৰ : কৰাহীৰিহৰ বহুসংসিহতামতে এটা খবৰ বহিঃলী দিশ দক্ষা কৰি ভাৰণা পুস্তকত লক্ষ্য নিৰ্ণয় কৰাক অন্তবচক্ৰ বোলে।

প্ৰেৰণ কৰিব॥১১॥ সংস্থাবিলাকে নাইবা সহকাৰীসকলে পৰস্পৰে পৰস্পৰক জানিব নালাগিব॥১২॥

য'ত শিক্ষকৃী (বৌদ্ধ সন্ন্যাসিনী)সকলৰ প্ৰৱেশ নিষিদ্ধ তাত (চাকৰ-নাৰকবোৰৰ) মাক-বাপেকৰ ভাও ধৰি, শিল্পী, চাৰণ বা দাসীৰ ভাও ধৰি ইজনৰ পিছত সিজন্মকৈ চৰবিলাক দূৰাৰম্ভলৈ (বাজ্মাবলৈ) আহি গীত, পাঠ, বাদ্যবন্দ্যৰ ভাণ্ডৰ ভিতৰত গোপনে লিখি বখা কথাৰ যোগে, নাইবা সংস্কৃতৰ যোগে গঢ় বাৰ্তা বাহিৰলৈ প্ৰেৰণ কৰিব॥১৩॥ দীৰ্ঘ বোগ, উন্মাদ, অগ্নি-সংযোগ বা বিষ-প্ৰয়োগৰ আশঙ্কা লৈ গোপনে বাহিৰ ওলাব॥১৪॥

তিনিজন গুপ্তচৰৰ প্ৰতিবেদন একে হ'লে বিশ্বাসযোগ্য হ'ব॥১৫॥ ডেউবিলাকৰ বাবে বাবে শ্বলন হ'লে গোপন দণ্ড দি তেওঁলোকক আঁতৰাব॥১৬॥

“কণ্টকশোধন” প্ৰকৰণত উল্লিখিত চোৰাংচোৱাবিলাকে গোপন খবৰ প্ৰেৰণ কৰিবৰ কাৰণে (শত্ৰুৰ) বেতন লৈ ইজনে সিজনে লগ নলগাকৈ শত্ৰুৰ গৃহত বসবাস কৰিব॥১৭॥ সেইসকল উভয় পক্ষৰ বেতনধাৰী॥১৮॥

দুৰ্ভাৰ্য্যৰ (ভৰণ-পোষণৰ) দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰি উভয় পক্ষৰ বেতনধাৰী-সকলক নিয়োগ কৰিব। শত্ৰুৱে প্ৰয়োগ কৰা এনে লোকসকলক জানি ৰাখিব। আৰু তেনে লোকৰ জৰিয়তেই (অৰ্থাৎ চৰসকলৰ যোগেই) ডেউ-লোকৰ অকলুষতা নিৰ্ণয় কৰিব॥১৯॥

এনেদৰেই শত্ৰু, মিত্ৰ, মধ্যম আৰু উদাসীন বজাৰ লগত তথা ডেউ-লোকৰ অষ্টাদশ উচ্চ পৰ্যায়ৰ অধিকাৰীৰ (বিবস্ৱাৰ) ওপৰত চোৰাংচোৱা লগাই দিব॥২০॥

কুঁজা, বাওনা, নপুংসক, কলানিপুণা নাৰী, বোবা আৰু বিভিন্ন শ্লেচ্ছজাতীয় মানুহে ডেউবিলাকৰ (বজাসকলৰ) ঘৰত থাকি চোৰাংচোৱা-ৰূপে কাম কৰিব॥২১॥

(চোৰাংচোৱাৰ) সংস্থা দুৰ্গৰক্ষিত নগৰত বণিকসকলে, দুৰ্গৰ আশে-পাশে সিদ্ধ তাপসসকলে, গাৱঁত ষেতিয়ক আৰু উদাসীন সন্ন্যাসীসকলে আৰু সীমান্তত গোপালসকলে গঠন কৰিব॥২২॥

শত্ৰুৰ কাৰ্য-কলাপৰ ভূ-ভা ল'বৰ কাৰণে বনত শীঘ্ৰে কাম কৰিব পৰা বৌদ্ধ সন্ন্যাসী আৰু আৰ্টিবক আদি বনবাসীবিলাকৰ দ্বাৰা চোৰাংচোৱা-সম্প্ৰদায় গঠন কৰিব॥২৩॥

চলন্ত চোৰাংচোৱা বা তাৰ সংস্থা বা চোৰাংচোৱাৰ চিহ্ন ধাৰণ নকৰা চোৰাংচোৱা—এনেকুৱা একেজাতীয় নিজৰ চৰৰ দ্বাৰা শত্ৰুৰ এনে বিভিন্ন চৰবিলাকৰ কাৰ্য-কলাপ অৱগত হ'ব॥২৪॥

শত্ৰুচৰৰ কাৰ্য-কলাপ উদ্ঘাটন কৰিবৰ কাৰণে (অইনে) হাত কৰিব নোৱৰা, কিছু প্ৰবোচিত কৰিব পৰা লোকৰ কাৰ্যৰ উল্লেখ্যৰ দ্বাৰা প্ৰণোদিত বুলি প্ৰকাশিত মূখ্য বিষয়াসকলক সীমান্তত ৰাখিব॥২৫॥

কৌটলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “চলন্ত চৰৰ নিয়োগ; চোৰাংচোৱাৰ বিধি” নামৰ দ্বাদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

ত্রয়োদশ অধ্যায়

নব্ব্ব প্রকৰণ : নিজ ৰাজ্যৰ ভেদযোগ্য আৰু অভেদ্যসকলৰ ওপৰত নজৰ

উক্ত বিষয়াসকলৰ পিছত চোৰাংচোৱা লগাই দি নগৰ আৰু গাওঁবাসীৰ মাজতো চোৰাং-চোৱাৰ প্ৰয়োগ কৰিব ॥১॥

পৰম্পৰ বিৰোধিতা কৰি চোৰাংচোৱাবিলাকে তীৰ্থস্থান, সভা, সাম্প্ৰদায়িক গোষ্ঠী আৰু জনসন্মিলনত বিবাদ আৰম্ভ কৰিব ॥২॥ “এইজন ৰজা সকলো গুণসম্পন্ন বুলি শুনো গৈছে, কিন্তু এওঁ যে গাওঁ আৰু নগৰবাসীসকলৰ ওপৰত জৰীমনা আৰু কৰ লগাই উৎপীড়ন (আক্ৰমণ) কৰিছে, এওঁৰ কোনো গুৰুই প্ৰতিফলিত হোৱা নাই” ॥৩॥ আন এজনে এনেকৈ কোৱাজনৰ আৰু অন্যান্য প্ৰশংসাকাৰীসকলৰ কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰিব ॥৪॥ (এওঁ কব) — “মাৎস্যম্যায়ৰ ম্বাৰা অভিভূত হৈ প্ৰজাসকলে বিবস্বানৰ পুত্ৰ মনুৰ ৰজা পাতিছিল ॥৫॥ এক ষষ্ঠাংশ শস্য, এক দশমাংশ ধন আৰু ধন ৰজাৰ ভাগ বুলি তেওঁলোকে নিৰ্দ্দেশ কৰিছিল ॥৬॥ তাৰেই ভক্ষণ-পোষণ প্ৰাপ্ত হৈ ৰজাই প্ৰজাৰ মঙ্গল আৰু নিৰাপত্তাৰ বিধান কৰিছিল ॥৭॥ দণ্ড আৰু কৰ পৰিশোধ নকৰা প্ৰজাই সেই (ৰজা)সকলৰ পাপ, আৰু মঙ্গল আৰু নিৰাপত্তা বিধান নকৰা ৰজাই প্ৰজাৰ পাপ আহৰণ কৰে ॥৮॥ সেই কাৰণে আৰণ্যক(মুনি)-সকলেও তেওঁলোকৰ উদ্ধৃতিৰে লাভ কৰা শস্যৰ এক ষষ্ঠাংশ (ৰজাক) প্ৰদান কৰে—যি আমাক বক্ষণাবেক্ষণ প্ৰদান কৰে এই ভাগটো তেওঁৰ’ বুলি ॥৯॥ খং আৰু অনুগ্ৰহ প্ৰত্যক্ষ হোৱা ৰজাৰ পদবী ইন্দু আৰু যমৰ পদবীৰ সদৃশ ॥১০॥ যিসকলে তেওঁলোকক অবমাননা কৰে তেওঁলোকক আনকি দৈৱ-দণ্ডয়ো স্পৰ্শ কৰে ॥১১॥ সেই কাৰণে ৰজাসকলক অবমাননা নকৰিব” ॥১২॥ এইদৰে (কৈ) তেওঁ (চৰে) সাধাৰণ প্ৰজাক (ৰজাৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰাৰপৰা) বিৰত ৰাখিব ॥১৩॥ আৰু উৰা বাতৰিৰ বিষয়েও খা-খবৰ ৰাখিব ॥১৪॥

যিসকলে এওঁৰ (ৰজাৰ) শস্য, পশু আৰু টকা-কাড়ৰ ম্বাৰা জীৱন নিৰ্বাহ কৰে, নাইবা বিপদে-সম্পদে এইবিলাক দি সহায় কৰে, বন্দুক বা (মিঠ) বাস্তৱক বিদ্রোহৰপৰা বিৰত ৰাখে অথবা শত্ৰু আটাইকক প্ৰতিৰোধ কৰে, মূৰ্খিত বা জটীয়াৰী সন্মতাসীবেশী চোৰাংচোৱাৰ যোগে তেওঁলোকৰ সন্তুষ্টি-অসন্তুষ্টি নিশ্চয় কৰিব ॥১৫॥ সন্তুষ্টিসকলক আকৌ টকাকাড়ি আৰু সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি অনুগ্ৰহীত কৰি ৰাখিব ॥১৬॥ অসন্তুষ্টিসকলৰ তুষ্টি-সাধন কৰিবৰ কাৰণে দান আৰু সামৰি বোণে অনুদান কৰিব ॥১৭॥ নাইবা, এওঁলোকৰ পৰম্পৰৰ মাজত ভেদ সাধন কৰিব আৰু সামন্ত, আটাইক, তেওঁৰ নিজকুলৰ (সিংহাসনৰ) দাবী প্ৰতিষ্ঠাপক আৰু অননুগ্ৰহীত ব্ৰহ্মৰাজৰ লগতো (এওঁলোকৰ ভেদ সৃষ্টি কৰিব) ॥১৮॥ তেতিয়াও যদি সন্তুষ্টি নহয়, দণ্ড আৰু কৰ সংগ্ৰহ কৰা অধিকাৰত নিয়োগ কৰি দেশবাসীৰ অপ্ৰিয়ভাজন কৰিব ॥১৯॥ যেতিয়া তেওঁলোক (সমাজৰ) বিশ্বেষভাজন হ’ব, তেতিয়া তেওঁলোকক গোপন দণ্ডেৰে নাইবা দেশত বিদ্রোহ সৃষ্টি কৰি নিৰ্মূল কৰিব ॥২০॥ তেওঁলোকৰ পুত্ৰ-পৰিবাৰক বক্ষণাবেক্ষণ দি শত্ৰুৰ অভিসন্ধিৰ ক্ৰয়ৰ (হাত সাৰিবৰ) কাৰণে খনি বা কৰ্মান্তত তেওঁলোকক নিযুক্ত কৰিব ॥২১॥

হৃদয়, লক্ষ্য, ভীতি আৰু অভিমানীসকলক শত্ৰুৰে (সহজে) হাত কৰিব পাৰে ॥২২॥ দৈৱজ্ঞ, ভৱিষ্যত্বজ্ঞা, আৰু জ্যোতিষীৰ ভাও দিয়া চোৰাংচোৱাবিলাকে তেওঁবিলাকৰ পৰম্পৰ সম্বন্ধ আৰু শত্ৰু আৰু আটাইকসকলৰ লগত (তেওঁলোকৰ) কি সম্বন্ধ তাৰ ওপৰত চকু

দিব ২৩॥ সম্পূর্ণসকলক অর্থ আৰু সন্মান প্রদান কৰি সন্মানিত কৰিব ২৪॥ আৰু
অসম্পূর্ণসকলক সাম, দান, ভেদ আৰু দণ্ডৰ যোগে আৱন্ত কৰিব ২৫॥

এনেদৰেই বিচক্ষণ বজাই নিজৰ দেশৰ (সম্ভাৰ্য্য) ভেদযোগ্য আৰু
অভ্যন্তরীণ লোকসকলক শত্রুৰ গুপ্ত প্রবেচনাৰপৰা বক্ষা কৰিব, লাগিলে সেই-
সকল যুদ্ধিয়াল লোকেই হতক বা সাধাৰণ লোকেই হতক ২৬॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্রৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “নিজ ৰাজ্যৰ ভেদযোগ্য
আৰু অভ্যন্তরীণ লোকৰ ওপৰত নিজৰ বখা” নামৰ চরোদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুর্দশ অধ্যায়

দশম প্রকৰণ : শত্রু-ৰাজ্যৰ ভেদযোগ্য আৰু অভ্যন্তরীণসকলক হাত কৰা

নিজৰ দেশৰ সহজে হাত কৰিব পৰাসকলক হাত কৰাটো ব্যাখ্যাত হ'ল : শত্রুৰ দেশৰ
তেনে মানুহক হাত কৰাটো ব্যাখ্যা কৰিব লাগে ১॥

অর্থৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি যাক ঠগোৱা হৈছে তেনেজন, কোনো শিল্প বা সেৱাত সমান দক্ষ
দুজনৰ ভিতৰত অপমানিত হোৱাজন, (বজাৰ) প্ৰিয়জনৰ কাৰণে বজাৰপৰা অনুগ্ৰহ
নোপোৱাজন, (যুদ্ধলৈ) আহুত হৈ যি পৰাজিত, প্ৰবাসত দুঃখপ্ৰাপ্তজন, ৰায় কৰিও
উদ্দেশ্যত অকৃতকাৰ্যজন, নিজৰ ধৰ্ম (কৰ্তব্য) আৰু উত্তৰাধিকাৰপৰা চ্যুতজন, সন্মান আৰু
অধিকাৰপৰা বঞ্চিতজন, নিজ কুলৰ মানুহৰ দ্বাৰা বাধাপ্ৰাপ্ত লোক, যাৰ পত্নীৰ ওপৰত
বলাৎকাৰ কৰা হৈছে তেনেজন, কাৰাবদ্ধজন, মৰদমাত পৰাস্ত হৈ দণ্ডপ্ৰাপ্তজন, অসৎ
আচৰণ কৰাৰপৰা যাক বিবত কৰা হৈছে তেনে লোক, সকলো ধন-সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত হোৱা-
জন, কাৰাগাৰত ক্ৰেশপ্ৰাপ্তজন, আৰু যাৰ জ্ঞাতিসকল দেশান্তৰিত হৈছে তেনেজন—
এইসকলেই ব্ৰহ্মবৰ্গ ২॥

নিজে (কোনো লোকৰ) ব্যাঘাত সৃষ্টি কৰা, অত্যন্ত কুৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱা, পাপ কৰ্মৰ
দ্বাৰা কুখ্যাত, একে দোষৰ শাস্তি দেখি উদ্ভিন্ন হোৱা, (অইনৰ) ভূমিগ্ৰহণকাৰী, বলৰ দ্বাৰা
বশীভূত হোৱা, কোনো (চৰকাৰী) বিভাগত কাম কৰি হঠাতে ধন সঞ্চয় কৰা, নিজৰ কুলৰ
(সিংহাসনৰ) দাবীৰ প্ৰতিষ্ঠাপকৰ আশ্ৰিত, বজাৰ দ্বাৰা বিগৰ্হিত আৰু বজাৰ দ্ৰোহ
আচৰণকাৰী—এই সকলো মানুহেই ভীতবৰ্গ ৩॥

আৰ্থিক অৱস্থা ক্ষীণ হোৱা (দুখীয়া), অইনে যাব সম্পত্তি গ্ৰহণ কৰিছে তেনে লোক,
কৃপণ, বিপদগ্ৰস্ত আৰু তল ওপৰ নাচাই ব্যৱসায়ত প্ৰবৃত্ত হোৱা লোক—এনেসকলেই
জুখবৰ্গ ৪॥

আত্মগৰ্বেৰে গৰ্বিত, সম্মানকাৰী, শত্রুক সন্মান কৰিলে ক্ষোভান্বিত হোৱা, নীচ পদধৰীত
শ্ৰিত, উন্নত প্ৰকৃতিৰ, হিংসাত প্ৰবৃত্ত, পোৱা বেতনত অসম্পূৰ্ণ—এইসকল লোকেই শ্ৰাবিবৰ্গ ৫॥

ভাৰ্য্য ভিতৰত ভেদযোগ্য দলৰ প্ৰত্যেকজনকে ব্ৰীড়িত বা জটীয়াৰী সম্ভাৰ্য্যবৈশী গুপ্ত-
চৰসকলৰ যিজনৰ প্ৰতি যাব ভক্তি আছে তেওঁৰ যোগে গুপ্ত-প্ৰবেচনা দিব ৬॥

যেনেকৈ শ্ৰাতাল মাউতেৰে অধিষ্ঠিত মদমন্ত হাতীয়ে বিহকে পাৰ ডাকে ধ্বংস কৰে,

তেনেকৈয়ে শাস্ত্ৰ-জ্ঞান নথকা এই অন্ধ বজা নগৰ আৰু গাওঁবাসীসকলক বধ কৰিবৰ কাৰণে উদ্যত হৈছে; এওঁৰ বিৰোধী হাতীক উদগনি দি এওঁৰ অপকাৰ কৰিব পৰা যায়; আপোনা-লোকৰ ক্ৰোধ প্ৰকাশ কৰক—এইদৰে ব্ৰহ্মবৰ্গক প্ৰৰোচিত কৰিব॥৭॥

‘যেনেকৈ লুকাই থকা সাপে ব’তে ভয় পায় তাতে বিষ উল্কাৰ কৰে, তেনেকৈয়ে এই বজাই আপোনাৰপৰা অপকাৰৰ লক্ষ্য কৰি অতি সোনকালে আপোনাৰ প্ৰতি ক্ৰোধৰূপ বিষ উল্কাৰণ কৰিব; অন্য ঠাইলৈ যাওক’—এই বুলি ভীতবৰ্গক প্ৰৰোচিত কৰিব॥৮॥

‘যেনেকৈ চিকাৰীৰ গাই কুকুৰৰ কাৰণেহে খীয়াৰ, ব্ৰাহ্মণসকলৰ কাৰণে নিখীয়াৰ, তেনেকৈয়ে সত্ত্ব, প্ৰজ্ঞা আৰু বাৰ্হ্মতাহীনসকলৰ কাৰণে এই বজাই (বাজ্য) দোহন কৰিছে, আত্মগুণসম্পন্নসকলৰ কাৰণে নহয়; সেইজন বজাই (কিন্তু) বিশিষ্ট লোকক (সন্মান কৰিব) জানে, তালৈ যাওক’—এই বুলি ব্ৰহ্মবৰ্গক প্ৰৰোচিত কৰিব॥৯॥

‘যেনেকৈ চণ্ডালৰ কুমা চণ্ডালৰহে ব্যৱহাৰ, অন্য লোকৰ নহয়, তেনেকৈয়ে এই নীচ বজা নীচসকলৰহে উপকাৰত আহিব, আপোনালোকৰ নিচিনা শিষ্টাচাৰসম্পন্নসকলৰ উপকাৰত নাহে: সিজন বজাই কিন্তু পদ্বৰৰ বিশেষত্ব জানে, তালৈকে (তেওঁৰ বাজ্যলৈকে) যাওক’—এই বুলি মানিগৰ্গক প্ৰৰোচিত কৰিব॥১০॥

‘সেইটো হ’ব’ বুলি কৈ যেতিয়া তেওঁলোকে সন্মতি জ্ঞাপন কৰি আৰু পণ কৰি মিত্ৰ হ’ব, তেতিয়া সামৰ্থ্য (যোগ্যতা) অনুসৰি তেওঁলোকক নিজ কৰ্মত নিয়োগ কৰিব আৰু (নিৰীক্ষণ কৰিবৰ কাৰণে) তেওঁলোকৰ পিছত চোৰাংচোৱা ৰাখিব॥১১॥

আৰু শত্ৰুৰ দোৰাবিলাক উল্লেখ কৰি শত্ৰুৰ দেশৰ ভেদযোগ্যসকলক সাম আৰু দানেৰে হাত কৰিব: অভেদ্যসকলক ভেদ আৰু দণ্ডনীতিৰে হাত কৰিব॥১২॥

কোর্টিলীৰ অৰ্ধ-শাস্ত্ৰৰ “শিকা-সমপৰ্কার” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত, “শত্ৰু-বাজ্যৰ ভেদযোগ্য-সকলক হাত কৰা” নামৰ চতুৰ্থ অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চদশ অধ্যায়

একাদশ প্ৰকৰণ : মন্ত্ৰ-প্ৰকৰণ

নিজ পক্ষ আৰু শত্ৰু-পক্ষৰ আনুগত্য সম্বন্ধে নিশ্চিত হোৱাৰ পিছত কৰ্মাৰম্ভৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব॥১॥

সকলো কৰ্মাৰম্ভ মন্ত্ৰগাপূৰ্বক হয়॥২॥ ইয়াৰ (মন্ত্ৰগাৰ) স্থান গোপন হ’ব লাগে যাতে কৰ্মাৰম্ভক বাহিৰ ওলাই নাযায়, আনকি চৰায়েও যেন (ইয়াক) দেখা নাপায়॥৩॥ কাৰণ শত্ৰুনা য়াৰ যে ডাটো, মইনা আদিৰে আৰু কুকুৰ আৰু অন্য জন্তুৱে মন্ত্ৰগাৰ ভেদ ভাঙে॥৪॥ সেই কাৰণে মন্ত্ৰগাৰ স্থানৰ ওচৰলৈ নিৰুদ্ধ নোহোৱা কোনো মানুহেই যাব নালগে॥৫॥ মন্ত্ৰভেদকাৰীক নিৰুদ্ধ কৰিব লাগে॥৬॥

দৃত, অমাত্য আৰু বজাৰ ইণ্ডিত আৰু আকাৰৰ দ্বাৰা মন্ত্ৰগা ভেদ হয়॥৭॥ জম্বাজবিক

ব্যবহাৰেই ইঙ্গিত ॥৮॥ (পৃথক) আকৃতি গ্ৰহণেই আকাৰ ॥৯॥ কাৰ্যৰ (সমাপ্তিৰ) কাল পাৰ হৈ নোবোৱা পৰ্যন্ত ইয়াক (মন্ত্ৰণা) গোপনে ৰাখিব লাগে আৰু আৱদ্ধ প্ৰবৃত্তিৰ ওপৰত নজৰ ৰাখিব লাগে ॥১০॥ কাৰণ তেওঁলোকৰ অসাৱধান আলাপে, মাতাল আৰু সুস্থ অৱস্থাৰ প্ৰলাপে আৰু কামাসক্তি আদি অমিতাচাৰে নাইবা হুম্মৱেশী বা অপমানিত লোকে মন্ত্ৰণাৰ বহস্য প্ৰকাশ কৰে ॥১১॥ সেই কাৰণে তেওঁ (বজাই) মন্ত্ৰণাৰ গোপনীয়তা বক্ষা কৰিব লাগে ॥১২॥

গোপন মন্ত্ৰণা প্ৰকাশ হোৱাটো বজা আৰু তেওঁৰ বিষয়াসকলৰ নিৰাপত্তা আৰু কল্যাণৰ পৰিপন্থী ॥১৩॥ “সেই কাৰণে গোপনীয় বিষয়ে তেওঁ (বজাই) অকলে মন্ত্ৰণা কৰিব”—এই বুলি ভাৰস্বাজে কয় ॥১৪॥ “কাৰণ মন্ত্ৰীৰো (অন্য) মন্ত্ৰী থাকে; তেওঁবিলাকৰো আৰু অন্য মন্ত্ৰী থাকিব পাৰে” ॥১৫॥ আৰু এই মন্ত্ৰী-পৰম্পৰাই মন্ত্ৰৰ ভেদ ভাঙে ॥১৬॥

“সেইকাৰণে এওঁ কবিৰ খোজা কামৰ বিষয়ে আনে উমান পাৰ নালাগে।

আৰম্ভ কাঁবলৈ বা শেষ হ'লেহে উদ্যোক্তাসকলে ইয়াৰ গম পাৰ লাগে” ॥১৭॥

“এজনৰ মন্ত্ৰণা সিদ্ধ নহয়”—এই বুলি বিশালাকই কয় ॥১৮॥ “কাৰণ ৰাজকৰ্ম (তিনি প্ৰকাৰৰ)—প্ৰত্যক্ষ, পৰোক্ষ আৰু অনুমেয় ॥১৯॥ নতুন কথাৰ সম্ভেদ লোৱা, জনা কথাৰ দৃঢ়তা প্ৰতিপাদন, বিকল্প অর্থৰ সংশয় ছেদ, আংশিকভাৱে জনা কথাৰ পূৰ্বাপৰি জ্ঞান—এই সকলোবোৰ মন্ত্ৰীৰ সহায়তহে সাধন হয় ॥২০॥ সেই কাৰণে পৰিপক্ক বুদ্ধিৰ মানুহেৰে সৈতে মন্ত্ৰণা কৰিব” ॥২১॥

“কাকো অৱমাননা নকৰিব, সকলোৰে মতলৈ কাণ দিব। পিণ্ডতজনে

বালকৰো তত্ত্বপূৰ্ণ বাক্যৰ সম্ভাৱন কৰে” ॥২২॥

“ই মন্ত্ৰ সম্বন্ধে জ্ঞানহে, মন্ত্ৰৰ (গোপনীয়তা) বক্ষণ নহয়”—এই বুলি পৰাশৰ-সম্প্ৰদায়ে কয় ॥২৩॥ এওঁ যি কাৰ্য (কৰিবলৈ) বাঞ্ছা কৰিছে তাৰ অনুদ্বন্দ্ব কাৰ্যৰ কথা মন্ত্ৰীসকলক সুধিব—“এই কামটো এনে ধৰণৰ আছিল, (এতিয়া) যদি এনেকুৱা হয়, তাক কেনেকৈ কৰিব লাগিব?” ॥২৪॥ “তেওঁবিলাকে যেনেকৈ ক'ব তাক তেনেকৈ কৰিব ॥২৫॥ এনেকৈ মন্ত্ৰৰ উপলব্ধি আৰু গোপনীয়তা বক্ষা (দুয়োটা) হ'ব” ॥২৬॥

পিছলৈ কয়—“সেইটো নহয় ॥২৭॥ সংঘটিত বা অসংঘটিত কোনো দ্ৰব্যবৰ্তী বিষয় সম্বন্ধে সুধিলে মন্ত্ৰীসকলে অনাদৰ সহকাৰে উত্তৰ দিয়ে বা (কথাটো) প্ৰকাশ কৰে ॥২৮॥

ই এটা দোষ ॥২৯॥ সেই কাৰণে যি কৰ্মত যি পাকৈত সেই কৰ্মত সেই জনৰ লগত আলোচনা কৰিব ॥৩০॥ তেওঁলোকৰ লগত মন্ত্ৰণা কৰিলে মন্ত্ৰণা ফলবতীও হ'ব আৰু ইয়াৰ গোপনীয়তাও ৰক্ষিত হ'ব” ॥৩১॥

কোঁটলাই কয়—“সেইটো নহয়” ॥৩২॥ কাৰণ ই এটা অস্থিৰ অৱস্থা হ'ব ॥৩৩॥ মন্ত্ৰী-সকলৰ তিনিজন বা চাৰিজনৰ লগত মন্ত্ৰণা কৰিব ॥৩৪॥ (কাৰণ) এজনৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিলে গহীন বিষয়বোৰত কোনো সিদ্ধান্তলৈ আহিব নোৱাৰিব ॥৩৫॥ আৰু মন্ত্ৰী এজন হ'লে, তেওঁৰ ব্যৱহাৰ স্বেচ্ছাচাৰিতাপূৰ্ণ হ'ব ॥৩৬॥ দুজনৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিলে, তেওঁবিলাক দুজন এক হ'লে তেওঁক ফলদাতা পেলাব; আৰু যদি এক নহৈ কন্দল কৰে, (বজাৰ) বিনাশ হ'ব ॥৩৭॥ ই (এইবিলাক কথা) তিনিজন বা চাৰিজনৰ (মন্ত্ৰীৰ) ক্ষেত্ৰত কথামূহিহে সম্ভৱ হ'ব পাৰে ॥৩৮॥ আৰু যদি কেনেধাকৈ সম্ভৱ হয়, ই এটা মহা বিপদৰ কথা হ'ব ॥৩৯॥ আৰু

ইয়াতকৈ (তিনি বা চাৰিজনতকৈ) বেছি হ'লে বৰ কষ্টেৰেহে কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি নাইবা মন্ত্ৰণাৰ গোপনীয়তা বক্ষা কৰিব পাৰি ॥৪০॥ স্থান, কাল আৰু কাৰ্যৰ উপৰুদ্ধতা চাই সামৰ্থ্য অনুসৰি এজন বা দুজনৰ লগত নাইবা অকলে নিজে নিজে মন্ত্ৰণা কৰিব ॥৪১॥

কৰ্মাৰম্ভৰ উপায়, পদব্দৰ আৰু দ্ৰব্য-সম্পত্তি, স্থান আৰু কালৰ বিভাগ, দূৰ্বোগৰ প্ৰতিকাৰ, কাৰ্য-নিষ্পাদন—মন্ত্ৰণাৰ এই পাঁচোটা অংগ ॥৪২॥

তেওঁবিলাকক ব্যক্তিগতভাৱে বা সমষ্টিগতভাৱে সেইবিলাকৰ এটা এটাৰ বা আটাইকেইটাৰ বিষয়ে সুদীৰ্ঘ (আলোচনা কৰিব) ॥৪৩॥ আৰু এওঁবিলাকৰ মতৰ পাৰ্থক্যবোধ যদি সহকাৰে বৃদ্ধি ল'ব ॥৪৪॥ (মন্ত্ৰণাৰ) বিষয় আহি পৰিলে সময় অতিক্ৰম নকৰিব ॥৪৫॥ বৰ বেছি সময়ৰ কাৰণে মন্ত্ৰণা কৰি নাথাকিব; যাৰ অপকাৰ কৰিব খোজে তেওঁৰ পক্ষৰ মানুহৰ লগতো মন্ত্ৰণা নকৰিব ॥৪৬॥

“বাৰজন ভাগ্যতোষে মন্ত্ৰীসভা গঠন কৰিব”—এই বুলি মনু-সম্প্ৰদায়ে কয় ॥৪৭॥ “বোল-জনেৰে”—এই লি বৃহস্পতিৰ শিষ্যসকলে কয় ॥৪৮॥ “বিশ জনেৰে”—এই বুলি উশনাব মতবাদীসকলে কয় ॥৪৯॥ “সামৰ্থ্য অনুসৰি”—এয়ে কৌটিল্যৰ মত ॥৫০॥

তেওঁবিলাকে এওঁৰ (বজাৰ) স্বপক্ষ আৰু শত্ৰু-পক্ষৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব ॥৫১॥ তেওঁবিলাকে কৰ্মবিলাকৰ নকৰাবিলাক আবৃত্ত কৰিব, আবৃত্ত কৰাবিলাক সিদ্ধ কৰিব, সিদ্ধ কৰাবিলাকত বিশিষ্টতা প্ৰদান কৰিব আৰু আদেশ (পালনত) উৎকৃষ্টতা বিধান কৰিব ॥৫২॥

যিসকল উপস্থিত থাকে তেওঁলোকৰে সৈতে কৰ্মবিলাক নিৰীক্ষণ কৰিব ॥৫৩॥ উপস্থিত নথকাসকলৰ লগত পত্ৰ পঠিয়াই মন্ত্ৰণা কৰিব ॥৫৪॥

এহেজাৰ ঋষিৰে ইন্দুৰ মন্ত্ৰীপৰিষদ গঠিত হৈছিল ॥৫৫॥ ইয়েই (এই পৰিষদেই) ইন্দুৰ চকু (যেন) আছিল ॥৫৬॥ সেই কাৰণেই শ্বি-অক্ষিযুক্ত হলেও এওঁক সহস্ৰাক্ষ বোলা হৈছিল ॥৫৭॥

জৰুৰী কাৰ্য হ'লে মন্ত্ৰীসকলক মাতি আৰু মন্ত্ৰীপৰিষদ আহ্বান কৰি আলোচনা কৰিব ॥৫৮॥ তাত গৰিষ্ঠসংখ্যাকে যিটো পৰামৰ্শ দিব বা যিটো কাৰ্যসিদ্ধকৰ বুলি প্ৰতিভাত হ'ব তাকে কৰিব ॥৫৯॥

আৰু সেইটো কৰোঁতে—

এওঁৰ গোপনীয় কথা শত্ৰুৱে জানিব নালাগিব; কিন্তু শত্ৰুৰ দুৰ্বলতা এওঁ জানি ৰাখিব। যদি নিজৰ (মন্ত্ৰণাৰ) কোনো অংগ প্ৰকাশ পায়, তাক কাছাই (শৰীৰৰ) অংগ লুকোৱাৰ নিচিনাকৈ লুকাই পেলাব ॥৬০॥

যেনেকৈ সন্তসকলৰ শ্ৰাম্ভাশ্ৰম ভোজন কৰিবৰ কাৰণে অবৈদজ্ঞ লোকৰ অহতা নাই, তেনেকৈয়ে নীতিশাস্ত্ৰত শিক্ষা নোপোৱা (বজা) জনবোৰো মন্ত্ৰণা শুনিবৰ কাৰণে ধোয়াতো নাথাকে ॥৬১॥

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পৰ্কীৰ্ণ” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “মন্ত্ৰ-প্ৰকৰণ” নামৰ পঞ্চদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

ষোড়শ অধ্যায়

দ্বাদশ প্রকৰণ : দূতৰ আচৰণ-বিধি

মন্ত্ৰণাৰ দ্বাৰা সিদ্ধান্তলৈ অহাৰ পিছত দূত নিয়োগ কৰিব॥১॥

অমাত্যৰ গুণেৰে বিভূষিতজন পূৰ্ণ কৰ্তৃসম্পন্ন বাজদূত॥২॥ তাৰ এক-চতুৰ্থাংশ গুণত হীনজন হৈছে সীমিত নিয়োগেৰে বাজদূত॥৩॥ অৰ্ধগুণহীনজন হৈছে (মাত্ৰ) বাতৰিবাহী॥৪॥

যান, বাহন আৰু অনুচৰবৰ্গৰ সুবিধান কৰি তেওঁ প্ৰস্থান কৰিব॥৫॥ “শত্ৰুৰ বজাৰ আদেশ এনেকৈ শুনাব লাগিব, (সম্ভৱতঃ) তেওঁৰ (শত্ৰুৰ) প্ৰভুস্বৰ এনেকুৱা হ’ব, এনেকৈ প্ৰতাবণা কৰিব লাগিব”—এনেকৈ ভাৰি ভাৰি তেওঁ প্ৰস্থান কৰিব॥৬॥ আৰু তেওঁ (বাতত) আটবিক, সীমাস্তবক্ষী আৰু নগৰ আৰু গাৰুৰ মুখিয়ালসকলৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিব॥৭॥ আৰু নিজৰ আৰু শত্ৰুপক্ষৰ সৈন্য বাখিবৰ কাৰণে উপযুক্ত ঠাই, যুদ্ধৰ উপযুক্ত ক্ষেত্ৰ, সংৰক্ষিত সৈন্যবাহিনী থকা ঠাই আৰু পশ্চাদপসৰণৰ উপযুক্ত ঠাই লক্ষ্য কৰিব॥৮॥ তেওঁ (শত্ৰুৰ) দুৰ্গ আৰু বাণ্টৰ আয়তন, বলাবল, জীৱিকাৰ উপায়, প্ৰতিৰক্ষা আৰু দুৰ্বলতাবোৰ বুজ ল’ব॥৯॥

অনুমতি লৈহে শত্ৰুৰ বাসগৃহত প্ৰৱেশ কৰিব॥১০॥ প্ৰাণৰ সংশয় থাকিলেও বাজ-আদেশ যেনেকৈ দিয়া হৈছে তেনেকৈয়ে শুনাব॥১১॥

তেওঁৰ (শত্ৰু-বজাৰ) কথাত, মূখত আৰু চকুত প্ৰসন্নতা, তেওঁৰ কথাৰ প্ৰতি সন্মান, তেওঁৰ ইচ্ছাৰ (বাঞ্ছিত বস্তুৰ) অনুসন্ধান, (তেওঁৰ প্ৰভুৰ) সদগুণৰ কথাৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ, ওচৰত বহিবলৈ আসন প্ৰদান, সন্মানপূৰ্বক অভাৰ্থনা, উৎসৱ আদিত (দূতৰ লগত পূৰ্ব) মিলনৰ স্মৰণ আৰু তেওঁৰ ওপৰত বিশ্বাস স্থাপন লক্ষ্য কৰিলে তেওঁৰ সন্তুষ্টিৰ লক্ষণ বুলি বুজিব; ইয়াৰ ওলোটো হ’লে অসন্তুষ্টি হোৱা বুলি বুজিব॥১২॥ এনেজনক ক’ব—“দূতে কোৱা কথা বজাৰ মূখৰেই কথা; আন বজাৰ দৰে আপোনাৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একেই কথা॥১৩॥ সেই কাৰণে মাৰিব খুজিলেও দূতসকলে (বজাৰ) বাণী হুবহু দাঙি ধৰে॥১৪॥ তেওঁবিলাকৰ অতি নীহকুলীয়াজনে অৰ্থাৎ, ব্ৰাহ্মণ হ’লেতো কথাই নাই॥১৫॥ ই লোকে কোৱা কথা॥১৬॥ এয়ে দূতৰ ধৰ্ম”॥১৭॥

যদি বিদায়ৰ অনুমতি নিদিয়, (প্ৰদৰ্শিত) সন্মানৰ কাৰণে গৰ্ব নকৰি থাকি যায়॥১৮॥ শত্ৰুৰ মাজত (নিজক) শক্তিশালী বুলি নাভাবিব॥১৯॥ বেয়া লগা কথা সহ্য কৰিব॥২০॥ স্ত্ৰী আৰু মদ্যপান বৰ্জন কৰিব॥২১॥ অকলে শুব॥২২॥ (কাৰণ) শুবই থকা আৰু মাতাল অৱস্থাত মানুহৰ ভাবৰ আভাস ধৰা পৰে॥২৩॥

ভেদযোগ্য পক্ষৰ প্ৰবোচনা, অভেদ্য পক্ষৰ পিছত গুপ্তচৰ নিয়োগ, (শত্ৰু) বজাৰ প্ৰতি (প্ৰজাৰ) অনুৰাগ আৰু বিৰাগ, প্ৰকৃতিবৰ্গৰ দুৰ্বলতা তপস্বী আৰু বেপাৰীবেশী চোৰাং-চোৱাৰ যোগে নিৰ্ণয় কৰিব; নহ’লে তেওঁলোকৰ উপজীৱী অথবা চিকিৎসক বা ডিক্ৰুবেশী চোৰাংচোৱা নাইবা উভয়েৰে বেতনভোগী চোৰাংচোৱাৰ বোম্বে (নিৰ্ণয় কৰিব)॥২৪॥ যদি তেওঁলোকৰ লগত আলাপ কৰা সম্ভৱ নহয়, তেতিয়া খোজলীয়া, মতলীয়া, বলিয়া আৰু সুস্তজনৰ উদ্ভিষপনা নাইবা তীৰ্থস্থান আৰু মণিৰৰ স্থিতি, লিখা কথা আৰু চিনাকিৰ যোগে গোপন খবৰ সংগ্ৰহ কৰিব॥২৫॥ (এনে খবৰ) সংগৃহীত হোৱাৰ পিছত গুপ্ত প্ৰকোচনা প্ৰয়োগ কৰিব॥২৬॥

শত্ৰুৱে সূৰ্খিলে নিজ পক্ষৰ প্ৰকৃতিৰ বল আৰু বিস্তৃতিৰ কথা নক'ব ॥২৭॥ “যহাৰাজে সকলো জানে”—এই বুলি ক'ব, নহ'লে কাৰ্যসিদ্ধিৰ উপযুক্ত কিবা এটা ক'ব ॥২৮॥

কাৰ্যসিদ্ধি নোহোৱা অৱস্থাত যদি আটক হৈ থাকিব লগীয়া হয়, তেতিয়া হ'লে এনেকৈ চিন্তা কৰিব—“মোৰ প্ৰভুৰ আসন্ন বিপদ দেখি, নিজৰ বিপদৰ প্ৰতিকাৰ কৰিবৰ কাৰণে, পৃষ্ঠ-শত্ৰুক অথবা (তেওঁৰ) মিত্ৰক মোৰ প্ৰভুৰ বিৰুদ্ধে থিয় কৰাবলৈ, আভ্যন্তৰীণ বিদ্ৰোহ সৃষ্টি কৰিবলৈ আটকিকক (মোৰ প্ৰভুৰ বিৰুদ্ধে) থিয় কৰিবৰ কাৰণে, (মোৰ প্ৰভুৰ) মিত্ৰক বা পৃষ্ঠ-মিত্ৰক বাধা দিবলৈ ইচ্ছা কৰি, নিজে শত্ৰুৰ লগত কৰা যুদ্ধৰ, বা আভ্যন্তৰীণ বিদ্ৰোহৰ বা আটকিকৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিকাৰ-ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবৰ নিমিত্তে, সম্পূৰ্ণ প্ৰস্তুত হৈ ওলোৱা মোৰ প্ৰভুৰ যুদ্ধ-যাৱাৰ কাল নষ্ট কৰিবৰ কাৰণে, খোৱা-বস্তু, বেপাৰৰ বস্তু, বন্য-সম্পদ গোটাৰ কাৰণে বা দূৰ্গ-নিৰ্মাণ আৰু সৈন্য-সংগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে, নিজৰ সৈন্যৰ কুচ-কাজৰ কাৰণে (উপযুক্ত) স্থান আৰু কাললৈ বাট চাই, অৱজ্ঞা বা ভ্ৰান্তিৰ কাৰণে, নে (মোৰ স্বামীৰ লগত) নিবিড় সম্বন্ধ স্থাপন কৰিবৰ ইচ্ছাৰে মোক আটক কৰিছে?” ॥২৯॥ (শত্ৰুৰ উদ্দেশ্য) বুজি লৈ থাকি যাব, নাইবা পলাব ॥৩০॥ নাইবা, ইন্দ্ৰ প্ৰয়োজন কিবা আছেনে নাই চাই ল'ব ॥৩১॥

কোনো অপ্ৰীতিজনক ৰাজশাসন শত্ৰুৱোৱাৰ পিছত কাৰাবদ্ধ কৰা বা হত্যা কৰাৰ ভয় থাকিলে বিদায় নিদিলেও পলাই যাব: নহ'লে তেওঁক আটক কৰি ৰাখিব পাৰে ॥৩২॥

বাৰ্তা প্ৰেৰণ, সিদ্ধিৰ চৰ্ত পালন, (বজাৰ) গোৰৱ বক্ষণ, মিত্ৰসংগ্ৰহ, গুপ্ত প্ৰবেচনা, মিত্ৰৰ মাজত বিভেদ সৃষ্টি আৰু (শত্ৰুৰ ৰাজ্যলৈ) চোৰাং-চোৱা আৰু সৈন্য লৈ ৰোৱা ॥৩৩॥

শত্ৰুৰ মিত্ৰ আৰু ৰক্ত অপহৰণ, গোপন খবৰ সংগ্ৰহ, বন্ধক খোৱাজনৰ মূৰ্ত্তিৰ কাৰণে (নিজ) পৰাক্ৰম প্ৰদৰ্শন আৰু তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ প্ৰৱৰ্তন—এইবোৰেই দূতৰ কৰ্ম ॥৩৪॥

এই সকলোবিলাক তেওঁ দূতৰ হতুৱাই সম্পাদিত কৰাৰ: প্ৰতিদূত আৰু চোৰাংচোৱা তথা প্ৰকাশ্য আৰু গোপন ৰক্ষীৰ সহায়ত শত্ৰু-দূতৰ ওপৰত সতৰ্ক দৃষ্টি ৰাখিব ॥৩৫॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পৰ্কীৰ্ণ” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “দূতৰ আচৰণ-বিধি” নামৰ বোদ্ধ অধ্যায় সমাপ্ত।

সপ্তদশ অধ্যায়

দ্বয়োদশ প্ৰকৰণ : বৃদ্ধৰাজৰ প্ৰতি সতৰ্কতা-জৱলম্বন

গাভে লাগি থকা মানুহ আৰু শত্ৰুৰপৰা নিজে ৰক্ষিত হ'লেহে—তাবো আগতে তিবোতা আৰু পুত্ৰৰপৰা নিজে নিৰাপদ হ'লেহে—ৰজাই ৰাজ্য ৰক্ষা কৰিব পাৰে ॥১॥ তিবোতাৰপৰা ৰক্ষণ সম্বন্ধে আৰ্হি “(ৰাজ)প্ৰাসাদবাসীসকলৰ আচৰণ-বিধি” (১।২০) প্ৰকৰণত আলোচনা কৰিব ॥২॥

পুত্ৰৰপৰা ৰক্ষণ সম্বন্ধে—॥৩॥

“জন্মৰপৰাই ৰাজপুত্ৰৰ বিবন্ধে সতৰ্কতা লোৱা উচিত॥৪॥ যৱৰাজসকলে জন্মদাতা (পিতাক) ভক্ষণ কৰে, কাৰণ এওঁলোক কে'কোৰাৰে সৈতে একে বৰহাৰৰ॥৫॥ “তেওঁবিলাকৰ প্ৰতি পিতৃৰ স্নেহ নোহ'ওঁতেই গোপন দন্দ শ্ৰেয়ঃ”—এই বুলি ভাববাজে কয় (তেওঁবিলাকৰ পিতৃৰ প্ৰতি স্নেহ নাজাগিলে—এই অৰ্থও সম্ভব)॥৬॥

বিশালাক্ষই কয়—“নিবীহক বধ'কৰাটো নিষ্ঠুৰ কথা আৰু ই কঠিন-কুলৰ বিনাশক॥৭॥ সেই কাৰণে এঠাইত অৱবোধ (আটক) কৰি ৰখাটোৱেই ভাল”॥৮॥

“এইটো সাপৰপৰা পোৱা ভয় যেন”—এই বুলি পৰাশৰ-সম্প্ৰদায়ে কয়॥৯॥ “কাৰণ (মোৰ) পৰাক্ৰমক ভয় কৰি পিতাই মোক অৱবোধ কৰিছে”—এই বুলি ৰাজী কুমাৰে তেওঁকেই পৰাভূত কৰিব॥১০॥ সেই কাৰণে সীমান্তৰ দুৰ্গত ৰখাই ভাল”॥১১॥

পিশুনে কয়—“ই (যুজ্যৰু) ভেৰা'বপৰা উল্ভৰ হোৱা ভয়ৰ সদৃশ॥১২॥ কাৰণ, সেইটোকে পুনঃপ্ৰতিষ্ঠাৰ উপায় বুলি ৰাজী সীমান্তপালৰ বন্ধু হৈ পৰিব॥১৩॥ সেই কাৰণে নিজৰ দেশৰপৰা আঁতৰত থকা সামন্ত বজাৰ দুৰ্গত বাস কৰোৱাটোৱেই শ্ৰেয়ঃ”॥১৪॥

“তেতিয়া এওঁ গৰুৰ দামুৰিৰ নিচিনা হ'ব”—এই বুলি কোণপদন্তই কয়॥১৫॥ “কাৰণ, দামুৰিৰ সহায়ত গাই খীৰোৱাৰ নিচিনাকৈ সামন্ত বজাই এওঁক (যৱৰাজক) লৈ পিতাকক খীৰাব॥১৬॥ সেই কাৰণে মাতুল বংশত ৰখাটোৱেই ভাল”॥১৭॥

বাতব্যাধিয়ে কয়—“ইয়াত যৱৰাজজনৰ স্থান পতাকাৰ নিচিনা হয়॥১৮॥ কাৰণ তেওঁক ধ্বজৰূপে লৈ আদিত্যকৌশিক'ৰ নিচিনাকৈ মাতৃমৈত্ৰৰ মানুহে ভিক্ষা খুজি থাকিব॥১৯॥ সেই কাৰণে তেওঁ (বজাই) এওঁক (যৱৰাজক) নীচ আমোদ-প্ৰমোদত লিপ্ত ৰাখিব॥২০॥ কাৰণ, বিলাসত মজি থকা পুত্ৰই পিতৃৰ বিবন্ধাচৰণ নকৰে”॥২১॥

কোঁটলাই কয়—“এইটো জীৱন্ত মৃত্যু”॥২২॥ কাৰণ, যি ৰাজবংশত ঘূৰ্ণে ধৰা কাঠৰ দৰে উপযুক্ত শিক্ষা নোপোৱা ৰাজপুত্ৰ থাকে, সি আক্ৰমণ কৰাৰ লগে লগেই ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হয়॥২৩॥ সেই কাৰণে মহিষী ঋতুমতী হোৱাৰ লগে লগে ঋত্বিকসকলে ইন্দু আৰু বৃহস্পতিলৈ চৰ্দ' অপৰ্ণ কৰিব॥২৪॥ আৰু গৰ্ভধাৰণ কৰিলে শিশু-বিশেষজ্ঞসকলে গৰ্ভপোষণ আৰু প্ৰসৱৰ কাৰণে বিশেষ যত্ন ল'ব॥২৫॥ জন্মৰ পিছত পুৰোহিতে পুত্ৰৰ সংস্কাৰ সকলোখিনি কৰিব॥২৬॥ শিক্ষাবিদসকলে শিক্ষাযোগ্য হ'লে তেওঁক শিক্ষাপ্ৰদান কৰিব॥২৭॥

সগ্ৰীসকলৰ (চোৰাংচোৱাসকলৰ) এজনে এওঁক চিকাৰ, জুৱা, মদ আৰু মাইকী মানুহেৰে প্ৰলোভন দি ক'ব—“পিতাবাক আক্ৰমণ কৰি ৰাজ্য দখল কৰা”॥২৮॥ অন্য এজন সগ্ৰীয়ে তেওঁক মানা কৰিব—“এই বুলি আশিৰ্বৰ্ণ শিৱাসকলে কয়॥২৯॥

কোঁটলাই কয়—“অজ্ঞজনক শিকাই দিয়া অতি বিপদজনক”॥৩০॥ কাৰণ, নতুন বস্ত্ৰে (পাঠই) তাৰ গাত যি বস্ত্ৰকে লোপ দিয়া হয় তাকে শূঁহি লয়॥৩১॥ তেনেকৈয়ে, কোৱা কথা

১ ভেৰা'বপৰা উল্ভৰ হোৱা ভয় : এটা ভেৰাই আন এটা ভেৰাৰ লগত ব'জ কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে দুবলৈ গৈ তাৰপৰা চোঁচা লৈ সজোৰে আক্ৰমণ কৰে। ৰাজপুত্ৰো অস্তপালৰ লগত মিত্ৰতা কৰি অধিক শক্তিশালী হৈ পিতৃক আক্ৰমণ কৰিব পাৰে।

২ আদিত্যকৌশিক : টীকাভাসকলৰ মতে আদিত্যৰ অৰ্থ হৈছে দেৱতাৰ বিগ্ৰহ আগত লৈ ভিক্ষা কৰা ভিখাৰী আৰু কৌশিক হৈছে সাপ নচুৱাই জীৱিকা চলোৱা লোক। অধ্যাপক কালেৰ মতে আদিত্যকৌশিকে এটা অৰ্থকৈ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে আৰু সেইটো হৈছে এটা ভিক্ষু-সম্প্ৰদায় যিয়ে কোনো দেৱতাৰ বিগ্ৰহ আৰু সেই দেৱতাৰ ধৰ্ম্মা লৈ অৰ্থ দাবী কৰে; দেৱতাৰ জন্তু মানুহে তেওঁক বিদ্ৰূপ নকৰে।

৩ চৰ্দ' : দেৱতা বা পিতৃৰ উদ্দেশ্যে অৰ্পিত পাখীবন্ত সিজোৱা চাউল বা ধান।

সকলোবোৰ অপৈণত বদ্বিশ্ব কাৰণে শাস্ত্ৰৰ উপদেশ বুলি এই ৰাজপুত্ৰই গ্ৰহণ কৰিব ॥৩২॥ সেই কাৰণে ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ অনুকূল উপদেশ দিব লাগে, ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ বিপৰীত উপদেশ দিব নালাগে ॥৩৩॥

বৰং “আমি আপোনাকেই মানুহ” বুলি কৈ সত্ৰীবিলাকে এওঁক নজৰত ৰাখিব ॥৩৪॥ যদি বৌদ্ধনৰ উত্তেজনাতে তেওঁ পৰম্পৰীৰ কাৰণে মন মেলে, তেতিয়া ৰাতি শূন্যগৃহত সম্ভ্ৰান্ত ভিবোতাৰ ডাও দিয়া লেতেবা ভিবোতাৰ লগ লগাই এওঁৰ মনত ঘৃণা জন্মাব ॥৩৫॥ যদি মদ্যপান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেতিয়া ওঁৰ মনত মিহলোৱা মদ্যপানৰ যোগে বিৰাগ সৃষ্টি কৰিব ॥৩৬॥ জুৱা খেলিবৰ ইচ্ছা কৰিলে ৰূপট জুৱাৰীৰ যোগে বিতৃষ্ণা সৃষ্টি কৰিব ॥৩৭॥ মৃগয়াৰ প্ৰতি ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে ডকাইতৰ ডাও দিয়া গদুস্তচৰৰ যোগে ভয় খুৱাব ॥৩৮॥ পিতাকক আক্ৰমণ কৰাৰ সংকল্প কৰিলে “তথাস্তু” বুলি কৈ তেওঁৰ বিশ্বাসভাজন হৈ (এনেকৈ) নিৰুৎসাহিত কৰিব—“বজাক আক্ৰমণ কৰা অনুচিত; পৰাস্ত হ’লে মৃত্যু; (আক্ৰমণ) সুসম্পন্ন হ’লে (আপোনাৰ) নৰকত পতন; কোলাহলৰ সৃষ্টি আৰু প্ৰজাৰ হাতত মাটিৰ চপৰা এটাৰ দৰে (আপোনাৰ) বিনাশসাধন ॥৩৯॥

(যুৱৰাজৰ) বিৰাগ (পিতৃৰ প্ৰতি অনুৰক্ততাৰ অভাৱ) বজাক নিবেদন কৰিব ॥৪০॥ মূৰমৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ হ’লে ক্ৰাৰাৰুদ্ধ কৰিব ॥৪১॥ বহু পুত্ৰ থাকিলে (তেনে পুত্ৰক) সীমালত বা অন্য স্থানলৈ নিৰ্ব্বাসিত কৰিব য’ত তেওঁ (সেই ঠাইৰ লোকৰ মানত) গৰ্ভজাত পুত্ৰ যেন হ’ব নোৱাৰে, য’ত তেওঁক পণ্যপ্ৰবাহ হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে, বা য’ত তেওঁ (বজাৰ নিমিত্তে) উপপুত্ৰৰ কাৰণ হ’ব নোৱাৰে ॥৪২॥ আত্ম-গুণসম্পন্ন হ’লে তেওঁক সেনাপতি বা যুৱৰাজৰ পদত অধিষ্ঠিত কৰিব ॥৪৩॥

বদ্বিশ্বমান, আহাৰ্যবদ্বিশ্ব আৰু দূৰ্বদ্বিশ্ব—পুত্ৰ এই তিনি বিধৰ ॥৪৪॥ যি শিক্ষা দিলে ধৰ্ম আৰু অৰ্থ বৃদ্ধি পায় আৰু (সেইমতে) আচৰণ কৰে তেৱেঁই বদ্বিশ্বমান ॥৪৫॥ যি (শিক্ষা দিলে) ধৰ্ম আৰু অৰ্থ) বৃদ্ধি পায়, কিন্তু ইয়াৰ আচৰণ কৰিব নোৱাৰে তেৱেঁই আহাৰ্যবদ্বিশ্ব পুত্ৰ ॥৪৬॥ যি সদায় অশুভ চিন্তা কৰে আৰু ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ বিষয়েই তেৱেঁই দূৰ্বদ্বিশ্ব ॥৪৭॥

একমাত্ৰ পুত্ৰ যদি দৃষ্টবদ্বিশ্ব হয়, তেতিয়া পুত্ৰোৎপাদনৰ কাৰণে যত্ন কৰিব ॥৪৮॥ নাইবা জীয়েকৰ পুত্ৰ উৎপাদন কৰাৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিব ॥৪৯॥

ৰজা বৃদ্ধ বা ৰুগীয়া হ’লে মাকৰ কুটুম, নিজৰ জ্ঞাত নাইবা গুণী সামন্ত ৰজাৰ যোগে নিজ পত্নীত পুত্ৰোৎপাদন কৰাব ॥৫০॥ যদি একেটা পুত্ৰও হয়, অবিবাহিত হ’লে ৰাজ্যত (সিংহাসনত) প্ৰতিষ্ঠিত কৰিব নালাগে ॥৫১॥

বহু দৃষ্ট পুত্ৰ হ’লে সিহঁতক একে ঠাইতে বন্ধ কৰি থোৱাটো (উত্তম); পিতা পুত্ৰৰ হিতকামী হোৱা উচিত। কোনো বিপদজনক অৱস্থাত বাহিৰে ৰাজ্যৰ ঐশ্বৰ্য জ্যেষ্ঠ পুত্ৰক অৰ্পণ কৰাটোৱেই প্ৰশংসনীয় ॥৫২॥

নাইবা ৰাজ্যখন (ৰাজ)কুলৰ (সম্পত্তি) হোৱা উচিত কাৰণ কুলসংঘ দৰ্জ্যে আৰু ই ৰাজ-ব্যসনৰূপ উগ্ৰ বাধাপ্ৰাপ্ত নহৈ চিৰকালৰ কাৰণে পৃথিবীত বৰ্তমান থাকে ॥৫৩॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পৰ্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “যুৱৰাজৰ প্ৰতি সত্ৰকতা-অৱলম্বন” নামৰ সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত।

অষ্টাদশ অধ্যায়

চতুর্দশ প্রকরণ : অননুগৃহীত (যদুবাজৰ) আচৰণ

পঞ্চদশ প্রকরণ : অননুগৃহীত (যদুবাজৰ) প্ৰতি ব্যৱহাৰ

বিনীত হোৱাৰ পিছত মৰ্যাদা হানিকৰ কৰ্মত নিযুক্ত হ'লেও অতি কষ্টেৰে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰি প্ৰাণৰ সংশয় থকা কৰ্মৰ বাহিৰে, প্ৰজাবিলাকক বিদ্ৰোহী কৰাৰ ভয় থকা কৰ্মৰ বাহিৰে নাইবা অতি পাপজনক কৰ্মৰ বাহিৰে সকলোতে যদুবাজে পিতাকক অনুবৰ্তন কৰিব ॥১॥

অভিযত কৰ্মত নিযুক্ত হ'লে তেওঁৰ কামৰ তদাৰক কৰিবলৈ এজন বিষয়াৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিব ॥২॥ আৰু তদাৰক কৰা বিষয়া পালে সেই নিয়োগ সৰ্বশেষভাৱে সম্পন্ন কৰিব ॥৩॥ আৰু কৰ্মৰ যথাযথ উপাদান আৰু লাভ কৰা উপহাৰ আদি পিতাকলৈ প্ৰেৰণ কৰাৰ ॥৪॥

তোতিয়াও যদি পিতৃ সন্তুষ্ট নহয় আৰু অন্য পুত্ৰ বা (উক্ত পুত্ৰৰ মাকৰ বাহিৰে) আন স্ত্ৰীক মৰম কৰে তেওঁ অৰণালৈ যাবৰ কাৰণে বিদায় মাগিব ॥৫॥ আটক কৰি ৰখা বা ৰখ কৰাৰ যদি ভয় থাকে, তোতিয়া হ'লে ন্যায় আচৰণ কৰা, ধাৰ্মিক, সত্যবাদী, বিশ্বাসযোগ্য, আগ্ৰস্ৰ বিচৰাসকলৰ আগ্ৰস্ৰদাতা আৰু সন্মানকাৰী এজন সামন্ত ৰজাৰ আগ্ৰস্ৰ ল'ব ॥৬॥ তাতে থাকি টকা-কাড়ি আৰু সৈন্য সংগ্ৰহ কৰি (কোনো) বীৰ পুৰুষৰ লগত বৈবাহিক সম্বন্ধ স্থাপন কৰি আৰু আটককৰ লগত সংযোগ ৰাখি (পিতৃৰ) ভেদযোগ্য পক্ষক হাত কৰিব ॥৭॥

যদি অকলে বৰ্তিব লগীয়া হয়, তোতিয়া হ'লে খনিত সোণ পগোৱা আৰু মণিত ৰং দিয়া কাৰ্য কৰি আৰু সোণ-ৰূপৰ বস্তু নিৰ্মাণ কৰা কাৰখানা পাতি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিব ॥৮॥ নাইবা নাস্তিক সম্প্ৰদায়ৰ ভিক্ষু-সংঘৰ বয়-বস্তু, শাস্ত্ৰজ্ঞ ব্ৰাহ্মণত বাহিৰে আনে ভোগ কৰা মাদ্ৰবৰ দ্ৰব্য, ধনী বিধবাব সম্পত্তি, সেইসকলৰ বিশ্বাসৰ পাত্ৰ হৈ গোপনে হাত কৰিব আৰু বেপাৰীসকলৰ যান-বাহন বা বস্তু (তেওঁলোকক) সম্বোধক পানীৰ খুৱাই ঠগ কৰি লুট কৰিব ॥৯॥ নাইবা, শত্ৰুৰ নগৰ জয় কৰিবৰ কাৰণে কৌশল আৱণ্ট কৰিব (১৩।১ চাওক) ॥১০॥ নাইবা, মাতৃপক্ষৰ মানুহৰ সহায় আৱণ্ট কৰিহে কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত হ'ব ॥১১॥ নিজৰ স্বৰূপ লুকাই ৰাখি কাৰিকৰ, লিল্পী, চাৰণ, চিকিৎসক বা সাধু-কথা কওঁতাৰ ভাও দি তেনে ভাও দিয়া (জনা) সহযোগী লগত লৈ ৰজাৰ দুৰ্বলতাৰ সুযোগ লৈ অস্ত্ৰ আৰু বিষ প্ৰয়োগে কৰি ক'ব—“ময়ে সেই যদুবাজ, এই ৰাজ্য একেলগে ভোগ কৰিব লাগিব, এজনে অকলে ভোগ কৰা যুক্তিযুক্ত নহয়: যিসকলে মোক গিৰিহত হিছাপে বাহা কৰে, তেওঁবিলাকক দগ্ধ খাদ্য-সম্ভাৰেৰে আৰু টকা-কাড়িৰে পুৰস্কৃত কৰিম” ॥১২॥ ইয়াতে “অননুগৃহীত যদুবাজৰ আচৰণ প্রকরণ অন্ত পৰিল ॥

মুখা আধিকাৰিকসকলৰ পুৰস্কৃতকৰণে গদ্যচৰ হিছাপে কাম কৰি অননুগৃহীত যদুবাজক সম্মত কৰাই ৰজাৰ ওচৰলৈ লৈ আহিব, নাইবা যদি ৰজাৰ অনুগ্ৰহপ্ৰাপ্ত হয়, মাকে (লৈ আহিব) ॥১৩॥ যদি শত্ৰুৰ নোৱাৰাৰ কাৰণে ত্যাগ কৰিব লগীয়া হয়, তোতিয়া গদ্যচৰ-বিলাকে অস্ত্ৰ বা বিষেৰে মাৰি পেলাব ॥১৪॥ যদি ত্যাগ কৰিব নোৱাৰে, একে স্বভাৱৰ তিৰোতা, মদ্যপান বা মূসৱাৰ প্ৰতি আসক্ত কৰি বাতি ৰখি লৈ আহিব ॥১৫॥

আৰু আহিলে “নোৱাৰ পিছত এই ৰাজ্য ভোগাবহে”—এই বুলি ৰাজ্যৰ

প্ৰলোভন দি সায় অৱলম্বন কৰিব; (ভেতিয়াও শান্ত নহ'লে) একে

স্থানতে আটক কৰি ৰাখিব; কিন্তু অন্য গুৰু থাকিলে (ভেঙক) মাৰি পেলাব॥১৬॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিকা-সম্পৰ্কীৰ” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অনন্দগৃহীত (যুদ্ধৰাজ্য) আচৰণ আৰু অনন্দগৃহীত (যুদ্ধৰাজ্য) প্ৰতি ব্যৱহাৰ” নামৰ অষ্টাদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

উনবিংশ অধ্যায়

বোদ্ধশ প্ৰকৰণ : বজ্জৰ আচৰণ-বিধি

উদ্যমশীল বজ্জৰ ভৃত্যসকলো উদ্যমশীল হয়॥১॥ তেওঁ নিবুংসাহী হ'লে ভৃত্যসকলেও উৎসাহ হেৰুৱায়॥২॥ তেওঁবিলাকে ভেতিয়া (এওঁৰ) কামবোৰ বিনষ্ট কৰে॥৩॥ আৰু ভেতিয়া তেওঁ শত্ৰুৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়॥৪॥ সেই কাৰণে তেওঁ স্বয়ং উদ্যমশীল হ'ব॥৫॥

নালিকাৰ দ্বাৰা বা ছায়াৰ ছোৱাথেৰে দিন আৰু ৰাতিক আঠ ভাগত ভগাব॥৬॥ তিনি পৌৰুষ,* এক পৌৰুষ, চাৰি অঙ্গুল, ছায়া অন্তৰ্ধান হোৱা মধ্যাহ্ন—এই চাৰিটাই দিনৰ প্ৰথম অষ্টভাগ॥৭॥ ইয়াৰ দ্বাৰাই দ্বিতীয় (অষ্ট) ভাগো ব্যাখ্যাত হ'ল॥৮॥

ইয়াৰ ভিতৰত অষ্টভাগৰ প্ৰথম ভাগত প্ৰতিবন্ধাৰ ব্যৱস্থা আৰু আয়-ব্যয়ৰ হিছাপ শূন্যকৰিব॥৯॥ দ্বিতীয় ভাগত নগৰ আৰু গাওঁবাসীৰ কাৰ্যবিলাকৰ ওপৰত চকু দিব॥১০॥ তৃতীয় ভাগত স্নান-ভোজন কৰি অধ্যয়নত বসিব॥১১॥ চতুৰ্থ ভাগত নগদ টকাৰে ৰাজহ গ্ৰহণ কৰিব আৰু বিভাগীয় অধ্যক্ষসকলৰ কৰ্তব্য নিৰূপণ কৰিব॥১২॥ পঞ্চম ভাগত চিঠি-পত্ৰ আদান-প্ৰদান কৰি মন্ত্ৰীপৰিষদৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিব আৰু চোৰাংচোৱাই দিয়া গোপন খবৰবিলাকৰ বৃদ্ধ ল'ব॥১৩॥ ষষ্ঠ ভাগত নিজ বৃদ্ধি অনুসৰি বিহাৰ কৰিব, নাইবা মন্ত্ৰণা কৰিব॥১৪॥ সপ্তম ভাগত হস্তী, অশ্ব আৰু বথবাহিনী পৰিৱৰ্তন কৰিব॥১৫॥ অষ্টম ভাগত সেনাপতিৰ লগত সাময়িক বিষয়ৰ আলোচনা কৰিব॥১৬॥ দিনৰ অন্তত সম্ব্যা-বন্দনা কৰিব॥১৭॥

ৰাতিৰ (অষ্টভাগৰ) প্ৰথম ভাগত গুৰু-পুৰুষসকলৰ (চোৰাংচোৱাবিলাকৰ) লগত সাক্ষাৎ কৰিব॥১৮॥ দ্বিতীয় ভাগত স্নান-ভোজন কৰি অধ্যয়ন কৰিব॥১৯॥ সপ্তমীতৰ ধৰ্ম অনুসৰি তৃতীয় ভাগত বিচনাত উঠিব আৰু চতুৰ্থ-পঞ্চম ভাগত শূন্য॥২০॥ তৃত্ব-ধৰ্মৰ লগে লগে লগা ত্যাগ কৰি নীতিশাস্ত্ৰ-চৰ্চা আৰু কৰ্তব্যৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব॥২১॥ সপ্তম ভাগত (মন্ত্ৰী-পৰিষদৰ লগত) মন্ত্ৰণাৰ কাৰণে বহিব আৰু চোৰাংচোৱাবিলাকক পঠিয়াব॥২২॥ অষ্টম ভাগত বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ, আচাৰ্য আৰু পুৰোহিতৰ আশীৰ্বাদ গ্ৰহণ কৰিব আৰু চিকিৎসক, মন্ত্ৰা, বাল্ধমি আৰু দৈৱজ্ঞসকলৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিব॥২৩॥ আৰু (কোনো) সৰংসা গাই আৰু বীড় প্ৰদৰ্শন কৰি ৰাজসভাৰ মণ্ডপলৈ যাব॥২৪॥

নাইবা, নিজৰ সামৰ্থ্য অনুযায়ী দিন আৰু ৰাতিক বিভিন্ন অংশত ভাগ কৰি (ৰাজ)কাৰ্য

* নালিকা : এক নালিকা = চৌৰিংশ বিনীট।

* পৌৰুষ : হস্তা-বন্ধন লক্ষ্য হোৱাৰ দৈৰ্ঘ্য পৰিমাণ লক্ষ্য কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা জোখবিশেষ; এক পৌৰুষ বাহু অঙ্গুলৰ সমান, প্ৰায় ১ ইঞ্চি হয়। ২।২০।১০ চাওক।

সম্পাদন করিব ॥২৫॥ আব্দ বাজসভালৈ গৈ দৰ্শনাৰ্থীসকলক জৰাধ প্ৰবেশ দান কৰাৰ ॥৩৬॥ কাৰণ, বজাক দেখা কৰিবলৈ টান হ'লে গাতে লাগি থকাসকলে তেওঁৰ হতুৱাই কৰিব লগীয়া আব্দ নলগীয়া কামৰ বিপৰীতে কাম কৰাৰ ॥২৭॥ ইয়াৰ ফলত তেওঁ প্ৰজা-বিদ্ৰোহৰ সম্প্ৰদৰ্শীন বা শত্ৰুৰ বশীভূত হ'ব পাৰে ॥২৮॥ সেই কাৰণে শিল্পৰ দেনুতা, আশ্ৰম, নাস্তিক (বৌদ্ধ-সন্ন্যাসী আদি), শাস্ত্ৰজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ, পশু, ভীৰ্ষস্থান, বালক, বৃদ্ধ, ব্যাধিগ্ৰস্ত, আৰ্ত্ত, অনাথ আব্দ ভিৰোডসকলৰ কাৰ্যবিলাক এই ক্ৰমতে নাইবা কাৰ্যৰ গুৰুত্ব বা জৰুৰী প্ৰয়োজন অনুসৰি পৰিদৰ্শন কৰিব ॥২৯॥

সকলো জৰুৰী কাৰ্যৰ কথা (বজাই নিজে ততাতৈয়াকৈ) শুনিব, পেলাই নথ'ব; কাৰণ পেলাই থোৱা কাম দুঃসাধ্য হয়, অসাধ্যও হ'ব পাৰে ॥৩০॥

পৰোহিত আব্দ আচাৰ্যৰে সৈতে অগ্নিগৃহলৈ গৈ প্ৰত্যাখান আব্দ অভিবাচন কৰি বৈদ্য আব্দ উপস্থাসকলৰ কাৰ্য দৰ্শন কৰিব ॥৩১॥

দ্বিবেদজ্ঞসকলক লগত লৈ উপস্থাস আব্দ মাত্ৰাবিদ্যা জনাসকলৰ কাৰ্য পৰিদৰ্শন কৰিব, নিজে অকলে নকৰিব; কাৰণ, ই তেওঁলোকৰ কোপৰ কাৰণ হ'ব পাৰে ॥৩২॥

বজাৰ কাৰণে উদ্যমেই (যজ্ঞৰ) বৃত্ত, প্ৰশাসনেই যজ্ঞ, ব্যৱহাৰৰ সময়তাই দক্ষিণা আব্দ অভিবেকেই হৈছে তেওঁৰ যজ্ঞ-দীক্ষা ॥৩৩॥

প্ৰজাৰ সূত্ৰেই বজাৰ সূত্ৰ, প্ৰজাৰ হিতেই তেওঁৰ হিত; নিজৰ প্ৰিয়ই বজাৰ হিত নহয়, প্ৰজাৰ প্ৰিয়ই বজাৰ হিত ॥৩৪॥

সেই কাৰণে নিতৌ উদ্যমশীল হৈ বজাই আৰ্থিক উন্নতিৰ কাৰণে প্ৰশাসন কৰিব। উদ্যমেই আৰ্থিক উন্নতিৰ মূল, ইয়াৰ বিপৰীতেই অনর্থক মূল ॥৩৫॥

উদ্যমৰ অভাৱত প্ৰাপ্ত আব্দ অপ্ৰাপ্ত (অর্থৰ) নাশ নিশ্চিত; উদ্যমৰ পৰা ফল পোৱা যায় আব্দ অর্থসম্পদ লাভ হয় ॥৩৬॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বজাৰ আচৰণ-বিধি” নামৰ উনিবিংশ অধ্যায় সমাপ্ত।

বিংশ অধ্যায়

সম্ভৱশ্চক্ৰ প্ৰকৰণ : (বাজ)প্ৰাসাদবাসীসকলৰ আচৰণ-বিধি

বাস্তু-বিজ্ঞানবিশেষজ্ঞসকলৰ দ্বাৰা অনুমোদিত স্থানত দেৱাল, খাল আব্দ দুৱাৰৰে সৈতে অনেক কোঠাবৃত্ত বাজপ্ৰাসাদ নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥১॥

কোণগৃহ-নিৰ্মাণৰ বিধান অনুসৰি (২।৫।২-৩ চাওক) মাজতে বাসগৃহ বা দেৱালত লুকাই থকা বাস্তৱে সৈতে মোহন-গৃহ (চক্ৰ-বাহুসদৃশ গৃহ)—ভাৱ মাজতে বাসগৃহ বা ওচৰৰ বিহাৰৰ কাঠৰ মূৰ্ত্তিৰে ঢাকি থকা বাটেৰে সৈতে অনেক সুবৃদ্ধাৰুত মাটিৰ ভলৰ কোঠা, বেৰৰ ভিতৰত লুকাই থকা চিৰি—ভাৱ ওপৰত বাজপ্ৰাসাদ, বা বিপদৰ প্ৰতিভাৰ কৰিবলৈ,

নাইবা বিপদ হ'লে বস্ত্রত লগাই বাখি তললে পেলাই দিব পৰা আব্দ ফোঁপোলা স্তম্ভত
মাজেদি প্ৰৱেশ আব্দ বহিৰ্গমন কৰিব পৰা বাসগৃহ নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥২॥ সহপাঠীৰপৰা ভৱ
থাকিলে ইয়াৰ অন্য ধৰণেৰেও নিৰ্মাণ কৰিব পাৰে ॥৩॥

মানুহৰ হাব ব'হি জলোৱা জুই বেতিয়া তিনি বাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰি ৰাজ-প্ৰাসাদৰ চাৰিও-
ফালে নিয়া হয়, তেতিয়া তাক অন্য জুয়ে পুৰিব নোৱাৰে বা অন্য জুই তাত নজলে; বিজুলী-
জুইৰ ছাইৰ লগত মাটি আব্দ শিল-বৰবুৰৰ পানী মিহলাই তাত লেপি দিলেও (জুই)
লাগিব নোৱাৰে ॥৪॥

জেকা মাটিত হোৱা আইত গছৰ ঠেঙুলিৰে সৈতে জীৱন্তী, শ্বেতা, মৃৎকক আব্দ পুদ্গ-
বল্লাকাৰ (অক্ষুব) গুঠি কৰা মালাৰ ম্বাৰা ৰক্ষিত গৃহত সাপ আব্দ ৰিষে কোনো স্কিয়া
কৰিব নোৱাৰে ॥৫॥ ম'ৰা-চৰাই, নেউল আব্দ ফুটুকী-হৰিণে (চৌহদত) এৰি দিলে সাপ
খায় ॥৬॥ ভাটৌ, মইনা আব্দ ফেচু-চৰায়ে বিহ বা সাপৰ ভয় থকা ঠাইত আৰাও কৰে ॥৭॥
বিহ থকা ঠাইৰ ওচৰত চাকৈকোৱা উদ্ভাস্ত হয়, ডৰিক মূৰ্ছিত হয়, উদ্ভাস্ত কুলি-চৰাই মৰে,
আব্দ কপৌ-চৰাইৰ চকু শেঁতা পৰে ॥৮॥

এনেদৰেই জুই, বিহ আব্দ সাপৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৯॥

পিছৰ পিনে কক্ষাৰ বিভিন্ন ভাগত স্ত্ৰী-নিবাস, প্ৰসূতি আব্দ ৰোগীৰ গৃহ আব্দ গছ
আব্দ পানীৰ ঠাইবোৰ সন্নিবিষ্ট কৰিব ॥১০॥ তাৰ বাহিৰত কুমাৰ-কুমাৰীসকলৰ বাসগৃহ
(থাকিব) ॥১১॥ সম্ভ্ৰুত প্ৰসাধন-কক্ষ, মন্ত্ৰণা-গৃহ, পৰিষদ-গৃহ আব্দ মূৰবাজৰ তত্ত্বাৱধানক
মন্ত্ৰীসকলৰ বাসভৱন নিৰ্মাণ কৰিব ॥১২॥ কক্ষাবিলাকৰ গাজৰ মূৰ্দ্ধলি ঠাইত ৰাজপ্ৰাসাদৰ
বক্ষীসকল থাকিব ॥১৩॥

গৰ্ভগৃহলৈ গৈ, বৃদ্ধা নাৰীসকলে মহিষীক দেখা কৰাত কোনো আলঙ্কাৰ কাৰণ নাই
বুলি কোৱাৰ পিছত, তেওঁক দেখা কৰিব ॥১৪॥ কাৰণ, বাণীৰ কক্ষতে লুকাই থাকি প্ৰাভুয়ে
ভদ্ৰসেনক হত্যা কৰিছিল; হাকৰ বিচনাৰ তলত থাকি পুতেকে কাৰুৰক মাৰিছিল ॥১৫॥
আঠে বিহেৰে সানি মোৰে সনা বুলি কৈ কাশীৰাজক, বিহ-সনা নুপুৰেৰে বৈবশ্চ্যক, (বিহ-
সনা) স্নেহলা-ৰূপেৰে সৌৰীৰাজক, আইনাৰে জালুখক, বেণীত অস্ত্ৰ লুকাই বাখি বিদূৰ্থক
বাণীয়ে হত্যা কৰিছিল ॥১৬॥ সেই কাৰণে এই শঙ্কা-স্থানবিলাক পৰিহাৰ কৰিব ॥১৭॥

মুন্দিত সম্ভ্ৰাসী, জটধাৰী সম্ভ্ৰাসী, ৰাজীকৰ আব্দ বাহিবৰ দাসীৰ লগত বাণীৰ
সংস্পৰ্শ নিষিদ্ধ কৰিব ॥১৮॥ মাতৃমংগল আব্দ ব্যাধি-চিকিৎসা-সংস্থাৰ বাহিৰে অন্য কোনো
ঠাইতে বংশৰ মানুহে এওঁলোকক (বাণীসকলক) দেখা কৰিব নোৱাৰিব ॥১৯॥ গা ধোৱাৰ
পিছত অলঙ্কাৰ সলাই শূদ্ৰ শৰীৰেৰে গণিকাবিলাকে বাণীক দেখা কৰিব ॥২০॥ আশী
বছৰীয়া পুৰুষে, নাইবা পঞ্চাশ বছৰীয়া তিৰোতাই (কাৰেঙৰ কোনো ভূত্যাতিৰ) বাপেক-মাক
বুলি পৰিচয় দি, নাইবা বুঢ়া আব্দ নপুংসক চাকৰাবিলাকে অন্তেষপুৰুষ বাণীসকলৰ পৰিগ্ৰতা
আব্দ অপৰিগ্ৰতা নিৰ্ণয় কৰি তেওঁলোকক স্বামীৰ হিতৰ কাৰণে নিৰোগ কৰিব ॥২১॥

(অন্তেষপুৰুষ) সকলোৱেই নিজৰ নিজৰ বাসগৃহত থাকিব, মোক্ষৰ
বাসগৃহলৈ নাযাব। কোনো ভিতৰৰ মানুহে বাহিৰৰ মানুহৰ লগত সংস্পৰ্শ
স্থাপন নকৰিব ॥২২॥

১৭৭শ্লোকী : একে ৰাজনীতিশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰা, গতিকে বাসগৃহ-নিৰ্মাণৰ কৌশল জনা; অথবা, বহুৰূপ সহপাঠী
গতিকে তেওঁৰ সকলো সোপন কৰাৰ সন্মত পোৱা লোক।

পৰীক্ষা কৰি চোৱাব পিছত আগমন আৰু নিৰ্গমন লিপিবদ্ধ হ'লে
গন্তব্য স্থানলৈ যোৱাৰ মোহৰ মৰা প্ৰত্যেক দ্ৰব্যই (ৰাজপ্ৰাসাদৰ ভিতৰ)
সোমাব বা (ইয়াৰ পৰা) বাহিৰলৈ ওলাব ॥২৩॥

কোটিলায় অৰ্থাৎ "শিকা-সম্পর্কীয়" নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "ৰাজ-প্ৰাসাদবাসীসকলৰ
আচৰণ-বিধি" নামৰ বিংশ অধ্যায় সমাপ্ত।

একবিংশ অধ্যায়

অষ্টাদশ প্ৰকৰণ : (বজাৰ) নিজৰ শৰীৰ-বন্ধা-সম্বন্ধীয়

শুই উঠাৰ পিছত হাতত ধনু লৈ তিৰোতাবিলাকে, শ্বিতীয় কোঠালিত দীঘল চোলা
পিন্ধা আৰু পাগুৰি মৰা নপুংসক অনুচৰবিলাকে, তৃতীয় কোঠালিত কুঞ্জা, বাওনা আৰু
কিৰাতবিলাকে আৰু চতুৰ্থ কোঠালিত মন্ত্ৰী, সম্বন্ধীয়া মানুহ আৰু হাতত যাঠি লৈ শ্বাব-
পালবিলাকে (বজাক) বেৰি থাকিব ॥১॥

বোপা-ককাৰ দিনবেপৰা নিযুক্ত, সম্বন্ধীয়া, শিক্ষিত, অনুৰক্ত আৰু কামত দক্ষ লোকক
শৰীৰ-বন্ধী কৰিব: টকা-কাড়ি আৰু সন্মান প্ৰদান নকৰা বিদেশী লোকক, নাইবা আনকি
(আগতে) অপকাৰ কৰি আকৌ চাকৰিত লোৱা শ্বদেশী লোককো শৰীৰ-বন্ধী নকৰিব ॥২॥
প্ৰাসাদ-বন্ধীসকলে বজাক বন্ধা কৰিব আৰু অন্তঃপূৰ বন্ধা কৰিব ॥৩॥

বন্ধিত স্থানত মুখিয়াল ৰাখনিজনে বহুবাৰ চাকি চাই বন্ধনকাৰ্য সম্পাদন কৰিব ॥৪॥
প্ৰথমে অগ্নিক আৰু চৰাইক সমৰ্পণ কৰি বজাই তাক যেন আছে তেনে অৱস্থাতে ভোজন
কৰিব ॥৫॥

(অন্ন জুইত দিলে) জুইৰ শিখা আৰু ধোৱা যদি নীলবৰণীয়া হয়, যদি ফট্ ফট্ শব্দ
হয় আৰু (তাক খালে) যদি চৰাইৰ মৃত্যু হয়, তেনেহ'লে সি বিহ মিহলি ॥৬॥ ম'ৰা-
চৰাইৰ ডিঙিৰ বঙৰ নিচিনা (বঙৰ) ভাপ এৰি দিৱা, চেচা, বাহী হ'লে হঠাতে ৰং সলোৱা,
পানী শুই নোলোৱা আৰু জ্বপ-নথকা ভাত; সোনকালে শুকাই যোৱা, উতলি থকা, বোকা-
পানী যেন হোৱা, ফেন উঠি থকা, ফাটি যোৱা, (আৰু শ্বাভাৱিক) গোন্ধ, স্পৰ্শ আৰু স্বাস্থ্যদ
নাইকিয়া হোৱা আঞ্জা; হীনকান্তি বা অতিৰিক্ত কান্তিযুক্ত, ফেনবিলাকৰ দাঁতিত উধুৰেখা-
যুক্ত দ্ৰৱ বা পনীয়া পদাৰ্থ—মাজত নীলা আঁচ পৰা বস, ৰঙা আঁচ পৰা গাখীৰ, ক'লা বং ধৰা
মদ আৰু পানী, নীলা ৰঙৰ দৈ, বগা মৌ; ততালিকে শুকাই যোৱা, গেৰি যোৱা যেন হোৱা
আৰু সিজালে অতিশয় নীলা বা মূগা বৰণ লোৱা আত্ম বস্ত্ৰবিলাক; সোনকালে গুৰি হোৱা
আৰু ৰং নাইকিয়া হোৱা শূকান পদাৰ্থ; টান বস্ত্ৰৰ কোমল ভাব আৰু কোমল বস্ত্ৰৰ টান
ভাব হোৱা; ইয়াৰ (এই দৃটাৰ) ওচৰত থকা সব্দ সব্দ প্ৰাণীৰ মৃত্যু হোৱা; ঘূৰণীয়া লেতেৰা
দাগ পৰা, স্ত্ৰা, উগ আৰু নোম উঠি যোৱা বিচনা-চাদৰ আৰু বিচনা-ঢাকনী; বোকা-পানী
যেন খলি গাত লগা আৰু নিজম ভাব, ৰং, গন্ধ, শক্তি, গুণ আৰু স্পৰ্শ নষ্ট হোৱা ধাতু
আৰু শ্ৰণিয় পদাৰ্থ—এইবিলাকেই বিবদন্তৰ লক্ষণ ॥৭॥

বিষপ্রদানকাৰীৰ লক্ষণ হৈছে—মুখ শুকান আৰু কলা হোৱা, কথা কবলৈ সংকোচ কৰা, অতিমাত্ৰাই ঘাম হোৱা, হাৰি অহা, অতিশয় ক'পনি উঠা, কথাত উজুটি খোৱা, কথা কওঁতে ইফালে-সিফালে চোৱা, কাম কৰোঁতে উদ্ভিন্ন হোৱা আৰু নিজ ঠাইত (একে ঠাইতে) ন'ব নোৱৰা ॥৮॥

সেই কাৰণে বিষবৈদ্য আৰু চিকিৎসকসকল এওঁৰ কাষতে থাকিব ॥৯॥ চিকিৎসকে ঔষধালয়ৰপৰা আশ্বাদ কৰি চোৱাৰ পিছত বিশুদ্ধ বদলি পৰিগণিত হোৱা ঔষধ আনি ((ঔষধ) সিজোৱা আৰু পিছা মানুহৰ হতুৱাই চাকি চোৱাই আৰু নিজেও চাকি চাই বজাক প্ৰদান কৰিব ॥১০॥ মদ্যপান আৰু পানীয়ৰ (খোৱা-পানীৰ) সম্বন্ধে সাৱধানতা ঔষধ দ্বাৰাই ব্যাখ্যা হ'ল ॥১১॥

গা ধোৱাৰ পিছত পৰিষ্কাৰ কাপোৰ আৰু হাতেৰে নাগিত আৰু প্ৰসাধকসকলে অন্তঃপুৰ-বন্ধকসকলৰপৰা মুদ্ৰা-মৰা সামগ্ৰীৰ টোপোলা আনি (বজাক) পৰিচৰ্যা কৰিব ॥১২॥ সং চৰিত্ৰৰ বদলি জনাজাত দাসীবিলাকে স্নাপক (গা ধোৱা ঘৰৰ পৰিচাৰক), সংবাহক (মালিচ কৰা মানুহ), আন্তৰক (বিচনা পৰা মানুহ), ধোৱা আৰু মালাকাৰৰ কৰ্ম কৰিব, নহলে তেওঁ-বিলাকৰ (দাসীবিলাকৰ) পৰ্যবেক্ষণত শিল্পীবিলাকে কৰিব ॥১৩॥ সিবিলাকে নিজৰ চকুত লগাই লৈ বস্ত্ৰ আৰু মালা প্ৰদান কৰিব; স্নানৰ পিছত লোৱা অনুলেপন, ঘৰ্ষণ-চূৰ্ণ আৰু স্নানীয় প্ৰসাধন নিজৰ বুকুত আৰু বাহুত লগাই লৈহে প্ৰদান কৰিব ॥১৪॥ ইয়াৰ দ্বাৰা অইনৰপৰা অহা বস্ত্ৰৰ (প্ৰণালীও) ব্যাখ্যা হ'ল ॥১৫॥

অভিনেতাসকলে অস্ত্ৰ, অগ্নি, বিষ-প্ৰয়োগ আদি থকা নাটক বৰ্জন কৰি অন্য অভিনয়েৰে (বজাক) আহ্বাদ প্ৰদান কৰিব ॥১৬॥ এওঁবিলাকৰ বাদ্য-যন্ত্ৰবিলাক ৰাজ-কাৰেঙৰ ভিতৰত ৰাখিব; সেইদৰে ঘোঁৰা, ৰথ আৰু হাতীৰ ভূষণবিলাকো (কাৰেঙৰ ভিতৰত ৰাখিব) ॥১৭॥

বিশ্বাসী মানুহৰ তত্ত্বাৱধানত থকা যান-বাহনত আৰোহণ কৰিব; তেনেকৈয়ে বিশ্বাসী নাৱিকৰ তত্ত্বাৱধানত থকা নাৱত (আৰোহণ কৰিব) ॥১৮॥ অইন নাৱত বাশি থোৱা, নাইবা বতাহে কোবোৱা নাৱত নুঠিব ॥১৯॥ পানীৰ দাঁতিত সৈন্য সাজু ৰাখিব ॥২০॥

মাছুৱৈবিলাকে (মাছ ধৰিবলৈ) চাফা কৰা পানীত জোঁবোৱা মাৰিব (গা ধুৱ) ॥২১॥ সাপ আদি ভ্ৰূৰ প্ৰাণী ধৰি নিৰাপদ কৰি ৰখা উদ্যানত ফুৰিব ॥২২॥

ব্যাধ আৰু চিকাৰীৰ যোগে চোৰ, হিংস্ৰ জন্তু আৰু শত্ৰুৰ বিঘিনি আঁতৰাই লৈ গতিশীল লক্ষ্যৰ ভাব-ভঙ্গী বৃদ্ধিৰ কাৰণে চিকাৰৰ হাৰিলৈ যাব ॥২৩॥

বিশ্বাসী পহৰীয়া লগত লৈ সিন্ধ-সম্মাসীক দেখা কৰিব, মন্ত্ৰী-পৰিষদৰ লগত সাক্ষত ৰজাৰ দৃতক দেখা কৰিব ॥২৪॥ সামৰিক সজ্জাৰে ঘোঁৰা, হাতী বা ৰথত উঠি বস্তুজলৈ সাজু হোৱা সৈন্যবাহিনী পৰিদৰ্শন কৰিব ॥২৫॥

নিৰ্গমন আৰু প্ৰৱেশৰ সময়ত অস্ত্ৰধাৰী আৰু পতাকাধাৰী মানুহৰ যোগে অস্ত্ৰধাৰী, সম্মাসী আৰু বিকলাঙ্গ মানুহ আঁতৰাই লৈ দূৰোফালে পহৰীয়া ৰাখি ৰাজপথেদি গমন কৰিব ॥২৬॥ জনতাৰ মাজত সোমাই নপৰিব ॥২৭॥ দশৰ্গাকসকলৰ (দহোটা সৈন্যৰ নাৱকৰ) দ্বাৰা পৰ্যবেক্ষিত হ'লেহে মেলা, সমাজ, উৎসৱ, প্ৰহৰণ (party, picnic) আদিলৈ যাব ॥২৮॥

যেনেকৈ গুড়-পুৰুষৰ যোগে ৰজাই অনাৰবিলাকৰ ওপৰত নজৰ ৰাখে,

.তেনেকৈয়ে তেওঁ শাস্তভাৱে অন্যলোকে সৃষ্টি কৰা বিপদৰূপৰাও নিজক
ৰক্ষা কৰিব লাগে॥২৯॥

কোটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “(বজাৰ) নিজৰ দৰী-
বক্ষা-সম্বন্ধীয়” নামৰ একবিংশ অধ্যায় সমাপ্ত।

ইয়াতে কোটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “শিক্ষা-সম্পর্কীয়” নামৰ প্ৰথম অধিকৰণ সমাপ্ত হ’ল।

দ্বিতীয় অধিকৰণ

অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ (বিভাগীয় বৰমুখীয়াসকলৰ কাৰ্য)

প্ৰথম অধ্যায়

উনবিংশ প্ৰকৰণ : গাওঁ-সংস্থাপন

বিদেশৰপৰা মানুহ আনি, নাইবা নিজৰ দেশৰ জনবহুল অংশৰপৰা মানুহ উঠাই আনি আগেয়ে সংস্থাপন কৰা বা নকৰা গাওঁ সংস্থাপন কৰিব॥১॥

এক বা দুই ক্ৰোশ সীমালৈকে বিস্তৃত এশ পৰিয়ালৰ কম নথকা আৰু পাঁচ শ পৰিয়ালৰ বেছি নথকা শূদ্ৰ-খেতিয়কবহুল গাওঁ পৰস্পৰ বক্ষণাবেক্ষণৰ দিহা কৰি সংস্থাপন কৰিব॥২॥ নদী, পাহাৰ, হাবি, বালি বা শিলগুটিৰে আশ্ৰীণ ঠাই, গুহা, মথাউৰি, শমী, শিমুল আৰু ক্ষীৰবৃক্ষ (আঁহত, বৰগছ আদি) সীমা হিছাপে নিৰ্ধাৰিত কৰিব॥৪॥

আঠশ গাৱঁৰ মাজত স্থানীয়, চাৰিশ গাৱঁৰ মাজত শ্ৰোণমুখ, দুশ গাৱঁৰ মাজত কাৰ্বটিক আৰু দহখন গাৱঁৰ বগৰি মাজত সংগ্ৰহণ স্থাপন কৰিব॥৪॥

সীমান্তত অন্তপালৰ শাসনৰ অধীনত দেশৰ দুৱাৰমুখ যেন অন্তপালৰ দুৰ্গবোৰ নিৰ্মাণ কৰিব॥৫॥ তাৰ মাজৰ ঠাইবোৰ জালজীৱী, শবৰ, পদলিণ্ড, চণ্ডাল আৰু কিৰাত-বোৰে বক্ষা কৰিব॥৬॥

যাজ্ঞিক, আচাৰ্য, পুৰোহিত আৰু বেদজ্ঞ, ব্ৰাহ্মণসকলক দণ্ডমুক্ত আৰু কৰমুক্ত কৰি উপযুক্ত উত্তৰাধিকাৰীলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পৰাকৈ ব্ৰহ্মোত্তৰ (ভূমি) প্ৰদান কৰিব; অধ্যক্ষ (বিভাগীয় বৰমুখীয়া), সংখ্যায়ক (হিছাপ-ৰক্ষক) আদি, গোপ, স্থানিক, হস্তী-শিক্ষক, চিকিৎসক, অশ্ব-শিক্ষক আৰু বাতাবাহী—এইসকলক বিক্ৰী আৰু বন্দকী-স্বত্ব নিদিয়াকৈ ভূমি প্ৰদান কৰিব॥৭॥

কৰদাতাক খেতিৰ মাটি এক পদব্দৰ কাৰণে বন্দবস্ত কৰি দিব॥৮॥ আবাদী ভূমি আবাদকাৰীৰপৰা এৰুৱাই নানিব॥৯॥

খেতি নকৰা মানুহৰপৰা মাটি আনি অইনক প্ৰদান কৰিব॥১০॥ নাইবা, সেই মাটি গ্ৰামসেৱক বা বেপাৰীয়ে কৰণ কৰিব॥১১॥ নাইবা, খেতি নকৰাসকলে (বজ্জক) ক্ষতিপূৰণ দিব॥১২॥

এওঁলোকক শস্য (বীজ), পশু আৰু টকা দি অনুগ্ৰহ কৰিব॥১৩॥ (তেওঁলোকে) সদুবিধা অনুসৰি সেইবিলাক পিছত পৰিশোধ কৰিব॥১৪॥ এওঁলোকক অনুগ্ৰহ আৰু পৰিহাৰ (কৰ বেহাই) ৰাজ-কোষৰ বৃক্ষলৈ লক্ষ্য ৰাখিহে প্ৰদান কৰিব; কোষহানিকৰ হ'লে বজ্জন কৰিব॥১৫॥ কাৰণ অলপীয়া কোষৰ বজাই নগৰ আৰু গাওঁবাসীকে গ্ৰাস কৰে॥১৬॥ বন্দ-বস্তিৰ সময়ত, নাইবা আৱেদন কৰিবলৈ আহিলে বেহাই মজুৰ কৰিব॥১৭॥ পৰিহাৰৰ নিবৃত্তি হ'লে (বেহাইৰ ম্যাদ উকলিলে) পিতাৰ নিচিনাকৈ অনুগ্ৰহ কৰিব॥১৮॥

তেওঁ (বজাই) খনি, কাৰখানা, দুৰাবন, হস্তীবন, গোশালা আৰু বাণিজ্য-পথৰ কাৰ্য-কলাপ অটুট ৰাখিব আৰু জল-পথ, স্থল-পথ আৰু বন্দৰ স্থাপন কৰিব॥১৯॥

প্ৰাকৃতিক জলস্থানত বা সংগৃহীত জলস্থানত জলসিঞ্জন-বান্ধ দিব॥২০॥ নাইবা বান্ধ দিয়া অন্য মানুহক আৰু মন্দিৰ আৰু উদ্যান আদি নিৰ্মাণ কৰোঁতাসকলক ভূমি, পথ, গছ

আব্দ' সা-সজ্জালিবে অনুগৃহীত কৰিব ॥২১॥ সমুদ্রীয়াভাৱে হাতত লোৱা জলসিগুনৰ কামৰ-
পৰা যদি কোনোবাই মূৰ পোলোকা মাৰে, তেতিয়া তেওঁৰ প্ৰাণিক আব্দ' বলধবোৰক (তেওঁৰ
হৈ) কামত লগাব ॥২২॥ তেওঁ ব্যাংগৰ ভাগ ল'ব লাগিব, কিন্তু লাভৰ অংশ নাপাব ॥২৩॥
জলসিগুন-বান্ধৰ মাছ, হাঁহ আব্দ' সেউজীয়া ফচলৰ স্বামিত্ব বজাব হ'ব ॥২৪॥

দাস, জামিনত বন্ধা লোক, আব্দ' কথা নুশুনো জ্ঞাতিক বজাই নিয়ম-শৃংখলাৰে শাসন
কৰিব ॥২৫॥

অনাথ ল'ৰা, বড়ো আব্দ' বিপন্ন মানুহক, নিঃসন্তান তিবোতাক আব্দ' সন্তান থকা
তিবোতাৰ (অনাথ) ল'ৰা-ছোৱালীক বজাই ভৰণ-পোষণ দিব ॥২৬॥

গাৱঁৰ মুখিয়াল লোকসকলে নাৰালকবিলাকৰ সম্পত্তি প্ৰাপ্তবয়স্ক নোহোৱালৈকে বৰ্ধন
কৰিব; তেনেকৈয়ে মন্দিৰৰ সম্পত্তিবিলাকো (বৰ্ধন কৰিব) ॥২৭॥

পতিত নোহোৱা ল'ৰা-ছোৱালীক, তিবোতাক, মাক-বাপেকক, নাৰালক ভায়েকক, অবি-
বাহিত আব্দ' বিধৱা ভনীয়েকক যোৱা থাকিলেও ভৰণ-পোষণ নিদিয়াজনক বাৰ পণ দণ্ড
কৰিব, মাকৰ বেলিকা পতিত হ'লেও (ভৰণ-পোষণ নিদিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব) ॥২৮॥

ল'ৰা-তিবোতাৰ কাৰণে সংস্থান নৰখাকৈ প্ৰৱজ্যা অৱলম্বন কৰিলে আব্দ' মাইকী মানুহক
প্ৰৱজ্যা অৱলম্বন কৰালে, (এনে) দুঃসাহসিকতাৰ কাৰণে প্ৰথম সাহস-দণ্ড (৩।১৭ চাওক)
বিহিব ॥২৯॥ কৰ্মশক্তি লোপ পালে দণ্ডাধিকাৰৰ অনুমতি লৈ প্ৰৱজ্যা অৱলম্বন কৰিব ॥৩০॥
অন্যথায় নিয়ন্ত্ৰিত কৰিব (অৰ্থাৎ প্ৰৱজ্যা অৱলম্বন কৰাৰপৰা বিবত ৰাখিব) ॥৩১॥

বানপ্ৰস্থ অৱলম্বনকাৰীৰ বাহিৰে অন্য সম্মাসীৰ দলক, একে ঠাইতে জন্ম হোৱাসকলৰ
সংঘৰ বাহিৰে অন্য সংঘক, উদ্যোগ আব্দ' নিগমৰ বাহিৰে অন্য চুক্তিবদ্ধ সংস্থাক এওঁৰ (বজাৰ)
ৰাজ্যৰ গাওঁ-অঞ্চলত মাটিৰ বন্দবস্তি নিদিব ॥৩২॥

আব্দ' তাত বিহাৰ কৰিবৰ কাৰণে উদ্যান বা অতিথি-শালা নিৰ্মাণ নকৰিব ॥৩৩॥ নট,
নতৰ্ক, গায়ন, বাদক, সাধুকথা কৈ বৃত্তি অৱলম্বনকাৰী আব্দ' চাৰণবিলাকে তাত কামৰ বিৰ্ধি
কৰিব নোৱাৰিব ॥৩৪॥ গাওঁবিলাক (বহিৰাগতৰ) আশ্ৰয় নহ'লে আব্দ' (তাত) মানুহবিলাক
খোঁতত লাগি থাকিলে কোষ, প্ৰাণিক, সম্পত্তি, শস্য আব্দ' পানীয় প্ৰভৃতি বৰ্ধিত হয় ॥৩৫॥

বজাই শত্ৰুসৈন্য আব্দ' অগ্ন্যবাসীৰ ম্বাৰা আক্ৰান্ত আব্দ' ব্যাধি আব্দ' .
দুৰ্ভিক্ষৰ ম্বাৰা পীড়িত অঞ্চলৰ কৰ বেহাই দিব আব্দ' অভ্যন্ত ব্যয়জনক
ক্ৰীড়াবিলাক বাৰণ কৰিব ॥৩৬॥

দণ্ড, প্ৰাণিক আব্দ' কৰৰ ম্বাৰা বাধাগ্ৰস্ত কৰি আব্দ' চোৰ, লুণ্ড জন্তু,
বিৰ, গ্ৰাহ আব্দ' ব্যাধিৰ ম্বাৰা আক্ৰান্ত পশুৰ পালবিলাক বন্ধা কৰিব ॥৩৭॥

(বজাৰ) প্ৰিয়সকলৰ ম্বাৰা, কৰ্ম্মদাসকলৰ (২।৭।২২-২৩ চাওক)
ম্বাৰা, চোৰবিলাকৰ ম্বাৰা, সাধুত বন্ধাসকলৰ ম্বাৰা আব্দ' বন্ধুবিলাকৰ
ম্বাৰা উপপীড়িত বাণিজ্যপৰিবিলাক নিৰ্ভীক কৰি ৰাখিব ॥৩৮॥

এনেকৈয়ে বজাই আগুৱৈ গঢ় ভোলা প্ৰকাৰ-বন, হস্তী-বন, জলানন্তৰ-
বান্ধ আব্দ' খনি বন্ধা কৰিব আব্দ' নতুন নতুনকৈও এইবিলাক প্ৰাক্ৰান্ত
কৰিব ॥৩৯॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ" সৰ্বমুখী অধিকৃত "অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ" নামৰ প্ৰথম
(অনন্তৰীণক ২৫তম) অধ্যক্ষ-সংস্কৰণঃ

দ্বিতীয় অধ্যায়

বিংশ প্রকৰণ : খেতিৰ অনুপযোগী ভূমিৰ বন্দবস্ত

খেতিৰ অযোগ্য মাটি পশুৰ চৰণীয়া পথাৰৰ কাৰণে প্ৰদান কৰিব ॥১॥ বেদাধায়ন আৰু সোমযজুৰ কাৰণে, স্থাৱৰ আৰু জংগল সকলো প্ৰাণীকে অভয় প্ৰদান কৰি তেওঁ (বজ্জাই) তপস্বীসকলক অত্যধিক এক গোব্দত (২।২০।২৫ চাওক) বিস্তৃত অৰণ্যবিলাক প্ৰদান কৰিব ॥২॥

যজ্ঞৰ বিনোদৰ কাৰণে সমান (এক গোব্দত) বিস্তৃতিৰ, এখন প্ৰৱেশ-স্বাৰ থকা, খালৰ স্ৰাৰা ৰক্ষিত, সোৱাদ ফলৰ গছ-লতাৰ আৰণি থকা, কাইটহীন গছ আৰু তৰাং পানীৰ ডোবা থকা, বৰচীয়া পহু আৰু চাৰিঠেঙীয়া জন্তু বিচৰণ কৰি থকা, নখ আৰু দাঁত ভঙা হিংস্ৰ জন্তুৰে ঠাই খাই থকা, মৃগলাত ব্যৱহাৰ হাতী, মাইকী হাতী আৰু হাতী-পোৱালি থকা মৃগলা-বন নিৰ্মাণ কৰাব ॥৩০॥ দাঁড়িত বা ভূমিৰ সুবিধা অনুসৰি (অন্য ঠাইত) সকলো জন্তুৰে আশ্ৰয়ৰ থল অন্য এখনি মৃগলা-বন নিৰ্মাণ কৰাব ॥৪॥

বন্য-সম্পদ বুলি পৰিগণিত প্ৰব্যবিলাকৰ প্ৰত্যেকৰ উৎপাদনৰ কাৰণে একোখন বন আৰু (এই) বনজ প্ৰব্যৰ কাৰণে কৰ্মান্ত (কাৰখানা) স্থাপন কৰিব আৰু প্ৰব্য-বনক আশ্ৰয় কৰি থকা বনবাসীসকলক সংস্থাপিত কৰিব ॥৫॥

সীমান্তত বনবাসীবিলাকৰ স্ৰাৰা ৰক্ষিত হস্তী-বন নিবেশ কৰিব ॥৬॥ পৰ্বতেই হওক, বিলতেই হওক বা পিডনিতেই হওক, হস্তী-বনৰ অধ্যক্ষই হস্তী-বনৰ বন্ধকসকলৰে সৈতে (ইয়াৰ) সীমা, প্ৰৱেশ-পথ আৰু নিষ্ক্ৰমণ-পথ জানি লৈ সেই হস্তী বন্ধা কৰিব ॥৭॥ হাতী বন্ধা লোকক মাৰি পেলাব ॥৮॥ স্মৰণীয় হাতীৰ দাঁত যদি কোনোবাই আনি দিলে, তেওঁক চোৱা চাৰি পদ পুৰস্কাৰ দিব ॥৯॥

হাতী-বখীয়া, ভৰিত বান্ধা লগোৱা মানুহ, সীমান্তবন্ধী, বনবাসী আৰু অনুচৰ লগত লৈ আৰু হাতীৰ মৃত আৰু গোৰুৰেৰে নিজৰ গাব গোম্ব লুকাই ৰাখি হস্তী-বনৰ পহৰীয়া-বিলাকে জ্ঞাতকীৰ ডালেৰে নিজকে লুকাই পিচোটো বা সাতোটা কালী মাইকী হাতীৰ সহায়ত শোৱা ঠাই, ভৰিৰ খোজ, বিস্তা আৰু লৈৰ পাৰ বাহোৱাৰ স্ৰাৰা হাতীৰ জাকৰ আকাৰ নিৰ্ণয় কৰিব ॥১০॥ তেওঁবিলাকে এটা নিবন্ধ (record) ৰাখি জাকত চৰা, অকলে চৰা, জাকহীন, দলপতি, দ'তাল, বলিৱা, পোৱালি নে বাম্বকলৰা বুকালি হোৱা (ইত্যাদি স্বভাৱ) জানিব ॥১১॥

হাতী শিকোৱা মানুহৰ বিচাৰ অনুসৰি ভাল লক্ষণ আৰু চৰিত্ৰৰ হাতী ধৰিব ॥১২॥ যজ্ঞৰ (যজুত) বিজয় প্ৰধানকৈ হাতীৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে ॥১৩॥ কনক, জীতি কিশাল খৰীবেৰে প্ৰাণ লাশ কৰা কামত সকল পতিকে হাতীয়ে শব্দসৈন্য, বৃহৎ, দুৰ্গ আৰু হাউনী ধ্বংস কৰিব পৰে ॥১৪॥

কলিপা আৰু জল বেশত হোজ হাতী শ্ৰেষ্ঠ : প্ৰাজ, ক্ৰোধি আৰু কৰুণত হোৱা যজ্ঞৰ বুলি পৰিগণিত ॥১৫॥

ডাৰ ভিতৰত সোণাৰ আৰু পতন (সিহু) বেশী হাতী বিক্ৰম।

এই সকলোবিলাকৰে শিষ্কাৰ ৰোগে সাহস, বেগ আৰু তেজ বৰ্ধিত
হয় ॥১৬॥

কোটিচীয়া অৰ্ধশস্যৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বোতলৰ অদ্ভুতপৰ্বাণী জীৱ
বন্দবস্ত” নামৰ দ্বিতীয় (আবিস্কাৰপৰৱৰ্তী ২০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

তৃতীয় অধ্যায়

একবিংশ প্ৰকৰণ : দুৰ্গ-নিৰ্মাণ

দেশৰ সীমান্তত চাৰিওফালে যুদ্ধৰ সবজামেৰে সজ্জিত প্ৰাকৃতিক দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰাৰ—
শ্বীপৰ মাজত নাইবা পানীয়ে বেড়ি থকা ঠাইত জল-দুৰ্গ, শিলাময় ঠাইত বা গুহাত
পৰ্বত-দুৰ্গ, শূন্য আৰু জোপোহা নাইকিয়া বা লুপীয়া ঠাইত মৰুভূমি-দুৰ্গ, পানী থকা
পলসুৱা ঠাইত বা জোপোহা গছৰে পৰিপূৰ্ণ ঠাইত বন-দুৰ্গ ॥১৭॥ ইয়াৰ ভিতৰত নদী আৰু
পৰ্বতীয়া দুৰ্গ দেশৰক্ষীসকলৰ নিবাস-স্থান; মৰুভূমি-দুৰ্গ আৰু বন-দুৰ্গ বনচৰসকলৰ
নিবাস-স্থান নাইবা বিপদত লুকাই থকা ঠাই ॥২২॥

নদীৰ সঙ্গমত, প্ৰাকৃতিক সৰোবৰেই হওক বা কৃত্ৰিম পদ্ধতিয়েই হওক—তেনেকুৱা পানী
নদীকোৱা হুদৰ পাবত, ঠাই অনুসৰি ঘৰণীয়াকৈ, দীঘলীয়াকৈ, দীঘ-পাতলৈ সমানকৈ,
দক্ষিণ ফালেদি পানী বৈ থকা, বেপেৰুৱা নগৰৰ লগত স্থল-পথ বা জল-পথেৰে সংযুক্ত,
বাস্তু-বিদ্যাত পাৰ্গতসকলে অনুমোদন কৰা দেশৰ কেন্দ্ৰ ঠাইত, কৰ-আদা উঠাবৰ কলমে
সদৰ স্থান “স্থানীয়” নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥৩০॥

ইয়াৰ চৌপাশে প্ৰত্যেকপৰৱৰ্তী এক দণ্ড আঁতৰত, চৌধ, বাৰ আৰু দহ দণ্ড বহল, বহলৰ
তিনি-চতুৰ্থাংশ বা অৰ্ধাংশ দ, ওপৰৰ বিস্তাৰৰ তিনি ভাগৰ এভাগ বহল তলৰ, নাইবা শিলেৰে
বন্ধোৱা বৰ্গক্ষেত্ৰাকাৰ তলৰ (অৰ্ধাংশ থিয় গৰাৰ), নহলে শিলেৰে বা ইটাৰে বন্ধোৱা দাঁতিৰ,
(প্ৰাকৃতিক নিজৰাৰ) পানীয়ে ঢাকি পোৱা বা অন্য ঠাইৰপৰা অহা পানীৰে প্ৰপূৰিত, অতিৰিক্ত
পানী বাহিৰলৈ উলিয়াই দিবৰ ব্যৱস্থা থকা, পদ্মকল আৰু ঘৰিয়ালেৰে পূৰ্ণ তিনিটা খাল
খন্দাৰ ॥৪॥

খালৰপৰা চাৰি দণ্ড আঁতৰত, ছয় দণ্ড ওখ, সদৃশহত, ইয়াৰ দুগুণ বহল, (ঘাটি) ওপৰলৈ
দম কৰি মন্তৰ নিচিনা কৰা পিঠিৰে, কলহৰ দৰে দাঁতিৰে, হাতী আৰু গৰুৰে খজকোৱা,
কিটীয়া জোপোহা গছ থকা আৰু বিহ-লতাৰে ঢাকি ৰখা ঘাটিৰ গড় তুলিব ॥৫॥ বাকী ঘাটিৰে
বসতিপূৰ্ণ অঞ্চলৰ দ ঠাইবোৰ আৰু বাজ-ভয়নক চৌপাশটো পূৰাব ॥৬॥

গড়ৰ ওপৰত বহলতকৈ দুগুণ ওখ, ইটাৰে নিৰ্মিত, যুদ্ধ বা অশুদ্ধ হিছাপে ৰাখ
“হস্ত”ৰপৰা চৌৰিখ “হস্ত”লৈকে উচ্চ, ওপৰত বথ সঞ্চালন কৰিব পৰা, তাল-গছৰ গাৰ
আকৃতিৰ আৰু ওপৰটো ঢোল আৰু বাস্তবক দুৰৰ আকৃতিৰ (শিলেৰে সজোৱা) প্ৰাক্ষৰ
(দেৱাল) নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥৭॥ নাইবা বহল শিলৰ পাটেৰে গাঁথ পৰ্বতৰ নিচিনা কৰিব, কিন্তু
কোঁতৰাও কাঠেৰে নাসাজিব ॥৮॥ কাষৰ ভাত জুই লুকাই থাকে ॥৯॥

(দেৱালৰ) বহলৰ সৈতে বৰ্গাকাৰ, উচ্চভাৱে সৈতে সমান দীঘলৰ, নয়া খটখটি থকা আৰু

প্রত্যেকবপৰা দ্বিগুণ দণ্ড (= ৪ হস্ত) আঁতৰ অট্টালকবোৰ সজাব ॥১০॥ দূটো অট্টালকৰ (চুড়া-বন্ধত ঘৰৰ) মাজত প্ৰস্থৰ ডেৰ গুণ দীঘল দূৰমহলীয়া প্ৰতোলী (চুড়া) বৰ-চ'ৰাৰে সৈতে নিৰ্মাণ কৰাব ॥১১॥ অট্টালক আৰু প্ৰতোলীৰ সৌম্যজতে ফুটো থকা মজুপত তন্ত্ৰাত ঢাকনী দি তিনি কাঁড়ীৰ বন্ধৰ অধিষ্ঠান স্বৰূপ এখন ফলক নিৰ্মাণ কৰাব ॥১২॥ মাজৰ ঠাইবোৰত দুই হস্ত বহল আৰু তাৰ চাৰিগুণ দীঘল দেৱপথ নিৰ্মাণ কৰাব ॥১৩॥

এক দণ্ড বা দুই দণ্ড বহল বাট বাম্ধিব আৰু অনাক্ৰমণীয় স্থানত প্ৰধাৰনিকা (run-way) আৰু নিস্ত্ৰমণ-স্বাৰ নিৰ্মাণ কৰাব ॥১৪॥

দুৰ্গৰ বাহিৰত “জানুভজনী” (শত্ৰুক ফাস্তত পেলাবৰ কাৰণে পতা এবিধ জাল), গোজৰ দম, খাল, লুকাই বখা ফাস্ত, কাঁইটীয়া তাঁৰ, ‘সাপৰ পিঠি’, ‘তালৰ পাত’, ‘তিনি শূঙ্গ’, ‘কুকুৰৰ দাঁতৰ পাৰি’, ‘লোহাৰ ডাং’, ভৰি সোমাই যোৱা গাঁত, কেৰাহি আৰু কুঁৱা থকা (অৰ্থাৎ এইবোৰেৰে ঢাকি বখা) এটা গোপন বাট কৰি ৰখাব ॥১৫॥

আৰু দেৱালৰ দুই দাঁতিত ডেৰ দণ্ড বিস্তৃত একোটা ভেৰাৰ মূৰৰ আকৃতিৰ মূৰ্তি সাজি পাঁচ বৰ্গদণ্ডবপৰা এক এক দণ্ড বন্ধি কৰি আঠ বৰ্গদণ্ডলৈকে বা দৈৰ্ঘ্যতকৈ এক ষষ্ঠাংশ বা এক অষ্টমাংশ বেছি, প্ৰতোলীৰ ছটা চৰ্টিৰ ঠাই থকা বৰ্গাকাৰ স্ৰাৰ নিৰ্বেশ কৰাব ॥১৬॥ পোন্ধৰ “হস্ত”ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এক এক “হস্ত”কৈ বেছি কৰি ওঠৰ হস্ত পৰ্যন্ত তলাবিলাক উচ্চ কৰাব ॥১৭॥ স্তম্ভৰ পৰিধি দৈৰ্ঘ্যৰ এক-ষষ্ঠাংশ, মাটিৰ তলৰ পোতৰ দুৰ্গুণ আৰু চুড়াৰ (পৰিধি দৈৰ্ঘ্যৰ) এক-চতুৰ্থাংশ হব ॥১৮॥

তলৰ তলাৰ এক-পঞ্চমাংশ স্থান জুৰি চ'ৰা, কুঁৱা আৰু সীমাগৃহ থাকিব ॥১৯॥ এক-দশমাংশ ঠাই জুৰি মুখামুখিকৈ দুটা মণ্ড থাকিব আৰু মাজতে এটা সবু ঘৰ থাকিব ॥২০॥ আৰু এই তলাৰ আধা উচ্চতাৰে স্তম্ভৰে সৈতে এক অট্টালিকা থাকিব ॥২১॥ গোটেইটোৰ (দুৰ্গৰ) নিৰ্মাণ-ভূমিৰ আধা বা এক-তৃতীয়াংশ কালিৰে, দাঁতিকেইটা ইটাৰে বন্ধোৱা, বাওঁফালে বাওঁফালৰপৰা সোঁফাললৈ উঠিব পৰা চিৰিৰে ওপৰৰ কক্ষা থাকিব ॥২২॥ তোবণৰ চুড়া দুই “হস্ত” ওখ কৰাব ॥২৩॥ দুৱাৰৰ দুই কপাটে দ্বিপঞ্চমাংশ স্থান অধিকাৰ কৰিব ॥২৪॥ (দুৱাৰত) দুডাল লোহাৰ ডাং থাকিব ॥২৫॥ খিলিটো একে অৰিষ্টি ওখ কৰিব ॥২৬॥ পঞ্চ “হস্ত” (ওখ) এখন কাষৰীয়া দুৱাৰ থাকিব ॥২৭॥ হাতীক বাধা দিবৰ বাবে চাৰি ডাল (লোহাৰ) ডাং থাকিব ॥২৮॥ “হস্তিনথ” (পাৰ্ব-প্ৰবেশ) স্ৰাৰৰ আধা হ'ব ॥২৯॥ দলংখন মূৰৰ সমান (বহল) আৰু কোঁচাই থব পৰা কৰিব, নাইবা শূকান ঠাইত মাটিৰে সাজিব ॥৩০॥

দেৱালৰ সমান বহলৰ মূৰ নিৰ্দিষ্ট কৰি, তিনি ডাগৰ এডাগ গুঁইৰ মূৰৰ নিচিনা কৰি গোপদ-স্ৰাৰ সজাব ॥৩১॥ দেৱালৰ মাজত কুঁৱা খান্দি পদুৰিণী-স্ৰাৰ সজাব; প্ৰত্যেকবপৰা ভেৰ দণ্ড দৰত চাৰিটা চ'ৰাৰে সৈতে, বিস্থা বাধি কুমাৰীপদ-স্ৰাৰ নিৰ্মাণ কৰিব; এটা দুলীয়া খালী ঘৰ সাজি মূৰদক-স্ৰাৰ সজাব; নাইবা ভূমি আৰু দ্ৰব্য অনুসৰি স্ৰাৰ নিৰ্মাণ কৰাব ॥৩২॥

(পথালিতকৈ) এক-তৃতীয়াংশ অধিক দীঘল খাল কটাই সামগ্ৰী-ভাণ্ডাৰ তৈয়াৰ কৰাব ॥৩৩॥

তাৰ জিল, কোৰ, কুঠাৰ, কাঁড়, কোঁচ, যাঁঠ, হাড়ুৱী, লাঠি, চক্ৰ, বশ্ৰ, লতাখি, কমাৰে সজা শূল, মূৰত জোং থকা বাঁহ, উটৰ ডিঙিৰ নিচিনা

১. সাপৰ পিঠি, ‘তালৰ পাত’, ‘তিনি-শূঙ্গ’, ‘কুকুৰৰ দাঁতৰ পাৰি’—এইবোৰ লো বা কঠোৰে সজা বস্তুনিৰ্বেশ।

বাচন, জুই জলা বস্তু আৰু “কুপ্যাধ্যক্ষ” প্ৰকৰণত উক্ত সকলো দ্ৰব্যকে জমা
কৰি ৰাখিব ॥৩৪-৩৫॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশতাব্দৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ স্থিতিৰ অধিবসনৰ অন্তৰ্গত “দুৰ্গ-নিৰ্মাণ” নামৰ ভূতীয়
(অৰ্ধশতাব্দ ২৪তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুৰ্থ অধ্যায়

স্বাৰিংশ প্ৰকৰণ : দুৰ্গৰক্ষিত নগৰৰ বিন্যাস

পূবপৰা পশ্চিমলৈ যোৱা তিনিটা ৰাজ-আলি আৰু উত্তৰপৰা দক্ষিণলৈ যোৱা তিনিটা
ৰাজ-আলিৰে নগৰৰ জনবসতিপূৰ্ণ অঞ্চল বিভক্ত কৰিব ॥১॥ ইয়াত বাৰখন দুৱাৰ থাকিব,
পানীৰ সুবন্দবস্ত থাকিব, নলা আৰু মাটিৰ তলৰ ৰাস্তা থাকিব ॥২॥

আলিবিলাক চাৰি দণ্ড বহল হ'ব ॥৩॥ ৰাজমাৰ্গ আৰু দ্ৰোণমুখ, স্থানীয়, গাওঁ-অঞ্চল
আৰু চৰণীয়া পথাৰৰ বাটবোৰ তথা পোতাশ্ৰম, বৃহৎ, শ্মশান আৰু গাৱঁৰ বাটবোৰ বহলে
আঠ দণ্ড হ'ব ॥৪॥ জলসিঞ্চন-বান্ধ আৰু বনৰ মাৰ্গ চাৰি দণ্ড, হাতীৰ বাট আৰু পথাৰৰ মাজৰ
বাট দুই দণ্ড, বথৰ পথ পাঁচ অৰাছ, গৰুৰ বাট চাৰি (অৰাছ), ক্ষুদ্ৰ জন্তু আৰু মানুহৰ বাট
দুই (অৰাছ) বহল কৰিব ॥৫॥

চতুৰ্গৰ বাসৰ উপযোগী অতি সুন্দৰ ভেটিত ৰাজ-অট্টালিকা (নিৰ্মাণ কৰাব) ॥৬॥
জনবসতিপূৰ্ণ অঞ্চলৰ মাজ ভাগৰ উত্তৰফালে নৱমাংশত নিৰ্দিষ্ট বিধান অনুসৰি উত্তৰমুৱাকৈ
বা পূবমুৱাকৈ অন্তঃপুৰ নিৰ্মাণ কৰাব ॥৭॥

তাৰ পূৰ্বোত্তৰ ভাগত আচাৰ্য আৰু পুৰোহিতৰ বাসগৃহ, বজ্জ-স্থান, জল-স্থান আৰু
মন্ত্ৰী-ভৱন নিৰ্মাণ কৰিব; পূব-দক্ষিণ ভাগত বন্ধন-শালা, হস্তী-শালা আৰু খাব-বাৰুদৰ ঘৰ
নিৰ্মাণ কৰিব ॥৮॥ তাৰ পিছত পূবৰফালে সুবাসিত দ্ৰব্য, ফুল আৰু পানীৰ বিক্ৰেতাসকলক
প্ৰসাধন-প্ৰস্তুতকাৰীসকলক আৰু ক্ষুণ্ণসকলক বহুৱাব ॥৯॥

ৰাজ-ভঁৰাল, বিগণন-দপ্তৰ আৰু লেখ্যদপ্তৰ আৰু ৰাজ-ভৱণত নিযুক্তসকলৰ আবাস-
বিলাক দক্ষিণ-পূব ভাগত থাকিব; দক্ষিণ-পশ্চিম ভাগত বন-সম্পদৰ ভঁৰাল আৰু অস্ত্ৰাগাৰ
থাকিব ॥১০॥ তাৰ পিছত দক্ষিণফালে নগৰৰ শস্য-বেপাৰী, কাৰখানাৰ বিষয়া, সৈন্যাধিকাৰ,
পত্ৰায়, মদ আৰু মংসৰ বেপাৰী, বেষ্যা, লুণ্ঠকী আৰু ষৈশ্যসকলক বহুৱাব ॥১১॥

পশ্চিম-দক্ষিণ ভাগত গাধা আৰু উটৰ আশ্ৰয়ালয় আৰু (অন্তঃপুৰৰ) কৰ্মশালা, পশ্চিম-
উত্তৰ ভাগত খান-বাহন আৰু বথ-শালা বহুৱাব ॥১২॥ তাৰ পিছতপৰা পশ্চিমে দিশলৈ উণ,
সূতা, বাঁহ, চাৰুখা, বৰ, অস্ত্ৰ আৰু ঢালৰ কাৰিকৰসকলক আৰু শূদ্ৰসকলক বহুৱাব ॥১৩॥

উত্তৰ-পশ্চিম ভাগত গুদাম-ঘৰ আৰু দেৱাইখানা, উত্তৰ-পূব ভাগত কোষাগাৰ, গোহালি
আৰু ঘোঁৰা-শৃঙ্গ ৰাখিব ॥১৪॥

নগৰৰ আৰু বজাৰ উপাস্য দেৱতা, লোহা আৰু বাকি কাৰিকৰ আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ ভাৰপৰা
উক্ত দিশলৈ থাকিব ॥১৫॥

জনবসতি বন্ধন ঠাইৰ অবেকটনৰ মাজত খেৱা, ভাঁতী, দাঁজ আদি শ্ৰেণী আৰু বিদেশী
সদাসকলক বহুৱাব ॥১৬॥

নগৰৰ মাজত অপৰাজিত, অপ্ৰতিহত, অয়ন্ত, আৰু বৈজয়ন্তৰ মঠ আৰু পিত্ৰ, বৈভৱণ, অশ্বিন, শ্ৰী আৰু মদিৰাৰ মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰাব ॥১৭॥ নিজ নিজ স্থান অনুসৰি বাম্পুদেৱতা-সকলক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব ॥১৮॥ (নগৰৰ) স্মাৰবিলাক ব্ৰহ্মা, ইন্দ্ৰ, বম, সেনাপতিৰ স্মাৰা অধিষ্ঠিত হ'ব ॥১৯॥ (নগৰৰ) বাহিৰত খালবপৰা এশ ধনুঃ আতৰত বিহাৰ, তীৰ্থস্থান, কুজবন আৰু পানী ধোণানৰ ব্যৱস্থা কৰিব আৰু নিৰ্দিষ্ট দিশত দিগ্‌দেৱতাসকলক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব ॥২০॥

বৰ্ণশ্ৰেষ্ঠসকলৰ কাৰণে শ্মশানৰ উত্তৰ বা পূব ভাগ আৰু বৰ্ণত নীচসকলৰ কাৰণে শ্মশানৰ দক্ষিণ ভাগ ৰাখিব ॥২১॥ তাক উল্খন কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥২২॥

শ্মশানৰ দাঁতিত নাস্তিক আৰু চণ্ডালসকলক বসবাস কৰিবলৈ দিব ॥২৩॥

পৰিয়ালৰ সীমা কাৰখানাৰ স্থানৰ (আৱশ্যকতা) অনুসৰি নিৰ্ধাৰণ কৰিব ॥২৪॥ (বজাৰ) অনুমতি লৈ তাত ফল আৰু ফলৰ বাগান, শস্য আৰু পণ্যপ্ৰব্যৰ গদাম সজাব ॥২৫॥ দহোটা পৰিয়ালৰ সনষ্টিৰ আৱেণ্টনীয়েই (তেওঁলোকৰ কাৰণে) এটা কুঁৱাৰ স্থান ॥২৬॥

সকলো ধৰণৰ তেল, শস্য, চেনি, লোণ, সুবাসিত দুবা, ঔষধ, শূকান পাচলি, গৰুৰ আহাৰ, শূকান মণ্ডহ, খেৰ, কাঠ, ধাতু, ছাল, এঙাৰ, সিব (স্নায়ু), বিহ, খজা, বাঁহ, গছৰ বাকলি, সাৰ-কাঠ, অস্ত্ৰ, ঢাল আৰু শিলৰ কাৰণে অনেক বছৰ ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা গদাম ঘৰ সজাব ॥২৭॥ নতুনৰে পুৰণিৰোৰ বদলাই থাকিব ॥২৮॥

এজনতকৈ বেছি সেনাধ্যক্ষৰ তলত হস্তী, অশ্বাৰোহী, ৰথী আৰু পদাতি সৈন্য সন্নিবেশ কৰি ৰাখিব ॥২৯॥ কাৰণ এজনতকৈ বেছি অধ্যক্ষ থকা সৈন্য পৰম্পৰে ভয় কৰি গৰুৰ প্ৰৰোচনাৰ ৰণ নহয় ॥৩০॥

ইহাৰ স্মাৰাই অস্তপালৰ দুৰ্গৰ বিন্যাসো ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৩১॥

ৰাষ্ট্ৰৰ অনিষ্টসাধক বাহিৰৰ মানুহক ৰাজ-পুৰীত থাকিবলৈ নিদিব ।

এওঁবিলাকক ডেওঁ গাৱলৈ ছিঁয়াভিন্ন কৰি পঠিয়াব; নহ'লে ডেওঁলোকক

সকলো প্ৰকাৰ কৰ দিবলৈ বাধ্য কৰাব ॥৩২॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ “দুৰ্গবাক্ত নগৰৰ বিন্যাস” নামৰ চতুৰ্থ (আবল্গণপৰা ২৫তম), অধ্যায় সমাপ্ত ।

পঞ্চম অধ্যায়

প্ৰয়োজিৎ প্ৰকল্প : সন্থিধাতাৰ (ভ'বালৰ অধিকাৰী বিহাৰ) লগত-ৰক্ষ

সন্থিধাতাই কোলগুহ, পণাগুহ, কোন্ডাগাৰ, কুপাগুহ, অস্তাগাৰ আৰু বন্দীশাল নিৰ্মাণ কৰাব ॥১॥

এটা চাৰিকোণীয়া পানী আৰু জেকা নথকা খাল খনাই, দুয়ো দাঁতি আৰু তালি ডাঙৰ ডাঙৰ পিলেৰে বন্ধাই তেওঁ এটা ঘাটৰ লগত সন্ধান হৈ থকাকৈ বজবুত সাৰ-কাঠৰ পজাৰ লগোৱা তিনি মহলীয়া ভূগৰ্ভস্থ গুহ নিৰ্মাণ কৰাব; সেই বজবুত নানা (কেটোলাৰ) বিভাজ থাকিব, মাজিয়া আৰু ওপৰ মহলাৰ তালি সুদৃঢ় হ'ব লাগিব, দুৱাৰ এখন থাকিব, বজবুত খটখটি থাকিব আৰু ই দেৱতাৰ মূৰ্তিৰে আচ্ছাদিত হ'ব ॥২॥ তাৰ ওপৰত ডেওঁ কোলগুহ

নিৰ্মাণ কৰাৰ; এই কোণগৃহৰ দূইফালে (প্ৰৱেশ) নিৰ্মিত হ'ব (অৰ্থাৎ দূইফালে দূৱাৰ নকৰাকৈ বেৰ দিব); তাত এটা প্ৰৱেশ-কক্ষ থাকিব যিটো ইটোৰে নিৰ্মিত হ'ব আৰু তাৰ চাৰিওফালে কম্বুৰে পূৰ্ণ খাল থাকিব; অথবা তেওঁ (মাটিৰ ওপৰত কেৱল এটা) অট্টালিকা সজাব ॥৩০॥ দেশৰ সীমান্তত বিপদৰ (প্ৰতিকাৰৰ) অৰ্থে মৃত্যু-দংশনৰে দণ্ডিত লোকসকলৰ দ্বাৰা এটা গুৰ্বানিধি (স্থায়ী ধন সঞ্চয় কৰি ৰাখিবলৈ মাটিৰ তলত কৰা ঘৰ) নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥৩১॥

(তেওঁ) গোৰা ইটাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত স্তম্ভবৃত্ত, চাৰিফালে চাৰিটা শালা থকা, এখন দূৱাৰ থকা, বহুত খোটাৰি আৰু মহলাবৃত্ত আৰু দূৱাফালে কোপোলা স্তম্ভৰ মাজেদি পলাই যাব পৰা বাট থকা পণ্যগৃহ (গদ্যদাম-ঘৰ) আৰু কোষ্ঠাগাৰ (খাদ্যদ্রব্য মজুত ৰখা ঘৰ) নিৰ্মাণ কৰাৰ; (পণ্যগৃহ আৰু কোষ্ঠাগাৰৰ) মাজত বহুত দীঘলীয়া শালাবিশিষ্ট, বেৰৰ চাৰিওফালে খোটাৰি থকা কুণ্যগৃহ (বনজ সম্পদ ৰখা ঘৰ) নিৰ্মাণ কৰাৰ; সেই একে ধৰণৰে (কিন্তু) ভূগৰ্ভস্থ গৃহ থকা আৱুৰাগাৰ (অস্তাগাৰ) নিৰ্মাণ কৰাৰ আৰু ধৰ্মস্থৰ (বিচাৰকৰ) দ্বাৰা দণ্ডিত আৰু উচ্চপদস্থ বিষয়াসকলৰ দ্বাৰা দণ্ডিত অপৰাধীসকলৰ কাৰণে, তিবোতা আৰু পুৰুষৰ কাৰণে বেলেগ বেলেগ কোঠা থকা (অপৰাধী) পলাই যাব নোৱৰাকৈ খোটাৰিবোৰ সুৰক্ষিত কৰাৰ বন্দবস্ত থকা বন্ধনাগাৰ (বন্দীশালা) নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥৩২॥

সকলোবোৰ গৃহৰে শালাবোৰৰ (চাৰিওফালে) খাৱৈ থাকিব, তাত পানীৰ কুৱা, পাইখানা, স্নানগৃহ, জ্বপ্নি আৰু বিষ সম্পৰ্কে সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থা, মেকুৰী আৰু নেউল ৰাখি লোৱা বকল-ব্যৱস্থা আৰু নিজ নিজ ইণ্টাৰেডাৰ পূজাৰ ব্যৱস্থা থাকিব ॥৩৩॥

কোষ্ঠাগাৰত বৰষুণৰ পৰিমাণ ল'বলৈ এক অৰ্দ্ধাঙ্গ (বহল) মূৰৰ এটা গাঁত কৰাৰ ॥৩৪॥

(সংনিধাতাই) সেই সেই বস্তু সম্পৰ্কে অভিজ্ঞ লোকসকলৰ সহায়ত পুৰণি আৰু নতুন মণি, মূল্যবান বস্তু, কম মূল্যৰ বস্তু আৰু বনজ সম্পদ আহৰণ কৰিব ॥৩৫॥ এই (বস্তু)বোৰৰ ভিতৰত মণি জাল কৰিলে, কৰোঁতাৰ আৰু কৰাওঁতাৰ ওপৰত উত্তম সাহস-দণ্ড প্ৰয়োগ কৰিব, মূল্যবান বস্তু জাল কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড আৰু কম মূল্যৰ বস্তু আৰু বনজ সম্পদ জাল কৰিলে সেই সেই বস্তু (ক্ষতিপূৰণৰূপে) দিব লাগিব আৰু তাৰ মূল্যৰ সমান অৰ্ধদণ্ড ভৰিব ॥৩৬॥

ৰূপদৰ্শকে (মুদ্ৰা-পৰীক্ষকে) বিশুদ্ধ বুলি গ্ৰহণ দিলেহে (ৰাজ-কোষৰ কাৰণে) টকা-পইচাৰ মুদ্ৰা গ্ৰহণ কৰিব ॥৩৭॥ জাল মুদ্ৰাবোৰ কাটি পেলাব ॥৩৮॥ (জালমুদ্ৰা) অনা লোকক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৩৯॥

তেওঁ পৰিষ্কাৰ, (ওজনত) পূৰ্ণ আৰু নতুন শস্য (কোষ্ঠাগাৰৰ কাৰণে) সংগ্ৰহ কৰিব ॥৪০॥ ইয়াৰ বিৰুদ্ধে গৃহৰ শস্য আনোতাৰ মূল্যৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব ॥৪১॥

ইয়াৰ দ্বাৰা পণ্যদ্রব্য, বনজ সম্পদ আৰু অস্ত-শস্ত্ৰ (সংগ্ৰহ) সম্পৰ্কেও বৃজোৱা হ'ল ॥৪২॥

সকলো (ৰাজকীয়) বিভাগতে কাম কৰা শ্ৰুত (উচ্চ বিষয়া), উপশ্ৰুত (তলতীয়া বিষয়া)

১ মৃত্যুদণ্ডৰে দণ্ডিত লোকৰ দ্বাৰা গুৰ্বানিধি নিৰ্মাণ কৰোৱাৰ তাৎপৰ্য এনে যে কামটো শেষ হোৱাৰ পিছত সিহঁতৰ প্ৰাণদণ্ড হলে বজাৰ ৰাখিব আন কোনোৱে এই কথা নেকানিব।

২ ৰাজকোষত গৃহবোৰৰ নিজ নিজ ইণ্টাৰেডা আছে; যেনে কোণগৃহৰ ইণ্টাৰেডা কৈশানৰ, কোষ্ঠাগাৰৰ সীতা, পণ্যগৃহৰ প্ৰী, কুণ্যগৃহৰ ইশাল, আৱুৰাগাৰৰ অক্ষ আৰু বন্ধনাগাৰৰ ইণ্টাৰেডা ৰৱ আৰু বহু।

আব্দ জব্দপদৰ্শ (চতুৰ্থ শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰী) সকলে যদি এক পণৰপৰা (ক্ৰমে) এক পণ এক পণকৈ বাঢ়ি চাৰি পণলৈকে টকা আত্মসাৎ কৰে তেনেহ'লে (ক্ৰমে) প্ৰথম সাহস-দণ্ড, মধ্যম সাহস-দণ্ড, উচ্চম সাহস-দণ্ড আব্দ মৃত্যুদণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব ॥১৬॥ ৰাজকোষৰ অধিকাৰী পদৰ্শে কোষৰ টকা খালে, তেওঁৰ প্ৰাণদণ্ড হ'ব ॥১৭॥ তেওঁৰ লগত সহযোগ কৰাসকলৰ (উক্ত) দণ্ডৰ আধা হ'ব ॥১৮॥ যদি তেওঁলোকে নজনাকৈ (টকা আত্মসাৎ) হয়, তিবন্ধকাৰ কৰি এৰি দিব ॥১৯॥

চোৰে যদি বলপূৰ্বক (ৰাজ-কোষৰ) টকা চুৰি কৰে, তাক যাতনা ভোগ কৰাই বধ কৰিব ॥২০॥

সেই কাৰণে সংনিধাতাই বিশ্বস্ত লোক তলতীয়া কৰ্মচাৰীৰূপে লৈ ৰাজ-কোষ গাঁঢ় ভূলিব ॥২১॥

সংনিধাতাই বাহ্য (গাওঁ-অঞ্চলৰপৰা হোৱা) আয় আৰু আভ্যন্তৰ (নগৰত হোৱা) আয়ৰ কথা জানি ৰাখিব; আনকি এশ বছৰ আগেয়ে (কি আয় হৈছিল) তাকো জানিব লাগিব যাতে কি খৰচ হ'ল, কি বাকী থাকিল আব্দ কিমান সংগ্ৰহ হৈছিল সন্ধানলৈ বেন ৰিমোৰত নপৰে ॥২২॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধিকা-প্ৰচাৰ” নামৰ শ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সংনিধাতাৰ সঞ্চয়-কৰ্ম” নামৰ পঞ্চম (আবলম্ব্যপৰপৰা ২৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়

চতুৰ্বিংশ প্ৰকৰণ : সমাহৰ্তাৰ ৰাজস্ব-প্ৰৱৰ্তন

সমাহৰ্তাই (ৰাজস্ব নিৰ্ধাৰণ আৰু সংগ্ৰহকাৰী সাধাৰণ প্ৰশাসনৰ দায়িত্বপ্ৰাপ্ত প্ৰধান বিষয়া) দুৰ্গ, ৰাষ্ট্ৰ, খনি, জলসিঞ্চন-ব্যৱস্থা, বন, পশুৰ পাল আৰু বাণিজ্য-পথৰ—(এই প্ৰধান আয়ৰ বাটবোৰৰ) ওপৰত চকু ৰাখিব ॥১॥

শুল্ক, জৰিমনা, ভৰ আৰু ওজনৰ প্ৰমিতীকৰণ, নাগৰিক (নগৰৰ অধ্যক্ষই কৰা জৰিমনা), লক্ষণাধ্যক্ষ (টংকশালৰ অধ্যক্ষই মূদ্ৰা পৰীক্ষণ আদি কৰি পোৱা ধন), মূদ্ৰাধ্যক্ষ (পৰিচয়-পত্ৰ আদি দি পোৱা মাচুল), সুৰা, কচাইখানা, সুতা, তেল, ঘিউ, চোনি, সোণাৰি, পণ্য-দ্রব্যৰ বজাৰ, গগিকা, জুৱা, ঘৰ-বাৰী, কাৰু-সঞ্চ আৰু শিল্পী-সঞ্চ, মন্দিৰ-অধ্যক্ষক, (নগৰৰ) স্ৱাৰত আদায় কৰা ধন আৰু বহিৰাগত লোকৰপৰা আদায় কৰা ধন (২-৪-৩২)—এইবোৰ (আয়ৰ বাটৰ নাম) দুৰ্গ ॥২॥

কৃষিজাত দ্ৰব্য (২-২৪). ভাগ (ব্যক্তিগত ভূমিত কৰা খেতিৰ ঘট্যাংশ), সাময়িক কৰ, কৰ, বেপাৰী, পাৰ-ঘাটৰ ৰক্ষক, নদী পাৰ হোৱা মাচুল, নাও-জাহাজ, পোতাশ্ৰয়, চৰণীয়া পথৰ, পথ-কৰ, ভূমি-জৰীপ, চোৰ ধৰা—এইবোৰ (আয়ৰ বাটৰ নাম) ৰাষ্ট্ৰ ॥৩॥

সোণ, ৰূপ, হীৰা, মণি, মৃৎ, প্ৰহাৰ, অশ্ব, (সোণ-ৰূপৰ বাহিৰে আন) ধাতু, সৈন্য আৰু মাটি, শিল আৰু দুৱৰপৰা পোৱা আকৰ (২।১২।১১)—এইবোৰ (আয়ৰ বাটৰ নাম) খনি ॥৪॥

ফুলৰ ৰাশিচা, ফলৰ ৰাশি, শাক-পাচলিৰ ৰাশিচা, পানীত হোৱা শস্যৰ পথাৰ আৰু মূলৰপৰা হোৱা খেতি (আদা, হালধি আদি)—এইবোৰ (আয়ৰ বাটৰ নাম) মেতু ॥৫॥

জন্তু বখা বেব, মৃগবন, দ্রব্যবন (বনজ সম্পদ থকা বন), হস্তীবন—এইবোৰ (আন্নৰ বাটৰ নাম) বন ॥৬॥

গৰু-মহ, ছাগলী-ভেৰা, গাধ-উট, ঘোঁৰা-খচ্চৰ—এইবোৰ (আন্নৰ বাটৰ নাম) হজ (পশু-পাল) ॥৭॥

জল-পথ আৰু স্থল-পথ—এই দুই (আন্নৰ বাটৰ নাম) বৰিষ্ক-পথ ॥৮॥ এইবোৰক জলপথবীৰ (অৰ্থাৎ আন্নৰ উপায়ৰ সমষ্টি) বোলা হয় ॥৯॥

মূলা, অংশ, ব্যাজী (ৰাজ-ভঁৰাললৈ কিনি লোৱা শস্যাদিৰ নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ওপৰত আৰু এণ ভাগৰ পাঁচ ভাগ বেছিকৈ লোৱাৰপৰা হোৱা আন্ন), পৰিষ (একচেটিয়া ব্যৱসায়ৰ কাৰণে দিব লগীয়া কৰ), নিৰ্ধাৰিত কৰ, ৰূপিক (ৰূপদৰ্শকে মূদ্ৰা প্ৰস্তুতকাৰীৰ ওপৰত লগোৱা এণ ভাগৰ আঠ ভাগ ৰূপ কৰ—২।২২।২৬) আৰু অত্যৱ (বিচাৰকে আৰু অধ্যক্ষ-সকলে বিধান কৰা দণ্ড)—এইবোৰ আন্নমূখ (আন্নৰ শিতান) ॥১০॥

দেৱপূজা, পিতৃশ্ৰাদ্ধ আৰু দান-দক্ষিণাৰ অৰ্থে (কৰা খৰচ), স্থিতিবাচনৰ দক্ষিণা, ৰাজ-অতঃপূৰ, (বজাৰ) বান্ধনি-ঘৰ, দৃত-নিষদ্বিত্তি, কোম্পাগাৰ (খাদ্য-শস্যৰ ভঁৰাল-ঘৰ), অন্দ্ৰা-গাৰ, গুণাগৃহ, কুপাগৃহ (গৃহদাম-ঘৰ), কাৰখানা, বনুৱা, পদাতি, অশ্বাৰোহী, বখী আৰু গজা-ৰোহী সৈন্যৰ ভৰণ-পোষণ, গৰু-মহৰ পাল, জন্তু, হৰিণ, চৰাই আৰু হিংস্ৰ জন্তুৰ সংৰক্ষণ-স্থান আৰু খৰি আৰু ঘাইৰ ভঁৰাল—এইবোৰ ৰাজপথবীৰ (অৰ্থাৎ খৰচৰ বাটৰ সমষ্টি) ॥১১॥

বজাৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ বছৰ, মাহ, পক্ষ আৰু দিন, এইদৰে (হিছাপ-পত্ৰ আৰু আন্ন-ব্যয়ৰ আঁচনিত) উল্লেখ কৰা তাৰিখ, বৰ্ষা, হেমন্ত আৰু গ্ৰীষ্ম ঋতুৰ (পোন্ধৰ দিনতকৈ) এদিন কম তৃতীয় আৰু সন্তম পক্ষবোৰ, বাকী পূৰ্ণ (পোন্ধৰদিনীয়া) পক্ষবোৰ, (আৰু) এটা পৃথক অধিমাস (মলমাস)—এইদৰে সময় (বিভাগ কৰা হয়) ॥১২॥

কৰণীয় (বছৰৰ আদিতে কৰা ৰাজহৰ আনুমানিক হিছাপ), সিদ্ধ (আদায় হোৱা ৰাজস্ব), শেষ (বাকী পৰি থকা ৰাজস্ব), আন্ন, ব্যয় আৰু নীৰী (বাকী জমা) (এইবোৰ হিছাপৰ বিষয়) ॥১৩॥

(আন্ন-ব্যয়ৰ হিছাপৰ) ঠাই, (অধ্যক্ষ বিশেষৰ) কাৰ্য-ক্ষেত্ৰ, (আন্নৰ) সমষ্টি (ওপৰৰ ১—৯ সূত্ৰবোৰত উল্লিখিত) স্থাপন, আদায় হোৱা ৰাজস্ব, ৰাজস্বৰ সকলো (শিতানৰ) বোগফল আৰু সমূহ বোগফল—এয়ে কৰণীয় ॥১৪॥

ৰাজ-কোষত জমা দিয়া ধন, বজাই নিয়া ধন আৰু নগৰৰ খৰচ—এইবোৰ প্ৰতিষ্ঠ (ব্যৱহাৰ হিছাপে অন্তৰ্ভুক্ত); আগৰ বছৰৰ উৎস্ক, ৰাজ-আজ্ঞা ক্ৰমে উলিয়াই দিয়া ধন আৰু (বজাৰ) মূখৰ কথামতে দিয়া ধন—এইবোৰ আপাতনীৰ (ব্যয় কৰিব লগীয়া) হিছাপে অন্তৰ্ভুক্ত); প্ৰতিষ্ঠ আৰু আপাতনীৰ, এই দুয়োবিধকে লিখি বোলে ॥১৫॥

(কোনো কৰ্মানুষ্ঠান) সম্পূৰ্ণ হ'লে পোৱা (ফল) আৰু জৰিয়নাৰ ধনৰ বাকী—এই দুটাক আৱৰণীয় (অন্যাসে সংগ্ৰহ কৰিব পৰা) বোলে; বলপূৰ্বক আটক কৰি বখা ধন, (বিক্ৰা আদিয়ে) খৰচ কৰি পেলোৱা ধন—এই দুটাক প্ৰশোধ্য (কৰ্মেৰে আদায় কৰিব লগীয়া) বোলে; আৱৰণীয় আৰু প্ৰশোধ্য—এই দুয়োবিধৰে নাম দিব; খৰচ কৰিও একো ফল নোপোৱা আৰু অধিক খৰচ কৰি অলপীয়া ফল পোৱা ক্ষয়কো শেষ বোলা হয় ॥১৬॥

আন্ন কিনি প্ৰকাৰ-কৰ্মস্থান, পৰ্য্যটন আৰু প্ৰশোধ্য ॥১৭॥ বি আন্ন প্ৰতিষ্ঠাৰ হয় কৰ্ম কৰ্মস্থান, আন্ন যোৱা ॥১৮॥ আন্নৰ বছৰৰ আন্ন য় এখন সন্তমকৰ কৰ্মক্ষেত্ৰৰ হয় একজন

কাৰ্য্যক্ৰমলৈ সংক্ৰান্ত কৰা আয়ক পৰীক্ষিত বোলে ॥১১॥ হেৰোৱা বা পাহৰি এৰি যোৱা বস্তু, কৰ্মচাৰীসকলক কৰা জৰিমনা, অতিৰিক্ত আয়, কতিপদ্বৰ্ণ স্বৰূপে পোৱা ধন, উপহাৰ, বিপ্লৱত অংগ গ্ৰহণকাৰী লোকৰ (বাজ্জেন্দ্ৰান্ত কৰা) ধন, সম্ভানহীন লোকৰ ধন, ঘাটিৰ ভলত পোৱা ধন—এইবোৰ অন্যজাত ॥২০॥ সৈন্যদল ভাঙি দিয়াৰপৰা হোৱা আয় আৰু বোৰে দেখা দিয়া বাবে আগতে কোনো কাম বন্ধ কৰাবপৰা হোৱা আয়—এই দুই প্ৰকাৰ আয়ৰ নাম ৰায়-প্ৰত্যয় (অৰ্থাৎ খৰচৰপৰা বাহি হোৱা আয়) ॥২১॥ বিক্ৰী কৰাৰ সময়ত পণ্য-সামগ্ৰীৰ মূল্য-বৃদ্ধি, (বাজ-ভংগলৈ লোৱা সামগ্ৰীৰ) ভৰ আৰু ওজনৰ (বৰ্ধিত মানৰ) পৰা হোৱা ব্যাজী নামে অতিৰিক্ত লাভ, কিনোতাৰ মাজত প্ৰতিযোগিতাৰ কাৰণে হোৱা মূল্যবৃদ্ধি—এই বৃদ্ধি-বোৰো আয় ॥২২॥

নিভা, নিত্যোৎপাদিক, লাভ আৰু লাভোৎপাদিক—এই চাৰি প্ৰকাৰ ৰায় ॥২৩॥ নিভো যি খৰচ কৰা হয় তাক নিভা (ৰায়) বোলে ॥২৪॥ পক্ষ, মাহ বা বছৰৰ মূৰত (বিবৰা আৰু কৰ্মী-সকলে বেতনস্বৰূপে) যি পায় সেয়ে লাভ ॥২৫॥ এই দুটাৰপৰা যি ৰায়ৰ সৃষ্টি হয় তাক (ক্ৰমে) নিত্যোৎপাদিক আৰু লাভোৎপাদিক ৰায় বোলা হয়; এয়ে ৰায় ॥২৬॥

আয় আৰু ৰায় হিছাপ কৰাৰ পাছত মূঠ ৰাজস্বৰ বিধিনি অৱশিষ্ট থাকে সেয়ে নীৰী (বাহি)—ৰাজকোষত জমা হোৱা নীৰী আৰু জমা হ'ব লগীয়া নীৰী ॥২৭॥

এইদৰে বিজ্ঞ (সমাহৰ্তাই) ৰাজস্ব নিৰূপণ কৰিব আৰু আমৰ বৃদ্ধি আৰু ৰায়ৰ হ্ৰাস দেখুৱাব; ইয়াৰ বিপৰ্যয় হ'লে (অৰ্থাৎ আয় কম আৰু ৰায় বেছি হ'লে) তাৰ প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥২৮॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰচাব” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সমাহৰ্তাৰ ৰাজস্ব-প্ৰবৰ্তন” নামৰ বৰ্ত (আবলম্বনৰপৰা ২৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

সপ্তম অধ্যায়

পঞ্চবিংশ প্ৰকৰণ : হিছাপ-পৰীক্ষণ আৰু লেখ্য-কাৰ্য্যলব্ধ
গাৰ্হনিকৰ অধিকাৰ

অধ্যাকই পূৰ্বমুৱা বা উত্তৰমুৱাকৈ হিছাপ-পৰীক্ষণ-গৃহ নিৰ্মাণ কৰাব; নিবন্ধ-পুস্তক ৰাখিবলৈ তাৰ বেলেগ বেলেগ কোঠা থাকিব ॥১॥

তাৰ নিবন্ধ-পুস্তকত বিভাগসমূহৰ সংখ্যা, কাৰ্য-কলাপ আৰু মূঠ আয়, কাৰখানা-বোৰত ব্যৱহৃত হোৱা (নানা প্ৰকাৰ) বস্তুৰ বৃদ্ধি বা হ্ৰাস, খৰচ-পাতি, (কাৰখানাৰ) সম্প্ৰসাৰণ, ব্যাজী, মিত্ৰণ (উৎপাদনৰ সময়ত এটা বস্তুৰ লগত আন এটা বস্তু মিহালি কৰা), স্থান, বেতন আৰু বন্দোবস্ত সংখ্যা বা পৰিমাণ; হাণি, মূল্যবান বস্তু, কম মূল্যৰ বস্তু আৰু বনজ সম্পদ সম্পৰ্কীয় মূল্য, গুদাপদ, জোখ, দান, উচ্চতা, গভীৰতা আৰু (বস্তু বৰা) পাত্ৰ; দেশ, গাওঁ, জাতি, কুল আৰু সম্বৰ নিয়ম-কানুন, লেন-দেন, আচৰণ আৰু বীৰ্য-নীতি; বজাৰ কৰ্মচাৰীসকলে লাভ কৰা ৰাজ-সন্মান, কু-সম্পাদিত, উপহাৰ, কৰদাত্ত, ভেজক আৰু বেতন; বজা আৰু ভেটৰ পৰী আৰু পুত্ৰসকলে লাভ কৰা বস্তু আৰু ভূমি (আৰু) বিশেষ উপৰাধি ধন আৰু আকীৰ্ষক বৈশবৰ প্ৰতিকাৰকসেপ দিয়া ধন আৰু ধন আৰু জি-

পক্ষৰ লগত হোৱা সন্ধি আৰু বিগ্ৰহ সম্পৰ্কীয়া আদান-প্ৰদান—এইবোৰ লিপিবদ্ধ কৰাৰ ॥২॥

তাৰপৰা সকলো ৰাজকীয় বিভাগলৈ (ৰাজহৰ) আনুমানিক হিছাপ, আলাৱ হোৱা ৰাজস্ব, বাকী পৰি থকা ৰাজস্ব, আৱ, ব্যৱ, বাকী জমা (হিছাপ-পৰীক্ষাৰ কাৰণে) উপস্থিতিৰ সময়, কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰ, দেশ-দম্ভুৰ আৰু নিৰ্দিষ্ট নিয়ম-কানুন লিপিবদ্ধ কৰি পঠিয়াব ॥৩॥ উত্তম, মধ্যম আৰু অধম কৰ্ম সম্পাদনৰ কাৰণে অনুৰূপ অধ্যক্ষ নিযুক্ত কৰিব; কিন্তু ৰাজস্ব উপাৰ্জন কৰিব পৰা কাৰ্যত এনেকুৱা যোগ্য লোকক বিয়ৰা নিযুক্ত কৰিব (যাতে প্ৰয়োজন হ'লে) বজাই তেওঁৰ ওপৰত দণ্ডাদি বিহি পিছত দৃষ্টি কৰিব লগীয়া নহয় ॥৪॥ (এনেকুৱা বিয়ৰাই ৰাজস্ব অপহৰণ কৰিলে) তেওঁৰ সহযোগীসকল, তেওঁৰ হৈ জামিন থকা লোক, তেওঁৰ পুত্ৰ, ভ্ৰাতৃ, ভাৰ্যা, কন্যা আৰু চাকৰ-নাকৰে কৰ্ম পৰিচালনা কৰোঁতে হোৱা লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ দিবলৈ বাধ্য থাকিব ॥৫॥

তিনি শ চৌৱন দিনে এক চৰকাৰী কামৰ বছৰ ধৰা হয় ॥৬॥ ঘাটিয়ে হওক বা পূবাই হওক আহাৰৰ পূৰ্ণিমাৰ দিনা বছৰ শেষ হোৱা বুলি ধৰিব লাগিব ॥৭॥ অধিমাৰ বা মলমাৰ কাৰণে (পৃথক) কাৰ্যালয় স্থাপন কৰিব ॥৮॥

(বিভাগবোৰৰ) কাৰ্যৰ ওপৰত চোৰাংচোৱাৰ হতুৱাই নজৰ দিয়াৰ ॥৯॥ সেই সেই কাৰ্যত নিযুক্ত বিয়ৰাৰ যদি কাৰ্য, দেশ-দম্ভুৰ, নিৰ্দিষ্ট নিয়ম-কানুন সম্বন্ধে অজ্ঞানতা নাথাকে, তেওঁ অজ্ঞানতাৰ ফলত ৰাজস্বৰ হানি কৰে; কৰ্মত উদ্যমহীন হৈ বা ক্ৰোধ সহ্য কৰিব নোৱাৰি এলাহৰ কাৰণে, শৰ্মাদি ইন্দ্ৰিয়ৰ বিয়ৰত আসক্ত হৈ অনবধানতাৰ কাৰণে, (প্ৰজাৰ) বিকোভ, অন্যায় বা ক্ষতিজনক কৰ্মক ভয় কৰি ভীৰুতাৰ কাৰণে, তেওঁৰ লগত কোনো কাৰ্যৰ উদ্দেশ্যে অহা লোকৰ প্ৰতি অনুগ্ৰহ দেখুৱাবলৈ মন কৰি প্ৰীতিৰ কাৰণে, (তেওঁলোকৰ প্ৰতি) বিশেষ-পৰৱৰ্ত্তন হৈ, ক্ৰোধৰ কাৰণে (নিজৰ) বিদ্যা, ঐশ্বৰ্য বা ৰাজবল্লভৰ সমৰ্থনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি দাম্ভিকতাৰ কাৰণে, (আৰু) ভয়, ওজন, হিছাপ আৰু গণনাত প্ৰত্যাশা কৰি লোভৰ কাৰণে ৰাজস্বৰ হানি ঘটাব পাৰে ॥১০॥

মন্দৰ ব্ৰতাহলক্ষীসকলৰ মতে ৰাজস্বৰ হানি ঘটোৱা (অজ্ঞানতা, এলাহ, অনবধানতা, ভয়, প্ৰীতি, ক্ৰোধ, দাম্ভিকতা আৰু লোভ) এই দোষবোৰৰ ক্ষেত্ৰত দণ্ডৰ পৰিমাণ ক্ৰান্তিৰ জোখাই হ'ব আৰু দোষৰ ক্ৰম অনুসৰি এক এক গুণকৈ বৰ্ধিত দণ্ড দিব ॥১১॥ পৰাশৰৰ ব্ৰতাহলক্ষী-সকলে কয় যে সকলো ক্ষেত্ৰতে ক্ৰান্তিৰ আঠ গুণ দণ্ড হ'ব ॥১২॥ বৃহস্পতিৰ ব্ৰতাহলক্ষীসকলে কয়—“(ক্ৰান্তিৰ) দহ গুণ দণ্ড হ'ব” ১৩॥ উপন্যাস ব্ৰতাহলক্ষীসকলে কয়—“(ক্ৰান্তিৰ) কুৰি গুণ দণ্ড হ'ব” ১৪॥ কৌটিল্যই কয়—“অপৰাধ অনুসৰি দণ্ড হ'ব” ১৫॥

আহাৰ মাহৰ পূৰ্ণিমাৰ দিনা (গণনাধ্যক্ষৰ কাৰ্যালয়ত) সকলো হিছাপ দাখিল কৰিব লাগিব ॥১৬॥ মোহৰ মাৰি বন্ধ কৰা হিছাপৰ বহী আৰু জমাৰ পাত্ৰ লৈ অহা বিক্ৰাসকলক পৰামৰ্শ দিয়াৰ লগত আলাপ-আলোচনা হ'ব নোৱৰাকৈ এঠাইত আটক কৰি ৰখ ॥১৭॥ আৱ, ব্যৱ আৰু নীৰীৰ (বাকী জমা) হঠাৎ পৰিমাণৰ হিছাপ লৈ নীৰীৰীকৈ (ৰাজ-কেন্দ্ৰলৈ) পঠিয়াই দিব ॥১৮॥ (হিছাপৰ বহীৰ) ভিতৰৰ পৃষ্ঠাত (দেখুওৱা) হঠাৎ আৱৰ ওপৰত বাকী জমাৰ বি বৃদ্ধি হয়, অথবা (বিক্ৰাসকলে) খৰচৰ (মাল্লাধিকৰ) কাৰণে (হঠাৎ বাকী জমাৰপৰা) বিৰখনি হ্ৰাস কৰাৰ ভাৱ আঠ গুণ (ধন) অধিকৰণৰা আৱণ কৰিব ॥১৯॥ ইয়াৰ ওপৰত হ'লে (অৰ্থাৎ হিছাপত দেখুওৱাতকৈ প্ৰকৃত বাকী জমা বেছি হ'লে, অথবা প্ৰকৃত বাকীজমা হিছাপত দেখুওৱা বন্ধ কৰ হ'লে) সেই বৃদ্ধিৰ বাবে বিক্ৰাসকলে পাব ॥২০॥

বথাসময়ত উপস্থিত নোহোৱা অথবা হিছাপৰ বহী আৰু বাকী জমাৰ পাত্ৰ লৈ নহ। বিষয়াক দিব লগীয়া ধনৰ এক-দশমাংশ দণ্ড বিহিব॥২১॥ কাৰ্যবাহী বিষয়া উপস্থিত হোৱাত যদি হিছাপ-বন্ধক বিষয়া হিছাপ পৰীক্ষাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত নাথাকে, তেতিয়া (সেই হিছাপ-বন্ধক বিষয়াক) প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব॥২২॥ ইয়াৰ ওলোটা হ'লে (অৰ্থাৎ হিছাপ-বন্ধক বিষয়া সাজু আছে, অথচ কাৰ্যবাহী বিষয়া উপস্থিত নাই) কাৰ্যবাহী বিষয়াই দণ্ডদণ্ড দণ্ড দিব লাগিব॥২৩॥

উচ্চপদস্থ বিষয়াসকলে, নিজৰ কাৰ্যৰ অনুৰূপ যি খৰচ হয়, কোনো পৰস্পৰ বিৰোধী উক্তি নকৰাকৈ তাৰ পূৰ্বা হিছাপ দিব॥২৪॥ এওঁলোকৰ মাজত যিয়ে বিৰোধী মন্তব্য কৰে বা মিছা কয় তেওঁৰ ওপৰত উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিত হ'ব॥২৫॥

কোনো বিষয়াই দৈনিক হিছাপ দাখিল নকৰিলে এমাহ কাল অপেক্ষা কৰিব॥২৬॥ এমাহ পাৰ হৈ গ'লে, বিষয়াজনে দশ পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু দণ্ডৰ পৰিমাণ প্ৰতি মাহে দশ পণকৈ বাঢ়ি যাব॥২৭॥ যদি কোনো বিষয়াই হিছাপত লিখা বাকী জমাৰ অলপ অংশ দিব লগীয়া থাকে, পাঁচ দিন বাট চাব॥২৮॥ তাৰ পাছত (পাঁচ দিন পাছত) যদি দিব লগীয়া বাকী ধন) আগেয়ে ৰাজ-কোষত জমা দি, দৈনিক হিছাপ দাখিল কৰে, (গণনাধ্যক্ষই) আইন, লেন-দেন, দেশ-দণ্ডৰ আৰু নিৰ্দিষ্ট নিয়ম-কানুনৰ ভেটিত আৰু (আয়-ব্যয়ৰ) যোগ মিলাই চাই, সম্পাদিত কাৰ্য নিৰূপণ কৰি, অনুমানৰ আশ্ৰয়ত আৰু চোৰাংচোৱা নিষেধ কৰি বিষয়টো পৰীক্ষা কৰি চাব॥২৯॥

গণনাধ্যক্ষই প্ৰতি দিনৰ, প্ৰতি পাঁচদিন, পক্ষ, মাহ, চাৰিমাহ আৰু এবছৰৰ (হিছাপ) পৰীক্ষা কৰি চাব॥৩০॥ তেওঁ তাৰিখ, স্থান, কাল, আয়ৰ শিতান, আয়ৰ স্থল, জেৰ, পৰিমাণ, দিওঁতা-দিয়াওঁতা, লিখক আৰু গ্ৰহীতা—এইবোৰৰ উল্লেখ আছে নে নাই চাই হিছাপ পৰীক্ষা কৰিব॥৩১॥ তাৰিখ, স্থান, কাল, (ব্যয়ৰ) শিতান, কৰ্মচাৰীক দিয়া বেতন, (ব্যয়ৰ) কাৰণ, দিয়া বস্তু, তাৰ ব্যৱহাৰ আৰু পৰিমাণ, দিবলৈ আদেশ কৰোঁতা, বস্তু উলিয়াই দিওঁতা, নি দিওঁতা আৰু গ্ৰহীতা—এইবোৰৰ উল্লেখ আছে নে নাই চাই ব্যয় পৰীক্ষা কৰি চাব॥৩২॥ তাৰিখ, স্থান, কাল, শিতান, জেৰ, প্ৰকাৰ, তাৰ লক্ষণ, পৰিমাণ আধাৰ-পাত্ৰ আৰু বন্ধক—এই-বোৰৰ উল্লেখ আছে নে নাই চাই বাকী-জমা পৰীক্ষা কৰিব॥৩৩॥

কোনো ৰাজকীয় কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত যদি হিছাপ-বন্ধক বিষয়াই হিছাপ-পৰীক্ষাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হৈ নাথাকে, নাইবা কোনো আজ্ঞা উল্লংঘন কৰে অথবা লিখিত আদেশত থকাভকৈ বেলেগে আয়-ব্যয়ৰ হিছাপ দেখুৱায়, তেওঁৰ ওপৰত প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহা হ'ব॥৩৪॥

যদি কোনো বিষয়াই (হিছাপৰ বহীত) বস্তু এটা ক্ৰমিকভাৱে লিপিবদ্ধ নকৰে, ওলোটা-ভাৱে কৰে, যুক্তিৰ নোভিতকৈ জিখে বা দূৰাৰ লিখে, তেওঁৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥৩৫॥ বাকী জমা উত্ত প্ৰকাৰে লিখিলে ইয়াৰ দণ্ডদণ্ড দণ্ড হ'ব॥৩৬॥ (বাকী জমা) আৱসান কৰিলে আঠ দণ্ড (অৰ্থাৎ হিছাপনৈৰ পণ) দণ্ড হ'ব॥৩৭॥ বস্তুটো নষ্ট হ'বলৈ দিলে (তাৰ অনুমান) পাঁচ ভাগৰ এভাগ দণ্ড হ'ব আৰু সালিল বস্তু পুনৰুদ্ধাৰণ কৰিব লাগিব॥৩৮॥ অজ্ঞা কৰিলে চুৰি অপৰাধত প্ৰবোজা দণ্ড বিহিত হ'ব॥৩৯॥ পাছত সেই কাৰণে (চুৰি অপৰাধত বিহা দণ্ডৰ) দণ্ডদণ্ড দণ্ড হ'ব; গৰাহী পিছত আনি দিলেও একেই দণ্ড হ'ব॥৪০॥

অপৰাধ বাৰ ল'বু হয় (বজাই) তাক সহ্য কৰিব; বাক্যৰ অলপ হ'টলও

তাতে সম্পূৰ্ণৰ্থে থাকিব; যি অধ্যক্ষই (বান্ধুৰ) মহান উপকাৰ সাধন কৰে
(বজাই) তেওঁক অনুগৃহীত কৰি সম্মানিত কৰিব ॥৪১॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত ‘হিহাপ-পৰীক্ষণ আব্দু
লেখা-কাৰ্জজন্তু গাণনিকৰ অধিকাৰ’ নামৰ সপ্তম (অব্যস্তাধিবপৰা ২৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

অষ্টম অধ্যায়

বট্ৰিংশ প্ৰকৰণ : বাজ-কৰ্মচাৰীয়ে আত্মসাৎ কৰা বাজম্বৰ পুনৰুদ্ধাৰ

সকলো কাৰ্যই প্ৰধানকৈ বাজ-কোষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে ॥১॥ সেই কাৰণে বজাই প্ৰথমতে
বাজ-কোষৰ ওপৰত চকু দিব লাগে ॥২॥

বিভাগীয় কাৰ্যৰ উন্নতি, দেশাচাৰ বন্ধা কৰি চলা, চোৰ-ডকাইতক দমন কৰি বখা, কৰ্ম-
চাৰীৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ, শস্যৰ সমৃদ্ধি, পণ্য-দ্রব্যৰ প্ৰাচুৰ্য, (নৈসৰ্গিক) উপসৰ্গৰপৰা মুক্তি,
কৰমুক্তিৰ হ্ৰাস, (আব্দু) নগদ টকাৰ উপহাৰ—এইবোৰ কোষ-বৃদ্ধিৰ (উপায়) ॥৩॥

প্ৰতিবন্ধ, প্ৰয়োগ, ব্যৱহাৰ, অৱস্থাৰ, পৰিহাপণ, উপভোগ, পৰিবৰ্তন আব্দু অপহাৰ—
এই কেইটা কোষ-ক্ষয়ৰ বাট ॥৪॥

কোনো কাৰ্য সাধন কৰিব নোৱৰা, তাৰ ফল আদায় কৰিব নোৱৰা অথবা সেই ফল
(বাজ-কোষত) জমা কৰিব নোৱৰাক প্ৰতিবন্ধ বোলে ॥৫॥ এই ক্ষেত্ৰত (অৰ্থাৎ এই বিফলতাৰ
বাবে দায়ী বিষয়াক, প্ৰয়োগ কৰা ধনৰ) এক-পঞ্চমাংশ দণ্ড বিহা হ’ব ॥৬॥

বাজ-কোষৰ দ্রব্য সদৃশৈ ধৰে দিয়াক প্ৰয়োগ বোলে ॥৭॥ (বাজকীৰ) পণ্যৰ ব্যৱসায়ক
ব্যৱহাৰ বোলে ॥৮॥ এই ক্ষেত্ৰত (অৰ্থাৎ এই দ্ৰুই বিষয়ত লোকচান হোৱাৰ বাবে দায়ী বিষয়াক
হ’ব লগীয়া লাভৰ) দুগুণ দণ্ড বিহা হ’ব ॥৯॥

(কোনো বাজম্ব আদি আদায় কৰাৰ) নিৰ্দিষ্ট দিনক অনিৰ্দিষ্ট কৰা অথবা অনিৰ্দিষ্ট
দিনক নিৰ্দিষ্ট-কৰাক অজ্ঞতাৰ বোলে ॥১০॥ এই ক্ষেত্ৰত, (অৰ্থাৎ ইয়াৰ কাৰণে বাজ-কোষৰ
ৰি লোকচান হয়, তাৰ) পাঁচ ভাগৰ এভাগ দণ্ড (দায়ী বিষয়ৰ ওপৰত) বিহিত হ’ব ॥১১॥

নিৰ্দিষ্ট আয়ৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰা বা অনুমোদিত ব্যয়ৰ পৰিমাণ বঢ়োৱাক পৰিহাপণ
বোলে ॥১২॥ ইয়াৰ কাৰণে কতিব চাৰি গুণ দণ্ড হ’ব ॥১৩॥

বজাৰ দ্ৰব্য নিজে ভোগ কৰা বা আনক ভোগ কৰিবলৈ দিয়াক উপভোগ বোলে ॥১৪॥ এই
ক্ষেত্ৰত, বৰ উপভোগকাৰীৰ প্ৰশদণ্ড হ’ব, মূল্যবান বস্তু (সৰ) উপভোগ কৰিলে ব্ৰহ্ম সাহস-
দণ্ড বিহা হ’ব আব্দু কম মূল্যৰ বস্তু আব্দু বনজ সম্পন্ন উপভোগ কৰিলে দণ্ড হ’ব সেই সেই
বস্তু প্ৰতিস্থাপন কৰা আব্দু তাৰ মূল্যৰ ক্ষোভাই ধন জমাৰ দিয়া ॥১৫॥

বজাৰ বস্তু আত্মসাৎ কৰি ভাৰ সলনি আন বস্তু বোৱাক পৰিবৰ্তন বোলে ॥১৬॥ উপ-
ভোগৰ অল্প ভাৰ বঢ়োৱা হ’ল (অৰ্থাৎ উপভোগ মোকৰ বহুৰি বিহিত দণ্ড এই ক্ষেত্ৰতো
প্ৰযোজ্য হ’ব) ॥১৭॥

লজ্জা জ্ঞান (বাজ-কোষলৈ) নপঠোৱা, লিখিত ব্যয় পৰিচালক নকৰা, (অথবা) হাতত থকা

বাকী জমা পোতা নাই যদি মিছা সত্যক অপছন্দ বোলে ॥১৮॥ এই ক্ষেত্রে (অপবাধী বিষয়) নির্দিষ্ট আর আদিব) বাব গড় দণ্ড হ'ব ॥১৯॥

সিবিলাকৰ (বজাৰ বিষয়াসকলৰ) টকা আত্মসাৎ কৰাৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰকাৰ উপায় আছে ॥২০॥

(১) আগেয়ে আদায় কৰিব লগীয়া আয় পিছত আদায় কৰা, (২) পিছত আদায় কৰিব লগীয়া আয় আগতে আদায় কৰা, (৩) লভা আয় আদায় নকৰা, (৪) অলভা আয় আদায় কৰা, (৫) আদায় কৰা আয় নকৰা যদি (হিছাপত) দেখুওৱা, (৬) আদায় নকৰা আয় কৰা যদি দেখুওৱা, (৭) অলপ আদায় কৰি বোছি আদায় কৰা দেখুওৱা, (৮) বোছি আদায় কৰি অলপ দেখুওৱা, (৯) এটা বস্তু আদায় কৰি আন এটা আদায় দেখুওৱা, (১০) এক আয়-স্থানৰ-পৰা আদায় কৰি আন আয়-স্থানৰপৰা আদায় কৰা দেখুওৱা, (১১) দিব লগীয়া দ্রব্যাদি নিদিয়া, (১২) দিব লগীয়াটো দিয়া, (১৩) যথাসময়ত নিদিয়া, (১৪) অসময়ত দিয়া, (১৫) অলপ দি বোছি দিয়া দেখুওৱা, (১৬) বোছি দি অলপ দিয়া দেখুওৱা, (১৭) এটা বস্তু দি আন এটা দিয়া যদি হিছাপত দেখুওৱা, (১৮) এঠাইৰপৰা বস্তু এটা দি আন ঠাইৰপৰা দিয়া দেখুওৱা (অথবা, এজনক দি আন এজনক দিয়া দেখুওৱা), (১৯) (বাজ-কোষত) জমা দি নিদিয়া দেখুওৱা, (২০) জমা নিদি দিয়া দেখুওৱা, (২১) মূল্য নিদিয়াকৈ বনজ সম্পদ জমা থকা, (২২) মূল্য দি জমা নেদেখুওৱা, (২৩) এঠাইত মজুত হোৱা মাল নানা ঠাইলৈ পাঠিওৱা দেখুওৱা, (২৪) বা নানা ঠাইত থকা মাল এঠাইত মজুত দেখুওৱা, (২৫) উচ্চমূল্যৰ বস্তু নিম্নমূল্যৰ বস্তুৰ লগত সলনি কৰা, (২৬) অথবা নিম্নমূল্যৰ বস্তু উচ্চমূল্যৰ বস্তুৰ লগত সলনি কৰা, (২৭) মূল্য বৰ্দ্ধিত কৰা, (২৮) অথবা মূল্য হ্ৰাস কৰা, (২৯) বছৰটোত মাহৰ গড়-মিল কৰা, (৩০) অথবা, মাহটোত দিনৰ গড়-মিল কৰা, (৩১) আয়-স্থানৰ গড়-মিল, (৩২) (আয়, ব্যয় আদিৰ) শিতানৰ গড়-মিল, (৩৩) বন্দুৱাৰ (সংখ্যাৰ) গড়-মিল, (৩৪) কাম সমাধা কৰাৰ গড়-মিল, (৩৫) মৃত সংখ্যাৰ গড়-মিল, (৩৬) (বস্তুৰ) গড়-মিল, (৩৭) দামৰ গড়-মিল, (৩৮) ওজনৰ গড়-মিল, (৩৯) জোখৰ গড়-মিল (আব্দ), (৪০) পাটৰ গড়-মিল— এই কেইটা চুৰি কৰাৰ উপায় ॥২১॥

এই সম্পৰ্কে (অৰ্থাৎ এই উপায়বোৰৰ কোনো এটা বা অধিকৰ দ্বাৰা চুৰি কৰা যদি কাৰো ওপৰত সন্দেহ হ'লে) তলতীয়া কৰ্মচাৰী, ভ'বাল-বন্ধক, লেখক, বস্তু গ্ৰহণকাৰী, টকা দিওতা, টকা দিয়াওতা, উপদেষ্টা আৰু (এই কাৰ্যত) সহযোগী—এইসকলৰ প্ৰত্যেককে এজন এজনকৈ প্ৰশ্ন কৰিব ॥২২॥ এওঁলোকে যদি মিছা কয়, (অভিব্যক্ত) বাজ-কৰ্মচাৰীৰ বি দণ্ড হয় সেই একে দণ্ড হ'ব ॥২৩॥ তেওঁৰ অধিকাৰভুক্ত এলেকাত এইদৰে সোধা জাৰি কৰিব—“অমুক বাজ-কৰ্মচাৰীজনে বাৰ বাৰ কতি সাধন কৰিছে তেওঁলোকে (আমাক) জনাওক” ॥২৪॥ জনাওতা লোকক কতিৰ অনুৰূপ অৰ্থদান কৰাব ॥২৫॥

যদি কোনো (বাজ-কৰ্মচাৰীৰ বিষয়ে) বহু অভিযোগ কৰা হয় আৰু তেওঁ (সকলোবোৰ) অস্বীকাৰ কৰে, তেওঁ যদি এটা অভিযোগত দোষী প্ৰমাণিত হয় তেনেহলে তেওঁ আটাইবোৰ অভিযোগতে দোষী সাব্যস্ত হ'ব ॥২৬॥ যদি কিছুমান অভিযোগ অস্বীকাৰ কৰে আৰু কিছুমান অস্বীকাৰ কৰে, তেওঁলা সকলো অভিযোগৰ কাৰণে বিচাৰৰ সম্মুখীন হ'ব ॥২৭॥ যদি বহু টকা আত্মসাৎ কৰাৰ অভিযোগ হয়, তাৰে অলপ অংশৰ কাৰণে দোষী প্ৰমাণিত হ'লে তেওঁ গোটেইখিনিৰ কাৰণে দায়ী হ'ব ॥২৮॥

(অভিব্যক্ত বাজ-কৰ্মচাৰীয়ে) পোটক ভোলাৰপৰা অন্তৰ পোতা কোনো গোপন বাৰ্তাৰ-

দিওঁতাই, অভিযোগ প্ৰমাণিত হ'লে (অপহৃত ধনৰ) কঠাংশ লাভ কৰিব আৰু বাৰ্তাৰ দিওঁতা যদি বাজ-ভৃত্য হয় ম্বাদশাংশ পাব ॥২৯॥ বহু পৰিমাণ ধন আত্মসাৎ কৰাৰ অভিযোগৰ ক্ষেত্ৰত যদি অলপ পৰিমাণ ধন আত্মসাৎ কৰাৰ অভিযোগ প্ৰমাণিত হয়, (বাৰ্তাৰ দিওঁতাই) সেই ধনৰ এটা অংশ পাব ॥৩০॥ যদি অভিযোগ প্ৰমাণিত নহয়, তেওঁ কাৰ্য্যিক বা আৰ্থিক দৃষ্টেৰে দণ্ডিত হ'ব আৰু তেওঁক কোনো অনুগ্ৰহ দেখুওৱা নহ'ব ॥৩১॥

কিন্তু অভিযোগ প্ৰমাণিত হ'ব থকা অৱস্থাত অভিযুক্তৰ প্ৰবোচনাত গোপন বাৰ্তাৰ দিওঁতাই যদি মৰ্দমা এৰি পেলায় বা আত্মগোপন কৰে তেতিয়া তেওঁক মৃত্যুদণ্ড দিয়া হ'ব ॥৩২॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ ষ্টিডীৰ অধিবৰণৰ অন্তৰ্গত ‘বাজ-কৰ্হচাৰীয়ে আত্মসাৎ কৰা বাজস্বৰ পুনৰুদ্ধাৰ’ নামৰ অষ্টম (আবস্ৰ্ণাবপৰা ২৯তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

নৱম অধ্যায়

সম্ভাৰিংশ প্ৰকৰণ : বিঘৰাসকলৰ (কাৰ্হ) পৰিদৰ্শন

মন্ত্ৰীৰ গাত যেনে গুণ থাকে তেনে গুণাবিশিষ্ট সকলো অধ্যক্ষকে শাস্তি অনুসৰি কৰ্ম্মত নিয়োগ কৰিব লাগে ॥১॥ বিহেতু মানুহৰ চিন্তাৰ স্থিৰতা নাই, (বজাই) এওঁলোকৰ কাৰ্হ সদায় পৰিদৰ্শন কৰাৰ লাগে ॥২॥ কাৰণ, মানুহৰ প্ৰকৃতি বোঁবাব, প্ৰকৃতিৰ দৰে, কৰ্ম্মত নিবদ্ধ হ'লে মানুহ বদলি যায় ॥৩॥ সেই কাৰণে বজাই কৰ্ম্মী, কাৰ্হালয়, স্থান, কাল, কাৰ্হ, ধনৰ প্ৰয়োগ আৰু এই (কাৰ্হবোৰৰপৰা হোৱা) লাভৰ বিষয়ে জানিব লাগে ॥৪॥

তেওঁলোকে (অধ্যক্ষসকলে) বাজ-আজ্ঞা অনুসৰি পৰম্পৰ লগালগি নহৈ, নাইবা পৰস্পৰ বিবাদ নকৰি কাৰ্হ সাধন কৰিব ॥৫॥ একেলগ হ'লে (কাৰ্হৰ ফল) গ্ৰাস কৰিব পৰে; বিবাদ কৰিলে কাৰ্হ পণ্ড কৰিব পাৰে ॥৬॥ বিপদৰ প্ৰতিকাৰত বাহিৰে আন কোনো কাৰ্হ বজাক নজনাৱাকৈ নকৰিব ॥৭॥

তেওঁলোকৰ (অধ্যক্ষসকলৰ) কৰ্ম্মত কোনো শিথিলতা দেখা গ'লে (বজাই) দণ্ডৰ ব্যৱস্থা কৰিব—সেই দণ্ড তেওঁলোকৰ দৈনিক বেতন আৰু অন্যান্য ব্যয়ৰ দুগুণ হ'ব ॥৮॥ এওঁলোকৰ মাজত বিজনে আজ্ঞা অনুসৰি নিজ কাৰ্হ সাধন কৰে বা তাতোকৈ ভালদৰে কৰে তেওঁ (উচ্চ) পদবী আৰু সম্মান পোৱা উচিত ॥৯॥

“যদি অলপ আয় কৰা এজন (বিঘৰাৰ) ব্যয়ৰ বাহুল্য হয়, তেওঁ (বাজস্ব) ভক্ষণ কৰে ॥১০॥ আনহাতে, বোঁত্ৰা এজন (বিঘৰাই) আয়ৰ অনুৰূপ খৰচ কৰে, তেওঁ (বাজস্ব) ভক্ষণ নকৰে।”—আচাৰ্যসকলৰ এই মত ॥১১॥ কোঁটিলীৰ মতে কেৱল চোৰাচোৱা নিবৃত্ত কৰি (এই কৰ্ম্মৰ) সম্ভেদ ল'ব লাগে ॥১২॥

কিমে বাজস্বৰ কতি সাধন কৰে তেওঁ বজাৰ সম্পত্তি ভক্ষণ কৰে ॥১৩॥ যদি তেওঁ অজ্ঞানতা আদিৰ কাৰণে (২।৭।১০ চাওক) বাজস্বৰ হানি কৰে, (বজাই) স্বানুদ্বিগত কৰি (অৰ্থাৎ অপৰাধ অনুসৰি) এগুণ, দুগুণ, তিনিগুণ ইত্যাদি দ্ৰৱ্য বৰ্ণি কৰি সেই কতি পূৰ্বাৰ্থে তেওঁক বাধ্য কৰাৰ ॥১৪॥ কিমে (প্ৰভাৱিত) বাজস্বৰ দুগুণ আয় আহৰণ কৰে তেওঁ সেনানীক শোৰণ কৰে ॥১৫॥ তেওঁ যদি (সমস্ত আয়) বজাৰ কাৰণে আহৰণ কৰে, তেতিয়া অপৰাধ লঘু-ক্ৰমে

তেওঁক সতৰ্ক কৰি দিব; অপৰাধ গঢ়ব্দ হ'লে অপৰাধৰ জোখাই দণ্ড বিহিব ॥১৬॥ যিয়ে (সংগ্ৰহ কৰা) আৱ ব্যয় কৰি পেলায়, তেওঁ মানুহৰ ভ্ৰম ভক্ষণ কৰে ॥১৭॥ তেওঁক কৰ্ম-দিবস, বস্ত্ৰৰ জ্বলা আৰু কৰ্মাৰ বেতন আত্মসাৎ কৰা সম্পৰ্কে অপৰাধ অনুপাতে দণ্ড বিহিব ॥১৮॥

সেই কাৰণে ৰাজ-শাসনৰ দ্বাৰা যি অধ্যক্ষ যি কাৰ্যালয়ৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত হয়, তেওঁ তেওঁক (বজাৰ) নিজৰ কামৰ যথাযথ বিস্তৰণ আৰু আৱ-ব্যয়ৰ কথা বিতংভাৱে আৰু সংক্ষেপে জনাব ॥১৯॥

তেওঁ মূলহৰ, ভাদাৰ্থিক আৰু কদৰ্ৰ-এই তিনি শ্ৰেণীৰ অধ্যক্ষক সংযত কৰি ৰাখিব ॥২০॥ যিয়ে পিতৃপিতামহৰ সম্পত্তি অন্যায়ভাৱে ভক্ষণ কৰে তেওঁক জ্বলাহৰ বোলা হয় ॥২১॥ যিয়ে যি বি দ্ৰব্য উৎপন্ন হয় সেই সেই দ্ৰব্যকে ভক্ষণ কৰে তেওঁক ভাদাৰ্থিক বোলে ॥২২॥ যিয়ে ভৃত্যবৰ্গ আৰু নিজক কষ্ট দি অৰ্থ সঞ্চয় কৰে তেওঁক কদৰ্ৰ বোলে ॥২৩॥ তেওঁৰ (কদৰ্ৰৰ) ওপৰত নিৰ্ভৰশীল) যদি বহু লোক থাকে তেতিয়া তেওঁক সম্পত্তিবপৰা বঞ্চিত কৰা উচিত নহয়, অন্যথায় তেওঁৰ সকলো সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত কৰিব লাগে ॥২৪॥

যি কদৰ্ৰ (বাজ-কৰ্মচাৰীয়ে) প্ৰভুত ৰাজস্বৰ দায়িত্বত থাকি তাক সঞ্চয় কৰে, জমা ৰাখে নাইবা বাহিৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে—ঈজৰ ঘৰত সাঁচি থয়, নগৰবাসী বা গাওঁবাসীৰ ঘৰত জমা ৰাখে নাইবা বিদেশলৈ পঠিয়াই দিয়ে—চোৰাংচোৱাই তেওঁৰ পৰামৰ্শদাতা, বন্ধু-বান্ধৱ, ভৃত্যবৰ্গ, আত্মীয়-স্বজনসকল আৰু দ্ৰব্যৰ আগমন-নিৰ্গমন সম্পৰ্কে বৃদ্ধ ল'ব লাগে ॥২৫॥ তেওঁৰ যি (ভৃত্যই) গঢ়দেশলৈ যাতায়াত কৰে তেওঁৰ বিশ্বাসভাজন হৈ গোপন তথ্য উন্মাটন কৰিব ॥২৬॥ (তেওঁৰ স্বৰূপ) যেতিয়া ভালদৰে জনা যাব, গঢ়দেৱে তেওঁলৈ লিখা বুলি জাল চিঠিৰ ছল কৰি তেওঁক হত্যা কৰাব ॥২৭॥

সেই কাৰণে বজাৰ অধ্যক্ষসকলে হিছাপ-বক্ষক, লেখক, মূদ্ৰা-পৰীক্ষক, বাকী-জমা-গ্ৰাহক আৰু উত্তৰাধ্যক্ষক (প্ৰধান পৰ্যবেক্ষকক) লগত ৰাখি কাৰ্য পৰিচালনা কৰিব ॥২৮॥ উত্তৰাধ্যক্ষই হাতী, ঘোঁৰা আৰু ৰথত আৰোহণ কৰে ॥২৯॥ কাৰ্যকুশলতা আৰু সততানুগ্ৰহ তেওঁৰ সহকাৰী-সকলে হিছাপ-বক্ষক আদিৰ ওপৰত চোৰাংচোৱাগিৰি কৰিব ॥৩০॥

তেওঁ প্ৰত্যেক বিভাগতে বহু বৰমুৰীয়া বিষয়া নিয়োগ কৰিব আৰু তেওঁলোকক অস্থানীকৈ ৰাখিব ॥৩১॥

সোৱে হওক বা বিৰেই হওক জিভাৰ ওপৰত পেলাই দিলে যেনেকৈ সোৱাদ নোলোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰি, সেইদৰে বজাৰ টকা-কড়িৰ লগত লেন-দেন কৰা বিক্ৰয়ৰো বৎসামান্য হলেও টকাৰ সোৱাদ নোলোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰি ॥৩২॥

পানীৰ তলত চৰি কঢ়া মাছে পানী খালে যিদৰে তাক ধৰিব নোৱাৰি, বজাৰ কাৰ্যবাহী বিক্ৰয়ৰো টকা আত্মসাৎ কৰিলে সেইদৰে তেওঁক ধৰিব নোৱাৰি ॥৩৩॥

আকাশত উৰি কঢ়া চৰাইৰ বাট জনাও সম্ভৱপৰ হ'ব পাৰে, কিন্তু সন্মত জয় গোপন কৰি কঢ়া বিক্ৰয়সকলৰ গতি-বিধি বুজা টান ॥৩৪॥

আৰু কিসকলে (অন্যায়ভাৱে) অৰ্থসঞ্চয় কৰে তেওঁলোকক সেই সকল উলিয়াই দিবলৈ ব্যৱস্থা কৰিব আৰু তেওঁলোকৰ কাৰ ৰবলটাই দিব ব্যৱস্থা টকা খাব নোৱাৰে আৰু বি খাইছে তাকে বৰ্ণিতাই উলিয়াই দিয়ে ॥৩৫॥

বিসৰূপে টকা নাথায় আৰু ন্যায্যভাৱে ডাক বঢ়ায়, বজাৰ প্ৰিয় আৰু
হিতৈষ প্ৰতি অনুবৃত্ত সেইসকল (বিবৰূপক) কামত সন্মানী কৰিব ॥৩৬॥

কোঁঠলীয়া অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “অধ্যায়-প্ৰকাশ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত বিবৰূপকজনৰ (কাৰ) পৰি-
দৰ্শন নামৰ নৱম (অবশ্যাদিপৰবা ৩০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

দশম অধ্যায়

অষ্টবিংশ প্ৰকৰণ : শাসন-প্ৰকৰণ

ইয়াৰ ম্বাৰা শাসন কৰা হয় (অৰ্থাৎ নিৰ্দেশ দিয়া হয়) কাৰণেই ইয়াক শাসন বোলা
হয় ॥১॥ কাৰণ, বজাৰসকলে মধ্যভাঃ শাসনৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি চলিব লগীয়া হয়, কিয়নো
সম্বন্ধ আৰু বৃদ্ধ শাসনমূলক ॥২॥

সেই কাৰণে, শাসন-লেখকজনৰ মন্ত্ৰীৰ যিবোৰ গুণ থাকিব লাগে তেনে গুণ থাকিব লাগে,
তেওঁৰ দেখ-দৰ্শন আদিৰ সম্পূৰ্ণ অভিজ্ঞতা থাকিব লাগে, লেখাত খবতকীয়া হ’ব লাগে
আৰু কাকড-পত্ৰ পঢ়িব পৰা বোগ্যতাসম্পন্ন হ’ব লাগে ॥৩॥

তেওঁ একান্তমানে বজাৰ নিৰ্দেশ শূন্য লৈ এনেভাৱে শাসন ৰচনা কৰিব যাতে তাৰ অৰ্থ
স্পষ্ট হয় আৰু সেই শাসন যদি কোনো বজাৰ সম্পৰ্কে হয়, তাত সেই বজাৰ দেশ, অধিপতা
আৰু বংশৰ নাম সন্মান্যে উল্লেখ কৰিব আৰু বজাৰ ভিন্ন আনৰ সম্পৰ্কে হ’লে তাত সেইজন
লোকৰ দেশ আৰু নামৰ সন্মানসূচক উল্লেখ থাকিব লাগে ॥৪॥

(শাসন-লেখকে) সকলো ক্ষেত্ৰতে, যাৰ বিষয়ে শাসন ৰচনা কৰিব তেওঁৰ
জাতি, কুল, পদমৰ্যাদা, বয়স, বিদ্যা, ব্যৱসায়, ধন-সম্পত্তি, চৰিত্ৰ, থকা ঠাই,
সময় আৰু বৈবাহিক সম্পৰ্কৰ কথা বিবেচনা কৰি সেই মানুহজনৰ লগত
মিল ৰাখি শাসন ৰচনা কৰিব ॥৫॥

অৰ্থক্ৰম, সম্বন্ধ, পৰিপূৰ্ণতা, মাধুৰ্য, ঔদাৰ্য আৰু স্পষ্টতা—এই কেইটা গুণে শাসনৰ
উৎকৰ্ষ বঢ়ায় ॥৬॥ তাৰ ভিতৰত প্ৰধান বিষয়ৰ প্ৰথমে অবতারণা কৰি বিষয়বোৰ ক্ৰমিকভাৱে
সজোৱাই অৰ্থক্ৰম ॥৭॥ পিছৰ বিষয়সমূহৰ বৰ্ণনাৰ ম্বাৰা যাতে কৰ্মীৰ বিষয়ৰ লগত অসম্পত্তি
নহয় এই ধৰ্মে সন্মানিতলৈকে বৰ্ণনা কৰাক সম্বন্ধ বোলা হয় ॥৮॥ অৰ্থ, শব্দ আৰু আখৰৰ
হীন-ভেটি নোহোৱা, স্বাভি, (শাস্ত্ৰৰ) উদ্ভূতি আৰু উদাহৰণ দি বিষয় বৰ্ণনা কৰা আৰু
যথাযথ অৰ্থপ্ৰকাশক শব্দৰ প্ৰয়োগক পৰিপূৰ্ণতা বোলে ॥৯॥ সহজে অৰ্থবোধ হোৱা মধ্য
শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰাক মাধুৰ্য বোলে ॥১০॥ অন্তৰ্গত শব্দৰ প্ৰয়োগত ঔদাৰ্য বোলে ॥১১॥
প্ৰসিদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগৰ নাম স্পষ্টতা ॥১২॥

(বৰ্ণনালগত) অ-কাৰ আদি তেৰটিটা বৰ্ণ আছে ॥১৩॥ বৰ্ণৰ সমষ্টিৰ নাম পদ ॥১৪॥
পদ চাৰি প্ৰকাৰ—নাম (বিশেষ্য), ক্ৰিয়া (আখ্যাত), উপসৰ্গ আৰু অবয়ৱ (নিপাত) ॥১৫॥ তাৰ
ভিতৰত অন্তৰ অৰ্থ বৃজোৱা পদক নাম বোলে ॥১৬॥ লিপ্যৰ অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰা ক্ৰিয়াবাচক
পদক আখ্যাত বোলে ॥১৭॥ প্ৰ-প্ৰভৃতি বিবোৰ শব্দই ক্ৰিয়াৰ বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, সেই-

বোঝক উপসর্গ বোলে ॥১৮॥ ‘চ’ প্রভৃতি অব্যয়ক নিপাত বোলে ॥১৯॥ সম্পূর্ণ অর্থ প্রকাশক পদসমূহৰ নাম থাকে ॥২০॥ কমেও এটা আৰু অনধিক তিনিটা পদৰ দ্বাৰা পিছৰ পিছৰ পদৰ লগত অর্থৰ অসম্পত্তি নষ্টকৈ বৰ্গ গঠন কৰিব ॥২১॥

লেখা শেষ হোৱা বজাবলৈ ইতি’ শব্দ প্ৰয়োগ কৰিব আৰু ‘এই কথাখিনি অমূলক উক্তি’—এইদৰে লিখিব ॥২২॥

নিষা, প্ৰশংসা, পূজা (প্ৰশ্ন), আখ্যান (বৰ্ণনা), অৰ্থনা (অনুবোধ),
প্ৰত্যখ্যান, উপালম্ব (ভিৰম্কাৰ), প্ৰতিবেধ, চোদনা (আদেশ), সাল্ল
(প্ৰবোধ), অভ্যুপপত্তি (সাহায্য), ভৰ্ৎসনা (ভীতিপ্ৰদৰ্শন) আৰু অনুল্ল—
এই ভেদ প্ৰকাৰে শাসন লিখা কাম চলিব পাৰে ॥২৩-২৪॥

ইয়াৰ ভিতৰত জন্ম, শৰীৰ আৰু কামৰ দোষাবোপ কৰাক নিষা বোলে ॥২৫॥ এইবোৰৰে
গুণ দেখুওৱাক প্ৰশংসা বোলা হয় ॥২৬॥ “এই কাম কিদৰে হ’ল”—এয়ে পূজা ॥২৭॥ “এই-
দৰে হ’ল”—এয়ে আখ্যান ॥২৮॥ “মোক দিৱা”—এয়ে অৰ্থনা ॥২৯॥ “মই নিৰ্দিষ্ট”—এয়ে
প্ৰত্যখ্যান ॥৩০॥ “ই তোমাৰ যোগ্য কাম নহয়”—এইদৰে চোদনক উপালম্ব বোলে ॥৩১॥
“এনে কাম নকৰিব” বুলি কোৱাই প্ৰতিবেধ ॥৩২॥ “এই কাম কৰা”—এয়ে চোদনা ॥৩৩॥
“মই যি ভূমিও সেই, যি বস্তু মোৰ সি তোমাৰো”—এইদৰে সাল্লনা দিৱাক সাল্ল বোলা
হয় ॥৩৪॥ বিপদৰ সময়ত সহায় কৰাক অভ্যুপপত্তি বোলা হয় ॥৩৫॥ “ভৱিষ্যতে ভাল নহ’ব”
বুলি ‘ভৱ দেখুওৱাক ভৰ্ৎসনা বোলে ॥৩৬॥ অনুল্লৰ তিনি প্ৰকাৰ—কোনো কাৰ্য সাধনৰ
উদ্দেশ্যে কৰা, কোনো ব্যতিক্ৰম হোৱা বাবে কৰা আৰু কোনো লোকৰ বিপদৰ সময়ত
কৰা ॥৩৭॥

প্ৰজ্ঞাপনা, আজ্ঞা, পৰিধান, পৰীহাৰ, নিৰ্দ্দণ্ডি, প্ৰাৰম্ভিক, প্ৰতিলেখ
আৰু সৰ্বগ্ৰহণ—এই আঠ প্ৰকাৰ শাসন ॥৩৮॥

“অমূলক (বজাক) জনাইছে; তেওঁ এইদৰে কৈছে; গতিকে যদি এই
কথাৰ সত্যতা আছে তেনেহ’লে (আপুনি লাভ কৰা মূল্যবান বস্তুটো
বজাক) লোৱাই দিয়ক; অমূলক বজাৰ আগত (আপোনাৰ) উৎকৃষ্ট কাৰ্য
কথা কৈছে।”—এইদৰে প্ৰজ্ঞাপনা নামে শাসন বহু প্ৰকাৰ হ’ব
পাৰে ॥৩৯॥

যি শাসনত কাৰো প্ৰতি, বিশেষকৈ ৰাজকৰ্মচাৰীৰ প্ৰতি বজাৰ নিয়ম-
অনুগ্ৰহৰ আদেশ লিখা হয় তাক আজ্ঞা বোলা হয় ॥৪০॥

যি শাসনত (উদ্ভিষ্ট লোকৰ) গুণৰ অনুৰূপে সম্ভাৱন প্ৰদৰ্শন কৰা
দেখা যায় তাক পৰিধান শাসন বোলে। পৰিধান দুই প্ৰকাৰৰ—কোনো
আত্মীয়ৰ মৃত্যু আদিৰ কাৰণে স্থানসিক কষ্ট উপস্থিত (হ’লে সাল্লনা-
ব্যাক্যদান) আৰু কোনো বস্তু দান আগবঢ়োৱা; এই দুয়োবিধেই (ৰাজ)
অনুগ্ৰহমূলক শাসন ॥৪১॥

যি শাসনত কোনো জাতি, নগৰ, গাঁও বা দেশবিশেষৰ প্ৰতি বজাৰ
আদেশৰূপে অনুগ্ৰহ জ্ঞাপন কৰা হয় বিশেষজ্ঞসকলে তাক পৰীহাৰ
বোলে ॥৪২॥

যি শাসনত কোনো কাৰ্য কৰিবলৈ বা কোনো আদেশ জাৰি কৰিবলৈ

দায়িত্ব অৰ্পণ কৰা হয় তাক নিম্নলিখিত শাসন বোলে; (পাঁজকে) নিম্নলিখিত শাসন (দুইই প্ৰকাৰ), আদেশ জাৰি কৰাৰ দায়িত্ব দিয়া আৰু কাৰ্য কৰাৰ দায়িত্ব দিয়া ॥৪০॥

প্ৰাৰম্ভিক শাসন (যাৰ স্মাৰা ঘটনাৰ বিৱৰণ প্ৰচাৰ কৰা হয়) দুবিধ বৰ্ণন কৰ—(এবিধ) নানা প্ৰকাৰ দৈনিক (অনাবৰ্ণিত আদি) বাৰ্তাৰ, (আনবিধ) মানুহ-সম্বন্ধীয় বাস্তৱ ঘটনাৰ বাৰ্তাৰ ॥৪১॥

লেখা বা শাসন বখাৰখডাৱে পঢ়ি চাই তাৰ পিছত (বজাক) পাঢ়ি শুনাই বজাই বিভাৱে কৰ সেইদৰে প্ৰতিভাৰে লিখি উলিয়াব লাগে ॥৪২॥

সৰ্বস্বত্ব শাসন তাকেই বোলে যি শাসনত বজাই বাটবুজাসকলৰ বক্ষণ আৰু সুখ-স্বাস্থ্যস্বাৰ কাৰণে চকু দিবলৈ কৰদ বজা আৰু বাজ-কৰ্মচাৰী-সকলক নিৰ্দেশ দিয়ে; এই কথা বাটে-পথে, গাৰে-ফুৰে সকলো ঠাইতে জনাজাত হ'ব লাগে ॥৪৩॥

উপায় চাৰি প্ৰকাৰ—সাম, দান, ভৈৰ আৰু দণ্ড ॥৪৪॥*

তাৰ ভিতৰত সাম পাঁচ প্ৰকাৰ—(১) গুণৰ প্ৰশংসা, (২) সম্বন্ধৰ বৰ্ণনা, (৩) পৰম্পৰৰ উপকাৰৰ কথা আঙুলিয়াই দিয়া, (৪) ভৱিষ্যত সূচিকাৰ কথাটো দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা আৰু (৫) নিজক (আনৰ ওচৰত) সমৰ্পণ কৰা ॥৪৫॥ এইবোৰৰ ভিতৰত গুণৰ প্ৰশংসা হৈছে বংশ, শৰীৰ, কৰ্ম, স্বভাৱ, বিদ্যা, সম্পত্তি প্ৰভৃতিৰ গুণ-গ্ৰহণ, প্ৰশংসা আৰু ভোবামোহ ॥৪৬॥ স্বজাতি-সম্বন্ধ, বৈবাহিক সম্বন্ধ, অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰপৰা হোৱা সম্পৰ্ক, বজাকৰ্মজনিত সম্বন্ধ, একে বংশ, (পৰম্পৰৰ মাজত থকা) সৌহাৰ্দ আৰু উম্মেহভীয়া কথা—এইবোৰৰ উল্লেখ কৰাকে সম্বন্ধৰ বৰ্ণনা বোলে ॥৪৭॥ নিজ পক্ষ আৰু আন পক্ষৰ পৰস্পৰে কৰা উপকাৰৰ প্ৰশংসা হৈছে পৰম্পৰৰ উপকাৰৰ কথা আঙুলিয়াই দিয়া ॥৪৮॥ “এই কাৰ এইদৰে কৰিলে আমাৰ দুয়ো পক্ষৰে এনেকুৱা (শুভ) ফল হ'ব”—এইদৰে আপাৰ সন্ধ্যা কৰাকে ভৱিষ্যতৰ সূচিকাৰে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা বোলে ॥৪৯॥ “আপোনাৰ আৰু মোৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই, মোৰ বয়-বস্তু আপুনি নিজৰ প্ৰয়োজনত লগাব পাবে”—এইদৰে সাম প্ৰয়োগ কৰাকে নিজক আনৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰা বোলে ॥৫০॥

উপাদান (দান) হৈছে ধন-সম্পত্তি দি কৰা উপকাৰ ॥৫১॥

(আন পক্ষৰ মনত) ভয়ৰ সন্ধ্যা কৰা আৰু ভয়না কৰাই ভৈৰ ॥৫২॥ হত্যা কৰা, উৎপীড়ন কৰা আৰু সম্পত্তি কাঢ়ি অনাই দণ্ড ॥৫৩॥

অকালিত, ব্যাঘাত, পুনৰুদ্ধ, অপশয় আৰু সংশয়—এই পাঁচোটা ঘটনাৰ মোৰ ॥৫৪॥ তাৰ ভিতৰত কলা (লেডেবা) পাত (যাহাৰ কৰা) আৰু অসুন্দৰ, অসম্মান আৰু অপমান আখৰ লিখাকে অকালিত বোলে ॥৫৫॥ আশৰ কথাৰ লগত পিছৰ কথাৰ লগত নথকাক ব্যৱহাৰ বোলে ॥৫৬॥ কোৱা কথাকে একো বিশেষৰ নথকাকৈ আকোঁ কলে পুনৰুদ্ধ মোৰ হয় ॥৫৭॥ লিপ, বচন, কাল আৰু কাৰকৰ অপপ্ৰয়োগেই অপশয় ॥৫৮॥ বস্ত বাঁত চিন ব্যৱহাৰ কৰিব নালাগে ভণ্ড কৰা, বস্ত লাগে ভণ্ড নথকাকে সংশয় বোলে ॥৫৯॥

সকলো দানৰ ভাৱে পঢ়ি চাই আৰু (এই সম্পৰ্ক) প্ৰয়োগ লক্ষ্য

* শাসন সম্পৰ্কীয় আদেশজনক বাস্তৱীকৰণ উপায় চাৰিটাৰ কথা অৱতাননা কৰাৰ ভাৱে এই যে শাসন-লিখকে এই উপায় চাৰিটা বিশেষভাৱে জানিব লাগিব।

কৰি কৌটিল্যই বজাৰ প্ৰয়োজন্যৰ্থে শাসন লিখাৰ এই নিয়মবোৰ বচনা কৰিছে ॥৬৩॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত ‘শাসন-প্ৰকল্পণ’ নামৰ দশম (আবশ্যগণনবা ৩১তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

একাদশ অধ্যায়

উনবিংশ প্ৰকল্পণ : বাজড'বালাত থ'বলগীয়া মূল্যবান বস্তুৰ পৰীক্ষা

কোষাধ্যক্ষই বাজ-কোষত বথাৰ উপযোগী মণি-বস্ত্ৰ, বহুদুলীয়া বস্তু, কম মূল্যৰ বস্তু নাইবা বনজাত দ্ৰব্য সেই সেই বস্তু সম্পৰ্কে বিশেষজ্ঞ বিষয়াসকলৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি গ্ৰহণ কৰিব ॥১॥

তাম্ৰপৰ্ণী নদী, পান্ড্যক-বাট পৰ্বত, পাশিকা নদী, কুলা নদী, চুৰ্ণী নদী, মহেন্দ্ৰ পৰ্বত, কদম্বা নদী, স্ৰোতসী নদী, (বৰ্বৰ উপকূলৰ ওচৰৰ শ্ৰীমণ্ট নামক) হ্ৰদ আৰু হিমালয় পৰ্বতত মূক্তা উৎপন্ন হয় ॥২॥ মূক্তাৰ জন্মস্থান তিনি প্ৰকাৰ—শাম্বুক, শম্ব আৰু বিবিধ (হাতীৰ কুম, সাপৰ-ফণা আদি) ॥৩॥

মুহূৰৰ আকৃতিৰ, তিনিকোণীয়া, কাছৰ আকৃতিৰ, অৰ্ধচন্দ্ৰাকৃতিৰ, গাত খলপ থকা, দূটো একে জোৰাই থকা, গাত কটা দাগ থকা, খৰখৰীয়া, পথৰা, কমণ্ডলুৰ আকৃতিৰ, ধোঁৱা-বৰণীয়া আৰু বোৱাকৈ বিধা থকা মূক্তা প্ৰশস্ত নহয় ॥৪॥ মোটা, গোলাকাৰ, কোনো ফালে চেপেটা নোহোৱা, উজ্জ্বল, বগা, গধুৰ, মিহি আৰু উপযুক্ত ঠাইত বিন্ধা থকা মূক্তা প্ৰশস্ত ॥৫॥

শীৰ্ষক (মাজত এটা ডাঙৰ মূকুতা দি গোঁঠা), উপশীৰ্ষক (এটা ডাঙৰ, দুয়ো কাষে দুটো সৰু মূকুতা দি গোঁঠা), প্ৰক্ৰাস্তক (এটা ডাঙৰ মূকুতাৰ দুয়ো কাষে দুটো সৰু মূকুতা দিয়া, আৰু ত্ত্বলকৃতিবন্ধ (মাজত এটা ডাঙৰ মূকুতা, দুয়ো ফালে ক্ৰমে সৰু মূকুতা দিয়া)—মূকুতা-মালাৰ এইবোৰ প্ৰকাৰভেদ ॥৬॥

এহেজাৰ আঠ ধাৰি মূকুতা-মালাৰে ইন্দ্ৰজ্বল হাব বচিত হয় ॥৭॥ ইয়াৰ আধাসংখ্যক মালাৰে বিজয়জ্বল হাব হয় ॥৮॥ চৌষষ্ঠিধাৰি মালাই মিলি অৰ্ধহাব হয় ॥৯॥ চৌৱন-ধাৰিয়ে বশ্মকলাপ হাব বচনা কৰে ॥১০॥ বাইশধাৰিয়ে গৃহ হয় ॥১১॥ সাতাইশধাৰিয়ে নক্ষত্ৰমালা হয় ॥১২॥ চৌবিশধাৰিয়ে অৰ্ধগৃহ বচনা কৰে ॥১৩॥ বিশধাৰি মূকুতা-মালা মিলি জ্যোতক হয় ॥১৪॥ ইয়াৰ আধাৰে অৰ্ধজ্যোতক হয় ॥১৫॥ এই মালাবোৰৰে (মূকুতাৰ সন্ধানি) স্নানত, বস্ত্ৰ-লগালে সেই জ্যোতক হয় ॥১৬॥*

কেৱল শীৰ্ষকৰ দ্বাৰা বচিত হাবক শূন্যহাব বোলা হয় ॥১৭॥ এইদৰে ঝকীৰোবো হয় ॥১৮॥ মধ্যমণিটো বস্ত্ৰ হ'লে অৰ্ধজ্যোতক হয় ॥১৯॥

(মূকুতা বা বস্ত্ৰবিহীন) তিনটি বা পাঁচোটা পড়া থকা হাবক কলাকহাব বোলে ॥২০॥

এধাৰি মালাৰে শূন্য একমণ্ডলী হয় ॥২১॥ মাজৰ মণিটো বস্ত্ৰ হ'লে সোণে বস্ত্ৰী নাম পায় ॥২২॥ সোণ আৰু বস্ত্ৰৰে বিচিত হ'লে বস্ত্ৰজলী হয় ॥২৩॥ সোণ, বস্ত্ৰ আৰু মূকুতা মাজে

* অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰজ্বল, বিজয়, মধ্যমণিটো মূকুতাৰ সন্ধানি বস্ত্ৰ হ'লে ইন্দ্ৰজ্বলজ্যোতক নাম হয়; সেইদৰে বিজয়জ্বল-জ্যোতক, অৰ্ধজ্যোতক আদি নাম হয়।

মাজে লগালে অপবৰ্তক নাম হয় ॥২৪॥ সোণৰ গুণাবে গুটিলে সোপানক হয় ॥২৫॥ আকৌ, বগ্নৰ মধ্যাংশ দিলে মণিমোপানক বোলা হয় ॥২৬॥

ইয়াৰ ম্যাৰা ম্ৰ, হাত, ভৰি আৰু কঁকালত পিন্ধা নানা তৰহৰ মালাসমূহৰ কথাও বুজোৱা হ'ল ॥২৭॥

উৎপত্তিস্থান অনুসৰি মণি তিনি প্ৰকাৰ—(১) কোঁট (মল্ল পৰ্বত আৰু সাগৰৰ মাজত থকা কোটি নামে ঠাইত উৎপন্ন হোৱা), (২) মালেক (মল্ল অঞ্চলৰ কণীৰন নামে ঠাইত উৎপন্ন হোৱা) আৰু (৩) পাকসমুদ্ৰক (সাগৰৰ পাৰৰ সিংহল আদি ঠাইত পোৱা) ॥২৮॥

মাণিক চাৰি-বৰণীয়া—বঙা পদ্মৰ বৰণৰ, কৃষ্ণমৰ বৰণৰ, পাৰিজাত ফুলৰ বৰণৰ আৰু পদ্মৰ সুৰ্গৰ বৰণৰ ॥২৯॥ বৈদূৰ্যমণি আঠ-বৰণীয়া—নীলা পদ্মৰ বৰণৰ, শিৰীষ ফুলৰ বৰণৰ, পানীৰ বৰণৰ, (সেউজীয়া) বাঁহগছৰ বৰণৰ, ডাটো চবাইৰ পাখিৰ বৰণৰ, হালধীয়া, গৰুৰ মূতৰ বৰণৰ আৰু গোবোচনাৰ বৰণৰ ॥৩০॥ ইন্দুনীল মণিও আঠ প্ৰকাৰ—নীল বেখা থকা, কলায় (মটৰ মাহ?) ফুলৰ দৰে, গাঢ় নীলা, ক'লা জাম্বুৰ বঙৰ, ক'লা মেঘৰ বৰণৰ, ভিতৰে বগা বাহিৰে নীলা আৰু জলস্ৰোতৰ দৰে চঞ্চল আভাষিত ॥৩১॥ বিশুদ্ধ স্ফটিক মণি তিনি প্ৰকাৰ—সৰ-তোলা দৈ-গাখীৰৰ বঙৰ, চন্দ্রকান্ত মণিৰ দৰে চন্দ্রৰ কিৰণত জলজ্জাৰী আৰু সুৰ্গকান্ত মণিৰ দৰে সুৰ্গৰ কিৰণত অগ্নি উল্লীৰণকাৰী। এইবোৰ বিবিধ প্ৰকাৰৰ মণি ॥৩২॥

হয়কোণীয়া, চাৰিকোণীয়া বা গোলাকাৰ, চকমকীয়া, অলঙ্কাৰত ব্যৱহাৰ কৰাৰ উপযোগী, স্বচ্ছ, মিহি, গধুৰ, উজ্জ্বল, ভিতৰত চঞ্চল আভাষিত আৰু দীপ্তিমালা—এইবোৰ মণিৰ গুণ ॥৩৩॥ বিবৰ্ণ, নিম্প্ৰভ, খহটা, সৰু সৰু বিম্বা থকা, ভগা, বোৱাকৈ বিম্বা থকা আৰু আঁচোৰ লগা—এইবোৰ মণিৰ দোষ ॥৩৪॥

বিম্বলক (বগা-বঙা), সসাক (নীলা), অজুনমূলক (ক'লা-নীলা), পিস্তক (গৰুৰ পিস্ত-বসৰ বঙৰ), স্দলভক (বগা), লোহিতাক (মাজ-ক'লা, দাঁতি-বঙা), মৃগাম্বক (বগা-ক'লা), জ্যোতীৰসক (বগা-বঙা), মালেক (সিন্দূৰ-বৰণীয়া) অহিচ্ছক (বঙচুৱা বৰণৰ), কূৰ্প (ভিতৰত বালিকণা থকা), প্ৰতিকূৰ্প (ময়ৰ বৰণৰ), সুগন্ধিকূৰ্প (মৃগৰ ছেঁইৰ বৰণৰ), কীৰবক (গাখীৰৰ বঙৰ), শ্ৰুতিচূৰ্ণক (বিচিত্ৰ বঙৰ), শিলাপ্ৰবালক (প্ৰবাল-বৰ্ণ), পলক (ভিতৰ-ক'লা) আৰু শ্ৰুপ্পলক (ভিতৰ-বগা)—এইবোৰ মণিৰ উপজাতি ॥৩৫॥ বাকীবোৰ কাচ-মণি ॥৩৬॥

(উৎপত্তি-স্থান অনুসৰি) হীৰা হয় প্ৰকাৰ—সভাৰাষ্ট্ৰক (বিদৰ্ভদেশত উৎপন্ন), তঞ্জমা-ৰাষ্ট্ৰক (কলিঙ্গৰ ভোগবজ্জীত উৎপন্ন), কান্তীৰৰাষ্ট্ৰক (বাহীক গ্ৰামত উৎপন্ন), শ্ৰীকটনক (জম্বলপদৰ অঞ্চলত উৎপন্ন), মণিমন্তক (উত্তৰাপথৰ মণিমন্তক পৰ্বতত উৎপন্ন) আৰু ইন্দুবানক (কলিঙ্গ-দেশত উৎপন্ন) ॥৩৭॥ খনি, জুৰি আৰু নানা ঠাইত হীৰা উৎপন্ন হয় ॥৩৮॥

হীৰা নানা বঙৰ—মেকুৰীৰ চকুৰ বৰণৰ, শিৰীষ ফুলৰ বঙৰ, গৰুৰ মূতৰ বৰণৰ, গৰুৰ চৰিৰ বঙৰ, শ্ৰুষ্টি স্ফটিকৰ বৰ্ণৰ, মলাট ফুলৰ বঙৰ আৰু যি কোনো মণিৰ বৰ্ণৰ ॥৩৯॥

মোটা, গধুৰ, খুন্দা খালেও ভাগি নোযোৱা, সমকোণ-বিশিষ্ট, (পানী ভৰোৱা কঁহীৰ) পাত্ৰত (লৈ জোকাৰিলে) আঁচোৰ লগাব পৰা, তাকুৰী খুৰা দি খুৰিব পৰা আৰু উজ্জ্বল আভাষিত হীৰা প্ৰশস্ত ॥৪০॥ কোণ ভাগি যোৱা, সীষ নথকা আৰু এটা ফল আগবাঢ়ি যোৱা হীৰা নিকট ॥৪১॥

অলকল্প (সম্ভবতঃ লাক্ষ্মীপৰ কোনো ঠাই) আৰু বিবৰ্ণত (বৰনক্ষীপৰ ওচৰত) উৎপন্ন হোৱা, বঙা-বৰণীয়া আৰু পদ্ম-বৰণীয়া প্ৰবাল উৎকৃষ্ট; পোকে বিল্হা আৰু মাজ-ডাঙৰ প্ৰবাল নিকৃষ্ট॥৪২॥

(এতিয়া সাৰ-প্ৰবাল বৰ্ণনা আৰম্ভ হৈছে।)

সাতন নামে ঠাইত উৎপন্ন হোৱা চন্দন বঙা আৰু মাটিৰ গোন্ধৰ॥৪৩॥ গোশীৰ্ষক নামে ঠাইত উৎপন্ন হোৱা চন্দন বঙচুৱা-ক'লা বৰণৰ আৰু গোন্ধ মাহৰ গোন্ধৰ দৰে॥৪৪॥ হৰি আৰু তৃণসা নামে ঠাইত উৎপন্ন হোৱা চন্দন 'জাট্টো চবাইৰ পাখিৰ বঙৰ আৰু গোন্ধ আমৰ গোন্ধৰ দৰে॥৪৫॥ গ্ৰামেব্দ নামে ঠাইত হোৱা চন্দনৰ বং বঙা বা ক'লা-বঙা আৰু গোন্ধ ছাগলীৰ মূত্ৰৰ গোন্ধৰ দৰে॥৪৬॥ দেৱসভা আৰু জাপ নামে ঠাইৰ চন্দন বঙা আৰু তাৰ গোন্ধ পদ্ম ফুলৰ গোন্ধৰ দৰে॥৪৭॥ জোপা আৰু ডুবপ নামে ঠাইত হোৱা চন্দনৰ বং বঙা বা বঙচুৱা-ক'লা আৰু ই মিহি॥৪৮॥ মাল্লা নামে ঠাইৰ চন্দন বগা-বঙা॥৪৯॥ কুচন্দন নামে চন্দন খহটা অথবা বঙা বা বঙচুৱা-ক'লা॥৫০॥ কাল পৰ্বতত হোৱা চন্দন বঙচুৱা-ক'লা বৰণীয়া নাইবা কুসুম-বৰণৰ॥৫১॥ কোশাগাৰ পৰ্বতৰ চন্দন ক'লা বা ক'লা-পথৰা বঙৰ॥৫২॥ শীতোদকাত হোৱা চন্দন পদ্ম-বৰণীয়া নাইবা ক'লা আৰু মিহি॥৫৩॥ নাগ পৰ্বতত হোৱা চন্দন খহটা বা শেলুৱৈৰ বঙৰ॥৫৪॥ ঝাকল নামে ঠাইত হোৱা চন্দন মৃগা বৰণৰ॥৫৫॥

পাতল, মিহি, বেগতে নুগুৰুকাৱা, ঘিউৰ দৰে শৰীৰত লাগি ধৰা, শূণ্ডিবলৈ ভাল লগা, গাৰ ছালৰ ভিতৰলৈ সোমাই যোৱা, (বাহিৰৰপৰা) স্পষ্টভাৱে দেখা নোপোৱা, বং মলিন নোহোৱা, উত্তাপ সহ্য কৰিব পৰা, দাহ উপশমকাৰী, সুস্পৰ্শী—এইবোৰ চন্দনৰ গুণ॥৫৬॥

জোপাত উৎপন্ন অগৰু, ক'লা, ক'লা-পথৰা নাইবা ক'লা-বগা ফুটুকা-ফুটুকি দাগ থকা॥৫৭॥ দোপাৰ অগৰু, শ্যামবৰ্ণৰ॥৫৮॥ সাগৰৰ সিপাৰৰ অগৰু, বিবিধ বঙৰ আৰু উশীৰ বা নবমালিকাৰ গোন্ধৰ॥৫৯॥

গধুৰ, মিহি, সুগন্ধি, বহু দূৰলৈকে গোন্ধ বিয়পি যোৱা, জুই লগালে বেগতে পুৰি নোযোৱা, ধোঁৱাৰে আকুল নকৰা, (জ্বলালে প্ৰথমৰপৰা শেষলৈকে) সমানে গোন্ধ থকা, ঘ'হনি খালে গোন্ধ নকম্ভ—এইবোৰ অগৰুৰ গুণ॥৬০॥

অশোকগ্ৰামত^১ উৎপন্ন হোৱা তৈলপৰ্ণিক (এবিধ ধূনা-জাতীয় বস্তু) মাংসৰ বৰণৰ আৰু পদ্মৰ গোন্ধৰ॥৬১॥ জোপাত হোৱা তৈলপৰ্ণিক বঙচুৱা-হালধীয়া আৰু তাৰ গোন্ধ নীলা পদ্মৰ বা গৰুৰ মূত্ৰৰ গোন্ধৰ দৰে॥৬২॥ গ্ৰামেব্দ^২ হোৱা তৈলপৰ্ণিক মিহি আৰু গোন্ধ গৰুৰ মূত্ৰৰ দৰে॥৬৩॥ সুবৰ্ণকুডাৰ^৩ তৈলপৰ্ণিক বঙচুৱা-হালধীয়া আৰু গোন্ধ মাতুলদুগা ফলৰ (নেমুজাতীয় ফল) দৰে॥৬৪॥ পৰ্ণক-স্বীপৰ^৪ তৈলপৰ্ণিকাৰ গোন্ধ পদ্ম বা মাখনৰ গোন্ধৰ দৰে॥৬৫॥

ভদ্ৰাপ্ৰিয় (কৰ্প বা বঙা চন্দন) দুই প্ৰকাৰ—(কামৰূপৰ) লুইত নদীৰ পাৰত হোৱা ভদ্ৰাপ্ৰিয় জাঁতকুলৰ বৰণৰ॥৬৬॥ অন্তৰবতীৰ (কামৰূপৰ নদী) ভদ্ৰাপ্ৰিয়ৰ বৰণ উশীৰৰ দৰে॥৬৭॥ এই দুয়োবিধৰে গোন্ধ কুষ্ঠনামক বনৌষধিৰ গোন্ধৰ দৰে॥৬৮॥

স্বৰ্ণকুণ্ডিত (ব্ৰহ্মদেশত, কাৰো মতে সুমাত্ৰাত) হোৱা কালৈক (গম্ভীৰ্য্য-বিশেষ) মিহি

১, ২, ৩, : জাপ, জোপা, ডুবপ—প্ৰঃ কালৈক মতে এই তিনিখন ঠাইত কামৰূপত।

৪, ৫, ৬, ৭ : অপেক্ষাক্ৰম প্ৰকৃতি তৈলপৰ্ণিকৰ উৎপত্তি-স্থান আটাইবোৰ কামৰূপ-ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত।

আব্দ হালধীয়া ॥৬৯॥ উত্তৰ পৰ্বতত (হিমালয়ত) হোৱা কালেকৰ বং বঙচুৱা হালধীয়া ॥৭০॥
এই পৰ্বত সাৰ-দ্রব্য (ম্ৰুণ্যবান (বস্তু) সমূহৰ বৰ্ণনা দিয়া হ'ল ॥

পিহি লাৰু কৰিলে, সিধ কৰিলে আব্দ জলালে গোন্ধ নষ্ট নোহোৱা, বং মলিন
নোহোৱা, আন বস্তুৰ লগত মিহলি কৰিলে গোন্ধ আদি নষ্ট নোহোৱা ॥৭১॥ আব্দ চন্দন
আব্দ অগৰুৰ গুৰুবিশিষ্ট—এইবোৰ ঠৈলপৰ্ণিক আদিৰ গুৰু ॥৭২॥

(ফলদ্ৰব্য অৰ্থাৎ কম মূল্যৰ বস্তুৰ ভিতৰত চামৰাৰ কথা প্ৰথমে কোৱা হৈছে।)

কান্তনাৰক আব্দ প্ৰৈয়ক এই দ্ৰব্য চামৰা উত্তৰপৰ্বতত (হিমালয়ত) উৎপন্ন হয় ॥৭৩॥
কান্তনাৰকৰ বং ম'ৰা-চৰাইৰ ডিঙিৰ বঙৰ দৰে ॥৭৪॥ প্ৰৈয়ক নীলা, হালধীয়া আব্দ বগা
বেথা আব্দ বিশুদ্ধৰে চিত্ৰিত ॥৭৫॥ দূৰোৰিধে আঠ অগ্নুলে (প্ৰায় হয় ইণ্ডি) দীঘল ॥৭৬॥

বিসী আব্দ মহাবিসী—এই দ্ৰব্য চামৰা (হিমালয়ৰ) স্বাদলগ্ন্যমত উৎপন্ন হয় ॥৭৭॥
বিসীৰ বং বৰ স্পষ্ট নহয়, ই নোমাল বা ফুটুকা-ফুটুকা ॥৭৮॥ মহাবিসী খহটা আব্দ
সাধাৰণতে বগা ॥৭৯॥ দূৰোৰিধে বাৰ অগ্নুল দীঘল ॥৮০॥

শ্যামিকা, কালিকা, কদলী, চম্প্ৰান্তৰা আব্দ শাকুলা—এই পাঁচবিধ চামৰা (হিমালয়ৰ)
আৰোহ নামে ঠাইত উৎপন্ন হয় ॥৮১॥ শ্যামিকা কপিলা বৰ্ণৰ নাইবা ফুটুকা-ফুটুকা ॥৮২॥
কালিকা কপিলা বা কপো-চৰাইৰ বঙৰ ॥৮৩॥ এই দূৰোৰিধ চামৰা আঠ অগ্নুল দীঘল ॥৮৪॥
কদলী খহটা আব্দ এক হস্ত দীঘল ॥৮৫॥ কদলী চামৰাই যদি চম্প্ৰাকৃত চিনৰ স্ৰাৰা অঙ্কিত
হয়, তাক চম্প্ৰান্তৰা বোলা হয় ॥৮৬॥ শাকুলা (দীঘলে) কদলীৰ তিনি ভাগৰ এভাগ আব্দ
কুষ্ঠৰোগীৰ গাত হোৱাৰ দৰে চকা চকা দাগ থকা বা ছালৰ স্বাভাৱিক গাঁঠিৰে বিচিত্ৰ ॥৮৭॥

সাম্ৰ, চীনসী আব্দ সাম্ৰলী—এই তিনিবিধ চামৰা (হিমালয় অঞ্চলৰ) বাহুৰ নামে
ঠাইত উৎপন্ন হয় ॥৮৮॥ সাম্ৰ চামৰা দীঘলে ছয়ত্ৰিশ অগ্নুল হয় আব্দ তাৰ বৰণ কাজলৰ
দৰে ॥৮৯॥ চীনসী বঙচুৱা-ক'লা বা পাতল ক'লা ॥৯০॥ সাম্ৰলীৰ বৰণ গোমধানৰ বৰণৰ
দৰে ॥৯১॥

সাতিনা, নলত'লা আব্দ বৃষ্পৃচ্ছা নামৰ চামৰা ওদ্ৰ (উৰিষ্যা) দেশত উৎপন্ন হয় ॥৯২॥
সাতিনাৰ বং ক'লা ॥৯৩॥ নলত'লা নল-খাগৰিৰ ত'লাৰ বৰণৰ ॥৯৪॥ আব্দ বৃষ্পৃচ্ছা
কপিলা ॥৯৫॥

এইবোৰ বিবিধ প্ৰকাৰৰ চামৰা ॥

কোমল, মিহি আব্দ নোমাল চামৰা উৎকৃষ্ট ॥৯৬॥

ভেৰাৰ নোমৰপৰা তৈয়াৰ কৰা কাপোৰৰ বং বগা, সম্পূৰ্ণ বঙা আব্দ আংশিকভাৱে বঙা
হয়; এই কাপোৰ বেজীৰে কাম কৰা, চিত্ৰবিচিত্ৰকৈ বোৱা, খণ্ড খণ্ডকৈ বৈ ভোৰা লগোৱা
আব্দ জিম থকা হ'ব পাৰে ॥৯৭॥ কম্বল, কোচপক, কুলমিতকা, সৌমিতকা, তুৰগাস্তবণ,
বৰ্ণক, তলিচ্ছক, বাৰবাণ, পৰিস্ৰোম, সাম্প্তভদ্ৰক—এইবোৰ ঊণী কাপোৰৰ প্ৰকাৰভেদ ॥৯৮॥
পিছল, তিতি থকা যেন লগা, মিহি আব্দ মোলায়েম ঊণী কাপোৰ উৎকৃষ্ট ॥৯৯॥

কোচপক : কোচপক পাঠো আছে—ই এক প্ৰকাৰ আৱৰণ বা চাদৰ।

কুলমিতকা : হাতীৰ হাওদাৰ ওপৰত পৰা কাপোৰ।

সৌমিতকা : ইও হাওদাৰ ওপৰত পাৰি দিয়া কাপোৰ, কিন্তু বং ক'লা।

তুৰগাস্তবণ : দোঁৰাৰ পিঠিত পৰা কাপোৰ।

বৰ্ণক : বঙীন কম্বল।

তলিচ্ছক : এক প্ৰকাৰ বিচনাৰ চাদৰ বা দলিচা।

আঠোটা টুকুৰা জোৰা দি তৈয়াৰ কৰা ক'লা বঙৰ ভিলাঙ্গী, (আব্দ) বৰব্দৰ প্ৰতিবোধক অপসাৰক নামে (উণী) কাপোৰ নেপালত তৈয়াৰ হয়॥১০০॥

(আন) জম্বুৰ নোমবৰণা এই ছবিধ কাপোৰ হয়—সংগুটিকা (আঠৰ ডলবৰণা সব্দ-গাঠিলৈকে ভৰিব আৱৰণ), চতুৰ্ভাঙ্গিকা (চাৰিকোণীয়া কম্বল), লম্বৰা আব্দ কটবানক (বিচনাৰ চাদৰ), প্ৰাবৰক (দুয়ো ফালে দাঁহ থকা বিচনাৰ চাদৰ) আব্দ সন্তালিকা (এক প্ৰকাৰ বিচনাৰ চাদৰ)॥১০১॥

বংগদেশত হোৱা দুকুল বস্ত্ৰ (পাটৰ কাপোৰ; দুয়োফালে আউঠি থকা কাপোৰ?) বগা আব্দ মিহি ॥১০২॥ প্ৰুদ্ভদেশৰ দুকুল শ্যামবৰণীয়া আব্দ মণিৰ দৰে নিমজ ॥১০৩॥ সুবৰ্ণ-কুডাৰ দুকুল সুবৰ্ণ দৰে উজ্জ্বল বৰণৰ, ই মণিৰ দৰে নিমজ আব্দ পানীৰ দৰে স্পষ্টকৈ বোৱা (নাইবা সূতাৰে পানীত তিয়াই মণিৰে বৰ্ণাই লৈ বোৱা), দীঘে-বাগিলৈ এক সূতাৰে বোৱা আব্দ মিহলি সূতাৰে বোৱা ॥১০৪॥ এই দুকুল দীঘে-বাগিলৈ এডালীয়া সূতাৰে, দীঘে এডাল বাগিলৈ দুডালকৈ অথবা দীঘে-বাগিলৈ দুডালীয়া, তিনিডালীয়া বা চাৰিডালীয়াকৈ বোৱা হ'ব পাৰে ॥১০৫॥

ইয়াৰ ম্বাৰা কাশী আব্দ প্ৰুদ্ভদেশত হোৱা পাট-কাপোৰৰ কথাও বুজোৱা হ'ল ॥১০৬॥

পট্ৰোৰ্ণী পাট মগধ, প্ৰুদ্ভ আব্দ সুবৰ্ণকুডাত হয় ॥১০৭॥ নাগবৃক্ষ, লিকুচ, বকুল আব্দ বট ইহঁতৰ উৎপত্তি-স্থান ॥১০৮॥ নাগবৃক্ষত হোৱা পট্ৰোৰ্ণী হালধীয়া ॥১০৯॥ লিকুচ বৃক্ষত হোৱা পট্ৰোৰ্ণী গোমধানৰ বঙৰ ॥১১০॥ বকুল গছত হোৱা বিধ বগা ॥১১১॥ অম্লশিষ্ট বিধ মাখনৰ বঙৰ ॥১১২॥ এইবোৰৰ মাজত সুবৰ্ণকুডাত হোৱা বিধ উৎকৃষ্ট ॥১১৩॥

এই পট্ৰোৰ্ণীৰ ম্বাৰা চীনদেশৰ কোঁশেৰ আব্দ পাট-কাপোৰৰ কথাও বুজোৱা হ'ল ॥১১৪॥

মধুৰা (মাদুৰা), অপৰান্ত (কংকন উপত্যকা), কলিঙ্গ, কাশী, বংগ, বৎস আব্দ মহিশ (মহীশূৰ?) দেশৰ কপাহী কাপোৰ উৎকৃষ্ট ॥১১৫॥

(মুদ্ভাৰণা কপাহী কাপোৰলৈকে মূল্যবান বস্তুবোৰত বাহিৰে) আন বিবোৰ মূল্যবান বস্তু আছে সেইবোৰৰ ক্ষেত্ৰত কোণাধ্যক্ষই তাৰ পৰিমাণ, দাম, লক্ষণ, শ্ৰেণী, আকৃতি, সংৰক্ষণ-ব্যৱস্থা, নতুন উৎপাদন, পুৰণিৰ সংস্কাৰ, ৰং আদিৰে নকলী কৰিব পৰা গোপন কৌশল, উৎপাদনৰ সা-সংজ্ঞালি, স্থান আব্দ কালভেদে তাৰ উপযোগিতা আব্দ তাৰ বিনাশকাৰী পোক-পৰুৱা আদি সকলো বিষয়ে জানিব লাগিব ॥১১৬-১১৭॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধাক-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ব্ৰাহ্ম-ভ-বাক্যত থ'ব লগীয়া মূল্যবান বস্তুৰ পৰীক্ষা” নামৰ একাদশ (আব্দভাৰণা ৩২তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

বাবৰাণ : এক প্ৰকাৰ মোটা কম্বলৰ দৰে গাভ লোৱা কাপোৰ।

পৰিস্ফুট : এবিধ কম্বল বা হাতীৰ পিঠিৰ ওপৰত পাৰিখলৈ চলিত।

সমস্তভঙ্গক : কৰচৰ ডলকালে লগোৱা পটীবিধেৰ।

পট্ৰোৰ্ণী : গছৰ পাত খাই ডাঙৰ হোৱা এবিধ আব্দ মৃগা পোকৰপৰা হোৱা পাট।

দ্বাদশ অধ্যায়

দ্বিতীয় প্রকরণ : আঁকৰ আৰু কৰ্মান্তৰ প্ৰৱৰ্তন

আঁকৰাধ্যক্ষই ভূগৰ্ভত থকা ধাতৱ স্তব-সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান, ধাতুবিদ্যা, বসায়ন আৰু ধাতু গলোৱা বিদ্যা আৰু বহাদ্ৰিত বং কৰা বিদ্যা জানি লৈ, অথবা এইবোৰ বিদ্যাত পাৰদৰ্শী লোকৰ সহায় লৈ আৰু এই কাৰ্যত পটু কৰ্মী আৰু আহিলা-পাতি সংগ্ৰহ কৰি (ধাতুৰ) গেন্দ, ধাতু গলোৱা পাত্ৰ, এঙাব, ছাই আদি চিহ্নৰ ম্বাৰা প্ৰৱৰ্তন কৰি আৰু অতি উজ্জ্বল বং, গধুৰতা, উগ্ৰ গোন্ধ আৰু স্বাদ থকা ধাতুমিশ্ৰিত মাটি, শিল আৰু পানী থকা ঠাইত নতুন খনি পৰীক্ষা কৰি চাব ॥১॥

(সোণ থকা বুলি) পৰিচিত পাৰ্বত্য অঞ্চলত কোনো গাভ, গহুৰ, উপত্যকা, শিল কাটি কৰা গুহা অথবা গোপন গুহাৰ ভিতৰত প্ৰবহমান আৰু জাহ্নু, আম, তালফল, প্ৰবৰ্ত হালধিৰ টুকুৰা, গুড়, হাইডাল, মনঃশিলা, মৌ, হিঙুল, বগা পদুম নাইবা ভাটৌ আৰু ব্ৰা-চৰাইৰ পাখিৰ বৰণৰ, আশে-পাশে একে বৰ্ণৰ পানী আৰু গহ-লতা থকা আৰু ভেলেতীয়া, শ্ৰুহ আৰু গধুৰ প্ৰহ-পদাৰ্থ দেখিলে বৃজিৰ লাগিব যে ইয়াৰপৰা সোণ ওলাব ॥২॥ এই প্ৰহ পানীত পেলাই দিলে যদি ভেলৰ দৰে বিয়পি যায় আৰু বোকা-কলি টানি লয় তেতিয়া তাৰ এগুণে এগুণলৈকে তাম বা ৰূপ সোণত পৰিণত কৰিব পাৰে ॥৩॥

এই একে আকৃতিৰ প্ৰহৰে যদি উগ্ৰ গোন্ধ আৰু স্বাদ হয় তেতিয়া ইয়াক শিলাজতু বুলি বৃজিৰ লাগিব ॥৪॥

মাটি বা শিলাখণ্ডত থকা ধাতু যদি হালধীয়া, তাম-বৰণীয়া নাইবা শুকুৰা-হালধীয়া বৰণৰ হয় আৰু তাক ভাঙিলে যদি নীলা বেৰা দেখা যায় অথবা তাৰ বৰণ মগু-মাহ, মাটি-কলাই বা খিচিকিৰ (গাখীৰত বন্ধা চাউল আৰু ডিল) দৰে হয়, যদি সি দৈ গাখীৰৰ কণিকা বা ব্ৰাখৰ দৰে বিলম্ব ম্বাৰা বিচিহ্ন হয়, যদি তাৰ বং হালধি, আমলিখ, পদুমৰ পাত, সেলুদৈ, পলীহা, বকৃত বা কুম্ভুমৰ দৰে হয়, ভাঙিলে যদি মিহি বালিৰ ম্বাৰা গঠিত বেৰা, বিন্দু আৰু স্ফটিক চিহ্ন দেখা যায়, যদি মাজত শিলগুটি পোৱা যায় আৰু উজ্জ্বল দেখা যায়, উত্তাপ দিলে যদি নাভায়ে কিন্তু তাৰপৰা প্ৰচুৰ ফেন আৰু ধোঁৱা ওলায়, তেতিয়া সেই ধাতু সোণ বুলি বৃজিৰ লাগিব আৰু তাক তাম বা ৰূপৰ মাজত সন্মুখাই দিলে সি তাক সোণত পৰিণত কৰিব ॥৫॥

যি খনিজ পদাৰ্থ লম্ব, কপুৰ, ফাঁটক মণি, মাখন, কশৌ-চৰাই, পাৰ-চৰাই, বিষমক মণি, ব্ৰা চৰাইৰ ভিঙ, সৈয়ক মণি, গোমেদ মণি, গুড়, অশোখিত চৈনি, কোঁৱৰাৰ ফুল, পদুম ফুল, পাটলী ফুল, মটৰ-মাহৰ ফুল, লগৰ ফুল অথবা তিচীৰ ফুলৰ বঙৰ, সীহ বা অজুন-ধাতুৰূত, কেচা মঙহৰ দৰে গোম্বোৱা, যাক ভাঙিলে বগা-মিহালি কলা বৰণৰ বা কলা-মিহালি কলা বৰণৰ হয়, নাইবা বেৰা আৰু বিন্দুৰে বিচিহ্ন হয়, যি কোমল, যাক তাপ দিলে ফাটি নাযায় কিন্তু প্ৰচুৰ ফেন আৰু ধোঁৱা ওলায়, তাক ৰূপ বুলি বৃজিৰ লাগিব ॥৬॥

সকলো খনিজ পদাৰ্থৰ কেঁচতে ওজনৰ বীজ হ'লে ধাতু-জংগ বোহি হ'ব ॥৭॥

এই খনিজ পদাৰ্থবোৰ ভিতৰত যিবোৰ অবিদ্যুৎ বা বাৰ ভিতৰত কি ধাতু আছে বৃজিৰ মোৱাৰি তাক যদি (মানুহৰ বা হাতী-বোঁৱা আদিৰ) হৃদয়ত লৈ লৈয়াই বন্ধ হয়, মাইবা

বাজব্ধক, বটগছ বা পীলগছৰ আঠৰে, পৰ্দাৰ পিত্তবল, গোবোচনা বা ঘ'হ, গাখ আৰু উটৰ পোহালিৰ পোকাৰ আৰু হুত মিহলাই বা লেও দি লাৰু কৰা হয় সি বিদ্যুৎ বৃশ্চত কৰিত হ'ব ॥৮॥

খনিজ পদাৰ্থৰ (সোণ-ৰূপৰ) লগত ঘৰ, ঘাহ, তিল, পলাশ আৰু পীলগছৰ (ছাট্টি) খাব নাইবা পৰ্দা বা ছাগলীৰ গাখীৰেৰে সৈতে কলগছ আৰু বজ্জৰ আৰু মিহলালে সি নবম হয় ॥৯॥

সোঁ, বস্তুব্ধক, ছাগলীৰ গাখীৰ, তিল-তেল, ফিউ, গুড়, কিৰ (আসৰ-প্ৰব্য) আৰু কন্দলী মিহলাই মাত্ৰ তিনিবাৰ ভাৰনা দিলে ভাসি হেজাব টুকুৰা হোৱা খনিজ ধাতুও নবম হয় ॥১০॥

পৰ্দাৰ দীত আৰু পিত্তৰ গুদি (ইয়াৰ লগত) দিলে (ধাতুৰ) নবম গুণ দ্ৰব্য হয় ॥১১॥

শিল নাইবা মাটিত পোকা খনিজ পদাৰ্থ যদি পৰ্দাৰ, তেলব্ধক আৰু নবম হয় আৰু তাৰ বৰণ পিঙ্গল, সেউজীয়া, বগুচুৰা বা বঙা হয় তাক তাম বুলি বুজিব লাগিব ॥১২॥

যদি কাউৰীৰ দৰে ক'লা বঙৰ হয়, বা কপৌ-চৰাইৰ বা গোবোচনাৰ বঙৰ হয়, বগা বগা বেথা থাকে বা কেচা বঙৰৰ দৰে গোম্ভাৱ তেতিয়া সি সীহ-ধাতু হ'ব ॥১৩॥

লুপীয়া মাটিৰ দৰে ধোঁৱা-বৰণীয়া বা পোকা-মাটিৰ বঙৰ হ'লে সি টিন ॥১৪॥

(খনিজ পদাৰ্থ) যদি বেঁহিভাগ সব্দ, সব্দ শিলগুটিৰে গঠিত হয় বগুচুৰা বঙাবৰণীয়া হয় নাইবা সিন্দূৰাৰ ফুলৰ বঙৰ হয়, সি লোহা ॥১৫॥

মহানিৰ্গছ বা জুজ'পৰাৰ বঙৰ হ'লে সেই ধাতু বৈকল্ভক (এক প্ৰকাৰ লোহা?) ॥১৬॥

স্বাহ, মিহি, উল্লভল, শঙ্কৰাণী, চে'চা, কঠিন আৰু পাতল কঙৰ খনিজ পদাৰ্থ হ'লে সি মণি-ধাতু ॥১৭॥

খনিজ পদাৰ্থবপৰা বি বি উৎপন্ন হয় তাক সেই সেই ধাতুৰ কাৰখানাত ব্যৱহাৰ কৰিব ॥১৮॥ কাৰখানাত তৈয়াৰী খনিজাত ধাতুৰ বস্তুৰ ব্যৱসায় একচেটিয়াভাৱে এঠাইত কৰিব: ইয়াক উল্লেখন কৰি আন ঠাইত প্ৰব্য প্ৰস্তুত কৰা বা বেচা-কিনা কৰা লোকক দণ্ড বিহিব ॥১৯॥

খনি-স্বৰ্গত নিৰ্ম্মিত লোকক বস্তুত বাহিৰে আন (খনিজ) প্ৰব্য চুৰি কৰিলে সেই চুৰি কৰা প্ৰব্যৰ মূল্যৰ আঠ গুণ দণ্ড বিহিব ॥২০॥ চোৰ আৰু (বজাৰ) কিনা অনদ্ভূত (খনিজ প্ৰব্যৰ ব্যৱসায় কৰি) জীৱিকা চলোৱা লোকক বাস্তি আনি (খনিৰ) কাষত খটুৱাব: অৰ্থব্ধক দিব নোৱৰা লোককো খনিৰ কাষত খটুৱাব ॥২১॥

যি খনিকাৰ' ব্যৱহাৰল বা বহু লোকৰ প্ৰমসাদ্য তাক (বজাই) লাভৰ অংশৰ বস্তুব্ধকত বা নিৰ্দিষ্ট ধনৰ বিনিময়ত আনক দিব; অলপীয়া ব্যৱ আৰু প্ৰমেৰে সাধ্য খনিকাৰ' নিজে পৰিচালনা কৰিব ॥২২॥

লোহাৰ্য্যকই (সোণ-ৰূপৰ বাহিৰে আন ধাতুৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত বিক্ৰা) তাম, সীহ, টিন, বৈকল্ভক, পিঙল, ভীখা, কাঁহ, ভাল (ভাৰ অৰু টিন বা দস্তাৰ সংমিশ্ৰণ)—এইবোৰ ধাতুৰ কাৰখানা স্থাপন কৰিব আৰু ধাতু-নিৰ্ম্মিত প্ৰব্যৰ ব্যৱসায় চলোৱা ॥২৩॥

জৰুখাৰ্য্যকই (টেক-শালৰ অধ্যক্ষ) চাৰি ভাগৰ এভাগ তাম আৰু লো, টিন, সীহ, বসন্তান—এইবোৰ কঠিন মিশ্ৰধাতুৰ কোনো এবিধৰ এক মাৰ' পৰিমাণ মিহলাই এক পদ, আধা পদ,

সিকি পূৰ্ণ, আধাসিকি পূৰ্ণৰ বৃন্দা কৰাৰ; (উত্ত) শিল্পখাত্তবোৰৰ কোনো এবিধৰ চাৰি-ভাগৰ এভাগৰ অন্তৰ্ভুক্তনত তামৰ এক শাৰক, আধা শাৰক, এক কাকনী আৰু আধা কাকনী নামৰ বৃন্দা কৰাৰ॥২৪॥

বৃন্দপৰ্ৱকে (বৃন্দা-পৰীক্ষক) বেহা-বেপাৰ আৰু বাজ-কোষত গ্ৰহণৰ কাৰণে পূৰ্ণৰ প্ৰচলন-ব্যৱস্থা কৰিব॥২৫॥ (টম্ব-শালৰ বাহিৰে) আন ঠাইত বিসৰ্জনে বৃন্দা তৈয়াৰ কৰে, কিনা-বেচা কৰে আৰু পৰীক্ষা কৰে, সেইসকলৰ কাৰণে বৃন্দপৰ্ৱকে শতকৰা আঠ ভাগ তৈয়াৰী-মাচুল, শতকৰা পাঁচ ভাগ কৰ্মছল, শতকৰা এক-অষ্টমাংশ পৰীক্ষণ-বৃন্দা আৰু পৰ্ণিচল পূৰ্ণ দণ্ড নিৰ্ধাৰিত কৰিব॥২৬॥

ধনি-অধ্যক্ষই লম্ব, হীৰা, মণি, বৃন্দা, প্ৰবাল আৰু কাৰ-প্ৰবাল কাৰখানা স্থাপন কৰিব আৰু সেইবোৰৰ ব্যৱসায়ৰ দিহা কৰিব॥২৭॥

লম্বাধ্যক্ষই বহাসম্বৰত লোণৰ অংশ আৰু (ধনি আদি) ব্যৱহাৰ কৰা কৰ আদায় কৰিব; তদুপৰি তেওঁ লোণৰ বিক্ৰী-বৃন্দা, পৰীক্ষণ-শুল্ক আৰু বিক্ৰীৰ বাবে অতিৰিক্ত কৰো আদায় কৰিব॥২৮॥ বিশেষৰূপৰা আমদানি কৰা লোণৰ ছয় ভাগৰ এভাগ (কৰ-হিছাপে) আদায় কৰিব॥২৯॥ শতকৰা পাঁচ ভাগ অতিৰিক্ত কৰ, পৰীক্ষণ-শুল্ক আৰু তৈয়াৰী-কৰ—এই দিব-লগীয়া ভাগ আৰু কৰ আদায় দিলেহে এই লোণ বিক্ৰী কৰিব পাৰিব॥৩০॥ (আমদানি কৰা লোণৰ দেশীয়) ধৰ্ম্মবিন্যাসে বাজকৰ আৰু বাজপণ্যৰ কতিপয়ক কৰ আদায় দিব লাগিব; (বাজকীয় বজাৰৰ) বাহিৰত কোনোভাই ছয় পূৰ্ণ অতিৰিক্ত জৰিয়না দিব লাগিব॥৩১॥ তেজাল লোণ বিক্ৰী কৰোঁতাৰি উত্তম সাহস-দণ্ড ভৰিব; বিনা অনুমতিত লোণৰ ব্যৱসায় কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা লোকেও এই একে দণ্ডই দিব লাগিব; বানপ্ৰশ্মৰি ক্ষেত্ৰত এই নিয়ম প্ৰযোজ্য নহ'ব॥৩২॥ বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ, তপস্বী আৰু বনুৱাই (বৃন্দা নিদিয়াৰ্কে) খোৱাৰ জোখাই লোণ দিব পাৰিব॥৩৩॥ আন সকলো প্ৰকাৰ লোণ আৰু কাৰ-প্ৰবাল ব্যৱসায়ীয়ে (ক্ষেত্ৰ) শুল্ক আদায় দিব॥৩৪॥

এইদৰে ধনি-অধ্যক্ষই ধনিৰূপৰা বৃন্দা, ভাগ, ব্যাজী (অতিৰিক্ত কৰ), পৰিব (একচেটিয়া কৰ), ভতম (জৰিয়না), শুল্ক, বৈকৰণ (কতিপয়ক-কৰ), দণ্ড, বৃন্দ (পৰীক্ষণ-কৰ), বৃন্দিক (তৈয়াৰী-মাচুল) আৰু বাৰ বিধ খাত আৰু সেই সেই খাত-নিৰ্দ্ধিত প্ৰত্য সপ্তাহ কৰিব। এইদৰে সকলো পণ্য-প্ৰবাল ক্ষেত্ৰতে ভিন্ন ভিন্ন নিৰ্দ্ধানত আয়-সংগ্ৰহ নিৰ্বাহ কৰিব॥৩৫-৩৬॥

ধনিৰূপৰা বাজ-কোষৰ উত্তম হয়; বাজ-কোষৰূপৰা সৈন্যবাহিনীৰ উপপালিত হয়; বাজ-কোষ আৰু সৈন্যৰূপৰা কোষকৃত্য পূৰ্বধী লাভ হয়॥৩৭॥

কৌশিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ বিখ্যাত অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ধনিৰূপ আৰু কৰাণ্ডাৰ প্ৰবৰ্তন” নামৰ অধ্যায় (অধ্যক্ষাধিপত্যা ৩৪ভাৰ) অৱশ্যে সমাপ্ত।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

একবিংশতম প্ৰকৰণ : অক্ষশালাত (সোণ-ৰূপৰ কাৰখানা) সূৰ্বপৰ্য্যায়ক

সূৰ্বপৰ্য্যায়কই সোণ-ৰূপৰ দ্বাৰা নিৰ্মাণৰ কাৰণে এটা অক্ষশালা (কাৰখানা) নিৰ্মাণ কৰায়; (ইয়ালৈ সোমোৱা) বহুৰূপ একেখন হ'ব; এই কাৰখানাতে এটাৰ মাজেদি আনটোলৈ যাব নোৱৰাকৈ চাৰিফালে চাৰিটা অৰ্থ থাকিব ॥১॥ বজাৰৰ প্ৰধান পথৰ মাজত কৰ্মনিপুণ, কুলীন আৰু বিশ্বাসযোগ্য সোণাৰিক বহুৱাব ॥২॥

জম্বুদ্বীপ, শতকুণ্ড পৰ্বত, হাটক, বেণু আৰু শৃঙ্গশূদ্ৰিত উৎপন্ন হোৱা, স্বাভাৱিক অৱস্থাত পোৱা, বাসায়নিক প্ৰক্ৰিয়াৰে নিৰ্মিত আৰু খনিজ—সোণ এই কেইবিধ ॥৩॥ পদুমব কেশবৰ বৰ্ণৰ, কোৱল, মিহি, লজ্জহীন আৰু উজ্জ্বল সোণেই উৎকৃষ্ট: বঙচুৱা-হালধীয়া বিধ মজলীয়া আৰু বঙা বিধ নিকৃষ্ট ॥৪॥

উৎকৃষ্ট সোণৰ ভিতৰত শেতা-হালধীয়া আৰু বগা বঙৰ সোণ বিশুদ্ধ নহয় ॥৫॥ যি বস্তুৰ দ্বাৰা সেই সোণ মিশ্ৰিত তাৰ চাৰি গুণ সীহৰ দ্বাৰা তাক শোধন কৰিব ॥৬॥ সীহ মিহলালে যদি সেই সোণ ঠুনুকা হয়, তাক গোবৰ-শূঠা জলাই তপতাব ॥৭॥ (স্বাভাৱিকতে) কৰ্ণক হোৱা কাৰণে যদি ভগ্ন হ'ব, তাক তিল-তেল আৰু গোবৰৰ দ্বাৰা ভাৱনা দিব ॥৮॥

খনিজ সোণ যদি সীহ মিহলোৱা কাৰণে ঠুনুকা হয়, তেনেহ'লে তাক তাপ দি পাত কৰি লৈ কাঠৰ নিয়াবিৰ ওপৰত থৈ গুৰি কৰি ল'ব, নাইবা কদলী আৰু বজ্জবৃক্ষৰ কন্দৰ সাহেৰে ভাৱনা দিব ॥৯॥

তুখ পৰ্বত, গোড় দেশ, কৰ্ম, পৰ্বত আৰু চক্ৰবাল পৰ্বতত হোৱা—এই চাৰি বিধ ৰূপ ॥১০॥ বগা, নিমজ আৰু কোৱল ৰূপ উৎকৃষ্ট ॥১১॥ ইয়াৰ বিপৰীত হ'লে অথবা (তাপ দিলে) যদি কাটি কাটি যায় সেই ৰূপ নিকৃষ্ট ॥১২॥ সেই ৰূপ তাৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ সীহ মিহলাই শোধন কৰিব ॥১৩॥ ওপৰত কলি কলি হৈ উঠা, পৰিস্কাৰ, উজ্জ্বল আৰু দৈ গাখীৰ-বৰণীয়া ৰূপ বিশুদ্ধ ॥১৪॥

বিশুদ্ধ, হালধিৰ বৰণৰ (সোণৰ) এটা সূৰ্বৰ্ণ (বোল মাৰ ওজনৰ) মানক ॥১৫॥ তাত এক কাকণী সোণৰ ঠাইত এক কাকণীকৈ তাম ৰোগ কৰি চাৰি মাৰ ওজনলৈ তাম মিহলালে বোলটা মানক হয় ॥১৬॥

প্ৰথমে সোণ ধৰি পিছত মানক সোণ কৰাতি-শিলত ধৰিব লাগে ॥১৭॥ যদি কৰাতি-শিলৰ ওখ-চাপৰ দ্বাৰা সোণ পিছৰ ওপৰত (মানক সোণৰ দৰে) একে বঙৰ আঁচ পৰে, সেই সোণ পৰীক্ষিত হ'লি ধৰিব; যদি ডাঠ বা পাতল আঁচ পৰে নাইবা যদি নখৰ মাজেপৰা বঙা চক-আঁটিৰ গুৰি গুৰি বেন হৈ ওলায়, সেই সোণ নকলী হ'লি বুজিব ॥১৮॥ জাতি সেন্দৰ হাউৰ আঙুলিত ধৰি বা পদুমকাসীৰ গুৰি হাতত গলাই সেই হাত হাউৰ ধৰি সোণ হাউৰ আগলৈ ফুৰি থাকিলে বগা হয় ॥১৯॥ কৰাতি-শিলৰ ওপৰত বহা (সোণৰ) দেখা যদি পদুমৰ কেশবৰ বঙৰ, নিমজ, কোৱল আৰু উজ্জ্বল হয়, সি উৎকৃষ্ট (অৰ্থাৎ সেই সোণ উৎকৃষ্ট) ॥২০॥

কজিঙ্গ দেশ বা তাম্পী নদীত উৎপন্ন হোৱা বগুৱাহৰ হেইব বৰণৰ কৰাতি-শিল

উৎকৃষ্ট॥২১॥ সোণৰ ৰং বৰাৰখভাৱে উঠা কৰাতি-শিল কিমোতা আৰু বেচোঁতা উভয়ৰে পক্ষে সূৰ্য্যবাহিনীক ॥২২॥ হাতীৰ গাব বঙৰ, ইৰং সেউজীয়া কৰাতি-শিলত সোণৰ ৰং বেছিকৈ জিলিকে আৰু ই বেচোঁতাৰ কাৰণে উপযোগী॥২৩॥ যিটো কৰাতি-শিল আটিল, কঠিন, অসম্মান বঙৰ আৰু ৰং-নিজিলিকা সি কিমোতাৰ কাৰণে উপযোগী॥২৪॥

(কাটি উলিওৱা সোণৰ) টুকুৰা যদি চিকণ, একে বঙৰ, নিমজ, কোমল আৰু উজ্জ্বল হয়, সি উৎকৃষ্ট॥২৫॥ যদি পোৰা সোণৰ ৰং বাহিৰে ভিতৰে একে হয়, পদুমৰ কেশবৰ দৰে হয় বা কুৰাণ্ডক ফুলৰ দৰে হয়, সেই সোণ উৎকৃষ্ট॥২৬॥ (যদি পঢ়িলে) এম্বাৰ-বৰণীয়া বা নীলা হয়, সি মিশ্ৰিত॥২৭॥

“পৌতৰাধ্যাক্ষ” নামে প্ৰকৰণত (২।১১) সোণ-ৰূপৰ জোখ-মাখৰ বিষয়ে কোৱা হ’ব॥২৮॥ সেইবোৰ বিধানমতে সোণ-ৰূপৰ আদান-প্ৰদান কৰিব॥২৯॥

নিৰ্দ্দত্তি নোপোৱাকৈ কোনেও অক্ষশালাত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰিব॥৩০॥ প্ৰৱেশ কৰিলে বাহিৰ্দ্ধাৰ কৰিব॥৩১॥ কোনো নিৰ্দ্দত্তি পোৱা লোকেও যদি সোণ-ৰূপ লৈ ভিতৰ সোৱায়, তেওঁৰ সেই সোণ-ৰূপ বাজেয়াপ্ত কৰিব॥৩২॥

সোণত বাখৰ খটোৱা, সোণৰ মণি তৈয়াৰ কৰা, সোণ পাৰিচ কৰা আৰু সোণ গলাই অলঙ্কাৰ প্ৰস্তুত কৰা কাৰুণিকপীসকলে আৰু ভাতী চলোৱা, ঘৰ সৰা আৰু ধূলি ধোৱা বনুৱাসকলে অক্ষশালাত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিব আৰু তেওঁলোকৰ সাজ-পাৰ, হাত আৰু শৰীৰৰ গোপন অংশ পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ পিছত তাৰপৰা বাহিৰ হৈ আহিব পাৰিব॥৩৩॥ তেওঁলোকৰ সকলো সা-সজ্জা আৰু অসম্মান্ত (শিল্প) দ্ৰব্যসমূহ তাতেই থাকিব॥৩৪॥ (অলঙ্কাৰৰ কাৰণে) লোৱা সোণ আৰু প্ৰস্তুত দ্ৰব্যবোৰ কাৰ্যালয়ত জমা দিব॥৩৫॥ গহ্বৰি আৰু পুৰা প্ৰস্তুতকাৰী আৰু পৰিদৰ্শনকাৰীৰ মূদ্ৰাৰে চিহ্নিত কৰি প্ৰস্তুত দ্ৰব্যবোৰ জমা দিব॥৩৬॥

অলঙ্কাৰ নিৰ্মাণ-কাৰ্য তিনি প্ৰকাৰ—কেপণ, গুণ আৰু কুদ্রক॥৩৭॥ অলঙ্কাৰৰ ওপৰত মণি আদি খাঁচত কৰাক কেপণ বোলে॥৩৮॥ সোণৰ গুণা লগোৱাকৈ গুণ বোলে॥৩৯॥ গোটা, ফোঁপোলা আৰু গুটি গুটি সোণ লগাই অলঙ্কাৰ নিৰ্মাণ কৰাক কুদ্রক বোলা হয়॥৪০॥

বাখৰ-পতা অলঙ্কাৰত বাখৰৰ এক পঞ্চমাংশ সোণৰ ভিতৰত খাঁচত থাকিব লাগে আৰু এক-দশমাংশ সোণৰ পাতেৰে চাৰিওকাষে বন্ধা থাকিব লাগে॥৪১॥ ৰূপৰ লগত এক-চতুৰ্থাংশ তাম্ৰ মিহলাই হ’লে নাইবা সোণৰ লগত এক-চতুৰ্থাংশ ৰূপ মিহলাই হ’লে সেই ৰূপ বা সোণ ভাজ দিয়া বুলি বিৰোচিত হয়; এই সম্পৰ্কে সূৰ্য্যবাহিনীক সতৰ্ক থাকিব লাগে॥৪২॥ সোণৰ গুটি লগোৱা অলঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত (ব্যৱহৃত) সোণৰ তিনি-পঞ্চমাংশ কাষত থাকিব আৰু দুই-পঞ্চমাংশ গুটিৰ আধাৰ স্বৰূপে ল’ব, অথবা চাৰি ভাগ আধাৰৰূপে ল’ব আৰু তিনি ভাগ কাষত ব্যৱহৃত হ’ব॥৪৩॥

সোণৰ পাত কৰি নিৰ্মাণ কৰা অলঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত বিধান ওজনৰ তামৰ বস্তু হয়, সেই সমান ওজনৰ সোণৰ পাত তাৰ ওপৰত জমাৰ॥৪৪॥ মোটা বা ফোঁপোলায় যি কোনো ৰূপৰ বস্তুকে তাৰ আধা পৰিমাণৰ সোণৰ পাতেৰে ঢাকিব॥৪৫॥ অথবা, (ৰূপৰ বস্তুত) চাৰি ভাগৰ এভাগ সোণৰ লগত বালুকাহিংগুদকৰ দূৰ বা গুৰি মিহলাই সেই সোণৰ পাতী চৰাব॥৪৬॥

গলাই অলঙ্কাৰ তৈয়াৰ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত কৰা উৎকৃষ্ট ৰূপৰ শ্ৰেষ্ঠ সোণ সম্মান পৰিমাণৰ সীহৰ মূৰ্খা শোখিত কৰি, উত্তাপ দি পাত কৰি লৈ, সিমুদেদীৰ মাটিৰে উজ্জ্বল কৰিলে নীলা, হালধীয়া, বগা, সেউজীয়া আৰু ভৰোঁ চৰাইৰ পাখিৰ বৰষুণ প্ৰকৃতি হয় অৰ্থাৎ এই

সোণৰ দ্বাৰা এই বিবিধ বস্তুৰ অলঙ্কাৰ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰি ॥৪৭॥ আকৌ, য'ৰা চবাইৰ ডিঙিৰ বস্তুৰ, কাটিলে বগা দেখা, চক্‌চকীয়া লো জাপ দি গঢ়িব কৰিলে সেই গঢ়িবৰে এই সোণ বোলাব পাৰি; এক কাকণী লোৰ গঢ়িবৰে এক “সুবৰ্ণ” সোণৰ বং কৰিব পাৰি ॥৪৮॥

অথবা, ব্ৰূপো শোভিত হ'লে নীলা জাদি বস্তুৰ প্ৰকৃতি হ'ব পাৰে—হাড়িৰ গঢ়িব থকা মাটিৰ পাত্ৰত চাৰি বাৰ, সমান পৰিমাণৰ সীহ থকা মাটিৰ পাত্ৰত চাৰি বাৰ, শুকান মাটিৰ পাত্ৰত চাৰি বাৰ, মাটিৰ খোলাত তিনি বাৰ আৰু গোবৰত দুবাৰ—এইদৰে সোতৰ বাৰ পাত্ৰত থৈ বিশুদ্ধ কৰা ব্ৰূপ সিংহদেৱীৰ মাটিৰে উজ্জ্বলভব কৰি তাৰে নানা বস্তুৰ অলঙ্কাৰ কৰিব পাৰি ॥৪৯॥ এই ব্ৰূপৰ এক কাকণীৰপৰা দুই মাৰলৈকে এটা সুবৰ্ণত মিহলাৰ লাগে; তাৰ-পিছত বং বোলাৰ লাগে; ই উজ্জ্বল বগা ব্ৰূপ হ'ব ॥৫০॥

গলোৱা সোণ তিনি জোখাৰ লগত বৰিশ জোখা স্বেততাৰ (বগা ব্ৰূপ) মিহলালে বগা-বঙা বৰ্ণ হয় ॥৫১॥ (এইদৰে সোণ তিনি জোখাৰ লগত বৰিশ জোখা তাম দিলে সেই) তাম হালধীয়া হয় ॥৫২॥ গলাই লোৱা অলঙ্কাৰোপযোগী সোণ উজ্জ্বল কৰি লৈ এক-তৃতীয়াংশ বং দিলে ই হালধীয়া-বঙা হ'ব ॥৫৩॥ দুভাগ বগা ব্ৰূপৰ লগত এভাগ অলঙ্কাৰোপযোগী সোণ মিহলালে মগ্‌দ-মাহৰ ছেঁইৰ ব্ৰূ ধৰিব ॥৫৪॥ আধা ভাগ ক'লা লোৰ প্ৰলেপ দিলে ক'লা বং হ'ব ॥৫৫॥ ক'লা লোৰ দ্বয়েৰে দুবাৰ চাৰিওফালে প্ৰলেপ দিলে তপনীয় সোণ (গলাই অলঙ্কাৰোপযোগী কৰি লোৱা সোণ) ডাটো-চবাইৰ পাখিৰ বস্তুৰ হ'ব ॥৫৬॥ এই বং কৰা কাৰু'ড বিশেষ বিশেষ বস্তুৰ পৰীক্ষা কৰি চাব ॥৫৭॥

সুবৰ্ণাধ্যক্ষই লো আৰু তামৰ প্ৰয়োগ-ব্যৱস্থা জানিব লাগিব ॥৫৮॥ সেই কাৰণে তেওঁ হীৰা, মণি, মনুজা, প্ৰবাল আদিৰ অলঙ্কাৰ কৰিলে কিমানখিনি হানি হয় আৰু সোণ-ব্ৰূপৰ বস্তু নিৰ্মাণ কৰোঁতে কিমান সোণ-ব্ৰূপ লাগে সেই জোখ জানিব লাগে ॥৫৯॥

বস্তুৰ সাম্য, সুবসতা, সোণৰ গুটিবোৰ ইটোৰ গাত সিটো নলগা, স্থায়িত্ব, ভালদৰে পালিচ কৰা হোৱা, কৃত্ৰিম বং-বস্তু নোহোৱা, অবসৰবোৰ সমানে বিস্তৃত হোৱা, পিছিবলৈ সুখদায়ক হোৱা, উত্তমৰূপে নিৰ্মিত হোৱা, উজ্জ্বলতা, আকৰ্ষণীয় আকৃতি, সমতা, চকু আৰু মনৰ তৃপ্তি-দায়কতা—এইবোৰ অলঙ্কাৰৰ বিশেষ গুণ ॥৬০-৬১॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধাৰ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অকথালত সুবৰ্ণাধ্যক্ষ” নামৰ দ্বয়োদশ (অৰন্ত্যপৰম্বা ০৪৩২) অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

স্বায়ংত প্ৰকৰণ : বাজ-পথৰ বজাৰত সোণাৰিৰ ব্যৱসায়

সোণাৰিকে (বাজকীৰ সোণাৰি) নগৰবাসী আৰু গাওঁবাসী মোকসকলৰ সোণ-ব্ৰূপৰ বস্তুবোৰ (সিঙ্গল-শালাৰ) সোণাৰিসকলৰ হতুৱাই নিৰ্মাণ কৰাব ॥১॥

তেওঁলোকে কিমান সমৱত কামটো কৰি দিব লাগিব, কি ধৰণৰ কাম হ'ব সেই বিষয়ে বুজা-পৰা কৰি কাম হাওঁ ল'ব; কামৰ গুৰুত্ব বুজি সৱ নিৰ্দিষ্ট নকৰাকৈ কাম হাজত

ল'ব পাবে॥২॥ কামঠো বিদবে কবিব কোৱা হৈছিল ডাব অন্যথা কবিলে বেতন নাপাব, অধিকন্তু বেতনৰ দৃশ্য দণ্ড দিব লাগিব॥৩॥ সম্বল পাব কবি দিলে এক-চতুৰ্থাংশ বেতন কটা বাব আৰু ডাব দৃশ্য দণ্ড ভৰিব॥৪॥

যেনে গৃহৰ আৰু বি পৰিমাণৰ সোণ-ৰূপ আদি লৱ, সেই গৃহ আৰু পৰিমাণৰ বস্তুকে প্ৰত্যৰ্ণ কৰিব॥৫॥ নিৰ্দিষ্ট সময়তকৈ পলমকৈ নিলেও সেই একে গৃহ আৰু পৰিমাণৰ বস্তুকে দিব লাগিব; অৱশ্যে তৈয়াৰ কৰোঁতে বিধিনি নষ্ট হয়, সম্বল বোছি হোৱা কাৰণে বি কৰ-কাতি হয় সেইখিনি বাদ দিব॥৬॥

সৌবাৰ্ণিকৈ (সোণাবিসকলে) নিৰ্মাণ কৰা সোণ আৰু অলঙ্কাৰ আদিৰ লক্ষণ আৰু ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কীয় সকলো কথা বিতংভাৱে জানি ল'ব॥৭॥

অলঙ্কাৰ নিৰ্মাণৰ উপযোগী কৰি সোৱা সোণ আৰু ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত এক সুবৰ্ণ পৰিমাণ ওজনত এক কাৰুণী নষ্ট হোৱা বুলি বাদ দিব॥৮॥ এক সুবৰ্ণ সোণত এক কাৰুণী সো—ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ দৃশ্য—বং কৰিবলৈ মিহলাব; ইয়াৰ ছৱ ভাগৰ এভাগ অলঙ্কাৰ প্ৰস্তুত কৰোঁতে কৰ হ'ব॥৯॥

বাৰি কম পকে এক ব্ৰাৰ ওজনৰ সোণ-ৰূপৰ বং নষ্ট কৰে, তেতিয়া সেই সোণাবিক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব; বাৰি ওজনত সেই পৰিমাণৰ সোণ-ৰূপ কম হয়, মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব; তুলাচনী আৰু দগাৰে ঠাংগিলে আৰু নিৰ্মিত অলঙ্কাৰ আদিত হেৰ-ফেৰ ঘটিলে উক্ত সাহস-দণ্ড বিহিব॥১০॥

সৌবাৰ্ণিকৰ পৰোকে বা (সোণৰ বজাৰত বাহিৰে) আন ঠাইত অলঙ্কাৰ আদি নিৰ্মাণ কৰালে বাৰ পণ দণ্ড ভৰিব॥১১॥ নিৰ্মাতা সোণাবিক ক্ষেত্ৰত বৃদ্ধিসংগত কাৰণ থাকিলে ইয়াৰ দৃশ্য দণ্ড হ'ব॥১২॥ বাৰি দোষ এৰাবৰ কাৰণ নাথাকে, কৰাওঁতাজনক বিচাৰৰ কাৰণে প্ৰদেষ্টাৰ ওচৰলৈ লৈ যাব॥১৩॥ আৰু নিৰ্মাতা সোণাবিক দৃশ্য পণ দণ্ড হ'ব, অথবা ডেঙৰ হাতৰ আঙুলি কাটি দিব॥১৪॥

তুলাচনী আৰু দগা পোতবাহ্যকৰপৰা (তুলাচনী আৰু দগাৰ মান স্থাপনকাৰী বিষয়া) কিনি ল'ব॥১৫॥ ইয়াৰ অন্যথা কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড বিহিব॥১৬॥

সোণাবিক কাম হৈছে—বন [গোটা বস্তু (আঙুটি আদি) নিৰ্মাণ], নুখিব [কোঁপোলা বস্তু (ভূগাৰ আদি) নিৰ্মাণ], লংঘুহা (সোণ-ৰূপৰ পাত লগোৱা), অৱলেন্ধ্য [পাতল (সোণ-ৰূপৰ) পাত বঢ়োৱা], লংঘাড (জোৰা লগোৱা) আৰু বাৰিভক্ত (খাতুৰ পানী চৰোৱা)॥১৭॥

তুলাবিবৰ (তুলাচনীৰ ঠগ), অপসাবণ (চুৰি), বিস্তাৰণ, পেটক আৰু পিন্ধ—এইকেইটা (সোণ-ৰূপ) চুৰিৰ উপাৰ॥১৮॥

(সহজে) দোঁ খাই বোৱা, ভিতৰত লোৰ গুৰি ডবাই সোৱা কোঁপোলা বাটিৰ, আগ ভাগত বতাহ সোৱাব পৰা ফুটা থকা বাবে দোঁ খাই দাব পৰা, হাবিভালৰ একালে বহুত গাঁথ থকা, বাৰ পল্লা ওলোমোৱা জকিবোৰ বৰ বেয়া, বাৰ বাটি দোঁ দোৰেবুৰ, বুলি থকা আৰু (একালে) চুৰকবুৰ—এনেবোৰ তুলাচনী বেয়া॥১৯॥

দৃশ্যৰূপ আৰু এভাগ ভাৱ লগ লগালে টিপুটীক হয়॥২০॥ ইয়াৰে প্ৰমাণ বনিয় সোণ অপসাবণ (চুৰি) কৰা হয়; ইয়াকে টিপুটীকাপৰাৰিত বোলা হয়॥২১॥ (কেবল) তাৰেবে অপসাবণ কৰিলে ডাক ভাৰ্ত্তাপৰাৰিত বোলে; (সমান পৰিমাণৰ ৰূপ আৰু সো মিহলাই উপায়

কৰা) ফেলেকৰ দ্বাৰা অপসাৰণ কৰিলে তাক ফেলেকপানিত বোলে; সোণৰ লগত আৰা ভাৰ মিহলাই অপসাৰণ কৰিলে তাক ফেলেকপানিত বোলা হয় ॥২২॥

‘এইখিনিৰে আপুনি দিৱা সোণ আছিল’ বুলি কৈ সোণাখিৰে সোণ চুৰি কৰাৰ উপায়বোৰ হৈছে—গলোৱা সোণৰ টোপা সৰিকি বাৰ পৰা ডালি থকা সোণ গলোৱা পাৱ, বৃগণিখি মালি বাৰ ভিতৰত সোণ ঢুকুৱাই থ’ব পাৰি, সোণ সূৰুৱাই ল’ব পৰা বগলীৰ মূখৰ দৰে কোঁপোলা বৃদ্ধ থকা ফেপেলা, নালি, চিমটা, পানীৰ পাৱ আৰু খনিজ সোণ ॥২৩॥ অথবা, সোণ গলোৱা পাৱ ভাগি বোৱাৰ ছলেৰে আগতে জুহালত সূৰুৱাই থকা (সোণ গুৰি বেন) বালিৰ লাব্ৰ, উলিয়াই আনিও সোণ চুৰি কৰিব পাৰি ॥২৪॥

(আগেৰে নিৰ্মিত অলঙ্কাৰৰ অংশবোৰ) পিছত জোৰা লগোৱাৰ সময়ত অথবা লগাই থোৱা সোণৰ পাতবোৰ পৰীক্ষা কৰাৰ সময়ত সোণৰ বস্তুৰ লগত বৃগণ বস্তুৰ বিভিন্নৰূপ নাম বিজ্ঞবৰ্ণ, অথবা লোৰ আঁকৰ থকা বালুকাপিণ্ডৰ দ্বাৰা সোণৰ আঁকৰ থকা বালুকাপিণ্ডৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটোৱাকো বিজ্ঞবৰ্ণ বোলে ॥২৫॥

(অলঙ্কাৰ আদিত সোণৰ) পাত মেৰিওৱাকৈ পেটক বোলে; পেটক দুই প্ৰকাৰ হ’ব পাৰে—গাঢ় বা দৃঢ় আৰু অত্যাধাৰ্য বা একাই পেলোৱ পৰা। মোটা পাত বৃগুৱা, মিহি পাত বৃগুৱা আৰু জোৰা লগোৱা কামত দুয়ো প্ৰকাৰ পেটক ব্যৱহাৰ কৰা হয় ॥২৬॥ মাজত লা শুবাই সীহৰ বস্তু সোণৰ পাতেৰে মেৰিওৱাই দৃঢ় বা গাঢ় পেটক ॥২৭॥ (লা আদি নীদি) মাজ কোঁপোলা বাখি পাত মেৰিৱালে তাকে অত্যাধাৰ্য পেটক বোলে ॥২৮॥ অবলোপ-কৰ্ত্ত (নিৰ্মিত) বস্তুটোৰ একালে বা দুয়োফালে পাত মেৰিওৱা হয় ॥২৯॥ সংযোজ-কৰ্ত্ত ভাৰ বা বৃগু সোণৰ পাতৰ মাজত দিৱা হয় ॥৩০॥ তামৰ বস্তু এটাও একালে সোণৰ পাত চৰাই পালিচ কৰিলে লুপাধাৰ্য (সুন্দৰপাৰ্শ্ববৃদ্ধ) হয়; দুয়োফালে সোণৰ পাত লগাই পালিচ কৰিলে, সেইদৰে বৃগণ আৰু তামৰ পাত লগোৱা (জোৰে নিৰ্মিত) বস্তুও পালিচ কৰিলে উত্তৰবৰ্ণক (বাৰ্হিব-জালিকা) হয় ॥৩১॥

গাঢ় পেটক আৰু অত্যাধাৰ্য পেটক, জুইত তাপ দি কৰ্ঘ্যত-গিলত ঘৰ্হি অথবা লক্ষ-হীনতাৰ দ্বাৰা আৰু (জোঙা বস্তুৰে) আঁচুৰি বৃজি ল’ব লাগে ॥৩২॥ বগৰীৰ টেঙা বসন্ত বা লোণ-পানীত থৈ অত্যাধাৰ্য পেটক পৰীক্ষা কৰিব পাৰি। পেটক সম্পৰ্কীয় ব্যাখ্যা ইয়াতে সমাপ্ত হ’ল ॥৩৩॥

(এতিয়া শিল্পক নামে চুৰি কৰাৰ পঞ্চম উপায়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।) গোটা (ঘন) বা কোঁপোলা (সুৰিৰ) অলঙ্কাৰ আদিৰ গাত সোণ-মিহলি মাটি বা মালুকা^১ আৰু সেন্দূৰৰ গুৰি তপতাই লগাই দিলে কামোৰ খাই ধৰে ॥৩৪॥ নাইবা, কঠিন আধাৰবিশিষ্ট অলঙ্কাৰত বালি মিহলি লা বা ৰঙা সীহৰ গুৰি তপতাই লগাই দিলেও কামোৰ খাই ধৰে ॥৩৫॥ দুয়ো ক্ষেত্ৰতে উদ্ভাষ দি বা ভাঙি বিশুদ্ধতা পৰীক্ষা কৰিব পাৰি ॥৩৬॥

অথবা, চৰিওফালে আন ধাতুৰ দ্বৈৰ থকা অলঙ্কাৰ-দ্ব্যত কৈৱল শিল্পগুটিৰ লগত সোণ মিহলাই আঙঠাত তপতাই লগাই দিলে কামোৰ খাই ধৰে ॥৩৭॥ (বগৰীৰ টেঙা বসন্ত) শিল্প কৰি ইয়াৰ বিশুদ্ধতা পৰীক্ষা কৰিব পাৰি ॥৩৮॥

দুতৰপৰীক্ষা আৰাৰ থকা অলঙ্কাৰ-দ্ব্যত অশুদ্ধতাৰ পাত লাবৈ লগাই দিব পাৰি ॥৩৯॥

^১ মালুক : সন্তৰজা মালুকৰ ঠাইত বালুকা হ’ব লাগে।

সেই (ভিতৰত অগ্ৰধাতু লুকাই থকা) অলংকাৰ-দ্রব্য পানীত থৈ দিলে এটা অংশ বুৰিব, অথবা আধাৰৰ তৰপ দূটোৰ মাজ ভাগত বেজীৰে বিন্ধি ফুটা কৰিব পাৰি ॥৪০॥

ঘন-সুৰিৰ অলংকাৰ-দ্রব্যৰ পিচ্ৰ (ভিতৰত কৃত্ৰিম বস্তু সন্মুখৰাই দি সোণ আদি চুৰি কৰাৰ উপায়) হৈছে মণি, ব্দপ আৰু (অবিদ্যুৎ) সোণ ॥৪১॥ তাৰ বিশুদ্ধতা পৰীক্ষা কৰাৰ উপায় হৈছে উত্তাপ দিয়া বা ভঙা। পিচ্ৰ সম্পৰ্কীয় ব্যাখ্যা ইয়াতে শেষ হ'ল ॥৪২॥

এই কাৰণে (সৌবৰ্ণিকে) হীৰা, মণি, মৃত্তা, প্ৰবাল আদিৰ জাতি, আকৃতি, বং আৰু পৰিমাণ আৰু এইবোৰৰ স্বাৰা নিৰ্মিত দ্রব্য আৰু তাৰ লক্ষণ নিৰ্ণয় কৰি ল'ব ॥৪৩॥

নিৰ্মিত আভৰণাদি পৰীক্ষা কৰোঁতে আৰু পৰ্য্যায় আভৰণাদি মেৰামতি কৰোঁতে (সোণ আদি) চুৰি কৰাৰ চাৰিটা উপায় আছে—(১) পৰিকুটন, (২) অৱচ্ছেদন, (৩) উল্লেখন আৰু (৪) পৰিষৰ্দ্দন ॥৪৪॥ পেটক (পাত মেৰিওৱা অলংকাৰ) পৰীক্ষাৰ হলেৰে সৰু সোণৰ গুটি, গুণা বা নক্সা যদি কাটি পেলায় তাক পৰিকুটন বোলে ॥৪৫॥ দূৰতপীয়া আধাৰ থকা দ্রব্যৰ ভিতৰত যদি সীহৰ বস্তু সন্মুখৰাই দি ভিতৰৰ পৰা (সোণ) এডোখৰ কাটি লয় তাক অৱচ্ছেদন বোলে ॥৪৬॥ বোঁতৰা ঘন-দ্রব্য (আঙুঠি আদি গোটা অলংকাৰ) জোঙা শলাৰে আঁচোৱে বোঁতৰা তাক উল্লেখন কৰা বোলে ॥৪৭॥ হাইভাল, মনঃশিলা বা সেন্দূৰৰ গুৰি অথবা কুৰু-বিন্দ নামে পাথৰৰ গুৰি কাপোৰত সানি তাৰে বাদি (সোণ আদিৰ অলংকাৰ) য'হে তাক পৰিষৰ্দ্দন বোলা হয় ॥৪৮॥ ইয়াৰ স্বাৰা সোণ-ব্দপৰ অলংকাৰ হয়, কিন্তু কোনো ভগ্না-ছিগা নহয় ॥৪৯॥

সংস্ৰূহ্য অৰ্থাৎ গাত মোটা সোণ-ব্দপৰ পাত খুওৱা আভৰণাদি ভাগিলে, খণ্ডিত হ'লে বা ঘ'হনি খালে (সেই জাতীয়) একে ধৰণৰ দ্রব্যৰ স্বাৰা (কতিৰ পৰিমাণ) অনুমান কৰি ল'ব ॥৫০॥ পাতল পাত খুওৱা দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰত (শিল্পীয়ে) যিমানখিনি কাটি পেলাইছে সিমানে-খিনি কাটি পেলাই (কতিৰ পৰিমাণ) অনুমান কৰিব ॥৫১॥ অথবা, যিবোৰ দ্রব্যৰ আকৃতিৰ পৰিবৰ্তন ঘটিছে, তাক বহুবাৰ উত্তাপিত কৰিব আৰু (অস্প) জলত ধুইব ॥৫২॥

হঠাতে হাত সঞ্চালন কৰা, ওজন (ওজন ঠিক কৰাৰ হলেৰে মূল বস্তু সলাই আন বস্তু দিয়া), জুই (জুইত সোণ আদি পেলাই দিয়া), কাঠৰ নিৰ্মাণ, সঁজুলি খোৱা বাকচ, সোণ গলোৱা লোৰ পাঠ, ঘ'ৰাৰ পাখি, তুলাচনীৰ সূতা, কাপোৰ, কথা কোৱা (কথাৰ হলেৰে ভ্ৰাতাক অনামনস্ক কৰা), মূৰ, কোলা, মাখি, নিজৰ শৰীৰৰ ফালে চোৱা, ভাতী, পানীৰ পাঠ, জুইখ কেৰাহী—এইবোৰ অপহৰণৰ উপায় ॥৫৩॥

কেঁচা মঙহৰ দৰে গোম্বালে, সহজে মলিন হ'লে, কঁকাল আৰু কঁঠৰ হ'লে আৰু অনুজ্জ্বল হ'লে ব্দপৰ অলংকাৰ জাল বুলি ধৰিব ॥৫৪॥

এইদৰে (সৌবৰ্ণিকে) নতুন, পুৰণি আৰু আকৃতি সলনি হোৱা দ্রব্য-সমূহ পৰীক্ষা কৰি চাব আৰু (দোষী শিল্পীক) যথাবিহিত দণ্ড বিহিব ॥৫৫॥

অলংকাৰ-কৰ্ম-সাধনৰ কৰ্মসংগ্ৰহ-প্ৰকাশন কৰ্মৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত “অলংকাৰ-কৰ্মসংগ্ৰহ-সংগ্ৰহ” নামৰ চতুৰ্থ অধ্যায়-অধ্যক্ষ-০৫৫ম অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চদশ অধ্যায়

৩৩তম প্রকৰণ : কোষ্ঠাগাবৰ অধ্যক্ষ

কোষ্ঠাগাবৰ (বাজকাঁৱ খাদ্যৰ ড'বালৰ) অধ্যক্ষৰ সীতা, বাপ্প, ক্ৰিয়ম, পৰিৱৰ্তক, প্ৰামিণ্যক, আপমিত্যক, সংহাতিকা, অন্যজাত, বান্ধ-প্ৰত্যাহ আৰু উপস্থান—এই দহোটা বিষয়ৰ জ্ঞান থাকিব লাগিব ॥১॥

সীতাধ্যক্ষই (কৃষিৰ অধ্যক্ষই) সংগ্ৰহ কৰা বিবিধ শস্যৰ নাম লীতা ॥২॥

বাপ্প শব্দই এই দহ প্ৰকাৰ বস্তুক বুজায়—(১) পিণ্ডকৰ (গাওঁবোৰৰপৰা পোৱা সামূহিক ঝাঁক-কৰ স্বৰূপ বস্তুসমূহ), (২) বড়ভাগ (উৎপন্ন বস্তুৰ বজাক দিব লগীয়া এক-বস্তুাংশ), (৩) সেনাভক্ত (সৈন্য-বাহিনীৰ বচনৰ বাবে দিব লগীয়া তেল, চাউল আদি বস্তুবোৰ), (৪) বলি (সময়ে সময়ে লগোৱা বাজকৰ স্বৰূপ উৎপন্ন বস্তুৰ অংশ), (৫) কৰ (নগদ টকাৰে দিয়া খাজনা), (৬) উৎসঙ্গ (বাজপুত্ৰাদিৰ জন্মোৎসৱ উপলক্ষে দিয়া দান), (৭) পাশ্বৰ্ (অৰ্ভাৰিক্ত কৰ), (৮) পৰিহাণিক (কতিপূৰণ স্বৰূপে দিব লগীয়া ধন), (৯) ঔপায়নিক (বজাক উপহাৰ-স্বৰূপে দিয়া ধন) আৰু কোষ্ঠেয়ক (বজাই কৰি দিয়া পুৰুষী, উদ্যান আদিৰপৰা হোৱা আয়) ॥৩॥

ক্ৰিয়ম তিনি প্ৰকাৰ—(১) ধান্যমূল্য (শস্য আদি বোঁচ পোৱা ধন), (২) কোশনিহাৰ (বাজ-কোষৰপৰা শস্য কিনিবলৈ দিয়া ধন) আৰু প্ৰয়োগ-প্ৰত্যাদান (সুদ সহ আদায় কৰি বাজ-ড'বালত থোৱা সুদলৈ দিয়া শস্য) ॥৪॥

বিবিধ শস্য ভিন ভিন মূল্যত বিনিময় কৰাকে পৰিৱৰ্তক বোলে ॥৫॥

আন লোকৰ ওচৰত শস্য খোজাকে প্ৰামিণ্যক বোলে ॥৬॥ পৰিশোধ কৰা চৰ্তত খোজাৰ নাম আপমিত্যক ॥৭॥

ধান আদি বনা, হাইল কৰা, ব'-ধান আদি গুৰি কৰা, কুঁহিৱাৰ আদিৰ বসৰপৰা আসব আদি কৰা, গম আদি গুৰি কৰি আটা-মুগা আদি প্ৰস্তুত কৰা—এইবোৰ কাম কৰি বিসকলে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে তেওঁলোকৰ ম্বাৰা এনেবোৰ কাম কৰাই লোৱা, বিসকলে হাতেৰে ঘূৰোৱা বস্তু আৰু ঘনীত ভেল পেৰি আৰু কুঁহিৱাৰ বসৰপৰা গুড় আদি প্ৰস্তুত কৰি জীৱিকা অৰ্জন কৰে তেওঁলোকৰ হতুৱাই সেই সেই কাম কৰাই লোৱাকে পৰিহাণিকা বোলে ॥৮॥

লোকে হেৰুওৱা বা নিবলৈ পাহৰি এৰি যোৱা বস্তু কোষ্ঠাগাবলৈ আনিলে তাম নাম হয় অন্যজাত ॥৯॥

সৈন্যদল ভাঙি দিলে বা কোনো অনুষ্ঠান আৰম্ভ কৰি নকৰা পৰা কাৰণে বাজতে এৰি পেলালে ডাবপৰা যি উদ্ভূত হয় হয় সেয়ে বান্ধ-প্ৰত্যাহ ॥১০॥

ওজন আৰু পৰাৰ হেৰুওৱাৰপৰা হোৱা লাভ, ওজন কৰি লোৱাৰ উপৰিও ঙ্গাফৰ মূৰ্তিৰে লোৱা, ওজন হৈ যোৱাৰ পিছত বোৱা শস্যৰ অৰুশেৰ, ওজনৰ অৰ্ভাৰিক্ত কণ্ড লোৱা, আসব বহুৰ অৰুশেৰ, (কোষ্ঠাধ্যক্ষই) নিজৰ মূল্য কটুৱাই উপাৰ্জন কৰা ব্ৰহ্ম—এইবোৰেই উপস্থান। সীতা প্ৰভৃতি বিক্ৰয়ৰ ব্যাখ্যা ইয়াতে শেষ হ'ল ॥১১॥

শস্য, স্নেহ-পদাৰ্থ, কাম আৰু লোণ—এইবোৰৰ ভিতৰত শস্য সম্পৰ্কীয় বিধি-ব্যৱস্থাৰ কথা লীতমাত্ৰ অধ্যায়ত (এই অধিকৰণৰ চতুৰ্বিংশ অধ্যায়) কোৱা হ'ব ॥১২॥

ধানন, ডেল, চৰ্বি, বস্কা—এইবোৰ স্নেহ-বৰ্গৰ অন্তৰ্গত ॥১০॥

জালি, গুড়, অশোধিত চেনি, দানাবিশিষ্ট চেনি—এইবোৰ কাৰ-বৰ্গৰ অন্তৰ্গত ॥১৪॥

সিম্ধুদেশৰ লোণ, সমুদ্ৰৰ লোণ, বিড়, বখাৰ, সৌবৰ্ণ (সুবৰ্ণ দেশত হোৱা) লোণ, আকৰজাত লোণ—এইবোৰ লবণ-বৰ্গৰ অন্তৰ্গত ॥১৫॥

মৌ দ্বিবিধ—মৌমাখিবপৰা হোৱা আৰু আত্মকৰ বসবপৰা হোৱা ॥১৬॥

কুৰ্ণহিয়াৰ বস, গুড়, মৌ, জালি, জাম্বুৰ বস, কঁঠালৰ বস—ইয়াৰ কোনো এটাক স্নেহ-শৃঙ্গী (এবিধ ঔষধি) আৰু পিপলীৰ কাষৰ লগত মিহলাই এমাহ, দুমাহ বা এবছৰ বাৰি তাৰ পিছত ডাক চিন্ধিও (এবিধ তৰমুজ-জাতীয় ফল), উৰ্বাৰুক (তিন্নহ-জাতীয় ফল), কুৰ্ণহিয়াৰ ঠাৰি, আম আৰু আমলখিৰ বসৰ লগত মিহলালে অথবা নিমিহলোৱাকৈ অম্মভাৱে ৰাখিলে সি শূদ্ৰ-বৰ্গৰ (কিণ্ডিত [fermented] বস) অন্তৰ্গত হ'ব ॥১৭॥

তেণ্ডেলী, কৰমৰ্গ, আম, ডালিৰ, আমলখি, মাড়ুলদল (সোলেং টেঙা), কোল (সবু বগৰী), বগৰী, সৌৰীৰক, পুৰুষক আদি কুলাম্ব-বৰ্গৰ (ফলৰ টেঙা বস) অন্তৰ্গত ॥১৮॥

দৈ গাখীৰ, কাঁজি প্ৰভৃতি প্ৰবাল্ল-বৰ্গৰ (জুলাীয়া টেঙা) অন্তৰ্গত ॥১৯॥

পিপলী, জালুক, আদা, জীবা, চিবতা, বগা সিকিহ, ধনিয়া, চোৰক, দমনক, মৰুদক, চঁজনা প্ৰভৃতি কটুক-বৰ্গৰ (জলা বস্তু) অন্তৰ্গত ॥২০॥

শুকান মাছ, শুকান মটুহ, কল, মূল, ফল আৰু শাক আদি শাসক-বৰ্গৰ অন্তৰ্গত ॥২১॥

এইবোৰৰ আধাৰ্থনি সেন্থাসীৰ দ্বাৰ্দ্দনৰ কাৰণে আচুতীয়াটক ধৰ; বাকী আধা ব্যৱহাৰ কৰিব ॥২২॥ পুৰণি বস্তুৰ ঘাটি অংশ নতুন বস্তুৰে পূৰ্ণ কৰিব ॥২৩॥

শস্য বনা; দলা, গুৰি কৰা আৰু ভজাৰ পিছত আৰু ভিতিলে, শুকালে আৰু সিম্ব কৰিলে পৰিমাণত কিমান কম-বোহি হয় তাক (কোষ্ঠাগাবাধ্যাক্ষই) নিজ চকুৰে চাব ॥২৪॥

কোদুৰ আৰু ব্ৰাহ্মী ধানৰ আধাৰ্থনি সাৰ থাকে, জালিধানৰ সাৰ ইয়াৰ আধা কম, বৰক ধানৰ তিনি ভাগৰ এভাগ কম ॥২৫॥ প্ৰিয়ংগুৰ সাৰ আধাৰ উপৰিও ন ভাগৰ এভাগ বাঢ়ে ॥২৬॥ উদাৰক ধানৰ সাৰভাগ ইয়াৰ সমান; ব'ধান আৰু গোমধান গুৰি কৰিলে আৰু ভিল, ব'ধান, মগুদাহ আৰু ঘাটিমাহৰ চোকোৰা গুচালেও এই একে সমান সাৰকে পোৱা যায় ॥২৭॥ গোমধান আৰু ভজা ব'ধানৰ সাৰ (ইয়াতকৈ) এক-পঞ্চমাংশ বৃদ্ধি হয় ॥২৮॥ কলা মাহ গুৰি কৰিলে চাৰি ভাগৰ এভাগ কম পোৱা যায় ॥২৯॥ মগুদাহ আৰু ঘাটিমাহ গুৰি কৰিলে আঠ ভাগৰ এভাগ কম ॥৩০॥ উৰ্বাহী-জাতীয় গুৰি গুৰি কৰিলে আধা ভাগ সাৰ পোৱা যায়; মৰুদৰ তিনি ভাগৰ এভাগ কম হয় ॥৩১॥

নিলিজোৱা গমধান আদি আৰু মগুদাহ, ঘাটিমাহ আদি গুৰি কৰিলে আৱতনত ডেল-গুণ হয় ॥৩২॥ (তু'হ গুচোৱা) ব'ধান গুৰি কৰিলে পৰিমাণত দুগুণ হয়; সিম্ব কৰিলে ঔখোৱা চাউল আৰু গোমধান আদিত গুৰি পৰিমাণত দুগুণ হয় ॥৩৩॥

কোদুৰ, বৰক, উদাৰক আৰু প্ৰিয়ংগু ধানৰ চাউলৰ ভাত ৰান্ধিলে পৰিমাণ তিনি গুণ হয়, ব্ৰাহ্মীধানৰ ভাত চাৰি গুণ আৰু শৰিৰৰ পিচ গুণ হয় ॥৩৪॥

মগুদাহ প্ৰভৃতি স্নেহতীয়া খৰা তিলাই থলে দুগুণ হয় আৰু গৰু সোঁতলে আঠ গুণ হয় ॥৩৫॥

কল ভাঙিলে পিচ ভাগৰ এভাগ বাঢ়ে ৩৬॥ (জাজিলে) কলমাহ, আইৰ আৰু ব'ধান দুগুণ বাঢ়ে ৩৭॥

তিষ্ঠা-গুটিবপবা হয় ভাগব এভাগ তেল পোরা ৥৩৮৥ নিম, কুশ, জাম, কুম্ভ-বেল
আদিব গুটিব পাঠ ভাগব এভাগ তেল হয় ৥৩৯৥ ভিল, কুম্ভ, মথক আব্দ ইন্দ্রদিব চাৰি
ভাগব এভাগ তেল ওলায় ৥৪০৥

পাচ পল কপাহ আব্দ কোমবপবা এক পল সূতা হয় ৥৪১৥

পাচ দ্রোণ (২০ আঢ়ক) শালিধানবপবা বাব আঢ়ক চাউল উল্লিগালে সেই চাউল পোরালি-
হাতীৰ খাদ্য উপযোগী হ'ব; দুই হাতীৰ কাৰণে তারপবা এবাৰ আঢ়ক চাউল উল্লিগালে
খাদ্য উপযোগী হ'ব; উত্তি কদা হাতীৰ কাৰণে দহ আঢ়ক, দুজব হাতীৰ কাৰণে ন আঢ়ক,
পলাত সৈন্দব কাৰণে আঠ আঢ়ক, সাত আঢ়ক বিবরাবগৰ কাৰণে, হয় আঢ়ক বাপী আব্দ
বাজ-কোমবপব কাৰণে আব্দ বজাব কাৰণে পাচ আঢ়ক অথবা এক প্রস্থ (চাৰি প্রস্থই এক
আঢ়ক হয়) গোট গোট পৰিষ্কাৰ চাউল উল্লিগাব ৥৪২৥

এক প্রস্থ চাউল, ইয়াৰ এক চতুৰ্থাংশ সূপ (দাইল আদি জুলায়া আজা), সূপব বোল
ভাগব এভাগ লোণ, চাৰি ভাগব এভাগ ঝিউ বা তেল—এইখিনিবে এজন আৰ্ঘ পদুৰব এসাজ
হয় ৥৪৩৥ (এক প্রস্থব) হয় ভাগব এভাগ সূপ আব্দ সূপব আধা পৰিমাণব স্নেহ-দ্রব্য এজন
নিম্নশ্রেণীৰ লোকৰ এসাজব পৰিমাণ ৥৪৪৥ আৰ্ঘ তিবোতাই (পদুৰব) এক চতুৰ্থাংশ কম
ভোজ্যদ্রব্য পাব ৥৪৫৥ ল'বা-ছোৱালীৰে আধা পাব ৥৪৬৥

কুৰি পল মাংস (বাণ্ধবলৈ) ল'লে আধা কুচুৰ (এক প্রস্থব ৪ অংশ) স্নেহ-দ্রব্য, এক পল
লোণ, এক পল চেনি, দুই ধৰণ (জলদুক আদি) মছলা আব্দ জাৰা প্রস্থ দৈ ব্যৱহাৰ
কৰিব ৥৪৭৥ ইয়াৰ আধা সবহীয়াতৈ মাংস বন্ধাব কথাও বৃজোৱা হ'ল ৥৪৮৥ শাক
বাণ্ধবলৈ হ'লে তেল-লোণ আদি ডেব গুণ হ'ব, শুকান মাংস আদিৰ কাৰণে দুগুণ
লাগিব ৥৪৯৥

হাতী আব্দ ঘোঁৰাব খাদ্য পৰিমাণব বিষয়ে হস্তাধ্যাক আব্দ অম্বাধ্যাক প্রকৰণত (২।৩১,
২।৩০) কোৱা হ'ব ৥৫০৥

বলদ-গৰুৰ কাৰণে এক দ্রোণ মাটিমাহ বা (এক দ্রোণ) আধা সিজোৱা ব'ধান (অতিবিক্ত
খাদ্য), থাকী খাদ্য বোঁৰাব কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কৰা পৰিমাণব হ'ব ৥৫১৥ (বলদ-গৰুৰ কাৰণে
ঘোঁৰাতকৈ) বিশেষ খাদ্য হৈছে—এক ভুলা (এশ পল) ঘানীৰ খলিহে অথবা দহ আঢ়ক বৃন্দ-
মিহলি চাউলব মল ৥৫২৥ ম'হ আব্দ উটৰ কাৰণে ইয়াৰ দুগুণ খাদ্য লাগিব ৥৫৩৥ গাখ,
চিহ্নমগ আব্দ বোহিহতমগৰ কাৰণে আধা দ্রোণ বা দুই আঢ়ক (মাটিমাহ বা আধা সিজোৱা
ব'ধান) লাগিব ৥৫৪৥ এণ আব্দ কুবণা হৰিণক এক আঢ়ক উত্ত খাদ্য লাগিব ৥৫৫৥ হাগলী,
ডেৰা আব্দ গাহবিক এই খাদ্য জাৰা আঢ়ক লাগিব, অথবা ইয়াৰ দুগুণ বৃন্দ-মিহলি চাউলব
মল দিলেও হ'ব ৥৫৬৥ কুকুৰৰ কাৰণে এক প্রস্থ পৰিমাণব ভাত লাগিব ৥৫৭৥ হাঁহ, ক্ৰোণ্ড
আব্দ ম'বা-চবাইক আধা প্রস্থ দিব ৥৫৮৥ ঔজ্জিখিত জীৱ-জন্তুৰ বাহিৰে আন হৰিণ, পশু,
পক্ষী আব্দ বন্য-জন্তুৰ এখিকৰ খোৱা পৰীকা কৰি খাদ্যৰ ব্যৱস্থা কৰিব ৥৫৯৥

এঙাব, তু'হ আদি কমাৰ-শাকলৈ পঠিয়াব আব্দ ঘৰৰ দেশ লোপিনলৈ বিক্ৰয় ৥৬০৥ বাল-
দালী, কৰী আৰু কৰ্মনিক বৃন্দবোৰ দিব, আৰু কুম্ভ, জোড়, আব্দ লিটল কৰ্মকাৰীক দিব ৥৬১৥

ওজন আব্দ পৰিমাণ কৰা সজ্জা, জাতি, উৰাল-মাৰি, উৰাল, বনা আব্দ গুৰি কৰা কুম্ভ,
কটক বিহনী, ফুলা, চাউলী, বেডৰ পাঠ, বাক, কাকী—এইসকল আহিলা-পাঠ ৥৬২৥

মেডব, চৌকিদাব, ভুলাচনীৰে জোখোতা, (দোণ আদিৰে) পৰিমাণ লওঁজা, এজন পৰি-

দৰ্শক, দিগ্ভীতা, দান পৰিদৰ্শক, ওজনৰ হিছাপ বাখিবলৈ হাতত মলাকা লগুতা, দান আৰু বন্দুৱা—এইসকলক বিটাই বোলা হয় ॥৬০॥

ধান আদি শস্য ওখ ঠাইত বাখিব লাগে, কাষদ্বন্দ্ব (চেনি আদি) বনকৈ গোঠা ভূগৰ মোনাত বাখিব লাগে, স্নেহ-দ্রব্য (তেল, ঘিউ আদি) ঘাটিৰ কলহ বা কাঠৰ পাত্ৰত বাখিব লাগে আৰু লোণ বখা ঠাই ঘাটি ॥৬৪॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “কোন্টাগাৰ অধ্যক্ষ” নামৰ পঞ্চম (আবর্তকৰণবা ৩৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

ষোড়শ অধ্যায়

৩৪তম প্ৰকৰণ : পণ্যাধ্যক্ষ (বাণিজ্যৰ অধ্যক্ষ)

পণ্যাধ্যক্ষই স্থল আৰু জলত উৎপন্ন হোৱা আৰু স্থল-পথ আৰু জল-পথেদি অহা নানা বিধ উচ্চমূল্যৰ আৰু নিম্নমূল্যৰ পণ্য-দ্রব্যৰ প্ৰভেদ আৰু সিবোৰৰ জনাপ্ৰিয়তা সম্পৰ্কে জানি ল'ব লাগিব; আকৌ পণ্য-দ্রব্যবোৰ নানা ঠাইলৈ পঠিওৱা, এঠাইত জমা কৰা আৰু কিনা-বেচা কৰাৰ উপযুক্ত সময়ৰ কথাবোৰ বুজ ল'ব লাগিব ॥১॥

ষিটো বস্তু উঠেনদী তাক এঠাইত মজুত কৰি দাম বঢ়াই দিব ॥২॥ উপযুক্ত দাম পোৱাৰ পিছত পণ্য-মূল্যৰ পৰিবৰ্তন ঘটাব (অৰ্থাৎ কমাই দিব) ॥৩॥

নিজ দেশত উৎপন্ন ৰাজকীয় পণ্য-সামগ্ৰীবোৰৰ একজুখ ব্যৱহাৰ (একচেটিয়া ব্যৱসায়) স্থাপন কৰিব, বিদেশী পণ্যৰ অনেকজুখ ব্যৱহাৰ (নানা ঠাইৰপৰা কিনা-বেচাৰ ব্যৱস্থা) স্থাপন কৰিব ॥৪॥ দূৰোবিধ পণ্যকে প্ৰজাৰ উপকাৰলৈ লক্ষ্য ৰাখি বিক্ৰী কৰোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৫॥ প্ৰজাবৰ্গৰ কষ্টদায়ক হোৱালৈ চাই মোটো লাভো নিৰ্দ্ধে কৰিব ॥৬॥ অজ্ঞপ্তপণ্যৰ (যি পণ্যৰ চাহিদা সদায় থাকে) ক্ষেত্ৰত (কিনা-বেচাৰ) সময়ৰ নিয়ন্ত্ৰণ নকৰিব, নাইবা বস্তুবোৰ বজাৰত অধিক পৰিমাণে জমা হ'বলৈ নিদিব ॥৭॥

অথবা, ব্যৱসায়ীসকলে ৰাজকীয় পণ্য-সামগ্ৰী নিৰ্দ্ধাৰিত মূল্যত বিভিন্ন স্থানত বিক্ৰী কৰিব ॥৮॥ (বান্ধুই নিজে কাৰবাৰ নকৰা কাৰণে) যি কৰ্তি হয় সেই অনদ্পতে ব্যৱসায়ীসকলে কৰ্তিতপ্ৰণ দিব ॥৯॥

পণ্যসমূহ দোণ আদিৰে জুখি বোঁচলে বজাক বোল ভাগৰ এভাগ কৰ শোধাব লাগে; তুলাচনীৰে ওজন কৰি বোঁচলে কুৰি ভাগৰ এভাগ দিব লাগে; গণি বোঁচলে এঘাৰ ভাগৰ এভাগ দিব লাগে ॥১০॥

(পণ্যাধ্যক্ষই) বিদেশজাত পণ্য-সামগ্ৰী আমদানি কৰাৰ সা-সুবিধা দিব লাগে ॥১১॥ বিসকলে জাহাজেৰে বা উটেৰে খাল কঢ়িয়াই আনে তেওঁলোকৰ বাতে লাভ হয় তালৈ চাই নিৰ্দ্ধাৰ কৰ বঢ়াই দিব লাগে ॥১২॥ বিদেশী দেশাধীৰ বিৰুদ্ধে অৰ্ধসংকোচ কৰিব লৈ ক্ষমতাস্বত্ব কেনেদৰে প্ৰাপ্ত কৰিব যিব সন্ধান; অজ্ঞাৰ তেওঁলোকক লক্ষ্যত বিসকল দেশৰ কেনেদৰে ব্যৱসায়-অৰ্ধসংকোচ লক্ষ্য বা সহযোগী সেইসকলক ক্ষেত্ৰত এই নিৰ্দ্ধাৰ প্ৰদোজ্য নহ'ব ॥১৩॥

বাজপা বিদ্রোহাসকলে কোনো একাইত বিক্রী কৰা পণ্যৰ মূল্য এটা ছিন্ন থকা চাকনী-বিশিষ্ট কাঠৰ বাকচত জৰা কৰিব ॥১৪॥ দিনৰ অন্তৰ ভাঙ্গত (অৰ্দ্ধাং শেষ ভাঙ্গত) সেই মূল্য পণ্যধাৰকৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰিব আৰু ক'ব—“এইখিনি বেচা গ'ল, এইখিনি বেচিবলৈ যাকী আছে” ॥১৫॥ আপ-জোখৰ স'জ'লিবোৰো পতাই দিব ॥১৬॥

নিজ দেশত (কিন্তু বিক্রী কৰা সম্পৰ্কে) ব্যাখ্যা কৰা শেষ হ'ল ॥১৭॥

বিদেশৰ ক্ষেত্ৰত, পণ্যধাৰকই প্ৰথমতে (বেচিবলৈ নিয়া) পণ্য আৰু বিনিময়ত কি নি আনিবলৈ লোৱা পণ্যৰ বিক্রী-দাম আৰু প্ৰকৃত মূল্য বৃদ্ধি লৈ, শুল্ক, বৰ্তনী (পথ-কৰ), আভিযাত্ৰিক (মাল নিয়াৰ নিৰাপত্তাৰ বাবে দিব লগীয়া কৰ), গুৰুস্বৰ (সেনাক দিব লগীয়া ধন), তৰস্বৰ (নদী পাৰ হোৱাৰ কাৰণে ঘাটৌৱালক দিব লগীয়া ধন), ভত্ত, (খোৱা-বোৱা আৰু দানা-পানীৰ খৰচ) আৰু ভাগবান (বিদেশী বাণ্টাই দাবী কৰা লাভৰ অংশ)—এইবোৰ বাদ দি শুল্ক লাভ কিমানখিনি হ'ব বিবেচনা কৰি চাব ॥১৮॥ যদি লাভ নহয়, তেওঁ মাল বেচিবলৈ নিয়া আৰু তাৰ সলনি আন মাল কি নি অনাৰ আন কিবা সুবিধা আছে নে নাই চাব ॥১৯॥ এই দুয়োটা কথা বিবেচনা কৰি তেওঁ মূল্যবান প্ৰকাৰ এক চতুৰ্থাংশ লৈ নিৰাপদ বাটেৰে শ্বল-বান্ধহাৰ (শ্বল-পথেৰে কৰা বাণিজ্য) কৰিব পাৰে ॥২০॥ আৰু তেওঁ অনুগ্রহ লাভৰ অৰ্থে সেই দেশৰ জটীপাল (অৰণ্যৰ মূল্য লোক), জন্তপাল (সীমান্তবৰ্গী বিবৰা), পুৰুষমূল্য (নগৰৰ মূল্যমাল লোক) আৰু বাণ্টেমূল্য (গাঁৱৰ মূল্যমাল লোক) সকলৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব ॥২১॥ যদি কোনো বিপদত পৰে, উচ্চমূল্যৰ পণ্যখিনি বা নিজকে উদ্ধাৰ কৰিব ॥২২॥ অথবা, নিজ বাজাটলৈ উলটি আহিব নোৱাৰিলে (সেই দেশৰ বজাক) দিব লগীয়া সকলো কৰ পৰিশোধ কৰি ব্যৱসায় চলাই যাব ॥২৩॥ আৰু জলপথেৰে বাণিজ্য কৰিবলৈ গ'লে, আগতে মালভাটক (নাও আদিৰ ভাৰা), পণ্যদল (বাট-খৰচ), নিজৰ পণ্য আৰু তাৰ বৰ্দ্ধি কি নিৰ খোজা বিদেশী পণ্যৰ মূল্য আৰু পৰিমাণ, বাহ্যৰ উপযোগী সময়, ভুলৰ প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা, আৰু পক্ষপত্তন-চাৰিত্ৰ্য (কন্দৰৰ নিয়ম-কানুন আদিৰ) বৃদ্ধি লব ॥২৪॥

আৰু নদী-পথেৰে গ'লে, তেওঁ (কন্দৰৰ) নিয়ম-কানুনৰ ম্বাৰা ব্যৱসায়ৰ

অৱস্থাৰ ভু-জ লৈ ব'লৈ গলে লাভ হয় ভালৈ বাব আৰু লাভৰ সম্ভাৱনা

নথকা ঠাই পৰিহাৰ কৰিব ॥২৫॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অৰ্থাক-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “পণ্যধাৰক” নামৰ বোদ্ধ (আভ্যুদয়নামা ৩৭৩ৰ) অধ্যায় সমাপ্ত।

সপ্তদশ অধ্যায়

৩৫তম প্ৰকৰণ : কুপ্যাধ্যাক (মূল্যবান কাঠ, বাঁহ আদি বনজ সম্পদ আহৰণৰ দায়িত্বত থকা মূল্য বিবৰা)

কুপ্যাধ্যাকই বনবৰ্গী পুৰুষসকলৰ হতুৱাই প্ৰকা-বনৰপৰা বনজ সম্পদ আহৰণ কৰিব ॥১॥ তেওঁ বনজ সম্পদৰ কক্ষমাণাও স্থাপন কৰিব ॥২॥ প্ৰকা-বনৰ গছ কটৌতাৰপৰা তেওঁ কৰ আদায় কৰিব আৰু (কৰ নিবিয়টক গছ কাটিলে) জৰিমাণাও আদায় কৰিব; অজ্ঞানো বিপদত পৰি কাটিলে জৰিমাণা কৰিব নত্যাগে ॥৩॥

প্ৰাচ্য-বনৰ উপাঙ্গ বস্তুবোৰ হৈছে—

মাবদব্দৰ্শৰ (সুকাঠী গছ) অস্তগত শাক (চেন্দন-জাতীয় গছ), তিনিশ, ধ্বন, অজ্ঞান, মধুক, ভিলক, সাল, লিংগা (শিমুগছ), অৰিমোদ, মাজাদন, শিবীৰ, খদিৰ, সবল, ভাল, অম্বকৰ্ণ, সোমবলক, কুল, আমগছ, প্ৰিয়ক, ধব ইত্যাদি ॥৪॥

বৈদ্যবৰ্শৰ অস্তগত উটজ (বহল সুবুড়া থকা খহটা গাৰে এবিধ কহিটীয়া বাঁহ), চিমন (সুবুড়া নথকা মিহি গাৰ বাঁহ), চাপ (সব্দ সুবুড়া থকা, অতি খহটা গাৰ বাঁহ), বৈদ্য (ধনু তৈয়াৰ কৰাৰ উপযোগী বাঁহ), বংশ (বাঁহ), সাতিন (বহু খিন্ন কহিট থকা বাঁহ), কণ্টক (গোম-গানৰ দৰে গুটি গুটি হোৱা বাঁহ), ভাল্লুক (দীঘল পাবৰ বাঁহ—ভাল্লুকা বাঁহ?) আদি ॥৫॥

মল্লীবৰ্শৰ (মতাসমূহৰ) অস্তগত বেত, শীৰ্ষমল্লী, বাশী, মাৰ্মলতা, নামলতা আদি ॥৬॥
মল্লবৰ্শৰ (অহীয়া গছসমূহৰ) অস্তগত মালতী, মূৰ্বা, অৰ্ক, শল, গবেধক, অতসী (তিচী) প্ৰভৃতি ॥৭॥

জৰীৰ উপাদান-সামগ্ৰী মঞ্জ, বম্বজ প্ৰভৃতি ॥৮॥ তালী, তাল আৰু ভূজৰ পাত ॥৯॥

কিংশুক, কুসুম্ভ আৰু কুংকুমৰ ফুল ॥১০॥

ঔষধবৰ্গৰ অস্তগত কমল, মূল, ফল প্ৰভৃতি ॥১১॥

বিষবৰ্গৰ অস্তগত কালকট (অহিত গছৰ পাতৰ দৰে পাত থকা এবিধ বিষবৃক্ষ), বংশনাভ, হলাহল (বৈজীৰ দৰে পাতল এবিধ বিহগছ), মেঘলংগ, মৃস্তা, কুষ্ঠ, মহাবিষ, বৈল্লভক, দৌৰাদ্ৰ, বালক (পিপলীৰ আকাৰৰ ওৰ্ধ্বি), মাকট (বাল্যৰ গুস্তাঙ্গৰ দৰে শিপা থকা ওৰ্ধ্বি), হৈমবত (হিমালয়ত হোৱা), কালিঙ্গক (কালিঙ্গ দেশত ওৰ্ধ্বিবিধেৰ), দাৰদক (দৰদ দেশত উপায় হোৱা ওৰ্ধ্বিবিধেৰ), অম্বকালসাৰ (অম্বকাল নামে গছৰ সাৰ), উষ্টক (এবিধ বিষবৃক্ষ) আৰু আন আন বিষ, সাপ আৰু পোক-পৰুৱা আদিৰ বিষ, আৰু (টিনৰ) কলহত ভৰাই থোৱা এই বিষবোৰ ॥১২॥

গুইসাপ, সেৰক (গুই বিশেষ), চিতা-বাঘ, ভালুক, শিশু, সিংহ, বাঘ, হাতী, ব্ৰহ্ম, চুৰ্ণা-গছ, সন্ধ্য (হৰিণবিশেষ), গড়, গোমুগ (মেঠোন), গব্ব (গব্দসন্ধ্য জন্তুবিধেৰ) আৰু অন্যান্য মৃগ, পশু, পক্ষী আৰু হিংস্ৰ জন্তুৰ ছাল, হাড়, পিত্ত, স্নায়ু, চকু, দাঁত শিং, খুৰা আৰু নৈজ ॥১৩॥

(মাতৃবৰ্গৰ অস্তগত) লো, তাম্ৰ, তীখা, বস্ত (স্তম্ভ), কাঁহ, সীহ, টিন, বৈকুণ্ঠক আৰু পিত্তল ॥১৪॥

বাঁহ-বেত আৰু মাটিৰ পাত্ৰ ১৫॥

এঙাব, ভূহ, ছাই; মৃগ, পশু আৰু পক্ষীৰ পুৰাল, খৰি আৰু ঘাঁহৰ বেৰ ১৬॥

মগৰ বাঁহবত আৰু ভিতবত, উত্তৰ ঠাইতে কুপাখাকই মগৰবাসীৰ
জীৱিকাৰ অৰ্থে আৰু মগৰ-বন্ধাৰ্থে সকলো প্ৰকাৰ প্ৰাচ্য নিৰ্মাণৰ কৰণে
সুকীয়া সুকীয়া কাৰখানা স্থাপন কৰিব ১৭॥

কৌটিলীৰ ভৰণাশ্ৰয় “অলঙ্কার-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় আধিকৰণ অস্তগত “কুপাখাক” নামৰ সন্তদন (অলঙ্কার-প্ৰচাৰ ৩৮তম) অধ্যায় সম্বন্ধত।

১. অলঙ্কার “অলঙ্কার-প্ৰচাৰ” (২।১২) প্ৰথম অস্তগত হস্তাঙ কুপাখাকই এইবোৰ কৰণে কৰাৰ কথন এই প্ৰকল্পত উল্লেখ কৰা হৈছে।

অষ্টাদশ অধ্যায়

৩৬তম প্রকরণ : আয়ুৰ্ভাগ্যবৰ্ণ অধ্যায়

আয়ুৰ্ভাগ্যবৰ্ণ (অষ্টাদশাধ্যায়) অধ্যায়কই বৃক্ষত ব্যৱহাৰ কৰাৰে, দুৰ্গ-বন্ধাৰ কাৰণে আৰু পল্লব নগৰ আয়ুৰ্ভাগ্য কৰিবলৈ বস্তু নিৰ্মাণ কৰাৰ আৰু তাৰ উপৰিও সেই সেই বিবৰ্ত্তিত অভিন্ন কাৰু আৰু শিল্পীৰ হস্তেই অস্ত-শস্ত্ৰ, বর্ম আৰু সাজ-পাৰ আদি প্ৰস্তুত কৰাৰ; এইবোৰ কাম কৰাওঁতে ডেউ কাৰৰ পৰিমাণ, সময় আৰু কৰ্মীসকলৰ বেতন সম্পৰ্কে চুক্তিবদ্ধ হ'ব আৰু প্ৰস্তুত বস্তুবোৰৰ প্ৰত্যেক বিধকে উপযুক্ত স্থানত ৰাখিব ॥১॥ তেওঁ বনৰই বস্তুবোৰৰ স্থান পৰিবৰ্ত্তন কৰিব আৰু বন-বতাহ লাগিব দিব ॥২॥ তাপ লাগি, সৈমকি বা পোকে কুটা কাৰণে বিবোৰ বস্তু নষ্ট হৈছে সেইবোৰ বেলেগে ৰাখিব ॥৩॥ বস্তুবোৰৰ স্বেশী, হুপ, লক্ষণ, পৰিমাণ, প্ৰাপ্তি-স্থান, মূল্য আৰু বখা ঠাই, এই সকলো বিক্ৰে তেওঁৰ জ্ঞান থাকিব লাগিব ॥৪॥

সৰ্বভোতন্ত্ৰ (গাড়ীৰ চকৰীৰ দৰে, দুৰ্গৰ বেবত ৰাখি ইয়াৰ স্মাৰা শিল নিৰ্বেপ কৰিব পাৰি), জামদগ্ন্য (ই এবিধ ধনুৰ্ৰশ্মি, ইয়াৰ কেন্দ্ৰত থকা এটা ছিট্ৰবপৰা শৰ নিৰ্বেপ কৰিব পাৰি), বহুৰূপ (স্তম্ভৰ ওপৰত থকা বহুৰূপবিধিগত কোঠালি, বৰপৰা ধনুৰ্ৰাশীসকলে চৌদিশে শৰ স্নাৰিব পাৰে), ক্ৰিষাসম্বাভী (নগৰৰ প্ৰাচীৰৰ বাহিৰত ব্যত্যস্তভৱে বখা বস্ত্ৰ-চালিত স্ক্ৰল সন্ধ্যাক্ষেৰ, স্পৰ্শ কৰিলেই ওপৰত পৰি প্ৰাণ নাশ কৰে), সম্বাটী (জমিন প্ৰজ্জ্বালন কৰা কল), মালক (চক্ৰৰ ওপৰত বখা বস্ত্ৰসদৃশ সন্ধ্যাক্ষেৰ), পৰ্জ্জনক (জমিন-নিৰ্বাপক বস্ত্ৰ), বাহু (দুটা ব্ৰহ্মাৰ্ম্মখিকৈ বখা স্তম্ভ, বস্ত্ৰৰ সহায়ত পল্লব ওপৰত পেলাই দি প্ৰাণ ল'ব পাৰি), উৰ্ব্বাহু (পঞ্চাশ হাত দীঘল প্ৰকাণ্ড স্তম্ভ, যন্ত্ৰেৰে পল্লব গাত পেলাব পাৰি), অৰ্ব্বাহু (উৰ্ব্বাহুৰ অৰ্ধেক পৰিমাণৰ স্তম্ভ)—এই কেইটা স্তম্ভবস্ত্ৰ ॥৫॥

পাঞ্চালিক (কাঠৰ ভিত্তাত বনকৈ গজাল স্নাৰি দুৰ্গৰ চাৰিওকাৰ গড়বাৰৈত বখা পল্লব গতি-প্ৰতিবোধক বস্ত্ৰ), দেৱলগ্ৰ (বেবৰ ওপৰত গজাল নম্বাৰকৈ বখা প্ৰকাণ্ড চ'তি), সুকৰিকা (শিলৰ আঘাতত প্ৰাসাদৰ বেৰ ভাগি নপৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা, ভিতৰত কপাহ আদি ভৰাই বখা চামৰাৰ সোনা), মূললব্ধি (ঠেং কাঠেৰে সজা শূলৰ আকৃতিৰ বস্ত্ৰাক্ষেৰ), হস্তিবাহক (হাতীকো আঘাত কৰি বগবাই পেলাব পৰা বস্ত্ৰাক্ষেৰ), তালবস্ত্ৰ (বতাহ সঞ্চালন কৰি ধূলি উৰুৱাই দিব পৰা ব্ৰহ্মাৰ্ম্মন বস্ত্ৰাক্ষেৰ), মূল্যৰ, গদা, স্পৃহজা (জাতি জোঙা গজাল লগোৱা গদা), কোমাল, আশ্বেকাটিম (পাখৰ নিৰ্বেপকাৰী বস্ত্ৰাক্ষেৰ), উৎপাটিম (স্তম্ভ আদি বগবাই পেলাব পৰা বস্ত্ৰাক্ষেৰ), উৎপাটিকৈ (একপ্ৰকাৰ মূল্যবাহুৰ বস্ত্ৰ), খতাব্য (দুৰ্গৰ প্ৰাকায়ৰ ওপৰত যোৱা সম্ভ-ভাঙৰ গজাল যন্ত্ৰা চক্ৰাৰীবিধিগত স্তম্ভ), শিল্প আৰু চক্ৰ—এই কেইটা চক্ৰবস্ত্ৰ ॥৬॥

শক্তি (চাৰি হাত দীঘল কৰবীৰ পল্লব পাতৰ লেখীয়া আকৃতিৰ মূল্য থকা আৰু গাই-গবুৰ বাঁতৰ দৰে নাল থকা খাফুৱৰ অস্ত্ৰাক্ষেৰ), প্ৰাণ (চৌবিশ অঙ্গুল দীঘল ভিতৰত কঠি থকা খাফুৱৰ দুশিঙীয়া অস্ত্ৰাক্ষেৰ), কুস্ত (সাত, ছয় বা পাঁচ হস্ত দীঘল এক প্ৰকাৰ কল), হস্তিক (আগত ডিঙীৰ জোৰ থকা কুস্তসদৃশ অস্ত্ৰাক্ষেৰ), ভিত্তিপাল (আগত বহু এক কুস্তৰ কুস্তৰ দৰে অস্ত্ৰ), শূল (অসিৰত বৈৰ্য্যৰ এবিধ জোৰ থকা অস্ত্ৰ), ভোম্ব (চাৰি, চাৰি চাৰি

বা পাঁচ হাত দীঘল এক প্রকাৰ কাঁড়ৰ দৰে মূৰ থকা অস্ত্ৰ), বৰাহকৰ্ণ (গাহৰিৰ কাণৰ দৰে আগ থকা এক প্রকাৰ প্ৰাস), কপৰ (দুয়ো মূৰ ত্ৰিশূলাকাৰিত, দ্ব্যন্তৰ হাতৰে ধৰি পৰিচালনা কৰা অস্ত্ৰবিশেষ), কৰ্ণণ (ডোমৰ সমূহ অস্ত্ৰবিশেষ, হাতৰে নিৰ্দ্ধেপ কৰা হয়), কাসিকা (এমূৰে চুড়া থকা প্ৰাসৰ আকাৰিত অস্ত্ৰবিশেষ) প্ৰকৃতি হনুমুখ (ভীক্ৰান্ত) অস্ত্ৰ মূলি জাতিহিত ॥৭৥

কামৰূক, কোদণ্ড আৰু চূৰণ—এই তিনি নামেৰে পৰিচিত ধনু তাল, চাপ (এক প্রকাৰ বাঁহ), কাঠ আৰু শিঙৰপৰা তৈয়াৰ হয় ॥৮৥ মূৰী, অৰ্জ, পশু, পৰেধ, বেদু, আবু (জন্তুৰ) স্মাৰুৰ স্মাৰা ধনুৰ পূৰ্ণ তৈয়াৰ হয় ॥৯৥ বেদু, শব, শলাকা (সাবুৰা কাঠেৰে তৈয়াৰী), দণ্ডাসন (অৰ্ধনৰাচ) আৰু নাৰাচ (লোহময়)—এইবোৰ (বিভিন্ন প্রকাৰৰ) ধনুঃ ১০ ॥ পশুৰ মূৰবোৰ লো, হাড় আৰু কাঠৰ আৰু তাৰ স্মাৰা ছেদন, তেদন (খিণ্ডা) আৰু ডাঙন কাৰ্য কৰা হয় ॥১১৥

নিশ্চিংগ (আগৰেকা তৰোৱাল), মণ্ডল্যাগ্ৰ (মূৰণীয়া আগৰ পোন তৰোৱাল) আৰু অসিৰীষ্ট (পাতল দীঘল তৰোৱাল)—এই তিনি বিধ তৰোৱাল ॥১২৥ তৰোৱালৰ মূঠি গড়ৰ খল, মহৰ শিং, হাতীৰ দাঁত, কাঠ আৰু বাঁহৰ মূলেৰে প্ৰস্তুত হয় ॥১৩৥

পৰশু (চৌবিশ অঙ্গুল দীঘল সম্পূৰ্ণ লোহময় কুঠাৰ), কুঠাৰ, পট্টন (এমূৰে বা দুয়ো-মূৰে ত্ৰিশূলবৃত্ত এক প্রকাৰ কুঠাৰ), খনিচ (চিপৰা), কোদাল, কবচ, কান্ধেছবন (মৰ-কুঠাৰ)—এইবোৰ কৰ্মজাতীৰ অস্ত্ৰ ॥১৪৥

দল্ল-পাৰাণ (বস্ত্ৰৰ স্মাৰা নিৰ্দ্ধেপ কৰা শিল), পোতপ-পাৰাণ (পোতপ নামক দস্তৰ স্মাৰা নিৰ্দ্ধেপণীৰ শিল), মূঠি-পাৰাণ (হাতৰ মূঠিৰে ধৰি পৰিচালনা শিল) আৰু বোচনী-মূঠু (জাত আদিত ব্যৱহৃত শিল)—এইবোৰ শিলৰ অস্ত্ৰ ॥১৫৥

লোহ-জালিকা (মূৰৰপৰা ভৰিলে আগুৱা লোহময় আৱৰণবিশেষ), লোহপট্ট (বাহুত বামে লোটেই গা ঢাকিব পৰা লোহময় বৰ), লোহ-কবচ (মূৰ আৰু পিঠি আগুৱা লোহময় বৰ), মূঠু-কম্বট (মূঠাৰে নিৰ্মিত বৰ) আৰু শিখ, গন্ধ, মেন্দক, হাতী আৰু পৰুৰ ছাল, মূৰা আৰু শিঙ সমীচৈৰে বৰ ॥১৬৥ শিলচাপ, কণ্ঠপাল, কৰ্ণাৰ (হাতৰ আধাখিনিলৈ ঢকা আৱৰণ), কণ্ঠক (অৰ্দ্ধচৈলৈকে পৰা আৱৰণ), বাহন্য (চোৱোহালৈকে তলোৱা আৱৰণ), পট্ট (লোহা জিৰ আন ধাতু বা বস্ত্ৰৰে কৰা হাত ৰোহোৱা আৱৰণ), সাৰোদাৰিক (কবচৰ আৱৰণ), পেটী (কাঠ আৰু লতাইৰে নিৰ্মিত আৱৰণ); কৰ্ (চাকৰাৰে কৰা ঢাল), হস্তিকৰ্ণ (এক প্রকাৰ মূৰ ঢাকিবৰ ফলক), ডালমূল (কাঠেৰে তৈয়াৰী মূৰৰ কলসে মূল ফলক), ধৰিসিকা (ভিতৰত কড়াহ সদৃশ দুই লোহা কপোৰৰ বা চাকৰাৰ সোৱা), কপাট (কলস ফলক), কিতিকা (চোৱা আৰু কেতেকে নিৰ্মিত আৱৰণ), অপ্ৰতিহত (হাতৰ আৱৰণ) আৰু সলাহকান্ত (প্ৰান্তত লোহ পটী ঢকা অপ্ৰতিহত)—এইবোৰ আৱৰণ (জল) ॥১৭৥

হাতী, ঘোঁৰা আৰু বৰ চালনাৰ শিকা শিঙতে কিবোৰ সামগ্ৰী ব্যৱহৃত হয় আৰু এই-বোৰক অলঙ্কৃত আৰু সাজিত কৰাত কিবোৰ বস্তু ব্যৱহৃত হয়—তাক ষ্টম্বকৰণ বোলা হয় ॥১৮৥

এস্ত্ৰজীৱিক কৰ্ম আৰু সোপন প্ৰতিবন্ধক (চক্ৰৰ আৱৰণৰ বৰ্ণিত) (চোপন) কৰ্ম বোলে ॥১৯৥

কৰ্মৰাজ্য কৰ্মৰাজ্য

অৰুণাশাখাকই (কজাৰ) ইচ্ছা, বিবিধ কৰ্ম-সম্পাদীৰ কৰ্ম

পৰিচালনা, দ্ৰব্যৰ নিৰ্মাণ, (আনে কৰা) প্ৰত্যক্ষা, লাভ. লোকচান আৰু
বয়সৰ কথা জানিব লাগিব॥২০॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “আয়-ব্যয়ৰ অধ্যক্ষ” নামে
অষ্টম (আবলম্বনপৰা ০৯৩৪) অধ্যায় সম্ভাষ্যতঃ।

উনবিংশ অধ্যায়

৩৭তম প্ৰকৰণ : ভব আৰু পৰিমাণৰ প্ৰাতিষ্ঠাপন (Standardisation)

পোতবাধ্যকই (মাল জোখা পায় আৰু দণ্ডাৰ অধ্যক্ষ) তুলা (ওজন) আৰু মানৰ (পৰিমাণ)
সংজ্ঞা দি প্ৰস্তুত কৰাৰ কাৰণে কাৰখানা স্থাপন কৰাৰ॥১॥

দহোটা মাটিমাছ বা পাঁচোটা গুজ্জামণিৰ ওজনৰেই এক সূৰ্য্যমাষক (সোণৰ মাষক)॥২॥
ষোলটা মাষকত এক সূৰ্য্যৰ বা কৰ্ম হয়॥৩॥ চাৰিটা কৰ্মই এক পল॥৪॥

অষ্টাশীটা বগা সৰিৰহত এক সৌণ্ডমাষক হয়॥৫॥ ষোলটা বৌণ্ড-মাষক বা কুৰিটা
শিম্বা-উৰহীৰ গুটিৰ ম্বাৰা এক ম্বথ হয়॥৬॥

এক ম্বথৰণ (এক ধৰণ হীৰা) কুৰিটা চাউলৰ ওজনৰ সমান॥৭॥

(সোণ-ৰূপ আদি ওজন কৰা দণ্ডাৰ নামবোৰ হৈছে) অৰ্ধমাষক, এক মাষক, দুই মাষক,
চাৰি মাষক, আঠ মাষক, এক সূৰ্য্য, দুই সূৰ্য্য, চাৰি সূৰ্য্য, আঠ সূৰ্য্য, দহ সূৰ্য্য, কুৰি
সূৰ্য্য, দ্বিশ সূৰ্য্য, চল্লিশ সূৰ্য্য, এশ সূৰ্য্য॥৮॥ ইয়াৰ ম্বাৰা ধৰণ সম্পৰ্কেও বুজোৱা
হ'ল॥৯॥

প্ৰতিমাষবোৰ (দণ্ডাবোৰ) জেমে নিৰ্মিত হ'ব, (অথবা) ম্বথৰ দৈৰ্ঘ আৰু মেকল পৰ্যন্ত
উপৰ লিখিবোৰ কৰিব পাৰি: অথবা যিৰোব. বস্তুৰ পানীত ডিঙিলে বা গাত মাল লাগিলে
ওজন মাৰায়ে আৰু তাপ পালে ওজন নুঠুঠে ডেমে বস্তুবোৰ (দণ্ড আদিৰ) কৰিব পাৰি॥১০॥

(দৈৰ্ঘ্য) হয় অঙ্গুলনপৰা আবলম্ব কৰি ত্ৰিম্বাৰ্ম্ম আঠ অঙ্গুলে আঠ অঙ্গুলকৈ কটাই
দহভাল দাঁতি উঠোৱা কৰাৰ; দাঁতিৰ লোৰ ওজন ক্ৰমে এক পলপৰা এক পল এক পল
বাঢ়ি দহ পললৈ হ'ব; দাঁতিৰ বস্তুৰ দুয়োফালে অথবা একালে সূতাৰ শিকিৰাত (ওলোৱাই
খোৱা) দুটা বা এটা বাটী থাকিব॥১১॥

পৰীক্ষণ পল ওজনৰ লোৱে বাসন্তৰ অঙ্গুল দীঘল দহভাল দাঁতি কৰাৰ॥১২॥
সেই দাঁতিত পঠি পল ওজনৰ এটা (দাঁতুৰ) আঙুঠি এয়েৰে বাধি দাঁতিৰ সৰুকল কৰিব
(অৰ্থাৎ মধ্যাঙ্গুল নিৰ্ণয় কৰি তাত দুটা ঠিন দিব)॥১৩॥ সেই কিৰূপৰা আবলম্ব কৰি
এক কৰ্ম এক কৰ্মকৈ দহ কৰ্মৰ, (ভাৰ পিহুত) এক পল এক পলকৈ দহ পলৰ আৰু তাৰ
পিহুত বাৰ. পোন্ধৰ আৰু কুৰি পলৰ দান কটাব॥১৪॥ তাৰ পিহুত দহ পল দহ পলকৈ কটাই
শি এশ পললৈকে দান কটাব॥১৫॥ প্ৰত্যেক অকত (অৰ্থাৎ প্ৰত্যেক পলৰ দানত) দানী-চিহ্ন
(স্বাক্ষৰ-চিহ্ন) দিয়াৰ॥১৬॥

সম্বন্ধা দাঁতিতকৈ দুগুণ ওজনৰ মোৰ ম্বাৰা নিৰ্মিত হিচাপৰে অঙ্গুল দীঘল দাঁতিত

পৰিমাণী বোলা হয় ॥১৭॥ সেই দাণ্ডিত এশ পলৰ ঔষদত এশ কুৰি, এশ পলৰ আব্দ, দুশ পলৰ দাগ কটাৰ ॥১৮॥

(এশ পলত এক ভূলাকৈ) কুৰি ভূলাত এক ভাব হয় ॥১৯॥

দহ ধবলত এক পল হয় ॥২০॥ এনেকুৱা এশ পল মিলি আমৰানী (বাজকীৰ আমৰ মানক ভূলা) ভূলাচনী হয় ॥২১॥ এই আমৰানী ভূলাতকৈ পাঁচ পল পাঁচ পলকৈ কম ওজনৰ দাণ্ডিত ক্ৰমে ব্যৱহাৰিকী ভূলা (বেপেবুৱা ভূলাচনী), ভাজনী ভূলা (কৰ্ণচাৰীসকলক বন্দু ওজন কৰি দিয়াত ব্যৱহৃত) আব্দ, অস্ত্যপ্ৰব-ভাজনী ভূলা (বাজ-অস্ত্যপ্ৰবৰ বাণী আব্দ, বাজকৌৰিব-সকলক বন্দু জুখি দিয়া ভূলাচনী) বোলা হয় ॥২২॥ ব্যৱহাৰিকী, ভাজনী আব্দ, অস্ত্যপ্ৰব-ভাজনী—এই তিনি প্ৰকাৰ ভূলাৰ প্ৰত্যেক পলতে ক্ৰমে আধা ধবল আধা ধবলকৈ কম হ'ব (অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰিকী ভূলাত ১৫ ধবল এক পল, ভাজনীত ১ ধবল আব্দ, অস্ত্যপ্ৰব-ভাজনীত ৮৫ ধবল): এই ভূলাচনীৰ দাণ্ডিবোৰৰ প্ৰত্যেকতে ক্ৰমে দুই পল দুই পলকৈ কম লো থাকিব আব্দ, দৈৰ্ঘ্যও ক্ৰমে হয় অপদল হয় অপদলকৈ কম হ'ব ॥২০॥

আগৰ দ্বিবিধ ভূলাৰে (অৰ্থাৎ সৰব-ভা আব্দ, পৰিমাণী ভূলাত), মাংস, ধাতু, মৌণ আব্দ, মণিত বাদে স্ত্ৰান বন্দু জুখি সোৱাৰ সময়ত (প্ৰতি এশ পলত) পাঁচ পল অতিৰিক্তকৈ ল'ব ॥২৪॥

কাঠেৰে তৈয়াৰী ভূলাচনীৰ দাণ্ডি আঠ হস্ত দীঘল হ'ব লাগে: ইয়াত দাগ কাটিব বা প্ৰতিমান (দগা) ব্যৱহাৰ কৰিব: ময়ূৰ-পদাকাৰ স্তম্ভত ওপৰত ইয়াক ওলোমাই ৰাখিব লাগে ॥২৫॥

এক প্ৰশ্ব চাউলৰ ভাত ৰাখিবলৈ পঁচিশ পল ৰবিৰ প্ৰয়োজন ॥২৬॥ বোছি বা অলপ চাউলৰ ক্ষেত্ৰতো ইয়েই সূচনা ॥২৭॥

ইয়ালৈকে দাঁড়-পাৱা আব্দ, দগা সম্পৰ্কে ৰাখা ক'ৰা হ'ল ॥২৮॥

দুশ পল মাটিমাহে বাজকীৰ আমৰ মাপক এক দ্ৰোণ হয়, এশ সপ্তাশী আব্দ, আধা পলত এক বেপেবুৱা দ্ৰোণ হয়; এশ পসন্তৰ পলত বাজ-কৰ্ণচাৰীৰ ৰেতন ডাগ কৰি দিয়া এক দ্ৰোণ; এশ বাৰাণ্ডি আব্দ, আধা পলে অস্ত্যপ্ৰবৰ বাণী আব্দ, বাজ-কৌৰিবসকলক বন্দু জুখি দিয়া এক দ্ৰোণ হয় ॥২৯॥

এই চাৰি প্ৰকাৰ দ্ৰোণৰ ক্ৰমে এক-চতুৰ্থাংশ হৈ হৈ কম হৈ গলে আঢ়ক, প্ৰশ্ব আব্দ, কুতুব নামে মান হয় (অৰ্থাৎ দ্ৰোণৰ এক-চতুৰ্থাংশ হ'লে আঢ়ক, আঢ়কৰ এক-চতুৰ্থাংশ হ'লে প্ৰশ্ব, প্ৰশ্বৰ এক-চতুৰ্থাংশ হ'লে কুতুব হয়) ॥৩০॥ বোল দ্ৰোণত এক খাৰী হয় ॥৩১॥ কুৰি দ্ৰোণত এক কুলত হয় ॥৩২॥ দহ কুলত এক কৰ ॥৩৩॥

শৰ্মাণি দ্ৰোণা মানবোৰ (পাৰবোৰ) খুন্দান টান কাঠেৰে নিৰ্মিত আব্দ, সমতাবৃত্ত হ'ব লাগে; এনেভাৱে তৈয়াৰ হ'ব লাগে যাতে জোখা বন্দুৰ চাৰি ডাগৰ এভাগ পায়টোৰ (কালৰ) ওপৰকাষে থাকে, অথবা মোটেইখিনি পাৰটোৰ ভিতৰতে ৰাখিব পাৰি ॥৩৪॥ কিন্তু কল-দ্রব্যৰ ভিতৰত সুৰা আব্দ, কদল, কল, কুঁহ, এওন আৰু চুপ জোখা পাৰ এনে হ'ব লগে লগে তাত ভাৰ ভাৰতকৈ খুন্দাৰ ভাৰ দুগুন বহল হয় আব্দ, তাত কাল থাকে ॥৩৫॥

এক দ্ৰোণ জুখিব পৰা মান-পাৰৰ মূল্য চোৱা এক পণ, আঢ়কৰ মূল্য পোনে এক পণ, প্ৰশ্বৰ মূল্য হয় দাব আব্দ, কুতুবৰ মূল্য এক দাব হোৱা উচিত ॥৩৬॥ কল-দ্রব্য জুখি জোখা

মান-পাত্ৰৰ মূল্য ইয়াৰ বন্দুপ হ'ব ৷৩৭৷ প্ৰতিদ্বানসমূহৰ (প্ৰত্যেক কিম্বে একোটাৰ) মূল্য হ'ব কুৰি পন ৷৩৮৷ ভূলাচনীৰ দান ইয়াৰ (কুৰি পনৰ) তিনি ভাগৰ এভাগ হ'ব ৷৩৯৷

(পোতবাধ্যকই) প্ৰতি চাৰি মাহৰ মূৰে মূৰে ভূলা আব্দ মানৰ ওপৰত মোহৰ দ্বাৰা ৷৪০৷ কিমে মোহৰ সমবটক থাকে তেওঁক চোৱা সাভাইশ পন দণ্ড বিহিব ৷৪১৷ (ব্যৱসায়ীসকলে) পোতবাধ্যকক নিভো এক কাকশীকে মোহৰ দ্বাৰা মাদুল দিব লাগিব ৷৪২৷

যিটো কিনিলে বহিৰ ভাগৰ এভাগ ভণ্ডব্যাজী (উতলালে কম হোৱাৰ কাৰণে লোৱা অতিবিক্ৰ কৰ) ল'ব; তেলৰ ভণ্ডব্যাজী চোৰাণি ভাগৰ এভাগ ৷৪৩৷ জোখা পাত্ৰৰপৰা বৈ পৰা কাৰণে দূৰ-পদাৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত পণ্ডাৰ ভাগৰ এভাগ অতিবিক্ৰ কৰ হিছাপে ল'ব ৷৪৪৷

আখা কুড়ুৰ, চাৰি ভাগৰ এক কুড়ুৰ আব্দ আঠ ভাগৰ এক কুড়ুৰ পৰিমাণৰ মান-পাত্ৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ ৷৪৫৷

চোৰাণী কুড়ুৰ যিটোক এক বাৰক বোলা হয়; চোৰাণি কুড়ুৰ তেলে এক বাৰক হয়; এই দুয়োবিধ বাৰকৰ চাৰি ভাগৰ এভাগক ষটিয়া বোলা হয় ৷৪৬৷

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ভৰ আব্দ পৰিমাণৰ প্ৰমিতী-কৰণ” নামৰ উল্লিখিত (আব্দাৰ্ণনৰপৰা ৪০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

বিংশ অধ্যায়

৩৮তম প্ৰকৰণ : দেশ আব্দ কালৰ দান

মামাধ্যাকই (পোতবাধ্যক) দেশ আব্দ কালৰ পৰিমাণৰ কথা জানিব লাগিব ৷১৷

আঠোটা পৰমাণু গোট খাই এটা বথৰ চকৰীৰ বিপ্ৰদে (ধূলিকণা) হয় ৷২৷ আঠোটা বিপ্ৰদে এক লিকা ৷৩৷ আঠোটা লিকাই এক ব্ৰূকা ৷৪৷ আঠোটা ব্ৰূকাই এক বৰমথ্য ৷৫৷ আঠ বৰমথ্যই এক অঙ্গুল ৷৬৷ অথবা, মজলীয়া আকৃতিৰ এজন পদব্ৰথ (হাতৰ) দ্বাৰা আঙুলিৰ দ্বাৰা ভাগৰ আটাইতকৈ বহল ভাগেই এক অঙ্গুল ৷৭৷

চাৰি অঙ্গুলে এক ধনুৰ্হ ৷৮৷ আঠ অঙ্গুলে এক ধনুৰ্হদ্বি ৷৯৷ বাৰ অঙ্গুলে এক বিভিন্দি বা দ্বাৰাপোষী ৷১০৷ চৈধ্য অঙ্গুলত এক ধন, ধন, পৰিবৰ আব্দ পন হয় ৷১১৷

দুই বিভিন্দিৱে এক জৰীৰ বা প্ৰাজাপত্য হস্ত (প্ৰজাপতি বা ব্ৰূকাৰ হাত) হয় ৷১২৷ এক প্ৰাজাপত্য হস্ত আব্দ এক ধনুৰ্হই মিলি বি হস্তদ্বান হয় তাৰ দ্বাৰা ভূলাচনী আদি আব্দ পণ্ডাৰণ-ক্ষেত্ৰ দ্বাপ কৰা হয় ৷১৩৷ এক প্ৰাজাপত্য হস্ত আব্দ এক ধনুৰ্হদ্বি মিলি বি হস্তদ্বান হয় তাক কিম্বু বা কল বোলে ৷১৪৷ বিৱাৰ্ণন অঙ্গুলৰ কিম্বু সূত্ৰাবধ কৰ্ত্তৰ কাৰ্যত (কাঠ-কলা কাম আদিত) আব্দ ছাউনী, দূৰ্গ আব্দ ৰাজকীয় সম্পত্তিৰ জোৰ লোৱা কাৰ্যত ব্যৱহাৰ হয় ৷১৫৷ চৌৱন অঙ্গুলৰ হস্তৰ দ্বাৰা বনজ সম্পদৰ জোৰ লোৱা হয় ৷১৬৷

জ্যোতিষী অশ্বক-বহু হস্তক বয়স বোলা হয়; ইয়াৰে জৰীৰ মাগ লোৱা হয় আৰু পত্ৰ-
খাটো আদি জোখাত ইয়াক পোবদ্বয় (এজন মানুহৰ উচ্চতা) যুগে সন্মহান কৰা হয়॥১৭॥

জৰীৰ অব্যাহত এক দণ্ড, ধনুস, নালিকা আৰু গাৰ্হপত্ৰ পোবদ্বয় (সৰু সাধাৰণ মানুহৰ উচ্চতা)
আৰু (বজ্জৰ) অগ্নি-চয়নত পোবদ্বয়-মান হিছাপেও ব্যৱহাৰ হয়॥১৯॥ ছয় কংসত এক দণ্ড হয়;
হয়॥১৮॥ এশ আঠ অশ্বকলত এক ধনুস হয়; ইয়াৰে বাটো-পথ আৰু প্ৰাচীৰৰ জোখ লোৱা হয়
আৰু (বজ্জৰ) অগ্নি-চয়নত পোবদ্বয়-মান হিছাপেও ব্যৱহাৰ হয়॥১৯॥ ছয় কংসত এক দণ্ড হয়;
ইয়াক ক্ৰান্তৰ আৰু অতিথিক দিয়া দানৰ (ভূমি আদিৰ) জোখ কৰাত ব্যৱহাৰ কৰা হয়॥২০॥

দহ দণ্ডই এক বজ্জ৷২১॥ দহই বজ্জ৷২২॥ তিনি বজ্জ৷২৩॥ এক নিৰতৰ্জন হয়;
ই এটা কাল জোখাত ব্যৱহাৰ হয়॥২০॥ এক নিৰতৰ্জনৰ লগত দহই দণ্ড
বোঁজকৈ ধৰিলে এক বাহু হয়॥২৪॥

দহই হেজাৰ ধনুসত এক গোবদুত॥২৫॥ চাৰি গোবদুতে এক স্মৰজন॥২৬॥ ইয়াটোকে
ঠাইৰ জোখ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল॥২৭॥

ইয়াৰ পিছত কালমান (সময়ৰ জোখ) সম্পৰ্কে কোৱা হ'ব॥২৮॥

সময়ৰ বিভাগবোৰ হৈছে—চুট, লব, নিমেষ, কান্ধা, কলা, নালিকা, মূহুৰ্ত, পূৰ্বাহ্ন,
অপবাহ, দিন, ৰাতি, পক্ষ, মাহ, কৰু, অয়ন, সংবৎসৰ আৰু যুগ॥২৯॥ দহই চুটে^১ এক
লব॥৩০॥ দহই লবে এক নিমেষ^২॥৩১॥ পাঁচ নিমেষে এক কান্ধা॥৩২॥ দ্বিশ কান্ধাই এক
কলা॥৩৩॥ চাৰিশ কলাই এক নালিকা॥৩৪॥ অথবা, পুতলে চাৰি মূৰ্খ-লবৰ চাৰি অশ্বকল
দীঘল এটা নলী তৈয়াৰ কৰি তাত (নলীটোৰ বেৰৰ খনতৰ সমান) এটা দ্বিশ কৰি এক আঢ়ক
পানী থলে পানীখিনি ওলাই বাওঁতে বিমান সময় লাগে নৈৰে এক নালিকা॥৩৫॥ দহই
নালিকাই এক মূহুৰ্ত^৩॥৩৬॥

চ'ত আৰু আহিন মাহত পোন্ধৰ মূহুৰ্ত^৩ই এটা দিন আৰু পোন্ধৰ মূহুৰ্ত^৩ই এটা ৰাতি
হয়॥৩৭॥ তাৰ পিছত হুমাৰ কাল তিনি মূহুৰ্ত^৩ তিনি মূহুৰ্তকৈ দিন বা ৰাতিৰ এটা বাঢ়ে,
আনটো টুটে॥৩৮॥

(ছাৱা-বন্দৰ শক্ষুৰ) ছাৱা বোঁতৰা আঠ পোবদ্বয় (অৰ্ধৰা ছিৰামতৈ অশ্বকল) দীঘল হয়
ভোঁতৰা দিনৰ ওঠৰ ভাগৰ এভাগ অতীত হৈছে; বোঁতৰা ছয় পোবদ্বয় হয়, ভোঁতৰা দিনৰ
চৈধ্য ভাগৰ এভাগ অতীত হৈছে; তিনি পোবদ্বয় হ'লে আঠ ভাগৰ এভাগ গৈছে, দহই
পোবদ্বয় হ'লে ছয় ভাগৰ এভাগ অতীত হৈছে; এক পোবদ্বয় হ'লে জৰীৰ ভাগৰ এভাগ শেষ
হৈছে; আঠ অশ্বকল হ'লে দহ ভাগৰ তিনি ভাগ অতীত হৈছে; চাৰি অশ্বকল হ'লে আঠ
ভাগৰ তিনি ভাগ অতীত হৈছে; ছাৱা বোঁতৰা নাই ভোঁতৰা বোঁলি মূসবীৰা॥৩৯॥ মূসবীৰাৰ
পিছত কিলটোৰ বাকীছাৱা (সম্পৰ্কেও ওলোট কালব্যৱস্থা) এইদৰেই হিছাপ কৰিব
আগিব॥৪০॥

আহাৰ মাহৰ মূসবীৰা ছাৱা নাইকিয়া হয়॥৪১॥ ইয়াৰ পিছত শাকল আদি হুমাৰ কাল
(মূসবীৰা মূসবীৰা) হুমা প্ৰতিবাহৰ দহই অশ্বকলক যুগে আৰু মাহ আদি হুমাৰ কাল দহই
অশ্বকলক কৰা৷৪২॥

^১ অৰ্দ্ধশতাব্দ কালো কালো সংস্কৰণত 'নিমেষকচুট'ক'বুট' বাক্যটো উল্লেখ কৰা; ইয়াৰ অৰ্থ 'পক্ষ
কিলটোৰ ওঠৰ ভাগৰ এভাগ অতীত হৈছে'।

^২ নিমেষ বন্দৰ অৰ্থ 'চুট' পদ্যৰ মন্তব্য; কোনো কোনো ঠাকৰানৰ মতে এল হুমাৰ মাহ ভাগৰ অৰ্থেই
লগা কৰা।

পোন্ধৰটা দিন আৰু বাতি মিলি এক পক্ষ হয় ॥৪০॥ চন্দ্রৰ বৃদ্ধি হোৱা পক্ষক শুক্লপক্ষ বোলে ॥৪১॥ চন্দ্রৰ হ্ৰাস হোৱা পক্ষক বহুলপক্ষ (কৃষ্ণপক্ষ) বোলে ॥৪২॥

দুই পক্ষই এক মাস (মাহ) ॥৪৩॥ দ্বিশটা দিন আৰু বাতি মিলি এক কৰ্মমাস (working month) ॥৪৪॥ আৰা দিন বোহি ধৰিলে এক নৌৰ মাস হয় ॥৪৫॥ (দ্বিশতকৈ) আৰা দিন কম হ'লে এক চান্দ মাস হয় ॥৪৬॥ সাড়াইশটা (দিন আৰু বাতিয়ে) এক নাক্ষত্ৰ মাস হয় ॥ ৫০॥ বৰ্ণিশটা (দিন আৰু বাতিয়ে) এক বলমাস (সৈন্যক বেতন দিয়াত ব্যৱহৃত মাহ) ॥৫১॥ পৰ্ণিশটা দিন আৰু বাতিয়ে মিলি বোৰাব বক্ষণাবেক্ষণৰ কাৰণে এমাহ হয় ॥৫২॥ চাৰিশটা দিন আৰু বাতিয়ে মিলি হাতীৰ বক্ষণাবেক্ষণৰ কাৰণে এমাহ হয় ॥৫৩॥

দুই মাহে এক ঋতু ॥৫৪॥ পাণ্ডন আৰু ডান বৰ্ষা ॥৫৫॥ আহিন আৰু কাতি ধৰণ ॥৫৬॥ আষাঢ় আৰু পূৰ্ণ হেমন্ত ॥৫৭॥ মঘ আৰু ফাগুন শীত ॥৫৮॥ চ'ত আৰু বহাদ মল্ল ॥ ৬০॥ জ্যৈষ্ঠ আৰু আহাৰ গ্ৰীষ্ম ॥৬১॥

শীত-ঋতুৰপৰা উত্তৰায়ণ আৰম্ভ হয় ॥৬২॥ বৰ্ষা ঋতুৰপৰা দক্ষিণায়ন আৰম্ভ হয় ॥৬৩॥ দুটা অয়নে এক সংবৎসৰ হয় ॥৬৪॥ পাচোটা সংবৎসৰে এক যুগ হয় ॥৬৫॥

সূৰ্যই দিনটোৰ বাঠি ভাগৰ এভাগ হ'বলৈ কৰে; এইদৰে এটা ঋতুত সূৰ্যই এটা দিন হ'বলৈ কৰে; এইদৰে (এটা ঋতুত) চন্দ্রয়ো এটা দিন হ'বলৈ কৰে ॥৬৬॥

এইদৰে প্ৰতি আঢ়ৈ বছৰৰ ভিতৰত এটা অতিৰিক্ত মাহৰ সৃষ্টি কৰে—
প্ৰথমটো (সূৰ্যই) গ্ৰীষ্মঋতুত আৰু পিছৰটো (চন্দ্রই) পাঁচ বছৰৰ অন্তত ॥৬৭॥

কোটিচীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰৱিণ” নামৰ শ্বিত্তীৰ অধিবংশৰ অন্তৰ্গত “মেষ আৰু কালৰ মান” নামৰ বিংশ (আবলম্বিগৰপৰা ৪১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

একবিংশ অধ্যায়

৩৯তম প্ৰকৰণ : শুল্ককাৰ্য্যক

শুল্ককাৰ্য্যকই (নগৰৰ) প্ৰধান দ্ৰব্যৰ ওচৰত শুল্কশালা নিৰ্মাণ কৰাৰ আৰু (ভাত) পূৰ্ণমুদ্রাকৈ বা উত্তৰমুদ্রাকৈ পতাৰা স্থাপন কৰিব ॥১॥

চাৰিজন বা পাঁচজন শুল্ক-আদায়কাৰীয়ে সমাপ্ত বণিকসকলৰ বিক্ৰে (বিতৰণত) লিখিব—তেওঁলোক কোন, কোন ঠাইৰপৰা আহিছে, তেওঁলোকৰ লগত পক্ষ-সমস্তী কিমান আছে, তেওঁলোকক পৰিচয়-পত্ৰ ক'ত দিয়া হৈছে আৰু ক'ত (পন্যৰ ওপৰত) মোহৰ দিয়া হৈছে ॥২॥

মোহৰ দিয়া মালৰ কাৰণে শুল্কৰ দুগুন দস্ত ভৰিব ॥৩॥ জাল-অদ্ৰাৰদ্বয় পক্ষৰ কৰণে শুল্কৰ আঠ গুন দস্ত হ'ব ॥৪॥ পন্যৰ ওপৰত দিয়া ভাৰা মোহৰ থকা মালৰ কেৱল দস্ত হ'ব সেইবোৰ মালখানাত আটক কৰি বন্ধাটো ॥৫॥

বাজৰীৰ মোহৰৰ পৰিবৰ্তন ঘটালে বা নাইবা (পৰিচয়-পত্ৰত) নামৰ পৰিচয়ৰ্তন কৰিলে প্ৰতি বোকা পন্যৰ কাৰণে চোৰা এক গুন দস্ত বিধান কৰিব ॥৬॥

পণ্য পতাকাৰ* ওচৰত উপস্থিত হ'লে বণিকসকলে তাৰ পৰিমাণ আৰু মূল্য ঘোষণা কৰি ক'ব—'ইমান পৰিমাণৰ বস্তু এই মূল্যত কোনে কিনিব?' ৷১৭৷ তিনি বাৰ ঘোষণা কৰাৰ পাছত বিনসকলে কিনিব খোজে তেওঁলোকক দিব ৷৮৷ খৰিদ্দাৰসকলৰ মাজত অবিয়াআৰি লাগিলে মূল্যৰ মি বৃদ্ধি হ'ব সেইখিনি শুল্কৰে সৈতে বাজ-ভ'বাললৈ যাব ৷৯৷

শুল্কৰ ভয়ত পণ্যৰ পৰিমাণ যদি কমকৈ দেখুৱায়, অথবা মূল্য কম বুলি কয়, তেতিয়া অতিৰিক্তখিনি বজাই গ্ৰহণ কৰিব ৷১০৷ অথবা (বেপাৰীয়ে) আঠ গুণ শুল্ক দিব লাগিব ৷১১৷ নিকৃষ্ট পণ্যৰ প্ৰতিবৰ্ষক (নমুনা) দেখুৱাই (শুল্কৰ ভয়ত উৎকৃষ্ট) পণ্যেৰে প্ৰতিভ পাত্ৰৰ মূল্যৰ হ্ৰাস দেখুৱালে নাইবা মূল্যবান বস্তুবোৰ কম মূল্যৰ বস্তুৰে ঢাকি বাথিলে এই একে দণ্ডকে বিধান কৰিব ৷১২৷

প্ৰতিযোগী খৰিদ্দাৰৰ ভয়ত কোনো খৰিদ্দাৰে যদি পণ্যৰ পাৰ লগীয়া মূল্যতকৈ বেছি মূল্য দি কিনি লয়, সেই বৰ্ধিত মূল্যখিনি বজাই গ্ৰহণ কৰিব, নাইবা শুল্কৰ পৰিমাণ দুগুণ কৰিব ৷১৩৷ পণ্যাধ্যক্ষই যদি (বণিকৰ দোষ) ঢাকি ৰাখে তেতিয়া বণিকৰ ওপৰত বিহা দণ্ডৰ আঠ গুণ দণ্ড তেওঁ দিব লাগিব ৷১৪৷

সেই কাৰণে, ওজন কৰি, পৰিমাণ কৰি বা গণি পণ্য-দ্রব্য বিক্ৰী কৰিব লগে, কম মূল্যৰ বস্তুৰ বা (শুল্ক বেহাই পোৱা বা নামমাত্ৰ শুল্ক নিৰ্দিষ্ট হোৱা) অনুগৃহীত বস্তুৰ (মূল্য সম্পৰ্কে) এটা আন্দাজ কৰি লব ৷১৫৷

শুল্ক নিৰ্দিষ্টকৈ পণ্য-দ্রব্য ধ্বংসমূল (পতাকাৰ গুৰি) পাৰ কৰাই নিলে শুল্কৰ আঠ গুণ দণ্ড দিব লাগিব ৷১৬৷ বাস্তাত চলাচল কৰা আৰু বাট-পথ নোহোৱা ঠাইত বিচৰণ কৰি ফুৰা (বজাই নিয়ন্ত্ৰ কৰা) চোৰাংচোৱাসকলে এই কথা (কৰ ফাঁকি দিয়া) ধৰা পেলাব ৷১৭৷

বিষাৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় বস্তু, কন্যাই লগত নিয়া বিয়াৰ উপহাৰ উপহাৰ স্বৰূপে দিয়া বস্তু, যজ্ঞত, ধৰ্ম-কাৰ্যত বা সন্তান প্ৰসৱৰ সময়ত লগা বস্তু, দেৱতাৰ পূজা, চুড়াকৰণ, উপনয়ন, গোদান ব্ৰত, দীক্ষা আদি বিশেষ ক্ৰিয়াত প্ৰয়োজনীয় বস্তুৰ ওপৰত শুল্ক লগোৱা নহ'ব ৷১৮৷ (এই সম্পৰ্কে) মিছা কোৱা লোকৰ ওপৰত চুৰি অপৰাধৰ কাৰণে বিধেয় দণ্ড ধাৰ্য কৰিব ৷১৯৷

শুল্ক দিয়া পণ্য-দ্রব্যৰ লগত শুল্ক নিৰ্দিষ্ট পণ্য-দ্রব্য পাৰ কৰি নিয়া, নাইবা পণ্য-দ্রব্যৰ বস্তু (বা পাত্ৰ) বুলি একে মোহৰতে স্থিতীয় এবিধ পণ্য-দ্রব্য তাৰ লগত লৈ যোৱা বণিকৰ ওপৰত লাগিত হ'ব সেই পণ্য বাজেয়াপ্ত কৰা আৰু সমান পৰিমাণৰ পণ্য দণ্ডৰূপে লোৱা ৷২০৷ গোবৰ-শূঠা বা ধান-খেৰ বুলি প্ৰমাণ কৰি শুল্ক-জালাৰপৰা (মূল্যবান পণ্য) অপহৰণকাৰী বণিকৰ ওপৰত উক্ত সাক্ষ-দণ্ড প্ৰযোজ্য হ'ব ৷২১৷

জন্ত, শস্ত্ৰ, বৰ্ষ, কবচ, ধাতু, বৰ, বয়, দস্য আৰু পশু—এই কেইবিধ বস্তুখিনি কৰিব নলগীয়া বস্তুৰ কোনোটো বাহিৰলৈ পঠিয়ালে সেই বণিকৰ ওপৰত ঘোষণা কৰা সত্ত্বে কাজ-দণ্ড বিহা হ'ব আৰু সেই বস্তুও তেওঁ হেৰুৱাব ৷২২৷ এইবোৰ বস্তুৰ কোনোটো আত্মদানি কৰি আনিলে (নগৰৰ দ্বাৰা) বাহিৰতে কিবা শুল্কই বিক্ৰী কৰিব লাগিব ৷২৩৷

জন্তপালে (সীমান্তবৰ্গী কিল্লা) প্ৰতি গাড়ী মালৰ বাবে চোলা একোশ মৰ্ত্তনী (পশু-শুল্ক) আদায় কৰিব, (যোঁবা আদি) এটা খুৰা থকা প্ৰতিটো জন্তুৰ বাবে এক পশু, (ধনু আদি)

* নগৰৰ বাহিৰৰত এক পতাকা; আত্মদানি কৰা মাল বাহিৰৰতে বিক্ৰী কৰা হৈছিল।

পশুৰ বাবে আশাপন, (হাগলী আদি) কদু পশুৰ বাবে সিক পশু আৰু কাম্বত লৈ অনা এবোজা মালৰ কাৰণে এক দ্ব্যক বৰ্ত্তনী আদায় কৰিব ॥২৪॥ (বাস্তাত) কোনো পণ্য হেৰালে বা চুৰি হ'লে অন্তপালে তাৰ কতিপদৰ দিব লাগিব ॥২৫॥ বিদেশবপৰা অহা বণিকসকলৰ মূল্যবান আৰু কম মূল্যৰ পণ্য-দ্রব্য সম্পৰ্কে অনুসন্ধান কৰি পৰিচয়-পত্ৰ দি আৰু মালৰ ওপৰত মোহৰ মাৰি তেওঁলোকক শুল্কাধ্যক্ষৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিব ॥২৬॥

অথবা, বণিকবেশী গুপ্তচৰে সদাগৰসকলৰ পণ্য-সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ সম্পৰ্কে (গোপনে) বজালৈ বাতৰি পঠিয়াব ॥২৭॥ সেই বাতৰি অনুসৰি বজাই নিজৰ সৰ্বজ্ঞতাৰ প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে শুল্কাধ্যক্ষক বণিকসকলৰ পণ্যৰ পৰিমাণ জনাই দিব ॥২৮॥ তেতিয়া শুল্কাধ্যক্ষই বণিকসকলৰ ওচৰলৈ গৈ ক'ব—‘অমুকৰ অমুকৰ এইখিনি মূল্যবান পণ্য, এইখিনি কম মূল্যৰ পণ্য, তোমালোকে লুকাই নোৱাৰিব, ই আমাৰ বজাৰ (সৰ্বজ্ঞতাৰ) প্ৰভাৱ’ ॥২৯॥ (এইদৰে কোৱাৰ পিছতো) কম মূল্যৰ বস্তু লুকাই শুল্কৰ আঠ গুণ দণ্ড বিহিব আৰু মূল্যবান বস্তু লুকাই, তেওঁৰ সকলো মাল বাজেয়াপ্ত কৰিব ॥৩০॥

যি দ্ৰব্য দেশৰ কাৰণে অনিষ্টকৰ বা যি দ্ৰব্য ফলদায়ক নহয়, শুল্কাধ্যক্ষই তাক নষ্ট কৰি পেলাব বা তাৰ আমদানি বন্ধ কৰি দিব; মহা উপকাৰক দ্ৰব্য আৰু দেশত দুৰ্লভ দ্ৰব্যাদিৰ বীজ শুল্ক-বিহিত কৰি দিব ॥৩১॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচলন” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “শুল্কাধ্যক্ষ” নামৰ একবিংশ (আবৃত্তিপৰমা ৪২তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বাবিংশ অধ্যায়

৩১তম প্ৰকৰণ : শুল্কাধ্যক্ষ : শুল্ক-সূচী

পণ্য-সামগ্ৰী তিনি প্ৰেণীৰ—গাওঁ অঞ্চলৰ, নগৰৰ আৰু বিদেশবপৰা অহা ॥১॥ শুল্ক দুই প্ৰকাৰ—নিষ্কৰ-শুল্ক (বস্তান-শুল্ক) আৰু প্ৰত্যেক-শুল্ক (আমদানি-শুল্ক) ॥২॥

আমদানি কৰা বস্তুৰ ওপৰত মূল্যৰ পঁচি ভাগৰ এভাগ শুল্কৰূপে ধৰা হ'ব ॥৩॥

কদল, কল, শাক, মূল, কল, লতাজাতীৰ গছৰ ফল, বীজ আৰু শুল্কান মাল-বাসৰ ওপৰত (মূল্যৰ) ছয় ভাগৰ এভাগ শুল্ক-ধৰ্ম হ'ব ॥৪॥

লম্ব, হীৰা, মণি আৰু মৃত্তা আৰু প্ৰবালৰ হাৰৰ ক্ষেত্ৰত শুল্কাধ্যক্ষই সেই জাতীৰ কামৰ অভিজ্ঞতা থকা লোকৰ সহায়ত কামৰ পৰিমাণ, সময় আৰু মজুৰি সম্পৰ্কে চুক্তি কৰি লৈ (বস্তুবোৰৰ) মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব ॥৫॥

কৌৰ (ডিঙী গছৰ বাকলিৰ আঁহৰ মোটা সূতাৰ কাপোৰ), দুকল (গছৰ বাকলিৰ আঁহৰ বিহি সূতাৰ কাপোৰ), কুৰিভাৰ (কুৰি-কোবজাত কোৰ সূতা), সূতাৰে তৈয়াৰী কক, হাইভাল, বসনীপল, অজস, হিঙুল, সেম আৰু ঠৈমিক আদি বস্তু, চকৰ-কাঠ, অমুদ, গছলা, কঁচৰ, খৰিৰ আৰু সমুদ্ৰৰা দ্ৰব্য, চামৰা, (হাতী আদিৰ) দাঁত, স্কিন্ধাৰ চামৰ আৱৰণ-কল, পাঠৰ কাপোৰ আৰু হাগলী আৰু ডেৰাৰ মোহৰপৰা প্ৰস্তুত কৰ্মাদিৰ ওপৰত (মূল্যৰ) নহ কলৰ বা দৈৰ্ঘ্যৰ ভাৱে এভাগ শুল্ক ধৰ্ম হ'ব ॥৬॥

কাপোৰ, চতুৰ্পাদ জন্তু, শ্বিপাদ জন্তু, সূতা, কপাহ, গন্ধ-দ্রব্য, ওষধি, কাঠ, বাহি, কঙ্কল, চামৰাৰ পাত্ৰ, মাটিৰ বাচন, শস্য, (তেল আদি) স্নেহ-দ্রব্য, চেনি, লোণ, ব্ৰহ্ম আৰু পঞ্চায় প্রভৃতিৰ কুৰি ভাগৰ বা পৰ্শচশ ভাগৰ এভাগ শুল্ক ধৰ্য হ'ব ॥৭॥

নগৰৰ শ্বাৰত (গাওঁৰপৰা অহা পণ্যৰ কাৰণে) পাঁচ ভাগৰ এভাগ শুল্ক আদায় কৰিব অথবা (সেই পণ্যৰপৰা) দেশে লাভ কৰা উপকাৰলৈ চাই শুল্কৰ (নিৰ্দিষ্ট) হ্ৰাস কৰিব ॥৮॥

আৰু পণ্য-সামগ্ৰী যি ঠাইত উৎপন্ন হয়, সেই ঠাইত তাৰ বিক্ৰীৰ অনুমতি নিদিব ॥৯॥ খনিৰপৰা ধাতুজাত পণ্য আনিলে ছশ পণ দণ্ড ভৰিব ॥১০॥ ফুল-ফলৰ বাৰীৰপৰা ফুল-ফল আনিলে চৌৱন পণ দণ্ড ভৰিব ॥১১॥ শাক-পাচলিৰ বাৰীৰপৰা শাক-পাচলি, মূল আৰু কন্দ আনিলে পোনে বাৱন পণ দণ্ড হ'ব ॥১২॥ খেতি-পথাৰৰপৰা যি কোনো শস্য আনিলে তেৱন পণ দণ্ড হ'ব ॥১৩॥

কৃষিজাত বস্তু কিনাৰ বাবে এক পণ আৰু বেচাৰ বাবে ডেব পণ দণ্ড হ'ব ॥১৪॥

উক্ত ব্যৱস্থাৰ শ্বাৰাই ন-পূৰণ পণ্যৰ ওপৰত বিভিন্ন দেশ আৰু জাতিৰ দস্তুৰ অনুসৰি শুল্ক নিৰ্ধাৰণ কৰিব আৰু অপৰাধ অনুসৰি দণ্ড বিহিব ॥১৫॥

কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যায়-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “শুল্কাধ্যায় : শুল্ক-সূচী” নামৰ শ্বাৰিংশ (আবল্ভাৰপৰা ৩০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায়

৪০তম প্ৰকৰণ : সূত্ৰাধ্যক্ষ

সূত্ৰাধ্যক্ষই সেই সেই কৰ্মত পাবদৰ্শী লোকৰ শ্বাৰা সূতা, কবচ, কাপোৰ আৰু জৰীৰ কাববাৰ কবাব ॥১॥

তেওঁ উণ, বাকলিৰ আহি, কপাহ, শিমলু-তুলা, শণ, তিচী—এইবোৰৰপৰা বিধবা, বিকলাঙ্গ তিবোতা, অবিবাহিতা ছোৱালী, সন্ন্যাসিনী তিবোতা, অৰ্ধদণ্ডৰ সন্ন্যাসিনী গাৰে খাটি দিয়া তিবোতা, বোণাৰ মাতৃ, ৰজাৰ বড়ী দাসী আৰু দেৱতাৰ সেৱা-কাৰ্যৰপৰা অব্যাহতি পোৱা দেৱদাসীৰ হতুৱাই সূতা কটাব ॥২॥

সূতা মিহি হৈছে নে মোটা হৈছে নে মজলীয়া বিধৰ হৈছে, তালৈ চাই আৰু পৰিমাণৰ কম-বোছি বৃদ্ধি হ'ব স্থিৰ কৰিব ॥৩॥ সূতাৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি (অৰ্থাৎ অধিক পৰিমাণে সূতা কাটিলে) তেল আৰু জামলখিৰ বিলেপন দি তেওঁলোকৰ অনুগ্ৰহ দেখুৱাব ॥৪॥ তিথি-পৰ্বৰ দিনাও সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি আৰু দান আগবঢ়াই তেওঁলোকক কামত বহুৱাব ॥৫॥ সূতা কম পৰিমাণে কাটিলে সূতাৰ মূল্য অনুসৰি মজুৰিও কম হ'ব ॥৬॥

আৰু তেওঁ (মোৱন-কাটন) কৰ্ম কৰ্ম শিল্পী (ভীতী) সকলৰ লগত কামৰ পৰিমাণ, সময় আৰু মজুৰি সম্পৰ্কে চুক্তি সম্পাদন কৰি তেওঁলোকৰ হতুৱাই কাম কৰাব আৰু তেওঁলোকৰ লগত বিনিময় সম্পৰ্ক বন্ধা কৰিব ॥৭॥

কুমা (তিচী গছৰ আহি), ম'কুল (গছৰ বাকলিৰ আহি), বেচৰ, বস্তু হিচাব সোম, কলাহ—এইবোৰৰ সূতাৰ কাপোৰ বোৱাৰ কাৰণে ক'ল স্থাপন কৰিব খুজিলে, কৰ্মীসকলক পৰিত্ৰাণ,

জালা, অৰ্ধদান আৰু আন আন আনুকূল্যকাৰক উপায়ৰ দ্বাৰা সম্প্ৰস্তুত কৰিব ॥৮॥ তেওঁ নানা প্ৰকাৰ কাপোৰ, বিচনাৰ চাদৰ আৰু আৱৰণ-বস্ত্ৰ তৈয়াৰ কৰাব ॥৯॥ তেওঁ সেই সেই কাৰ্যত পাবদলী কৰি আৰু গিল্পীসকলৰ হতুৱাই সূতাৰ কবচ নিৰ্মাণ কৰা কাৰখানাও স্থাপন কৰাব ॥১০॥ (সচৰাচৰ) ঘৰৰ বাহিৰ নহয়, অথচ স্বেপাৰ্জকৰ দ্বাৰা পোহ-পাল ঘাৰ খোজে— প্ৰোৰিতভক্তৃকা, বিধবা, বিকলাঙ্গ তিবোতা, বিয়া নিদিয়া ছোৱালী— তেনে তিবোতাৰ ওচৰলৈ নিজৰ দাসীসকলক পঠিয়াই তেওঁলোকৰ ভৰণ-পোষণৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ হতুৱাই (বোৱন-কাটন) কাম কৰাব ॥১১॥ তেওঁলোক যদি নিজে আহি সূত-খালাত উপস্থিত হয়, তেওঁ বাতিপুৱাতে মালৰ বিনিময়ত তেওঁলোকক মজুৰি দিয়াৰ দিহা কৰিব ॥১২॥ সূতা পৰীক্ষা কৰি চাবলৈকে মাত্ৰ তাত প্ৰদীপ থাকিব ॥১৩॥ তিবোতাৰ মূখলৈ চালে নাইবা আন কোনো বিষয়ে তেওঁৰ লগত কথা পাতিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড, মজুৰি দিয়াত পলম কৰিলে নাইবা কাম নকৰাতো মজুৰি দিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১৪॥

যদি কোনো তিবোতাই মজুৰি লৈ কাম নকৰে সেই তিবোতাক (সোঁহাতৰ) বড়ু আঙুলিয়ে (আৰু মাজৰ আঙুলিয়ে মিলি) গঠন কৰা চেপেনাটো ত্যাগ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিব (অৰ্থাৎ এই আঙুলি দুটাৰ আগডোখৰ কাটি পেলাব); সূতা, কাপোৰ আদি আত্মসাৎ কৰি বা চুৰি কৰি পলাই যোৱা তিবোতাৰ ক্ষেত্ৰতো একে শাস্তিয়ে প্ৰযোজ্য হ'ব ॥১৫॥

অপৰাধ অনুযায়ী কৰ্মীসকলৰ ওপৰত দণ্ড বিহি বেতনবপবা কাটি ল'ব ॥১৬॥ জবী প্ৰস্তুতকাৰী আৰু বৰ্ম প্ৰস্তুতকাৰীসকলৰ লগত তেওঁ নিজে যোগাযোগ ৰাখিব ॥১৭॥ (হাতী, ঘোঁৰা আদি) বন্ধা চেলা-জৰী আদি বস্তুও তেওঁ প্ৰস্তুত কৰাব ॥১৮॥

তেওঁ বদ্ব্যপকৰণৰ আৰু যান-বাহন আদি বন্ধাৰ উপযোগী সূতা আৰু বাকলিৰ আহৰ জৰী আৰু বেত-বাহিৰ চেলা-জৰী প্ৰস্তুত কৰাব ॥১৯॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাব” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সূত্ৰাধ্যক্ষ” নামৰ চৰ্যোবিশংগ (আবশ্যনিবপবা ৪৪৩ম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰিংশ অধ্যায়

৪১তম প্ৰকৰণ : সীতাধ্যক্ষ (কৃষি-অধ্যক্ষ)

সীতাধ্যক্ষই কৃষি-শাস্ত্ৰ, শুল্ক (মাটিৰ তলত থকা পানীৰ জ্ঞান) আৰু বৃক্ষানুৰ্বেদ (গছ-গছনিৰ প্ৰতিপালন-বিদ্যা) নিজে আয়ত্ত কৰি অথবা এইবোৰ বিদ্যাত বিশেষজ্ঞসকলৰ সহায়ত বথি সন্মত সকলো প্ৰকাৰ শস্য, ফুল, ফল, শাক-পাচলি, কন্দ, মূল, বাল্লিকা (লতা-গছৰ ফল), তিতীজাতীয় গছ আৰু কপাহৰ গুটি সংগ্ৰহ কৰিব ॥১॥

তেওঁ কেৰাখাৰো চহোৱা নিজ (ৰাজকীয়) মাটিত দাস, বনুৱা আৰু গাৰে খাটি দি দণ্ড পাৰিশোধ কৰা লোকৰ হতুৱাই গুটিবোৰ সিঁচাব ॥২॥ মাটি চহোৱা বস্ত্ৰ, সজ্জা আৰু বলদৰ কাৰণে, (সেইদৰে) কমাৰ, সূতাৰ, পাচি তৈয়াৰ কৰোতা, জৰী তৈয়াৰ কৰোতা, সাপ ধৰোতা আদি কাৰুসকলৰ (কামৰ) কাৰণে ইবিদ্যকৰ (কামত) বিলম্ব নহুৱাব ॥৩॥ সীতিকাৰ (দাস আদিৰ) (দোষত) যদি কৰ্মৰ ফল সন্ত হ'ব তেনেহ'লে সেই ফলহানিৰ পৰিমাণে দণ্ড হ'ব ॥৪॥

শুকান অঞ্চলত ভাল শস্য হ'বলৈ প্ৰয়োজনীয় বৰষুণৰ পৰিমাণ বোলা দ্ৰোণ (প্ৰায় ৩২"), সবহীয়াকৈ বৰষুণ হোৱা অঞ্চলত, ব'ত দেশৰ প্ৰকৃতি কৃষিৰ অনুকূল ইয়াৰ ভেৰগুণ বৰষুণ পৰ্যাপ্ত; অশ্মক দেশত (বহাৰাষ্ট্ৰত) চাৰে ভেৰ দ্ৰোণ পৰ্যাপ্ত, অশ্মস্তীত ডেইশ দ্ৰোণ পৰ্যাপ্ত; অপৰান্ত দেশত (কম্বুগ উপত্যকাত) আৰু হিমাবৃত্ত অঞ্চলত অপৰিমিত বৰষুণ প্ৰয়োজনীয় আৰু যিবোৰ অঞ্চলত খাল কাটি পানী আনি খেতি কৰা হয় তাত সময়ে সময়ে হোৱা বৰষুণেই যথেষ্ট ॥৫॥

(শাওণ, ভাদ, আৰ্হিন আৰু কাৰ্ত্তি—বৰষুণৰ এই মাহকেইটাৰ ভিতৰত) প্ৰথম আৰু শেষ মাহৰ বৰষুণৰ পৰিমাণ (বছৰটোৰ বৰষুণৰ পৰিমাণৰ) তিনি ভাগৰ এভাগ হ'লে আৰু মাজৰ মাহ দুটাৰ বৰষুণৰ পৰিমাণ তিনি ভাগৰ দুভাগ হ'লে (খেতিৰ কাৰণে) বছৰটো অতি সুন্দৰ (বঢ়িল বৃদ্ধিৰ লাগিব) ॥৬॥

বৃহস্পতিৰ স্থিতি, গতি আৰু গৰ্ভাধান^১, শুক্লৰ উদয়, অস্ত আৰু সন্ধ্যাৰ আৰু সূৰ্যৰ স্ৰাভাৱিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তনবপৰা তাৰ (অৰ্থাৎ বছৰটো খেতিৰ কাৰণে ভাল বছৰ হয় নে নহয় সেই কথাৰ) উপলক্ষি হয় ॥৭॥ সূৰ্যৰপৰা শস্যৰ ভাল গজালি ওলোৱা (বৃদ্ধিৰ পাৰি), বৃহস্পতিবপৰা শস্যৰ স্তম্ভৰ বৃদ্ধিৰ কথা বৃদ্ধিৰ পাৰি আৰু শুক্লৰপৰা বৰষুণৰ কথা বৃদ্ধিৰ পাৰি ॥৮॥

যদি তিনি মেঘে (প্ৰত্যেকে) সপ্তাহ কাল জুৰি নেবানেপেৰাকৈ বৰষুণ দিয়ে, আশী মেঘে কনিকিনীয়া বৰষুণ দিয়ে আৰু ষাঠি মেঘে ব'দ মিহলি বৰষুণ দিয়ে (অৰ্থাৎ সপ্তাহ জোৰা বৰষুণ তিনি বাৰ, কনিকিনীয়া বৰষুণ আশী বাৰ আৰু ব'দ দি দি ষাঠি বাৰ বৰষুণ হয়) তেনেহ'লে সেই বৃষ্টি পৰিমিত আৰু হিতকৰ ॥৯॥

মাজে মাজে বতাহ আৰু মাজে মাজে ব'দ হৈ ব'ত বৰষুণ হয় আৰু তিনি বাৰ গোবৰ-শুঠা (শুকোৱাৰ সময়) সৃষ্টি কৰে, সেই ঠাইত শস্য-বৃদ্ধি নিশ্চিত ॥১০॥

তাৰ পিছত (অৰ্থাৎ বৰষুণৰ অৱস্থা বৃদ্ধি, সীতাধ্যক্ষই) বেছি পানী লগা বা কম পানী লগা শস্যৰ খেতি কৰাব ॥১১॥ শালি-ধান, ব্ৰীহি-ধান, কোদৱ, তিল, প্ৰিয়ংগু, উদাৰক আৰু বৰক আগতীয়া খেতিৰ শস্য ॥১২॥ মগু-মাহ, মাটিমাহ আৰু উৰহীজাতীয় শস্যৰ খেতি মাজ ভাগত হোৱা ॥১৩॥ কুম্ভুম, মচুৰ, কুলখ, ব'ধান, গোমধান, কলামাহ, তিচী আৰু সৰিৱহ শেহতীয়া খেতিৰ শস্য ॥১৪॥ অথবা, সেই সেই শস্যৰ উপযোগী ক্ষতু চাই শস্যৰ বীজ বপন কৰাব ॥১৫॥

খেতি নকৰাকৈ থকা অতিৰিক্ত মাটিত আধিয়াবৰ হতুৱাই খেতি কৰাব, অথবা কেৱল কানিক প্ৰৱৰ স্ৰাৱা জীৱিকা অৰ্জন কৰা লোকক (ফচলৰ) চাৰি বা পাঁচ ভাগৰ এভাগ দিয়া বন্দৱস্তত খেতি কৰিবলৈ দিব ॥১৬॥ গৰ-আবাদী মাটিত খেতি কৰা (খেতিয়কে) ফচলৰ অংশ (সীতাধ্যক্ষ বা বজাই) নিৰ্দিষ্ট কৰামতে পাব, কিন্তু বিপদৰ সময়ত (বজাব? খেতিয়কৰ?) এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম হ'ব ॥১৭॥

^১ আবেশত নিয়ম, পুহত হিমপাত, মাখত বতাহ, ফালত মেঘ, চ'তত বজাহ-বৰষুণ আৰু বহাগৰ ফকপকৰ প্ৰথম চাৰি দিনত বৰষুণ আৰু বাকী সময়ছোৱাত বিজল-দেৱেকানি হোৱাকে বৃহস্পতিৰ গৰ্ভাধান বোলা হয়।

খেতিয়কে নিজে কৰা বাম্ববপৰা হাতেৰে পানী তুলি (খেতি-পথাৰলৈ) নিলে বজাক (ফচলৰ) এক পঞ্চদশং, কান্ধেৰে পানী নিলে এক চতুৰ্থাংশ আৰু মন্থৰ সহায়ত লোৰ কাটি বোৱাই নিলে এক তৃতীয়াংশ জলকৰ দিব লাগিব; নৈ, বিল, পদ্মদ্বী আৰু কুৱাৰ পানী নিলে এক-চতুৰ্থাংশ জলকৰ দিব লাগিব॥১৮॥

কৃষি-কৰ্মৰ প্ৰয়োজনীয় পানীৰ পৰিমাণ অনুসৰি পানী থকা পথাৰত হোৱা খেতি, হেমন্ত-কালত কৰিব লগীয়া খেতি নাইবা গ্ৰীষ্ম-কালত কৰিব লগীয়া খেতি সম্পৰ্কে বিবেচনা কৰিব॥১৯॥ খালি আদি খেতি উত্তম, শাক-পাচলিৰ খেতি মধ্যম, কুঁহিয়াৰৰ খেতি অধম॥২০॥ কাৰণ, কুঁহিয়াৰৰ বাধা-বিঘিনি বহুতো আৰু ই (ইয়াৰ খেতি) ব্যৱহৃত॥২১॥

পানীৰ ফেলে আশ্বাস কৰা ঠাই (নদীৰ পাৰ আদি) লতা-ফলৰ খেতিৰ কাৰণে প্ৰাপ্ত, পিপলী, আঙ্গুৰ আৰু কুঁহিয়াৰৰ খেতিৰ উপযুক্ত স্থান পানীয়ে বুবোৱা ঠাইৰ কাৰ, শাক-পাচলি আৰু মূলৰ কাৰণে কুৱাৰ ওচৰৰ ঠাই উত্তম, সেউজীয়া ঘাঁহৰ কাৰণে বিলৰ বুকুৰ সেমেকা খালি ঠাই, গন্ধ-দ্রব্যৰ গছ, ওষাধি, উশীৰ, হুৰীবেৰ, পিণ্ডালক আদি কাটি আনিব লগীয়া গছৰ খেতি খালি কাটি কৰিলে ভাল হয়॥২২॥ প্ৰত্যেক খেতিৰ উপযোগী ঠাইত, শূকান মাটিত হোৱা আৰু পানী থকা ঠাইত হোৱা শস্যৰ খেতি কৰাব॥২৩॥

বিধানৰ কাৰণে ৰখা ধানজাতীয় শস্যৰ বীজবোৰ সাত দিন সাত ৰাতি (ৰাতি) নিয়ৰ খুৱাই (দিনত) ব'দঙ শূকাই ললে উন্নত হয়; তিনি বা পাঁচ দিন আৰু ৰাতি এইদৰে ৰাখিলে দাইল-জাতীয় শস্যৰ বীজ উন্নত হয়; ঠাৰি বা আগ কাটি বোৱা গছবোৰৰ কটা অংশত মো, ঘিউ আৰু গাহৰিৰ চৰিৰ লগত গোৱৰ মিহলাই লেও দিলে ভাল হয়; কন্দজাতীয় গছৰ ক্ষেত্ৰত মো আৰু ঘিউৰ প্ৰলেপ দিলে ভাল হয়; টান গুটিবোৰত (কপাহ আদিৰ) গোবৰৰ লেও দিব লাগে; (আম, কঠাল আদি) গছৰ (গুটি পচোৱা) গাতবোৰ পদুৰ ল'ৰ লাগে আৰু যথা সময়ত (অৰ্থাৎ ফুল ধৰিলে) গৰুৰ হাড় আৰু গোবৰ (গুৰিত) দি তাৰ অভিলাষ পূৰণ কৰিব লাগে॥২৪॥ (উক্ত সকলো প্ৰকাৰ বীজ) অশুকিত হ'লে তাৰ ওপৰত স্নদুহি গছৰ ক্ষীৰ (এটা) মিহলাই কেচা তিতা মাছৰ সাৰ দিব লাগে॥২৫॥

তেওঁ কপাহৰ গুটি আৰু সাপৰ চোকোৰা সংগ্ৰহ কৰি আনি (পদুৰি);

ৰ'ত (এই) ধোৱা থাকে তাত সাপ নাথাকে॥২৬॥

সকলো প্ৰকাৰ বীজকে প্ৰথমে সিঁচাৰ সময়ত পাইলা মূঠি সোণৰ পানীত তিনাই তাৰ পিছত ছটিয়াব আৰু ছটিয়াওঁতে এই মন্ত্ৰটো পাঠ কৰিব—

প্ৰজাপতি কাশ্যপ আৰু (পৰ্জন্য) দেৱক নমস্কাৰ। মোৰ বীজ আৰু

ফচলৰ মাজত (কৃষিৰ অধিষ্ঠাত্ৰী) দেৱী সীতা যেন সমৃদ্ধিশালিনী হয়॥২৭॥

(সীতাধ্যক্ষই) পাক-পাচলিৰ বাৰীৰ ৰখীয়া, গৰুৰখীয়া, দাস আৰু অন্যান্য কৰ্মীসকলৰ প্ৰত্যেককে নিজ নিজ পৰিয়ালবৰ্গৰ জোখাই খাদ্যৰ যোগান দিব আৰু মাহালি চোৱা পণকে বেতন দিব॥২৮॥ কাৰুসকলকো খাটনি অনুসৰি খাদ্য আৰু বেতন দিব॥২৯॥

বেদজ আৰু তপস্বী পদুৰসকলে গছৰপৰা সাৰি পৰা ফল-ফুল আদি দেৱকৰ কাৰণে আৰু ব্ৰাহ্ম-ষৱ আদি আগ্ৰয়ণ যজ্ঞৰ কাৰণে আহবণ কৰিব পাৰিব; উদ্ধবৃন্তসকলে শস্যৰ দমৰ ওচৰত পৰি থকা শস্য সংগ্ৰহ কৰিব পাৰিব॥৩০॥

খেতি চপোৱাৰ লগে লগে যথা সময়ত শস্যাদি সংগ্ৰহ কৰি ৰাখিব।

জানীলোকে পথাৰত কোনো বস্তু, আনকি এটা তুহো এৰি থৈ নাহে॥৩১॥

(ড'ৰাল-ঘৰৰ) ঘেৰ আৰু চালবোৰ ওখ কৰিব; ঘৰৰ ওপৰ ভাগ বৰ মজবুত নাইবা কৃত্ৰিম নকৰিব॥৩২॥

মৰণৰ ওচৰতে শস্যৰ দ'মবোৰ কৰিব; তাত কাম কৰা লোকসকলৰ লগত জুই থাকিব নালাগে; সিবিলাকে লগত পানী ৰাখিব॥৩৩॥

(কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সীতাধ্যক্ষ” নামৰ চতুৰ্বিংশ (আৰম্ভণিবৰা ৪৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চবিংশ অধ্যায়

৪২তম প্ৰকৰণ : সুৰাধ্যক্ষ

সুৰাধ্যক্ষই দুৰ্গ, ৰাষ্ট্ৰ আৰু সেনানিৰেণত সুৰা আৰু কিস্কৰ ব্যৱসায়ীৰ পৰিয়ালত ওপজা সেই ব্যৱসায়ৰ লোকৰ হতুৱাই এঠাইত, বহু ঠাইত নাইবা বেচা-কিনাৰ সুচল অনুসাৰি সুৰা আৰু কিস্কৰ কাৰবাৰ চলাব॥১॥ নিৰ্দিষ্ট স্থানৰ বাহিৰে আন ঠাইত (সুৰা বা কিস্ক) প্ৰস্তুতকাৰী, ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ ওপৰত ছশ পণ দণ্ড বিহিব॥২॥

মদ যাতে গাঁৱৰপৰা আন ঠাইলৈ যাব নোৱাৰে আৰু বোঁছকৈ মজুত হ'ব নোৱাৰে তাৰ কাৰণে তেওঁ নিষেধাজ্ঞা বলবৎ কৰিব, কাৰণ সেয়ে হ'লে সেই কৰ্মত নিযুক্ত লোকসকল কৰ্তব্যব্ৰত হোৱাৰ আশংকা থাকে, আৰু সকলে নিজৰ মৰ্যাদা অতিক্ৰম কৰাৰ ভয় থাকে আৰু নিষ্ঠুৰ প্ৰকৃতিৰ লোকসকল (দুঃসাহসিক কামত) উৎসাহী হোৱাৰ আশংকা থাকে॥৩॥ যিসকলৰ সাধুতা (সুৰাধ্যক্ষৰ) জনা আছে তেনে লোকেহে এক কুড়ুবৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ, আধা কুড়ুব, এক কুড়ুব, আধা প্ৰস্থ বা এক প্ৰস্থ—এনেকুৱা তাকৰ পৰিমাণৰ, মোহৰেৰে চিহ্নিত কৰা সুৰা (বাহিৰলৈ) নিব পাৰিব॥৪॥ অথবা, বাহিৰত ঘূৰি নুফুৰি মদৰ দোকানতে মদ খাব॥৫॥

আত্মসাৎ কৰা নিক্ষেপ, ন্যাস আৰু বন্ধকী বস্তু আৰু অন্যান্যভাৱে লাভ কৰা বস্তু ধৰা পেলাবলৈ, মালিক নোহোৱা বস্তু বা টকা পাই, সেই বস্তু (মদ কিনিবলৈ মদৰ দোকানীক) বচা লোকক, কিবা এটা ছেলু উলিয়াই আন ঠাইলৈ নি তাত গ্লেস্তাৰ কৰাব; অতিপাতকৈ খৰচ কৰা আৰু আয় নোহোৱাকৈ খৰচ কৰা (মদপী) লোককো ধৰাই দিব॥৬॥

নিৰ্দিষ্ট দামতকৈ কম বা বোঁছ দামত নাইবা কালিয়নে বেয়া মদত বাহিৰে ভাল মদ বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰিব; বেয়া মদো (দোকানত নেবোঁচি) আন ঠাইত বিক্ৰী কৰাব॥৮॥ নাইবা দাস আৰু কৰ্মীসকলক বেতন স্বৰূপে (সেই মদ) দিব॥৯॥ অথবা, সেই মদ (উট আদি) ভাৰবাহী পশুকে বলকাবক পানীৰি হিছাপে খুৱাব বা গাহৰিৰ খাদ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব॥১০॥

পানাগাৰসমূহ এনেভাৱে সজ্জাৰ ৰাতে তাত বহুত কোঠালি থাকে, বেলেগ বেলেগ বিচনা আৰু আসন থাকে, গম্ভ-দুৱা, মালা আৰু পানী থকা সুৰাপান কৰা ঠাই থাকে আৰু সকলো জুড়তে সুখকৰ হয়॥১১॥ তাত নিযুক্ত গুৰু পদব্ৰসকলে (গ্ৰাহকসকলৰ) সমুদ্ৰূপ খৰচ দিয়া, বিশেষ উৎসৱ আদি উপলক্ষে কৰা খৰচৰ আৰু (তালৈ অহা) অপৰিচিত লোকসকলৰ বিষয়ে জু ৰাখিব॥১২॥ (মদৰ বাগীত) মতলীয়া হোৱা বা জুই থকা ক্ৰেতাসকলৰ অলঙ্কাৰ, সাজ-পাৰ আৰু টকা-কাড়ৰ বজাৰৰ॥১৩॥ সেইবোৰ বস্তু নোহোৱা হ'লে (মদৰ) দোকানীয়ে সেই সেই

বস্তু (কতিপদ্বৰ্ণ স্বৰূপে মালিকক) দিব লাগিব আৰু তাৰ মূল্যৰ সমান ধন জৰিমনাবৰূপে দিবলৈ বাধ্য থাকিব ॥১৪॥ মদ-ব্যৱসায়ীসকলেও নিজৰ সন্দ্বৰী দাসীহঁতক পঠিয়াই পানাগাৰৰ নিজৰ কক্ষত ব্ৰতলীয়া হৈ থকা বা গুহী থকা দেখাত সাধু যেন বিদেশাগত আৰু দেশবাসী লোকসকলৰ ভাব-গতি অৱগত হ'ব ॥১৫॥

মেদক, প্ৰসন্ন্য, আসন্ন্য, অৰিষ্ট, ঐৰ্বেয় আৰু মধু—এই ছয় প্ৰকাৰ সূৰ্য্যৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ॥১৬॥ এক দ্ৰোণ পানী, আধা আঢ়ক চাউল আৰু তিনি প্ৰস্থ কিংব মিশ্ৰণ কৰিলে মেদক হয় ॥১৭॥ বাৰ আঢ়ক আটা বা ময়দাৰ লগত পাঁচ প্ৰস্থ কিংব বা সেই জাতীয় মিশ্ৰপ্ৰব্যৰ আৰু ত্ৰয়দ্বক গছৰ ছাল আৰু ফল মিহলালে প্ৰসন্ন্য হয় ॥১৮॥ এক তুলা কথ-বেল ফল, পাঁচ তুলা লালি আৰু এক প্ৰস্থ মোৰ মিশ্ৰণেই আসন্ন্য ॥১৯॥ (উক্ত মিশ্ৰণৰ) এক চতুৰ্থাংশ বেছি হ'লে উৎকৃষ্ট আসন্ন্য হয় আৰু এক চতুৰ্থাংশ কম হ'লে নিকৃষ্ট আসন্ন্য হয় ॥২০॥ প্ৰত্যেক পৃথক বোগৰ উপশমৰ কাৰণে চিকিৎসকসকলে অৰিষ্ট প্ৰস্তুত কৰে ॥২১॥ মেঘশৃঙ্গী গছৰ ছালৰ কোৱাথত পিপলী আৰু জালুকেৰে সৈতে বা ত্ৰিফলাৰ লগত গুড় যোগ কৰিলে ঐৰ্বেয় প্ৰস্তুত হয় ॥২২॥ অথবা, গুৰু মিহলোৱা সকলো মদতে ত্ৰিফলাৰ মিশ্ৰণ কৰিব লাগে ॥২৩॥ আশ্বকৰ বসৰপৰা মধু হয় ॥২৪॥ উপন্ন্য হোৱা ঠাইৰ নামৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা ইয়াৰ (দুটো) নাম হৈছে—কাপিষ্মান্ন (কাবুল উপত্যকাৰ কপিষা নগৰত হোৱা) আৰু হাৰহুৰক (ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম প্ৰান্তৰ হৰহুৰ নগৰত হোৱা) ॥২৫॥

মাটিমাহৰ দাইল এক দ্ৰোণ বাটি কেচাই হওক বা সিন্ধই হওক তাৰ লগত তিনি ভাগৰ এভাগ অধিক এক দ্ৰোণ চাউলৰ গুৰি মিহলাই তাত মোৰটা প্ৰভৃতি বস্তুবোৰৰ প্ৰত্যেকৰে এক কৰকৈ বোগ দিলে কিংব প্ৰস্তুত হয় ॥২৬॥

পাঠা, লোষ্ট্ৰ, ভেজোৰতী, এলা (এলাচি), বালুক, যষ্টিমধু, মধুৰসা, প্ৰিয়ংগু, দাবুহৰিদ্ৰা, জালুক আৰু পিপলী—এই কেইবিধ বস্তুৰ প্ৰত্যেকৰে পাঁচ কৰকৈ লৈ একেলগ কৰি মেদক আৰু প্ৰসন্ন্য—এই দুবিধ সূৰ্য্যত মিশ্ৰণ দিব লাগে ॥২৭॥ যষ্টিমধুৰ ক্ৰাথৰ লগত কটশৰ্কাৰ মিহলাই উক্ত সূৰ্য্যত দিলে ৰং-ফটফটীয়া হয় ॥২৮॥

ডালচীনি, চিত্ৰক, বিলঙ্গ আৰু গজপিপলীৰ প্ৰত্যেকৰ এক কৰকৈ আৰু ত্ৰয়দ্বক, যষ্টিমধু, মূস্তা আৰু লোষ্ট্ৰৰ প্ৰত্যেকৰে দুই কৰকৈ আসন্ন্যত মিশ্ৰণ দিব লাগে ॥২৯॥ এই বস্তুবোৰৰ দহ ভাগৰ এভাগ একে লগ কৰিলে ৰীজ (আসন্ন্যৰ মূল উপাদান) গঠিত হয় ॥৩০॥

প্ৰসন্ন্যৰ কাৰণে যিবোৰ বস্তুৰ মিশ্ৰণ দিব লাগে, শ্বেতসূৰ্য্যৰ কাৰণেও সেইবোৰৰে মিশ্ৰণ দিব লাগে ॥৩১॥ আমৰপৰা তৈয়াৰ কৰা মদত বেছি পৰিমাণে ৰস বা বেছি পৰিমাণে থাকিলে দিব লাগে ॥৩১॥ আমৰপৰা তৈয়াৰ কৰা মদত বেছি পৰিমাণে ৰস না বেছি পৰিমাণে ৰীজ থাকিলে তাক মহাসূৰ্য্য বোলা হয়: সম্প্ৰাৰ (মছলাৰ মিশ্ৰণ) যোগ দিলেও মহাসূৰ্য্য হয় ॥৩২॥ মোৰটা, পজাৰ, পদ্মৰ, মেঘশৃঙ্গী, কৰঞ্জ আৰু ক্ষীৰবৃক্ষৰ (বট আদি) কোৱাথত ভাৱনা দিয়া দশ কটশৰ্কাৰ চূৰ্ণৰ লগত তাৰ আধা পৰিমাণৰ লোষ্ট্ৰ, চিত্ৰক, বিলঙ্গ, পাঠা, মূস্তা, কলিঙ্গবৰ, দাবুহৰিদ্ৰা, ইন্দ্ৰীৱৰ, শতপদ্ম, অপামাৰ্গ, সন্তপৰ্ণ (চতিৰনা), নিম্ব (নিম্ব) আৰু আম্বোক্তৰ সাহ মিহলাই, নথ নেদেখাকৈ ঘৰা মূঠিৰে তাৰ এমূঠি উক্ত সূৰ্য্যসূৰ্য্যৰ কলাহ এটাট পেলাই দিয়া হয়, কলাহটোৰ বৰ্ণাৰি স্বচ্ছ হ'ব আৰু ই স্বচ্ছৰ পানবোলা হ'ব ॥৩৩॥ যিটা ৰস বঢ়াবলৈ ইয়াৰ লগত পাঁচ পল কপিণ্ড (হাল্লা-গুড়) যোগ দিব ॥৩৪॥

গৃহস্থ লোকক উৎসৱ-পৰ্ব উপলক্ষে শ্বেতসূৰা আব্দ, ঔষধৰ কাৰণে অৰিষ্ট বা আন প্ৰকাৰ সূৰা তৈয়াৰ কৰি ল'বলৈ অনুমতি দিব ॥৩৫॥

উৎসৱ, সামাজিক অনুষ্ঠান আব্দ মেলা উপলক্ষে চাৰি দিনৰ কাৰণে সূৰাৰ প্ৰস্তুতি আব্দ, বিক্ৰীৰ অনুমতি দিব ॥৩৬॥ অনুমতি নোপোৱাকৈ সেইবোৰ উপলক্ষত মদৰ প্ৰস্তুতি, বিক্ৰী আদি কৰিলে উৎসৱ শেষ নহয় বুলি প্ৰতিদিনে জৰিমনা আদায় কৰিব ॥৩৭॥

তিৰোতা আব্দ সব্দ ল'বা-ছোৱালীয়ে সূৰা আব্দ, কিসৰ উপাদানসমূহ সংগ্ৰহ কৰিব ॥৩৮॥

ৰাষ্ট্ৰৰ শ্বাৰা প্ৰস্তুত নোহোৱা সূৰা, মেদক, অৰিষ্ট, মধ, টেঙা ফলৰ ৰস আব্দ টেঙা মদৰ ব্যৱসায় কৰা লোকসকলে শতকৰা পাঁচ পণ হিছাপে শুল্ক দিব লাগিব ॥৩৯॥

সূৰাধ্যক্ষই (উক্ত মদ-ব্যৱসায়ীসকলৰপৰা) প্ৰতিদিনৰ বিক্ৰী আব্দ জোখা পাঠ আব্দ নগদ (লাভৰ) টকাৰ ওপৰত লগোৱা অতিৰিক্ত শুল্ক নিৰূপণ কৰি সেইমতে বৈধৰণ (ক্ষতিপূৰক শুল্ক) ধাৰ্য কৰিব আব্দ পূৰ্বাপৰ প্ৰচলিত দস্তাবেজ বাহাল ৰাখিব ॥৪০॥

কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সূৰাধ্যক্ষ” নামৰ পঞ্চবিংশ (আবশ্যিকৰপৰা ৪৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ষড়বিংশ অধ্যায়

৪৩তম প্ৰকৰণ : সূৰাধ্যক্ষ (কচাইখানাৰ অধ্যক্ষ)

অভয়াবণ্যত থকা হৰিণ, পশু, পক্ষী আব্দ মাছ—যিবোৰৰ সম্পৰ্কে বজাই অভয় ঘোষণা কৰিছে—যদি কোনোবাই বাশ্বে, মাৰে বা আঘাত কৰে সূৰাধ্যক্ষই ডেঙৰ উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব; অভয়াবণ্যৰ সীমাৰ ভিতৰত (এই একে অপৰাধৰ কাৰণে) গৃহস্থ লোকৰ ওপৰত মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১॥

যিবোৰ মাছ আব্দ চৰাই বধ কৰাটো প্ৰচলিত নাই সিবিোৰ বন্দন, বধ বা হিংসাৰ বাবে চাৰি ভাগৰ তিনি অধিক ছাবিশ পণ দণ্ড হ'ব; হৰিণ আব্দ আন-জন্তুৰ ক্ষেত্ৰত দণ্ড দ্বগুণ হ'ব ॥২॥ যিবোৰক বধ কৰাটো প্ৰচলিত আছে আব্দ যিবোৰক বেৰ দি বন্ধগাবেষণ কৰা নহয় (তেনে পশু বধ কৰিলে, বধকাৰীৰপৰা) হয় ভাগৰ এভাগ আদায় কৰিব; মাছ আব্দ চৰাইৰ ক্ষেত্ৰত (ইয়াৰ উপৰিও) আব্দ দহ ভাগৰ এভাগ বেছিকৈ ল'ব; হৰিণ আব্দ আন জন্তুৰ ক্ষেত্ৰত (হয় ভাগৰ এভাগৰ উপৰি) শুল্কও আদায় কৰিব ॥৩॥

জীয়াই জীয়াই থকা চৰাই আব্দ হৰিণৰ হয় ভাগৰ এভাগ অভয়াবণ্যত এৰি দিব ॥৪॥

হাতী, ঘোঁৰা, মানুহ, বলদ আব্দ গাধৰ আকৃতিৰ স্যগন্ধ মাছ, অথবা হুদ, নদী, পুখুৰী বা জানড় থকা মাছ, অয়েদ-প্ৰমোদৰ চৰাই ক্ৰোধ, কুৰুৱা, দাউক, হাঁহ, চাইক-চকোৱা, জীৱজীৱক, ভূপবাজ, চকোৰ, মন্তকোঁকিল, ম'ৰ-চৰাই, জাটো আব্দ মনৰশাৰিকা, আব্দ মাজলিক পক্ষী, আব্দ চৰায়ে হওক বা হৰিণেই হওক আন প্ৰাণীক আহত হোৱা বিলম্বৰপৰা বন্ধা কৰিব ॥৫॥ বন্ধকৰ্ম উলম্বন কৰিলে, প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৬॥

শূন্য আব্দ আন পশুৰ হাড় নথকা নতুন কঁহ বিক্ৰী কৰিব পাৰিব ॥৭॥ হাড় থকা কঁহ

বোটিলে (হাফুৰ ওজনৰ জোখাই) ক্ষতিপূৰণ দিব ॥৮॥ ওজনত কম কৰিলে কমৰ আঠ জোখা দণ্ড ভৰিব ॥৯॥

এই (পশু) ঘোৰৰ ভিতৰত দাখুৰি, ঝাড় আৰু খীৰতী গাই মাৰিব নোৱাৰিব ॥১০॥ মাৰিলে পঞ্চাশ পণ দণ্ড হ'ব; কষ্ট দি মৰাওঁতাৰো একে দণ্ড হ'ব ॥১১॥

উখহা, মূৰ, ঠেং আৰু হাড় নোহোৱা, দুৰ্গন্ধযুক্ত আৰু আপোনাআপুনি মৰা জন্তুৰ মঙহ বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰিব ॥১২॥ ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥১৩॥

অস্ত্ৰাৰণ্যত থকা পশু, হৰিণ, হিংস্ৰ জন্তু আৰু মাছ অনিষ্টকাৰক হ'লে বাহিৰত মাৰিব বা ধৰিব পাৰিব ॥১৪॥

কোটিচীৰ জৰ্জৰাস্তৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ শ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “স্নানধ্যক্ষ” নামৰ যড়বিংশ (আবশ্যগণপৰা ৪৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

সপ্তবিংশ অধ্যায়

৪৪তম প্ৰকৰণ : গণিকাধ্যক্ষ

গণিকাধ্যক্ষই গণিকাৰ ঘৰত ওপজা নাইবা অগণিকাৰ বংশত ওপজা বৃন্দবতী বৃন্দতী আৰু কলাকুপলা এজনী নাৰীক এহেজাৰ পণ দি গণিকাপদত নিযুক্ত কৰিব; (আৰু) আধা (অৰ্ধাং ৫০০ পণ) সংস্থাপন-থৰচ দি এজনী সহকাৰী গণিকাকো নিযুক্তি দিব ॥১॥

বাৰি কোনো গণিকা পলাই যায় বা মৰে তেওঁৰ ছোৱালীয়ে বা ভনীয়েকে অনুষ্ঠান পৰিচালনা কৰিব, নাইবা (সেই গণিকাৰ) মাতৃয়ে এগৰাকী সহকাৰী গণিকা স্থাপন কৰিব ॥২॥ কোনো নেথাকিলে বজাই (গণিকাৰ সম্পত্তি) হস্তগত কৰিব ॥৩॥

সৌন্দৰ্য আৰু অলঙ্কাৰৰ উৎকৰ্ষ অনুসৰি, (পৰিচৰ্যাৰ) বিশেষত্বৰ কাৰণে ছত্ৰ, ভূঙ্গাৰ, বিচনী, দোলা, আসন আৰু বথ দি আৰু (প্ৰত্যেকক) এহেজাৰকৈ পণ দি গণিকাসকলক কনিষ্ঠা, ব্ৰহ্মা আৰু উত্তমা এই তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিব ॥৪॥ সৌন্দৰ্য নষ্ট হ'লে ‘মাদ্’-পদত নিযুক্তি দিব ॥৫॥

গণিকাই যদি (বাজ-সেৱাৰূপ) নিজ কৰ্মৰূপৰা অব্যাহতি বিচাৰে, তেনেহ'লে চৌবিশ হেজাৰ পণ নিষ্ক্ৰম-মূল্য দিব লাগিব; গণিকাৰ পুত্ৰৰ বেলিকা নিষ্ক্ৰম-মূল্য বাৰ হেজাৰ পণ ॥৬॥ (গণিকাৰ পুত্ৰই) আঠ বছৰ বয়স হোৱাবেপৰা বজাৰ কুশীলৱৰ (স্তুতি-পাঠক) কৰ্ম কৰিব ॥৭॥

(বৌবন) ভোগ অতীত হোৱা গণিকাৰ দাসীয়ে কোষ্ঠাগাৰত (ড'বাল-ঘৰ) বা বাৰ্দ্ধনি-ঘৰত কাম কৰিব ॥৮॥ এই কাম সৰ্বিলে তাইক আটক কৰি ৰাখিব আৰু তাই (তাইৰ সলনি কাম কৰা লোকক) ঘাইলি চোৱা এক পশুৰূপে বেনতন দিব লাগিব ॥৯॥

(গণিকাধ্যক্ষই) গণিকাৰ উপভোগকাৰীৰূপৰা পোৱা ধন, উপহাৰ, আৱ, বকত আৰু লাকৰ হিছাপ ৰাখিব আৰু অত্যধিক ব্যয়জনক কৰ্ম নিষেধ কৰিব ॥১০॥

মাকত বাহিৰে আনৰ হাতত অলঙ্কাৰ ধৰে চাৰি পণ দণ্ড দিব লাগিব ॥১১॥ নিজৰ স-সম্পত্তি বোটিলে বা কৰ্মকৰ্ত্তাৰে চোৱা পঞ্চাশ পণ দণ্ড ভৰিব; কঠুৱা দাত ঘাটিলে চৌবিশ পণ দণ্ড দিব লাগিব, নাৰীক নাশিতৰূপ কঠোৰক আচৰণ কৰিলে ইয়াৰ দুগুন

দণ্ড ভাৰ্য্য আৰু (ভাইৰ ওচৰলৈ অহা লোকৰ) কাণ কাটিলে চোৱা পঞ্চাশ পণ, এক পণ আৰু আধা পণ দণ্ড হ'ব॥১২॥

অনিচ্ছক কুমাৰীৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে উক্ত সাহস-দণ্ড আৰু ইচ্ছক কুমাৰীৰ ওপৰত কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব॥১৩॥ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে গণিকাক আটক কৰি বধা, পলাই যোৱাত সহায় কৰা নাইবা শৰীৰত ক্ষত কৰি ৰূপ নষ্ট কৰা (লোকক) এহেজাৰ পণ দণ্ড কৰিব॥১৪॥ অথবা, গণিকাৰ মৰ্যাদাৰ বিশেষক্ৰমে চাই ইয়াৰ দৃগ্‌দণ্ড দণ্ডবৰণ বা নিষ্ক্ৰম-মূল্যৰ পৰিমাণলৈকে দণ্ড বঢ়াবও পাৰে॥১৫॥ (বজাৰ) নিৰুদ্ধিত পোৱা গণিকাৰ মৃত্যু ঘটিলে নিষ্ক্ৰম-মূল্যৰ তিনি গুণ দণ্ড বিধান কৰিব॥১৬॥ (গণিকাৰ) মাতৃক, কন্যাক বা নিজৰ ৰূপৰ বেহা কৰি জীৱিকা চলোৱা দাসীক হত্যা কৰিলে উক্ত সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব॥১৭॥

সকলো ক্ষেত্ৰতে প্ৰথম অপৰাধত উক্ত দণ্ড বিহিত হ'ব; দ্বিতীয় বাৰ (একে) অপৰাধ কৰিলে দৃগ্‌দণ্ড, তৃতীয় বাৰ কৰিলে তিনি গুণ আৰু চতুৰ্থ বাৰ (একে) অপৰাধ কৰিলে ইচ্ছানুসৰি দণ্ড কৰিব পাৰিব॥১৮॥

বজাৰ আদেশ সত্ত্বেও যদি গণিকাই কোনো পদ্বৰ্ষৰ ওচৰলৈ নাযায়, তাইক এহেজাৰ বেতৰ কোব মাৰিব, অথবা পাঁচ হেজাৰ পণ দণ্ড কৰিব॥১৯॥

ভোগৰ ধন লৈ (পদ্বৰ্ষৰ প্ৰতি) অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰা গণিকাক (সেই) ধনৰ দৃগ্‌দণ্ড দণ্ড কৰিব॥২০॥ (পদ্বৰ্ষৰ লগত ৰাতিটো) বাস কৰাৰ অৰ্থে ধন লৈ প্ৰবৰ্ত্তনা কৰিলে সেই ধনৰ আঠ গুণ দণ্ড ভাৰ্য্য; কিন্তু (নিজৰ) ৰোগ হ'লে বা পদ্বৰ্ষৰ কোনো দোষ থাকিলে দণ্ড দিব নালাগে॥২১॥ গণিকাই যদি কোনো পদ্বৰ্ষক হত্যা কৰে তেনেহ'লে (সেই পদ্বৰ্ষৰ) চিতাৰ জুইত পদ্বি মাৰিব, নাইবা পানীত ডুবাই মাৰিব॥২২॥

গণিকাৰ অলঙ্কাৰ, টকা-পইচা বা ভোগৰ বেতন অপহৰণ কৰা পদ্বৰ্ষক তাৰ আঠ গুণ দণ্ড কৰিব॥২৩॥

গণিকাই (অধ্যক্ষক) ভোগ-বেতন, লাভৰ পৰিমাণ আৰু পদ্বৰ্ষৰ নাম জনাব॥২৪॥

ইয়াৰ ম্বাৰা তিবোতাৰ ব্যৱসায় কৰা অভিনেতা, নৰ্ত্তক, গায়ক, বাদক, কথক, কুশীলয়, পলবক (জৰীৰ খেল দেখুৱাওঁতা লোক), সোঁড়িক (ছোৱাবাজী দেখুওৱা লোক) আৰু চাৰণ-সকলৰ তিবোতাসকল আৰু গোপন ব্যৱসায় চলোৱা তিবোতা সম্পৰ্কে (প্ৰযোজ্য বিধানৰ কথাও) বৃদ্ধোৱা হ'ল॥২৫॥ তেওঁলোকৰ বাদ্য-যন্ত্ৰবোৰ যদি বিদেশৰপৰা অনা হয়, তেতিয়া প্ৰতিখন প্ৰদৰ্শনীৰ কাৰণে পাঁচ পণ কৰ দিব লাগিব॥২৬॥

ৰূপাজীৱাসকলে (ব্যক্তিগতভাৱে ৰূপৰ ম্বাৰা জীৱিকা চলোৱা অৰ্থাৎ গণিকা) (এজন পদ্বৰ্ষৰপৰা লোৱা) ভোগ-বেতনৰ দৃগ্‌দণ্ড কৰ প্ৰতি মাহে (বজাক) দিব লাগিব॥২৭॥

যিসকল শিক্ষকে ৰণ্যস্বৰূপ ম্বাৰা (অৰ্থাৎ সঙ্গীত, অভিনয় আদি পাৰিবেশন কৰি) জীৱিকা চলোৱা গণিকা আৰু দাসীহঁতক গীত, বাদ্য, আবৃত্তি, নাচ, অভিনয়, লিখা, চিত্ৰাঙ্কন, বীণা বজোৱা, বাঁহী বজোৱা, মৃদঙ্গ বজোৱা, লোকৰ ঘনৰ ভাৱ বৃদ্ধা, গন্ধ আৰু মালা প্ৰস্তুত কৰা, আলাপৰ ম্বাৰা লোকৰ ঘন যোগোৱা, গা মালিচ কৰা আৰু বৈশিক কলাৰ (বেশ-ভূষা বিন্যাস কৰা কলাৰ) শিক্ষা দিয়ে ৰাজ-কোষৰপৰা তেওঁলোকৰ ভ্ৰমণ-পোষণৰ ব্যয়স্থা কৰিব॥২৮॥

গণিকাৰ পদ্বৰ্ষসকলক অভিনয় আদিৰ ম্বাৰা জীৱিকা চলোৱা লোকসকলৰ আৰু সকলো প্ৰেশীৰ নৰ্ত্তকসকলৰ মূৰ্খিয়াল কৰি গড়ি ফুৰিব॥২৯॥

নানা ইপিগণ্ড আব্দু ভাষাৰ জ্ঞান থকা তেওঁলোকৰ (নৰ্ত্তক-অভিনেতা-সকলৰ) তিৰোতাসকলক আত্মীয়-স্বজনসকলৰ নেতৃত্বত দৃষ্ট লোকৰ বিৰুদ্ধে চোৰাংচোৱাগিৰি কৰা, সিহঁতক হত্যা কৰা আৰু সিহঁতৰ শ্বাৰা ভুল কৰোৱা কাৰ্যত নিষেদ্ধ কৰিব ॥৩০॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “গণিকাধ্যক্ষ” নামৰ সপ্তবিংশ (আৰম্ভণিৰপৰা ৪৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

অষ্টাবিংশ অধ্যায়

৪৫তম প্ৰকৰণ : নৌ-অধ্যক্ষ

নৌ-অধ্যক্ষই স্থানীয় (আঠ শ গাৱঁৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব থকা নগৰ) প্ৰভৃতি নগৰত সমুদ্ৰত চলাচল কৰা জাহাজৰ আৰু নৈৰ মোহনা, প্ৰাকৃতিক হ্ৰদ, কৃত্ৰিম সৰোবৰ আৰু নদীসমূহত চলাচল কৰা নাৱৰ কাৰ্য-কলাপৰ ওপৰত চকু ৰাখিব ॥১॥

সমুদ্ৰৰ তাৰি আৰু নৈৰ পাৰত থকা গাওঁবাসীসকলে এটা নিৰ্দিষ্ট কৰ শোধাব ॥২॥

মাছমৰীয়াসকলে নাৱৰ ভাড়া বাবদ (মাছ আদিৰ) ছয় ভাগৰ এভাগ কৰ স্বৰূপে দিব ॥৩॥

বেপাৰীসকলে বন্দৰত প্ৰচলিত নিয়ম অনুসৰি (পণ্যৰ) এটা অংশ শুল্ক স্বৰূপে দিব; ৰাজকীয় জাহাজেৰে সমুদ্ৰত যাতায়াতকাৰীসকলে জাহাজৰ ভাড়া দিব ॥৪॥

শত্ৰু আৰু মূৰ্খা তোলা লোকসকলে (ৰজাৰ) নাৱৰ ভাড়া দিব; তেওঁলোকে নিজৰ নাৱেৰেও যাব পাৰে ॥৫ আৰু আকৰাধ্যক্ষৰ কৰ্মৰ শ্বাৰাই এইবোৰৰ অধ্যক্ষৰ কৰ্মও ব্যাখ্যা কৰা হ'ল ॥৬॥ বন্দৰৰ অধ্যক্ষই বিধিবদ্ধ কৰি দিয়া মতে বন্দৰত প্ৰচলিত নিয়ম-কানুনবোৰ নৌ-অধ্যক্ষই মানি চলিব লাগিব ॥৭॥

দিগন্তস্থ হোৱা নাইবা বতাহে কোবাই নিয়া নাওবোৰ তেওঁ পিতৃৰ দৰে উদ্ধাৰ কৰিব ॥৮॥ পানীত পৰি যোৱা পণ্যবোৰৰ শুল্ক বেহাই দিব বা আধা নিবিখত ল'ব ॥৯॥ আৰু এই (উদ্ধাৰ কৰা) নাওবোৰ বন্দৰৰপৰা যাত্ৰা কৰাৰ উপযুক্ত সময়ত যথানিৰ্দিষ্ট স্থানলৈ পঠিয়াই দিব ॥১০॥

ৰাষ্ট্ৰৰ এলেকাত প্ৰৱেশ কৰিলে তেওঁ চলন্ত অৱস্থাতে জাহাজসমূহৰপৰা শুল্ক দাবী কৰিব ॥১১॥ (চোৰ, দস্যু আদি) অনায়াসকাৰী লোক থকা নাওবোৰ নষ্ট কৰি পেলোৱা; শত্ৰুৰ দেশৰপৰা অহা, নাইবা বন্দৰৰ নিয়ম লঙ্ঘন কৰা নাওবোৰো নষ্ট কৰি পেলোৱা ॥১২॥

ডাঙৰ ডাঙৰ নাওবোৰ পৰিচালক, কৰ্ণধাৰ আৰু লগৰ পেলোৱা, ছটী টনা আৰু পনী সিঁচা লোকৰ তত্ত্বাৱধানত হেমন্ত আৰু গ্ৰীষ্ম ঋতুতো নাৱেৰে পাৰ হ'ব লগা ডাঙৰ নদীবোৰত চলাচল কৰাৰ; (কেৱল) বৰ্ষাকালত প্ৰবাহিত হোৱা সবু নদীবোৰত সবু নাও ৰাখিব ॥১৩॥ নাওবোৰৰ পাৰঘাট নিৰ্দিষ্ট কৰি দিব, নহ'লে ৰাজস্বেশী লোক পাৰ হোৱাৰ ভয় থাকে ॥১৪॥

অসময়ত আৰু ঘাট এৰি আন ঠাইত পাৰ হোৱা লোকক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১৫॥ নিৰ্দিষ্ট সময়ত আৰু নিৰ্দিষ্ট ঘাটেৰে পাৰ হ'লেও বিনা অনুমতিত পাৰ হোৱা লোকৰপৰা চাৰি ভাগৰ তিনি ভাগ অধিক জাৰিণ পণ ভৰাডয় (পাৰ হোৱা জৰিমনা) ল'ব ॥১৬॥ মাছ-মৰীয়া, কাঠৰ আৰু খেৰৰ বোজা কঢ়িওৱা লোক আৰু ফুল, ফল আৰু শাক-পাচলিৰ বাৰীত

কাম কৰা লোক, আৰু গৰু-বখীয়াৰ ওপৰত এই দণ্ড প্ৰযোজ্য নহ'ব; অকৌ চোৰ বুলি চোভা কৰি পিছে পিছে যোৱা লোক, বাজদন্তৰ অনুসৰণকাৰী লোক আৰু সৈন্য-বাহিনীৰ কাৰণে মাল অনা-নিয়া কৰা লোকৰ ক্ষেপ্তভো, যদি তেওঁলোকে নিজৰ নায়েৰে পাব হয়, এই দণ্ড প্ৰযোজ্য নহ'ব; জল-পথৰ কাষৰীয়া গাওঁবোৰলৈ খেতিৰ স'চ, খাদ্য-দ্রব্য আৰু গৃহস্থৰ প্ৰয়োজনীয় অন্যান্য মাল কঢ়িয়াই নিয়া লোকেও এই দণ্ডৰপৰা ৰেহাই পাব ॥১৭॥

ব্ৰাহ্মণ, গৃহত্যাগী সন্ন্যাসী, সৰু ল'ৰা-ছোৱালী, বৃদ্ধ লোক, ৰোগগ্ৰস্ত লোক, বাজ-শাসন বহনকাৰী লোক আৰু গৰ্ভিণী তিৰোতাই নৌ-অধ্যক্ষৰ মোহৰ মৰা অনুমতি-পত্ৰ লৈ (বিনা মাচুলে) পাব হ'ব পাৰিব ॥১৮॥

পৰবাজাৰ লোকেও অনুমতি লাভ কৰিলে, অথবা (অনুমতি নহ'লেও) বণিক-সম্ভাৰ সাক্ষাৰুমে ৰাজ্যত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিব ॥১৯॥ আন লোকৰ তিৰোতা, ছোৱালী বা সম্পত্তি লৈ পলোৱা লোক, ভীত বা উদ্ভীষন লোক, কোনো ডাঙৰ মালৰ বোজাৰ আঁৰত লুকোৱা লোক, মূৰত লোৱা মালৰ গধুৰ বোজাৰে (মুখ) লুকোৱা লোক, সন্ন্যাসীৰ চিহ্ন ধাৰণ কৰি বা নকৰি নতুনকৈ সন্ন্যাসী হোৱা লোক, ৰোগৰ লক্ষণ নথকা ৰুগীয়া (বুলি পৰিচয় দিয়া) লোক, ভয় পাই চেহেৰা সলনি হোৱা লোক, মূল্যবান বস্তু, চিঠি-পত্ৰ, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বা অগ্নি-সম্পদীপক বস্তু গোপনে কঢ়িয়াই নিয়া লোক, হাতত বিষ লৈ যোৱা লোক, বহু দূৰ বাট অতিক্ৰম কৰি অহা লোক আৰু মোহৰ-মৰা পৰিচয়-পত্ৰ নথকা লোক—এইসকল লোকক গ্ৰেপ্তাৰ কৰাব ॥২০॥

সৰু জন্তু আৰু (হাতত) টোপোলা লৈ অহা মানুহৰ পাব হোৱা মাচুল এক মাষক, মূৰত বা পিঠিত বোজা লৈ যোৱা মানুহৰ আৰু গৰু আৰু ঘোঁৰাৰ পাব হোৱা মাচুল দুই মাষক, উট আৰু ম'হ পাব কৰিলে চাৰি মাষক, সৰু যানৰ মাচুল পাঁচ মাষক, গৰুৰ গাড়ীৰ ছয় মাষক, ডাঙৰ গাড়ীৰ মাচুল সাত মাষক, আৰু কুৰি তুলা ওজনৰ পণ্য পাব কৰা মাচুল সিকি পণ ॥২১॥ ইয়াৰ ম্বাৰা (পণ্যত বাহিৰে আন) বস্তুৰ বোজাৰ (মাচুলৰ) কথাও বুলোৱা হ'ল ॥২২॥ ডাঙৰ নদী পাব হ'বলৈ হ'লে (উক্ত মাচুলৰ) দুগুণ দিব লাগিব ॥২৩॥

জল-পথৰ কাষৰীয়া গাৱঁত বাস কৰা লোকসকলে (ঘাটোৱালক) নিৰ্দিষ্ট ভোজন আৰু বেতন দিব লাগিব ॥২৪॥

(নদীৰ ম্বাৰা নিৰ্দিষ্ট) সীমান্ত অঞ্চলত পাব কৰা কাৰ্যত নিযুক্ত বিষয়, সকলে (বেপাৰী-সকলৰপৰা) শুল্ক, আতিবাহিক কৰ (সশস্ত্ৰ বখীয়া দি নিৰাপত্তা দিয়াৰ বাবে দিব লগীয়া কৰ) আৰু পথ-শুল্ক আদাৰ কৰিব, মোহৰ নমৰাকৈ লৈ যোৱা মাল বাজেয়াপ্ত কৰিব আৰু অতিৰিক্ত বোজা লৈ অসময়ত অঘাটৌদি পাব হোৱা মানুহৰ মালো বাজেয়াপ্ত কৰিব ॥২৫॥

(যথানিৰ্দিষ্ট) পুৰুষ আৰু সা-সৰজাম নথকা কাৰণে, নাইবা মেৰামতি নকৰা কাৰণে নাও ডুবিলে নৌ-অধ্যক্ষই হেৰোৱা বা নষ্ট হৈ যোৱা মালৰ ক্ষতি-পূৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥২৬॥

আহাৰ মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিৰপৰা এসপ্তাহ অতীত হোৱাৰ পিছৰপৰা কাকি মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিৰপৰা এসপ্তাহ পিছলৈকে এই কালছোৱাত নৈ পাব হোৱাৰ (ব্যৱস্থা কৰিব); পাব কৰা কামত নিযুক্ত লোকসকলে নিজৰ জামিন দিব আৰু দৈনিক পাব কৰা মাচুল (নৌ-অধ্যক্ষৰ হাতত) জমা দিব ॥২৭॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ বিত্তীয় আধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “নৌ-অধ্যক্ষ” নামৰ অধীক্ষক (আলকীক্ষক) ৪১তম অধ্যায় সমাপ্ত ॥

উনত্রিংশ অধ্যায়

৪৬তম প্রকরণ : গো-অধ্যাক

গো-অধ্যাকই বেতনোপগ্রাহক, কবপ্রতিকব, ভগ্নোৎসৃষ্টক, ভাগান্দ্রপ্রিষ্টক, ব্রজপৰ্বণ. নষ্ট. বিনষ্ট আব্দ কবীৰ্দ্রুতসংজাত (গাখীৰ আব্দ ঘিউৰ মূঠ উৎপাদন)—এইবোৰৰ হিছাপ ৰাখিব ॥১॥

গবখীয়া. ম'হ-গদুৱাল গাই-খীৰাঙতা, (দুগ্ধ আদি) মথোতা আব্দ চিহ্নবিশীয়ে নগদ টকা বেতন লৈ এশ খীৰতী গাইৰ তত্ত্বাৱধান কৰিব ॥২॥ কাৰণ. গাখীৰ, ঘিউ আদি বেতন স্বৰূপে দিলে সিহঁতে দাম্ভববোৰৰ অপকাৰ কৰিব পাৰে। এইদৰে গব্দ-ম'হ বথা কাৰ্যক বেতনোপগ্রাহক (বেতনৰ বিনিময়ত গব্দৰ তত্ত্বাৱধান) বোলে ॥৩॥

এজন লোকে সমান সংখ্যক বঢ়া গাই. খীৰতী গাই, গাভিনী গাই, প্ৰথম পিয়নৰ গাই আব্দ চেউৰী মিলি এশ গাই পালন কৰিব লাগে ॥৪॥ তেওঁ প্ৰতি বছৰে আঠ বাৰক (৮৪ কুড়ৰ) ঘিউ, গাইজনীয়ে প্ৰতি এক পণ আব্দ (মৰা গব্দৰ) চিহ্নিত চামৰা (বজাক) দিব লাগিব ॥ এইদৰে গো-পালন কৰাক কবপ্ৰতিকব (কব আব্দ নিৰ্দিষ্ট আয়ৰ বিনিময়ত গব্দৰ তত্ত্বাৱধান) বোলে ॥৫॥

বেমাৰী, বিকলাঙ্গী. এজন নিৰ্দিষ্ট লোকত বাহিৰে আনে খীৰাব নোৱৰা, কষ্টেৰে খীৰাব লগীয়া আব্দ মৃতবৎসা—এই পাঁচ প্ৰকাৰ গাইৰ সমানসংখ্যক লৈ এশজনী গাই পালন কৰা লোকে (বজাক) সেই জাতীয় গব্দৰ উপযুক্ত ভাগ অৰ্পণ কৰিব। এইদৰে গো-পালন কৰাক ভগ্নোৎসৃষ্টক (অকামিলা আব্দ পৰিত্যক্ত গব্দৰ তত্ত্বাৱধান) বোলে ॥৬॥

পশুৰ আক্ৰমণ বা অৰণ্যবাসী জনজাতিৰ ভয়ত (বজাৰ পশুৰ পালত) প্ৰৱেশ কৰা গব্দ-ম'হৰ কাৰণে পশুপালন নীতি অনুসৰি (তাৰ মালিকে বজাক গাখীৰ, ঘিউ, আদিৰ) দহ-ভাগৰ এভাগ দিব ॥ এই ধৰণৰ পশুপালনক ভাগান্দ্রপ্ৰিষ্টক (ভাগ দি পশু প্ৰৱেশ কৰোৱা) বোলা হয় ॥৭॥

মাকৰ গাখীৰ খাই থকা দাম্ভব, গাখীৰ খাবলৈ এৰা দাম্ভব, বাজন, বাঁড়, হালোৱা গব্দ—এই ছয় প্ৰকাৰ মতা গব্দ; ব্দুৱলি লগোৱা ৰাহন বা গাড়ী টনা ম'হ. পেৰা ম'হ, মণ্ডহৰ কাৰণে ৰখা ম'হ আব্দ পিঠি বা কান্ধেৰে ভাৰ কঢ়িওৱা ম'হ—এইবোৰ মতা ম'হ; পিয়নীয়া কাড়লী-পোৱালি, পিয়ন-ছৰা কাড়লী-পোৱালি, প্ৰথম বাৰলৈ পোৱালি দিয়া, গাভিনী, খীৰতী, পোৱালি নজগা চেউৰী আব্দ বাজী—এই সাত প্ৰকাৰ গাই-গব্দ আব্দ মাইকী ম'হ; এমহা বা দুমহা বয়সৰ সিহঁতৰ পোৱালিবোৰ দমৰা বা কাড়লী ॥৮॥ এমহীয়া বা দুমহীয়া পোৱালিবোৰৰ দাগ দিব লাগে ॥৯॥ বজাৰ পালত সোমাই এমহা বা দুমহা থকা গব্দ-ম'হ আদিৰ দাগ দিব ॥১০॥ দাগ, (স্বাভাৱিক) চিন, গাৰ ৰং, শিঙৰ বিশেষত্ব—এইবোৰ লক্ষণ সহ পালত যোগ হোৱা গব্দ-ম'হৰ হিছাপ ৰাখিব। ইহাকে ব্রজপৰ্বণ (পালৰ মূঠসংখ্যা) বোলে ॥১১॥

চোৰে চুৰ কৰি লিৱা, আন পালত সোমোৱা আব্দ হেৰাই যোৱা—এই তিনি প্ৰকাৰে গব্দ-ম'হ নাইকিয়া হোৱাকে নষ্ট (হেৰাই যোৱা) বোলে ॥১২॥ যোন্ধাত পোন্ধ যোন্ধা (গাঁত আদি) দুৰ্গম স্থানত সোমোৱা, বেঘৰত পৰা, ব্দুৱা হোৱা, বহি-পানীৰ দোষত জোঁগা, পহ পৰি, পড়া খহি, কাঠ বা শিল পৰি আহত হোৱা, বজাহত হোৱা, হিংস্ৰ জন্তুৰ সাক্ষ আব্দ

ঈৰ্ষিয়াল আদিয়ে খোৱা নাইবা বনপোৰা জুইত পুৰি য়াকে বিনষ্ট (নাশ হোৱা) বোলে ॥১৩॥ (পালকসকলে) নিজৰ অসতৰ্কতাৰ কাৰণে নষ্ট বা বিনষ্ট হোৱা গৰু-মহৰ কতিপয় দিবলৈ বাধ্য থাকিব ॥১৪॥

এইদৰে (গো-অধ্যক্ষই) পশুৰ সংখ্যাৰ হিছাপ জানি ল'ব ॥১৫॥

যিয়ে গৰু-মহ আদি নিজে মাৰে বা আনৰ হতুৱাই মৰায় আৰু নিজে চুৰ কৰে বা আনৰ হতুৱাই চুৰ কৰায় তেওঁৰ প্ৰাণদণ্ড হ'ব ॥১৬॥

ৰাজকীয় চিহ্নেৰে চিহ্নিত কৰি আনৰ গৰু-মহ যদি (ৰজাৰ গৰু-মহৰ লগত) সলনি কৰে, প্ৰতিটো গৰু-মহৰ কাৰণে তেনে লোকক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১৭॥

চোৰে চুৰ কৰি নিয়া নিজ দেশৰ গৰু-মহ যদি কোনোবাই উদ্ধাৰ কৰি আনে তেওঁ প্ৰতিদ্বন্দ্বিত গৰু বা মহ পাব ॥১৮॥ আন দেশৰ গৰু-মহ উদ্ধাৰ কৰি আনোঁতাই তাৰ আধা ভাগ পাব ॥১৯॥

পশুৰখীয়াসকলে পোৱালি, বঢ়া আৰু বেমাৰী গৰু-মহৰ বন্ধ ল'ব ॥২০॥ ব্যাধ আৰু কুকুৰ লগত লৈ চিকাৰ কৰা চিকাৰীহঁতৰ ম্বাৰা চোৰ, হিংস্ৰ জন্তু আৰু গৰুৰ উপাধীনৰ ভয়ৰপৰা মুক্ত আৰু বিভিন্ন ঋতুৰ উপযোগী অৰণ্যত (গৰু-মহ) চৰাব ॥২১॥ ভয়তুৰ গৰু-মহৰ ডিঙিত শলিকাৰী ঘণ্টা বান্ধি দিব যাতে সাপ আৰু হিংস্ৰ জন্তুবোৰে ভয় পায় আৰু চৰণীয়া পথাৰত চৰি ফুৰা গৰু-মহৰ গতি-বিধিৰ গম পোৱা যায় ॥২২॥ যি পানীলৈ নাযি যোৱা ঘাটটো সমান আৰু আহল-বহল, য'ত বোকা বা ঈৰ্ষিয়াল আদি নাই তেনে পানীত (পানী খুৱাবলৈ) গৰু-মহবোৰ নমাই দিব আৰু (সেই সময়ত) সিহঁতক ৰখি থাকিব ॥২৩॥ চোৰে নিয়া, হিংস্ৰ জন্তু, সাপ আৰু ঈৰ্ষিয়াল আদিয়ে খোৱা আৰু ৰোগ আৰু বাধকাৰ কাৰণে মৰা গৰু-মহ সম্পৰ্কে বখীয়াহঁতে (গো-অধ্যক্ষক) জনাব; নহ'লে গৰু-মহৰ মূল্য দিবলৈ বাধ্য থাকিব ॥২৪॥

(অনিবাৰ্য) কাৰণ বশতঃ কোনো পশু মৰিলে, সেই পশু গৰু বা মহ হ'লে তাৰ চিহ্নিত চামৰা, ছাগলী বা ভেড়া হ'লে তাৰ কাণত দিয়া চিন, ঘোঁৰা, গাধ বা উট হ'লে তাৰ নেজ আৰু ছাল আৰু (সকলো জন্তুৰে) নোম, ছাল, মূত্ৰাশয়, পিত্ত, স্নায়ু, দাঁত, খুঁৰা, শিং আৰু হাড় সংগ্ৰহ কৰি (গো-অধ্যক্ষক) দিব ॥২৫॥ মঙহ কেঁচাই বা শূকৰ বোচিব পাৰিব ॥২৬॥

ঘোঁৰা কুকুৰ আৰু গাহৰিক খাবলৈ দিব ॥২৭॥ গোট মৰা দৈ সৈন্যৰ খাদ্যৰ কাৰণে আনিব ॥২৮॥ ছানাৰ পানীখিনি ঘানীৰ খলিহে তিওৱাত ব্যৱহৃত হ'ব ॥২৯॥

কোনো জন্তু বিক্ৰী কৰিলে প্ৰতিটো জন্তুৰ কাৰণে (এক পণৰ) চাৰি ভাগৰ এভাগ ৰাজ-কৰ দিব ॥৩০॥

বৰ্ষা, শৰত আৰু হেমন্ত ঋতুত (গৰু-মহ) দুয়ো বেলাই খীৰাব; শীত, বসন্ত আৰু গ্ৰীষ্ম কালত (কেৱল) এবাৰ খীৰাব ॥৩১॥ (এই পিছৰ তিনি ঋতুত) স্বতীয় বাৰ খীৰাওঁতাৰ শাস্তি হ'ব বঢ়া আঙুলিটো কাটি পেলোৱা ॥৩২॥ গাই খীৰোৱাৰ সময় উকিল বাবলৈ দিলে গাখীৰৰ বিখিনি ঘাট হয় সেই পৰিমাণৰ দণ্ড হ'ব ॥৩৩॥ ইল্লৰ ম্বাৰা নাকী লগোৱা, ডিৰোৱা, কাণত বন্দুলি লোৱাৰ অভিযাস কৰোৱা আৰু দুৰি দুৰি খোজ কঢ়া (শিক্ষা দিয়া) সম্পৰ্কেও (অৰ্থাৎ এইবোৰ কাম বধা সময়ত নকৰাব শাস্তি সম্পৰ্কেও) বৃজোৱা হ'ল ॥৩৪॥

এক স্ত্ৰোণ গৰুৰ গাখীৰপৰা (সাধাৰণতে) এক প্ৰস্থ ষিট উপায় হয়; মহৰ গাখীৰপৰা আৰু পাঁচ ভাগৰ এভাগ বোঁহ হয় আৰু ছাগলী আৰু ভেড়াৰ গাখীৰপৰা আধা প্ৰস্থ বোঁহ

হয়॥৩৫॥ অথবা, এই সকলোবোৰ জন্তুৰ ক্ষেত্ৰতে তাৰ গাখীৰ মণ্ডন কৰি যিমানখিনি ঘিউ পোৱা যায় সেয়ে তাৰ পৰিমাণ॥৩৬॥ কাৰণ, মাটি, ঘাঁহ আৰু পানীৰ উৎকৃষ্ট গুণ অনুসৰি গাখীৰ আৰু ঘিউৰ পৰিমাণে বাঢ়ে॥৩৭॥

যদি কোনো লোকে গৰুৰ পালৰ ষাঁড় এটাক আন এটা ষাঁড়ৰ ম্বাৰা বগৰাই পেলায় তেওঁক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব; তাক বধ কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড হ'ব॥৩৮॥

গৰু-ম'হ আদিৰ শ্ৰেণী (দামুৰি, বাজন প্ৰভৃতি) অনুসৰি দহোটাৰ একো একোটা সমাধি কৰি (তেনে দহোটা সমাধিৰ ম্বাৰা গঠিত এশটাৰ পাল) ৰক্ষণ কৰিব॥৩৯॥ গৰু-ম'হ আদিয়ে কিমান লৰচৰ কৰে অথবা সিহঁতৰ বল কিমান তালৈ চাই আৰু কিমানক একেলগে ৰক্ষণা-ৰেক্ষণ কৰিব সেই কথা বুজি লৈ সিহঁতৰ (বাতিৰ কাৰণে) থকা ঠাইৰ ব্যৱস্থা কৰিব॥৪০॥

(গো-অধ্যক্ষই) ছাগলী প্ৰভৃতি জন্তুৰ উণ (গাৰ নোম) ছমাহে ছমাহে সংগ্ৰহ কৰাব॥৪১॥

ইয়াৰ ম্বাৰা ঘোঁৰা, খচ্চৰ, উট, গাহৰি আদি জন্তুৰ পালৰ (ক্ষেত্ৰতো উক্ত নিয়মবোৰেই যে প্ৰযোজ্য সেই) সম্পৰ্কেও বুজোৱা হ'ল॥৪২॥

ভাল জাতৰ ঘোঁৰাৰ যি খোজ সেই খোজত (গাড়ী আদি) টানিব পৰা নাকী লগোৱা বলদৰ (দৈনিক খাদ্যৰ পৰিমাণ) আধা ভাৰ (দহ তুলা) কেচা ঘাঁহ, ইয়াৰ দুগুণ (কুৰি তুলা) খেৰ-বন, ঘানীৰ খলিহৈ এক তুলা, দহ আঢ়ক খুদু আৰু ভূচি, পাঁচ পল সৈন্ধৱ লবণ, নাকত লগাবলৈ এক কুড়ুৰ আৰু খাবলৈ এক প্ৰস্থ তেল, মঙহ এক তুলা, এক আঢ়ক দৈ, এক শ্লোণ বৰ নাইবা আধা সিজা মাটিমাহ; আৰু বলকাৰক পানীয় হিছাপে গাখীৰ এক শ্লোণ বা আধা আঢ়ক সুৰা, এক প্ৰস্থ তেল, দহ পল চেনি আৰু এক পল শুকান আদা॥৪৩॥ খচ্চৰ, বাকী গৰু আৰু গাধৰ কাৰণে (উক্ত খাদ্য-পৰিমাণৰ) এক-চতুৰ্থাংশ কম হ'ব, ম'হ আৰু উটৰ খাদ্য (উক্ত পৰিমাণৰ) দুগুণ হ'ব॥৪৪॥ (সাধাৰণ) কামত লগোৱা বলদ আৰু খীৰতী গাহৰি খাদ্যৰ যোগান সিহঁতৰ কৰ্মৰ কাল আৰু (গাখীৰ আদি) ফলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব॥৪৫॥ সকলো জন্তুৱে খেৰ, বন আৰু পানী ইচ্ছামতে খাব পাৰিব॥৪৬॥

এই পৰ্যন্ত পশুৰ পাল-সম্পৰ্কীয় কথা ব্যাখ্যা কৰা হ'ল॥৪৭॥

এশ গাধ বা ঘোঁৰা থকা এটা জন্তুৰ পালত পাঁচোটাকৈ ঋষভ (মতা জন্তু) ৰাখিব, এশ ছাগলী বা ভেড়াৰ পালত দহোটাকৈ মতা ছাগলী বা ভেড়া ৰাখিব আৰু এশ গৰু, ম'হ আৰু উট থকা পালত চাৰিটাকৈ ঋষভ ৰাখিব॥৪৮॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “গো-অধ্যক্ষ” নামৰ উনবিংশ (আৰম্ভণিৰপৰা ৫০তম) অধ্যায় সন্মত॥

ত্ৰিংশ অধ্যায়

৪৭তম প্ৰকৰণ : অম্বাধ্যক্ষ

অম্বাধ্যক্ষই (বজাই) উপহাৰ স্বৰূপে পোৱা, কিনি অনা, যুদ্ধত লাভ কৰা (অম্ব-শালাত) অম্বাধ্যক্ষই (বজাই) উপহাৰ স্বৰূপে পোৱা, কিনি অনা, যুদ্ধত লাভ কৰা, (অম্ব-শালাত) ওপজা, সাহায্য দানৰ বিনিময়ত পোৱা, সন্ধিৰ চৰ্ত অনুসৰি পোৱা বা সাময়িকভাৱে (আনৰ-পৰা) অনা—এই সকলো প্ৰকাৰ ঘোঁৰাৰ সংখ্যা, সিহঁতৰ জাত, বয়স, বং, চিহ্ন, শ্ৰেণী আৰু

পোৱালৰ বস্ত্ৰান্তেবে সৈতে লিপিবদ্ধ কৰাই থ'ব॥১॥ ডল খাপৰ, বিকলাঙ্গ আৰু বোমাৰী ঘোঁৰাবোৰৰ থবৰ (বজাক) জনাব॥২॥

চাঁহচিলাকে বাজ-ফোৰ আৰু কোঠাগাৰবপৰা এমাহৰ জোখাই (খাদ্য, পানীৰ আদিৰ কাৰণে) থকচ আদাৰ কৰি ঘোঁৰাবোৰ প্ৰতিপালন কৰিব॥৩॥

ঘোঁৰাৰ সংখ্যাৰ অনুপাতে দীঘল, ঘোঁৰাৰ লম্বতাৰ দৃঢ়তা বহল, চাৰিখন দূৱাৰ থকা, মাজত ঘোঁৰাবোৰ বাগৰিবলৈ ঠাই থকা, প্ৰৱেশ-কক্ষবৃত্ত প্ৰধান প্ৰৱেশ-পথত (দুৱোকালে আউজি বহিবলৈ) কাঠৰ পাত লগোৱা আসন থকা আৰু বান্দৰ, মৰা-চৰাই চিহ্নবৃত্ত, নেউল, চকোৰ, ভাটো আৰু শালিকা-চৰায়ে ভৰি থকা অশ্বশালা নিৰ্মাণ কৰাব॥৪॥ প্ৰত্যেকটো ঘোঁৰাৰ কাৰণে একোখন চাং তৈয়াৰ কৰাৰ; চাংখন ঘোঁৰাটোৰ দৈৰ্ঘ্যৰ সমান বিস্তৃতিৰ বৰ্গাকাৰ হ'ব, তাত নিমজ তক্তা পাৰি দিব, ঘোঁৰাই (ঘাঁহ আদি) খোৱাৰ কাৰণে খোটাৰি থাকিব, মল-মূত্ৰ ওলাই যোৱা বাট থাকিব আৰু ই পূৰ্বমুৱা বা উত্তৰমুৱা হ'ব॥৫॥ অথবা, অশ্ব-শালাৰ অৱস্থান অনুসৰি দিশৰ বিভাগ স্থিৰ কৰিব॥৬॥ মাইকী ঘোঁৰা, প্ৰজননকাৰী মতা ঘোঁৰা আৰু পোৱালি-ঘোঁৰাৰ কাৰণে অশ্ব-শালাৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত চাং সজাব॥৭॥

পোৱালি দিয়াৰ পাছত মাইকী ঘোঁৰাক তিনি বাতি এক প্ৰস্থকৈ ঘিটু খুৱাব॥৮॥ ইয়াৰ পাছত দহ বাতি এক প্ৰস্থকৈ বৰৰ গুৰি আৰু স্নেহ-দ্রব্য (তেল আদি) আৰু ঔষধ গ্ৰহণাই বলকাৰক পানীৰ হিছাপে খুৱাব॥৯॥ তাৰ পিছত আধা সিজা বৰ, কেঁচা ঘাঁহ আৰু ঋতুপৰোগী পথ্য খুৱাব॥১০॥

(ওপজাৰ) দহ বাতিৰ পিছৰপৰা ছমাহলৈকে ঘোঁৰাৰ পোৱালিক (নিভো) এক কুড়ুৰ বৰৰ গুৰিৰ লগত তাৰ এক-চতুৰ্থাংশ ঘিটু আৰু এক প্ৰস্থকৈ গাখীৰ খুৱাব॥১১॥ তাৰ পিছত (দিনে) এক প্ৰস্থকৈ বৰ খুৱাব আৰু প্ৰতি মাহে আধা প্ৰস্থকৈ বঢ়াই দি এইদৰে তিনি বছৰ বয়স হোৱালৈকে খুৱাব; (তাৰ পিছত) চাৰি বছৰলৈকে এক দ্ৰোণকৈ দিব॥১২॥ ইয়াৰ পিছত যেতিয়া চাৰি বা পাঁচ-বছৰীয়া হ'ব, তেতিয়া ই সম্পূৰ্ণ ডাঙৰ-দীঘল হৈ কৰ্মকৰম হ'ব॥১৩॥

উত্তম শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰাৰ মূখ বগিল অঙ্গুল (দীঘল) হয়; তাৰ শৰীৰ মূখৰ পাঁচ গুণ (দীঘল), জম্বা কুৰি অঙ্গুল, উচ্চতা চাৰি জম্বাৰ সমান (অৰ্থাৎ আশী অঙ্গুল)॥১৪॥ মধ্যম আৰু নিম্নশ্ৰেণীৰ ঘোঁৰাৰ জোখ (ক্ৰমে) তিনি অঙ্গুলকৈ কম॥১৫॥ (উত্তম শ্ৰেণীৰ) ঘোঁৰাৰ গাৰ বেৰ এশ অঙ্গুল॥১৬॥ মধ্যম আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰাৰ গাৰ বেৰ (ইয়াতকৈ ক্ৰমে) পাঁচ ভাগকৈ কম (অৰ্থাৎ ক্ৰমে আশী অঙ্গুল আৰু ষাঠি অঙ্গুল)॥১৭॥

উত্তম শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰাৰ (খাদ্য-পৰিমাণ) আধা-শুকান বা আধা-সিজা শালি, ব্ৰীহি, বৰ বা প্ৰিয়ঙ্গু, ধানৰ চাউল দুই দ্ৰোণ অথবা (সেই পৰিমাণৰ) আধা-সিজা অগ্ৰদাহ বা মাটিমাহ আৰু এক প্ৰস্থ স্নেহ-দ্রব্য (তেল আদি), নিমখ পাঁচ লৱ, ব্ৰহ্ম পঞ্চাশ পল আৰু শুকান (খাদ্যৰ) পিণ্ড ডিৱাৰলৈ এক আঢ়ক বস (কুৰীহুৱাব?), অথবা ইয়াৰ দুগুণ সৈ আৰু বলকাৰক পানীৰ হিছাপে পাঁচ পল চেনিৰ লগত এক প্ৰস্থ দুবা অথবা ইয়াৰ দুগুণ গাখীৰ॥১৮॥ দীৰ্ঘজীৱী পথ আভিৰূপ কৰি অথবা গধুৰ বোজা বৈ ক্ৰান্ত হোৱা ঘোঁৰাৰ জোক চলাবলৈ এক প্ৰস্থ স্নেহ-দ্রব্য অমৃতমাস (পাকস্থলী পৰিষ্কাৰ কৰা অমৃতমাস) হিছাপে আৰু এক কুড়ুৰ স্নেহ-দ্রব্য নাকত সুমুৱাই দিবলৈ দিব; কেঁচা ঘাঁহ আধা ডাব (দহ জুলা), ইয়াৰ দুগুণ তল বা

জ্ঞানজনিত (দুই হাতেৰে আঁকোৱালি ল'ব পৰা) পৰিমাণৰ তুলনৰ আঁটি ॥১১॥ মধ্যম আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ কাৰণে ইয়াৰ এক-চতুৰ্থাংশকৈ কম হ'ব ॥২০॥

(খাদ্য-পৰিমাণ, সম্পৰ্কে) মধ্যম শ্ৰেণীৰ বথ টনা আৰু প্ৰজননকাৰী ঘোঁৰা উত্তম শ্ৰেণীৰ সমান ॥২১॥ (বথ টনা আৰু প্ৰজননকাৰী) নিম্ন শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰা (খাদ্য-পৰিমাণ সম্পৰ্কে) মধ্যম শ্ৰেণীৰ সমান ॥২২॥ মাইকী ঘোঁৰা আৰু খচৰৰ খাদ্য-পৰিমাণ ইয়াতকৈ এক-চতুৰ্থাংশ কম হ'ব ॥২৩॥ পোৱালি ঘোঁৰাৰ কাৰণে ইয়াৰ আধা ॥২৪॥ এইবোৰ (ঘোঁৰাক দিব লগীয়া) খাদ্য-পৰিমাণ-সম্পৰ্কীৰ নিয়ম ॥২৫॥

ঘোঁৰাৰ খোৱা-বস্তু প্ৰস্তুতকাৰী চহিচ আৰু চিকিৎসকসকলে ঘোঁৰাক দিয়া খোৱা-বস্তু আগতে চাকি চাব ॥২৬॥

যুদ্ধ, ব্যাধি আৰু বাৰ্ধক্যৰ কাৰণে অকামিলা হোৱা ঘোঁৰাবোৰক জীৱন-ধাৰণৰ কাৰণে খাদ্য যোগাব ॥২৭॥ (কামিলা হ'লেও) যিবোৰ ঘোঁৰা যুদ্ধত ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি সিবোৰক লগবাসী আৰু গাওঁবাসী জনসাধাৰণৰ উপকাৰার্থে প্ৰজননকাৰী ঘোঁৰা হিছাপে মাইকী ঘোঁৰাৰ কাৰণে ৰাখিব ॥২৮॥

কাম্বোজ, সিন্ধু, আৰু আৰু বনান্ৰ দেশৰ ঘোঁৰা যুদ্ধত ব্যৱহাৰ উত্তম শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰা; বাহ্যক, পাপেয়, সৌৰীৰ আৰু ভিতলৰ ঘোঁৰা মধ্যম শ্ৰেণীৰ (আৰু) বাকীবোৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ ॥২৯॥ এই ঘোঁৰাবোৰৰ উগ্ৰ, মৃদু আৰু অলস প্ৰকৃতি অনুসৰি সিহঁতক যুদ্ধ-কাৰ্য বা আৰোহণ কাৰ্যত নিয়োগ কৰিব ॥৩০॥

ঘোঁৰাৰ সৰ্বকৰ্মপটুতা হৈছে যুদ্ধকৰ্মপটুতা (অৰ্থাৎ যুদ্ধত যি ঘোঁৰাই পটুতা দেখুৱাব পাৰে সি সকলো কামতে পটু হ'ব) ॥৩১॥

আৰোহণীৰ ঘোঁৰাৰ গতি পাঁচ প্ৰকাৰ—বগ্নন (চে'কুৰ), নীচৈৰ্গত (লাহে লাহে মৰা দৌৰ) লগ্নন (জপিয়াই জপিয়াই যোৱা), ধোৰণ (কদমত যোৱা) আৰু নাৰোষ্ট্ৰ (ইচাবা অনুসৰি যোৱা) ॥৩২॥

ডাব ভিতৰত বগ্নন হ'ব প্ৰকাৰ—উপবেগুৰ (এক হাত ব্যাসৰ ভিতৰত মণ্ডলাকাৰে ঘূৰা), বৰ্ধমানক (তেনেকুৱা এক শ্ৰেণীৰ বস্তুৰ ভিতৰত মণ্ডলাকাৰে ঘূৰা), বন্ধক (একেলগে দুই প্ৰকাৰ বস্তুৰ মাজত ঘূৰা), আলীক্ৰান্ত—এখন ঠেং কোঁচাই আনখন মেলি দি জপিয়াই ঘূৰা), সুৰ্বেষ (শৰীৰৰ আগ ভাগৰ ম্বাৰা ঘূৰা) আৰু দ্বিকচালী (শৰীৰৰ পিছৰ ভাগৰ ম্বাৰা ঘূৰা) ॥৩৩॥

মৃদু আৰু কাণ শিথল ৰাখি কৰা বগ্ননকে নীচৈৰ্গত বোলে; নীচৈৰ্গত বোলে প্ৰকাৰ ॥৩৪॥ প্ৰকীৰ্ণক (সকলো প্ৰকাৰ গতিৰ সমন্বয়), প্ৰকীৰ্ণকৰ (নানা প্ৰকাৰ গতি হ'লেও এটা বিশেষ গতিৰ প্ৰাধান্য থকা), বিঘ্ন (পিঠি থিৰেৰে থকা), পাৰ্শ্বানুৱৰ্ত্ত (এটা ফাল এটলীয়াকৈ কৰা গতি), উৰ্দ্ধাৰ্হ (শৰীৰটো উঠেৰ দৰে ওখ চাপৰ কৰি কৰা গতি), শৰত্কৰীড়িত (শিশু-হাতীৰ দৰে খেলা কৰি কৰা গতি), শৰত্কৰ্ত্ত (শিশু-হাতীৰ দৰে লক্ষ মাৰি যোৱা), দ্বিতাল (তিনি-খন ঠেঙেৰে দৌৰা), বাহ্যনুৱৰ্ত্ত (সোৱে বাঁবে দুৰ্গল আড়ম্ববেৰে কৰা গতি), লগ্নপাণি (এবাব

* কল্পনাক—পালকৰ দ্বাৰা উত্তম ফালৰ এখন প্ৰাচীন বাহা। জঘটী—পজাৰ বাহাৰ অন্তৰ্গত। বনান্ৰ—আবহাৰ দেশৰ প্ৰাচীন নাম। বাহ্যক—পতনৰ আৰু সিন্ধুৰ মধ্যবৰ্তী ভূভাগ। পাপেয়—উত্তৰাঞ্চলীয় বসন্তৰ উত্তৰ-পশ্চিম গম্ভীৰ প্ৰদেশৰ এটা অঞ্চল য'লি অৰুণাৰ কৰ। আলীক্ৰান্ত—সিন্ধু প্ৰদেশৰ উত্তৰে সিন্ধু নদীৰ তীৰবৰ্তী অঞ্চল। ভিতল—উৰিষ্যা বাহাৰ অন্তৰ্গত।

ভিনিখন ঠেং মাটিত মাখি চতুৰ্থখনেৰে দুবাৰ মাটিত আঘাত কৰি চলা, নিহেৰুত (সিংহৰ দৰে দীঘল খোজ দি চলা), স্মাৰুত (দীঘল জাপ মাৰি বোৱা), ঝিলুই (অৰমোহী লৈ ধৰি গতিত বোৱা), স্মাৰুত (শৰীৰৰ আগ ভাগৰ দৌ খুৱাই যোৱা), দুহুৰুত (শৰীৰৰ আগ ভাগ উঠাই বোৱা) আৰু পুস্পাভিকীৰ্ণ (অকই-পকই কৰা গছ) ॥৩৫॥

জন্মৰ সাত প্ৰকাৰ—কণিঙ্গুত (বাল্যৰ দৰে জঁপিয়াই বোৱা), ভেকুলাৰ (ভেকুলাৰ দৰে জঁপিয়াই বোৱা), এণ্ডুত (হৰিণৰ দৰে জঁপিয়াই বোৱা), একপাৰুত (ভিনিখন ঠেং কোঁচাই লৈ চতুৰ্থখনেৰে জঁপিয়াই বোৱা), কোকিলসংচৰী (কুকিৰ দৰে জঁপিয়াই বোৱা), উৰুচা (চাৰিওখন ঠেং কোঁচাই বুকুৰে জঁপিয়াই বোৱা) আৰু বকচাৰী (বগলীৰ দৰে ধীৰে ধীৰে গৈ হঠাতে জাপ মাৰি বোৱা) ॥৩৬॥

যোৰণ আঠ প্ৰকাৰ—কাক্ক (কাক্ক-শৰীৰ দৰে বোৱা), মাৰিকাক্ক (কাক্ক-পখী পানীত বোৱা দি বোৱা), মাৰুৰ (ম'ৰা-চৰাইৰ দৰে বোৱা), অৰু-মাৰুৰ (প্ৰায় ম'ৰা-চৰাইৰ দৰে বোৱা), নাকুল (নেউলৰ দৰে বোৱা), অৰুনাকুল (প্ৰায় নেউলৰ দৰে বোৱা), বাৰাহ (গাহৰিৰ দৰে বোৱা) আৰু অৰুনাকুল (প্ৰায় গাহৰিৰ দৰে বোৱা) ॥৩৭॥

ইচাৰা বা সৎকৃত বৃদ্ধি চলাৰ নামেই নাৰোষ্ট ॥৩৮॥

বথ টনা (নিম্ন, মধ্যম আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ) ঘোঁৰাই (এদিনত) ক্ৰমে ছয়, ন আৰু বাৰ যোজন বাট অতিক্ৰম কৰে; পিঠিত যোজা কঢ়িওৱা (উক্ত তিনি শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰাই এদিনত ক্ৰমে) পাঁচ যোজন, চাৰে সাত যোজন আৰু দহ যোজন বাট বাৰ পাৰে ॥৩৯॥

(উক্ত তিনি শ্ৰেণীৰ ঘোঁৰাৰ) গতি ভিনি প্ৰকাৰ—ধীৰ গতি, মধ্যম গতি আৰু তীব্ৰ গতি ॥৪০॥

(বেলেগ বেলেগ ঘোঁৰাৰ) চলনক্ৰম পাঁচ প্ৰকাৰ—কদমত বোৱা, ঘূৰি ঘূৰি বোৱা, জঁপিয়াই বোৱা, কিছু বেগাই বোৱা আৰু তীব্ৰ বেগত বোৱা ॥৪১॥

বোণা অশ্ববিককে ঘোঁৰাৰ পেটী আৰু (আন প্ৰয়োজনীয়) স'জুনি সম্পৰ্কে উপদেশ দিব আৰু সূত্ৰসকলে বৃদ্ধৰ কাৰণে ব্যৱহৃত বহুত ঘোঁৰাৰ সাজ-সজ্জাৰ উপদেশ দিব ॥৪২॥ অশ্ব-চিকিৎসকসকলে ঘোঁৰাৰ শৰীৰৰ হাল-বৃদ্ধিৰ প্ৰতিকাৰ আৰু বিভিন্ন কাছৰ উপচৰাৰী আহাৰ সম্পৰ্কে উপদেশ দিব ॥৪৩॥

লোকায়তৰী, অশ্ববন্ধনকাৰী, বাঁহী, দানা সিজাওতা, চাৰেখীয়া, নোম-কটীয়া আৰু বিক-চিকিৎসাত বিশেষজ্ঞ—এই পৰিচাৰকসকলে নিজ নিজ কৰ্ম পালন কৰি ঘোঁৰাৰ পৰিচৰা কৰিব ॥৪৪॥ কৰ্তব্যৰ ম্বলন হ'লে দিকটোৰ বেতন কাটি দিব ॥৪৫॥ দীৰ্ঘকাল-চিকিৎসা কৰণে অথবা চিকিৎসকে (চিকিৎসা কৰিবলৈ) আচুতীয়াকৈ ঘোঁৰা ঘোঁৰাত উত্তোষাৰ ক্ষম পক্ষ দণ্ড হ'ব ॥৪৬॥ বন্ধা সময়ত চিকিৎসা নকৰা কাৰণে বা ঔষধ প্ৰয়োগ নকৰা কাৰণে ঘোঁৰাক বেমাৰ ঘটি গলে (অস্বাধ্যকই) চিকিৎসাৰ খৰচৰ দৃঢ় দণ্ড দিব লাগিব ॥৪৭॥ যদি চিকিৎসা বা ঔষধ দোষত অথটন ঘটে ঘোঁৰাৰ মূল্যৰ সমান দণ্ড হ'ব ॥৪৮॥

ইয়াৰ ম্বাৰা (অৰ্থাৎ ঘোঁৰাৰ পৰিচৰা আৰু চিকিৎসাৰ ম্বাৰা) গৰু, গাধ, ঈট, হাগলী আৰু ভেড়াৰ (পৰিচৰা আৰু চিকিৎসা) সম্পৰ্কেও ব্যৱস্থা হ'ল ॥৪৯॥

(ঔষধ আৰু খৰচ-কামত) ঘোঁৰাক-গৰুক-গাধাক-ঈটক-হাগলীক-ভেড়াক-গৰু-

দীৰ্ঘকাল-কৰ্ম-দণ্ড, ঘোঁৰা, হাতী আদি কৰ্ম-দণ্ড কৰা এটা অনুশাসন। এই অনুশাসনত কৰ্ম-পৰিচৰা আৰু চিকিৎসাৰ ওপৰত প্ৰধান প্ৰধান অৱস্থাৰ অৱস্থা কৰা হৈছে।

গজ-শালা অৰ্পণ কৰিব। অমাবস্যাৰ তৃত-বলি দিয়াৰ আৰু পূৰ্ণিমাৰ
শ্ৰীস্তবান কৰাব ॥৫০॥

আহিন মাহৰ নবম দিনত নীৰাজনা-ক্ৰিয়া কৰাব; যুদ্ধ-যাত্ৰাৰ আদিৰ
অথবা অন্তত নাইবা যোঁৱাৰ কোনো ৰোগ হ'লেও শাস্তি-স্বস্ত্যয়ন-কৰ্মত
ব্যাপৃত থাকি নীৰাজনা-ক্ৰিয়া কৰাব ॥৫১॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অৰ্থশাস্ত্ৰ” নামৰ বিষয়ে
(আনুষ্ঠানিকতা ৫১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

একত্রিংশ অধ্যায়

৪৮তম প্ৰকৰণ : হস্তী-অধ্যাক

হস্তী-অধ্যাকই হস্তী-মন বন্ধাৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিব আৰু প্ৰশিক্ষণৰত বা প্ৰশিক্ষণ সাং
কৰা মতা হাতী, মাইকী হাতী আৰু পোৱালি হাতীৰ কাৰণে গজ-শালা, শ্ৰাবু বন্ধা, উঠা-বহা
কৰা আৰু শোৱা ঠাই প্ৰস্তুত কৰাব; সিন্ধু-তৰ কাম, দানা আৰু ঘাঁহৰ পৰিমাণ স্থিৰ কৰি দিব,
সিন্ধু-তৰ কামৰ জৰ্জ কৰি দিব, বাস্তিৰলৈ পেটী, (অন্যান্য) সঁজুলি আৰু যুদ্ধৰ সজ্জাৰ দিহা
কৰিব আৰু চিকিৎসক, শিক্ষক আৰু পৰিচাৰকৰ্গ নিযুক্ত কৰিব ॥১॥

ডেউ এনেকুৱা হস্তী-শালা নিৰ্মাণ কৰাৰ বাবে উচ্চতা, প্ৰস্থ আৰু দৈৰ্ঘ্য হাতীৰ
দীৰ্ঘতাৰ দৃগদৃশ হ'ব, য'ত মাইকী হাতীৰ কাৰণে অতিৰিক্ত (পৃথক) স্থান থাকিব, য'ত এটা
প্ৰৱেশ-কক্ষ থাকিব, (বন্ধাৰ সূচনৰ কাৰণে) য'ত হাতী বন্ধা খুঁটাৰ ওপৰত বহুত চাঁত
লগোৱা থাকিব আৰু বিটো প্ৰবন্ধুৱা বা উত্তৰবন্ধুৱা হ'ব ॥২॥ প্ৰত্যেক হাতীৰ কাৰণে (গজ-
শালাৰ ভিতৰত) হাতীৰ দৈৰ্ঘ্যৰ অনুপাতে বৰ্গাকাৰ স্থান কৰাব; তাতে এটা নিম্ন হাতী-বন্ধা
খুঁটা থাকিব, মজিয়াত তত্তা পাৰি দিয়া থাকিব আৰু মল-মূত্ৰ ওলাই যোৱা বাট থাকিব ॥৩॥
যুদ্ধৰ হাতী আৰু উঠি ফুৰা হাতীৰ কাৰণে দৃগদৃশ ভিতৰত আৰু শিক্ষা লৈ থকা আৰু বলিয়া
হাতীৰ কাৰণে (দৃগদৃশ) বাহিৰত এই স্থানৰ সমান, (কিন্তু) তাৰ আধা ওখ, হাতী শূই থাকিব
পৰা ঠাই কৰাব ॥৪॥ দিনটো আঠ ভাগত ভাগলে তাৰ প্ৰথম আৰু সপ্তম ভাগ হাতীক গা
খুঁটোৱা সময়; গা খুঁটোৱা পিছত (অৰ্থাৎ দ্বিতীয় আৰু অষ্টম ভাগত) দানা খুঁটোৱা লগে ॥৫॥
আগবেলা হাতীক কচৰং শিকাৰ আৰু পিছবেলা বলকাৰক পানীৰ খাবলৈ দিব ॥৬॥ ৰাতিৰ
দুভাগ সময় শোৱাৰ কাৰণে আৰু তৃতীয় ভাগ উঠা-বহা কৰাৰ কাৰণে ॥৭॥

প্ৰীতি-কাল হাতী থকা সময় ॥৮॥ জুৰি বহুৱীয়া হাতী থকিব লগে ॥৯॥ বিক (মাকৰ পিৱাহ
থকি থকা হাতী-পোৱালি), মোড় (মাতৃদেহী হাতীৰ সন্ধান দাঁত থকা হাতী), মক্ৰল (বাঁত
নোহোৱা হাতী), বোম্বাৰী হাতী, গাভৰী হাতী আৰু পিৰমীয়া হাতী থকিব লগাৰে ॥১০॥

চাৰ্জন বহুৎ কলসত থি হাতী ওখই সাত অৰ্দ্ধ, দীৰ্ঘলৈ ন অৰ্দ্ধ আৰু শৰীৰৰ কেবল
বহু অৰ্দ্ধ হয় সি উত্তৰ হাতী; ক্ৰিচ বহুৎ কলসত উত্তৰ হাতী মধ্য হাতীৰ সন্ধান হয় আৰু
পাৰ্চল বহুৎ কলসত অধৰ হাতীৰ সন্ধান হয় ॥১১॥ মধ্য আৰু অধৰ হাতীৰ থাকিব পৰিমাণ
(ক্ৰমে) এক চতুৰ্থাংশ এক চতুৰ্থাংশ ক্ৰম হ'ব ॥১২॥

(হাতী ওখই বিৰান অৰ্দ্ধ হয়) সেই প্ৰত্যেক অৰ্দ্ধৰ কাৰণে (খাদ্যৰ পৰিমাণ হৈছে) এক

দ্রোণ চাউল, আধা আঢ়ক তেল, তিনি প্রস্থ ঘিউ, দহ পল লোণ, পঞ্চাশ পল মণ্ডহ, কৰ্কাবীয়া হৈ থকা খাদ্য তিল্লাবলৈ এক আঢ়ক বস (কুঁহিলাবৰ?) বা ইয়াৰ দুগুণ পৰিমাণৰ দৈ, বজকাৰক পানীৰ হিছাপে দহ পল চেনিৰ লগত এক আঢ়ক মদ বা ইয়াৰ দুগুণ গাখীৰ, গাত ঘঁহিবলৈ এক প্রস্থ তেল, মূৰৰ কাৰণে আব্দু চাৰি জলাবলৈ (এক প্রস্থ তেলৰ) আঠ ডাগৰ এডাল; চোৱা দুই ডাৰ (৪৫০০ পল) কেচা ঘাঁহ, আঢ়ে ডাৰ খুকান ঘাঁহ আব্দু অনিৰ্ঘণ্ট পৰিমাণৰ সন্নকী আদি গছৰ পাত ৥১৩৥ খাদ্য বিঘন্নত সাত অৰ্দ্ধাশ ওখ হাতীৰ লগত বৌন সন্তোষনৰ বয়স পাব হোৱা আঠ অৰ্দ্ধাশ ওখ হাতী একে ৥১৪৥ অৰ্দ্ধাশট হাতীৰ অৰ্ধাশ ছয় অৰ্দ্ধাশ ওখ (মধ্যম) আব্দু পাঁচ অৰ্দ্ধাশ ওখ (অধম) হাতীৰ (খাদ্যৰ পৰিমাণ) উচ্চতাই বিঘন্ন হস্ত সেই পৰিমাণে হ'ব ৥১৫৥

(মাকৰ) গাখীৰ আব্দু কেচা ঘাঁহ খাই জীয়াই থকা হাতীৰ পোহালিকো খেলা কৰিবলৈ ধৰিব পাৰে ৥১৬৥

হাতীৰ চেহেৰা সাত প্রকাৰ হয়—গাত (তেজ খৰি আহিব ধৰা কাৰণে) বঙা বগণ ধৰা, (মণ্ডহেৰে) হাড় ঢাক খোৱা, (পিঠিব) দুই কাষ নিমজ হোৱা, কঁকাল সমান হোৱা, সমান-ভাৱে মণ্ডব ধৰা, বাজহাড়ৰ (দুই কাষে) তাৰ সমান ওখ হৈ মণ্ডহ বাঢ়ি অহা আব্দু (বুঢ়া হোৱা কাৰণে) পিঠিত খাল হোৱা ৥১৭৥

(হস্তাধ্যাক্ষই) হাতীৰ চেহেৰাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি অথবা ঋতুৰ উপযোগীভাৱে উত্তম, অধম আব্দু উভয় গুণবিশিষ্ট (অৰ্থাৎ মধ্যম) হাতীক নানা কামৰ শিক্ষা দিয়াব ৥১৮৥

কোটিলীয়া অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰচাৰ” নামৰ শ্বিত্তীৰ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “হস্তী-অধ্যাক” নামৰ এক-বিংশ (আনুষ্ঠানিকপৰা ৫২তম) অধ্যায় সমাপ্ত ৥

দ্বাত্রিংশ অধ্যায়

৪৮তম প্ৰকৰণ : হস্তী-অধ্যাক

হস্তিপ্ৰচাৰ (হাতীৰ কৰ্ম)

কৰ্ম অনুসৰি হাতীক চাৰি শ্ৰেণীত ভগাব পাৰি—দম্বা (প্ৰদিকৰধোগ্য), সাংনাহ্য (বৃন্দোপবোৰী), উপবাহ্য (অবোহবীৰ) আব্দু ব্যাল (বলিয়া হাতী) ৥১১৥

দম্বা হাতী পাঁচ প্ৰকাৰ—কক্ষমত (কাষত মনুৰ ছুলি লোৱাত অভ্যস্ত), প্ৰত্ৰমত (আলানন্ত ৰাখি থলে থকাত অভ্যস্ত), বাবিলত (আন হাতী ধৰাত অভ্যস্ত) অৰণ্যজনত (হাতী ধৰিবলৈ বাহেৰে আৱৰি বন্ধা গাঁতলৈ যোৱাত অভ্যস্ত) আব্দু বৃক্ষত (আন শিকাগ্ৰাস্ত হাতীৰ পালত থকাত অভ্যস্ত) ৥২৥ দম্বা বা শিকণী হাতীৰ পৰিভৰণ হাতীৰ পোহালিৰ পৰিভৰণ কৰে হ'ব—অৰ্ধাশ সিহঁতক গাখীৰ, কোমল কেচা ঘাঁহ আদি বুজাব ৥৩৥

সাংনাহ্য হাতীৰ কৰ্ম সাত প্ৰকাৰ—উপবাহ্য (অৱীৰণ আৰু জৰ আব্দু পিৰ, জৰ উঠোৱা আব্দু সৰোৱা আব্দু হুই, ঘাঁহ অৰি আদি জপিয়াই পাব হোৱা), সৰকাৰ (ঘাঁহিৰ ওপৰত লোৱা, বহা আব্দু গাঁত আদি জপিয়াই পাব হোৱা), কৰমান (গোম, কোম, বুৰণী আদি নান্য

পণ্ডিত আন হাতীর লগত একেলগে বোরা), বধাবধ (শব্দ, দাঁত আদিবে ধান্দু, ঘোঁষা, বধ আদি বধা বা কিসকট কবা), হস্তিবন্ধ (শব্দ হাতীর লগত বন্ধ কবা), নাগধারণ (লগবধ প্রাণিকক-বন্ধ জেল কবা) আব্দ সাংগ্ৰামিক (সমুদ্ব সাংগ্ৰামত অংগ গ্রহণ কবা, (১০।৪।১৪ আব্দ ১০।৫।৫৪ চাওক) ১৪১১ সংনাহ হাতীর আন্দুৰাণিক শিক্ষা হৈছে কক্যাকর্ম (পেটী হাওঁলা আদি বন্ধা), গ্ৰেবের কর্ম (ডিঙিত লিকলি লগোরা) আব্দ বন্ধকর্ম (পালব আন হাতীর লগত সমুদ্বীয়াতৈ কাম কবা) ১৫১১

ঔপবাহ্য হাতী আঠ প্রকার—আঁচবণ (আবোহী উঠাৰ সূচলব কাৰণে বি হাতীয়ে শৰীৰৰ আগ ভাগ বা পিছ ভাগ চপবাই দিয়ে), ফুজবোপবাহ্য (বাৰ ওপবত আন হাতীৰ সহায়ত উঠিব পাৰি), ধোবণ (বি হাতীয়ে শৰীৰৰ এটা ফালোদি সকলো কাম কৰে), আধানগণিতক (নানা বিধ গণিতত চলিবলৈ শিক্ষাপ্ৰাপ্ত), বট্টপবাহ্য (বাৰ ওপবত লাঠীৰ সহায়ত উঠিব পাৰি), ভোদ্রোপবাহ্য (বাৰ ওপবত লাচিঙৰ সহায়ত উঠিব পাৰি), শব্দস্থোপবাহ্য (বাৰ ওপবত একোৰে সহায় সোহোৱাকৈ উঠিব পাৰি) আব্দ মাগৰুদ্ধ (বি হাতী চিকাৰ-কৰ্মত পটু) ১৬১১ ঔপবাহ্য হাতীৰ আন্দুৰাণিক শিক্ষা হৈছে শাবদকর্ম (লোখোমা হাতীক কণি কবা, কণি হাতীক হস্তপদন্ত কবা, হস্ত শক্তি কমিলে ডাক বঢ়োৱা আব্দ তাৰ শ্বাভাৱিকতা বন্ধা কবা), হীনকর্ম (ব্যাগ্ৰামবিমুদ্ব হাতীক ব্যাগ্ৰাম কবোৱা) আব্দ নাৰোষ্টকর্ম (ইচাৰা বৃজি চলিবলৈ শিক্ষা দিয়া) ১৬১১

বয়ল হাতীৰ কর্ম এক ধৰণৰ—সি ভয় পায়, কামৰ অযোগ্য বিবেচিত হয়, একাচেকা ধৰণৰ, মদমন্ত, মদদোৰত আব্দ খাদ্য-পানীয়ৰ দোষত ব্যাকুল আব্দ তাৰ বাপীৰ এটা নিশ্চিত হেতু থাকে ১৭১১ তাৰ আন্দুৰাণিক শিক্ষা-কর্ম হৈছে তাক অকলশৰীয়াতৈ অন্তবন্ধ কৰি নজবত বধা ১৮১১ বি গু-ডা হাতী কোনো কামৰে উপবদ্ধ নহয় (বা বি শিক্ষলব অন্তপবোগী) তেনে হাতী আকৌ চাৰি প্রকার—শব্দ (গজশাস্ত্ৰোক্ত ঔঠবটা দোষৰ শ্বাৰা দৃষ্ট), সূদ্রত (যিয়ে আবোহীকে পেলাই দিয়ে আব্দ বি গজশাস্ত্ৰোক্ত পোম্ববটা দোষৰ শ্বাৰা দৃষ্ট), বিবম (যিয়ে আবোহীকে পেলাই মাৰে আব্দ বি গজশাস্ত্ৰোক্ত তেঁৱিগটা দোষৰ শ্বাৰা দৃষ্ট), সৰ্বদোষ-প্রদৃষ্ট (গজশাস্ত্ৰোক্ত বারনটা দোষত দৃষ্ট) ১৯০১

হাতী-বন্ধা সজ্জনি আব্দ হাতীৰ কামৰে প্ৰয়োজনীয় অন্যান্য সা-সবজাম হাতীৰ প্ৰশিক্ষক-সকলৰ উপদেশ অনুসৰি প্ৰস্তুত কৰাৰ ১৯১১ অলম্যন অৰ্থাৎ হাতী-বন্ধা খটো, গ্ৰেবেরক অৰ্থাৎ ডিঙিত লগোৱা লিকাল, কক্যা অৰ্থাৎ পেটত বন্ধা পেটী, পাবায়ণ অৰ্থাৎ বি জবীত ধৰি হাতীৰ ওপবত উঠা হয়, পবিকোপ অৰ্থাৎ ঠেং বন্ধা লিকাল, উত্তব অৰ্থাৎ ওপবত বন্ধা লিকাল ইত্যাদি হাতী-বন্ধা সজ্জনি ১৯২১ অক্ষুণ (লাচিঙ), বেদু (ঘাঁহি), বস্ত (দাঁত বটা সবজাম) আদি হাতীৰ সবজাম ১৯৩১ বৈজয়ন্তী-মালা, কুব্ৰমালা (অৰ্ঘবৃত্তাকৰ খাতুৰ পাতিব মালা-বিশেষ), চিত্ৰিত আৰ্হিব-কল্প, দলিঙা ইত্যাদি হাতীৰ অলংকাৰ ১৯৪১ অৰ্থাৎ কৌটিল্য (এক-প্ৰকাৰে বাপৰ), তৌল, বহু প্ৰকৃতি হাতীৰ বন্ধ-সম্বন্ধীয় অলংকাৰ ১৯৫১

চিকিৎসক, শিক্ষক, গজশাস্ত্ৰজ্ঞ, আবোহী, দাঁত, বধীয়া, অলংকাৰ নিৰ্মাণকাৰী লোক, বন্ধা সিজোৱা লোক, ঘাঁহী, তৰিত লিকাল নিৰ্মাণকাৰী লোক, গজশাস্ত্ৰজ্ঞ বন্ধক, বহিৰ বধীয়া প্ৰকৃতি লোক ইত্যাদি পীতাবকৰ্মৰ অন্তৰ্গত ১৯৬১ চিকিৎসক, গজ-পালক বন্ধক আব্দ বালা সিজোৱা পীতাবকৰ্মকৰ প্ৰত্যেক এক প্ৰশ্ন ভাও, এক প্ৰশ্নত (প্ৰশ্ন বৃহৎ পল দ্বাৰা) একেই ব্ৰহ্মা, বৃহৎ পল তৌল আব্দ লৌল জাঁহি বহু পল ব্ৰহ্ম পাব; চিকিৎসকসকলে ব্ৰহ্ম

নাপাৰ৷১৭৷ চিকিৎসকসকলে পথভ্ৰম, বোম্ব, কৰ্ম, দ্বন্দ আৰু বাৰ্হকাৰ আৰা পৰীক্ষিত
হাতীবোৰৰ চিকিৎসা কৰিব৷১৮৷

হাতী বৰা ঠাই অপৰিক্ষাকৰ্কে বৰা, (হাতীৰ) বাঁহ নিগিলা, অঙ্গা ঘাটিৰ ওপৰত (হাতীৰ)
শ্ৰব্ৰলৈ দিয়া, নাঁমাৰিবলগীয়া ঠাইত আৰাভ কৰা, আন লোকক হাতীত উঠোৱা, অঙ্গবৰত (ক)-
বোৱা ঠাইত চলোৱা, অৰাটত (পানীত) নমোৱা আৰু ঘন গছনিৰ পাজেদি হাতী চলোৱা—
এইবোৰ দ-উৰ থল৷১৯৷ তেওঁলোকৰ ভোজ্য আৰু বেতনৰপৰা এই দ-ত আঁদাৰ কৰিব৷২০৷

চাৰি মাহৰ মূৰে মূৰে হোৱা কড়ু-সম্বিত (কাঁড়, কাণ্ডন আৰু আঁহাৰ
মাহৰ পূৰ্ণিমাত) তিনি বাৰ নীৰাজনা-কিৰা কৰাৰ; অম্বাৰগাৰ সম্বিত
ভূতৰালি আৰু পূৰ্ণিমাৰ সম্বিত কাড়িক-বাগ কৰাৰ৷২১৷

আঢ়ৈ বছৰৰ মূৰে মূৰে নদীপৰীয়া হাতীৰ আৰু পাঁচ বছৰৰ মূৰে
মূৰে পৰ্বতীয়া হাতীৰ দাঁতবোৰ, দাঁতৰ পূৰ্ণিত দাঁতৰ বি পৰিবিৰি তাৰ
দুয়দু (দৈৰ্ঘ্য) বাদ দি কাটি পেলাব৷২২৷

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্রচলন” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ “হস্তী-অধ্যাক”ৰ অন্তৰ্গত “হীপ্তপ্রচলন”
নামৰ অধ্যায় (আবক্ষীপৰণৰ ৫০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

ত্ৰয়ত্ৰিংশ অধ্যায়

৪১তম প্ৰকৰণ : বধ্যাধ্যাক

৫০তম প্ৰকৰণ : পদাতি-অধ্যাক

৫১তম প্ৰকৰণ : সেনাপতিৰ কাৰ্য

(অধ্যাধ্যাক প্ৰকৰণত) অধ্যাধ্যাক কৰ্তব্যৰ বিষয়ে বিবোৰ বিধান দিয়া হৈছে তাৰ আৰা
বধ্যাধ্যাক (কৰ্তব্যৰ বিষয়েও) ব্ৰজোৱা হ'ল৷১৷ তেওঁ বধ নিৰ্মাণ কৰা কাৰখানা স্থাপন
কৰিব৷২৷

দহ পদুৰ (বিভ্ৰান্তি) ওখ আৰু বাৰ পদুৰ বিস্তৃত ৰথেই (বৃহত্তম) বধ৷৩৷ বিস্তাৰত
এক পদুৰ এক পদুৰকৈ হস্ত পদুৰলৈকে কৰাই (আৰু হস্ত প্ৰকাৰ) (সৰু) বধ হয়; এইদৰে
সাত প্ৰকাৰ বধ হয়৷৪৷

বধ্যাধ্যাকই সেনাবধ (সেনতাৰ বিগ্ৰহ ভুলি নিয়া বধ), পদুৰবধ (বাজ-অভিযেক, বিবাহ
প্ৰভৃতিত ব্যৱহাৰ বধ), সাংগ্ৰামিক বধ (বৃদ্ধত ব্যৱহাৰ কৰা বধ), পান্ধিপানিক (ভ্ৰমণৰ
উপযোগী বধ), পৰপদুৰাভিযানিক (শত্ৰুৰ নগৰৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলোৱাৰ উপযোগী বধ)
আৰু বৈদ্যিক বধ (প্ৰাণিকণৰ উপযোগী বধ) নিৰ্মাণ কৰাৰ৷৫৷

শব, ধনু আদি অস্ত্ৰ, প্ৰহৰক (আৰাভকাৰী অস্ত্ৰ), কৰচ আৰু (অন্যান্য) সাজ-সজ্জাৰ
ব্যৱস্থা কৰা আৰু সাৰথি, সাৰথিৰ সহকাৰী আৰু বধ টনা ঘোঁৰা আদিক সাজা কৰাৰ্ত্তি ক্ৰিয়োন
কৰা সম্পৰ্কে বধ্যাধ্যাক আঁতৰ হ'ব লাগিব; (ইয়াৰ উপৰিও) তেওঁ (নিৰ্দিষ্ট) কাৰ-ক্ৰম নহয়
মানে বেতন দি লোৱা আৰু অৰ্ধভাণিকভাৱে লোৱা কৰ্মীসকলৰ জেজৰী আৰু বেতন সম্পৰ্কে,
তেওঁলোকৰ প্ৰাণিকণ আৰু বন্ধন সম্পৰ্কে আৰু তেওঁলোকক অৰ্ধদল আৰু সম্পাদিত-প্ৰকৰণ
কৰা সম্পৰ্কে (সকলো কথা) জানিব লাগিব৷৬৷

ইয়াৰে প্ৰায় পৰ্য্যাপ্ত-অধ্যক্ষ (কৰ্ম) সম্পৰ্কেও ব্ৰহ্মোত্তৰা হ'ল ৷৭৷ তেওঁ জালি (কথানু-
চাৰিকভাৱে কাম কৰা সৈন্য), কৃত (বেতনভোগী সৈন্য), শ্ৰেণী (স্বাধীনভাৱে সংগঠিত হোৱা
কৃতসম্পন্ন সৈন্য), জিহ্ব (কথ-বজাবপৰা পোৱা সৈন্য), জিহ্ব (শত্ৰু-বজাব সৈন্যবাহিনী ত্যাগ
কৰি অহা সৈন্য) আৰু অটৰী (অটৰীপালৰ অধীনস্থ সৈন্যবল)—এই ছয় প্ৰকাৰ সৈন্যৰ শক্তি
বা দুৰ্বলতাৰ বিষয়ে অবগত থাকিব, পানীত হোৱা বা স্থল-ভাগত হোৱা বৃদ্ধ, প্ৰকাশ্য বৃদ্ধ
বা কুট বৃদ্ধ, খাল কাটিত ভাত থাকি কৰা বৃদ্ধ বা মৃদালি ঠাইবপৰা কৰা বৃদ্ধ আৰু দিনৰ
বৃদ্ধ বা বাতিৰ বৃদ্ধৰ প্ৰশিক্ষণ সম্পৰ্কে জানিব লাগিব আৰু (পদাতি-সৈন্যৰ) বিভিন্ন কৰ্মত
নিয়োগ বা অনিয়োগ সম্পৰ্কে সকলো কথা বুজি ল'ব ৷৮৷

সকলো প্ৰকাৰ বৃদ্ধ-বিদ্যা আৰু অৰ্দ্ধ-বিদ্যাৰ প্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত, (আৰু) হাতী, ঘোঁৰা আৰু
বথ চলোৱাৰ কাৰণে বিখ্যাত সেনাপতিয়ে এই একে কথাকে (অৰ্থাৎ অৰ্দ্ধাধ্যক্ষ আদিৰ কৰ্তব্য-
সমূহ) জানিব লাগিব (আৰু) চতুৰঙ্গ সেনাবাহিনীৰ কাৰ্য-কলাপ তদাৰক কৰাত অতিষ্ঠ
হ'ব লাগিব ৷৯৷ তেওঁ নিজৰ (পক্ষৰ বৃদ্ধোপযোগী) স্থান আৰু বৃদ্ধ কৰাৰ সময় নিৰূপণ,
শত্ৰুৰ সৈন্য-ব্যুহৰ বিপক্ষে নিজৰ সৈন্য-ব্যুহ বচনা কৰা, অবিচ্ছিন্ন (শত্ৰু) ব্যুহ ভেদ কৰা,
বিচ্ছিন্ন (নিজ) ব্যুহ পুনঃসংগঠন কৰা, সংহত শত্ৰুসৈন্য ছেদেলি-ভেদেলি কৰি দিয়া,
ছেদেলি-ভেদেলি হোৱা সৈন্য বধ কৰা, দূৰ্গ ধ্বংস কৰা আৰু বৃদ্ধ-যাত্ৰাৰ কাল—এইবোৰ
কথাৰ তদ্বিৰ কৰিব ৷১০৷

সৈন্যসকলক শিক্ষা দিয়া বিষয়ত মনোনিবেশ কৰি সেনাপতিয়ে বাদ্য,
নিচান আৰু পতাফাৰ দ্বাৰা স্থিতি, বৃদ্ধযাত্ৰা আৰু (শত্ৰুসৈন্যৰ ওপৰত)
আক্ৰমণৰ সময়ত ব্যুহ-বৃদ্ধ সৈন্যসকলক সৎকেতু দিয়াৰ দিহা কৰিব ৷১১৷

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যক্ষ-প্ৰচাৰ” নামৰ শ্লোকৰ অৰ্থত “বধ্যধ্যক্ষ, পদাতি-অধ্যক্ষ
আৰু সেনাপতিৰ কাৰ্য” নামৰ প্ৰৱৰ্ত্তন (আবৃত্তিৰূপৰ) ৫৪তম অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুষ্টিংশ অধ্যায়

৫২তম প্ৰকৰণ : ব্ৰহ্মাধ্যক্ষ (পাৰ-পত্ৰৰ অধ্যক্ষ)

৫৩তম প্ৰকৰণ : চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষ

ব্ৰহ্মাধ্যক্ষই এক মাৰক ব্ৰাহ্মণ লৈ ব্ৰহ্মা (মোহৰ মৰা পৰিচয়-পত্ৰ) প্ৰদান কৰিব ৷১৷

ব্ৰহ্মা লগত থকা লোকেহে গাওঁ-অঞ্চলত প্ৰৱেশ কৰিব বা তাৰপৰা বাহিৰ ওলাব
পাৰিব ৷২৷ ব্ৰহ্মা লগত নথকা স্বদেশী লোকে বাৰ পণ (দণ্ড) দিব লাগিব ৷৩৷ ব্ৰহ্মা জাল
কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব; বিদেশী লোকৰ ক্ষেত্ৰত (এনে অপৰাধত) উক্ত সাহস-দণ্ড
হ'ব ৷৪৷

চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষই ব্ৰহ্মা পৰীক্ষা কৰিব ৷৫৷

(বৃদ্ধ) গাৰ্হৰ ব্ৰাহ্মণ ঠাইত তেওঁ চৰণীয়া পথাৰ স্থাপন কৰিব ৷৬৷ দ আৰু হাবিৰ্জাল
ঠাইবোৰ চোৰ আৰু হিংস্ৰ জন্তুৰ ভয়ৰপৰা ব্ৰহ্ম কৰিব ৷৭৷

পানী সাঁচীকৰা ঠাইত কুৱা, পানী বধা বাঘ আৰু পদুৰী স্থাপন কৰিব; লগতে কুণ-
ফলৰ বাৰীও স্থাপন কৰিব ৷৮৷

ব্যাখহঁতে আব্দ কুকুৰ লৈ চিকাৰ কৰা চিকাৰীহঁতে অবশ্যত বিচৰণ কৰি ফুৰিব ॥১১॥ চোৰ বা শত্ৰু আহি ওলালে সিহঁতে শত্ৰু আব্দ ঢোল বজাই শত্ৰু কৰিব; নিজে ধৰা নিদিবলৈ পূৰ্বত বা গছত উঠিব অথবা বেগবান বাহনত উঠি গুচি আহিব ॥১০॥

শত্ৰু বা অবশ্যবাসী জনজাতীয় লোকৰ আগমনৰ সন্দেশ পালে পোহনীয়া পাৰ চবাইব যোগেদি মোহৰ মৰা চিঠি পঠিয়াই অথবা (দিনত) একেবাৰে ধোঁৱা সৃষ্টি কৰি আব্দ (বাৰ্ভ) একেবাৰে জুই জলাই বজাক জনাব ॥১১॥

চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষই দ্ৰব্য-বন আব্দ হস্তী-বনত থকা লোকসকলৰ জীৱিকাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰাব আব্দ বৰ্তনী (পথ-কৰ), চোৰ-ডকাইতৰপৰা নিৰাপত্তা, বেপাৰীসকলক বন্ধী সৈন্যৰ ম্বাৰা আগবঢ়াই অনা, গব্দ-ম'হৰ বন্ধণাবেন্ধণ আব্দ বেপাৰ-বাণিজ্য—এইবোৰৰ ব্যৱস্থা কৰাব ॥১২॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অধ্যাক-প্ৰচাৰ” নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “মুদ্রাধ্যাক; চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যাক” নামৰ চতুৰ্ভাষ্য (আব্দৰ্শ্যপৰপৰা ৫৫ভম) অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চত্ৰিংশ অধ্যায়

৫৫তম প্ৰকৰণ : সমাহৰ্তাৰ কাৰ্য

৫৫তম প্ৰকৰণ : গৃহস্থ, বেপাৰী আব্দ সম্ময়সীবেশী চোৰাংচোৱা

সমাহৰ্তাই দেশখনক চাৰি ভাগত বিভক্ত কৰি (প্ৰত্যেক বিভাগৰ) গাওঁবোৰ উৎকৃষ্ট, মধ্যম আব্দ নিকৃষ্টক্ৰমে তিনি শ্ৰেণীত ভগাই নিবন্ধ-পুস্তকত (Register) লিখিব—‘এইবোৰ গাওঁ নিম্নক, এইবোৰ গাওঁ সৈনিকৰ যোগান ধৰে আব্দ শস্য, পশু, নগদ টকা, বনজ সম্পদ, শ্ৰমিক আব্দ নিৰ্দিষ্ট খাজনা হিছাপে ইমানাৰ্থিন ৰাজহ’ ॥১॥ তেওঁৰ ম্বাৰা নিবন্ধ গোপ নামে বিৰয়াই পাঁচখন গাঁৱৰ সমষ্টি বা দহখন গাঁৱৰ সমষ্টিৰ ওপৰত তদাৰক কৰিব ॥২॥

তেওঁ সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰি গাওঁবোৰ পঞ্জীবন্ধ কৰিব, খেতি কৰা পথাৰ, খেতি নকৰা পথাৰ, বৰি মাটি, জলাভন মাটি, উদ্যান, শাক-পাচলি আব্দ ফুল-ফলৰ বাৰী, হাবিগান, বনিত মাটি, মঠ, মন্দিৰ, পুখুৰী, শ্মশান, জিৰণি-ঘৰ পানী-যোগানৰ ঘৰ, পুখাৰে, চৰণীয়া পথাৰ আব্দ বান্ধা-বাটৰ হিছাপ কৰি পথাৰবোৰ পঞ্জীবন্ধ কৰিব; এইদৰে (গাওঁবোৰৰ) সীমা আব্দ পথাৰ সম্পৰ্কে সীমা-চিহ্ন, অবশ্য আব্দ বাট-পথৰ পৰিমাণ, দাল আব্দ বিক্ৰী কৰি দিয়া মাটি, (বিধান, ঋণ আদি দি) বজাই অনুদ্ব্যহস্বৰূপে দিয়া মাটি আব্দ নিম্নক মাটিৰ হিছাপ ৰাখিব আব্দ কৰ দিয়া আব্দ কৰ নিৰ্দিষ্ট লোকসকলক গণি উলিয়াই ঘৰবোৰ পঞ্জীবন্ধ কৰিব ॥৩॥ এই ঘৰবোৰত চতুৰ্ভাষ্য লোক ইমানবোৰ, ইমানবোৰ খেতিয়ক, গব্দ-বৰীয়া, বেপাৰী, কাৰুজিল্পী, বনুৱা আব্দ ক্ৰীতদাস, দণ্ডেঙীয়া আব্দ চাৰিঠেঙীয়া প্ৰাণীৰ সংখ্যা ইমান আব্দ এই গাওঁবোৰৰপৰা ইমানাৰ্থিন নগদ ধন, শ্ৰমিক, কৰ আব্দ জৰিয়না আদায় হয়—(এইবোৰো পঞ্জীবন্ধ কৰিব) ॥৪॥ পৰিৱালৰ ব্ৰতিন্ধ আব্দ ভিৰোতাৰ দ্বাৰিত লৰা-ছোৱালীৰ সংখ্যা আব্দ বুঢ়া-বুঢ়ীৰ সংখ্যা, তেওঁলোকৰ কৰসল, আচাৰ-নীতি আব্দ অন্ন-বান্ধ সম্পৰ্কে সকলো কথা জানি ল'ব ॥৫॥

এই একে ধৰণে স্থানিক নামে বিভাগীয় বিষয়সমূহ (প্ৰত্যেক) চতুৰ্থ ভাগৰ কাৰ্য পৰিচালনা কৰিব ॥৬॥

গোপ আৰু স্থানিকসকলৰ প্ৰধান কাৰ্যালয়ত প্ৰদেষ্ঠাসকলে (চতুৰ্থ অধিকৰণত বৰ্ণিত) নিজস্ব কাৰ্য পৰিচালনা কৰিব আৰু বজাৰ (দিবলগীয়া) বাকী পৰি থকা কৰ আদায় কৰিব ॥৭॥

সমাহৰ্তাৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধৃত গৃহস্থবেশী চোৰাংচোৱাসকলে, ভেঙিলোকক ব'ত স্থাপন কৰা হয় সেই গাওঁবোৰৰ পথাৰ, ঘৰ আৰু পৰিমাণৰ সংখ্যা জানি ল'ব; (তদুপৰি) পথাৰৰ বৌলিকা তাৰ কালি আৰু তাত হোৱা শস্যৰ পৰিমাণ, ঘৰৰ বৌলিকা কোন ঘৰৰপৰা কিমান কৰ আদায় হয় আৰু কোন ঘৰে কৰ বেছাই পাইছে আৰু পৰিমাণৰ বৌলিক্য কোন পৰিমাণ কি বৰ্ণৰ আৰু কাৰ কি ব্যৱসায় এইবোৰ কথাও অৱগত হ'ব ॥৮॥ ভেঙিলোকে পৰিমাণবোৰৰ মূঠ জনসংখ্যা আৰু আৱ-বায় সম্পৰ্কেও বুজ ল'ব ॥৯॥ বিসকল লোক প্ৰদাসলৈ গৈছে আৰু বিসকল প্ৰদাসৰপৰা উলটি আহিছে, ভেঙিলোকৰ যোৱা আৰু অহাৰ কাৰণ, অবাহিত লোক-সকলৰো (বাসনাসক্ত, অমিতব্যয়ী আৰু নট-নৰ্তকী প্ৰভৃতি) প্ৰদাসলৈ যোৱা আৰু উলটি অহাৰ কাৰণ আৰু চোৰাংচোৱাসকলৰ কাৰ্য-কলাপ সম্পৰ্কেও সম্ভেদ ল'ব ॥১০॥

এইদৰে বেপাৰীবেশী চোৰাংচোৱাসকলে নিজ দেশৰ খনি, পদুখুৰী, বন, কাৰখানা আৰু খেতি-পথাৰত উৎপন্ন হোৱা বজাৰীয় পণ্যসমূহৰ মূল্য আৰু পৰিমাণৰ বুজ ল'ব ॥১১॥ জল-পথ বা স্থল-পথেদি অনা মূল্যবান আৰু কম মূল্যৰ বিদেশী পণ্য-সামগ্ৰীৰ কাৰাবাৰত (বজাই পাব লগীয়া) শুল্ক, বৰ্তনী (পথ-কৰ), আতিবাহিক (বকী সৈন্যৰ কাৰণে পাবলগীয়া শুল্ক), গদ্যদেৱ (পদলিচৰ খানাত দিবলগীয়া শুল্ক), তবদেৱ (পাৰ-ঘাটত দিবলগীয়া মাচুল), অংশ, থোৱা-বোৱাৰ খৰচ আৰু (বজাই) উপহাৰস্বৰূপে পোৱা বস্তুৰ পৰিমাণ জানি ল'ব ॥১২॥

এইদৰে সমাহৰ্তাৰ নিৰ্দেশক্ৰমে সম্যাসীবেশী (চোৰাংচোৱা) সকলে খোঁতৱক, গবু-বখীয়া, বেপাৰী আৰু অধ্যক্ষসকলৰ সাধুতা বা অসাধুতাৰ বুজ ল'ব ॥১৩॥

পদুৰি চোৰৰ বেশধাৰী (প্ৰদেষ্ঠাৰ) সহকাৰীসকলে মঠ, চতুৰ্পথ, জনশূন্য ঠাই, কুৱা, নদী, ডোঙা, তীৰ্থস্থান, আশ্ৰম, হাবি, পৰ্বত, বন আৰু জাবগত থাকি চোৰ আৰু শত্ৰু-পক্ষীৰ সাহসী লোকসকলৰ সেইবোৰ ঠাইত প্ৰৱেশ কৰা, থকা আৰু তাৰপৰা ওলাই যোৱাৰ কাৰণ অনুসন্ধান কৰিব ॥১৪॥

এইদৰে সমাহৰ্তাই সদায় উদ্যোগী হৈ দেশৰ গাওঁ-অঞ্চলৰ উদ্ধাৰস্থান ল'ব; (চোৰাংচোৱাৰ) সংস্থা সমূহেও গাওঁবোৰৰ ওপৰত চকু ৰাখিব; আকৌ সংগঠিত হোৱাৰ নিজ নিজ (সূচীয়া) কাৰণ থকা আন সংস্থা সমূহেও (গাওঁ অঞ্চলৰ ওপৰত চকু ৰাখিব) ॥১৫॥

কোটিজীৰ অৰ্ধশাল্য "অন্তক-ক্ৰান্ত" নামৰ দ্বিতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "সমাহৰ্তাৰ কৰ"; গৃহস্থ, বেপাৰী আৰু সম্যাসীবেশী চোৰাংচোৱা নামৰ পৰ্যায়ৰ (অনুষ্ঠানবিপৰীতা ৫৬৩ৰ) অধ্যায় সমাপ্ত।

বহুজিংশ অধ্যায়

৬৬তম প্রকরণ : নগরস্থানকৰ অভ্যন্তর-বিধি

সদাইর্ভাব দবে মার্গিকক (নগরস্থানকৰই) নগরৰ উদ্বাস্থান ল'ব ॥১॥ গোপ অৰ্থাৎ আশ্ৰয়িক
বিঘরাই দহোটা, কুৰিটা বা চাৰিগুণটা পৰিমাণৰ দায়িত্ব গ্রহণ কৰিব ॥২॥ তেওঁ তেওঁৰ সম্বন্ধিত
থকা হুদুনিহ-ভিক্সোভাসকলৰ জাতি, বংশ-পৰিচয় আৰু ব্যৱসায়ৰে সৈতে সংখ্যা নিৰূপণ
কৰিব আৰু তেওঁলোকৰ আয়-ব্যয়ো নিৰ্ণয় কৰিব ॥৩॥

এইদৰে স্থানিক সানে বিভাগীয় বিঘরাই সূচকিত নগৰ একোখনৰ এক-চতুৰ্থাংশৰ
উদ্বাস্থান কৰিব ॥৪॥

ধৰ্মশাস্তাৰ পৰিচালকসকলে ভিক্ষু, ব্রহ্মণ আদি পণ্ডিতসকলক (গোপ বা স্থানিকক
জনাই) ডাঙৰ থাকিবলৈ দিব; সম্যাসী আৰু বেদন্ত ব্রাহ্মণ হুদীল বিবাস হোৱা লোকসকলকো
ডাঙৰ (নিজ দায়িত্বত) থাকিবলৈ দিব পাৰে ॥৫॥ কাৰু, আৰু পিপ্পীসকলে নিজৰ (ব্যৱসায়ৰ)
লোকসকলক তেওঁলোকৰ কৰ্মস্থানত ৰাখিব পাৰে আৰু বৈশ্যবাসকলে নিজৰ নিজৰ কাৰু-
ক্ষেত্ৰত পৰুণপক থাকিবলৈ দিব পাৰে ॥৬॥ অস্থানত বা অলম্বিত পণ্য-সামগ্ৰী বিক্ৰী কৰা
নাইবা নিজৰ স্বয়ং নথকা পণ্য-সামগ্ৰী বিক্ৰী কৰা লোকৰ নাম (স্থানিক বা গোপক) জনাব ॥৭॥

যদু বেচোতা, কৰ্মা যদুই বেচোতা, ডাঙৰ বেচোতা আৰু গণিকাসকলে পৰিচিত লোকক
(নিজ নিজ ঠাইত) থাকিবলৈ দিব পাৰিব ॥৮॥ অতি ধৰ্মী আৰু দুঃসাহসিক কৰ্মকাৰী
লোকৰ কথা (স্থানিক বা গোপক) জনাব ॥৯॥

(পৰ্য্যব) কোনো আঘাত গোপনে চিকিৎসা কৰাওঁতা আৰু (গোপ বা হুদুকাৰক) অপৰাধ
খাওঁতা (বা প্ৰস্তুত কৰোঁতা) লোকৰ কথা গোপ আৰু স্থানিকৰ ওচৰত নিবেদন কৰিলে
চিকিৎসকে দোষ হাত এৰাব; (বি ধৰ্মত এনেধৰণে কাম সংঘটিত হয়, সেই) ধৰণে মালিকেও
(গোপ আৰু স্থানিকক জনালে দোষবশত হুদীত পাব), অন্যথাই তেওঁ সন্মানে দোষী হ'ব ॥১০॥
ভাৰা-ধৰণ মালিকে) কোন লোক গুচি গৈছে, কোন লোক আহিছে সেই কথা (গোপ আৰু
স্থানিকক) জনাব, নহ'লে বাতি সংঘটিত হোৱা কোনো অপৰাধৰ বাবে তেওঁ দায়ী হ'ব ॥১১॥
বাতি ভালে ভালে গলেও (প্ৰস্থানকাৰী আৰু আগমনকাৰী) লোকৰ বিষয়ে নজানোৱা ধৰণ
মালিকে) তিনি পল দণ্ড দিব লাগিব ॥১২॥

পণ্ডিত আৰু উৎপণ্ডিতসকলে (বাস্তাত আৰু বাস্তা নোহোৱা ঠাইত চলাচল কৰা চৈধ্য-
চোৱালসকলে) নগৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে শ্ৰীম্ভ, পুণ্ডৰিক, বৰ্ণনি আৰু অসামন্ত গাভ হুদ
থকা, লগত অনিষ্ট কৰিব পৰা বস্তন থকা, গধুৰ বোজাৰ আঁৰত লুকাই থকা, উদ্ভিগ্ন,
দীৰ্ঘলীয়াইকৈ চৌপলি বোৱা, পথপ্ৰদত্ত ক্লান্ত হোৱা অথবা অচিনাকি লোক দেখিলে স্বেচ্ছায়
কৰিব ॥১৩॥ এইদৰে নগৰৰ ভিতৰত জনশূন্য ঠাইত, কাৰখানাত, মন্দিৰ সোকাতে, চহৰতে,
কথা ব্ৰাহ্মণ বিক্ৰী কৰা ঠাইত, জুৱাৰীৰ আঁতাত আৰু ভিক্ষু, ব্রহ্মণ আদি থকা ঠাইত (উ
প্ৰকাৰৰ লোকৰ) ভালীচ কৰিব ॥১৪॥

শ্ৰীম্ভ-কালত (নগৰবাসীসকলে) জুইৰ প্ৰতি সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিব ॥১৫॥ বিঘৰী
চাৰি ভাগত ভাগলে ডাঙৰ মাজৰ চতুৰ্থ ভাগ দুটাত জুই জলোৱা ধৰণ এক পদৰ আঠ ভাগৰ
একটি অংশিত হ'ব ॥১৬॥ অথবা, (যেখন) বাহিৰত থকা-থকা কৰ্ম কৰিব ॥১৭॥ গাঁৱটো
(পানীৰ) কলত, এটা ডাঙৰ (পানীৰ) কলত, এডাল অথবা, একা দুটা, একা দুটা, এডাল

হাঁকুটি, এখন কটকট (এডাল দীঘল ঘৰিৰ আগত হাড়ৰ আঙুলিৰ লেখীয়া সোৰ দৰি
লগোৱা এবিধ বস্তু) আৰু এটা চামচৰ পানীৰ সোনা (ঘৰত) নাৰাখিলে (ঘৰৰ মালিকৰ)
এক পণৰ চাৰি-ভাগৰ এভাগ দণ্ড হ'ব ॥১৮॥ তুল আৰু কাঠেৰে ঢাকি থোৱা কস্তুৰীৰ (অৰ্থাৎ
এইবোৰেৰে ঢকা ঘৰৰ চালবোৰ) আঁতৰাই পেলাব লাগে ॥১৯॥ নাগৰিকে অগ্নিৰ স্মাৰ
জীৱিকা চলোৱা লোকসকলক একে ঠাইতে বসতি কৰাব ॥২০॥

ঘৰৰ মালিকসকলে বাতি একে ঠাইতে জ্বল যাম্বি নাথাকি (নিজ নিজ ঘৰৰ) সমুখৰ
দুৱাৰৰ ওচৰত থাকিব ॥২১॥

আলিবাটত, চতুৰপথত, (নগৰাদিৰ) প্ৰৱেশ-পথত আৰু ৰাজ-হাউলিৰ (অৰ্থাৎ কোণগৃহ,
কুপাগৃহ, কোন্ডাগাৰ, পণাগৃহ আৰু আৱুধাগাৰৰ) ভিতৰত হাজাৰ হাজাৰ পানীৰ কলহৰ
শাৰী থাকিব ॥২২॥

ঘৰত জুই লাগিলে যদি ঘৰৰ মালিকে জুই নুমাৰিলে লবি নাযায়, তেওঁৰ বাৰ পণ (দণ্ড
হ'ব) আৰু সেই ঘৰ ভাৰা কৰি থকা লোকে যদি (জুই নুমাৰিলে নাযায়) তেওঁৰ ছয় পণ
(দণ্ড হ'ব) ॥২৩॥

১. যদি (গৃহস্থৰ) অসতৰ্কতাৰ কাৰণে ঘৰত জুই লাগে, তেওঁৰ চৌৱন পণ দণ্ড হ'ব ॥২৪॥
গৃহদাহকাৰীক জুইত পুৰি মাৰিব ॥২৫॥

বাস্তাত ধূলি-মাটি পেলালে (এক পণৰ) আঠ ভাগৰ এভাগ দণ্ড হ'ব; বোকা-পানী
পেলাই বাট বন্ধ কৰিলে (এক পণৰ) চাৰি ভাগৰ এভাগ দণ্ড হ'ব ॥২৬॥ ৰাজ-আলিত (উক্ত
অপৰাধ কৰিলে) দণ্ড দুগুণ হ'ব ॥২৭॥

পুণ্যক্ষেত্ৰ, পানী থকা ঠাই, দেৱালয় আৰু ৰাজ-হাউলিত (কোণগৃহ আদিত) লোচ
কৰিলে (দণ্ডৰ পৰিমাণ ক্ৰমে) এক পণৰপৰা এক পণ এক পণকৈ বাঢ়ি যাব; পেচাব কৰিলে
ইয়াৰ আধা দণ্ড হ'ব ॥২৮॥ যদি ঔষধ, বোগ নাইবা উন্নয় কাৰণে (কোনোবাই শৌচ-পেচাব
কৰে) তেওঁ দণ্ডনীয় নহ'ব ॥২৯॥

মৰা মেকুৰী, কুকুৰ বা সাপ নগৰৰ ভিতৰত পেলাই দিলে তিনি পণ দণ্ড হ'ব; গাখ,
উট, খৰু, ঘোঁৰা আৰু গৰু-ঘ'হ আদিৰ মৰা শ পেলালে ছয় পণ দণ্ড হ'ব (আৰু) মানুহৰ
মৰা শ পেলালে পঞ্চাশ পণ দণ্ড হ'ব ॥৩০॥

মৰা শ নিয়া বাস্তা সলনি কৰিলে, নাইবা নগৰৰ স্মিথন দুৱাৰেদি মৰা শ উলিয়াই লিৰ
লাগে সেই দুৱাৰেদি নিনি আন দুৱাৰেদি নিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহা হ'ব ॥৩১॥ দুৱাৰ-
বখীয়া পুৰুষৰ (এইদৰে মৰা শ নিবলৈ দিয়া কাৰণে) দুশ পণ দণ্ড হ'ব ॥৩২॥ স্মাধানৰ
বাহিৰে আন ঠাইত মৰা শ (পুৰ্ণাতি) থলে আৰু পুৰিিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥৩৩॥

বাতি আবৃত্ত হোৱাৰ ছয় নালিকা পিছত আৰু শেষ হোৱাৰ ছয় নালিকা আগত বাতিৰ
দুৱো ভাগত ৰাজ-জুৰ (মানুহৰ চলাচল নিৰোধৰ সঙ্কেতস্বৰূপে বজোৱা বাদ্যবিশেষ)
(বজাব) ॥৩৪॥ তুৰ্ব-ধৱনি হোৱাৰ পিছত ৰাজ-জুৰৰ ওচৰত নিৰিখ্য সময়ত চলাচল কৰাৰ
কাৰণে—বাতিৰ প্ৰথম আৰু শেষ প্ৰহৰত এইদৰে চলাচল কৰিলে চোৱা এক পণ দণ্ড হ'ব,
মধ্য প্ৰহৰত কৰিলে ইয়াৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব আৰু (ৰাজ-জুৰৰ প্ৰাপ্তপৰ) ভিতৰত চলাচল
কৰিলে চাৰি গুণ দণ্ড হ'ব ॥৩৫॥

সপ্তহজক ঠাইত, সপ্তহজক চিন থকা কাৰণে বা আগতে কৰা অপৰাধৰ অৰ্থে
কোনো লোকক শাস্তাৰ কৰিলে তেওঁক প্ৰশ্ন কৰিব ॥৩৬॥ ৰাজ-হাউলিৰ ওচৰলৈ গলে আৰু

নগৰৰ দেৱাল আদিত উঠিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড হ'ব ॥৩৭॥ প্ৰসূতিৰ কাৰণে, চিকিৎসকক আনিবলৈ, কাৰো মৃত্যুৰ কাৰণে, লগত প্ৰদীপ লৈ, বানডু উঠি, নাগৰিকৰ তৰ্ফৰ পক্ষ অনুৰ পিছত, অভিনয় আদি চাবলৈ, আৰু অগ্নিকাণ্ড ঘটিলে (বাতি অসময়ত চলাচল কৰিলেও সেইবিলাক লোকক) গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব নালাগে: মোহৰ মৰা পৰিচয়-পত্ৰ লগত নিয়াসকলকো ধৰিব নালাগে ॥৩৮॥

(উৎসৱাদি উপলক্ষে বাধাহীনভাৱে) বিচৰণৰ (অনুন্নতি থকা) বাতি যদি কোনোৱে ছদ্মবেশ বা বিপৰীত (প্ৰদৰ্শৰে) ডিবোতাৰ আৰু ডিবোতাই প্ৰদৰ্শৰ) বেশ পিন্ধি ফুৰে, সম্যাসীৰ সাজ লৈ বিচৰণ কৰে নাইবা হাতত লাঠি বা অস্ত্ৰ লৈ অহা-বোৱা কৰে, তেনে মানুহক দোষ অনুসৰি দণ্ড বিহিব ॥৩৯॥

বাধা দিব নলগীয়া লোকৰ যাতায়াতত বাধা দিলে আৰু বাধা দিবলগীয়া লোকৰ যাতায়াতত বাধা নিদিলে (বাতি) নিষিদ্ধ সময়ত (চলাচল কৰা লোকৰ) বি দণ্ড হয় প্ৰহৰী-সকলকো সেই দণ্ড হ'ব ॥৪০॥ ডিবোতা যদি দাসী হয় তেনে ডিবোতাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰা কাৰণে (প্ৰহৰীৰ ওপৰত) প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰা হ'ব, যদি দাসী নহয় (অৰ্থাৎ গণিকা), তেনে ডিবোতাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড হ'ব, (দাসীয়ে হওক বা গণিকাই হওক) যদি কোনো প্ৰদৰ্শৰ ডিবোতা হয় তেনে ডিবোতাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড হ'ব আৰু কুলশ্ৰীৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে মৃত্যুদণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব ॥৪১॥

(প্ৰহৰীসকলে) যদি জ্ঞানবশতঃ বা অজ্ঞানবশতঃ কোনো লোকৰ প্ৰাণ বাতি সংঘটিত হোৱা কোনো অপৰাধৰ কথা নাগৰিকক নজনাৱ, তেওঁলোকৰ দোষৰ অনুৰূপ দণ্ড হ'ব: (প্ৰহৰীসকলৰ) ঘৃণি-বিচুতিৰ বাবেও দোষ চাই দণ্ড বিহিব ॥৪২॥

(নাগৰিকৰ কৰ্তব্য হৈছে) সদায় পানী-বোগানৰ স্থান, বাট-পথ, পানী বৈ হোৱাৰ ব্যৱস্থা (নলা আদি), আৰু পথ (সুৰঙ্গ আদি), বস্ত্ৰ (প্ৰাচীৰৰ কাৰৰ মাটিৰ ওখ ভেটি) প্ৰাচীৰ আৰু (অন্যান্য) বক্ষ-ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নজৰ বখা আৰু হেৰোৱা, পাহাৰি এৰি থৈ অহা আৰু পলাই বোৱা (গৰু আদি) সম্পত্তিৰ বক্ষণাবেক্ষণ কৰা ॥৪৩॥

বন্দীশালত থকা পিশু, বড়ো, বৃদ্ধীয়া আৰু অনাথসকলক (বজাৰ) জন্ম-নকটৰ দিনত আৰু প্ৰদীপা তিথিত ব্ৰুকাল কৰি দিৱ ॥৪৪॥ বিসকল উপায় চৰিত্ৰৰ লোক অথবা বিসকল চুহুৰি প্ৰাণ আৰম্ভ তেনে বন্দীয়ে নিষ্কল দিব পাৰে (অৰ্থাৎ ফাটেক খটোৰ সলনি অৰ্ধদণ্ড দি ব্ৰত হ'ব পাৰে) ॥৪৫॥

প্ৰতিদিনে বা প্ৰতি পাঁচ দিনৰ মূৰে মূৰে কাৰ কৰাই লৈ, কৃত্তিক দণ্ড দি বা সল্ল টক লৈ অনুন্নত লেখুৱাই (অৰ্থাৎ অৰ্ধদণ্ড বা নিষ্কলৰ প্ৰাণ) কৰেদীবিলাকক ব্ৰুকাল কৰি দিব ॥৪৬॥

নতুনকৈ বজাৰ জাত হ'লে, ব্ৰহ্মাৰম্ভৰ আভিষেক উপলক্ষে অথবা (বজাৰ) পুৰণক হ'লে কৰেদীবিলাকক বক্ষণবন্দ্য ব্ৰুকাল কৰি দিয়াৰ বিধান আছে ॥৪৭॥

চৌতালীয়া অৰ্ধদণ্ডৰ অৰ্ধদণ্ড-প্ৰকাৰ মানৱ শিক্তিৰ অধিকৰণ অৰ্ধদণ্ড 'সম্ভাৰণকৰণ' অৰ্ধদণ্ড-বিধি মানৱ অধিকৰণ (অন্যভাৱতঃ ৫৭৪) অৰ্ধদণ্ড, অৰ্ধদণ্ড।

এইবিধিত চৌতালীয়া অৰ্ধদণ্ডৰ অৰ্ধদণ্ড-প্ৰকাৰ মানৱ শিক্তিৰ অধিকৰণ বৰ্ণিত হয়।

তৃতীয় অধিকৰণ কৰ্মস্বাৰী (বিচাৰক-সম্পৰ্কীয়)

প্ৰথম অধ্যায়

৫৭তম প্ৰকৰণ : ব্যৱহাৰ-স্থাপনা [লেন-দেনৰ (সিম্বতা-অসিম্বতা-সম্পৰ্কীয়) নিৰ্ণয়]

৫৮তম প্ৰকৰণ : বিবাহ-পৰ্য্যন্ত নিৰ্ণয়

লেনৰ সীমান্তবৰ্তী চকী, সংগ্ৰহণ (দহখন গাৱঁৰ অধিপতিৰ কাৰ্যালয় থকা সদৰ ঠাই), স্ৰোণবুৰ (চাৰি খ গাৱঁৰ অধিপতিৰ কাৰ্যালয় থকা সদৰ ঠাই) আৰু স্থানীয় (আঠখন গাৱঁৰ অধিপতিৰ কাৰ্যালয় থকা সদৰ ঠাই) সমূহত তিনিজন বিচাৰকে—তিনিও মন্ত্ৰী (মন্ত্ৰীৰ পদ-মৰ্যাদাবিধিট—লেন-দেন সম্পৰ্কীয় মোকদ্দমাৰ বিচাৰ কৰিব ॥১॥

(তেওঁলোকে) যিবোৰ লেন-দেন (একপক্ষৰ) অনুপস্থিতিত হয়, যিবোৰ ভিতৰত হয়, বাতি হয়, অব্যাহত হয়, বিবোধিত হ'ল থাকে, যিবোৰ গোপনে কৰা হয় তেনে লেন-দেন অবৈধ বুলি ঘোষণা কৰিব ॥২॥ যিয়ে (এনেকুৱা লেন-দেন) কৰে বা আনৰ হতুৱাই কৰায় তেওঁৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব ৩০॥ সাক্ষীসকলৰ প্ৰত্যেকৰ বৈলিকা এই দণ্ডৰ আধা হ'ব ॥৪॥ বিশ্বস্ত লোকৰ বৈলিকা (অৰ্থাৎ যিসকলে এনেকুৱা লেন-দেন অবৈধ বুলি নাজানি সাধুভাৱে তাৰ পক্ষভুক্ত হয়) অৱশ্যে, লেন-দেন অসিম্ব যোৱাত হ'ব (অৰ্থাৎ অতিৰিক্ত দণ্ড নহ'ব) ॥৫॥

কোনো কষ্ট কৰুৱা বাধি (সেই বস্তু) চকুৰ আঁতৰত থকাত যি কপ-গ্ৰহণ হয়, অথবা (এটা পক্ষ বা বস্তু) আগত নথকাও হোৱা লেন-দেন যদি নিৰ্ণেয় বুলি গৃহীত হয়, সি সিম্ব হ'ব ॥৬॥

যিবোৰ ভিতৰত হোৱা লেন-দেনো সিম্ব বুলি গণ্য হ'ব যদি সেই লেন-দেন পৈত্ৰিক সম্পত্তি, ন্যাস, গাজিত ধন আৰু বিবাহ সম্পৰ্কীয় হয়, (অথবা) যিবোৰ বাহিৰ নোহোৱা ভিতৰতাই কৰা বা মন অসম্ব নোহোৱা বোপীয়ে কৰা হয় ॥৭॥

বাতি কৰা লেন-দেন (হ'লেও) যদি সি কলেবে বস্তু কাটি সোৱা, অসং অতিপ্ৰায়েৰে বৰত প্ৰক্ষেপ কৰা, কাজিয়া-পেটাল বা ৰাজ-আজ্ঞা বিৰুদ্ধক হয়, অথবা আগ বাতি ব্যৱসায় কৰা লোকৰ শ্ৰাবা (গণিকা, ব্ৰহ্ম লোকালী আদিৰ শ্ৰাবা) সম্পৰ্কিত হয়, তেনেহ'লে সি সিম্ব হ'ব ॥৮॥

বোপাবীৰ দল, গৰু-বখীয়া, আশ্ৰমবাসী, ৰাখ, চাৰণ—এইসকলৰ হাজত কেৱলোৱাই অব্যাহত থকা অৱস্থাত লেন-দেন কৰিলে অব্যাহত কৰা লেন-দেন সিম্ব হ'ব ॥৯॥

গোপন উপায়ৰ শ্ৰাবা জীৱিকা চলোৱা লোকসকলৰ হাজত হ'লবুদ লেন-দেন হ'লে সি সিম্ব হ'ব ॥১০॥

গোপন সন্মতৰ বৈলিকা গোপন লেন-দেন হ'লে সি সিম্ব হ'ব ॥১১॥

এইবোৰৰ বাহিৰে আন (লেন-দেন) সিম্ব নহ'ব; পিতৃৰ আশ্ৰয়ত থকা পুত্ৰ, পুত্ৰৰ আশ্ৰয়ত থকা পিতৃ, পিতৃকালকৰণ বাহিৰ কৰি দিয়া প্ৰাক্ত, পৈত্ৰিক সম্পত্তিৰ (সিম্ব) অংশ বিভক্ত নোহোৱা কৰ কৰণীয়া পুত্ৰ, স্ত্ৰীৰ বা পুত্ৰৰ আশ্ৰিত ভিয়েজ, ক্ৰীতবল জ আদি স্বৰূপে থকা লোক, লেন-দেন কৰাৰ উপবৃত্ত থকা সোপোজ (অৱসানক) বা লেন-দেন কৰিব পৰা বস্তু অতিৰিক্ত হোৱা (খতি বস্তু) থকাক, অস্বাৰী আক্ৰান্ত লোক, অস্বাৰী, ইতিহাস-বীৰহীন (কল, যোৱা আদি) আৰু বিপন্নলন্ত লোক—এইসকল লোকে কৰা লেন-দেনো অসিম্ব;

অৱশ্যে এনেকুৱা লোকেও যদি লেন-দেনৰ (বিশেষ) অধিকাৰ লাভ কৰে, ভেটিয়া সি সিখ হ'ব॥১২॥ সকলো প্ৰকাৰ লেন-দেনকাৰীৰ মাজতো ক্ৰোধৰ বশীভূত, বিপন্ন, হাডাল, বলিয়া বা আনৰ অধীন লোকে কৰা লেন-দেন অসিদ্ধ॥১৩॥ এনেকুৱা (অসিদ্ধ) লেন-দেন যিহে কৰে, আনৰ হতুৱাই কৰাৰ নাইবা তাৰ সাক্ষী হয়, সেইসকলৰ ওপৰত স্বাৰ্থবিহিত পৃথক পৃথক দণ্ড হ'ব॥১৪॥

নিজ নিজ সমষ্টিৰ মাজত সম্পাদিত সকলো প্ৰকাৰ লেন-দেনেই কিন্তু উপযুক্ত ঠাই আৰু সময়ত কৰিলে, বস্তুৰ ওপৰত নিজৰ নিজৰ স্বত্ব থাকিলে, সকলো প্ৰকাৰ আনুষ্ঠানিকতা সম্পূৰ্ণভাৱে পালন কৰিলে, নিৰ্ভৰযোগ্য প্ৰমাণ থাকিলে আৰু (বস্তুৰ) আকৃতি, লক্ষণ, পৰিমাণ আৰু গুণ প্ৰত্যক্ষ হ'লে সিখ হ'ব॥১৫॥ সকলো প্ৰকাৰ লেন-দেনৰ ক্ষেত্ৰতে (আগেয়ে কৰা কাকত-পত্ৰতকৈ) পিছৰ কাকত-পত্ৰ অধিক বলবৎ হ'ব, কিন্তু (কোনো বস্তু কোনো মানুহৰ ওচৰলৈ লৈ যাবলৈ দিয়া) আদেশ আৰু আধিৰ ক্ষেত্ৰত এই নিয়ম নাখাটিব (অৰ্থাৎ এই দুই বিষয়ৰ লেন-দেনত আগতে কৰা দলিলেই বলবৎ থাকিব)॥১৬॥

লেন-দেনৰ (সিদ্ধতা-অসিদ্ধতা সম্পৰ্কীয়) নিৰ্ণয় ইয়াতে শেষ হ'ল॥

বছৰ, ঋতু, মাহ, পক্ষ, দিন, কাৰ্যালয়, স্থান আৰু ঋণৰ উল্লেখ কৰি, উপযুক্ত জামিন দিয়া বাদী আৰু প্ৰতিবাদীৰ দেশ, গাওঁ, জাতি, গোৱ, নাম আৰু ব্যৱসায় লিখি তেওঁলোকক কৰা প্ৰশ্নবোৰ (উত্তৰেৰে সৈতে) বিষয়ৰ ক্ৰম অনুসৰি লিখি যাব॥১৭॥ আৰু লিখি লোৱা কৰ্মাৰ্থিন পৰীক্ষা কৰি চাব॥১৮॥

(মোকদ্দমাৰ বাদী বা বিবাদী যিয়ে) লিখি লোৱা বিবাদৰ বিষয় এৰি আন বিবাদৰ বিষয়ৰ উত্থাপন কৰে, আগেয়ে কোৱা কথাৰ লগত পিছৰ কথাৰ সম্বন্ধ নাৰাখে, বিবৃদ্ধ পক্ষৰ প্ৰতিবাদ কৰিব নলগীয়া কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰি মনে মনে থাকে, প্ৰমাণ দিম বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিও দিবলৈ কলে নিদিয়ে, দুৰ্বল প্ৰমাণ বা মিছা প্ৰমাণ উত্থাপন কৰে, যি প্ৰমাণ দিব বুলি কয় তাক নিদি বেলেগ প্ৰমাণ দিয়ে, বেতিয়া প্ৰমাণ উপস্থাপিত হয় 'কথা সেইটো নহয়' বুলি সাক্ষীৰ উক্তি অস্বীকাৰ কৰে, সাক্ষীয়ে প্ৰমাণিত কৰা কথা গ্ৰহণ নকৰে, যি ঠাইত কথা কোৱা নিষেধ তালৈ গৈ সাক্ষীসকলৰ লগত গোপনে কথা হয়—এইবোৰ মোকদ্দমাত পৰাজিত হোৱাৰ কাৰণ॥১৯॥

মোকদ্দমাত পৰাজিত হ'লে (ঋণৰ টকাৰ) এক পঞ্চমাংশ জৰিমনা হ'ব॥২০॥ যিয়ে (অভিযোগ) স্বীকাৰ কৰে তেওঁৰ (ঋণৰ) এক-সপ্তমাংশ জৰিমনা হ'ব॥২১॥

প্ৰতিজন পদুৰৰ (বিচাৰকৰ ডলতীয়া ভূতৰ) বেতন হ'ব (এক পক্ষ) আঠ ডালৰ এডাল॥২২॥ বাটেত থোৱা খৰচ (সেই সময়ত চলিত) বস্তুৰ মূল্য অনুসৰি হ'ব॥২৩॥ এই দুয়ো প্ৰকাৰ খৰচকে পৰাজিত পক্ষই বহন কৰিব॥২৪॥

কাজিয়া, বলপূৰ্বক বস্তু অপহৰণ আৰু বশিকৰণৰ দ্বাৰা সম্ভাৱ্য সকলোত বিষয়ত যাহিহে আন কথাত অভিযুক্ত হোৱাৰানে ওলোটা অভিযোগ দাখিল কৰিব সেৱাবে॥২৫॥ অভিযুক্তৰ বিৰুদ্ধে (আন বেলেগ পক্ষই) অভিযোগ আনিব সেৱাবিব॥২৬॥

অভিযোগকাৰীক (অভিযুক্তই) কোনো উক্ত দিহে, দিনটোৰ ভিতৰত কোনো প্ৰকৃতক নিদিয়ে মোকদ্দমা তেওঁৰ বিৰুদ্ধে যাব॥২৭॥ কাক, অভিযোগকাৰীয়েই কি ক'ব হাতত ল'ব লাগে, তাক (সোৱণে) ঠিক কৰি ক'ব, অভিযুক্তই নহয়॥২৮॥ অভিযুক্তই যদি উক্ত দিহে তেওঁক তিনি দিন বা (প্ৰয়োজন বুলি) সাতদিন সময় (দিব)॥২৯॥ ডল পিছৰ (বিজয়ক) তিনিবপৰা বাৰ পক্ষ ভিতৰত তেওঁক জৰিমনা কৰিব॥৩০॥ যদি তিনি পক্ষ অতীত হৈ

যেহাতো তেওঁৰপৰা উত্তৰ পোৱা নাযায়, তেতিয়া (বিচাৰকে) তেওঁৰ ওপৰত মোকদ্দমাত
হাৰিলে যি দণ্ড হয় সেই দণ্ড বিহি তেওঁৰ বয়-বন্তু (কতিপূৰণ) হিছাপে অভিযোক্তাক দিব;
অৱশ্যে ব্যৱসায়ৰ সা-সজ্জাবোৰ দিব নোৱাৰিব॥৩১॥ সেই একে দণ্ডই পলাই যোৱা অভি-
যুক্তৰ ওপৰতো প্ৰয়োগ কৰিব॥৩২॥ অভিযোক্তা যদি পলাই যায়, লগে লগেই মোকদ্দমাত
তেওঁৰ পৰাজয় হ'ব॥৩৩॥

সাক্ষ্য দিয়াৰ পিছত যদি কোনো লোক মৃত্যুৰ মুখত পৰে বা বিপদগ্ৰস্ত হয়, তেওঁৰ
উক্তিক কোনো মূল্য নহ'ব॥৩৪॥ (জয়ী) অভিযোক্তাই দণ্ড দি (কতিপূৰণ আদি দিবলৈ
অসমৰ্থ) অভিযুক্তৰ স্ৱাৰা কাম কৰাই ল'ব পাৰে॥৩৫॥ অথবা, অভিযুক্তই ইচ্ছা কৰিলে
(কোনো লোকক) আধি (বন্ধক) বাখিব পাৰে॥৩৬॥ নাইবা, (বিচাৰকে) ভৃত-প্ৰেত নালক
মন্ত্ৰৰ স্ৱাৰা (অভিযোক্তাক) বন্ধা কৰি কামৰ স্ৱাৰা তেওঁৰ কতিপূৰণ কৰিব পাৰে; কিন্তু
অভিযুক্ত ব্ৰাহ্মণ হলে তেওঁৰ হতুৱাই কাম কৰাই ল'ব নোৱাৰিব॥৩৭॥

যেতিয়া সকলো ধৰ্ম নষ্ট হোৱাৰ উপক্ৰম হয়, চাৰি বৰ্ণ আৰু চাৰি আশ্ৰমৰ লোকৰ
আচাৰ-নীতি বন্ধা কৰা কাৰণে বজা এই পৃথিৱীত ধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্তক হয়॥৩৮॥

প্ৰত্যেক বিবাদৰ বিষয়ৰে চাৰিটা পাদ থাকে—ধৰ্ম(আইন), ব্যৱহাৰ (লেন-দেন), লোকাচাৰ
আৰু ৰাজ-শাসন; (এইবোৰৰ) পিছৰটোৱে আগৰটোক প্ৰতিবেধ কৰে॥৩৯॥

এইবোৰৰ মাজত ধৰ্মৰ আধাৰ সত্য, ব্যৱহাৰ নিৰ্ভৰ কৰে সাক্ষীৰ ওপৰত, লোকাচাৰ
নিৰ্ভৰ কৰে সচৰাচৰ মানুহে কি মত পোষণ কৰে তাৰ ওপৰত আৰু আনহাতে বজাৰ আজ্ঞাই
ৰাজ-শাসন॥৪০॥

ধৰ্ম অনুসৰি প্ৰজা পালনকাৰী বজাই স্বধৰ্মৰ স্ৱাৰা স্বৰ্গলৈ যায়; যি বজাই (প্ৰজা)
পালন নকৰে, বা বিয়ে (প্ৰজাক) অনাৱৰ্তকৈ দণ্ড দিয়ে তেওঁৰ বিপৰীত ফল লাভ হয়॥৪১॥

কাৰণ, বজাই পুত্ৰ আৰু শত্ৰুক দোষ চাই সমানে দণ্ড বিহিলে কেৱল দণ্ডই ইহলোক আৰু
পৰলোক বন্ধা কৰিব পাৰে॥৪২॥

কাৰণ, বজাই ধৰ্ম, ব্যৱহাৰ, লোকাচাৰ আৰু চতুৰ্থতে ন্যায়ৰ (শাসনৰ) স্ৱাৰা অনুশাসন
কৰি চাৰি সীমালৈকে বিস্তৃত পৃথিৱী জয় কৰিব পাৰে॥৪৩॥

লোকাচাৰ বা ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কীয় কোনো বিষয়ৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ লগত বিৰোধ উপস্থিত হ'লে
(বজাই) ধৰ্মৰ স্ৱাৰা বিষয়ৰ সিদ্ধান্ত কৰিব॥৪৪॥

যেতিয়া ধৰ্ম-বিষয়ত ৰাজ-শাসনৰ লগত ধৰ্ম-শাস্ত্ৰৰ (কোনো বাক্যৰ) বিৰোধ উপস্থিত
হয়, তেতিয়া ৰাজ-শাসনেই বলৱৎ হ'ব, কাৰণ তেতিয়া (শাস্ত্ৰৰ) বাক্য লোপ পাব (অৰ্থাৎ
বাহাল নাথাকিব)॥৪৫॥

(স্পষ্টভাৱে) বৃদ্ধি পোৱা অপৰাধ, (অপৰাধীৰ) নিজৰ স্বীকাৰোক্তি, নিজ পক্ষ আৰু
বিৰোধী পক্ষক কৰা প্ৰশ্ন (আৰু উত্তৰ) পোনপটী, বৃদ্ধি-প্ৰদৰ্শন আৰু লপথ-গ্ৰহণ—এই-
বোৰৰ স্ৱাৰা কোনো বিবাদৰ মীমাংসা কৰিব পাৰি॥৪৬॥

আগেয়ে কোৱা আৰু পিছে কোৱা কথাৰ মাজত বিৰোধ হ'লে, সাক্ষী দেৱী হলে আৰু
কামাণ্ডব্যৰ বকীপুৰুষৰ ওচৰপৰা পলাই গলে পৰাজয় হোৱা বৃদ্ধিৰো কথা কৰিব॥৪৭॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মশাস্ত্ৰ” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ব্যৱহাৰ-শাসন” আৰু “বিবাদ-
পদ্ধতি” নামৰ প্ৰথম (অনুষ্ঠানপৰা ৫৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

দ্বিতীয় অধ্যায়

৯৫তম প্ৰকৰণ : বিবাহ-সম্পৰ্কীয়

(১) বিবাহ-বিধি; (২) স্ত্ৰীধন-ব্যৱস্থা, (৩) আৰিবেদনিক (স্বিতীয় বাৰ বিয়া কৰোৱা কাৰণে পত্নীক লোপ হোৱা সম্পৰ্ক)

বিয়াৰ পিছৰপৰাই সকলো প্ৰকাৰ আদান-প্ৰদান আৰম্ভ হয়॥১॥

ছোৱালীক (অলঙ্কাৰেৰে) সজাই-পৰাই (বৰৰ হাতত) সম্প্ৰদান কৰাকে ব্ৰাহ্ম বিবাহ বোলে॥২॥ (বৰ-কন্যাই) একেলগে ধৰ্মাচৰণ কৰাৰ সংকল্প লৈ কৰা বিয়াক প্ৰাজ্ঞাপত্য বিবাহ বোলে॥৩॥ (বৰৰপৰা) এহাল গৰু লৈ ছোৱালী বিয়া দিলে সেই বিয়াক আৰ্ঘ্য বিবাহ বোলে॥৪॥ যজ্ঞবেদীত ঋত্বিকক ছোৱালী সম্প্ৰদান কৰাক দৈব বিবাহ বোলে॥৫॥ (বৰ-কন্যা) উভয়ে নিজ ইচ্ছাৰে মিলিত হোৱাক গান্ধৰ্ব বিবাহ বোলে॥৬॥ বৰৰপৰা টকা-পইচা লৈ ছোৱালী দিয়াক আসুৰ বিবাহ বোলে॥৭॥ জোৰকৈ ছোৱালী নিলে তাক ৰাক্ষস বিবাহ বোলা হয়॥৮॥ শূদ্র থকা অথবা নিচাত বিভোৰ হৈ থকা অৱস্থাত ছোৱালী (অপহৰণ কৰি) নিয়াক পৈশাচ বিবাহ বোলে॥ ৯॥

(উক্ত আঠ প্ৰকাৰ বিয়াৰ ভিতৰত) প্ৰথম চাৰি প্ৰকাৰ বিবাহ বিধি-সম্মত, কিয়নো তাত পিতৃৰ সম্মতি থাকে; বাকী চাৰি প্ৰকাৰো পিতৃ-মাতৃ উভয়েৰে সম্মতি সাপেক্ষে বিধি-সম্মত॥১০॥ কাৰণ, তেওঁলোকে ছোৱালীৰ গা-ধন লয়, এজনৰ অৱতৰমানত আনজনে লয়॥১১॥ (ইয়াৰ বাহিৰেও) আন স্বিতীয় প্ৰকাৰ গা-ধন ছোৱালীয়ে পাব॥১২॥

সকলোৱে (বৰৰ বাহিৰে অন্যান্য বন্ধু-বান্ধৱে) প্ৰীতিৰে দিয়া দান নিষিদ্ধ নহয়॥১৩॥ বিবাহ-বিধিৰ ইয়াতে অন্ত পৰিল।

(ছোৱালীৰ প্ৰাপ্য) স্ত্ৰীধন দুই প্ৰকাৰ—(১) বৃত্তি (অৰ্থাৎ ভৰণ-পোষণৰ অৰ্থে দিয়া মাটি-বাৰী, টকা-পইচা) আৰু (২) আৰম্ভ্য (অৰ্থাৎ অলঙ্কাৰ-পাতি)॥১৪॥ বৃত্তিৰূপ স্ত্ৰীধন দুহেজাৰ (পণ) পৰ্যন্ত হ'ব পাৰে; আৰম্ভ্যৰূপ স্ত্ৰীধনৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণ নাই॥১৫॥

যদি কোনো তিৰোতাই সেই স্ত্ৰীধন পুতেক-বোৱাৰীয়েকৰ ভৰণ-পোষণৰ অৰ্থে খৰচ কৰে, অথবা (স্বামী) প্ৰৱাসত থকা কাৰণে ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা নথকাত নিজে ভোগ (খৰচ) কৰে, তেনেহ'লে সেই তিৰোতাৰ একো দোষ নহয়; বিপদ-বিঘিনি, বোমাৰ-আজাৰ আৰু দুৰ্ভিক্ষৰ প্ৰতিকাৰকল্পে বা স্বৰ্গকাৰ্যত স্বামীয়ে খৰচ কৰিলে তেওঁৰো কোনো দোষ নহয়; দুটা সন্তান জন্ম হ'লে পতি আৰু পত্নী উভয়ে মিলি খৰচ কৰিলেও কোনো দোষ নহয়॥১৬॥ (ব্ৰাহ্ম আদি চাৰি প্ৰকাৰ) ধৰ্মানুকূল বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত সেই ধন (স্বামীয়ে) তিনি বছৰ খৰচ কৰাৰ পাছত (তিৰোতাই) কোনো আপত্তি কৰিব নোৱাৰে॥১৭॥ গান্ধৰ্ব আৰু আসুৰ বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত খৰচ কৰিলে (স্বামীয়ে) সূতৰেৰে সৈতে সেই ধন ওভোতাই দিব লাগিব আৰু ৰাক্ষস আৰু পৈশাচ বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত, ধন খৰচ কৰিলে চুৰি-অপৰাধত দণ্ডিত হ'ব॥১৮॥

স্বামীৰ মৃত্যু হ'লে, ধাৰ্মিক জীৱন ৰূপন কৰিব খোজা স্ত্ৰীয়ে ভৌতিয়াই বৃত্তি আৰু অলঙ্কাৰৰ অধিকাৰী হোৱাৰ উপৰিও অৱশিষ্ট গা-ধনো লাভ কৰিব॥১৯॥ এইবোৰ গ্ৰহণ কৰি যদি সেই তিৰোতাই আকৌ পতি বৰণ কৰে, তেনেহ'লে সূতৰেৰে সৈতে সেই দুয়োবিধ ধন ওভোতাই দিব লাগিব॥২০॥ যদি সেই বিধবা তিৰোতাই সন্তানান্বিৰ্ণী হৈ পুনৰ বিয়াত

সোমায়, তেতিয়া বিয়াৰ সময়ত শহুৰেক আৰু (আগৰ) স্বামীয়ে দিয়া ধন লাভ কৰিব পাৰিব ॥২১॥ পুনৰ বিবাহৰ কাল আৰি 'দীৰ্ঘকালীন প্ৰবাস' প্ৰকৰণত (৩।৪।৩৭-৪২) ব্যাখ্যা কৰিম ॥২২॥ শহুৰেকৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে যদি বিধবাই পুনৰ পতি গ্ৰহণ কৰে, তেনেহ'লে শহুৰেক আৰু (আগৰ) স্বামীয়ে দিয়া ধনৰপৰা বঞ্চিত হ'ব ॥২৩॥

যদি নিজৰ জ্ঞাতিৰ হাতৰপৰা বিধবাক বলপূৰ্বক লৈ যোৱা হয়, তেনেহ'লে (নতুন বিবাহৰ সম্পৰ্কত হোৱা) জ্ঞাতিসকলে সেই তিৰোতাই শহুৰেক আৰু (আগৰ) স্বামীৰপৰা পোৱা ধন ফিৰাই দিব ॥২৪॥ যদি বিধবাই ন্যায়সংগতভাৱে পুনৰ পতি বৰণ কৰে, সেই পতিয়ে তেওঁৰ ধন ৰক্ষা কৰিব ॥২৫॥

শ্বিতীয় বাৰ পতি গ্ৰহণকাৰিণী বিধবা (আগৰ) স্বামীয়ে দিয়া সম্পত্তিৰপৰা বঞ্চিত হ'ব ॥২৬॥ ধাৰ্মিক জীৱন ৰূপন কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা বিধবাই (মৃত) স্বামীৰ সম্পত্তি ভোগ কৰিব পাৰিব ॥২৭॥ পুতেক থকা বিধবাই যদি আকৌ বিয়াত সোমায়, তেওঁ স্ত্ৰীধনৰপৰা বঞ্চিত হ'ব ॥২৮॥ সেই স্ত্ৰীধন পুতেকহ'তে পাব ॥২৯॥ পুতেকহ'তৰ ভৰণ-পোষণৰ কাৰণে যদি বিধবাই বিয়াত সোমায়, তেনেহ'লে পুতেকসকলৰ কাৰণে তেওঁ স্ত্ৰীধনৰ বৃদ্ধি সাধন কৰিব লাগিব ॥৩০॥

যি তিৰোতা বহুসংখ্যক স্বামীৰ স্ৱাৰা বহু পুত্ৰৰ জননী, তেওঁ সেই সেই স্বামীয়ে দিয়া স্ত্ৰীধন সেই সেই স্বামীৰ পুত্ৰৰ কাৰণে সংৰক্ষিত কৰিব লাগিব ॥৩১॥

পুনৰ্বিবিহিতা বিধবাই নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি খৰচ কৰিবলৈ পোৱা স্ত্ৰীধনো পুতেকহ'তৰ নামত দিব লাগিব ॥৩২॥

যদি পুত্ৰহীনা বিধবাই স্বামীৰ অনুগতা হৈ তেওঁৰ শয্যা ৰক্ষা কৰে (অৰ্থাৎ পত্যন্তৰ গ্ৰহণ নকৰে) তেওঁ মৃত্যু-কাল পৰ্যন্ত গৃহজনৰ ওচৰত থাকি স্ত্ৰীধন ভোগ কৰিব পাৰিব ॥৩৩॥ কাৰণ আপদৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰাৰ কাৰণেই স্ত্ৰীধন ॥৩৪॥ বিধবাৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ স্ত্ৰীধন (আন) উত্তৰাধিকাৰীৰ হাতলৈ যাব ॥৩৫॥

স্বামী জীয়াই থাকোঁতে যি তিৰোতাৰ মৃত্যু হয়, তেওঁৰ স্ত্ৰীধন পুতেক-জীয়েকহ'তে ভাগ কৰি ল'ব; পুতেক নাথাকিলে জীয়েকহ'তে ভাগ কৰি ল'ব; জীয়েকো নাথাকিলে স্বামীয়ে পাব ॥৩৬॥ গা-ধন, বিয়াৰ পিছত পোৱা ধন আৰু আত্মীয় স্বজনৰে দিয়া আন বস্তুবোৰ আত্মীয়-স্বজনসকলে পাব ॥৩৭॥

স্ত্ৰীধন-সম্পৰ্কীয় বিধান ইয়াতে শেষ হ'ল।

তিৰোতাই যদি সন্তান প্ৰসৱ নকৰে, পুত্ৰহীনা হয় অথবা বধ্যা হয়, স্বামীয়ে আঠ বছৰ কাল অপেক্ষা কৰিব; মৃত্যুবৰ্ষা হ'লে দহ বছৰ অপেক্ষা কৰিব, আৰু কেৱল কন্যা সন্তান জন্ম দি থাকিলে বাৰ বছৰ অপেক্ষা কৰিব ॥৩৮॥ তাৰ পিছত যদি তেওঁ পুত্ৰ কামনা কৰে, শ্বিতীয় বাৰ বিয়া কৰাৰ পাৰে ॥৩৯॥ এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম কৰিলে (অৰ্থাৎ নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ আগেয়ে দাব পৰিগ্ৰহ কৰিলে) তেওঁ গা-ধন, স্ত্ৰীধন আৰু ইয়াৰ আধা মূল্য নতুনকৈ বিয়া কৰোৱাৰ কতিপূৰণ হিছাপে দিব লাগিব আৰু চৌদিশ পণ পৰ্যন্ত দণ্ড ভৰিব ॥৪০॥

আগৰ পত্নীক তেওঁৰ গা-ধন আৰু স্ত্ৰীধন দি (আৰু) যদি গা-ধন আৰু স্ত্ৰীধন নাথাকে সেই পৰিমাণৰ পুনৰ্বিবিহৰ কতিপূৰণ দি আৰু যথাযোগ্য ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা কৰি স্বামীয়ে কেবাজনো তিৰোতাও বিয়া কৰাৰ পাৰে ॥৪১॥ কাৰণ পুত্ৰ জন্ম দিয়াৰ কাৰণেই তিৰোতাৰ প্ৰয়োজন ॥৪২॥

পত্নীসংকল একে সময়তে ঋতুমতী হ'লে বিয়াৰ কাল অনুসৰি আগেয়ে বিবাহিতা পত্নীত অথবা পুত্ৰ জীৱিত থকা পত্নীত প্ৰথমে উপগত হ'ব॥৪৩॥

ঋতু গোপন কৰিলে অথবা ঋতুকালত উপস্থিত নহ'লে ছিয়ামস্বৈ পণ দণ্ড ভাৰব লাগিব॥৪৪॥

যি তিৰোতা পুত্ৰৱতী (একাধিক পুত্ৰৰ জননী) ধৰ্মাৰ্থিনী, বন্দ্যা, মৃতবৎসা বা যাৰ ঋতু বন্ধ হৈছে তেনে তিৰোতাই নিজে ইচ্ছা নকৰিলে স্বামী তেওঁৰ লগত উপগত নহ'ব॥৪৫॥ ইচ্ছা নাথাকিলে পুত্ৰৰ কুষ্ঠৰোগগ্ৰস্তা বা উন্মত্তা পত্নীত উপগত নহ'ব পাৰে॥৪৬॥ তিৰোতাই হ'লে পুত্ৰৰ অৰ্থে এনেকুবা (অৰ্থাৎ কুষ্ঠৰোগী বা উন্মত্ত) স্বামীৰ লগতো সঙ্গম কৰিব পাৰে॥৪৭॥

যি পুত্ৰৰ নীচ-চৰিত্ৰ, বিদেশবাসী, ৰাজ-অপৰাধত অভিযুক্ত, পত্নীৰ জীৱন-বিপন্নকাৰী, পতিত অথবা জনন-শক্তিহীন তেনে পুত্ৰৰূপক পত্নীয়ে ত্যাগ কৰিব পাৰে॥৪৮॥

কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থায়ী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ ‘বিবাহ সম্পৰ্কীয়’ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “বিবাহবিধি, স্ত্রীধন-ব্যৱস্থা আৰু আধিবেদনিক” নামৰ দ্বিতীয় (আবল্ভগৰপৰা ৫৯তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

তৃতীয় অধ্যায়

৫৯তম প্ৰকৰণ : বিবাহ-সম্পৰ্কীয়

- (৪) শূদ্ৰদ্বা (বৈবাহিক কৰ্তব্য); (৫) ভৰ্ম (ভৰণ-পোষণ); (৬) পাৰদ্বা
(৭) বেষ; (৮) অভিচাৰ (অসদাচৰণ); (৯) উপকাৰ আৰু ব্যৱহাৰৰ নিবেদ

তিৰোতাৰ বয়স বাৰ বছৰ হ'লে আৰু পুত্ৰৰ বয়স যোল বছৰ হ'লে সাৰালক বঢ়লি গণ্য হয়॥১॥ যদি উক্ত বয়স হোৱাৰ পিছত বৈবাহিক কৰ্তব্য পালন নকৰে তেতিয়া তিৰোতাৰ বাৰ পণ আৰু পুত্ৰৰ তাৰ দগুণ দণ্ড হ'ব॥২॥ শূদ্ৰদ্বা-নিৰূপণ ইয়াতে শেষ হ'ল।

যদি তিৰোতাক ভৰণ-পোষণ দিয়াৰ নিৰ্ধাৰিত সময় বাঞ্ছি দিয়া নাথাকে, তেনেহ'লে (স্বামীয়ে) তিৰোতাক পোষা পৰিয়ালৰ জোখাই ভাত-কাপোৰৰ যোগাৰ দিব, অথবা তাতোকৈ বেছি বিশেষ যোগাৰ দিব॥৩॥ আৰু যদি ভৰণ-পোষণ দিয়াৰ বন্দা সময় থাকে, তেওঁ হিছাপ কৰি কিস্তিমতে ভাত-কাপোৰৰ খৰচ দিব॥৪॥ গাধন, স্ত্রীধন আৰু আধিবেদনিক ধন (পুত্ৰৰ বিয়া কৰোৱা স্বামীয়ে কতিপুত্ৰৰ হিছাপে দিয়া ধন) নোপোৱা তিৰোতাৰ ক্ষেপ্ততো এই নিয়ম খাটিব॥৫॥

যি তিৰোতা শহুৰেকৰ ঘৰত থাকে বা স্বামীৰপৰা পৃথক হৈ ৰায়, তেওঁ স্বামীৰ বিবন্ধে অভিযোগ আনিব নোৱাৰে॥৬॥

ইয়াতে ভৰ্ম (ভৰণ-পোষণ)-নিৰূপণ শেষ হ'ল।

‘নষ্ট হওঁতী’, ‘হতাছৰী হওঁতী’, ‘অপহীনী’, ‘পিতৃহীনী’, ‘মাতৃহীনী’ ইত্যাদি শব্দ প্ৰয়োগ নকৰি (তিৰোতাক) বিনয় শিক্ষা দিব লাগে॥৭॥ অথবা ফলা বাহৰ ছটা, জৰী নাইবা হাতেৰে

পাঠিত তিনিবাব আঘাত কৰি বিনয় শিক্ষা দিব লাগে॥৮॥ এই বিধান অতিক্রম কৰিলে (স্বামীৰ ওপৰত) বাক্পাবদ্বা আৰু দণ্ডপাবদ্বা প্রকৰণত উক্ত (৩।১৮, ৩।১৯) দণ্ডৰ অর্থ দণ্ড বিহিব লাগে॥৯॥

স্বামীৰ প্ৰতি যি তিবোতাৰ অসৎ আচৰণ জনাজাত, সেই তিবোতাৰ ক্ষেপ্ত্ৰতো এই একেই (শাস্তিৰ) বিধান হ'ব॥১০॥ (স্বামীৰ প্ৰতি) ঈৰ্ষাবশতঃ ঘৰৰ বাহিৰত বিহাৰ কৰাৰ ক্ষেপ্ত্ৰত তিবোতাক যথানিৰ্দ্ধাৰিত (৩।৪।১—২৩) শাস্তি বিহিব॥১১॥ পাবদ্বাৰ ব্যাখ্যা ইয়াতে শেষ হ'ল।

যি তিবোতাই স্বামীৰ প্ৰতি বিম্বেষপৰায়ণ হৈ সাতোটা ঋতুকাল পর্যন্ত নিজক সজ্জতা নকৰে (অৰ্থাৎ পতিৰ লগত সহবাস নকৰে) তেওঁ তৎক্ষণাৎ তেওঁৰ বৃত্তি আৰু অলঙ্কাৰ (স্বামীৰ ওচৰত) সমৰ্পণ কৰি (স্বামীক) আন তিবোতাৰ লগত শয়ন কৰাৰ সম্মতি দিব লাগিব॥১২॥

তিবোতাক বেয়া পোৱা স্বামীয়ে তেওঁক কোনো সম্ম্যাসিনী, অভিভাবক বা আত্মীয়-স্বজনৰ ওচৰত অকলশৰে থাকিবলৈ সম্মতি দিব লাগিব॥১৩॥

(পত্নীৰ প্ৰতি বিম্বেষৰ) চিনু স্পষ্ট দেখা গ'লে, (পৰস্পৰী) সম্ভোগ অস্বীকাৰ কৰিলে অথবা গোপন দৃত্তীৰ যোগেদি কোনো সৰ্বণী স্ত্ৰীৰ ওচৰ চাপিও মিছা মাতিলে সেই পদ্বদ্বাৰ বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব॥১৪॥

স্বামীয়ে ইচ্ছা নকৰিলে, তেওঁক ভাল নোপোৱা পত্নীয়ে বিবাহ-বিচ্ছেদ কৰিব নোৱাৰিব; সেইদৰে পত্নীৰ ইচ্ছা নাথাকিলে তেওঁক ভাল নোপোৱা স্বামীয়েও বিবাহ-বিচ্ছেদ কৰিব নোৱাৰিব॥১৫॥ (কেৱল) পৰস্পৰৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি বিম্বেষ থাকিলেহে বিবাহ-বিচ্ছেদ হ'ব পাৰিব॥১৬॥ অথবা, তিবোতাৰ অসদাচৰণৰ কাৰণে যদি স্বামীয়ে বিবাহ-বিচ্ছেদ ইচ্ছা কৰে, তেওঁ তেওঁৰপৰা লোৱা সকলো ধন-বস্তু তেওঁক ফিৰাই দিব॥১৭॥ আৰু পদ্বদ্বাৰ অসদাচৰণৰ কাৰণে যদি তিবোতাই বিবাহ-বিচ্ছেদ ইচ্ছা কৰে, তেতিয়া তিবোতাক তেওঁৰপৰা লোৱা ধন-বস্তু ফিৰাই দিব নালাগে॥১৮॥* ব্ৰাহ্ম আদি ধৰ্ম-বিবাহৰ বিচ্ছেদ হ'ব নোৱাৰে॥১৯॥ ইয়াতে (স্বামী-স্ত্ৰীৰ মাজৰ) বেৰষৰ কথা শেষ হ'ল।

স্বামীৰ নিষেধ সত্ত্বেও যদি তিবোতাই (আনৰ লগত) সদৰ্পে স্বেৰূপান-উৎসৱত আসক্ত হয়, তেওঁক তিনি পণ দণ্ড বিধান কৰিব॥২০॥ (স্বামীৰ নিষেধ নামানি) যদি দিনত তিবোতাই তিবোতাৰ স্বাৰা প্ৰদৰ্শিত অভিনয় আদি চাবলৈ যায় বা তিবোতাৰ লগত (উদ্যান আদিত) বিহাৰ কৰিবলৈ যায় তেওঁ ছয় পণ দণ্ড দিব লাগিব; পদ্বদ্বাৰ স্বাৰা প্ৰবোজিত অভিনয় চাবলৈ গ'লে বা পদ্বদ্বাৰ লগত বিহাৰ কৰিবলৈ গ'লে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব॥২১॥ বাতি গ'লে এই দণ্ড দুগুণ হ'ব॥২২॥

স্বামী শব্দই থকা বা মতলীয়া হৈ থকা অৱস্থাত যদি ঘৰ এৰি যায়, স্বামীক ঘৰৰ দূৱাৰ মেলি নিদিয়, তেতিয়া সেই তিবোতাই বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব॥২৩॥ বাতি ঘৰৰপৰা ওলাই গ'লে ইয়াৰ দুগুণ দণ্ড দিব লাগিব॥২৪॥

* মূলৰ আগৰ বাক্যৰ 'অসৌ দধ্যাৎ' আৰু পিছৰ বাক্যৰ 'নাসৌ দধ্যাৎ' দুয়োটাৰে পৰস্পৰ স্থান পৰিবৰ্তন কৰিলে অৰ্থটো বোঁহি বৃত্তিসংগত হয়; তেতিয়া অসদাচৰণকাৰী তিবোতা সম্পত্তিৰপৰা বঞ্চিত হোৱা অর্থ প্রকাশ পায়।

যদি কোনো পুৰুষ আৰু তিবোতাই কাম-সম্ভোগার্থে শৰীৰৰ অংগ সন্মিলন কৰে বা গোপনে অশ্লীল কথা পাতে, তেতিয়া সেই তিবোতাই চৌবিশ পণ আৰু পুৰুষে তাৰ দণ্ডগুণ দণ্ড দিব লাগিব॥২৫॥

চুলি, কংকালৰ কাপোৰৰ গাঁঠি, দাঁত আৰু নখ স্পৰ্শ কৰিলে তিবোতাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথম সাহস-দণ্ড আৰু পুৰুষৰ তাৰ দণ্ডগুণ দণ্ড হ'ব॥২৬॥

যদি কোনো পুৰুষ আৰু তিবোতাই সন্দেহজনক ঠাইত কথা-বতৰা হয়, পণ-দণ্ডৰ সলনি বেতৰ আঘাতৰ দ্বাৰা দণ্ড বিহিব॥২৭॥ এজন চণ্ডালে গাওঁৰ মাজত (অপৰাধী) তিবোতাক পিঠিত পাঁচোটা বেতৰ কোব দিব॥২৮॥ প্ৰত্যেক কোবৰ সলনি একোপণ্টক দিও তিবোতাই মৃত্তি পাব পাৰে॥২৯॥ ইয়াতে অতিচাৰ (অসদাচৰণ) বোলা বিষয়টো শেষ হ'ল।

কোনো পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীয়ে, বাধা দিয়া সত্ত্বেও যদি পৰস্পৰে পৰস্পৰক সব্দ-সুৱা বস্তু দান কৰে, তেতিয়া তিবোতাজনীয়ে বাৰ পণ দণ্ড ভৰিব, ডাঙৰ বস্তু দিলে চৌবিশ পণ দণ্ড ভৰিব আৰু যদি নগদ টকা আৰু সোণ (সোণৰ অলংকাৰ আদি) দান কৰে চৌৱন পণ দণ্ড ভৰিব; পুৰুষৰ ক্ষেত্ৰত এই দণ্ড দণ্ডগুণ হ'ব॥৩০॥ (ভায়েক-ভনীয়েক আদিৰ দৰে) পৰস্পৰ অগম্য পুৰুষ-তিবোতাৰ ক্ষেত্ৰত আৰু পুৰুষৰ লগত নিষিদ্ধ-আচৰণ কৰা তিবোতাৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ আধা দণ্ড হ'ব॥৩১॥ ইয়াতে উপকাৰ আৰু ব্যৱহাৰৰ নিষেধ নামে বিষয়টো শেষ হ'ল।

ৰাজ্যবিশেষ, অসদাচৰণ আৰু (স্বামীৰ ওচৰৰপৰা) স্ব-ইচ্ছাই আঁতৰি যোৱা কাৰণে তিবোতাই স্ত্ৰীখন আৰু পিতৃ-গৃহৰপৰা অনা গা-ধনৰ ওপৰত স্বামিষ্ণু হেৰুৱাব॥৩২॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থান” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ ‘বিবাহ-সম্পৰ্কীয়’ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “শুদ্ৰা, ভৰ্ম (ভৰণ-পোষণ), পাৰুষ্য, শ্বেৰ, অতিচাৰ (অসদাচৰণ) আৰু উপকাৰ আৰু ব্যৱহাৰৰ নিষেধ” নামৰ তৃতীয় (আৰম্ভণিৰপৰা ৬০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুৰ্থ অধ্যায়

৫৯তম প্ৰকৰণ : বিবাহ-সম্পৰ্কীয়

(১০) গৃহভ্ৰাণ; (১১) পুৰুষৰ লগত গমন; (১২) কৰ্মদিনীয়া প্ৰবাস;

(১৩) দীৰ্ঘকালীন প্ৰবাস

স্বামীৰ ঘৰৰপৰা গুচি যোৱা তিবোতাই ছয় পণ দণ্ড দিব; (স্বামীৰ) দুৰ্ভাৱহাৰৰ কাৰণে গ'লে এই দণ্ড দিব নালাগে॥১১॥ বাধা কৰা সত্ত্বেও গুচি গ'লে বাৰ পণ দণ্ড ভৰিব॥২॥

স্বামীৰ ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ চুবুৰীয়াৰ ঘৰত সোমালে ছয় পণ দণ্ড দিব॥৩॥ যদি চুবুৰীয়া লোক, সন্ন্যাসী বা বেপাৰীয়ে (ক্ৰমে) তেওঁক আশ্ৰয়-স্থান, খাদ্য আৰু পণ্য-বস্তু দিয়ে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥৪॥ বাধা নুশুনি গ'লে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব॥৫॥

অপৰিচিত লোকৰ ঘৰলৈ গ'লে চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব॥২৬॥ যদি কোনো অপৰিচিত লোকে লোকৰ তিবোতাক আশ্ৰয় দিয়ে তেওঁ এশ পণ দণ্ড ভৰিব; অৱশ্যে বিপদত আশ্ৰয় দিলে দণ্ডনীয় নহ'ব॥১১॥ যদি তেওঁ নিষেধ কৰা সত্ত্বেও প্ৰৱেশ কৰে বা তেওঁ সেই তিবোতা অহা বুলি গম নাপায়, তেতিয়া তেওঁ নিৰ্দোষ॥৮॥

আচাৰ্যসকলে কয় যে গিৰিয়েকৰ দুৰ্ব্যৱহাৰৰ কাৰণে কোনো তিৰোতা নিজ স্বামীৰ জ্ঞাতি, সদ্ভাৱস্থ (তিৰোতাৰ সূত্ৰ-সুবিধাৰ দায়িত্ব গ্ৰহণকাৰী লোক), গাৱঁৰ অধিপতি, অভিভাৱক, সম্মানসিনী অথবা পুৰুষ লোক নথকা নিজৰ জ্ঞাতিৰ ঘৰলৈ যোৱাটো দুৰ্গণীয় নহয় ॥১১॥

কোঁটিলীয়াই কয় যে তিৰোতাই (স্বামীৰ দুৰ্ব্যৱহাৰৰ কাৰণে) পুৰুষ লোক থকা নিজৰ জ্ঞাতিৰ ঘৰলৈ যোৱাটোও দোষৰ কথা নহয় ॥১০॥ কিয়নো পতিব্ৰতা নাৰীয়ে ছলনা কি তাক নাজানে ॥১১॥ এই কথা সহজে বৃদ্ধিৰ পাৰি ॥১২॥

মৰণ-কাল, বৈমাৰ, বিপদ বা প্ৰসৱৰ সময়ত তিৰোতা জ্ঞাতিৰ ঘৰলৈ যোৱাটো নিষিদ্ধ নহয় ॥১৩॥ কোনো গিৰিয়েকে তেনে অৱস্থাত তিৰোতাক যোৱাত বাধা দিলে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব ॥১৪॥ এনেকুৱা সময়তো যদি তিৰোতাই (জ্ঞাতিৰ ঘৰত) আত্মগোপন কৰে, তেওঁ স্ত্ৰীধনৰপৰা বঞ্চিত হ'ব, অথবা (পিতৃ-মাতৃ আদি) আত্মীয়সকলে যদি তেওঁক লুকুৱাই ৰাখে, তেওঁলোক অৱশিষ্ট গা-ধনৰপৰা বঞ্চিত হ'ব ॥১৫॥

তিৰোতাৰ (স্বামী-) গৃহত্যাগ (বিষয়টো) ইয়াতে শেষ হ'ল।

তিৰোতাই গিৰিয়েকৰ ঘৰ এৰি আন গাৱঁলৈ গুচি গ'লে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু তাৰ উপৰিও বৃদ্ধি আৰু অলংকাৰৰপৰাও বঞ্চিত হ'ব ॥১৬॥ অথবা, যদি কোনো গম্মা (যাৰ লগত সহবাস নিষিদ্ধ নহয়) পুৰুষৰ লগত যায় চৌবিশ পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু আন সকলো স্বত্ব হেৰুৱাব; কেৱল ভৰণ-পোষণ আৰু ঋতু-কালত গমনৰ স্বত্ব থাকিব ॥১৭॥ (যিজন পুৰুষৰ লগত যায়) তেওঁ যদি উচ্চ বা সমান বৰ্ণৰ হয়, তেওঁৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব ॥১৮॥ তেজৰ সম্পৰ্ক থকা আত্মীয় দণ্ডনীয় নহ'ব ॥১৯॥ (যদি তেজৰ সম্পৰ্ক থকা আত্মীয়য়ে) নিষেধ কৰা সত্ত্বেও লগত লৈ যায়, তেওঁৰ দণ্ড (ইয়াৰ) আধা হ'ব ॥২০॥

যাওঁতে মাজবাটতে কোনো গোপন স্থানলৈ গ'লে অথবা কামনা চৰিতাৰ্থ কৰাব অভিপ্ৰায়ে কোনো সন্দেহজনক বা নিষিদ্ধ লোকৰ লগত গ'লে, সি বাৰিচাৰ বুলি গণ্য হ'ব ॥২১॥

নট, চাৰণ, মাছমৰীয়া, চিকাৰী, গুৱাল, শূঁড়ী আৰু তিৰোতাক মূৰ্খলিমূৰীয়া হৈ ফুৰিব দিয়া আন লোকৰ তিৰোতাই বাটত আন পুৰুষৰ লগ লোৱাটো দুৰ্গণীয় নহয় ॥২২॥ অথবা নিষেধ কৰা সত্ত্বেও যদি (এই শ্ৰেণীৰ) পুৰুষে তিৰোতাক লগত লৈ যায় বা তিৰোতাই পুৰুষৰ লগত যায়, দণ্ডৰ মাত্ৰা (পুৰোক্ত দণ্ডৰ) আধা হ'ব ॥২৩॥

পুৰুষৰ লগত ৰোৱা (বিষয়টো) ইয়াতে শেষ হ'ল।

শূদ্ৰ, বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয় আৰু ব্ৰাহ্মণ যদি অলপ দিনৰ কাৰণে বিদেশলৈ যায়, তেওঁলোকৰ সতি-সন্তান নথকা তিৰোতাসকলে ক্ৰমে এবছৰ, দুবছৰ, তিনি বছৰ আৰু চাৰি বছৰ অপেক্ষা কৰিব; আৰু যদি ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাক হৈছে, তেনেহ'লে ক্ৰমে দুবছৰ, তিনি বছৰ, চাৰি বছৰ আৰু পাঁচ বছৰ অপেক্ষা কৰিব ॥২৪॥ যাৰ (স্বামীয়ে) ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা কৰি গৈছে, তেওঁ উক্ত সময়ৰ দৃগুণ অপেক্ষা কৰিব ॥২৫॥ যাৰ ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা কৰা হোৱা নাই, তেওঁক সদ্ভাৱস্থই (নিৰ্দিষ্ট কাললৈকে) ভৰণ-পোষণ দিব তাৰ পিছত চাৰি বছৰ বা আঠ বছৰ আত্মীয়-স্বজনে পুৰ্হিব ॥২৬॥ তাৰ পিছত দিয়া সম্পত্তি ফিৰাই লৈ তেওঁক (পুনৰ বিয়াত সোমাবলৈ) এৰি দিব ॥২৭॥

অধ্যয়নৰ কাৰণে বিদেশলৈ যোৱা ব্ৰাহ্মণৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ সন্তান নোহোৱা পত্নীয়ে দহ বছৰ কাল আপেক্ষা কৰিব; আৰু যদি সন্তান থাকে, বাৰ বছৰ অপেক্ষা কৰিব; ৰাজ-কৰ্মচাৰী হ'লে, তেওঁৰ পত্নীয়ে মৃত্যুকাললৈকে অপেক্ষা কৰিব॥২৮॥ এনে অৱস্থাত যদি সেই স্ত্ৰীৰ সৰণ পুৰুষৰ যোগেদি সন্তান জন্ম হয় তেওঁ নিন্দনীয় নহ'ব॥২৯॥

অথবা, যদি পৰিয়ালৰ সম্পদ নাইকিয়া হয়, সুখাৱস্থাই দায়িত্ব এৰি দিয়ে, নাইবা জীৱিকাৰ কাৰণে বিপদগ্ৰস্ত হয় সেই তিৰোতাই পুৰুষ বিয়া কৰাব পাৰে॥৩০॥

ব্ৰাহ্মাদি ধৰ্মবিবাহমতে পৰিণীতা পত্নীয়ে তেওঁক নোকোৱাকৈ বিদেশলৈ যোৱা স্বামীৰ কোনো বাতৰি নাপালে তেওঁৰ কাৰণে সাতোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব আৰু বাতৰি পালে এবছৰ কাল অপেক্ষা কৰিব॥৩১॥ কৈ গ'লে, বাতৰি নাপালে পাঁচোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব আৰু বাতৰি পাই থাকিলে দহোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব॥৩২॥ যদি গা-ধনৰ কিছু অংশ মাত্ৰ দি গিৰিয়েক বিদেশলৈ গৈছে, তেতিয়া তেওঁৰ কোনো বাতৰি নাপালে ঘৈণীয়েকে তিনিটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব, আৰু বাতৰি পাই থাকিলে সাতোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব॥৩৩॥ যদি তেওঁ গা-ধন (সকলোখিনি) দি যায়, তেতিয়া তেওঁৰ বাতৰি নাপালে পাঁচোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব আৰু বাতৰি পাই থাকিলে দহোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব॥৩৪॥ এই সময় পাৰ হৈ গ'লে ধৰ্মস্থৰ (বিচাৰকৰ) অনুমতিভ্ৰমে নিজ ইচ্ছামতে বিয়া কৰাব॥৩৫॥ 'ঋতুকাল বিফলে যোৱাটো ধৰ্মবধৰ তুল্য'—এয়ে কোটিল্যৰ মত॥৩৬॥

কৰ্মদিনীয়া প্ৰবাস (-সম্পৰ্কীয় বিষয়টো) ইয়াতে শেষ হ'ল।

দীৰ্ঘকালৰ কাৰণে বিদেশলৈ যোৱা, সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰা বা মৃত লোকৰ পত্নীয়ে সাতোটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব আৰু তেওঁৰ সন্তান থাকিলে তেওঁ এবছৰ কাল অপেক্ষা কৰিব॥৩৭॥ উক্ত সময় উকলি গ'লে, তেওঁ পতিৰ কোনো সহোদৰ ভায়েকক বিয়া কৰাব॥৩৮॥ পতিৰ কেবাজনো ভায়েক থাকিলে, যিজন ভায়েক গিৰিয়েকৰ ঠিক পাছতে ওপজা, ধাৰ্মিক, ভৰণ-পোষণ দিবলৈ সমৰ্থ অথবা যিজন কনিষ্ঠ আৰু অবিবাহিত তেওঁক বিয়া কৰাব॥৩৯॥ পতিৰ সহোদৰ ভাই নাথাকিলে, অসহোদৰ (বিমাতাৰ পুত্ৰ) ভায়েক, পতিৰ সপিণ্ড কোনো পুৰুষ বা সপিণ্ডৰ ওচৰাউচৰি পতিকুলৰ কোনো লোকক বিয়া কৰাব পাৰে॥৪০॥ এওঁলোকৰ মাজত উক্ত ক্ৰমমতে (এজনক) বিয়া কৰাব॥৪১॥

স্বামীৰ এই স্বজ্ঞাতিসকলক এৰি আন কাৰোবাক বিয়া কৰালে বা কোনো উপপতি ভাজিলে, সেই উপপতি, সেইজনী তিৰোতা, তিৰোতা যোগনীয়া লোক আৰু তেওঁক বিয়া কৰোৱা পুৰুষ—আটাইৰে কাৰণে 'ব্যভিচাৰ'ৰ কাৰণে বিহিত শাস্তি (৪।১২।৩৩ চাওক) হ'ব॥৪২॥

কোটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থায়ী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ ‘বিবাহ-সম্পৰ্কীয়’ নামৰ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “গৃহভাগ, পুৰুষৰ লগত গমন, কৰ্মদিনীয়া প্ৰবাস আৰু দীৰ্ঘকালীন প্ৰবাস” নামে চতুৰ্থ (আৰম্ভণিৰপৰা ৬১তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চম অধ্যায়

৬০তম প্রকৰণ : দায়বিভাগ (উত্তৰাধিকাৰসূত্রে সম্পত্তি-বিভাগ)

(১) দায়ভাগ (উত্তৰাধিকাৰবিষয়ক ভাগ)

পিতৃ-মাতৃ জীৱিত থকা, পিতৃমান পুত্ৰৰ (পিতৃৰ) সম্পত্তিৰ ওপৰত অধিকাৰ নাই॥১॥
পিতৃৰ মৃত্যুৰ পিছত পিতৃ-সম্পত্তিৰ পুত্ৰকবিলাকৰ মাজত ভাগ হ'ব পাৰে॥২॥

স্বোপার্জিত সম্পত্তি অবিভাজ্য, কিন্তু পিতৃৰ ধনেৰে উপার্জিত সম্পত্তি হ'লে (পিতৃ-সম্পত্তিৰ দৰে) ভাগ কৰা হ'ব পাৰে॥৩॥

অবিভক্ত পিতৃ-সম্পত্তিৰ অংশ পুত্ৰ বা নাতি প্ৰভৃতিয়ে চাৰি পদ্বৰ্ষলৈকে ভোগ কৰিব পাৰিব॥৪॥ চতুৰ্থ পদ্বৰ্ষলৈকে পিণ্ড অবিচ্ছিন্ন থাকে॥৫॥ (চতুৰ্থ পদ্বৰ্ষৰ পিছত) পিণ্ড বিচ্ছেদ হ'লে (পৰিয়ালৰ) সকলোৱে সম্পত্তি সমানে ভাগ কৰি ল'ব॥৬॥

যিসকলৰ পিতৃ-সম্পত্তি নাই বা যিসকলে পিতৃ-সম্পত্তি ভাগ কৰি লৈছে, তেওঁলোক যদি একান্তভুক্ত হৈ থাকে, তেনেহ'লে সম্পত্তি আকৌ ভগাই ল'ব পাৰে॥৭॥ যাৰ যত্নত সম্পত্তি হয়, তেওঁৰ দুই অংশ প্ৰাপ্য॥৮॥

অপুত্ৰক লোকৰ (মৃত্যুৰ পিছত) সম্পত্তিৰ অংশ পাব তেওঁৰ সহোদৰ ভায়েকসকলে অথবা যিসকল তেওঁৰ লগত থাকে তেওঁলোকে আৰু ছোৱালীয়ে॥৯॥

যাৰ পুত্ৰ আছে (তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত) তেওঁৰ পুত্ৰসকল তেওঁৰ সম্পত্তিৰ অধিকাৰী হ'ব অথবা (পুত্ৰ নাথাকিলে) ব্ৰাহ্মাদি ধৰ্ম-বিবাহজাতা কন্যাসকল সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব॥১০॥ এওঁলোকৰ (পুত্ৰ আৰু কন্যাৰ) অবতৰমানত, পিতা জীৱিত থাকিলে তেওঁ পাব॥১১॥ পিতৃৰ অভাৱত ভায়েক আৰু ভতিজাকসকলে পাব॥১২॥

সংখ্যাত কেবাজন হ'লেও পিতৃহীন ভতিজাকসকলে, (মৃতকৰ) আন ভায়েকসকলৰ লগতে পিতৃৰ অংশটোহে পাব॥১৩॥

অনেক পিতৃৰ ওঁৰসজাত সহোদৰ ভাইসকল নিজ নিজ পিতৃৰ সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব॥১৪॥

(যুটীয়া পৰিয়ালত মৃতকৰ) পিতা, ভাই আৰু পুত্ৰৰ মাজত আগৰজন জীৱিত থাকিলে, পিছৰজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নালাগে; বয়োজ্যেষ্ঠজন থাকোঁতে টকা-পইচা উপাৰ্জন কৰিলেও কনিষ্ঠজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নালাগে॥১৫॥

পিতৃৰ জীৱন-কালতে সম্পত্তিৰ বিভাগ হ'লে, তেওঁ কোনো এজনৰ (পুত্ৰৰ) প্ৰতি বিশেষ অনুগ্ৰহ দেখুৱাব নোৱাৰে॥১৬॥

বিনা কাৰণে কোনো এজন পুত্ৰক সম্পত্তিৰপৰা বঞ্চিত কৰিব নোৱাৰিব॥১৭॥

পিতৃৰ সম্পত্তি নাথাকিলে ডাঙৰজন পুত্ৰকে চৰিত্ৰহীন ভায়েকত বাদে আন ভায়েক-হঁতক পোহপাল দিব॥১৮॥

সাবালকসকলৰ মাজতহে সম্পত্তিৰ ভাগ হ'ব॥১৯॥ ঋণ পৰিশোধৰ পিছত নাবালকৰ ভাগত যি সম্পত্তি হ'ব তাক তেওঁ সাবালক নহয় মানে মাকৰ সজাতি বা গাৱঁৰ বয়সীয়া লোকৰ হাতত গচ্ছিত ৰাখিব; বিদেশত থকা পুত্ৰৰ সম্পত্তিৰ ভাগো এইদৰে গচ্ছিত ৰাখিব॥২০॥

বিয়া-বাৰু কৰাই সংসাৰত প্ৰৱেশ কৰা ভায়েকৰ বিয়াত হোৱা খৰচৰ জোখাই অবিবাহিত ভায়েককো বিয়াৰ খৰচ দিব; ছোৱালীকো বিয়া দি উলিয়াই দিয়াৰ কাৰণে খৰচ দিব॥২১॥

ঋণ আৰু সম্পত্তিৰ সমানে ভাগ হ'ব লাগিব ॥২২॥

আচাৰ্যসকলে কয়—‘ষিবিলাক ডাল-দৰিদ্ৰ, তেওঁলোকে পানীৰ পাত্ৰও ভগাই ল'ব পাৰিব’ ॥২৩॥ কোঁটীলাই কয়—‘ই শব্দ-প্ৰয়োগৰ চাতুৰী’ ॥২৪॥ থকা বস্তুৰে ভাগ হ'ব পাৰে, নথকা বস্তুৰ ভাগ হ'ব নোৱাৰে’ ॥২৫॥

‘এইখিনি অবিভক্ত মৃত সম্পত্তি আৰু তাৰে প্ৰত্যেকৰ ভাগত ইমানখিনি পৰিছে’—এইদৰে বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰি সাক্ষী আগত ৰাখি (বিচাৰকে) সম্পত্তি ভাগ কৰাব ॥২৬॥

ভুলকৈ ভগোৱা, ইজনে সিজনৰপৰা চুৰি কৰি ৰখা, লুকাই থোৱা অথবা (ভগোৱাৰ সময়ত) গম নোপোৱা, কিন্তু পিছত ওলাই পৰা সম্পত্তিৰ পুনৰ বিভাগ হ'ব ॥২৭॥

পত্নীৰ ভৰণ-পোষণৰ খৰচ আৰু প্ৰেতকাৰ্যৰ খৰচত বাদে উত্তৰাধিকাৰী নোহোৱা বাকী সম্পত্তি ৰজাই গ্ৰহণ কৰিব; বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ সম্পত্তি ৰজাই নিব নোৱাৰে ॥২৮॥ ৰজাই (উত্তৰাধিকাৰীবিহীন) বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ সম্পত্তি হিবেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণক দান কৰিব ॥২৯॥

পতিত লোক, পতিত লোকৰ সন্তান, নপুংসক, সম্পূৰ্ণ নিৰ্বোধ, বলিয়া, অন্ধ আৰু কুষ্ঠৰোগীৰ সম্পত্তিৰ ভাগ পোৱাৰ অধিকাৰ নাই ॥৩০॥ এইসকল লোকৰ (নিৰ্বোধ, বলিয়া, অন্ধ আৰু কুষ্ঠৰোগীৰ) যদি তিৰোতা থাকে, সেই তিৰোতাৰ সন্তানে, যদি তেনেকুৱা (পিতৃ-সদৃশ) নহয়, সম্পত্তিৰ ভাগ পাব ॥৩১॥ আনবোৰে ভৰণ-পোষণৰ খৰচ পাব, কিন্তু পতিতে (তাকো) নাপায় ॥৩২॥

তেওঁলোক (নিৰ্বোধ প্ৰভৃতি) যদি বিয়াৰ পিছত জননশক্তিৰাহিত হয়, বাম্ধৱসকলে (তেওঁলোকৰ হৈ) পুত্ৰ উৎপাদন কৰিব আৰু সেই পুত্ৰৰ কাৰণে সম্পত্তিৰ ভাগৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৩৩॥

কোঁটীলাই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থায়ী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ ‘দায়বিভাগ’ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “দায়ক্ৰম” নামৰ পঞ্চম (আবশ্যিকৰপৰা ৬২তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

বৰ্ত্ত অধ্যায়

৬০তম প্ৰকৰণ : দায়বিভাগ

(২) অংশবিভাগ

একে মাকৰ পুতেকহঁতৰ মাজত বৰ পুতেকে (বিশেষ) অংশ পাব—ব্ৰাহ্মণ হ'লে ছাগলী, ক্ষত্ৰিয়ই ঘোঁৰা, বৈশ্যই গৰু, আৰু শূদ্ৰই ভেড়া পাব ॥১॥ উক্ত জন্তুবোৰৰ মাজত যিবোৰ কণা আৰু খোঁৰা সেইবোৰ যথাক্ৰমে (ব্ৰাহ্মণাদিৰ) মাজৰ পুতেকৰ ভাগত পৰিব আৰু পথৰাবোৰ সব পুতেকে পাব ॥২॥ চাৰিঠেঙীয়া জন্তুৰ অভাৱত বৰপুতেকে মণি-মুদ্ৰুতাৰ বাহিৰে আন বস্তুৰ এক দশমাংশ (বোঁছ) পাব ॥৩॥ কাৰণ, ডাঙৰ পুতেক পিতৃক পিণ্ডদান দিয়া (কৰ্তব্য-ৰূপ) জৰীবে বান্ধ খাই থাকে ॥৪॥ শূদ্ৰাচাৰ্যৰ মতে সম্পত্তিৰ ভাগ-বাটোৱাৰা এইদৰে হ'ব লাগে ॥৫॥

পিতৃৰ নিজৰ ব্যৱহৃত বস্তুৰ ভিতৰত ঘোঁৰাৰ গাড়ী আৰু অলঙ্কাৰ ডাঙৰ পুতেকৰ ভাগত পৰিব; শব্বা, আসন আৰু ব্যৱহাৰ কৰা কাঁহৰ বাচন মাজৰ পুতেকৰ ভাগত পৰিব আৰু কলা

শস্য, লোবে তৈয়াৰী বস্তু, ঘৰুৱা সা-সংজুলি আৰু গৰুৰ গাড়ী সব্দ পুতেকৰ ভাগত পৰিব॥৬॥ অৱশিষ্ট বস্তুবোৰৰ নাইবা এটা মাত্ৰ বস্তুৰো সকলোটি পুতেকৰ মাজতে সমান ভাগ হ'ব॥৭॥

(ভায়েক থাকিলে) ভনীয়েকহঁতে পিতৃ-সম্পত্তিৰ ভাগ নাপায় : (কিন্তু) তেওঁলোকে মাতৃৰ নিজৰ ব্যৱহৃত বস্তুবপৰা ভাত খোৱা কাঁহৰ বাচন আৰু অলংকাৰৰ ভাগ পাব পাৰে॥৮॥

জ্যেষ্ঠপুত্ৰ যদি পৌৰুষহীন হয় তেওঁ জ্যেষ্ঠপুত্ৰৰ (কাৰণে আচুতীয়াকৈ ৰখা) বিশেষ অংশৰ এক তৃতীয়াংশ পাব, আৰু যদি তেওঁ দুনীতিপৰায়ণ বা ধৰ্মকাৰ্যবিমুখ হয়, তেতিয়া এক চতুৰ্থাংশ পাব॥৯॥ স্বেচ্ছাচাৰী হ'লে (বিশেষ অংশ) গোটেইটো হেৰুৱাব॥১০॥

ইয়াৰ দ্বাৰা মাজু পুত্ৰ আৰু কনিষ্ঠ পুত্ৰৰ ভাগৰো ব্যাখ্যা কৰা হ'ল। এওঁলোকৰ মাজত যিজন পুৰুষ-গুণসম্পন্ন, তেওঁ জ্যেষ্ঠপুত্ৰৰ প্ৰাপ্য বিশেষ অংশৰ আধা পাব॥১২॥

এজন স্বামীৰ কেবাজনীও ঘৈণীয়েক থাকিলে, তেওঁলোকৰ মাজত যদি ব্ৰাহ্মাদি সংস্কৃত বিধিৰ দ্বাৰা পৰিণীতা আৰু গান্ধৰ্বাদি অসংস্কৃত বিধিৰ দ্বাৰা পৰিণীতা নাথাকে, নাইবা অস্কৃতযোনি আৰু স্কৃতযোনি অৱস্থাত পৰিণীতা নাথাকে, তেতিয়া যিজন আগতে উপজিছে, তেবে* জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ বুলি পৰিগণিত হ'ব : আকৌ একে মাকৰ পুতেকৰ ভিতৰত বা য'জা ভাইৰ ভিতৰত যিজন আগতে উপজিছে তেবে* জ্যেষ্ঠ হ'ব॥১৩॥*

সূত, মাগধ, ব্ৰাত্য আৰু বথকাৰসকলৰ পুত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত যিজন আটাইতকৈ প্ৰভাৱশালী তেবে* সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব॥১৪॥ বাকীসকলে জীৱিকাৰ কাৰণে তেওঁৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিব॥১৫॥ যদি কোনো এজনো অধিক প্ৰভাৱশালী নহয়, আটোয়ে সমানে ভাগ পাব॥১৬॥

কোনো ব্ৰাহ্মণৰ চাৰিও বৰ্ণৰ পত্নীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰ থাকিলে, ব্ৰাহ্মণীৰ পুত্ৰই চাৰি ভাগ পাব, ক্ষত্ৰিয়ৰ পুত্ৰই তিনি ভাগ, বৈশ্যৰ পুত্ৰই দুভাগ আৰু শূদ্ৰাৰ পুত্ৰই এভাগ পাব॥১৭॥ ইয়াৰ দ্বাৰা ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যৰো ক্ৰমে তিনি বৰ্ণ আৰু দুই বৰ্ণৰ পত্নীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰৰ মাজত পিতৃ-সম্পত্তিৰ বিভাজনৰ কথা বুজাই দিয়া হ'ল॥১৮॥

ব্ৰাহ্মণৰ অব্যবহিত পিছৰ বৰ্ণৰ (ক্ষত্ৰিয়া) পত্নীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰই (ব্ৰাহ্মণীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰৰ) সমান ভাগ পাব॥১৯॥ ক্ষত্ৰিয়ৰ বৈশ্য পত্নীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰই ক্ষত্ৰিয়ৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰৰ আধা অংশ আৰু বৈশ্যৰ শূদ্ৰা পত্নীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰই বৈশ্যৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰৰ আধা অংশ পাব : অথবা, যদি পৌৰুষশালী হয় সমান অংশ পাব॥২০॥

এক স্বামীৰ এজনী সৰ্বণা পত্নী আৰু এজনী অসৰ্বণা পত্নীৰ মাজত যদি একেটি মাথোন পুত্ৰ থাকে, সেই পুত্ৰই সকলো সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব আৰু পোষ্য আত্মীয়বৰ্গক ভৰণ-পোষণ দিব॥২১॥

একমাত্ৰ পুত্ৰ হ'লেও ব্ৰাহ্মণৰ পাৰশ্বৰ (শূদ্ৰা পত্নীৰ গৰ্ভজাত) পুত্ৰই সম্পত্তিৰ এক তৃতীয়াংশহে পাব ; বাকী দুই অংশ পিতৃ দান কৰাৰ কাৰণে হয় কোনো সপিণ্ড জ্ঞাতিয়ে বা (সিও নাথাকিলে) সপিণ্ডৰ ওচৰ-সম্পৰ্কীৰ লোকে পাব॥২২॥ এইবিলাক কোনো নাথাকিলে, পিতৃৰ আচাৰ্য বা শিষ্যই এই দুই-তৃতীয়াংশ লাভ কৰিব॥২৩॥

* ব্ৰাহ্মাধি বিবাহৰ দ্বাৰা সংস্কৃত পত্নীৰ গৰ্ভত পিছত জন্মা পুত্ৰও গান্ধৰ্বাদি বিবাহৰ ফলত হোৱা পুত্ৰতকৈ ডাঙৰ বুলি বিবেচিত হয়; সেইদৰে স্কৃতযোনি পত্নীৰ আগত জন্মা পুত্ৰতকৈ অস্কৃতযোনিৰ পিছত জন্মা পুত্ৰৰ জ্যেষ্ঠত্ব স্বীকৃত হয়।

(এই সকলো উত্তৰাধিকাৰীৰ অভাৱত) কোনো মাতৃবন্ধু বা সগোষ্ঠ
লোকে সেই ব্ৰাহ্মণৰ পত্নীৰ গৰ্ভত নিয়োগ বিধিৰ দ্বাৰা ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ জন্ম দি
সেই পুত্ৰক পিতৃ-সম্পত্তি দিব পাৰে ॥২৪॥

কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থায়ী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ ‘দায়ভাগ’ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “অংশ-বিভাগ”
নামৰ ষষ্ঠ (আৰম্ভণিৰপৰা ৬৩তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

সপ্তম অধ্যায়

৬০তম প্ৰকৰণ : দায়বিভাগ

(৩) পুত্ৰবিভাগ

‘লোকৰ ভাৰ্যাত আন পুৰুষে সন্তান উৎপাদন কৰিলে সেই সন্তান যাৰ ভাৰ্য্য তেওঁৰ,
(অৰ্থাৎ তিবোতাজনীৰ স্বামী সেই সন্তানৰ ক্ষেত্ৰী পিতা)’—এইটো কোনো কোনো আচাৰ্যৰ
মত ॥১১॥ আন কিছুমান আচাৰ্যই কয়—‘মাতৃ হৈছে এখন ছালৰ মোনা, যাৰ বাঁৰ তেওঁৰে
সন্তান’ ॥২॥ ‘তিবোতাৰ স্বামী আৰু বাঁৰ’ নিক্ষেপকাৰী পুৰুষ উভয়ে সন্তানৰ পিতা’—
এইটো কোঁটিলীয়াৰ মত ॥৩॥

বিবাহিতা পত্নীত পতিয়ে নিজে জন্ম দিয়া পুত্ৰক ঔবস পুত্ৰ বোলে ॥৪॥ পুত্ৰিকা-পুত্ৰ^১ও
ঔবস পুত্ৰৰ সমান ॥৫॥

সগোষ্ঠ বা ভিন্নগোষ্ঠ পুৰুষে পতিৰ দ্বাৰা নিযুক্ত হৈ তেওঁৰ ভাৰ্য্যাত যি পুত্ৰ জন্ম দিয়ে
সেই পুত্ৰক ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ বোলে ॥৬॥ জন্মদাতা পিতাৰ যদি আন পুত্ৰ নাই, সেই ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰ
দুয়োজন পিতাৰে পুত্ৰ, তেওঁ দুয়ো গোষ্ঠৰে আৰু দুয়ো পিতৃৰে পিন্দ্ৰদান আৰু সম্পত্তিৰ
অধিকাৰী হব ॥৭॥ (মাতৃৰ) নিজ আত্মীয়ৰ ঘৰত (বিনা নিয়োগে) গোপনে যি পুত্ৰৰ জন্ম হয়,
তেওঁক গুঢ়জ পুত্ৰ বোলে; গুঢ়জ পুত্ৰৰ দায়িত্ব আৰু অধিকাৰ ক্ষেত্ৰজ পুত্ৰৰ সমান ॥৮॥

(পিতৃ-মাতৃ আদি) বন্ধুজনে ত্যাগ কৰা পুত্ৰক জগৰিষ্ম পুত্ৰ বোলে; যিয়ে (উপনয়ন
আদি) সংস্কাৰ কৰ্ম কৰি তেওঁক লালন-পালন কৰে তেওঁ সেইজনৰে পুত্ৰ ॥৯॥ অবিবাহিতা
কন্যাৰ পুত্ৰক কানীন পুত্ৰ বোলে ॥১০॥ সগৰ্ভা হোৱাৰ পিছত বিয়া কৰোৱা কন্যাৰ সেই
গৰ্ভজাত পুত্ৰক সছোঢ় পুত্ৰ বোলে ॥১১॥

এবাৰ বিয়া হৈ যোৱা তিবোতাৰ আকৌ বিয়া হৈ যোৱাৰ পিছত হোৱা পুত্ৰক পৌনৰ্ভৱ
পুত্ৰ বোলে ॥১২॥ শ্বশুৰজাত (অৰ্থাৎ পিতৃৰ ঔৰষত জন্মা) পুত্ৰ পিতাৰ আৰু জ্ঞাতিৰ সম্পত্তিৰ
উত্তৰাধিকাৰী হয় ॥১৩॥ (পিতৃৰ বাহিৰে) আনৰ ঔবসজাত পুত্ৰ সংস্কাৰ-কৰ্তাৰ সম্পত্তিৰহে
উত্তৰাধিকাৰী হয়, জ্ঞাতিৰ সম্পত্তিৰ নহয় ॥১৪॥ পিতৃ-মাতৃয়ে জলগ্ৰহণ কৰি লোকক দান কৰি
দিয়া পুত্ৰক দন্ত পুত্ৰ বোলা হয় আৰু এই পুত্ৰৰ অধিকাৰ শ্বশুৰজাত পুত্ৰৰ সমান ॥১৫॥

যি নিজে নিজক বা আত্মীয়-স্বজনে যাক লোকৰ ওচৰত পুত্ৰৰূপে সমৰ্পণ কৰে সেই পুত্ৰক

^১ পুত্ৰিকা-পুত্ৰ : ছোৱালী বিয়া দিয়াৰ সময়ত ছোৱালীৰ পিতৃয়ে যদি বৰক এইদৰে কয় যে এই ছোৱালীৰ যি
পুত্ৰ হ’ব সি মোৰো পুত্ৰ হ’ব, তেনেহ’লে সেই ছোৱালীৰ (পুত্ৰিকাৰ) পুত্ৰক পুত্ৰিকা-পুত্ৰ বোলা হয়।

অপুত্ৰোহনে বিধিনা সূতাং কুৰীত পুত্ৰিকাম্।

বদপত্যাং জৱদস্য্যং ভক্ষ্যম স্য্যং স্ব্যাকবম্ ॥’, ব্ৰহ্ম, ৯।১২৭

উপগত পুত্ৰ বোলা হয়॥১৬॥ পুত্ৰৰ অধিকাৰ দি থাক পুত্ৰৰূপে স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয় সেই পুত্ৰক কৃতক পুত্ৰ বোলে॥১৭॥ কিম্বা লোৱা পুত্ৰক কৃত পুত্ৰ বোলে॥১৮॥

ওঁস পুত্ৰৰ জন্ম হোৱাৰ পিছত আন পুত্ৰবিলাক সৰণৰ হ'লে পিতৃ-সম্পত্তিৰ এক-তৃতীয়াংশৰ অধিকাৰী হ'ব আৰু অসৰণৰ হ'লে কেৱল ভাত-কাপোৰৰ খৰচ পাব॥১৯॥

ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ অব্যাহত পিছৰ বৰ্ণৰ তিৰোতাৰপৰা হোৱা পুত্ৰক সৰণ পুত্ৰ আৰু এটা বৰ্ণ বাদ দি আন এটা বৰ্ণৰ তিৰোতাৰ (ব্ৰাহ্মণৰ ক্ষেত্ৰত বৈশ্যা আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ শূদ্ৰা) গৰ্ভজাত পুত্ৰক অসৰণ পুত্ৰ বুলি ধৰা হয়॥২০॥ ব্ৰাহ্মণ স্বামীৰ বৈশ্যা স্ত্ৰীৰ গৰ্ভত জন্মা পুত্ৰক অস্বস্ত আৰু শূদ্ৰা স্ত্ৰীৰ গৰ্ভত জন্মা পুত্ৰক নিষাদ বা পাৰশৰ বোলে॥২১॥ ক্ষত্ৰিয় স্বামীৰ শূদ্ৰা স্ত্ৰীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰক উগ্ৰ বোলা হয়॥২২॥ বৈশ্য পতিৰ শূদ্ৰা স্ত্ৰীৰ গৰ্ভত জন্মা পুত্ৰ শূদ্ৰই॥২৩॥ ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যৰ ভিতৰত যিসকলে উপনয়ন আদি সংস্কাৰ কৰ্ম আচৰণ নকৰে, তেওঁলোকৰ যদি সৰণ স্ত্ৰীত পুত্ৰ হয়, সেই পুত্ৰক ব্ৰাজ্য বোলা হয়॥২৪॥ এইবিলাক অনুলোম (অৰ্থাৎ পুত্ৰৰ সমান বা নীচ বৰ্ণৰ স্ত্ৰীৰ গৰ্ভত ওপজা) পুত্ৰ॥২৫॥

শূদ্ৰৰ (বৈশ্যা, ক্ষত্ৰিয়া আৰু ব্ৰাহ্মণী ভাৰ্য্যাৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰক ক্ৰমে) আয়োগৰ, কন্ত আৰু চন্ডাল বোলা হয়॥২৬॥ বৈশ্যৰ (ক্ষত্ৰিয়া আৰু ব্ৰাহ্মণী ভাৰ্য্যাৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰক ক্ৰমে) মাগধ আৰু বৈদেহক বোলে॥২৭॥ ক্ষত্ৰিয়ৰ (ব্ৰাহ্মণী ভাৰ্য্যাৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰক) সূত বোলা হয়॥২৮॥ পুৰাণত উল্লিখিত সূত আৰু মাগধ উক্ত সূত আৰু মাগধৰপৰা পৃথক; তেওঁলোক ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰপৰা বিশিষ্ট এক বিশেষ শ্ৰেণী॥২৯॥

এইবোৰ প্ৰতিলোম পুত্ৰ; ৰজা ধৰ্মদ্ৰষ্ট হ'লে এনে পুত্ৰৰ জন্ম হয়॥৩০॥

(ক্ষত্ৰিয় স্বামী আৰু শূদ্ৰা স্ত্ৰীৰ পুত্ৰ) উগ্ৰৰ ওঁৰষত (ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰৰ আৰু শূদ্ৰা তিৰোতাৰ কন্যা) নৈষাদীৰ গৰ্ভত জাত পুত্ৰৰ নাম কুঙ্কট; ইয়াৰ ওলোটা হ'লে (অৰ্থাৎ নিষাদ পুত্ৰৰ উগ্ৰা স্ত্ৰীত জাত হ'লে) সেই পুত্ৰৰ নাম হয় পুঙ্কস॥৩১॥ অস্বস্তৰ স্বাৰা বৈদেহিকা স্ত্ৰীত উপাদিত পুত্ৰক বৈশ্য বোলে; ইয়াৰ ওলোটা হ'লে, (অৰ্থাৎ বৈদেহক স্বাৰা অস্বস্তাত উপাদিত হ'লে) তাৰ নাম হয় কুশীলৱ॥৩২॥ উগ্ৰৰ কন্তা স্ত্ৰীত জাত পুত্ৰৰ নাম ধৰপাক॥৩৩॥ এই-বিলাক আৰু (এনেকুৱা) আন আন লোকসমূহ অবাস্তৰজাতীয়॥৩৪॥

কৰ্মৰ স্বাৰা বথকাৰ বৈশ্যজাতীয়॥৩৫॥

এই মিশ্ৰজাতীয় লোকসমূহৰ মাজত যাৰ যি জাতিত জন্ম তাৰ সেই জাতিত বিন্ধ্য হ'ব; তেওঁলোকৰ জন্ম অনুসৰি সামাজিক স্থান আৰু বংশানুক্ৰমিক ব্যৱসায় হ'ব॥৩৬॥ অথবা চন্ডালত বাহিৰে তেওঁলোক আটাইৰে শূদ্ৰৰ ধৰ্মই ধৰ্ম হ'ব॥৩৭॥

এই নিয়ম প্ৰবৰ্তন কৰা ৰজাই স্বৰ্গ লাভ কৰে, নহলে নৰকলৈ যায়॥৩৮॥

মিশ্ৰজাতীয় লোকসকলৰ মাজত (স্ত্ৰী-পুত্ৰ-নিৰ্বিশেষে পিতৃ-সম্পত্তি) সমানে ভাগ হ'ব॥৩৯॥

কোনো অশূল, জাতি, সন্ত বা গাৱঁৰ যি দম্ভুৰ, সেইমতে দায়বিভাগ বা উত্তৰাধিকাৰিত্ব নিৰ্ণীত হ'ব॥৪০॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰ "ধৰ্মস্বীৰ" নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ দায়বিভাগ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত "পুত্ৰ-বিভাগ" নামৰ সত্তম (আৰম্ভণিৰপৰা ৬৪তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

অষ্টম অধ্যায়

৬১তম প্রকরণ : স্থার সম্পত্তি-সম্বন্ধীয়

(১) গৃহবাস্তুক (ঘৰ-বাৰী)-সম্বন্ধীয়

স্থার সম্পত্তি লৈ বিবাদ হ'লে চুবুৰীয়াৰ সাক্ষ্য লৈ তাক সীমাংসা কৰিব লাগে॥১॥
ঘৰ, পথাৰ, বাগিচা, জলসঞ্চন-বান্ধ, প্ৰদুৰী নাইবা জলাধাৰ আদিয়ে স্থার সম্পত্তি॥২॥

প্ৰত্যেক ঘৰ চাৰিওফালে (চাৰি কোণত চাৰিটা) খুঁটি পুতি লোৰ তাৰেৰে সীমা
নিৰ্ধাৰিত কৰিব লাগে॥৩॥ সীমাৰ আয়তনৰ লগত মিল ৰাখি ঘৰ সজাব লাগে॥৪॥ যদি
আগৰ নিৰ্ধাৰিত সীমা নাথাকে লোকৰ দেৱালৰপৰা দুই অৰ্দ্ধ (২।২০।১২ চাওক) বা তিনি
পদ (২।২০।১২ চাওক) আঁতৰত (বিস্তৰ) সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰিব লাগে॥৫॥

আবজনা পেলোৱা ঠাই, পানীৰ নলা নাইবা কুঁৱা (প্ৰতিবাসীৰ) ঘৰৰ উপযোগী ঠাইত
বাহিৰে আন ঠাইত নকৰিব: প্ৰসূতিৰ কাৰণে কৰা গাঁত য'তে ত'তে কৰিব পাৰে, কিন্তু
সেই গাঁত প্ৰসৱৰ পিছত দহদিনলৈকেহে ৰাখিব পাৰিব॥৬॥ এই ব্যৱস্থা অতিক্ৰম কৰিলে
প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহা হ'ব॥৭॥

ইয়াৰ ম্বাৰা খৰি ফলা কাম আৰু উৎসৱ আদিৰ সময়ত মূখ-ধোৱা পানী ওলাই যোৱা
বাটৰ ব্যৱস্থাৰ কথাও বৃজোৱা হ'ল॥৮॥

(প্ৰতিবাসীৰ সীমাৰ বেৰৰপৰা) তিনি পদ বা ডেৰ অৰ্দ্ধ দূৰৈদ গভীৰভাৱে বৈ ধোৱাকৈ
নাইবা জলপ্ৰপাতৰ দৰে পৰাকৈ পানীৰ বাট কৰাব লাগে॥৯॥ ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম কৰিলে চৌৱন
পণ দণ্ড দিব লাগিব॥১০॥

(প্ৰতিবাসীৰ বেৰৰপৰা) এক পদ বা এক অৰ্দ্ধ দূৰত গাড়ী আৰু গৰু-ছাগলী ৰখা
ঠাই, জুই-শাল, ডাঙৰ পানীৰ বাচন ৰখা ঠাই, ৰোচনী (জাঁত আদি শস্য গুৰি কৰা বস্তু)
ৰখা ঠাই নাইবা কুটনী (ঢেংকী, উৰাল আদি) ৰখা ঠাই প্ৰস্তুত কৰাব॥১১॥ ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম
কৰিলে চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব॥১২॥

সকলো প্ৰকাৰ ঘৰৰে যি কোনো দূটাৰ মাজত বা (ঘৰৰপৰা) আগবঢ়াই দিয়া চাল
দুখনৰ মাজত এক কিস্কু (২।২০।১৪ চাওক) বা তিনি পদ ঠাই ফাঁক থাকিব লাগিব॥১৩॥
দূটা ঘৰৰ বা দুখন চালৰ দাঁতি দূটাৰ মাজত চাৰি অংগুল ঠাই ফাঁক থাকিব, নাইবা এটাব
পানী-পাঁচ আনটোৰ ওপৰত উঠিবও পাৰে॥১৪॥

দূটা ঘৰ বা দুখন চালৰ মাজৰ ফাঁক ঠাইখিনিত এক কিস্কু বহল এখন সৰু দুৱাৰ
কৰাব, যাতে সেই দুৱাৰেদি ভগা-ছিগা মেৰামতি কৰিব পাৰি আৰু সেইফালেদি মানুহৰ ভিৰ
নহয়॥১৫॥ পোহৰৰ কাৰণে অলপ ওপৰফালে এখন খিড়িকী কৰাব॥১৬॥ যন্ত: প্ৰৱেশ কৰাব
পিছত (দুৱাৰ-খিড়িকী আদিত) পদা লগাব॥১৭॥

অথবা ঘৰৰ মালিকসকলে লগ হৈ একমত হ'লে ইচ্ছা অনুসৰি (ঘৰৰ মাজৰ ফাঁক, দুৱাৰ-
খিড়িকী আদি) কৰাব পাৰিব, ইচ্ছা নাথাকিলে নকৰাব॥১৮॥

বৰদুৱাৰ উপদ্বৰৰপৰা বকা পৰিবলৈ বাবান্দাৰ আৱৰণ কৰিব লগীয়া ওপৰভাগ কঠোৰে
ঢাকি দিব, অথবা (চালত) লগাকৈ এখন বেৰ দিব॥১৯॥ এই নিয়ম উলংঘা কৰা লোকক
আৰু যিয়ে লোকৰ বাধা সৃষ্টি কৰাকৈ ওলোটা নিয়মে ঘৰৰ দুৱাৰ-খিড়িকী কৰায়, তেনে
লোককো প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিৰ: বাজ-আলি বা বাস্তাৰ ফালে মূখ কৰা দুৱাৰ-খিড়িকীয়ে

লোকৰ বাধা সৃষ্টি কৰিলেও দুষণীয় নহ'ব॥২০॥ খাৱৈ, সোপান, পানীৰ নলা, জখলা বা ময়লাৰ দৰ্শন অংশই যদি ঘৰৰ বাহিৰত লোকৰ অসুবিধা সৃষ্টি কৰে আৰু লোকৰ (মাটিৰ) ভোগ-দখলত বাধা দিয়ে, একে দণ্ডই বিহিত হ'ব॥২১॥

লোকৰ ঘৰৰ বেৰ পানী পেলাই নষ্ট কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব; মল-মূত্ৰ পেলাই নষ্ট কৰিলে ইয়াৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব॥২২॥

বৰষুণ দিলে পানী যোৱা নলা খোলা ৰাখিব লাগিব, নহ'লে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥২৩॥

(লোকৰ ঘৰ ভাৰালৈ লোৱা) যি লোক থাকিবলৈ নিষেধ কৰা সত্ত্বেও ঘৰৰপৰা ওলাই নাযায় আৰু (শাৰীৰিক বা বাচিক) আঘাত, চুৰি, বলাৎকাৰ, ব্যাভিচাৰ আৰু অবৈধভাৱে ভোগ কৰা দোষত দোষী নোহোৱা ৰায়তক যিয়ে ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিয়ে (তেনে লোকৰো একে দণ্ড হ'ব)॥২৪॥ ৰায়তে যদি নিজ ইচ্ছাবে ঘৰ এৰি যায়, বাকী থকা বাৰ্ষিক ভাৰাখিনি দিব লাগিব॥২৫॥

উমৈহতীয়া ঘৰত থাকি সাহায্য নকৰা, উমৈহতীয়া বস্তু উপভোগ কৰাত বাধা দিয়া আৰু লোকৰ (ন্যায্য) ভোগত বাধা দিয়া লোকৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥২৬॥ উমৈহতীয়া ব্যৱহাৰৰ বস্তু নষ্ট কৰিলে ইয়াৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব॥২৭॥

(উমৈহতীয়া মালিকৰ ঘৰৰ) চালি, চোতাল, পায়খানা, জুহাল, ঢেঁকী-ঘৰ আৰু সকলো খোলা ঠাই সকলোৱে সাধাৰণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰাটোৱে বাঞ্ছনীয়॥২৮॥

কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্বীয়” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ প্ৰৱৰ্ত্তন-সম্বন্ধীয় প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “গৃহ-বাস্তুক” নামৰ অষ্টম (আৰম্ভণিৰপৰা ৬৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত॥

নৱম অধ্যায়

৬১তম প্ৰকৰণ : প্ৰৱৰ্ত্তন-সম্বন্ধীয়

(২) (প্ৰৱৰ্ত্তন-সম্পত্তি)-বিক্ৰী, (৩) সীমাবিবাদ, (৪) ক্ষেত্ৰবিবাদ, (৫) সীমাপ্ৰাপন,

(৬) বেদখল আৰু কতিসাদন

জ্ঞাত, প্ৰতিবাসী আৰু ধনিক (ধাব দিগন্তা)—এওঁলোক যথাক্ৰমে ভূ-সম্পত্তি খৰিদ কৰাৰ অধিকাৰী হ'ব॥১॥ এওঁলোকৰ অভাবত আন বাহিৰা মানুহ খৰিদ কৰাৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰে॥২॥

(ঘৰৰ মালিকে) ঘৰৰ সমুখত চল্লিশটা প্ৰতিবাসী পৰিয়ালৰ লোকৰ সাক্ষাতত ঘৰটো (বিক্ৰী হ'ব বুলি) ঘোষণা কৰিব আৰু সীমাৰ বিস্তৃতি অনুসৰি গাৱঁৰ প্ৰতিবাসী মন্দিয়াল লোকসকলৰ সমুখত ‘এই দামত কোনে কিনিব’ বুলি পথাৰ, বাগিচা, মথাউৰি, পুখুৰী বা জলাধাৰৰ সীমাত গৈ ঘোষণা কৰিব॥৩॥ এইদৰে তিনিবাৰ ঘোষণা কৰাৰ পিছত কোনেও আপত্তি নকৰিলে কোনোতাই কিনিব পাৰিব॥৪॥

খৰিদাৰৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা হৈ যদি সম্পত্তিৰ মূল্য বাঢ়ি যায়, সেই বৰ্ধিত অংশ কৰেৰে সৈতে ৰাজ-ভাৰালত জমা দিব লাগিব॥৫॥ সম্পত্তি বিক্ৰীত বিজন প্ৰতিদ্বন্দ্বী (অৰ্থাৎ দাম বঢ়াই কিনি লোৱা খৰিদাৰ) বৰ্ধিত মূল্যৰ কৰ তেৱে' দিব লাগিব॥৬॥ মালিক নহয় এনে লোকে নিলাম কৰিবলৈ ওলালে তেওঁক চৌবিশ পণ দণ্ড বিহিব॥৭॥ সাত দিন অপেক্ষা

কৰাৰ পিছতো প্ৰতিভ্ৰোষ্টা (সম্পত্তিৰ দখল ল'বলৈ) নাহিলে, প্ৰতিভ্ৰুষ্টই (নিলামকাৰীয়ে) আকৌ সম্পত্তি (আনৰ ওচৰত) বিক্ৰী কৰিব পাৰিব॥৮॥ প্ৰতিভ্ৰুষ্টই কিবা ব্যতিক্ৰম কৰিলে, স্থাৱৰ সম্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত দশ পণ আৰু অস্থাৱৰ সম্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব॥৯॥

স্থাৱৰ সম্পত্তি বিক্ৰী (বিষয়টো) ইয়াতে শেষ হ'ল।

দুখন গাৱঁৰ মাজত সীমা লৈ কাজিয়া লাগিলে পাঁচখন বা দহখন ওচৰৰ গাৱঁৰ মানুহে মিলি (গছ, নদী আদি) স্থায়ী সীমা-চিহ্নেৰে বা (মাটিৰ আলি আদি) কৃত্ৰিম সীমা-চিহ্নেৰে সীমাংসা কৰিব॥১০॥

সীমা-চিহ্ন সম্বন্ধে জ্ঞান থকা বয়সীয়া খেতিয়ক আৰু গৰখীয়া বা আগেয়ে মাটি ভোগ কৰা বাহিৰা লোক, বহুতে মিলি বা এজনেই বিবৃদ্ধ সাজ পিন্ধি (অৰ্থাৎ তিৰোতাৰ বেশ লৈ) সীমাৰ চিন দেখুৱাই দি সীমা ঠিক কৰি দিব॥১১॥ নিৰ্দিষ্ট সীমা-চিহ্ন পোৱা নগ'লে, (ভুলকৈ নিৰ্দেশ কৰাজনক) এহেজাব পণ দণ্ড কৰিব॥১২॥ সীমাৰ চিন উঠাই নিয়া লোকক বা সীমা (গছ আদি) নষ্ট কৰা লোককো একে দণ্ডই বিধান কৰিব॥১৩॥

অথবা, সীমাৰ চিনৰ বিস্তৃতিৰ চিন নাইকিয়া হ'লে বজাই (সকলোৰে) উপকাৰ হোৱাকৈ সীমা নিৰ্দেশ কৰি দিব॥১৪॥

খেতি-পথাৰ লৈ হোৱা কাজিয়া গাৱঁৰ মুখিয়াল প্ৰতিবাসী লোকসকলে নিষ্পত্তি কৰিব॥১৫॥ তেওঁলোকৰ মতশৈধ হ'লে, অধিকসংখ্যক সাধু লোকে বা উভয় পক্ষৰে সম্মত লোকে যি ৰায় দিয়ে সেয়ে বলবৎ হ'ব অথবা মধ্যপন্থা (অৰ্থাৎ সমান ভাগ) গ্ৰহণ কৰিব॥১৬॥ দুয়ো পক্ষৰে স্বৰ্ঘ সাব্যস্ত নোহোৱা খেতি-পথাৰ আৰু মালিক নোহোৱা পথাৰ বজাই অধিগ্ৰহণ কৰিব ১৭॥ অথবা, সকলোৰে উপকাৰ হোৱাকৈ ভগাই দিব॥১৮॥

স্থাৱৰ সম্পত্তি বলপূৰ্বক দখল কৰাজনক চুৰি অপৰাধৰ উপযুক্ত দণ্ড বিহিব॥১৯॥ (উপযুক্ত) কাৰণত দখল কৰিলে, দখলকাৰীয়ে নিজৰ পৰিশ্ৰম আৰু লাভৰ হিছাপ কৰাৰ পিছত (যি অতিৰিক্ত হয়) সেই ধন মালিকক দিব॥২০॥

খেতি-পথাৰৰ সীমাৰ চিন গুচাই পেলোলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব॥২১॥ সীমাৰ চিন ভাঙি পেলোলে চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব॥২২॥

ইয়াৰ ম্বাৰা তপোবন, চৰণীয়া পথাৰ, বাম্ভুয়ী পথ, শ্মশান, দেৱ-মন্দিৰ, যজ্ঞভূমি, তীৰ্থ-স্থান আদিৰ বিবাদ সম্পৰ্কেও ব্যাখ্যা কৰা হ'ল॥২৩॥

ইয়াতে (খেতি-পথাৰৰ) সীমা নিৰূপণ (বিষয়টোৰ) অন্ত পৰিল॥

সকলো বিবাদেই প্ৰতিবাসীৰ সাক্ষ্যৰ ম্বাৰা নিৰ্ণীত হ'ব॥২৪॥ চৰণীয়া পথাৰ, শুকান ঠাই, পানী থকা খেতি-পথাৰ, শাক-পাচলিৰ বাগিচা, ঢেঁকী-শাল, চালি, বান-বাহন বখা ঘৰ—এইবোৰৰ ভিতৰত পিছৰটোৱে আগৰটোৰ ঠাই দখল কৰিব পাৰে (অৰ্থাৎ এইবোৰ লৈ কাজিয়া হ'লে আগৰটোতকৈ পিছৰটোৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰিব লাগিব)॥২৫॥ বৈদিক আশ্ৰম, সোমাৰণা, দেৱস্থান, যজ্ঞস্থান আৰু তীৰ্থাদি পৱিত্ৰ স্থানত বাহিৰে বাকী সকলো (পানী নথকা) মাটিয়ে শুকান অঞ্চল॥২৬॥

জলাধাৰ, পানীৰ নলা আৰু পানী থকা খেতি-পথাৰ নিজে ভোগ কৰি লোকৰ খেতি-পথাৰত চাহ কৰা মাটি বা শস্যৰ বীজৰ হানি কৰিলে হানিৰ পৰিমাণৰ জোখাই মূল্য দিব লাগিব॥২৭॥ যদি কোনোৱে পানী থকা খেতি-পথাৰ, বাগিচা আৰু মথাউৰিৰ এটাৰ ম্বাৰা আনটোৰ হানি কৰে, হানিৰ পৰিমাণৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব॥২৮॥

পিছত নিৰ্মাণ কৰা দ ঠাইৰ পুখুৰীৰ পানীয়ে ওখ ঠাইত থকা পুখুৰীয়ে পানী যোগোৱা পথাৰ স্ফাৰিত কৰিব নোৱাৰিব॥২৯॥ যদি দ ঠাইৰ পুখুৰী তিনি বছৰ ধৰি অৱ্যৱহৃত হৈ পৰি নাথাকে, তেনেহ'লে ওখ ঠাইৰ পুখুৰীৰ পানীয়ে দ ঠাইৰ পুখুৰীৰ পানীয়ে স্ফাৰন কৰাত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰিব॥৩০॥ এই নিয়মৰ ব্যাতিক্ৰম কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব আৰু পানী উলিয়াই পুখুৰী খালি কৰি দিব॥৩১॥

যদি এটা পানীৰ বান্ধ পাঁচ বছৰ ধৰি কামত নলগোৱাকৈ থাকে, তেতিয়া মালিকৰ তাৰ ওপৰত স্বৰ্ঘ নাথাকিব; অৱশ্যে কোনো বিপদৰ কাৰণে যদি কামত নলগোৱাকৈ থাকে, তেতিয়া স্বৰ্ঘ থাকিব॥৩২॥

নতুনকৈ নিৰ্মাণ কৰা পুখুৰী আৰু মথাউৰিৰ ওপৰত পাঁচ বছৰলৈকে (কৰবপৰা) বেহাই দিব, যদি ভাগিছিগি নষ্ট হৈ যোৱা বা পৰিত্যক্ত পুখুৰী আৰু মথাউৰী নতুনকৈ সংস্কাৰ কৰা হয়, তেতিয়া চাৰি বছৰ কৰ বেহাই দিব, ঘাঁহ-বন গজি নষ্ট হৈ যোৱা পুখুৰী আদিৰ পুনৰ সংস্কাৰ কৰিলে তিনি বছৰ বেহাই দিব আৰু বৰি মাটিত নতুনকৈ খেতি কৰিলে, দুবছৰ বেহাই দিব॥৩৩॥ (কৰবপৰা বেহাই পালেও, মালিকৰ) সেই পুখুৰী আদি বন্ধক দিয়া বা বিক্ৰী কৰাৰ স্বৰ্ঘ থাকিব॥৩৪॥

কোনো মালিকে, তেওঁৰ খাল, নদীৰ বান্ধ বা পুখুৰীয়ে পানীৰ যোগান ধৰা খাল-পথাৰ, বাগিচা বা শাক-পাচালিৰ বাৰীৰ কাৰণে নানা প্ৰকাৰ ফচলৰ একাংশৰ বিনিময়ত পানী দিব পাৰে অথবা নিজৰ সুবিধা বৃদ্ধি আনকো দিব পাৰে॥৩৫॥

যিবিলাকে নিৰ্দিষ্ট কালৰ কাৰণে খাজনাৰ বন্দৱস্ত কৰি এই পানী লয়, মূল্য দি লয়, বন্ধকত লয়, ফচলৰ অংশ দি লয় বা ভোগ কৰিবলৈ অনুমতি পাই লয়, তেওঁলোকে সেই খাল, বান্ধ আদি মেৰামত কৰি ৰাখিব লাগিব॥৩৬॥ মেৰামতি নকৰিলে, যি লোকচান হ'ব, তাৰ দৃগুণ দণ্ড দিব লাগিব॥৩৭॥

নিজৰ পাল নপৰোঁতে বান্ধৰ পানী উলিয়াই নিলে ছয় পণ দণ্ড দিব লাগিব; আনৰ পাল পৰিলে অসাৱধানতাৰণতঃ পানী বন্ধ কৰি ৰাখিলেও ছয় পণ দণ্ড দিব লাগিব॥৩৮॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্বামী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ “স্বাৱৰ সম্পত্তি-সম্বন্ধী” প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “বাস্তু-বিভাগ, সীমা-বিবাদ, ক্ষেত্ৰ-বিবাদ, সীমা-স্থাপন আৰু বেদখল আৰু ক্ষতিসাধন” নামৰ নৱম (আবিস্কাৰপৰা ৬৬তম) অধ্যায় সম্বন্ধে ॥

দশম অধ্যায়

৬১তম প্ৰকৰণ : স্বাৱৰ সম্পত্তি-সম্বন্ধী

(৭) চৰণীয়া পথাৰ, খেতি পথাৰ আৰু আলিবাটৰ কতি সাধন

৬২তম প্ৰকৰণ : লোকাচাৰ অপৰিপালন

(কৃষি) কৰ্মৰ উপৰোধী আগবোপৰা থকা পানীৰ বাট বন্ধ কৰোঁতাৰ, অথবা নতুনকৈ অনুচিত ঠাইৰে পানীৰ বাট নিৰ্মাণকাৰীৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহীন হ'ব; লোকৰ মাটিত বান্ধ, কুঁহা, পুখুৰীস্থান, চৈত্য আৰু দেৱমন্দিৰ স্থাপন কৰোঁতাৰো এই একে দণ্ডই হ'ব॥১॥

যদি কোনো লোকে আগবেপৰা থকা ধৰ্মসেতু (লোকৰ হিড়ৰ কাৰণে দান কৰি দিয়া বাস্থ, পদুৰী আদি) বন্ধকত থয় বা থোৱাৰ অথবা বিক্ৰী কৰে বা কৰায়, তেওঁৰ মধ্যম সাহস-দণ্ড হ'ব; এই কামৰ সাক্ষীক উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব; বাস্থ জাগি-জাগি গলে অথবা পৰিত্যক্ত হ'লে দণ্ড দিব নালাগে॥২॥

মালিক নাথাকিলে (ভগা বাস্থ) গাৱঁৰ মানুহে নাইবা ধৰ্মপ্ৰাণ লোকসকলে মেৰামত কৰিব॥৩॥

বাস্তাৰ আয়তন সম্পৰ্কে 'দুৰ্গ-নিৰ্দেশ' (২।৪।৩-৫) প্ৰকৰণত কোৱা হৈছে॥৪॥

কোনো লোকে সৰু জমি আৰু মানুহ বাতাল্লাত কৰা বাট বন্ধ কৰিলে বাৰ পণ, ডাঙৰ জমিৰ অহা-যোৱা কৰা বাট বন্ধ কৰিলে চৌবিশ পণ, হাতী যোৱা আৰু পথাৰলৈ যোৱা বাট বন্ধ কৰিলে চৌৱন পণ, নদীৰ বাস্থ বা হাবিলৈ যোৱা বাট বন্ধ কৰিলে এশ ছয় পণ, শ্মশান বা গাৱঁলৈ যোৱা বাট বন্ধ কৰিলে দুশ পণ, দ্ৰোণমুখলৈ (চাৰিশ গাৱঁৰ সদৰ ঠাই) যোৱা বাট বন্ধ কৰিলে পাঁচ শ পণ আৰু শ্বালীয়া (আঠ শ গাৱঁৰ সদৰ ঠাই), গাওঁ অঞ্চল বা চৰণীয়া পথাৰলৈ যোৱা বাস্তা বন্ধ কৰিলে এহেজাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব॥৫॥

এই বাটবোৰ চেপি ঠেক কৰিলে উক্ত দণ্ডৰ এক চতুৰ্থ ভাগ দণ্ড হ'ব॥৬॥ বাটবোৰৰ ওপৰত হাল বালে উক্ত দণ্ডই বিধান কৰিব লাগে॥৭॥

পথাৰত গুটি সিঁচাৰ সময়ত যদি পথাৰৰ গৰাকীয়ে মাটি খোৱা ব্যস্ততৰপৰা মাটি কাঢ়ি লয় বা ব্যস্ততে নিজেই এৰি দিয়ে এই দোষৰ বাবে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব; কিন্তু পথাৰৰ বা সা-সৰজামৰ দোষ, নাইবা কোনো বিপদ-আপদ বা ৰোগ-ব্যাদি আদিৰ কাৰণে (ব্যস্ততে) পথাৰ এৰি দিলে দণ্ড বিধান নহ'ব॥৮॥

খাজনা দিয়া মাটিৰ মালিকে খাজনা দিয়া খেতিয়কৰ ওচৰতহে মাটি বন্ধক থ'ব বা বিক্ৰী কৰিব পাৰিব; ব্ৰহ্মোত্তৰ মাটিৰ ব্ৰাহ্মণ মালিকে ব্ৰহ্মোত্তৰ মাটি আন ব্ৰাহ্মণ মালিকৰ ওচৰতহে বন্ধক থ'ব বা বিক্ৰী কৰিব পাৰিব॥৯॥ ইয়াৰ অন্যথা কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব॥১০॥ খাজনা দিয়া লোকে যদি নিস্কৰ মাটিৰ গাৱঁত বসতি কৰিবলৈ লয় তেওঁৰো একে দণ্ডই হ'ব॥১১॥ আৰু যদি খাজনা দিয়া লোক খেৰাজী মাটিলৈ যায়, তাত থকা-ধৰত বাহিৰে আন সকলো বস্তু লাভ কৰিবলৈ অধিকাৰ থাকিব॥১২॥ (উচিত বিবেচনা কৰিলে) তেওঁক (গাৱঁৰ অধিপতিয়ে) অৰো দিব পাৰে॥১৩॥

আনক হস্তান্তৰ কৰিব নোৱৰা মাটিৰ মালিকে যদি খেতি নকৰি মাটি পেলাই থয়, আনে পাঁচ বছৰ সেই মাটি দখল কৰি পৰিত্ৰমৰ কতিপদৰ লৈ আকৌ অৰুই দিব॥১৪॥

নিস্কৰ মাটিৰ মালিকে আন ঠাইত থাকিলেও সেই মাটিৰ ফচল ভোগ কৰিব পাৰিব॥১৫॥ গাৱঁৰ অধিপতি গাৱঁৰ কাৰ্য উপলক্ষে আন ঠাইলৈ গলে ব্যস্ততসকলে পাল পাতী তেওঁৰ লগত যাব॥১৬॥ বিয়ে নাযায় তেওঁ প্ৰতি বোজন দুবছৰ কাৰণে ডেৰ পল্টক দণ্ড দিব লাগিব॥১৭॥

চোৰ বা পৰস্ৰী-গমনকাৰীত বাহিৰে আন লোকক গাৱঁৰপৰা বহিস্কাৰ কৰিলে, গাৱঁৰ অধিপতিৰ বোলকা চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব আৰু গাওঁবাসীৰ বোলকা উত্তম সাহস দণ্ড বিধান কৰিব॥১৮॥ বহিস্কাৰ লোক অকোঁ গাৱঁলৈ আহিলে কি দণ্ড হ'ব তাক অতিক্ৰম (অন্যকাৰ-প্ৰৱেশ; কুৰ-৪।১০।৩-৪) অপৰাধৰ দণ্ড বিধানৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছে॥১৯॥

(গাৰ্হ'ৰ অধিপতিয়ে) গাৰ্হ'ৰ চাৰিওফালে এশ ধনঃ আঁতৰোদি খুঁটিৰে উপসাল (ক্ষুদ্ৰ প্ৰাচীৰ) নিৰ্মাণ কৰাব ॥২০॥

(গাৰ্হ'ৰ ঘাঁহ-কটীয়াবিলাকে) গৰ্দ-ম'হৰ চৰণীয়া পথাৰৰ ঘাঁহ কাটি জীৱিকা উপাৰ্জন কৰিব পাৰিব ॥২১॥

চৰণীয়া পথাৰত ঘাঁহ খাই গুঁচি যোৱা উট আৰু ম'হৰ প্ৰত্যেকটোৰ কাৰণে চাৰি ভাগৰ এক পণ, গৰ্দ, ঘোঁৰা আৰু গাধৰ প্ৰত্যেকটোৰ কাৰণে আঠ ভাগৰ এক পণ আৰু সৰু-সুৰা জন্তুৰ প্ৰত্যেকটোৰ কাৰণে ষোল ভাগৰ এক পণ ধন ল'ব ॥২২॥ ঘাঁহ খাই উঠি যদি পথাৰতে লোৱে, উল্ল পৰিমাণৰ দৃগুণ ধন দণ্ডৰূপে ল'ব আৰু গোটেই ৰাতিটো থাকিলে চাৰি গুণ দণ্ড ল'ব ॥২৩॥

গাৰ্হ'ৰ দেৱ-মন্দিৰৰ বাঁড়, পোৱালি দিয়াৰ দহ দিন নোহোৱা গাই-গৰ্দ আৰু স'চৰ বাঁড় (গো-বু'ৰা) দণ্ডৰূপৰা বন্ধ থাকিব ॥২৪॥

(গৰ্দ-ম'হে) শস্য খালে ফচলৰ পৰিমাণ চাই ক্ষতি নিৰ্ণয় কৰি (গৰাকীক) তাৰ দৃগুণ দণ্ড দিয়াব ॥২৫॥ (গৰ্দ-ম'হৰ) মালিকে চৰণীয়া পথাৰৰ মালিকক নজুনোৱাকৈ গৰ্দ-ম'হ চৰালে বাৰ পণ আৰু উৎ মেলিলে চৌবৰ্গ পণ দণ্ড ভৰিব ॥২৬॥ চৰাওঁতাৰ দণ্ড আধা হ'ব ॥২৭॥ শাক-পাচলি খালেও এই একে দণ্ডকে বিহিব ॥২৮॥ গৰ্দ-ম'হে বেৰ ভাঙি শস্য খালে আৰু ড'ৰাল-ধৰ আৰু মৰণা-মৰা ঘৰত শস্য খালে দৃগুণ দণ্ড বিহিব ॥২৯॥ গৰ্দ-ম'হক যাতে আঘাত কৰা নহয়, তাৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৩০॥ অভয়বনৰ পশু বা আপ্ৰিত পশুৱে শস্য ডকুণ কৰিলে, গৰাকীক খবৰ দি, এনেভাৱে খেদি উলিয়াই দিব যাতে কোনো আঘাত নহয় ॥৩১॥

জন্তু খেদিব লাগে বচী বা এচাৰিবে ॥৩২॥ যদি আন কোনো প্ৰকাৰে আঘাত কৰা হয়, দোষীয়ে দণ্ড-পাৰ্দ্ধ্য প্ৰকৰণত (৩।১১।২৬-২৭) উক্ত দণ্ড ভোগ কৰিব লাগিব ॥৩৩॥ যিবোৰ জন্তুৱে আক্ৰমণ কৰে বা যাব অপৰাধ প্ৰত্যক্ষ হৈছে, সেইবোৰক বি কোনো উপায়ে দমন কৰিব লাগে ॥৩৪॥

ৰথিত-পথাৰ আৰু আলিৰাটৰ ক্ষতিসাধন (নামে বিষয়টো) ইয়াতে শেষ হ'ল।

কেৱলো গাৰ্হ'ত বসতি কৰিবলৈ আহি কোনো ৰথিতৱকে যদি নিজৰ (ভাগত পৰা) কাম নকৰে, তেওঁক দণ্ড কৰিব লাগে আৰু সেই দণ্ডৰ ধন গাওঁবাসীয়ে গ্ৰহণ কৰিব ॥৩৫॥ কাম নকৰিলে কামৰ মজুৰিব দৃগুণ জৰিমনা হ'ব, টকা-পইচা নিদিলে নিজৰ দিব লগীয়া ধনৰ দৃগুণ জৰিমনা ভৰিব আৰু সামূহিক উৎসৱত (নিজৰ ভাগৰ) ভোজন-পানৰ দ্ৰব্য নিদিলে তাৰ দৃগুণ অংশ জৰিমনা হিছাপে দিব লাগিব ॥৩৬॥

বিয়ে (বাজহুৱা) ভাওনাত নিজৰ বৰঙণি নিদিৱে, তেওঁ আৰু তেওঁৰ পৰিয়ালে ভাওনা চাব নোৱাৰিব ॥৩৭॥ যদি গোপনে (গীত আদি) শব্দে বা ভাওনা চাব বৰঙণিৰ দৃগুণ দণ্ড দিবলৈ বাধ্য হ'ব; সাৰ্বজনীন হিভকৰ কামতো একে নিয়ম ॥৩৮॥

(গাৰ্হ'ৰ) কোনো এজন লোকে যদি সকলোৰে হিভকৰ কোনো প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়, সকলোৰে তেওঁৰ কথা মানিব লাগিব ॥৩৯॥ কথা নমানিলে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব ॥৪০॥ আনহাতে, তেওঁলোকে যদি একগোট হৈ তেওঁক (প্ৰস্তাৱকাৰীক) মাৰ-ধৰ কৰে, প্ৰত্যেক পৃথকে উক্ত অপৰাধৰ কাৰণে বিহিত দণ্ডৰ দৃগুণ দণ্ড দিব লাগিব ॥৪১॥ বিসৰলে লৰীক পদতৰ আঘাত কৰে, তেওঁলোকৰ কঠোৰ দণ্ড হ'ব ॥৪২॥

তেওঁলোকৰ ব্ৰাহ্মণ্যাদি ভয়ে জ্যেষ্ঠৰ নিৰূপিত হ'ব, অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণৰ কথা সকলোৱে

মানিব॥৪৩॥ উৎসৱত ব্ৰাহ্মণে যদি ইচ্ছা নকৰে, একো কাম নকৰিব পাৰে; তথাপি নিজৰ অৰ্ণে লাভ কৰিব॥৪৪॥

উক্ত বিধানৰ দ্বাৰা কোনো অশূল, জাতি, কুল আৰু সম্বৰ নিৰম অপালনৰ কথাও বৃজোৱা হ'ল॥৪৫॥

বিসকল লোকে সম্বৰম্ভ হৈ দেশহিতজনক বাম্ধ বাম্ধে আৰু বাম্ভাৰ ওপৰত দলং নিৰ্মাণ কৰে অথবা গাৱঁৰ শোভা বঢ়োৱা কাম বা বন্ধগাবৈষ্ণৱ কাম কৰে, বজাই তেওঁলোকৰ প্ৰাণিকৰ আৰু হিতকৰ কাম কৰা উচিত॥৪৬॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশতাব্দীৰ “অৰ্ধশতাব্দী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ “স্বাৰৰ সম্পত্তি-সম্পাদনী” প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্গত “চৰণীয়া পথাৰ, খেতি-পথাৰ আৰু আলিবাটৰ ক্ষতি সাধন আৰু লোকাচাৰ অপৰিপালন” নামৰ দশম (আবশ্ৰুতিৰপৰা ৬৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

একাদশ অধ্যায়

৬৩তম প্ৰকৰণ : প্ৰাণ অপৰিশোধ

এশ পণৰ এমাহৰ সূত চোৱা পণ হ'লে ন্যায়সংগত হয়; বেপাৰত খটোলে পাঁচ পণ, (দুগুণ) অৰণ্যৰ মাজেদি বিসকলে যাতায়াত কৰে (তেওঁলোকক ধাৰলৈ দিলে) মাহে দহ পণ আৰু সমুদ্ৰযাত্ৰা কৰাসকলক কুৰি পণ সূতৰ হাৰত ধাৰলৈ দিব পাৰে॥১॥ ইয়াতকৈ বেছি হাৰত সূত আদায় কৰা বা কৰোৱাসকলক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব লাগে: এইদৰে সূত আদায় কৰাৰ বিসকল সাক্ষী, তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকে ইয়াৰ আধা দণ্ড দিব॥২॥ বজা যদি ধনিক (ধাৰে দিওঁতা) আৰু ধাৰণিকৰ (ধাৰে লওঁতাৰ) দ্বাৰা বন্ধগত অকম হয়, (বিচাৰকে) উত্তৰ পক্ষৰ মাজত চলি অহা বাণীৰ কথা বিবেচনা কৰি চাব॥৩॥

শস্য ধাৰে ল'লে, খেতি চপোৱাৰ সময়লৈকে তাৰ সূত মূলৰ আধা হ'ব; তাৰ পিছত (অৰ্থাৎ খেতি উঠাৰ পিছত) সেই শস্যৰ মূল্য মূলধন হিছাপে গণ্য হৈ তাৰ ওপৰত সূত বাঢ়িব॥৪॥ (খেতিৰ কাৰণে) ধাৰে অনা টকাৰ ওপৰত ফচলৰ লাভাংশৰ আধা এবছৰৰ সূত হিছাপে দিব লাগিব আৰু এই শস্য আচুতীয়াকৈ ভ'ৰালত জমা কৰি ৰাখিব লাগিব॥৫॥ কোনোবা ধৰুৱা যদি দীৰ্ঘদিন বিশেষত থাকে বা ধাৰ পৰিশোধ কৰাত গাৰ্জিল কৰে, তেওঁ মূলৰ দুগুণ মূল্য দিব লাগিব॥৬॥

সূতৰ হাৰ নিৰ্ধাৰিত নকৰাকৈ সূত আদায় কৰিলে, সূতৰ হাৰ বঢ়ালে অথবা সাক্ষী উপস্থিত কৰাই সূত মোগ কৰি মূল সাধিলে বন্ধৰ (০১১২০-২১) চাৰি গুণ দণ্ড দিব লাগিব॥৭॥ (কেতিয়াও ধাৰলৈ নিদিয়া) ভাক্ষীয়া জন সাক্ষী লৈ সাধিলে, সেই দাবী কৰা (মিছা) মূলধনৰ চাৰি গুণ দণ্ড হ'ব॥৮॥ ইয়াৰে তিনিভাগ সাধোঁতাই দিব, বাকী ভাগ সাক্ষীয়ে দিব লাগিব॥৯॥

দীৰ্ঘকালীন বন্ধ, বোণ বা গুৰুকুলত আবদ্ধ এক শোক, লাভজনক বা সেউজিলান ধাৰ ব্যক্তিৰ দোৱাৰে॥১০॥

ঋণ পৰিশোধ কৰিবলৈ ওলালেও তাক গ্ৰহণ নকৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥১১॥ উপযুক্ত কাৰণবশতঃ গ্ৰহণ নকৰিলে, সেই টকা আনৰ হাতত গচ্ছিত থাকিব আৰু তাৰ সূত বন্ধ থাকিব ॥১২॥

ঋণদাতা যদি নাৰালক, বৃদ্ধ, বোগী, বিপদগ্ৰস্ত আৰু প্ৰবাসী নহয় নাইবা দেশ ত্যাগ কৰি নাৰায় বা দেশত বিস্কল নহয়, তেনেহ'লে দহ বছৰলৈকে ঋণ-পৰিশোধ দাবী নকৰিলে তেওঁৰ সেই ধাৰে দিয়া টকাৰ ওপৰত কোনো অধিকাৰ নাথাকিব ॥১৩॥

মৃতকৰ ঋণ পুত্ৰসকলে, সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী জ্ঞাতিয়ে, লগৰ ধৰুৱাসকলে অথবা প্ৰতিভূৱে সূতৰে সৈতে পৰিশোধ কৰিব ॥১৪॥ (ঋণ পৰিশোধ সম্পৰ্কে) আন কোনো প্ৰকাৰ জামিনৰ ব্যৱস্থা নাচলিব ॥১৫॥ নাৰালকৰ জামিনৰ কোনো মূল্য নাই ॥১৬॥

যি ঋণ পৰিশোধৰ কাৰণে কোনো ঠাই বা সময়ৰ নিৰ্দেশ নাই, মৃতকৰ পুত্ৰ, পৌত্ৰ বা সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী ভাগী-জ্ঞাতিয়ে সেই ঋণ পৰিশোধ কৰিব লাগিব ॥১৭॥

কোনোবাই যদি স্থান আৰু কালৰ নিৰ্দেশ নকৰাকৈ কাৰো জীৱন, বিবাহ আৰু মাটিৰ জামিন হয় (তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত) তেওঁৰ পুত্ৰ বা নাতিসকলে সেই জামিনৰ দায়িত্ব বহন কৰিব লাগিব ॥১৮॥

এজন ধৰুৱাই যদি কেবাজন উত্তৰণৰপৰা ধাৰ লয় আৰু ধাৰ যদি একে সময়তে পৰিশোধ কৰিব লগীয়া হয়, দুজন উত্তৰণই একে সময়তে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ কৰিব নোৱাৰিব; কিন্তু ধৰুৱা মানুহজনে যদি সেই ঠাই ত্যাগ কৰিবলৈ ওলায়, তেতিয়া এই নিষেধ বলবৎ নহ'ব ॥১৯॥ তেতিয়াও তেওঁ আগতে লোৱা ধাৰ আগতে আৰু পিছত লোৱা ধাৰ পিছত শুল্কিব, অথবা বজা আৰু বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ ধাৰ আগতে শুল্কিব ॥২০॥

গিৰিয়েক-ঐশ্বৰ্য্যক, পিতা-পুত্ৰ আৰু এক পৰিয়ালভূক্ত ভায়েকসকলে পৰস্পৰ ঋণ ল'লে সেই ঋণ অসাধ্য (অৰ্থাৎ মোকৰ্দমা কৰি আদায় কৰাৰ আইন নাই) ॥২১॥

নিজ নিজ কৰ্মত ব্যস্ত হৈ থকা সময়ত খেতিয়ক আৰু চৰকাৰী বিষয়াক (ধাৰৰ কাৰণে) গ্ৰেস্তাৰ কৰিব নোৱাৰিব ॥২২॥ স্বামীয়ে যি ঋণ স্ত্ৰীৰ সম্মতিক্ৰমে লোৱা নাই, তাৰ বাবে স্ত্ৰীক জগৰীয়া কৰিব নোৱাৰিব; কিন্তু গৰখীয়া আৰু আধি মাটি চহোৱা খেতিয়কৰ তিবোতা (নিজৰ সম্পত্তি নাথাকিলেও) স্বামীৰ ধাৰৰ কাৰণে জগৰীয়া হ'ব ॥২৩॥ তিবোতাব ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা নকৰি স্বামী বিদেশলৈ যোৱা অৱস্থাত তিবোতাই লোৱা ঋণৰ কাৰণে স্বামীক জগৰীয়া কৰিব পাৰিব ॥২৪॥

ধৰুৱাই যদি ধাৰ স্বীকাৰ কৰে, সেইটো উত্তম (পক্ষ) ॥২৫॥ ধাৰ স্বীকাৰ নকৰিলে, সাক্ষীৰ প্ৰমাণৰ ওপৰতে বিবাদ মীমাংসা কৰিব লাগিব; সাক্ষীসকল হ'ব লাগিব বিশ্বাসযোগ্য, সৎ অথবা উন্নয় পক্ষৰে সম্মত আৰু অনুন তিনিজন ॥২৬॥ দুয়োপক্ষৰে সম্মতি হ'লে দুজন হ'লেও হ'ব, কিন্তু ঋণ-বিবাদত এজন সাক্ষীৰ দ্বাৰা কেতিয়াও (মীমাংসা) নহ'ব ॥২৭॥

শ্যালক, সহযোগী, অনুজীৱী, ধাৰ দিওঁতা, ধাৰ লওঁতা, শত্ৰু, বিকলাপ আৰু আগেয়ে ৰাজ-অপৰাধত শাস্তি ভোগা লোক—এইবিলাক আৰু আগতে উল্লেখ কৰা (৩।১।১২) লেন-দেনৰ অনুপযুক্ত লোকবোৰ সাক্ষী হ'ব নোৱাৰে ॥২৮॥ বজা, বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ, গাৱঁৰ চাকৰ, কুষ্ঠৰোগী, আহত, পতিত, চণ্ডাল, হেয় কৰ্মচাৰী, অন্ধ, কলা, বোবা, উপৰাচি সাক্ষী দিবলৈ ওলোৱা, তিবোতা আৰু চৰকাৰী বিষয়া—এওঁলোকে সাক্ষী দিব নোৱাৰে; অৱশ্যে নিজৰ নিজৰ সম্মতিৰ ভিতৰত বিবাদ হ'লে পাৰিব ॥২৯॥ পাৰুয়া (বাচিক আৰু শাৰীৰিক আঘাত), চুৰি

আৰু ব্যাভিচার অপৰাধত, শত্ৰু, শ্যালক আৰু সহযোগীত বাহিৰে আনবিলাকে সাক্ষ্য দিব পাৰিব ॥৩০॥ গোপন আদান-প্রদানৰ ক্ষেত্ৰত বিয়ে শুনিছে বা দেখিছে তেনে এজনী স্ত্ৰী বা এজন পুৰুষৰ সাক্ষ্যও গ্ৰহণ কৰা যাব পাৰে; কিন্তু বজা আৰু উপস্থায়ী সাক্ষ্য গৃহীত নহ'ব ॥৩১॥

বাধ্য-বাধকতাৰ মাজেদি নোযোৱাকৈ প্ৰভুৱে ভূতাৰ হৈ, ঋণিক আৰু আচাৰ্যই শিষ্যৰ হৈ আৰু পিতৃ-মাতৃয়ে পুত্ৰৰ হৈ সাক্ষ্য দিব পাৰে আৰু ভূতা প্ৰভুতিয়েও প্ৰভু আদিৰ পক্ষে সাক্ষ্য দিব পাৰিব ॥৩২॥ এওঁলোকৰ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ কৰিলে, মান্য পক্ষ যদি পৰাজিত হয় দহ 'বম্ব' দণ্ড দিব আৰু হীন পক্ষ পৰাজিত হ'লে পাঁচ 'বম্ব' দণ্ড দিব ॥৩৩॥

সাক্ষী সম্পৰ্কীয় বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল।

(ধৰ্মস্থায়ী) সাক্ষীসকলক ব্ৰাহ্মণ, পানীৰ কলহ বা অগ্নি আগত ৰাখি শপত খুৱাব ॥৩৪॥ এই প্ৰসংগত ব্ৰাহ্মণ সাক্ষীক ক'ব—'স'চা ক'বা' ॥৩৫॥ ক্ষত্ৰিয় বা বৈশ্যক ক'ব—'(যদি মিছা কোৱা) ইষ্ট-পুত্ৰৰ ফল নাপাবা, হাতত লাওলোটা লৈ শত্ৰুৰ ঘৰলৈ ডিঙাখী হৈ যাব লাগিব' ॥৩৬॥ শূদ্ৰ সাক্ষীক ক'ব—'তোমালোকে যদি মিছা কোৱা, জন্ম আৰু মৃত্যুৰ মাজত তোমাৰ যিখিনি পুণ্যফল তাক বজাই পাব; বজাব যিমান পাপ, সি তোমালোকক লম্ভিব; তাৰ উপৰি শাস্তিও আছে; দেখা বা শুনো কথাৰ প্ৰকৃত ৰূপ পিছতো ওলাই পৰিব; সকলোৱে একমত হৈ সত্য কথা প্ৰকাশ কৰা' ॥৩৭॥ সত্য কথা ক'বলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে, সাত দিন পিছত বাৰ পণ জৰিমনা হ'ব; তিনি পথ অতীত হৈ গ'লে (যিমান ধনৰ কাৰণে মোকদ্দমা, সেই পৰিমাণে) মোকদ্দমাৰ মূল্য দিব লাগিব ॥৩৮॥

সাক্ষীসকলৰ মাজত কথাৰ অমিল হ'লে, যিপক্ষে অধিকসংখ্যক সৎ অথবা দুয়োপক্ষৰে সম্মত সাক্ষী থাকিব, সেইফালেই (ধৰ্মস্থায়ী) জয় ঘোষণা কৰিব, নাইবা মধ্যপন্থা অনুসৰণ কৰিব (অৰ্থাৎ দুয়োপক্ষৰ মাজত সমানে জয়-পৰাজয় ঘোষণা কৰিব) ॥৩৯॥ অথবা, সেই বস্তু বজাই লৈ যাব ॥৪০॥

সাক্ষীবিলাকে যদি মোকদ্দমাত দাবী কৰাতকৈ কম ধন বঢ়লি কয়, অভিযোগকাৰীয়ে অতিৰিক্তকৈ দাবী কৰা ধনৰ একাংশ জৰীমনা ভৰিব ॥৪১॥ সাক্ষীবিলাকে যদি দাবী কৰাতকৈ অধিক ধনৰ কথা কয়, সেইখিনি বজাই গ্ৰহণ কৰিব ॥৪২॥

বাদীৰ মূৰ্খতাৰ কাৰণে (ঋণ-পত্ৰলেখকে) ভুলকৈ শুনো বা লিখো কথা আৰু তেতিয়া জীৱিত নথকা কোনো লোকৰ অভিভাব্বেশ (affidavit) ভালদৰে বিচাৰ কৰি সাক্ষীৰ প্ৰমাণৰ ওপৰতহে (ধৰ্মস্থায়ী) গোচৰৰ নিষ্পত্তি কৰিব ॥৪৩॥

উপনাৰ মতাৱলম্বীসকলে কয় যে সাক্ষীবিলাকৰ মাজতেই যদি প্ৰশ্নৰ বেলেগ বেলেগ উত্তৰ হয়, তেনেহ'লে দেশ, কাল আৰু বিষয়ৰ পাৰ্থক্য অনুসৰি (ক্ৰমে) প্ৰথম, মধ্যম আৰু উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৪৪॥ মনুৰ মতাৱলম্বীসকলে কয় যে যিবিলাক মিছালীয়া সাক্ষীয়ে নোহোৱা বিষয় হোৱা কৰে আৰু হোৱা বিষয় (ধন-প্ৰত্য) নোহোৱা কৰে, তেওঁলোকে (সেই দ্ৰব্য বা ধনৰ) দহগুণ দণ্ড দিব লাগিব ॥৪৫॥ বৃহস্পতিৰ অনুগামীসকলে কয় যে সাক্ষীবিলাকে নিজৰ মূৰ্খতাৰ কাৰণে যদি বিচাৰ-বিদ্ৰাষ্ট ঘটায়, তেওঁলোকৰ শাস্তি হ'ব লাগিব বাতনাদায়ক মৃত্যু ॥৪৬॥ কোৰ্টিল্যই কয় যে এইবোৰ হ'ব নোৱাৰে ॥৪৭॥ কাৰণ, সাক্ষীবিলাকে যি স'চা তাকেহে ক'ব লাগে ॥৪৮॥ যিবিলাকে (সত্য কথা) নকয়, তেওঁলোকে বাৰ পণ দণ্ড দিব আৰু যিবিলাকে সাক্ষী দিবলৈ অমান্তি হয় তেওঁলোকৰ এই দণ্ডৰ আধা হ'ব ॥৪৯॥

(বাদী বা বিবাদীয়ে) এনে সাক্ষী উপস্থিত কৰাব, বিবিলাক স্থান আব্দ
কালৰ ফালসপৰা অধিক দূৰতৰী নহয়; দূৰত থকা আব্দ অনিচ্ছক
সাক্ষীক বজাৰ চম্ভনৰ দ্বাৰা হাজিৰ কৰাব ॥৫০॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থায়ী” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ “ঋণ-অপৰিশোধ” নামৰ একাদশ (আবশ্যিক-
পৰা ৬৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বাদশ অধ্যায়

৬৪তম প্ৰকৰণ : উপনিধি-বিষয়ক (জমাত মূল-ধন-সম্পৰ্কীয়)

(পূৰ্বে ব্যাখ্যা কৰা—৩।১১।১১—২৪) ঋণ-সম্পৰ্কীয় বিধিৰ দ্বাৰা উপনিধি (গাচ্ছত
ধন-সম্পৰ্কীয় বিধিও বৃদ্ধোৱা হৈছে ॥১॥

শয়-সৈন্য আব্দ বনচৰজাতীয় লোকসমূহে দূৰ্গ আব্দ বাস্তুত লুট-পাট কৰিলে অথবা
ডকাইতে গাওঁ, সাউদৰ দল আব্দ গৰুৰ পাল লুট নিলে অথবা চৰি থকা বাহন নষ্ট হ'লে
নাইবা জুই আব্দ বানপানীৰ দ্বাৰা বিপন্ন গাৱঁত (উপনিধি) জুইৰ শিখা বা পানীৰ সোঁতৰ
গবাহত পৰিলে অথবা নাও বৰি গলে বা নাওত চুৰি হ'লে যদি (উপনিধি-গ্রহীতা) নিজে
ক্ৰটিতগ্ৰস্ত হয়, তেনে অৱস্থাত উপনিধি-গ্রহীতা উপনিধিৰ কাৰণে দায়ী নহ'ব ॥২॥

উপনিধি ভোগ কৰা লোকে স্থান আব্দ কাল অনুসৰি ভোগৰ কাৰণে কিছু কেৰেৱা দিব
আব্দ তাৰ উপৰি বাৰ পণ দণ্ড দিব ॥৩॥ নিজে ভোগ কৰোঁতে যদি উপনিধিৰ কিবা হানি-
বিঘিনি হয় নাইবা (জন্তু বা দাস আদি গ্ৰেণীৰ) উপনিধি যদি আন কাৰণবশতঃ পলাই যায়,
তাৰ বাবে তেওঁ দায়ী হ'ব আব্দ চৌবিশ পণ দণ্ড দিব লাগিব ॥৪॥ (জীৱ-ধাৰী) উপনিধি যদি
মৃত্যুৰ মূৰত পৰে বা বিপদগ্ৰস্ত হয় তাৰ বাবে গ্ৰহীতা জগৰীয়া নহ'ব ॥৫॥

উপনিধি বন্ধক থলে, বিক্ৰী কৰিলে বা ম্ৰিছা মাতিলে (মালিকক ক্ৰটিপূৰণ দিয়াৰ
উপৰিও) তাৰ মূল্যৰ পাঁচ ভাগৰ চাৰি ভাগ দণ্ড হিছাপে দিব লাগিব ॥৬॥ সলনি কৰিলে বা
গঢ়ি যোৱাত সহায় কৰিলে সমমূল্যৰ দণ্ড হ'ব ॥৭॥

ইয়াৰ দ্বাৰা আধিৰ নাশ, উপভোগ, বিক্ৰী, বন্ধক আব্দ আত্মসাৎ সম্পৰ্কেও ব্যাখ্যা কৰা
হ'ল ॥৮॥

বি আধিবপৰা (আধি-গ্রহীতাৰ) উপকাৰ হয় (যেনে খীৰতী গাই) আধি-দাতাৰ তাৰ
ওপৰত স্বৰ্ঘ লোপ হ'ব নোৱাৰে (অৰ্থাৎ নিৰ্দিষ্ট সময়ত ঋণ পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰিলেও
আধি-দাতাৰ তাৰ ওপৰত স্বৰ্ঘ থাকিব) আব্দ আধি-দাতাৰ সম্মতি নহ'লে ইয়াৰ মূল্যও (সুতৰ
দ্বাৰা) বাঢ়িব নোৱাৰে ॥৯॥ উপকাৰ নোহোৱা আধিৰ স্বৰ্ঘও লোপ পাব পাৰে আব্দ তাৰ
মূল্যও সুতৰ দ্বাৰা বাঢ়িব পাৰে ॥১০॥

আধি-দাতাই আধি কিৰাই নিবলৈ অহাত নিদিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥১১॥ অথবা আধি-
বন্ধকৰ অনুপস্থিতিত আধি-দাতাই গাৱঁৰ মূখিয়াল লোকৰ হাতত নিষ্কৰ (সুত সহ
নিয়া ধন) অৰ্পণ কৰি আধি কিৰাই নিব ॥১২॥ অথবা, আধিৰ ওপৰত তেতিয়াৰপৰা সুত
বন্ধ কৰি আব্দ সেই সময়ত পাব লগীয়া আধিৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণ কৰি তাক বঁচে আছে ভেঁই
বাধিব বা জনাব-বিবাদকৰণত (হানি-কিনাৰ প্ৰতিৰোধকাৰী অনুষ্ঠানত) বন্ধা কৰিব ॥১৩॥

অথবা, অশুভকৰ্ত্তাৰ অনুপস্থিতিত আধি-গ্ৰহীতাই যদি আধিৰ বিনাশ আশংকা কৰে ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰৰ অনুমতিক্ৰমে সৰ্বোচ্চ মূল্যত, আধিপাল্যৰ সম্পূৰ্ণক্ৰমে বিক্ৰী কৰিব ॥১৪॥

শ্বাৰৰ আধি যদি প্ৰসঙ্গভোগ্য (যেনে খেতি-পথাৰ) বা ফলভোগ্য (যেনে ভাৰা-ধৰ) হয়, তেনেহ'লে তাৰ বিনিময়ত দিয়া মূলধনৰ সূতৰ মূল্যৰ উপৰিও অতিৰিক্ত লাভ আধি-গ্ৰহীতাই ভোগ কৰিব পাৰিব আৰু মূলধনো অটুট থাকিব ॥১৫॥ (আধি-দাতাৰ) বিনা সম্মতিত যি গ্ৰহীতাই (এই অতিৰিক্ত লাভ) ভোগ কৰে, তেওঁ (প্ৰাপ্য সূতৰ) মূল্য বাদ দি লাভৰ অংশ (আধি-দাতাক) সমৰ্পণ কৰিব আৰু কিছূ দণ্ডও দিব ॥১৬॥

(আধি সম্পৰ্কে) বাকী কথা উপনিধি-সম্পৰ্কীয়া বিধিৰ শ্বাৰাই বুজোৱা হ'ল ॥১৭॥

ইয়াৰ শ্বাৰা আদেশ (ওচৰত থকা কোনো লোকক কোনো এটা বস্তু দিবলৈ কাৰোবাক পচাকে আদেশ বোলে) আৰু অশ্বাধিৰো (দুবলৈ কোনো বস্তু লৈ যোৱাৰ কাৰণে নিষ্ঠাতক দিয়া কমিছন) ব্যাখ্যা কৰা হ'ল ॥১৮॥

অথবা, অশ্বাধি লগত লৈ যোৱা মানুহজনে সাউদৰ দলৰ লগত গৈ নিৰ্দিষ্ট ঠাই নাপালে বা ডকাইতে লুট-পাট কৰি এৰি থৈ গ'লে, অশ্বাধিৰ কাৰণে তেওঁ দায়ী নহ'ব ॥১৯॥ অথবা মাজ বাটত মৰি থাকিলে (প্ৰহাদি) দায়ভাগীও জগৰীয়া নহ'ব ॥২০॥

আদেশ আৰু অশ্বাধি সম্পৰ্কীয়া বাকী কথা উপনিধিৰ বিধিৰ শ্বাৰাই বুজোৱা হৈছে ॥২১॥

কাৰোবাৰপৰা কিবা বস্তু খুজি নিলে বা ভাৰালৈ নিলে বস্তুটো যি অৱস্থাত নিৱে সেই অৱস্থাতে ফিৰাই দিব ॥২২॥ কোনো নিৰ্দিষ্ট ঠাইৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কাললৈ দিয়া বস্তু এটা যদি স্বাভাৱিক দোষৰ কাৰণে নষ্ট হয় বা আকস্মিক বিপদত হেৰাই যায় তাৰ কাৰণে নিষ্ঠতা দায়ী নহ'ব ॥২৩॥

বাকী কথা উপনিধি-সম্পৰ্কীয়া বিধিৰ শ্বাৰা বুজোৱা হ'ল ॥২৪॥

পাইকাৰী বিক্ৰী সম্বন্ধে—পাইকাৰী বিক্ৰেতাসকলে যথোচিত ঠাই আৰু সময়ত পণ্য বিক্ৰী কৰি তাৰ লক্ষ মূল্য আৰু লাভ মহাজনক দিব ॥২৫॥ অথবা, যথোচিত ঠাই আৰু সময়ৰ সূযোগ পাব হৈ যোৱা কাৰণে দায় পৰি গ'লে, তেওঁলোকক পণ্য-সামগ্ৰী দিয়া সময়ত তাৰ যি মূল্য আছিল, সেই নিৰিখত মূল্য আৰু লাভৰ অংশ মহাজনক দিব ॥২৬॥ অথবা, মহাজনৰ লগত চুক্তি কৰা মতে (যথোচিত ঠাই আৰু সময়ত) মাল বিক্ৰী কৰি লাভ কৰিব নোৱাৰিলে, কেৱল মূল্যকে দিব ॥২৭॥ অথবা, বস্তুৰ দায় কমি যোৱা কাৰণে কম দায় পালে, সেইমতে কম দায়কে (মহাজনক) দিব ॥২৮॥ বিক্ৰীলাক ব্যৱসায়ী বজাৰ চকুত কিংবালী আৰু নিৰ্দেশ, তেওঁলোকে, কোনো সামগ্ৰী কমলীলাভা বা আকস্মিক দুৰ্ঘটনাৰ কাৰণে নষ্ট হ'লে বা হেৰাই গ'লে, (মহাজনক) তাৰ দামো নিদিব পাৰে ॥২৯॥ কিছূ ফিৰাব পণ্য-সামগ্ৰী দ্বৰ ঠাইৰপৰা অনা হয় বা কিছূ সময়ৰ বাধি পিছত বৈচিৰ লগীয়া হয়, তেনে সামগ্ৰীৰ কেৱলত থকা আৰু লোকচান বাদ দি তাৰ মূল্য আৰু লাভ মহাজনক দিব লাগিব; ব্ৰিডৰ সামগ্ৰীৰ কেৱলত প্ৰত্যেকৰে সূকীয়া সূকীয়া অংশ হিছাপ কৰি দিব লাগিব ॥৩০॥

(পাইকাৰী বিক্ৰী সম্পৰ্কে) বাকী কথাৰো উপনিধিৰ বিধিৰ শ্বাৰা বুজোৱা হ'ল ॥৩১॥

ইয়াৰ স্মাৰা বৈশ্বাৰ্য্যত্যাগিনী (অৰ্থাৎ পাইকাৰী বিক্ৰী) সম্পৰ্কীয় বিষয়টো ব্যাখ্যা কৰা হ'ল ॥০২॥

নিক্ষেপৰ (শিল্পী আদিক দিয়া কেচামাল, যেনে সোণাৰিক দিয়া সোণ) কথা উপনিধিৰ বিধিৰ স্মাৰা বৃদ্ধিৰ লাগিব ॥০৩॥

এজনে দিয়া নিক্ষেপ আন এজনৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে, হেৰোৱা বুলি গণ্য কৰা হ'ব (অৰ্থাৎ সেই বস্তু নিক্ষেপকাৰীক আকৌ দিব লাগিব) ॥০৪॥

নিক্ষেপ আশ্রয় কৰিলে, (যাব ওচৰত নিক্ষেপ বখা হৈছিল) তেওঁৰ আগৰ দোষ আৰু নিক্ষেপকাৰীৰ (সাধুতা) এই দুয়োটা কথাৰে বিবেচনা কৰি সেই সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত কৰিব ॥০৫॥ কাৰণ, শিল্পীবিলাক অসাধু ॥০৬॥ নিক্ষেপ বাখোঁতে সাক্ষী নৰখাই সিবিলাকৰ স্মৰণ ॥০৭॥

সাক্ষী নৰখাকৈ নিক্ষেপ বাখি যদি তেওঁলোকে পিছত অস্বীকাৰ কৰে, তেনেহ'লে নিক্ষেপকাৰীয়ে গোপনে নিক্ষেপ বাখোঁতাক অনুন্নয়-বিনয় কৰি বেৰৰ আঁত লুকাই বখা সাক্ষীক এই বিষয়ে বিদিত কৰাব অথবা কোনো উদ্যানত সুৰাপান-উৎসৱ পাতি তেওঁলোকৰ বিশ্বাস ওপোজাই সাক্ষীক এই বিষয়ে জানিব দিব ॥০৮॥

কোনো বঢ়া বা বেমাৰী সদাগৰ কোনো চিহ্নিত বস্তু সেই শিল্পীৰ হাতত ধৈ গঢ়ি যাব ॥০৯॥ তেওঁৰ নিৰ্দেশমতে তেওঁৰ পুতেক বা ভায়েক নিক্ষেপ বাখোঁতাৰ ওচৰলৈ নিক্ষেপ ওলোটাই আনিব লৈ যাব ॥১০॥ যদি তেওঁ ফিৰাই দিয়ে, তেওঁক সাধু বুলি ধৰা হ'ব; নহ'লে তেওঁ নিক্ষেপো উলিয়াই দিব লাগিব আৰু চুৰি অপৰাধৰ শাস্তিও ভুগিব লাগিব ॥১১॥

অথবা, কোনো বানপ্ৰস্থী হ'বলৈ ওলোৱা প্ৰস্থেয় পদুৰে কোনো চিহ্নিত বস্তু তেওঁৰ ওচৰত নিক্ষেপৰূপে বাখি প্ৰস্থান কৰিব ॥১২॥ কিছুদিন পিছত ঘূৰি আহি বস্তুটো ওলোটাই আনিবলৈ বিচাৰিব ॥১৩॥ যদি দিয়ে, তেওঁক সাধু বুলি ধৰা হ'ব, নহ'লে নিক্ষেপো উলিয়াই দিব লাগিব, চুৰি অপৰাধৰ শাস্তিও ভুগিব লাগিব ॥১৪॥

অথবা, তেওঁ চিহ্নিত বস্তু সহ (সেই নিক্ষেপ বাখোঁতাক) গ্ৰেপ্তাৰ কৰাব ॥১৫॥

অথবা, দেখাত মূৰ্খ সদৃশ কোনো লোকে বজাক দিব লগীয়া কৰ আদি নিৰ্দিয়া কাৰণে বা নিৰীক্ষণ সময়ত চলন-ক্ৰমণ কৰা কাৰণে (গ্ৰেপ্তাৰ হোৱাৰ) ভয়ত সেই শিল্পীৰ হাতত কোনো মহামূল্য বস্তু ধৈ গঢ়ি যাব ॥১৬॥ (ডাৰ পিছত) বন্দীশালত থাকি তেওঁ (বস্তুটো দিলে নিজৰ মূল্য হ'ব বুলি কাৰণ দৰ্শাই) সেই বস্তুটো ওভোতাই বিচাৰিব ॥১৭॥ যদি বস্তুটো দিয়ে, তেওঁ সাধু; নহ'লে নিক্ষেপো উলিয়াই দিব লাগিব আৰু চুৰি-অপৰাধৰ শাস্তিও ভোগ কৰিব লাগিব ॥১৮॥ (যদি শিল্পীৰ মৃত্যু হয়, তেতিয়া) স্মাৰক চিন দেখুৱাই তেওঁৰ ঘৰত (উত্তৰাধিকাৰী) লোকক (নিক্ষেপ আৰু চিন দি থোৱা বস্তু) এই দুয়োটা ফিৰাই খুজিব ॥১৯॥ ভৱে এটা নিৰ্দিশেও সেই লোকৰ ওপৰত আগত উল্লেখ কৰা ধৰণে দণ্ড বিধান হ'ব ॥২০॥

(ধৰ্ম্মস্থই) বিবাদীয়ে ব্যৱহাৰ কৰা বস্তু কেনেকৈ পালে তাৰ বিচাৰ কৰিব, সেই বস্তুৰ আদান-প্ৰদান সম্পৰ্কীয় চিন বিচাৰিব আৰু বাদীৰ সেই বস্তুৰ মালিক হোৱাৰ সায়ৰ্থ্যৰো বিচাৰ কৰিব ॥২১॥

ইয়াৰ স্মাৰা গোপল সন্ধ্যায়ৰ কথাও যুজোৱা হ'ল ॥২২॥

সেই কাৰণে আপোন লোকৰ লগত বা ভিন লোকৰ লগত আদান-

প্ৰদান কৰিলে সাকী বাথি প্ৰকাশ্যভাৱে ঠাই, সময় আৰু বস্তুৰ সংখ্যা (বা পৰিমাণ) আৰু গুণাগুণ ঘোষণা কৰিব লাগে ॥৫০॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মশাস্ত্ৰ” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “উপনিধি-বিবৰক” নামৰ শ্লোক (আবলম্বনপৰা ৬৯তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

৬৫তম প্ৰকৰণ : দাস আৰু বন্দুৱা-বিবৰক বিধি

পেটেৰ ভাতৰ কাৰণে যিজনে (সাময়িকভাৱে) আনৰ দাসত্ব স্বীকাৰ কৰিছে, তেওঁত বাহিৰে আন আৰ্থজাতীয় নাবালকক বিক্ৰী কৰিবলৈ নিয়া বা আধান হিছাপে বখা আত্মীয়-স্বজনে সেই নাবালক শূন্য হ'লে বাৰ পণ, বৈখ্যা হ'লে তাৰ দুগুণ অৰ্থাৎ চৌবিশ পণ, ক্ষয় হ'লে তিনি গুণ অৰ্থাৎ ছয়বিশ পণ আৰু ব্ৰাহ্মণ হ'লে চাৰি গুণ অৰ্থাৎ আঠচল্লিশ পণ দণ্ড ভৰিব লাগিব ॥১॥ বিক্ৰেতা বা আধান-বন্ধক যদি নাবালকৰ সম্পৰ্কীয় নহয়, তেনেহ'লে ক্ৰমে প্ৰথম, মধ্যম আৰু উত্তম সাহস-দণ্ড আৰু বধ-দণ্ড হ'ব : কিনোতা আৰু সাকীবো একেই দণ্ড হ'ব ॥২॥

শ্লেচ্ছৰ ক্ষেত্ৰত সন্তান বিক্ৰী কৰা বা আধান বখা দৃশ্যীয় নহয় ॥৩॥ (নাবালক) আৰ্থৰ দাসত্ব কোনো অৱস্থাতে হ'ব নোৱাৰে ॥৪॥

অথবা, আৰ্থসকলৰ বিপদ উপস্থিত হ'লে যেতিয়া এটা সমগ্ৰ পৰিয়ালে (আন এটা অৱস্থাপন্ন পৰিয়ালৰ ওচৰত) বন্ধন স্বীকাৰ কৰে, তেতিয়া (নাবালক) আৰ্থ এজনকো আধানৰূপে বাথি, নিষ্কল্প পালে (প্ৰথমে) নাবালকক বা সহায় আগবঢ়োৱাজনক মৰ্কাণ কৰি দিব ॥৫॥

নিজে নিজক আধান বাথি যদি এবাৰৰ কাৰণেও পলায়, সেইজন লোকে নিজৰ ওপৰত স্বত্ব হেৰুৱাব; লোকে আধানৰূপে থলে দুবাৰ পলালে নিজৰ ওপৰত স্বত্ব হেৰুৱাব আৰু দুয়ো এবাৰ পলাই বাওঁতেই নিজৰ ওপৰত স্বত্ব হেৰুৱাব যদিহে তেওঁলোকে বিদেশ অভিমুখে যাত্ৰা কৰে ॥৬॥

(স্বামীৰ) ধন অপহৰণকাৰী দাসক আৰ্থৰ ধন অপহৰণকাৰী চোৰক দিয়া দণ্ডৰ আধা দণ্ড দিব ॥৭॥

আধি-গ্ৰহীতাৰ ওচৰপৰা যদি আধান পলাই যায় বা তাৰ মৃত্যু হয় অথবা সি বিপদগ্ৰস্ত হয়, আধানকাৰীয়ে গ্ৰহীতাক মূলধন ওভোতাই দিব লাগিব ॥৮॥

(আধি-গ্ৰহীতাই) যদি আত্মানৰ হতুৱাই মৰা প, মল-মূত্ৰ বা উজ্জীষ্ট পেলোৱাৰ আৰু ভিবোতা আধানৰ হতুৱাই নষ্টতা লোকক পা ধুওৱাৰ বা নিৰ্বিলাকক শাৰীৰিক অঘাত কৰি শাস্তি দিয়ে বা অসম্মান কৰে, তেনেহ'লে তেওঁ মূলধন আপাব আৰু (ভেনে ব্যৱহাৰ কৰা আধান) যদি ধাতী, পাকচাৰিকা, আধা কচল লৈ ঝাটি চুহোৱা ভিবোতা বা চাকৰী হয়, নিহতৰ মৃত্তি হ'ব ॥৯॥ কোনো চাকৰে (চাকৰীয়ে?) যদি সন্ধান ক্ৰম দিয়ে তাৰ মৃত্তি বিধিসম্মত ॥১০॥

নিজৰ আধানস্বৰূপে থকা অনিচ্ছাকা ধাতীৰ ওপৰত বাওঁচাব কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড

বিহিব; লোকৰ আধানৰূপে থকা অনিচ্ছাৰ ধাৰীৰ ওপৰত ব্যভিচাৰ কৰিলে মধ্যম সাহস-
দণ্ড বিহিব ॥১১॥

অবিবাহিতা ছোৱালী-আধানৰ ওপৰত নিজে ব্যভিচাৰ কৰিলে বা আনৰ হতুৱাই কৰালে
মূলধন হেৰাব, ছোৱালীক গা-ধন দিব লাগিব আৰু তাৰ নুগুণ দণ্ড দিব লাগিব ॥১২॥

কোনো (আৰ্থহী) নিজে নিজক বিক্ৰী কৰি দাস হ'লেও তেওঁৰ পুত্ৰ আৰ্থ হ'ব ॥১৩॥ তেওঁ
মালিকৰ কাৰ্যৰ ক্ষতি নকৰাকৈ নিজে যি উপাৰ্জন কৰে তাক আৰু পিতৃৰ সম্পত্তি লাভ
কৰিব ॥১৪॥ মূলধন পৰিশোধ কৰি (দাসত্বমুক্ত হৈ) আৰ্থ হ'ব পাৰিব ॥১৫॥

ইয়াৰ ম্বাবা উদৰদাস (পেটৰ ভাতৰ কাৰণে দাসত্ব স্বীকাৰ কৰা লোক) আৰু আধানৰূপে
থকা লোকৰ কথাও বুজোৱা হ'ল (অৰ্থাৎ উদৰদাস আৰু আহিত লোকৰ সন্তানো আৰ্থ,
তেওঁলোকেও উপাৰ্জন কৰিব পাৰিব, পিতৃ-সম্পত্তি লাভ কৰিব আৰু নিষ্কৃত্য দি মূকলি হ'ব
পাৰিব) ॥১৬॥ আধানৰ নিষ্কৃত্যৰ পৰিমাণ মূলধনৰ অনুপাতে হ'ব ॥১৭॥

(ধন দিব নোৱাৰিলে) হাক দণ্ড কৰা হৈছে তেওঁ কাম কৰি দি দণ্ড পৰিশোধ কৰিব ॥১৮॥

যদি কোনো আৰ্থজাতীয় লোক যুদ্ধত বন্দী হয়, তেওঁক নিৰ্দিষ্ট কালৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট
কাম কৰিবলৈ দি মূকলি কৰি দিব অথবা (লগে লগে দিলে) দাসৰ নিৰ্ধাৰিত মূল্যৰ আধা লৈ
মূকলি কৰি দিব ॥১৯॥

যদি কোনোৱে আঠ বছৰৰ কম, আত্মীয়-স্বজনহীন, ঘৰ-ওপজা, উত্তৰাধিকাৰীসূত্ৰে পোৱা,
উপহাৰ স্বৰূপে পোৱা বা কিনি লোৱা দাসক তাৰ অনিচ্ছা সত্ত্বেও হীন কাম কৰিবলৈ দিয়ে
বা বিদেশলৈ পঠায় নাইবা সগৰ্ভা দাসীক যদি সন্তানৰ ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা নকৰি বিক্ৰী
কৰে বা আধান ৰাখে, তেনেহ'লে তেনে লোকৰ ওপৰত আৰু কিনোতা আৰু সাক্ষীৰ ওপৰতো
প্রথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥২০॥

উপযুক্ত নিষ্কৃত্যৰ বিনিময়তো যদি কোনোৱে দাসক আৰ্থ হ'বলৈ নিদিয়, তেনে লোকৰ
বাৰ পণ দণ্ড হ'ব আৰু দাসক মূকলি কৰি নিদিয় যানে তেওঁক আটক কৰি থ'ব ॥২১॥

দাসৰ আত্মীয়-স্বজন দাসৰ সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব; আত্মীয়-স্বজন নাথাকিলে
মালিকে সম্পত্তি পাব ॥২২॥

মালিকে যদি দাসীৰ গৰ্ভত সন্তান জন্ম দিয়ে, সেই সন্তান মাতৃৰ সৈতে দাসত্ব-মুক্ত
হ'ব ॥২৩॥ যদি সন্তানৰ মাক হোৱা দাসীয়ে (প্ৰভুৰ) ঘৰত থাকি পৰিয়ালৰ কাৰ্যৰ তত্ত্বাৱধান
কৰে, তাইৰ ভায়েক-ভনীয়েকহ'তো দাসত্ব-মুক্ত হ'ব ॥২৪॥

দাস বা দাসীৰপৰা নিষ্কৃত্য লৈ যদি কোনোৱে আকৌ সিহঁতক বিক্ৰী কৰে বা আধান
ৰাখে তেনেহ'লে তেওঁৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব: কোনো দাস বা দাসী নিজে সম্মত হ'লে তেওঁ
দণ্ডৰপৰা বেহাই পাব ॥২৫॥

দাস-সম্পৰ্কীয় বিধি ইয়াতে শেষ হ'ল।

ওচৰত থকা মানুহে (দফাদাৰ?) বন্দুৱাৰ কামত নিৰ্দুস্তিৰ বিষয়ে জানিব লাগে ॥২৬॥

বন্দুৱাই চুক্তি কৰা মতে বেতন পাব আৰু চুক্তি কৰা নাথাকিলে, কাম আৰু সময় অনুপাতে
বেতন পাব ॥২৭॥ আগতে বেতনৰ চুক্তি নাথাকিলে খেতিয়কে ফচলৰ, গৰখীয়াই মাখনৰ আৰু
বোপাৰীয়ে নিজৰ পণ্য-সামগ্ৰীৰ দহ ভাগৰ এভাগ বেতন স্বৰূপে পাব ॥২৮॥ বেতন নিৰ্দিষ্ট
থাকিলে সেইমতে পাব ॥২৯॥

কাৰু, শিল্পী, গান্ধক, চিকিৎসক, কথক, পৰিচাৰক আদি বেতনৰ আশাত কাম কৰা

লোকসকলে সেই শ্ৰেণীৰ আন লোকৰ দৰে বা বিশেষকৈ নিৰ্বাচিত কৰি দিয়া মতে পাবিত্ৰমিক পাব॥৩০॥

সাক্ষীৰ প্ৰমাণৰ ওপৰতহে বেতনবিষয়ক কাৰ্য্যৰ মীমাংসা হ'ব॥৩১॥ সাক্ষীৰ অভাৱত (ধৰ্মস্মাৰ) ব'ত কাম কৰা হৈছিল সেই ঠাইত বিচাৰ কৰিব॥৩২॥

বেতন নিদিলে (বেতনৰ) এক-দশমাংশ বা হয় পণ দণ্ড হ'ব॥৩৩॥ বেতন দিব লগীয়া নাই বুলি ক'লে বাৰ পণ বা (বেতনৰ) এক-পঞ্চমাংশ দণ্ড হ'ব॥৩৪॥

নদীৰ সোত, জুই, দস্যু বা বন্য জন্তুৰ কবলত পৰি আতুৰ হৈ নিজৰ সৰ্বস্ব, ল'ৰা, ভিৰোতা আৰু আত্মদান কৰিম বুলি উদ্ধাৰকাৰীক স্মৃতি বিপদৰূপৰা উদ্ধাৰ পালে, বিশেষকৈ নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া মতে পাবিত্ৰমিক দিব॥৩৫॥ ইয়াৰ আৰা বিপদত পৰি কৰা সকলো প্ৰকাৰ দান-প্ৰতিপ্ৰদতি-ভণ্ডাৰ বিষয়ে বুদ্ধোত্তৰা হল॥৩৬॥

সংগমৰ সূচনা অনুসৰি বেণ্যাই পাবিত্ৰমিক পোৱা উচিত; বেছি মাটাই পাব খুজিলে নাইবা কুডাব বা অশিষ্টাচাৰ দেখুৱালে পাবিত্ৰমিকৰ-পৰা বঞ্চিত হ'ব॥৩৭॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ "ধৰ্মস্মাৰ" নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ 'দাস আৰু বন্দুৱা-বিষয়ক বিধি' অন্তৰ্গত "মালিকৰ অধিকাৰ" নামৰ দ্বয়োদশ (আবশ্ৰুতিপৰপৰা ৭০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্দশ অধ্যায়

৬৫তম প্ৰকৰণ : দাস আৰু বন্দুৱা-বিষয়ক বিধি
বন্দুৱাৰ কৰ্তব্য

৬৬তম প্ৰকৰণ : সন্তুৰসমূহৰ (অংশীদাৰী উদ্যোগ)

বেতন লৈ কাম নকৰা বন্দুৱাই বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু কাম নকৰা পৰ্যন্ত তেওঁক আটক কৰি ৰাখিব॥১॥

যদি কাম কৰিবলৈ অক্ষম হয়, কামটো যদি হ'ল হয় অক্ষম যদি তেওঁ বন্দুৱাৰ বা বিপদ-গ্ৰস্ত হয়, কামৰূপৰা বেছাই পাব পাব-বা আনৰ হতুৱাই কৰোৱাৰ অধিকাৰ লাভ কৰিব পাৰে॥২॥

অথবা, তেওঁৰ খৰচত মালিকে কামটো আনৰ হতুৱাই কৰাই ল'ব পাৰে॥৩॥

'আপুনি কামটো আনৰ হতুৱাই নকৰাব, যেনো আনৰ কাম কৰিব নোৱাৰিম'—যদি এনে ধৰণৰ বাধা-নিষেধ থাকে মালিকে কামটো তেওঁৰ হতুৱাই নকৰালে বা তেওঁ নকৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥৪॥ (আগেয়ে চুক্তিবদ্ধ হোৱা) কামটো শেষ হ'লে যদি বন্দুৱাই আনৰ বেতন (আম ধৰি) লয়, ইচ্ছা নাথাকিলে তেওঁ (সেই মালিকৰ নতুন কাম) নকৰিব পাৰে॥৫॥

আচাৰ্যসকলে যে কয় বন্দুৱা (কাম কৰোঁ বুলি) উপস্থিত হোৱাতো কামটো নকৰিলে কৰা বুলি ধৰিব লাগিব (অৰ্থাৎ বন্দুৱাই সন্মতি দাবী কৰিব পাবিব)॥৬॥ কোঁটিলী কয়—সেইটো হ'ব নোৱাৰে॥৭॥ কাম কৰিলেহে বন্দুৱি, নকৰিলে সন্মতি নাই॥৮॥ যদি তেওঁ কামটো অলপমানো কৰাই লৈ পিছত কৰিব নিদিয়, তেওঁক কৰা হোৱা বুলিয়ে ধৰিব লাগিব॥৯॥

যদি বন্দুৱাই নিৰ্দিষ্ট ঠাই আৰু সময়ৰ বাতৰি কৰে অথবা কামটো বোৱা ধৰণে কৰে,

ইচ্ছা নাথাকিলে মালিকে কৰা হোৱা বঢ়াল নধৰিবও পাৰে॥১০॥ বিধিনি কাম কৰাৰ কাৰণে চুক্তি আছিল তাতকৈ বেছি কাম কৰিলে বন্দুৱাৰ শ্ৰম অথলে বাৰ দিব নালাগে॥১১॥

ইয়াৰ দ্বাৰা সন্তৰ্ভৰ বন্দুৱাৰ কথাও বৃদ্ধোক্ত হ'ল॥১২॥ সন্তৰ্ভৰ দ্বাৰা নিয়োজিত বন্দুৱাই (একেবাহে) সাত দিন থাকি কাম কৰিব॥১৩॥ তাৰ পিছত আন বন্দুৱা পঠিয়াই কাম শেষ কৰাব॥১৪॥

মালিকৰ অজ্ঞাতে সন্তৰ্ভৰ কাকো কামৰপৰা লৈ যাব বা কামত সন্মুখাই দিব নোৱাৰিব॥১৫॥ এই বিধান উলঙ্ঘন কৰিলে (সন্তৰ্ভৰ ওপৰত) চৌবিশ পণ দণ্ড বিহিব॥১৬॥ সন্তৰ্ভৰ পৰিত্যাগ কৰা বন্দুৱাৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ আধা দণ্ড হ'ব॥১৭॥

বন্দুৱা-সম্পৰ্কীয় বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল।

সন্তৰ্ভৰ বন্দুৱা বা সম্ভাৱ অনদ্ভূতানৰ অংশীদাৰসকলে চুক্তি কৰা মতে বা সমানে বেতন ভাগ কৰি ল'ব॥১৮॥

অথবা, খেতিয়ক আৰু বৈপাৰীসকলে যথাক্ৰমে খেতি আৰু বৈপাৰৰ আৰম্ভণিপৰা শেষলৈকে সময়ছোৱাৰ মাজত নিৰিয়া পৰা অংশীদাৰক কামৰ জোখাই ভাগ দিব॥১৯॥ যদি (নিৰিয়া পৰা অংশীদাৰে) তেওঁৰ সলনি আন লোক দিয়ে পুৰা ভাগ দিব॥২০॥ কিন্তু প্ৰস্তুত পণ্য-সামগ্ৰীপৰা লাভ হোৱাৰ পিছত যদি কোনো অংশীদাৰ নিৰিয়া পৰে, তেওঁক তেতিয়াই নিজৰ অংশ দিব॥২১॥ কাৰণ, ব্যৱসায়ৰ পথত কৃতকাৰ্যতা বা অকৃতকাৰ্যতা দুয়োটাই সচৰাচৰ ঘটে॥২২॥

কিন্তু, কাম আৰম্ভ হোৱাৰ পিছত যদি এজন সন্মুখ অংশীদাৰ গুচি যায়, তেওঁৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥২৩॥ আকৌ, তেওঁ নিজ খুচিচে গুচি যাবও নোৱাৰিব॥২৪॥

কোনো অংশীদাৰে যদি চুৰি কৰে, আগতে অভ্যুদয়ান দি তেওঁৰ অংশ দিম বঢ়াল (প্ৰতিশ্ৰুতি দি) তেওঁক ধৰা পেলাব, আৰু (যদি তেওঁ নিজক সংশোধন কৰি কাম কৰে) তেওঁৰ প্ৰাপ্য অংশ আৰু অভ্যুদয়ান দুয়োটাৰে দিব॥২৫॥ শ্বিত্ৰীয় বাৰ চুৰি কৰিলে বা আন ঠাইলৈ গুচি গ'লে তেওঁক বহিস্কাৰ কৰিব॥২৬॥ কোনো গদুৰতৰ অপৰাধ আচৰণ কৰিলে তেওঁক বিন্দাসঘাতক হিছাপে শাস্তি বিহিব॥২৭॥

ঋত্বিকসকলে নিজ নিজ কামৰ বিশেষ অংশৰ বাহিৰে যজ্ঞৰ দক্ষিণা (আগতে) চুক্তি কৰা মতে বা সমানে ভগাই ল'ব॥২৮॥

অগ্নিষ্টোম আদি যজ্ঞত দক্ষিণীৱেষ্টি সমাপন হোৱাৰ পিছত কোনো ঋত্বিকৰ বেমাৰ হ'লে তেওঁ নিজৰ অংশৰ পাঁচ ভাগৰ এভাগ পাব, সোম-বিক্ৰম অনদ্ভূতানৰ পিছত বেমাৰ হ'লে চাৰি ভাগৰ এভাগ পাব, মধ্যম উপসদৰ প্ৰবেৰ্গ্যাম্বাসন অনদ্ভূতানৰ পিছত বেমাৰ হ'লে তিনি ভাগৰ এভাগ পাব, মধ্যম উপসদৰ পিছত বেমাৰ হ'লে চাৰি ভাগৰ তিনি ভাগ পাব॥২৯॥ শ্ৰাদ্ধান্ধন-সন্ননৰ পিছত বেমাৰ হ'লে পুৰা ভাগ পাব॥৩০॥ কাৰণ এই (শ্ৰাদ্ধান্ধন-সন্ননৰ পিছত) দক্ষিণা প্ৰাপ্য হয়॥৩১॥ বৃহস্পতিসৰ অনদ্ভূতানত বাহিৰে প্ৰত্যেক সন্ননতেই দক্ষিণা দিয়া হয়।

ইয়াৰ দ্বাৰা দীৰ্ঘদিন ধৰি চলা যজ্ঞৰ দক্ষিণাৰ কথাও বৃদ্ধোক্ত হ'ল॥৩৩॥ বৃহস্পতি-সন্ননৰ কাম দুই দিন দুই ৰাতি পৰ্যন্ত দক্ষিণা লৈ যজ্ঞ কৰা বাকী ঋত্বিকসকলে কৰি দিব নাইবা তেওঁলোকৰ বিবস্ত আন ঋত্বিকে কৰি দিব॥৩৪॥

যজ্ঞ শেষ নোহুঁতে যদি যজ্ঞমানব বেমাৰ হয়, ঋত্বিকসকলে অৱশিষ্ট কাম কৰি দক্ষিণা গ্ৰহণ কৰিব ॥৩৫॥

যজ্ঞ শেষ নোহুঁতে, যদি ঋত্বিকে যজ্ঞমানক বা যজ্ঞমানে ঋত্বিকক এৰি দিয়ে, তেওঁৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব ॥৩৬॥

যিয়ে এশ গৰুৰ মালিক হৈও অশ্বাশ্বান নকৰে, এহেজাৰ গৰুৰ মালিক হৈও যজ্ঞ নকৰে, সূৰ্যাপান কৰে, ধৰ্মহীনা ভিবোভাক বিয়া কৰায়, ব্ৰহ্মহত্যা কৰে, গৰুদুপস্ৰী হৰণ কৰে, অসাধু লোকৰ দানগ্ৰহণত থাৰ আসক্তি, বি চোৰ, বি নীচ লোকৰ যজ্ঞকাৰী—এনেকুৱা লোকৰ ক্ষেত্ৰত, যজ্ঞ-কৰ্মত নিশ্চিত দোষ হোৱা কাৰণে পৰস্পৰ ত্যাগ দৃশ্যগায় নহয় ॥৩৭-৩৮॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মস্থান” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ ‘দাস আব্দ বন্দুৱা-সম্পৰ্কী’ৰ বিধি’ প্ৰকল্পণ অন্তৰ্গত “বন্দুৱাৰ কৰ্তব্য” আব্দ “সম্পূৰ্ণ-সম্ভৱান” নামৰ চতুৰ্দশ (আবশ্চাৰ্যপৰা ৭১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চদশ অধ্যায়

৬৭তম প্ৰকৰণ : বেচা-কিনা বাতিলকৰণ

পণ্য-সামগ্ৰী বিক্ৰী কৰি সমৰ্পণ নকৰিলে তেনে কৰোঁতাৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব; যদি সেই পণ্যত কিবা দোষ ওলায়, নাইবা কোনো উপনিপাত হয় অথবা সি অবিবহ্য হয়, বিক্ৰেতাৰ কোনো দণ্ড নহ'ব ॥১॥ বিক্ৰীত পণ্যৰ কোনো খুঁতেই দোষ ॥২॥ বজা, চোৰ, জুই বা পানীৰ-পৰা হোৱা বিপদেই উপনিপাত ॥ (বিক্ৰীত পণ্যৰ) বেছি পৰিমাণে গুণহীনতা থাকিলে বা বিপদত পৰি বিক্ৰী কৰিলে সি অবিবহ্য হয় ॥৪॥

বেপাৰীৰ ক্ষেত্ৰত বাতিল-কৰণৰ সময় এদিনলৈকে দিব, খেতিয়কক তিনি দিন আব্দ গৰখীয়াক পাঁচ দিন সময় দিব ॥৫॥ জীৱিকাৰ উপায় বিক্ৰী কৰিলে মিশ্ৰ আব্দ উত্তম বৰ্ণৰ লোকে সাত দিনলৈকে বাতিলকৰণৰ সময় পাব ॥

বিনাশশীল বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত—‘এই বস্তু আন ঠাইত বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰিব’, এনে ধৰণৰ নিবেদ আৰোপ কৰি বাতিল-কৰণৰ সময় দিব ॥৭॥ এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম কৰিলে অপৰাধীয়ে চৌৰিণ পণ দণ্ড দিব লাগিব অথবা বিক্ৰেয় পণ্য-বস্তুৰ দহ ভাগৰ এভাগ দণ্ডৰূপে দিব লাগিব ॥৮॥

কোনো সামগ্ৰী খৰিদ কৰি গ্ৰহণ নকৰিলে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব, কিন্তু দোষ, উপনিপাত বা অবিবহ্য হ'লে দণ্ড দিব নালাগে ॥৯॥ ঋষিদ্বাৰৰ বাতিলকৰণৰ ব্যৱস্থা বিক্ৰেতাৰ বাতিলকৰণৰ ব্যৱস্থাবে ১০॥

বিবাহ সম্পৰ্কে, প্ৰথম তিনি বৰ্ষৰ ক্ষেত্ৰত পাণিগ্ৰহণৰ আগলৈকে বিবাহ প্ৰত্যাহাৰ হ'ব পাৰে, পূৰ্বৰ ক্ষেত্ৰত বৌনসংসৰ্গৰ আগলৈকে পাৰে ॥১১॥ (প্ৰথম তিনি বৰ্ষৰ সোৱণ) পাণি-গ্ৰহণ হৈ বোৱাৰ পিছতো শয়ন-কালত (বৌনি-কত, স্ত্ৰীৰ আদি) কোনো কেবল জৰ্জৰ হ'লে বিবাহ বাতিল হ'ব পাৰে ॥১২॥ কিন্তু সন্ত-সন্তান জন্ম দিয়াৰ পিছত কেতিয়াও বিবাহ বিচ্ছেদ হ'ব নোৱাৰে ॥১৩॥

কন্যাৰ বৌনিগত কোনো দোষ থাকিলে তাক প্ৰকাশ নকৰাকৈ বিয়া দিলে তেনে সোৱণ

হিয়ন্তবৈ পশু দণ্ড হ'ব আব্দ গা-ধন আব্দ স্ত্রীধন ডেঙ কিবাই দিব লাগিব ॥১৪॥ আব্দ কন্যা-প্রার্থীয়েও ববধ দোষ প্রকাশ নকৰাকৈ বিদ্যা কবালে ইয়াৰ দণ্ডদণ্ড দণ্ড ভবিষ আব্দ গা-ধন আব্দ স্ত্রীধন হেৰুৱাব ॥১৫॥

(দাস-হালী আদি) বিপদ আব্দ (গব্দ-ব'হ আদি) চতুৰ্পদ জন্তু বিক্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত দুৰ্বল, বদন আব্দ অসিদ্ধ বিপদ আব্দ চতুৰ্পদক সবল, সূচ্য আব্দ পৰিষ্কৃত বুলি কলে বাৰ পশু দণ্ড হ'ব ॥১৬॥ চাৰিঠেঙীয়া জন্তুৰ ক্ষেত্ৰত তিনি পক্ষলৈকে আব্দ মানুহৰ ক্ষেত্ৰত পূৰ্বা এৰাবলৈ বাতিলকৰণৰ সময় পাব ॥১৭॥ কাৰণ, এইখিনি সময়ৰ ভিতৰত ইহ'তৰ শ্ৰুতিতা আব্দ অশ্ৰুতিতা (অৰ্থাৎ ভাল-বেয়া স্বভাৱ) জানিব পৰা বাৰ ॥১৮॥

ধৰ্ম্মসকলে এনেভাৱে বাতিলকৰণৰ সময় দিব যাতে দান-বিক্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত দাতা আব্দ প্ৰতিগ্ৰহীতা উভয়ৰে কোনো হানি নহয় ॥১৯॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্ম্মস্বীৰ” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ “বেচা-কিনা বাতিলকৰণ” নামৰ পঞ্চদশ আব্দান্তৰপৰা ৭২তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ষোড়শ অধ্যায়

৬৮তম প্ৰকৰণ : দান কৰা বস্তুৰ অপ্ৰদান

৬৯তম প্ৰকৰণ : স্বয়ংহীন বিক্ৰী

৭০তম প্ৰকৰণ : বস্তু আব্দ মালিকৰ সম্বন্ধ

দান কৰা বস্তু নিদিয়াটো ঋণ পৰিশোধ নকৰাৰ সমান (অৰ্থাৎ ঋণ পৰিশোধ নকৰিলে বি ব্যৱস্থা ল'ব, দান অপৰি নকৰিলেও সেই একে ব্যৱস্থাকে ল'ব) ॥১॥

হস্তান্তৰ কৰিব নোৱৰা দান বাতিল হৈ এঠাইত (পূৰ্বৰ ঠাইত) থাকিব ॥২॥

কোনো লোকে নিজৰ সৰ্বস্ব, পুত্ৰ, পত্নী আব্দ নিজকো দান কৰি যদি বাতিল কৰে, (ধৰ্ম্মস্বই) তাত অনুদ্যতি দিব ॥৩॥

ধৰ্ম্মদান (ধৰ্ম্মৰ অৰ্থে কৰা দান) যদি দৃষ্টলোকৰ হাতত পৰে বা ধৰ্ম্মসম্বলক কামত খটোৱা হয়, অৰ্হদান (অৰ্হৰ অৰ্থে কৰা দান) যদি অনুপকাৰী বা অপকাৰী পাত্ৰত অৰ্পিত হয়, কামদান (কামৰ অৰ্থে কৰা দান) যদি অযোগ্য পাত্ৰৰ হাতত পৰে (ধৰ্ম্মস্বই ডাক বাতিল কৰি দিব পৰে) ॥৪॥

দাতা আব্দ প্ৰতিগ্ৰহীতা উভয়ৰে যাতে হানি নহয়, সেইভাৱে বিশেষজ্ঞসকলে বাতিল-কৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৫॥

শাস্ত্ৰৰ উদ্ভূত, গালি-লপনিৰ উদ্ভূত বা বিপদৰ উদ্ভূত দিৱা উদ্ভৱান (উদ্ভূত দিৱা দান) গ্ৰহণকাৰীৰ চুৰি অপৰাধৰ শাস্তি হ'ব; দিওঁতাবো একে শাস্তি হ'ব ॥৬॥ আনৰ অন্যায় কৰিলে খঙত বিদ্যা প্ৰদানকৰ (খঙত বিদ্যা দান) আব্দ বজাকো চেৰ পেলাবলৈ অহংকাৰৰ বশবৰ্তী হৈ দিৱা দৰ্শনকৰ ক্ষেত্ৰতো এই একে ব্যৱস্থাই প্ৰযোজ্য হ'ব ॥৭॥ তেনে ক্ষেত্ৰত সৰ্বোচ্চ দণ্ড বিদায় কৰিব ॥৮॥

পুত্ৰ বা সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী জাতিয়ে ইচ্ছা নকৰিলে (হৃৎকৰ) জাতিস্বৰ ধন,

জৰিমনা বা গা-ধনৰ বাকী, জুৱা-খেলৰ ঋণ, মদ খোৱা ঋণ আৰু কামদান পৰিশোধ নকৰিবও পাৰে॥১৥

দান কৰা বস্তুৰ অপ্রদান-সম্পৰ্কীৰ বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল।

স্বৰূপীৰ বিকল্প সম্পৰ্কে—কোনো হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা মাল পালে মালিকে তাক ধৰ্মস্বৰ হতুৱাই হস্তগত কৰাব॥১০॥ অথবা, যদি ঠাই আৰু সময় (পলম হ'লে) আৱশ্যক অতীত হয়, মালিকে নিজে তাক উদ্ধাৰ কৰি ধৰ্মস্বৰ হাতত অৰ্পণ কৰিব॥১১॥ ধৰ্মস্বৰ হাতত বস্তুটো আছিল তেওঁক প্ৰদান কৰিব—“তুমি এই বস্তুটো ক'ত পাল্লা?”॥১২॥ যদি তেওঁ বৈধভাৱে খৰিদ কৰাৰ প্ৰমাণ দিব পাৰে, কিন্তু বিক্ৰেতাক দেখুৱাই দিব নোৱাৰে, সেই বস্তুটো (প্ৰকৃত মালিকক) অৰ্পণ কৰি তেওঁক খালাচ দিব॥১৩॥ যদি বিক্ৰেতাক পোৱা যায়, তাৰ মূল্য (কিনোতাক) দিয়াৰ আৰু বিক্ৰেতাক চুৰি অপৰাধৰ শাস্তি দিব॥১৪॥ সেই বিক্ৰেতাই যদি বন্ধাৰ উপায় পায় (অৰ্থাৎ আন বিক্ৰেতা দেখুৱাব পাৰে) তেওঁ সাৰি যাব আৰু সাৰি যোৱাৰ উপায় শেষ নহয় মানে বস্তুৰ গৰাকী সাৰি যাব॥১৫॥ বন্ধাৰ উপায় শেষ হ'লে (অৰ্থাৎ কাৰপৰা কিনিছিল তেওঁক দেখুৱাব নোৱাৰিলে) সেই চুৰি মালৰ প্ৰথম বিক্ৰেতাই মালিকক মূল্য দিব লাগিব আৰু চুৰি অপৰাধৰ শাস্তি ভোগ কৰিব॥১৬॥

আৰু যাৰ হেৰোৱা বস্তু পোৱা গৈছে, তেওঁ স্বৰূপীৰ সাব্যস্ত কৰি তাক লাভ কৰিব॥১৭॥ যদি হেৰোৱা-পোৱা বস্তুৰ স্বৰূপ প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰে (বস্তুৰ মূল্যৰ) পাঁচ ভাগৰ এভাগ দণ্ড স্বৰূপে দিব লাগিব॥১৮॥ আৰু সেই বস্তুটো বৈধ ৰাজ-সম্পত্তি হ'ব॥১৯॥

যদি মালিকে কোনো হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা সম্পত্তি (ধৰ্মস্বৰূপ) নজানোৱাকৈ হস্তগত কৰে, তেওঁক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিৰৱে॥২০॥

হেৰোৱাৰ পিছত উদ্ধাৰ হোৱা মাল শুল্কসন্ধানত (মালখানা) ৰক্ষিত হ'ব॥২১॥ তিনি পথৰ পিছত, কোনেও দাবী নকৰিলে সেই মাল ৰজাই নিব, অথবা উপৰূপ প্ৰমাণ দি মালিকে নিব॥২২॥

(দাস-দাসী আদি) দূৰ্ভেদীয়া প্ৰাণীক মোকলাবলৈ প্ৰত্যেকৰ কাৰণে পাঁচ পণ নিষ্কল্পৰূপে দিব লাগিব, এটা খুৰা থকা (ঘোঁৰা, গাধ আদি) জন্তুৰ কাৰণে চাৰি পণ, গৰু-ম'হৰ কাৰণে দুই পণ আৰু সবু-সুৰা জন্তুৰ কাৰণে চাৰি ভাগৰ এক পণ নিষ্কল্পৰূপে দিব লাগিব॥২৩॥ ৰজা, মূল্যবান বস্তু, কম-মূল্যৰ বস্তু আৰু বনজ সম্পদৰ কাৰণে মূল্যৰ শতকৰা পাঁচ ভাগ দিব লাগিব॥২৪॥

শত্ৰুসৈন্য বা অৰণ্যবাসী ফৈদে অপহৰণ কৰি নিজে, ৰজাই তাক উদ্ধাৰ কৰি নিজ গৰাকীক সমৰ্পণ কৰিব॥২৫॥ চোৰে নিয়া বস্তু বিনষ্ট হ'লে বা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰিলে (ৰজাই) নিজৰ সম্পত্তিৰপৰা সেই বস্তু গৰাকীক প্ৰত্যৰ্পণ কৰিব॥২৬॥ সেই বস্তু (ৰজাৰ কোনো প্ৰিয়জনে) নিজে আত্মসাৎ কৰিলে, ৰজাই তাক উদ্ধাৰ কৰি মালিকক অৰ্পণ কৰিব, অথবা তাৰ ক্ষতিপূৰণ দিব॥২৭॥

শত্ৰুৰ দেশৰপৰা বিকল্প দেখুৱাই অনা বস্তু ৰজাৰ আদেশক্ৰমে ভোগ কৰিব পাৰিব; কিন্তু আৰ্য লোক হ'লে বা দেৱতা, ব্ৰাহ্মণ আৰু উপাস্যৰ সম্পত্তি হ'লে ভোগ কৰিব নোৱাৰিব॥২৮॥

স্বৰূপীৰ বিকল্প-সম্পৰ্কীৰ বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল।

বস্তু আৰু মালিক সম্পৰ্কে হ'লে, যি বস্তুৰ মালিক-সম্বন্ধীয় সাক্ষ্য নষ্ট হৈ যায়, অৰিষ্ঠিৰ নথ্যেই তাৰ মালিকত্বৰ প্ৰমাণ বুলি গণ্য হ'ব ॥২৯॥

আনে ভোগ-দখল কৰি থকা নিজৰ সম্পত্তিৰ ওপৰত মালিকে যদি দহ বছৰ কাল চকু নিদিয়ে, তেনেহ'লে সেই সম্পত্তিৰ ওপৰত ভেঙে স্বত্ব হেৰুৱাব; কিন্তু সেই সম্পত্তি যদি নাৰালক, বৃক্ষ, বৃক্ষ, বিপদগ্ৰস্ত বা প্ৰবাসী লোকৰ হয় অথবা মালিক যদি দেশ পৰিত্যাগ কৰি বাৰলগীয়া হয় বা দেশত কোনো বিপ্লৱ হয়, তেতিয়া স্বত্ব লোপ নহ'ব ॥৩০॥

নিজৰ দখলত নথকা স্থানৰ সম্পত্তিৰ ওপৰত মালিকে যদি কুৰি বছৰ চকু নাৰাখে, সেই সম্পত্তি সম্পৰ্কে ভেঙে কোনো প্ৰশ্ন তুলিব নোৱাৰিব ॥৩১॥

ৰজাৰ (মালিকৰ?) অনুপস্থিতিত লোকৰ গৃহাদিত বসতি কৰা আত্মীয়-স্বজন, বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ বা বৌদ্ধ ভিক্ষুৱে তাৰ ওপৰত দখল থকা বাবেই স্বত্ব লাভ কৰিব নোৱাৰিব; আৰু (কোনো লোকেই) দখলত থকা কাৰণেই কোনো উপনিধি, আৰ্হি, মাটিৰ তলত পুতি থোৱা ধন-সোণ, ন্যাস, তিৰোতা, সীমা, ৰজাৰ বস্তু আৰু বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ বস্তুৰ অধিকাৰী হ'ব নোৱাৰিব ॥৩২॥

আশ্ৰয়বাসী সন্ন্যাসী বা বৌদ্ধ ভিক্ষুসকলে পৰস্পৰক উৎপীড়ন নকৰাকৈ আহল-বহল ঠাইত বসতি কৰিব ॥৩৩॥ অলপ-অচৰপ উৎপীড়ন সহ্য কৰিব ॥৩৪॥ অথবা আগেয়ে আহি ঠাই লোৱাজনে পিছত অহাজনক পৰ্যায়ক্ৰমে থাকিবলৈ দিব ॥৩৫॥ যিয়ে থাকিবলৈ নিদিয়ে, ভেঙক বাহিৰ কৰি দিব ॥৩৬॥

বানপ্ৰস্থী, সন্ন্যাসী আৰু ব্ৰহ্মচাৰীৰ সম্পত্তিৰ ওপৰত যথাক্ৰমে আচাৰ্য বা শিষ্য, ধৰ্মপ্ৰাপ্ত আৰু সতীৰ্থৰ উত্তৰাধিকাৰিৰ বাঁতৰ ॥৩৭॥

এওঁলোকৰ মাজত বিবাদ উপস্থিত হ'লে (পৰাজিত হোৱাজনৰ) যিমান পণ দণ্ড হয় সিমান বাতি ৰজাৰ উদ্দেশ্যে উপবাস, স্নান, হোমাদি অগ্নিকাৰ্য আৰু মহাকচ্ছৰ উপাসনা কৰিব ॥৩৮॥ বৌদ্ধ-ভিক্ষুৰ ধন-সোণ নাই ॥৩৯॥ বাচিক বা শাৰীৰিক আঘাত, চুৰি, বলাৎকাৰ আৰু ব্যাভিচাৰ অপৰাধত বাহিৰে আন অপৰাধৰ কাৰণে দণ্ডিত হ'লে, নিজ ধৰ্মানুসৰি (ৰজাৰ অৰ্থে) ব্ৰত-উপবাস আদি পালন কৰিব ॥৪০॥ উক্ত অপৰাধৰ কাৰণে যথানিৰ্দিষ্ট দণ্ড বিধান কৰিব লাগিব ॥৪১॥

সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰি বিখ্যাচাৰী হ'লে, সেইসকলক ৰজাই শাস্তি বিধান কৰি বাৰণ কৰিব; কাৰণ, অধৰ্মৰ দ্বাৰা ধৰ্ম অভিলষিত হোৱাটো উপেক্ষা কৰিলে শাসনকৰ্তাৰ বিনাশ হয় ॥৪২॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ধৰ্মশাস্ত্ৰ” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “দান কৰা বস্তুৰ অপ্ৰদান”, “স্বত্বহীন বিক্ৰম” আৰু “বস্তু আৰু মালিকৰ সম্পৰ্ক” নামৰ বোদ্ধ (আবিস্কাৰিকপৰা ৭০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

সপ্তদশ অধ্যায়

৭১তম প্রকরণ : বলপূৰ্বক গ্রহণ

মালিকৰ সাক্ষাতে বলপূৰ্বক কোনো বস্তু অপহৰণ কৰাকে সাহস বোলে ॥১॥ মালিকে নেদেখাত অপহৰণ কৰাক আৰু (লোকৰ বস্তু নি) মিছা ভাতিলে ডাক চুৰি বোলে ॥২॥

মনুৰ মতাবলম্বীসকলে কয়, “বয়, মূল্যবান বস্তু, কম-মূল্যৰ বস্তু আৰু বনজ সম্পদ বলেৰে অপহৰণ কৰিলে সেই সেই বস্তুৰ মূল্যৰ সমান দণ্ড হ’ব” ॥৩॥ উশনাৰ মতাবলম্বীসকলে কয়, “মূল্যৰ দৃগদৃশ দণ্ড হ’ব” ॥৪॥ কোঁটলাই কয়—“এনে অৱস্থাত অপৰাধৰ গুৰুত্ব অনুসৰি দণ্ড হ’ব” ॥৫॥

ফুল, ফল, শাক-পাচলি, মূল, কম্প, সিংধাম, চামৰাৰ বস্তু, বাঁহৰ পাচি-খৰাহি আদি, মাটিৰ বাচন ইত্যাদি সব্দ-সূচ্য বস্তু বলেৰে হৰণ কৰিলে কমেও বাৰ পণ আৰু বেছি হ’লে চৌবিশ পণ দণ্ড হ’ব ॥৬॥ লো, কাঠ আৰু জৰীৰে নিৰ্মিত বস্তু, ক্ষুদ্ৰ জন্তু, কাপোৰ আদি ডাঙৰ বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত কমেও চৌবিশ পণ আৰু বেছি হ’লে আঠচল্লিশ পণ পৰ্যন্ত দণ্ড হ’ব পাৰে ॥৭॥ তাম, তীখা, কাঁহ, কাচ আৰু হাতী-দাঁতৰ পাত্ৰ আৰু অইন ডাঙৰ (মূল্যবান) বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত কমেও আঠচল্লিশ আৰু বেছি হ’লে ছিয়ামবৈ পণ পৰ্যন্ত দণ্ড হ’ব পাৰে; এইবিধ দণ্ডৰ নাম প্ৰথম সাহস-দণ্ড ॥৮॥ ডাঙৰ জন্তু, মানুহ, খেতি-পথাৰ, ঘৰ, টকা-পইচা, সোণ, মিহি কাপোৰ আদি মূল্যবান বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত কমেও দশ পণ আৰু বেছি হ’লে পাঁচ শ পণ দণ্ড হ’ব; এই দণ্ডৰ নাম দ্বিতীয় সাহস-দণ্ড ॥৯॥ যি লোকে কোনো ডিৰোতা বা পুৰুষক বলপূৰ্বক বাস্তি বাথে, আনৰ হতুৱাই বন্দাই বাথে বা বন্ধনবপৰা মুকলি কৰি দিলে তেওঁৰ কমেও পাঁচ শ পণ আৰু বেছি হ’লে এহেজাৰ পণ দণ্ড হ’ব; এই দণ্ডৰ নাম উত্তম সাহস-দণ্ড ॥১০॥—এইবোৰ আচাৰ্যসকলৰ মত।

“যিৱে ‘মই দানৱী হ’ম’ বুলি কৈ আনৰ হতুৱাই বলাৎকাৰ কৰায়, তেওঁ দৃগদৃশ জৰিমনা ভৰিব ॥১১॥ যিৱে ‘বিমান টকা লাগে, সিমান দিম’ বুলি কৈ (আনৰ হতুৱাই বলাৎকাৰ) কৰায়, তেওঁ চাৰি গুণ জৰিমনা ভৰিব ॥১২॥ যিৱে ‘মই ইমান টকা দিম’ বুলি টকাৰ পৰিমাণ নিৰ্দেশ কৰি বলাৎকাৰ কৰায়, তেওঁ সেই পৰিমাণ টকা আৰু (তদুপৰি) জৰিমনা দিব লাগিব ॥১৩॥”—বৃহস্পতিৰ মতাবলম্বীসকলে এই মত পোষণ কৰে। কোঁটলাই কয়—“(সেই বলাৎকাৰ কৰোৱা লোকজনে) যদি খং, বাগী বা মোহবশতঃ তেনে কৰা বুলি বৃদ্ধি দৰ্শায়, তেওঁক বহানিৰ্দিষ্ট (এগুণ) দণ্ড বিহিব” ॥১৪॥

সকলো প্ৰকাৰ অৰ্ধদণ্ডৰ ক্ষেত্ৰতে শতকৰা আঠ পণ দুৰ্য-নামক কৰ দিব লাগিব বুলি জানিব লাগিব আৰু দণ্ড এশ পণৰ অধিক হ’লে শতকৰা পাঁচ পণ হিছাপে ব্যাজী-নামক অভিযুক্ত কৰ দিব লাগিব বুলি জানিব লাগিব ॥১৫॥

প্ৰজাসকলে বহু অপৰাধ কৰা কাকো অথবা বজাসকলৰ অসুখৰ দোষত বৃশ আৰু ব্যাজী নামক অৰ্থক কৰৰ প্ৰকল্প হৈছে; কিন্তু (একমাত্ৰ) বৈধ দণ্ড হৈছে (উপৰ্যুক্ত) মৌলিক দণ্ড ॥১৬॥

কোঁটলাই অৰ্ধদণ্ডৰ অৰ্থাৎ দণ্ডৰ দ্বিতীয় অৰ্ধদণ্ডৰ অৰ্থাৎ দণ্ডৰ অৰ্ধদণ্ডৰ প্ৰথম প্ৰকল্পৰ সন্তান (আনতৰিগণ ৭৪তম) অৰ্থাৎ দণ্ড ১৬॥

অষ্টাদশ অধ্যায়

৭২তম প্ৰকৰণ : বাক্পাবুৰা (স্নাতক তিতা)

(দেহ, চৰিত্ৰ আদিৰ দোষৰ উল্লেখ কৰি) তিবস্কাৰ কৰা, (কোনো কুংসিং বোগৰ উল্লেখ কৰি) নিন্দা কৰা আৰু ভীতি-প্ৰদৰ্শন কৰাকে বাক্পাবুৰা বোলে॥১॥

ধৰ্ম্মৰ, স্বভাৱ, বিদ্যা, জীৱিকা, দেশ (আদিৰ উল্লেখৰ দ্বাৰা কৰা) তিবস্কাৰৰ ভিতৰত ধৰ্ম্মীক ধৰি কৰা তিবস্কাৰত যদি কলা, খোঁৰা আদি দোষ সত্য হয়, তিনি পণ দণ্ড হ'ব আৰু মিছা হ'লে দুই পণ দণ্ড হ'ব॥২॥

কলা, খোঁৰা আদিক 'ধুনীয়া চকুৰ লোক'—এনে ধৰণৰ স্তুতিৰ ছলেৰে নিন্দা কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড বিহিব॥৩॥

আৰু কুষ্ঠ, উন্মাদ, ক্ৰীৱৰ আদি উল্লেখ কৰি সমনীয়া লোকৰ কুংসা বটনা কৰিলে উক্ত দোষবোৰ যদি সঁচা হয়, মিছা হয় বা স্তুতিৰ ছলেৰে নিন্দা কৰা বৃদ্ধায় তেনেহ'লে ক্ৰমে বাৰ পণৰপৰা বাৰ পণ বাৰ পণকৈ দণ্ড বাঢ়ি যাব॥৪॥ নিজতকৈ শ্ৰেষ্ঠ লোকৰ ক্ষেত্ৰত এই দণ্ডৰ দৃগুণ, নিকৃষ্ট লোকৰ ক্ষেত্ৰত আধা, লোকৰ তিবোতাৰ ক্ষেত্ৰত দৃগুণ আৰু প্ৰমাদ, বাগী, মোহ আদি বশতঃ হ'লে আধা হ'ব॥৫॥

কুষ্ঠ আৰু উন্মাদ বোগৰ বিষয়ে চিকিৎসক আৰু ওচৰ-চুবুৰীয়া লোকেই সাক্ষী, ক্ৰীৱৰ সাক্ষী তিবোতা, প্ৰস্ৰাৱৰ ফেন আৰু বিষ্ঠা পানীত তল যোৱাটো॥৬॥

চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে অপৰণ বটনাৰ ক্ষেত্ৰত স্নান, ক্ষণ, বৈশা, শূদ্ৰ আৰু অস্ত্যজ বৰ্ণৰ মাজত প্ৰথমজনৰ অপৰণ যদি পাছবজনে বটে, তিনি পণ দণ্ড হ'ব আৰু পাছবজনৰ পাছবজনৰ ক্ৰমে তিনি পণ তিনি পণকৈ বাঢ়ি যাব; আৰু যদি আগবজনে পাছবজনৰ অপৰণ বটনা কৰে ক্ৰমে দুই পণ দুই পণকৈ কামি দুই পণত ব'বগৈ; যদি 'কুস্নান' আদি বাক্যৰ দ্বাৰা কুংসা বটনা কৰে, তেতিয়াও ক্ৰমে দুই দুই পণকৈ দণ্ড কামি আহিব॥৭॥

ইয়াৰ দ্বাৰা কথকৰ বিদ্যাব নিন্দা, কাৰু-শিল্পীৰ আৰু নটৰ জীৱিকাৰ নিন্দা আৰু প্ৰাক্তনক আৰু গান্ধাবাসীৰ দেশৰ কুচৰ্চা কৰা, ইত্যাদি সম্পৰ্কেও বৃদ্ধোৱা হৈছে॥৮॥

যি লোকে আন এজনক 'মই তোমাৰ অম্ল কৰিম' এইদৰে কিবা কৰিব বুলি ভীতি-প্ৰদৰ্শন কৰি যদি কামটো নকৰে, তেনেহ'লে সেই কামটো কৰিলে যি দণ্ড হ'লহে'তেন, তেওঁ তাৰ আধা দণ্ড দিব লাগিব॥৯॥ যদি তেওঁ (ভীতি-প্ৰদৰ্শন কামত খটাবলৈ) অসমৰ্থ অথবা ৭, বাগী বা মোহবশতঃ তেনে কৰা বুলি বৃদ্ধি দাঙি ধৰে, তেওঁ বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব॥১০॥ যদি তেওঁৰ (ভীতি প্ৰদৰ্শন লোকজনৰ প্ৰতি) শত্ৰুতাৰ আছে আৰু যদি তেওঁ অপকাৰ কৰিবলৈ কাম, তেনেহ'লে তেওঁ বাৰ্হাজীবন (বাৰ ভীতি-প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে সেই লোকজনৰ বৰ্ণন কৰাৰ) জাৰিন দিব লাগিব॥১১॥

নিজৰ দেশ আৰু গাওঁৰ নিন্দা কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড, নিজৰ জাতি

আৰু সম্পৰ্কে নিন্দা কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড আৰু দেৱতা আৰু দেৱ-

জীৱনৰ নিন্দা কৰিলে উচ্চ সাহস-দণ্ড হ'ব॥১২॥

কোঁচীয়া অৰ্থাৎ 'অৰ্থাৎ' শব্দৰ দ্বাৰা ভূতীয়া আধিক্যৰ অন্তৰ্গত 'বাক্পাবুৰা' নামৰ অষ্টাদশ (অৰ্ণব-পৰা ৭৫তম) অধ্যায়ৰ পৰ্য্যন্ত।

অষ্টাদশ-অধ্যায়ৰ প্ৰথম পৰ্য্যন্ত প্ৰাক্তনক বুলি তেনেদৰে 'অপৰণ' বুলিও কয়। প্ৰ. কান্তই শিল্পীৰ আৰু সাহসকৰেই প্ৰাক্তনক বুলি কয়।

উনবিংশ অধ্যায়

৭৩তম প্রকরণ : দণ্ড-পাৰ্দ্দ্য (খাবীর হিংসা)

স্পর্শ কৰা, (গাঠি আদি দাঙি) ভয় দেখুওৱা আৰু প্ৰহাৰ কৰাকে দণ্ড-পাৰ্দ্দ্য বোলে ॥১॥
 যিয়ে মানুহৰ দেহৰ নাড়িৰ ওলৰ অংশ হাত, বোকা, হাই বা ধূলিৰে স্পর্শ কৰে, তেওঁৰ তিনি পণ দণ্ড হ'ব; সেই একে বস্তুৰে যদি অপরিহৃত হৱ তাব প্ৰাৰ্থা স্পর্শ কৰিলে অথবা ভাবি নাইবা ধুবে স্পর্শ কৰিলে হয় পণ দণ্ড হ'ব; কঁচি, মূত, গু, আৰু আন তেনেকুৱা বস্তুৰে স্পর্শ কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥২॥ সমান লোকৰ ক্ষেত্ৰত নাড়িৰ ওপৰ ফালে (এইবোৰৰে) স্পর্শ কৰিলে ইয়াৰ দণ্ডগুণ, মূৰত (এইবোৰৰে) স্পর্শ কৰিলে চাৰি গুণ দণ্ড হ'ব ॥৩॥ ক্ষেত্ৰজনৰ ক্ষেত্ৰত দণ্ডগুণ, নীচ লোকৰ ক্ষেত্ৰত আধা, পৰম্পৰীৰ ক্ষেত্ৰত দণ্ডগুণ আৰু তুলন্যে, বাগীত বা মোহবণ্ডা কৰিলে অপৰাধীৰ আধা দণ্ড হ'ব ॥৪॥ যদি কোনো লোকে কাবোবাক ভবি, কাপোৰ, হাত আৰু চুলিত ধৰি টানি আনে সেই অপৰাধীৰ (প্ৰথমটো) অপৰাধত, অৰ্থাৎ ভবিৰ ধৰি টনা কাৰণে) হয় পণ দণ্ড হ'ব, আৰু বধ্যভূমি হয় পণ হয় পণকৈ বাঢ়ি যাব ॥৫॥

কাবোবাক হেঁচি ধৰিলে, আগুৰি ধৰিলে, মূচৰি দিলে, চোঁচবাই নিলে আৰু ওপৰত উঠি বহিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৬॥ বগবাই পেলাই আঁঠিৰ গ'লে আধা দণ্ড হ'ব ॥৭॥
 শূন্যই যি অগ্ৰেৰে ব্ৰাহ্মণক আঘাত কৰে ধৰ্ম্মশূন্যই সেই অগ্ৰেটো কটাই দিব ॥৮॥ (গাঠি আদি দাঙি) শূন্যই ব্ৰাহ্মণক ভয় দেখুৱালে, (কটক-শোধন অধিকৰণত একাগ্ৰবধ-নিষ্ঠৰ প্ৰকৰণত উল্লিখিত) নিষ্ঠুৰ-দণ্ড বিহিব; স্পর্শ কৰিলে অধ-নিষ্ঠুৰ-দণ্ড বিহিব ॥৯॥ ইয়াৰ প্ৰাৰ্থা চণ্ডাল আৰু আন অপরিহৃত লোকৰ দণ্ডৰ কথাও বুজোৱা হ'ল ॥১০॥

হাত ভুলি ভয় দেখুৱালে কমেও তিনি পণ আৰু উধৰ্দ্ভৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব, ভৰিলে হ'লে ইয়াৰ দণ্ডগুণ দণ্ড হ'ব, দুখ দিব পৰা বস্তুৰে ভয় দেখুৱালে প্ৰথম সাহস-দণ্ড আৰু জীৱন সঙ্কটাপন্ন কৰিব পৰা বস্তুৰে ভয় দেখুৱালে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১১॥

কাঠ, মাটিৰ চপৰা, শিল, সোণৰ মাৰি, জৰী আদি বস্তুৰে ভেজা বোলেমৰ্দ্দক গাত দখ দিলে চৌবিধ পণ দণ্ড হ'ব; ভেজ ওলালে দণ্ডগুণ দণ্ড হ'ব; কিন্তু মোক্ষকৃত কেৱল হ'লে দণ্ড দণ্ডগুণ নহ'ব ॥১২॥ ভেজ সোলালেও মৰা বেনটুক মাৰিলে নাইবা হাত-ভৰিৰ জোৰা লবাই দিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব; হাত-ভৰি আৰু দাঁত ভাঙিলে, নাক-কাণ ভাঙিলে আৰু দেহা-পচাত বাহিৰে আন ঠাঁ-ফোহোৰা কটাই দিলেও প্ৰথম সাহস-দণ্ডই বিহিব ॥১৩॥ কৰঙন আৰু গল ভাঙিলে নাইবা চকুত বিন্ধিলে আৰু কথা কোৱা, লৰ-চৰ কৰা আৰু আহাৰ খোৱাত বাধা হোৱাকৈ আঘাত কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড আৰু চিঞৰসা আৰু আবোলা হোৱাৰ খবৰো দিব লাগিব ॥১৪॥ (আঘাতৰ কাৰণে) মৃত্যু ঘটিলে অপৰাধীৰ কটক-শোধন অধিকৰণত বিহিত শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥১৫॥

বহু মানুহে লগলৈ একত্ৰকৈ গুৰি কৰি প্ৰত্যেককৈই নিজাকৈ দণ্ডগুণ ভুগিব ॥১৬॥
 সাক্ষ্যৰ সাক্ষ্য কৰে—“বহু পুৰুষি কিবায় আধবা স্তন্য অতিপায় হৈ সাক্ষ্যকৰি প্ৰৱেশ হোৱাৰ বিবৰ হ'ব নোৱাৰে” ॥১৭॥ কোঁটিলুই কৰে—“অপৰাধীৰ (কিনা শাস্ত্যন্তৰে) মৃত্যু হ'ব নোৱাৰে” ॥১৮॥

অসাক্ষ্যৰ সাক্ষ্য কৰে যে বিবাদত প্ৰথমে বিচাৰপ্ৰাৰ্থী হোৱা পক্ষই জৰী হ'ব, কাৰণ (অন্যৰ)

সহ্য কৰিব নোৱাৰিব (আদালতলৈ) দৌৰে ॥১১॥ কোৰ্টিলীয়ে কয়—“সেইটো হ’ব নোৱাৰে ॥২০॥
আগতে আহক বা পিছতে আহক সাক্ষীৰ প্ৰমাণৰ ওপৰতহে বিবাদৰ নিষ্পত্তি হ’ব; সাক্ষীৰ
অভাৱত আঘাতৰ স্বেচা বা কাৰিগ্ৰাহ আন কোনো চিনৰ স্বেচা বিবাদৰ নিষ্পত্তি কৰিব
লাগিব” ॥২১॥

আঘাতৰ অভিযোগ সম্পৰ্কে কৰা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিম্নলিখিত বিবাদীৰ ওপৰত সেইদিনাই
অপবাদৰ দণ্ড বিহিব ॥২২॥

কাৰিগ্ৰাহ সময়ত আনৰ বস্তু অপহৰণ কৰিলে নহ পণ দণ্ড হ’ব; কোনো সৰু বস্তু নষ্ট
কৰিলে সেই বস্তুটো (মালিকক) দিব আৰু তাৰ দাম বিমান হ’ব সিমান দণ্ড দিব লাগিব;
ডাঙৰ বস্তু নষ্ট কৰিলে, সেই বস্তুটো মালিকক দিব আৰু তাৰ বিমান দাম তাৰ দুগুন দণ্ড
ভৰিব লাগিব; কাপোৰ, অলঙ্কাৰ, টকা আৰু সোণৰ পাত্ৰ নষ্ট কৰিলে সেই সেই বস্তু মালিকক
দিব আৰু প্ৰথম সাহস-দণ্ড ভৰিব লাগিব ॥২৩॥

লোকৰ ঘৰৰ বেৰত আঘাত কৰি জোকাৰি দিলে তিনি পণ দণ্ড হ’ব; কাটিলে বা ভাঙিলে
ছয় পণ দণ্ড দিব আৰু মেঝাৰ ওপৰত খবচ দিব লাগিব ॥২৪॥ লোকৰ ঘৰলৈ কোনোৱে দণ্ড দিব
পৰা বস্তু দলিৱালে, বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু প্ৰাণনাশ কৰিব পৰা বস্তু দলিৱালে প্ৰথম
সাহস-দণ্ড হ’ব ॥২৫॥

। সৰু জন্তুক কাঠ আদিৰে আঘাত কৰি কষ্ট দিলে এক পণ বা দুই পণ দণ্ড ভৰিব; (সেই
দৰে আঘাত কৰি) ডেজ উলিয়ালে তাৰ দুগুন দণ্ড হ’ব ॥২৬॥ ডাঙৰ জন্তুক প্ৰতি একে
অপবাদত দুগুন দণ্ড হ’ব আৰু চিকিৎসা আৰু আৰোগ্যৰ খবচ দিব লাগিব ॥২৭॥

নগৰৰ উল্যানৰ ফুল, ফল আৰু হাঁ দিয়া গছৰ গজালি ছিগিলে ছয় পণ দণ্ড, সৰু ডাল
ছিগিলে বাৰ পণ দণ্ড, ডাঙৰ ডাল কাটিলে চৌবিশ পণ দণ্ড, গা-গছ কাটিলে প্ৰথম সাহস-
দণ্ড আৰু উভালি পেলালে মধ্যম সাহস-দণ্ড হ’ব ॥২৮॥ ফুল, ফল আৰু হাঁ দিয়া জোপোহা
আৰু লতাৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্ধদণ্ড হ’ব; পুণ্যক্ষেত্ৰ, তপোবন আৰু শ্মশানৰ গছৰ ক্ষেত্ৰতো অৰ্ধদণ্ড
হ’ব ॥২৯॥

সীহাৰ গছ, ধৰ্মস্থানৰ গছ, সকলোৰে জনাজাত গছ আৰু ৰাজ-উদ্যানৰ (গছৰ)
ক্ষেত্ৰত এই দণ্ড দুগুন হ’ব ॥৩০॥

কোর্টিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ “ধৰ্মস্থান” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “দণ্ড-পাৰদ্বা” নামৰ একোনিবংশ
(আনুৰ্ভাবপৰা ৭৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

বিংশ অধ্যায়

৭৪তম প্ৰকৰণ : জুৱা আৰু পণ

৭৫তম প্ৰকৰণ : বিবিধ প্ৰকৰণ

জুৱাখেলাৰ অধ্যক্ষই একে ঠাইতে জুৱাখেলা চলিবলৈ দিব ॥১॥ বিয়ে আন ঠাইত পাশাৰে
জুৱা খেলায়, তেওঁক বাৰ পণ দণ্ড কৰিব; কাৰণ একে ঠাইতে জুৱাখেলা চলিলে গোপন
জীৱিকা অসম্পন্নকাৰীসকলক চিনিব পাৰি ॥২॥

আচাৰ্যসকলে কয় যে জুৱাখেলা লৈ মোকদ্দমা হলে জয়লাভ কৰোঁতাই প্ৰথম সাহস-

দণ্ড আৰু পৰাজয় বৰণ কৰোঁতাই মধ্যম সাহস-দণ্ড দিব লাগিব ॥৩॥ কাৰণ, মূৰ্খ-প্ৰকৃতিৰ এই পৰাজিতজনে অৱলাভৰ আকাঙ্ক্ষা কৰি পৰাজয় সহ্য কৰিব নোৱাৰে ॥৪॥ কৌটিল্যই কয় “এইটো নহয় ॥৫॥ পৰাজিতৰ যদি দৃগ্‌দৃশ দণ্ড হয় কোনেও বজাব কাৰ নাচাপিব ॥৬॥ জুৰাৰী-সকল প্ৰায়ে কুট খেলুৱৈ” ॥৭॥

জুৰাৰীসকলৰ অধ্যক্ষই নিভাঁজ কড়ি আৰু পাৰ্শ্বাতি বাখিব ॥৮॥ সেই কড়ি বা পাৰ্শ্বাতি সলনি কৰি অন্য কড়ি বা পাৰ্শ্বাতি ব্যৱহাৰ কৰিলে বাৰ পন দণ্ড হ’ব; কুটখেল খেলোঁতাৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ’ব আৰু তেওঁ জয়ৰ কলম্বুৰূপে পোৱা ধন কাঢ়ি ল’ব; প্ৰথমতনা কৰিলে, (প্ৰথম সাহস-দণ্ডৰ উপৰিও) চুৰি অপৰাধত বিধেয় দণ্ড বিধান কৰিব ॥৯॥

জুৰাখেলৰ অধ্যক্ষই জিত ধনৰ শতকৰা পাঁচ ভাগ আদায় কৰিব; তদুপৰি কড়ি, পাৰ্শ্বাতি, চামৰাৰ চাল আৰু হাতীদাঁতৰ গুটিৰ ভাৰা আৰু পানী, ঘাট আৰু খেল খেলাৰ খৰচ আদায় কৰিব ॥১০॥ অধ্যক্ষই (খেলৰ বস্তুবিলাকৰ) আদায় আৰু বিক্ৰী কৰিব পাৰিব ॥১১॥ তেওঁ যদি পাৰ্শ্বাতি, ঠাই আৰু হাতৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কীয় অপৰাধ কাৰণ নকৰে, ভোঁড়ৱা (সেই অপৰাধীৰ) দৃগ্‌দৃশ দণ্ড দিব লাগিব ॥১২॥

ইয়াৰ ম্বাৰা বিদ্যা আৰু শিল্প-বিষয়ক বাজিত বাহিৰে আন সকলো বাজি বখা বিষয়ে বজোৱা হ’ল ॥১৩॥

বিবিধ বিষয় সম্পৰ্কে—

যদি কোনো লোকে কোনো ধাৰে নিয়া, ডাৱা কৰি নিয়া, আধান বখা বা ন্যাস বখা বস্তু নিদিষ্ট ঠাই আৰু সময়ত ওলোটাৰ নিদিষ্ট আৰু (বাতিৰ নিদিষ্ট) প্ৰহৰত বা (দিনৰ নিদিষ্ট) ছাঁয়াত লগালগি হোৱা বা একেলগে থকাৰ ঠাই আৰু সময় লম্বন কৰে, তেওঁৰ বাৰ পন দণ্ড হ’ব; পুৰিচ-ধানাত দিবলগীয়া কৰ আৰু পান-ঘাটৰ ভাৰা ব্ৰাহ্মণবপৰা সখা লোকৰ, নিজৰ বৰষ লগত লগা আৰু এঘৰ পিছত থকা প্ৰাতিবাসীক (ব্ৰাহ্মণক) বাদ দি আনক (ব্ৰাহ্মণক) নিমন্ত্ৰণ কৰা লোকৰো বাৰ পন দণ্ড হ’ব ॥১৪॥

যিৱে কোনো এটা বস্তু (কাৰোবাক) দিবলৈ আদিষ্ট হৈ নিদিৱে, তাই-বোৱাৰীক হাতেৰে স্পৰ্শ কৰে, আনৰ বক্তিতা বেপাৰ ওচৰলৈ যায়, লোকে নিজৰ বুলি দাবী কৰা বস্তু কিলে, ওলা-মোহৰ মাৰি থোৱা ঘৰ ভাঙি সোৱায় আৰু দুৰ্ভিৰ চুৰীয়া পৰিয়ালৰ লোকৰ অন্যান্য কৰে, তেওঁৰ আঠচাল্লিশ পন দণ্ড হ’ব ॥১৫॥

পৰিয়ালৰ বাহিৰে ধন গ্ৰহণ কৰি যিৱে মিছা মাতে, অকলশৰীয়া বিধবাৰ ওপৰত বি বল-পূৰ্বক ব্যভিচাৰ কৰে, বি চণ্ডালে আৰ-নাৰীক স্পৰ্শ কৰে, যিৱে বিপদৰ সময়ত প্ৰতিবাসীৰ বন্ধাৰ কাৰণে নাথায়, বিনা কাৰণে যিৱে লোকৰ ওচৰলৈ দৌৰি যায় আৰু যিৱে দেৱকাৰ্য আৰু পিতৃকাৰ্যত বৌদ্ধ, আজীৱক আদি নাস্তিক সম্মাসীক নিমন্ত্ৰণ কৰি খুৱায়, তেনে লোকৰ এশ পণকৈ দণ্ড হ’ব ॥১৬॥

কৰ্তৃৰ নোহোৱাকৈ (সান্ধি লোকক) লগত খুৱাই প্ৰসন্ন কৰিলে, বিবৰা নহৈ বিবৰাৰ কাম কৰিলে, সব্দ সব্দ জন্তুবোৰৰ প্ৰজননকাৰী যন্তাবোৰক খাহী কৰিলে আৰু ঔষধ খুৱাই দানীৰ গৰ্ভপাত কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ’ব ॥১৭॥

পিতা-পুত্ৰ, ম্বাৰী-ম্বাী, ভাই-ভনী, মোৱাই-ভাগিন অথবা ছাত্ৰ-শিক্ষক—এওঁলোকৰ

মাজত এজনে আনজনক পতিত মোহোৱা সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট যদি ত্যাগ কৰে, তেওঁৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব।
সাত্ত্বিক দলত বোকা কোনো লোকক (দলপতিয়ে) যদি গৰুৰ দৰে ত্যাগ কৰে, তেতিয়া
(দলপতিয়ে) প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব, বৃদ্ধৰ হাঁহৰ দৰে ত্যাগ কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড হ'ব,
সেইদৰে ত্যাগ কৰি তেওঁৰ কতি সাধন কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড হ'ব; আন সহযোগীবিলাকৰ
ইয়াৰ আধা দণ্ড হ'ব ॥১৮॥

বি লোকে নাৰাশিৰলগীয়া লোকক বাস্ত্বে বা বন্ধন অথবা বন্ধনত থকা লোকক বাস্ত্বে
বুজি দিয়ে সাইবা সম্বলকক বাস্ত্বে বা বন্ধন, তেওঁৰ এহেজাৰ পল দণ্ড হ'ব ॥১৯॥

মানুহবিলাকে আব্দ অলবাৰ্খাৰেছে, বিশেষ শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে ॥২০॥

যথাধাক, উপশ্মী, বোগী, ভোক, পিৰাহ আব্দ পঞ্চমত ক্লান্ত লোক, বিশেষাগত লোক,
জৰিমনাৰ বোজাত কাতৰ (আবীৰক শাস্তি জুগি কাতৰ?) লোক আব্দ ডাল-দৰিদ্ৰ লোক—
এইসকল অন্দ্ৰহৰ পাঠ ॥২১॥

আদালতৰ আগৰ নোলোৱা নিৰাপন্ন দেৱতা, ব্ৰাহ্মণ, উপশ্মী, ভিবোতা, নাৰালক, বৃদ্ধ,
বোগী—এইসকলৰ কাৰ্ৰ ধৰ্ম্মশাসকলে নিজে তদাৰক কৰিব আব্দ স্থান, কাল আব্দ (আনে)
ভোগদখল কৰি থকা চেলু উলিয়াই তেওঁলোকৰ অভিযোগবোৰ নামজুৰ নকৰিব ॥২২॥

বিদ্যা, বৃদ্ধি, সাহস, কুলীনতা আব্দ কৰ্মৰ উৎকৰ্ষৰ কাৰণে মানুহক সন্মান কৰিব
লাগে ॥২৩॥

এইদৰে ধৰ্ম্মশাসকলে ছল-চাতুৰীৰ আগৰ নোলোৱাকৈ সকলো
প্ৰাণীকে সন্মান চকুৰে চাই লোকৰ বিশ্বাসভাজন আব্দ প্ৰীতিভাজন কাম হৈ
কৰিব লাগে ॥২৪॥

কোটিচীৰ জৰ্ণালৰ “ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “জুৰা আব্দ পণ” আব্দ “বিবিধ
প্ৰকৰণ” নামৰ বিংশ (আবন্তাৰিপৰা ৭৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

ইয়াতে কোটিচীৰ জৰ্ণালৰ “ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ” নামৰ তৃতীয় অধিকৰণ সমাপ্ত হ'ল।

চতুৰ্থ অধিকৰণ

কণ্টক-মোথন (অপৰাধী-দমন)

প্ৰথম অধ্যায়

৭৬তম প্ৰকৰণ : কাৰদাশিল্পীৰ ওপৰত নজৰ

অমাত্যৰ সমান মৰ্যাদাৰ তিনিজন গ্ৰেফেণ্টাই (মেজিষ্ট্ৰেট) অপৰাধী-দমন-কৰ্মৰ পৰিচালনা কৰিব ৷১৷

বন্দুৰ ক্ৰতিপূৰণ দিবলৈ সমৰ্থ কাৰদাশিল্পী নিয়োগকৰ্মবীলকল, মূল্য কৰ্পণ কৰাত সুদক্ষ লোকসকল আৰু নিজৰ মূলধন লৈ কাম কৰা কাৰদাশিল্পীসকলে (শিল্পী-) সম্বন্ধ প্ৰাতিভাৰ্য্য (guarantee) দি ন্যাস গ্ৰহণ কৰিব ৷২৷ ন্যাস-গ্ৰহীতাৰ মৃত্যু হ'লে সশ্রম ন্যাস প্ৰত্যৰ্পণ কৰিব ৷৩৷

শিল্পীসকলে স্থান, কাল আৰু কামৰ ধৰণ সম্পৰ্কে বন্দুৰস্তু কৰি কাম কৰিব; কামটোৰ ধৰণেই যদি বন্দুৰস্তু নকৰাৰ সপক্ষে বৃদ্ধি হয়, তেনেহলে স্থান আৰু কাল সম্বন্ধে বন্দুৰস্তু নকৰিলেও হ'ব ৷৪৷ নিৰ্দিষ্ট সময়ত কামটো নহ'লে এক চতুৰ্ধাংশ মজুৰি কম পাব আৰু তাৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব ৷৫৷ বন্দুৰটো স্বাভাৱিকভাৱে বেয়া হৈ নগ'লে বা আক্ৰমিক ৰিপদ নহ'লে হেৰাই যোৱা বা নষ্ট হোৱা বন্দুৰ কাৰণে তেওঁলোক দায়ী হ'ব ৷৬৷ যদি কামটো বেলেগ বকমে কৰে, মজুৰিও নাপাব আৰু তাৰ দুগুণ দণ্ডও ভৰিব ৷৭৷

তাঁতীবিলাকে দশপল সূতা এঘাৰ পল পৰ্যন্ত বঢ়াব লাগিব, (অৰ্ধাংশ দশপল সূতাবপৰা মাৰ আদি ব্যৱহাৰ কৰি এঘাৰ পল ওজনৰ কাপোৰ কৰিব) ৷৮৷ এই বৃদ্ধিৰ হ্ৰাস ঘটালে হ্ৰাসৰ দুগুণ দণ্ড দিব লাগিব ৷৯৷

বোৱন বাবদ বানচ সূতাৰ দামৰ সমান হ'ব; কোঁম আৰু কোঁশেৰ বস্ত্ৰৰ বোৱন-বানচ সূতাৰ দামৰ ডেৰ গুণ হ'ব; পগ্ৰোৰী, কম্বল আৰু দুকুলৰ বোৱন-বানচ সূতাৰ দামৰ দুগুণ হ'ব ৷১০৷

বিমান পৰিমাণৰ কাপোৰ ব'ব দিয়া হয়, তাতকৈ পৰিমাণ কম হ'লে সেই কৰ্মাধিনৰ দামৰ জোখাই কম বানচ পাব আৰু তাৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব; ওজনত কম হ'লে, সেই কৰ্মাধিনৰ মূল্যৰ চাৰিগুণ দণ্ড হ'ব; যদি সূতা বদলায়, সূতাৰ দামৰ দুগুণ জৰিমনা ভৰিব ৷১১৷ ইয়াৰ ল'ৰা দুসূতায়া কাপোৰৰ বোৱন-বানচৰ কথাও বুলোৱা হ'ল ৷১২৷

এক তুলা উপ ধূনাৰ বাবে পাঁচ পললৈ কমিব পাৰে; লোমৰ বাবেও একে পৰিমাণৰ ধূনাৰ হ্ৰাসত সম্মতি দিব পাৰি ৷১৩৷

মোৰাই কাঠৰ বা মিহি শিলৰ পাটত কাপোৰ ধুব পাৰিব ৷১৪৷ আন বন্দুৰ ওপৰত ধূলে কাপোৰ কটা-ছিঁচাৰ ক্ৰতিপূৰণ আৰু হুৱ-পল দণ্ড দিব লাগিব ৷১৫৷

(মোৰাই) হুদুগৰ-চাঁহুত কাপোৰত বাহিৰে আন কাপোৰ পিন্ধিলে চিৰি পল দণ্ড দিব লাগিব ৷১৬৷ লোকৰ কাপোৰ বিক্ৰী কৰিলে, জাকলৈ লিলে আৰু অজানাত ব'লে-বাব পল দণ্ড হ'ব; কাপোৰ সলনি কৰিলে কাপোৰৰ মূল্যৰ দুগুণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু কাপোৰৰ হুকাই দিব লাগিব ৷১৭৷

ধোবাই ফুলৰ কলিৰ দৰে বগা (কৰি ধোৱা) কাপোৰ এদিনৰ পিছত ঘূৰাই দিব লাগিব; শিলৰ পাটত ধোৱা কাপোৰৰ কাৰণে আৰু এদিন পাৰ অৰ্থাৎ দুদিনৰ পিছত ঘূৰাই দিব লাগিব; পৰিষ্কাৰ কৰা সূতাৰ বস্ত্ৰৰ দৰে (বগাকৈ ধোৱা) কাপোৰৰ কাৰণে আৰু এদিন পাৰ অৰ্থাৎ তিনি দিন পিছত ঘূৰাই দিব লাগিব, অতি মূৰ্ছাকৈ ধোৱা কাপোৰৰ কাৰণে আৰু এদিন সমুদ্র পাৰ অৰ্থাৎ চাৰিদিন পিছত ঘূৰাই দিব লাগিব॥১৮॥ পাতল বস্ত্ৰা বৰণ লগাবলৈ দিয়া কাপোৰ পাঁচ দিন পিছত ঘূৰাই দিব পাৰে; নীলা বৰণ লগাবলৈ দিয়া কাপোৰ ছয় দিন পিছত আৰু কুৰুম ফুল, লাক্ষা বা মঞ্জিষ্ঠাৰে বোলাবলৈ দিয়া মূল্যবান কাপোৰ বিহক বোলোৱাত খাটনি বোছি আৰু অতি বস্ত্ৰ সহকাৰে বোলাব লাগে, সাত দিন পিছত ঘূৰাই দিব লাগিব॥১৯॥ ইয়াতকৈ পলম কৰিলে মজুৰি নাপাৰ॥২০॥ বং লগোৱা সম্পৰ্ক বিবাদ হ'লে, বিশ্বাসী বিশেষজ্ঞই মজুৰি ঠিক কৰি দিব॥২১॥

অতি মূল্যবান কাপোৰ বোলোৱাৰ কাৰণে এক পণ মজুৰি হ'ব, মজলীয়া বিধৰ কাৰণে আধা পণ, তলখাপৰ কাৰণে এক পণৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ, মোটা কাপোৰৰ কাৰণে এক বা দুই মাৰক' আৰু আগৰে বং লগোৱা কাপোৰ হ'লে (বং নলগোৱা কাপোৰৰ মজুৰিৰ) দুগুণ মজুৰি হ'ব॥২২॥

(কাপোৰ) প্ৰথম বাৰ ধোৱাৰ পিছত তাৰ মূল্যৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ হ্ৰাস হয়, দ্বিতীয় বাৰ ধুৱালে (অৱশিষ্ট মূল্যৰ) পাঁচ ভাগৰ এভাগ হ্ৰাস হয়॥২৩॥ ইয়াৰ দ্বাৰা পিছৰ ধোৱনৰ মূল্য-হ্ৰাসৰ কথাও বুজোৱা হ'ল॥২৪॥

ধোৱাৰ দ্বাৰা ভীতীৰ কথাও বুজোৱা হ'ল॥২৫॥

কুখ্যাত লোকৰ হাতৰপৰা যেনে অৱস্থাত পোৱা যায় সেই অৱস্থাতে (বজাব বিষয়াক) নজনোৱাকৈ সোণ বা ৰূপ কিনা সোণাৰিৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব, যদি আকাৰ সলনি কৰি কিনি চোঁৱিল পণ দণ্ড হ'ব আৰু যদি চোঁৱৰ হাতৰপৰা কিনি আঠচল্লিশ পণ দণ্ড হ'ব॥২৬॥ গোপনে বা আকাৰ পৰিবৰ্তন কৰি কম মূল্যত কিনি নাইবা তৈয়াৰী অলঙ্কাৰ আদিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰভাৱনা কৰিলে চুৰি অপৰাধৰ দণ্ড বিহিব॥২৭॥

সোণাৰিয়ে যদি এক মূৰ্ছা সোণৰপৰা এক মাৰক চুৰি কৰে, দুশ পণ দণ্ড হ'ব; এক ৰূপৰপৰা এক মাৰক চুৰি কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥২৮॥ ইয়াৰ দ্বাৰা অধিক পৰিমাণ চুৰিৰ (অধিক দণ্ডৰ) কথাও বুজোৱা হ'ল॥২৯॥

যদি সোণাৰিয়ে (অলঙ্কাৰৰ ওপৰত) কৃত্ৰিম বং চৰায় নাইবা (নিকৃষ্ট ধাতু দি) সোণ বা ৰূপ আঁতৰায় বা (সেই ধাতু) মিহলায় ভেঁটিয়া পাঁচল পণ দণ্ড হ'ব॥৩০॥ এই দুটাৰ (সোণ আৰু ৰূপৰ) ক্ষেত্ৰত যদি প্ৰৱণতা কৰে, (অৰ্থাৎ সোণ-ৰূপৰ ঠাইত যদি আন নিকৃষ্ট ধাতু দি) ভেঁটিয়া কৰি চুৰি কৰা অপৰাধ কৰা বুলি ধৰিব লাগিব॥৩১॥

এক ধৰণ ৰূপৰ কামৰ মজুৰি হ'ব এক মাৰক; সোণৰ এটা মূৰ্ছা ভৈয়াৰ কৰা মজুৰি হ'ব (১ পণৰ) অৰ্ধ আনৰ এভাগ॥৩২॥ বিশেষ কাৰু-কাৰুৰ কাৰণে দুগুণলৈকে মজুৰি হ'ব পাৰে॥৩৩॥ ইয়াৰ আৰু (কালীকলমে) ইয়াতকৈ অধিক মজুৰি পাৰ পৰা বিষয়েও বুজোৱা হ'ল॥৩৪॥

তাম, ডীখা, কাঁহ, বৈকুণ্ঠক আৰু পিতলৰ বস্তু তৈয়াৰ কৰা মজুৰি এখ পলত পাঁচ পল হ'ব ॥৩৫॥

এডোখৰ ডাম্বৰ বস্তু তৈয়াৰ কৰোঁতে দহ ভাগৰ এভাগলৈ কম হ'ব পাৰে ॥৩৬॥ (ইয়াতকৈ) এক পল বেছি ক্ষয় হ'লে কৰ্ত্তিৰ মূল্যৰ দগুণ দণ্ড হ'ব ॥৩৭॥ ইয়াৰ ম্বাৰা অধিক ক্ষয়ত অধিক দণ্ডৰ কথাও বৃজোৱা হ'ল ॥৩৮॥ এডোখৰ সাঁহ বা টিনৰ (পাত্ৰ প্ৰস্তুত কৰোঁতে) কুৰি ভাগৰ এভাগলৈকে ক্ষয় হ'ব পাৰে ॥৩৯॥ প্ৰতি পল ওজনৰ কাৰণে প্ৰস্তুতিৰ মজুৰি এক কাকণী ॥৪০॥ এডোখৰ লোৰ (কাম কৰাত) পাঁচ ভাগৰ এভাগলৈকে ক্ষয় হ'ব পাৰে ॥৪১॥ প্ৰতি পলৰ গঢ়নি-বানচ দুই কাকণী ॥৪২॥ ইয়াৰ ম্বাৰা অধিক ওজনত অধিক বানচৰ কথাও বৃজোৱা হ'ল ॥৪৩॥

ৰূপদৰ্শকে (মুদ্ৰা-পৰীক্ষকে) যদি অগ্ৰাহ্য কৰিব নলগীয়া চলিত পণৰ মুদ্ৰাৰ ব্যৱহাৰ অগ্ৰাহ্য কৰে আৰু অগ্ৰাহ্য কৰিবলগীয়া পণৰ মুদ্ৰা অগ্ৰাহ্য নকৰে তেতিয়া তেওঁৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥৪৪॥ পণৰ প্ৰচলন কৰিবলৈ হ'লে ব্যাজী (শতকৰা পাঁচকৈ বজাক দিবলগীয়া কৰ) পৰিশোধ কৰিব লাগিব ॥৪৫॥ যদি (ৰূপদৰ্শকে) প্ৰতি পণত এক মাষক ভেটি খাই তাক প্ৰচলন কৰিব দিয়ে, তেওঁৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥৪৬॥ ইয়াৰ ম্বাৰা অধিক পৰিমাণে ভেটি খাই মুদ্ৰা প্ৰচলনৰ অনুমতি দিলে অধিক দণ্ড হোৱাৰ কথাও বৃজোৱা হ'ল ॥৪৭॥

কোনোৱে জালমুদ্ৰা তৈয়াৰ কৰালে, গ্ৰহণ কৰিলে বা তাক প্ৰচলন কৰালে এহেজাৰ পণ দণ্ড হ'ব আৰু যদি ৰাজকোষত (ভাল মুদ্ৰাৰ লগত) থৈ দিলে তেতিয়া প্ৰাণদণ্ড হ'ব ॥৪৮॥

পৰিচাৰক আৰু (বাস্তা আদিৰ) ধূলি ধোৱা লোকে অৰ্থাৎ মতেৰে যদি কোনো মূল্যবান বস্তু পায়, তাৰে এক তৃতীয়াংশ নিজে পাব আৰু দুই তৃতীয়াংশ বজাই পাব; মণি-বস্ত্ৰ পালে বজাই নিব ॥৪৯॥ ৰত্ন চুৰ কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড হ'ব ॥৫০॥

খনি, ৰত্ন বা নিধিৰ (মাটিৰ তলত থকা ধনৰ) খবৰ দিওঁতাই হয় ভাগৰ এভাগ লাভ কৰিব আৰু তেওঁ যদি চৰকাৰী বিষয়া হয়, বাৰ ভাগৰ এভাগ পাব ॥৫১॥ এক লাখ পণৰ অধিক নিধি পালে তাক বজাই নিব ॥৫২॥ তাতকৈ কম হ'লে পাওঁতাক হয় ভাগৰ এভাগ দিব ॥৫৩॥ যদি কোনো ন্যায়পৰায়ণ দেশবাসীয়ে মাটিৰ তলত থকা উপৰি পুৰুষৰ ধন লাভ কৰে, নিজৰ ম্বত্ৰ সাব্যস্ত কৰিব পাৰিলে আটাইখনি পাব ॥৫৪॥ মালিকত্বৰ প্ৰমাণ নোহোৱাকৈ ৰাখিব অজিলে পাঁচ ল পণ দণ্ড হ'ব; গোপনে ৰাখিলে এহেজাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥৫৫॥

যি চিকিৎসাত ৰোগীৰ প্ৰাণ-নাশৰ সম্ভাৱনা আছে, কৰ্ত্তৃপক্ষক নজনাৱাকৈ তেনে চিকিৎসা কৰোঁতে যদি ৰোগীৰ মৃত্যু ঘটে, চিকিৎসকৰ প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব আৰু চিকিৎসাৰ কিবা জুলত ৰোগীৰ মৃত্যু হ'লে মধ্যম সাহস-দণ্ড হ'ব ॥৫৬॥ ৰোগীৰ সম্মুখীনত আঘাত কৰি অপৰিকলতা ঘটালে (প্ৰদেষ্ঠাই) তাক দণ্ড-পাৰুষ্য হিছাপে গণ্য কৰিব ॥৫৭॥

যাৰিকালত অভিনেতাসকল একে ঠাইতে থাকিব ॥৫৮॥ এজনৰে ভাল পাই দিয়া অতিমাত্ৰা দান বা এজনৰ অভিমুখ্য প্ৰশংসা বৰ্জন কৰিব ॥৫৯॥ এই নিয়ম উলঙ্ঘন কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥৬০॥ তেওঁলোকে নিজৰ ইচ্ছামতে দেশ, জাতি, বংশ, জাচাৰ-পৰম্পৰা আৰু প্ৰেম-কাহিনীৰ ব্যঞ্জন কৰি শ্লোভাক সন্তোষ দিব পাৰে ॥৬১॥

অভিনেতাসকলৰ কথাৰ ম্বাৰা চাৰণ আৰু ভিক্ৰমৰ বিষয়েও বৃজোৱা হ'ল ॥৬২॥

অভিনেতা, চাকর আদির দণ্ড বিধান হ'লে (ধর্মশাস্ত্রই) বিধান পণ দণ্ড বিহিব (তাৰ বিনিময়ত) নিদৰ্শভাৱে সিমান বেতৰ কোষ মাৰিব॥৬৩॥

অস্বাভিষ্ট কামবোধৰ ক্ষেত্ৰত, কাম অনুসাৰি শিল্পীৰ বেতন নিৰ্ণয় কৰিব॥৬৪॥

এইদৰে (বজাই) বেপাৰী, কাৰিকৰ, অভিনেতা, ভিক্ৰ, বাজীকৰ আৰু
এনে ধৰণৰ আন আন লোকক—বিবিলাক চোৰ নামে অভিহিত নহৈও চোৰ
—দেশবাসীক উৎপীড়ন কৰাবপৰা বিবত কৰিব॥৬৫॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “কটক-শোধন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “কাৰু-শিল্পীৰ ওপৰত নজৰ” নামৰ প্ৰথম (আনুষ্ঠানিকপৰা ৮৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

দ্বিতীয় অধ্যায়

৭৭তম প্ৰকৰণ : ব্যৱসায়ীসকলৰ ওপৰত নজৰ-

বজাৰৰ অধ্যক্ষই বজাৰত শ্বহু সাব্যস্ত হোৱা পুৰণি মালৰ আধান বা বিক্ৰীৰ ব্যৱস্থা কৰিব॥১॥ জোখা বতন আৰু দণাৰ মানৰ ক্ষেত্ৰত ঠগাৰি হোৱাৰ সম্ভাৱনা থকা কাৰণে তেওঁ সেইবোৰ পৰীক্ষা কৰি চাব॥২॥

পৰিমাণী আৰু স্ৰোতৰ ক্ষেত্ৰত আধা পল কম বা বেছি হোৱা অপৰাধ নহয়॥৩॥ এক পল কম বা বেছি হ'লে বাৰ পল দণ্ড হ'ব॥৪॥ ইয়াৰ শ্বাৰা প্ৰত্যেক অতিৰিক্ত পলৰ (কম-বেছি হোৱাৰ) দণ্ডৰ (পৰিমাণ) বৃদ্ধোৱা হ'ল॥৫॥ তুলাৰ ক্ষেত্ৰত এক কৰ্ষ কম বা বেছি হোৱাটো কোনো দোষ নহয়॥৬॥ দুই কৰ্ষ কম বা বেছি হ'লে দুয় পল দণ্ড হ'ব॥৭॥ ইয়াৰ শ্বাৰা প্ৰত্যেক অতিৰিক্ত কৰ্ষ কম বা বেছি হোৱাৰ দণ্ডও বৃদ্ধোৱা হ'ল॥৮॥ আঁকৰ ক্ষেত্ৰত আধা কৰ্ষ কম বা বেছি হোৱাটো দোষ নহয়॥৯॥ এক কৰ্ষ কম বা বেছি হ'লে তিনি পল দণ্ড হ'ব॥১০॥ ইয়াৰ শ্বাৰা প্ৰত্যেক অতিৰিক্ত কৰ্ষ কম-বেছিৰ দণ্ডৰ কথাও বৃদ্ধোৱা হ'ল॥১১॥ ইয়াৰপৰা আন আন জোখা বতন আৰু দণাৰ হীন-ভেটী সম্পৰ্কীয় দণ্ড অনুমান কৰি ল'ব॥১২॥

ডাঙৰ দণা আৰু জোখা বতনেৰে কিনি সৰুৰে বেচা ব্যৱসায়ীক উক্ত দণ্ডৰ দৃগদৃশ দণ্ড বিহিব॥১৩॥ বিৰোধ বন্দু গণনা কৰি কিনা-বেচা কৰা হয়, তাৰ মূল্যৰ আঠ ভাগৰ এভাগ চুৰ কৰিলে ছিন্নমূলৰে পণ দণ্ড হ'ব॥১৪॥

যি ব্যৱসায়ীয়ে কাঠ, লো বা মণি-মুদ্ৰাৰ বন্দু নাইবা জৰী, চামৰা বা মাটিৰ বন্দু অথবা সূতা, বৰফল বা নোমৰ নকল বন্দুকৈ আচল বন্দু বুলি বিক্ৰী কৰে বা আধান ৰাখে, তেওঁৰ (সেই সেই বন্দুৰ) মূল্যৰ আঠ গুণ দণ্ড হ'ব॥১৫॥

কমদামী বন্দুক বেছিদামী বুলি, বেলেগ বন্দুক কোনো এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ বন্দু বুলি, কৃষ্টিৰ বা চৰোৱা বন্দু, জাল বন্দু অথবা পাৱ সলনি কৰি বখা বন্দুৰ আধান বা বিক্ৰী কৰিলে, এক পণ্ডৰ্কে কম মূল্যৰ বন্দু হ'লে (ব্যৱসায়ীক) চোৱন পণ দণ্ড হ'ব, এক পল মূল্যৰ হ'লে ইয়াৰ দৃগদৃশ দণ্ড হ'ব আৰু দুই পল মূল্যৰ হ'লে দুগুণ পণ দণ্ড হ'ব॥১৬॥ ইয়াৰ শ্বাৰা বেছি মূল্যত বেছি দণ্ডৰ কথা বৃদ্ধোৱা হ'ল॥১৭॥

বিবিলাক কাৰিকৰ আৰু শিল্পীয়ে লগ হৈ কাৰু-কাৰুৰ গুণৰ মান কমায়, লাভ বঢ়ায় বা বেচা-কিনাৰ বাধা জন্মায়, তেওঁলোকৰ এইজাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥১৮॥

ব্যৱসায়ীয়েও যদি সম্ভবম্ হৈ মাল সেবোঁচি আটক কৰি বাথে বা উক্ত মূল্যত বিক্ৰী কৰে
এহেজাব পন দণ্ড দিব লাগিব ॥১৯॥

ওজন বা পৰিমাণৰ পাৰ্থক্য সম্পৰ্কে অথবা দাম বা গুণাগুণৰ পাৰ্থক্য সম্পৰ্কে হাতৰ
কৌশলেৰে যি ওজনকাৰী বা পৰিমাণকাৰীয়ে এক পন মূল্যৰ কোনো কল্কৰ আট ভাগৰ এভাগ
পৰ্যন্ত (ওজন বা পৰিমাণ কৰোঁতে) পাৰ্থক্য ঘটায়, তেওঁৰ দণ্ড পন দণ্ড হ'ব ॥২০॥ ইয়াৰ
শ্ৰাব্য ভ্ৰমে দণ্ড পন দণ্ড পৰ্য্যকৈ দণ্ড বাঢ়ি যোৱাৰ কথা বজোৱা হ'ল ॥২১॥ অন্য, স্বেচ্ছ-প্ৰবা,
গুড়-জাতীয় দ্ৰব্য, লোণ, গন্ধদ্ৰব্য, ঔষধ—এইবোৰ কল্কৰ লগত একে-জাতীয় কল্কু মিহলি
কৰিলে যাব পন দণ্ড হ'ব ॥২২॥

পণ্যাধ্যক্ষই (তেওঁৰ তলতীয়া বিক্ৰীদাৰসকলে) দিনটোৰ ভিত্তবত কিমানখিনি উপাৰ্জন
কৰিলে তাৰ হিছাপ কৰি তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ কাৰণে তেওঁৰ অনুমতিসাপেক্ষে কিমান
প্ৰাপ্য স্থিৰ কৰি দিব ॥২৩॥

কিনোতা আৰু বেচোঁতাৰ মাজত যি থাকে অৰ্থাৎ খৰিদ কৰা মালৰ বিখিনি বিক্ৰী
নোহোৱাকৈ বৈ যায় সি লাভতকৈ ভিন্ন বুলি বিবেচিত হ'ব ॥২৪॥ তাৰ শ্ৰাব্য (চৰকাৰৰ)
অনুমতিভ্ৰমে ব্যৱসায়ীসকলে শস্য আৰু পণ্যদ্রব্যৰ ভঁৰাল কৰিব পাৰিব ॥২৫॥ আন প্ৰকাৰে
দ্রব্য মজুত কৰিলে পণ্যাধ্যক্ষই তাক বাজেয়াপ্ত কৰিব ॥২৬॥ পণ্যাধ্যক্ষই ইয়াৰ শ্ৰাব্য এনেভাৱে
শস্য আৰু পণ্যদ্রব্যৰ ব্যৱসায় চলাব বাতে প্ৰজাবৰ্গৰ উপকাৰ হয় ॥২৭॥

পণ্যাধ্যক্ষই (চৰকাৰী) অনুমতিপ্ৰাপ্ত কিনা দামৰ ওপৰত স্বদেশী পণ্য হলে শতকৰা
পাঁচ ভাগ আৰু বিদেশী পণ্য হলে শতকৰা দহ ভাগ লাভ ধাৰ্য কৰিব ॥২৮॥ যিবিলাকে
বস্তু কিনা-বেচাৰ সময়ত তাতকৈ দাম বঢ়াই দিয়ে অথবা (ভাতকৈ বেছি লাভ) লয়, তেওঁলোকে
প্ৰত্যেক শতকৰা পাঁচ পন (অতিৰিক্ত) লাভৰ কাৰণে দণ্ড পন দণ্ড দিব লাগিব ॥২৯॥ ইয়াৰ
শ্ৰাব্য মূল্য বৃদ্ধি কৰি লাভ কৰিলে দণ্ড বৃদ্ধি হোৱা কথা বজোৱা হ'ল ॥৩০॥

ব্যৱসায়ীসকলে যদি বটীয়াৰকৈ কোনো কল্কু কিনে আৰু সেই কিনা মাল বিক্ৰী
নোহোৱাকৈ থাকে পণ্যাধ্যক্ষই আকৌ বটীয়াৰকৈ কিনিবলৈ নিদিব ॥৩১॥ যাকৰ যদি কিয়া
কতি হয়, তেওঁলোকক অনুগ্ৰহ দেখুৱাব ॥৩২॥

পণ্য-সামগ্ৰীৰ প্ৰাচুৰ্য হ'লে, পণ্যাধ্যক্ষই সকলো কল্কু একে ঠাইতে বিক্ৰী কৰিব ॥৩৩॥
সেইবোৰ পণ্য বিক্ৰী নোহোৱালৈকে, আনে (সেই বস্তু) বেছি নোৱাৰিব ॥৩৪॥ বেয়োটালকলে
দৈনিক বেতন লৈ প্ৰজাৰ উপকাৰার্থে সেই মাল বিক্ৰী কৰিব ॥৩৫॥

কিন্তু, আন দেশৰপৰা অনা আৰু বহুকাল আগতে উৎপন্ন হোৱা
পণ্যৰ ক্ষেত্ৰত, মূল্য নিৰ্ধাৰণত পাৰ্থক্য পণ্যাধ্যক্ষই বিহিত মূল্যমন, কল্কৰ
উৎপাদন, কৰ, সূত আৰু আন আন খৰচ হিছাপ কৰি মাল স্থাৰ্য্য দিব ॥৩৬॥

কোঁটালীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "কটক-দোহন" নামৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত "ব্যৱসায়ীসকলৰ ওপৰত ন্যায়-
নামৰ বিতৰ্ক" (আবৃত্তিকৰণ ৭১৩তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

তৃতীয় অধ্যায়

৭৮তম প্ৰকৰণ : দৈনিক বিপদৰ প্ৰতিকাৰ

দৈনিক বিপদ আঠোটা—জুই, পানী, বেমাৰ, দাঁতৰ ক, এন্দুৰ, বনৰীয়া জন্তু, সাপ আৰু বান্ধল ॥১॥ এইবোৰৰ হাতৰপৰা (বজাই) দেশক বন্ধা কৰা উচিত ॥২॥

জহকালি গাওঁবাসীয়ে (ঘৰৰ) বাহিৰত বন্ধা-বঢ়া কাম কৰিব অথবা দহবিধ অগ্নি নিবাবক সজুলিব প্ৰাৰ্থনা কৰিত হৈ কৰ্মা-বঢ়া কাম কৰিব ॥৩॥

অগ্নি-নিবাবণ কেনেকৈ কৰিব লাগে সেই কথা “নগবাধ্যক্ষৰ আচৰণ-বিধি” (২।৩৬) অধ্যায়ত আৰু “ৰাজপ্ৰাসাদবাসীসকলৰ আচৰণ-বিধি” অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত ৰাজ-সম্পত্তিৰ প্ৰসঙ্গত (১।২০।৪) বুজোৱা হৈছে ॥৪॥

আৰু আউসী আৰু পূৰ্ণিমাতে বলি, হোম আৰু মাংগলিক স্তৱৰ প্ৰাৰ্থনা অগ্নিপূজা কৰাৰ ॥৫॥

বাৰিষা পানীৰ ওচৰত থকা গাওঁবাসীসকলে বানপানীয়ে ঢুকি পোৱা ঠাইৰপৰা দূৰত বসতি কৰিব ॥৬॥ আৰু ডেঙলোকে কুঠিৰ তক্তা, বাঁহ আৰু নাও যোগাব কৰি ৰাখিব ॥৭॥ পানীত কোনো মানুহ উঠি গ'লে তেওঁক লাউ, চামৰাৰ ঘোনা, ভেল, গছৰ টুকুৰা আৰু জৰীৰে উদ্ধাৰ কৰিব ॥৮॥ বিনাকলে উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি নাৱাৰ, তেওঁলোকৰ বাৰ পঞ্চকৈ দণ্ড হ'ব : অৱশ্যে বাৰ ভেল নাই, তেওঁলোকে দণ্ড দিব নালাগে ॥৯॥

আউসী আৰু পূৰ্ণিমাতে নদীপূজা কৰাৰ ॥১০॥ বাদু-মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিব জনা লোকে নাইবা বেদজ্ঞ লোকে বৰষুণ কৰ্ম্মাৰলৈ মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিব ॥১১॥

অনাবৃষ্টি হ'লে (বজাই) শচীনাম (ইন্দু), গঙ্গা, পৰ্বত আৰু মহাকঙ্কৰ (বৰুণদেৱতা বা সমুদ্ৰ) পূজা কৰাৰ ॥১২॥

(ঐশ্বৰ্য্যজালকসকলে) গোপন উপায়ৰ প্ৰাৰ্থনা, চিকিৎসকসকলে ঔষধৰ প্ৰাৰ্থনা আৰু যোগ-সিদ্ধ তপস্বীসকলে শান্তি-প্ৰাৰ্থনাত কৰ্মৰ প্ৰাৰ্থনা যোগ-ভৱৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব ॥১৩॥

ইয়াৰ প্ৰাৰ্থনা যবকৰ বিষয়েও বুজোৱা হ'ল ॥১৪॥ (বজাই প্ৰজাসকলৰ প্ৰাৰ্থনা) তীৰ্থস্থান কৰাৰ, মহাকঙ্কৰ পূজা কৰাৰ, স্নানত গাই খীৰোৱাৰ, (মানুহৰ) প্ৰতিকৃতি দাহ কৰাৰ আৰু দেৱতাৰ মৈল পূজা-উৎসৱ পালন কৰাৰ ॥১৫॥

গৰু-ম'হ আদি জন্তুৰ যোগ বা যবক হ'লে, পশুশালা আৰু পশু-সম্পৰ্কীৰ আন বস্তুৰ উদ্দেশ্যে প্ৰদীপ জলাই আৰ্হাত কৰাৰ আৰু পশুবোৰৰ নিজ নিজ দেহতাৰ (যেনে হাতীৰ সন্ত্ৰস্গা, ঘোঁৰাৰ অশ্বিন, গৰুৰ পশুপতি ইত্যাদি) পূজা কৰাৰ ॥১৬॥

দাঁতৰ কৰ সময়ত বজাই শস্যৰ বীজ আৰু খাদ্য-জন্তু সংগ্ৰহ কৰি প্ৰজাৰ উপকাৰ কৰিব অথবা খাদ্যৰ বিনিময়ত প্ৰজাৰ হুড়ুৱাই বৰ্গ নিৰ্মাণ আৰু জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা কৰাৰ, নাইবা নিজৰ খাদ্য-সম্ভাৰৰ অংশ তেওঁলোকক দিব, নতুবা দেশখনৰ দায়িত্ব আন বজাক দিব ॥১৭॥ অথবা, যিহঁতৰ আশ্ৰয় ল'ব বা (আন দেশলৈ মানুহক যাবলৈ দি) জনসংখ্যা হ্ৰাস কৰিব, বা দেশৰ আন অঞ্চললৈ প্ৰজাসকলক স্থানান্তৰিত কৰিব ॥১৮॥ অথবা, নিজে প্ৰজাসকলৰ লগত শস্যসম্ভাৰ আন দেশলৈ যাব, বা সমুদ্ৰ, হুদ বা পৃথুৰীৰ আশ্ৰয় ল'ব ॥১৯॥ অথবা, জলসিঞ্চন-ব্যৱস্থা ওচৰত শস্য, খাদ্য-পাচালি আৰু কল-জুলৰ খেতি কৰিব নাইবা হাবিৰ, পশু-পক্ষী আৰু বন্য-জন্তু চিকাৰ কৰিব আৰু গ্ৰাহ ৰাখিব ॥২০॥

এন্দুৰপৰা ভয় হ'লে, মেকুৰী আৰু নেউল এৰি দিব লাগে॥২১॥ কোনোবাই যদি মেকুৰী আৰু নেউল ধৰি থয় বা মাৰি পেলায়, ডেউকা তেওঁৰ বাৰ পদ দণ্ড হ'ব; হাবিৰানিত থকা লোকৰ বাহিৰে আনে যদি কুকুৰ বন্ধ কৰি নাৰাখে, তেওঁৰ বাৰ পদ দণ্ড হ'ব॥২২॥ স্নান হি গছৰ এটা সানি বা কোনো গোপন বাসায়নিক দৰৱ মিহলাই শস্য চটিয়াই দিব॥২৩॥ অথবা, এন্দুৰ কৰ (প্ৰত্যেক নিৰ্দিষ্টসংখ্যক ঘৰা এন্দুৰ দিব লাগিব, এসে ধৰণৰ) লগাব॥২৪॥ সিদ্ধ তপস্বীসকলে (এন্দুৰ নিবাবণৰ কাৰণে) জাতিভ্ৰমন্তায়ন কৰিব॥২৫॥ আউসী আৰু পূৰ্ণিমাভ এন্দুৰৰ পূজা কৰাব॥২৬॥

ইয়াৰ শ্ৰাবা কৰি, চবাই আৰু পোক-পৰুৱাৰ ভয়ৰ প্ৰতিকাৰ সম্পৰ্কেও বৃজোৱা হ'ল॥২৭॥

বনৰীয়া (হিংস্ৰ) জন্তুৰপৰা বিপদ উপস্থিত হ'লে, জন্তুৰ ঘৰা শত মূৰ্ছাকাৰক দ্ৰৱ (মদনবস—১৪।১।১৬-১৭) সানি পেলাই থ'ব; অথবা জন্তুৰ নাড়ী-ভূৰু বিৰিমিত্ৰিত কোমলৰ শস্যৰে পূৰ্ণ কৰি পেলাই থ'ব॥২৮॥ চবাইমৰীয়া বা চিকাৰীয়ে গোপন গ'ড়াল বা গাঁত কৰি থ'ব॥২৯॥ মানুহে গাত বৰ্ষ পিন্ধি হাতত অস্ত্ৰ লৈ বন্য জন্তুবোৰ বধ কৰিব॥৩০॥ (বন্য জন্তুৰ শ্ৰাবা আশ্ৰান্ত লোকৰ) সাহায্যার্থে ৰি নাৱায় তেওঁ বাৰ পদ দণ্ড ভৰিব॥৩১॥ হিংস্ৰ জন্তু বধকাৰীয়ে এই একে পৰিমাণৰ অৰ্থ লাভ কৰিব। আৰু ৰজাই আউসী আৰু পূৰ্ণিমাভ পৰ্বতৰ পূজা কৰাব॥৩৩॥

ইয়াৰ শ্ৰাবা হৰিণ, আন জন্তুৰ পাল, চবাইৰ জাক আৰু ঘৰিৱালে কৰা উপদ্রৱৰ প্ৰতিকাৰ সম্পৰ্কেও বৃজোৱা হ'ল॥৩৪॥

সাপৰপৰা বিপদ উপস্থিত হ'লে বিৰ-চিকিৎসকসকলে মন্ত্ৰ আৰু ওষধিৰ শ্ৰাবা বিবৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব॥৩৫॥ অথবা, সকলো লোকে গোট খাই সাপ মাৰিব॥৩৬॥ অথবা, অধৰ-বেদবিদসকলে মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিব॥৩৭॥ আউসী আৰু পূৰ্ণিমাভ সাপ-পূজা কৰাব॥৩৮॥

ইয়াৰ শ্ৰাবা জলচৰ প্ৰাণীৰপৰা হোৱা বিপদৰ প্ৰতিকাৰ সম্বন্ধেও বৃজোৱা হ'ল॥৩৯॥

বাক্সৰপৰা ভয় উপস্থিত হ'লে, অধৰবেদজ্ঞসকলে বা ঐশ্বৰ্য্যজ্ঞসকলে বাক্সসনাশক কৰ্মৰ অনুষ্ঠান কৰিব॥৪০॥ আউসী আৰু পূৰ্ণিমাভ ৰজাই বেদী, ছত্ৰ, উন্নোপিকা (খাদ্য-বিশেষ), কুদ পতাকা আৰু ছাপলাৰ মণ্ডহৰ উপহাৰেৰে চৈত্যৰক্ষক (বজ্জ-ভিষক) পূজা কৰাব॥৪১॥

সকলো প্ৰকাৰ ভয়ৰ ক্ষেত্ৰতে “তোমালোকৰ কাৰণে লিম্বান্দ্ৰ প্ৰস্তুত কৰিছোঁ” এই মন্ত্ৰ পাঠ কৰি দিনে নিশাই ৰলি অপৰ্ণ কৰিব॥৪২॥ সকলো ক্ষেত্ৰতে পীড়িত প্ৰজাসকলক পিতৃৰ দৰে স্নেহ কৰিব॥৪৩॥

সেই কাৰণে দৈৱিক বিপদৰ প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ সকল ঐশ্বৰ্য্যজ্ঞ আৰু সিদ্ধ তপস্বীসকলে ৰজাৰ শ্ৰাবা পূজিত ঠৈ সেই ৰজাৰ ৰাজ্যত বসতি কৰিব॥৪৪॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ “কটক-সোবন” নামৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত “দৈৱিক বিপদৰ প্ৰতিকাৰ” নামৰ তৃতীয় (অনুষ্ঠানপৰা ৮০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ

୧୧ତମ ପ୍ରକବ୍ୟ : ଗୋପନେ ଜୀବିକା ଉପାର୍ଜନ କବା ଲୋକଜନବ
ବିବଦନ୍ତେ ନିବର୍ତ୍ତନ

‘ସମାହତୀର କାବ୍ୟ’ ପ୍ରକବ୍ୟ (୨୧୦୫) ଦେଖ କେନେକ ବକା କାବ୍ୟ ନାମେ ତାକ କୋରା
ହେଉ ॥୧॥ (ଐତିହା) ଦେଖ କଟକ ନିର୍ବାସନ କବା ଉପାର୍ଜନ ସମ୍ପର୍କେ କବ୍ୟ ॥୨॥

ସମାହତୀର ଦେଖତ ସିନ୍ଧ ଉପାଧୀ, ସମାଧୀ, ମାବୋରାନ, ଚାବନ, ବାଜୀକବ, ବାବାବ, ନୈରଜ,
ସମ୍ପର୍କୀତ, ହୋର୍ତ୍ତାବୀ, ଚିକିତ୍ସକ, ମାଳା, ବୋବା ଲୋକ, କାଳା ସାନ୍ତ, ବୁଦ୍ଧିହୀନ ଲୋକ, ଅନ୍ଧ-
ଲୋକ, ସୋପା, କାବିକବ, ମିଳନୀ, ଭାରବୀରା, ସୋପାଲର ଚାଳକ, ସନ-ବିକ୍ରୋଡା, ମିଥା ଆଦି କିଛି
ବେଟୋଡା, କବା ସାଲ ବିକ୍ରୋଡା ଆଦି ତାତ ବେଟୋଡାର ବେଶତ ଗୁମ୍ଫତବ ନିରୋଗ କାବିବ ॥୩॥
ତେଣିଲୋକେ ମାନ୍ଦ୍ୟ ବିକାରୀ ଆଦି ଅଧ୍ୟାକ୍ଷକବ ସାଧୁତା-ଅସାଧୁତା ସମ୍ପର୍କେ କୁ ଲବ ॥୪॥ ଏଣି-
ସିଲୋକ ସାଧୁତା ବାକ ଗୋପନେ ଜୀବିକା ଚଳୋଡା ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ପେଦ କାବିବ ମହୀ ନାମେ ଗୁମ୍ଫତବ ସ୍ବାବା
ତେଣିବ ମାନ୍ଦ୍ୟ-ବିଧି ନିର୍ବାକନ କବାବ ॥୫॥

ମହୀରେ କୋରା ଧର୍ମଧର ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ ବିଶ୍ବାସ ଜଣାଇ କବ—‘ଯେବ ଅଧିକ ଆସୀର-
ଜନ (ଆପୋଲର ଆଦାନତତ) ଅପବାଧୀ ହିସାପେ ଅତିସୂକ୍ଷ୍ମ ହେଉ; ତେଣିକ ଏହି ବିପଦବସବା
ବକା କବକ, ଆପୋଲକ ଏହିଧିନି ନନ ମିଳେ, ଗ୍ରହଣ କବକ’ ॥୬॥ ବାଦି ତେଣି ଗ୍ରହଣ କବ, ତେଣି
ମୋରା ଅପବାଧୀ ବୁଦ୍ଧି ମନ୍ଦ କାବି ତେଣିକ ନିର୍ବାସନ ଦିବ ॥୭॥ ଇସାର ସ୍ବାବା ପ୍ରକେଷ୍ଟାବ କବା
ବୁଝୋରା ହୁଅ ॥୮॥

ମାନ୍ଦ୍ୟ ଅଧିକାରିତା ବା ଅଧ୍ୟାକ୍ଷକ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ ବିଶ୍ବାସ କବ—‘ଅଧିକ ମନ୍ଦାବାର ଲୋକଜନବ ବହୁତ
ଠିକ-ମିଥା ଆଉ; ତେଣିକ ଏକେକ୍ରା ବିପଦ ହେଉ; ତାବେ ମୁଦୋଗ ଲେ ତେଣିକ ମହା ଠିକା ଆଦାର
କବକ’ ॥୯॥ ବାଦି ତେଣି ତାବେ କବ, ଉକୋଚ ଗ୍ରହଣକାବୀ ବୁଦ୍ଧି ତେଣିକ ନିର୍ବାସନ ଦିବ ॥୧୦॥

ଅପବାଧୀବ ତାତ ଅଧିକ ବକାର କୋରା ଗୁମ୍ଫତବେ ମିଥା ମାକା ମିରା ବୁଦ୍ଧି ଜନାଜାତ ଲୋକକ
ମୁଦ୍ୟ କବ ଲୋକ ମେଦୁରାହି ପ୍ରବୋଚିତ କାବିବ ॥୧୧॥ ତେଣିଲୋକ ବାଦି ପ୍ରବୋଚିତ ହେ ତେନେକ୍ରା କବେ
(ଅର୍ଥାତ୍ ମିଥା ମାକା ମିରା ଓଲାର) ମିଥା ମାକା ବୁଦ୍ଧି ତେଣିଲୋକକ ନିର୍ବାସନ ଦିବ ॥୧୨॥ ଇସାର
ସ୍ବାବା ବିବିଳୋକେ ମିଥା ମାକା ମିରାର ତେଣିଲୋକବ କବା ବୁଝୋରା ହୁଅ ॥୧୩॥

ଅଧିକା, ଅନ୍ଧ, ଓଷଧି ବା ଅଧ୍ୟାକ୍ଷକ-ଈସାର ସ୍ବାବା ଗୋପନ ମନ୍ଦ୍ୟ ସଂଘଟନକାବୀ ବୁଦ୍ଧି ବାକ ବିବେଚନା
କାବିବ, ମହୀରେ, ତେଣିକ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ କବ—‘ଅଧିକ ମନ୍ଦା, ବୋରାବୀ ବା କନ୍ୟାବ ପ୍ରାତି ଯହି କାମାନନ୍ଦ,
ତେଣିକେ ମୋର ପ୍ରାତି କାମାନନ୍ଦ କବା; ତାବ କାବେ ଏହିଧିନି ନନ ଲୋରା’ ॥୧୪॥ ତେଣି ବାଦି ଗ୍ରହଣ
କବ, ଗୋପନ ମନ୍ଦ୍ୟସଂଘଟନକାବୀ ବୁଦ୍ଧି ତେଣିକ ନିର୍ବାସନ ଦିବ ॥୧୫॥ ଇସାର ସ୍ବାବା ମିଳନ ଓଡ଼ା
ଆଦି ବୁଝନକାବୀବ କବା ବୁଝୋରା ହୁଅ ॥୧୬॥

ଅଧିକା, ବାକ ବିବିଧମୁଦ୍ୟକାବୀ, ବିବିଧ କିମ୍ବଦନ୍ତା ବା ବିବିଧବିକ୍ରୋଡା ବୁଦ୍ଧି ଜାନେ, ମାହିବା ବାଦି
କୋରା ଓଷଧି ଆଦି ଧାନ୍-ମୁଦ୍ୟ ବାସନାକାବି ବିବିଧବିକ୍ରୋଡା ବୁଦ୍ଧି ମନ୍ଦ ମାନ୍ଦ, ତେଣିକ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ
ମହୀରେ କବ—‘ଅଧିକ ମୋର ମନ୍ଦ, ତେଣିକେ ବୁଝା ବେଟୋଡା, ତାବ କାବେ ଏକା ଠିକା ଲୋରା’ ॥୧୭॥
ବାଦି ତେଣି ଠିକା ଜବ, ବିବିଧମୁଦ୍ୟକାବୀ ବୁଦ୍ଧି ତେଣିକ ନିର୍ବାସନ ଦିବ ॥୧୮॥ ଇସାର ସ୍ବାବା ବୁଝା-
କାବିକ ବିବିଧବିବ ବାସନାକାବୀବ କବା ବୁଝୋରା ହୁଅ ॥୧୯॥

ଅଧିକା ବାଦି କୋରା ଲୋକ ମାଳା ପ୍ରକାବ୍ୟ ଧାନ୍ ଆଦି କାବ, ଏକା, ଭାତୀ, ମନ୍ଦା, ହାଡୁବୀ,
ନିରାବ, ମାଳ, ହୋରା ଆଦି ଧାନ୍ ମୋରା ମାଳ ସବେ କିନି ଧାନ୍, ଏକା, ହାହି ଆଦି ମୋରାବେ

ডেউৰ হাত আব্দু কাপোৰ মলিন হোৱা দেখে আব্দু কৰাবৰ সাজুলি লগত থাকে আব্দু সেই কাৰণে ডেউক জাল মূদ্ৰাকাৰী বুলি সন্দেহ কৰে, সত্ৱীয়ে ডেউৰ শিৰাঘ গ্ৰহণ কৰি ডেউৰ লগত লেনদেন কৰি ডেউৰ কিস্বাসভাজন হৈ ডেউৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব ॥২০॥ স্বৰূপ প্ৰকাশ পালে জালমূদ্ৰাকাৰী বুলি ডেউক নিৰ্বাসন দিব ॥২১॥ ইয়াৰ প্ৰাৰ্থা সোণ-ৰূপ আনিব ব' চুৰ কৰোঁতা আব্দু নকল সোণৰ ব্যৱসায়ীৰ কথাও বুজোৱা হ'ল ॥২২॥

প্ৰজাৰ অনিষ্টকাৰী উত্ত ডেব প্ৰকাৰৰ গোপন জীৱিকা চলোৱা লোকক নিৰ্বাসন দিব, অথবা অপৰাধৰ গুৰুত্ব অনুসৰি নিষ্পত্তি আদায় কৰিব ॥২০॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "কণ্ঠক-শোভন" নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "শোণেন জীৱিকা উপাৰ্জন কৰা লোকসকলৰ বিষয়ে সতৰ্কতা" নামৰ চতুৰ্থ (আনুষ্ঠানিকপৰা ৮১তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চম অধ্যায়

৮০তম প্ৰকৰণ : সাধুবেশী চোৰাংচোৰাৰ প্ৰাৰ্থা গুৰু লোক ধৰা পেলোৱা

সত্ৱী (গদ্যুতচৰ) নিবৃত্ত কৰাৰ পছত সাধুবেশী গুৰু-গুৰুৰে অপৰাধী লোকবোৰক দৃষ্টিৰ প্ৰিয় বিদ্যাৰে প্ৰলোভিত কৰিব—চোৰক টোপনি আনিব পৰা, অদৃশ্য হ'ব পৰা অথবা (বন্ধ) দূৰাৰ মেলিব পৰা মন্ত্ৰেৰে আব্দু পৰদাৰ অভিলাষীবিলাকক মোহিনী-মন্ত্ৰেৰে প্ৰলোভিত কৰিব ॥১॥

বোঁড়ীয়া এইবোৰ লোক (মন্ত্ৰৰ প্ৰমাণ চাবলৈ) উৎসাহিত হ'ব, তেতিয়া ৰাতি সাধুবেশী গুৰু-গুৰুসকলে বহুসংখ্যক তেনেকুৱা লোক লগত লৈ এখন গাৰলৈ ৰাঙ বুলি আন এখন এনে গাৰলৈ ৰাৰ ৰ'ত গুৰুৰ আব্দু ভিৰোডাসকলক আগতেই সাজু কৰি ৰখা হৈছে; তালৈ গৈ ক'ব—ইয়াতেই আমাৰ বিদ্যাৰ প্ৰমাণ চোৱা, শিখন গাৰলৈ বোৱাটো কণ্টসাধ্য ॥২॥ তাৰ পিছত দূৰাৰ মেলা মন্ত্ৰেৰে দূৰাৰ মেলি ডেউলোকে ক'ব—প্ৰৱেশ কৰা ॥৩॥ অন্তৰ্ধান-মন্ত্ৰৰ প্ৰাৰ্থা সাৰে থকা চন্ডৰীসকলৰ মাজেদি অপৰাধী লোকবিলাকক ৰাখিলে দিব ॥৪॥ টোপনি অথবা মন্ত্ৰেৰে চন্ডৰীসকলক নিদ্ৰামগ্ন কৰি অপৰাধী লোকবোৰৰ প্ৰাৰ্থা ডেউলোকক বিচলনে সৈতে আঁতৰাই থোৱাৰ ॥৫॥ মোহিনী-মন্ত্ৰেৰে ডেউলোকে অপৰাধীহঁতক পকুৰীৰ ছন্তেৰে পদিকাক উল্লেখন কৰিব ॥৬॥ বোঁড়ীয়া ডেউলোকৰ বিদ্যাৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে অপৰাধী-হঁতৰ কিস্বাস উপাৰ্জন, বোঁড়ীয়া সিহঁতৰ স্বৰূপ ধৰা পেলোৱালৈ (কল্কনিশিখন প্ৰাৰ্থনাতক কাম) পদকচৰণাৰি ক্ৰমত আদেশ কৰিব ॥৭॥

অথবা, চিহ্নিত কনু ৰখা কৰত সিহঁতক কৰ কীৰ্ত্তিলৈ দিব ॥৮॥ অথবা, সিহঁতৰ কিস্বাসত সোমাই সিহঁতক একে ঠাইতে থকাই দিব ॥৯॥ চিহ্নিত কনু কিস্বাসত, বোঁড়ীয়া ক আশ্বাস বাশিৰলৈ কৰোঁতে সিহঁতক শ্ৰোতাৰ কৰ্মৰ সাইয়া ঠিক কিলি মন থাই মতলিয়া হৈ ৰাখোঁতে শ্ৰোতাৰ কৰ্মৰ ॥১০॥

শ্ৰোতাৰ হেৰোৱাৰ পিছত সিহঁতক কলহেৰে কৰ অপৰাধ আব্দু সিহঁতৰ কলহিহঁতৰ সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন কৰিব ॥১১॥

অথবা গুৰুৰ কলহ কলহ গুৰু-গুৰুৰে কলহ কিস্বাসত সোমাই ওপৰত কলহ কলহ কলহ কলহ আব্দু কলহি দিব ॥১২॥ শ্ৰোতাৰ হেৰোৱাৰ পিছত কলহহঁতই পদকচৰণাৰি আব্দু গুৰু-

বাসীসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি ক'ব—'বজ্জাই চোৰ ধৰা বিদ্যা অধ্যয়ন কৰিছে, তেওঁৰ উপদেশমতে এই চোৰবোৰ ধৰা হৈছে; মই অনবোৰ চোৰকো ধৰিম। (সেই কাৰণে) তোমা-লোকৰ কোনো অসং প্ৰবৃত্তিৰ আত্মীয়-স্বজন থাকিলে সিহঁতক সংযত কৰিবা' ॥১৩॥

আৰু চোৰাংচোৰাই যোগোৱা বাৰ্তাৰ মতে সিহঁতৰ মাজত বাক বন্দুৱালিৰ শলা, গৰু, খেদা এছাৰি আদি (সাধাৰণ বস্তু) চুৰ কৰা বুলি জানিব, তাক দেখুৱাই তেওঁলোকক ক'ব—'ই বজ্জাৰ প্ৰভাৱ' ॥১৪॥

পুৰণি চোৰ, গৰখীয়া, চৰাইমৰীয়া আৰু চিকাৰীবেশী (গুপ্তচৰে) বনৰ চোৰ আৰু বনচৰ জাতিৰ বিশ্বাসত সোমাই প্ৰচুৰ পৰিমাণে নকল সোণ আৰু বনজ দ্ৰব্যৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত বস্তু লগত থকা সাউদৰ দলসমূহ আৰু গাওঁবোৰ আক্ৰমণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব ॥১৫॥ সিহঁতে যদি আক্ৰমণ কৰে, গোপনে বখা সৈন্যৰ হতুৱাই অথবা বাটত খাবলৈ লোৱা খোৱা-বস্তুৰ লগত বিষমিশ্ৰিত দৰৰ মিহলাই খুৱাই সিহঁতক বধ কৰাব ॥১৬॥ অথবা চুৰি-মালৰ বোজা কঢ়িয়াই দীৰ্ঘ পথ অতিক্ৰম কৰি প্ৰান্ত হৈ টোপানিত পৰিলে নাইবা উৎসৱ আদিত দৰৰ মিহলি সুৰা পান কৰি মতলীয়া হ'লে সিহঁতক গ্ৰেপ্তাৰ কৰাব ॥১৭॥

আৰু সিহঁতক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি সমাহৰ্তাই আগৰ দৰে মানুহক দেখুৱাই দেশবাসীৰ মনত বজ্জাৰ সৰ্বজ্ঞত্ব ঘোষণা কৰিব ॥১৮॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "কটকশোধন" নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "সাধুবেশী চোৰাংচোৰাৰ দ্বাৰা দৃষ্ট লোক ধৰা পেলোৱা" নামৰ পঞ্চম (আবিস্কাৰ)ৰ পৰা ৮২তম অধ্যায় সমাপ্ত।

ষষ্ঠ অধ্যায়

৮১তম প্ৰকৰণ : সন্দেহজনক কৰ্মত লিপ্ত লোকৰ গ্ৰেপ্তাৰ

সাধুবেশী চোৰাংচোৰাৰ পিছত, সন্দেহক্ৰমে, চুৰি-মাল পাই আৰু চুৰি-কৰ্ম কৰা কাৰণে চোৰ ধৰা (সম্পৰ্ক) কোৱা হ'ব ॥১॥

যাৰ পৈতৃক সম্পত্তি আৰু পৰিমাণ (আয়) শেষ হৈ গৈছে; যাৰ বেতন আঁত সামান্য; যি নিজৰ দেশ, জাতি, বংশ, নাম আৰু কৰ্মৰ মিছা পৰিচয় দিয়ে; যি নিজৰ জীৱিকা আৰু কৰ্ম গোপন কৰে; যি মাংস, মদ, ভোজন, গম্ভদ্বা, মালা, কাপোৰ, অলঙ্কাৰ আদিত আসক্ত; যি অতিপাত্ত খৰচ কৰে; বেশ্যাত, জুৱাত, আৰু মদৰ দোকানত মদ খোৱাত আসক্ত লোক; যি লোকে পুনেঃ পুনেঃ বিদেশলৈ অহা-যোৱা কৰে; যাৰ বাস-স্থান আৰু গুপ্তস্থান জনা নাযায়; যি অসময়ত নিজৰ ঠাই, অবস্থা আৰু গৃহ-উদ্যানত ঘূৰি কৰে; যি আনে নেদেখা বা (সম্ভাৰ্য) আক্ৰমণৰ পাৰ থকা ঠাইত দীৰ্ঘলীয়া আলোচনা কৰে বা বনাই উপলব্ধিত হয়; যি লভনকৈ হোৱা অৰ্থৰ কাৰণে লুকাই চিকিৎসা কৰে; যি সদায় ঘৰতে সোমাই থাকে; যি লোকে কাৰোবাক সমুখলৈ অহা দেখিলে উলটি যায়; যি কোনো প্ৰেমিকৰ প্ৰতি আসক্ত; যি ভিৰোতা, বস্তু, ঘৰ (আদি) পৰৰ সম্পত্তিৰ বিষয়ে বাবে বাবে প্ৰশ্ন কৰে; নিশ্চিত কৰ্ম আৰু বিদ্যাৰ সজ্জালিৰ লগত যাৰ সম্পৰ্ক; বাতি অসময়ত যি লুকাই বেৰৰ ছাই ছাই কৰে; যি বস্তুৰ আকৃতি সলনি কৰি অস্থানত আঁৰু অসময়ত ৰৈছে; যাৰ মনত প্ৰভুতাব ভাব আছে; যি জাতি আৰু কৰ্মত হীন; যি নিজৰ স্বৰূপ লুকাই ৰাখে; যি

ব্রহ্মচাৰী নহৈও ব্রহ্মচাৰীৰ বেশ লয়; বি ব্রহ্মচাৰী হৈও বিবদ্য আচৰণ কৰে; বি আগেয়ে কোঙ্ক্য অপৰাধ কৰিছে; নিজৰ কাৰ্যৰ শ্ৰাবা বাৰ শ্বৰূপ প্ৰকাশিত; বি লোকে নগৰপাল বা কোনো উচ্চপদস্থ বিবৰা দেখিলে লুকাই, আঁতৰি যায়, উপাহ-নিপাহ কাটিবলৈ এৰি বহি যায়, উম্মিষন হয় বা বাৰ মাত আৰু মৃদুৰ বং শূকান হয় আৰু বৰালি যায়; হাতত অস্ত্ৰ লৈ অহা বহুত মানুহ দেখিলে বাৰ সন্তান হয়—এইসকল লোকেই হয় নবহত্যাকাৰী, নহয় চোৰ নাইয়া নিধি আৰু ন্যাস আত্মস্যাং কৰি, অথবা শত্ৰুৰ কাম কৰি গোপনে জীৱিকা উপাৰ্জন কৰা লোক বুলি সন্দেহ কৰিব লাগে॥২॥ সন্দেহহৰ্ষে গ্ৰেস্তাৰ কৰা বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল।

চুৰি-মালেৰে সৈতে গ্ৰেস্তাৰ কৰা সম্পৰ্কে—হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা বস্তু উদ্ধাৰ নহ'লে মালিকে সেই জাতীয় বস্তুৰ ব্যৱসায়ীক খবৰ দিব॥৩॥ সেই ব্যৱসায়ীসকলে যদি জনাই থোৱা বস্তুটো পাই গোপন কৰে, তেতিয়া তেওঁলোক চুৰি-কাৰ্যৰ সহায়কাৰী হিছাপে অভিযুক্ত হ'ব॥৪॥ যদি নাজানি সেই বস্তুটো বাখে, তাক দি দিলেই দোষবশৰা অব্যাহতি পাব॥৫॥ বজাৰৰ অধ্যক্ষক নজনোৱাকৈ তেওঁলোকে পুৰণি মাল আধান বাখিব বা বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰিব॥৬॥

(আগতে হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা বুলি) খবৰ পোৱাৰ পিছত যদি সেই মাল পায়, 'তুমি ক'ত পালা' বুলি সেই মাল লগত লৈ অহা লোকজনক প্ৰশ্ন কৰিব॥৭॥ মানুহজনে যদি কয়—'মই এই বস্তু উত্তৰাধিকাৰসূত্ৰে পাইছো, অমুকবশৰা দান শ্বৰূপে পাইছো, অমুকবশৰা কিনিছো, অমুকৰ হতুৱাই কৰাই লৈছো, অমুকবশৰা গোপন আধান হিছাপে পাইছো, এই ঠাইত এনেকুৱা সময়ত পাইছো, ইমান দামত কিনিছো, ইয়াৰ পৰিমাণ ইমান, এই চিন আৰু ইয়াৰ (উৎপাদন) মূল্য ইমান'—তেতিয়া তেওঁ ইয়াক পোৱা সম্বন্ধে দিৱা জবাব শূদ্ব হ'লে তেওঁক খালাচ দিব॥৮॥ বাৰ বস্তুটো হেৰাইছে, সেই মানুহজনেও যদি একে প্ৰমাণকে দিয়ে, তেতিয়া বিজনে বস্তুটো আগৰেপৰা আৰু বহুদিন ধৰি ভোগ কৰিছে বা বাৰ শ্বৰূপ স্পষ্ট, বস্তুটো তেওঁৰে বুলি প্ৰমাণিত হ'ব॥৯॥ কাৰণ, দেখা যায় যে চতুৰ্পদ জন্তু আৰু মানুহৰ মাজতো একে আকাৰ আৰু একে লক্ষণ থাকে; তেনেহ'লে সজাতীয় উপাদানবশৰা একে কাৰিকৰে তৈয়াৰ কৰা বনজ দ্ৰব্য, অলস্কাৰ (আৰু) আন বস্তুৰ মাজত আকৃতি আৰু লক্ষণৰ সাদৃশ্য নাথাকিব কিয়?॥১০॥

যদি তেওঁ (হেৰোৱা বস্তু লৈ অহা মানুহজনে) কয়—'মই এই বস্তুটো খুজি আনিছোঁ, ভাৰা কৰি আনিছোঁ, আধান বা ন্যাস হিছাপে লাভ কৰিছোঁ, ই এটা গচ্ছিত বস্তু, অমুকৰ বস্তু, পাইকাৰী হিছাপে বিক্ৰী কৰিবলৈ আনিছো, তেতিয়া তেওঁ যে নিৰ্দোষ ভাৰ সাক্ষী লৈ তেওঁক খালাচ দিব॥১১॥ যদি সেই সাক্ষী দিৱা লোকজনে কয়—'এই কথা সঁচা নহয়'—তেতিয়া সেই বস্তুৰে সৈতে গ্ৰেস্তাৰ হোৱা লোকজনে বস্তুটো লোকে দিৱাৰ আৰু লোৱাৰ কাৰণ দৰ্শাব, অথবা দিওঁতা, দিৱাওঁতা, লেখক, প্ৰতিগ্ৰহণকাৰী, লিখাব পৰাশৰ্দাতা বা সাক্ষীৰ শ্ৰাবা বস্তুটো চিনাক্ত কৰিব॥১২॥

কোনো হস্তচ্যুত, হেৰাই হোৱা, (থোৱা ঠাইবশৰা) নেহেৰোৱা হোৱা বস্তু (পিছত) পালে, পোৱাৰ স্থান, কাল আৰু প্ৰাপ্তি সম্পৰ্কে প্ৰমাণ দিব পৰিলে দোষবশৰা মৃত হ'ব॥১৩॥ নিৰ্দোষ বুলি প্ৰমাণিত নহ'লে, দ্ৰব্য-লাভকাৰীয়ে সেই বস্তুটো আৰু সন্ধান মূল্যৰ অৰ্হণত দিব॥১৪॥ ইয়াৰ অন্যথা হ'লে, তেওঁক চুৰি-কপৰাৰ দণ্ড দিৱিব॥১৫॥ চুৰি-মালেৰে সৈতে গ্ৰেস্তাৰ হোৱা লোক-সম্পৰ্কীৰ বিষয়টোৰ ইয়াতে সমাপ্তি পাবলৈ।

কৰ্মৰ কাৰণে গ্ৰেস্তাব হোৱা সম্পৰ্কে—চুৰি হোৱা ঘৰৰ ক্ষেত্ৰত দৰজা এৰি আন বাটেৰে ওলোৱা-সোমোৱা হ'লে, দৰজাত গাঁত কৰিলে বা কৰ্ম্মা ডাঙিলে, ওপৰ মহলাৰ আল খুওৱা খৰিকী বা আঙলা ডাঙিলে, উঠা-সমা কৰোঁতে বেৰ ডাঙিলে, বস্ত্ৰ গোপনে চুৰ কৰিবলৈ বা প্ৰতি ব'ৰলৈ গাঁত খানিলে, বান্ধি সন্দেশ দিয়া মতে চুৰি-বস্ত্ৰ উদ্ধাৰ হয় আৰু কটা চিন, আৰুনা, ডাঙা চিন আৰু সা-সৰঞ্জাৰ ভিতৰফালে পোৱা যায়, ঘৰৰ ভিতৰৰ মানুহৰ শ্বাৰা চুৰি হোৱা বুলি বুজিব লাগিব ॥১৬॥ ইয়াৰ বিপৰীত হ'লে বাহিৰৰ লোকৰ শ্বাৰা চুৰি হোৱা বুলি বুজিব লাগিব আৰু এইবোৰ দূৰোকাৰে পোৱা গ'লে, ঘৰৰ ভিতৰৰ আৰু বাহিৰৰ উভয়ৰ সহযোগত চুৰি হোৱা বুলি ধৰিব লাগিব ॥১৭॥

ভিতৰৰ লোকৰ শ্বাৰা চুৰি হোৱা বুলি বুজিলে, ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক থকা, বাসনবত, নিষ্ঠুৰ সঙ্গী থকা, লগত চোবৰ সা-সৰঞ্জাৰ থকা লোকক, অথবা দৰিদ্ৰ ঘৰৰ নাইবা প্ৰবাসবৃত্ত আসন্ন কোনো ভিবোডাক, অথবা অনুৰূপ চৰিত্ৰৰ কোনো পৰিচাৰকক, বা বৰকৈ টোপনি মৰা, টোপনিড লাল-কাল হোৱা, উৰোঁজত, প্ৰদান আৰু বিকৃত মাত আৰু মৃদুৰ চেহেৰাৰ, অস্থিৰ চিত্তৰ, বেছি কথা কোৱা, ওখ ঠাইত উঠা কাৰণে অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ অচল হোৱা, যাব শৰীৰ আৰু কাপোন-কানি কটা গৈছে, ব'হনি খাই খেতেলা হৈছে আৰু ফাটি-ছিটি গৈছে, যাঁ লগা বা ঠৰঙা হাত-ভৰিৰ, চুলি-মথ ধূলি-মাকিভৈয়ে ভৰি থকা বা চুলি-মথ কটা বোৱা আৰু ভাঁজ খোৱা নাইবা ভালদৰে গা-পা ধুই অনুশ্লেণন লোৱা, গাত ডেল ব'হা, অলপ আগতে হাত-ভৰি খোৱা, ধূলি নাইবা বোকাড দেখা ভৰিৰ খোজৰ লগত বাব ভৰিৰ খোজ একে ভেনে লোকক অথবা বাব লগত চুৰি (হোৱা ঘৰৰ) ওলোৱা-সোমোৱা বাটত পোৱা ক'ল, মদ, সূৰ্য্যমি প্ৰভা, কাপোৰৰ টুকুৰা, অনুশ্লেণন, বাহু আদিৰ দৰে বস্ত্ৰ পোৱা যায়, তেনে লোকক পৰীক্ষা কৰি চাব লাগে ॥১৮॥ (পৰীক্ষা কৰি) কোন চোব, কোন পৰম্পৰাৰণকাৰী জানি লব লাগে ॥১৯॥

বাহিৰৰ চোব হ'লে প্ৰদেষ্ঠাই গোপ আৰু স্থানিকৰ সহায়ত অনুসন্ধান
চলাব আৰু নগৰ-সকলক দূৰ্গৰ ভিতৰত উক্ত লক্ষণৰ সহায়ত অনুসন্ধান
চলাব ॥২০॥

কোর্টিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “কটকপোখন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সন্দেহজনক কৰ্মত লিপ্ত লোকৰ শ্ৰেণী” নামৰ কণ্ড (অনুষ্ঠাপনপৰা ৮৩৩ৰ) অৱশ্যে সন্ধানত।

চতুৰ্থ অধ্যায়

৮২তম প্ৰকৰণ : আৰক্ষিক দৃষ্টিৰে পৰীক্ষা

আৰক্ষিকভাৱে মৰা লোকৰ শৰীৰত ডেল ব'হি পৰীক্ষা কৰিব ॥১॥

বি মৃতকৰ পোচ-প্ৰস্ৰাৱ বাহিৰ হৈছে, ডেল-পেটৰ ছাল বান্ধুৰে পুৰ হৈছে, হাত-ভৰি উৰাইছে, চকু বেল খাই আছে, গলত দাগ আছে, তাক টেটুত টোপ উলাহ বন্ধ কৰি মৰা হৈছে বুলি বুজিব ॥২॥ উক্ত লক্ষণবৃত্ত মৃতকৰ বান্ধ আৰু কৰঙল কোঁচ খোৱা দেখা যায় তাক গলত ফাঁচ লগাই মৰা বুলি বুজিব ॥৩॥

যাব হাত, ভৰি আৰু ডলপট উৰাইছে, চকু ব'হি গৈছে আৰু দাঁতি ওপৰ উঠিছে, তেনে লোকক প্ৰলত দি মৰা হৈছে বুলি ধৰিব ॥৪॥

যাব গৃহস্থ্যাব আব্দ চকু বন্ধ হৈ গৈছে, জিভা কামোৰ খাইছে আব্দ পেট ফাঁকিছে, তেনে লোকক পানীত (ব্দুৰাই) মৰা হৈছে ব্দুলি ব্দুজিব॥৫॥

যাব গাত তেজৰ দাগ লাগি আছে, শৰীৰৰ অঙ্গ ভাগি গৈছে বা স্দুলিক গৈছে, তেনে লোকক লাঠিৰে বা শিলেৰে আঘাত কৰি মৰা হৈছে ব্দুলি ব্দুজিব॥৬॥

শৰীৰৰ অঙ্গ-প্রত্যঙ্গবোৰ ভাগি ছিৰাছিৰ হ'লে, সেই লোকজনক (ওপৰবপৰা) তললৈ দলিয়াই দিয়া ব্দুলি ধৰিব লাগিব॥৭॥

যদি হাত, ভৰি, দাঁত আব্দ নখ ক'লা পৰে, গাৰ মণ্ডহ, নোম আব্দ ছাল শিথিল হয় আব্দ মৃদুত ফেন লাগি থাকে, বিষ খুৱাই হত্যা কৰা ব্দুলি ব্দুজিব লাগিব॥৮॥ এনে লোকৰ গাত যদি তেজ লাগি থকা কামোৰৰ চিন দেখা যায়, তেনেহ'লে সাপ বা (আন বিষাক্ত) কীটে দংশন কৰি মৰা ব্দুলি ব্দুজিব॥৯॥

যাব গাৰ কাপোৰ-কানি আব্দ অঙ্গবোৰ যেনিয়ে-ভেনিয়ে পৰি আছে, অতিৰিক্ত বমি আব্দ শোচ হৈছে, তেনে জন মদন-যোগৰ (১৪।১।১৬-১৭) শ্বাৰা নিহত ব্দুলি ব্দুজিব॥১০॥

(প্ৰদেষ্ঠাই) এইটো জানি ল'ব যে এই কাৰণবোৰৰ কোনো এটাৰ শ্বাৰা মানুহজনৰ মৃত্যু ঘটিছে নে তেওঁক হত্যা কৰি শাস্তিৰ ভয়ত গলত ফাঁচ লগাই বা বেপ দি থোৱা হৈছে॥১১॥

বিষ খুৱাই মৰা (ব্দুলি সন্দেহ কৰা) জনৰ অৱশিষ্ট খাদ্য চৰাইক খুৱাই পৰীক্ষা কৰিব॥১২॥ অথবা, কলিজাৰ অলপমান কাটি আনি জুইত পেলাই দিলে যদি চিট্‌চিট্‌ পৰি উঠে, বা কামধেনুৰ বঙৰ দৰে বং ওলায়, নাইবা শৰীৰটো দাহ কৰিলেও যদি কলিজাটো নোপোৰে, তেতিয়া বিষ প্ৰয়োগ কৰা ব্দুলি ধৰিব॥১৩॥

(মৃতকৰপৰা) গদুৰতৰ কথাৰ আঘাত বা পাৰীৱিক আঘাত পোৱা চাকৰক, নাইবা মৃদুত অভিজ্ঞ বা পৰগদুৰত আসক্ত তিবোতাক, অথবা (সেই লোকজনৰ মৃত্যুৰ শ্বাৰা) উদ্ভবাধি-কাৰিক, জীৱিকা বা তিবোতা লাভ কৰিবলৈ মন কৰা আত্মীয়ক বিচাৰি উলিয়াব লাগিব॥১৪॥

হত্যা কৰি গলত ফাঁচ লগাই থোৱা (ব্দুলি সন্দেহ কৰা) লোকৰ ক্ষেত্ৰতো এইদৰেই অনুসন্ধান চলাব॥১৫॥ অথবা, যিৱে নিজে গলত ফাঁচ দি মৰিছে, কোনোবাই অন্যান্যভাৱে তেওঁৰ অপকাৰ কৰিছিল নেকি তাৰ বিচাৰ কৰিব॥১৬॥

সকলোৰে ক্ষেত্ৰত ক্ৰোধৰ গদুৰি হ'ল তিবোতা বা সম্পৰ্কলৈ হোৱা অপৰাধ, ব্যৱসায়ত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা, প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ প্ৰতি বিদ্বেষ, ব্যৱসায়ৰ অংশীদাৰিত্ব অথবা আদালতত অভিযোগ আনিব পৰা বি কোনো বিষয়॥১৭॥ ক্ৰোধৰপৰা হত্যা সাধিত হয়॥১৮॥

তেওঁ (প্ৰদেষ্ঠাই) ওচৰৰ মানুহৰ শ্বাৰা অনুসন্ধান কৰাৰ, মানুহজনক কোনো লোকে নিজে মাৰিছে নে মানুহ লগাই মৰাইছে, নে ধনৰ লোভত চেৰে মাৰিছে নে আন কাৰো শত্ৰুৱে সাদৃশ্যৰ কাৰণে (তেওঁক শত্ৰু ব্দুলি ভুল কৰি) মাৰিছে॥১৯॥ কোনে তেওঁক মৃত্যু নিছিল, কাৰ লগত আছিল বা গৈছিল, অথবা কোনে তেওঁক হত্যাৰ ঠাইলৈ লৈ আহিছিল, (ওচৰৰ লোকক) এইবোৰ প্ৰশ্ন কৰিব॥২০॥ হত্যা-স্থানৰ ওচৰত থকা লোকবিলাকক মৃত্যু আনি এজন এজনকৈ স্দুকি—কোনো এওঁক ইয়ালৈ লৈ আহিল বা মাৰিলে, তোমালোকে হাতত অন্য লৈ অহা কোনো লোকক দেখিছিলানে? কাকো লুকোৱা দেখিছিলানে? কামোৰাক উত্তোজিত অবস্থাত দেখিছিলানে?॥২১॥ তেওঁলোকে যেনেকোৱে উত্তৰ দিয়ে তেনেকোৱে প্ৰশ্ন কৰি যাবি॥২২॥

অনাথ মৃতকে শবীবৰ ভোগৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা (মালা আদি) বস্তু, (ছাতি আদি) আৱৰণ, কাপোৰ-কানি, সাদ্ৰ-পাৰ, অলঙ্কাৰ আদি লক্ষ্য কৰি সেই সেই বস্তুৰ ব্যৱসায়ীক তেওঁলোকে মৃত লোকজনক কেতিয়া লগ পাইছিল, তেওঁলোকৰ থকা ঠাই, তাত বাস কৰাৰ কাৰণ, আৰু তেওঁলোকৰ কৰ্ম আৰু ব্যৱসায় সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন কৰি তদন্ত চলাব ॥২৩-২৪॥

কাম আৰু ক্ৰোধৰ বশবৰ্তী হৈ যি পদ্বদুৰ বা পাপৰ দ্বাৰা প্ৰলোভিত হৈ যি তিবোতাই জৰী, অস্ত্ৰ বা বিষৰ দ্বাৰা আত্মহত্যা কৰে, তেনে পদ্বদুৰ বা তিবোতাক চণ্ডালৰ হতুৱাই ৰাজ-আলিয়োদি জৰী লগাই টনাই নিয়াব; সিহঁতৰ শ্মশান-সংস্কাৰ নাই আৰু জ্ঞাতিয়েও প্ৰেতক্ৰিয়া আদি কৰিব নালাগে ॥২৫-২৬॥

যি আত্মীয়ই তেনে লোকৰ অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া কৰে, তেওঁৰো (মৃত্যুৰ) পিছত আত্মঘাতীৰ গতিয়ে লাভ হ'ব আৰু জ্ঞাতিয়ে তেওঁক পৰিত্যাগ কৰিব ॥২৭॥

যি লোকে এবছৰ কাল পতিত লোকৰ লগত যজ্ঞ-পূজা আদি কৰি, তেওঁলোকক শিক্ষা দান কৰি আৰু বৈবাহিক সম্পৰ্ক ঘটাই সংসৰ্গ কৰে, তেৱেঁ পতিত হ'ব; আৰু এনে পতিত লোকৰ লগত সংসৰ্গ কৰিলে আন লোকে পতিত হ'ব ॥২৮॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “কণ্টকশোধন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “আকস্মিক মৃত্যুৰ পৰীক্ষা” নামৰ সপ্তম (আবস্ৰ্ভাণৰপৰা ৪৪তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

অষ্টম অধ্যায়

৮৩তম প্ৰকৰণ : জেৰা আৰু শাস্তি-প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা তদন্ত

যাৰ গাল চুৰি হৈছে তেওঁৰ সমুখত আৰু বাহিৰৰ আৰু ভিতৰৰ সাক্ষীক আগত ৰাখি দোষীক তাৰ দৈল, জাত, বংশ, নাম, ব্যৱসায়, সম্পত্তি, সহায়কাৰী আৰু থকা ঠাই সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন কৰিব ॥১॥ সেইবোৰ (দোষীৰ উত্তৰবোৰ) (সাক্ষীৰ) জবানবন্দীৰ লগত মিলাই চাব ॥২॥ তাৰ পিছত দোষীক আগদিনা ক'ত ক'দা-চকা কৰিছিল আৰু গ্ৰেস্তাৰ হোৱাৰ আশংক্যকৈ ৰাতি ক'ত আছিল সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰিব ॥৩॥ যদি দোষীৰ জবানবন্দীৰ লগত তাক নিৰ্দেশ বুলি কোৱা লোকৰ কথাৰ মিল হয়, দোষীক খালাচ দিব, নহ'লে তাক শাস্তি বিহিব ॥৪॥

ঘটনাৰ তিনি দিন পিছত দোষী বুলি সন্দেহ কৰা লোকক গ্ৰেস্তাৰ কৰিব নোৱাৰিব, কাৰণ (ডেউৱা) জেৰা কৰাৰ অৱকাশ নাথাকে; কিন্তু চুৰিৰ সা-সৰঞ্জাম লগত পালে গ্ৰেস্তাৰ কৰিব পাৰিব ॥৫॥

চোৰ নকৰা লোকক চোৰ বুলি কোৱা আৰু চোৰক লুকাই ৰখা লোকক চোৰৰ সমান দণ্ড বিহিব ॥৬॥

শয়তান বা বিশ্ববৰণডা: কাৰোবাক চোৰ বুলি অভিযুক্ত কৰিলে তেওঁক বোৰবপৰা মৃত্যু

দিব ৥৭॥ চুৰি-অপবাহবপৰা অব্যাহতি পোৱা লোকক নিৰ্বাচন কৰিলে তেনে লোকৰ প্ৰথম সাহস-সম্ভ হ'ব ৥৮॥

যাক চোৰ বুলি সন্দেহ কৰা হৈছে, তেওঁৰ ক্ষেত্ৰত চুৰিৰ সা-সৰঞ্জায়, পৰামৰ্শদাতা, সহায়কাৰী, চুৰি-মাল আৰু সহযোগীৰ প্ৰমাণ লৈ অপৰাধ নিৰ্ণয় কৰিব ৥৯॥ চোৰ বুলি সন্দেহ কৰা লোকৰ (আৰু তেওঁৰ সহযোগীৰ) কৰ্মৰ তুলনা কৰিব য'ত কোন সোমাইছিল, কি মাল চুৰ কৰিছিল আৰু মালৰ অংশ কোনে কিমান পাইছিল, এইবোৰৰ স্মাৰা ৥১০॥

উক্ত কাৰণবোৰ নাথাকিলে, (নিজক চোৰ বুলি) অসংলগ্নভাৱে বকি থাকিলেও তেওঁ চোৰ নহয় বুলি জানিব লাগিব ৥১১॥ কাৰণ, দেখা গৈছে যে চুৰি নকৰা লোকো দৈবাৎ চোৰ বোৱা বাটেৰে বোৱাত চোৰৰ সাজ-পাৰ, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আৰু বস্ত্ৰৰ লগত মিল থকা সাজ-পাৰ, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আৰু বস্ত্ৰ থকা কাৰণে বা চুৰি-মালৰ ওচৰত থকা কাৰণে গ্ৰেস্তাৰ হয়; যেনে অগ্নিমাণ্ডৰ্যাই^১ শাস্তিৰ বস্ত্ৰগাৰ ভয়ত চোৰ নহৈও 'মই চোৰ' বুলি কৈছিল ৥১২॥ সেই কাৰণে সকলো প্ৰমাণ লৈহে দোষীক শাস্তি দিব লাগে ৥১৩॥

যাৰ অপৰাধ লঘু, যি নাৰালক, বস্ত্ৰ, বোগী, মতলীয়া, বলিয়া, ভোক, পিন্নাহ আৰু পঞ্চ-শ্ৰমত ক্লান্ত, যি অতিভোজন কৰিছে, যাৰ আহাৰ ভালকৈ জীণ নাযায় বা যি দুৰ্বল, তেনে লোকৰ ওপৰত শাস্তি প্ৰয়োগ নকৰিব ৥১৪॥ একে^১ ম্বভাৱৰ লোক, বেষায়া, পানী বোগোৱা ঠাইৰ কৰ্মী, উপদেষ্টা, থকা-খোৱাৰ যোগান ধৰোতা—এনেবোৰ লোকৰ স্মাৰা গোপনে সিহঁতৰ ওপৰত নজৰ বখাব ৥১৫॥ এইদৰে তেওঁলোকক শল-ঠেকত পেলাব অথবা ন্যাস আত্মসাৎ কৰা প্ৰসংগত যি উপায় অৱলম্বন কৰিবলৈ কোৱা হৈছে (৩।১২।৩৮—৫০) সেই উপায়বোৰ অৱলম্বন কৰিব ৥১৬॥

যাৰ অপৰাধ প্ৰায় নিশ্চিত তাৰ ওপৰত শাস্তি প্ৰয়োগ কৰিব, কিন্তু গৰ্ভৱতী তিবোতা আৰু সন্তান প্ৰসৱ হোৱাৰ এমাহ নোহোৱা সূতিকাব ওপৰত শাস্তি প্ৰয়োগ নকৰিব ৥১৭॥ অৱশ্যে তিবোতাৰ ক্ষেত্ৰত (প্ৰদূষৰ তুলনাত) আধা শাস্তি প্ৰয়োগ কৰিব অথবা জেৰাৰ স্মাৰাই পৰীক্ষা কৰিব ৥১৮॥

বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ আৰু তপস্বীৰ ক্ষেত্ৰত চোৰাংচোৱা নিয়োগ কৰিব ৥১৯॥ এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম কৰি শাস্তি প্ৰয়োগ কৰিলে বা মৃত্যু ঘটালে যিৱে শাস্তি প্ৰয়োগ কৰে বা কৰায় তেওঁক উত্তম সাহস-সম্ভ বিহিব ৥২০॥

সাধাৰণতে চাৰি প্ৰকাৰ শাস্তি প্ৰয়োগ প্ৰচলিত—(১) ছটা লাঠিৰ কোৰ, (২) সাতোটা চাবুকৰ আঘাত, (৩) জৰীবে বাশি দূৰাব ওখ ঠাইবপৰা ওলোমাই দিয়া আৰু (৪) নাকেৰে লোণ মিহলি পানী সূঁতুৱাই দিয়া ৥২১॥

প্ৰদূষৰ অপৰাধীৰ ক্ষেত্ৰত নটা বেডৰ কোৰ, বাৰটা চাবুকৰ আঘাত, এবাৰ কব্জৰ দুখন আৰু এবাৰ কব্জৰ লগত মূৰটো বাশি খোৱা, নজৰাল গছৰ চেকান্দৰে ফুৰিটা কোৰ, বটিপটা চব, এবাৰ সোঁ-হাত সোঁ-ভৰি লগ কৰি আৰু এবাৰ বাঁও-হাত আৰু বাঁও-ভৰি লগ কৰি পাহ-ফালে বাশি খোৱা, এবাৰ হাত দুখন বাশি আৰু এবাৰ ভৰি দুখন বাশি ওলোমাই দিয়া, হাতৰ নখৰ ভুলত বেকীৰে বিন্ধা, দাঁহ খুৱাই হাতৰ আঙ্গুলিৰ গাঁঠি এটা পুৰি দিয়া, টাঁৰ খুৱাই এঘিন বদৰ বা জুইৰ তালত বখা আৰু শীতকালিৰ বাতি কব্জৰ বাহিৰ বিচৰাত খুৱাই খোৱা—(এই চৈধ্য প্ৰকাৰ শাস্তিৰ বিৱাল আছে) ৥২২॥ শাস্তি-প্ৰয়োগ এই কৰ্ম প্ৰকাৰ ৥২৩॥

^১ অগ্নিমাণ্ডৰ্য : মহাভাৰত, আদিপৰ্ব—১০১ অধ্যায় চাওক।

শাস্তিৰ সজ্জা, ব্ৰাহ্মা, প্ৰকাৰ, (যোগ্যতা) নিৰ্ধাৰণ আৰু সীমা-নিৰাকৰণ ধৰপটোৰূপৰা নিৰ্ণয় কৰি ল'ব ॥২৪॥

এদিন এৰি এদিন আৰু এদিনত এবিধকৈ শাস্তিৰ প্ৰয়োগ কৰিব ॥২৫॥

যদি পূৰ্বণ অপৰাধী হয়, আগতে দোষ স্বীকাৰ কৰি পিছত অস্বীকাৰ কৰে, (চুৰি) মালৰ এটা অংশ বাৰ লগত গোৱা যায়, চুৰি-কৰ্ম-কৰি থাকোঁতে বা চুৰি-মাল লৈ যাব ধৰোঁতে যি ধৰা পৰে, বজাৰ ধন যি লুকাই ৰাখে, বা বজাৰ আদেশক্ৰমে যাক শাস্তি দি মাৰিব লাগে তেনে লোকৰ ক্ষেত্ৰত একেলগে, এটা এটাকৈ বা পুনঃ পুনঃ শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥২৬॥

সকলো প্ৰকাৰ অপৰাধ সত্ত্বেও ব্ৰাহ্মণক শাস্তি নিদিব ॥২৭॥ তেওঁৰ কপালত এটা অপৰাধীৰ চিহ্ন আঁকি দিব, যাতে তেওঁৰ ব্যৱসায় নষ্ট হৈ যায়—চুৰ কৰিলে কুকুৰৰ ছবি, মানুহ মাৰিলে কৰ্ণধৰ ছবি, গৰুদপ্তৰী হৰণ কৰিলে স্ত্ৰী-যোনিৰ ছবি, মদ খালে সুৰা ব্যৱসায়ীৰ পতাকা-চিহ্ন অঙ্কন কৰিব ॥২৮॥

অপৰাধী ব্ৰাহ্মণৰ অপৰাধ ঘোষণা কৰি (অপৰাধ অনুসৰি উক্ত) চিহ্ন অঙ্কিত কৰি ৰাজ্যৰপৰা নিৰ্বাসন দিব অথবা খনিত থাকিবলৈ দিব ॥২৯॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “কটকশোধন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “জৈবা আৰু শাস্তি প্ৰয়োগৰ প্ৰথা তদন্ত” নামৰ অষ্টম (আবন্তদিবৰপৰা ৮৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

নৱম অধ্যায়

৮৪তম প্ৰকৰণ : সকলো বিভাগৰ (কৰ্মচাৰীৰ) ওপৰত নজৰ ৰখা

সমাহৰ্তা আৰু প্ৰদেষ্টাসকলে প্ৰথমে বিভাগীয় বৰমূৰীয়া আৰু তেওঁলোকৰ তলতীয়া কৰ্মচাৰীসকলক সংযত কৰি ৰাখিব ॥১॥

খনি আৰু মূল্যবান বস্তুৰ কাৰখানাৰপৰা মূল্যবান বস্তু বা বহুমূলীয়া মণি চুৰ কৰা কৰ্মচাৰীক যাতনা নিদিয়াকৈ মৃত্যুদণ্ড বিহিব ॥২॥ কমদামী বস্তু প্ৰস্তুত কৰা কাৰখানাৰপৰা কোনো কমদামী বস্তু বা সবজাৰ চুৰ কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৩॥

পণ্যবস্তুৰ উৎপাদি-স্থাপনৰপৰা এক মাঘৰপৰা চাৰি ভাগৰ এক পৰ্য্যন্তকে দামৰ কোনো ৰাজকীয় পণ্য চুৰ কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব; (ইয়াৰ ওপৰত) আধা পৰ্য্যন্তকে দামৰ ৰাজকীয় পণ্য চুৰ কৰিলে চৌবিধ পণ দণ্ড হ'ব; চাৰি ভাগৰ তিনি পণ মূল্যলৈকে দামৰ হ'লে ছয়বিধ পণ দণ্ড হ'ব; এক পণ মূল্যলৈকে হ'লে আঠচল্লিশ পণ দণ্ড হ'ব; দুই পণ মূল্যলৈকে হ'লে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব; চাৰি পণ মূল্যলৈকে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব; আঠ পণ মূল্যলৈকে উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব; আঠ পণৰপৰা দহ পণৰ ভিতৰত হ'লে মৃত্যুদণ্ড হ'ব ॥৪॥ ভাৰাল-ঘৰ, পণ্যাগাৰ, কুপ্যাগাৰ আৰু অন্ত্ৰাগাৰৰপৰা বনজ সম্পদ, প্ৰস্তুত প্ৰথা আৰু সা-সবজাৰ আত্মসাৎ কৰিলে ওপৰত উল্লেখ কৰা মূল্যৰ আধাৰ ক্ষেত্ৰতে (বহাৱসে) এই দণ্ডৰ বিধান হ'ব ॥৫॥ কোবাগাৰ, ভাণ্ডাগাৰ আৰু অকশালা (সোণ শোধন কৰা গৃহ)ৰপৰা উক্ত মূল্যৰ এক-চতুৰ্থাংশ মূল্যৰ বস্তু আত্মসাৎ কৰিলেও উক্ত দণ্ডৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব ॥৬॥ (কোবাগাৰ আদি)

১ ধৰপটো : সত্ৰবৰ্ত্ত চৌৰি-কৰ্মৰ শাস্তি-নিৰ্দেশক কোনো বস্তু। কৰোঁ কৰোঁ হতে ধৰপটো একো চৌৰি-বস্তুকৰ।

ভাঙি চুব কবিলে যন্ত্ৰণা দি মৃত্যুদণ্ড বিহিব ॥৭॥ বাজকীর সম্পত্তি সংক্রান্ত অপৰাধ সম্পৰ্কে এইদৰে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল ॥৮॥

আন সম্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত, কোনো চৰকাৰী কৰ্মচাৰীয়ে যদি খেতি-পথাৰ, লস্য বনা ঠাই আৰু ঘৰ আৰু দোকানবপৰা দিনতে গোপনে এক মাৰবপৰা চোৱা পণ মূল্যৰ বনজ সম্পদ, প্ৰস্তুত দ্ৰব্য, সা-সৰঞ্জাম আদি চুব কৰে, তেওঁৰ তিনি পণ দণ্ড হ'ব, অথবা তেওঁৰ গাত গোবৰ সানি তেওঁৰ অপৰাধৰ কথা ঘোষণা কৰিব; চাৰি ভাগৰ এক পণবপৰা আধা পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে ছয় পণ দণ্ড হ'ব, অথবা গোবৰ পুৰা ছাই গাত ঘাঁহি তেওঁৰ অপৰাধ ঘোষণা কৰিব; চাৰি ভাগৰ তিনি পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে ন পণ দণ্ড হ'ব, অথবা গোবৰ পুৰা ছাই গাত ঘাঁহি বা চৰুৰ খোলাৰ মালা পিন্ধাই অপৰাধ ঘোষণা কৰিব; এক পণলৈকে মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব, অথবা মূৰ্ছন কৰি নিৰ্বাসন দিব; দুই পণলৈকে মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে চৌবিশ পণ দণ্ড কৰিব, বা মূৰ্ছন কৰি ইটাৰ টুকুৰাৰে ঘৰিলাই বাহিব কৰি পঠিয়াব; চাৰি পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে ছয়বিশ পণ দণ্ড কৰিব; পাঁচ পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে আঠচল্লিশ পণ দণ্ড কৰিব; দহ পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে প্ৰথম সাহস-দণ্ড হ'ব; একুৰি পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে দশ পণ দণ্ড কৰিব; বিশ পণ মূল্যৰ ভিতৰত দণ্ড হ'ব পাঁচ শ পণ; চল্লিশ পণ মূল্যৰ ভিতৰত দণ্ড হ'ব এহেজাৰ পণ; পঞ্চাশ পণ মূল্যৰ ভিতৰত হ'লে মৃত্যু-দণ্ড হ'ব ॥৯॥ দিনত বা ৰাতি, যাতায়াত নিষিদ্ধ প্ৰহৰত বলপূৰ্বক চুব কবিলে মূল্য (ওপৰত নিৰ্দেশ কৰাৰ) আধা হ'লেও এই একে শাস্তিয়ে হ'ব ॥১০॥ দিনত বা ৰাতি হাতত অস্ত্ৰ লৈ বলপূৰ্বক অপহৰণ কবিলে বস্তুৰ মূল্য (উক্ত মূল্যৰ) এক-চতুৰ্থাংশ হ'লেও দণ্ডৰ মাত্ৰা (উক্ত নিৰ্বাৰ) দুগুণ হ'ব ॥১১॥

গৃহস্থী লোক, অধ্যক্ষ, প্ৰধান বিষয়া আৰু বজাৰ নামত জাল কাকত আৰু জাল মোহৰ কবিলে (যথাক্ৰমে) প্ৰথম, মধ্যম আৰু উত্তম সাহস-দণ্ড আৰু মৃত্যুদণ্ড হ'ব, অথবা অপৰাধ অনুসৰি দণ্ড হ'ব ॥১২॥

ধৰ্মস্থই যদি মোকদ্দমা কৰিবলৈ অহা মানুহক ভীতি-প্ৰদৰ্শন কৰে, ভৰ্ৎসনা কৰে, খেদি পঠিয়ায় বা ধমক দিয়ে তেওঁৰ ওপৰত প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব; কঠোৰ ভাষাৰে মনত আঘাত দিলে দণ্ডৰ পৰিমাণ দুগুণ হ'ব ॥১৩॥ যদি তেওঁ যাক জেৰা কৰিব লাগে তাক জেৰা নকৰে, যাক জেৰা কৰিব নালাগে তাক জেৰা কৰে, জেৰা কৰি বিবৃতি লিখি নাৰাখে, (উক্তৰ) শিকাই দিয়ে, মনত পেলাই দিয়ে বা বাক্যৰ প্ৰথম ভাগ কৈ দিয়ে তেওঁক মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১৪॥

দিব লগীয়া সাক্ষ্য যদি তেওঁ গ্ৰহণ নকৰে, নিদিব লগীয়া গ্ৰহণ কৰে, সাক্ষ্য নোলোৱাকৈ বিচাৰ চলাই ৰায়, কোনো চেলু উলিয়াই বিচাৰ নাকচ কৰে, সময় অতিবাহিত কৰি সাক্ষীক আশ্বিন দি খেদি পঠিয়ায়, সংলগ্ন বিবৃতিকো অসংলগ্ন কৰি দেখুৱায়, সাক্ষীক বৃদ্ধি দি সহায় কৰে আৰু চূড়ান্তভাৱে নিষ্পত্তি হোৱাৰ পিছত ৰায় দিয়া বিষয় এটাও আকৌ বিচাৰ কৰিবলৈ লয়, তেনে ধৰ্মস্থক উত্তম সাহস-দণ্ড দিব ॥১৫॥ অপৰাধ দুনাই কবিলে দুগুণ দণ্ড হ'ব আৰু কামবপৰা তেওঁক বৰখাস্ত কৰিব ॥১৬॥

যদি কেৰাণীয়ে কোৱা কথা নিখিলে, নোকোৱা কথা লিখে, বেয়াকৈ কোৱা কথা ভালদৰে লিখে, ভালকৈ কোৱা কথা দোষবদ্ধ কৰি লিখে অথবা বাক্যৰ অৰ্থৰ পৰিবৰ্তন ঘটায়, তেওঁক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব বা অপৰাধৰ জোখাই দণ্ড বিহিব ॥১৭॥

ধৰ্ম্ম বা প্ৰদেষ্টাই যদি দণ্ডৰ অযোগ্য লোকক অৰ্ধদণ্ড কৰে তেওঁক তাৰ দণ্ডৰ অৰ্ধ-দণ্ড কৰিব, অথবা যদি অৰ্ধদণ্ড আইনসম্মত দণ্ডতকৈ কম বা বেছি হয় তাৰ আঠ গুণ দণ্ড বিহিব॥১৮॥ যদি (অন্যায়ভাৱে) কাৰিক দণ্ড দিয়ে তেওঁ নিজে কাৰিক দণ্ড ভোগ কৰিব, অথবা (যথানিৰূপিত) নিষ্কৰ্মৰ দণ্ডৰ দণ্ড দিব লাগিব॥১৯॥ যদি তেওঁ (বিচাৰপ্ৰাৰ্থীৰ প্ৰাপ্য) ন্যায়্য ধন দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে আৰু অন্যায়্য ধন আদায় কৰে, তেতিয়া তাৰ আঠ গুণ দণ্ড দিব লাগিব॥২০॥

ধৰ্ম্মৰ অধীনত থকা হাজতখানাত বা বন্দীশালত শয়ন, উপবেশন, ভোজন, মল-মূত্ৰ-তাগ আৰু বিচৰণত বাধা জন্মোৱা কাৰণে আৰু (অপৰাধীক) বাৰ্মি থোৱা কাৰণে তেনে কাৰ্য কৰোঁতা আৰু কৰাওঁতা কৰ্মচাৰীৰ তিনি পণৰপৰা (উক্ত অপৰাধবোৰৰ কাৰণে) ক্ৰমে তিনি পণ তিনি পণকৈ দণ্ড বাঢ়ি যাব॥২১॥

হাজতখানাৰপৰা বন্দীক মুকলি কৰি দিয়া কাৰণে বা পলাই যোৱাৰ সন্নিধি কৰি দিয়া কাৰণে (সংশ্লিষ্ট কৰ্মচাৰী) মধ্যম সাহস-দণ্ডৰ দ্বাৰা দণ্ডিত হ'ব আৰু তেওঁ অপৰাধীৰ-পৰা প্ৰাপ্য ধন দণ্ডম্বৰূপে দিব লাগিব; বন্দীশালৰপৰা অপৰাধীক মুকলি কৰি দিলে বা পলাই যোৱাত সহায় কৰিলে সৰ্ব্বম্ব বাজেয়াপ্ত কৰি মৃত্যুদণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰিব॥২২॥

(ধৰ্ম্ম বা প্ৰদেষ্টাক) নজনোৱাকৈ বন্দীশালৰ অধ্যক্ষই যদি কৰ্মদীক অলৈ তুলি যাতায়াত কৰিবলৈ দিয়ে, তেওঁৰ চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব; কৰ্মদীৰ ওপৰত শাস্তি প্ৰয়োগ কৰিলে বা থোৱা-বোৱাত বাধা-নিষেধ কৰিলে ছিয়ামৰৈ পণ দণ্ড হ'ব, শাৰীৰিক যন্ত্ৰণা দিলে বা অঙ্গ হ্ৰাসীয়া কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব আৰু মৃত্যু ঘটালে এহেজাৰ পণ দণ্ড হ'ব॥২৩॥

(বন্দীশালৰ অধ্যক্ষই) যদি বিবাহিতা দাসী বা আহিতিকা বন্দীৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰে, তেওঁ প্ৰথম সাহস-দণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব; চোৰ বা বিপ্লবকাৰীৰ ষৈণীয়েকৰ ওপৰত (কৰ্মদী-অৱস্থাত) বলাৎকাৰ কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড হ'ব, (বন্দী অৱস্থাত) আৰ্য তিৰোতাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে তেওঁৰ ওপৰত উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিত হ'ব॥২৪॥ কোনো বন্দীয়ে যদি এনেকুৱা কাম কৰে তাক তেতিয়াই তেতিয়াই মৃত্যু-দণ্ড বিহিব॥২৫॥ (ৰাতি) নিষিদ্ধ সময়ত আৰ্য তিৰোতাক গ্ৰেস্তাৰ কৰা অপৰাধৰ কাৰণেও এই একে দণ্ডকে (মৃত্যু-দণ্ডকে) বঢ়িব; দাসীক নিষিদ্ধ সময়ত গ্ৰেস্তাৰ কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব॥২৬॥

হাজতখানা নভঙাকৈ বন্দীক পলোৱাত সহায় কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড আৰু ভাঙি পলোৱাত সহায় কৰিলে মৃত্যু-দণ্ড বিহিব আৰু বন্দীশালৰপৰা পলোৱাত সহায় কৰিলে যথাসৰ্বম্ব বাজেয়াপ্ত কৰি মৃত্যু-দণ্ড দিব॥২৭॥

এই দৰে ৰজাই প্ৰথমতে টকা-পইছাৰ লগত সম্পৰ্ক থকা তেওঁৰ বিঘ্না-সকলৰ ওপৰত দণ্ড বিধান কৰি তেওঁলোকৰ চৰিত্ৰ সংশোধন কৰিব; নিজে শূদ্ৰ হৈ সেই বিঘ্নাসকলে নগৰবাসী আৰু গাওঁবাসী প্ৰজাসকলক দণ্ডৰ দ্বাৰা সংশোধন কৰিব॥২৮॥

কোটিলায় অৰ্ধশাস্ত্ৰ "কটকশোধন" নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "সকলো বিজাদৰ (কৰ্মচাৰীৰ) ওপৰত নজৰ বখা" নামৰ নৱম (আকৰ্ষণৰপৰা ৮৬তম) অধ্যায় সম্পূৰ্ণ।

দশম অধ্যায়

৮৫তম প্ৰকৰণ : অগ্ৰহাৰিৰ পৰিবৰ্ত্তে দণ্ড

তীৰ্থত চুব কৰা, গাঁঠি সোলোকাই চুব কৰা আৰু বস্তু দাঙি লৈ পলোৱা লোকৰ প্ৰথম অপৰাধৰ ক্ষেত্ৰত হাতৰ বুঢ়া আঙুলি আৰু মাজৰ আঙুলি কাটি দিব অথবা চৌবন পণ দণ্ড কৰিব, দ্বিতীয় অপৰাধ হ'লে পাঁচোটা আঙুলি কাটিব বা এশ পণ দণ্ড কৰিব, তৃতীয় বাৰ অপৰাধ কৰিলে সোঁহাতখন কাটি দিব বা চাৰি শ পণ দণ্ড কৰিব আৰু চতুৰ্থ বাৰ অপৰাধ কৰিলে প্ৰদেষ্ঠাৰ ইচ্ছা অনুসৰি (শান্তি দি বা বিনা শান্তিতে) বধ কৰিব॥১॥

পৰ্শচিগ পণতকৈ কম দামৰ কুকুৰা, নেউল, মেকুৰী, কুকুৰ আৰু গাহৰি-পোৱালি চুব কৰিলে বা মাৰি পেলালে চৌবন পণ দণ্ড বিহিব বা নাকৰ আগটো-কাটি দিব; চণ্ডাল আৰু বনচৰ লোকৰ ক্ষেত্ৰত দণ্ডৰ মাত্ৰা ইয়াৰ আধা হ'ব॥২॥

ফান্দ, জাল বা লুকাই বখা গাঁতত আটক হোৱা হৰিণ, আন জন্তু, চৰাই, হিংস্ৰ জন্তু বা মাছ যিয়ে চুব কৰি নিলে সেই লোকে সেই সেই প্ৰাণী আৰু তাৰ মূল্যৰ জোখাই অৰ্ধদণ্ড দিব লাগিব॥৩॥ মৃগবন আৰু দ্ৰব্যবনৰপৰা হৰিণ বা কোনো দ্ৰব্য চুৰি কৰি নিলে এশ পণ দণ্ড দিব লাগিব॥৪॥ প্ৰদৰ্শনী বা আমোদ-প্ৰমোদৰ কাৰণে বখা হৰিণ বা পক্ষী চুব কৰি নিলে বা মাৰি পেলালে ইয়াৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব॥৫॥

কাৰিকৰ, শিল্পী, অভিনেতা বা উপস্থায়ীৰ সৰু-সুৰা বস্তু চুব কৰিলে এশ পণ দণ্ড হ'ব; কোনো ডাঙৰ বস্তু চুব কৰিলে আৰু কৃষিজাত বস্তু চুব কৰাৰ কাৰণেও দুশ পণ দণ্ড হ'ব॥৬॥

প্ৰৱেশৰ অনুমতি নোহোৱাকৈ দূৰ্গত প্ৰৱেশ কৰিলে অথবা নিকৈপ শ্বৰূপে বখা কোনো বস্তু লৈ নগৰৰ প্ৰাচীৰৰ ছিদ্ৰৰ মাজেদি পলাই গলে তাৰ দুই ভৰিৰ পাছফালৰ সিব দুডাল কাটি দিব বা দুশ পণ দণ্ড কৰিব॥৭॥

গাড়ী, নাও বা সৰু জন্তু চুব কৰিলে এখন ভৰি কাটি দিব বা তিনি শ পণ দণ্ড কৰিব॥৮॥

জাল কড়ি, কট পাশা, চামৰাৰ ফিটা, হাতী-দাঁতৰ পাশাতি অথবা হাতৰ চতুৰালিৰে ছলনা কৰিলে এখন হাত কাটি দিব নাইবা চাৰি শ পণ দণ্ড কৰিব॥৯॥

চোৰ আৰু পৰদাৰত আসক্ত পুৰুষৰ সহায়কাৰিণী আৰু ব্যাভিচাৰ আচৰণ কৰি থকা পৰা তিৰোতাৰ নাক-কাণ কাটি দিব অথবা পাঁচ শ পণ দণ্ড কৰিব; পুৰুষৰ বেলিকা দণ্ড দুগুণ হ'ব॥১০॥

কোনো ডাঙৰ জন্তু, দাস বা দাসীক চুব কৰি নিলে অথবা শ্ৰবা-শৰ গাবপৰা বস্তু নি বিক্ৰী কৰিলে তেনে লোকৰ দুয়োখন ভৰি কাটি দিব বা ছশ পণ দণ্ড কৰিব॥১১॥

উচ্চ বৰ্ণৰ লোকক আৰু গুৰুজনক হাত বা ভৰিৰে আঘাত কৰিলে আৰু বজাৰ বান-বাহন আদিত আৰোহণ কৰিলে এখন হাত আৰু এখন ভৰি কাটি দিব, অথবা সাত শ পণ দণ্ড কৰিব॥১২॥

নিজক ব্ৰাহ্মণ বুলি পৰিচয় দিয়া শূদ্ৰৰ, দেৱালয়ৰ সম্পত্তি লুকাই বখা লোকৰ, বাজপ্ৰোহ-মূলক কাম কৰিবলৈ আদেশ দিয়া লোকৰ, আৰু কাৰোবাৰ দুয়োটা চকু কণা কৰি দিয়া লোকৰ চকু দুটা বিৰাজ অজনেৰে কণা কৰি দিব বা আঠ শ পণ দণ্ড কৰিব॥১৩॥

চোৰ আৰু পৰদাৰত লোকক হত্যা দিয়া লোকৰ, বজাৰ পাসন-পত্ৰ লিখোঁতে কথা বাদ

দি বা বোগ দি লিখা লোকৰ, কুমাৰী বা দাসীক ধন-বিত্তেৰে সৈতে অপহৰণ কৰোঁতাৰ, প্ৰব্ৰন্তক ব্যৱসায়ীৰ আৰু বেয়া মাংস (২।২৬।১২ চাওক) বিক্ৰেতাৰ বাওঁ হাত আৰু দূয়োখন ভাৰি কাটি দিব, অথবা ন শ পশ দণ্ড কৰিব॥১৪॥

মানুহৰ মাংস বিক্ৰী কৰোঁতাৰ মৃত্যু-দণ্ড হ'ব॥১৫॥

দেৱালয়ৰ জম্ভু, প্ৰতিমা, মানুহ, খেতি-পথাৰ, ঘৰ, টকা-পইছা, সোণ, মণি-মুকুতা অথবা শস্য চুৰ কৰোঁতাক উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব, অথবা শাস্তি নিদিয়াকৈ মৃত্যু-দণ্ড দিব॥১৬॥

অপৰাধী লোক আৰু অপৰাধ, অভিপ্ৰায়, অপৰাধৰ গুৰুত্ব বা লঘুত্ব, ভাবী পৰিণাম, বৰ্তমান ফলাফল, আৰু দেশ আৰু কালৰ কথা ভালদৰে বিবেচনা কৰি চাই প্ৰদেচটাই বজা আৰু প্ৰজাৰ মাজত নিৰপেক্ষভাৱে থাকি উক্ৰতম দণ্ড বিধান কৰিব নে লঘুতম দণ্ড বিধান কৰিব নে মধ্যম দণ্ড বিধান কৰিব তাক নিৰ্ণয় কৰিব॥১৭-১৮॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “কণ্টকেশখন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অপাহাৰিৰ পৰিত্তে দণ্ড” নামৰ দশম (আবন্তাধিপৰা ৮৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

একাদশ অধ্যায়

৮৬তম প্ৰকৰণ : বিনা শাস্তিত্তে আৰু শাস্তিপূৰ্বক মৃত্যুদণ্ডৰ বিধান

কাজিয়াত যি (ঠাইতে) মানুহক হত্যা কৰে, সেইজনৰ দণ্ড হ'ব শাস্তিপূৰ্বক মৃত্যু॥১॥ সাভাঁদিন পিছত মৰিলে বিনা শাস্তিত্তে মৃত্যু-দণ্ড বিহিব, এক পক্ষ পিছত মৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড আৰু এমাহৰ মূৰত মৰিলে পাঁচ শ পশ আৰু চিকিৎসাৰ খৰচ দণ্ডৰূপে ধাৰ্য হ'ব॥২॥

অশ্লীল কথা আঘাত কৰাজনৰ উত্তম সাহস-দণ্ড হ'ব॥৩॥ মদৰ নিচাত প্ৰহাৰ কৰোঁতাৰ হাত এখন কাটি দিব আৰু মোহৰ বশৱৰ্তী হৈ প্ৰহাৰ কৰোঁতাক দশ পশ দণ্ড কৰিব ॥৪॥ মৃত্যু ঘটালে মৃত্যু-দণ্ড হ'ব॥৫॥

প্ৰহাৰ কৰি গৰ্ভপাত কৰোঁতাজনক উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব, ঔষধৰ ম্বাৰা গৰ্ভপাত কৰিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব আৰু শাৰীৰিক কষ্ট দি কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব॥৬॥

যি লোকে বলপূৰ্বক কোনো পুৰুষ বা তিবোতাক প্ৰহাৰ কৰে, তেওঁলোকক খেদি বান্ধ, বলেৰে দমন কৰি ৰাখে, মাৰিব বুলি ভয় দেখুৱায়, আক্ৰমণ কৰে, খুচি দিয়ে, অলিহাটত আৰু ঘৰত ডকাইতি কৰে আৰু বজাৰ হাঙী, ঘোঁৰা আৰু বথ নষ্ট কৰে বা চুৰ কৰে, তেনে লোকক শূলত দিব॥৭॥ যি এনে অপৰাধীৰ (মৃতদেহৰ) সংস্কাৰ-কাৰ্য কৰে, সিও একে দণ্ডই অথবা উত্তম সাহস-দণ্ড ভোগ কৰিব॥৮॥

হত্যাকাৰী বা চোৰক খাদ্য, থকা ঠাই, সা-সজুলি আৰু জুইৰ বোগান ধৰিলে বা পৰামৰ্শ দিলে নাইবা সেৱা-শুভ্ৰুৱা কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব; নাজানি তেনে কাম কৰিলে তিক্ৰম্ভাৱে দণ্ডিত কৰিব॥৯॥ হত্যাকাৰী আৰু চোৰৰ লগা-তিবোতাক সিহঁতৰ লগত যোগ্যযোগ নাথাকিলে এৰি দিব, সহযোগ থাকিলে গ্ৰোস্তাৰ কৰিব॥১০॥

বাজলোভীক, বাজ-অন্তঃপূৰ্ণ আক্ৰমণকাৰীক, অবপ্যাসী জনজাতীয় লোক বা বজাব পট্টক (বজাব বিবদ্ষে) উৎসাহিত কৰোঁতাজনক অথবা দূৰ্গ, বাস্ত আৰু সৈন্যবাহিনীৰ মাজত বিদ্রোহ সৃষ্টিকাৰী লোকক হাত আৰু মূৰত জুই লগাই দি বধ কৰাব ॥১১॥ (এলেকুৱা) ব্ৰাহ্মণ অপৰাধীক অন্ধকাৰত আবদ্ধ ৰাখিব ॥১২॥

মাতৃ, পিতৃ, পুত্ৰ, ভ্ৰাতৃ, আচাৰ্য আৰু তপস্বীৰ হত্যাকাৰীৰ মূৰৰ ছাল গুচাই তাত অগ্নি সংযোগ কৰাই বধ কৰাব ॥১৩॥ এণ্ডিলাকক তিবন্ধাৰ কৰিলে জিভা কাটি দিব, কোনো অগত জখম কৰিলে অপৰাধী সেই অগ্নিৰপৰা বঞ্চিত হ'ব ॥১৪॥

আকস্মিকভাৱে কোনো লোকক বধ কৰিলে, জাকে সৈতে গৰু-ম'হ আদি চুৰ কৰিলে শাস্তি নিদিয়াকৈ মৃত্যুদণ্ড বিহিব ॥১৫॥ কমেও মহোটা পশুৰে এটা পশুৰ জাক হ'ব বুলি বদজিব লাগিব ॥১৬॥

পানী বন্ধ কৰি বখা মথাউৰি ভাঙোঁতাক সেই ঠাইতে পানীত ডুবাই মাৰিব, পানী নাথাকিলে উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব আৰু ভগা-ছিগা পৰিত্যক্ত মথাউৰি হ'লে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥১৭॥

আনলোকক বিহু খুওৱা পুৰুষক আৰু পুৰুষক হত্যা কৰা অগৰ্ভাণী তিবোতাক পানীত ডুবাই বধ কৰিব; গৰ্ভাণী তিবোতাক কেৱলত প্ৰসৱৰ অন্ততঃ এমাহ পিছত (একে দণ্ডই প্ৰযোজ্য হ'ব) ॥১৮॥ স্বামী, গৰুজন আৰু নিজৰ সন্তানক বধ কৰা তিবোতাক, (ঘৰত) জুই দিয়া আৰু বিষ খুওৱা তিবোতাক আৰু সিদ্ধি খান্দি ঘৰত সোমাই চুৰ কৰা তিবোতাক গৰুৰে গচকাই বধ কৰাব ॥১৯॥

চৰণীয়া পথাৰ, ধৌতি-পথাৰ, ঢেংকীশাল, ঘৰ, কাঠনি-হাবি আৰু হাতী থকা হাবিত জুই দিয়া লোকক জুইত পুৰি মাৰিব ॥২০॥

বজাক নিন্দা কৰা, গোপন মন্ত্ৰণা প্ৰকাশ কৰা, অনিষ্টকৰ বাতৰি প্ৰচাৰ কৰা আৰু ব্ৰাহ্মণৰ বান্ধনি-ঘৰত সোমাই অন্নাদি ভোজন কৰা লোকক জিভা উভালি পেলাব ॥২১॥

অস্ত্ৰ-চোৰ আৰু বর্ম-চোৰক সৈনিক নহ'লে শৰেৰে বধ কৰাব ॥২২॥ যদি সৈনিকে অস্ত্ৰ আৰু বর্ম চুৰ কৰে, উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥২৩॥

জননেপ্ত্ৰ আৰু অজকোষত আঘাতকাৰী লোকক জননেপ্ত্ৰ আৰু অজকোষ কটাই পেলাব ॥২৪॥

জিভা আৰু নাকত আঘাত কৰিলে, হাতৰ মাজৰ আঙুলি আৰু বৃদ্ধা আঙুলি কটাই দিয়াব ॥২৫॥

মহামনা লোকসকলৰ দ্বাৰা ৰচিত শাস্ত্ৰত এইবোৰ মন্ত্ৰণাদায়ক শাস্ত্ৰৰ
বিধান দিয়া হৈছে; কিন্তু বিবোৰ অগৰাধ ক্ৰেশাদায়ক নহয় শাস্ত্ৰ বন্ধকে
(কষ্ট নিদি যাবাকৈ) তাৰ ন্যায্য শাস্তি বুলি বিধান কৰা হৈছে ॥২৬॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধ-শাস্ত্ৰৰ “কটক-শোখন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত শিক্কা শাস্ত্ৰৰ আৰু শাস্ত্ৰ-পুৰক মৃত্যু-দণ্ডৰ বিধান” নামৰ একদল (আকৰ্ষণিকপৰা ৮৮তম) অধ্যায় সম্পূৰ্ণ।

দ্বাদশ অধ্যায়

৮৭তম প্ৰকৰণ : কুমাৰী-ধৰ্ম

একে বৰ্ণৰ অপদৃষ্টিতা কন্যাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে তেনে লোকৰ হাত এখন কটাই দিব. অথবা চাৰি শ পণ দণ্ড বিহিব॥১॥ যদি (তেনে) কন্যাৰ মৃত্যু ঘটে, অপৰাধী মৃত্যু-দণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব॥২॥

পদৃষ্টিতা কন্যাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰিলে মধ্যমা আৰু তৰ্জনী আঙুলি কটাই দিব আৰু দশ পণ দণ্ড কৰিব॥৩॥ তদুপৰি কন্যাৰ পিতৃক ক্ষতিপূৰণ দিব লাগিব॥৪॥ কন্যাৰ ইচ্ছাবিৰুদ্ধে পদ্বৰ্ষে কন্যাক বিয়া কৰাব নোৱাৰিব॥৫॥ কন্যাৰ ইচ্ছাসাপেক্ষে সম্ভাগকাৰী পদ্বৰ্ষৰ চৌৱন পণ দণ্ড হ'ব; তিবোতাৰ বেলিকা দণ্ড আধা হ'ব॥৬॥ আনে গা-ধন দি ৰাখি থোৱা কন্যাৰ ওপৰত বলাৎকাৰ কৰা পদ্বৰ্ষৰ হাত এখন কটাই দিব, অথবা চাৰি শ পণ দণ্ড কৰিব আৰু (আগৰ লোকজনে দিয়াৰ সমান) গা-ধন দিব॥৭॥

বিয়াৰ বন্দৱস্ত হোৱাৰ পিছত সাত বাৰ ঋতু হৈ যোৱাৰ পিছতো যদি বৰে কন্যাক নাপায়, সেই কন্যাৰ ওপৰত তেওঁৰ বিবাহৰ অধিকাৰ বৰ্তিব আৰু কন্যাৰ পিতৃকো একো ক্ষতিপূৰণ দিব নালাগিব॥৮॥ ঋতু নিষ্ফল কৰা কৰ্মৰ দ্বাৰা সেই কন্যাৰ ওপৰত পিতৃৰ অধিকাৰ নাথাকিব॥৯॥

তিনি বছৰ ঋতুমতী হৈ থকাৰ পিছত (বিয়া নহ'লে) একে বৰ্ণৰ পদ্বৰ্ষৰ লগত বাস কৰাত ছোৱালীৰ একো দোষ হ'ব নোৱাৰে; তিনি বছৰৰ অধিক কাল লৈ যোৱাৰ পিছত ভিন বৰ্ণৰ পদ্বৰ্ষৰ লগত বাস কৰাটোও দৃশ্যীয় নহয়; অৱশ্যে ছোৱালীয়ে লগত অলঙ্কাৰ-পাতি লৈ যাব নোৱাৰিব॥১০॥ পিতৃৰ সম্পত্তি লৈ গ'লে চুৰি-অপৰাধত অভিযুক্ত হ'ব॥১১॥

আনৰ কাৰণে কন্যাৰ প্ৰস্তাৱ কৰি নিজে গ্ৰহণ কৰিলে দশ পণ দণ্ড হ'ব॥১২॥ আৰু ছোৱালীৰ ইচ্ছাবিৰুদ্ধে সেই পদ্বৰ্ষৰ তেওঁৰ ওপৰত কোনো অধিকাৰ নবৰ্তিব॥১৩॥

এজনী ছোৱালী দেখুৱাই আন এজনী দান কৰিলে, যদি বৰৰ সৰণৰ হয়, কন্যাদাতাই এশ পণ দণ্ড দিব লাগিব; হীন বৰ্ণৰ হ'লে দণ্ডৰ পৰিমাণ ইয়াৰ দুগুণ হ'ব॥১৪॥

বৈবাহিক সম্ভাগৰ সময়ত অক্ষতযোনি নোহোৱা ছোৱালীয়ে চৌৱন পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু গাধন আৰু বিয়াৰ খৰচ ঘূৰাই দিব লাগিব॥১৫॥ যদি কোনো ছোৱালীয়ে নিজক অক্ষতযোনি বুলি প্ৰতিষ্ঠিত কৰিব খুজি বাৰ্থ হয়, সেই ছোৱালীয়ে দুগুণ দণ্ড দিব লাগিব॥১৬॥ আনৰ (আন তিবোতাৰ) তেজ সলনি কৰিলে (অৰ্থাৎ কাপোৰত আনৰ তেজ সানি প্ৰথম সম্ভাগৰ কাৰণে বস্ত্ৰ ক্ষৰিত হোৱা বুলি কৈ নিজৰ কুমাৰী অৱস্থা মিছাই প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে) দশ পণ দণ্ড হ'ব; আকৌ পদ্বৰ্ষে সতীষ নাশ হোৱা বুলি মিছাকৈ তিবোতাৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ আনিলেও এই একে দণ্ডই হ'ব॥১৭॥ তদুপৰি, সেই পদ্বৰ্ষে গা-ধন আৰু বিয়াৰ খৰচ আদায় দিব লাগিব॥১৮॥ ছোৱালী অনিচ্ছুক হ'লে সেই পদ্বৰ্ষৰ তেওঁৰ ওপৰত অধিকাৰ নাথাকিব॥১৯॥

কোনো সম্ভাগকামী কুমাৰীয়ে একে বৰ্ণৰ আন তিবোতাৰ দ্বাৰা ব্যভিচৰিতা হ'লে বাৰ পণ দণ্ড দিব লাগিব আৰু ব্যভিচাৰকাৰিণী তিবোতাই দুগুণ দণ্ড দিব লাগিব॥২০॥ যদি ছোৱালীৰ ইচ্ছা নথকাতো তিবোতাই তেনে কাম কৰে তেতিয়া নিজৰ বাসনা চৰিতাৰ্থ

কৰা কাৰণে এণ পণ দণ্ড আব্দ গা-ধন দিব লাগিব ॥২১॥ যি ছোৱালীয়ে নিজে নিজৰ যোনী
কত কৰে সেই ছোৱালী বজাৰ দাসী হ'ব ॥২২॥

গাৱঁৰ বাহিৰত কুমাৰীৰ ওপৰত ব্যাভিচাৰ আচৰণ কৰিলে আব্দ মিছা অপবাদ দিলে
দণ্ডদণ্ড দণ্ড হ'ব ॥২৩॥

বলপূৰ্বক ছোৱালী অপহৰণ কৰিলে দণ্ড দণ্ড দণ্ড হ'ব; সোণৰ অলঙ্কাৰ পৰিহিতা
কন্যাক বলেৰে অপহৰণ কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড হ'ব ॥২৪॥ বহু লোকে এজনী ছোৱালী
অপহৰণ কৰিলে প্ৰত্যেককে বেলেগে বেলেগে বখাৰিহিত দণ্ড দিব ॥২৫॥

বেশ্যৰ ছোৱালীৰ ওপৰত ব্যাভিচাৰ কৰিলে চোৱন পণ দণ্ড আব্দ (ছোৱালীৰ) মাকক
এবাৰ উপভোগৰ যি মূল্য তাৰ বোল গুণ গা-ধন স্বৰূপে দিব লাগিব ॥২৬॥ মিছে দাসী
নহয়, এনে দাসকন্যা বা দাসীকন্যাৰ সতীত্ব নাশ কৰিলে চৌবিশ পণ দণ্ড আব্দ গা-ধন আব্দ
অলঙ্কাৰ দিব লাগিব ॥২৭॥ দাসত্বপৰা মৃত্তি পোৱাৰ বোগ্যা কোনো দাসীৰ ওপৰত বলাৎকাৰ
কৰিলে বাৰ পণ দণ্ড হ'ব আব্দ তাইক কাপোৰ আব্দ অলঙ্কাৰ দিব লাগিব ॥২৮॥

কোনো ছোৱালীৰ ওপৰত ব্যাভিচাৰ কৰা বিবৰত সহায় আব্দ স্থান দিগ্ভিতা লোকৰো
ব্যাভিচাৰী প্ৰবৃত্তিৰ সমানে দণ্ড হ'ব ॥২৯॥

স্বামী প্ৰবাসত থকা কালত কোনো তিৰোতা আওবাটে গলে স্বামীৰ আত্মীয়স্বজন বা
ভূতাই সেই তিৰোতাৰ বন্ধগাবেন্ধণৰ দায়িত্ব ল'ব ॥৩০॥ সেইদৰে তত্ত্বাৱধানত থাকি স্বামীলৈ
অপেক্ষা কৰিব ॥৩১॥ স্বামীয়ে যদি ক্ষমা কৰে, দুয়োকে মৃত্তি দিব ॥৩২॥ যদি নকৰে,
তিৰোতাজনীৰ কাণ আব্দ নাক কাটি দিব আব্দ উপপতিৰ মৃত্যু-দণ্ড হ'ব ॥৩৩॥

যদি কোনোৱে উপপতিক চোৰ বুলি ঘোষণা কৰে পাঁচ পণ দণ্ড দিব লাগিব; টকা লৈ
তেওঁক এৰি দিলে এৰি দিওঁতাই গৃহীত ধনৰ আঠ গুণ দণ্ড স্বৰূপে দিব লাগিব ॥৩৪॥

পৰস্পৰে চুলিত আঙুলি বুলি দিয়া কাৰ্য দৈহিক সম্ভোগ-চিহ্ন, বিশেষজ্ঞেৰ মত অথবা
তিৰোতাৰ কথাৰ স্মাৰা ব্যাভিচাৰ-কৰ্ম সংঘটিত হোৱা বুলি জানিব পাৰি ॥৩৫॥

শত্ৰুসৈন্য বা বনচৰ জনজাতীয় লোকে অপহৰণ কৰি লৈ যোৱা, পানীৰ সৌভিত উঠি
যোৱা, অৰণ্যত বা দূৰ্ভিক্ষৰ কাৰণে পৰিত্যক্তা আব্দ মৰা বুলি এৰি থৈ যোৱা তিৰোতাক
উদ্ধাৰ কৰি কোনো প্ৰবৃত্তিৰে সেই তিৰোতাক তেওঁৰ সম্মতিৰূপে উপভোগ কৰিব পাৰে ॥৩৬॥
সেই তিৰোতা যদি উচ্চ জাতিৰ হয়, অনিচ্ছুক হয় বা সন্তান থকা হয়, উদ্ধাৰ-মূল্য লৈ
ওভোতাই দিব ॥৩৭॥

চোৰৰ হাতৰপৰা, নদীৰ সৌভৰপৰা, দূৰ্ভিক্ষৰ কবলৰপৰা, দেশ
বিশ্লবৰপৰা বা অৰণ্যৰপৰা বা আনৰ হেৰোৱা বা মৰা বুলি এৰি থৈ
যোৱা তিৰোতাক উদ্ধাৰ কৰি সম্মতিৰূপে প্ৰবৃত্তিৰে সেই তিৰোতাৰ লগত
সহবাস কৰিব পাৰে; কিন্তু ৰাজ-কৰ্মতাৰ স্মাৰা, আত্মীয়-স্বজনৰ স্মাৰা
উদ্ধাৰ হোৱা, উচ্চ বৰ্ণৰ, ইচ্ছা নথকা অথবা সন্তান থকা তিৰোতাৰ লগত
সহবাস কৰিব নোৱাৰিব; এনেকুৱা তিৰোতাক উপবৃত্ত উদ্ধাৰ-মূল্য লৈ
(জাতিৰ ওচৰত) শোধাই দিব ॥৩৮-৪০॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “কটকশাস্ত্ৰ” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “কুমাৰী-ধৰ্ম” অধিক শাস্ত্ৰ
(আত্মভাৰ্য্যপৰা ৮১তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

৮৮তম প্ৰকৰণ : বিধি উল্লেখনৰ কাৰণে দণ্ড

অপেক্ষ আৰু অভক্ষ্য বস্তু স্বাক্ষৰক খুৱালে উত্তম সাহস-দণ্ড, কঠিনক খুৱালে মধ্যম সাহস-দণ্ড আৰু বৈশ্যক খুৱালে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব; শূন্যক খুৱালে চৌৱন পণ দণ্ড কৰিব ॥১৥ নিজ ইচ্ছাত অপেক্ষ পান আৰু অভক্ষ্য ভক্ষণ কৰাজনক ৰাজ্যসপক্ষ নিৰ্বাসন দিব ॥২৥

লোকৰ ঘৰত দিনত প্ৰৱেশ কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৩৥ দিনতে হওক বা ৰাতিয়ে হওক, হাতত অস্ত্ৰ লৈ প্ৰৱেশ কৰিলে উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৪৥ ভিক্ষু আৰু বেপাৰী, মতলীয়া আৰু বলিয়া, বল-প্ৰলোপন শ্ৰাবা সন্তুষ্ট বা বিপন্ন, নিকটতম প্ৰতিবাসী আৰু বিসকল লোক সচৰাচৰ (ঘৰলৈ) অহা-যোৱা কৰে তেনে লোক ঘৰত প্ৰৱেশ কৰিলে দণ্ডনীয় নহ'ব; অৱশ্যে এইসকলৰ কোনোৰাজন নিষেধ কৰা সত্ত্বেও যদি প্ৰৱেশ কৰে, দণ্ডনীয় হ'ব ॥৫৥ কোনোৱে যদি মাজ-নিশাৰ পিছত নিজৰ ঘৰৰ (বাহিৰৰ) দেৱাল বা বেৰৰ ওপৰত উঠে, তেওঁক প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিহিব, লোকৰ ঘৰৰ বাহিৰৰ দেৱাল বা বেৰৰ ওপৰত উঠিলে আৰু গাৱঁৰ উদ্যানৰ বেৰ ভাঙিলে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিহিব ॥৬৥

(গাৱঁৰ বিঘৰাক) নিজৰ লগত থকা মূল্যবান বস্তুবোৰৰ কথা জনাই কোনো সাউদৰ ঘল গাৱঁৰ মাজতে থাকিব পাৰিব ॥৭৥ ৰাতি ওলাই নোযোৱা অৱস্থাত তেওঁলোকৰ কোনো বস্তু (জন্তু আদি) চুৰি হ'লে বা কোনোৱে মাৰি পেলালে গাৱঁৰ অধিপতিয়ে সেই ক্ৰতি পূৰণ কৰিব ॥৮৥ দুখন গাৱঁৰ সীমাৰ মাজত কোনো বস্তু চুৰি হ'লে বা মাৰি পেলোৱা হ'লে, বিবীভাষ্যকই (গৰু-মহ আদিৰ চৰণীয়া পথাৰৰ অধ্যক্ষ) সেই ক্ৰতি পূৰণ কৰিব ॥৯৥ চৰণীয়া পথাৰ নথকা গাৱঁৰ সীমান্তত চুৰি হ'লে বা মাৰি পেলোৱা হ'লে চোৰবল্লভকে (চোৰ ধৰা ৰাজকৰ্মচাৰীয়ে) সেই ক্ৰতি পূৰণ কৰিব ॥১০৥ তথাপি যদি সাউদৰসকলৰ বস্তু সন্ধানিত নহয়, নিৰ্ধাৰিত সীমা অনুসৰি গাওঁবোৰে (গাৱঁৰ মানুহবোৰে) বস্তু খানাতালাচ কৰি চাবলৈ দিব ॥১১৥ নিৰ্ধাৰিত সীমা নাথাকিলে পাঁচখন বা দহখন গাৱঁৰ সমষ্টিয়ে ভাল্লাচ কৰি চাবলৈ দিব ॥১২৥

দুৰ্বল ঘৰ, সমৃদ্ধ ঘৰ মাৰি ধৰি ৰখাৰ ব্যৱস্থা নোহোৱা গাড়ী, ঢাকনী নোহোৱা অস্ত্ৰ, ঢাকি নোথোৱা গাঁত, কুৰা বা কুট-অৱপাত (হাতী আদি ধৰিবলৈ খান্দি থোৱা লুকাই ৰখা গাঁত) তৈয়াৰ কৰি কাৰোবাক আহত কৰিলে, সি শাৰীৰ হিংসা বুলি গণ্য হ'ব ॥১৩৥

গছ কাটি থাকোঁতে, কোনো জন্তুক শিক্কা দিবলৈ বহুদূৰৈ বাসি লৈ যাওঁতে, ঘিৰোৰ চাৰি-ঠেঙীয়া জন্তুৱে পোহ মনা নাই তেনে জন্তুৰ ওপৰত উঠোঁতে বা তাক লৈ যাওঁতে, কঠ, মাটিৰ চপৰা, শিল, লাঠি আৰু লৰ নিক্ষেপ কৰোঁতে বা বাহু আকলিয়াওঁতে আৰু বান-বাহন বা হাতীৰ লগত সংঘৰ্ষ উপস্থিত হ'লে ঘিৰে 'আতৰি যোৱা', 'আতৰি যোৱা' বুলি চিঞৰে তেওঁ দণ্ডনীয় নহ'ব ॥১৪৥

হাতীৰ খং তুলি (হাতীৰ গচকত) মৰা (ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা) লোকে হাতীক এক দ্ৰোণ পৰিমাণৰ খাদ্য, এটেকালি মদ, মালা, অনুলেপন (সিন্দূৰ আদি) আৰু দাঁত মচিবৰ কাৰণে এডোখৰ কাপোৰ দিব ॥১৫৥ হাতীৰ শ্ৰাবা নিহত হোৱাটো অশ্বমেধ যজ্ঞৰ অন্তত কৰা

অবস্থান সন্ধান; সেই কারণে হস্তাধী এই পূজা ॥১৬॥ যিকোনো অনিষ্টক লোকের মৃত্যু ঘটিলে যাউতক উত্তম সাহস-দণ্ডে দণ্ডিত করিব ॥১৭॥

শিং থকা বা দাঁত থকা জন্তুকে আঘাত করিলে ওলোহা সমস্ত যদি পলায়নে কোনো লোকের বন্ধা নকবে, তেওঁক প্রথম সাহস-দণ্ড বিহিব; বন্ধা করিলে চিঞরি মত্ততো নাহিলে ইলাব দৃশ্য দণ্ড হ'ব ॥১৮॥ শিং বা দাঁত থকা জন্তুকে এটাব ম্বাৰা আনটোব মৃত্যু ঘটালে তেনে জন্তু এটা আব্দ তাব মূল্যব জোখাই অর্ধদণ্ড দিব লাগিব ॥১৯॥

দেবতার নামত উহুগা করা পশু, প্রজননকারী বাঁড় আব্দ পোকাখি নির্দিয়া চেউবীবে বি লোকে হাল বান্ন বা গাড়ী আদি টনার, তেওঁ পাঁচ প প দণ্ড দিব লাগিব; আব্দ মাঝি পেলালে উত্তম সাহস-দণ্ডে দণ্ডিত হ'ব ॥২০॥ নেম, গাখীৰ, বহন আব্দ প্রজনন আদিব কারণে উপকারী সব জন্তু চুব করিলে বা মাঝি পেলালে তেনে জন্তু এটা আব্দ তাব মূল্যব জোখাই অর্ধদণ্ড দিব লাগিব; কিন্তু দেহকাৰ আব্দ পিড়কাৰত বধ করিলে দণ্ডনীয় নহ'ব ॥২১॥

গাড়ীর (বলদ) নাকী ছিড়িলে, ব'দলি ডাঙিলে, বে'কাৰে'কৈকে কাষোবাৰ ফালে গলে বা পিছ হ'হকি আহিলে, অথবা পশু আব্দ মান্দহব ভিৰ'হ'লে যদি কোনো লোক আহত হয়, তেঁতীয়া চালক দণ্ডনীয় নহ'ব ॥২২॥ অন্যথা (এই কারণবোৰ নাথাকিলে) মান্দহ আব্দ পশু-হিংসার ক্ষেত্রে বিধান করা মতে (২।২৮।২৬ চাওক) চালক দণ্ড হ'ব ॥২৩॥ মান্দহত বাহিবে আন প্রাণী নিহত হ'লে তেনে প্রাণী এটাও (অতিবিক্র) দণ্ডৰূপে দাৰ্ঘ হ'ব ॥২৪॥

যানব চালক যদি নাবালাক হয়, যানত মালিক থাকিলে তেওঁ দণ্ডনীয় হ'ব; মালিক নাথাকিলে আন আবেহী দণ্ডনীয় হ'ব; প্রান্তবরক্ষ হ'লে চালকেই দণ্ডনীয় হ'ব ॥২৫॥ নাবালাকে চলাই নিয়া বা মান্দহ নোহোৱাকৈ চলা যান বজাই বাজেয়াপ্ত করিব ॥২৬॥

বাদ্যবিদ্যা আব্দ অভিচাৰ কৰ্মৰ ম্বাৰা (বাদ্যকৰে) লোকৰ বি (অনিষ্ট) ঘটায় তাৰো সেই একে (অনিষ্টকে) ঘটাব ॥২৭॥ (স্বামীক) ভাল নোপোৱা ভাৰাব প্রতি, পাণিপ্ৰাণীৰ ম্বাৰা কোনো কন্যাব প্রতি বা পত্নীৰ ম্বাৰা পতিৰ প্রতি বশীকৰণ-প্রয়োগৰ অনুমতি দিব ॥২৮॥ আন কারণত বশীকৰণ প্রয়োগ কৰি অনিষ্ট ঘটালে মধ্যম সাহস-দণ্ড বিধান করিব ॥২৯॥

মাহীয়েক, পেহীয়েক, মামীয়েক আচার্য্যনী, বোৱাবীয়েক, জীয়েক বা ভনীয়েকৰ প্রতি ব্যাভিচাৰ আচৰণকাৰীক দিলিপ (জননেপ্তিৰ আব্দ জন্মকোষ দটো) ছেদন কৰি প্রাণ-দণ্ড দিব ॥৩০॥ সম্ভোগব ইচ্ছা থাকিলে উক্ত ভিবোভাবো আব্দ দাস, ভৃত্য বা আধান স্বৰূপে থকা লোকে উপভোগ করা ভিবোভাবো একে শাস্তি হ'ব ॥৩১॥

অবাকিত অৱস্থাত থকা ব্ৰাহ্মণৰ ভিবোভাব ওপৰত ব্যাভিচাৰ করা কঠিনক উত্তম সাহস-দণ্ড বিহিব, বৈশ্যৰ সকলো সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত করিব আব্দ শূদ্রক খেবঁত জুই লগাই পুৰি মাৰিব ॥৩২॥

বজাৰ দ্বাৰা ওপৰত ব্যাভিচাৰ করিলে সকলোবে ক্ষেত্রে শাস্তি হ'ব অপরাধীক ডাঙৰ কলহৰ ভিতৰত ডবাই সিঁধ কৰি বধ করা ॥৩৩॥

চন্ডালৰ ভিবোভাব লগত অৰ্থে সম্পর্ক করিলে সেই পুৰুষ (কপালত) কবন্ধৰ চিন আঁকি দি আন দেশলৈ খেদি পঠিয়াব, অথবা যদি মান্দহজন শূদ্র হয় নিজেই চন্ডাল হ'ব ॥৩৪॥

অৰ্থ তিবোভাত উপগত হোৱা চন্ডালৰ ব্ৰত্ৰ্য-দণ্ড হ'ব আব্দ তিবোভাজনীৰ নাক-কাণ কাটি দিব ॥১০৫॥

যব এৰি বোজা তিবোভাতৰ লগত অৰৈধ সম্পৰ্ক কৰিলে চৌবিশ পণ দণ্ড দিব লাগিব ॥১০৬॥
সম্ভোগৰ ইচ্ছা থকা তিবোভাতো একে দণ্ডই ভৰিব ॥১০৭॥

বলৈৰে বোধ্যাত উপগত হোৱা পুৰুষৰ বাৰ পণ দণ্ড হ'ব ॥১০৮॥ কেবাজনো পুৰুষে (জোৰকৈ) এজনী বোধ্যা সম্ভোগ কৰিলে প্ৰত্যেকে চৌবিশ পণকৈ দণ্ড দিব লাগিব ॥১০৯॥

স্বাৰ্থবানিত বাহিৰে আন ঠাইত তিবোভাতৰ ওপৰত ব্যক্তিচাৰ কৰিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব; পুৰুষৰ লগত মৈথুন আচৰণকাৰীৰো একে দণ্ডই হ'ব ॥১১০॥

ইতৰ বানিত উপগত দুৰাশ্ৰয় লোকৰ ওপৰত বাৰ পণ দণ্ড বিহিব;
দেৱতাৰ প্ৰতিমাৰ ওপৰত ব্যক্তিচাৰ কৰিলে ইয়াৰ দুগুণ দণ্ড হ'ব ॥১১১॥

অদৃশ্য লোকক দণ্ড কৰিলে বজাই সেই দণ্ডৰ ত্ৰিশ গুণ ধন প্ৰথমে
বৰ্দ্ধন দেৱতাৰ নামত পানীত উছৰ্গা কৰি পিছত ব্ৰাহ্মণক দিব ॥১১২॥

তাৰ দ্বাৰা দণ্ডৰ অপপ্ৰয়োগৰপৰা হোৱা বজাৰ পাপ সংশোধিত হয়;
কাৰণ মানুহৰ প্ৰতি অন্যায়ে আচৰণকাৰী বজাৰ শাস্তিদাতা বৰ্দ্ধন ॥১১৩॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “কৰ্ত্তকশোধন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বিবিধ-উল্লেখনৰ কাৰণে দণ্ড”
এই শিতানৰ চাৰোদশ (আবলম্বনৰপৰা ১০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

“কৰ্ত্তকশোধন” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণ সমাপ্ত।

পঞ্চম অধিকৰণ যোগবৃত্ত (গোপন আচৰণ) প্ৰথম অধ্যায়

৮১তম প্ৰকৰণ : (গোপন) দণ্ডবিধান-সম্পৰ্কীয়

দুৰ্গ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ কণ্টক-শোধনৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ॥১॥ এতিয়া (এই অধিকৰণত) বজা আৰু তেওঁৰ ৰাজহৰ কণ্টক-শোধন সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম ॥২॥

ৰজাৰ মিসকল মূখ্য কৰ্মচাৰীয়ে বজাক হাতৰ মূঠিত ৰাখি নিজৰ জীৱিকা প্ৰবৰ্তন কৰে বা মিসকলে শত্ৰুৰ লগত সহযোগ কৰে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থা হৈছে আগতে কোৱা ধৰণে (১।১২, ১।১০) চোৰাংচোৱা নিয়োগ আৰু ভেদবোণ্য পক্ষ (শত্ৰুৰ প্ৰতি ৰুদ্ধ, ভীত লোক) নিজৰ ফালে অনা অথবা উত্তেজিত বা গোপন পৰ্যবেক্ষণ যিটো বিষয়ে আমি 'শত্ৰুদগৰ অধিকাৰ-সম্পৰ্কীয়' অধ্যায়ত (১০।১, ১০।১০) আলোচনা কৰিম ॥৩॥ কিন্তু মিসকল অধ্যক্ষ বা মূখ্য কৰ্মচাৰীয়ে ৰাজ্যৰ দ্ৰোহ আচৰণ কৰে, সম্ভৱত্ব বা প্ৰিয়পায় হোৱা কাৰণে মিসকলক প্ৰকাশ্যে দমন কৰিব নোৱাৰি কৰ্তব্য পালন কৰি সূৰ্য পোৱা বজাই তেওঁলোকৰ প্ৰতি গোপন দণ্ডৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৪॥

কোনো ৰাজদ্রোহী উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীৰ ম্বাৰা অসম্মানিত তেওঁৰ ভায়েকক সৱীয়ে (গদ্যতচৰে) উৎসাহিত কৰি বজাৰ আগত উপস্থিত কৰিব ॥৫॥ বজাই তেওঁক তেওঁৰ ৰাজ-দ্রোহী ভায়েকৰ (মৃত্যুৰ পিছত) সম্পত্তি ভোগ কৰিবলৈ দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি তেওঁক সেই ৰাজদ্রোহী ভায়েকৰ বিৰুদ্ধে মূৰ দাঙি উঠিবলৈ উচিতনি দিব ॥৬॥ বেতিয়া সেই ভায়েকে নিজৰ ভায়েকৰ প্ৰতি অস্ত্ৰ বা বিষ প্ৰয়োগ কৰি বিক্ৰম দেখুৱায়, সেই অপৰাধতে তেওঁক প্ৰাণদণ্ড দি ঘোষণা কৰিব 'তেওঁ তেওঁৰ ভায়েকৰ হত্যাকাৰী' ॥৭॥ ইয়াৰ ম্বাৰা উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীৰ পাবশৰ পুত্ৰ (৩।৭।২১ চাওক) আৰু দাসীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰ সম্পৰ্কেও কোৱা হয় (অৰ্থাৎ বজাৰ প্ৰবোচনাত এইবিলাকেও সম্পত্তিৰ লোভত তেওঁৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হ'ব পাৰে) ॥৮॥

অথবা, সৱীৰ ম্বাৰা প্ৰোৎসাহিত হৈ ৰাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীৰ ভায়েকে পিতৃ-সম্পত্তিৰ ভগ্ন খুজিব ॥৯॥ বাতি সেই ৰাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীৰ ঘৰৰ দুৱাৰ-মুখত শূই থকা বা আন ঠাইত থকা সেই সম্পত্তিপ্ৰাৰ্থী ভায়েকক (বজাৰ নিষেধ) কোনো ৰাডকে হত্যা কৰি ঘোষণা কৰিব — 'এই পৈতৃক সম্পত্তিলোভী লোকজনক হত্যা কৰিলে' ॥১০॥ তেতিয়া বজাই নিহত ভায়েকৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰি আন পক্ষক দাসিত্য দিব ॥১১॥

অথবা ৰাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীজনৰ ওচৰত থাকি সৱীসকলে পৈতৃক সম্পত্তি বিচৰা ভায়েক-জনক হত্যাৰ ভয় দেখুৱাই ভিৰংকাৰ কৰিব ॥১২॥ বাতি সেই ৰাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীৰ...ইত্যাদি বাকীখিনি আগৰ দৰে ॥১৩॥

(পৰম্পৰ পিতা-পুত্ৰ আৰু ভাই-ভাই সম্বন্ধ থকা) দুজন উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীৰ ভিতৰত পুত্ৰই যদি পিতৃৰ কোনো ভিৰোভাৱ ওপৰত, অথবা পিতাই পুত্ৰৰ ভিৰোভাৱ ওপৰত, অথবা এজন ভায়েকে অপরজনৰ ভিৰোভাৱ ওপৰত ব্যক্তিচাৰ কৰে, তেন্তেই সম্পৰ্কীয় সন্তান দু-চৰাৰ ম্বাৰা পৰম্পৰ কাৰিজন্মৰ সূচী কৰি আগতে কোৱাৰ দৰে উভয়ে মৃত্যু ঘটাৰ ॥১৪॥

অথবা সত্ৰীয়ে গৈ বাজদ্রোহী উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীজনৰ কোনো নিজৰ সম্পৰ্কে উচ্চ ধাৰণা থকা প্ৰৱৰ্ত্তক এইদৰে প্ৰবোচিত কৰিব—‘ভূমি বাজপদ, শত্ৰুৰ ভয়ত তোমাক ইয়াত বখা হৈছে’ ৥১৫॥ এই কথাত তেওঁ পণ্ডিতৰ গলে বজাই গোপনে সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি তেওঁক ক’ব—‘তোমাৰ ব্ৰহ্মবাজ পদত অভিষিক্ত হোৱাৰ সময় উপস্থিত হৈছে যদিও সেই মহামাত্ৰৰ ভয়ত মই তোমাৰ অভিব্যক্তি পাত্ৰৰ পৰা নাই’ ৥১৬॥ সত্ৰীয়ে তেওঁক মহামাত্ৰক বধ কৰিবলৈ উদগনি দিব ৥১৭॥ তেওঁ যেতিয়া (সেইদৰে) কাম কৰিব তেওঁক পিতৃহন্তা বুলি ঘোষণা কৰি সেই অপৰাধতে তেওঁৰ মৃত্যু ঘটাব ৥১৮॥

অথবা ডিক্ৰুণীৰ বৈশত্ৰ কোনো গুপ্তচৰে বশীকৰণ ঔষধৰ দ্বাৰা বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰী-জনৰ বৈশীয়েকৰ বিশ্বাসৰ পাৰ হৈ তেওঁৰ লগত একেলগে থাকি বিষ-প্ৰয়োগ কৰি তেওঁলোকক প্ৰতাৰণা কৰিব ৥১৯॥

আত্মীয়-স্বজনৰ দ্বাৰা কৌশল-প্ৰয়োগ-সম্পৰ্কীয় বিষয়টো ইয়াতে সমাপ্ত হ’ল ৥২০॥

(বজাই) হত্যাকাৰী সন্মুখাই বখা পুৰ্বল সৈন্যদল লগত দি বাজদ্রোহী উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীজনক বনবাসী জনজাতীয় লোক বা শত্ৰুদগৰ ধ্বংস কৰিবলৈ, বননিৰে আগুনি থকা কোনো অঞ্চলত বাত্ৰপাল বা অৰ্দ্ধপাল স্থাপন কৰিবলৈ, নগৰপালৰ অধীনস্থ এলেকাৰ বিদ্রোহী লোকবোৰক দমন কৰিবলৈ, অথবা শত্ৰুৰে সহজে পুনৰ দখল কৰিব পৰা ভূমি-অঞ্চলৰে সৈতে সীমান্তৰ কোনো বাণিজ্য-পথ অধিকাৰ কৰিবলৈ পঠিয়াই দিব ৥২১॥ বাতি দ্বা দিনত যেতিয়া বৃদ্ধ আৰম্ভ হ’ব, ডকাইতৰ বেশ লৈ (সৈন্যদলত থকা) হত্যাকাৰীয়ে কৰ্মচাৰীজনক বধ কৰি প্ৰচাৰ কৰি দিব—‘এওঁ বৃদ্ধত মৰিল’ ৥২২॥

অথবা, কোনো মেলা চাবলৈ বা বিহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে বজাই বাজদ্রোহী উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীসকলক দেখা কৰিবলৈ মাতিব ৥২৩॥ এই কৰ্মচাৰীসকলে লগত অস্ত্ৰ লুকাই বখা ছাত্ৰকৰিলাক লগত একেলগে আহি ভিতৰত প্ৰৱেশৰ অনুমতিৰ কাৰণে মাজৰ কোঠাত নিজৰ শৰীৰ স্ফাট কৰিবলৈ দিব ৥২৪॥ তেতিয়া সন্মুখ-বখীয়াই ধৰাত ছাত্ৰকৰিলাকে ক’ব—‘অত্ৰাক বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীবিলাকে নিষ্পত্ত কৰিছে’ ৥২৫॥ সিবিলাকে কৰ্মচাৰীসকলক বধ কৰিব ৥২৬॥ ছাত্ৰকৰিলাক সলনি বজাই আন লোকক (বখা অপৰাধীক) বধ কৰিব ৥২৭॥

অথবা, (নগৰৰ) বাহিৰলৈ বিহাৰ কৰিবলৈ গৈ বজাই বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীসকলক নিজৰ ওচৰতে থাকিবলৈ বধ দি সম্মানিত কৰিব ৥২৮॥ বাতি তেওঁলোকৰ বাসস্থানত বাণীৰ বেশ লৈয়া কোনো সন্মুখিৰা স্ত্ৰিৰোক্তক বখা পেলাব; তাত পিছত বাকী কথা ওপৰত কোৱা ধৰণে একে (অৰ্থাৎ এই অজুহাততে তেওঁলোকক বধ কৰাব) ৥২৯॥

অথবা, বাজদ্রোহী উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰীজনক আপোনাৰ বাৰ্দ্ধনি বা খাদ্য-প্ৰস্তুতকাৰীজনৰ জাল বুলি প্ৰশংসা কৰি ভোজন প্ৰাৰ্থনা কৰিব, নাইবা কণ্ঠস্বৰা বাহিৰলৈ কৰিবলৈ যাওঁতে (কোনো বাজদ্রোহী উচ্চপদস্থ বিষয়াক) পানী খুজিব ৥৩০॥ সেই খোৱা-বন্ধু আৰু পানীত বিহ মিহলাই দুয়োজনকে চাকি চাবলৈ দিব ৥৩১॥ এই খাদ্য আৰু পানীত বিহ মিহলেৱা বুলি প্ৰচাৰ কৰি দুয়োকে হত্যা কৰাব ৥৩২॥

অথবা, সেই কৰ্মচাৰীজন যদি অভিচাৰ-কৰ্মত বিশ্বাসী লোক হয় তেনেহ’লে কোনো সান্দৰেশী গুপ্তচৰে সন্মুখিৰাৰ পৰা দুই সপ, কাছ, কেঁকোৰা আৰু চিৰু—এইষোৰৰ কোনো এবিধ খালে তোমাৰ জনোৱা পুৰ হ’ব বুলি তেওঁৰ বিশ্বাস জৰাৰ ৥৩৩॥ তেওঁ

যদি শাস্তি হয়, অভিচাৰ-কৰ্ম চলি থাকোঁতে তেওঁক বিহু ব্দুৱাই বা লোৱা ব্দুশৰেবে হত্যা কৰাই অভিচাৰ-কৰ্মৰ কুফলবশতঃ তেওঁৰ মৃত্যু ঘটিছে বুলি প্ৰচাৰ কৰিব ॥৩৪॥

অথবা, চিৰকালৰপৰা কোনো গদুস্তৰে বাজদ্রোহী বিষয়াজনৰ কোনো মাৰাত্মক বা দুৰাচাৰ্য্যক বৈষম্য হোৱাটো প্ৰতিগম কৰি ঔষধ আৰু পথ্য ব্দুৱাব হলেবে তেওঁক বিহু ব্দুৱাই হত্যা কৰিব ॥৩৫॥

অথবা, বাস্তানি বা খাদ্য পৰিবেশনকাৰীৰ বৈষম্য গদুস্তৰে বাজদ্রোহী বিষয়াজনক বিহুৰে প্ৰতিপত্তা কৰিব ॥৩৬॥

গোপন উপায়ৰ দ্বাৰা দমন-সম্পৰ্কীৰ (বিহুৱটো) ইয়াতে শেষ হ'ল ॥৩৭॥

(সম্প্ৰতি এটা উপায়ৰ দ্বাৰা) দমন বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীক দমন কৰাৰ বিষয়ে কোৱা হ'ব ॥৩৮॥ য'ত এজন বাজদ্রোহীক দমন কৰিব লাগিব সেই ঠাইলৈ আন এজন বাজদ্রোহীক তাকৰীয়া সৈন্য আৰু গদুস্তঘাতকৰ লগত পঠিয়াই ক'ব—'বোৱা, সেই দূৰ্গ, বা বাস্ত্যত সৈন্য বা অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰাগৈ; (বজাৰ) প্ৰিয়পাত্ৰবপৰা ধন-সোণ আদায় কৰি লোৱাগৈ; তেওঁৰ কন্যাক কলেবে অপহৰণ কৰি লৈ আহা অথবা দূৰ্গ, সেতু, বণিক-পথ নিৰ্মাণ কৰোৱা, খালী ঠাইত মানুহৰ বসতি কৰোৱা, চুবুৰা-বন আৰু হস্তি-বন স্থাপন কৰোৱা, নাইবা বাস্ত্যপাল বা অস্ত্যপালৰ (সীমান্তৰ দাৰিদ্ৰ্যত থকা বিহুৱা) কাম কৰাগৈ; যিহে (এই কামত) তোমাক বাধা দিব বা সাহায্য আগ নবঢ়াব তাকেই বাস্তি লৈ আহিবা।' ॥৩৯॥ এইদৰে আন লোকলৈ (বাজদ্রোহী আৰু তেওঁৰ সহায়কাৰী লোকলৈ) বাতৰি পঠিয়াব—'অম্বক বিষয়াজনৰ ব্ৰহ্মতালিত বাধা দিবা।' ॥৪০॥ এনেবোৰ কাজিয়া হ'ব পৰা শ্বলত বা কামত বাধা পোৱা অৱস্থাত সেই বিষয়াজন বৈতিয়া বাদ-বিসম্বাদত প্ৰবৃত্ত হ'ব, তেতিয়া গদুস্ত ঘাতকহ'তে অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰি তেওঁক গোপনে হত্যা কৰিব ॥৪১॥ এই অপৰাধত আনবোৰকো (অৰ্থাৎ বাজদ্রোহী আৰু তেওঁৰ সহকাৰীসকলক) শাস্তি দিব ॥৪২॥

অথবা, বাজদ্রোহীসকলৰ নগৰ, গুৰু, বা পৰিয়ালৰ মাজত যদি সীমাব খেতি-পথাৰ, মৰণা মৰা ঠাই বা ঘৰৰ সীমাব সম্পৰ্কত কোনো সম্পত্তি, সা-সবজাৰ, শস্য নাইবা বাহনৰ ক্ষতি-সাধনবপৰা, অথবা ভাঙনা, ধ্বংসাৰ নাইবা উৎসৱৰ সময়ত কোনো বিবাদ উপস্থিত হয় বা গদুস্ত-ঘাতকহ'তে বিবাদ লগাই দিলে, তেতিয়া গদুস্ত ঘাতকহ'তে (গোপনে) অস্ত্ৰ নিক্ষেপ কৰি ক'ব—'এওঁৰ লগত কাজিয়া কৰাসকলৰ প্ৰতি এনেকুৱাই কৰা হয়।' ॥৪৩॥ সেই হত্যাব অপৰাধ প্ৰচাৰ কৰি (বাজদ্রোহী বিষয়কে অপৰাধী সাব্যস্ত কৰি) আন বাজদ্রোহীবিলাকৰ ওপৰতো শাস্তি বিধান কৰিব ॥৪৪॥

বিবিলাক বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীৰ পৰস্পৰ বন্দুগল বৈষিতা হয়, গদুস্ত ঘাতকসকলে, সেই-সকলৰ বৈতি-পথাৰ, মৰণা মৰা ঠাই আৰু ঘৰত জুই লগাই দি, অথবা আত্মীয়-স্বজন, বন্ধু-বান্ধৱ আৰু গাড়ী চনা গৰু ঘোঁৰা আদি অস্ত্ৰৰ দ্বাৰা নিহত কৰি প্ৰচাৰ কৰিব—'অম্বক লোকে আমাক এই কাৰ্যত নিয়োগ কৰিছে।' ॥৪৫॥ সেই অপৰাধৰ কাৰণে আন বাজদ্রোহীক শাস্তি দিব ॥৪৬॥

অথবা, গদুস্তবসকলে দূৰ্গৰ বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰী আৰু বাস্ত্য বাজদ্রোহী কৰ্মচাৰীক পৰস্পৰৰ জালত বন্দুগে উপস্থিত কৰাব ॥৪৭॥ তাতে বিবদ্রোহকাৰীয়ে বিহু ব্দুৱাব ॥৪৮॥ সেই অপৰাধত আন পক্ষৰ ওপৰত শাস্তি বিধান কৰিব ॥৪৯॥

অথবা, চিৰকালৰপৰা গদুস্তৰে বাস্ত্য কোনো বাজদ্রোহী উপদেষ্টাৰ বিষয়াক এইদৰে

কল্পন্যাব—‘বান্ধব অম্লক উচ্চপদম্ৰ বিষয়াৰ পত্নী, যোৱাৰী বা কন্যাই আপোনাক ভাল পায়’॥৫০॥ তেওঁ পতিৱন গলে তেওঁৰপৰা অলঙ্কাৰ লৈ আহি ৰাজদ্রোহী বিষয়াজনক দেখুৱাই ক’ব—‘বৌকলমদত ব্ৰতলীয়া অম্লক উচ্চপদম্ৰ বিষয়াজন আপোনাৰ পত্নী, যোৱাৰী বা কন্যাৰ প্ৰতি আসক্ত’॥৫১॥ তেওঁলোক দুৱোৰে মাজত বিবাদ উপস্থিত হ’লে ৰাতি (গদুস্ত-ঘাতকে গৈ ৰাজদ্রোহী বিষয়াজনক হত্যা কৰি সেই অপৰাধ আনজন ৰাজদ্রোহী বিষয়াৰ ওপৰত জাপি দি তেওঁৰো শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব) ইত্যাদি আগব দৰে॥৫২॥

সৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা ৰাজদ্রোহী বিষয়াসকলৰ বৌলিকা যুদ্ধৰাজ বা সেনাপতিৱে (ৰাজদ্রোহী সামন্তৰ) কিছু অন্যান্য কৰি (ৰাজ্যৰ) বাহিৰ ওলাই গৈ ৰ’জ দিব॥৫৩॥ তেতিয়া বজাই (সেই যুদ্ধৰাজ বা সেনাপতিৰ বিৰুদ্ধে) সৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা ৰাজদ্রোহী আন সামন্তক দুৰ্ভল সৈন্যদল আৰু গদুস্তঘাতক লগত দি পঠিয়াব, ইত্যাদি। এইদৰে সকলো প্ৰকাৰ কৌশলেই আগব দৰে॥৫৪॥ নিহত সামন্তসকলৰ জীৱিত পুত্ৰসকলৰ মাজত বিজন ৰাজদ্রোহী নহয় তেৱে’ পিতৃ-সম্পাত্তিৰ অধিকাৰী হ’ব॥৫৫॥

এইদৰে (দণ্ডবিধান কৰি চলা) বজাৰ ৰাজ্য পুত্ৰপোঢ়াদিৰূমে চলি থাকে আৰু মানুহে কৰিব পৰা অনিষ্টৰ হাত সাৰি থাকে॥৫৬॥

বৰ্ত্তমান আৰু ভৱিষ্যত ফলাফলৰ কথা মনত ৰাখি নিঃসঙ্কোচে বজাই নিজপক্ষ আৰু শত্ৰুপক্ষ উভয়ৰে প্ৰতি গোপন দণ্ড প্ৰয়োগ কৰিব॥৫৭॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “যোগবৃত্ত” নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “গোপন দণ্ড-বিধান-সম্পৰ্কীৰ” নামৰ প্ৰথম (আত্মজ্ঞানপৰম্বা ৮৯তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

দ্বিতীয় অধ্যায়

১০তম প্ৰকৰণ : ৰাজ-কোষৰ পূৰ্ণ সজ্জাৰ্থসাধন

অৰ্থসম্বন্ধে দেখা দিলে ৰাজত-ৰাল উৎস হোৱা বজাই অৰ্থসংগ্ৰহ কৰিব॥১॥

আৱত্তনত ডাঙৰেই হওক বা সৰুৱেই হওক, বৰবুৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা, নদন-বদন খোঁত হোৱা কোনো এডোখৰ ঠাইৰপৰা বজাই এক তৃতীয়াংশ বা এক চতুৰ্থাংশ লস্যা দাবী কৰিব; যজ্ঞলীয়া বা ভাল খাপৰ মাটিৰপৰা মাটিৰ গুণ আৰু ফচল অনুপাতে দাবী কৰিব॥২॥ দুৰ্গ, সেতু বা ৰণিক-পথ নিৰ্মাণৰ উপযোগী মাটি, নতুনকৈ বন্দৰলৈ দিয়া পতিত মাটি, খনিজ সম্পদ থকা মাটি, দ্ৰব্য-বন আৰু হস্তিত্বনৰ উপযোগী মাটি বা সীমান্তত থকা ডাকৰীয়া মাটিৰপৰা লস্যা সংগ্ৰহ নকৰিব॥৩॥

পতিত মাটি নতুনকৈ আবাদ কৰা লোকক লস্যা (বিধান), গৰু-ম’হ আৰু টকা-পইছা জাপি দিব॥৪॥

বিধান আৰু খোৱাৰ কাৰণে এৰি উৎপন্ন ফচলৰ এক চতুৰ্থাংশ মগল টকা দি কিনি ল’ব॥৫॥

হাৰিত উৎপন্ন হোৱা লস্যাদি আৰু বেদন্ত ব্ৰাহ্মণৰ সম্পত্তিৰ জন্ম বজাই আদায় নকৰিব॥৬॥ তেওঁলোকৰ উপকাৰৰ অৰ্থে ডাকো বজাই কিনি ল’ব পাৰে॥৭॥

অথবা, তাৰ দ্বাৰা উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ’লে (অৰ্থাৎ ৰাজ-ত-ৰাল পূৰ্ণ নহ’লে) সন্মাহৰ্ত্তাব

অধীনস্থ বিধায়কসকলে গ্রীষ্মকালত খেতিয়কসকলৰ ম্বাৰা খোঁতৰ কাৰণে মাটি প্ৰস্তুত কৰাৰ ৥৮৥ বীজ বপনৰ সময়ত খেতিয়কৰ অৱহেলাৰ কাৰণে যি পৰিমাণে শস্য নষ্ট হ'ব তাম দৃশ্যে দৃশ্যে বিধান সমিতিস্থিতি কৰি এখন বীজলেখ্য (বীজধান সম্পৰ্কীয় চুক্তি-পত্ৰ) কৰিব ৥৯৥ শস্য প্ৰস্তুত হ'লে সেউজীয়া বা পকা শস্য লৈ বোৱাটো নিবেদন কৰিব; অৱশ্যে দেৱ-পিতৃৰ পূজাৰ অৰ্থে, দান কৰাৰ অৰ্থে, বা গৰুৰ কাৰণে এমুঠি শাক বা হাতেৰে ছিঙি এমুঠি শস্য নিব পাৰিব ৥১০৥ ভিক্টু আৰু গ্ৰামভূক্তকৰ (গাওঁবাসী ভূতা-ধোৰা নাপিত আদি) কাৰণে শস্যৰ দমৰ তলত পৰি ধকাখিনি এৰি যাব ৥১১৥

খেতিয়কে নিজৰ শস্য চুব কৰিলে (লুকাই ৰাখিলে) আঠ গুণ কতিপূৰণ দিব লাগিব ৥১২৥ একে (খেতিয়ক) প্ৰেণীভূক্ত লোকে যদি আনৰ ফচল চুব কৰে (চুব কৰা শস্যৰ) পঞ্চাশ গুণ সীমাত্তৰ অৰ্থাৎ শস্য-চুৰিব দণ্ড দিব লাগিব; প্ৰেণীৰ বাহিৰা হ'লে অৰ্থাৎ অ-খেতিয়কে চুব কৰিলে প্ৰাণদণ্ড বিহিব ৥১৩৥

শস্যৰ এক চতুৰ্থাংশ, বনত উৎপন্ন হোৱা বস্তু, ভুলা, লা, শণ-সূতাৰ কাপোৰ, গছৰ বাকলি, কপাহ, উণ আৰু বেচমৰ কাপোৰ, ঔষধ, গম্ভুৰা, ফুল, ফল আৰু শাক-পাচলিৰ পণ্যৰ আৰু কাঠ, বাঁহ, মণ্ডহ আৰু শূকান মণ্ডহৰ এক বস্তুাংশ আৰু হাতীৰ দাঁত আৰু চাম্বাৰ দৰ্ই ভাগৰ এভাগ আদায় কৰিব ৥১৪৥ বিনা অনুমতিত এইবোৰ বস্তু বেচিলে প্ৰথম সাহস-দণ্ড বিধান কৰিব ৥১৫৥

খেতিয়কৰপৰা (কৰৰ) দাবীৰ বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল ৥১৬৥

সোণ, বৃপ, হীৰা, মণি, মস্তা, প্ৰবাল, ঘোঁৰা আৰু হাতীৰ কাৰবাৰীসকলে পঞ্চাশ ভাগৰ এভাগ কৰ দিব ৥১৭৥ সূতা, কাপোৰ, তাম; তীখা, কাঁহ, গম্ভুৰা, ঔষধ আৰু মদৰ ব্যৱসায়ীয়ে চৰ্জিল ভাগৰ এভাগ কৰ দিব ৥১৮৥ শস্য, জুলাীয়া বস্তু (ডেল, খিউ আদি) আৰু ধাতুনিৰ্মিত বস্তুৰ ব্যৱসায়ীয়ে আৰু গাড়ীৰে বেপাৰ কৰা লোকে দ্বিগুণ ভাগৰ এভাগ কৰ দিব ৥১৯৥ কাচৰ কাৰবাৰী আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ কাৰুশিল্পীয়ে (উপাৰ্জনৰ) কুৰি ভাগৰ এভাগ কৰ ম্বৰূপে দিব ৥২০৥ সৰু-সূতা কাৰুশিল্পীয়ে আৰু গণিকাৰ ম্বাৰা জীৱিকা চলোৱা লোকে দহ ভাগৰ এভাগ কৰ দিব ৥২১৥ কাঠ, বাঁহ, শিল আৰু মাটিৰ পাত্ৰ, সিংহাৰ আৰু তাতকা শাক-পাচলিৰ ব্যৱসায়ীয়ে পাঁচ ভাগৰ এভাগ কৰ দিব ৥২২৥ অঙিনেতা আৰু গণিকাই উপাৰ্জনৰ আধা কৰ হিছাপে দিব ৥২৩৥

বিবিলাক লোক কৰ্মদক্ষ, তেওঁবিলাকৰপৰা নগদ টকা কৰ হিছাপে ল'ব আৰু তেওঁলোকৰ কোনো অপৰাধকে উপেক্ষা নকৰিব ৥২৪৥ কাৰণ, তেওঁলোকে কোনো বস্তু নিজৰ নহয় বুলি দল কৰি বিক্ৰী কৰিব পাবে ৥২৫৥

ব্যৱসায়ীৰপৰা কৰ-আদায়-সম্পৰ্কীয় বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল ৥২৬৥

কুকুৰা আৰু গাহীৰ মালিকে (আয়ৰ) আধা ভাগ কৰ ম্বৰূপে দিব; সৰু জন্তুৰ মালিকে দ্বিগুণ ভাগৰ এভাগ দিব; গৰু, ম'হ, খচৰ, গাখ আৰু উটৰ মালিকে দহ ভাগৰ এভাগ দিব ৥২৭৥

বন্ধকীপোষকে (গণিকা ৰাখি জীৱিকা চলোৱা লোকে) পঞ্চ বৃপযোজনসম্পন্ন বাজ-ভূত্যাৰ সহায়ত বাজত'বাল সম্বন্ধ কৰিব ৥২৮৥

পোহনীয়া জন্তু আৰু গণিকা ৰখা লোকৰপৰা কৰ-আদায়-সম্পৰ্কীয় বিষয়টো ইয়াতে শেষ হ'ল ৥২৯৥

কৰ সঙ্ঘৰ্কে দাবী এবাৰ হৈ কৰিব, দেৱৰ নহুৱা ॥৩০॥

(এইবেদ উপায়ৰ ম্বাৰ) ৰাজত-ভাললৈ বধেৰ্কে জ্ঞান সংগ্ৰহ নহলে সমাহতাই কেৱল কামৰ কৰ্ম উল্লেখ কৰি পুৰবাসী আৰু গাওঁবাসীসকলৰ ওচৰত ধন প্ৰাৰ্থনা কৰিব ॥৩১॥ এই উল্লেখো সমাহতাই গোপনে নিষেধ কৰা লোকসকলে প্ৰথমতে (বিজ্ঞে) অধিক পৰিমাণে ধন আগ বঢ়ায় ॥৩২॥ এই কথালৈ আঙুলিয়াই বজাই পুৰবাসী আৰু গাওঁবাসীসকলৰ ওচৰত হাত পৰিৱৰ্ত্তন ॥৩৩॥ কাপটিক নামৰ গুপ্তচৰসকলে তাকবীৰ্য সাহায্য আশ্বৰ্য্যকৌতুকক লক্ষ্য কৰিব ॥৩৪॥

অথবা, আচাৰ্যসকলৰপৰা তেওঁলোকৰ ধনৰ জোখাই বা তেওঁলোকক দেখুওৱা অনুগ্ৰহৰ উপযোগী হিছাপে ধন প্ৰাৰ্থনা কৰিব, নাইবা তেওঁলোকে স্বইচ্ছাই যি যিৱে ডাকেই গ্ৰহণ কৰিব ॥৩৫॥ তেওঁলোকে দিয়া ধনৰ বিনিময়ত বজাই তেওঁলোকক পদমৰ্যাদা, ছত্ৰ, শিৰশ্চাণ, বিকৃষণ আদি প্ৰদান কৰিব ॥৩৬॥

শাস্ত্ৰীয় মতৰ বিৰোধী লোকৰ সঙ্ঘৰ ধন অথবা বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণৰ ভোগৰ উদ্দেশ্যে নোহোৱা দেৱ-মন্দিৰৰ ধন শাসনকাৰ্য চলোৱা বিষয়াসকলে ৰাজ-ভাললৈ লৈ আহি প্ৰচাৰ কৰিব যে এই ধন যাব ওচৰত গচ্ছিত ৰখা হৈছিল সেই লোকজন মৰিল বা তেওঁৰ ঘৰ পুৰি গল ॥৩৭॥ দেৱ-মন্দিৰৰ অধ্যক্ষই দুৰ্গ আৰু ৰাষ্ট্ৰত থকা দেৱ-মন্দিৰৰ ধন একে ঠাইত পৃথকভাৱে জমা কৰিব আৰু একে ধৰণে ৰাজ-ভালত জমা কৰিব ॥৩৮॥

অথবা, ৰাতি কোনো দেৱ-মন্দিৰ বা সিদ্ধ-ক্ষেত্ৰ থাপনা কৰি তাক অলৌকিক ঘটনা বুলি প্ৰচাৰ কৰি সেই ঠাইত যাত্ৰা-উৎসৱ, মেলা আদিৰ আয়োজন কৰি দেৱ-মন্দিৰৰ অধ্যক্ষই জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিব (অৰ্থাৎ তাত সংগ্ৰহীত ধন ৰাজ-ভালত জমা দিব) ॥৩৯॥ অথবা, সেই দেৱ-মন্দিৰৰ উপবনৰ অকালতে ফুল-ফল ধৰা বোনো গছৰ ম্বাৰা (তাত) দেৱতাৰ আৱিৰ্ভাব হোৱা বুলি প্ৰচাৰ কৰিব ॥৪০॥ অথবা, সিদ্ধ-পুৰুষবেশী গুপ্তচৰে (উপবনৰ) কোনো গছত ৰাক্ষস থকাৰ ভয় দেখুৱাই (ৰাক্ষসৰ ভীতিৰ ম্বাৰা ভয় নিবাৰণৰ অৰ্থে) পুৰবাসী আৰু গাওঁবাসী-সকলৰপৰা (নিৰ্ভো) একোজন লোক কৰ হিছাপে দাবী কৰি (মানুহৰ সলনি) ধন লৈ ভয়ৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব ॥৪১॥ অথবা, সূৰ্যগৰে সংযোগ কৰা কুৱা এটাৰ ভিতৰত বহু ফণাৰূত সাপ দেখুৱাই ধন সংগ্ৰহ কৰিব ॥৪২॥ ভিতৰত সাপৰ মূৰ্ত লুকাই ৰাখি মন্দিৰ বা উই-হাফলৰ হিছাব মাজেদি, পতিয়ন যোৱা লোকক সাপ আৱিৰ্ভাব হোৱা বুলি দেখুৱাই তাক (ৰেন) আহাৰ দি অচেতন কৰিছে তেনেকুৱা দেখুৱাব ॥৪৩॥ অবিম্বাসীবিলাকৰ খোৱা বা গা-খোৱা পানীত বিষ মিহলাই দেৱতাৰ অভিশাপ বুলি প্ৰচাৰ কৰিব, অথবা কোনো প্ৰাণ-দণ্ডেৰে দণ্ডিত লোকক দণ্ডন কৰাব (এইদৰে তেওঁৰ ওপৰত দেৱতাৰ অভিশাপ হোৱা বুলি প্ৰচাৰ কৰিব) ॥৪৪॥

অথবা, দৈৱিক বিপদৰ প্ৰতিকাৰ কৰি ৰাজ-কোষ সমৃদ্ধ কৰিব ॥৪৫॥

অথবা, বণিকবেশী গুপ্তচৰে বহুতো সহকাৰী লগত লৈ নানা পণ্যবস্তুৰ জীৱসৰ আৱন্ত কৰিব ॥৪৬॥ তেওঁ হোতিয়া পণ্যবস্তুৰ মূল্যৰ ওপৰত (মানুহৰপৰা পোতা) নিকেল অলু ধাৰে দিয়া টকাৰ ম্বাৰা প্ৰভুত অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰিব হোতিয়া ৰাতি এই ধন চুৰ কৰিব ॥৪৭॥ ইয়াৰ ম্বাৰা অলু-পৰীক্ষক আৰু (বাজকাৰী) জেনগাৰিৰ কথাত বুকুৱা হ'ল (অৰ্থাৎ এই অলু-ম্বাৰা-পৰীক্ষক আৰু সোণাৰিৰ হাতত জমা হোৱা অলু জেনগাৰিৰ চুৰ কৰাৰ) ॥৪৮॥

অথবা, কোৱাৰীৰপৰা গুপ্তচৰে জেন-জেনক সাপ, বুলি জনাবাত হৈ কোনো প্ৰাণিত-ভোজৰ অজুহাতত বহুতো সোণ-ৰূপৰ পাণ্ড বুলি বা ডাবালৈ আনিব ॥৪৯॥ নাইবা, কোনো

উৎসব উপলক্ষে জন-সমাগম হ'লে তাত নিজৰ সকলো পণ্যসম্বা প্ৰদৰ্শন কৰি প্ৰচুৰ টকা আৰু
সোণ আৰু স্বৰূপে ল'ব আৰু প্ৰত্যেকটো বিক্ৰয় বস্তুৰ মূল্যও (বস্তু খৰিদ্ধাৰে নিয়াৰ অৰ্থাৎ)
গ্ৰহণ কৰিব ॥৫০॥ এই দুয়ো প্ৰকাৰ ধনকে বাতি চ'ব কৰাব ॥৫১॥

অথবা, (কজাৰ শ্বাৰা নিবদ্ধ) সাধনীবেশিনী তিবোতাৰ শ্বাৰা ৰাজপ্ৰেছী কৰ্মচাৰীসকলক
বিমোহিত কৰাই সেই তিবোতাসকলৰ দ্বাৰতে কৰ্মচাৰীসকলক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি ভেঙলোকৰ
সকলো সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত কৰিব॥৫২॥

বাজমোহী কর্মচারীর পরিয়ালে পরিয়ালে কাজিয়া হ'লে বিষপ্রয়োগকাৰী গদুপত্বে গৈ।
(এক পক্ষক) বিষ খ'রাব ॥৫৩॥ সেই অপরাধত আন পক্ষক সম্পাদিতপৰা বঞ্চিত কৰিব ॥৫৪॥

অথবা, মৃত্যু-দণ্ডপ্রাপ্ত কোনো লোকে (বজ্রাব নিয়োগত) বাজ্রদ্রোহী লোকের ওচরলৈ গৈ
বিশ্বাসযোগ্য অজুহাত দেখুৱাই পণ্যদ্রব্য, নিক্ষেপ ৰখা টকা, ধাবলৈ দিয়া ধন বা পৈতৃক
সম্পত্তি খুজিব ॥৫৫॥ অথবা, সেই লোকজনে বাজ্রদ্রোহীক দাস বুলি সম্বোধন কৰিব, তেওঁৰ
পত্নী, বোৱাৰী বা ছোৱালীক দাসী বা ভাৰ্য্য বুলি সম্বোধন কৰিব ॥৫৬॥ বাজ্রদ্রোহীৰ ঘৰৰ
দুৱাৰ-মুখত শুই থকা অৱস্থাত, অথবা আন ঠাইত থকা অৱস্থাত এই লোকজনক গদ্য-
ষাভকৈ হত্যা কৰি প্ৰচাৰ কৰিব—‘এই অৰ্থলোভী লোকজন নিহত হ’ল।’ ॥৫৭॥ সেই
অপৰাধতে আন লোকৰ (অৰ্থাৎ বাজ্রদ্রোহী লোকজনৰ) সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত কৰিব ॥৫৮॥

অথবা, সিদ্ধপদ্মবংশী গদ্যস্থলে বাজঘোষী লোকজনক যাদুবিদ্যাবে প্রজ্ঞাভিত কৰি ক'ব—মই অক্ষয় ধন লাভ কৰিব পৰা, বাজ-কাৰেণ্ডৰ দূৰাৰ খুঁজিব পৰা, ভিঘোতাৰ জয়ল জয় কৰিব পৰা, শত্ৰুৰ বেমাৰ সৃষ্টি কৰিব পৰা, দীৰ্ঘজীৱন অথবা গুণ লাভ কৰিব পৰা যাদুত্ৰিয়া জনো ।' ১৫৯। তেওঁ যদি এই ক্ৰিয়া কৰাত সন্মতি দিয়ে তেতিয়া ৰাতি কোনো হালিৰঙা তেওঁৰ হস্তৱাই প্ৰচুৰ মদ, মাংস আৰু গম্ভদ্রব্যৰ উপহাৰ দিয়াৰ ১৬০। কোনো ঘৰৰ মাল্যহৰ অঙ্গণ বা শিশুৰ মৃতদেহ পৰি থকা ঠাইত আগৰে পদাতি থকা এটা (জাল) টকা দেখুৱাই ক'ব—'যৰ ক্ষয় পৰিমাণ ধন ।' ১৬১। 'প্ৰচুৰ টকা পাবলৈ হ'লে আকৌ উপহাৰ দিব লাগিব, সেই কাৰণে কাইলৈ তুমি এই টকাটোৰে বেছি পৰিমাণৰ উপহাৰ কিনিবা ।' ১৬৩। সেই টকাটোৰে উপহাৰ কিনিবলৈ যাওঁতে তেওঁক গ্ৰেস্তাৰ কৰিব ১৬৩।

[illegible]

অতঃপৰ, বহুপ্ৰৱাহী শ্বেতকঙ্কণৰ দ্বাৰত বজাৰ প্ৰৱেশৰে চাকৰ সাজি থাকি, স্তেইকিং কেতনৰ টকাৰ লগত জাল টকা মিহলাই (বজাক) দেখুৱাব ৯৬৬৪

[illegible]

বাক্সদোহাঁৰ দৰৰ ওচৰতে থকা কোনো গুপ্তচৰে বাক্সদোহাঁৰ দৰত হেৰুৱোৱা পৰিমাণক-
স্বাক্ষৰী পদ-পূৰ্ণা প্ৰতি বাৰি নকৰাৰীক সন্দেহ হওঁকহে সন্দেহ এই প্ৰকাৰী প্ৰকৃত প্ৰমাণ দাখিল
তাৰ উল্লেখ কৰাও কৰিব লাগিব।

বজাই বাজদ্রোহী আব্দ অধাৰ্মিক লোকৰ প্ৰতিহে এনেকুৱা আচৰণ কৰিব, আন লোকৰ প্ৰতি নহয়॥৬৯॥

ফলৰ বাগিচাবপৰা পকা ফল গ্ৰহণ কৰাৰ দৰে বজায়ো বাজাবপৰা পৰিণত ফলহে গ্ৰহণ কৰিব; নিজৰ ধৰ্মসেব আগত্কা থকা কাৰণে প্ৰজাক বিদ্রোহী কৰি তুলিব পৰা কেচা ফল বজাই বৰ্জন কৰিব॥৭০॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “যোগবৃত্ত” নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বাজ-কোষৰ প্ৰথমসম্বন্ধ-সাধন” নামৰ দ্বিতীয় (আবিস্তাৰপৰা ৯২তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

তৃতীয় অধ্যায়

৯১তম প্ৰকৰণ : বাজ-কৰ্মচাৰীৰ বেতন

বজাই দৰ্গ-বিক্ষিত নগৰ আব্দ গাৱঁৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি মূঠ আয়ৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ কৰ্মচাৰীৰ বেতনত খৰচ কৰিব, অথবা এনে পৰিমাণে বেতন দিব যাৰ ম্বাৰা কাম চলি থাকে॥১॥ আৱ-শৰীৰৰ ওপৰত তেওঁ চকু ৰাখিব, ধৰ্মকাৰ্য আব্দ অৰ্থলাভৰ উপায়বোৰৰ বাধা সৃষ্টি নকৰিব॥২॥

ঋষিক, আচাৰ্য, মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি, বদ্রবাজ, বাজমাতা আব্দ বাজমহিষী—এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকে (বছৰি) আঠচাল্লিশ হেজাৰ পণকৈ পাব॥৩॥ এইখিনি বেতন পালে তেওঁলোক (ঋতুৰ) প্ৰবেচনাৰ বলৱতী হোৱাৰ বা বিদ্রোহী হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাথাকে॥৪॥

বাজপ্ৰাসাদৰ প্ৰধান ম্বাৰপাল, প্ৰধান অন্তঃপুৰবৰকক, প্ৰশাস্তা, সমাহৰ্তা আব্দ সংনিধাতা (স্ত্ৰীবাৰ অধিকাৰ)—এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকে (বছৰ) চৌবিশ হেজাৰ পণ পাব॥৫॥ এই পৰিমাণৰ বেতনৰ ম্বাৰা তেওঁলোক কৰ্মদক্ষ হয়॥৬॥

বাজকৌৱৰ, বাজকৌৱৰসকলৰ মাতৃসকল, সেনানায়ক, নগৰৰ প্ৰধান ন্যায়পাল, কাৰখানাৰ অধ্যক্ষ, মন্ত্ৰী-পৰিষদ, ৰাষ্ট্ৰপাল আব্দ অন্তপাল (সীমাস্তৰ মধ্য পদাধিকাৰী)—এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকে (বছৰি) বাৰ হেজাৰ পণ পাব॥৭॥ কাৰণ, এইখিনি বেতন পালে তেওঁলোকে বজাৰ পাৰিষদবৰ্গৰ শক্তি-বৃদ্ধিত সহায় কৰে॥৮॥

প্ৰেৰণীসৈন্যৰ দলপতিসকল, হস্ত্যাবোহী, অশ্বাবোহী আব্দ ৰথাবোহী সৈন্যদলৰ নায়কসকল আব্দ প্ৰদেষ্টাই (মোজিষ্টেট্) (বছৰি) আঠ হেজাৰ পণকৈ পাব॥৯॥ এই পৰিমাণৰ বেতন পালে (তেওঁলোকৰ প্ৰতি) নিজ নিজ দলৰ আনুগত্য অটুট ৰাখিব পাৰিব॥১০॥

পদাতি, অশ্বাবোহী, ৰথী আব্দ হস্ত্যাবোহী সৈন্যৰ অধ্যক্ষসকল আব্দ প্ৰবৰ্মনপাল আব্দ হস্তিবনপালে (বছৰি) চাৰি হেজাৰ পণকৈ পাব॥১৩॥

দৈবজ্ঞ, শকুণ-শাস্ত্ৰবিদ, জ্যোতিষী, পুৰাণ-পাঠক, বখচালক, স্তুতিপাঠক, পুৰোহিতৰ আল-ঈপচানকাৰী আব্দ সকলোবোৰ অধ্যক্ষই (বছৰি) এহেজাৰ পণকৈ পাব॥১৩॥

সমৰ-কুশল পদাতি সৈন্য, হিছাপ-বৰকক, কেৰাণী আব্দ আন আনসকলে (বছৰি) পাঁচ পণকৈ পাব॥১৪॥

অভিনেতাসকলে আট্ট পণকৈ পাব আব্দ এওঁলোকৰ মাজত বিসকল কৰ্মচীকণী (অথবা, বাদ্যবন্ত-নিৰ্মাতা), তেওঁলোকে ইয়াৰ দৃগ্ধ বেতন পাব॥১৫॥

কাৰিকৰ আৰু দিল্লীপীয়ে এশ বিংশ পণ্টক পাৰ ॥১৬॥

চতুৰ্পদ আৰু স্থিৰপদ প্ৰাণীৰ পৰিচাৰক, আল-ধৰা, শূদ্ৰ-ধৰাৰাৰী আৰু পালক আৰু বনুৱাৰ দক্ষাদাৰিলাকে (বহুবি) বাঠি পণ্টক পাৰ; আৰুৰ তত্ত্বাৱধানত থকা আৰোহী, ডকাইত আৰু পৰ্বত কাটোতা আৰু সকলো শূদ্ৰ-ধৰাৰাৰীয়ে এই বেতনকে পাৰ ॥১৭॥

আচাৰ্য আৰু বিশ্বান লোকসকলে যোগাতা অনুসৰি পাঁচ শবপৰা এহেজাৰ পণৰ ভিতৰত বেতন লাভ কৰিব ॥১৮॥

মধ্যম শ্ৰেণীৰ দূতে প্ৰতি যোজন পথ অতিক্ৰম কৰাৰ কাৰণে দহ পণ্টক পাৰ; দহ যোজনৰ ওপৰত এশ যোজন পৰ্যন্ত গলে বেতনৰ নিৰ্বিধ ইয়াৰ দৃগুণ হ'ব ॥১৯॥

ৰাজসুয় আদি যজ্ঞত একে সমান বিশ্বান ঋত্বিকসকলৰ বেতনৰ তিনি গুণ বেতন অধৰুৱাৰে পাৰ ॥২০॥

বজাৰ সাৰথিয়ে এহেজাৰ পণ পাৰ ॥২১॥

কাৰ্পটিক, উদাস্থিত (সম্মাস গ্ৰহণ কৰি পৰিত্যাগ কৰা লোক) আৰু গৃহী, বেপাৰী আৰু তপস্বীবেশী গুৰুতচৰক (বহুবি) এহেজাৰ পণ বেতন দিব ॥২২॥

ধোৰা, নাগিত, আদি গাৱঁৰ ৰাজহুৱা ভূতা, সত্ৰী নামক গুৰুতচৰ, গুৰুতছাতক, বিষ-প্ৰয়োগকাৰী আৰু ভিক্ষুগণীয়ে (বহুবি) পাঁচ শ পণ্টক পাৰ ॥২৩॥

চোৰাংচোৱাগিৰি কৰি ঘৰি ফুৰা লোকে আঢ়ৈ শ পণ বেতন পাৰ, অথবা তেওঁলোকৰ পৰিগ্ৰহ অনুসৰি বৰ্ধিত বেতন পাৰ ॥২৪॥

এশ আৰু এহেজাৰ সৈন্যৰ দলবোৰৰ অধ্যক্ষসকলে (সৈন্যসকলৰ) খাদ্য আৰু বেতন বিভাগ কৰি দিব, তেওঁলোকক প্ৰশিক্ষণ দিব আৰু খান খান কৰিব ॥২৫॥ ৰাজ-সম্পত্তি, নগৰ আৰু গাৱঁৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ (দায়িত্বত থকা সৈন্যদল) খান খান কৰি দিব নালাগে ॥২৬॥ সেই সৈন্যৰ দলবোৰৰ ওপৰত স্থায়ী আৰু কেইবাজনো অধিপতি থাকিব ॥২৭॥

বজাৰ চাকৰি কৰি থকা অৱস্থাতে কাৰোবাৰ মৃত্যু ঘটিলে তেওঁৰ ভাৰ্য্যা আৰু পুত্ৰবিলাকে খাদ্য আৰু বেতন পাৰ ॥২৮॥ মৃত কৰ্মচাৰীসকলৰ (পোষা) নাৰালক, বৃদ্ধ আৰু বৃদ্ধ লোকক বজাই সহায় কৰিব ॥২৯॥ এওঁলোকৰ প্ৰেতকাৰ্য, বোগীৰ চিকিৎসা, জন্মোৎসৱ আদিত বজাই টকা-পইছা দিব আৰু সম্মান দািচিব ॥৩০॥

ৰাজ-ভাৰালত কৰ্ম পৰিমাণৰ ধন থাকিলে বজাই বনজ সম্পদ, গৰু-ম'হ, খেতি-মটি আৰু অলপ টকা দিব ॥৩১॥ যদি তেওঁ নতুন মাটি দি মানুহ বহুৱাবলৈ ওলায়, তেতিয়া কেৱল টকাকে দিব; গাৱঁৰ ভিতৰত হোৱা আদান-প্ৰদান স্থিৰ অৱস্থাত ৰখাৰ অৰ্থে গাওঁ দান কৰিব নালাগে ॥৩২॥

এইদৰে দক্ষতা আৰু কৰ্ম অনুসৰি স্থায়ী আৰু অস্থায়ী কৰ্মচাৰীসকলৰ খাদ্য আৰু বেতনৰ পৰিমাণৰ কম-বোছি কৰিব ॥৩৩॥

বহুবি বাঠি পণ বেতন পোৱা এজন ভূতাৰ কাৰণে এক আঢ়ৈ (এক দ্ৰোণৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ) নিৰ্ধাৰিত কৰি বেতনৰ নগদ টকাৰ অনুপাতে খাদ্যৰ পৰিমাণ স্থিৰ কৰিব ॥৩৪॥

পদাতি, অশ্বাৰোহী, হস্ত্যাৰোহী আৰু বখী সৈন্যবাহিনীয়ে (অশ্বাৰোহী, পুৰ্ণিমা আদি) সন্ধিৰ দিনত বাহিৰে প্ৰতিদিনে সুৰ্যোদয় হোৱাত (দলবৰ) বাহিৰত (নিজৰ নিজৰ সামৰিক) কোঁশল অভ্যাস কৰিব ॥৩৫॥ বজাই তেওঁলোকৰ ওপৰত সত্যতে চকু বাখিব আৰু বনাই তেওঁলোকৰ সামৰিক কলা-কৌশল পৰিদৰ্শন কৰিব ॥৩৬॥

বজাৰ নামৰ মোহৰ যথা অস্ত-শস্ত্ৰ আৰু কবচবোৰ (আৱুধাগাবৰ অধ্যক্ষই) অৱদ্বাৰণাত সন্মুখাই থকিলে দিব ॥৩৭॥

(বজাৰ) মোহৰ থকা অনুদ্রুতি-পত্ৰ থকাসকলত বাহিৰে আন যান্দ্ৰুহে অস্ত্ৰ নোলোৱাকৈ বিচৰণ কৰিব ॥৩৮॥ (অস্ত্ৰ আৰু কবচ) হেৰুৱালে বা নষ্ট কৰিলে তাৰ দণ্ডগ্ৰন্থ দ্বন্দ্ব দিব লাগিব ॥৩৯॥ (আৱুধাগাবৰ অধ্যক্ষই) নষ্ট হৈ যোৱা অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ হিছাপ ৰাখিব ॥৪০॥

অস্তপালসকলে বেপাৰীৰ দলৰ অস্ত্ৰ আৰু কবচবোৰ গ্ৰহণ কৰিব, অথবা তাৰ ওপৰত মোহৰ মাৰি এৰি দিব ॥৪১॥

অথবা, বজাই বৃদ্ধ-যাত্ৰাৰ সিংহাস্ত কৰিলে সৈন্যবাহিনী প্ৰস্তুত কৰিব ॥৪২॥ ভেটিয়া বণিকবেশী গুপ্তচৰে যাত্ৰাৰ সময়ত সৈন্যসকলক, (বৃদ্ধৰ) পিছত দণ্ডগ্ৰন্থ ওভোতাৰ দিয়া বন্দনস্তত, সকলো পণ্য-সামগ্ৰী দিব ॥৪৩॥ এইদৰে বজাৰ পণ্য-সামগ্ৰীৰ গোপন বিক্ৰী আৰু লগতে সৈন্যসকলক দিয়া বেতনৰো প্ৰত্যৰ্পণ সাধিত হয় ॥৪৪॥

এইদৰে আৱ-বায়লৈ চকু ৰাখিলে অৰ্থৰ নাটনি আৰু সৈন্যৰ নাটনি অনুভৱ কৰিব লগীয়া নহয় ॥৪৫॥

খাদ্য আৰু বেতনৰ বিবিধ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা ইয়াতে শেষ হ'ল ॥৪৬॥

সদ্রী, বেষ্যা, কাৰিকৰ, অভিনেতা আৰু পুৰণি সৈনিকসকলে যন্ত্ৰ-সহকাৰে সৈনিকসকলৰ অনুৰাগ-বিৰাগৰ বিষয়ে জানি ল'ব ॥৪৭॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “যোগবৃত্ত” নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ৰাজ-কৰ্মচাৰীৰ বেতন” নামৰ তৃতীয় (আখ্যাতীৰ্ণপৰা ১০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

চতুৰ্থ অধ্যায়

১২তম প্ৰকৰণ : বজাৰ অনুজীৱীৰ (উপযুক্ত) আচৰণ

লোক-ব্যৱহাৰ জনা লোকে বজাৰ প্ৰৱেশাত আৰু হিতৈষী লোকৰ যোগেদি আত্ম-সম্পদবৃত্ত (৬।১।৩-৬ চাওক) আৰু অমাত্য আদি দ্বন্দ্ব-সম্পদবৃত্ত (৬।১।৮-১১ চাওক) বজাক আশ্ৰয় কৰিব লাগে ॥১॥ অথবা, বজা দ্বন্দ্ব-সম্পদহীন হ'লেও যদি তেওঁ ভাবে—‘মই যদিও বজাক সেৱা কৰিবলৈ ইচ্ছুক বজাও সেইদৰে প্ৰতিফল দিবলৈ ইচ্ছুক আৰু আভিৰামিক গুণ (৬।১।৩ চাওক) থকা, তেনেহ'লে সেই বজাক আশ্ৰয় কৰিব; কিন্তু আত্মসম্পদহীন বজাক কৌতুহল আশ্ৰয় নকৰিব ॥২॥ কাৰণ, আত্মসম্পদহীন বজা নীতিশাস্ত্ৰৰ প্ৰতি বিৰাগবশতঃ নাইবা অহিত-কৰ লোকৰ সঙ্গ লোৱা কাৰণে অতুল ৰাজ-ঐশ্বৰ্যৰ ওচৰলৈ হৈও বিমুগ্ধ হয় ॥৩॥’

আত্মসম্পদবৃত্ত বজাৰ সাক্ষাৎ-লাভৰ সুযোগ পালেই অনুজীৱীয়ে নিজৰ (ৰাজনীতি) শাস্ত্ৰ-জ্ঞানৰ পাকৈয় দিব ॥৪॥ কাৰণ, (শাস্ত্ৰ) লগত তেওঁৰ মত অবিৰোধী হ'লে তেওঁ কামত স্থায়ীভাৱে নিবদ্ধ হ'ব পাৰিব ॥৫॥ কোনো বুদ্ধিশাল্য কাৰ্যৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে অনু-জীৱীয়ে বজাৰ সভাসদসকলে উত্তৰ নকৰি বিজ্ঞৰ দৰে বক্তব্য আৰু ভৱিষ্যত উত্তৰ কলমে উপযোগী ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ লগত সম্পত্তি থকা আৰু সম্পাদন কৰিব পৰা কাৰ্য কৰা ক'ব ॥৬॥

যদি বজাই তেওঁৰ কথাত অনুমোদন জনায় তেওঁ বজাক এইদৰে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ কৰিব—

‘আপুনি সাধাৰণ লোকৰ ওচৰত ধৰ্ম আৰু অৰ্থ সম্পৰ্কীয় প্ৰশ্ন কৰিব নোৱাৰিব, শক্তিশালী লোকৰ লগত যাব সম্পৰ্ক আছে তেনে লোকৰ প্ৰতি শাস্তি বিধান কৰিব নোৱাৰিব, নাইবা মোৰ সহযোগীসকলৰ প্ৰতিও কোনো তাৎকালিক দণ্ডবিধান কৰিব নোৱাৰিব; মোৰ দল, জীৱিকা আৰু গোপন কথা নষ্ট নকৰিব আৰু কাম আৰু ক্ৰোধৰ বশৱৰ্তী হৈ আপুনি দণ্ড-বিধান কৰিবলৈ ওলালে মই আকাৰে-ইঙ্গিতে আপোনাক বাৰণ কৰিম’ ৥৭৥

নিষংক্তি পালে অনুমতিৱৰ্ত্তে নিৰ্দিষ্ট ঠাইত প্ৰৱেশ কৰিব; তেওঁ বজাৰপৰা বৰ দূৰতো নহয়, বৰ ওচৰতো নহয় এনেদৰে বজাৰ কাষত আন এখন আসনত বহিব ৥৮৥ (বজাৰ ওচৰত) অনুজীৱীয়ে স্পৰ্ধাবে কথা নক’ব, অমাজিৰ্ত, নিজ চকুৰে নেদেখা, অ বিশ্বাসযোগ্য আৰু অসত্য কথা উচ্চাৰণ নকৰিব, বসিকতাৰ প্ৰসঙ্গ নহ’লে ডাঙৰকৈ নাহাঁহিব আৰু শব্দ হোৱাকৈ বান্ধুতাগ নকৰিব বা ধুই নেপেলাব ৥৯৥ তেওঁ কাৰো লগত গোপন আলাপ নকৰিব, মানুহৰ লগত আলোচনা-প্ৰসঙ্গত দন্দ-হাই নকৰিব, বজাৰ উপযোগী বা ধুন-পেচ মৰা লোকে ব্যৱহাৰ কৰা বা বহুৱাৰ উপযোগী সাজ নিপিন্ধিব, কোনো মণি-মুদ্ৰা বা বিশেষ অনুগ্ৰহ প্ৰকাশো নিবিচাৰিব, এটা চকু বা ঠেঙা সঙ্কুচিত নকৰিব, শ্ৰুতিটো নেদেখুৱাব, কথাৰ মাজত প্ৰতিবন্ধক নজন্মাব, শক্তিশালী লোকৰ লগত সহযোগিতা থকা মানুহৰ বিৰুদ্ধাচৰণ নকৰিব আৰু (অন্তঃপুৰুষ) তিৰোতা, তিৰোতাক (পুৰুষ পুৰুষ) লগ ধৰা পুৰুষ, সীমাস্ত বাজাৰ কটকী, শত্ৰুপক্ষীয় লোক, পৰিত্যক্ত লোক আৰু অন্যান্যকাৰী লোকৰ সঙ্গ লোৱা আৰু এইবিলাকৰ লগত একে উদ্দেশ্য লৈ কাম কৰা আৰু মিলি যোৱা—এইবোৰ বৰ্জন কৰিব ৥১০৥

অনুজীৱীয়ে কালাতিপাত নকৰি বজাৰ স্বাৰ্থৰ অনুকূল কথা প্ৰকাশ কৰিব, নিজৰ স্বাৰ্থৰ কথা বজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আৰু হিতৈষীজনৰ আগত ক’ব, আনৰ স্বাৰ্থৰ কথা উপযুক্ত স্থান আৰু কালত ক’ব আৰু (সদায়) ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ অনুকূল কথা ক’ব ৥১১৥

বজাই সূখিলে অনুজীৱীয়ে প্ৰিয় আৰু হিত কথা ক’ব, অহিত প্ৰিয় কথা নক’ব, অথবা বজা যদি শূন্যবলৈ ইচ্ছুক হয় আৰু তেওঁ অনুমতি দিয়ে গোপনে তেওঁৰ অপ্ৰিয় অথচ হিত কথাও ক’ব ৥১২৥

অথবা, প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিওঁতে শত্ৰু প্ৰভৃতিৰ কথা বৰ্ণনা নকৰি মনে মনে থাকিব; সদৃশক হ’লেও বজাৰ মনৰপৰা বহিষ্কৃত হোৱাসকলক বজাই ভাল নাপায় ৥১৩৥

বিসকলে বজাৰ মন বৃজি চলে, অন্যান্যকাৰী হৈও তেওঁলোক বজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হয়; হাঁহিব লগীয়া কথা হ’লে তাত হাঁহিব, কিছু বৰ ডাঙৰকৈ নাহাঁহিব ৥১৪৥

(বজাই) আনক ভীতিপ্ৰদ কথা ক’লে তেওঁ তাক আনফালে ঘূৰাব, লোকক ভীতিপ্ৰদ কথা নক’ব, নিজক ভেনে কথা ক’লে তেওঁ পৃথিৱীৰ ‘দৰে কমালী হৈ সহ্য কৰিব ৥১৫৥

কাৰণ, জনা লোকে সদায় প্ৰথমে আশ্বৰ্য্যকা কৰিব; কিয়নো বজাৰ চক্ৰবি কৰা লোকৰ অন্তৰ্জ্ঞা জুইব সাজত থকা লোকৰ দৰে বুলি কোৱা হৈছে ৥১৬৥

জন্মে শৰীৰৰ এটা অংশ বা বৰ বোছি সোটেই শৰীৰটো পুৰিব পাৰে;
বজাই ল'ৰা-তিবোতাৰে সৈতে বিনাশ কৰিব পাৰে, অথবা তেওঁ উন্নতিও
সাধিব পাৰে॥১৭॥

কোর্টিলীর অৰ্ধশাস্ত্রৰ “যোগবৃত্ত” নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত ‘অনুজীৱীৰ (উপবৃত্ত) আচৰণ’
নামৰ চতুৰ্থ (আবিস্কাৰপৰা ১৪তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

পঞ্চম অধ্যায়

১৩তম প্ৰকৰণ : পাৰিষদৰ যোগ্য আচৰণ

কোনো কামত নিযুক্ত হ'লে ৰাজকৰ্মচাৰীয়ে খৰচ বাদ দি আয় দেখুৱাব॥১॥ তেওঁ কাম
এটা “এই প্ৰকাৰৰ” বুলি কৈ (দুৰ্গৰ) ভিতৰুৱা বা বাহিৰা (অৰ্থাৎ গাওঁ-সম্পৰ্কীৰ) প্ৰকাশ্য
বা গোপন, জৰুৰী বা ধীৰে-সুস্থিৰে কৰিব পৰা বিধৰ বুলি বিশেষ কৰি দেখুৱাব॥২॥

ৰজা বৈভিলা মৃগয়া, জুৱা, মদ ব্ৰা তিবোতাত আসক্ত থাকে তেতিয়া (মিছা) প্ৰশংসা কৰি
তেওঁৰ মন যোগাৰ নালাগে॥৩॥ তেওঁৰ ওচৰে ওচৰে থাকি বাসনাবপৰা তেওঁক আতিবাই
আনিবলৈ চেষ্টা কৰিব আৰু শত্ৰুৰ প্ৰৰোচনা, প্ৰৰম্পনা আৰু হুলনাবপৰা তেওঁক ৰক্ষা
কৰিব॥৪॥

তেওঁ ৰজাৰ আকাৰ-ইণ্ডিগত লক্ষ্য কৰিব॥৫॥ কাৰণ, জ্ঞানীলোকে তেওঁৰ গোপন যন্ত্ৰণা
লুকাবলৈ ইণ্ডিগত আৰু আকাৰৰ দ্বাৰা ভালপোৱা-বেয়াপোৱা, হৰ্ষ-শোক, দৃঢ়তা-ভয়ৰূপ
যুগল ডাববোৰ ওলট-পালট কৰি দেখুৱায় (অৰ্থাৎ বেয়া পালে ভাল পোৱা যেন দেখুৱায়,
শোক হ'লে হৰ্ষান্বিত যেন দেখুৱায়, ইত্যাদি)॥৬॥

ৰজাই তেওঁক (মন্ত্ৰী প্ৰভৃতিক) দেখিলে সন্তোষ পায়, তেওঁৰ কথাত প্ৰত্যয় যায়, তেওঁক
বহিবলৈ আসন দিয়ে, অকলশৰে দেখা কৰিবলৈ দিয়ে, সন্দেহ কৰিব লগীয়া বিষয়তো বোঁহি
সন্দেহ নকৰে, তেওঁ কথা ক'লে ৰং পায়, কোনো কথা আনক জনাব লগীয়া হ'লে তেওঁক
সোধে, তেওঁ কোৱা হিতকৰ কথা (অপ্ৰিয় হ'লেও) সহ্য কৰে, হাঁহিমুখে কামৰ নিৰ্দেশ দিয়ে,
হাতেৰে তেওঁক স্পৰ্শ কৰে, প্ৰশংসনীয় বিষয়ত তেওঁক বিদ্ৰূপ নকৰে, অনুপস্থিতিত তেওঁৰ
গুণৰ কথা কয়, ভোজনৰ সময়ত তেওঁক স্মৰণ কৰে, তেওঁক লগত লৈ ফুৰিবলৈ যায়, বিপদত
তেওঁক সহায় কৰে তেওঁৰ অনুগতসকলক সন্মান কৰে, তেওঁৰ আগত গোপন কথা কয়,
তেওঁৰ সন্মান বৃদ্ধি কৰে, তেওঁৰ সা-সুবিধা কৰি দিয়ে, বিপদ নিৰাৰণ কৰে—এইবোৰবপৰা
(ৰজা অমাত্য আদিৰ ওপৰত) সম্ভূষ্ট হোৱা বুলি বুজিব পাৰি॥৭॥

ইয়াৰে ওলোটোটো অসম্ভূষ্ট হোৱাৰ চিন; তাৰ উপৰিও (আৰু কিছুমান অস্ভূষ্টৰ চিনৰ
কথা) ক'ম॥৮॥ তেওঁক দেখিলে খং উঠা, তেওঁৰ কথা নুশুনো বা কথাত বাধা দিয়া, তেওঁক
বহিবলৈ আসন নিদিয়া আৰু তেওঁৰ ফালে নোচোৱা, চেহেৰা আৰু শ্ৰান্তৰ পৰিৱৰ্তন ঘটো,
এটা চকু, এটা শ্ৰু আৰু এটা ঠোঁট কোঁচ খোৱা, অকৰণত স্বাম ওলোৱা, হৃদ্‌কিৱাহ কঢ়া আৰু
মিচিকিয়াই হ'হা, (তেওঁক বাদ দি) আনৰ লগত ব্ৰল্লণা কৰা, হঠাতে গুচি যোৱা, আনৰ প্ৰীতি
সাধন কৰা, মাটি আঁচোবা, গা খজুওৱা, আমক (তেওঁৰ বিশ্বাস) উত্তৰী দিয়া, তেওঁৰ বিদ্যা,
জাতি আৰু দেশৰ নিন্দা কৰা, একে দোষত দোষী আনৰ নিন্দা কৰা, প্ৰত্যেকটো দোষৰে নিন্দা

কৰা, তেওঁৰ বিবদ্ধবাদীসকলৰ প্ৰশংসা কৰা, তেওঁ কৰা ভাল কামৰ প্ৰতি আওকাণ কৰা, বোৱা কামৰ উল্লেখ কৰা, পিছৰ ফালে (অৰ্থাৎ মন্ত্ৰী প্ৰভৃতিৰ মূখলৈ নাচাই) চোৱা, সম্পূৰ্ণভাৱে অৱজ্ঞা কৰা, তেওঁৰ আগত মিছা কথা কোৱা আৰু বজাৰ লগত খনাই দেখা-সাক্ষাৎ কৰা লোকসকলৰ তেওঁৰ প্ৰতি ভিন্ন আচৰণ ॥১॥

তেওঁ আনকি মানৱেতৰ প্ৰাণীৰো ব্যৱহাৰৰ প্ৰভেদ লক্ষ্য কৰিব ॥১০॥ ‘এই লোকজনে ওখ ঠাইৰপৰা পানী চিটুৱাইছে’—এই কথাতে কাত্যায়নে (বজাৰ চাৰ্কাৰি এৰি দি) গঢ়িচি গৈছিল; ‘ক্ৰোণ্ড পক্ষী বাওঁফালেদি গৈছে’—ইয়াকে দেখি কণিষ্ক ডাৰম্বাজে (বজাৰ চাৰ্কাৰি এৰি দি) গঢ়িচি গৈছিল; ‘কি! বন?’ ইয়াকে ভাবি দীৰ্ঘ চাবায়ণ গঢ়িচি গৈছিল; ‘কাপোৰখন চেঁচা’ ইয়াকে ভাবি ষোটেমুখ গঢ়িচি গৈছিল; ‘হাতীয়ে পানী চিটুৱাইছে’—ইয়াকে দেখি কিজঙ্ক গঢ়িচি গৈছিল; ‘বথ আৰু ঘোঁৰাক প্ৰশংসা কৰিছে’—ইয়াকে শুনি পিশুন গঢ়িচি গৈছিল; কুকুৰৰ ভুকনি শুনি পিশুনৰ পদভেক গঢ়িচি গৈছিল ॥১১॥

টকা-পইচা আৰু সম্মান—দুৱোটাৰেপৰা বণ্ডিত হ’লে বজাক পৰিত্যাগ কৰিব ॥১২॥ অথবা, বজাৰ চৰিত্ৰ আৰু নিজৰ দোষৰ কথা উপলব্ধি কৰি তেওঁ প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥১৩॥ অথবা, তেওঁ বজাৰ সমীপবৰ্তী কোনো মিথ-বজাৰ আশ্ৰয় ল’ব ॥১৪॥

আৰু তাতে থাকি বদ্ধবৰ্গৰ বোগেদি নিজৰ দোষ ফালন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব; তাৰ পিছত বজা জীয়াই থাকোঁতে বা তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত আকৌ উলটি আহিব ॥১৫॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “যোগবৃত্ত” নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “পাৰিষদৰ যোগ্য আচৰণ” নামৰ পঞ্চম (আবলম্ব্যবপৰা ১৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

ষষ্ঠ অধ্যায়

১৪তম প্ৰকৰণ: ৰাজ্যৰ নিবন্ধবৃত্ত

১৫তম প্ৰকৰণ: প্ৰভুশক্তিৰ অৰিহনবৃত্ত

বজাৰ বিপদ উপস্থিত হ’লে মন্ত্ৰীয়ে এইদৰে তাৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব ॥১॥

বজাৰ মৃত্যুৰ আশংকা উপস্থিত হোৱাৰ আগতে তেওঁ বজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আৰু হিতৈষী-সকলৰ সম্বৰ্ণসক্ৰমে “ৰজা দেশৰ উপদ্রৱনাশক, শত্ৰুনাশক, আৰুদৰ্থক বা গৃহলাভকাৰক কৰ্মৰ

টীকাবসকলৰ মতে বাগিচাৰ কোনো সালীয়ে বেছি ওপৰৰপৰা পানী ছটিওৱাত মন্ত্ৰী কাত্যায়নৰ গা ভিত্তে; মানৱীৰ এই আচৰণত তেওঁৰ প্ৰতি কজন বিদ্ৰূপ মসোঁতাৰ প্ৰতিবলিত হোৱা বুলি ভাবি কাত্যায়ন গঢ়ি যায়।

মহাজবতৰ শাস্তি-পৰ্বৰ ১০৮তম অব্যায়ত কণিষ্ক ডাৰম্বাজৰ বাস্তৱনৈতিক মতামত ব্যক্ত কৰা হৈছে।

এইজন ডাৰম্বাজেই অন্তৰ্ভুক্ত “অৰ্থশাস্ত্ৰ”ত থকাই উল্লেখ কৰা বাস্তৱনৈতিক-শাস্তিকাৰ ডাৰম্বাজ।

কোনো কোনো টীকাবসকলৰ মতে বজাৰ দীৰ্ঘ চাবায়ণটো মৃত্যুৰে আৰুত বান্ধা থকা পৰিৱৰ্তিত; ইয়াৰ প্ৰাণ চাবায়ণে বজাৰ জনৰ জন্ম ধৰিলে পাবিছিল।

পৰম কপোৰৰ লগা অৱশ্যত তেঁও কপোৰৰ দিৱ্যটো অৱজ্ঞান চিন।

বথ আৰু ঘোঁৰাৰ প্ৰশংসাৰ প্ৰাণীৰ প্ৰশংসাকৰণে বজাৰ পিশুনৰ সৈন্যৰ ব্যৱস্থা হৈছে। বজাৰৰ মন্ত্ৰীক বজা মৃত্যুৰ পিছত বজাৰ এজন মন্ত্ৰীক বজাৰ পোৱা যায়। কোঁটিলীয়ে প্ৰাচীন অৰ্থশাস্ত্ৰকৰ হিছাপে পিশুনৰ নাম বজাৰ বজাৰ উল্লেখ কৰিছে।

অনুষ্ঠানত ব্যস্ত আছে” বুলি ভুৱা দি এমাহ বা দুমাহৰ মূৰে মূৰে বাজদৰ্শনৰ ব্যৱস্থা কৰিব॥২॥ তেওঁ বজাৰ সাদৃশ্য থকা এজন লোকক, বস্তুৰ আকৃতি ভালকৈ চিনিব নোৱাৰা সময়ত (অৰ্থাৎ) (সম্ভিৱ) প্ৰজাবৰ্গক আৰু মিত্ৰৰাজ্য আৰু শত্ৰুৰাজ্যৰ দূতসকলক দেখুৱাব॥৩॥ সেই বাজদৰ্শন পদ্বৰ্জনে মন্ত্ৰীৰ মূৰেদিৱে তেওঁলোকৰ লগত যথোচিত সম্প্ৰাধন কৰিব॥৪॥ প্ৰধান স্ৱাৰপাল আৰু প্ৰধান অন্তঃপদ্ব-বন্ধকৰ হতুৱাই আগতে উল্লেখ কৰা মতে (১।১১) বজাৰ দৈনন্দিন কৰ্মসমূহ কৰাব॥৫॥ অনায়াসকাৰীৰ প্ৰতি বজাৰ সন্তোষ হোৱাকৈ অসম্মান না অনুগ্ৰহ দেখুৱাব আৰু উপকাৰীৰ প্ৰতি কেৱল অনুগ্ৰহকে দেখুৱাব॥৬॥

(মন্ত্ৰীয়ে) দুৰ্গ আৰু সীমান্তত থকা বজাৰ ধন আৰু সেনা বিশ্বাসী লোকৰ তত্ত্বাৱধানত একাধিত কৰিব আৰু কোনো অজুহাত দেখুৱাই বাজপৰিয়ালৰ লোকসকলক বাজকুমাৰসকলক আৰু মৃত্যু বিষয়াসকলকো একে ঠাইত গোটে খুৱাব॥৭॥ অথবা, দুৰ্গ বা বনৰ মৃত্যু বিষয়াৰ লগত যদি দলভুক্ত লোক থাকে আৰু তেওঁ বজাৰ বিপক্ষে থিয় দিয়ে, তেওঁক হাত কৰাব॥৮॥ অথবা, তেওঁক বহু বিপদসম্মুল মৃত্যুযাৱা কৰিবলৈ পঠিয়াব, নাইবা কোনো মিত্ৰৰ ঘৰলৈ পঠিয়াব॥৯॥

যি সামন্ত বজাৰপৰা তেওঁ বিপদ আশংকা কৰে তেওঁক উৎসৱ, বিবাহ, হাতী-চিকাৰ, ঘোঁৰা-বিক্ৰী অথবা ভূমি-দানৰ ছল কৰি অথবা তেওঁৰ নিজৰ মিত্ৰৰ যোগেদি তেওঁক হাতৰ মূঠিলৈ আনিব॥১০॥ তাৰ পিছত কেতিয়াও বিচ্ছেদ হ'ব নোৱৰাকৈ সন্ধি স্থাপন কৰিব॥১১॥ অথবা, তেওঁ সেই সামন্ত বজাজনৰ লগত অৰণ্য-অঞ্চলৰ চৰ্চাবৰ বা শত্ৰুপক্ষৰ বিবাদ সৃষ্টি কৰিব॥১২॥ অথবা, তেওঁ সেই (সামন্তৰ) বংশৰ কোনোবা লোকক বা অপ্ৰীতি-ভাজন হোৱা কোনো বাজকুমাৰক তেওঁৰ (সামন্তৰ) ৰাজ্যৰ এটা অংশ দিব বুলি কৈ হাত কৰিব॥১৩॥

অথবা, (সামন্ত) বজাৰ বংশৰ লোক, বাজকুমাৰ আৰু মৃত্যু বিষয়াসকলৰ সম্বৰ্ধন লাভ কৰি তেওঁ এজন বাজকুমাৰক ইতিমধ্যেই ৰাজপাটত বহুওৱা যেন দেখুৱাব॥১৪॥

অথবা, '(গোপন) দৰ্ভাৱধানৰ ব্যৱস্থা'—এই প্ৰকৰণত উল্লেখ কৰা ধৰণে তেওঁ ৰাজ্যৰ শত্ৰু নিৰ্মূল কৰি শাসন প্ৰৱৰ্ত্তাব॥১৫॥

যদি কোনো মৃত্যু বিষয়া বা সামন্ত বজাসকলৰ কোনোজনে (বজাৰ বিৰুদ্ধে) বিদ্ৰোহ কৰে, তেওঁক 'আহক, আপোনাৰ ৰজা পাতিম'—এই বুলি মাতি আনি হত্যা কৰাব॥১৬॥ অথবা, 'বিপদৰ প্ৰতিকাৰ'—এই প্ৰকৰণত (১।১৫) নিৰ্দেশ কৰা মতে কাৰ্য সাধন কৰিব॥১৭॥

অথবা, ক্ৰমে বহুৰাজ্যৰ ওপৰত ৰাজ্যৰ ভাৰ অৰ্পণ কৰি বজাৰ মৃত্যুৰ বাতৰি প্ৰচাৰ কৰিব॥১৮॥

শত্ৰুৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত বজাৰ মৃত্যু ঘটিলে শত্ৰুৰ্বেশী মিত্ৰৰ স্ৱাৰা সেই শত্ৰুৰ লগত সন্ধি স্থাপন কৰাই গুচি আহিব॥১৯॥ অথবা, সামন্ত বজাসকলৰ এজনক শত্ৰু (কিছিত) দুৰ্গত স্থাপন কৰি গুচি আহিব॥২০॥ অথবা, (শত্ৰুৰাজ্যৰ) দুৰ্গত বাজকুমাৰক অজীৱিত কৰি শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে সৈন্য সমবেত কৰিব॥২১॥ অথবা, শত্ৰুৱে যদি আক্ৰমণ কৰে, 'বিপদৰ প্ৰতিকাৰ'—এই প্ৰকৰণত (১।১৫) নিৰ্দেশ কৰা মতে প্ৰতিকাৰ কৰিব॥২২॥

কৌটিল্যই কয়—'এইদৰে ক্ৰমীয়ে প্ৰভুশক্তিৰ অবিচ্ছিন্নতা ৰক্ষা কৰিব'॥২৩॥

ভাৰস্বাজে কয়—'এইদৰে নহয়'॥২৪॥ 'ৰজা যাবলৈ ওলালে' ক্ৰমীয়ে 'ৰাজ-পৰিয়ালৰ লোকসমূহ, কুমাৰসকল আৰু মৃত্যু বিষয়াসকলৰ পক্ষপৰৰ মাজত বা (জান) মৃত্যু বিষয়া-

সকলৰ লগত বৃদ্ধ লগাই দিব ॥২৫॥ যিহে বৃদ্ধ কৰে তেওঁক প্ৰজা-বিকোভ সৃষ্টি কৰি হত্যা কৰাব ॥২৬॥ অথবা, ৰাজ-পৰিৱালৰ লোক, ৰাজকুমাৰ আৰু মূখ্যবিষয়াসকলক গোপন দণ্ড-বিধানৰ স্ৰাবা নিৰ্মূল কৰি নিজে দাজ্যভাৱ গ্ৰহণ কৰিব ॥২৭॥ ক্ৰাণ, ৰাজ্যৰ কাৰণে পিতাই পুত্ৰৰ আৰু পুত্ৰই পিতৃৰ লগত বৃদ্ধ কৰে; তেনে অৱস্থাত ৰাজ্যৰ একমাত্ৰ ধৰণী মন্ত্ৰীৰ কথা নক'লেও হ'ব ॥২৮॥ নিজে আহি হাতত উঠা এই ৰাজ্য তেওঁ উপেক্ষা কৰিব নালাগে ॥২৯॥ এটা লোকপ্ৰবাদ আছে যে কোনো ভিবোতা (কামাভিলাষিনী হৈ) নিজে উপস্থিত হ'লে যি পুৰুষে তেওঁক ত্যাগ কৰে, তেওঁ তেওঁক অভিশাপ দিয়ে ॥৩০॥

সুযোগৰ অপেক্ষা কৰি থকা লোকৰ ওচৰলৈ সময় এবাৰহে আহে;
কিন্তু কাম কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিলেও সেই সময় সেইজন লোকৰ ওচৰত
আকৌ আহি উপস্থিত নহয় ॥৩১॥

কৌটিল্যই কয়—এই কথাই প্ৰজা-বিপ্লৱ মাতি আনে, ই ধৰ্মবিগৰ্হিত আৰু কলহো কোনো নিশ্চয়তা নাই ॥৩২॥ মন্ত্ৰীয়ে আত্মগুণসম্পন্ন কোনো ৰাজপুত্ৰক ৰাজ্যত থাকিব ॥৩৩॥ আত্ম-গুণসম্পন্ন ৰাজপুত্ৰ বিচাৰি নাপালে মন্ত্ৰীয়ে (মুগয়া, জুৱা আদি) ব্যসনত অনাসক্ত কোনো ৰাজকুমাৰ, কোনো ৰাজকুমাৰী বা কোনো গৰ্ভৱতী ৰাণীক সম্মুখত ৰাখি মূখ্য বিষয়াসকলক গোট খুৱাই ক'ব—‘এওঁ আপোনালোকৰ ওচৰত ন্যাসস্বৰূপ; এওঁৰ পিতৃৰ ফালে আপোনালোকে লক্ষ্য কৰক আৰু নিজৰ নিজৰ সাধুতা আৰু আভিজাত্যলৈ লক্ষ্য কৰক; এওঁ মাত্ৰ পতাকা-স্বৰূপ হৈ থাকিব, (ৰাজ্যৰ) প্ৰকৃত প্ৰভু হ'ব আপোনালোকেই; (আন) কি কৰিব পাৰি কওক?’ ॥৩৪॥ মন্ত্ৰীয়ে এইদৰে ক'লে গুপ্তচৰসকলে ক'ব—‘আপনি যাৰ পৰিচালক সেই জন বজাত বাহিৰে আন কোনে চতুৰণক বন্ধা কৰিব পাৰিব?’ ॥৩৫॥ ‘সেয়ে হ'ব’ বুলি কৈ মন্ত্ৰীয়ে ৰাজকুমাৰ, ৰাজকুমাৰী অথবা গৰ্ভৱতী ৰাণীক ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত কৰি জ্ঞাত-বন্দুসকলৰ লগত আৰু মিত্ৰৰাজ্য আৰু শত্ৰুৰাজ্যৰ দূতসকলৰ লগত তেওঁক পৰিচিত কৰাই দিব ॥৩৬॥

মন্ত্ৰী আৰু সৈন্যসকলৰ খাদ্য আৰু বেতনৰ পৰিমাণ বঢ়াব আৰু ক'ব—‘এওঁ (এই ৰাজ-কুমাৰ) ডাঙৰ হ'লে আৰু বঢ়াব’ ॥৩৭॥ এইদৰে দুৰ্গ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মূখ্য বিষয়াসকলক আৰু যোগ্য বিবেচনা কৰি মিত্ৰপক্ষ আৰু শত্ৰুপক্ষকো ক'ব ॥৩৮॥

ৰাজকুমাৰৰ শিক্ষাদান সম্পৰ্কে চেষ্টা কৰিব ॥৩৯॥

অথবা, একে জাতীয় পুৰুষৰ স্ৰাবা ৰাজকুমাৰীৰ গৰ্ভত পুত্ৰ উৎপাদন কৰাই সেই পুত্ৰক ৰাজপাটত বহুৱাব ॥৪০॥ মাতৃৰ (অৰ্থাৎ উক্ত ৰাজকুমাৰীৰ) মনত চঞ্চলতা উপস্থিত হোৱাৰ ভয় কৰি বংশৰ কোনো হীনবীৰ্য লোকক নাইবা সুলক্ষণীয়া কোনো কম-বয়সীয়া ল'ৰা এটাক তেওঁৰ ওচৰত ৰাখিব ॥৪১॥ বজস্বলাৰ সময়ত তেওঁক পহুৰা দি ৰাখিব ॥৪২॥

তেওঁ নিজৰ কাৰণে কোনো উৎকৃষ্ট ভোগৰ সামগ্ৰীৰ ব্যৱস্থা নকৰিব ॥৪৩॥ কিন্তু বজাৰ কাৰণে গাড়ী-ঘোঁৰা, অলঙ্কাৰ, সাজ-পাৰ, গৃহ আদি ব্যক্তিগত সামগ্ৰীৰ ব্যৱস্থা কৰিব ॥৪৪॥

ৰাজকুমাৰে বোদ্ধনকাল পালে (প্ৰধান) মন্ত্ৰীয়ে তেওঁৰ মন পৰীক্ষা কৰিবলৈ জিৰণিৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা জনাব; তেওঁক অসন্তুষ্ট দেখিলে (অৰ্থাৎ যাবলৈ অনুমতি দিলে) পৰিত্যাগ কৰিব আৰু ভূমুখ দেখিলে (যাবলৈ অনুমতি নিদিলে) তেওঁৰ বক্ষণাবেক্ষণৰ দায়িত্ব পালন কৰি থাকিব ॥৪৫॥

অথবা, মন্ত্ৰী যদি বজাৰ অপ্ৰীতিভাজন হয় (অথবা, ৰাজকাৰ্য পৰি-চালনা কৰিবলৈ তেওঁৰ মন নোযোৱা হয়) ৰাজকৌন্তৰ বন্ধাৰ্থে বহু-বহু

গোপন পৰিজনবৰ্গক নিষৃত্ত কৰি (অথবা, পুত্ৰৰ বন্ধাৰ অৰ্থে পিতৃ-
পিতামহসকলে এৰি থৈ যোৱা গদ্যুত্থন আৰু ডেঙুলোকে নিষৃত্ত কৰা
গদ্যুত্থনসকলৰ কথা ৰাজকুমাৰক জনাই) ডেঙু বনলৈ গুচি যাব বা দীঘলীয়া
বজ্যানুষ্ঠান আৰম্ভ কৰিব ॥৪৬॥

অথবা, ৰজা যদি মূখ্য বিষয়াসকলৰ কবলত পৰে, অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ মন্ত্ৰীয়ে
ৰজাৰ প্ৰিয়জনৰ আশ্ৰয় লৈ ঐতিহাসিক আৰু পৌৰাণিক কাহিনীৰ যোগেদি
ডেঙুক (ৰাজনীতিৰ) জ্ঞান দিব ॥৪৭॥

অথবা, মন্ত্ৰীয়ে সিদ্ধপদ্বৰ বেষ লৈ অভিচাৰ আদি ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা
ৰজাক হাতৰ মূঠিলৈ আনি “গোপন দণ্ডবিধানৰ ব্যৱস্থা” নামক প্ৰকৰণত
উক্ত উপায়ৰ দ্বাৰা ৰাজদ্রোহী বিষয়াসকলক দমন কৰিব ॥৪৮॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰ “যোগবৃত্ত” নামৰ পঞ্চম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ৰাজ্যৰ নিবন্তৰতা” আৰু “প্ৰভু-
পত্নীৰ অৰ্বিচ্ছৰতা” নামৰ ষষ্ঠ (আবশ্ৰুতিগৰপৰা ৯৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

এইখিনিতে যোগবৃত্ত নামৰ পঞ্চম অধিকৰণ সমাপ্ত হ'ল।

ষষ্ঠ অধিকৰণ

বপুলবোনি

(বাক্যৰ আনৰ বাক্য-ভঙ্গা)

প্ৰথম অধ্যায়

১৬তম প্ৰকৰণ : প্ৰকৃতি-সম্পদ (বাক্যৰ মূলীভূত অবয়ববোৰৰ
বিশিষ্ট গুণবোৰ)

বজা, মন্ত্ৰী, বাক্য, দুৰ্গ, বাক-কোষ, সৈন্যবাহিনী আৰু মিত্ৰশক্তিকে হৈছে প্ৰকৃতি ॥১৥

তাৰ ভিতৰত স্বামী অৰ্থাৎ বজাৰ বিশিষ্ট গুণবোৰ হৈছে—॥২৥

অতি উচ্চ বংশত জন্ম লাভ কৰা, ভাগ্যবান, বুদ্ধিমান, তেজস্বী, জ্ঞানবান্ধু আৰু ধৰ্মোবান্ধু সকলক মানি চলা, ধাৰ্মিক, সত্যবাদী, সত্যপ্ৰতিজ্ঞ, কৃতজ্ঞ, উদাৰ, মহা উৎসাহী, অদীৰ্ঘমুদী, দুৰ্বল সামন্ত বজাৰ দ্বাৰা পৰিহৃত, স্থিৰসংকল্প, উদাৰমনা মন্ত্ৰীসকলৰ দ্বাৰা বাৰ মন্ত্ৰী-সভা গঠিত আৰু শিক্ষাভিলাষী—এইকেইটা বজাৰ আভিমানিক (সহজে ওচৰ চাপিব পৰা) গুণ ॥৩৥

শিক্ষিবলৈ ইচ্ছা, (শিক্ষকৰ কথা) শুনো, জ্ঞান লাভ কৰা, ধাৰণ (পাহৰি নোহোৱা), সম্পূৰ্ণ উপলব্ধি, বুদ্ধিৰে সিদ্ধান্ত কৰা, অসত্য মত পৰিহাৰ কৰা আৰু তত্ত্বৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ—এইকেইটা বজাৰ প্ৰজ্ঞাগুণ (বুদ্ধিৰ গুণ) ॥৪৥

বীৰ্য, অক্ষমা, শীঘ্ৰতা আৰু দক্ষতা—এইকেইটা উৎসাহগুণ ॥৫৥

বান্ধী, নিষ্ঠাৰ্থী, স্মৃতিমান, বুদ্ধিমান, বলবান, উন্নতমনা, সহজে সজ বাটলৈ নিব পৰা, শিক্ষণৰ চৰ্চা কৰা, ব্যসনত আসক্ত নোহোৱা, সৈন্যৰ নেতৃত্ব কৰিবলৈ সমৰ্থ, নীতি-শাস্ত্ৰৰ বিধান অনুসৰি উপকাৰৰ প্ৰত্যাশকাৰী আৰু অপকাৰৰ প্ৰতিশোধকাৰী, লাজ থকা, বিপদৰ সময়ত আৰু স্বাভাৱিক অৱস্থাত যোগ্য কাৰ্যপন্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থ, দীৰ্ঘদৰ্শী, দুৰ-দৰ্শী, উপবৃত্ত স্থান আৰু কালত আৰু যোগ্য প্ৰবৰ্ত্তাৰ দ্বাৰা কাৰ্য সম্পাদন কৰাত গদ্যৰ দিগ্ভতা, সন্ধি-বিয়হ, ভ্যাগ-সংবেশ (অৰ্থাৎ শত্ৰু প্ৰভৃতিক কোনো বস্তু দান কৰা আৰু দান স্বগিত কথা) আৰু চুক্তিপালন-হিষ্টাশ্বেষণৰ পাৰ্থক্য বুজিবলৈ সমৰ্থ, মন্ত্ৰসোপসকাৰী, অশোভনভাৱে নহ'হা, সবল ব্ৰহ্মটিহীন দৃষ্টিৰ, কাম, ক্ৰোধ, লোভ, কঠিনতা, চপলতা, উপহাস-কাৰিতা আৰু থল স্বভাৱপৰা মৃত, কথাত মিঠা, মিচিকিয়া হাঁহিৰে আৰু গান্ধীৰ্গুণ-ভাৱে ভাষণকাৰী আৰু ডাঙৰৰ উপদেশমতে আচৰণকাৰী—এইবোৰ বজাৰ আত্মনগ্ন (বাঞ্ছিত বিশিষ্ট গুণ) ॥৬৥

মন্ত্ৰীৰ বিশিষ্ট গুণসমূহৰ কথা আগতে কোৱা হৈছে (১৯১১) ॥৭৥

(বাক্যৰ) কেন্দ্ৰস্থানত আৰু সীমান্তত (দুৰ্গ আদি) নীতিশাস্ত্ৰী স্থান থকা, বিপদৰ সময়ত নিজক আৰু আমক (শস্যাদিৰ দ্বাৰা) পুৰি ৰাখিব পৰা, সহজতে বন্ধা কৰিব পৰা, অসামান্য জীৱিকা চলাব পৰা, শত্ৰুশ্বেষী (অৰ্থাৎ ব'ত শত্ৰুবাক্যৰ প্ৰতি স্বাভাৱিক বিদ্বেষবশত্বে বহু-সংখ্যক লোক থাকে), দুৰ্বল সীমান্ত-বজাৰ দ্বাৰা পৰিহৃত, বোকা, খিল, মূৰীয়া আঁঠি, বলা-বলা ঠাই, কাইট, বিবোধী জনতা, হিংস্ৰ জন্তু আৰু ডাঠ হাঁহি সাইকিয়া, বদনীৰ, খেতিৰ মাটি, খনি, চৰা-বন আৰু হস্তি-বন-সন্নিবিষ্ট, গদ্য-মহ'ৰ উপযোগী, মন্ত্ৰদেব উপযোগী,

সংৰক্ষিত চৰণীয়া পথাৰ থকা, পশুপুৰুষ সমৃদ্ধ, নদী-নলাপূৰ্ণ, জলপথ আৰু স্থলপথযুক্ত, নানা তৰহৰ প্ৰচুৰ মূল্যবান পণ্য-সামগ্ৰীৰে ভৰপূৰ, দণ্ড আৰু কৰৰ বোজা বহন কৰিব পৰা, কমতি বেতিয়াক থকা, যাব গঁধাকী (বজা) জ্ঞানী, ব'ত অধিকসংখ্যক লোকেই নিম্ন বৰ্ণৰ আৰু ব'ত মানুহবিলাকক ৰাজতন্ত্ৰ আৰু শাস্ত্ৰহৃদয়ৰ—এইবোৰ ৰাজ্যৰ বিশিষ্ট গুণ॥৮॥

দুৰ্গৰ বিশিষ্ট গুণৰ কথা আগতে কোৱা হৈছে (২।৩)॥৯॥

দুৰ্গপুৰুষসকলে বা নিজে ন্যায়সম্মতভাৱে উপাৰ্জন কৰা, প্ৰচুৰ পৰিমাণে সোণ-ৰূপ থকা, নানা তৰহৰ ডাঙৰ ডাঙৰ মণি-মুদ্ৰা আৰু নগদ-টকাৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু দীৰ্ঘকাল ব্যাপী বিপদত ভেটিয়া কোনো আশ্ৰয় নাইকিয়া হয় সেই অৱস্থাতো তিনিখণ্ড থাকিব পৰা—এইবোৰ ৰাজ-কোষৰ বিশিষ্ট গুণ॥১০॥

পিতৃ-পিতৃামহুৰপৰা লাভ কৰা, সদায় স্থিৰ থকা, (বজাৰ) বণ্য, যাব সৈনিকসকলৰ ভাৰা-পুৰ সন্তুষ্ট থাকে, দীৰ্ঘজীয়া বৃদ্ধ-মাত্ৰাৰ সমৰ্থতো যি নিৰুৎসাহ নহয়, কৌতল্যও গুৰুত্বপূৰ্ণ নিদ্রিয়া, দুষ্ট-কণ্ঠে সাঁহিব পৰা, বহু বৃদ্ধৰ অভিজ্ঞতা থকা, সকলো প্ৰকাৰ বৃদ্ধ-বিদ্যা আৰু অন্ত-বিদ্যাত পাবদশুৰী, (বজাৰ) সম্পদ আৰু বিপদৰ অংশ গ্ৰহণ কৰা কাৰণে পৃথক স্বাৰ্থ নথকা আৰু প্ৰায়ে ক্ষয়িত জাতিৰ লোকৰ দ্বাৰা গঠিত হোৱা—এইবোৰ সৈন্য-বাহিনীৰ বিশিষ্ট গুণ॥১১॥

পিতৃপৰম্পৰাক্ৰমে লাভ কৰা, সদায় স্থিৰ থকা, বণৱতী, বজাৰ স্বাৰ্থতকৈ পৃথক স্বাৰ্থ নথকা, মহৎ আৰু ক্ষিপ্ৰভাৱে কাৰ্যতৎপৰ হ'ব পৰা—এইবোৰ মিত্ৰৰ বিশিষ্ট গুণ॥১২॥

ৰাজবংশত জন্ম লাভ নকৰা, লোভী, ঠেক মনৰ মন্ত্ৰীৰ দ্বাৰা যাব মন্ত্ৰীসভা গঠিত, যাব প্ৰজাবৰ্গ অসন্তুষ্ট, অন্যায় আচৰণকাৰী, কৰ্মবিমুখ, বাসনাসক্ত উৎসাহী, দৈৱিক ধিয়াই থকা, যথেষ্টাচাৰী, আশ্ৰয়হীন, সহায়হীন, কাপুৰুষ আৰু সদায় লোকৰ অপকাৰী—এইবোৰ শত্ৰুৰ বিশিষ্ট গুণ॥১৩॥ কাৰণ, এনে শত্ৰুক হেলাৰঙে নিৰ্মূল কৰিব পাৰি॥১৪॥

অৰিত বাদে এই সাতোটা প্ৰকৃতি নিজ নিজ বিশিষ্ট গুণেৰে সৈতে বৰ্ণনা কৰা হ'ল; বেতিয়া এই প্ৰকৃতিৰ গুণবোৰ সন্নিবিষ্ট হয়, ভেটিয়া সেইবোৰ বজাৰ বিশিষ্ট গুণবোৰৰ অধীন হয়॥১৫॥

আত্মগুণসম্পন্ন বজাই বিশিষ্ট গুণ নথকা প্ৰকৃতিবোৰকো গুণবিশিষ্ট কৰে; আত্মগুণহীন বজাই সমৃদ্ধ আৰু অনুৰক্ত প্ৰকৃতিকো নষ্ট কৰে॥১৬॥

ভেটিয়া আত্মগুণসম্পন্নহীন দোষযুক্ত প্ৰকৃতিসম্পন্ন সেই বজা চাৰি সমুদ্ৰ পৰ্যন্ত বিস্তৃত ৰাজ্যৰ অধিপতি হৈও প্ৰজাৰ দ্বাৰা নিৰুদ্ধ হয় নাইবা শত্ৰুৰ কবলত পৰে॥১৭॥

আত্মগুণসম্পন্ন, নীতিজ্ঞ বজাই ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যৰ অধিপতি হৈও প্ৰকৃতিৰ বিশিষ্ট গুণবোৰৰ সহযোগত সমস্ত পৃথিৱীকে জয় কৰে, কৌতল্যও পৰায়ে স্বীকাৰ নকৰে॥১৮॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

১৭তম প্রকরণ : শাস্তি আব্দ উদাম-সংস্কার

শাস্তি আব্দ উদাম যোগক্ষেত্র (নোগোরা বস্তু লাভ কবাই বোধ আব্দ পোরা বস্তু সংরক্ষণ কবাই ক্ষেত্র) মূল কাষণ॥১॥ আবস্ত কবা কার্ বিটোরে সদুসঙ্গ কবে সেয়ে উদাম॥২॥ কার্ ফল উপভোগ কবাত বিটোরে নিবাপস্তা আনি দিগে সেয়ে শাস্তি॥৩॥

শাস্তি আব্দ উদাম কাষণ ষাড্‌গুণ্য (সম্ব, বিগ্রহ, বান, আসন, সংগ্রহ আব্দ ঐশ্বর্য্য—এই ছটা নীতি)॥৪॥ ষাড্‌গুণ্য ফল তিনিটা—অন্ননীতি, স্থিতাবস্থা আব্দ উন্নতি॥৫॥

সদনীতি আব্দ দনীতি মানদহৰ কৰ্ম, সৌভাগ্য আব্দ দূৰ্ভাগ্য দৈৱিক কৰ্ম॥৬॥ কাষণ মানদহৰ কৰ্ম আব্দ দৈৱিক কৰ্মই সংসাৰখন চলাই আছে॥৭॥ নেদেখা শক্তিয়ে বি কার্ কবে সেয়ে দৈৱিক কৰ্ম॥৮॥ সেই ক্ষেত্ৰত ঈশ্বৰ ফল লাভ হলে সৌভাগ্য হয় আব্দ অনীশ্বৰ ফল লাভ হলে দূৰ্ভাগ্য হয়॥৯॥ দৃষ্ট কৰ্তাই কবা কামেই মানদহৰ কৰ্ম॥১০॥ এই ক্ষেত্ৰত, যোগক্ষেত্র লাভ হলে সদনীতি হয়, তাৰ বিনাশ ঘটিলে দনীতি হয়॥১১॥ মানদহৰ কৰ্ম কৰোঁতে চিন্তা কৰি কৰিব পাৰি, দৈৱিক কৰ্ম অচিন্তনীয়॥১২॥

আত্মগুণসম্পন্ন, অমাত্য আদি দ্ব্য-প্রকৃতিৰ গুণসম্পন্ন আব্দ নীতিৰ আধাৰ স্বৰূপ বজাই বিজগীৱ (বিজয়ী চক্ৰবৰ্তী বজা হোৱাৰ যোগ্য)॥১৩॥ তেওঁৰ ৰাজ্যৰ গাতে লাগি চাৰিওফাল আগুৰি থকা ৰাজ্যৰ অধিপতি বজাক অধিপ্ৰকৃতি বোলা হয়॥১৪॥ সেইদৰে এখন ৰাজ্য মাজত ব্যৱধান থকা ৰাজ্যখনৰ অধিপতিক মিত্ৰপ্ৰকৃতি বোলা হয়॥১৫॥

সামন্ত ৰজাও যদি শত্ৰুগুণসম্পন্ন হয়, তেওঁ শত্ৰু বলি গণ্য হ'ব; শত্ৰু বিপদগ্ৰস্ত হ'লে (অথবা ব্যসনত আসক্ত হ'লে) তেওঁৰ বিৰুদ্ধে আক্ৰমণ চলাব; শত্ৰু যদি (দুৰ্গ-মিত্ৰ আদি) আশ্ৰয়হীন হয়, অথবা তেওঁৰ আশ্ৰয় দুৰ্বল হয়, তেওঁক নিৰ্মূল কৰিব লাগে; ইয়াৰ ওলোটা হ'লে (অৰ্থাৎ শক্তিশালী মিত্ৰ বা দুৰ্গ আদি আশ্ৰয় থাকিলে) তেওঁক উন্নীত কৰিব লাগে, নাইবা দুৰ্বল কৰিব লাগে॥১৬॥ এইবোৰ শত্ৰুৰ প্ৰকাৰভেদ॥১৭॥

(শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে অভিযান আবস্ত কবা) বিজগীৱৰ সমুখৰ ফালে ৰাজ্যৰ সান্নিধ্য অনুসৰি, শত্ৰুৰ পিছত মিত্ৰ, অবিমিত্ৰ, মিত্ৰমিত্ৰ আব্দ অবিমিত্ৰমিত্ৰ (শত্ৰুৰ মিত্ৰৰ মিত্ৰ) ৰাজ্য; (অব্যৱহিত) পিছত থাকিব পাৰ্শ্বগ্ৰাহ (পিছফালৰ শত্ৰু), (পাৰ্শ্বগ্ৰাহৰ ৰাজ্যৰ অব্যৱহিত পিছত) আক্ৰম (পিছফালৰ মিত্ৰ), (তেওঁৰ অব্যৱহিত পিছত) পাৰ্শ্বগ্ৰাহালৰ (পিছৰ শত্ৰুৰ মিত্ৰ) আব্দ (তেওঁৰ অব্যৱহিত পিছত) আক্ৰমালৰ (পিছৰ মিত্ৰৰ মিত্ৰ)॥১৮॥

বিজগীৱৰ ৰাজ্যৰ সীমাত মাজত কোনো ব্যৱধান নোহোৱাকৈ যাব ৰাজ্য থাকে তেওঁ স্বভাৱ-শত্ৰু; একে বংশত জন্মা শত্ৰু সহজ শত্ৰু, বাৰ লগত বিৰোধিতা কৰা হৈছে বা বি নিজে বিৰোধিতা কৰিছে, তেওঁ কৃত্ৰিম (কাৰৰ দ্বাৰা হোৱা) শত্ৰু॥১৯॥

মাজত এখন ৰাজ্যৰ ব্যৱধান অকাজন স্বভাৱ-মিত্ৰ, পিতৃ-মাতৃৰ লগত সম্পৰ্ক থকাজন সহজ-মিত্ৰ আব্দ অৰ্থ বা জীৱনৰ কাৰণে আশ্ৰয় লোৱাজন কৃত্ৰিম-মিত্ৰ॥২০॥

আৰি আব্দ বিজগীৱৰ ৰাজ্যৰ একেবাৰে ওচৰতে যাব ৰাজ্য অৱশিষ্ট, বি আৰি আব্দ বিজগীৱক একতাবদ্ধ বা পৃথক হোৱা অৱস্থাত সহায় কৰিব পাৰে আব্দ উভয়ে পৃথক পৃথক হ'লে উভয়েকৈ দমন কৰিব পাৰে তেওঁক ব্ৰহ্ম বোলে॥২১॥

বিজল অবি, বিজলীৰু আব্দু মধ্যমৰ পৰিধিব বাহিৰত আব্দু তেওঁলোকৰ প্ৰকৃতিবোৰকটকৈ বোঁহি শক্তিমানী, একতাবন্ধ বা পৃথক হোৱা—উত্তৰ অৱস্থাতে এই তিনিও শক্তিয়ে সহায় কৰিব পাৰে আব্দু তেওঁলোক পক্ষপদ পৃথক পৃথক হ'লে তেওঁলোকক দমন কৰিব পাৰে, তেওঁক উদাসীন বোলে ॥২২॥

এইবোৰ (বাজন-ভলব) প্ৰকৃতি (অবয়ব) ॥২৩॥

অথবা, বিজলীৰু, মিত্ৰ আব্দু মিত্ৰমিত্ৰ—এই তিনিটা ইয়াৰ প্ৰকৃতি ॥২৪॥ এইবোৰৰ প্ৰত্যেকটো, মন্ত্ৰী, বাজা, দুৰ্গ, কোষ আব্দু সৈন্য—এই পাঁচটা প্ৰকৃতিৰ লগত সংযুক্ত হৈ অতীন্দৰ অৱস্থাত বাজন-ভল গঠিত কৰে ॥২৫॥ ইয়াৰ ম্বাৰা অবি, মধ্যম আব্দু উদাসীন—এই বজাসকলৰ প্ৰত্যেকৰে পৃথক বাজন-ভলৰ কথাও বুজোৱা হৈছে ॥২৬॥ এইবোৰে সৰ্বমুঠ চাৰিটা বাজন-ভল হয় ॥২৭॥

বাজ-প্ৰকৃতি বাৰটা (অৰ্থাৎ ম্বাৰা বাজন-ভলৰ প্ৰত্যেকেই একোটা প্ৰকৃতি বা অবয়ব) আব্দু দুবা-প্ৰকৃতি বাৰিটা (অৰ্থাৎ প্ৰত্যেক বজাবে অমাত্য আদি পাঁচোটকৈ প্ৰকৃতি হলে মুঠ বাৰিটা হয়); সকলোৱে মিলি বাসন্তবটা প্ৰকৃতি হয় ॥২৮॥ এইবোৰৰ প্ৰত্যেকৰে নিজ নিজ বিশিষ্ট গুণ আছে ॥২৯॥

(এতিয়া) শক্তি আব্দু সিম্বিৰ (কথা কোৱা হৈছে) ॥৩০॥ শক্তি হৈছে বল (লাভ কৰা) ॥৩১॥ সিম্বি হৈছে সূৰ্য (লাভ কৰা) ॥৩২॥

শক্তি তিনি প্ৰকাৰ; জ্ঞানৰ বলৰ নাম মন্ত্ৰশক্তি, কোষ আব্দু সৈন্যৰ বলৰ নাম প্ৰকৃতশক্তি আব্দু বাঁহৰ বলৰ নাম উৎসাহশক্তি ॥৩৩॥

এইদৰে সিম্বিও তিনি প্ৰকাৰ; মন্ত্ৰশক্তিৰ ম্বাৰা বি সিম্বি সাধন কৰা বায় তাক মন্ত্ৰসিম্বি বোলে; প্ৰকৃতশক্তিৰ ম্বাৰা বি সিম্বি সাধন কৰা বায় তাক প্ৰকৃতসিম্বি বোলে আব্দু উৎসাহশক্তিৰ ম্বাৰা বি সিম্বি সাধন কৰা বায় তাক উৎসাহসিম্বি বোলে ॥৩৪॥

এই শক্তিবোৰৰ ম্বাৰা পৰিপূৰ্ণ হ'লে (বিজলীৰু) বজাই প্ৰেৰ্ত্তৰ লাভ কৰে, শক্তিবোৰ হ্ৰাস পালে বজা নগণ্য হয় আব্দু শক্তিবোৰ সমান থাকিলে (অৰ্থাৎ বৰ বোঁহিও নহয় কমো নহয় এসেতাবে থাকিলে) বজা মধ্যম হয় ॥৩৫॥ সেই কাৰণে বজাই শক্তি আব্দু সিম্বিৰ ম্বাৰা নিজক সমৃদ্ধ কৰিবলৈ বয় কৰিব, অথবা (বিজলীৰু আব্দু অবি) যদি একে গুণবিশিষ্ট হয়, তেনেহ'লে বিজলীৰুৱে সাম্যীয়া (অৰ্থাৎ প্ৰথমে ওচৰতে পোৱাটোৰ, পিছত তাৰ ওচৰৰটোৰ, বেনে প্ৰথমে অমাত্যৰ), নাইবা সাধুতা অনুসৰি দুবা-প্ৰকৃতিবোৰৰ শক্তি আব্দু সিম্বি কঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰিব ॥৩৬॥ অথবা বাজম্ৰোহী লোক আব্দু শত্ৰুৰ এই শক্তি আব্দু সিম্বি হ্ৰাস কৰিবলৈ বয় কৰিব ॥৩৭॥

অথবা, যদি তেওঁ (বিজলীৰুৱে) দেখে ম্ৰোৰ শত্ৰুৱে শক্তিৰু হৈ কথাম আঘাতেৰে, পাৰ্থীৱিক শাস্তি-বিধানৰ কৰ্ত্তব্যভাবে, নাইবা টকা-পইছা আশ্বাস্য কৰি তেওঁৰ প্ৰজাবিলাকৰ কতিসামন কৰিব, নাইবা সিম্বি লাভ কৰি দুৰ্গা, ৰুদ্ৰা, মম আব্দু তিৰোতাত আসক্ত হৈ (কৰ্ত্তব্যৰ) অৱশ্যে কৰিব, তেতিয়া প্ৰজাবৰ্গ অসন্তুষ্ট হোৱা কাৰণে নাইবা নিজে দুৰ্বল আব্দু অসামৰ্থ্য হোৱা কাৰণে এই তেওঁক অনাৱাসে বশীভূত কৰিব পাৰিব; অথবা দুৰ্বলত আত্মসন্ত হৈ সকলো সৈন্য-সামন্ত একত্ৰিত কৰি তেওঁ একে ঠাইতে থাকিব বা দুৰ্বলত নামকৈ আব্দু তেতিয়া এইদৰে তেওঁৰ সৈন্যবাহিনী একে ঠাইতে গোট খোৱা কাৰণে আব্দু দ্বিগুণ শিল্পক আব্দু দুৰ্বলপৰা বিজয় হোৱা কাৰণে তেওঁক এই অনাৱাসে বশীভূত কৰিব পাৰিব; কল্যান

বজাই আনকালে মোৰ শব্দক নিৰ্মল কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে; শব্দক নিৰ্মল কৰি মোকো নিৰ্মল কৰিব পাৰে' ইয়াকে ভাবি তেওঁ (মোৰ শব্দবজাই) সেই বলবান বজাৰ স্বাৰা মই আশ্বাস্ত হ'লে মোক সহায় কৰিব বা মোৰ কাৰ্য' বাৰ্থ' হ'লে মোক সহায় কৰিব; নাইবা, মধ্যম বজাক পৰাস্ত কৰিবলৈ হ'লেও শব্দৰ সহায় লাগে—এনেবোৰ আৰু অন্যান্য কাৰণত তেওঁ (বিজিগীষুৱে) শব্দবোৰ শক্তিবৃদ্ধি আৰু সিম্বলিত হোৱাটো ইচ্ছা কৰিব পাৰে ॥৩৮॥

বাবজন বজাক প্রকৃতি (অবয়ব) স্বৰূপে লৈ যি বাজ্যমণ্ডল কল্পিত হয় তাৰ নামকে (বিজিগীষুৱে) এখন বাজ্য মাজত ব্যৱধান থকা বজাসকলক চকৰীৰ পৰিধিৰূপে আৰু অব্যৱহিত বাজ্যৰ বজাসকলক চকৰীৰ দাণ্ডাৰূপে আৰু নিজক নাভিৰূপে কল্পনা কৰি প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব ॥৩৯॥

কাৰণ, বিজিগীষু আৰু যিত্—এই উভয়ৰ মাজত অৱস্থিত শব্দ যদি বলবানো হয় তাক নিৰ্মল কৰা বা উৎপীড়ন কৰা সহজ হয় ॥৪০॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “সংস্কৃতমোনি” নামৰ বস্তু অধিকবৰণ অন্তৰ্গত “শাস্তি আৰু উদ্যম-সম্বন্ধী” নামৰ শ্বিতীৰ (আবাস্তৱপৰবা ১৮৩ম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

এইখিনতে কোটিঙ্গীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ সংস্কৃতমোনি নামৰ বস্তু অধিকবৰণ সমাপ্ত হ'ল ॥

সপ্তম অধিকৰণ

বাড্‌গুণ্য

প্ৰথম অধ্যায়

১৮তম প্ৰকৰণ : বাড্‌গুণ্যৰ (হৃদকীয়া বৈদেশিক নীতিৰ) সমুদ্ৰেখ

১৯তম প্ৰকৰণ : অৱনতি, শ্বিত্তাৱস্থা আৰু উন্নতিৰ অৱস্থাৰ বিধান

বাড্‌গুণ্যৰ আধাৰ হৈছে শ্বাদশ বাজমণ্ডল ॥১॥

আচাৰ্যসকলে কয়—সন্ধি (শান্তি), বিগ্ৰহ (বৃদ্ধ), আসন (নিষ্কিয় হৈ বহি থকা), যান (বৃদ্ধ-যাত্ৰা), সংশ্ৰয় (আশ্ৰয়গ্ৰহণ) আৰু শ্বৈৰধীভাৱ (দত্তবপীয়া নীতি)—এই ছটা নীতিয়ে বাড্‌গুণ্য ॥২॥

যাতায়াতিয়ে কয়—শ্বৈৰগুণ্যম্—অৰ্থাৎ নীতি দটো ॥৩॥ কাৰণ, সন্ধি আৰু বিগ্ৰহৰপৰাই বাড্‌গুণ্যৰ সৃষ্টি হয় ॥৪॥

কৌণ্টিলাই কয়—‘অৱস্থাৰ ভিন্নতাৰ কাৰণে এই নীতি ছটাই’ ॥৫॥

তাৰ ভিতৰত বিশেষ বিশেষ চৰ্ত্ত সমিৱেশ কৰি চুক্তিবদ্ধ হোৱাই সন্ধি ॥৬॥ (শত্ৰুৰ) অনিষ্ট আচৰণ কৰাই বিগ্ৰহ ॥৭॥ (শত্ৰুক) উপেক্ষা কৰাই আসন ॥৮॥ শক্তিৰ বৃদ্ধিয়ে যান (অৰ্থাৎ বিজয়গীৰ্ৱে, শত্ৰুতকৈ নিজৰ শক্তি অধিক হ’লে শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে বৃদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব পাৰে) ॥৯॥ আন বজাৰ ওচৰত (আশ্ৰয় বিচাৰি) আত্মসমৰ্পণ কৰাই সংশ্ৰয় ॥১০॥ এজনৰ লগত সন্ধি আৰু আন এজনৰ সৈতে বৃদ্ধ কৰাই শ্বৈৰধীভাৱ ॥১১॥ এইবোৰেই বৈদেশিক নীতিৰ হয় প্ৰকাৰ বিধান ॥১২॥

শত্ৰুৰ তুলনাত নিজৰ অধিক অৱনতি ঘটিলে সন্ধি কৰিব ॥১৩॥ নিজৰ সমৃদ্ধি হলে বৃদ্ধ কৰিব ॥১৪॥ যেতিয়া দেখিব যে ‘মোক শত্ৰুৱে বা মই শত্ৰুক আঘাত কৰিবলৈ অসমৰ্থ’ তেতিয়া তেওঁ শত্ৰুক উপেক্ষা কৰিব ॥১৫॥ নিজৰ শক্তি টুটি আহিলে তেওঁ (শক্তিশালী বজাৰ) আশ্ৰয় ল’ব ॥১৬॥ কাৰো সহায়ৰ দ্বাৰা কাৰ্য সন্ধি হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিলে তেওঁ শ্বৈৰধীভাৱ অৱলম্বন কৰিব (অৰ্থাৎ দ্ৰুই শত্ৰুপক্ষৰ মাজত একপক্ষৰ লগত সন্ধি কৰি আনপক্ষৰ লগত বৃদ্ধ কৰিব) ॥১৮॥ এইদৰে বাড্‌গুণ্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হ’ল ॥১৯॥

এই ছটা নীতিৰ মাজত যিটো অৱলম্বন কৰিলে বিজয়গীৰ্ৱে বৃদ্ধিৰ পাৰে—‘মই এই নীতি অৱলম্বন কৰি দুৰ্গ-নিৰ্মাণ, সেতু-নিৰ্মাণ, বণিকপথ, পতিত ঘাট সংস্থাপন, খনি, প্ৰবাসন আৰু হস্তিবন-সম্পৰ্কীয় কামবোৰ চলাই থাকিব পাৰিম আৰু শত্ৰুৰ এই কামবোৰত বাধা জন্মাব পাৰিম’ তেওঁ সেই নীতিকে অৱলম্বন কৰিব ॥২০॥ এইদৰে নীতিৰ আশ্ৰয় লোৱাকে বৃদ্ধি (উন্নতি) বোলে ॥ ২১॥ যেতিয়া দেখে—‘মোৰ উন্নতি অধিক সোনকালে হ’ব, মোৰ অপেক্ষাকৃত বোঁহ উন্নতি হ’ব বা মোৰ উত্তৰোত্তৰ বোঁহ উন্নতি হ’ব আৰু শত্ৰুৰ ইয়াৰ ওলোটোটো হ’ব’ তেতিয়া তেওঁ শত্ৰুৰ উন্নতিৰ প্ৰতি উদাসীন হৈ থাকিব পাৰে ॥২২॥ শত্ৰু আৰু তেওঁৰ উন্নতিৰ ফল একে হ’লে তেওঁ শত্ৰুৰ লগত সন্ধি কৰিব ॥২৩॥

যি নীতি অৱলম্বন কৰিলে নিজৰ কাৰ্য প্ৰসন্ন হয় অথচ শত্ৰুৰ নহয়, সেই নীতিৰ আশ্ৰয় নল’ব ॥২৪॥ এনেকুৱা নীতিৰ আশ্ৰয় লোৱাকে ক্ষয় (অৱনতি) বোলে ॥২৫॥ যেতিয়া বৃদ্ধিৰ—‘বহুকাল পিছত, সামান্য পৰিমাণে বা এতিয়া অৱনতি হ’লেও পিছত উত্তৰোত্তৰ উন্নতি হ’ব

আব্দ শহুৰ ইয়াৰ বিপৰীত হ'ব, তেওঁ নিজৰ অন্তৰ্ভাৱ প্ৰতি উদাসীন থাকিব পাৰে ॥২৬॥
অথবা, শহুৰ আদি তেওঁৰ অন্তৰ্ভাৱ যদি সমান সময় ব্যাপি থাকে বা একে ধৰণৰ ফল হয়, তেতিয়া
তেওঁ সন্ধি কৰিব ॥২৭॥

যি নীতিৰ আশ্ৰয় ললে নিজৰ কাৰ্যৰ উন্নতি বা অন্তৰ্ভাৱ নেদেখে সিয়ে শ্বান (স্থিতাবস্থা)
সৃষ্টি কৰে ॥২৮॥ 'মই স্থিতাবস্থাত কম সময় থাকিম বা এনেভাৱে থাকিম যে পিছত মোৰ
অধিক উন্নতি হ'ব আব্দ শহুৰ ইয়াৰ বিপৰীত হ'ব'—এই কথা উপলব্ধি কৰিলে তেওঁ
স্থিতাবস্থাৰ প্ৰতি উদাসীন হ'ব পাৰে ॥২৯॥ আচাৰ্যসকলে কয়—'(শহুৰ আব্দ বিজগীৰুৰ)
স্থিতাবস্থা যদি সমান সময় ব্যাপি থাকে বা ফলাফল একে হয়, বিজগীৰুৱে সন্ধি
কৰিব।' ॥৩০॥ কোঁটলাই কয়—'এই কথা অব্যক্ত নহয়।' ॥৩১॥

অথবা, যদি তেওঁ দেখে—'সন্ধি স্থাপন কৰি মোৰ কাৰ্যৰ বিপুল সাফল্যৰ স্বাৰা শহুৰ
কাৰ্যৰ কতিপয় কৰিব পাৰিম, মোৰ কাৰ্যৰ প্ৰচুৰ ফল উপভোগ কৰিব পাৰিম, শহুৰ কাৰ্যৰ
ফলো উপভোগ কৰিব পাৰিম; অথবা, সন্ধি স্থাপনৰ স্বাৰা শহুৰ মনত বিশ্বাস জন্মাই গোপন
ব্যৱস্থা আব্দ প্ৰদত্তচৰৰ যোগেদি শহুৰ কাৰ্য প্ৰদ কৰি দিম; অথবা শহুৰ কাৰ্য সাধন কৰিব
পৰা লোকক মোৰ নিজৰ কাৰ্যৰপৰা অধিক ফললাভৰ (প্ৰলোভনৰ) স্বাৰা আব্দ প্ৰদৰ্শক
আব্দ (কুৰ আদিৰ) বেছাইব সূচিকা আগবঢ়াই সহজে ফুটুলাই আনিব; অথবা অতি শক্তিশালী
বজাৰে সৈতে সন্ধিবন্ধ হোৱাৰ ফলত শহুৰ কাৰ্যসমূহ বিনষ্ট হ'ব; অথবা, শহুৰে যি বজাৰ
লগত বন্ধ কৰি মোৰ লগত সন্ধিবন্ধ হৈছে, সেই বজাৰে সৈতে তেওঁৰ বন্ধ দীৰ্ঘলীয়া কৰিম;
অথবা, যি মোৰ লগত সন্ধিবন্ধ হৈছে অথচ মোৰ শহুৰ তেনে বজাৰ দেশত তেওঁ উপনীত
চলাব; অথবা, শহুৰ স্বাৰা বিদগ্ধ হোৱা তেওঁৰ দেশ মোৰ হস্তগত হ'ব আব্দ ফল স্বৰূপে
মোৰ কাৰ্যসমূহৰ উন্নতি হ'ব; অথবা, কাৰ্যসমূহ বিপন্ন হোৱাত শহুৰ সঙ্কটৰ সম্মুখীন
হ'ব আব্দ মোৰ কৰ্মত বাধা নিদিব; অথবা, আন ঠাইত (শহুৰ বাজাৰপৰা আঁতৰত, আন
কোনো বজাৰ বাজাৰ ওচৰত) মোৰ কাৰ্য আৰম্ভ কৰি (শহুৰ আব্দ সেই বজাৰ) দূৰৈলৈ লগত
সন্ধিবন্ধ হৈ কাৰ্যৰ উন্নতি সাধিব; অথবা, শহুৰ লগত সন্ধি কৰি তেওঁৰ প্ৰতি অন্তৰ্ভাৱ
বজাসমূহৰ তেওঁৰে সৈতে তেনে সৃষ্টি কৰি (পিছত) সেইসকলক মই হাত কৰিম; অথবা,
শহুৰে যেতিয়া বাজ-সঙ্কলন দমন কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব, তেতিয়া মই সৈন্যৰ সাহায্য আগবঢ়াই
তেওঁক অন্তৰ্ভাৱ কৰি বাজ-সঙ্কলন লগত তেওঁৰ বিশেষ সৃষ্টি কৰিম আব্দ (এইদৰে)
বিশেষৰ সম্মুখীন হোৱা তেওঁক সেই বাজ-সঙ্কলন স্বাৰাই বিনষ্ট কৰাম, তেতিয়া তেওঁ
সন্ধিৰ স্বাৰা নিজৰ সন্নিবিষ্ট সাধনৰ চেষ্টা কৰিব ॥৩২॥

অথবা, যদি তেওঁ এসেকুৱা দেখে—'কতিয় জাতি বা সম্ভৱ সৈনিকসকলৰ স্বাৰা ভৱশূৰ,
মাইবা শিবিদুৰ, কলদুৰ বা নদীদুৰ বাৰ একমন্ত্ৰ সূচীকৃত স্বাৰ তেনেকুৱা মোৰ দেশে
শহুৰ আৱৰণ ওলোমাই পতিসাকলৈ লক্ষ্য হ'ব; অথবা, দেশৰ নীমন্তৰ কোনো ঠাইত থকা
দুৰ্ভেদ্য দূৰ্ভত আশ্ৰয় লৈ বহি শহুৰ কাৰ্য ব্যৰ্থ কৰি নিব পাৰিম; অথবা, কোনো দূৰ্ভেদ্য
স্বাৰা নিৰীক্ষিত হৈ কিছুসোহ হোৱা শহুৰ কাৰ্যসমূহ কষ্ট হৈ মোৰ সময় উপলব্ধি
হৈছে; অথবা, তেওঁ যেতিয়া আশ্ৰয়লৈ সন্মত হৈছে, সেই সময়ত মই তেওঁৰ দেশৰ
সাক্ষ্যবাক্য কঢ়ুলাই মোৰ সেন্টল ততাই আনিব পাৰিম, তেতিয়া তেওঁ বন্ধৰ আশ্ৰয় লৈ
নিজৰ গৰ্ভস্থ স্থান কৰিব ॥৩৩॥

যদি তেওঁ ভাবে—'শহুৰে মোৰ কাৰ্য নষ্ট কৰিব দেখিলে, ময়ো শহুৰ কাৰ্য নষ্ট কৰিম

নোৱাৰোঁ; অথবা, শত্ৰু বিপদগ্ৰস্ত হৈছে বা কুকুৰ আৰু গাহৰিৰ দৰে (জীৱন-ধৰণ) সংগ্ৰাস্ত লিপ্ত হৈছে, (গাঁড়কে এই সুবিধাতে) মই নিজৰ কাৰ্য অনুষ্ঠান কৰি উন্নতি কৰিব পাৰিম, তেতিয়া তেওঁ আগলৈ অৱলম্বন কৰিব॥৩৪॥

অথবা, যদি ভাবে—‘বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰ কৰি মই শত্ৰুৰ কাৰ্যসমূহ নষ্ট কৰিব পাৰোঁ আৰু মোৰ কাৰ্যসমূহ বন্ধা কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে’, তেওঁ বৃদ্ধ-ৰাষ্ট্ৰ কৰিব॥৩৫॥

অথবা, যদি ভাবে—‘শত্ৰুৰ কাৰ্যসমূহ নষ্ট কৰিবলৈ মই অসমৰ্থ নাইবা নিজৰ কাৰ্যসমূহকো ধ্বংসৰ হাতৰপৰা বন্ধা কৰিব নোৱাৰোঁ’, তেওঁ কোনো শক্তিশালী ৰজাৰ আশ্ৰয় লৈ নিজ কাৰ্যসমূহৰ অনুষ্ঠান কৰি অৱনতিৰপৰা স্থিৰ অৱস্থা আৰু স্থিৰ অৱস্থাৰপৰা উন্নত অৱস্থা লাভ কৰিবলৈ অভিলাষী হ’ব॥৩৬॥

অথবা, যদি ভাবে—‘এফালে (এজনৰ লগত) সন্ধি কৰি নিজৰ কাৰ্যসমূহ চলাই যাম আৰু আনফালে (আন এজনৰ বিৰুদ্ধে) বৃদ্ধ কৰি শত্ৰুৰ কাৰ্যসমূহ নষ্ট কৰিম’—তেতিয়া তেওঁ শ্বৈৰীভাৱ অৱলম্বন কৰি আগবাঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিব॥৩৭॥

এইদৰে স্যাদশ ৰাজ-সম্ভলৰ ভিতৰত অৱস্থিত (বিজ্ঞগীৰ্ৱ) ৰজাই

এই ছটা নীতিৰ ব্যৱস্থা কৰি নিজ কাৰ্যত অৱনতিৰপৰা স্থিৰ অৱস্থা

আৰু স্থিৰ অৱস্থাৰপৰা উন্নত অৱস্থা লাভ কৰিবলৈ বিচাৰিব॥৩৮॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “ৰাড্‌গুণ্য” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “ৰাড্‌গুণ্যৰ সমুদ্ৰেখ আৰু অৱনতি, স্থিতিৰস্থা আৰু উন্নতিৰ অৱস্থাৰ বিধান” নামৰ ষষ্ঠীয় (আবলম্বনৰপৰা ১১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

১০০তম প্ৰকৰণ : আশ্ৰয় বিচৰাজনৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ

যদি শান্তি আৰু বৃদ্ধ-দুৰ্য্যোদ্ধেয়ত সমানে উন্নতি লাভ হয় তেনেহ’লে শান্তিৰ আশ্ৰয় লব॥১॥ কাৰণ, বৃদ্ধ কৰিলে প্ৰাণীকৰ, ধ্বংস, প্ৰবাস (দেশৰপৰা আঁতৰি থকা) আৰু (নানা) বিপদ-বিঘিনি হয়॥২॥ ইয়াৰ স্মাৰা আসন আৰু মানব ভিতৰত (সমান উন্নতিৰ ক্ষেত্ৰত) বে আসনৰ আশ্ৰয় লব লাগে—এই কথাও বুজোৱা হ’ল॥৩॥

শ্বৈৰীভাৱ আৰু সংশ্ৰয়ৰ ভিতৰত (সমান উন্নতিৰ ক্ষেত্ৰত) শ্বৈৰীভাৱৰ আশ্ৰয় লব লাগে॥৪॥ কাৰণ, শ্বৈৰীভাৱ গ্ৰহণ কৰিলে নিজৰ কাৰ্যক প্ৰাধান্য দিয়া হয় আৰু তাৰ স্মাৰা নিজৰ উপকাৰ সাধন কৰা হয়; সংশ্ৰয়ও আনৰ উপকাৰ কৰা হয়, নিজৰ নহয়॥৫॥

সীমাহীন ৰাজ্যৰ (শত্ৰু) ৰজাতকৈ অধিক শক্তিশালী ৰজাৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিব॥৬॥ তেওঁতকৈ (শত্ৰু ৰজাতকৈ) অধিক শক্তিশালী ৰজা বিচাৰি নাপালে তেওঁকেই (সামন্ত শত্ৰুকে) আশ্ৰয় কৰিব আৰু তেওঁৰ চকুৰ আঁতৰত থাকি ধন-বিত্ত, সৈন্য আৰু ভূমি—এই তিনিটাৰ যি কোনো এটা দি তেওঁৰ উপকাৰ সাধিবলৈ ব্যৱহাৰ হ’ব॥৭॥ শত্ৰুৰ লগত বৃদ্ধবত হোৱাত বাহিৰে আন সমস্ত অধিক বলশালী ৰজাৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰাটো ৰজাৰ পক্ষে বৰ অনিষ্টকৰ কথা॥৮॥

যদি এই কাম সম্ভৱপৰ নহয় (অৰ্থাৎ সামন্ত শত্ৰু-ৰজাই ধন-বিত্ত, সৈন্য আদি গ্ৰহণ নকৰে), তেওঁ সৰৈয়ে তেওঁৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰা বৈদেৱৰূপে॥৯॥ তেতিয়া বৈদেৱ

কে যদি কোনো মাঝামাঝি বোম্বা আক্রান্ত হৈছে, আক্রান্তবীণ বিদ্রোহৰ সম্বন্ধীন হৈছে, তেওঁৰ (শব্দৰ) শব্দৰ (শক্তি) বৃদ্ধি হৈছে বা মিত্ৰৰ বিপদ উপস্থিত হৈছে আৰু সেই কাৰণে নিজৰ সম্বন্ধি হব পাৰে বুলি ভাবে, তেতিয়া কোনো সম্ভৱপৰ বোম্বা বা ধৰ্মকাৰ সম্পাদনৰ অজুহাত দেখুৱাই আঁতৰি যাব। ১০। অথবা, যদি তেওঁ (সেই সময়ত) নিজৰ ৰাজ্যত থাকে, তেতিয়া শব্দৰ ওচৰলৈ নাযাব। ১১। অথবা, যদি তেওঁ শব্দৰ ওচৰতে থাকে তেওঁৰ ছিন্ন চাই আৰাত কৰিব। ১২।

দুজন প্ৰবলতৰ বজাৰ মাজত পৰিলে, বি তেওঁক বন্ধা কৰিব পাৰে, তেওঁ সেইজনৰ আগ্ৰহ ল'ব বা তেওঁ যাব দুৰ্বল প্ৰতিবেশী বজা তেওঁৰ আগ্ৰহ ল'ব, অথবা দুয়োজনৰে আগ্ৰহ ল'ব। ১৩। দুয়োজনৰ প্ৰত্যেককে পৈতৃক সম্পত্তি (ৰাজ্য আদি) গ্ৰাস কৰিবলৈ বড়মুগ্ধ কৰা বুলি মিছাকৈ লগাই নিজে কপাল-সন্ধি* (৭।৩।৩০) আগ্ৰহ ল'ব। ১৪। অথবা, ইজনৰ আগত সিজনৰ বিৰুদ্ধে লগাই পৰস্পৰ ভেদ সৃষ্টি কৰিব আৰু দুয়োৰে পৰস্পৰ বিৰোধ ঘটিলে গোপন দণ্ড-বিধানৰ ব্যৱস্থা কৰিব। ১৫।

অথবা, দুই বলবান বজাৰ কাষত থাকিলে, তেওঁ আসন্ন বিপদৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা ল'ব। ১৬। অথবা, দুৰ্গত থাকি শ্বৈৰীভাৱ অৱলম্বন কৰিব। ১৭। অথবা, তেওঁ সন্ধি আৰু বিদ্ৰোহৰ আগ্ৰহ লোৱাৰ বি কাৰণ সেই অনুসৰি কাম কৰিব। ১৮। উভয় পক্ষৰে, (বিৰুদ্ধে মূৰ দাঙি উঠা) ৰাজদ্রোহী কৰ্মচাৰী, শব্দ আৰু অৰণ্যৰ চৰ্চাসকলৰ প্ৰতি অনুগ্ৰহ দেখুৱাব। ১৯। এই দুজনৰ এজনৰ লগ হৈ আনজনৰ বিপদত এইসকলৰ (ৰাজ-দ্রোহী কৰ্মচাৰী প্ৰভৃতিৰ) সহায়তে আক্ৰমণ কৰিব। ২০।

অথবা, দুয়োজনে যদি তেওঁক হেঁচি ধৰে, তেতিয়া তেওঁ ৰাজ-শব্দলৰ আগ্ৰহ ল'ব নাইবা মধ্যম বা উদাসীন বজাৰ আগ্ৰহ ল'ব। ২১। তেওঁৰে সৈতে এজনক সম্বৰ্ণন কৰি আনজনক নিৰ্মল কৰিব, অথবা দুয়োজনকে নিৰ্মল কৰিব। ২২।

অথবা, যদি তেওঁ দুয়োজনৰ স্ৰবাহি আক্ৰান্ত হয়, তেতিয়া তেওঁ মধ্যম আৰু উদাসীন বজাৰ নাইবা তেওঁলোকৰ সম্বৰ্ণনকাৰীসকলৰ মাজৰ কোনো ন্যায়পৰায়ণ বজাৰ আগ্ৰহ গ্ৰহণ কৰিব। ২৩। সমানে ন্যায়পৰায়ণসকলৰ মাজত, যাৰ প্ৰজাৰগহি তেওঁক সূচী কৰিব পাৰে, যাৰ লগত থাকি তেওঁ নিজক উত্থাৰ কৰিব পাৰিব, যাৰ ওচৰলৈ তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষসকলো অহা-যোৱা কৰিছিল, যাৰ লগত তেওঁৰ ওচৰ সম্বন্ধ আছে বা যাৰ ওচৰলৈ গলে তেওঁ বহুসংখ্যক বা শক্তিশালী মিত্ৰ লাভ কৰিব পাৰে, তেনেজনৰ আগ্ৰহ গ্ৰহণ কৰিব। ২৪।

তেওঁ যাৰ প্ৰিয় বা বি তেওঁৰ প্ৰিয়—এই দুজনৰ কোনজনৰ আগ্ৰহ ল'ব? (ইয়াৰ উত্তৰ হৈছে) তেওঁ যাৰ প্ৰিয় সেইজনৰে আগ্ৰহ গ্ৰহণ কৰিব;
আগ্ৰহ গ্ৰহণৰ এইটোৱে উৎকৃষ্ট পদ্ধতি। ২৫।

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “বাড্‌গ্‌দ্যা” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “আগ্ৰহ বিচাৰজনৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ” নামৰ দ্বিতীয় (আবিস্কাৰপৰা ১০০তম) অধ্যায় সমাপ্ত।

* কপাল-সন্ধি : কপাল শব্দৰ অৰ্থ ঘটিব পাৰিব খোলা। কপালসন্ধিৰ অৰ্থ হৈছে দুৰ্বল বজাৰ নিজৰ সকলো যোজনা-উদ্যোগৰ বাৰ্হতাৰ কাৰণে নিজে হোৱাৰ অৰ্থৰ লাভ-সোণা ল'ব লগীয়া হোৱাৰ অজুহাত দেখুৱাই অৰ্থপ্ৰদানপৰা অব্যাহতি বিচাৰি কৰা সন্ধি। অত্যধিক অৰ্থ দিব লগীয়া হোৱাত নিজে তিক্ততা জ্বলি লগীয়া হোৱা অৰ্থতো কপাল-সন্ধি হয়।

তৃতীয় অধ্যায়

১০১তম প্রকরণ : সমান, হীন বল আৰু শ্রেষ্ঠ বল বজাৰ অনুসৃত নীতি

১০২তম প্রকরণ : দুৰ্বল বজাৰ সন্ধি

বিজিগীৰুৱে নিজৰ ক্ষমতালৈ চাই ষাড্‌গুণ্যৰ প্ৰয়োগ কৰিব ॥১॥ সমান আৰু অধিক শক্তিশালীৰ লগত সন্ধি কৰিব আৰু দুৰ্বলৰ লগত যুদ্ধ কৰিব ॥২॥ কাৰণ, অধিক শক্তি-শালীৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ গ'লে মাটিত থাকি হাতীৰে সৈতে যুদ্ধ কৰিবলৈ যোৱাৰ দৰে হ'ব ॥৩॥ সমানৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ গ'লে এটা এৰা টেকেলি আন এটা এৰা টেকেলিৰে খুন্দা খোৱাৰ দৰে দুয়ো পক্ষৰে ক্ষতি হ'ব ॥৪॥ দুৰ্বলৰ লগত যুদ্ধ কৰিলে এটা খিলে মাটিৰ কলহৰ লগত সংঘৰ্ষলৈ আহাৰ লৈয়ে সম্পূৰ্ণ কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰে ॥৫॥

অধিক বলবান বজা যদি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱত মান্তি নহয়, তেতিয়া বিজিগীৰুৱে সসৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা বজাৰ দৰে (১৫।২১) আচৰণ কৰিব, অথবা দুৰ্বল বজাৰ কাৰণে নিৰ্দোষে ব্যৱস্থা (১২শ অধিকৰণ) কৰিব ॥৬॥

সমান বলশালী বজা যদি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱত মান্তি নহয়, বিজিগীৰুৱৰ প্ৰতি তেওঁ বিমান অন্যান্য আচৰণ কৰিব, বিজিগীৰুৱেও সেই পৰিমাণে তেওঁৰ অন্যান্য কৰিব ॥৭॥ কাৰণ, উস্তাপেই সন্ধিৰ (জোৰা লগাব) কাৰণ ॥৮॥ লো তপত নহলে লোৰে সৈতে জোৰা নালাগে ॥৯॥

দুৰ্বল বজাই যদি সকলো ক্ষেত্ৰতে সেও হৈ থাকে, বিজিগীৰুৱে তেওঁৰ লগত সন্ধি কৰিব পাৰে ॥১০॥ কাৰণ, বনপোৰা জুইৰ দৰে দুখ আৰু ক্ৰোধৰপৰা ওপজা শক্তিয়ে মানুহক বীৰত দেখুওৱাত প্ৰবৃত্ত কৰে ॥১১॥ তেওঁ ৰাজ-মণ্ডলৰো অনুগ্ৰহৰ পাত্ৰ হয় ॥১২॥

বিজিগীৰুৱে (শত্ৰু বজাৰ লগত) সন্ধি কৰি থকা অৱস্থাত যদি দেখে—‘শত্ৰুৰ প্ৰজাবৰ্গ লোভী, দৰিদ্ৰ বা বিভূষ্ট হৈছে আৰু আকৌ ধৰি নিয়াৰ ভয়ত মোৰ (বিজিগীৰুৱৰ) পক্ষ লোৱা নাই’ তেতিয়া দুৰ্বল হলেও তেওঁ যুদ্ধ কৰিব ॥১৩॥

বিজিগীৰুৱে (শত্ৰু-বজাৰ লগত) যুদ্ধৰত অৱস্থাত যদি দেখে—‘শত্ৰুৰ প্ৰজাবৰ্গ লোভী, দৰিদ্ৰ বা বিভূষ্ট হৈছে যুদ্ধৰ বিভীষিকাৰ কাৰণে মোৰ পক্ষ লোৱা নাই’ তেতিয়া তেওঁ অধিক শক্তিশালী হলেও সন্ধি কৰিব অথবা যুদ্ধৰ বিভীষিকা দূৰ কৰিব ॥১৪॥

বিজিগীৰু আৰু শত্ৰু দুয়ো যদি একে সময়তে বিপদগ্ৰস্ত হয় আৰু মোৰ বিপদ গুৰু আৰু শত্ৰুৰ বিপদ লঘু আৰু সেই কাৰণে তেওঁ হেলাৰঙে সেই বিপদ অতিক্ৰম কৰি মোক আক্ৰমণ কৰিব প্ৰাৰ্হ—বিজিগীৰুৱে যদি এইদৰে ভাবে, তেওঁ অধিক বলবান হলেও সন্ধি কৰিব ॥১৫॥

সন্ধি বা যুদ্ধ কৰি যদি শত্ৰুৰ ক্ষয় ঘটে, নিজৰ সম্ৰাট্যৰ সম্প্ৰসাৰণ নৈদেখে অধিক বলবান হলেও (বিজিগীৰুৱে) আসন্ন অৱলম্বন কৰিব ॥১৬॥

শত্ৰুৰ বিপদ যদি প্ৰতিকাবৰ সন্মুখীন হয়, দুৰ্বল হ'লেও (বিজিগীৰুৱে) যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব ॥১৭॥

যিকোনো বিপদ প্ৰতিকাবৰ সন্মুখীন আৰু আসন্ন ভেনে বিজিগীৰুৱে অধিক বলবান হলেও (আসন্ন বজাৰ) আক্ৰমণ গ্ৰহণ কৰিব ॥১৮॥

যদি তেওঁ একজনৰ লগত সন্ধি কৰি আন একজনৰ লগত যুদ্ধ কৰি কৰিব কাৰ্য-

সিদ্ধিৰ সন্তোষনা লক্ষ্য কৰে, তেতিয়া অধিক কলহান হলেও শৈথিল্যৰ অৱলম্বন কৰিব ॥১১॥

সহান শান্তিসম্পন্ন বজাৰো এই একেই প্ৰকাৰে বাত্ৰদুগ্ধৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব ॥২০॥

এই সম্পৰ্কে (বাত্ৰদুগ্ধৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে) কেইটামান বিশেষ বিশেষ কথা হৈছে— ॥২১॥

বলবান বজাই সৈন্যদল আগবঢ়াই দি দুৰ্বল বজাক আত্মৰণ কৰিলে তেওঁ ততালিকে সিদ্ধিৰ প্ৰস্তুত কৰি বাজকোৰ, সৈন্যবাহিনী আৰু বাজাৰে সৈতে আত্মসমৰ্পণ কৰিব ॥২২॥

ভেঙে নিজেই নিৰ্দিষ্টসংখ্যক সৈন্যৰে অথবা অধিকসংখ্যক সৈন্যৰে (বলবান বজাৰ) সেৱাত আত্মনিয়োগ কৰিব; এই সিদ্ধিৰ আত্মনিয়োগ-সিদ্ধি (যি সিদ্ধি আত্ম বা নিজক আঁমৰ বা ভক্ত্যৰূপে অৰ্পণ কৰা হয়) বোলা হয় ॥২৩॥

যি সিদ্ধিৰতে সেনাপতি আৰু বহুবাজে (বলবান বজাৰ) সেৱা কৰিব লাগে, তাৰ নাম পুৰুষোত্তম-সিদ্ধি (আন লোকক সমৰ্পণ কৰি হোৱা) বোলা হয়; এই সিদ্ধিত দুৰ্বল বজাই নিজক সমৰ্পণ কৰিব নালাগে, গতিকে ই নিজক বক্ষা কৰা সিদ্ধি ॥২৪॥

যি সিদ্ধিত (শত্ৰুৰাজ্য কাৰ্যসাধনৰ কাৰণে) বজা নাইবা তেওঁৰ সৈন্যদল অকলে আন ঠাইলৈ যাব লাগে, তাক অদৃষ্টপুৰুষ-সিদ্ধি (অৰ্থাৎ যি সিদ্ধিত বজা নাইবা তেওঁৰ সৈন্য শত্ৰুৰ চকুৰ আগত নাথাকে) বোলে; ইয়াত সেনাৰ মন্থনালসকল আৰু বজা নিজে বক্ষা পৰে ॥২৫॥

উক্ত প্ৰথম দুই প্ৰকাৰ সিদ্ধিত দুৰ্বল বজাই (দুৱো পক্ষৰ) মৃত্যু লোক-সকলৰ ৰাজত বৈবাহিক সম্পৰ্ধ ঘটাব; শেষৰ প্ৰকাৰত তেওঁ শত্ৰুক গোপনে আভৰাব; এই তিনি প্ৰকাৰ সিদ্ধিকে বহুশাসন-সিদ্ধি (অৰ্থাৎ বহু সৈন্যক শত্ৰুৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰা হয়) বোলা হয় ॥২৬॥

যি সিদ্ধিত অৱশিষ্ট অশ্ৰান্ত আদি প্ৰকৃতিক বাজকোৰৰ বিনিময়ত উদ্ধাৰ কৰি অনা হয় তাক পৰিত্ৰ-সিদ্ধি (অৰ্থাৎ মৃত্যু দি কিনা) বোলে; তেতিয়া দুৰ্বল বজাৰ সন্নিধি অন্তৰ্গত কেইবা কিস্তিতো ধন দিয়াৰ চুক্তিত সম্পাদন কৰা হয়, তেতিয়া সেই সিদ্ধিক উপক্ৰম-সিদ্ধি (অৰ্থাৎ যি সিদ্ধিত কিস্তিৰ সন্নিধি দি দুৰ্বল বজাক সহায় কৰা হয়) বোলা হয়; নিৰ্দিষ্ট সময় আৰু ঠাইত দিব লগীয়া কৰ্মই উপক্ৰম ॥২৭-২৮॥

যি সিদ্ধিত অৰ্থৰ বোজা বহন কৰিব পৰা বিধৰ আৰু ডাকো ভাৰ্য্যাক কালতহে দিব লগীয়া হোৱা বাবে সহনীয় হয়, সেয়েহে ঐকীৰ্ষিক সম্পৰ্কও ঘটোৱা হয়, (পতিভক্ত) অৰ্পণৰ মৃত্যুপৰ্যায়-সিদ্ধি (বিক্ৰমসিদ্ধি আৰু শত্ৰুৰ) দিলৰ পটক প্ৰদান সেই সিদ্ধিক পুৰুষোত্তম-সিদ্ধি বোলা হয় ॥২৯॥

ইয়াৰ ওলোটা হ'লে সেই সিদ্ধিৰ অৰ্থাৎ কলহক-সিদ্ধি (কলহ, বিক্ৰমসিদ্ধিৰে কলহক শত্ৰুক ইয়াৰ ধন দিব-কাৰণে যে তেওঁ কলহ অৰ্থাৎ কলহৰ পৰা সৈন্য আৰু লগীয়া হয় সেইটো আত্মকৰ্মই কলহ আত্মকৰ্মৰ কাৰণে এই নাম দিয়া হয়। প্ৰথম দুই প্ৰকাৰ সিদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত (অৰ্থাৎ পৰিত্ৰ আৰু

উপহাৰ (সম্ভিত) বজাই ধনক সম্পদ অথবা বিকশ্ৰয়ণ কৰা হাতী আৰু ঘোঁৰা দিব লাগে ॥৩০॥

তৃতীয় প্ৰকাৰ সম্ভিত (সুদৰ্শ-সম্ভিত) (দিব জনীয়া) ধন দি দিব লাগে; চতুৰ্থ প্ৰকাৰ সম্ভিত (কপাল-সম্ভিত) নিজৰ কাৰ্যসমূহৰ অন্তৰ্ভূত কৰা কৈ (দিঙ দিঙ বুলি) বৈ থাকিব; এই কেইটা কোণোপলভ-সম্ভি (অৰ্থাৎ অৰ্থ দান কৰি কৰা সম্ভি) ॥৩১॥

য'ত ৰাজ্যৰ এক অংশ দান কৰি অমাত্য প্ৰভৃতি অৰ্হিষ্ট প্ৰভৃতিক বন্ধা কৰা হয়, সেই সম্ভিৰ নাম আৰ্হিষ্ট-সম্ভি; গুপ্তচৰ আৰু দস্যু মিহলো কৰি (শত্ৰুৰ) অন্যান্য সাধন কৰিব খুজিলে এই সম্ভি বাহুনীৰ ॥৩২॥

ৰাজধানীত বাসে সকলো মূল্যবান বস্তু আঁতৰাই নি কোনো মাটি শত্ৰুক দান কৰি যি সম্ভি কৰা হয় তাৰ নাম উচ্ছিন্ন-সম্ভি (য'ত মাটিৰপৰা মূল্যবান সকলো বস্তু উচ্ছেদ কৰি নিয়া হয়); শত্ৰুৰ বিপদ কামনা কৰিলে এই সম্ভি বাহুনীৰ ॥৩৩॥

মাটিৰ ফচল দান কৰি মাটি বন্ধা কৰি যি সম্ভি কৰা হয় তাৰ নাম অৱলম্বন-সম্ভি; মাটিৰ ফচল প্ৰায়োদ্যাই দান কৰি যি সম্ভি কৰা হয় তাক পৰিদৰ্শন-সম্ভি (অৰ্থাৎ দৰ্শন বজাৰ কাৰণে বিশেষ অনিষ্টকাৰক) বোলে ॥৩৪॥

প্ৰথম দুই প্ৰকাৰ সম্ভিত (আৰ্হিষ্ট আৰু উচ্ছিন্ন-সম্ভিত) তেওঁ (শত্ৰুৰ) বিপদৰ কাৰণে বাট চাই থাকিব; পিছৰ দুই প্ৰকাৰত (অৱলম্বন আৰু পৰিদৰ্শন-সম্ভিত) নিজে মাটিৰ ফচল আদান কৰি লৈ 'দৰ্শন বজাৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট ব্যৱস্থা' (১২খ অধিকৰণ) অৱলম্বন কৰিব। এই কেইটা কোণোপলভ-সম্ভি (অৰ্থাৎ ৰাজ্যৰ মাটি সমৰ্পণ কৰি কৰা সম্ভি) ॥৩৫॥

দৰ্শন বজাই স্থান আৰু কাল অনুসৰি নিজৰ কাৰ্যৰ তাগিদাত 'দৰ্শন বজাৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট ব্যৱস্থা'ৰূপে এই তিনি প্ৰকাৰ সম্ভিৰ আশ্ৰয় লব ॥৩৬॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "বাত্‌গুণ্য" নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "সম্বল, হীনবল আৰু শ্ৰেষ্ঠবল বজাৰ অনুসৃত নীতি" আৰু "দৰ্শন বজাৰ সম্ভি" নামৰ তৃতীয় (আবলম্বনপৰৱৰ্তী ১০১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১০৩তম প্ৰকৰণ : বৃদ্ধ কৰি 'আসন' অৱলম্বন

১০৪তম প্ৰকৰণ : সম্ভি কৰি 'আসন' অৱলম্বন

১০৫তম প্ৰকৰণ : বৃদ্ধ (যোৰণা) কৰি বৃদ্ধ-ৰাণা

১০৬তম প্ৰকৰণ : সম্ভি কৰি বৃদ্ধ-ৰাণা

১০৭তম প্ৰকৰণ : (আসন বজাবে নৈতে) একেলগে বৃদ্ধ-ৰাণা

সম্ভি আৰু বিক্ৰয়ৰ সম্বন্ধত আসন আৰু বৃদ্ধ-ৰাণা সম্পৰ্কে (ঐতিহ্য) ব্যাখ্যা কৰা হৈছে ॥১॥

শ্ৰীমতি, আসন আব্দ উপেক্ষা—এই তিনিটা আসনৰ পৰাৰ শব্দ॥২॥ তথাপি প্ৰভেদ হৈছে—ভেটিয়া গুপ্তবোৰ (৬।১।১৫) আংশিকভাৱে থাকে ভেটিয়া আসন অৱলম্বন কৰাৰ নাম শ্ৰীমতি; নিজৰ সমৃদ্ধিৰ অৰ্থে অৱলম্বন কৰিলে নাম হৰ আসন; উপায়বোৰ প্ৰয়োগ নকৰাৰ নাম উপেক্ষা॥৩॥

ভেটিয়া শব্দ আব্দ বিজিগীৰুৱে পৰম্পৰে পৰম্পৰক চেৰ পেলাই ৰাখিলে ইজ্জা কৰি কোনোও কাৰো অপকাৰ কৰিব নোৱাৰে, ভেটিয়া বৃদ্ধ কৰি বা সন্ধি কৰি আসন অৱলম্বন কৰিব॥৪॥ ভেটিয়া তেওঁ ভাবে—‘মোৰ নিজৰ, মিত্ৰৰ বা বনচৰসকলৰ সৈন্যবলেৰে যি মোৰ সম্বন্ধক বা অধিক বলবান বজাক দৰ্ভল কৰিব পাৰিম’, ভেটিয়া তেওঁ বাহিৰে-ভিতৰে (বান্ধি আব্দ দূৰ্ভল) সন্তৰ্কতামূলক ব্যৱস্থা অৱলম্বন কৰি বৃদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন কৰিব॥৫॥

অথবা, ভেটিয়া ভাবে—‘মোৰ প্ৰকৃতিবিলাক উৎসাহী, একতাবদ্ধ সমৃদ্ধিশালী আব্দ (সেই কাৰণে) নিজৰ নিজৰ কাৰ্য নিৰ্বাধে কৰি ৰাখি পাৰিব অথবা শব্দৰ কাৰ্যসমূহ নষ্ট কৰি দিব পাৰিব’, ভেটিয়া তেওঁ বৃদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন কৰিব॥৬॥

অথবা, ভেটিয়া দেখিব—‘শব্দৰ প্ৰজাবিলাক বিদ্ৰোহী, নিঃস্ব, বৃদ্ধ নাইবা (শব্দৰ) নিজৰ সৈন্য দস্য বা বনচৰহঁতৰ দ্বাৰা উৎপীড়িত (গতিকে) আপোনা-আপুনি বা প্ৰযোচনাৰ বশীভূত হৈ মোৰ লগ লব; মোৰ ৰাজ্যত জীৱিকাৰ উপায়বোৰ উন্নত অৱস্থাত আছে, শব্দৰ জীৱিকাৰ উপায়বোৰ বাধাগ্ৰস্ত, (গতিকে) তেওঁৰ প্ৰজাবোৰে দৰ্ভিকৰ তাড়নাত মোৰ ফলীয়া হয়; মোৰ জীৱিকাৰ উপায়বোৰ বাধাগ্ৰস্ত, শব্দৰ বোৰ উন্নত অৱস্থাত, মোৰ প্ৰজাবিলাক তেওঁৰ ফলীয়া নহ’ব, বৃদ্ধ কৰি তেওঁৰ খেতিৰ ফল, গব্দ-মহ, টকা-কড়ি আনিব পাৰিম; অথবা, শব্দৰ বিৰোধ পণ্য-সামগ্ৰীয়ে মোৰ পণ্য-সামগ্ৰীৰ প্ৰচলনত বাধা দিয়ে সেইবোৰৰ প্ৰচলন যি ৰক্ষা কৰি দিব; নাইবা শব্দ মোৰ লগত বৃদ্ধবত হলে তেওঁৰ বাণিজ্য-পথৰপৰা জতি মূল্যবান বস্তুবোৰ মোৰ হাতলৈ আহিব, আনৰ হাতলৈ নাযায়; নাইবা, মোৰ লগত বৃদ্ধবত হলে তেওঁ ৰাজদ্ৰোহী, শব্দ বা বনচৰসকলক দমন কৰিব নোৱাৰিব বা এইসকলৰ লগতেই বৃদ্ধ কৰিব লগীয়াত পৰিব; অথবা মোৰ মিত্ৰভাবী (৭।১।৪৩) মিত্ৰৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলাই কম সময়ৰ ভিতৰতে সামান্য সৈন্যকল্প আব্দ অৰ্থব্যয় কৰি প্ৰচুৰ অৰ্থ লাভ কৰিব, নাইবা সহজে অধিকাৰ কৰিব পৰা উৎকৃষ্ট ভূমি লাভ কৰিব; মোক অবজ্ঞা কৰি সকলোবোৰ সৈন্য-সামন্ত লৈ অভিযান চলাবলৈ ওলোৱা শব্দক যি কোনো প্ৰকাৰে বাধা দিব পাৰিম’, ভেটিয়া শব্দৰ উন্নতিত বাধা দিবলৈ আব্দ নিজৰ ক্ষমতা প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ বৃদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন কৰিব॥৭॥ আচাৰ্যসকলে কয়—‘(সকলো সৈন্য-সামন্ত লৈ অভিযান কৰিবলৈ ওলোৱা) শব্দৰে উভতি আহি তেওঁকেই (বিজিগীৰুকেই) গ্ৰাস কৰিব পাৰে’॥৮॥ কোটিলাই কয়—‘নোৱাৰে’॥৯॥ সেই শব্দৰে বিপদগ্ৰস্ত নোহোৱা বিজিগীৰুক অলপ দৰ্ভল মাখোন কৰিব পাৰে, কিন্তু সমৃদ্ধিৰ দ্বাৰা পুচ্ছ হলে তেওঁ বিজিগীৰুক নিৰ্ভল কৰিব পাৰে॥১০॥ যদি বিজিগীৰুৱে বৃদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন কৰে, শব্দৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হবলৈ ওলোৱা কজাই বিনাশৰপৰা ৰক্ষা পাবি বিজিগীৰুক সাহায্য দান কৰিব পাৰিব॥১১॥ গতিকে সকলো সৈন্য-সামন্ত লৈ অভিযান চলাবলৈ ওলোৱা শব্দৰ বিৰুদ্ধে বৃদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন কৰা উচিত॥১২॥

বৃদ্ধ কৰি আসন অৱলম্বন কৰাৰ বিৰোধ কাৰণৰ কথা কোৱা হৈছে, তাৰ ওলোটাটো হলে সন্ধি কৰি আসন অৱলম্বন কৰিব॥১৩॥

বৃদ্ধ কবি আসন অলঙ্কন কৰাৰ বিৰোধ কাৰণ সেইবোৰৰ স্মাৰা বোতিল্লা শাস্তিমানী হ'ব তেতিয়া তেওঁ বৃদ্ধ বোৰণা কবি বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব; অৱশ্যে (শব্দৰে) সকলো সৈন্য-সামন্ত লৈ আশ্বাচ্চলৈ বৃদ্ধ-মাত্ৰা সকলি আসনকে অলঙ্কন কৰিব ॥১৪॥

বোতিল্লা দৌৰিব—শব্দ বিপদেৰ সন্দৰ্ভীন হৈছে; অথবা তেওঁৰ প্ৰকৃতিবোৰৰ কোনো এটা বিপদ হৈছে আৰু বাকীবোৰ প্ৰকৃতিৰ স্মাৰা সেই বিপদ প্ৰতিকাৰৰ অতীত; তেওঁৰ প্ৰজাবৰ্গ তেওঁৰেই সৈন্যসকলৰ স্মাৰা নিশীড়িত অথবা তেওঁৰ প্ৰতি বিতুষ্ট হৈ দুৰ্বল আৰু নিবৃদ্ধসাহী হৈ পৰিছে, সাইবা পৰম্পৰৰ মাজত বিভ্ৰমৰ সৃষ্টি হৈছে, গতিকে তেওঁবিলাকক বৃদ্ধসাহী আনিব পৰা ধাৰ; জুই, বালপানী, বোগ, ঘাঁৰ-মৰক বা দূৰ্ভিক্ষৰ কাৰণে তেওঁৰ গাড়ী টনা পদ-বোঁটা, (কৰী) পদ-বৃদ্ধ, ভংগল আৰু বন্ধা-বাহু (দুৰ্গ) আদি) আদি বিকল্পত তেওঁ দুৰ্বল হৈ পৰিছে, তেতিয়া বৃদ্ধ বোৰণা কবি বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব ॥১৫॥

অথবা, বোতিল্লা দৌৰিব—মোৰ (সমুখৰ ফালে থকা) মিত্ৰ আৰু আত্মপন (পিছ ফালৰ মিত্ৰ) উভয়ৰে প্ৰজাবৰ্গ সাহসী, সমৃদ্ধ আৰু অনুৰক্ত আৰু শব্দ, পাৰ্শ্বগ্ৰাহ (পিছ ফালৰ শব্দ) আৰু আসাৰ (পিছৰ শব্দৰ মিত্ৰ)—এওঁলোকৰ প্ৰজাবৰ্গ ইয়াৰ ওলোটা, (গতিকে) মিত্ৰৰ স্মাৰা আসাৰক আৰু আত্মপনৰ স্মাৰা পাৰ্শ্বগ্ৰাহক বৃদ্ধবত বাধি (শব্দৰ) (বিবৃদ্ধে) বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব পাৰিব, তেতিয়া বৃদ্ধ বোৰণা কবি বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব ॥১৬॥

অথবা, যদি তেওঁ দেখে যে অকলে কম সময়ৰ ভিতৰতে (অতীত) ফল লাভ কৰিব পাৰি তেতিয়া পাৰ্শ্বগ্ৰাহ আৰু আসাৰৰ লগত বৃদ্ধ কবি বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব ॥১৭॥

ইয়াৰ ওলোটা হ'লে তেওঁ সন্ধি কৰি বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব ॥১৮॥

অথবা, বোতিল্লা দৌৰিব—অকলে বৃদ্ধ-মাত্ৰা কৰা সম্ভৱপৰ নহয়, কিন্তু বৃদ্ধ-মাত্ৰা অৱশ্যে কৰিব লাগিব, তেতিয়া তেওঁ (নিজৰ) সম্বন্ধক, (নিজতকৈ) দুৰ্বল আৰু অধিক বলমানী বজাসকলৰ লগত একেলগ হৈ বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব; বৃদ্ধ এঠাইত কৰিব লাগিলে ফলৰ অংশ (প্ৰত্যেকৰ কাৰণে) নিৰ্দিষ্ট কৰি লব আৰু কেবা ঠাইতো বৃদ্ধ কৰিব লগীয়া হ'লে অংশৰ নিৰ্দেশ দিবাকৈয়ে বৃদ্ধ-মাত্ৰা কবিব ॥১৯॥ তেওঁলোক যদি একেলগ হ'ব নোৱাৰে, (অৰ্থাৎ কোনোজনে যদি সম্ভৱত বোগ নিদিৱে) নিৰ্দিষ্ট লভ্যাংশৰ বিনিময়ত তেওঁৰ ওচৰত সৈন্য বৃদ্ধিব ॥২০॥ অথবা, লাভ নিশ্চিত হ'লে নিৰ্দিষ্ট অংশৰ আৰু অনিশ্চিত হ'লে যি লাভ হয় তাৰে এটা অংশ দিওঁ বুলি কৈ একেলগ হৈ বৃদ্ধ-মাত্ৰা কৰিম বুলি (প্ৰতিশ্ৰুতি দি) ভেৰণীৱটক সৈন্য ল'ব ॥২১॥

সৈন্যৰ সংখ্যা অনুপাতে নিৰূপণ কৰা লভ্যাংশ প্ৰথম প্ৰেৰণীৰ; বয়স অনুপাতে স্থিৰ কৰা লভ্যাংশ উত্তৰ; অথবা, (প্ৰত্যেকে) লুট-পাত কৰি যি পাৰ সেয়ে তেওঁৰ লাভৰ অংশ; অথবা (এই উদ্যোগত) যিয়ে যি পৰিমাণে ধন খটুৱায় সেই অনুপাতে তেওঁৰ লভ্যাংশ নিৰূপিত হ'ব ॥২২॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “বাহু-বৃদ্ধা” নামৰ সপ্তম আধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বৃদ্ধ কবি আসন অলঙ্কন, সন্ধি কৰি আসন অলঙ্কন”, “বৃদ্ধ বোৰণা কবি” বৃদ্ধ-মাত্ৰা, “সন্ধি কৰি বৃদ্ধ-মাত্ৰা” আৰু “একেলে বৃদ্ধ-মাত্ৰা নামৰ চতুৰ্থ” (আবশ্যিকপৰ্য্য ১০২তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অধ্যায়

১০৮তম প্রকবণ : আক্ৰমণীয় বজা আব্দ (শ্বভাৰ) শহুৰ
ওপৰত আক্ৰমণ-সম্পৰ্কীয় বিবেচনা

১০৯তম প্রকবণ : প্রজাব কল্প, মোড আব্দ বিবাহৰ কাৰণসমূহ

১১০তম প্রকবণ : সম্ভাৱকৃত বজালকলৰ লক্ষ্যে বিচাৰ

যাতব্য আব্দ শহুৰ—দুয়োৰে ওপৰত সীমাত থকা শহুৰপৰা সম্ভাৱন বিপদ উপস্থিত হ'লে
বিজিগীষুৱে (প্রথমে) যাতব্যৰ (আক্ৰমণীয় বজাৰ) বিষয়ে অভিযান চলাব নে শহুৰ বিষয়ে ?
তেওঁ শহুৰ বিষয়ে অভিযান চলাব; শহুৰ বিষয়ে অভিযান সফল হ'লে যাতব্যৰ বিষয়ে
অভিযান চলাব ॥১১॥ কাৰণ, যাতব্যই শহুৰ বিষয়ে অভিযান সফল কৰাত সহায় কৰিব পাৰে,
কিন্তু যাতব্যৰ বিষয়ে অভিযান সফল কৰাত শহুৰে সহায় নকৰে ॥২২॥

গুৰুতৰ বিপদৰ সম্ভাৱন হোৱা যাতব্যৰ বিষয়ে (প্রথমে) যুদ্ধ-যাতা কৰিব নে লঘু
বিপদৰ সম্ভাৱন হোৱা শহুৰ বিষয়ে (প্রথমে) যুদ্ধ-যাতা কৰিব? আচাৰ্যসকলে কয়—
'গুৰুতৰ বিপদৰ সম্ভাৱন হোৱাজনক যিহেতু অনাৱাসে দমন কৰিব পাৰি, তেওঁৰ বিষয়েই
প্রথমে যাতা কৰা উচিত' ॥৩১॥ কোটিলাই কয়—'সেইটো নহয়' ॥৪১॥ লঘু বিপদত পৰা শহুৰ
বিষয়ে (প্রথমে) অভিযান চলাব ॥৫১॥ আশান্ত হ'লে লঘু বিপদো গুৰুতৰ হৈ উঠে ॥৬১॥ ই
স'চা যে (এই ক্ষেত্ৰত) গুৰু বিপদো গুৰুতৰ হৈ উঠে ॥৭১॥ কিন্তু লঘু বিপদত পৰা শহুৰ
যদি আক্ৰমণ কৰা নহয়, তেওঁ হেঁচাবণ্ডে সেই বিপদ অতিক্ৰম কৰি যাতব্যক লগ পাব পাৰে,
নাইবা পিছফালৰপৰা আক্ৰমণ কৰিব পাৰে ॥৮১॥

একে সময়তে যদি কেবাজনো যাতব্য থাকে আৰু এজন গুৰুতৰ বিপদৰ সম্ভাৱন, কিন্তু
ন্যায়পৰায়ণ আব্দ আন এজনৰ বিপদ লঘু কিন্তু তেওঁ অন্যায়পৰায়ণ বা তেওঁৰ প্রজাবৰ্গ বিৰুদ্ধে,
তোঁতয়া বাৰ প্রজাবৰ্গ বিৰুদ্ধে সেইজনৰ বিষয়ে (প্রথমে) অভিযান চলাব ॥৯১॥ গুৰুতৰ বিপদত
পৰা ন্যায়পৰায়ণ বজাক আক্ৰমণ কৰিলে প্রজাবৰ্গই তেওঁক সহায় কৰে; লঘু বিপদত পৰা
অন্যায়পৰায়ণ বজাৰ প্ৰতি প্রজাবৰ্গ উদাসীন হৈ থাকে; কিন্তু প্রজা বিৰুদ্ধে হ'লে বলবান বজাকো
নিৰ্মূল কৰে ॥১০১॥ গতিকে বাৰ প্রজাবৰ্গ বিৰুদ্ধে তেনে বজাৰ বিষয়েই যুদ্ধ-যাতা
কৰিব ॥১১১॥

বাৰ প্রজাবৰ্গ দৰিদ্ৰ আব্দ, লুণ্ঠীয়া আব্দ বাৰ প্রজাবৰ্গ বিদ্ৰোহী—এই দুই প্ৰকাৰ বজাৰ
কোনজনৰ বিষয়ে যুদ্ধ-যাতা কৰিব, এই সম্পৰ্কে আচাৰ্যসকলে কয়—'বাৰ প্রজাবৰ্গ দৰিদ্ৰ
আব্দ, লুণ্ঠীয়া তেওঁৰ বিষয়েই যুদ্ধ-যাতা কৰিব, কিন্তু দৰিদ্ৰ আব্দ, লুণ্ঠীয়া প্রজা সহজে
প্ৰয়োচনাৰ বশ হয় বা উপশীড়সত হাব মানে, কিন্তু বিদ্ৰোহী প্রজা বশ নহয় বা হাব মাৰামে;
তেওঁলোকক পৰাকৃত কৰিব পৰি তেওঁলোকক সৈন্যসকলক দমন কৰি' ॥১২১॥ কোটিলাই কয়
—'সহায়' ॥১৩১॥ কাৰণ শ্বাৰীৰ প্ৰতি অসুখত দৰিদ্ৰ আব্দ, লুণ্ঠীয়া প্রজাই 'ব'তে প্ৰীতি ভাৱে
স্বকলমে গুণ—এই নীতিৰ দ্বাৰা শ্বাৰীৰ কল্যাণার্থে নিজক নিৰ্ভৰ ব্যৰ্থ নাইবা প্ৰয়োজন কৰ
কৰি দিছে ॥১৪১॥ গতিকে বিজয় বজাৰ প্রজাবৰ্গ বিদ্ৰোহী; তেওঁৰ বিষয়েই যুদ্ধ-যাতা
কৰিব ১৫১

অন্যায়পৰায়ণ বলবন্ত বজা আব্দ, ন্যায়পৰায়ণ দুৰ্বল বজা—এই দুজনৰ ভাৰত অন্তঃ-
পৰায়ণ বলবন্ত বজাৰ বিষয়ে যুদ্ধ-যাতা কৰিব ॥১৬১॥ অন্যায়পৰায়ণ বলবন্ত বজাক অন্তঃ-

কৰিলে তেওঁৰ প্ৰজাসকলে তেওঁক সহায় নকৰে, তেওঁলোকে সেই বজাক খেদি পঠিয়ায় অথবা শত্ৰুৰ লগ লয়॥১৭॥ কিন্তু ন্যায়পৰায়ণ দুৰ্বল বজাক আক্ৰমণ কৰিলে প্ৰজাসকলে সকলো প্ৰকাৰে তেওঁক সহায় কৰে, অথবা তেওঁ পলাই যাব লগীয়া হলে (তেওঁক) অনুসৰণ কৰে॥১৮॥

কাৰণ, বজাই যদি সাধুলোকক পৰিত্যাগ কৰি অসাধুক অনুগ্ৰহ দেখুৱায়, অভূতপূৰ্ব ধৰ্মবিগৰ্হিত হিংসাকাৰ্য প্ৰৱৰ্তন কৰে, সচৰাচৰ চলি অহা ধৰ্মিষ্ঠ আচৰণ এৰি পেলায়, অধৰ্মত বতি কৰি ধৰ্মক তল পেলাই থয়, অকাৰ্য কৰে, কৰিব লগীয়া কামত ব্যাঘাত জন্মায়, দিব লগীয়া বস্তু নিদিয়, দিব লগীয়া বস্তু আদায় কৰে, দণ্ডনীয় লোকক দণ্ড নকৰে, অদণ্ডনীয় লোকক দণ্ড কৰে, যাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব নালাগে তাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব লগীয়াজনক নকৰে, অনিষ্টকাৰক কাৰ্য কৰে আৰু ফলদায়ক কাৰ্যত ব্যাঘাত জন্মায়, চোৰৰ হাতৰপৰা (প্ৰজাক) বন্ধা নকৰে আৰু নিজে (তেওঁলোকক) শোষণ কৰে, যন্ত্ৰ (কৰ্ম) ত্যাগ কৰে আৰু কৰ্মৰ গদ্য নষ্ট কৰে, মূখিয়াল লোকসকলৰ অনিষ্ট কৰে, মান্যৱন্তসকলক অপমান কৰে, বয়সীয়া লোকসকলৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰে, পক্ষপাতিতা আৰু মিছাৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰে, কামৰ (উপকাৰৰ) প্ৰতিদান নিদিয়, চলিত প্ৰথা (মানি লোৱা চুড়ি) পালন নকৰে, অসাৱধান আৰু এলোহুৱা হয়, মণ্ডলৰ ব্যাঘাত জন্মায়, তেনেহ'লে প্ৰজাসকল দাবিত্ত, লোভী আৰু বিবস্ত হয়॥১৯—২৬॥

দাবিত্ত হ'লে প্ৰজাসকল লুভীয়া হয়, লুভীয়া হ'লে বিবস্ত হয়, বিবস্ত হ'লে হয় তেওঁলোকে শত্ৰুৰ পক্ষ লয়, নহয় নিজেই স্বামীক (বজাক) বধ কৰে॥২৭॥

সেই কাৰণে প্ৰজাসকলৰ দাবিত্তা, লোভ আৰু বিবাগৰ কাৰণ সৃষ্টি কৰিব নালাগে; কাৰণ উপাশ্লিষ্ট হ'লেও ততালিকে প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে॥২৮॥

দাবিত্ত, লুভীয়া আৰু বিবস্ত (এই তিনি প্ৰেণীৰ প্ৰজাৰ কোনটো আটাইতকৈ বেয়া?)॥২৯॥ দুখীয়া প্ৰজাই উৎপীড়ন আৰু বিনাশৰ ভয়ত বেগতে সন্ধি, যুদ্ধ বা পলায়ন কৰাটো পছন্দ কৰে॥৩০॥ লুভীয়া প্ৰজাই লোভৰ কাৰণে অসন্তুষ্ট হৈ স্ব-ইচ্ছাই শত্ৰুৰ প্ৰবোচনাৰ বশ হয়॥৩১॥ বিবস্ত প্ৰজাই শত্ৰুৱে আক্ৰমণ কৰিলে বিদ্ৰোহ কৰে॥৩২॥

তেওঁলোকৰ মাজত নগদ টকা আৰু শস্যৰ হানি হ'লে সি আন সকলোৰে ক্ষতিকাৰক হয় আৰু তাৰ প্ৰতিকাৰো কষ্টসাধ্য হয়; হাতী-ঘোঁৰা আদি বাহন আৰু লোকৰ হানি হ'লে নগদ টকা আৰু শস্য দি তাৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব পাৰি॥৩৩॥ লোভ প্ৰজাবৰ্গৰ এক অংশৰ মাজত সীমাক্ষৰ হয়, (বিশেষকৈ) মূখিয়ালসকলৰ মাজত আৰু তাক শত্ৰুৰ সম্পত্তিৰ ফালে পৰিচালিত কৰি দমন কৰিব পাৰি অথবা (কোনো বস্তু দি) লুভীয়াৰ সন্তোষ দিব পাৰি॥৩৪॥ দুখ্য লোকসকলক দমন কৰি বিবাগৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব পাৰি॥৩৫॥ কাৰণ, মূখিয়াল সাইকিয়া প্ৰজাসকলক সহজে দাসন কৰিব পাৰি, তেওঁলোক আনৰ প্ৰবোচনাৰ বশ নহয়; কিন্তু তেওঁলোকে বিপদ সহ্য কৰিব নোৱাৰে॥৩৬॥ কিন্তু প্ৰজাৰ মূখিয়ালসকলক (কেলেমে কেলেমে) অনুগ্ৰহ দেখুওৱাৰ ফলত বহু ভাগত বিভক্ত হোৱা প্ৰজাসকল বাকিত হয় আৰু বিপদ সাহিব পৰাও হয়॥৩৭॥

সমবায়কৃত্ত মিত্রশক্তিৰ ভিতৰতো সিন্ধ বা বিপ্লবৰ কাৰণবোৰ বিবেচনা কৰি তেওঁলোকৰ মাজত বিসকল শক্তিশালী আব্দ ন্যায়পৰায়ণ সেইসকলৰ মনত সন্মবন্ধ হৈ বুদ্ধ-মাত্ৰ কৰিব ৷০৮৷ কাৰণ, শক্তিশালী বজা পিছফালে আক্ৰমণ চলাবলৈ অথবা বুদ্ধ-মাত্ৰ সাহায্য দিবলৈ সন্মৰ্থ; ন্যায়পৰায়ণ বজাই কৃতকাৰ্যতা লাভ হওক বা নহওক উভয় ক্ষেত্ৰতে নিৰ্দিষ্ট কৰ্তব্য পালন কৰে ৷০৯৷

তেওঁলোকৰ মাজত এজন অধিক শক্তিশালী বজাৰ মনত একেলগ হৈ বুদ্ধ-মাত্ৰ কৰা আব্দ দুজন সমান শক্তিশালী বজাৰ মনত একেলগ হৈ বুদ্ধ-মাত্ৰ কৰা—এই দুটাৰ ভিতৰত দুজন সমান শক্তিশালী বজাৰ মনত একেলগ হৈ বুদ্ধ-মাত্ৰ কৰাটো শ্ৰেয়ঃ ৷১০৷ কাৰণ, অধিক শক্তিশালী বজাৰ মনত তেওঁ তেওঁৰ ম্বাৰা পৰাভূত হৈ চলিব লাগে; দুজন সমান শক্তিশালীৰ মনত হলে নিজে আগভাগ লোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে ৷১১৷ সমান শক্তিশালী দুজনৰ মাজত সহজতে ভেদ-ভাব ওপজাব পাৰি, এজনে বিশ্বাসঘাতকতা কৰিলে দুজনে মিলি তেওঁক সহজে দমন কৰিব পাৰি অথবা তেওঁৰ পক্ষৰ লোকৰ মাজত ভেদভাব সৃষ্টি কৰি তেওঁক কৰায়ত্ত কৰিব পাৰি ৷১২৷

এজন সমান শক্তিশালী আব্দ দুজন নিজতকৈ দুৰ্বল বজা—ইয়াৰ মাজত দুৰ্বল দুজনৰ মন লোৱাই ভাল ৷১৩৷ কাৰণ, তেওঁলোক দুজনে দুটা কাম সিন্ধ কৰিব পাৰিব আব্দ কল্যাণত ম্বীকাৰ কৰি চলিব ৷১৪৷

অৱশ্যে, কাৰ্যসিন্ধ হোৱাৰ পিছত—

তেওঁৰ (বিজগীৰুৰ) কাৰ্যসাধন কৰা, (অথচ) অন্যান্যপৰায়ণ অধিক শক্তিশালী বজাৰ ওচৰৰপৰা তেওঁ কোনো অজুহাতত গোপনে আঁতৰি যাব; যদি সেই বজাজন ন্যায়পৰায়ণ হয়, তেওঁ বিদায় নিদিয়া পৰ্যন্ত বিজগীৰুৱে অপেক্ষা কৰিব ৷১৫৷

অথবা, তিৰোতাসকলক স্থানান্তৰত থৈ যি কোনো বিপদসঙ্কুল অৱস্থাপৰা তেওঁ যত্ন সহকাৰে আঁতৰি যাব; কাৰণ, কাৰ্যসাধন কৰা সমশক্তিসম্পন্নৰপৰাও বিশ্বাসকাৰীজনৰ ভয় থাকে ৷১৬৷

আকৌ, সমশক্তিসম্পন্ন বজাও কাৰ্যসিন্ধৰ পিছত অধিক শক্তিশালী হ'ব পাৰে; শক্তি বৃদ্ধি হ'লে তেওঁ বিশ্বাসৰ অযোগ্য হয়; সম্পদে মনৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাব পাৰে ৷১৭৷

তেওঁতকৈ অধিক শক্তিশালীজনৰপৰা অলপীয়া অংশ পালেও বা বুদ্ধেই নাপালেও তেওঁ বুদ্ধত সন্তুষ্টৰ ভাব লৈ গুচি আহিব; তাৰ পিছত নিজৰ ক্ষমতাত অধীৰ্ভূত হলে তেওঁক আক্ৰমণ কৰি দুগুণে আদায় কৰিব ৷১৮৷

বিজগীৰুৱে নিজে কাৰ্যত সিন্ধ লাভ কৰিলে সমবায়কৃত্ত মিত্ৰবৰ্গক বিদায় দিব; প্ৰয়োজন হ'লে তেওঁ নিজৰ অংশকে এৰি দিব, তেওঁলোকৰ ওপৰত নিজৰ জয় নিবিচাৰিব; এইদৰে তেওঁ ৰাজ-সুন্দলৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হ'ব পাৰিব ৷১৯৷

কোটিলাৰ জৰ্জৰাস্থৰ “বাক্‌বুদ্‌” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “আক্ৰমণৰ বজা আব্দ পৰা ওপৰত আক্ৰমণ-সম্পৰ্কীয় বিবেচনা”, “প্ৰজাৰ কৰ, লোভ আব্দ বিলাসৰ কাৰণসমূহ” আব্দ “সমবায়কৃত্ত বজাসকলৰ সন্মৰ্থে বিচাৰ” নামৰ পঞ্চম (আব্দ-ভাষ্যৰ ১০৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়

১১১তম প্রকৰণ : (দূজন) সন্ধিবন্ধ বজাব যুদ্ধযাত্ৰা-সম্বন্ধীয়
১১২তম প্রকৰণ : পৰিপৰিণত (চত্ৰসাপেক্ষ), অপৰিপৰিণত (চত্ৰবাহিত) আৰু
অপসৃত (দলভাগকাৰীৰ লগত হোৱা) সন্ধি

বিজয়গীৰুৱে বাক্স-মণ্ডলৰ দ্বিতীয় প্ৰকৃতিক (অৰ্থাৎ অবিৰক) এইদৰে প্ৰবৰ্ত্তিত
কৰিব ॥১॥ সীমান্তবৰ্তী বজাব লগত সন্ধি কৰি তেওঁক এইদৰে প্ৰলোভিত কৰিব—‘আপুনি
এইফালে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰক, মই আনফালে যাত্ৰা কৰিম; যি লাভ হ’ব তাক আমি উভয়ে সমানে
ভগাই ল’ম’ ॥২॥ দূৰাৰে সমান লাভ হলে সন্ধি কৰিব, লাভ অসমান হলে (অৰ্থাৎ অবিৰক
যদি অধিক লাভ কৰে) যুদ্ধ কৰিব ॥৩॥

সন্ধি পৰিপৰিণত (চত্ৰসাপেক্ষ) বা অপৰিপৰিণত (চত্ৰবাহিত) হ’ব পাৰে ॥৪॥ ‘আপুনি
এই দেশলৈ যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰক, মই ইখন দেশলৈ যাত্ৰা কৰিম’—এইটো স্থান-সম্বন্ধীয় পৰিপৰিণত-
সন্ধি ॥৫॥ ‘আপুনি ইমান সময় পৰ্যন্ত প্ৰযত্ন কৰক, মই ইমান সময় পৰ্যন্ত কৰিম’—এইটো
কাল-সম্বন্ধীয় পৰিপৰিণত-সন্ধি ॥৬॥ ‘আপুনি এইখিনি কাম কৰক, মই এই কাৰ্য কৰিম’—
এইটো কাৰ্য-সম্বন্ধীয় পৰিপৰিণত-সন্ধি ॥৭॥

যদি তেওঁ ভাবে—‘শত্ৰুৱে এনেকুৱা দেশৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব, ই’ত গিৰিদুৰ্গ,
বনদুৰ্গ আৰু নদীদুৰ্গ আছে, য’ত অৰণ্যৰ ব্যৱধান আছে, শস্য আৰু মানুহৰ ভোগান আৰু
মিষ্টসৈন্যৰপৰা যি বিজয়, য’ত ঘাছ, খৰি আৰু পানী পোৱা নাযায়, যি অপৰিচিত আৰু
দুবৰতী, অথবা যাৰ অধিবাসীসকল (আক্ৰমণকাৰীৰ প্ৰতি) বিৰুদ্ধ-ভাবাপন্ন, অথবা য’ত
সৈন্যৰ যুদ্ধ-কাৰ্যৰ কাৰণে ঠাই পোৱা নাযায় আৰু মই ইয়াৰ ওলোটো গুণ থকা দেশ এখনৰ
বিৰুদ্ধে যাত্ৰা কৰিম’—এনে অৱস্থাত তেওঁ দেশ-সম্বন্ধীয় পৰিপৰিণত-সন্ধি কৰিব ॥৮॥

অথবা যদি তেওঁ ভাবে—‘শত্ৰুৱে এনে সময়ত কাৰ্য আৰম্ভ কৰিব যেতিয়া প্ৰবল বৰষুণ,
উত্তাপ বা শীত হ’ব, যেতিয়া বোগে ব্যাপকভাৱে দেখা দিব, যেতিয়া খোৱা-বস্তু আৰু আন
ব্যৱহাৰ সামগ্ৰী নাইকিয়া হ’ব, যি সৈন্যৰ যুদ্ধ-কাৰ্যৰ প্ৰতিকূল আৰু কাৰ্যসিদ্ধিৰ কাৰণে
বৰ চুটি বা বৰ দীঘলীয়া আৰু মই তাৰ বিপৰীত সময়ত যাত্ৰা কৰিম’—এনে অৱস্থাত তেওঁ
কাল সম্বন্ধীয় পৰিপৰিণত-সন্ধি কৰিব ॥৯॥

অথবা যদি ভাবে—‘শত্ৰুৱে এনে কাৰ্য কৰিব যিটোৰ ফল (তেওঁৰপৰা) সহজে
কাঢ়ি লৈ যাব পাৰি, যাব ফলত প্ৰজাৰ মাজত বিকোড সৃষ্টি হ’ব, যিটো সাধন কৰোঁতে
দীঘলীয়া সময় লাগিব আৰু প্ৰচুৰ ক্ষতি আৰু খৰচ হ’ব, যিটোৰ ফল তুচ্ছ, ভৱিষ্যতৰ কাৰণে
বিপদজনক, অকল্যাণকৰ, ধৰ্মবিৰুদ্ধ, মধ্যম আৰু উদাসীন বজাব বিৰোধী নাইবা মিষ্টপক্ষৰো
বিনাশকাৰক, আৰু মই ইয়াৰ ওলোটো কাৰ্য সাধন কৰিম’—এনে অৱস্থাত তেওঁ কাৰ্য-সম্বন্ধীয়
পৰিপৰিণত সন্ধি কৰিব ॥১০॥

এইদৰে দেশ আৰু কাল, কাল আৰু কাৰ্য, দেশ আৰু কাৰ্য আৰু দেশ, কাল আৰু কাৰ্য
ধাৰ্য কৰি সাত প্ৰকাৰ পৰিপৰিণত-সন্ধি হয় ॥১১॥

এই পৰিপৰিণত-সন্ধি কৰাৰ আগতেই বিজয়গীৰুৱে নিজৰ কাৰ্যসমূহ আৰম্ভ কৰি
প্ৰতিষ্ঠিত কৰিব আৰু তাৰ পিছত শত্ৰুৰ কাৰ্যসমূহ আক্ৰমণ কৰিব ॥১২॥

যি বিজয়গীৰুৱে বাসনাশীল, খৰখেদাকৈ কাম কৰা, অৱজ্ঞানশীল বা এলোৱাৰা গঢ়ক

প্রবৰ্ণিত কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেওঁ দেশ, কাল আৰু কাৰ্য্য ধাৰ্য্য নকৰাকৈ ‘আমি দুর্য্যোজনে সন্ধি-পাশত আবদ্ধ হলো’ বুলি কৈ মনত বিশ্বাস জন্মাই শত্ৰুৰ হিঁদ চাই প্ৰহাৰ কৰিব; এই সন্ধিৰ নাম অপৰিণীত-সন্ধি ॥১৩॥

এই সম্পৰ্কে এই কথা আছে—॥১৪॥

বুদ্ধিমান বিজিগীষুৱে এজন সীমান্তৱৰ্তী বজাৰ আন এজন সীমান্তৱৰ্তী বজাৰ লগত যুদ্ধৰত কৰি আন এজন বজাৰ নিজ পক্ষভূক্ত লোকসকলক চাৰিওফালৰপৰা বিচ্ছিন্ন কৰি ৰাজ্য কাঢ়ি লব ॥১৫॥

সন্ধিৰ বিষয়ে এই কেইটা কথা আছে—নকৰা সন্ধি কৰাৰ ইচ্ছা, কৰা সন্ধিৰ প্ৰতি আনুগত্য, কৰা সন্ধি নষ্ট কৰা আৰু ভাঙি যোৱা সন্ধি নতুনকৈ স্থাপন কৰা ॥১৬॥ যুদ্ধ সম্বন্ধে এই কেইটা কথা আছে—প্ৰকাশ্য যুদ্ধ, গোপন যুদ্ধ আৰু মৌন যুদ্ধ ॥১৭॥ সন্ধি আৰু যুদ্ধৰ এয়ে প্ৰকাৰভেদ ॥১৮॥

সম্ম আদি উপায় আৰু তাৰ ফলাফলৰ সম্পৰ্কত নতুন সন্ধিৰ বিষয়ে সন্মাক পৰীক্ষা কৰি চোৱা আৰু শক্তিলৈ চাই সম্বল, দুৰ্বল আৰু অধিকবল ৰজা স্থিৰ কৰি লোৱাই হৈছে ‘নকৰা সন্ধি কৰাৰ ইচ্ছা’ ॥১৯॥

প্ৰিয় আৰু হিতকৰ আচৰণৰ দ্বাৰা উভয়পক্ষই স্থাপিত সন্ধি ৰক্ষা কৰি চলা, মানি লোৱা চৰ্তবোৰ পালন কৰা আৰু আন পক্ষৰ লগত যাতে বিচ্ছেদ নহয় সেইভাৱে তাক ৰক্ষা কৰাই হৈছে ‘কৰা সন্ধিৰ প্ৰতি আনুগত্য’ ॥২০॥

ৰাজদ্রোহী লোকৰ দ্বাৰা শত্ৰুক প্ৰতাৰণা কৰি তেওঁৰ লগত সন্ধি বিচ্ছেদ কৰাৰ যুক্তি-যুক্ততা স্থাপন কৰি (সন্ধি) লঙ্ঘন কৰাই ‘কৰা সন্ধি নষ্ট কৰা’ ॥২১॥

কোনো দোষত গঢ়িচ যোৱা ভৃত্য বা মিত্ৰৰ লগত পুনৰ সম্ভাৱ স্থাপন কৰাই ‘ভাঙি যোৱা সন্ধি নতুনকৈ স্থাপন কৰা’ ॥২২॥ এই সন্ধিত গঢ়িচ গৈ ফিৰি অহা চাৰি প্ৰকাৰ—কোনো উপযুক্ত কাৰণত গঢ়িচ গৈ উলটি অহা, ইয়াৰ ওলোটাটো, কাৰণবশতঃ গঢ়িচ গৈ অকাৰণত উলটি অহা আৰু ইয়াৰ ওলোটাটো ॥২৩॥

প্ৰভুৰ দোষত গঢ়িচ গৈ গদগৰ কাৰণে উলটি অহা বা শত্ৰুৰ গদগৰ কাৰণে গঢ়িচ গৈ দোষৰ কাৰণে উলটি অহাই ‘উপযুক্ত কাৰণত গঢ়িচ গৈ উলটি অহা’ আৰু তেনে লোকৰ লগত সন্ধি স্থাপন কৰা উচিত ॥২৪॥

যিজনে নিজৰ দোষত (প্ৰভুৰ ওচৰৰপৰা) গঢ়িচ যায় আৰু নিজৰ দোষতে (শত্ৰুৰ ওচৰৰপৰা) গঢ়িচ আহে আৰু দুর্য্যোজনৰে গদগ উপেক্ষা কৰে তেওঁ ‘অকাৰণত গঢ়িচ গৈ অকাৰণত উলটি অহা’ লোক, তেওঁ চণ্ডল মনৰ আৰু তেওঁৰ লগত সন্ধি কৰা অনুচিত ॥২৫॥

প্ৰভুৰ দোষৰ কাৰণে গঢ়িচ গৈ পিছত নিজৰ দোষৰ কাৰণে (শত্ৰুৰ ওচৰৰপৰা) গঢ়িচ অহাজন ‘উপযুক্ত কাৰণত গঢ়িচ গৈ অকাৰণত উলটি অহা’ লোক; তেওঁৰ বিষয়ে বিজিগীষুৱে এইদৰে বিচাৰ কৰি চাব—‘এওঁ শত্ৰুৰ দ্বাৰা প্ৰবোচিত হৈ অথবা নিজৰ দৃষ্টান্তৰ কাৰণে মোৰ অনিষ্ট সাধন কৰিবলৈ আহিছে নেকি? অথবা মোৰ শত্ৰুক শত্ৰু নিৰ্মূলকাৰী বুলি জানিব পাৰি প্ৰতিশোধৰ ভৱত আহিছে, নে মোক উচ্ছেদ কৰিবলৈ ওলোৱা শত্ৰুক পৰিত্যাগ কৰি দগ্ধপৰিণাম হৈ মোৰ ওচৰলৈ আহিছে?’ ॥২৬॥ এই কথা বুজি লৈ তেওঁৰ অভিপ্ৰায় যদি সংকল্প লৈ তেওঁক আদৰ-সাদৰকৈ নিজৰ ওচৰত ৰাখিব আৰু অভিপ্ৰায় আন বক্সৰ বুলি জানিলে তেওঁক দূৰ কৰি পঠিয়াব ॥২৭॥

নিজৰ দোষত গুচি গৈ শত্ৰুৰ দোষত উলটি অহাজনেই অকাৰণত গুচি গৈ কাৰণবশতঃ উলটি অহা (ভূত্যা বা মিত্ৰ); তেওঁৰ সম্পৰ্কে এইদৰে বিচাৰ কৰি চাব—‘এওঁ মোৰ দুটি পুৰণ কৰিব জানো? এওঁ ইয়াত থকাত অভ্যস্ত নে? এওঁৰ লোকসকল শত্ৰুৰ ওচৰত আনন্দেৰে থকা নাইতো? মোৰ মিত্ৰৰ লগত এওঁ সন্ধি কৰিছে নেকি? মোৰ শত্ৰুৰ লগত এওঁৰ জানো সন্ধিৰ হৈছে? লোভী আৰু নিষ্ঠুৰ শত্ৰুৰ অথবা শত্ৰুৰে সন্ধি-পাণত আবদ্ধ শত্ৰুৰ ভয়ত এওঁ ভীত জানো?’॥২৮॥ এই কথা জানি লৈ তেওঁৰ অভিপ্ৰায় অনুৰূপে তেওঁক বাখিব॥২৯॥

আচাৰ্যসকলে কয়—‘কৰা কাম নষ্ট হ’লে, ক্ষমতা হ্ৰাস পালে, বিদ্যাক পণ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিলে, আশা কৰি নিৰাশ হলে, আন দেশ চোৱাৰ প্ৰতি লোভ হলে, বিশ্বাস হেৰুৱালে অথবা প্ৰবলৰ লগত বিৰোধ ঘটিলে ভূতাই প্ৰভুক পৰিত্যাগ কৰিব পাৰে’॥৩০॥ কৌটিল্যই কয়—‘ভয়, জীৱিকাৰ অভাব আৰু অপমান-বোধেই পৰিত্যাগৰ মূল কাৰণ’॥৩১॥

(যি ভূতাই) বিজিগীষুৰ অনিষ্ট কৰে তেওঁক ত্যাগ কৰিব, শত্ৰুৰ অনিষ্টকাৰীৰ লগত সন্ধি কৰিব, উজ্জয়ৰে অনায়ককাৰীৰ সম্বন্ধে আগতে কোৱাৰ দৰে বিচাৰ কৰি চাব॥৩২॥

(প্ৰভুক পৰিত্যাগ কৰি ঘূৰি অহা) সন্ধিৰ অযোগ্য ভূত্যাদিৰ লগত সন্ধি কৰাটো অপৰিহাৰ্য হ’লে, যি বিষয়ত (কোষ, দণ্ড প্ৰভৃতি) আন পক্ষ প্ৰভাৱশালী সেই বিষয়ত তেওঁ সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থা ল’ব॥৩৩॥

ভাঙি যোৱা সন্ধি আকৌ সংস্থাপন কৰা বিষয়ত বিজিগীষুৱে (তেওঁৰ ওচৰলৈ অহা) তেওঁৰ হিতকাৰী শত্ৰুপক্ষীয় লোকক (তেওঁৰপৰা দূৰত) জীৱনৰ অন্তিম অৱস্থালৈকে নজৰবন্দী কৰি ৰাখিব॥৩৪॥

অথবা, তেওঁ তেওঁক (শত্ৰুৰ পক্ষ এৰি অহা কোনো লোকক) তেওঁৰ প্ৰভুৰ বিষদ্বন্দ্ব যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত কৰাব, নাইবা যদি সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি ভাবে তেওঁক শত্ৰু আৰু অবগ্যবাসী যৈদসমূহৰ বিষদ্বন্দ্ব সেনানায়ক পাতি দিব বা সীমান্তৰ কোনো অঞ্চলত তেওঁক স্থাপন কৰিব॥৩৫॥

অথবা, যদি সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰযোগ্য নহয়, তেওঁক পণ্যসামগ্ৰী হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিব (শত্ৰুৰ ওচৰত তেওঁক বিক্ৰী কৰিব), নাইবা শত্ৰুৰ লগত সন্ধি কৰাৰ উদ্দেশ্যে নিৰ্ভৰযোগ্যজনকো নিৰ্ভৰযোগ্য নোহোৱাজনৰ দোষতে দোষী কৰি (শত্ৰুৰ ওচৰত) পণ্যসামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব॥৩৬॥

অথবা, ভৱিষ্যতৰ মণ্ডলৰ কাৰণে এওঁক মনে মনে হত্যা কৰিব আৰু যদি দেখে যে এবাৰ গুচি গৈ আকৌ উলটি অহা ভূত্যা তেওঁক ভৱিষ্যতে বধ কৰিবলৈ ইচ্ছুক, তেন্তেহলে তেওঁক (প্ৰকাশ্যভাৱেই) হত্যা কৰিব॥৩৭॥

শত্ৰুৰ ওচৰবপৰা অহা লোক শত্ৰুৰ লগত থকা কাৰণে বিপদৰ কাৰণ; শত্ৰুৰ লগত থকাটো সাপৰ লগত থকাৰ দৰে; ই সদায়ে উদ্বেগ সৃষ্টি কৰিব পৰা দোষৰ দ্বাৰা দূষিত॥৩৮॥

পাকৰী গছৰ গুচি থোৱা কপো-চৰাই শিল্পী, গছৰ কাৰণে বেলে বিপদজনক এনে লোকো বিজিগীষুৰ কাৰণে সদায়ে তেনে উদ্বেগজনক আৰু পিছলৈকো জ্ঞাবহ হয়॥৩৯॥

নিৰ্দিষ্ট ঠাই আৰু সময়ত কৰা বৃদ্ধিই প্ৰকাশ্য বৃদ্ধি; ভয়, বৃদ্ধা,

অভীকৰ্ত্তে আক্ৰমণ কৰা, ভুল কৰিলে বা বিপদগ্ৰস্ত হলে আঘাত কৰা, একে ঠাইতে যুদ্ধ কৰিবলৈ এবি দি (পৰাজিত হোৱা বেন দেখুৱাই) উলটি আক্ৰমণ কৰা—এইবোৰ কট-যুদ্ধৰ প্ৰকাৰভেদ; গোপনাক্ৰিয়া (বিবাদি প্ৰয়োগ) আৰু গোপনে (শত্ৰুৰ মাজত) ভেদভাব জন্মাই দিয়াটো যৌন যুদ্ধৰ লক্ষণ ॥৪০-৪১॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “যাত্ৰাঙ্গণ” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “(দুজন) সন্ধিবন্ধ বজাব যুদ্ধৰাত্ৰা-সন্ধিবন্ধ” আৰু “পৰিপণিত, অপৰিপণিত আৰু অপসৃত সন্ধি” নামৰ বস্তু (আলম্ভাধিবসৰা ১০৪তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

সপ্তম অধ্যায়

১১৩তম প্ৰকৰণ : দূতবপীয়া-নীতি-জড়িত সন্ধি-বিগ্ৰহ

বিজিগীষুৱে (ৰাজমণ্ডলৰ) স্থিতীয় প্ৰকৃতিক (অৰ্থাৎ অধিক) এইদৰে মিত্ৰৰূপে গ্ৰহণ কৰিব ॥১॥ বিজিগীষুৱে সীমান্তৱৰ্তী শত্ৰুৰ লগত একেলগ হৈ আন সীমান্তৱৰ্তী বজাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধৰাত্ৰা কৰিব, যদিহে তেওঁ ভাবে—‘(মই মিত্ৰৰূপে গ্ৰহণ কৰা) এই সীমান্তৱৰ্তী বজাই মোক পাছফালৰপৰা আক্ৰমণ নকৰিব, আন কোনোৱে পাছফালৰ পৰা আক্ৰমণ কৰিলে তেওঁক বাধা দিব, বাৰ বিৰুদ্ধে মই অভিযান চলাইছোঁ তেওঁক সাহায্য দিবলৈ নাৰাৰ আৰু মোৰ সৈন্যৰলৈ দৃগ্‌দৃশ হ'ব, তেওঁ মোক আৱশ্যকীয় সামগ্ৰী আৰু মিত্ৰ-সৈন্যৰ যোগান দি থাকিব, শত্ৰুই এইবোৰৰ যোগান পোৱাত বাধা দিব, বহু বাধা-বিঘিনিৰে ভৰপূৰ মোৰ ৰাত্ৰা-পথৰ কাঁটবোৰ মোহাৰি পেলাব, (শত্ৰুৰ) আশ্ৰয়স্থল দূৰ্গ আৰু অৰণ্যত তেওঁ তেওঁৰ সৈন্যবাহিনী লৈ আক্ৰমণ চলাব, মই বাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ-ৰাত্ৰা কৰিম সেই বজাক বিবৰম সঙ্কটত পেলাব অথবা সন্ধি কৰিবলৈ বাধ্য কৰিব, নাইবা তেওঁৰ নিজৰ প্ৰাণ লাভৰ অংশ লাভ কৰি মোৰ আন আন শত্ৰুৰ মনতো মোৰ প্ৰতি বিশ্বাস ওপজাব’ ॥২॥

অথবা, দূতবপীয়া নীতিৰ (শ্বেধীভাৱৰ) আশ্ৰয় লৈ সীমান্তৱৰ্তী বজাসকলৰ কোনোজনৰপৰা অৰ্থৰ বিনিময়ত সৈন্য বা সৈন্যৰ বিনিময়ত অৰ্থ লাভ কৰিবলৈ বিচাৰিব ॥৩॥ তেওঁলোকৰ মাজত বিজন অধিক শক্তিসম্পন্ন তেওঁৰপৰা অধিক অংশ, সমান শক্তিসম্পন্নজনৰপৰা সমান অংশ আৰু দুৰ্বলজনৰপৰা তাকৰীয়া অংশ গ্ৰহণ কৰাৰ বি চুক্তি সম্পাদন কৰা হয় তাক সজলসন্ধি বোলে ॥৪॥ ইয়াৰ ওলোটো হ’লে বিঘলসন্ধি হয় ॥৫॥ এই দুই প্ৰকাৰ সন্ধিত বিশেষ অংশ লাভ কৰিলে অভিলসন্ধি (প্ৰযুক্তসন্ধি) হয় ॥৬॥

অধিক বলবান বজাও যদি বিপদত পৰে, কলসত আনত হয় বা অসুবিধাৰ সন্মুখীন হয়, তেতিয়া অপেক্ষাকৃত দুৰ্বল বজাৱো সৈন্যৰ জোখাই লাভৰ অংশ ঘটি চুক্তি কৰিব পাৰে ॥৭॥ বাৰ লগত চুক্তি কৰা হয়, তেওঁ যদি (বিজিগীষুৰ) অনিষ্ট সাধন কৰিবলৈ সক্ষম হয়, তেতিয়া যুদ্ধ কৰিব, নহলে সন্ধিত আবদ্ধ হোৱা উচিত ॥৮॥

এই একে অৰ্থাৎ পৰা হীনৰলৈ বজাৱো সৈন্যৰ জোখাই হোৱাতকৈ অধিক লাভৰ অংশ ঘটি তেওঁৰ টুটি বোৱা শক্তি আৰু কৰতা পূৰ্ব কৰিবলৈ অথবা সন্তোষ উৎপন্ন সাধন কৰিবলৈ ওচাই তেওঁৰ হৃৎকথন (দূৰ্গ আদি) আৰু পাছফাল বন্ধন কাৰণে অধিক শক্তি-সম্পন্ন কৰাৰ জনত চুক্তিবদ্ধ হ’ব পাৰে ॥৯॥ বাৰ লগত চুক্তিবদ্ধ হোৱা বাৰ তেওঁ যদি

বিজ্ঞপীৰ্ৱৰ অভিপ্ৰায় সৎ বদলি বৃদ্ধে তেওঁক সহায় কৰিব, নহলে তেওঁৰ লগত যুদ্ধ কৰিব॥১০॥

দুৰ্গৰ ভিতৰত সুৰক্ষিত বা মিত্ৰশক্তিৰ দ্বাৰা সুসহায়সম্পন্ন হীনবল বিজ্ঞপীৰ্ৱৰে শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে যদি অলপ দুৰ বাটৰ যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰিব খোজে, অথবা বিনা যুদ্ধই অভীষ্ট লাভ কৰিব খোজে, নাইবা যি লাভ সুনিশ্চিত তাক পাব খোজে, তেনেহলে বিপদগ্ৰস্ত, প্ৰজাৰ ওচৰত দুৰ্বলতা থকা, নাইবা অসুবিধাৰ সম্মুখীন হোৱা অধিক বলী বজ্জাবে সৈতে তেওঁৰ সৈন্যৰ জোখতকৈ কম লাভৰ অংশ যাচি চুক্তিবদ্ধ হব পাৰে॥১১॥ যাৰ লগত চুক্তি কৰা হয় তেওঁ যদি অনিষ্ট সাধিবলৈ সমৰ্থ হয় যুদ্ধ কৰিব, নহলে সন্ধি কৰা উচিত॥১২॥

যদি বেয়াভাৱে কাৰ্য আৰম্ভ কৰা (দুৰ্বল) বজ্জাৰ অধিক পৰিমাণে হানি আৰু ব্যয় কৰিব খোজে, বা (নিজৰ) ৰাজদ্রোহী সৈন্যবোৰ নিহত কৰাৰ খোজে, নাইবা যেতিয়া (দুৰ্বল বজ্জাৰ) ৰাজদ্রোহী সৈন্যসকলক নিজৰ ফলীয়া কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, অথবা উৎপীড়ন আৰু বিনাশ কৰিব লগীয়া (নিজৰ) শত্ৰুক দুৰ্বল বজ্জাৰ হতুৱাই কষ্ট দিয়াৰ খোজে, বা যদি সৎ অভিপ্ৰায় সন্ধিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব খোজে, তেনেহলে কোনো দুৰ্বলতা বা বিপদ নথকা সত্ত্বেও অধিক বলী বজ্জায়ে কম লাভৰ অংশ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে॥১৩॥ সজ অভিপ্ৰায় থকা (দুৰ্বল) বজ্জাৰ লগত একযোগ হৈ অভীষ্ট সিদ্ধি কৰিবলৈ চাব, নহলে যুদ্ধ কৰিব॥১৪॥

এইদৰে সমানে সমানক প্ৰৱণতা কৰিব বা সহায় কৰিব॥১৫॥

শত্ৰুৰ বিশেষ শ্ৰেণীৰ সৈন্যৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিবলৈ সমৰ্থ, বা (শত্ৰুৰ) মিত্ৰ বা বনচৰ সৈন্যৰ লগত যুঁজিবলৈ সমৰ্থ, অথবা শত্ৰুৰ কাৰণে অসুবিধাজনক ঠাইত পথ-প্ৰদৰ্শক হব পৰা সৈন্যৰ বিনিময়ত, অথবা (দুৰ্গ আদি) মূলস্থান আৰু পাৰ্শ্ব (পাছফাল) ৰক্ষা কৰিবলৈ সমৰ্থ সৈন্যৰ বিনিময়ত সমান-শক্তি বজ্জাই সৈন্যৰ জোখাই লাভৰ অংশ লৈ চুক্তি কৰিব পাৰে॥১৬॥ যাৰ লগত চুক্তি কৰা হয় তেওঁ যদি বিজ্ঞপীৰ্ৱৰ অভিপ্ৰায় সজ দেখে, তেওঁক অনুগ্ৰহ দেখুৱাব, নহলে যুদ্ধ কৰিব॥১৭॥

যি বিপদগ্ৰস্ত, প্ৰজাৰ ওচৰত যাৰ কোনো দুৰ্বলতা আছে, যাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ বজ্জাই যুৰ লাভি উঠিছে, তেনে সমৰ্থ (সীমান্তৱৰ্তী) বজ্জাৰ লগত আন সমৰ্থ বজ্জাই সৈন্যৰ জোখতকৈ কম লাভৰ অংশ যাচি চুক্তিবদ্ধ হব, অথবা যদি তেওঁ নিজে আন ঠাইৰপৰা সহায় তেওঁ যদি বিজ্ঞপীৰ্ৱৰ অনিষ্ট কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়, যুদ্ধ কৰিব নহলে তেওঁৰ লগত সন্ধি কৰিব॥১৯॥

সমৰ্থ বিজ্ঞপীৰ্ৱৰ নিজৰ যদি উক্ত অৱস্থা হয়, আৰু যদি সীমান্তৱৰ্তী (শত্ৰু) বজ্জাৰ ওপৰত তেওঁৰ কাৰ্যসিদ্ধি নিৰ্ভৰ কৰে, অথবা তেওঁৰ শক্তি সংগঠিত কৰিব লগীয়া হয়, তুল্য-বল বজ্জাৰ লগতো সৈন্যৰ জোখতকৈ অধিক লাভৰ অংশ যাচি চুক্তিবদ্ধ হব॥২০॥ যাৰ লগত চুক্তি কৰা হয় তেওঁ যদি বিজ্ঞপীৰ্ৱৰ অভিপ্ৰায় সজ দেখে, অনুগ্ৰহ দেখুৱাব, নহলে যুদ্ধ কৰিব॥২১॥

বিজ্ঞপীৰ্ৱৰে যদি বিপদগ্ৰস্ত বা প্ৰজাৰ ওচৰত দুৰ্বলতা থকা ৰজাবান, দুৰ্বল বা সম-শক্তি বজ্জাক আক্ৰমণ কৰিব খোজে বা সুপৰিকল্পিতভাৱে আৰম্ভ কৰা তেওঁৰ কাৰ্য বা যিটোৰ সিদ্ধি সুনিশ্চিত তেনে কাৰ্য নষ্ট কৰিব খোজে, বা (দুৰ্গ আদি) মূলস্থানত বা (শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে) যুদ্ধ-যাত্ৰা কৰা সময়ত তেওঁক আক্ৰমণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, অথবা বনৰ নিৰুদ্ধে

শত্ৰুকে যুদ্ধ-সম্মুখিতা কৰিব তেওঁৰপৰা অধিক লাভৰ আশা কৰে, তেনেহলে বলবান, দুৰ্বল বা সমশক্তি বজাৰ ওচৰত অধিক লাভৰ অংশ দাবী কৰিব পাৰে॥২২॥ যাৰ ওচৰত অধিক লাভৰ অংশ দাবী কৰা হয়, তেওঁ যদি শত্ৰুৰ সৈন্যৰ দ্বাৰা আনৰ দুৰ্জয়ৰ দুৰ্গ, মিত্ৰসৈন্য বা বনচৰ সৈন্য মাৰিমাৰ কৰি নিজৰ সৈন্যবল বন্ধা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, শত্ৰুৰ ঠাইত দীৰ্ঘকাল ধৰি চলা অভিযানত শত্ৰুৰ সৈন্যক ক্ষয়ান্ত আৰু খৰচান্ত কৰিব খোজে, শত্ৰুৰ সৈন্যৰ দ্বাৰা সম্বন্ধ হৈ নিজেই তেওঁক নিৰ্মূল কৰিবলৈ বিচাৰে, অথবা শত্ৰুৰ সেনাদল ক্ষয়ান্ত কৰিব খোজে, তেনেহলে অধিক লাভৰ অংশ দিব পাৰে॥২৩॥

বলবান বজাই যদি কোনো বজাৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলোৱাৰ হলেবে হীনবল বজাক নিজৰ হাতৰ ঘূৰিঠিল আনিব খোজে, শত্ৰুক উচ্ছেদ কৰি তেওঁকো উচ্ছেদ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, অথবা (অধিক লাভ) ভাগ কৰি আকৌ কাঢ়ি লবলৈ গন কৰে, তেনেহলে তেওঁ সৈন্যৰ জোখতকৈ অধিক লাভৰ অংশ দি চুক্তি কৰিব পাৰে॥২৪॥ যাৰ লগত চুক্তি কৰা হয় তেওঁ যদি বিজিগীষুৰ অনিষ্ট সাধন কৰিবলৈ সমর্থ হয় তেওঁক আক্ৰমণ কৰিব, নহলে সন্ধি কৰিব॥২৫॥ অথবা, তেওঁ (বিজিগীষুৰে) যাৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলাব সেই বজাৰ লগত সন্ধি কৰিব, বা তেওঁক ৰাজদ্রোহী সৈন্য, শত্ৰুসৈন্য বা বনচৰ সৈন্য দি সহায় কৰিব॥২৬॥

অধিক বলী বজা যদি বিপন্ন হয় বা প্ৰজাৰ ওচৰত তেওঁৰ কোনো দুৰ্বলতা থাকে, তেওঁ হীনবল বজাক সৈন্যৰ জোখাই লাভৰ অংশ দি তেওঁৰ লগত চুক্তি কৰিব॥২৭॥ যাৰ লগত চুক্তি কৰা হয়, সেই বজা যদি অধিক বলী বিজিগীষুৰ অপকাৰ কৰিবলৈ সমর্থ হয় তেওঁক আক্ৰমণ কৰিব, নহলে সন্ধি কৰিব॥২৮॥

এই অৱস্থাত পৰা হীনবল বজাৰ লগত অধিক বলী বজাই সৈন্যৰ জোখতকৈ কম লাভৰ অংশ দি চুক্তিবদ্ধ হব॥২৯॥ যাৰ লগত চুক্তি কৰা হয়, তেওঁ যদি অধিক বলী বিজিগীষুৰ অপকাৰ কৰিবলৈ সমর্থ হয়, তেওঁক আক্ৰমণ কৰিব, নহলে তেওঁৰ লগত সন্ধি কৰিব॥৩০॥

যাৰ ওচৰত চুক্তিৰ প্ৰস্তাৱ কৰা হয় আৰু, যিয়ে প্ৰস্তাৱ কৰে সেই উভয়ে প্ৰথমে উভয়ৰ অভিপ্ৰায় বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিব; তাৰ পিছত উভয় পক্ষৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি যি কৰিলে নিজৰ কল্যাণ হয় তাকে কৰিব॥৩১॥

কোণ্টলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ষাড্‌গুণা” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “দুৰ্বলপীয়া-নীতিজীড়ত সন্ধি-বিগ্ৰহ” নামৰ সপ্তম (আক্ৰমণৰপৰা ১০৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত॥

অষ্টম অধ্যায়

১১৪তম প্ৰকৰণ : আক্ৰান্তপ্ৰায় বজাৰ বোণ্য আচৰণ

১১৫তম প্ৰকৰণ : সাহায্য পাবৰ বোণ্য বিভিন্ন স্তিত্ৰ

আক্ৰান্ত হবলৈ গুলোৱা বাতৰি বজাই তেওঁৰ বিৰুদ্ধে সহযোগ কৰাসকলৰ মাজত সন্ধিৰ কাৰণ দূৰ কৰাৰ বা নষ্ট কৰাৰ অভিপ্ৰায়ে লাভৰ অংশৰ দুগুণ বাচি সম্বানসকল বজাসকলৰ এজনৰ লগত চুক্তিবদ্ধ হব॥১॥ চুক্তিৰ প্ৰস্তাৱ কৰি-তেওঁ (সম্ভাৱ্য) লোকক্ৰয়, অৰ্থবায়, (দুৰ্গতি) প্ৰবাস, বিপদ-বিঘিনি, শত্ৰুৰ উপকাৰ আৰু (নিজৰ) খাৰীৰিক কষ্টৰ কথা সেই বজাৰ ওচৰত বৰ্ণনা কৰিব॥২॥ তেওঁ যদি সেইবোৰ মানি লয় তেতিয়া তেওঁক

(প্ৰতিভূত) ধন ব্যাচৰ ৥৩৥ অথবা, আন বজাসকলৰ প্ৰতি তেওঁৰ বৈৰিতা সৃষ্টি কৰি তেওঁ-
লোকৰপৰা তেওঁক বিচ্ছিন্ন কৰিব ৥৪৥

কোনো বজাই যদি কাৰ্য আৰম্ভ কৰোঁতে ভুল কৰা বজাৰ আৰু অধিক লোককৰ আৰু
অৰ্থব্যয় ঘটাবলৈ ইচ্ছা কৰে, ভালদৰে আৰম্ভ কৰা অভিযানৰ কৃতকাৰ্য্যতাত বাধা জন্মাব
যোৱা, (দুৰ্গ আদি) মূলস্থানত বা অভিযান চলাই থকা অৱস্থাত তেওঁক আক্ৰমণ কৰিবলৈ
ইচ্ছা কৰে, আক্ৰান্তপ্ৰায় বজাৰ লগত সন্ধি কৰি আকৌ তেওঁৰপৰা অধিক অৰ্থ পাবলৈ ইচ্ছা
কৰে, তেতিয়া টকা-পইচাৰ নাটনি হলেও, বা সেই বজাক বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলেও তেওঁ
সেই সময়ত অলপীয়া ধন লৈ ভৱিষ্যতে অধিক পাবলৈ বিচাৰিব ৥৫৥

মিত্ৰৰ উপকাৰ আৰু শত্ৰুৰ হানিৰ লগতে নিজৰ সা-সুবিধা অবিচ্ছিন্নভাৱে চলি থকা
দেখিলে, অথবা আগেয়ে উপকাৰ কৰা বজাৰ হতুৱাই আকৌ উপকাৰ কৰাৰ খুজিলে, উপস্থিত
কালত প্ৰচুৰ লাভ পৰিত্যাগ কৰি ভৱিষ্যতেও কম লাভৰ আশা কৰা উচিত ৥৬৥

ৰাজদ্রোহী কৰ্মচাৰী আৰু শত্ৰুৰ স্খাৰা, অথবা ৰাজ্য কাঢ়ি নিবলৈ ওলোৱা বলৱন্ত
বজাৰ স্খাৰা আক্ৰান্ত কোনো বজাক উত্থাৰ কৰিব খুজিলে, (সেই বজাৰ হতুৱাই) নিজৰ
তেনেকুৱা উপকাৰ সাধন কৰাবলৈ ইচ্ছা কৰিলে, অথবা (পৰস্পৰৰ মাজত থকা) সম্বন্ধৰ প্ৰতি
প্ৰস্থা দেখুৱাব খুজিলে বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যত উভয় কালতে কোনো লাভ গ্ৰহণ নকৰিব ৥৭৥

সন্ধি কৰি ডাক লগ্নন কৰিব খুজিলে, শত্ৰুৰ প্ৰজাবৰ্গক দূৰৱস্থাত পেলাবলৈ বা মিত্ৰ
আৰু শত্ৰুৰ লগত শত্ৰুৱে কৰা সন্ধিৰ বিচ্ছেদ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে, অথবা শত্ৰুৰ আক্ৰমণৰ
আশংকা কৰিলে, অপ্ৰাপ্ত লাভ বা অধিক লাভ দাবী কৰিব ৥৮৥ লাভ আদায় কৰা সম্পৰ্কে
আনপক্ষই বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ কালৰ ক্ৰম (অৰ্থাৎ বৰ্তমানত কি কৰা ভাল আৰু ভৱিষ্যতে
কি কৰা ভাল, ডাক) বিবেচনা কৰি চাব ৥৯৥ ইয়াৰ স্খাৰা আগতে উল্লেখ কৰাসকলৰ (নং
৫।৬।৭) কথাও বুজোৱা হ'ল ৥১০৥

অৰি আৰু বিজিগীৰুৱে নিজ নিজ মিত্ৰক সহায় কৰিব খুজিলে যিয়ে সম্ভৱপৰ,
নিৰ্দোষ আৰু ফলদায়ক কাৰ্য আৰম্ভ কৰে, বিজয় কাৰ্য সম্পাদন কৰাত দূতসংকল্প বা দ্বাৰ
প্ৰজাবৰ্গ অন্তৰ্ভুক্ত তেনে মিত্ৰক সহায় কৰিলে বিশেষ সুবিধা হয় ৥১১৥ সম্ভৱপৰ কাৰ্য আৰম্ভ
কৰাজনে নিজৰ সাধৰ্ম্য অন্তৰ্ভাৰ কাৰ্য আৰম্ভ কৰে; নিৰ্দোষ কৰ্ম আৰম্ভ কৰাজনে খুঁত
নোহোৱাকৈ কাৰ্য কৰে আৰু ফলদায়ক কাৰ্য আৰম্ভ কৰাজনে ভৱিষ্যতে শূন্য ফলদায়ক
কাৰ্য কৰে ৥১২৥ কাৰ্য সম্পাদনত যি দূতসংকল্প তেওঁ কাম শেষ নকৰাকৈ নেৰে ৥১৩৥
দ্বাৰ প্ৰজাবৰ্গ অন্তৰ্ভুক্ত তেওঁৰ যোগ্য সহায়-সাৰথি থকা বাবে তেওঁ সামান্য সাহায্য লাভ
কৰিয়ে কাৰ্য সাধন কৰে ৥১৪৥ এইসকল মিত্ৰই (সাহায্য লাভ কৰি) নিজৰ কাৰ্য্যসিদ্ধি কৰিব
পাৰিলে সহজে আৰু প্ৰভুত পৰিমাণে গ্ৰত্যাপকাৰ কৰে ৥১৫৥ ইয়াৰ ওলোটো স্খাৰাৰ মিত্ৰ
সহায়ৰ অব্যোগ্য ৥১৬৥

অৰি আৰু বিজিগীৰুৱে দুয়ো যদি এজনকে সহায় কৰে, বিজনে মিত্ৰক বা (উভয়ে মিত্ৰ
হলেও নিজৰ লগত) অধিক মিত্ৰতা থকা লোকক সহায় কৰে, তেওঁ আনজনতকৈ অধিক
ফল লাভ কৰে ৥১৭৥ কাৰণ, মিত্ৰবশৰা তেওঁ নিজৰ সমৃদ্ধি লাভ কৰে, আনজনৰ ভাগত পৰে
(কেৱল) লোককৰ, অৰ্থব্যয়, প্ৰহাৰ আৰু শত্ৰুৰ উপকাৰ সাধন ৥১৮৥ আৰু নিজৰ উদ্দেশ্য
সিদ্ধি হ'লে শত্ৰু (স্বাভাৱিকভেদে) বিৰোধী হৈ উঠে ৥১৯৥

কিন্তু বোঁতৱা দুয়োজনে প্ৰথম বজাক সহায় কৰে, তাৰ ভিতৰত বিজনে মিত্ৰৰূপে বা

বেছি ভাল মিত্রবুপে থকা মধ্যম বজ্জাক সহায় কৰে তেওঁ আনজনতকৈ বেছি সন্নিবিধা লাভ কৰে॥২০॥ কাৰণ, মিত্রবপৰা তেওঁ নিজৰ সমৃদ্ধি লাভ কৰে, আনজনৰ জগত পৰে (কেৱল) লোককল্প, অৰ্থাৎ, প্ৰহ্লাস আৰু শত্ৰুৰ উপকাৰ সাধন॥২১॥ সহায় লাভ কৰাৰ পিছত যদি মধ্যম বজ্জা বিৰোধী হৈ উঠে, শত্ৰুৱে বিজয়ীৰূতকৈ অধিক সন্নিবিধা লাভ কৰে॥২২॥ কাৰণ, শত্ৰুৱে মধ্যম বজ্জাক সহায় কৰিবলৈ বস্ত্ৰপৰ (আৰু পিছত) মধ্যমৰ শত্ৰু হৈ তেওঁক পৰিত্যাগ কৰি এক সাধাৰণ উদ্দেশ্য লৈ (মধ্যমৰ প্ৰতি শত্ৰুভাৱ কৰি) উপস্থিত হোৱা বিজয়ীৰূক (মিত্রবুপে) লাভ কৰে॥২৩॥

ইয়াৰ ম্যাবা (অৰ্থাৎ মধ্যম বজ্জাক সহায় কৰা নীতিৰ ম্যাবা) উদাসীন বজ্জাক সহায় কৰাৰ কথাও (অৰ্থাৎ একে নীতিৰে তেওঁকো যে সহায় কৰিব লাগে) বুজোৱা হ'ল॥২৪॥

মধ্যম আৰু উদাসীন বজ্জাক সৈন্যবাহিনীৰ কিছু অংশ দিব লগীয়া হ'লে, যিয়ে সাহসী, অস্ত্ৰপটু, কষ্টসহিষ্ণু আৰু অনুৰক্ত সৈন্য দি সহায় কৰিব তেওঁ ঠগ খাব॥২৫॥ ইয়াৰ ওলোটা কৰাজনে তেওঁক ঠগিব॥২৬॥

কিন্তু য'ত সৈন্য পঠিয়ালে সেই সৈন্যই নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য সাধন কৰাৰ উপৰিও আন কাৰ্য সাধন কৰে, সেই ক্ষেত্ৰত স্থান আৰু কাল জনা থাকিলে স্নৌল (পদুৰানুদ্ভাসিক), কৃত্ত (বেতন-ভোগী), শ্ৰেণী (সম্ভবস্থ সৈন্য), মিত্ৰ আৰু অটৰী (বনচৰ) সৈন্যৰ মাজৰ যি কোনো এবিধ দি সহায় কৰিব; অথবা দূৰ দেশলৈ আৰু দীৰ্ঘকালৰ কাৰণে পঠিয়াব লাগিলে শত্ৰু আৰু অটৰী-সৈন্য দি সহায় কৰিব॥২৭॥

কিন্তু কোনো বজ্জাৰ সম্বন্ধে যদি বিজয়ীৰূৱে ভাবে—‘প্ৰয়োজন সিম্ব হোৱাৰ পিছত এওঁ মোৰ সৈন্যবোৰ হাত কৰিব, সিহঁতক শত্ৰু বা অটৰী-সৈন্যৰ লগত থাকিবলৈ দিব, অনুপ-যোগী ঠাই বা সময়ত ৰাখি থব, অথবা সিহঁতক অকামিলা কৰি পেলাব’, তেতিয়া সৈন্যবাহিনী (আনকালে) কামত ব্যস্ত থকাৰ অভ্যুহাত দেখুৱাই সহায় নকৰিব॥২৮॥ এইদৰে তেওঁক সহায় আগবঢ়োৱাটো যদি অপৰিহাৰ্য হৈ উঠে তেনেহ'লে সেই বিশেষ সময়ৰ উপযোগী সৈন্য দি সহায় কৰিব॥২৯॥ আৰু (অভিযান) শেষ নহয় মানে তেওঁ সেই সৈন্যক (উপযুক্ত ঠাইত) থকা-মিলাৰ সন্নিবিধা কৰাৰ আৰু যত্ন কৰিব দিব আৰু সৈন্যৰ বিৰোধ বিপদ হব পাৰে সেইবোৰবপৰা বজ্জা কৰিব॥৩০॥ প্ৰয়োজন সিম্ব হোৱাৰ পিছত কোনো অভ্যুহাতত সেই সৈন্য তেওঁবপৰা আঁতৰাই আনিব॥৩১॥ অথবা, তেওঁক ৰাজদ্রোহী সৈন্য, শত্ৰুসৈন্য বা অটৰী-সৈন্য দিব॥৩২॥ অথবা, বাতব্যৰ (আত্মান্তপ্ৰায়) লগত সন্ধি কৰি তেওঁক প্ৰভাষণা কৰিব॥৩৩॥

কাৰণ, ৰেতিয়া (উত্তৰ) সমানে লাভ হয়, তেতিয়া সন্ধি কৰিব লাগে

আৰু লাভ অসম্মান হলে সন্মান, দুৰ্বল আৰু বলৱন্ত বজ্জাৰ কাৰণে যত্ন

কৰা বিধেয়; সন্ধি আৰু যত্নৰ কথা এইদৰে কৰ্মনা কৰা হ'ল॥৩৪॥

কোঁটিজীৱ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ‘বাত্‌বুদা’ নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত ‘অজ্ঞানপ্ৰায় কৰ্মৰ যোগ্য আচৰণ’ আৰু ‘সাহায্য পায়ৰ যোগ্য বিভিন্ন মিত্ৰ’ নামৰ অন্তৰ্গত (আবল্‌ভাৱপৰা ১০৬তম) অধ্যায়, সমাপ্ত ॥

নবম অধ্যায়

১১৬তম প্ৰকৰণ : মিত্ৰসন্ধি, হিৰণ্যসন্ধি, ভূমিসন্ধি আৰু কৰ্মসন্ধিৰ অন্তৰ্গত মিত্ৰসন্ধি আৰু হিৰণ্যসন্ধি

সন্ধি কৰি বন্ধ-বান্ধা কৰাৰ ফলত লাভ হোৱা মিত্ৰ, হিৰণ্য (টকা-পইছা) আৰু ভূমিৰ ভিতৰত আগবঢ়োৱাকৈ পাছৰটো বেছি ভাল ॥১১॥ কাৰণ, ভূমি লাভ হলে মিত্ৰ আৰু হিৰণ্য লাভ হয়, হিৰণ্য লাভ হলে মিত্ৰ লাভ হয় ॥২২॥ অথবা, যিটো লাভ হলে বাকী দুটাৰ এটা সন্ধি কৰিব পাৰে সেই লাভেই প্ৰশস্ত ॥৩১॥

‘আমি উভয়ে মিত্ৰ লাভ কৰোঁহক’—এই সন্ধি আৰু এনে ধৰণৰ সন্ধিক মিত্ৰসন্ধি বোলা হয় ॥৪১॥ ‘আপুনি মিত্ৰ লাভ কৰক (আৰু মই হিৰণ্য বা ভূমি লাভ কৰোঁ)’—এই সন্ধি আৰু এনে ধৰণৰ সন্ধিক হিৰণ্য-সন্ধি বোলা হয় ॥৫১॥ এই দুই প্ৰকাৰ সন্ধিতে কোনোজনৰ বিশেষ লাভ হলে প্ৰতাৰণা হয় ॥৬১॥

কিন্তু সমসন্ধিত যিয়ে মিত্ৰসম্পদবৃত্ত (৬।১।১২) মিত্ৰক লাভ কৰে অথবা সেই মিত্ৰ বিপন্ন হোৱা সময়ত তেওঁক লাভ কৰে, তেওঁ বিশেষ লাভবান হয় ॥৭১॥ কাৰণ, বিপদে মিত্ৰৰ দঢ় কৰে ॥৮১॥

মিত্ৰৰ বিপদৰ সময়তো যিজন মিত্ৰ স্থিৰ কিন্তু বশৱৰ্তী নহয় আৰু যিজন অস্থিৰ অথচ বশৱৰ্তী—এই দুজনৰ মাজত কোনজনক গ্ৰহণ কৰিব? এই সম্পৰ্কে আচাৰ্যসকলে কয়—‘বশৱৰ্তী নহলেও স্থিৰজনকে গ্ৰহণ কৰিব, কাৰণ তেনে মিত্ৰই উপকাৰ কৰিব নোৱাৰিলেও অপকাৰ নকৰে’ ॥৯১॥ কোঁটলাই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥১০১॥ অস্থিৰ হলেও বশৱৰ্তীজনকে পছন্দ কৰিব ॥১১১॥ যেতিয়ালৈকে উপকাৰ কৰি থাকিব, তেতিয়ালৈকে তেওঁ মিত্ৰ, কাৰণ মিত্ৰৰ লক্ষণেই হৈছে উপকাৰ কৰা ॥১২১॥

আচাৰ্যসকলে কয়—‘এজন পৰ্যাপ্ত সহায়কাৰী অথচ অস্থিৰ, আনজন ক্ষুদ্ৰ সহায়কাৰী কিন্তু স্থিৰ, এনে দুজন বশৱৰ্তী হলেও (যদি তেওঁলোকৰ মাজত এজনক বাচি লব লগীয়া হয় সেই ক্ষেত্ৰত) যিজন পৰ্যাপ্ত সহায়কাৰী অথচ অস্থিৰ তেওঁকে প্ৰথম স্থান দিব লাগিব, কিয়নো অস্থিৰ হলেও পৰ্যাপ্ত সহায়কাৰীজনে কম সময়ৰ ভিতৰতে প্ৰচুৰ সাহায্য আগবঢ়াই বিপদৰ বায়ৰ প্ৰতিবিধান কৰে’ ॥১৩১॥ কোঁটলাই কয়—‘নহয়’ ॥১৪১॥ ডাকৰীয়া সাহায্য আগবঢ়ালেও স্থিৰজনেই প্ৰেয়ঃ ॥১৫১॥ পৰ্যাপ্ত সহায় কৰাৰ সামৰ্থ্য থকা অস্থিৰ মিত্ৰই উপকাৰ কৰাৰ ভয়ত আঁতৰি যাব পাৰে, নাইবা উপকাৰ কৰি প্ৰত্যাপকাৰ বিচাৰিব পাৰে ॥১৬১॥ ক্ষুদ্ৰ সহায়কাৰী স্থিৰ মিত্ৰই অনবৰত ক্ষুদ্ৰ সাহায্য কৰি কৰি দীৰ্ঘকালৰ অন্তত প্ৰচুৰ সাহায্য কৰে ॥১৭১॥

আচাৰ্যসকলে কয়—‘এজন সৰল মিত্ৰ, কিন্তু সৈন্য-সামন্ত সাজু কৰি উলিয়াওঁতে তেওঁৰ বহুত সময় লাগে, আনজন দূৰ্বল মিত্ৰ, কিন্তু ততালিকে সৈন্য-বল প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে—এই দুজনৰ মাজত সৈন্য-সামন্ত সাজু কৰোঁতে দীৰ্ঘলীয়া সময় লাগেও সৰলজনৰ সাহায্যই গোৱৰজনক; সৈন্য-সামন্ত সাজু কৰি উঠাৰ পিছত কাৰ্যসাধন কৰিবলৈ তেওঁ সক্ষম হব’ ॥১৮১॥ কোঁটলাই কয়—‘নহয়’ ॥১৯১॥ ততালিকে সৈন্যবল প্ৰস্তুত কৰিব পৰা দূৰ্বল মিত্ৰই কাৰ্যসাধনৰ সময় নষ্ট নকৰে আৰু দূৰ্বল কাৰণে তেওঁক যেনে ইচ্ছা তেনেভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি: কিন্তু বিশাল ৰাজ্যৰ অধিপতি আনজনক নোৱাৰি ॥২০১॥

আচাৰ্যসকলে কয়—ভাগ ভাগ হৈ থকা সৈন্যসমূহ আৰু বশ নমনা সৈন্যসমূহ—এই দুই শ্ৰেণীৰ মাজত বশ নমনা কাৰণ ভাগ ভাগ হৈ থকা সৈন্যসমূহক পুনৰ একত্ৰিত কৰিব পাৰি।' ১২২॥ কোঁটিলাই কয়—'নহয়' ১২৩॥ বশ নমনা সৈন্যসমূহে ভাগ ১২৪॥ কিয়নো, বশ নমনাসকলক সাম আয়ি উপায়ৰ দ্বাৰা বশ ননাৰ পাৰি, কিন্তু ভাগ ভাগ হৈ কাৰ্যত ব্যস্ত থকা আনপক্ষক একগোট কৰিব নোৱাৰি ১২৫॥

আচাৰ্যসকলে কয়—জনবল দি সহায় কৰা আৰু টকা-পইছা দি সহায় কৰা—এই দুই মিত্ৰৰ ভিতৰত 'জন-বল দি সহায় কৰা মিত্ৰই শ্ৰেয়ঃ; মানুহ দি সহায় কৰা মিত্ৰই গোৰৰ ব্যাৱ আৰু তেওঁ জন-বল লৈ প্ৰস্তুত হৈ উঠিলে কাৰ্যসাধন কৰিব পাৰে।' ১২৬॥ কোঁটিলাই কয়—'নহয়' ১০৭॥ টকা-পইছা দি সহায় কৰা মিত্ৰই ভাগ ১২৮॥ কাৰণ, টকা-পইছা সদায় কামত খটুৱাব পাৰি, সৈন্য-বল কদা-কাঁচতহে দৰ্কাৰ হয় ১২৯॥ টকা-পইছা হলে সৈন্য-বল আৰু আন আন অভীষ্ট বস্তুও সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি ১৩০॥

টকা-পইছা দি সহায় কৰা আৰু ভূ-সম্পত্তি দি সহায় কৰা—এই দুই প্ৰকাৰ মিত্ৰৰ ভিতৰত 'টকা-পইছা দি সহায় কৰা মিত্ৰই টকা-পইছা সচল কাৰণে সকলো প্ৰকাৰ ব্যৱ বহন কৰিব পাৰে'—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ১৩১॥ কোঁটিলাই কয়—'নহয়' ১৩২॥ আগতে কোৱা হৈছে যে ভূ-সম্পত্তি লাভ হলে তাৰ দ্বাৰা মিত্ৰ আৰু টকা-পইছাও লাভ হয় ১৩৩॥ সেই কাৰণে ভূ-সম্পত্তি দান কৰি সহায় কৰা মিত্ৰ শ্ৰেয়ঃ' ১৩৪॥

(দুই মিত্ৰপক্ষৰপৰা) জন-বলৰ সাহায্য সমান পৰিমাণৰ হলে সাহস, কষ্টসহিষ্ণুতা, আনুগত্য নাইবা মিত্ৰপক্ষৰপৰা সমগ্ৰ সৈন্যবাহিনী লাভ বিশেষ গুণ (বুলি বিবেচিত হ'ব) ১৩৫॥

(দুই মিত্ৰপক্ষৰপৰা) টকা-পইছাৰ সাহায্য সমান হলে প্ৰাৰ্থিত অৰ্থলাভ, প্ৰচুৰ লাভ লব্ধপ্ৰয়াস আৰু সততে পোৱা সাহায্য বিশেষ গুণ (বুলি বিবেচিত হ'ব) ১৩৬॥

এই বিষয়ে এনেকুৱা কথা আছে—১৩৭॥

বিশিষ্ট মিত্ৰৰ ছটা গুণ থকা বুলি কোৱা হয়। সেই ছটা গুণ হৈছে—স্থিৰতা, বশ্যতা, শীঘ্ৰে সৈন্যবল প্ৰস্তুত কৰিব পৰা, বংশভীমকতা, মহত্ব আৰু অকপটতা ১৩৮॥

টকা-পইছাৰ বিবেচনা নকৰি স্নেহবশতঃ বাক বন্ধা কৰা হয় আৰু যি বন্ধা কৰে আৰু দীৰ্ঘকাল ধৰি দ্বাৰ লগত সম্বন্ধ বান্ধি হৈ উঠে, সেইজনই স্থিৰ মিত্ৰ ১৩৯॥

বংশভীম মিত্ৰ তিনি প্ৰকাৰ—সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ দি সহায় কৰোঁতা, বিবিধ বস্তু দি সহায় কৰোঁতা আৰু অপৰিস্ফুট বস্তু দি সহায় কৰোঁতা; আন তিনি প্ৰকাৰ বংশভীম মিত্ৰ হৈছে—এফালে, উভয় ফালে আৰু সকলো ফালে (৭১৬।১০-১৫ চাওক) সহায় কৰোঁতা ১৪০॥

সহায় গ্ৰহণকাৰীয়ে হুঁক বা দানকাৰীয়ে হুঁক বা ধন্য জীৱিত সাধন কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে আৰু আত্মবন্ধা কৰিবলৈ দ্বাৰ দুৰ্গ বা অবশ্য আছে, তেওঁ অবশীভূত নিত্য (স্থিৰ) মিত্ৰ ১৪১॥

যি আনৰ লগত বন্ধবদ্ৰ হৈ বা সাধাৰণ বিপদত পৰিলে (পক্ষপদৰ) উপকাৰৰ অৰ্থে সন্ধি কৰে, তেওঁ বশীভূত, কিন্তু অস্থিৰ মিত্ৰ ১৪২॥

পৰম্পৰাৰ মাজত এক উদ্দেশ্যৰ সম্পৰ্ক থকা, উপকাৰক আৰু অধিষ্ঠিত
মিহই প্ৰকৃত মিত্ৰৰ গুণ থকা মিহ, যি বিপদ কালতো কপট আচৰণ
নকৰে ॥৪০॥

(একান্ত) বন্ধুভাৱসম্পন্ন মিহই স্থিৰ মিহ, শত্ৰুৰ প্ৰতি সহানুভূতি
থকা মিহ অস্থিৰ, (শত্ৰু মিহ) উভয়ৰে প্ৰতি অনুৰাগ নাথাকিলে উদাসীন
আৰু উভয়ৰ প্ৰতি অনুৰাগ থাকিলে উত্তৰভাবী (অৰ্থাৎ দূৰোভাৱে প্ৰতি
সহানুভূতিশীল) ॥৪১॥

(দুটা প্ৰবল ৰাজশক্তিৰ) মাজত অৱস্থিত বিজিগীৰুৰ শত্ৰুও (এক
প্ৰকাৰ) মিহ; তেনে মিহই কোনো বাধ্য-বাধকতাৰ অভাৱত বা সামৰ্থ্যৰ
অভাৱত উপকাৰ নকৰে ॥৪২॥

শত্ৰুৰ স্নেহ, আপন্ন বা পূজাৰ পাত্ৰ হৈও অথবা শত্ৰুৰ লগত সম্বন্ধ
থকা সত্ত্বেও যিয়ে (বিজিগীৰুৰ) উপকাৰ সাধন কৰে, তেওঁ (বিজিগীৰু
আৰু শত্ৰু উভয়ৰে) উমৈহতীয়া মিহ ॥৪৩॥

যি মিহ বিশাল ৰাজ্য অধিপতি, (যি আছে তাতেই) সন্তুষ্ট, বলৱান,
এলেহুৱা প্ৰকৃতিৰ আৰু ব্যসনাসক্ত হোৱা কাৰণে (লোকৰ) অপ্ৰস্ৰাৱ পাত্ৰ
হৈছে, তেনে মিহ (উপকাৰ কৰা সম্পৰ্কে) উদাসীন হয় ॥৪৪॥

নিজৰ দুৰ্বলতাৰ কাৰণে যি শত্ৰু আৰু বিজিগীৰু উভয়ৰে উন্নতিৰ
ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, উভয়ে যাক শত্ৰুভাৱে নাচায়, তেওঁ উত্তৰভাবী (উভয়ৰ
প্ৰতি সহানুভূতিশীল) মিহ ॥৪৫॥

কোনো কাৰণ বশতঃ বা অকাৰণতে গুচি গৈ কাৰণ বশতঃ বা
অকাৰণতে আকৌ উলটি অহা মিহক যিয়ে উপেক্ষা কৰে, তেওঁ মৃত্যুক
আলিঙ্গন কৰে ॥৪৬॥

ততালিকে হোৱা ভাৰুৱীয়া লাভ আৰু দীৰ্ঘকালৰ অন্তত হোৱা অপৰিমিত লাভ—এই
দুই প্ৰকাৰ লাভৰ মাজত আচাৰ্যসকলৰ মতে ‘কাৰ্য’, স্থান আৰু কালৰ উপযোগী হলে
ততালিকে হোৱা ভাৰুৱীয়া লাভেই প্ৰেৰণ ॥৪৭॥ কোঁটিলীয়ে কয়—সহৰ ॥৪৮॥ বিনষ্ট হৈ
যোৱাৰ সম্ভাৱনা নাথাকিলে, (নস্যৰ) বীজৰ দৰে গুৰুবিপ্লব (অৰ্থাৎ ভৱিষ্যতে বিপ্লৱ
ফলপ্ৰসূ) দীৰ্ঘকালৰ মূৰত হোৱা অপৰিমিত লাভেই প্ৰেৰণ, ইয়াৰ বিপৰীত হলে আগবঢ়োৱে
প্ৰেৰণ ॥৪৯॥

এইদৰে বিজিগীৰুৱে নিশ্চিত লাভ বা লাভসম্বন্ধ গঢ়াবলৈ যুজি,
নিজৰ স্বাৰ্থসাম্বন্ধ প্ৰতি সন্মোহনৰেণ কৰি সামন্ত ৰজাসকলৰ লগত
সাম্বন্ধ হৈ (শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে) বন্ধু-ৰাৱা কৰিব ॥৫০॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ ‘ৰাজ-দুশা’ নামৰ সপ্তম অধিকবৰ অস্তগত পীড়-সাম্ব, হিৰণ্য-সাম্ব, ভূমি-সাম্ব
আৰু কৰ-সাম্ব অস্তগত পীড়-সাম্ব আৰু হিৰণ্য-সাম্ব নামৰ সত্তৰ (অব্যক্তিগণৰ ১০৭জন) অস্তৰ
সম্বন্ধ ॥

দশম অধ্যায়

১১৬তম প্রকরণ : মিত্র-সন্ধি, হিবদ্য-সন্ধি, ভূমি-সন্ধি আব্দ
কর্ম-সন্ধির অন্তর্গত ভূমি-সন্ধি

‘ভূমি আব্দ মই দুরো ভূমি লাভ কবিব’—এইদবে চুক্তিবন্ধ হোরাই ভূমি-সন্ধি ৥১৥

তেওঁলোকব মাজত বিজনে-প্রয়োজন উপস্থিত হলে গদ্যসম্পন্ন (৬।১।৮ চাওক) ভূমি লাভ কবিবলৈ সক্ষম হয়, তেওঁ (আনজনব তুলনাত) অধিক লাভবান হয় ৥২৥

যদি দুরোজনেই সমান গদ্যসম্পন্ন ভূমি লাভ করে, তেনেহলে বিজনে যলবান বজাক আক্রমণ কবি ভূমি লাভ কবে তেওঁ অধিক লাভবান হয় ৥৩৥ কিরনো, তেওঁ ভূমিও লাভ কবিলে, শত্রুকো দূর্বল কবিলে আব্দ গোঁবরো আর্জিলে ৥৪৥ দূর্বল বজাবপবা ভূমি লাভ কবা সহজ-সাধ্য—এই কথা সঁচা ৥৫৥ কিন্তু দূর্বল বজাবপবা লাভ কবা ভূমিও নিকুট আব্দ (আগতে) মিত্র হৈ থকা তেওঁব (দূর্বল বজাব) সীমান্তবর্তী বজাও শত্রুত পবিত্ত হয় ৥৬৥

সমান বলশালী শত্রুব ভিতরত বি বিজগীযবে (নিজ দূর্গত) সুপ্রতিষ্ঠিত শত্রুক নিব্বল কবি ভূমি লাভ কবে, তেওঁব অধিক লাভ হয় ৥৭৥ কাবণ, দূর্গ লাভ হলে নিজব বাজ্যব বজাব ব্যৱস্থা হয় আব্দ শত্রু আব্দ আটবিলকলকো (অবগাযাসী কৈদসমূহকো) প্রতিহত কবাত সুবিধা হয় ৥৮৥

অপ্রতিষ্ঠিত (দূর্গাদিবিহীন) শত্রুবপবা ভূমি লাভ হলে, সেই শত্রু যদি সীমান্তবর্তী দূর্বল বজা হয়, তেওঁতক্স বিশেষ লাভ হয় ৥৯৥ কাবণ, দূর্বল সীমান্তবর্তী বজাব ভূমিব বক্ষণাবেক্ষণ আব্দ গ্রীৱদুশ্শাসন শীঘ্রে সম্ভবপব হয় ৥১০৥ বলবান সীমান্তবর্তী বজাব ভূমিব ক্ষেত্রত ইয়াব ওলোটাটো হয়; সেই ভূমি বিজগীযব বাজ-কোষ আব্দ সৈন্যব কতি-সামক হয় ৥১১৥

স্বার্থী শত্রুব গদ্যসম্পন্ন ভূমি আব্দ অস্বার্থী শত্রুব কম গদ্যসম্পন্ন ভূমিব মাজত কোনটো প্রেরঃ? আচার্যসকলে কহে—স্বার্থী শত্রুব গদ্যসম্পন্ন ভূমিরে প্রেরঃ, কিরনো, গদ্যসম্পন্ন ভূমিরে বাজ-কোষ আব্দ সৈন্য সংগ্রহত সহায় করে আব্দ এই দূর্টাই শত্রু নিব্বল করে ৥১২৥ কোটিলাই কহে—সহর ৥১৩৥ স্বার্থী শত্রুব ভূমি-লাভবপবা গদ্যদুতব শত্রু লাভ হয় ৥১৪৥ বি স্বার্থী শত্রু তাব উপকায়ে কবক বা অপকায়ে কবক সি শত্রুই হৈ থাকে, কিন্তু বি অস্বার্থী শত্রু তাব উপকাব কবিলে বা অপকাব নকরাকৈ থাকিলে সি লাভ হয় ৥১৫৥

যি ভূমিব সীমান্তব সিপাবে বহুত দূর্গ থাকে, বঁত ডকাইত আব্দ কোষ-জাতীয় অবগাযাসী লোকসমূহ বিচরণ কবি কবে সেই ভূমিকে নিকয়ানিয়া (অর্থাৎ স্বার্থী শত্রুবৃত্ত) বোলা হয় আব্দ ইয়াব ওলোটা হলে সেই ভূমিক অনিভয়ানিয়া (অর্থাৎ স্বার্থী শত্রুহীন) বোলা হয় ৥১৬৥

(নিজ বাজ্যব) ওচরত থকা কম পবিমাণব ভূমি আব্দ দূর্বত থকা বোহি পবিমাণব ভূমিব মাজত ওচরব কম পবিমাণব ভূমি-লাভেই প্রেরঃ ৥১৭৥ কিরনো, ইয়াক পেয়াও সহজ আব্দ বকা কবাও সহজ আব্দ (প্রয়োজন হলে) ইয়াত আশ্রয় লোৱাও সহজ ৥১৮৥ কিন্তু দূর্বত থকা ভূমি ইয়াব বিপবীত ৥১৯৥

দূর্ববর্তী দূর্ট ভূমিব ভিতরতে, সৈন্যব স্বেচা বীকিত ভূমি আব্দ আগোলা-আশুদুনি বীকিত হোৱা ভূমি-ইয়াব মাজত অগোলা-আশুদুনি বীকিত হোৱা ভূমিরে প্রেরঃ ৥২০৥ কাবণ,

আপোনা-আপনি বন্ধিত হোৱা ভূমি সেই ভূমিৰপৰা উৎপন্ন হোৱা ৰাজস্ব আৰু তাৰেই সৈন্যৰ প্ৰাৰ্থা বন্ধিত হয় ॥২১॥ সৈন্যৰ প্ৰাৰ্থা বন্ধিত ভূমি ইয়াৰ স্লিপবীত, ই (কেৱল) সৈন্যৰ থকা ঠাই (হে হয়) ॥২২॥

যুদ্ধ ৰজাৰপৰা ভূমি-লাভ আৰু জ্ঞানী ৰজাৰপৰা ভূমি-লাভ—এই দুটাৰ ভিতৰত যুদ্ধ ৰজাৰপৰা ভূমি-লাভ শ্ৰেয়ঃ ॥২৩॥ কাৰণ, ইয়াক সহজে লাভ কৰিব পাৰি আৰু সহজে ৰক্ষা কৰিব পাৰি আৰু পুনৰ খৰ্চাই দিব লগীয়াও নহয় ॥২৪॥ জ্ঞানী ৰজাৰ ভূমিৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বিপৰীত হয়: সেই ভূমি (অৰ্থাৎ তাত থকা প্ৰজাবৰ্গ) ৰজাৰ প্ৰতি অনুৰক্ত ॥২৫॥

পাণ্ডন কৰিব লগীয়া শত্ৰু আৰু নিৰ্মূল কৰিব লগীয়া শত্ৰু—এই দুজনৰ ভূমি লাভ কৰাৰ প্ৰশ্ন উঠিলে নিৰ্মূল কৰিব লগীয়া শত্ৰুৰপৰা ভূমি-লাভ কৰা শ্ৰেয়ঃ ॥২৬॥ নিৰ্মূল কৰিব লগীয়া শত্ৰু হয় নিৰাপন্ন, নহয় দুৰ্বলপ্ৰিত: তেওঁক আক্ৰমণ কৰিলে তেওঁ ৰাজ-কোষ আৰু সৈন্য-বাহিনী লগত লৈ পলাব খুজিলে প্ৰজাবৰ্গই তেওঁক পৰিত্যাগ কৰিব: কিন্তু দুৰ্গ বা স্থিৰ প্ৰাৰ্থা সুৰক্ষিত উৎপাদনযোগ্য শত্ৰুৰ ক্ষেত্ৰত তেনে নহয় ॥২৭॥

দুৰ্গপ্ৰিতৰ ভিতৰতো, স্থল-দুৰ্গত আগ্ৰয় লোৱা আৰু নদী-দুৰ্গত আগ্ৰয় লোৱা—এই দুজনৰ মাজত স্থল-দুৰ্গত আগ্ৰয় লোৱাজনৰ ভূমি-লাভ শ্ৰেয়ঃ ॥২৮॥ কাৰণ, স্থল-দুৰ্গ সহজে অৱবোধ কৰিব পাৰি, বিধ্বস্ত কৰিব পাৰি আৰু অতিক্ৰিতে আক্ৰমণ কৰিব পাৰি; শত্ৰুও ইয়াৰপৰা পলাই সাৰিব নোৱাৰে ॥২৯॥ নদী-দুৰ্গৰ ক্ষেত্ৰত হলে দুৰ্গৰ আৱাস লাগে; শত্ৰুৱে ইয়াত খোৱা-পানী পায় আৰু নদীয়ে শত্ৰুৰ জীৱিকা (মাছ আদিৰে, নাইবা নৌকা আদিৰে যোগান ব্যৱস্থাৰ সুবিধা দি) সাধন কৰে ॥৩০॥

নদী-দুৰ্গপ্ৰিত আৰু পৰ্বত-দুৰ্গপ্ৰিত—এই দুজনৰ ভূমিৰ ভিতৰত নদী-দুৰ্গপ্ৰিতৰ ভূমি-লাভ শ্ৰেয়ঃ ॥৩১॥ কাৰণ, হাতী, কঠৰ খুটাৰ দল, বাঘ আৰু নাৰৰ প্ৰাৰ্থা নদী-দুৰ্গ কৰাৱন্ত কৰিব পাৰি: নদীৰ পানীৰ গভীৰতাও সদায় সমান নহয় আৰু পানী (অনফালে) বোৱাই দিব পাৰি ॥৩২॥ পৰ্বত-দুৰ্গ কিন্তু সহজে ৰক্ষা কৰিব পাৰি, ইয়াক অৱবোধ কৰা কষ্টসাধ্য, ইয়াৰ ওপৰত উঠাও টান; এফালে ডাঙৰ পাৰিৰেও চাৰিওফাল নষ্ট নহয়: মহা কতিসাদনকাৰী শত্ৰুৰ ওপৰত (ইয়াৰপৰা) শিল আৰু গছ নিক্ষেপ কৰিব পাৰি ॥৩৩॥

পানীৰপৰা যুদ্ধ কৰা আৰু মাটিৰপৰা যুদ্ধ কৰা—এই দুই শত্ৰুৰ ভিতৰত পানীৰপৰা যুদ্ধ কৰা শত্ৰুৰ ভূমি-লাভ শ্ৰেয়ঃ ॥৩৪॥ কাৰণ, পানীৰপৰা যুদ্ধ কৰাসকলৰ যুদ্ধৰ স্থান আৰু কাল বন্ধা থাকে, মাটিৰপৰা যুদ্ধ কৰাসকলে যি কোনো ঠাইতে, যি কোনো সময়তে যুদ্ধ কৰিব পাৰে ॥৩৫॥

খাল কাটি তাৰপৰা যুদ্ধ কৰা আৰু মূৰ্দ্ধলি ঠাইৰপৰা যুদ্ধ কৰা—এই দুজনৰ মাজত খাল কাটি যুদ্ধ কৰা শত্ৰুৰপৰা ভূমি-লাভ শ্ৰেয়ঃ ॥৩৬॥ কাৰণ, খাল কাটি যুদ্ধ কৰাসকলৰ খাল আৰু অস্ত্ৰ দুয়োটাৰে প্ৰয়োজন হয়, কিন্তু মূৰ্দ্ধলি ঠাইৰপৰা যুদ্ধ কৰাসকলে কেৱল অস্ত্ৰৰ প্ৰাৰ্থাই যুদ্ধ কৰে ॥৩৭॥

অৰ্থশাস্ত্ৰবিদ (বিজয়ীৰূপে) এনে প্ৰকাৰৰ ৰজাৰপৰা ভূমি লাভ কৰি
সাম্ব্যবস্থা ৰজাসকল আৰু আন শত্ৰুসকলৰ তুলনাত অধিক সুবিধা লাভ
কৰে ॥৩৮॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “ৰাষ্ট্ৰ-দৃশ্য” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত পঞ্চম-নীতি, যিহেতু-নীতি, ভূমি-নীতি আৰু কৰ-নীতি নামৰ প্ৰকৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত “ভূমি-নীতি” নামক পঞ্চম (আনুষ্ঠানিকপৰা ১০৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

একাদশ অধ্যায়

১১৬তম প্ৰকৰণ : মিত্ৰ-সন্ধি, হিৰণ্য-সন্ধি, ভূমি-সন্ধি আৰু কৰ্ম-সন্ধিৰ
অন্তৰ্গত জনবসতি-সন্ধি (জনবসতিহীন মাটি-সম্পৰ্কীয় সন্ধি)

‘ভূমি আৰু মই দূৰো পতিত মাটিত জনবসতি স্থাপন কৰোঁহক’—ইহাকে জনবসতি-
সন্ধি বোলে ॥১॥

দূৰোৰে ভিতৰত মেয়ে প্ৰয়োজন উপস্থিত হলে আগতে উল্লেখ কৰা গুণসম্পন্ন ভূমিত
জনবসতি স্থাপন কৰে তেওঁ অধিক লাভবান হয় ॥২॥

উক্ত গুণসম্পন্ন ভূমিৰ ভিতৰতো, (নদী-নলা নোহোৱা) শূন্য ভূমি আৰু (নদী-নলা
থকা) জলপূৰ্ণ ভূমি—এনেকুৱা দুখণ্ড ভূমিৰ ভিতৰত বহু পৰিমাণৰ শূন্য ভূমিতকৈ কম
পৰিমাণৰ জলপূৰ্ণ ভূমি প্ৰেয়ঃ; কাৰণ, তেনে মাটিত শস্যাদিৰ নিৰ্দিষ্ট ফল সদায় পোৱা
যায় ॥৩॥

দুডোখৰ জলপূৰ্ণ ভূমিৰ ভিতৰতো, শস্যৰ বীজ বপনৰ উপযোগী মাটি বীজ বপনৰ
অনুপযোগী মাটিতকৈ ভাল ॥৪॥

এই দুই প্ৰকাৰ মাটিৰ অলপ পৰিমাণ ভাল নে অধিক পৰিমাণ হলে ভাল—এই সম্পৰ্কে
ক’বলৈ হলে শস্যৰ উপযোগী অলপ পৰিমাণৰ মাটিতকৈ শস্যৰ অনুপযোগী হলেও অধিক
পৰিমাণৰ মাটিয়ে ভাল ॥৬॥ কাৰণ, ভূমিৰ আয়তন বিশাল হলে তাত স্থলজ আৰু জলজ
গছ-গছনি হ’ব পাৰে ॥৭॥ দুৰ্গ-নিৰ্মাণ আদি কামো তাত বহুলভাৱে কৰিব পাৰি ॥৮॥ কাৰণ,
মাটিৰ গুণ মানুহে নিজ হাতেৰে সৃষ্টি কৰিব পাৰে ॥৯॥

খনিৰ ফল আৰু শস্যৰ ফলৰ ভিতৰত খনিৰ ফলবপৰা ৰাজ-কোষ গঢ়ি উঠে আৰু শস্যৰ
ফলবপৰা ৰাজ-কোষ আৰু শস্যৰ ভঁৰাল হয় ॥১০॥ কাৰণ, দুৰ্গাদি নিৰ্মাণ কাৰ্য শস্যৰ ওপৰত
নিৰ্ভৰশীল ॥১১॥ অথবা, খনিৰ ফলো (অথাৎ খনিপ্ৰধান ভূমিত) প্ৰেয়ঃ হ’ব পাৰে, যদি
খনিজাত দ্ৰব্যৰ বিক্ৰীৰ কাৰণে বহুসংখ্যক খৰিদ্দাৰ পোৱা যায় ॥১২॥

আচাৰ্যসকলে কয়—(বৃক্ষাদি বস্তু উৎপন্ন হোৱা) দ্ৰব্যকন আৰু হস্তি-বনৰ উপকাৰিতা
সম্বন্ধে ক’বলৈ হলে, দ্ৰব্যকন সকলো কাৰ্যৰে মূল আৰু ইয়াৰপৰা প্ৰচুৰ অৰ্থসম্ভৱ হ’ব পাৰে,
কিন্তু হস্তিবনৰ উপযোগিতা ইয়াৰ ওলোটা ॥১৩॥ কেতিয়াই কয়—‘নহয়’ ॥১৪॥ অনেক
ডোখৰ ভূমিত অনেক প্ৰকাৰ দ্ৰব্যকন ৰোপণ কৰিব পাৰি, কিন্তু হস্তিবন সৃষ্টি কৰিব
নোৱাৰি ॥১৫॥ আনহাতে, শত্ৰুৰ সেনা নিপাত কৰাৰ প্ৰধান আঁহলা হাতী ॥১৬॥

জল-পথ আৰু স্থল-পথৰ উপযোগিতাৰ ভিতৰত, জল-পথৰ স্থায়ী উপযোগিতা নাই,
স্থল-পথৰ উপযোগিতা স্থায়ী ॥১৭॥

ব’ত মানুহৰ মাজত একতা নাই তেনে ভূমি আৰু ব’ত মানুহ সম্বন্ধে তেনে ভূমিৰ মাজত
মানুহৰ মাজত একতা নোহোৱা ভূমিয়ে প্ৰেয়ঃ ॥১৮॥ মানুহৰ মাজত একতা নোহোৱা ভূমি
ভোগ কৰিবলৈ সহজ হয়, ই (ইয়াৰ অধিদালীসকল) লোকৰ প্ৰবোচনাৰ বশীভূত নহয়;
আনহাতে কিন্তু বিপদ সহ্য কৰিব নোৱাৰে ॥১৯॥ ব’ত মানুহ সম্বন্ধে সেই ভূমি ইয়াৰ
ওলোটা; প্ৰজা বিদ্রোহী হৈ উঠিলে ই বিপদসংকুল হয় ॥২০॥

চাৰিও ক’ব লোকৰ বসতি স্থাপন কৰা সম্পৰ্কে বিবেচনা কৰিবলৈ হলে নিম্নলিখিত
লোকবহুল ভূমিয়ে প্ৰেয়ঃ, কাৰণ, তেনে ভূমি সকলো প্ৰকাৰ ভোগ্য বস্তু উৎপন্ন কৰাৰ

উপযোগী; প্রচুর আৰু নির্দিষ্ট পৰিমাণে খেতি হোৱা কাৰণে কৃষকবহুল ভূমি প্রাপ্ত; খেতি আৰু আন কাৰ্যৰ প্ৰবৰ্ত্তন কৰা কাৰণে গোপালনকাৰী লোকৰ বসতিপূৰ্ণ ভূমিও প্রাপ্ত; পণ্যসম্ভাৰ আৰু ঋণ দানৰ স্ৰাৱ উপকাৰ সাধিব পৰা কাৰণে আত্মপ্ৰস্তুত বণিকৰ বসতিপূৰ্ণ ভূমি প্রাপ্ত ॥২১॥

ভূমিৰ গুণসমূহৰ মাজত আশ্ৰয়দান কৰাই শ্ৰেষ্ঠ গুণ ॥২২॥

দুৰ্গক আশ্ৰয় কৰা ভূমি আৰু মানুহক আশ্ৰয় কৰা ভূমিৰ মাজত মানুহক আশ্ৰয় কৰা ভূমিয়ে শ্ৰেষ্ঠ ॥২৩॥ কাৰণ, য'ত মানুহ থাকে, সেয়ে ৰাজ্য ॥২৪॥ জনশূন্য ৰাজ্যই ৰাজ্যী গাইব দৰে কি বস্তু উৎপন্ন কৰিব? ॥২৫॥

যি ভূমিত জনবসতি পাতিবলৈ হলে গুৰুতৰ ক্ষতি আৰু ব্যয়ৰ সম্ভাৱনা থাকে, তেনে ভূমি লাভ কৰিবলৈ ইচ্ছুক বিজিগীষুৱে প্ৰথমে কোনো দুৰ্ভল, ৰাজবংশৰ লগত ভেজৰ সম্পৰ্ক নথকা, উৎসাহবিহীন, নির্দলীৰ, অন্যায় আচৰণকাৰী, বাসনাসক্ত, ভাগ্যক ধিৱাই থকা নাইবা যথেষ্টাচাৰী খৰিষ্মাৰ লগত সেই মাটিৰ দৰদাম সম্পৰ্কে চুক্তি কৰিব ॥২৬॥

কাৰণ, যি ভূমিত জনবসতি পাতিবলৈ হলে গুৰুতৰ ক্ষতি আৰু ব্যয় হয় তাত যদি ৰাজবংশৰ কোনো দুৰ্ভল বজাই বসতি কৰিবলৈ লয়, ক্ষতি আৰু ব্যয়ৰ কাৰণেই অনদ্ৰুত প্ৰজাবৰ্গৰে সৈতে তেওঁ বিনাশপ্ৰাপ্ত হয় ॥২৭॥ সবল অথচ ৰাজবংশীৰ নহয়, এনে বজাই তেনে মাটিত বসতি কৰিবলৈ ল'লে, ক্ষতি আৰু ব্যয়ৰ ভয়ত তেওঁৰ অনদ্ৰুত প্ৰজাবৰ্গই তেওঁক পৰিত্যাগ কৰে ॥২৮॥

কিন্তু উৎসাহবিহীন বজাই নিজৰ সৈন্য-বাহিনী থকা সত্ত্বেও তাক ব্যৱহাৰ নকৰি ক্ষতি আৰু ব্যয়ৰ কাৰণে সটেনো বিনষ্ট হয় ॥২৯॥

ৰাজ-কোৰ থাকিলেও যি বজাৰ স্বপক্ষীৰ লোক নাই (নিজৰ মানুহৰ অভাৱত) সেই মাটিৰ ওপৰত ক্ষতি আৰু ব্যয় স্ৰীকাৰ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ তাৰপৰা কোনো ফল লাভ কৰিব নোৱাৰে ॥৩০॥

অন্যায় আচৰণকাৰীয়ে বসতিপূৰ্ণ ভূমিকো জনশূন্য কৰি পেলায় ॥৩১॥ লোকৰ বসবাস নোহোৱা মাটিত তেওঁ কেনেকৈ মানুহ বহুৱাব? ॥৩২॥ ইয়াৰ স্ৰাৱ বাসনাসক্ত বজাৰ কথাও কোৱা হ'ল (অৰ্থাৎ বাসনাসক্ত বজাৰ ক্ষেত্ৰতো একেই কথা) ॥৩৩॥

দৈৱক ধিৱাই থকাজন মনুষ্যোচিত চেষ্টাৰ অভাৱত কাৰ্য আৰম্ভ নকৰা কাৰণে বা আৰম্ভ কৰিলেও ব্যৰ্থ হোৱা কাৰণে বিপদত পৰে ॥৩৪॥

যি যথেষ্টাচাৰী তেওঁ কোনো কাৰ্য সাধন কৰিব নোৱাৰে ॥৩৫॥ তেওঁ এইসকলৰ (আঠ-প্ৰকাৰ দুৰ্ভল আদি বজাৰ) ভিতৰত নিষ্কৃত ॥৩৬॥ আত্মবিস্বস্তি কৰ—'যি বজাই যি মন ব্যয় তেনে কাৰ্য আৰম্ভ কৰে তেওঁ দৈৱতামে বিজিগীষুৰ হিচ কৰিবি পাৰ পাবে' ॥৩৭॥ কৌটিল্যই কয়—'যেনেকৈ হিচ কৰিবি পাৰ পাবে তেনেকৈ বিনাশপ্ৰাপ্তও হ'ব পাৰে' ॥৩৮॥

উক্ত প্ৰকাৰৰ কোনো খৰিষ্মাৰ নাপালে পাৰ্শ্বস্বত্বক (পৰ্শ্বকালৰ শত্ৰুক) আৱদ্ধ কৰা প্ৰসঙ্গত (৭।১৬।১৬) কোৱা ধৰণে মাটিত জনসংস্থাপন কৰিব ॥৩৯॥

ইয়াৰ নাম অতিহিত-সীম্ব (কথামে সম্পন্ন হোৱা সীম্ব) ॥৪০॥

কোনো (অধিক) বলশালী বজাই যদি (বিজিগীষুৰপৰা গুৰুসম্পন্ন, নাইবা তেওঁ বন্ধেৰে দখল কৰিব পৰা মাটি) কিনিবলৈ কৈবে, বিজিগীষুৱে সন্ধিপূৰ্বক সেই মাটি দান কৰিব ॥৪১॥ এই সীম্বৰ নাম অসিকৃত-সীম্ব (প্ৰকাশ্য সীম্ব) ॥৪২॥ বৌদ্ধীয়া কোনো সন্ধিপূৰ্বক-

সম্পন্ন বজাই এনেকরা মাটি বিচারে তেওঁ 'এই মাটি মই আকৌ বুঝাই পাম, যা ই মোৰ আনন্তৰ ভিতৰত; এই মাটিৰ লগত জড়িত হৈ শত্ৰুৱে মোৰ বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিব; নাইবা, এই মাটি বেচি মই মিত্ৰ আৰু ধন লাভ কৰিম, যাব স্মাৰা মোৰ কাৰ্য্যশক্তি বাড়িব'—এই কাৰণ-বোৰ বিবেচনা কৰি মাটি দি দিব ॥৪০॥ ইয়াৰ স্মাৰা দুৰ্বল বজাৰ ওচৰত মাটি বিক্ৰী কৰা সম্পৰ্কেও বুজোৱা হয় ॥৪৪॥

এইদৰে অৰ্থশাস্ত্ৰবিদ বিজ্ঞগীৰ্দ্ৰে মিত্ৰ, হিবণ্য আৰু জনবসতিপূৰ্ণ বা জনবসতিশূন্য ভূমি-লাভ কৰি সন্ধিবন্ধ বজাসকলৰ ভুলমাত্ৰ অধিক লাভবান হয় ॥৪৪॥

কোটিলাৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "বাজুদ্বন্দ্ব" নামৰ সন্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত 'মিত্ৰ-সন্ধি, হিবণ্য-সন্ধি, ভূমি-সন্ধি আৰু কৰ্ম-সন্ধি'ৰ অন্তৰ্গত "অনৱসিত সন্ধি" নামৰ একাংশ (আৱহাৰিণ্য ১০৯তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বাদশ অধ্যায়

১১৬তম প্ৰকৰণ : মিত্ৰ-সন্ধি, হিবণ্য-সন্ধি
ভূমি-সন্ধি আৰু কৰ্ম-সন্ধিৰ অন্তৰ্গত কৰ্ম-সন্ধি

আপুনি আৰু মই (একেলগে) দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰোঁহক—এয়ে কৰ্ম-সন্ধি ॥১॥

তেওঁবিলাক দুজনৰ বিজনে প্ৰকৃতি-ৰচিত অলপ খৰচৰ, অনাক্ৰমণীয় দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰায় তেওঁ (আনজনক) প্ৰশংসনা কৰে ॥২॥ স্থূল-দুৰ্গ, নদীৰ পাৰৰ দুৰ্গ আৰু পৰ্বতৰ দুৰ্গ—এইবিলাকৰ ভিতৰত ক্ৰমান্বয়ে পিছত উল্লেখ কৰাটো আগেয়ে উল্লেখ কৰাটোতকৈ উৎকৃষ্ট ॥৩॥

দুটা সৈন্যবৰ (জলাশয়ৰ) ভিতৰত সংগৃহীত জলবটোতকৈ প্ৰাকৃতিক জলবটো শ্ৰেয়ঃ ॥৪॥ প্ৰাকৃতিক জলৰ দুটাৰ ভিতৰতো বপনৰ কাৰণে বিস্তৃত ভূমিখণ্ড থকাটো শ্ৰেয়ঃ ॥৫॥

বনজ সম্পদ থকা দুখন হাবিৰ ভিতৰত বিজনে নৈৰ পানীয়ে বুজাই থকা, সীমান্তত অৱস্থিত, মূল্যবান বন্যসম্পদবহুল ডাঙৰ হাবিখন ডাঙৰলৈ লয় (আনজনৰ ওপৰত) তেওঁৰ জিত হয় ॥৬॥ কাৰণ, নদীমাড়ক বন জীৱিকাৰ সন্মত উপায় আৰু বিপদত আশ্ৰয়ৰ থল হয় ॥৭॥

বিজনে দুখন হস্তিবনৰ ভিতৰত বহুত দুৰ্গ জন্ম-অৱস্থিত, দুৰ্বল দুৰ্বীয়া বজাবহুল আৰু অনন্ত উপদ্রৱ কৰা হস্তিবন নিজ বাজাৰ সীমান্তত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ লয়, তেওঁ (অন্যজনক) প্ৰশংসনা কৰে ॥৮॥ তাৰো আকৌ 'বহুত ভোদা হাতী থকা আৰু অলপ সাহিয়াল হাতী থকা দুখনৰ ভিতৰত ভাকৰীয়া সংখ্যক সাহিয়াল হাতী থকা বন শ্ৰেষ্ঠ; কাৰণ, সাহসীৰ মাজতহে বৃদ্ধ হয়; অলপ সাহসীয়ে বহুত দুৰ্বলীক পৰাস্ত কৰে আৰু পৰাজিত হৈ সিহঁতে নিজৰ সৈন্যকে বধ কৰে—আচাৰ্যসকলৰ এয়ে শব্দ আছে ॥৯॥ কোটিলাৰ মতে সেইটো নহয় ॥১০॥ বহুত দুৰ্গ হাতীয়েই শ্ৰেষ্ঠ, কাৰণ সৈন্য হিছাপে প্ৰয়োগ কৰাৰ হেতুকে সিহঁতে অনেক কাৰ্য নিৰূপণ কৰি বৃদ্ধত নিজৰ (সৈন্যৰ) আশ্ৰয় হয় আৰু অশত্ৰুৰেই শত্ৰুৰ ভয়ৰ কাৰণ হয় ॥১১॥ বহুত দুৰ্গক লিকাৰ বোলে সাহসী কৰিব পাৰি, কিন্তু শৌৰ্যপূৰ্ণ অলপ সংখ্যক হাতীক কেতিয়াও বহু সংখ্যক কৰিব নোৱাৰি ॥১২॥

দুটা থনিৰ ভিতৰত প্ৰভুত সম্পদবহুল, সূক্ষ্ম বাট-পথেৰে সংলগ্ন আৰু অলপ-বালৰ কাল

ধৰ্মাখৰ্ম খনি বিজনে জয়, তেওঁ (অনাভিনব) প্ৰভাষণ কৰে॥১০॥ তাৰে আকৌ অলপ পৰিষ্কাৰণৰ বহুদুৰ্গীয়া সম্পদ আৰু অলপ মূল্যৰ বহুত সম্পদ—ইয়াৰ ভিতৰত ‘অলপ পৰিষ্কাৰণৰ বহুদুৰ্গীয়া সম্পদ শ্ৰেষ্ঠ, কাৰণ হীৰা, মৰুভূতা, পোৱাল, সোণ আৰু বৃক্ষ আদি ধাতুবিলাকে সম্পত্তীয়া বহুত ধাতুক গ্ৰাস কৰে’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয়॥১৪॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’॥১৫॥ মূল্যবান ধাতুৰ খৰিদ্দাৰ বহুত দিনৰ মৰত কেইজন-মান পোৱা যায়; কিন্তু সম্পত্তীয়া ধাতুৰ সততে চাহিদা থকা বাবে বহুত খৰিদ্দাৰ হয়॥১৬॥

ইয়াৰ ম্বাৰা বাণিজ্য-পথ ব্যাখ্যা কৰা হ’ল॥১৭॥

আচাৰ্যসকলে কয়—‘ভাতো আকৌ জল-পথ আৰু স্থল-পথৰ মাজত জল-পথেই ভাল, কাৰণ ই অলপ ব্যয়বৃত্ত, অলপ কষ্টপ্ৰদায়ক আৰু বহুত বেপেৰুৱা সামগ্ৰীৰ উৎপাদক’॥১৮॥ কৌটিল্যই কয়—‘ই নহয়’॥১৯॥ (কাৰণ) বাৰি-পথৰ গতিৰ বোধ হয়, ই সকলো সময়তে ব্যৱহাৰ্য নহয় আৰু বহুত প্ৰতিকাৰবিহীন ভয়ৰ কাৰণ; কিন্তু স্থল-পথ ইয়াৰ বিপৰীত॥২০॥

জল-পথৰো উপকূল-পথ আৰু গড়ীৰ সমুদ্ৰ-পথৰ মাজত বন্দৰ-বহুলতাৰ কাৰণে উপকূল-পথ শ্ৰেয়ঃ। নাইবা সততে ব্যৱহাৰৰ উপযোগী হোৱাৰ কাৰণে, আৰু বাধা-বিঘ্ননিবোৰ অতিক্ৰম কৰিবৰ উপায় থকাৰ হেতুকে নদী-পথে শ্ৰেয়ঃ॥২১॥

স্থল-পথৰো ‘হিমাশয়ৰ পথ দক্ষিণাপথতকৈ উৎকৃষ্ট; কাৰণ, হাতী, ঘোঁৰা, সুবাসিত দ্ৰব্য, হাতীৰ দাঁত, চৰ্ম, বৃক্ষ আৰু সোণ আদি পণ্য-বস্তু অতি মূল্যবান’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয়॥২২॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’॥২৩॥ কম্বল, চৰ্ম আৰু অম্বাদি পণ্য-বস্তুত বাদে শঙ্খ, হীৰা, মৰুভূতা আৰু সোণ আদি বেপাৰৰ বস্তু দক্ষিণাপথত প্ৰচুৰ পোৱা যায়॥২৪॥

দক্ষিণাপথৰো বহু খনি থকা, মূল্যবান পণ্যবস্তু পোৱা, অলপ কষ্টেৰে যাব পৰা বেপাৰৰ সুগম বাটবোৰ শ্ৰেষ্ঠ; নাইবা (বিক্ৰীৰ ব্যাপক সুবিধা থকা) সন্তা দামৰ অনেক বস্তু পোৱা পথ (শ্ৰেষ্ঠ)॥২৫॥

ইয়াৰ ম্বাৰাই পূবৰ আৰু পশ্চিমৰ বাণিজ্য-পথে ব্যাখ্যা কৰা হ’ল॥২৬॥

ভাতো আকৌ খোজ কাঢ়ি বোৱা বাট আৰু পাড়ীৰ বাটৰ ভিতৰত গাড়ীৰ বাট বহুল প্ৰচেষ্টাৰ যোগ্য কাৰণে শ্ৰেষ্ঠ, নাইবা গাধ আৰু উটৰ পথে দৈন-কাল অনুসৰি শ্ৰেষ্ঠ॥২৭॥ ইয়াৰ ম্বাৰাই স্বক্ৰম-পথ (কাল্মেৰে বস্তু কঢ়িয়াই নিব পৰা পথ) ব্যাখ্যা কৰা হ’ল॥২৮॥

শব্দৰ কাৰ্যৰ সম্বন্ধি মানে নামকৰ (বিজগীৰুৰ) ধ্বংস আৰু তাৰ বিপৰীতে (মায়কৰ) সম্বন্ধি। কাৰ্যৰ গতি ভুল্য হলে বিজগীৰুৱে সেইটো নিজৰ স্থিৰ অৱস্থা বুলি জানিব॥২৯॥

অলপ লাভ আৰু অতিমাত্ৰ ব্যয়ে ধ্বংস আনে। তাৰ বিপৰীতে সম্বন্ধি। উদ্যোগবিলাকত সমান আয়-ব্যয়ে (মাত্ৰ) স্থিৰ অৱস্থাকে বুজায়॥৩০॥

সেই কাৰণে দুৰ্গাদি (নিৰ্মাণৰ নিচিনা) কাৰ্যত অলপ ব্যয়াত্মক আৰু মহাসমৰ্থজনক কৰ্ম কৰিলে বিশেষ সুবিধা লাভ হয়। এয়ে কৰ্ম-সম্বন্ধি বৰ্ণনা॥৩১॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ‘ষাড্-দুৰ্গা’ নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ ষষ্ঠ-সম্বন্ধি, হিবদ-সম্বন্ধি, দুৰ্গি-সম্বন্ধি, কৰ্ম-সম্বন্ধিৰ অন্তৰ্গত ‘কৰ্ম-সম্বন্ধি’ নামৰ ম্বাৰণ (আবলম্বনপৰা ১১০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

১১৭৭তম প্ৰকল্পণ : পাৰ্শ্বগ্ৰহ-বিচলিত্য (খাছবকাজনপৰা আক্ৰমণকাৰী
বজাৰ বিষয়ে বিবেচনা)

শত্ৰু আব্দু বিজয়ীৰ একেলগ হৈ শত্ৰুৰ লগত যুদ্ধত লিপ্ত দুই শত্ৰুক পাহৰ কালপৰা আক্ৰমণ কৰিব বুলি জনে, তেওঁলোকৰ যিজনো শক্তিসমৃদ্ধ বজাৰ পৃষ্ঠসৈন্য আক্ৰমণ কৰে (আনজনৰ ওপৰত) তেওঁৰ জিত হয়॥১॥ কাৰণ, শক্তিসম্পন্নজনে শত্ৰুক উচ্ছেদ কৰাৰ পিছত আক্ৰমণকাৰীৰ সৈন্যপৃষ্ঠ উচ্ছেদ কৰিব পাৰে, লাভ নোপোৱা হীনশক্তিৰ জনে মোহাবে॥২॥

শক্তিৰ সমতা থকা দুজনৰ ভিতৰত যিজনো ব্যাপক যুদ্ধ চলোৱাজনৰ সৈন্যপৃষ্ঠ আক্ৰমণ কৰে, তেওঁ (প্ৰকৃততে অনাজনক) প্ৰভাৱা কৰে॥৩॥ বিপুল উদ্যমশীলজনে শত্ৰুক উচ্ছেদ কৰাৰ পিছত পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰাজনক উচ্ছেদ কৰিব, কিন্তু অলপীয়া প্ৰকল্পত যি সৈন্য ব্যস্ত ৰাখে তেওঁ নোৱাৰে॥৪॥

সমান কৰ্মত ৰত দুজনৰ ভিতৰত যিজনো সকলো সৈন্য লৈ আগবাঢ়ি যোৱাজনৰ সৈন্যপৃষ্ঠ আক্ৰমণ কৰে তেওঁৰ জিত হয়॥৫॥ মূল-স্থান শূন্য হোৱাজন সিন্ধনৰ কাৰণে সহজবশ্য হয়; এক অংশ সৈন্য বাখি যি পৃষ্ঠ-বক্ষণৰ বিধান কৰে তেওঁ সহজবশ্য নহয়॥৬॥

সংগৃহীত সৈন্য সমান হ'লে যিজনো চলন্ত (দুৰ্গহীন) শত্ৰু আক্ৰমণকাৰীৰ সৈন্যপৃষ্ঠত আঘাত কৰে তেওঁ সুবিধা লাভ কৰে॥৭॥ কাৰণ, চলন্ত শত্ৰুৰ বিষয়ে অভিযানকাৰীৰ বিষয়ে যোৱাজনে অনায়াসে সিদ্ধি লাভ কৰি পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰাজনক উচ্ছেদ কৰিব, কিন্তু দুৰ্গস্থিত সৈন্যৰ বিষয়ে যোৱাজনে নোৱাৰে॥৮॥ দুৰ্গত ভেটা পাই পাৰ্শ্বগ্ৰহণৰ কাৰণে প্ৰতিনিবৃত্ত হওঁতে দুৰ্গস্থিত শত্ৰুৱে তেওঁক বাধা দিয়ে॥৯॥

ইয়াৰ ম্বাৰা আগতে উল্লেখ কৰা (বজা) সকলৰ কথাও বুজোৱা হ'ল॥১০॥

শত্ৰু সমানবলৰ হলে, যি ধাৰ্মিক বজাৰ আক্ৰমণকাৰীৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰে তেওঁ অধিক লাভবান হয়॥১১॥ ধাৰ্মিক বজাৰ লগত যুদ্ধত ৰত হলে নিজ প্ৰজাৰে অপ্ৰিয় হয়, কিন্তু অধাৰ্মিক বজাৰ বিষয়ে অভিযান কৰিলে প্ৰীতিভাজন হয়॥১২॥

ইয়াৰ ম্বাৰাই জুলহৰ, ডাৰ্শনিক আব্দু কদৰ^১ বিলাকৰ বিষয়ে অভিযান কৰাসকলৰো পাৰ্শ্বগ্ৰহণৰ বিষয়ে বুজোৱা হ'ল॥১৩॥

মিত্ৰপক্ষক আক্ৰমণ কৰাসকলৰ ক্ষেত্ৰতো পাৰ্শ্বগ্ৰহণৰ বৃত্তি ভেদেদৰেই প্ৰস্তুত হ'ব॥১৪॥

শত্ৰুপক্ষক আক্ৰমণ কৰা আব্দু মিত্ৰপক্ষক আক্ৰমণ কৰা—এই দুজনৰ ভিতৰত মিত্ৰপক্ষক আক্ৰমণ কৰাজনৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ বিজনে কৰিব তেওঁ লাভবান হয়॥১৫॥ কাৰণ, মিত্ৰৰ যিটোক ঘাটা কৰাজনে অনায়াসে সিদ্ধি লাভ কৰি পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰাজনক উচ্ছেদ কৰে॥১৬॥ মিত্ৰৰ লগত সিদ্ধি কৰা সহজ, শত্ৰুৰ লগত নহয়॥১৭॥

মিত্ৰ আৰু শত্ৰু উল্লঙ্ঘন কৰা দুজনৰ ভিতৰত যিজনো শত্ৰু ধ্বংসকাৰীজনৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰে তেওঁ লাভবান হয়॥১৮॥ কাৰণ, মিত্ৰশক্তি বাঢ়ি যোৱাজনেহে শত্ৰু ধ্বংস কৰি পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰাজনক উচ্ছেদ কৰিব পাৰে; নিজ পক্ষক আঘাত কৰা অনাজনে নোৱাৰে॥১৯॥

লাভৰ অংশ নাপাই উলটি অহা দুই (শত্ৰুৰ) বিষয়ত, তেওঁবিলাকক দুজনৰ যিজনো কৰ

^১জুলহৰ, ডাৰ্শনিক, কদৰ : এই গ্ৰন্থৰ ২।১২১-২০ সূত্ৰত এই তিনি শ্ৰেণীৰ চমকনী বিৱৰ্তন কৰিব
দিয়া হৈছে। এই প্ৰসঙ্গত সেই অৰ্থতে তিনি শ্ৰেণীৰ বজাক বুজোৱা হৈছে।

আব্দ বান্ধব আধিকা হেতুকে লাভ কৰিব নোৱৰা শত্ৰুৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰে তেওঁ সূৰিধাপ্ৰাপ্ত হয় ॥২০॥ (আব্দ) লাভৰ অংশ গ্ৰহণ কৰি উলটি অহাৰ ক্ষেত্ৰত, বাৰ শত্ৰুৰ লাভো নাই বা শক্তিতো হালি নাইবা আভিযুত বজা বৃদ্ধত শত্ৰুৰ অপকাৰৰ কাৰণে সক্ষম হৈনে শত্ৰুৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহে সূৰিধা আদায় কৰে ॥২১॥

দুজন পাৰ্শ্বগ্ৰাহৰ ভিতৰত বিজনে কাৰ্যক্ষম সৈন্য আহৰণ কৰিব পাৰে, নাইবা বাৰ সৈন্য অক্ষবৃদ্ধ, নাইবা বি (শত্ৰু) সৈন্যৰ পাৰ্শ্বত অৱস্থিত তেওঁ সূৰিধা লাভ কৰিব পাৰে ॥২২॥ কাৰণ, পাৰ্শ্বস্থিতজন আক্ৰান্তপ্ৰায় বজাৰ সাহায্যৰ কাৰণে আগবাঢ়িব পাৰে আব্দ (শত্ৰুৰ) মূল-স্থানৰ কাৰণেও বিপক্ষজনক হয়; কিন্তু পিছত থকাজন (অকল) মূল-স্থানৰ কাৰণেহে বিপক্ষজনক ॥২০॥

তিনি প্ৰকাৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহেই শত্ৰুৰ উদ্যম নিৰোধ কৰে বুলি জানিব লাগিব—পিছত থকা সাক্ষন্তবৰ্গ আব্দ দুই পাৰ্শ্বত থকা প্ৰতিবেশী দুজন ॥২৪॥

প্ৰদ আব্দ বিজগীৰ্ঘৰ সাক্ষত থকা দুৰ্বল বজাক জন্তৰি (মধ্যস্থ) বোলে। তেওঁৰ বাদি দুয়ু আব্দ মহাবল্য আদি পলোৱা ঠাই থাকে, তেতিয়া বলীসকলৰো তেওঁ বলবান বাধক হয় ॥২৫॥

বিজগীৰ্ঘ আব্দ শত্ৰুৱে মধ্যস্থ বজাক আৱন্ত কৰিবৰ উদ্দেশ্যে বেতিয়া তেওঁৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া বিজনে লাভপ্ৰাপ্ত হৈ অহা মধ্যমজনক মিত্ৰবপৰা আঁতৰাই আনে আব্দ পূৰ্বৰ কোনো শত্ৰুক নতুন মিত্ৰ হিছাপে সান্ধি লব পাৰে তেওঁ চাতুৰ্য প্ৰদৰ্শন কৰি সূৰিধাপ্ৰাপ্ত হয় ॥২৬॥ উপকাৰ কৰা শত্ৰুৰ লগতো মিত্ৰতা কৰিব, মিত্ৰভাববপৰা আঁতৰি বোৱা বন্ধুৰ লগত নকৰিব ॥২৭॥

ইয়াৰ ম্বাবাই মধ্যস্থ বজা লাভ কৰাৰ ইচ্ছাত ব্যাখ্যাত হ'ল ॥২৮॥

'পাৰ্শ্বগ্ৰহণ আব্দ (প্ৰকৃত) বৃদ্ধাভিযান—ইয়াতকৈ কূটনৈতিক বৃদ্ধবপৰা সমৃদ্ধি (বেছি) হয় ॥২৯॥ কাৰণ, ব্যাৱাম-বৃদ্ধত কৰ আব্দ বান্ধব ম্বাবা উত্তৰ পক্ষৰে ধ্বংস হয় ॥৩০॥ জয়লাভ কৰিলেও তেওঁৰ সৈন্য কমি যোৱাত আব্দ বাক-ভাল উৎ হোৱাত পৰাজয়েই হয়'—এনে মত আচাৰ্যসকলে পোষণ কৰে ॥৩১॥ 'সেইটো নহয়'—এই বুলি কোটিলাই কয় ॥৩২॥ অতি বেছি সৈন্যনাশ আব্দ ধনক্ষয় কৰিও শত্ৰু ধ্বংস কৰিব লাগে ॥৩৩॥

সৈন্যনাশ আব্দ ধনক্ষয় সমান হলে বি প্ৰথমে দ্ৰোহ আচৰণ কৰা সৈন্যক বধ কৰি নিষ্কণ্টক হয় আব্দ পিছত অৱশেষত সৈন্যৰে বৃদ্ধ কৰে, তেওঁ সূৰিধাপ্ৰাপ্ত হয় ॥৩৪॥ দ্ৰোহ আচৰণ কৰা সৈন্যক প্ৰথমে প্ৰহাৰ কৰা দুজনৰো বিজনে বহুল শক্তিসম্পন্ন আব্দ অত্যন্ত দ্ৰোহীকলাকক ধ্বংস কৰে তেওঁ সূৰিধা লাভ কৰে ॥৩৫॥

ইয়াৰ ম্বাবা শত্ৰু আব্দ আটকিত সৈন্যৰ ধ্বংসও ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৩৬॥

বেতিয়া বিজগীৰ্ঘ নিজে পাৰ্শ্বগ্ৰাহ, অভিযোদ্ধা নাইবা বাতৰা (আক্ৰমণী) হয়, তেতিয়া তেওঁ নায়কৰ উপযোগী (ভক্ত দিৱা) এইখিনি আচৰণ কৰিব ॥৩৭॥

বিজগীৰ্ঘে মিত্ৰক আক্ৰমণ কৰা শত্ৰুৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰিব। এনে

* ব্যৱাম-বৃদ্ধ: কূটনৈতিক বৃদ্ধৰ বিপৰীত। বৃদ্ধকৰত অৱতীৰ্ণ হৈ জন্ত প্ৰৱেশ কৰি কৰা বৃদ্ধই ব্যৱাম-বৃদ্ধ।

কুবোঁতে পাৰ্শ্বগ্ৰাহে (বিজিগীৰুৱে) পূৰ্বতে ডেঙৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহণ কৰা শত্ৰুক
সহায়ক পাৰ্শ্বগ্ৰাহৰ দ্বাৰা অভিযুক্ত কৰি বাধিব (অৰ্থাৎ ডেঙৰো পাৰ্শ্ব-
গ্ৰাহক নিজ মিত্ৰ-পাৰ্শ্বগ্ৰাহৰ দ্বাৰা বন্ধুত্ব লিখ্ত বাধিব) ॥৩৮॥

আত্মস্বৰ্গ লগত বৃদ্ধ কৰি থাকোঁতে পাৰ্শ্বগ্ৰাহক নিৰাধৰণ কৰিব।
ডেনেকৈয়ে আত্মস্বৰ্গ সহায়কক পাৰ্শ্বগ্ৰাহৰ দ্বাৰা নিৰাধৰণ কৰিব ॥৩৯॥

নিজৰ মিত্ৰ আৰু শত্ৰুৰ মিত্ৰগণকৰ বন্ধুত্ব সম্পাদিত সংঘটন কৰাৰ। আৰু
শত্ৰুৰ মিত্ৰৰ মিত্ৰগণকো নিজ মিত্ৰগণকৰ মিত্ৰৰ দ্বাৰা বাধণ কৰিব ॥৪০॥

যেতিয়া ডেঙৰ আত্মস্বৰ্গ হয়, ডেঙৰ নিজ মিত্ৰৰ দ্বাৰা শত্ৰুৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহণ
কৰাৰ আৰু মিত্ৰৰ মিত্ৰৰ দ্বাৰা আত্মস্বৰ্গক পাৰ্শ্বগ্ৰাহণ কৰাবলৈ বাধিত
বাধিব ॥৪১॥

এনেদৰেই বিজিগীৰুৱে পূৰ্ব আৰু পশ্চিমাংশত নিজ দ্বাৰ্ধৰ অন-
বোধিত মিত্ৰ নামৰ প্ৰকৃতিৰ লক্ষণ-বিশিষ্ট ৰাজ-মণ্ডলৰ সীমিত্ব
কৰিব ॥৪২॥

আৰু সমগ্ৰ ৰাজ-মণ্ডলৰ ভিতৰত দূত আৰু গুপ্তচৰবিলাকক বাধিব।
শত্ৰুৰ লগত মিত্ৰিভালি কৰি গুপ্তভাৱে বাৰে বাৰে গ্ৰহাৰ কৰিব ॥৪৩॥

বিপদে ক্ষেত্ৰত কৃতকাৰ্য হলেও ব্ৰহ্ম গোপন নথকাজনৰ কৰ্ম
মহাসাগৰত শুভা নাওৰ দৰে বিপন্ন হয় যে সন্দেহ নাই ॥৪৪॥

কোঁটলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “বাজুগুণা” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “পাৰ্শ্বগ্ৰাহ-চিন্তা” নামৰ চতুৰ্দশ
(আত্মস্বৰ্গৰূপৰ ১১১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্দশ অধ্যায়

১১৪তম প্ৰকৰণ : হীনশক্তি-পূৰণ

যদু বজাই একেলগ হৈ আত্মস্বৰ্গ কৰিলে বিজিগীৰুৱে ডেঙৰলোকৰ প্ৰধানজনক (এনেকৈ)
ক'ব—‘আপোনাৰ লগত মোৰ সান্ধ (আপোচ) হওক; এয়া টকা লওক, মোকো মিত্ৰ হিছাপে
গ্ৰহণ কৰক; মিত্ৰৰ ডাঙ দিয়া শত্ৰুক নিজৰ সৰ্বনাশ কৰি বৰ্ধন কৰাটো উচিত নহয়, কাৰণ
ইহতে শক্তিশালী হৈ আপোনাকেই ধ্বংস কৰিব।’ ॥১॥

নাইবা, (পৰম্পৰাৰ মাজত) তেনে সূচী কৰিবলৈ ক'ব—‘(কোনো) অপকাৰ নকৰাকৈয়ে
এওঁবিলাকে লগ লাগি বেনেৰৈ মোৰ বিষয়ে অভিযান কৰিছে, তেনেকৈয়ে সম্পন্ন বা
‘বিপদত আপোনাৰ বিষয়েও এওঁবিলাকে শক্তিশালী হৈ উঠিলেই অভিযান কৰিব; শক্তিয়ে
ব্ৰহ্ম বিকাৰ ঘটায়; সেই কাৰণে এওঁবিলাকক ধ্বংস কৰক।’ ॥২॥

তেনে সূচী হোৱা মাত্ৰকে হুখাজনৰ পক্ষ অৱলম্বন কৰি হীনজনৰ ওপৰত বিৰূপ দেখুৱাব
মহিমা পূৰ্বজনক সাহায্য দি ডেঙৰ মোকোই হুখাজনক আত্মস্বৰ্গ কৰিব, অথবা যিটোক চেষ্টা
হ'লি বিবেচনা কৰে তাকে কৰিব ॥৩॥ নাইবা, আনবিলাকৰ লগত বৈৰীত্বৰ গোপন কৰাই হুঙৰ
এজনক ডেঙৰলোকৰূপৰা বিচ্ছিন্ন কৰি পেলাব ॥৪॥

নাইবা, প্রাপ্তয়ে মধ্যাজনক অধিক লাভ ঘটিত (ভেঙেব যোগে) সন্ধি সম্বন্ধিত কৰিব ॥৫॥
নতুবা, উত্তরপক্ষৰ বেতনভোগীসকলে 'আপোনালোক প্রভাবিত হৈছে' বুলি অধিক লাভ
দেখুৱাই সমবারতুল্য বজাসকলৰ মন সন্ধিত কৰিব ॥৬॥ (ভেঙেমোকৰ) মন কলুষিত হলে
তেওঁ সন্ধি উল্লেখ্য কৰিব ॥৭॥ ভেঙিৱা উত্তরপক্ষৰ বেতনভোগীসকলে আকৌ এওঁলোকৰ
মাজত বিভেদ সৃষ্টি কৰিবলৈ কব—'আমি ঠিক এইটোকে আত্মলিঙ্গা দিছিমোঁ।' ॥৮॥ বিভেদ
নিষ্পন্ন হোৱা মন্ত্ৰকেই এজনক সমর্থন কৰি কাম কৰিব ॥৯॥

সমবারতুল্য বজাসকলৰ মধ্যিয়ারাজনৰ অনুপস্থিতিত ভেঙেয়েকৰ ভিতৰত (তলৰ
ভালিকাত দিৱাসকলৰ) পিছৰজনৰ অভাৱত আগৰজনক হাত কৰিব—উৎসাহ প্রদানকৰ্তা,
কৰ্মত স্থিৰজন, অনুবক্ত প্রজা থকাজন, মোড়ত নাইবা ভয়ত সম্ব্যত সোমোৱাজন, বিজগীষুৰ
(তেওঁৰ) প্রতি ভয়প্রাপ্ত হোৱাজন, নিজ রাজ্যত আবস্থ থকাজন, মিত্র নাইবা চলন্ত শত্রু—
উৎসাহ প্রদানকৰ্তাক আত্মসমর্পণৰ দ্বাৰা, স্থিৰকৰ্মাজনক অনুন্নয়-বিনয় কৰি, বিজনৰ প্রজা
অনুবক্ত ভেঙেৰ লগত কন্য আদান-প্রদান কৰি, ক্ষুভীয়াজনক ভাগৰ দুৰ্গণ প্রদান কৰি, ভয়প্রাপ্ত
হোৱাজনক মন আব্দ সৈন্য প্রদান কৰি, নিজক (বিজগীষুক) ভয় কৰাজনক কোনো জামিন থৈ
বিশ্বাস জন্মাই, নিজ রাজ্যত আবস্থ থকাজনক তেওঁৰ সৈতে একত্ৰ প্রতিপাদন কৰি, মিত্রজনক
প্রমোদিত কৰি নাইবা (নিজ) লাভ ভাগ কৰি, চলন্ত শত্রুক অপকাৰবপৰা বিৰত থকাৰ
আব্দ উপকাৰ কৰাৰ প্রতিশ্রুতি দি ॥১০॥ অথবা, যাক যেনেকৈ আঁতৰাই আনিব পাৰি,
তেওঁক তেনেকৈয়ে হাত কৰিব নাইবা "আপং" প্রকৰণত (৯।৫।৭) ব্যাখ্যা কৰাৰ নিচিনাকৈ
সাম, দান, ভেদ, দণ্ডাদি উপায়ৰ দ্বাৰা হাত কৰিব ॥১১॥

নাইবা, বিপদত পৰি খবৰ কৰিব লগীয়া হলে স্থান, কাল আৰু কাৰ্যৰ চৰ্ত নিশ্চয়
কৰি কোষ আব্দ সৈন্য সমর্পণ কৰি সন্ধি কৰিব ॥১২॥ সন্ধিৰ পিছত নিজৰ দুৰ্বলতাৰ
প্রতিকাৰ কৰিব ॥১৩॥

যদি দল দুৰ্বল হয়, মিত্রপক্ষ আৰু সম্বন্ধীয় মানুহৰ দল এটা গঠন কৰিব, নাইবা দুৰ্বৰ
দুৰ্গ নিৰ্মাণ কৰি লব ॥১৪॥ কিয়নো, দুৰ্গ আৰু মিত্রৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত হলে স্বপক্ষ আৰু
শত্রুপক্ষৰ (উভয়ৰে) পজা হয় ॥১৫॥

মন্ত্ৰশাস্তিত হীন হলে জ্ঞানীপুৰুষ সংগ্রহ কৰি লব, নাইবা বিদ্যাত পাণ্ডিত্যসকলৰ লগত
যোগাযোগ ৰাখিব ॥১৬॥ কাৰণ, তেনেকৈয়ে ততালিকে সন্ধ্যাপ লাভ কৰিব ॥১৭॥

কৰ্মজাত হীন হ'লে প্রজাৰ সমুদ্ভব কাৰণে ৰয় কৰিব ॥১৮॥ সেয়েহে সকলো কৰ্মৰ
উৎপত্তিস্থান আৰু ভৱনপৰাই প্রজাত ব্যঞ্জে ॥১৯॥ বিপদত দুৰ্গই দেশস্থানৰ আত্ম লিঙ্গৰ
আশ্ৰয়স্থান ॥২০॥ সেতুবন্ধ (জলাগৰ) সৃষ্টি কৰা জখতিৰি প্ৰসাৰিতকালৰ সময় ॥২১॥ কাৰণ,
কলহক পৰিৱৰ্ত্তন দ্বাৰা বি-উপকাৰ হতুঃ কৰ্মসিদ্ধি, প্রত্যাশীৰ যোগে, পানী বোকেৰা দশাৰ
সেই উপকাৰ, অবিচ্ছিন্নভাৱে হয় ॥২২॥ বণিক-পক্ষ শত্রুক প্রজনা কৰিব উপায় ॥২৩॥ বণিক-
পক্ষলিঙ্গই উপকাৰ আৰু প্ৰস্তুতজালকাক (শত্রুৰ ব্যক্তিগত) পতিভয় হয় আৰু অক্ষ-ভয়,
আৰু যান-বাহনৰ ভয়, প্রবেশ ভয়, নিশ্চয় কৰা হয় ॥২৪॥ যদি মনসামন্ত্ৰীক উপপত্তিস্থানে।
প্ৰত্যেক দুৰ্বৰপক্ষৰ আৰু স্তম্ভ-বাহনৰ, হস্তিকৰন, হস্তীৰ, চৰাণীয়া পক্ষৰীকৰণ গৰু, ঘোঁৰা,
গোৰ আৰু উটীকৰণৰ উপপত্তিস্থানে ॥২৫॥ সেইবিলাক নানাবিধে সন্ধি কৰাৰ উপায়কল্পা
সংগ্ৰহ কৰিব লাগে ॥২৬॥

উদ্যমহীনজনে ডকাইতৰ দলবপৰা, অচাৰক আৰু চক্ৰাক্ষৰীকৰণ কৰা (কৰ্ত্তব্য)

শ্রীশ্রীকামাক্ষ্যপৰা বীৰপদ্যৰ আৰু পদ্যৰ অপকায় কবিতা পৰা গদ্যভট্টাৰিকাক পান্থমানে
সংগ্ৰহ কৰিছে ॥২৭॥

নায়েবা, অন্তৰ্ভুক্ত বিবৰ্ণিত পৰিচালিতকাৰ (১৬।১১ চাওক) অৱলম্বন কৰিব, মানে
দৰ্জান বজাৰ সবে ব্যৱহাৰ কৰিব ৥২৮৥

এইভাবে বিদ্রোহ, বন্যনা, দস্যু আদ্য সৈন্যসংগ্ৰহ হৈ শত্রুর প্রতিবন্ধক
ওকোবাই পেলোবলৈ অশ্ব-স্বাদ্য কথিব ॥২৯॥

কৌটিলীর অর্থশাস্ত্র “স্বায়ংদ্রব্য” নামক সপ্তম অধিকরণ, অন্তর্গত “ইন্দ্রাণি-পুংগ” নামক চতুর্থ (আনুশাখিক ১১২তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চদশ অধ্যায়

১১৯তম প্রকবণ : বলবান বজ্রাবে নৈতে যুদ্ধ করি

निजक (मृगार्त) वण्ण कवि वधांय कायध

১২০তম প্রকল্প : সশৈল্যে আত্মসমর্পণ করা বজার (যোগ্য) আচরণ

দুৰ্গল বজাক বলবানে আক্ৰমণ কৰিলে তেওঁতকৈ বিশিষ্টবল এনে এজন বজাব আগ্ৰস
ল'ব থাক সিজন (শত্ৰুৱে) মন্থশক্তিৰে প্ৰাৰা ঠগিলে নোৱাৰিব ॥১॥ সমান মন্থশক্তিসম্পন্ন দুজন
বজাব ভিতৰত এজনৰ উৎকৰ্ষ সাধিত হয় মন্থশাদাতা ব্যক্তিৰ বৈশিষ্ট্যৰ কাৰণে, নাইবা জ্ঞান-
বুদ্ধিৰ সংযোগৰ প্ৰাৰা ॥২॥

অধিকবলী নাথাকিলে বলবানৰ বিৰুদ্ধে সমবল বজা নাইবা বলবান বজাৰ সমকক্ষ স্তম্ভৰ লগ লাগি থাকিব; সিহঁতাকক মন্থশক্তি আৰু প্ৰভুশক্তিৰ ম্বাৰা (বলবান বজাই) প্ৰভাৱান্বিত কৰিব নোৱাৰিব॥৩০॥ মন্থশক্তি আৰু প্ৰভুশক্তিৰ তুল্য বজাসকলৰ ভিতৰত উদ্যোগৰ আধিক্যৰ কাৰণে এজন বিশিষ্ট হয়॥৩১॥

সমান বলীৰ অভাৱ হলে বলবান অৱ্থৰ বিৰোধী, ধাৰ্মিক আৰু উৎসাহী দুৰ্বল বজাৰ লগ
লাগি থাকিব; সিবিলাকক তেওঁ (বলবান বজাই) দ্বন্দ্ব-শক্তি, প্রভু-শক্তি আৰু উৎসাহ-শক্তিৰ
ম্বাৰা প্ৰজ্ঞামান্বিত কৰিব নোৱাৰিব ॥৫॥ উৎসাহশক্তিৰ ফলসকলৰ ভিতৰত যি নিজৰ বৃত্তান্ত-
বোণী কেৱল পায় তেওঁৰ বৈশিষ্ট্য হয় ॥৬॥ সমান, সুবিশুদ্ধ, সুশৃংখৰ, প্ৰকাশকৰ, ভিতৰত
যি নিজৰ কৰমেৰে বৃত্তান্তৰ উপযোগী সময় পায় তেওঁৰ বৈশিষ্ট্য হয় ॥৭॥ অকৃত বৃত্তান্তকে
আৰু, অকৃত পোৱাসকলৰ ভিতৰত ডাৰ-বোৱা জনক, কৃত আৰু কৃত পোৱাসকলৰ বৈশিষ্ট্য
হয় ॥৮॥

[illegible]

श्री श्री महादेव उर्फ शिव जी - श्री गुरुदेव कृष्णदास, विद्या, इन्द्राक्षर, त्रैलोक्यनाथजीवराम राय जीवराम, श्रीराजीवजीवराम जीवराम, श्रीगोविंदजीवरामजीवराम

হুঁখিলাল), পৰিমাণৰ বড়বন্দকাৰীজন আৰু অগ্নিৰ বাজকুমাৰ—এওঁবিলাকৰ এজনৰ ম্বাৰা ডেওঁৰ বাজা দখল নাইবা ধ্বংস কৰাম; নাইবা, ডেওঁৰ পক্ষৰ সহজে হাত কৰিব পৰা লোক-সকলৰ ম্বাৰা ডেওঁৰ বাস্তৱত, দূৰ্গত বা ছাউনীত বিদ্রোহ কৰাম; জন্তু, জীৱ, বিৰ আৰু গঢ় মন্তৰ ম্বাৰা ওচৰলৈ আহোঁতে ইচ্ছামতে হত্যা কৰিম; নাইবা, মই নিজে গঢ়-কিলা প্ৰয়োগ কৰি খবচ আৰু হানি কৰাম; এইদৰে খবচ, হানি আৰু প্ৰবাসৰ ম্বাৰা অতিষ্ঠ হোৱা এওঁৰ মিত্ৰবৰ্গক আৰু সৈন্যবিলাকক লাহে লাহে ডেওঁৰ বিৰুদ্ধে প্ৰযোচিত কৰিম; নাইবা, যোগান-ব্যৱস্থা, সৈন্য-সাহায্য, জম্বাদিৰ খাদ্য সংগ্ৰহকাৰী সৈন্যদল ধ্বংস কৰি সৈন্য-ছাউনী দখল কৰিম; বা, ভোতিয়া ডেওঁ নিবুংসাহ হব ভোতিয়া মই ইচ্ছানুসৰি সন্ধি কৰাই লম; বা, মোৰ লগত বৃদ্ধত লিপ্ত থাকোঁতে চাৰিওপিনে বিদ্রোহ জ্বলি উঠিব; নাইবা, সৈন্য নাইকিয়া এওঁৰ পৃষ্ঠদেশে মিত্ৰপক্ষ নাইবা আটকিত সৈন্যৰ ম্বাৰা ব্ৰহ্মিব কৰাম; বা, ইয়াতে থাকি বিশাল বাজ্যৰ কল্যাণ সাধন কৰিম; যদি মই ইয়াত থাকো মোৰ আৰু মোৰ মিত্ৰপক্ষৰ বিকল্পত সৈন্য এঠাইত গোট খাই অপৰাজেয় হব; জল-বৃদ্ধত, খাল খান্দি কৰা বৃদ্ধত আৰু বাট-বৃদ্ধত বিশাৰদ মোৰ সৈন্যই বাটত বাধামুক্ত হৈ ওচৰ চাপি অহা শত্ৰুৰ ওপৰত আঘাত কৰিব; আৰু অসম্ভৱত এই প্ৰতিকূল দেশত আহি পৰাৰ কাৰণে ক্ষয় আৰু হানিৰ কাৰণে নিজেই লোপ পাব, কাৰণ ইয়াত দূৰ্গ, হাবি আৰু আগ্ৰৱ প্ৰচুৰ পৰিমাণে থকাৰ কাৰণে এই দেশ মহা ক্ষয় আৰু হানিৰ থল; ই বাহিৰা মানুহৰ কাৰণে ৰোগকাৰক; ডেওঁলোকৰ সৈন্য-প্ৰয়োগৰ নিমিত্তে উপযুক্ত ঠাই ইয়াত নাই, গতিকে আপদত পৰিহে ইয়াত সোমাব আৰু সোমালে বাহিৰ ওলাব নোৱাৰিব’’॥১২॥

(এনে) কাৰণৰ অভাৱত, নাইবা শত্ৰুৰ যদি শক্তি বোঁহি হয়, ভোতিয়া দূৰ্গ ত্যাগ কৰি গঢ়ি আহিব’’॥১৩॥ নাইবা চগা জুইত পৰাৰ দৰে শত্ৰুৰ মাজত (জপিয়াই) পৰিব’’॥১৪॥ দূটোৰ এটা নহয় এটা সন্ধি (জয়লাভ বা মৃত্যু) আন্তৰ্জাত্যগীসকলে লাভ কৰে—এই বুলি আচাৰ্য-সকলে কয়’’॥১৫॥ সেই কথা নহয়—এৱে কোঁটিলীৰ মত’’॥১৬॥ নিজৰ আৰু শত্ৰুৰ মাজত সন্ধিৰ সম্ভাৱতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি সন্ধি কৰিব’’॥১৭॥ ইয়াৰ বিপৰীতে বিক্ৰম দেখুৱাই সন্ধি কৰিব, নহলে পলাব’’॥১৮॥ কাৰোবাৰ লগত সন্ধি হলে দত্ত পঠিয়াব’’॥১৯॥ নাইবা, ডেওঁ পঠিওৱাজনক টকা-পইছা আৰু সম্মানেৰে আদৰণি জনাই ক’ব—এৱা বজাৰ কাৰণে উপহাসৰ বস্তু; বাণী আৰু কুমাৰসকলে প্ৰদান কৰা এইবিলাক বাণী আৰু কুমাৰসকল; এই বাজা আৰু জীৱ আপোমাকেই অৰ্থীন’’॥২০॥

আগ্ৰৱপ্ৰান্ত হলে মহাবাজ্যৰ প্ৰতি “পাকিবদৰ যোগ্য আচৰণ” প্ৰকল্পত (৫।৫) নিৰ্দেশ দিয়াৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিব’’॥২১॥ দূৰ্গ-নিৰ্মাণ আদি কাৰ্য, বিবাহত (কন্যা) প্ৰদান আৰু গ্ৰহণ, কুমাৰৰ অভিষেক, জম্বকৰ, হাতীখেলা, বাগ-বজা আৰু আমোদৰ কাৰণে কৰা যাত্ৰা—এইবিলাক অমুদ্রাতি সৈহে কৰিব’’॥২২॥ নিজৰ ৰাজ্যত অস্থানিত প্ৰভাৱৰ লগত সন্ধি বা আনুগত্য ত্যাগকাৰীসকলক পান্ডিত্য—এই সকলোবিলাক অমুদ্রাতি সৈহে কৰিব’’॥২৩॥

সমকালী আৰু সমাবল প্ৰজাসকলে যদি বিৰুদ্ধাচৰণ কৰে, তেওঁ মাত্ৰ কুৰুহাৰত থাকি অন্য ম্বাৰ্যৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰিব’’॥২৪॥ নাইবা, দৃশ্যৰীৰ চক্ৰৰ মানুহৰ দৰে সৈন্যদল পান্ডিত্যে প্ৰতিবন্ধন কৰিব’’॥২৫॥ জিৱপৰা (জীৱ) দিয়া উপযুক্ত বাটত গ্ৰহণ কৰিব’’॥২৬॥

মহাবাজ্যক সাক্ষৰ কৰিব সোৱাৰিলে ব্ৰহ্মী, পুৰোহিত, সৈন্যগণ আৰু বৃদ্ধকৰ, এওঁ-লোকৰ বি কোনো এজনক দেখা কৰিব আৰু কথানীত এওঁলোকৰ উপকাৰ কৰিব’’॥২৭॥

দেবতা-পূজা আৰু শ্ৰীমন্তি-বাচনত তেওঁক আশীৰ্বাদ প্ৰদান কৰিব ॥২৮॥ সকলো ক্ষেত্ৰতে আত্মসমৰ্পণৰ পদ প্ৰদান কৰিব ॥২৯॥

বলৰ স্ৰাবা বশীভূতজন মহাৰাজৰ লগত সম্পৰ্কৰূপা বলবানজনৰ সেৱা কৰি, বজাই লক্ষ্য কৰাসকলৰ বিৰোধিতা কৰি তেওঁৰ ওচৰত নিবলুওৱা অনুগত হৈ চলিব ॥৩০॥

কোঁটলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “ষাড্‌গুণ্য” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বলবান বজাবে সৈতে যুদ্ধ কৰি নিজক (দুৰ্দ্ভট) বন্ধ কৰি বধাৰ কাৰণ” আৰু “সৰ্গসেনো আত্মসমৰ্পণ কৰা বজাব (বোণ্য) আচৰণ” নামৰ পঞ্চদশ (আবশ্যিকবশতঃ ১১০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ষোড়শ অধ্যায়

১২১তম প্ৰকৰণ : শক্তিয়ে (জান বজাক) বশীভূত কৰা বজাব (বোণ্য) আচৰণ

সন্ধিৰ চৰ্ত্তবোৰ মানি লোৱা সত্ত্বেও উল্লেখকাৰী শত্ৰুক জয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা বলবান বজাই সেইপিনে যুদ্ধযাত্ৰা কৰিব বিপিনে তেওঁৰ সৈন্যৰ কাৰণে উপৰন্ত ভূমিভাগ, জলবায়ু, আৰু খাদ্য-সামগ্ৰী থাকে, বিপিনে শত্ৰুৰ দুৰ্গৰূপ আগ্ৰহ নাই, সিহঁতৰ মিত্ৰপক্ষও নাই আৰু ব’ত নিজৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহ হ’ব নোৱাৰে ॥১॥ ইয়াৰ বিপৰীত হলে বজাব উপায় অৱলম্বন কৰিহে যুদ্ধযাত্ৰা কৰিব ॥২॥

দান আৰু দানৰ বোণে দুৰ্বলসকলক, ভেদ আৰু দণ্ডৰ বোণে বলীসকলক আৱন্ত কৰিব ॥৩॥ আৰু তেওঁ উপায়বিলাকৰ কেৱল নিৰ্দিষ্ট এটা, যিকোনো এটা বা একাধিক প্ৰয়োগৰ বোণে (১।৭।৭০-৭৬) সীমান্তত অৱস্থিত বজাব আৰু (এখন) ৰাজ্যৰ ব্যৱধান থকা বজাব নিজ মণ্ডলৰ প্ৰকৃতিসমূহ আৱন্ত কৰিব ॥৪॥

গাৰ্হৰ আৰু হাৰিৰ বাসিন্দাসকলৰ, গৰু-মহৰ পালৰ, বগিকপথৰ নিৰাপত্তা বিধান কৰি, পৰিত্যক্তসকলক, দলভ্যাগীসকলক আৰু অপকাৰীসকলক অপৰ্ণ কৰি সাম আচৰণ কৰিব ॥৫॥ মাটি, সম্পত্তি আৰু কন্যাপ্ৰদান আৰু নিৰাপত্তাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি—এই কেইটাৰ বোণে দান আচৰণ কৰিব ॥৬॥ সামন্ত, আটাইক-প্ৰধান, কুলৰ দাবী প্ৰতিষ্ঠাপক আৰু অপৰাধ—এই কেইজনৰ এজনৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰি কোৰ, সৈন্য, ভূমি মাইবা উত্তৰাধিকাৰিৰ দাবী কৰিব—এৱে ভেদ-আচৰণ ॥৭॥ সমুদ্ৰ-যুদ্ধ, কুট-যুদ্ধ, গোপন-যুদ্ধ, দুৰ্গ গ্ৰহণ কৰাৰ উপায়—এই কেইটাৰ বোণে শত্ৰুক বধ কৰাটোৱেই দণ্ড-আচৰণ ॥৮॥

এইদৰে ডেজলীসকলক এলেকৈ স্থাপন কৰিব যাতে তেওঁলোক সৈন্যৰ উপকাৰত আহে, শক্তিসন্তসকলক এলেকৈ স্থাপন কৰিব যাতে তেওঁলোক কোৰৰ উপকাৰত আহে আৰু যুদ্ধ-স্তুতসকলক এলেকৈ স্থাপন কৰিব যাতে তেওঁলোক ভূমিৰ উপকাৰত আহে ॥৯॥

তেওঁবিলাকৰ ভিতৰত যিকোনো ক্ষমত, গৰুত আৰু খনিজ উপকৰণ, হুলায়ান কনু, সন্তীয়া কনু আৰু কনকসম্পন্ন প্ৰদান কৰি মাইবা প্ৰদান, হস্তিকন আৰু গৰু-মহৰ পালৰ-পৰা উপায় হোৱা দান-বাহন প্ৰদান কৰি মান্য প্ৰকাশৰে সহায় কৰে, তেওঁ বিক্ৰি উপকাৰী নিৰ ॥১০॥ যিকোনো ক্ষেত্ৰত লাহিক বছৰেই সহায় কৰে তেওঁ মহোপকাৰী নিৰ ॥১১॥ সৈন্য, জৰা আৰু ভূমিৰে সহায় কৰাৰে মহোপকাৰী নিৰ ॥১২॥

যিকোনো শত্ৰুক এক পাল্লত বাধা দি, তেওঁ একোনে উপকাৰী নিৰ ॥১৩॥ যিকোনো শত্ৰুক

আব্দ (শত্রু) মিথক উভয় পার্শ্বত বাধা দিবে তেওঁ দুই কালে উপকাৰী মিঃ ১১৪॥ বিজনে শত্রুক, (শত্রু) মিথক, প্রতিবেশী আব্দ সামন্ত বজাক সকলো কাজবপৰা অক্লমণ করে তেওঁ সকলো ফালবপৰা উপকাৰী মিঃ ১১৫॥

আটলিক, সৈন্যধাক নাইবা যদি শত্রু নিজেই পার্শ্বগ্রাহ হয় আব্দ যদি ভূমি দান কবি হাত কবিব পৰা যায়, নিকৃষ্ট ভূমি দান কবি এওঁক হাত কবিব; বিজনে ভূমি দান কবি দুর্গস্থজনক, জীৱিকাৰ সৰল হোণাব মোকৰা ভূমিবে আটলিকক, পুনৰ উন্মাব কবিব পৰা ভূমিবে শত্রুৰ কুলৰ বড়বশ্ৰকাৰীক, বসেবে কাটি ল'ব পৰা ভূমিবে শত্রুৰ ক্ৰিয়াজ্ঞান বদ্ব-বাজক, শত্রু নিগাজিকৈ বহি থকা ভূমিবে সৈন্যৰ দল থকাজনক, বলী সামন্ত বজা ওচৰত থকা ভূমিবে সঙ্গতিত সৈন্য থকাজনক, এই দুয়োটা গুণ থকা ভূমিবে বৃদ্ধত পতিকূল (আচৰণ কৰা)জনক, সামৰিক ব্যায়াজ সম্পন্ন নোহোৱা মটিবে উৎসাহীজনক, ছন পৰা মাটিবে শত্রুৰ দলভুক্তজনক, অনুৰ্বৰ মাটিবে প্রলোভন দেখুৱাই আতবোৱাজনক, দখলৰ উপযোগী কবি লোৱাত বহুত থকা আব্দ লোকচান ভাবি লগা মাটিবে দললৈ ঘাই অহাজনক, আশ্রয়হীন ভূমিবে (শত্রু) পক্ষ এৰি (নিজপক্ষলৈ) অহাজনক, অইনে দখল কবিব নোৱৰা মাটিবে সেই মাটিৰ স্বয়ং মালিকক হাত কবিব ১৬॥

তেওঁবিলাকৰ মাজত মহা উপকাৰী আব্দ আনুগত্যত অপৰিবৰ্তিতজনক (আগৰ দৰেই) বাহাজ বাখিব ১৭॥ বিবেচনীজনক গুৰুতভাৱে নিৰ্দল কবিব ১৮॥ উপকাৰীক (নিজৰ) উপকাৰ কবিব পৰা শক্তি অনুসৰি তুণ্ট কবি বাখিব ১৯॥ উদায় অনুসৰি ধন আব্দ সম্পান প্রদান কবিব আব্দ বিপদত সহায় কবিব ২০॥ স্বয়ং উপস্থিত হোৱাসকলক প্রার্থনা অনুসৰি দৰ্শন প্রদান কবিব আব্দ (তেওঁলোকৰ) অভ্যর্থনাৰ দিয়া কবিব ২১॥ আব্দ, এওঁবিলাকৰ প্রতি অপমান, হিংসা, মিছা আব্দ ককৰ্ণনা প্রয়োগ নকবিব ২২॥ আব্দ, ভয়দান কৰাব পিছত পিতাব দৰে এওঁলোকক অনুগ্রহ কবিব ২৩॥

(এওঁবিলাকৰ) কোনোবাই যদি এওঁৰ অপকাৰ কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ দোষ ঘোষণা কবি প্রকাশভাৱে তেওঁক বধ কবিব ২৪॥ অসাবিলাকৰ মাজত ভয়ৰ সত্তাব কবিব পাৰে বুলি "দণ্ডবিধান-সম্পৰ্কীয়" প্রকৰণত (৫।১।২৭) নিৰ্দেশ দিয়াৰ দৰে ব্যৱহাৰ কবিব ২৫॥ নিহতজনৰ ভূমি, সম্পত্তি, ল'বা আব্দ ভিবোতা আত্মসাৎ নকবিব ২৬॥ তেওঁৰ পৰিয়ালৰ মানুহবিলাককো উপবৃত্ত স্থানত স্থাপন কবিব ২৭॥ বৃদ্ধত মৃতজনৰ পুত্ৰক সিংহাসনত প্রতিষ্ঠা কবিব ২৮॥

এনে কৰিলে সৈন্যৰ হাতত পৰাভূত হৈ আত্মলক্ষণ কৰ (মুৰবান) সকল এওঁৰ পুত্ৰ-পৌত্ৰসকলক প্রতিষ্ঠা অনুবৃত্ত হৈ থাকিব ২৯॥

কিন্তু বিজনে বৃদ্ধত কৰাজ্ঞা সীমিত কৰাজনক হত্যা কৰে, নাইবা নষ্ট কৰে আব্দ তেওঁৰ ভূমি, সম্পত্তি আব্দ ল'বা-জিবোতাৰ প্রদান কৰে, তেওঁৰ অনুবৃত্ত ব্যৱহাৰত সৰু খাই (তেওঁক) পুত্ৰক কৰিকালত প্রতিষ্ঠা পৰিব লগত ৩০॥ নিজৰ কৰ কৰত তেওঁক অনুবৃত্ত কৰা সম্প-সকলক সৰু খাই থকা ব্যৱহাৰত সৰু খাই লগত ৩১॥ বহিৰা, নিজে এওঁৰ ব্যৱহাৰ সীমিত ল'ব খোৱাজ ৩২॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্র আব্দ দ্বন্দ্ব দান সম্পৰ্কীয় অধ্যায়ত পৰিচয় দেওৱাৰ পৰা পৰিচয় কৰা কৰা (বোদা) আচৰণ দানৰ দোষ (অসাবিলাকৰ) হতভাগ্য কৰাজ্ঞা

সপ্তদশ অধ্যায়

১২২তম প্রকরণ : সন্ধিকর্ম

১২৩তম প্রকরণ : সন্ধ্যাকর্ম (মদ্যোপনয়ন ব্রত)

শয়, সন্ধি আব্দ সন্ধ্যা—এই তিনিগুটাই একে অর্থে বোঝায় ১১৥ বজাসকলব মাজত
বিশ্বাস জন্মোদ্ভাই শয়, সন্ধি আব্দ সন্ধ্যা উদ্দেশ্য ১২৥

আচার্যসকলব মতে সত্যব দোহাই দি নাইবা শপত খাই কবা সন্ধি অস্থায়ী, জামিন বা
বন্ধক বাধি কবা সন্ধি স্থায়ী ১৩৥ কৌটিল্যব মতে সেইটো নহয় ১৪৥ সত্য নাইবা শপতত
প্রতিষ্ঠিত সন্ধি ইহলোক আব্দ পরলোকতো স্থায়ী হয়, জামিন আব্দ বন্ধকব সন্ধি ইহ-
লৌকিক আব্দ শক্তিব ওপবত নির্ভরশীল (মাত্র) ১৫৥

‘সন্ধিত আবদ্ধ হলো’—এই বুলি পূর্বাপি কালত বজাসকলে নিজব কথা বাধি সত্যবেই
সন্ধি করিছিল ১৬৥ ইয়াক উল্লেখ্য করিলে (উল্লেখ্য কবাব ডর থাকিলে) জুই, পানী, নাঙলব
সীবলব ম্যাটি, দূর্গব ম্যাটি, হাতীব কাম্ব, ঘোঁরাব পিঠি, বধব সম্ভূত, অস্ত, বয়, বীজ,
সুগন্ধি বস্তু, জুলায়া পদার্থ, সোণ আব্দ চিকা-ব্দপ হাতেবে চুই (এনে) শপত গ্রহণ করিব
—বি সন্ধি ভগ্ন করিব তেওঁক এইবিলাক বস্তুরে মাঝিব নাইবা ত্যাগ করিব ১৭৥

শপত উল্লেখ্য করিলে (উল্লেখ্য কবাব ডর থাকিলে) ডাঙব মান্দহ, তপস্বী নাইবা
মুখিয়াল লোকক জামিনত বাধিব পারিলে নিবাপন হয় ১৮৥ তাব ভিতবত বিজনে শত্রুক
বন্দীভূত করিব পবা জামিন গ্রহণ কবে, তেওঁ সুবিধা লাভ কবে ১৯৥ ইয়াব বিপরীতে
প্রতিষ্ঠিত হয় ২০৥

জ্ঞাত নাইবা মূখ্য বিষয়াব গ্রহণেই বন্ধক ২১৥ তাতে বিজনে বিশ্বাসযাতুক মন্তী
নাইবা পুত্র প্রদান কবে, তেওঁ সুবিধা ভোগ করিব ২২৥ ইয়াব বিপরীতজন প্রত্যাখ্যত
হব ২৩৥ বন্ধক গ্রহণ করোঁতে বিশ্বাস কবাজনক কোনো কুঠা বোঝ নকবারকরে শত্রুতে চেন্দ
চাই প্রহাণ কবে ২৪৥

অপত্য বন্ধক বধাব ক্ষেত্রে কন্যা বা পুত্র সমর্পণ করিব লগীয়া হলে, কন্যা সমর্পণ
কবাজনব সুবিধা হয় ২৫৥ কাশন, কন্যাব উত্তরাধিকারিক-স্বয় নাই, এওলোক পবব বস্ত্রহরণ
কাশনে মাত্র আব্দ অত্যাচারব পাঠ নহয় ২৬৥ পুত্র (কিন্তু) ইয়াব বিপরীত ২৭৥

দুর্জন পুত্রব ভিতবতো বিজনে অস্বাধিকারিত শিশু, বীব, জামী-উবস পুত্র নাইবা
একমাত্র পুত্রক প্রদান কবে, তেওঁ ঠগ খয় ২৮৥ ইয়াব বিপরীতজন ঠগে ২৯৥ উত্তরাধিকারিক-
সুত্র লুপ্ত হোঁরাব কাশনে উবস পুত্রতকৈ অধিক পুত্র, মন্ত-শক্তি বিজোন হোঁরাব কাশনে
জামী পুত্রতকৈ মূখ্য পুত্র, উৎসাহ-শক্তি মন্তকাব কাশনে জাহসীতকৈ জীহু পুত্র, আঘাত
করিব পবা শক্তি মন্তকাব কাশনে অস্বাধিকারিত শিশু-পুত্রতকৈ অনিগুণ্যজন, সেনাভিবাচনলা
নমকাব কাশনে একমাত্র পুত্রতকৈ অনেক পুত্রব মাজত একমাত্র বন্ধক মাত্র, জামদহ ৩০৥

বৈব আব্দ জামী পুত্রব ভিতবত মূখ্য হলোত বৈব পুত্রব মাত্র সন্ধিভাষকব মূখ্য থাকে,
অধিক জামী পুত্রব মন্তাধিকারবে থাকে ৩১৥ মন্তশা বিবরতো বৈবপুত্রই জামদহজন মন
জামি-জামী-পুত্রক জামদহ করিব ৩২৥

জামী আব্দ জামী পুত্রব ভিতবত জীহু হলোত জামী পুত্রই সন্ধিব-বন্ধক করিব

পাৰে আব্দু অজ্ঞানী হলেও সাহসী পুত্ৰই বিজয়ৰ কাৰ্য কৰিব পাৰে॥২০॥ বিজয়ৰ কাৰ্যতো, চিকাৰীয়ে হাতীক ঠগাব দৰে জ্ঞানীয়ে সাহসীজনক চেৰ পেলাব পাৰে॥২৪॥

সাহসী আব্দু অশ্বকুশল—এই দুজনৰ ভিতৰত সাহসীজনকহে সাহসী আচৰণে অনুসৰণ কৰে, যদিও তেওঁ অশ্ববিদ্যাতে শিক্ষাপ্ৰাপ্ত নহয় আব্দু সাহসী নহলেও অশ্বকুশলজনে লক্ষ্য-ভেদৰ গুণ আৱণ্ট কৰে॥২৫॥ লক্ষ্য-ভেদৰ বেলিকাও সাহসীজনে শ্বিৰতা, বোধশক্তি আব্দু নিৰীক্ষণ-শক্তিৰ গুণত অশ্বকুশলজনক চেৰ পেলাব পাৰে॥২৬॥

বহু পুতেক থকা আব্দু এজন পুতেক থকা দুজন বজাৰ ভিতৰত বিজয়ৰ বহু পুত্ৰ আছে তেওঁ এজনক দি দিলেও বাকীযোৰৰ সহায়ত সন্ধি ভংগ কৰিব পাৰে, আনজনে সোৱাৰে॥২৭॥

একমাত্ৰ পুত্ৰকে অৰ্পণ কৰি যদি সন্ধি কৰা যায়, সেই পুত্ৰৰ সন্তানৰূপৰা বিশেষ ফল পোৱা যায়॥২৮॥ সমানে পুত্ৰৰ সন্তান থকা দুজনৰ ভিতৰত প্ৰজনন-শক্তি থকাজনে উৎকৰ্ষ লাভ কৰে॥২৯॥ প্ৰজনন-শক্তি থকা দুজনৰ ভিতৰতো বিজয়ৰ পুত্ৰ-জন্ম আসন্ন, তেওঁ সৰ্ববিধা লাভ কৰে॥৩০॥

কমতাশালী একেজন পুত্ৰ যদি থাকে আব্দু নিজৰ পুত্ৰোৎপাদনৰ শক্তি যদি লোপ পায়, ভেঁড়ীয়া হলে নিজকে সমৰ্পণ কৰিব, একোটি মাত্ৰ পুত্ৰক নকৰিব॥৩১॥ শক্তি বৃদ্ধি হলে কথক বখাজনক ম্ৰুকাল কৰাব॥৩২॥

প্ৰস্তুতৰাবিলাকে খনিকৰ, লিপ্পী আদিৰ ভাও ধৰি কুমাৰৰ আশে-পাশে কাম কৰি থাকিব আব্দু বাতি সুবৃদ্ধা খালি কুমাৰক অপহৰণ কৰিব॥৩৩॥

নাইবা অভিনেতা, নৰ্তক, গায়ক, বাদক, কথক, কুশীলৱ, বহুৰীৰু ওপৰত নচা মানুহ আব্দু ছান্দাবাজী কেন্দ্ৰেওৱা মানুহ পূৰ্বতে শ্ৰেণীত হৈ শত্ৰুৰ পৰিচাৰকৰূপে থাকিব॥৩৪॥ তেওঁ-কিলাকে ইজনৰ পাছত সিজনেকৈ ৰাজকুমাৰসকলৰ আলোচনাত ধৰিব॥৩৫॥ তেওঁ (কুমাৰে) সময়ৰ কোনো বাধা-নিষেধ নোহোৱাকৈ তেওঁবিলাকৰ প্ৰৱেশ, স্থিতি আৰু বাহিৰগমন নিৰ্বাৰণ কৰিব॥৩৬॥ তাৰ পিছত তেওঁবিলাকে এজনৰ বেশ লৈ বাতি প্ৰস্থান কৰিব॥৩৭॥ ইয়াৰ প্ৰবাহি কেশ্য আব্দু পত্নীৰ ভাও থকা মহিলাৰ কথাও কোৱা হ'ল॥৩৮॥

নাইবা, তেওঁবিলাকৰ ৰাঙ্গা-বস্ত্ৰ বা অন্যান্য বস্তুৰ ৰাকচ কঢ়িয়াই লৈ গঢ়িচ বাব॥৩৯॥

নাইবা, ৰাম্বানি, পৰিচাৰক, গাখোৱা ধৰৰ লিগিৰা, মালিচ কৰা মানুহ, বিচনা ঠিক কৰা মানুহ, নাগিড, প্ৰসাধন কৰোতা আব্দু পানী-বোগাবী—এইবিলাকে বস্তু-বেহানি, কাপোৰ-কানিৰ ৰাকচ আব্দু ব্যৱহৃত আসন, খৰ্যা আদিৰ লগত তেওঁক পলুৱাই নিব॥৪০॥

নাইবা, চোৱহাৰা নিৰ্বাৰণ কৰিব সোৱাৰা সময়ত কিবা এটা হাতত লৈ চাকৰৰ বেশত পৰাব; নহলে সুবৃদ্ধীনি নিশাৰ পুজাৰ কাকৰ (উপহাৰ লগত লৈ) গঢ়িচ বাব॥৪১॥ নহলে সৰোৰৰ বা পুত্ৰসীতা কামদেৱতাৰ অৰ্চনাকৰ কৰিব॥৪২॥

নাইবা, বৈশাখীৰ হস্তবেশ ধৰি প্ৰস্তুতৰাবিলাকে প্ৰহৰীবিলাকক বিব মিহলোৱা সিংখান আব্দু কল উপহাৰ দিব॥৪৩॥

১ কামদেৱতা : পুৰাণৰ মতে কাম পদীৰ দেৱতা; তেওঁ পদীৰ মাজতে থাকে। ইয়াত কামদেৱতাৰ অৰ্চনা কৰিবলৈ পদীৰ ওচৰত থকা আব্দু তাৰ পিছত বি ঠাইত হ'ব বা হ'ব তাৰপৰা বহু দূৰত লৈ যোৱা।

নাইবা, দেহতাব পূজা, প্ৰাণ বা বনভোজ উপলক্ষে প্ৰহৰীবিলাকক বেহুচ কৰা আহাৰ-পানী বা বিহ খুৱাই, নহলে তেওঁলোকক প্ৰলোভন দি কঢ়ুলাই আঁতৰ হ'ব ॥৪৪॥

অথবা, নাগৰ, কুশীলৰ, চিকিৎসক বা সিন্ধাৱৰ কেঁচিৱালাৰ ভাও ধৰি গদুতচৰবিলাকে নিশা ধনী মানুহবিলাকৰ নাইবা পহৰীৱাৰীবিলাকৰ দৰত জুই দিব ॥৪৫॥ নহলে বোপাৰীবেশী চোৰাংচোৱাৰোৰে বজাবত জুই লগাব ॥৪৬॥ অথবা খেদি বোৱাৰ ভৱ হেতুকে আন মানুহ জুইত পেলাই দি নিজ দৰতে জুই লগাই দিব ॥৪৭॥ তাৰ পিছত সিন্ধি, নলা বা সূৰুঙাইদি পলায়ন কৰিব ॥৪৮॥

নহলে কলহত বস্তু ভৰাই সাঙি কৰি লৈ বোৱাৰ ভাও দি প্ৰস্থান কৰিব ॥৪৯॥ নাইবা, যুৱ খুৱোৱা আৰু জটাধাৰী সন্ন্যাসীৰ অস্থায়ী কুটীৰত সোমাই তেওঁবিলাকৰ ভাও ধৰি পলাব; নহলে এইবিলাকৰ এটা উপায়ৰ বোণে (পলাব)—আকাৰ পৰিবৰ্তন, বোণৰ সূঁচি আৰু বনচৰৰ হস্ত ॥৫০॥

নাইবা, মৰা ৭ বেন দেখুৱাই গদুতচৰবিলাকে ভাব বৈ লৈ যাব ॥৫১॥ নাইবা শ্ৰীৰেখেৰে শৰযাত্ৰা অনুসৰণ কৰিব ॥৫২॥

বনচৰৰ ভাও ধৰি থকা মানুহে (এওঁৰ গদুতচৰবিলাকে) এওঁ এফালে গৈলে অন্যফালে যোৱা বুলি মিছাকৈয়ে দেখুৱাব ॥৫৩॥ তাৰ পিছত অন্যফালে গুচি যাব ॥৫৪॥ নহলে গবোৱানৰ গাড়ীবোৰৰ মাজেদি পলাব ॥৫৫॥

খেদি খেদি ওচৰ পালে লুকাই থাকিব ॥৫৬॥ (উপযুক্ত) লুকোৱা ঠাইৰ অভাৱত টকা নাইবা বিহ মিহলোৱা খাদ্য বাস্তাব দুই কাষে চটিৱাই থব ॥৫৭॥ তাৰ পিছত অন্য ফালে পলাব ॥৫৮॥

ধৰা পৰিলে সাত্ৰ আদি উপায় কৰি, নাইবা বাস্তাব বিহ মিহলোৱা আহাৰেৰে খেদা দলটোক প্ৰভাৱনা কৰিব ॥৫৯॥

নহলে বাৰুণ-বোণ আৰু অগ্নিকাণ্ড আদিত আন মানুহক লিকৈপ কৰি 'তহ'তে সোৱ ল'বাক মাৰিলি' বুলি শত্ৰুক অভিযুক্ত কৰিব ॥৬০॥

নাইবা, গোপনকৈ বধা অস্ত্ৰ হাতত লৈ নিশা পহৰাদাৰৰ ওপৰত জপিয়াই পৰি গদুতচৰবিলাকেৰে সৈতে বেগী বোৰাত উঠি পলাব ॥৬১॥

অকটনশ অধ্যায়

২৪তম প্ৰকৰণ : বৰাৰ বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ

২৫তম প্ৰকৰণ : নিৰপেক্ষ বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ

২৬তম প্ৰকৰণ : বাজ-কুন্তলৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ

বৰাৰ বজাৰ কাজৰপৰা বিজিৰীয়া নিজে আৰু তৃতীয় আৰু পত্ৰ প্ৰকৃতিত জি-প্ৰকৃতি ॥১॥ শ্বিত্ৰীয়া, চকুৰ আৰু বৰু প্ৰকৃতিত অজি-প্ৰকৃতি ॥২॥

বৰাৰ বজাই ধৰি উত্তৰকে অনুগ্ৰহ কৰে, বিজিৰীয়া কামৰ অনুগ্ৰহ ই'ব ॥৩॥ আৰু উত্তৰকে অনুগ্ৰহ নকৰিলে জি-প্ৰকৃতিৰ অনুগ্ৰহ হ'ব ॥৪॥

বৰাৰ বজাই ধৰি বিজিৰীয়াৰ জিজ্ঞাসাপত্ৰ জিজ্ঞাস কৰি দিব যেমতে, তেতিয়া হলে নিজৰ

মিত্রক আৰু স্বমিত্রক উত্তেজিত কৰি আৰু মধ্যম বজা আৰু মিত্ৰৰ ভেদ সূচক কৰি মিত্রক (আত্মপক্ষত) কৰিব ॥৫॥ নহলে 'এই মধ্যম বজা আৰু সম্ৰাটশালী হৈ আঁঠাৰ বিনাশৰ কাৰণে উত্তি-পৰি লগিছে'; আঁঠি একগোট হৈ তেওঁৰ আঁঠুমান ব্যৰ্থ কৰোঁৱক' এই বুলি তেওঁ বাজ-শ্ৰ-ডলক উত্তেজিত কৰিব ॥৬॥ যদি বাজ-শ্ৰ-ডলে সেই কথা অনুমোদন কৰে, মধ্যম বজাক দমন কৰি নিজৰ প্ৰতিপত্তি বঢ়াব ॥৭॥ সেইটো যদি বাজ-শ্ৰ-ডলৰ স্বাৰা অনুমোদিত নহয়, মিত্রক সৈন্য আৰু টকাৰ সহায় দি তেওঁ (বিজিগীৰুৱে) মধ্যম বজাৰ পৰম্পৰে সহায় কৰি থকা, অথবা বাৰ এজনক হাত কৰিলে বহুতক হাত কৰা যায় বা বাৰ মাজত পৰম্পৰে পৰম্পৰক উন্নত কৰাৰ কাৰণে বিদ্রোহ নহয়, তেনে বহুত শত্ৰুৰপৰা সান্ধ আৰু দানৰ বোণে হুধ্যজনক নাইবা আঁঠি ওচৰত থকাজনক হাত কৰিব ॥৮॥ এইদৰে দুগুণ হৈ শ্বিত্তীজনক আৰু তিনিগুণ হৈ ভৃত্তীজনক (হাত কৰিব) ॥৯॥ এইদৰে ক্ষমতা বৰ্ধিত হলে মধ্যম বজাক দমন কৰিব ॥১০॥ নাইবা, স্থান কাল উকলি যাব লগীয়া হলে মধ্যম বজাৰে সৈতে সন্ধি কৰিব আৰু মিত্ৰৰ উপকাৰ কৰিব বা কম্বিৰশেষৰ কাৰণে (মধ্যম বজাৰ) দ্ৰোহীবিলাকৰ লগত সন্ধি কৰিব ॥১১॥

যদি মধ্যম বজাই এওঁৰ দুৰ্বল-কৰিব লগীয়া মিত্রক হাত কৰিবৰ ইচ্ছা কৰে, তেতিয়া 'যি তোমাক চাপ কৰিব' বুলি কৈ বোঁৱায়লৈকে এওঁ দুৰ্বল নহয় এওঁক প্ৰতিপাল কৰিব ॥১২॥ দুৰ্বল হলে এওঁক বন্ধা কৰিব ॥১৩॥

যদি মধ্যম বজাই এওঁৰ (বিজিগীৰুৱ) উচ্ছেদ কৰিব লগীয়া মিত্রক লাভ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেতিয়া মধ্যম বজাৰ সম্ৰাটৰ উন্নত দুৰ্বল হোৱা এওঁক বন্ধা কৰিব ॥১৪॥ আৰু যদি উচ্ছিন্ন হয়, তেতিয়াও ভূমিদান কৰি এওঁক হাত কৰিব, কাৰণ এওঁ অনাকালে গুচি যোৱাৰ ভয় থাকে ॥১৫॥

দুৰ্বল নাইবা উচ্ছেদ কৰিব লগীয়া এওঁৰ মিত্ৰ যদি মধ্যম বজাৰ সহায়ক হয়, অন্য প্ৰদৰ্শৰ বোণে সন্ধি কৰিব ॥১৬॥ যদি সেই দূৰোবে মিত্রপক্ষ বিজিগীৰুৱক দমন কৰিবলৈ সমৰ্থ নেন দেখা যায়, তেতিয়া (মধ্যমৰ লগত) সন্ধি কৰিব ॥১৭॥

মধ্যম বজাই যদি এওঁৰ শত্ৰুক আক্ৰমণ কৰিব খোজে, তেতিয়া সন্ধি কৰিব ॥১৮॥ এনেকৈয়ে স্বাৰ্থ সন্ধি হ'ব আৰু মধ্যম বজাও ভূত হ'ব ॥১৯॥

আৰু যদি মধ্যম বজাই বন্ধু-ভাব থকা নিজৰ (বিজিগীৰুৱ) মিত্রক গ্ৰহণ কৰিব খোজে (অৰ্থাৎ আক্ৰমণ কৰে), অন্য প্ৰদৰ্শৰ বোণে সন্ধি কৰিব ॥২০॥ এওঁ যদি বিজিগীৰুৱৰ প্ৰতি অনুবৃত্ত হয় মিত্রক উচ্ছেদ কৰা উচিত নহয় এই বুলি কৈ বাৰণ কৰিব ॥২১॥ নিজ পক্ষীৰ লোকক বধ কৰা কাৰণে বাজ-শ্ৰ-ডল এওঁৰ ওপৰত ক্ৰোধ হওক—এই বুলি উপেক্ষাও কৰিব পাৰে ॥২২॥

মধ্যম বজাই যদি নিজৰ শত্ৰুক হাত কৰিব খোজে, এওঁক নেহেৰুৱাকৈ টকা আৰু সৈন্য দি সহায় কৰিব ॥২৩॥

উদাসীন (মিত্রপক্ষ) বজাক যদি মধ্যম বজাই হাত কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেতিয়া "উদাসীনৰ লগত ভেদ হওক" বুলি উল্লেখ (বিজিগীৰুৱে) এওঁক সাহায্য দিব ॥২৪॥ যদি বজা আৰু উদাসীনৰ ভিতৰত বিজয় বাজ-শ্ৰ-ডলৰ প্ৰিয়, (বিজিগীৰুৱে) তেওঁক আক্ৰমণ কৰিব ॥২৫॥

মধ্যমৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰৰ স্বাৰা উদাসীনৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰৰ ব্যৱসায় হ'ব ॥২৬॥

উদাসীন বজাই যদি মধ্যম স্বাক্ষর হাত কবিত্বই ইচ্ছা করে, তেতিয়া হ'লে তেওঁ (বিজয়ীদেব) সেইকালে বাল্য কালকে শত্ৰু প্রত্যক্ষ, মিত্র উপকার নাইবা উদাসীনক সৈন্যে স্বাক্ষর সহায় কবিব পাৰিব ॥২৭॥

এনেদৰে আত্মসম্মতি বজাই অবিপ্লবিতিক দূৰ্ৱল কবিব আৰু মিত্রপ্রকৃতিক সহায় কবিব ॥২৮॥

(সকলো সামন্ত স্বাক্ষর মনত) শত্ৰুভাব থাকিলেও তাৰ ভিতৰত মনৰ শ্রমবতা নথকা, নিত্য অপকাৰী, শত্ৰুৰ লগত চুক্তি কৰা পাৰ্শ্বগ্ৰাহ শত্ৰু, বিপদগ্ৰস্ত হেতু স্বাক্ষরযোগ্য, নানকৰ বিপদত তেওঁক আত্মসম্পকাৰী—এইবিলাক সামন্ত স্বাক্ষর 'অবি-জ্ঞান'; একে উদ্দেশ্যত অভিমানকাৰী, পৃথক উদ্দেশ্য লৈ অভিমানকাৰী, সৈন্য লগ লগাই অভিমানকাৰী, সন্ধি কৰি অভিমানকাৰী, নিজ স্বাক্ষর অভিমানকাৰী, (বিজয়ীদেবে সৈন্তে) শত্ৰুমানকাৰী, কোশ বা সৈন্য বোচি বা কিনি বৈতনীয়ত অজ্ঞানকাৰী—এইবিলাক সামন্ত মিত্রভাব; বলমান বজাব প্রতিবন্ধক হিছাপে অন্তৰ্ৱৰ্তী বা সৰ্বপৰৱৰ্তী বা পাৰ্শ্বগ্ৰাহ, শত্ৰুৰ ওচৰত নিজে নিজে সেও মনা নাইবা কমতাৰ উল্লিখিত সেও মনা—এইবিলাক সামন্ত ভৃত্যভাব ॥২৯॥ এইবিলাকৰ স্বাক্ষর (মাজত) এখন বজাই পৃথক কৰা (বজা) সকলৰ প্রতি ব্যৱহাৰে ব্যৱস্থাত হল ৩০॥

এইবিলাকৰ ভিতৰত, শত্ৰুৰ লগত বিৰোধ উপস্থিত হলে যি মিত্রই তেওঁৰ লগত এক হৈ আগবাঢ়িব, সেই মিত্রক বেনে শত্ৰুৰে শত্ৰুৰ লগত বিৰোধিতা কৰিব তেনে শত্ৰুৰেই সহায় কৰিব ॥৩১॥

শত্ৰুক মিত্রৰ কৰি যি মিত্রৰ শত্ৰুৰে আৰু অজ্ঞানীয় হয়, তেওঁক (তেওঁৰ) সামন্ত বজা আৰু এখন বজাই পৃথক কৰা প্রকৃতিৰ লগত সম্বন্ধলৈ আনিব ॥৩২॥

নহলে তেওঁৰ কুলৰ উত্তৰাধিকাৰী-স্বাক্ষর দাবী কৰাজনৰ স্বাক্ষর, নাইবা অননুগ্ৰহীত বাকুমাৰৰ স্বাক্ষর তেওঁৰ বজা অপহৰণ কৰাব, নতুবা অননুগ্ৰহ লাভ কৰি যেন বশীভূত হৈ থাকে তেনে ব্যৱস্থা কৰিব ॥৩৩॥

অতি দূৰ্ৱল কৰিলে মিত্রই উপকার নকৰি শত্ৰুৰ লগ লাগিব পাৰে। সেই কাৰণে অৰ্থশাস্ত্ৰজ্ঞানে মিত্রক অতি দূৰ্ৱল কৰি নাইবা অতি শক্তিমন্ত কৰি প্রতিষ্ঠা নকৰে ॥৩৪॥

যি অস্থিৰ মিত্র, কেৱল অৰ্থলাভৰ উদ্দেশ্যেৰে সন্ধি-সুহৃত আৰম্ভ হয়, তেনে মিত্রৰ আঁতৰি বোৱা হেতুবিলাক দূৰ কৰিব, যাতে তেওঁ ইচ্ছান্ততঃ নকৰে ॥৩৫॥

যদি কোনো মিত্র শত্ৰুৰ (আৰু তেওঁৰ) সাধাৰণ মিত্র হৈ থাকে, সেই শত্ৰু আৰু শত্ৰুৰ মাজত ভেদ সৃষ্টি কৰিব; ভেদ কৰাৰ পিছত উদ্বেগ কৰিব, তাৰ পিছত (আচল) শত্ৰুক নিৰ্ৱল কৰিব ॥৩৬॥

আৰু যদি কোনো মিত্র উদাসীন হৈ থাকে, সামন্ত বজাব লগত তেওঁৰ বিৰোধ ঘটাব। পিছত স্বাক্ষর অভিমান পীড়িত হলে তেওঁক উপকৃত কৰিব ॥৩৭॥

শত্ৰু আৰু বিজয়ীদেবৰ কাৰ চপা দূৰ্ৱল মিত্রক সৈন্যেৰে সহায় কৰিব যাতে তেওঁৰপৰা পৰাভূত নহয় (আলকালে নাথায়) ॥৩৮॥

নাইবা সৈন্যৰ সহায় পোৱা কাৰণে সেই দেশত আগতে অন্য একজন
মিত্ৰক বহুৱাই তেওঁক ডাৰপৰা আঁতৰাই অন্য দেশত স্থাপন কৰিব ॥৩১॥

যি মিত্ৰই অপকাৰ কৰিব পাৰে, নাইবা সমৰ্থ হৈও আপদত সহায় নকৰে
বিশ্বাস কৰি থকা দিলে সেই মিত্ৰক নিশ্চয় নিৰ্মূল কৰিব ॥৩০॥

যি বিপদ হোৱা কাৰণে কোনো প্ৰতিবন্ধক নোপোৱাকৈ যি শত্ৰুৱে
মুখ তুলি উঠে, সেই শত্ৰুক মিত্ৰৰ বিপদ আঁতৰাই তেওঁৰ আঁতৰাই পৰাভূত
কৰিব ॥৩১॥

শত্ৰুৰ বিপদৰ হেতুকে উৎপত্তি কৰা মিত্ৰ যদি অনুৰাগবিহীন হয়, শত্ৰুৰ
বিপদ খণ্ডন কৰি দি (সেই) শত্ৰুৰ আঁতৰাই তেওঁক পৰাভূত কৰিব ॥৩২॥

যি অৰ্ধশাস্ত্ৰজ তেওঁ বান্ধি, কয়, শ্ৰেণী, দূৰলীকৰণ, উদ্বেগকৰণ—
এই সকলোবোৰ উপায় প্ৰয়োগ কৰা উচিত ॥৩০॥

এনেকৈ বাত্‌গুণ্যক বিজনে পৰস্পৰ সম্পন্ন বুলি বুলি তেওঁ বান্ধিব
শিকালিব আৰু বজাসকলক বান্ধি তেওঁলোকৰ লগত ইচ্ছামতে খেলা
কৰে ॥৩৩॥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰ “বাত্‌গুণ্য” নামৰ সপ্তম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “মধ্যম বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ”,
“নিৰপেক্ষ বজাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ” আৰু “বাজ-মণ্ডলৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ” নামৰ অন্তৰ্গত (আবিস্তাৰপৰা ১১৬তম)
অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ইয়াতে কোটিঙ্গীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ বাত্‌গুণ্য নামৰ সপ্তম অধিকৰণ সমাপ্ত হ’ল ॥

অষ্টম অধিকৰণ ব্যসনাধিকাৰিক (ব্যসন-বিষয়ক) প্ৰথম অধ্যায়

১২৭তম প্ৰকৰণ : প্ৰকৃতিৰ ব্যসন (বিপদ)সমূহ

(বহুত) ব্যসন একেলগে আহিলে ব্যসন সম্বন্ধে আলোচনা কৰিব লগীয়া হয় যে সৌকৰ্য অনুসৰি (সহজতে সম্পাদন কৰিব পৰা অনুসৰি) যুদ্ধবায়ো কৰিব, নে (নিজক) বন্ধা কৰিব ॥১॥

মন্দব্যক্তাই হওক বা দৈৱকৃতই হওক, প্ৰকৃতিৰ ব্যসন কুনীতিত আব্দ দৰ্ভাগ্যৰ ফল স্বৰূপে হয় ॥২॥

বিবৃদ্ধ গুণ, (প্ৰকৃতিসমূহৰ কোনোটোৰ) অভাৱ, বৈকল্য (ডাঙৰ খুঁত), আসক্তি, ক্লেশ—এই কেইটাই ব্যসন ॥৩॥ মানুহক প্ৰেৰসৰ (কল্যাণৰ)পৰা আঁতৰাই পেলায় কাৰণে ব্যসন বোলা হয় ॥৪॥

“স্বামী, অমাত্য, জনপদ, দূৰ্গ, কোণ, দণ্ড, মিত্ৰ—এইবিলাকৰ আগবটোৰ ব্যসন ক্ৰমে পাছবটোতকৈ গুৰুতৰ”—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥৫॥

ভাৰস্বাজে কয়—“সেইটো নহয়” ॥৬॥ “স্বামী আব্দ অমাত্যৰ ব্যসনৰ ভিতৰত অমাত্যৰ ব্যসন গুৰুতৰ ॥৭॥ মন্ত্ৰণা, মন্ত্ৰণাৰ ফললাভ, কৰ্মসাধন, আৱ-বায়ু নিয়ন্ত্ৰণ, শাস্তি-প্ৰদান, শত্ৰু আব্দ বনচৰ জনজাতিক খেদি পঠিওৱা, ৰাজ্যৰ বক্ষণ, আপদৰ প্ৰতিকাৰ, কুমাৰৰ নিৰাপত্তা আব্দ অধিবৈক—এই সকলোবিলাক মন্ত্ৰীৰ অধীন ॥৮॥ সেইসকলৰ অভাৱত সেই সেই কৰ্মৰ অভাৱ ঘটে; আব্দ পাৰ্শ্ব-ছিগা চবাইৰ চেণ্টাৰ দৰে বজাৰ সকলো উল্লম্ব বাৰ্ধ হয় ॥৯॥ আব্দ (এইসকলৰ) ব্যসন হলে শত্ৰুৰ গুপ্ত প্ৰবোচনা আসন্ন হৈ পৰে ॥১০॥ আব্দ এইসকল বিবোধী হলে বজাৰ প্ৰাণৰ শঙ্কা হয়, কাৰণ এইসকল বজাৰ আলোপাশে থাকে ॥১১॥

কৌটিল্যই কয়—“সেইটো নহয়” ॥১২॥ বজাইছে মন্ত্ৰী, প্ৰবোধিত আদি ভৃত্যবৰ্গক নিবৃত্তি দিহে আব্দ অধ্যক্ষবিলাকৰ কৰ্মৰ নিৰ্দেশ কৰে, মন্দব্য-প্ৰকৃতি আব্দ দ্ৰব্য-প্ৰকৃতিৰ ব্যসনৰ প্ৰতিকাৰ কৰে আব্দ সেইবিলাকৰ উন্নতিৰ বিধান কৰে ॥১৩॥ যদি মন্ত্ৰীসকল ব্যসন-প্ৰাপ্ত হয়, ব্যসনপ্ৰাপ্ত নোহোৱা আইনক নিয়োগ কৰে ॥১৪॥ সম্মানৰ বোয়াজনৰ পূজা আব্দ ৰাজদ্রোহীবিলাকক দমন কৰ্মত সদায় তৎপৰ হয় ॥১৫॥ স্বামী গুৰুবাৰ্শিকই হলে, নিজৰ যুদ্ধসম্পন্নভাৱে প্ৰকৃতিৰ বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন কৰে ॥১৬॥ তেওঁৰ বি স্বজাৰ, সেই স্বজাতকৈ প্ৰকৃতিবিলাকে হয়, তাক (সেইবিলাকৰ) উল্লম্ব আব্দ অলসৰ যুদ্ধত তেওঁ ॥১৭॥ বজা সেইবিলাকৰ শিব শব্দ ॥১৮॥

“অমাত্য আব্দ জনপদৰ ব্যসনৰ ভিতৰত জনপদৰ ব্যসন গুৰুতৰ”—এই বুলি বিলাককই কয় ॥১৯॥ (কাম) কোষ, দণ্ড (সৈন্য), কুপ (মনজ সম্পদ), জীৱক, ক্ৰোধ আব্দ ৰাজ-ক্ৰোধৰ জনপদবন্দাই (বাজ্যবন্দাই) সংগৃহীত হয় ॥২০॥ জনপদ কহিলে সেইবিলাকেই সহীকৰ্য হব, তথ্য ক্ৰমে স্বামী আব্দ অমাত্যজনা (শাস্তিৰ সাক্ষ্যকৰ) ॥২১॥

কৌটিল্যই কয়—“সেইটো নহয়” ॥২২॥ দেশৰ কৰ্মৰ যুদ্ধসম্পন্নভাৱ, ইয়াৰ সম্পদৰ দমন আব্দ

নিজৰ আৰু শত্ৰুৰ লোকৰপৰা লিখাপত্ৰা, বাসনৰ প্ৰতিভাৰ, শূনা ভূমিৰ সংস্থাপন আৰু সম্ৰাটশাসন, কৰ আৰু জৰিমনাৰ উপকাৰ-প্ৰদান—এই সকলোবিলাক প্ৰবন্ধৰ মূলতে আছে অম্ৰাত্য ॥২০॥

‘জনপদ আৰু দুৰ্গৰ বাসনৰ ভিতৰত দুৰ্গৰ বাসন গুৰুতৰ’—এই বুলি পৰাশৰ-সম্প্ৰদায়ে কয় ॥২৪॥ ‘কাৰণ দুৰ্গৰপৰাই কোশ আৰু দণ্ডৰ (সৈন্যৰ) উদ্ভৱ হয় আৰু ইয়েই বাজাৰ (প্ৰজাৰ) অপংকালীন আগ্ৰয় ॥২৫॥ নগৰবাসী প্ৰজা গাৱালীয়া প্ৰজাতকৈ শক্তিসম্পন্ন আৰু (বাজভক্তিত) অধিক কৰণে বিপদত বজাৰ সহায় হয় ॥২৬॥ আৰু আনহাতে গাৱঁৰ প্ৰজা শত্ৰুৰ (আৰু বজাৰ) সাধাৰণ (ঈমত) হয় ॥২৭॥

কোঁটিলীয়ে কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥২৮॥ দুৰ্গ, কোশ, সৈন্য আৰু জলসিঞ্জন-স্বয়ংস্থাপন প্ৰতিষ্ঠাৰ আৰু জীৱিকাৰ মূলতে গাৱালীয়া অঞ্চল ॥২৯॥ বাঁহ, শিৰিষ, নৈপুণ্য আৰু বিপুলসংখ্যা গাওঁবাসীসকলৰ মাজতে পোৱা যায় ॥৩০॥ জনপদৰ (গাৱালীয়া অঞ্চলৰ) অভাৱত পৰ্বত-দুৰ্গ আৰু স্বাধীন-দুৰ্গত বসবাস নহয় ॥৩১॥ কিন্তু কৃষকপ্ৰধান জনপদত দুৰ্গ-বাসন আৰু সাময়িক লোকপ্ৰধান জনপদত জনপদ-বাসন গুৰুতৰ ॥৩২॥

‘দুৰ্গ আৰু কোশৰ বাসনৰ ভিতৰত কোশ-বাসন গুৰুতৰ’ এই বুলি পিশ্চনে কয় ॥৩৩॥ ‘দুৰ্গৰ সংস্কাৰ, দুৰ্গ-ৰক্ষণ, জনপদ, মিত্ৰ আৰু শত্ৰুৰ নিয়ন্ত্ৰণ, অন্য দেশত থকাসকলক উৎসাহ প্ৰদান আৰু সশস্ত বাহিনীৰ প্ৰয়োগ—এই সকলোবিলাকৰ মূলতে আছে কোশ ॥৩৪॥ কোশৰ যোগেদি দুৰ্গ শত্ৰুৰ গুৰুত প্ৰবেচনাগ্ৰাহী হয় ॥৩৫॥ আৰু বিপদত কোশ লগত লৈ পলাব পাৰি, দুৰ্গ লৈ নোৱাৰি’ ॥৩৬॥

কোঁটিলীয়ে কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৩৭॥ কোশ, সশস্ত সৈন্য, গোপন যুদ্ধ, নিজৰ পক্ষৰ নিয়ন্ত্ৰণ, সৈন্যবলৰ প্ৰয়োগ, মিত্ৰপক্ষৰ সৈন্যগ্ৰহণ, শত্ৰুসৈন্য আৰু সামন্ত বজাক ভেটা দিয়া—এই সকলোবিলাক দুৰ্গৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে ॥৩৮॥ দুৰ্গৰ অভাৱত কোশ শত্ৰুৰ হাতত (পৰিৰ) ॥৩৯॥ দেখা যায় যে দুৰ্গ থকাসকল উচ্ছিন্ন নহয় ॥৪০॥

‘কোশ আৰু সৈন্যৰ বাসনৰ ভিতৰত সৈন্য-বাসন গুৰুতৰ’—এই বুলি কোণপদন্তই কয় ॥৪১॥ ‘কাৰণ, মিত্ৰ আৰু শত্ৰুৰ নিৰোধ, বিশেষী সৈন্যক উৎসাহ-প্ৰদান আৰু নিজৰ যোদ্ধাসকলক নতুন সৈন্যৰ যোগান দিয়া—এই সকলোবিলাক সৈন্যবাহিনীৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে’ ॥৪২॥ সৈন্যৰ অভাৱত কোশহানি নিশ্চিত ॥৪৩॥ (আৰু) কোশৰ অভাৱ-হলেও কনজ সম্পদ আৰু ভূমি গ্ৰহণ কৰি, নাইবা প্ৰত্যেক (সৈন্যক) শত্ৰুভূমি স্বয়ং গ্ৰহণ কৰিবলৈ দিও সৈন্য সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি; আৰু সৈন্য থাকিলেই কোশ (উৎপন্ন হব) ॥৪৪॥ আৰু বজাৰ সন্নিৱৰ্তিত থকা কাৰণে সৈন্যবাহিনী অম্ৰাত্যৰে সৈতে একে পৰ্যায়ৰ ॥৪৫॥

কোঁটিলীয়ে কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৪৬॥ কোশেই সৈন্যৰ মূল ॥৪৭॥ কোশৰ অভাৱত সৈন্য শত্ৰুৰ কালে যায়, নাইবা প্ৰত্যেক হত্যা কৰে ॥৪৮॥ সকলো উদ্যোগৰ কাৰক কোশ হৈছে স্বৰ্ণকাৰ আৰু ইন্দ্ৰিয়সুখৰ হেতু ॥৪৯॥ অৱশ্যে দেশ, কাল আৰু কৰ্ম অনুৰূপ কোশ আৰু সৈন্য—এই দুটাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ হয় ॥৫০॥ কাৰণ, কোশ লাভ কৰা আৰু বন্ধা কৰাৰ উপায় হৈছে সৈন্য; আৰু কোশ কোশ আৰু সৈন্য লাভ কৰাৰ ব্যায় ॥৫১॥ যিহেতু ই সকলো প্ৰকাৰে সাধক, সেই কাৰণে কোশ-বাসন গুৰুতৰ ॥৫২॥

যাতায়াতিয়ে কয়—‘সৈন্য আৰু মিত্ৰৰ বাসনৰ ভিতৰত মিত্ৰ-বাসন গুৰুতৰ ॥৫৩॥ সেইটো ভেদনা পান্ধিৱাণিক সেৱনপৰাইকয় কয় (অহায়) কৰে, কৰকৰাই পৰিত্ৰাণ, কৰকৰ মিত্ৰ,

শব্দ আৰু আটাইকক খোদ পঠিয়ার আৰু (প্রকৃষ) ব্যসনতো একযোগ হৈ কোণ, ব-জ (সৈন্য) আৰু সন্ধ্যা প্রধান কবি উপকাৰ কৰে ॥৫৪॥

কোঁটিলাই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৫৫॥ সৈন্য বাক্যনবহে মিত্র মিত্রভাৱে বয়, (আনকি) শব্দও মিত্রভাৱে থাকে ॥৫৬॥ কিন্তু সৈন্যবাহিনী আৰু মিত্রপক্ষ (কবীৰ) কৰ সাধন হলো (অৰ্থাৎ উজ্জয়ে নিশ্চয়ন কবিৰ পক্ষ হলো), আনেককি পঠি আৰু নিজ নিজ বৃন্দ-প্ৰণালীৰ কাৰণে সময় আৰু স্থান গোৱা নোপোৱা হৈ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰা যায় ॥৫৭॥ শব্দ আৰু আটাইকক বিবৃদ্ধে চুৰলৈ অভিবান কবিৰ লগীয়া হলো, নাইবা আভ্যন্তৰীণ বিদ্ৰোহ হলো মিত্র কোনো কামত নাহে ॥৫৮॥ (বিজয়ীৰ আৰু শব্দ) একেগৰে সান্নিধ্য হলে আৰু শব্দৰ কৰতা বৰ্ধিত হলে মিত্রই নিজৰ স্বাৰ্থ সাধন কৰাতহে ব্যস্ত থাকে ॥৫৯॥

এনেকৈয়ে প্ৰকৃতিৰ ব্যসনসমূহৰ (লব্ধ-লব্ধ) নিৰ্ধাৰণ উক্ত হ’ল ॥৬০॥

ব্যসনৰ বিশেষ বিশেষ অৱস্থা অনুসৰি প্ৰকৃতিসমূহৰ অগ্ৰাধিকাৰ বহুদূৰ নাইবা সেইবিলাকৰ নিষ্ঠা নাইবা সেইবিলাকৰ ধৰ্ম কৰ সাধক হয় ॥৬১॥

কিন্তু বোঁড়ীয়া দুই প্ৰকৃতিৰ ব্যসন (ব্যসনৰ তীৱৰ) সমান হয়, বাকী প্ৰকৃতিবিলাকৰ উৎকৰ্ষ যদি অকাৰ্যকৰী নহয়, তেতিয়া গুণৰ হ্রাসৰ দ্বাৰা পাৰ্থক্য নিৰূপিত হয় ॥৬২॥

কিন্তু, এটা প্ৰকৃতিৰ ব্যসনৰ দ্বাৰা বোঁড়ীয়া বাকী প্ৰকৃতিবিলাকৰ বিনাশ হব পাৰে, সেই ব্যসন প্ৰবল, লাগিলে ই প্ৰধান প্ৰকৃতিৰেই হওক বা অপ্ৰধান প্ৰকৃতিৰেই হওক ॥৬৩॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থাৎ ‘ব্যাসনাথিকাব’ নামৰ জটিল অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “প্ৰকৃতিৰ কলনসমূহ” নামৰ প্ৰথম (অৱন্তনিৰূপণ ১১৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

১২৮তম প্ৰকৰণ : বজা আৰু বাজৰ ব্যসন সম্পৰ্কে বিবেচনা

বজা আৰু বাজৰ দুটো প্ৰকৃতি ॥১॥

বজাৰ (বাজৰ) অন্তৰ্বিদ্ৰোহ (১০।১২) নাইবা বহিৰ্বিদ্ৰোহ (১০।১২) আপেক্ষা থাকে ॥২॥ (যেৰ ভিত্তৰ) সূচৰ বিপদৰ দৰে বহিৰ্বিদ্ৰোহটক অন্তৰ্বিদ্ৰোহ বোঁহি উদ্ভাৱক আৰু অন্তৰ্ভাৱক-বিদ্ৰোহ (১০।১০) অন্তৰ্বিদ্ৰোহটক অধিক দ্বাৰা ॥৩॥ সেই কাৰণে কোঁশৰজা আৰু সৈন্যৰ নিজৰ হাতত ব্যৰ্থ ॥৪॥

শৈবাজা (দুৰ্জন কৰাৰ শাসন) আৰু শৈবাজা (ন্যায়সংগত বজাৰ হাঁহিত আন বজাই কৰা শাসন) ভিতৰত শৈবাজা পৰম্পৰা পক্ষ প্ৰতি বিদ্ৰোহ আৰু অনুৰূপ বা পৰম্পৰা সংঘৰ্ষৰ কাৰণে বিনাশপ্ৰাপ্ত হয়; কিন্তু শৈবাজাই প্ৰকাৰ অন্তৰ্ভব সৈবাজাৰ বহু দ্বাৰা আনে থাকে মানে ডাক উপভোগ কৰে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে মত পোষণ কৰে ॥৫॥

কোঁটিলাই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৬॥ পিতা-পুত্ৰ নাইবা দুই প্ৰাকৃত শৈবাজাত সমানে সম্পদ আৰু নিৰাপত্তা ভোগ কৰিব পাবি আৰু প্ৰতীক্ষা নিৰাশিত হয়; সেই কাৰণে শৈবাজা

যতি' থাকে ॥৭॥ আব্দু ষৈবাক্ষাত ভেতিয়াও প্ৰাপ ধাবণ কৰি থকা আন লোকৰ ন্যায্য অধিকাৰ ধৰিগ্ৰহী আনি "এইটো মোৰ নহয়" এনে ভাৱি লোকৰ কৰি, অপহৰণ কৰি, বিক্ৰী কৰি নাইবা (প্ৰজাসকল ভেতিয়াও) অননুদত্ত হৈ থাকিলে একেবাৰে এৰি দি (ৰাজ্যাপহাৰী) গৃহি বাব পাবে ॥৮॥

(অৰ্থ) শাস্ত্ৰাৰ্থ আব্দু শাস্ত্ৰাৰ্থ জলাজলি দিয়া দৃজন বজাৰ ভিতৰত শাস্ত্ৰজ্ঞানহীন অশ্বজনে বিহকে ভিহকে কৰি আকোৰগোজ হৈ আব্দু লোকৰ শ্বাৰা চালিত হৈ অন্যায়ৰ শ্বাৰা ৰাজ্য ধ্বংস কৰে। শাস্ত্ৰৰ পৰাজয়লৈ আওকাণ কৰি শাস্ত্ৰজ্ঞান ত্যাগ কৰাজনক অনুনয় কৰিব পাৰি'—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥৯॥

কৌটিল্যই কয়—'সেইটো নহয়' ॥১০॥ শাস্ত্ৰাৰ্থ বজাক (ভেঙুৰ) সহযোগীসকলে নিজৰ গুপোবকৰৰ শ্বাৰা বিকালে ইচ্ছা কৰে সেইফালে নিব পাবে ॥১১॥ শাস্ত্ৰাৰ্থ জলাজলি দিয়াজনে কিন্তু শাস্ত্ৰাৰ্থ এৰি আন কথাত মনোনিৱেশ কৰাৰ কাৰণে অন্যায়ৰ শ্বাৰা ৰাজ্য আব্দু নিজকো ধ্বংস কৰে ॥১২॥

ব্যাধিগ্ৰস্ত বজা আব্দু নতুন বজা, এই দৃজনৰ ভিতৰত—'ব্যাধিগ্ৰস্ত বজাৰ শাসন জয়াত্যৰ শ্বাৰা উল্লীলিত হ'ব থাকে, নাইবা শাসনত লাগি থাকোঁতেই এনে বজাৰ মৃত্যু হ'ব পাবে; নতুন বজাই স্বধৰ্মপালন, অনুগ্ৰহ, পৰিহাৰ (বেহাই), দান, সম্মান অপৰি আদি কামৰ যোগে প্ৰজাবৰ্জনত ব্যস্ত থাকে'—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥১৩॥

কৌটিল্যই কয়—'সেইটো নহয়' ॥১৪॥ ব্যাধিগ্ৰস্ত বজাই আগৰ দৰেই শাসনৰ নিয়মবোৰ অনুসৰণ কৰে ॥১৫॥ অল্পশো নতুন বজাই, বসেৰে মথল কৰা ৰাজ্যক 'এয়া মোৰ ৰাজ্য' বুলি স্বেচ্ছাচাৰী হৈ কোনো বাধ্যবাধকতা নমনাকৈ চলে ॥১৬॥ নাইবা বিদ্রোহী পাৰিষদবৰ্গৰ ক্ষমতাৰ কৰলত পৰি ৰাজ্যৰ ধ্বংস চাই থাকিব লগীয়া হয় ॥১৭॥ প্ৰজাৰ মনত সোমাব নোৱাৰাত ভেঙক উচ্ছেদ কৰিবলৈও উজ্জ্ব হয় ॥১৮॥

ব্যাধিগ্ৰস্ত বজাৰ ভিতৰতো পাপবোগী আব্দু অপাপবোগী এই দৃজনৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে ॥১৯॥ নতুন বজাবো সম্বংশজাত আব্দু অসম্বংশজাত (এই পাৰ্থক্য আছে) ॥২০॥

সম্বংশজাত দূৰ্বল বজা আব্দু অসম্বংশজাত বলী বজা এই দৃজনৰ ভিতৰত—'প্ৰজাসকলে অভিজাত দূৰ্বল বজাৰ দূৰ্বলতালৈ লক্ষ্য কৰি ভেঙুৰ প্ৰস্তাৱ মানি ল'ব নোখোজে, কিন্তু বলবান অনভিজাতজনৰ শক্তিলৈ লক্ষ্য কৰি অনাৱাসে মানি লয়'—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥২১॥

কৌটিল্যই কয়—'সেইটো নহয়' ॥২২॥ প্ৰজাসকলে অভিজাত দূৰ্বল বজাক নিজেই মানি চলে, কাৰণ সম্বংশজাতজনক শাসন কৰিব পৰা ক্ষমতাই অনুসৰণ কৰে ॥২৩॥ আব্দু নীচজন্মা বলৱানজনৰ প্ৰস্তাৱ এওঁলোকে বাৰ্থ কৰি দিয়ে, কাৰণ অনুৰাগ থাকিলেহে সকলো গুণ থাকে ॥২৪॥ অনেক পৰিগ্ৰহ বিফলে বোৱা কাৰণে কঠীয়া নষ্ট হোৱাতকৈ বোঁত নষ্ট হোৱাটো বোঁহি অনিষ্টকৰ; জীৱিকা নষ্ট কৰাৰ কাৰণে অতিবৃদ্ধিতকৈ অনামৃতি বোঁহি অনিষ্টকৰ ॥২৫॥

অভিমান আব্দু আসনৰ (অৱস্থানৰ) কাৰণ হিছাপে পৰম্পৰাগত ৰজা বজা কৰি দৃঢ়তা দৃঢ়তা প্ৰকৃতিৰ ৰাসনৰ (আপোক্ষিক) গুৰুত্ব-জঘন্য কৰা কোৱা হ'ল ॥২৬॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ "কলসাতিকৰ" নামৰ অষ্টম অধিকৰণ অন্তৰ্গত 'বজা আব্দু ৰাজ্যৰ মূল সপক্ষে' বিভক্তনা নামৰ ষষ্ঠীয় (আবশ্যিকপৰা ১১৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

তৃতীয় অধ্যায়

১২১তম প্রকরণ : মান্দুহৰ ব্যসনসমূহ

বিদ্যাশিক্ষাৰ অভ্যাসেই প্ৰবুদ্ধৰ ব্যসনৰ কাৰণ ॥১॥ ব্যসনৰ দ্বাৰা বিদ্যাশিক্ষা নকৰা মান্দুহৰ চকুত নপৰে ॥২॥ আমি সেইবোৰৰ আলোচনা কৰিব ॥৩॥

ক্ৰোধবশৰা তিনিটা ব্যসন আৰু কামবশৰা চাৰিটা ব্যসন উপলব্ধ হয় ॥৪॥

এই দুইৰ ভিতৰত ক্ৰোধ গ্ৰহুতৰ ॥৫॥ কাৰণ, ক্ৰোধ সৰ্বত্ৰ বিৰাজমান হয় ॥৬॥ প্ৰায়েই ক্ৰোধৰ বশীভূত হোৱা বজ্জালকল প্ৰজাৰ বিদ্ৰোহত নিহত হোৱা শূদ্ৰা বান্ধু আৰু কামৰ বশবৰ্তী হোৱালকল অৱশ্যন্ত হোৱা কাৰণে শূদ্ৰ আৰু বোণৰ শ্বাৰা নিহত হয় ॥৭॥

ভাবশ্বাজে কৰ—সেইটো নহয় ॥৮॥ ক্ৰোধ শূদ্ৰৰ ওপৰত পোতক ভূজিব পৰা, (নিজৰ) অপমান নাপ কৰিব পৰা আৰু মান্দুহক ভয় পুৱাব পৰা সংপ্ৰবুদ্ধৰ বোগ্য আচৰণ ॥৯॥ 'পাপ প্ৰতিবেশ কৰিবৰ কাৰণে নিতৌ ক্ৰোধৰ আৱশ্যক ॥১০॥ কাম সিংখলাত, শান্তি শ্বাপান, ভয়ম-শীলতা আৰু প্ৰীতিভাৱৰ সাধন ॥১১॥ 'আৰু, কৰা কামৰ ফল ভোগৰ লগতো কামৰ নিত্য সম্বন্ধ আছে' ॥১২॥

কৌটিল্যই কৰ—সেইটো নহয় ॥১৩॥ কোপে মান্দুহক শূণ্যৰ পাগ কৰে, শূদ্ৰ সৃষ্টি কৰে আৰু দক্ষৰ লগত সম্বন্ধ ঘটায় ॥১৪॥ অপমান, সম্পত্তিৰ অপচয় আৰু চোৰ, জুৱাৰী, চিকাৰী, গাৱন আৰু বাৱন আদি অনিষ্টকাৰী মান্দুহৰ সংসৰ্গই কাম ॥১৫॥ এইবোৰৰ ভিতৰত অপমানভৰ্ত্তক শূণ্যৰ পাগ হোৱাটো বোঁহি বেয়া ॥১৬॥ অপমানিতজন স্বজনৰ আৰু অইন মান্দুহৰ হস্তগত হয়; কিন্তু শূণ্যিতজন উল্লংঘিত হয় ॥১৭॥ সম্পত্তিৰ অপচয়ক শূদ্ৰ সৃষ্টি কৰাটো বোঁহি অনিষ্টকাৰক ॥১৮॥ সম্পত্তিৰ অপচয় কোণ বিপন্ন কৰে; শূদ্ৰৰ সৃষ্টিৰে জীৱন বিপন্ন কৰে ॥১৯॥ অপকাৰী মান্দুহৰ সংসৰ্গভৰ্ত্তক দুষ্ট-সংযোগ গ্ৰহুতৰ ॥২০॥ অপকাৰী মান্দুহৰ সংসৰ্গ গ্ৰহুতৰত প্ৰতিকাৰ কৰিব পাৰি (এৰিব পাৰি), কিন্তু শূদ্ৰৰ লগত সম্পৰ্কই দীৰ্ঘকাল জন্মায় ॥২১॥ সেই কাৰণে ক্ৰোধ গ্ৰহুতৰ ॥২২॥

বাক্‌পাবুৱা, অৰ্ধদুৰ্গ আৰু দন্তপাবুৱা (এইকেইটাও ক্ৰোধবশৰা হয়) ॥২৩॥

বাক্‌পাবুৱা আৰু অৰ্ধদুৰ্গ—এই দুটাৰ ভিতৰত বাক্‌পাবুৱা অধিক দুৰ্গাৱ—এই দুটাৰ বিশালাকই কৰ ॥২৪॥ 'কাৰণ, তেজস্বীজনক কৰ্ম্মদ্বাৰা প্ৰলোভ কৰিলে তেজস্বী-ভাৱেই প্ৰভুত্বৰ দিব ॥২৫॥ কষ্টদ্বাৰাৰ বাবে জৱন্ত সংযোগিত হৈ মনত দুখ দিয়ে আৰু ইন্দ্ৰিয়ক সমজাপিত কৰে' ॥২৬॥

কৌটিল্যই কৰ—সেইটো নহয় ॥২৭॥ অৰ্ধেৰে পূজা কৰি কষ্টদ্বাৰাৰ বাপ উভাৱিব পাৰি, কিন্তু অৰ্ধদুৰ্গৰ জীৱিকাৰ বিশ্লেষণ কৰে ॥২৮॥ (লোকৰ) সম্পত্তি বিচিন্না, জোৱাৰে ঠৈ অহা, কষ্ট কৰা বা এৰি দিয়া—এয়ে অৰ্ধদুৰ্গ ॥২৯॥

অৰ্ধদুৰ্গ আৰু দন্তপাবুৱা—এই দুটাৰ ভিতৰত অৰ্ধদুৰ্গ তীৱ্ৰতৰ—এই দুটা পৰামৰ্শ-সম্পন্নকৈ কৰ ॥৩০॥ 'অৰ্ধ' আৰু কামৰ হস্তগত আছে অৰ্ধ ॥৩১॥ আৰু গোটেই শূণ্যকী অৰ্ধতে কাম এই আছে ॥৩২॥ ইয়াৰ (অৰ্ধৰ) কাম (যেই) অনিষ্টকৰ ॥৩৩॥

কৌটিল্যই কৰ—সেইটো নহয় ॥৩৪॥ কষ্টত অৰ্ধদুৰ্গাৱৰ বিচিন্নাৰতা জোৱাও প্ৰাণ হানি কৰিব সেয়েহে ॥৩৫॥ আৰু, দন্তপাবুৱাৰ শ্বাৰা অলপ হাতত মান্দুহৰ একে বিশেষই (প্ৰাণহানি) হয় ॥৩৬॥

এয়ে ক্ৰোধৰপৰা ওপজা বাসন তিনিটোৰ সমূহ ॥৩৭॥

মৃগয়া, দ্যুত (জুৱা বা পাশাখেলে), স্ত্ৰী আৰু সদূৰাপান—এয়ে কামজ বাসন চাৰিটাৰ সমূহ ॥৩৮॥

‘তাৰ ভিতৰত মৃগয়া আৰু দ্যুত—এই দুটাৰ ভিতৰত মৃগয়া অধিক দুষণীৰ’—এই ব্দলি পিগ্গনে কয় ॥৩৯॥ ‘(কাৰণ) ইয়াত ডকাইত, শত্ৰু, হিংস্ৰজন্তু, বনপোকা জুই আৰু পিচলি পৰাৰ ভয়, দিশ হেৰুওৱা আৰু ভোকা-পিপাহে প্ৰাণৰ সঙ্কট সৃষ্টি কৰে ॥৪০॥ দ্যুত-কীড়াত কিন্তু জয়ৎসেন, দূৰ্বেধিন আদিৰ দৰে পাশা খবাত নিপুণজনৰে জয় হয় ॥৪১॥

কোঁটিলীই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৪২॥ ব্দই (পক্ষ) ভিতৰত তাতো এক পক্ষৰ পৰাজয় আছে; নল আৰু ব্দধিষ্ঠিৰ কথা ইয়াৰ উদাহৰণ ॥৪৩॥ আৰু সেই ভিতৰত পোৱা টকাই প্ৰলোভনৰ বস্তু হয় আৰু শত্ৰুতা সৃষ্টি কৰে ॥৪৪॥ থকা অৰ্থৰ অনিশ্চয়তা, নথকা অৰ্থৰ উপাৰ্জন, উপভোগ কৰাৰ আগতে বস্তুৰ বিনাশ আৰু মলমূত্ৰৰ বেগধাৰণ, ভোকা আদিৰ দ্বাৰা বোগ—এইবিলাকেই জুৱা-খেলৰ কুফল ॥৪৫॥ কিন্তু ব্যায়াম, কক্ষ-পিত্তৰ পৰিষ্কাৰ, চৰ্ৰিমাণ, নেখামোৱা, গতিশীল আৰু স্থিৰ শৰীৰৰ লক্ষ্যভেদ, ক্ৰোধ, ভয় আৰু সন্নিধৰ অৱস্থাত জন্তুৰ মানসিক অৱস্থাৰ জ্ঞান, অনিত্য (অৱসৰ অনুসৰি) অভিযান—এইবিলাক (উপকাৰ) মৃগয়াত আছে ॥৪৬॥

‘স্ত্ৰী-বাসন আৰু দ্যুত-বাসনৰ ভিতৰত দ্যুতবাসন বেছি অহিতকৰ’—এই ব্দলি কোণপ-দন্তই কয় ॥৪৭॥ ‘নিশা চাকিৰ পোছৰত, (আনকি) মাক ঘৰিলেও জুৱাৰীয়ে অবিৰাম খেলিয়েই থাকে ॥৪৮॥ সঙ্কটত পৰি কিবা সৃষ্টিৰে খং কৰে ॥৪৯॥ স্ত্ৰী-বাসনত কিন্তু স্নান, প্ৰসাধন আৰু ভোজনৰ সময়ত ধৰ্মাৰ্থৰ আলোচনা হ’ব পাৰে ॥৫০॥ তিৰোতাক বজাৰ হিঁতৰ অৰ্থে নিয়োগ কৰিব পাৰি, গোপন শাস্তি নাইবা ব্যাধিৰ দ্বাৰা আঁতৰাৰ পাৰি নাইবা বান্ধলে বাধ্য কৰিব পাৰি’ ॥৫১॥

কোঁটিলীই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৫২॥ ‘জুৱাখেলেৰপৰা উদ্ধাৰ আছে, কিন্তু স্ত্ৰী-বাসনৰ পৰা নাই’ ॥৫৩॥ দৰ্শনদানৰ অভাৱ, কৰ্ম-বিমুখতা, কাল অতিপাত হোৱাৰ কাৰণে অৰ্থ আৰু ধৰ্মনাশ, শাসনৰ শিথিলতা আৰু অবিৰাম মদ্যপান—এইবিলাক স্ত্ৰীৰ প্ৰতি আসক্তিৰ ফল’ ॥৫৪॥

‘স্ত্ৰীবাসন আৰু পানবাসন—ইয়াৰ ভিতৰত স্ত্ৰী-বাসন অধিক দুষণীৰ’—এই ব্দলি বাত-ব্যাধিয়ে কয় ॥৫৫॥ ‘“ৰাজপ্ৰাসাদবাসীসকলৰ আচৰণ-বিধি” (১।২০) প্ৰকৰণত ব্যাখ্যা কৰাৰ দৰে স্ত্ৰীৰপৰা বিপদ অনেক ধৰণৰ হ’ব পাৰে ॥৫৬॥ মদ্যপানত কিন্তু লক্ষ আৰি ইন্দ্ৰিয়সমূহ বস্তুৰ উপভোগ, প্ৰীতিৰ উপহাৰ প্ৰদান, অসুচৰবৰ্গৰ তোষণ আৰু কামৰ ভাগৰ পোৱা—এইবিলাকৰ সৃষ্টিৰা আছে’ ॥৫৭॥

কোঁটিলীই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৫৮॥ স্ত্ৰীৰ প্ৰতি আসক্তিৰ ক্ষেত্ৰত, (নিম্নৰ) বৰ্ণক পৰ্য্যায় গঠিত সমাজত উপাৰ্জন আৰু অৰ্জনৰপৰা হয়, কাৰিকৰ স্ত্ৰীৰ বোম্বাৰ ইয়াৰ নিম্নৰীত ফল হয় আৰু অৱশ্যে স্ত্ৰীৰ প্ৰস্তুত সন্মুখই সৰ্বসাধাৰণৰ ৪১। পান-ভাসনত এই মন্তব্যক দোবোৰে আছে ॥৫৯॥ পানৰ (বোৱা) গুণবোৰ ইয়াৰে—প্ৰচুৰতা, মাদ, সূৰ্য্যজনৰাউলভাৱ, অতিৰিক্ত অৰ্জনাৰে জুৰি থকা হোৱা, গুণবোৰৰ হানিকৰন, পানৰোৱাৰ বৃদ্ধি, বৰ্ণ, বৈতৰনৰ দ্বিগুণ-পান, সন্তসকৰ্ণৰ প্ৰদত্ত ইত্যাদি, আৰু-কালীনী মোক্ষৰ ক্ষেত্ৰত অৱশ্যে আৰু বৰ্ণিত প্ৰত্যাহ্বানবোৰীক অৰ্থহানিকৰ আসক্তি ॥৬১॥

দ্যুতকীড়া আৰু মদ্যপান—ইয়াৰ ভিতৰত দ্যুতকীড়া অধিক দৃষ্টীয় ॥৬২॥ পক্ষ কাৰণে হোৱা এক পক্ষৰ জয় বা পৰাজয়ে চেতন বা অচেতন বস্তু লৈ দটো দল সৃষ্টি কৰি প্ৰজাৰ মাজত বিদ্বেষৰ সৃষ্টি কৰে ॥৬৩॥ আৰু, বিশেষকৈ সম্ব আৰু সম্বৰ্মী ৰাজপৰিয়ালৰ দ্যুত-কীড়াৰ নিষিদ্ধে ভেদ আৰু ভাৰ নিষিদ্ধেই বিনাশ হয়; গতিকে অসংজনক অনুগ্ৰহ কৰা আৰু শাসনবশতক দৰ্বেল কৰাৰ হেতুকে ই পাপৰ ভিতৰত নীচতম ॥৬৪॥

অসাধুজনৰ প্ৰতি অনুগ্ৰহেই কাম, সাধুৰ দমনেই ক্ৰোধ; দোষবহুল কাৰণে দুয়োটাই অন্তহীন ব্যসন ॥৬৫॥

সেই কাৰণে ধৰ্ম বজাই জিভেশ্বৰ হৈ বান্ধজনৰ উপদেশ গ্ৰহণ কৰি বাপতিসাহোন হৰ্ষকাৰী কাম আৰু ক্ৰোধক সকলো ব্যসনৰ প্ৰবৃত্তক বুলি ত্যাগ কৰিব ॥৬৬॥

কোঁটলাৰ অৰ্ধশাস্তৰ “বাসনাধিকাৰিক” নামৰ অষ্টম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অনুগ্ৰহ ব্যসনসমূহ” নামৰ তৃতীয় (আবশ্যিকপৰা ১১১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৩০তম প্ৰকৰণ : পীড়নসমূহ

১৩১তম প্ৰকৰণ : অন্তৰায়সমূহ

১৩২তম প্ৰকৰণ : কোষসঙ্গসমূহ (ৰাজকোষৰ কতিসমূহ)

দৈৱপীড়ন (ক্ৰেশ)সমূহ হৈছে—জুই, পানী, বেমাৰ, আকাল আৰু মৰক ॥১॥

‘অগ্নিপীড়ন আৰু উদকপীড়ন—ইয়াৰ ভিতৰত অগ্নিপীড়নৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব নোৱাৰি, আৰু ই সকলোকে গ্ৰাস কৰে; কিন্তু উদকপীড়নৰ হাত সাৰিব পাৰি আৰু ইয়াৰপৰা হোৱা বিপদ পৰা হব পাৰি’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥২॥ কোঁটলাই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৩॥ (কাৰণ) অগ্নিয়ে এখন গাঠ বা আধাখন গাঠ দহন কৰিব পাৰে, কিন্তু পানীয়ে ৯৯ গাঠ উটাই নিব পাৰে ॥৪॥

বোগ আৰু দূৰ্ভিক্ষৰ ভিতৰত বোগে মৃত্যু, বোগ আৰু কষ্টৰ বোগে প্ৰমিকৰ প্ৰমৰ বিৰিণি কৰি কাৰ্যবিলাক নাম কৰে, কিন্তু দূৰ্ভিক্ষই কাৰ্য ধ্বংস নকৰে আৰু টকা আৰু কষ্টৰূপে কৰ দান কৰে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥৫॥ কোঁটলাই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥৬॥ বোগে দেশৰ এক অংশতহে পীড়ন কৰে আৰু ইয়াৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব পাৰি; দূৰ্ভিক্ষ কিন্তু গোটেই দেশৰে উৎপীড়ক আৰু প্ৰাণীৰ মৃত্যুকৰিক ॥৭॥

ইয়াৰ আৰা মৰক (সৈক্যক বোগো) ব্যাঘাত হ’ল ॥৮॥

‘সাধাৰণ প্ৰজা আৰু দুখিয়াল লোকৰ হানি (মৃত্যু)—এই দুটাৰ ভিতৰত সাধাৰণ প্ৰজাৰ হানিয়ে কমসংখ্যক নিৰ্যাসিত নাইকিয়া কৰে; দুখিয়াল লোকৰ হানিয়ে কমসংখ্যক ব্যাঘাত সৃষ্টি কৰে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥৯॥ কোঁটলাই কয়—‘সেইটো নহয়’ ১৩৩তম প্ৰকৰণৰ সৰ্বমুখ্যতম হৈছে ভেদলোকৰ কতিসমূহৰ পৰিচয়; কিন্তু যুগ্মকৰ কতিস প্ৰকাৰ নোৱাৰি ॥১০॥ নীচতম কৰ আৰু প্ৰজাৰ আধিক্য আৰু সাধাৰণ প্ৰজাৰ কতিসক

নিৰ্ভৰশীলতাব কাৰণে হাজাৰজন সাধাৰণ প্ৰজাৰ মাজত এখন বৃদ্ধিমান লোক জন্ম পাবে, সোলাবত পাবে ॥১২॥

নিজ সৈন্যবাহিনী আৰু শত্ৰু-সৈন্যবাহিনী—এই দুটাৰ ভিতৰত নিজ সৈন্যবাহিনীয়ে অতিমাত্ৰাই বল প্ৰয়োগ আৰু কম গ্ৰহণ কৰি উৎপীড়ন কৰে আৰু ইয়াক নিৰাৰণ কৰিব নোৱাৰি; কিন্তু শত্ৰুসৈন্যৰ লগত যুদ্ধ কৰিব পাৰি, নাইবা পজাই বা সন্ধি কৰি তাৰ হাত সাৰিব পাৰি—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥১০॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥১৪॥ যথা বিক্ৰাৰ্থিলাকৰ প্ৰধানসকলক সন্তুষ্ট কৰি নাইবা হত্যা কৰি নিজা সৈন্যৰ উৎপীড়ন ৰাখিব পাৰি অথবা নিজ সৈন্যই দেশৰ একাংশতহে অত্যাচাৰ কৰিব পাবে, কিন্তু শত্ৰু-সৈন্যই গোটেই দেশতে অত্যাচাৰ কৰি, লুণ্ঠন, হত্যা, অগ্নিকাণ্ড, ধ্বংস সংঘটিত কৰি আৰু (ধানদ্রব্য) অপহৰণ কৰি দেশ ছাবখাব কৰে ॥১৫॥

‘প্ৰজাৰ বিবাদ আৰু ৰাজ পৰিৱালৰ বিবাদ—ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰজাৰ মাজৰ বিবাদে প্ৰজাৰ মাজত ভেদৰ সৃষ্টি কৰি শত্ৰুৰ আক্ৰমণ মাতি আনে, কিন্তু ৰাজ-পৰিৱালৰ বিবাদে প্ৰজাৰ কাৰণে দুৰ্দ্দশ আহাব আৰু বেতনৰ বোগান ধৰে আৰু খাজনাৰ বেহাই দিয়ে’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥১৬॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥১৭॥ প্ৰজাৰ বিবাদ প্ৰজাৰ নেতৃ-স্থানীৰ লোকসকলক হাত কৰি নাইবা বিবাদৰ কাৰণ দুৰ কৰি নিৰাৰণ কৰিব পাৰি ॥১৮॥ বিবাদ কৰা প্ৰজাই পৰস্পৰ বিৰুদ্ধাচৰণৰ স্মাৰা (বজাৰ) উপকাৰহে কৰে ॥১৯॥ ৰাজ-পৰিৱালৰ বিবাদ কিন্তু প্ৰজাৰ ক্লেণ আৰু উদ্বেগৰ কাৰণ; ইয়াক দুৰ্দ্দশ আৱাসৰ স্মাৰাহে ধৰাব পাৰি ॥২০॥

‘দেশবাসীৰ আমোদ-প্ৰমোদ আৰু বজাৰ আমোদ-প্ৰমোদ—এই দুইৰ ভিতৰত দেশবাসীৰ আমোদ-প্ৰমোদে তিনিও কালৰে কৰ্মফল ধ্বংস কৰে; কিন্তু বজাৰ আমোদ-প্ৰমোদে খনিকৰ, শিল্পী, অভিনেতা, চাৰণ, নটী আৰু বেপাৰীৰ উপকাৰ কৰে’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥২১॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥২২॥ দেশবাসীৰ আমোদ-প্ৰমোদত কামৰ ভলৰ পলুৱাবৰ কাৰণে অলপহে ব্যয় হয় আৰু ব্যয় কৰি আকৌ (তেওঁলোক) কামত গুতী হয়, কিন্তু বজাৰ আমোদ-প্ৰমোদত বজাই নিজে আৰু তেওঁৰ প্ৰিয়পাত্ৰসকলে বৃদ্ধিমান হুবা আদাৰ কৰা, দিব লগীয়া বুলি হুবা দাবী কৰি অনা হুবা উপহাৰ স্বৰূপে লোৱা আৰু (প্ৰজাৰ) কামৰ ফল (নিজে) উপভোগ কৰাৰ স্মাৰা (প্ৰজাক) পীড়ন কৰে ॥২৩॥

‘বজাৰ প্ৰেমসী আৰু ৰাজকুমাৰ—এই দুজনৰ ভিতৰত কুমাৰে নিজে আৰু প্ৰিয়পাত্ৰসকলে বৃদ্ধিমান হুবা আদাৰ কৰা, দিব লগীয়া বুলি হুবা দাবী কৰি অনা, হুবা উপহাৰ স্বৰূপে লোৱা আৰু (প্ৰজাৰ) কামৰ ফল নিজে উপভোগ কৰাৰ স্মাৰা (প্ৰজাক) পীড়ন কৰে; প্ৰেমসীয়ে বিলাস-উপভোগৰ স্মাৰা’—এয়ে আচাৰ্যসকলৰ মত ॥২৪॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥২৫॥ কন্যা আৰু পুৰোহিতৰ স্মাৰা কুমাৰক ৰাখিব পাৰি, কিন্তু বৃদ্ধাৰ্থিৰ কাৰণে আৰু অনিষ্টকাৰক মানুহৰ সন্ম লোৱা হেতুকে প্ৰেমসীক নোৱাৰি ॥২৬॥

‘(বৃদ্ধাৰ্থ) শ্ৰেণী আৰু যুৱাৰ্থ ভিতৰত, বৃদ্ধাৰ্থ শ্ৰেণীয়ে সৰ্বাধিকা হেতুকে দুৰ্দ্দশীৰ হৈ উকাৰিত আৰু বলপ্ৰয়োগৰ বোনে উৎপীড়ন কৰে, কিন্তু যুৱাৰ্থে কাৰ্যত অনুগ্ৰহ দেখুৱাই আৰু কৰ্ম নষ্ট কৰি উৎপীড়ন কৰে’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥২৭॥ কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥২৮॥ একে স্বভাৱ বা বাসন হেতুকে নাইবা শ্ৰেণীৰ প্ৰধানজনক বা

সিহঁতৰ এক অংশক হাত কৰি হুজুৰ-গ্ৰেণীক সহজে নিৰেখ কৰিব পাৰি ৥২১৥ উল্লেখ
হুজুৰই কিন্তু পৰব জীৱন আৰু সম্পত্তি নাপ কৰি উৎপীড়ন কৰে ৥৩০৥

অসমিয়াজ (ভাৰতৰ অধিকাৰী বিষয়া) আৰু সমাহৰ্তা—এই দুজনৰ ভিতৰত সন্নিধাতাই
কৰা কামৰ হুঁত উলিয়াই আৰু দণ্ড বিধান কৰি অত্যাচাৰ কৰে; সমাহৰ্তাই কিন্তু স্ববিভাগত
অধিষ্ঠিত হৈ প্ৰাপ্য ফল লাভ ভোগ কৰে—এনেকৈ আচাৰ্যসকলে কৰ ৥৩১৥ কোটিলাই কৰ—
‘সেইটো নহয়’ ৥৩২৥ সন্নিধাতাই কোণত থকা লগীয়া আইনৰ প্ৰতিব্ৰত জমা গ্ৰহণ কৰে;
সমাহৰ্তাই কিন্তু আগতে অৰ্ধ আশ্বাস কৰে, পিছত বজাৰ কাৰণে গোটাৰ নাইবা নষ্ট হৈ
যাবলৈ দিয়ে আৰু আমৰ অৰ্ধ গ্ৰহণ কৰোঁতে নিজ কৰ্তৃত্বতে চলে ৥৩৩৥

অন্তপাল (সীমান্তাধিকাৰ) আৰু বণিক—এই দুজনৰ ভিতৰত অন্তপালে ডকাইতৰ
কাৰকলাপ চলি থাকিবলৈ দি আৰু অতিৰিক্ত শুল্ক আদায় কৰি বাণিজ্য-পথৰ বাধা সৃষ্টি
কৰে; বণিকসকলে পৰিবহন কৰা আৰু বিনিময় কৰা বস্তুৰ বোৰে ইয়াৰ উন্নতি সাধন
কৰে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কৰ ৥৩৪৥ কোটিলাই কৰ—‘সেইটো নহয়’ ৥৩৫৥ অন্তপালে
একেলগে দ্ৰব্য-সংগ্ৰহৰ অনুমোদন কৰি (বাণিজ্য-পথ) সংৰক্ষণ কৰে, কিন্তু বেপাৰীবিলাকে
লগ লাগি পণ্যবস্তুৰ দাম বঢ়াই বা কমাই এক পণত এখ পণ বা এক কুস্তত (১ কুস্ত =
২০ দ্ৰোণ বা দোণ) এখ কুস্ত লাভ কৰে ৥৩৬৥

সম্ভ্ৰান্ত লোকে অধিকাৰ কৰা মাটি আৰু গৰু-মহৰ পালে অধিকাৰ কৰা মাটি—এই
দুই মাটিৰ ভিতৰত সম্ভ্ৰান্ত মানুহে দখল কৰা মাটিৰপৰা প্ৰচুৰ শস্য উৎপন্ন হলেও সৈন্য-
যোগানৰ উপযোগী হলে, বিপদৰ ভয় হব পাৰে বুলি তাক মূকলি কৰিব নোৱাৰি;
কিন্তু চৰণীয়া মাটি কৃষিৰ উপযোগী হোৱা কাৰণে পুনৰ উদ্ধাৰ কৰি লোৱাৰ বোধ্য ৥৩৭৥
কাৰণ, চৰণীয়া মাটিক খেতিৰ মাটিৰে বাধাপ্ৰাপ্ত কৰে (অৰ্থাৎ চৰণীয়া পথাৰে খেতিৰ পথাৰক
ঠাই এৰি দিব লাগে)—এয়ে আচাৰ্যসকলৰ মত ৥৩৮৥ কোটিলাই কৰ—‘সেইটো নহয়’ ৥৩৯৥
সম্ভ্ৰান্ত লোকে অধিকাৰ কৰা ভূমি অতি বেছি উপকাৰ প্ৰদান কৰা সত্ত্বেও বিপদৰ ভয় থকা
কাৰণে মূকলি কৰিব বোধ্য, কিন্তু চৰণীয়া পথাৰ হিছাপে বন্ধ হৈ থকা ভূমি কোণ আৰু
পৰিবহনৰ উপকাৰী কাৰণে মূকলি কৰা উচিত নহয়; খেতিৰ বাধা সৃষ্টি কৰিলেহে তাক
মূকলি কৰা উচিত ৥৪০৥

ৰাজমাৰ্গৰ দস্যু আৰু অৰণ্যবাসী জনজাতীয় লোক—ইয়াৰ ভিতৰত ৰাজমাৰ্গৰ দস্যুৱে
বাতি খাপ দি মানুহক আক্ৰমণ কৰে, নিতৌ শ শ হেজাৰ হেজাৰ টকা অপহৰণ কৰে আৰু
মুখিয়াল লোকসকলৰ কোপ জন্মায়; কিন্তু অৰণ্যবাসী জনজাতীয় লোকে দুৰত থকা
সীমান্তৰ অৰণ্যবোৰৰ মাজত দেখাকৈ আৰু জ্ঞাত হৈ বিচৰণ কৰে আৰু দেশৰ একাংশতহে
উপদ্রৱ কৰে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কৰ ৥৪১৥ কোটিলাই কৰ—‘সেইটো নহয়’ ৥৪২৥
দস্যুবিলাকে অসামৰ্য্যবিজ্ঞকৰ (ধন) অপহৰণ কৰে, ইহঁত ডাকবসংখ্যক, কৰ্মভাত হীন
আৰু ইহঁতক চিনিবলৈ আৰু ধৰিবলৈ ভাল, (কাৰণ) ইহঁত নিজৰ ঠাইতে থাকে; কিন্তু
অৰণ্যবাসী জনজাতীয় লোক বহুত, সিহঁত সাহসী, দেখাযোঁখকৈ হুঁত প্ৰবৃত্ত হয় আৰু
বজাৰ সকলো লক্ষণেৰে বৃত্ত হৈ দেশ অধিকাৰ আৰু ধ্বংস কৰে ৥৪৩৥

মূকলি আৰু হাতিবান—ইয়াৰ ভিতৰত মূকলিৰ সংখ্যা বহুত কাৰণে প্ৰচুৰ শস্য আৰু
হাল উৎপন্ন হয়, যদিহে কাৰণে আহুকাল নাই আৰু সিহঁতক সহজে দৰাৰ পাৰি ৥৪৪৥ আৰু
হাতী ইয়াৰ বিপৰীত আৰু ফোৰ পিছত গুৰু হাতীয়ে দেশৰ অনিষ্ট কৰে ৥৪৫৥

শত্ৰুৰ স্থানীয় (২।৩।৩ চাওক) আব্দ নিজৰ স্থানীয়ক প্রদান কৰা উপকাৰৰ ভিত্তবত নিজৰ স্থানীয়ক প্রদত্ত উপকাৰ বেনে, ধান, জম্বু, টকা আব্দ কৰা-সামগ্ৰী—এইবিলাক বিলম্বত দেশৰ মানুহৰ জীৱিকাৰ উপায় হব পাৰে ॥৪৬॥ কিন্তু শত্ৰুৰ স্থানীয়ক কৰা উপকাৰৰ ফল ইয়াৰ বিপৰীত ॥৪৭॥

পীড়নৰ বৰ্ণনা ইয়াতে অন্ত হ'ল ॥

বৰষুণীয়াসকলে সৃষ্টি কৰা অস্ত্ৰবায় আভ্যন্তৰীণ অস্ত্ৰবায়, শত্ৰু আব্দ আটাইকে সৃষ্টি কৰা অস্ত্ৰবায় বাহা অস্ত্ৰবায় ॥৪৮॥

এই দুই অস্ত্ৰবায়ৰ প্ৰাৰা আব্দ আগতে কোৱা পীড়নসমূহৰ প্ৰাৰা সৃষ্টি হোৱা বাধা, মৃদ্যাসকলৰ প্ৰাৰা আত্মসাৎকৰণ, বেহাই দানৰ যোগে হোৱা কতি, সিঁচৰতি হৈ থকা, অন্যান্য-ভাৱে কৰা কৰ নিৰ্ধাৰণ আব্দ সামন্ত বজা আব্দ আটাইকৰ প্ৰাৰা অপহৰণ—এইকেইটাই কোশসঙ্গ (কোশৰ কতি) ॥৪৯॥

পীড়নৰ বাতে উৎপত্তি নহয়, উৎপত্তি হ'লেও বাতে বাৰণ হয়, অস্ত্ৰবায় আব্দ কোশসঙ্গৰ বাতে নাশ হয়—এইবিলাকত চকু দি ৰাজ্যৰ সমৃদ্ধিৰ কাৰণে (বজাই) বয় কৰা উচিত ॥৫০॥

কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “বাসনাধিকাৰিক” নামৰ অষ্টম অধিকৰণৰ, “পীড়নসমূহ, অস্ত্ৰবায়সমূহ আব্দ কোশসঙ্গসমূহ” নামৰ চতুৰ্থ (আব্দপৰিচয় ১২০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অধ্যায়

১৩৩তম প্রকৰণ : সৈন্যৰ বাসনসমূহ

১৩৪তম প্রকৰণ : মিত্ৰৰ বাসনসমূহ

অসম্মানিত হোৱা, অপমানিত কৰা, বেতন নোপোৱা, বোগাক্ৰান্ত হোৱা, নতুনকৈ অহা, দূৰবপৰা অহা, শ্রান্ত হোৱা, সংখ্যাত কমি যোৱা, প্ৰতিহত হোৱা, প্ৰথম আক্ৰমণতে জিহ্মবিজিন্ন হোৱা, অনুপযোগী ঋতুত আক্ৰান্ত হোৱা, অস্থানত আক্ৰান্ত হোৱা, আশাভঙ্গ, (নাশকৰ প্ৰাৰা) পৰিত্যক্ত হোৱা, মাজত তিৰোতা মানুহ থকা, ভিতৰি আবেজ থকা, বিদ্রোহী হ'ল (গুৰি) থকা, আভ্যন্তৰীণ বিভেদ, পলায়ন, আত্মপাত বিকিন্ত হৈ থকা, ওচৰতে ছাউনী পতা, সম্পদৰূপে গ্ৰস্ত হোৱা, অৰবন্ধ হোৱা, পৰিবেষ্টিত হোৱা, বচন আব্দ মানুহৰ বোগান কাটি দিয়া, নিজৰ দেশত আব্দ বিত্তৰ দেশত বিকিন্ত হোৱা, ব্যাক্ৰোহী লোকৰ প্ৰাৰা হতে হোৱা, অধিকৰণত পাইকলৈ থকা, গুৰি থালি হোৱা (গাওঁ আব্দ সকল ঠাইত সৈন্য সহীকৰা হোৱা), সৰ্বস্বীয় (বজাৰ) ভগ্নত একে নাহীকৰা হোৱা, বয়ক জিহ্ম হোৱা আব্দ অৰ্থ হোৱা (চকুৰ দেৱীৰ কুৰ-পাখী মিলি কৰিব পৰা নহি সহীকৰা হোৱা)—এইবিলাকেই সৈন্যবাহিনীৰ অসম্মান (বিপৰ্য্যয় দোষ) ॥১॥

এইবিলাকৰ ভিত্তবত অসম্মানিত আব্দ অপমানিত—ইয়াৰ ভিত্তবত অসম্মানিত, সৈন্য-বাহিনীয়ে টকা-কতিৰে সম্ভাৱ্য প্ৰকাৰ কৰিলে হ'ল কৰিব, কিন্তু অসম্মানিত অসম্মানিত অপমানিত—সৈন্যই কৰিব নহয় ॥

লেন্ডন নোপোয়াৰী আৰু লেন্ডন হোৱা—এই দুইৰ ভিতৰত বেটন নোপোয়াৰী হোৱাটোৱাই বেটন পালে বৃদ্ধ কৰিব, অকৰ্মণ্য কাৰণে বোম্বাৰ্ণমেণ্টে নোৱাৰে ॥৩॥

নবাগত আৰু দূৰবপৰা অহা—এই দুই সৈন্যবাহিনীৰ ভিতৰত নবাগতই সেই ঠাইৰ বিষয়ে আইনবপৰা জানি আৰু পূৰ্বাধি সৈন্যৰ লগত মিশ্ৰিত হৈ বৃদ্ধ কৰে, দূৰবপৰা অহা সৈন্যদলে বৃদ্ধ কৰিবৰ ক্ষমতাৰ কাৰণে নোৱাৰে ॥৪॥

পৰিত্ৰান্ত আৰু পৰিকীৰ্ণ (সংকল্প কৰি যোৱা) সৈন্যদলৰ ভিতৰত, পৰিত্ৰান্ত সৈন্যদলে স্কান, ভোজৰ আৰু শত্ৰুৰ পিছত বিজয় কৰি বৃদ্ধ কৰিব পাৰে, কিন্তু অন্য ঠাইৰ বৃদ্ধত প্ৰৱেশ আৰু ভাৰবাহী জন্তুৰ হানি হোৱা কাৰণে পৰিকীৰ্ণ সৈন্যদলে নোৱাৰে ॥৫॥

প্ৰতিহত আৰু প্ৰথম আক্ৰমণতে বিজয় হোৱা—এই দুই সৈন্যদলৰ ভিতৰত প্ৰথম সংঘাততে হোঁহোকাই পঠিওৱা প্ৰতিহত সৈন্যদলে প্ৰকৃত বীৰ সৈন্য গোটাৰ লৈ বৃদ্ধ কৰিব পাৰে, কিন্তু প্ৰথম আক্ৰমণতে বিজয় হোৱা সৈন্যই (সিহঁতৰ) বীৰ সৈন্যদলৰ নিহত হোৱা কাৰণে নোৱাৰে ॥৬॥

অনুপযোগী ঋতু জ্ঞান, অস্থানত আক্ৰান্ত হোৱা সৈন্যৰ ভিতৰত অনুপযোগী ঋতুজ্ঞান, আক্ৰান্ত হোৱা সৈন্যই সেই ঋতুৰ উপযোগী যান-বাহন, অস্ত্ৰ আৰু আৱৰণ (কক্স) পালে বৃদ্ধ কৰিব পাৰে; অস্থানত আক্ৰান্ত সৈন্যই ইয়াৰ প্ৰলাব (বাঁহ-পানী সংগ্ৰহৰ অভিজ্ঞতা) আৰু ব্যাৱায় (আক্ৰমণ কাৰ্য) ব্যাখ্যাস্ত হয় কাৰণে নোৱাৰে ॥৭॥

আশাভঙ্গ হোৱা আৰু পৰিত্যক্ত হোৱা সৈন্যৰ ভিতৰত আশাভঙ্গ হোৱা সৈন্যই আশা পূৰণ হ'লে বৃদ্ধ কৰিব পাৰে; কিন্তু নানক পজাই গঢ়ি যোৱা পৰিত্যক্ত সৈন্যই নোৱাৰে ॥৮॥

মাজত তিবোতা মানুহ থকা আৰু অন্তৰত আৰ্থিক থকা—এই দুই সৈন্যৰ মাজত, মাজত তিবোতা মানুহ থকা সৈন্যই মাইকী মানুহ আতিৰাই বৃদ্ধ কৰিব পাৰে, কিন্তু অন্তৰত শত্ৰুতাৰ থকা কাৰণে অন্তৰত আৰ্থিক থকা সৈন্যই নোৱাৰে ॥৯॥

বিদ্ৰোহী মূলৰ আৰু আভ্যন্তৰীণ বিভেদ থকা সৈন্যৰ ভিতৰত বিদ্ৰোহী মূলৰ সৈন্যই সামাদিৰ দ্বাৰা কোপ কালত হ'লে বৃদ্ধ কৰিব পাৰে, কিন্তু আভ্যন্তৰীণ বিভেদ থকা সৈন্যই পৰস্পৰ বিভেদ হেতু নোৱাৰে ॥১০॥

পলাই যোৱা আৰু অতিপাত বিক্ৰান্ত হৈ থকা সৈন্যৰ ভিতৰত পলাই যোৱা সৈন্যই এখন ৰাজ্যত উপস্থিত হৈ কটনীতি আৰু সাময়িক কাৰ্যৰ বোগে দুৰ্গ আৰু মিত্ৰক আশ্ৰয় কৰি বাঁজিব পাৰে; কিন্তু অতি বিক্ৰান্ত হৈ থকা সৈন্যই অনেক ৰাজ্যলৈ গৈ বহুবাখাপ্ৰাপ্ত হোৱা কাৰণে নোৱাৰে ॥১১॥

(শত্ৰু) ওচৰত জয়ী পতা আৰু সম্পূৰ্ণৰূপে শক্ত হোৱা—এই দুই সৈন্যৰ ভিতৰত ওচৰতে জয়ী পতা সৈন্যই যেনেগৈ যেনেগৈ, অভিযান চলাই আৰু বিজয় গ্ৰহণ কৰি শত্ৰুক প্ৰভাৱণ কৰি বৃদ্ধ কৰিব পাৰে, কিন্তু সম্পূৰ্ণৰূপে শক্ত হোৱা সৈন্যই বিজয় আৰু অভিযান শত্ৰুৰ কাৰণে অহা হৈ নোৱাৰে কাৰণে নোৱাৰে ॥১২॥

অৱশ্যে জয় আৰু অৱশেষিত হোৱা—এই দুই সৈন্যৰ ভিতৰত অৱশেষিত হোৱা সৈন্যই অৱশেষিত হৈ অৱশেষিত হৈ অৱশেষিত হৈ বৃদ্ধ কৰিব পাৰে, কিন্তু অৱশেষিত হোৱা সৈন্যই অৱশেষিত হৈ অৱশেষিত হৈ অৱশেষিত হৈ বৃদ্ধ কৰিব পাৰে ॥১৩॥

কক্স জ্ঞান, মানবিক জ্ঞান, ব্যক্তিগত জ্ঞান—এই দুই সৈন্যৰ ভিতৰত কক্স জ্ঞানৰ ব্যক্তিগত

দিয়া সৈন্যই অইন কৰ্মব্যবস্থা বহন আনি নাইবা বহুত আৰু শাক-পাটলি ভোজন কৰি বৃন্দ কৰিব পাৰে, কিন্তু বান্ধুহৰ যোগান কাটি দিয়া সৈন্যই বান্ধুহৰ যোগান বন্ধ হোৱা কাৰণে নৱানৰ অভাৱত মোৱাবে ॥১৪॥

নিৰ্জৰ দেশত আৰু মিত্ৰ দেশত বিক্ৰান্ত হোৱা—এই দুই প্ৰকাৰ সৈন্যৰ ভিতৰত নিৰ্জৰ দেশত বিক্ৰান্ত হোৱা কাৰণে বিপদৰ সময়ত সিহঁতক একগোট কৰিব পাৰি, মিত্ৰ দেশত বিক্ৰান্ত হোৱা সৈন্যক কাল আৰু স্থানৰ ব্যৱধান হোৱা কাৰণে মোৱাবি ॥১৫॥

ৰাজশ্ৰোত্ৰী লোককে বৃত্ত আৰু সন্ধিৰ শত্ৰু পাহৰালে বন্ধ—এই দুইৰ ভিতৰত বিক্ৰান্ত অধিকাৰী নিবৃত্ত হ'লে আৰু (সৈন্যদল) আঁতৰাই ৰাখিলে ৰাজশ্ৰোত্ৰীৰ সৈন্যই বৃন্দ কৰিব পাৰে, কিন্তু পৃথক সন্ধিৰ শত্ৰু বন্ধা সৈন্যই পৃথক্ৰূপে ভৱত বৃন্দ কৰিব মোৱাবে ॥১৬॥

গুৰি খালি হোৱা আৰু স্থাৱৰী লগত একা নাইকিয়া—এই দুই সৈন্যৰ ভিতৰত গুৰি খালি হোৱা সৈন্যই গাওঁবাসী আৰু নগৰবাসীৰ স্ৰাবা ৰক্ষিত হৈ সৈন্য-সামন্ত যোগাৰ কৰি প্ৰস্তুত হৈ ৰাখিব পাৰ, কিন্তু বন্ধা আৰু সেনাপতিহীন হোৱাৰ কাৰণে স্থাৱৰী লগত একা নাইকিয়া সৈন্যই মোৱাবে ॥১৭॥

নৱক ছিন্ন হোৱা আৰু অস্থ হোৱা—এই দুই সৈন্যৰ ভিতৰত নৱক ছিন্ন হোৱা সৈন্যই অন্য নৱক লৈ বৃন্দ কৰিব পাৰে, কিন্তু বন্ধা হোৱা সৈন্যই পথপ্ৰদৰ্শকৰ অভাৱত মোৱাবে ॥১৮॥

দোৰাৰিলাক গঢ়োৱা, নতুন সৈন্য ভৰ্ত্তিকৰণ, সুৰক্ষিত ঠাইত খাপ দি শত্ৰুক প্ৰতাৰণা কৰা, খতিয়ালী পক্ষৰ লগত সন্ধি—এইবিলাকৰ যোগেদি সৈন্যৰ ব্যসন আঁতৰাব পাৰি ॥১৯॥

নিভো উলমণলৈ হৈ নিজ সৈন্যক বিপদত শত্ৰুপণা বন্ধা কৰিব। সদায় তৎপৰ হৈ শত্ৰুসৈন্যৰ ছিন্ন চাই আৰাভ কৰিব ॥২০॥

বি বি কাৰণত প্ৰকৃতিসমূহৰ ব্যসন উৎপন্ন হব পাৰে অতীতভাৱে আগতে সেই কাৰণবিলাকৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব ॥২১॥

যাব বিবৃদ্ধে অইনৰ লগ লাগি বা অইনৰ যথ হৈ অভিধান কৰে, নাইবা লোভ, অকমতা বা (অইনৰ প্ৰতি) মিত্ৰতা হেতু বাক ত্যাগ কৰা বাৰ, বৃন্দৰপৰা পশ্চাদপসৰণ কৰি অথবা ষ্টেডনীতিৰ আগ্ৰস লৈ অইনকালে অইন শত্ৰুক আক্ৰমণ কৰাব অভিপ্ৰায়ে বাক (বি মিত্ৰক) আক্ৰমণকাৰীৰ ওচৰত বিত্ৰী কৰি দিয়া হয়, পৃথক বা সহায়িতালৰ স্ৰাবা বিশ্বাস জন্মাই বাক প্ৰতাৰণা কৰা বাৰ, ভয়, অপমান আৰু আজন্মৰ হেতুকে বাক ব্যসনৰপৰা বৃত্ত কৰা নহয়, বি নিৰ্জৰ দেশৰপৰা (অইনৰ দেশত) অৱযোথপ্ৰাপ্ত হোৱা কাৰণে (অইনৰ) ভৱত (বিজয়ীৰ) পক্ষ ত্যাগ কৰি বাৰ, কোনো বন্ধু কলেবে লৈ অহা কাৰণে বা কোনো বন্ধু নিৰ্দয়া কৰণে নাইবা দিয়া কাৰণেও বি অপমানিত হয়, বা যাব সম্পাত্ত (বিজয়ীৰ) নিজেই কাটি গৈ বা জালৰ যোগে অপহৰণ কৰায়, গুৰু কৰ্মত অৱগত কৰাত বি ভাগি পৰি (বিজয়ীৰ) পক্ষ এৰি শত্ৰু-পক্ষ ভ্ৰমণ কৰে, দুৰ্ভজতাৰ কাৰণে উপেক্ষিত হৈ পিছত (কিবা কাৰণে) অৱহেলা

কৰাত বি বিবোধী হৈ উঠে, তেনে ক্ষিত্ৰ হাত কৰা আতি কষ্টকৰ আৰু হাত
কাৰিলেও সোমকালে বিকৃত হয় ॥২২-২৭॥

উদাহৰণীয়, সম্ভাৰাহ' কিছু (বিজ্ঞানীস্বৰূপ) বুদ্ধিমত্তাৰ কাৰণে
অসম্ভাৰিত বা অসম্ভাৰিত সম্ভাৰিতপ্ৰাপ্ত মোহোক্তা বা বি দ্বিত আৰু কৰা-
পৰা নিৰ্ভাৰিত, (অইন) দ্বিত ৩পৰত কৰা আৰু অৰূপৰ দ্বাৰা বি দ্বিত, অৰূপ
সৈতে সন্ধি কৰাৰ কাৰণে বি দ্বিত, বাজমোহীজনৰ দ্বাৰা (ভিত্তি)
বিভেদিত—এনে দ্বিত হাত কৰা সহজ আৰু হাত কৰাৰ পিছতো অসম্ভাৰিত
হৈ থাকে ॥২৮-২৯॥

সেই কাৰণে দ্বিতখনকাৰী এনে সৌকৰ্য্যৰ উপায় হ'বলৈ নিদিব; আৰু
উপায় হলেও দোষ ধৰেনকাৰী প্ৰথম বোলে প্ৰথম কৰিব ॥৩০॥

কোটিজীৱ অৰ্থাৎ "ফকসাদিফকাবিফ" নামৰ অষ্টম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "সৈন্যৰ ফকসাদিফ" আৰু
"দ্বিতৰ ফকসাদিফ" নামৰ পঞ্চম (অৰ্দ্ধাংশ) ১২১তম অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ইয়াতে কোটিজীৱ অৰ্থাৎ "ফকসাদিফকাবিফ" নামৰ অষ্টম অধিকৰণ সমাপ্ত হ'ল ॥

নবম অধিকরণ অভিযান কবিত্বলৈ উলোচনা বজ্জাব কাৰ্য প্ৰথম অধ্যায়

১০৬তম প্ৰকৰণ : শক্তি, স্থান আৰু কালৰ (আবেশিক)

সকলজা-দূৰ্বলতা নিৰ্ণয়

১০৬তম প্ৰকৰণ : বৃদ্ধ-মাত্ৰাৰ কাল

(বিজয়ীদেৱে) নিজৰ আৰু শত্ৰুৰ শক্তিসমূহৰ, স্থানৰ আৰু কালৰ, মাত্ৰাকালৰ, সৈন্য-সংগ্ৰহৰ কালৰ, পৃষ্ঠবিদ্যোহৰ, ব্যৱহাৰ, লাভ-লোকচানৰ আৰু বিশলৰ সবলতা-দূৰ্বলতা নিৰ্ণয় কৰি যদি শক্তিত নিজক শ্ৰেষ্ঠ বুলি জানে তেতিয়া অভিযান কৰিব, নহলে আসন অৱলম্বন কৰিব॥১॥

উৎসাহ-শক্তি আৰু প্ৰভু-শক্তিৰ ভিতৰত উৎসাহ-শক্তি শ্ৰেষ্ঠ॥২॥ (কাৰণ) সাহসী, বলী, নিৰোগী, অস্ত্ৰবিদ্যাভ পাপ্ৰগত বজাই অকল সৈন্যৰ সহায়তে প্ৰভাৱশালী বজাক জয় কৰিবলৈ সক্ষম হয়॥৩॥ আৰু তেনে বজাব তাকৰীয়া সৈন্যৰো সাহসেৰে কৰিব লগীয়া কাম সম্পাদন কৰে॥৪॥ নিৰুৎসাহী বজা প্ৰভুশক্তিসম্পন্ন হলেও বিক্ৰমৰ দ্বাৰা অভিভূত হলে বিনষ্ট হয়— এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয়॥৫॥

কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’॥৬॥ প্ৰভাৱসম্পন্ন বজাই প্ৰভাৱৰ যোগে তেওঁতকৈ (প্ৰভুতকৈ) উৎসাহত শ্ৰেষ্ঠ অন্য এজনক আক্ৰমণ কৰি নাইবা প্ৰকৃষ্ট বীৰপুৰুষক কিনি বা বেতন দি আনি উৎসাহী বজাক চেৰ পেলাব পাৰে॥৭॥ আৰু প্ৰচুৰ শক্তি, ঘোৰা, হাতী, বথ আৰু উপকৰণেৰে এওঁৰ সৈন্য কমতাসম্পন্ন হৈ সকলো ঠাইতে অপ্ৰতিহতভাৱে চলিব পাৰে॥৮॥ উৎসাহীসকলক হাত কৰি আৰু কিনি লৈ প্ৰভাৱশালী হলে আনাক তিবোতা, ল’ৰা-ছোৱালী, কোঙা আৰু অস্ত্ৰসকলেও পৃথিৱী জয় কৰিব পাৰে॥৯॥

‘প্ৰভুভক্তি আৰু মন্ত্ৰশক্তি—ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰভুভক্তি শ্ৰেষ্ঠ’॥১০॥ কাৰণ, প্ৰভাৱহীনজন মন্ত্ৰশক্তিসম্পন্ন হলেও নিষ্ফল বুদ্ধিৰ হয়॥১১॥ আৰু খবাব বতৰে গেৰ খান নষ্ট কৰাৰ নিচিনাকৈ প্ৰভাৱৰ অভাৱে এওঁৰ মন্ত্ৰণা কৰি কৰা কাম নষ্ট কৰে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয়॥১২॥

কৌটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’॥১৩॥ মন্ত্ৰশক্তি শ্ৰেষ্ঠ॥১৪॥ কাৰণ, বুদ্ধি আৰু শাস্ত্ৰৰ চকুৰে কাম কৰা বজাই অজপ জ্ঞানাসতে মন্ত্ৰণা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় আৰু সাম্ৰাট উপায় আৰু গুপ্ত কৌশলৰ দ্বাৰা উৎসাহ আৰু প্ৰভাৱবৃদ্ধ শত্ৰুকো চেৰ পেলাবলৈ সমৰ্থ হয়॥১৫॥

এইদৰেই উৎসাহ, প্ৰভাৱ আৰু মন্ত্ৰ—এই ত্ৰিত্বকেইটাৰ ক্ৰমান্বয়ে পাছৰ পাছৰটোৰ আধিক্য থকা বজাই (শত্ৰুক) প্ৰভাৱশী কৰিব পাৰে (অৰ্থাৎ শত্ৰু জয় কৰাত কৃতকাৰী হয়)॥১৬॥

স্থান দ্বাৰে পৃথিৱী॥১৭॥ তাত দীৰ্ঘে সমুদ্ৰবৰষা উত্তৰে হিমালয় পৰ্বতলৈ পৰালি (প্ৰবৰণৰা পশ্চিমলৈ) এহেজাব যোজন পৰিমাণৰ ভূমিখণ্ড চক্ৰবৰ্তীকৈ॥১৮॥ তাত জম্বীনা, গাৰ্গীয়া, পৰ্বতীয়া, জলাভক, খৰা, সমান, অসমান—এই বিশেষ বিশেষ প্ৰকাৰৰ ভূমি-

খৰ্চবোৰ আছে ৥১৯৥ সেইবিলাকত (বিজ্ঞপীক্ৰমে) নিজৰ বল বৃদ্ধি কৰিবৰ কাৰণে বৰ্খাসযোগ্য কৰ্ম আৰম্ভ কৰিব ৥২০৥

যি ভূমিখণ্ড নিজৰ সৈন্য সঞ্চালন কৰিবৰ কাৰণে উপযুক্ত, পৰৰ (পদ্বৰ) কাৰণে অনুপ-
যুক্ত, সেয়েই উত্তম ভূমি; তাৰ ওলোটা হলে অধম আৰু দুয়োৰে কাৰণে একে হলে মধ্যম ৥২১৥
শীত, উত্তাপ আৰু বৃষ্টি—এয়ে কালৰ প্ৰকৃতি ৥২২৥ ইয়াৰ বিশেষ বিশেষ ভাগবোৰ, যেনে—
দিন, ৰাতি, পৰ, মাহ, ঋতু (উত্তৰ আৰু দক্ষিণ) অন্ন, বহুৰ আৰু ধন ৥২৩৥ এইবোৰত নিজৰ
শক্তিবৃদ্ধিৰ কাৰণে কৰ্ম আৰম্ভ কৰিব ৥২৪৥

নিজৰ সৈন্য সঞ্চালনৰ কাৰণে যি ঋতু উপযুক্ত আৰু পদ্বৰ কাৰণে অনুপযুক্ত সেই সময়
উত্তম সময়, বিপৰীত হলে অধম আৰু দুয়োৰে সাধাৰণ হলে মধ্যম ৥২৫৥

‘শক্তি, দেশ আৰু কালৰ ভিতৰত শক্তি শ্ৰেষ্ঠ’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ৥২৬৥
‘কাৰণ, শক্তিশালীজন জলাতক আৰু খৰাং ঠাইৰ (অসুবিধাবোৰৰ) আৰু শীত, উত্তাপ আৰু
বৃষ্টিৰ প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয়’ ৥২৭৥ কোনো কোনোৱে কয়—‘দেশ (ইয়াৰ ভিতৰত)
শ্ৰেষ্ঠ’ ৥২৮৥ ‘কাৰণ, বায়ত থাকি কুকুৰে ঘৰিলালক টানিব পাৰে, পানীৰপৰা ঘৰিলালে কুকুৰক
টানে’ ৥২৯৥ কোনো কোনোৱে কয়—‘কাল শ্ৰেষ্ঠ’ ৥৩০৥ কাৰণ, দিনত কাউৰীয়ে ফেঁচাক মাৰে
আৰু ৰাতি ফেঁচাই কাউৰীক মাৰে ৥৩১৥ কোঁটলাই কয়—সেইটো নহয় ৥৩২৥ শক্তি, দেশ
আৰু কালৰ মাজত এটা আনটোৰ সহায়ক হয় ৥৩৩৥

এই তিনিওটাতে শক্তিশালী হৈ সৈন্যবাহিনীৰ এক ভূতীয়াংশ বা এক চতুৰ্থাংশৰ শ্বাৰা
গৰ্হি (দেশ), পাহাৰাল আৰু সীমান্ত অঞ্চলৰ হাৰিৰ বন্ধাৰ বিধান কৰি কাৰ্যসাধনযোগ্য পুৰ্জি
আৰু সৈন্য লগত লৈ পুৰ্ণিমা খাদ্য-সামগ্ৰী শেষ হৈ যোৱা, নতুন খাদ্য শস্য আহৰণ নকৰা আৰু
দুৰ্গ মৈয়ামত নকৰা পদ্বৰ বিৰুদ্ধে বাৰিষাৰ শস্য আৰু শীতকালৰ পুৰ্ণিমা নষ্ট কৰিবলৈ
অযোগ্যত অভিধান কৰিব ৥৩৪৥ হেয়ন্ত-কালৰ শস্য আৰু বসন্ত-কালৰ পুৰ্ণিমা সিঁচ ধনুস
কৰিবৰ কাৰণে চতুৰ্থাংশ অভিধান কৰিব ৥৩৫৥ ঘাঁহ, কাঠ, পানীৰ সত্ত্ব শেষ হোৱা, দুৰ্গ
মৈয়ামত নকৰা পদ্বৰ বিৰুদ্ধে বসন্তকালীন শস্য ধনুস আৰু বাৰিষা-কালৰ পুৰ্ণিমা সিঁচা নষ্ট
কৰিবৰ কাৰণে জেঠ মাহত অভিধান চলাব ৥৩৬৥

অতি গৰম বা অলপীয়া ঘাঁহ, খৰি বা পানী থকা দেশৰ বিৰুদ্ধে হেয়ন্ত-কালত অভিধান
কৰিব ৥৩৭৥ বৰক পৰি থকা, অসুখ জলেবে ভৰপ্ৰ বা অতি ঘন ঘাঁহি আৰু হাৰি থকা
দেশৰ বিৰুদ্ধে গ্ৰীষ্ম-কালত অভিধান কৰিব ৥৩৮৥ নিজ সৈন্য সঞ্চালনৰ উপযুক্ত আৰু
পদ্বৰ সঞ্চালনৰ অনুপযুক্ত দেশৰ বিৰুদ্ধে বৰদশৰ সময়ত অভিধান কৰিব ৥৩৯৥

আগেৰে আৰু পদ্বৰ পুৰ্ণিমাৰ ভিতৰত দীৰ্ঘকালীন অভিধানৰ কাৰণে দ্বাৰা কৰিব; চ’ত
আৰু বছৰেৰে পুৰ্ণিমাৰ ভিতৰত মধ্যমকালীন জেঠ আৰু আহাৰৰ পুৰ্ণিমাৰ মাজত চতুৰ্থ-
কালীন আৰু বিপদত পদ্বৰ জলধান কৰিবৰ কাৰণে চতুৰ্থাংশ অভিধান আৰম্ভ কৰিব ৥৪০৥
(পদ্বৰ) বাসনত অভিধানৰ বিবৰে “বৃদ্ধ কৰি বৃদ্ধবস্ত্ৰ” (৭।৪৪) নামৰ প্ৰকল্পত ব্যাখ্যা
কৰা হৈছে ৥৪১৥

পদ্বৰ মালমত অভিধান কৰিব লাগে—এই বুলি আচাৰ্যসকলে সন্মত উপদেশ
কিছে ৥৪২৥ কোঁটলাই কয়—‘বসন্ত বিৰুদ্ধে অনিশ্চিত শক্তি বৃদ্ধি হলে অভিধান
কৰিব’ ৥৪৩৥ নাইবা, চৰিত্ৰতা পদ্বৰ দুৰ্গত আৰু উত্তম কৰিব পাৰিব, তেতিয়া অভিধান
কৰিব ৥৪৪৥

যি সমস্ত পদমূল প্রকোপ করে, তেতিয়া সাধারণতে হস্তিসৈন্য লৈ অভিযান কৰিব ৥৪৫৥ কাৰণ, তিতিবি খামিলে হাতীৰ কুণ্ড হয় ৥৪৬৥ আৰু পানীত ডুব মাৰিবলৈ নাপালে বা পানী খাৰিলে নাপালে তিতিবি তিতিবি হিমেন্দ্ৰ ওলোৱা কাৰণে কণা হয় ৥৪৭৥ সেই কাৰণে বহুত পানী থকা দেশত নাইবা বৰবৃদ্ধ সমস্ত হস্তিবহুদ সৈন্য লৈ অভিযান কৰিব ৥৪৮৥ ইয়াৰ বিপৰীতে, প্ৰায়ে বৰবৃদ্ধ আৰু বোকা নথকা দেশত গাধ, উট আৰু ঘোঁৰা বোহি থকা সৈন্য লৈ অভিযান কৰিব ৥৪৯৥ মৰু-দেশত চতুৰঙ্গ বল লৈ বৰবৃদ্ধ দি থাকোঁতে অভিযান কৰিব ৥৫০৥

বাটৰ সমতা আৰু থলা-বৰা, পানী থকা আৰু নথকা আৰু তাৰ চুম্বতা আৰু দীৰ্ঘতা অনুসৰি অভিযান নিৰ্দ্ধাৰিত কৰিব ৥৫১৥

অথবা, কৰ্মৰ লব্ধৰ অনুসৰি সকলোবিলাক অভিযানেই চৰু সমস্ত হব নাইবা কৰ্মৰ প্ৰবৃদ্ধ অনুসৰি বেছি সমস্ত হব। তেতিয়া পত্ৰৰ দেশত বাৰিষা-কালত ছাউনী পতাৰো আৱশ্যক হব পাৰে ৥৫২৥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “অভিযান কৰিবলৈ ওলোৱা কৰ্মৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “পতি, শ্বশুৰ আৰু কালব (অৱশ্যকত) সবলতা-দুৰ্বলতা নিৰ্ণয়” আৰু “বৃদ্ধবায়ৱ কাল” নামৰ প্ৰথম (অব্যক্তিগত) ১২২তম অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

১৩৭তম প্ৰকৰণ : সৈন্যপ্ৰয়োগৰ সময়

১৩৮তম প্ৰকৰণ : সমৰ-সম্ভাৰ পদ

১৩৯তম প্ৰকৰণ : পত্ৰসৈন্যৰ বিৰুদ্ধে সৈন্যপ্ৰয়োগ-কাৰ্য

বংশানুক্রমিক সৈন্য, ডেবণীয়া সৈন্য, শ্ৰেণীসৈন্য, মিত্ৰসৈন্য, বিদেশী সৈন্য আৰু আৰ্চিক সৈন্য প্ৰয়োগৰ (বৃদ্ধত ব্যৱহাৰ) সময় হৈছে—৥১৥

বংশানুক্রমিক সৈন্য মূল (দেশ) বন্ধা কৰিব লগাতকৈ যেতিয়া সংখ্যাত অধিক থাকে; বহুত লোকৰ বাজপ্ৰোহী লোক মাজত সোমাই থকাত যেতিয়া বংশানুক্রমিক সৈন্যই দেশত বিস্তৰ কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে; পত্ৰৰ অনেক অনুবৃত্ত বংশানুক্রমিক সৈন্য নাইবা ডেজী সৈন্য থকা হেতুকে যেতিয়া বৃদ্ধত সাৰ্বভৌম আৱশ্যক হয়; নাইবা দীঘলীয়া বাটৰ বা সমস্ত অভিযানত বংশানুক্রমিক সৈন্যই লোকচান আৰু ব্যয় বহন কৰিব পৰা কাৰণে; (পত্ৰৰ) বহুত অনুবৃত্ত সৈন্য সংগৃহীত হোৱাত ডেবণীয়া আদি অন্য সৈন্যৰ বিশ্বাসযোগ্যতাৰ অভাৱত পত্ৰৰ পদন্ত প্ৰযোজনৰ যেতিয়া উন্ন থাকে; যেতিয়া সকলো সৈন্য দুৰ্বল হৈ পৰে—এইবিলাকেই বংশানুক্রমিক সৈন্য প্ৰয়োগৰ সময় ৥২৥

(বিজয়ীদ্বৰে যেতিয়া ভাবে) মোৰ ডেবণীয়া সৈন্য বহুত, বংশানুক্রমিক সৈন্য কম; নাইবা পত্ৰৰ বংশানুক্রমিক সৈন্য ভাৰবীয়া বা অসদ্বৃত্ত আৰু ডেবণীয়া সৈন্য অকাৰিলা বা দুৰ্বল; কটনীতিৰে অলপ সৈন্য লৈ বৃদ্ধ কৰিব লাগিব; দুৰৰ কম নাইবা (বৃদ্ধ) অলপ সমস্ত কাৰণে চলিব আৰু অলপ লোকচান আৰু থকা বোহি নহয়; মোৰ সৈন্যস্বামীত বাজপ্ৰোহী-সৈন্য প্ৰায় নাই, এই বাহিনীয়ে (পত্ৰৰ) পদন্তপ্ৰযোজনা কাৰ্য কৰি দিহে আৰু ই

বিশ্বস্ত; শত্ৰুৱে অলপীয়া সৈন্যেৰে কৰা আক্ৰমণ ওফকাৰ লাগে—এইবিলাকেই ভেৰণীয়া সৈন্যৰ প্ৰয়োগৰ বিশেষ সময় ॥৩॥

(বিজিগীৰুৱে ৰোঁতয়া ভাবে) 'মোৰ প্ৰেণীসৈন্য বহুত, ইহঁতক দেখত আৰু অভিধানৰ সময়ত প্ৰয়োগ কৰিব পৰা যাব; (বৃদ্ধ কৰিব লগা) দেশ ওচৰতে আৰু শত্ৰুৱেও প্ৰেণী-সৈন্যবহুল ফোজ লৈ কটনীতিৰে আৰু সামৰিক কাৰ্য-কলাপৰ যোগে বৃদ্ধ কৰিব খোজে; সম্পন্ন বাহিনী ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব'—এনেবিলাকেই প্ৰেণীৰজ (দলবদ্ধ সৈন্য) প্ৰয়োগৰ বিশেষ সময় ॥৪॥

(ৰোঁতয়া বিজিগীৰুৱে ভাবে), 'মোৰ মিত্ৰ-সৈন্য বহুত, দেশ-বন্ধাৰ কাৰণে আৰু অভিধানত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যাব; বৃদ্ধৰ প্ৰবাস (বৃদ্ধ হোৱা বিদেশী ঠাই) ওচৰতে, কটনীতিৰ বৃদ্ধতকৈ সৈন্য-প্ৰয়োগৰ বৃদ্ধহে ব্যাপকভাৱে হব; আগেয়ে (শত্ৰুৰ) আটাইকৈ সৈন্যৰ লগত, নগৰৰ বৃদ্ধক্ষেত্ৰত আৰু মিত্ৰসৈন্যৰ লগত মোৰ মিত্ৰসৈন্যৰ বৃদ্ধ পাতি পিছত (মোৰ) নিজা সৈন্যেৰে শত্ৰুৰ লগত বৃদ্ধ কৰিম; নাইবা মিত্ৰপক্ষ আৰু মোৰ অভিধান উঠেহতীয়া; নাইবা মোৰ কৃতকাৰ্যতা মিত্ৰৰ অধীন, বা মোৰ মিত্ৰ ওচৰতে, গতিকে সহায়ৰোগ্য; নাইবা এওঁৰ (মিত্ৰৰ) সৈন্যত ৰাজদ্রোহীসকলৰ অত্যাধিক্য নাপ কৰিম'—এইবিলাক মিত্ৰসৈন্য প্ৰয়োগৰ উপলক্ষ ॥৫॥

(ৰোঁতয়া বিজিগীৰুৱে ভাবে) 'মোৰ শত্ৰুসৈন্য বহুত, শত্ৰুসৈন্যৰ স্মৰাই শত্ৰুৰ নগৰত বা শত্ৰুৰ আটাইকৈ সৈন্যৰ লগত বৃদ্ধ কৰিম আৰু ৰোঁতয়া কুকুৰ আৰু গাহৰিৰ বৃদ্ধত চন্ডালে যি কোনো এফালে লাভ কৰাৰ দৰে মই এফালে সিখি লাভ কৰিম; নাইবা এইবিলাকেই মই মিত্ৰপক্ষৰ বা আটাইকৈ সৈন্যৰ কণ্টক নিৰ্মূল কৰাৰ উপায় স্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিম'; নাইবা ৰোঁতয়া শত্ৰুসৈন্যৰ সংখ্যা অতিপাত বাঢ়ি যায়, আন্তঃতৰ বিদ্ৰোহৰ ভয় নাথাকিলে শত্ৰুসৈন্যই নাথাকিলে বিদ্ৰোহ কৰাৰ ভয় হেতুকে তেওঁ সদায় শত্ৰুসৈন্য অতি ওচৰতে ৰাখিব; 'শাব, ৰোঁতয়া নিজৰ বাচি লোৱা বৃদ্ধৰ সময় শত্ৰুৱে বাচি লোৱা বৃদ্ধৰ সময়তকৈ পিছত হয়—এইবিলাকেই শত্ৰুসৈন্যৰ প্ৰয়োগৰ বিশেষ সময় ॥৬॥

ইয়াৰ স্মৰা আটাইকৈ সৈন্যৰ প্ৰয়োগৰ সময় ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৭॥ বাট দেখুওৱাত সহায়ক হ'লে; (শত্ৰুৰ) বৃদ্ধভূমিত (প্ৰয়োগৰ) উপবৃদ্ধ হ'লে; শত্ৰুৰ বৃদ্ধকোশলৰ প্ৰতিবিধায়ক হ'লে; শত্ৰুৰ আটাইকৈ সৈন্য প্ৰচুৰ হ'লে, বিশ্বফল বিশ্বফলেৰেহে নষ্ট কৰা উচিত (এই নীতিৰে); (শত্ৰুৰ) অলপীয়া সৈন্যেৰে কৰা আক্ৰমণ ওফকাৰ পেলোৱা হ'লে—এইবিলাকেই আটাইকৈ সৈন্যৰ প্ৰয়োগৰ (অভিধান) বিশেষ সময় ॥৮॥

একে বিভাগতে নথকা আৰু অনেক ঠাইৰপৰা অহা, আদেশ দিলে বা নিদিলেও লুটপাতৰ কাৰণে প্ৰস্তুত সৈন্যই উৎসাহনিক (স্বয়ংসেৱক) সৈন্য। এনে সৈন্যদলক আহাৰ আৰু বেতন দিয়া নহয়, লুটপাত আৰু পৰিভ্ৰম কৰি ই বিক্ৰম দেখুৱায়। শত্ৰুৱে ইয়াক সহজে বিভক্ত কৰিব পাৰে, (ইয়াৰ সকলোৰে) একে ঠাই, জাতি, বা ৰাৱসায় হ'লে ই বিভেদ্য নহয়—এইবিলাকেই (বিভিন্ন) সৈন্যৰ প্ৰয়োগৰ সময় ॥৯॥

ইয়াৰ ভিতৰত শত্ৰুসৈন্যক আৰু আটাইকৈ সৈন্যক কৰা-সম্পদেৰে নাইবা লুটপাতৰ বৃত্তিৰে বেতন দিব ॥১০॥ নাইবা, শত্ৰুৰ সৈন্য-সংগ্ৰহৰ কোনো উপলক্ষ উপস্থিত হ'লে, শত্ৰুসৈন্যক নিজৰ অধীনত ৰাখিব, নহলে সিহঁতক অন্য ঠাইলৈ পাঠিয়াব, নাইবা সিহঁতক অকৰ্মণ্য কৰিব, নহলে সিচৰিত কৰি ৰাখিব আৰু প্ৰয়োজন অতীত হ'লে বৃদ্ধ কৰি দিব ॥১১॥

আৰু শত্ৰুৰ এনে সৈন্যসংগ্ৰহত ব্যাঘাত জন্মাব; নিজে সৈন্য সংগ্ৰহ কৰিব ॥১২॥

ইহঁতৰ ভিতৰত পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটো (পাছৰটোতকৈ) বৃদ্ধৰ কাৰণে প্ৰস্তুত কৰা ভাল ॥১৩॥

তেওঁৰ (বিজিগীৰুৰ) সৈতে একে ভাৱেৰে অনুপ্ৰাণিত হোৱাৰ কাৰণে আৰু সদায় সম্মান পোৱা কাৰণে ভেৰণীয়া সৈন্যতকৈ যৎখানদ্বয়িক সৈন্য শ্ৰেষ্ঠ ॥১৪॥

সদায় ওচৰতে থকা কাৰণে, কাৰ্যত কিম্ব উত্থানশীল হোৱা কাৰণে আৰু নিজৰ বশীভূত হৈ থকা কাৰণে ভেৰণীয়া সৈন্য শ্ৰেণী-সৈন্যতকৈ শ্ৰেষ্ঠ ॥১৫॥

স্বদেশীয় আৰু একে উদ্দেশ্যত অনুপ্ৰাণিত হোৱা কাৰণে আৰু বিজিগীৰুৰ লগত বিৰোধ, ক্ৰোধ, লাফল্যা আৰু লাভ তুল্য হোৱা কাৰণে শ্ৰেণী-সৈন্য মিত্ৰ-সৈন্যতকৈ প্ৰশস্ত ॥১৬॥

দেশ আৰু কালৰ প্ৰতিবন্ধক নথকা কাৰণে আৰু একে উদ্দেশ্যপ্ৰাপ্ত হোৱা কাৰণে মিত্ৰ-সৈন্য শত্ৰু-সৈন্যতকৈ শ্ৰেষ্ঠ ॥১৭॥

আৰ্যৰ অধিনায়কত্বত থকা কাৰণে শত্ৰু-সৈন্য আটাইকৈ সৈন্যতকৈ শ্ৰেষ্ঠ ॥১৮॥ উভয়ৰে লুণ্ঠন কৰাই উদ্দেশ্য ॥১৯॥ লুণ্ঠনৰ অভাৱত বা বিপদত এই দুয়োৰোপৰাই সাপৰপৰা ভয় হোৱাৰ দৰে ভয় হয় ॥২০॥

‘স্বাক্ষণ, কটিয় বৈশ্য আৰু শত্ৰু-সৈন্যৰ ভিতৰত তেজস্বিতাৰ কাৰণে পূৰ্বৰ পূৰ্বৰ জন (পাছৰ পাছৰ জনতকৈ) বৃদ্ধৰ কাৰণে প্ৰস্তুত ৰাখিবলৈ ভাল (যুদ্ধপ্ৰৱণ কৰি ৰাখিব পাৰি)’—এই বুলি আচাৰ্যসকলে কয় ॥২১॥ কোঁটিল্যই কয়—‘সেইটো নহয়’ ॥২২॥ শত্ৰুৱে প্ৰাণপাত কৰি স্বাক্ষণ সৈন্যক হাত কৰিব পাৰে ॥২৩॥ অস্ত-বিদ্যাৱত শিকিত কটিয়-সৈন্য শ্ৰেষ্ঠ, নাইবা প্ৰভুত লজ্জিশালী বৈশ্য আৰু শত্ৰু-সৈন্য শ্ৰেষ্ঠ ॥২৪॥

সেই কাৰণে ‘শত্ৰুৰ এনেকুৱা সৈন্য আছে আৰু ইহঁতৰ বিৰুদ্ধে এইবিলাক প্ৰতিসৈন্য হব’—এই কথা মনত ৰাখি সৈন্য নিয়োগ কৰিব ॥২৫॥

হাতী, ঘৰু আৰু বথ মাজত থকা, প’চা, ঘাঠি, শূল, টোকোন আৰু কাঁবেৰে সজ্জিত সৈন্য হস্তিসৈন্যৰ প্ৰতিসৈন্য ॥২৬॥ এই সৈন্যৰে যদি বোঁহি ভাগ পাখৰ, লাঠি, কবচ, অক্ষুণ আৰু কচগ্ৰহৰে (আঁকুহি) সজ্জিত হয় সেই সৈন্য বথ-সৈন্যৰ প্ৰতিসৈন্য ॥২৭॥ এই সৈন্যই নাইবা কবচধাৰী হস্তিসৈন্য অথবা কবচধাৰী অশ্বাবোহী সৈন্য অশ্বাবোহী সৈন্যৰ প্ৰতিসৈন্য ॥২৮॥ কবচধাৰী বথসৈন্য আৰু বর্মবস্ত্ৰ পদাতি-সৈন্য চতুৰঙ্গ সৈন্যৰ প্ৰতিসৈন্য ॥২৯॥

এনেকৈয়ে নিজ সৈন্যৰ শক্তি আৰু অঙ্গ-বিভাগ অনুসৰি তেওঁ শত্ৰু-সৈন্যক ভেটা দিবৰ কাৰণে সৈন্য সংগ্ৰহ কৰিব ॥৩০॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “অভিযান কৰিবলৈ ওলোৱা বজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সৈন্যপ্ৰয়োগৰ সম্বন্ধ”, “সম্বন্ধসম্বন্ধৰ গদ্য” আৰু “শত্ৰুসৈন্যৰ বিৰুদ্ধে সৈন্য প্ৰয়োগ-কাৰ্য” নামৰ দ্বিতীয় (আবল্ভাধিপক্ষ ১২০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

তৃতীয় অধ্যায়

১৪০তম প্ৰকৰণ : পৃষ্ঠ-বিদ্ৰোহৰ বিষয়ে বিবেচনা

১৪১তম প্ৰকৰণ : প্ৰকৃতিৰ বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰিক
বিদ্ৰোহৰ প্ৰতিকাৰ-ব্যৱস্থা

পৃষ্ঠত সব্দসুদৰা বিদ্ৰোহ আৰু সম্মুখত মহা লাভ—এই দুটাৰ ভিতৰত পৃষ্ঠত ক্ষুদ্ৰ-বিদ্ৰোহ গুৰুতৰ॥১॥ কাৰণ, তেওঁ যেতিয়া অভিযান চলাবলৈ যায়, তেতিয়া ৰাজদ্রোহী লোক, শত্ৰু আৰু আটকিত সৈন্যই ক্ষুদ্ৰ বিদ্ৰোহ কেউপিনে জ্বলাই দিব পাৰে, নাইবা প্ৰকৃতিসমূহেও বিদ্ৰোহৰ জ্বুই জ্বলাব পাৰে॥২॥ আৰু এনেকুৱা হলে ভূতা, মিঠ, লোকচান আৰু খৰচে সম্মুখৰ মহালাভকো গ্ৰাস কৰে॥৩॥ পৃষ্ঠত বিদ্ৰোহ হলে সম্মুখ লাভৰ সুবিধা এহেজাৰত এটা নাইবা (অধিক হলে) এশত এটা; সেই কাৰণে (তেনে অৱস্থাত) অভিযান নকৰিব॥৪॥ “বিপদবিলাকৰ বেজীৰ আগৰ দৰে মৃৎ”—এনে এটা লোকপ্ৰবাদ আছে॥৫॥

পৃষ্ঠ-বিদ্ৰোহত সাম, দান, ভেদ আৰু দণ্ডৰ (এই চাৰি উপায়ৰ) প্ৰয়োগ কৰিব॥৬॥ সম্মুখত লাভ হলে সেনাপতি নাইবা কুমাৰক সৈন্যৰ অধ্যক্ষ পাতিব॥৭॥ নাইবা পৃষ্ঠবিদ্ৰোহ দমনৰ কাৰণে যদি বজা যথেষ্ট শক্তিশালী হয়, তেতিয়াহে সম্মুখ লাভ গ্ৰহণৰ কাৰণে যাব॥৮॥

আভ্যন্তৰ বিদ্ৰোহৰ আশংকা থাকিলে সন্ধিস্থসকলক লগত লৈ অভিযান কৰিব; বাহ্যিক বিদ্ৰোহৰ আশংকা থাকিলে এওঁলোকৰ ল'ৰা-তিৰোতাক লগত লৈ (অৰ্থাৎ এওঁলোকক লগত জামিন স্বৰূপে ৰাখি) অভিযান কৰিব॥৯॥

আভ্যন্তৰ বিদ্ৰোহ দমন কৰি একাধিক নামকৰ তলত বহুশ্ৰেণীৰ সৈন্যসহ ৰাজপ্ৰতিনিধি নিযুক্ত কৰি অভিযান কৰিব, নহলে নকৰিব॥১০॥ আভ্যন্তৰ বিদ্ৰোহ বাহ্যিক বিদ্ৰোহতকৈ বেছি বিপদজনক—এই কথা আগতে কোৱা হৈছে॥১১॥

মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি, যুৱৰাজ—এইবিলাকৰ যি কোনো এজনৰ বিদ্ৰোহেই আভ্যন্তৰ বিদ্ৰোহ॥১২॥ নিজৰ দোষ পৰিহাৰ কৰি, নাইবা সিবিলাকৰ শক্তি আৰু অপৰাধলৈ লক্ষ্য কৰি তাক অতিক্ৰম কৰিব॥১৩॥ মহা অপৰাধ কৰিলেও পুৰোহিতক পোতাশালত থলে বা নিৰ্বাসন দিলে শাস্তি দিয়া হ'ব; যুৱৰাজে মহা অপৰাধ কৰিলে বন্দী কৰি থলে নাইবা অন্য গুণবান পুত্ৰ থাকিলে মৃত্যুদণ্ড দিলে শাস্তি দিয়া হ'ব॥১৪॥

ৰাজ্য অনায়াসভাৱে গ্ৰহণ কৰিব খোজা পুত্ৰ, ভ্ৰাতৃ নাইবা বংশৰ অন্য কোনোবাক উৎসাহ-শক্তিয়ে দমন কৰিব; উৎসাহৰ অভাৱত বিৰ্থিনি নিয়ে তাত সম্মতি দি আৰু সন্ধি কৰি (বিপদ) অতিক্ৰম কৰিব, নহলে তেওঁ শত্ৰুৰ লগ লগাৰ ভয় থাকে॥১৫॥ নাইবা তেওঁৰ নিচিনা অইন কোনোবাক ভূমিদান কৰি তেওঁৰ বিশ্বাস জন্মাব॥১৬॥ নাইবা, যি পাৰে তাকে বলবে গ্ৰহণ কৰাৰ অনুমতি দি তেওঁৰ সৈন্যতকৈ শ্ৰেষ্ঠ সৈন্য পঠাব, নাইবা সামন্তবজা আৰু আটকিতক তেওঁৰ বিষয়ে পঠিয়াব আৰু ইহঁতৰ লগত যুঁজ কৰি থাকোঁতে এওঁক প্ৰতাৰণা কৰিব॥১৭॥ অথবা, কোনো অননুগৃহীত ৰাজকুমাৰক হাত কৰিবৰ কাৰণে উপায় কৰিব, নাইবা শত্ৰুৰ নগৰ দখল কৰিবৰ কাৰণে গোপন কৌশল অৱলম্বন কৰিব॥১৮॥ ইয়াৰ প্ৰাৰম্ভ মন্ত্ৰী আৰু সেনাপতি (তেওঁলোকৰ বিদ্ৰোহৰ কথা) ব্যাখ্যা কৰি হ'ল॥১৯॥

মন্ত্ৰীৰ বাহিৰে ভিতৰ মন্ত্ৰীৰ যি কোনো অমাত্যৰ বিদ্ৰোহ আভ্যন্তৰ-অমাত্য-বিদ্ৰোহ॥২০॥ তেনে স্থলতো বৰখাৰ উপায় প্ৰয়োগ কৰিব॥২১॥

ৰাষ্ট্ৰপ্ৰধান (সমাহৰ্তা আদি), অস্তপাল (সীমান্তাধিকাৰী) আৰ্টৱিক, সৈন্যৰ শক্তিৰ যোগে সেও হোৱাজান—এইবিলাকৰ এজনৰ বিদ্রোহ বাহ্যিক বিদ্রোহ ॥২২॥ ইয়াৰ এটাৰ ম্বাৰা আনটো দমন কৰিব ॥২৩॥ নাইবা, যদি তেওঁ দৃঢ়ত সূচীকৃত হৈ থাকে সামন্ত বজা, আৰ্টৱিক (জম্বলী বজাৰ মধ্যাজন বা বনচৰ-প্ৰধান), ম্বকুলৰ দাবী উপস্থাপক আৰু অননুগৃহীত ৰাজকুমাৰ—এইসকলৰ যি কোনো এজনৰ যোগে তেওঁক দমন কৰাব ॥২৪॥ যাতে শত্ৰুৰ পক্ষ নলয় তেনেকৈ তেওঁক মিত্ৰৰ যোগে আৱস্ত কৰিব ॥২৫॥

নাইবা বিপদৰা ধৰি নিজ শত্ৰুৰূপৰা (এনেদৰে কৈ) এওঁক আঁতৰাব—“এওঁ তোমাক চোৰাংচোৱা বুলি জাৰি প্ৰভুৰ বিৰুদ্ধে বজাৰ আৰু উদ্দেশ্য পূৰণ হলে তোমাক সৈন্যৰ নামক হিছাপে প্ৰয়োগ কৰি শত্ৰু বা আৰ্টৱিকৰ বিৰুদ্ধে বা দৃষ্কৰ কাৰ্যত লগাব, নাইবা ল'ৰা-তিবোতাৰূপৰা আঁতৰাই সীমান্তত ৰাখিব ॥২৬॥ তুমি বিজয়ত পৰাস্ত হলে তোমাক পণ্য হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিব বা তোমাৰ যোগে সন্ধি কৰি তোমাৰ প্ৰভুক সম্পৃক্ত কৰিব ॥২৭॥ (গতিকৈ) এওঁৰ উৎকৃষ্ট মিত্ৰৰ লগ লাগা” ॥২৮॥ যদি তেওঁ ৰাজ্যী হয়, তেওঁৰ অভিলাস পূৰণ কৰি সম্মানিত কৰিব ॥২৯॥ যদি নহয়, তেতিয়া তেওঁত আশ্ৰয় লোৱাজনক এনেদৰে কৈ ফালি আনিব—“তেওঁক তোমাৰ বিৰুদ্ধে গৃহতৰ হিছাপে ৰখা হৈছে” ॥৩০॥ আৰু সেই গৃহতৰজনে মৃত্যুদণ্ডপ্ৰাপ্ত হোৱা মানুহে লৈ অহা বজাৰ শাসনৰ যোগে, নাইবা চোৰাংচোৱাৰ যোগে এওঁক হত্যা কৰাব ॥৩১॥ নহ'লে অভিলাস পূৰণ কৰি এওঁৰ লগৰীয়া বীৰপদ্বয়সকলক নিজৰ ফলীয়া কৰিব ॥৩২॥ সেই গৃহতৰে তেতিয়া তেনে বীৰপদ্বয়সকলক তেওঁৰ (বজাৰ) নিয়োজিত বুলি ঘোষণা কৰিব ॥৩৩॥ এনেকৈয়ে কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিব ॥৩৪॥

আৰু তেওঁ শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে এনে বিদ্রোহবিলাক জলাই তুলিব আৰু নিজৰ বিৰুদ্ধে হোৱা বিদ্রোহ প্ৰশমন কৰিব ॥৩৫॥

যি বিদ্রোহ কৰিব পাৰে বা দমাৰ পাৰে তেনেজনক গোপনে প্ৰবোচিত কৰিব ॥৩৬॥

যি সত্যপ্ৰতিজ্ঞ, যি কৰ্মঠ, যি কৰ্ম সমাধা কৰা আৰু তাক সফল কৰাত সহায় কৰিব পাৰে আৰু ধন্যসৰ সময়ত ৰক্ষা কৰিব পাৰে, তেনে মানুহক গৃহস্থ প্ৰবোচনা যোগাব; আৰু বিচাৰ কৰি চাব তেওঁ সজ বৃদ্ধিৰ নে প্ৰশংসক ॥৩৭॥

সীমান্তৰ দৃষ্ট বিষয়াই অভ্যন্তৰৰ বিষয়াক (বিদ্রোহ কৰিবলৈ) এনেবোৰ অভিপ্ৰায়ে গৃহস্থ প্ৰবোচনা দিব পাৰে—“প্ৰভুক হত্যা কৰি যদি মোক প্ৰভু বুলি স্বীকাৰ কৰে, তেতিয়া শত্ৰুবধ আৰু ৰাজ্যলাভ—এই দুই লাভ মোৰ হ'ব; যদি শত্ৰুৱে এওঁক বধ কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ বন্ধুপক্ষ হত হোৱাৰ কাৰণে আৰু সদৃশ অপৰাধৰ কাৰণে শাস্তিবিধান হেতু ভীত (তেওঁৰ লগৰীয়া)সকল মোৰ কাৰণে প্ৰলুদ্ধ কৰিব নোৱৰা বিপদল পক্ষ হ'ব; নাইবা (বজা) তেতিয়া তেওঁৰ নিচিনা অন্য বিষয়াৰ প্ৰতিও পক্ষিত হ'ব, তেতিয়া তেওঁৰ আন আন মূখ্য বিষয়াক মৃত্যুদণ্ডপ্ৰাপ্ত হোৱা মানুহে লৈ অহা ৰাজকীয় আজ্ঞা-পত্ৰৰ যোগে এজন এজনকৈ হত্যা কৰাম” ॥৩৮॥

অথবা, অভ্যন্তৰৰ দৃষ্ট বিষয়া এজনে সীমান্তৰ বিষয়া এজনক এনে অভিপ্ৰায়ে প্ৰবোচনা দিব পাৰে—“মই এওঁৰ কোশ হৰণ কৰিম, এওঁৰ সৈন্যবোৰ বধ কৰিম, দৃষ্ট বজাক এওঁৰ ম্বাৰা বধ কৰাম, তেওঁ যেতিয়া বিশ্বাস কৰি ধৰা দিব তেতিয়া সীমান্তৰ বিষয়াক (এনে অভিপ্ৰায়ে) শত্ৰু আৰু আৰ্টৱিকৰ লগত বন্ধুত্ব লিপ্ত কৰিম”—“এওঁৰ সৈন্য আটেক হৈ পৰক, এওঁৰ শত্ৰুতা দূৰ হওক, তেতিয়া তেওঁ মোৰ অধীনলৈ আহিব, তাৰ পিছত বজাৰ লগত সন্ধি কৰিব বা

নিজেই বজাৰ দখল ল'ম। নাইবা, এওঁক কাৰাবদ্ধ কৰি সীমান্তৰ বিষয়াৰ বজা আৰু বজাৰ বজা দুয়োটোকে লাভ কৰিম, নহলে মোক বিশ্বাস কৰা আৰু (বজাৰ) বিবদ্ধাচৰণ কৰা সীমান্তৰ বিষয়াক আমন্ত্ৰণ জনাই বধ কৰাম; বা তেওঁৰ অনুপস্থিতিত সৈন্যৰ মূল দখল কৰিম” ৥৩৯৥

কল্যাণকামী মানুহে লগবীয়াসকলৰ কাৰণে (বিদোহ কবিলৈ আইনক) উচৰ্চন দিয়ে ৥৪০৥

ভাল উদ্দেশ্যৰ মানুহৰে সৈতে সন্ধি কৰিব; “এনেকৈয়ে হওক”—এই বুলি সমৰ্থন কৰি খলুৱাজনক প্ৰতাৰণা কৰিব ৥৪১৥

এই সকলোবিলাক বৃদ্ধি জ্ঞানী (বজাই) আনক আনবপৰা, নিজৰ লোকক নিজৰ লোকৰপৰা, নিজৰ লোকক আনবপৰা আৰু আনক নিজৰ লোকৰপৰা বন্ধা কৰিব আৰু সদায় নিজৰ মানুহবপৰা আৰু লোকৰপৰা নিজক বন্ধা কৰিব ৥৪২৥

কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অভিধান কবিলৈ ওলোৱা বজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম আধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “পৃষ্ঠ-বিদ্ৰোহৰ বিষয়ে বিৱেচনা” আৰু “প্ৰকৃতিৰ বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ বিদ্ৰোহৰ প্ৰতিকাৰ-ব্যৱস্থা” নামৰ তৃতীয় (আবলম্বনৰপৰা ১২৪তম) অধ্যায় সমাপ্ত ৥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৪২তম প্ৰকৰণ : লোকচান, খৰচ আৰু লাভৰ বিৱেচনা

ভাববাহী জন্তু আৰু পদুৰৰ হ্ৰাসেই লোকচান ৥১৥ টকা-পইছা আৰু ধান-চাউলৰ হানিয়েই খৰচ ৥২৥

এই দুটাৰ তুলনাত বহুত বেছি গুণবৃদ্ধ লাভৰ কাৰণে অভিধান কৰিব ৥৩৥

আদেয়, প্ৰত্যাদেয়, প্ৰসাদক, প্ৰকোপক, হুস্বকাল, তনুক্ষয়, অল্পবায়, মহৎ, বৃদ্ধাদয়, কলা (নিৰাপদ), ধৰ্মা (নায়সংগত) আৰু প্ৰবোধ—এইবিলাক লাভৰ গুণ ৥৪৥

সহজতে পাব পৰা আৰু ৰাখিব পৰা আৰু শত্ৰুৱে উদ্ধাৰ কৰিব নোৱৰা বস্তুৰ গ্ৰহণেই আদেয় (লাভ) ৥৫৥ ইয়াৰ ওলোটাটো প্ৰত্যাদেয় লাভ ৥৬৥ এই প্ৰত্যাদেয় লাভ গ্ৰহণ কৰা আৰু তাকে খামোচ ঘাৰি ধৰাজন বিনাশপ্ৰাপ্ত হয় ৥৭৥

যদি ভাবে যে—“প্ৰত্যাদেয় লাভ গ্ৰহণ কৰি (শত্ৰুৰ) কোণ, দণ্ড (সৈন্য), ভাণ্ডাৰ আৰু প্ৰতিবন্ধকৰ বিধানবিলাকৰ লোপ কৰাম; খনি, প্ৰবায়ন, হস্তিবন, জলসিঞ্চন-বান্ধ আৰু বাণিজ্য-পথৰ সাৰ কাঢ়ি ল'ম; এওঁৰ প্ৰজাবিলাকক দৰিদ্ৰ কৰিম, ফালৰি কটাম, নাইবা উপবৃদ্ধ উপায় অৱলম্বন কৰি সন্তুষ্ট কৰিম, তাৰ পিছত সিহঁতক (শত্ৰুৱে) ওলোটা উপায় অৱলম্বন কৰি বৃদ্ধ কৰিম; নাইবা ইয়াক (এই লাভক) শত্ৰুৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰিম; (তেওঁৰ) মিত্ৰক বা অননুগৃহীত বৃত্তবাজক (এইটো) গ্ৰহণ কৰাম; এই লাভকে লৈ থাকি মিত্ৰৰ নাইবা মোৰ

ৰাজ্যৰ ওপৰত ডকাইত আৰু শত্ৰুৰ উৎপীড়নৰ প্ৰতিকাৰ কৰিম; নাইবা তেওঁৰ (শত্ৰুৰ) মিত্ৰক বা অন্য আশ্ৰয়দাতাক তেওঁৰ হুঁটিবিলাক দেখুৱাই দিম যাতে শত্ৰুৰ প্ৰতি বিভূষিত হৈ তেওঁ নাইবা তেওঁৰ কুলৰ (ৰাজপাটৰ) দাবী কৰোঁতা কোনোবা বহুবৰাজৰ লগ লাগে; নহলে (তেওঁৰপৰা কাঢ়ি লোৱা) দেশ ঘূৰাই দি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিম যাতে বহুকাল মোৰ লগত সহযোগ কৰা আৰু একতা পাশত থকা এজন মিত্ৰ লাভ কৰিব পাৰোঁ—এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যাশে লাভ গ্ৰহণ কৰিব ॥৮॥

এইদৰে আদেয় আৰু প্ৰত্যাশে লাভ ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৯॥

ধাৰ্মিক ৰজাই অত্যাচাৰী ৰজাৰপৰা লাভ আদায় কৰিব পাৰিলে নিজৰ প্ৰজাৰ আৰু অন্য-জনৰো প্ৰসাধক (সন্তুষ্টিকাৰক) হয় ॥১০॥ ইয়াৰ বিপৰীতে প্ৰকোপক (ক্ৰোধজনক) হয় ॥১১॥

মন্ত্ৰীৰ উপদেশ অনুসৰি অপ্ৰাপ্ত লাভেই প্ৰকোপক (এওঁবিলাকৰ মাজত বিদ্ৰোহৰ হেতু) হ'ব, (কাৰণ এওঁবিলাকে ভাবিব)—‘এওঁৰ লোকচান আৰু খৰচৰ নিমিত্ত আমিহেই’ ॥১২॥ যোৱা মন্ত্ৰীক উপেক্ষা কৰি পোৱা লাভ প্ৰকোপক (বিদ্ৰোহৰ কাৰণ), (কাৰণ তেওঁবিলাকে ভাবিব) ‘উদ্দেশ্য সিদ্ধ কৰিলে যেতিয়া এওঁ আমাক বিনাশ কৰিব’ ॥১৩॥ ইহাৰ বিপৰীতে প্ৰসাধক হয় ॥১৪॥

এইদৰে প্ৰসাধক আৰু প্ৰকোপক লাভ ব্যাখ্যাত হ'ল ॥১৫॥

(নিৰ্দিষ্ট ঠাইলৈ) গ'লেই যি লাভ হয় তেনে লাভক হুম্বকাল বোলা হয় ॥১৬॥ মন্ত্ৰণাৰ যোগে লাভ কৰা যায় বঢ়িল তনুক্ষয় (অলপ খৰচতে হোৱা) লাভ বোলা হয় ॥১৭॥ কেৱল আহাৰৰ খৰচতে পোৱা যায় বঢ়িল অল্পৰয় লাভ ॥১৮॥ সেই সময়ত বিপুল কাৰণে জৰং ॥১৯॥ এটাৰ পিছত আনটো সুবিধা হয় কাৰণে বৃদ্ধ্যক্ষ লাভ ॥২০॥ বিপদ নাই কাৰণে কল্যা (বা নিৰাপদ) লাভ ॥২১॥ প্ৰশংসনীয়ভাৱে গ্ৰহণ কৰা যায় কাৰণে ধৰ্ম লাভ ॥২২॥ সঞ্চৰ সভা-সকলৰ মাজত কোনো আপত্তি নোহোৱাকৈ প্ৰাপ্ত হয় বঢ়িল পুৰোণ (প্ৰধান) লাভ ॥২৩॥

যেতিয়া (দুটা অভিযানৰপৰা) সমান লাভ হয়, তেতিয়া দেশ আৰু কাল, শক্তি আৰু উপায়, প্ৰীতি আৰু অপ্ৰীতি, গতিশীলতা আৰু গতিহীনতা, সামীপ্য আৰু দূৰত্ব, সেই সময়ৰ আৰু ভৱিষ্যৎ কালৰ ফল, মূল্যবস্তু আৰু ধাৰাবাহিকতা, পৰ্যাপ্ততা আৰু বহুগুণবৃদ্ধি আদি বিচাৰ কৰি বহুগুণবৃদ্ধি লাভ গ্ৰহণ কৰিব ॥২৪॥

লাভৰ বিৰ্চনি এইবিলাক—কাম, ক্ৰোধ, ভয়, কৰুণা, লাজ, অসাধুতা, অভিমান, সহানুভূতি, পৰলোকলৈ ভয়, ধাৰ্মিক স্বভাৱ, ভ্যাগশীলতাৰ অভাৱ, কাতৰ স্বভাৱ, হিংসাভাৱ, হাততে পোৱা বস্তুক আওকাণ কৰা, দুৰ্ভাৱ, বিশ্বাসৰ অভাৱ (সন্দেহশীল স্বভাৱ), ভয়, প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ অক্ষমতা, শীত, উত্তাপ আৰু বৰষুণ সহিব নোৱাৰা আৰু মাপালিক্ তিথি আৰু নক্ষত্ৰলৈ বাট চাই থকা স্বভাৱ ॥২৫॥

সততে নক্ষত্ৰৰ কথা পৰামৰ্শ কৰি থকা মূৰ্খৰ অভীষ্ট আঁতৰি যায়;
অভীষ্টই অভীষ্টৰ নক্ষত্ৰ; গ্ৰহবিলাকে কি কৰিব ॥২৬॥

যোৱাহীন মানুহে শত যত্ন কৰিলেও অভীষ্ট লাভ কৰিব নোৱাৰে।
অৰ্থেৰেহে অৰ্থ পাব পাৰি যেনেকৈ হাতীৰ পাত্ৰত হাতী লগাই হাতী
ধৰা যায় ॥২৭॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অভিযান কৰিবলৈ ওলোৱা ৰজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “লোকচান, খৰচ আৰু লাভৰ বিৱেচনা” নামৰ চতুৰ্থ (আবিস্কাৰপৰা ১২৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অধ্যায়

১৪৩তম প্রকরণ : (বাজকর্মচারীবপবা হোয়া) বাহ্যিক আব্দ অভ্যন্তরিক বিপদ

সন্ধি আদি ব্যক্ত্যাব বখাশান্ত অপ্রয়োগেই অপনয় (দৃশ্যীয় বাজনীতি) ॥১॥ তাব শ্বাবাই (বিদ্রোহ বা বক্তব্যজনিত) বিপদ সৃষ্টি হয় ॥২॥

ভিতববপবা প্রবোচনা পাই বাহিবত প্রবৃত্ত, বাহিববপবা প্রবোচনা পাই ভিতবত প্রবৃত্ত, বাহিববপবা প্রবোচনা পাই বাহিবত প্রবৃত্ত, ভিতবত প্রবোচনা পাই ভিতবত প্রবৃত্ত—এনেকুয়া (চারি প্রকাব) বিপদ ॥৩॥

য'ত বাহিবর লোকে অভ্যন্তবর লোকক প্রবোচনা যোগায়, নাইবা অভ্যন্তবর লোকে বাহিবর লোকক প্রবোচনা যোগায়, এই দুই ক্ষেত্রে, য'ত দুয়ো প্রকাব প্রবোচনাৰ মাজত যোগাযোগ আছে, প্রবোচনাৰ পাঠ হোৱাজনক জয় কৰিব পাৰিলে বিশেষ লাভ হয় ॥৪॥ কাৰণ, প্রবোচনা গ্ৰহণ কৰাসকল কপটেৰে পৰিপূৰ্ণ, দানকৰাসকল নহয় ॥৫॥ যেতিয়া এইসকলক দমন কৰা যায়, প্রবোচনাকাৰীসকলে আনক প্রবোচিত কৰিব নোৱাৰে ॥৬॥ কাৰণ, ভিতবৰ মানুহক বাহিবৰ মানুহে বা সিবিলাককো এণ্ডিবিলাকে (অৰ্থাৎ বাহিবৰ মানুহে ভিতবৰ মানুহক) গদুস্ত প্রবোচনাত লিপ্ত কৰা টান ॥৭॥ আনৰ (প্রবোচনাকাৰীসকলৰ) মহা প্রবৃত্ত অথলে যায় আব্দ (বজাব) নিজৰ সন্নিধিও লেঠাৰি নিছিকাকৈ হয় ॥৮॥

অভ্যন্তবৰ মানুহ গদুস্তপ্রবোচনাত ধৰা দিলে সাম্ৰ আব্দ দানৰ প্রয়োগ কৰিব ॥৯॥ (যথাযোগ্য) উচ্চস্থান আব্দ সম্মান প্রদান কৰাই সাম্ৰ ॥১০॥ অনুগ্ৰহ, পৰিহাৰ, (বেহাই প্রদান) আব্দ (উপযুক্ত কর্মত) নিয়োগ—এয়ে দান ॥১১॥

বাহিবৰ লোক গদুস্ত প্রবোচনাত ধৰা দিলে ভেদ আব্দ দণ্ডৰ প্রয়োগ কৰিব ॥১২॥ মিতিবৰ ভাও ধৰি চোৰাংচোৱাবিলাকে বাহিবৰ লোকবিলাকক গোপন বাতৰি হিছাপে এইদৰে কব—এই বজাই ইহ'শতক (ভিতবৰ লোকসকলক) বিদ্রোহী সাজি তোমালোকক প্রভাৰণা কৰিব খুজিছে, সান্নধান' ॥১৩॥ বাজদ্রোহীৰ ভাও দিয়া চোৰাংচোৱাবিলাকে (অভ্যন্তবৰ) দ্রোহী-বিলাকক বাহিবৰ মানুহবপবা, নাইবা বাহিবৰ মানুহবিলাকক (অভ্যন্তবৰ) দ্রোহীবিলাকবপবা ভিন্ন কৰিব ॥১৪॥ নাইবা দ্রোহীবিলাকৰ মাজত ঝাতক সোৱাই ইহ'শতক অস্ত নাইবা বিহেৰে মাৰিব ॥১৫॥ নাইবা, বাহিববসকলক (বাজধানীলৈ) মাজি আনি হত্যা কৰাব ॥১৬॥

য'ত বাহিবৰ লোকে বাহিবৰ লোকক প্রবোচনা দিয়ে বা ভিতবৰ লোকে ভিতবৰ কোনো লোকক প্রবোচনা দিয়ে, এই ক্ষেত্ৰত, য'ত ক্ষেগাযোগ কেবল এপিনে হয়, প্রবোচনা দিয়াসকলক হাত কৰাত কৃতকাৰ্যতা বেছি ॥১৭॥ কাৰণ, বাজদ্রোহৰ সোৱ আঁতৰাব পাৰিলে বাজদ্রোহী মানুহ নাথাকে ॥১৮॥ কিন্তু (বাজদ্রোহৰ) প্রবোচনাৰ পাঠসকলক হাত কৰিলে, সেই দোষে আকৌ আন লোকক দ্রোহী কৰিব ॥১৯॥

সেই কাৰণে, বাহিবৰ মানুহে প্রবোচনা যোগালে ভেদ আব্দ দণ্ড প্রয়োগ কৰিব ॥২০॥ মিতিবৰ ভাও ধৰি চোৰাংচোৱাবিলাকে ক'ব—এই বজাই নিজে আপোনালোকক ধৰিবৰ বৃথি পাতিছে; আপোনালোক এই বজাব লগত বৃথত বত, সান্নধান' ॥২১॥ নাইবা, প্রবোচনা গ্ৰহণকাৰীৰ দূতৰ সৈন্যৰ মাজত সোৱাই ঝাতকসকলে অস্ত, বিহ আদিয়ে এণ্ডিবিলাকৰ (প্রবোচনাদাতাসকলৰ) বন্দ-শূলত আঘাত কৰিব ॥২২॥ ইয়াৰ পিছত গদুস্তচৰবিলাকে প্রবোচনা গ্ৰহণকাৰীক (এই অপৰাধৰ বাবে) জগৰীয়া কৰিব ॥২৩॥

ভিত্তবসকলে ভিত্তব লোকক প্ৰয়োজন্য বোপান ধৰিলে বধাৰ্থ উপায় প্ৰয়োগ কৰিব॥২৪॥ অসম্ভূষ্ট হৈও সন্ভূষ্ট বেন দেখুওৱা বা ইয়াৰ ওলোটা জনৰ প্ৰতি সাম প্ৰয়োগ কৰিব॥২৫॥ সত্তা আৰু কাৰ্য্যকৰ্তাৰ (পলাপ লোৱাৰ) চেলু লৈ, নাইবা বিপদ-সম্পদৰ ক্ৰিৱেচনা কৰি যি মাননি দিয়া যায় সেয়ে দান॥২৬॥ নাইবা, বন্ধুৰ ভাও ধৰি (গদুতচৰে) এণ্ডিলাকক কৰ—মনোভাব জানিবৰ কাৰণে বজাই তোমালোকক পৰীক্ষা কৰিব; তোমালোকে তাক প্ৰকাশ কৰিবা॥২৭॥ নাইবা, এণ্ডিলাকৰ পৰুপৰ ভেদ সৃষ্টি কৰিব—অম্বুকে তোমালোকৰ বিৰুদ্ধে বজাক চৰ্চিছে; এনেকৈয়ে ভেদৰ প্ৰয়োগ কৰিব॥২৮॥ গোপন শান্তি-বিধান-সম্পকীয় প্ৰকৰণত (৫।১) কোৱাৰ দৰে দণ্ডবিধান কৰিব॥২৯॥

এই চাৰি প্ৰকাৰ বিপদৰ ভিত্তবত আগতে আভ্যন্তৰ বিপদৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব॥৩০॥ সাপৰপৰা হোৱা ভয়ৰ দৰে বাহিৰৰ বিদ্ৰোহতকৈ ভিত্তবৰ বিদ্ৰোহ যে বেছি ভয়ানক, এই কথা আগতে কোৱা হৈছে॥৩১॥

বিপদৰ ভিত্তবত পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটো (৩নং সূত্ৰ চাওক) পাছৰ পাছৰটোতকৈ লব্ধ, অথবা বলশালীজনৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা বিপদ গুৰুতৰ: ইয়াৰ ওলোটাটো লব্ধ—এই কথা বুদ্ধি বাখিব॥৩২॥

কোটিলায় অৰ্ধশাস্ত্ৰ “অভিধান কৰিবলৈ ওলোৱা বজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বাৰ্হাক আৰু আভ্যন্তৰিক বিপদ” নামৰ পঞ্চম (আবন্তসিৰপৰা ১২৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত॥

ষষ্ঠ অধ্যায়

১৪৪তম প্ৰকৰণ : বাজম্ৰোহী আৰু শত্ৰুৱে সৃষ্টি কৰা বিপদ

অকল বাজম্ৰোহীৰপৰা, অকল শত্ৰুৰপৰা—এই দুবিধ শত্ৰু (বিপদ)॥১॥

বাজম্ৰোহীজনৰপৰা শত্ৰু বিপদ হলে গাওঁবাসী আৰু নগৰবাসীৰ প্ৰতি দণ্ডৰ বাহিৰে (অন্য কেইটা) উপায় প্ৰয়োগ কৰিব॥২॥ (কাৰণ) দণ্ড সবহসংখ্যকৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি॥৩॥ প্ৰয়োগ কৰিলেও উদ্দেশ্য সাধন নহয় আৰু অন্য বিপদৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে॥৪॥ কিন্তু এণ্ডিলাকৰ বুদ্ধিৱাসকলৰ লগত “গোপন শান্তিবিধান-সম্পকীয়” প্ৰকৰণত (৫।১) দিয়া ব্যৱস্থা অনুসৰি আচৰণ কৰিব॥৫॥

শত্ৰুৰপৰা হোৱা শত্ৰু বিপদৰ ক্ষেত্ৰত, শত্ৰুৰ বৃত্ত থাকিব—প্ৰধান শত্ৰুৱেই হওক বা ভেঙৰ নিযোজাই হওক, তাতে সাম আদি উপায়ৰ দ্বাৰা সিদ্ধি লিপ্সা কৰিব॥৬॥ প্ৰধান শত্ৰুৰ ওপৰত সাফল্য বজাৰ ওপৰত, ভলভীয়াবিলাকৰ ওপৰত সাফল্য মন্ত্ৰীৰ ওপৰত আৰু উভয়েৰে ওপৰত সাফল্য উভয়েৰে ওপৰত নিৰ্ভৰশীল॥৭॥

ম্ৰোহী আৰু অম্ৰোহী লগ লাগিলে আমিষ (বিপদ) হয়॥৮॥ আমিষ বিপদত অম্ৰোহীক হাত কৰি সিদ্ধি লাভ কৰিব পাৰি॥৯॥ কাৰণ, আমিষৰ অভাৱ হলে আমিষত বস্তু থাকিব নোৱাৰে॥১০॥

মিষ আৰু শত্ৰু এক হলে (লগ লাগিলে), পৰামিষ (শত্ৰুৰ বিপদ) হয়॥১১॥ পৰামিষ বিপদত মিষক হাত কৰি সিদ্ধি (লাভ কৰিব পাৰি)॥১২॥ কাৰণ, মিষৰ লগত মিষ কৰা সহজ, শত্ৰুৰ লগত নহয়॥১৩॥

মিহাই যদি সন্ধি কৰিবৰ ইচ্ছা নকৰে, তেওঁক সততে গোপনে প্ৰযোচনা যোগাব ॥১৪॥
 ভাব পিছত গদ্যভাষা লগাই শত্ৰুৰূপৰা তেওঁক জিৰ কৰি নিজৰ ফলীয়া কৰিব ॥১৫॥
 অথবা, মিত্ৰসম্বন্ধৰ মাজত বিজন সীমান্তৱৰ্তী বজা তেওঁক নিজৰ ফলীয়া কৰিব ॥১৬॥
 সীমান্তৱৰ্তী জনক লাভ কৰিলে মধ্যভাগত থকাসকলৰ মাজত বিভেদ আহিব ॥১৭॥ নাইবা,
 মধ্যভাগত থকাজনক হাত কৰিব ॥১৮॥ মধ্যভাগত থকাজনক হাত কৰিলে প্ৰাপ্তত থকা
 কেইজন লগ লাগিব নোৱাৰে ॥১৯॥

যাতে এওঁবিলাকৰ (সম্বন্ধ) আশ্ৰয়দাতাজনৰ (সম্বন্ধ মদুখিয়াজনৰ) লগত ভেদ হয় তেনে
 উপায় প্ৰয়োগ কৰিব ॥২০॥

জাতি, কুল, বিদ্যা আৰু চৰিত্ৰৰ প্ৰশংসা কৰি, (উভয়ৰে) পূৰ্বপদব্দৰ সম্বন্ধৰ কথা
 উল্লেখ কৰি অথবা শ্ৰেণীকালিক উপকাৰ কৰি নাইবা অপকাৰবগৰা বিৰত ধাৰ্মিক ধাৰ্মিক বজাক
 শাস্ত কৰিব ॥২১॥ উৎসাহ লুপ্ত হোৱাজনক, বৃদ্ধ কৰি ক্লান্ত হোৱাজনক, উদ্যোগ বাৰ্ধ
 হোৱাজনক, খৰচ, হানি আৰু বিদেশ-বৃদ্ধৰ ম্বাৰা সন্তপ্তজনক, (নিজৰ) সততাৰে অইনক
 (মিত্ৰৰূপে পালে) বাহা কৰি থকাজনক, অইনক ভয় কৰি থকাজনক, মিত্ৰৰ ওপৰত গদ্য
 আৰোপ কৰাজনক বা সং অভিপ্ৰায় থকাজনক সাম উপায়ৰ ম্বাৰা হাত কৰিব ॥২২॥

কোনো তপস্বী নাইবা মধ্যলোকক জামিন ৰাখি লুণ্ঠীয়া বা দুৰ্বল হোৱা বজাক দানেৰে
 হাত কৰিব ॥২৩॥ দান পাঁচবিধ—দিব লগীয়াখিনিৰ ত্যাগ, (আনে) নিয়াখিনি মানি লোৱা,
 গোৱাখিনি ঘূৰাই দিয়া, আগেয়ে নিদিয়া দ্ৰব্যৰ দান আৰু পৰৰ দ্ৰব্য গ্ৰহণ কৰাৰ
 অনুমতি ॥২৪॥ এয়ে দান-কৰ্ম ॥২৫॥

পৰম্পৰা ম্বেৰ, শত্ৰুতা বা ভূমিহৰণৰ ভয়ত থকাজনৰ ইয়াৰ যি কোনো এটাৰে ভেদ-ভাব
 সৃষ্টি কৰিব ॥২৬॥ ভীৰু বজাৰ মনত প্ৰতিফলৰ ভয় দেখুৱাই ভেদভাব সৃষ্টি কৰিব—‘সন্ধিৰ
 পিছত এই বজাই তোমাৰ ওপৰত ব্যৱস্থা লব, তেওঁৰ মিত্ৰক (আলোচনাৰ কাৰণে) পঠিয়াইছে,
 সন্ধিৰ আলোচনাতো তোমাক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা নাই’ ॥২৭॥

কোঁতয়াৰা বজাৰ কাৰণে নিজ দেশৰ নাইবা আনৰ দেশৰ কোনো বস্তু যদি উপহাৰৰূপে
 আহে তেতিয়া গদ্যভাষাবিলাকে, যাৰ বিৰুদ্ধে অভিযান কৰিব ওলাইছে সেই বজাৰপৰা এওঁ
 এইবিলাক পাইছে বুলি প্ৰচাৰ কৰিব ॥২৮॥ এই কথাৰ বহুল প্ৰচাৰ হলে কোনো মৃত্যুদণ্ড-
 প্ৰাপ্ত লোকৰ হতুৱাই ঘোষণা-পত্ৰ জাহিৰ কৰিব—‘এইবিলাক বস্তু যি তোমাৰ কাৰণে
 উপহাৰৰূপে পঠিয়াইছে, ৰাজসম্বন্ধ বিৰুদ্ধে বিক্ৰম দেখুওৱা, নহলে সেই সম্বন্ধ ত্যাগ কৰা,
 তেতিয়াহে বাকী প্ৰতিভ্ৰত বস্তুখিনি পাবা’ ॥২৯॥ তেতিয়া চোৰাংচোৱাৰবিলাকে অইনক
 বজাব—‘এই বস্তু শত্ৰুৱে প্ৰদান কৰিছে’ ॥৩০॥

অথবা, শত্ৰুৰ বুলি জনাজাত কোনো এটা বস্তু মনে মনে বিজয়ীৰূপে হাতত পেলাব ॥৩১॥
 বোপাৰীৰ ভাওত গদ্যভাষাবিলাকে শত্ৰুৰ প্ৰধান প্ৰধান মানুহৰ মাজত ইয়াক বিকিব ॥৩২॥
 তেতিয়া চোৰাংচোৱাৰবিলাকে অইনক বজাব—‘এই বস্তু শত্ৰুপ্ৰদত্ত’ ॥৩৩॥

নাইবা, গদ্যভাষা অপবাৰ্ধীবিলাকক অৰ্থ আৰু সম্বন্ধেৰে অনুমতি কৰি সিহঁতক
 শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে অস্ত্ৰ, বিহ আৰু অগ্নি প্ৰয়োগ কৰাত নিষেধ কৰিব ॥৩৪॥ ভাব পিছত এজন
 মন্ত্ৰীক তেওঁক ত্যাগ কৰাৰ (ত্যাগ কৰাৰ ভাও দিয়াৰ) ॥৩৫॥ তেওঁৰ ল’ৰা-ভিৰোতা ধৰি
 আনি বাতি মাৰি পেলেৱা হ’ল বুলি প্ৰচাৰ কৰিব ॥৩৬॥ ভাব পিছত সেই মন্ত্ৰীজনে (শত্ৰুৰ
 ওচৰত) এজন এজনক সিহঁতৰ (সেই অপবাৰ্ধীৰোৰ) ভেদ ভাঙিব ॥৩৭॥ সিহঁতে যদি

কোষ্য মতেই কবে, তেওঁ সিহ'ন্তক আটক নকৰিব ॥৩৮॥ যদি অক্ষমতা প্রকাশ কৰে জন্ম কৰিব
বাৰ্খিব ॥৩৯॥ (সম্ভৱ) শত্ৰুৰ কিশালত সোমাই (সম্ভব) মৃত্যুজননপৰা নিজকে বন্ধা কৰিব
লাগে ব'লি এওঁক (শত্ৰুক) ক'ব ॥৪০॥ তাৰ পিছত মৃত্যুজনক বধ কৰিবৰ কাৰণে শত্ৰুৱে
পঠিওৱা আদেশ উত্তৰ পক্ষৰ বেতনভোগী চোৰাংচোৱাৰ হতুৱাই জন্ম কৰাই বাৰ্খিব ॥৪১॥

নাইবা, উৎসাহ-শক্তিসম্পন্নজনলৈ পঢ় প্ৰেৰণ কৰিব—‘অমৃতকৰ ৰাজ্য দখল কৰা, আমাৰ
সন্ধি (মিত্ৰতা) আগৰ দৰেই আছে’ ॥৪২॥ তেতিয়া গৃহস্থচৰসকলে ইয়াক শত্ৰুৰ মাজত জন্ম
কৰাব ॥৪৩॥

(বিজয়ীশত্ৰুৰ এজেষ্টসকলে সম্ভব) কোনো এজনৰ ছাউনী, যোগান নাইবা মিত্ৰ-সৈন্য
ধ্বংস কৰিব ॥৪৪॥ অনাবিলাকৰ লগত মিত্ৰতাৰ কথা কৈ তেওঁবিলাকে এনেকৈ প্ৰবোচনা দিব—
‘তোমাক ইহ'তে ধ্বংস কৰিবলৈ বিচাৰিছে’ ॥৪৫॥

নাইবা, কোনো জনৰ প্ৰকৃষ্ট ঘোষণা, হাতী বা ঘোঁৰা মৰিলে অথবা চোৰাংচোৱাৰ হতুৱাই
মৰালে বা অপহৰণ কৰালে (অনা) গৃহস্থচৰে অইনে মাৰিছে ব'লি ঘোষণা কৰিব ॥৪৬॥
তেতিয়া অভিব্যক্তজনলৈ চিঠি লিখিব—‘এই কাম আৰু বেছিকৈ কৰিব, তেতিয়া নিৰ্দিষ্ট
বিস্তৰ বাকী অংশ পাব’ ॥৪৭॥ উত্তৰ পক্ষৰ বেতনভোগী গৃহস্থচৰে এই চিঠি আটক
কৰিব ॥৪৮॥

(তেওঁবিলাক তেনেকৈ) বিভক্ত হলে এজনক হাত কৰিব ॥৪৯॥

ইয়াৰ ম্বাবাই সেনাপতি, কুমাৰ আৰু সৈন্যধ্যক্ষৰ মনোমালিন্য ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৫০॥

সম্ভব কাৰণে বিহিত ভেদৰ (১১।১ চাওক) প্ৰয়োগ কৰিব ॥৫১॥ ভেদ-কাৰ্য এয়েই ॥৫২॥

গৃহ পুৰুষসকলে উগ্ৰ, তেজস্বী, বাসনপ্ৰাপ্ত নাইবা মৃদুগতি অৱস্থিত শত্ৰুক অস্ত্ৰ, অগ্নি,
বিহু আদিৰ ম্বাৰা নিধন কৰিব; অথবা, সহজসাধ্য কাৰণে তেওঁলোকৰ এজনে (এই কাম
কৰিব) ॥৫৩॥ কাৰণ, এজন গৃহস্থভাতকে অকলে অস্ত্ৰ, বিহু আৰু অগ্নিৰ যোগে (এনে
উদ্দেশ্য) সাধন কৰিব পাৰে ॥৫৪॥ এওঁ এটা সম্পূৰ্ণ সৈন্য-বাৰ্হিনীৰ কাৰ্য বা তাতকৈ অধিক
কাৰ্য কৰে ॥৫৫॥

এয়ে চাৰি উপায়ৰ সমূহ ॥৫৬॥ ইয়াৰ পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটো পাছৰ পাছৰটোতকৈ লঘু ॥৫৭॥
সাম একগুৰুনিৰ্দিষ্ট ॥৫৮॥ সাম-পূৰ্বক দান দুগুণে ॥৫৯॥ সাম আৰু দানপূৰ্বক ভেন
দুগুণে ॥৬০॥ সাম, দান আৰু ভেদপূৰ্বক দশ চাৰি গুণ ॥৬১॥

আক্ৰমণকাৰীসকলৰ বিৰুদ্ধে কেনেকুৱা ব্যৱস্থা লব লাগে কোৱা হ'ল ॥৬২॥

নিজৰ ৰাজ্যত থকাসকলৰ বিৰুদ্ধেও সেইবিলাক উপায়েই (প্ৰয়োজ্য) ॥৬৩॥ অৱশ্যে,
বিশেষ বিশেষ ব্যৱস্থাও আছে (কেনে :-) ॥৬৪॥ নিজ ৰাষ্ট্ৰত থকাসকলৰ বি কোনো এজনৰ
ওচৰলৈ অনাভ্যাত মৃত্যু মৃত্যুসকলক বনাই উপহাৰ সহ পঠিৱাৰ ॥৬৫॥ তেওঁবিলাকে তেওঁক
সন্ধিব কাৰণে নাইবা সম্ভব জন্ম এজনক হত্যা কৰিবৰ কাৰণে প্ৰণোদিত কৰিব ॥৬৬॥ যদি
তেওঁ মাস্তি নহয় তেতিয়া তেওঁলোকে বোধ্য কৰিব—‘আমি সন্ধি কৰিবলৈ’ ॥৬৭॥ উত্তৰ
পক্ষৰ বেতনভোগ কৰি থকা চোৰাংচোৱাসকলে এই কথা বোধ্য কৰি ক'ব—‘তোমালোকৰ
এই বন্ধা গৃহস্থ’ ॥৬৮॥

তেওঁবিলাকৰ (সম্ভব) যদি কৰবাস্যৰ প্ৰীতি কৰোঁৱাৰ উদ্দেশ্যে, শত্ৰুতা বা হিংসা থাকে
তেনেজনক সিজননপৰা এনেদৰে কৈ বিভক্ত কৰিব—‘এওঁ আপোনাৰ শত্ৰুৰ লগত সন্ধি

কবিত্বে, আগতে আপোনাক ঠগিছে, লবালবিতক সন্ধি কৰক আৰু তেওঁক দৰাই বাখিৰলৈ
তুংপৰ হওক ॥৬৯॥

কন্যাগ্ৰহণ বা সম্প্ৰদানৰ যোগে সম্পৰ্ক স্থাপন কৰি (পৰম্পৰা) এনেকুৱা সম্পৰ্ক নথকা-
সকলৰ মাজত বিভেদ সৃষ্টি কৰিব ॥৭০॥

সামন্ত, আৰ্চনিক, কুলৰ (ৰাজপাটৰ) দাবী কৰোঁতা, অননুগৃহীত বৃত্তৰাজ—এইবিলাকৰ
যোগে তেওঁবিলাকৰ ৰাজ্য ধ্বংস কৰাব নাইবা বেপাৰৰ গাড়ী, গৰু-গৰু পাল আৰু ঘন,
নাইবা সহায়ৰ কাৰণে আগবাঢ়ি অহা সৈন্য ধ্বংস কৰাব ॥৭১॥ আৰু জাতিৰ সম্মিলনকে
পৰম্পৰাৰ আশ্ৰয়ত তেওঁলোকক ছিন্ন চাই আঘাত কৰিব আৰু পুত্ৰপুত্ৰবিলাকে জীৱি, বিহ
আৰু শস্ত্ৰেৰে প্ৰহাৰ কৰিব ॥৭২॥

আৰু, পৰামিত্ৰ বিপদত (মিত্ৰ আৰু শত্ৰুৱে লগ লাগি জুটি কৰা
বিপদত), তেওঁ (বিজিগীষুৱে) শঠৰ দৰে আচৰণ কৰি গাত আৱৰণ লৈ
আৰু মাংসৰ প্ৰলোভন দি (চৰাই ধৰা) চিকাৰীৰ দৰে বিশ্বাস ওপোজাই
গোপন উপায়েৰে শত্ৰুক বধ কৰিব ॥৭৩॥

কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অভিধান কবিত্বলৈ ওলোৱা বজাব কাৰ্য” নামৰ নতুন অধিকৰণ অন্তৰ্ভুক্ত
“ৰাজয়োহী আৰু শত্ৰুৱে সৃষ্টি কৰা বিপদ” নামৰ বৰ্ত্ত (আবৰ্ত্তনপৰা ১২৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

সপ্তম অধ্যায়

১৪৬তম প্ৰকৰণ : সূৰিবা, অসূৰিবা আৰু অনিচ্ছতাভাৱিত বিপদ

১৪৬তম প্ৰকৰণ : বিভিন্ন উপায়-প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা এইবোৰৰ সমাধান

কাম আদি অভিভাৱবিলাকে নিজৰ প্ৰকৃতিবোৰক বিদ্ৰোহী কৰে, বৃদ্ধ নীতিয়ে বিশেষ
প্ৰকৃতিবোৰক বিদ্ৰোহী কৰে ॥১॥ এই উভয়েই আসুৰিক আচৰণ ॥২॥ নিজৰ মানুহৰ বিকাৰেই
বিদ্ৰোহ ॥৩॥

শত্ৰুৰ উন্নতিৰ কাৰণবিলাকত আপদৰ্থ, অনৰ্থ আৰু সংশয় আহি পৰে ॥৪॥

যি সূৰিবা ল'ব নোৱাৰিলে শত্ৰুৰ সম্পদৰ কাৰণ হয়, লগেও শত্ৰুৰ প্ৰত্যাহ্বন হয় (অৰ্থাৎ
শত্ৰুৱে ৰাক পুনৰ কাঢ়ি ল'ব পাৰে) আৰু যিটো গ্ৰহণ কৰি থকা অৱস্থাতে সম্পদৰ ক্ষেত্ৰত
কতি আৰু ব্যয় কৰে সেয়ে আপদৰ্থ ॥৫॥ যেনে—কোনো সামন্তৰ বাসনাপৰা হোৱা নীতিকে
আন সামন্তসকলৰ কাৰণে টোপস্বৰূপ হোৱা যি লাভ, বা শত্ৰুৰ প্ৰাৰ্থিত আৰু তেওঁবিলাকৰ
সহজলভ লাভ, অথবা পৃষ্ঠপোষকৰ দ্বাৰা বা পৃষ্ঠশত্ৰুৱে লাভ কৰিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতিভা চলোৱা
সম্বন্ধ-লাভ, নাইবা মিত্ৰৰ উচ্ছেদ বা সন্ধিৰ উলম্বন হোৱা কাৰণে বান্ধব-ভলৰ অননুসন্ধানিত
লাভ—এইবিলাকেই আপদৰ্থ (আপদীয়া লাভ) ॥৬॥

নিজৰ পক্ষ নাইবা শত্ৰু-পক্ষপৰা হোৱা জৰণ উপলক্ষ্যেই অনৰ্থ (অসূৰিবা) ॥৭॥

এই দুইৰ ভিতৰত এইটো সূৰিবাভাৱক হয় নে নহয়?, এইটো অসূৰিবা হয় নে
নহয়?, এই সূৰিবা (বৰ্য্যৰ্থতে) অসূৰিবা নেকি? আৰু এই অসূৰিবা (বৰ্য্যৰ্থতে) সূৰিবা

নৌকি ?—এয়ে সংখ্যক (অনিশ্চয়তা)॥৮॥ “শত্ৰুৰ মিত্ৰৰ গা উঠাই দিলে সূৰ্বিধা হব নে নহয় ?”—এনেকুৱা ভাবেই সংখ্যক ॥৯॥ টকা-কাড়ি আৰু সম্মান যাচি শত্ৰুসৈন্যক আশ্বস্ত কৰি অনাটো অসূৰ্বিধা হয় নে নহয় সেয়ে সংখ্যক ॥১০॥ চুবুৰীয়া বলী বজাৰ ছুটি কাড়ি অনাটো লাভৰ কথা নে লোকচানৰ কথা ইয়াকে লৈ সংখ্যক ॥১১॥ বলিস্ত বজাৰ লগ লাগি বৃদ্ধ কৰা অনৰ্থটো (অসূৰ্বিধাটো কেনেবাকৈ) সূৰ্বিধা হব পাৰে নৌকি ইও সংখ্যক ॥১২॥ তাৰ ভিতৰত সূৰ্বিধাৰ (লাভৰ) সংখ্যক হলে আগবাঢ়িব ॥১৩॥

সূৰ্বিধাক ধাৰাবাহিক ফল হিছাপে প্ৰদান কৰা সূৰ্বিধা, নিষ্ফল সূৰ্বিধা, অসূৰ্বিধাক ধাৰাবাহিক ফল হিছাপে প্ৰদান কৰা সূৰ্বিধা, সূৰ্বিধাক ধাৰাবাহিক ফল হিছাপে প্ৰদান কৰা অসূৰ্বিধা নিষ্ফল অসূৰ্বিধা, অসূৰ্বিধাক ধাৰাবাহিক ফল হিছাপে প্ৰদান কৰা অসূৰ্বিধা—এয়ে ফলাফল-বৰ্ণন ॥১৪॥ (সম্ভাৱ্য) শত্ৰুক বিধ্বস্ত কৰি পাছৰ শত্ৰুক কাবু কৰাৰ ফল স্বৰূপে সূৰ্বিধাৰ পিছত সূৰ্বিধা হয় ॥১৫॥ পূৰ্বস্কাৰৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে উদাসীন বজাক সৈন্যে সহায় কৰা সূৰ্বিধা নিষ্ফল সূৰ্বিধা ॥১৬॥ শত্ৰুৰ অন্তৰ্ভৰ্তা বজা (শত্ৰু আৰু নিজৰ দেশৰ মাজত থকা নিৰপেক্ষ বজা) উচ্ছেদ কৰি যি সূৰ্বিধা পোৱা হয় তাৰ ফল স্বৰূপে অসূৰ্বিধাৰ পিছত অসূৰ্বিধা হয় ॥১৭॥ টকা-কাড়ি আৰু সৈন্যে শত্ৰুৰ প্ৰতিৰোধীক অনুগৃহীত কৰাৰ ফল স্বৰূপে যি অসূৰ্বিধা হয় তাৰ ফল স্বৰূপে সূৰ্বিধাৰ পিছত সূৰ্বিধা হয় ॥১৮॥ দুৰ্বল বজাক উত্তেজিত কৰি বিবত হোৱাটোৱেই নিষ্ফল অসূৰ্বিধা ॥১৯॥ সবল বজাক উত্তেজিত কৰি বিবত হোৱাৰ ফলত অসূৰ্বিধাৰ পিছত অসূৰ্বিধা হয় ॥২০॥ এইবিলাকৰ ভিতৰত পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটো পোৱাটো পাছৰ পাছৰটোতকৈ ভাল ॥২১॥

এইদৰে কাৰ্যৰ (উদ্যম) স্বৰূপ প্ৰতিপাদন কৰা হ'ল ॥২২॥

চাৰিওফালৰপৰা একেলগে সূৰ্বিধাই দেখা দিলে কেউফালৰপৰা সূৰ্বিধাৰ বিপদ হয় ॥২৩॥ আৰু সেইটোৱেই কেউফালৰপৰা সূৰ্বিধাৰ সংশয়স্বৰূপ হ'ব যদি পৃষ্ঠশত্ৰুৱে তাত প্ৰতিস্বাশ্বিতা কৰে ॥২৪॥ এই দুই ক্ষেত্ৰত মিত্ৰ আৰু পৃষ্ঠমিত্ৰৰ সাহায্য লৈ কৃতকাৰ্যতা লাভৰ চেষ্টা কৰিব ॥২৫॥

শত্ৰুৰপৰা কেউফালে ভয়ৰ উপস্থিতি হলে কেউফালৰপৰা অনৰ্থৰ বিপদ হয় ॥২৬॥ আৰু তাতে যদি মিত্ৰপক্ষই প্ৰতিস্বাশ্বিতা কৰে তেন্তিহা অনৰ্থ-সংশয়ৰ আপদ কেউফালৰপৰা আহি পৰে ॥২৭॥ এই দুই ক্ষেত্ৰতে চলন্ত শত্ৰু আৰু পৃষ্ঠমিত্ৰৰ সাহায্য লৈ নাইবা পৰমিত্ৰ (শত্ৰু-মিত্ৰিত) বিপদৰ কাৰণে অনুমোদিত প্ৰতিকাৰ গ্ৰহণ কৰি সিদ্ধিলাভৰ চেষ্টা কৰিব ॥২৮॥

এই ফালৰপৰাও লাভ, সেই ফালৰপৰাও লাভ—এনেকৈয়ে দুই ঠাইৰপৰা সূৰ্বিধা পোৱাৰ সম্ভাৱনাই সূৰ্বিধাৰ বিপদ ॥২৯॥ এই ক্ষেত্ৰত, আৰু কেউফালৰপৰা সূৰ্বিধা পোৱাৰ বিপদত লাভৰ বিনিস্ত গৃহবৃদ্ধ সূৰ্বিধা গ্ৰহণৰ অৰ্থে বৃদ্ধ-বঢ়া কৰিব ॥৩০॥ যদি লাভৰ গুণ তুল্য হয় তেন্তে সেই সূৰ্বিধাৰ অৰ্থে অভিযান কৰিব যিটো প্ৰধান, আগম, অবিৰ্ণাস্বিত আৰু যিটো তেওঁৰ নাই ॥৩১॥

ইয়াতো অসূৰ্বিধা, অনা ঠাইতো অসূৰ্বিধা—এয়ে উভয় পক্ষত অসূৰ্বিধাৰ আপদ ॥৩২॥ এই বিপদত আৰু কেউফালৰপৰা অহা বিপদত মিত্ৰপক্ষৰ ৰোগে সিদ্ধি বাহ্য কৰিব ॥৩৩॥ মিত্ৰৰ অভাৱত একালে হোৱা বিপদ প্ৰকৃতিসমূহৰ ভিতৰত যিটো অপ্ৰধান তাক সমৰ্পণ কৰি অতিক্ৰম কৰিব, দুই ফালৰ বিপদ এটা প্ৰধান প্ৰকৃতিক সমৰ্পণ কৰি অতিক্ৰম কৰিব আৰু কেউফালৰ বিপদ ৰাজ্য সমৰ্পণ কৰি প্ৰতিকাৰ কৰিব ॥৩৪॥ যদি (ভেনে কৰিবলৈ) সক্ষম নহয়, সকলো-

বিলাক এৰি গুচি যাব ॥৩৫॥ কাৰণ, জীৱাই থকাজনক সিংহাসনত পুনৰ প্ৰতিস্থাপিত হোৱা দেখা যায়, যেনে সূৰ্য্য (নলবজা) আৰু উদয়ন ॥৩৬॥

এফালে লাভ হলে আৰু অন্যফালে বাজা আক্ৰমণ কৰিলে উত্তৰপকীৰ সূৰিষা আৰু অসূৰিষাৰ বিপদ হয় ॥৩৭॥ তেনেকুৱা হলে, বিপদৰ প্ৰতিভাৰ কবিতা পৰা কল্প গ্ৰহণ কৰিবৰ কাৰণে অভিধান কৰিব ॥৩৮॥ নহলে বাজাৰ ওপৰত হোৱা আক্ৰমণ প্ৰতিবোধ কৰিব ॥৩৯॥ ইয়াৰ ম্বাৰা কেউফালে হোৱা সূৰিষা আৰু অসূৰিষাৰ বিপদ ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৪০॥

বেতিয়া এফালে বিপদ, অন্যফালে সূৰিষাৰ সংশয় হয়—এয়ে উত্তৰপকীৰ বিপদ আৰু সূৰিষাৰ সংশয় (অৰ্থাৎ দুই ফালৰ এফালে বিপদ আৰু অন্যফালে সংশয়বদ্ধ সূৰিষা) ॥৪১॥ ইয়াত প্ৰথমে বিপদ প্ৰতিবোধ কৰিব আৰু তাৰ পিছতহে সন্দেহজনক সূৰিষালৈ হাত মেলিব ॥৪২॥ ইয়াৰ ম্বাৰা কেউফালে বিপদ আৰু সূৰিষাৰ সংশয় ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৪৩॥

এফালে লাভ আৰু অন্যফালে বিপদৰ সংশয়—এয়ে লাভ আৰু বিপদৰ সন্দেহৰ আপদ ॥৪৪॥ ইয়াৰ ম্বাৰা কেউফালে লাভ আৰু বিপদৰ সংশয়ৰ কথাও ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৪৫॥ সেই অৱস্থাত প্ৰকৃতিবিলাকৰ পাছৰ পাছৰটোতকৈ পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটোক (যেনে অমাত্যৰ আগতে স্বামী, জনপদৰ আগত অমাত্য) সম্ভাৱ্য বিপদৰপৰা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰিব ॥৪৬॥ কাৰণ, সৈন্য বিপদৰ সংশয়ত পৰাতকৈ যি পৰাই ভাল; তেনেকৈয়ে (সৈন্য আৰু কোষৰ ভিতৰত) সৈন্য বিপদৰ সংশয়ত পতিত হোৱাই শ্ৰেয়ঃ, কোষ নহয় ॥৪৭॥ যদি সমূহপ্ৰকৃতিক মূৰ্ত্ত কৰিব নোৱাৰি প্ৰকৃতিৰ কিছু অংশ মূৰ্ত্ত কৰিবৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিব ॥৪৮॥ আকৌ, প্ৰকৃতিসমূহৰ ভিতৰত যিবোৰ মানুহক লৈ গঠিত তাৰ মাজৰপৰা তীক্ৰ (উগ্ৰ স্বভাৱৰ বা ফলস্বৰূপ মানুহক) আৰু লুণ্ঠীয়া লোকক বাদ দি যিটোত মানুহৰ সংখ্যাধিক্য আছে বা অনুৰূপ লোক আছে তাক আৰু দ্ৰব্য-প্ৰকৃতিসমূহৰ মূল্যৱানটোক আৰু মহা উপকাৰীটোক (তেওঁ উদ্ধাৰ কৰিব) ॥৪৯॥ সন্ধি কৰি বা আসন কৰি (মনে মনে বহি থাকি) বা শ্বৈৰ-নীতিৰ যোগে ক্ষুদ্ৰ প্ৰকৃতিক উদ্ধাৰ কৰিব; (ইয়াৰ) ওলোটা উপায়েৰে গুৰু প্ৰকৃতিক উদ্ধাৰ কৰিব ॥৫০॥ আৰু কতি, স্থিতাবস্থা আৰু সমৃদ্ধিৰ ভিতৰত পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটোতকৈ পাছৰ পাছৰটো পাবলৈ বাহা কৰিব ॥৫১॥ নাইবা, বিশেষ ফললৈ লক্ষ্য ৰাখি কতি আদিক বিপৰীত ক্ৰমেৰে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে ॥৫২॥

এনেকৈয়ে বিপদসমূহৰ স্থান নিৰ্দেশ কৰা হ'ল ॥৫৩॥

ইয়াৰ ম্বাৰা অভিধানৰ আদি, মধ্য আৰু অন্তত হোৱা লাভ, বিপদ আৰু সংশয়ৰ ব্যাখ্যা দিয়া হ'ল ॥৫৪॥

লাভ, বিপদ আৰু সংশয়ৰ ফল তাৎকালিক হেতুকে অভিধানৰ আদিতে লাভ বা সূৰিষা গ্ৰহণ কৰিব পাৰিলে ভাল, কাৰণ ই পাৰ্শ্বগ্ৰাহ আৰু তেওঁৰ যিটোক প্ৰতিঘাত কৰাত আৰু লোকচান, খৰচ আৰু অভিধানৰ ক্ষতিপূৰণ প্ৰত্যুদ্বাৰ কৰাত আৰু দেশৰ প্ৰতিভাকাত সহায়ক হয় ॥৫৫॥ তেনেকৈয়ে বিপদ বা সংশয় নিজৰ ৰাজ্যত থকাজনৰ কাৰণে সহায়ক হয় ॥৫৬॥

অভিধানৰ মাজত হোৱা লাভ, বিপদ আৰু সংশয়প্ৰাপ্তি ইয়াৰ ম্বাৰা ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৫৭॥ অভিধানৰ অন্তত দুৰ্বল বা উদ্বেগ কৰিব লগীয়া ক্ষুদ্ৰ দুৰ্বল বা উদ্বেগ কৰি লাভ গ্ৰহণ কৰাই ভাল, বিপদ বা সংশয়প্ৰাপ্তি নোহোৱাই ভাল, কাৰণ শত্ৰুৰপৰা বিপদৰ ভয় থাকে ॥৫৮॥ ৰাজসমূহৰ নেতৃত্ব গ্ৰহণ নকৰাজনৰ পক্ষে অভিধানৰ মাজত বা শেহত বিপদ নাইবা সংশয়ৰ সমুদ্ভাৱি হোৱা ভাল, কাৰণ ই নিৰ্বিশেষে সকলোকে স্পৰ্শ কৰে ॥৫৯॥

অৰ্ঘ, ধৰ্ম, কায়—এয়ে অৰ্ঘ-দ্বিবৰ্গ ॥৬০॥ ইয়াৰ পূৰ্বৰ পূৰ্ববটো পাহৰ পাহৰটো পোহাভকৈ ভাল ॥৬১॥

অনৰ্ঘ, অধৰ্ম, শোক—এয়ে অনৰ্ঘ-দ্বিবৰ্গ ॥৬২॥ ইয়াৰ পাহৰ পাহৰটোভকৈ পূৰ্বৰ পূৰ্ববটোৰ প্ৰতিকাৰ কৰা ভাল ॥৬৩॥

‘অৰ্ঘ নে অনৰ্ঘ?’ ‘ধৰ্ম নে অধৰ্ম?’, ‘কায় নে শোক?’—এয়ে সংশ্লিষ্ট-দ্বিবৰ্গ ॥৬৪॥ ইয়াৰ (প্ৰত্যেকৰ কেন্দ্ৰতে) পাহৰটোক দমন কৰি পূৰ্ববটো লাভ কৰা ভাল ॥৬৫॥

এইদৰে (বিপদৰ) কালৰ ব্যৱস্থাপন কৰা হ’ল ॥৬৬॥

এইদৰে বিপদ নামৰ বিবৰটোৰ (আলোচনা) শেষ হ’ল ॥

এইবিলাক আঁতৰ্জ কৰাৰ উপায়বোৰ (ভলভ দিয়া হ’ল) ॥৬৭॥

পদ, ভ্ৰাতৃ আৰু বন্ধুবৰণ (বিপদ হলে) সাম আৰু দানৰ যোগে, নগৰবাসীৰ, গাওঁবাসীৰ আৰু সৈন্যৰ নাৱকসকলৰপৰা (বিপদ হলে) দান আৰু ভেদৰ যোগে, সামন্ত আৰু আটাইকলৰপৰা (বিপদ হলে) ভেদ আৰু দণ্ডৰ যোগে ॥৬৮॥ এইটোৱেই অনুলোম নীতি, বিপৰীতে প্ৰতিলোম ॥৬৯॥

মিত্ৰ আৰু শত্ৰুৰ কেন্দ্ৰত মিশ্ৰিত উপায়ত সিম্বিলাভ হয় ॥৭০॥ (কাৰণ) উপায়বিলাক পৰস্পৰ সহায়ক ॥৭১॥

শত্ৰুৰে সন্দেহ কৰা অমাত্যসকলৰ কেন্দ্ৰত সাম প্ৰয়োগ কৰিলে, আনবোৰ উপায় প্ৰয়োগ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাথাকে; ৰাজস্ৰোহী অমাত্যৰ কেন্দ্ৰত দান, ৰাজসম্বৰ কেন্দ্ৰত ভেদ আৰু শাস্তিমন্তসকলৰ কেন্দ্ৰত দণ্ড প্ৰয়োগ কৰিলে আনবোৰ উপায় প্ৰয়োগ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাথাকে ॥৭২॥

বিপদৰ পূৰ্বে আৰু লক্ষ্য অনুসৰি (উপায়বিলাকৰ প্ৰয়োগত) নিৰোগ, বিকল্প আৰু সমুচ্চয় হয় ॥৭৩॥ এইটো উপায়হে প্ৰযোজ্য, অন্য নহয়—এয়ে নিৰোগ ॥৭৪॥ এইটো উপায়েৰে বা অন্য উপায়েৰে—এয়ে বিকল্প ॥৭৫॥ এইটোৰে আৰু অনেকে—এয়ে সমুচ্চয় ॥৭৬॥

এই উপায়বোৰৰ ভিতৰত এবাৰত এটা এটাকৈ প্ৰয়োগ কৰিলে চাৰি বাৰ হয়, সেইদৰে তিনিটা তিনিটাকৈ প্ৰয়োগ কৰিলেও চাৰি বাৰ হয়, দুটা দুটাকৈ প্ৰয়োগ কৰিলে হয় বাৰ হয়; চাৰিওটা একে সময়তে প্ৰয়োগ কৰিলে এবাৰ হয় ॥৭৭॥ এনেকৈয়ে পোন্ধৰ (প্ৰকাৰে উপায় প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি) ॥৭৮॥ উপায়বোৰৰ ওলোটা প্ৰয়োগো পোন্ধৰ প্ৰকাৰ হয় ॥৭৯॥

ইয়াৰে এটা উপায়ৰ যোগে সিম্বি একানিম্বি, দুটাৰে দ্বিানিম্বি, তিনিটাৰে ত্ৰিানিম্বি, চাৰিটাৰে চতুৰানিম্বি (লাভ হয়) ॥৮০॥ বিহেতু ধৰ্মৰ মূলতে আছে অৰ্ঘ আৰু বিহেতু ই কাৰ্যৰ ফলপ্ৰদায়ক, অৰ্ঘৰ যোগে ধৰ্ম, অৰ্ঘ আৰু কাৰ্যৰ যি নিম্বি সি নৰ্ৱাৰ্ণনিম্বি ॥৮১॥

এয়ে সিম্বি (বিপদৰ হাত সাবিক্ৰম উপায়) ॥

অগ্নি, বায়ুপানী, বেয়াৰ, সংক্ৰান্তক যোগ, আতঙ্ক, দূৰ্ভিক্ষ, আনুৰী সৃষ্টি (এন্দুৰ, সাপ, জুত-প্ৰেত আদি)—এইবিলাক বৈৰী বিপদ ॥৮২॥ দেহতা আৰু স্বাভাৱক প্ৰতিপাত কৰিলে এইবিলাকৰ খণ্ডন হয় ॥৮৩॥

অতিবৃষ্টি, অনাবৃষ্টি, আসুৰীসৃষ্টি—এইবিলাক বিপদ যেতিয়া আহে
ইহঁতৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় হৈছে অৰ্থবৈদ-বিবীড়িত কৰ্ম আৰু সিম্ব প্ৰদৰ্শন-
সকলৰ প্ৰচেষ্টা ॥৮৪॥

কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অভিধান কবিকলৈ ওলোৱা বজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সুবিধা,
অসুবিধা আৰু অনিশ্চয়তাজনিত বিপদ,” “বিভিন্ন উপায় প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা এইবোৰৰ সমাধান” নামৰ সপ্তম
(আবলম্বনপৰ্য্য ১২৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

কোটিলায় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অভিধান কবিকলৈ ওলোৱা বজাৰ কাৰ্য” নামৰ নৱম অধিকৰণ সমাপ্ত ॥

দশম অধিকৰণ

সংগ্ৰামিক (যুদ্ধ-সম্পৰ্কীয়)

প্ৰথম অধ্যায়

১৪৭তম প্ৰকৰণ : শিবিৰ-স্থাপন

বিপদৰ সময়ত আৰু সৈন্যই বিপ্ৰায় লব লগীয়া হলে স্থাপত্যবিদসকলৰ দ্বাৰা অনু-
মোদিত স্থানত নায়ক, ডাক্তৰ (মিস্ত্ৰ) আৰু দৈৱজ্ঞসকলে বৃত্তাকাৰ, আয়তাকাৰ নাইবা বৰ্গ-
ক্ষেত্ৰাকাৰ নাইবা সেই ভূমিখণ্ডৰ গঠন অনুসৰি যি কোনো আকৃতিৰ চাৰিখন ভোৰণ, ছটা
বাট আৰু নটা বিভাগ থকা খাল, দেৱাল, গড়, দুৱাৰ আৰু মিনাৰব্দন্ত শিবিৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥১॥

ৰাজভাগবপৰা উত্তৰফালে নৱমাংশত এশ ধনুঃ দীঘল আৰু তাৰ আধা বহল ৰাজ-ভৱন
আৰু পশ্চিম অৰ্ধত ৰাজ-অস্তাগড়ৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ ॥২॥ পহৰাদাৰী সৈন্যবিলাক প্ৰান্তভাগত
ৰাখিব ॥৩॥ সমুখত ৰাজচৰা, সোঁফালে কোশ-গৃহ আৰু শাসন-কাৰ্যালয় আৰু বাওফালে
বজাৰ ব্যৱহাৰ হ'বতী, অশ্ব আৰু বৰষ স্থান (নিৰ্মাণ কৰাৰ) ॥৪॥

ইয়াৰপৰা পৰম্পৰ এশ ধনুঃ আঁতৰত গাড়ী, কাইটীয়া ডাল, খুটা আৰু দেৱালব্দন্ত চাৰি
খণ্ড ঘেঁৰি থোৱা ঠাই (নিৰ্মাণ কৰাৰ) ॥৫॥

সমুখত প্ৰথম খণ্ডত মন্ত্ৰী আৰু পুৰোহিত (ধাৰিকৰ), সোঁফালে খাৰঘৰ আৰু বন্ধনশালা
আৰু বাঁওফালে বন্যাসম্পদ-গৃহ আৰু অস্তাগাৰ (নিৰ্মাণ কৰাৰ) ॥৬॥ দ্বিতীয় খণ্ডত মৌল
সৈন্য আৰু ভেৰণীয়া সৈন্য, অশ্বাৰোহী, বধী আৰু সেনাপতিৰ (আবাসগৃহ নিৰ্মাণ
কৰাৰ) ॥৭॥ তৃতীয় খণ্ডত হাতী, প্ৰেণীসৈন্য আৰু প্ৰশাস্তাৰ (নিবাস প্ৰস্তুত কৰাৰ) ॥৮॥
চতুৰ্থ খণ্ডত প্ৰমিকসংস্থাৰ, সেনানায়কৰ আৰু নিজ নিজ বিষয়াৰ দ্বাৰা প্ৰণাসিত মিত্ৰ, অমিত্ৰ
আৰু আটাইকৈ সৈন্যৰ (শিবিৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ) ॥৯॥ সদাগৰ আৰু গণিকাৰ বাসগৃহ ৰাস্তাৰ
কাষে কাষে কৰাৰ ॥১০॥

বাহিৰত ঢোল আৰু জুইবে সৈতে ব্যাধ আৰু চিকাৰীৰ আৰু গদুত বন্ধীপুৰুষসকলৰ
(শিবিৰ কৰাৰ) ॥১১॥

শত্ৰুৰ আগবঢ়া বাটত (গদুত) কুঁৱা, গাত আৰু কাইটীয়া তাঁৰ স্থাপন কৰাৰ ॥১২॥

অস্তাদশ-বৰ্গৰ সৈন্যৰ আৰক্ষীৰ সালসলনি কৰিব ॥১৩॥ গোপন বাৰ্তা বহনৰ ওপৰত
চকু ৰাখিবৰ কাৰণে দিনতো প্ৰহৰী ৰাখিব ॥১৪॥

বিবাদ, মদ্যপান, উৎসৱ আৰু জুৱাখেল বৰণ কৰিব আৰু মদ্য (সাঁচ বা মোহৰ)
সুৰক্ষিত কৰিব ॥১৫॥

জিখিত আদেশ নোহোৱাকৈ সৈন্যদল এৰি অহা ঘোম্বাক শূন্যপালে (ৰাজ-প্ৰতিনিধিয়ে)
আটক কৰিব ॥১৬॥

প্ৰশস্তাই বাটেৰে আগবাঢ়ি গৈ মিস্ত্ৰ আৰু প্ৰমিকৰ যোগে বন্ধনৰ

আৰু পানীৰ ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণৰূপে কৰাৰ ॥১৭॥

কোঁটীলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰ "সংগ্ৰামিক" নামৰ দশম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "শিবিৰ-স্থাপন" নামৰ প্ৰথম
(আবস্থানবপৰা ১২১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

১৪৮তম প্রকরণ : শিবিবৰপৰা বাহা

১৪৯তম প্রকরণ : বিপদ আব্দ আক্ৰমণৰ সময়ত সৈন্যবক্ষণ

বাঁহ, খৰি আব্দ পানীৰ বোগান অনুসৰি গাওঁ আব্দ অবশ্য অকলত বাটত বোৱাৰ আব্দ স্থান, আসন আব্দ গমনৰ কাল হিছাপ কৰি অভিমানে আবদ্ধ কৰিব ॥১॥ তাৰ আক্ৰমণকতা পূৰণ কৰিব পৰাজোখৰ দৃগুণ আহাৰ আব্দ উপকৰণ পৰিবেহন কৰাব ॥২॥ (ভেনেটক বোগাব কৰিবলৈ) সক্ষম নহলে সৈন্যক ভাব দিব, নহলে সময়ে সময়ে আহৰণ কৰিব ॥৩॥

সম্মুখত সেনা-নাৱক, মাজত তিবোতা মানুহ আব্দ বজা, দুই কাষে বাহুৰে প্ৰতিবন্ধক জম্ভাৰ পৰাটক অম্বাৰোহী সৈন্য, সৈন্যৰ শেষত হাতী নাইবা আক্ৰমণকাৰী সৈন্য আব্দ পাছত সেনাপতি বাব আব্দ সাময়িক অৱস্থান কৰিব ॥৪॥

প্ৰৱৰ্তনৰ উপায় কেউফালে হাবিবৰপৰা গ্ৰহণ কৰাই প্ৰলাব ॥৫॥ নিজ দেশৰপৰা (দুবা-সম্ভাৰ) বোগানেই ৰীৰব ॥৬॥ মিত্ৰ-বলেই (মিত্ৰ সৈন্যৰ ম্বাৰা কণ বল পূৰণ) জালাব ॥৭॥ তিবোতা মানুহ বখা ঠাইক অল্লাব বোলে ॥৮॥

সম্মুখ আক্ৰমণত মকৰ-বুহ, পৃষ্ঠ-আক্ৰমণত বখ-বুহ, পাৰ্শ্ব-আক্ৰমণত বন্ধ-বুহ, চাৰিওফালৰ আক্ৰমণত সৰ্বতোভদ্র-বুহ আব্দ ৰত কেৱল এটাৰ পাছত এটাকৈ শাৰী পাতিহে বাব পাৰি তাত সুচী-বুহ (বেজী) কৰি (১।১০।৬ চাওক) বাহা কৰিব ॥৯॥ দুটা বৈকল্পিক বাস্তা হলে নিজৰ সুবিধাৰ ঠাই অনুসৰি গমন কৰিব ॥১০॥ কাৰণ, নিজৰ উপযুক্ত বৃদ্ধ-ক্ষেত্ৰত থকাসকলে তেনে ভূমিত নথকাসকলক সফলভাৱে প্ৰতিবোধ কৰিব পাৰে ॥১১॥

এক বোজন গমন অধম, এক আব্দ আধা বোজন মধ্যম, ম্বিবোজন উত্তম নাইবা গমনৰ নিৰিখ (বজাৰ) যি ৰকমেই সম্ভৱ হয় (সেন্তে ভাল) ॥১২॥

যোতিয়া (শত্ৰু) আগ্ৰস দিয়া নাইবা (নিজৰ) সম্মুখলালী ভূমি ধ্বংস কৰা পৃষ্ঠ-শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে, (সিহ'তৰ) মিত্ৰ-বলৰ বিৰুদ্ধে, নাইবা মধ্যম বা উদাসীন বজাৰ বিৰুদ্ধে ব্যৱস্থা লব লগীয়া হয়, যোতিয়া সক্ষম পথ বুদ্ধকলি কৰিব লগীয়া হয়, যোতিয়া কোণ, সৈন্যবাহিনী, মিত্ৰ-সৈন্য, বিদেশী-সৈন্য আব্দ আটকিত সৈন্যৰ কাৰণে আব্দ শ্ৰমিক বা উপযুক্ত সময়ৰ কাৰণে প্ৰতীক্ষা কৰিব লগীয়া হয়. (আব্দ ৰদি এনেবোৰ ভাব থাকে)—(শত্ৰুৰ) দুৰ্গ-বন্ধাৰ কৰ্মৰ, পূৰ্জিৰ আব্দ প্ৰতিবন্ধাৰ সাৱধানতাৰ অৱনতি ঘটিব, শত্ৰুৰ ভীত সৈন্য নাইবা মিত্ৰ-সৈন্য নিৰুৎসাহ হৈ পৰিব, গুপ্ত প্ৰবেচকবোৰে অতি খৰখেদাকৈ কাৰ কৰিব পৰা নাই, নাইবা শত্ৰুৱে মোৰ উদ্দেশ্য পূৰণ কৰিব, তেতিয়া লাহে লাহে বাহা কৰিব আব্দ ইয়াৰ বিপৰীত হলে শীঘ্ৰে অভিমানে কৰিব ॥১৩॥

হাতী, খুটাৰ দলং, মখাউৰি, নাও, কাঠ আব্দ বাঁহৰ ভূৰ, অলাব্দ (ডাঙৰ ডাঙৰ লাও), চাম্বাৰ পাচি, ছাল, তৰী, গোটা কাঠ আব্দ বহী—এইবোৰৰ সহায়েৰে ভেঙে ভেঙে সৈন্যক পানীৰ ওপৰেদি পাৰ কৰাব ॥১৪॥ পাৰ হোৱা ঠাই (শত্ৰুৰ ম্বাৰা) গৃহীত হলে নিশাৰ ভিতৰতে আন ঠাইৰে হাতী আব্দ ঘোঁৰাৰে সৈন্য পাৰ কৰাই জোপ লৈ থাকিব ॥১৫॥

পানী নাইকিয়া ঠাই হ'লে গাড়ী আব্দ জন্তুৰ যোগে বাটৰ দৈৰ্ঘ্য আব্দ সিহ'তৰ দিতি অনুসৰি পানী কঢ়িওৱাব ॥১৬॥

দীৰ্ঘবাহাত ডাঙৰ হাবিৰ মাজত পানী নোপোৱা অৱস্থাত, বাঁহ, খৰি আব্দ খোৱা-পানী

নাইকিয়া অৱস্থাত, দূৰ্গম পথ অভিলক্ষ্য কৰিব লগীয়া হলে, আক্ৰমণৰ প্ৰাৰম্ভ বিচ্ছিন্ন হলে, ভোক্তা-পিয়াহত ক্লান্ত আৰু পথভ্ৰান্ত হলে, গভীৰ বোকা-পানী থকা নৈ পাৰ হওঁতে, অধিত্যকা আৰু পৰ্বত আৰোহণ-অৰোহণ কৰোঁতে, একবান পথত (সৈন্যদল এশাৰীকৈ যাব পৰা বাটত) হেঁচা-চেপাত পৰিলে, পৰ্বতীয়া খলা-ঝৰা ঠাইত, ঠেক ঠাইত, নিৰ্বেশত (অৱস্থানত) বা প্ৰস্থানত যুদ্ধৰ সামগ্ৰী নাইকিয়া হলে, ভোজন কৰি থকা অৱস্থাত, দীঘলীয়া ভ্ৰমণ কৰি ক্লান্ত হৈ থকা অৱস্থাত, সূপ্ত অৱস্থাত, ব্যাধি, সংক্ৰামক বেমাৰ আৰু দুৰ্ভিক্ষৰ প্ৰাৰম্ভিত অৱস্থাত, পদাতিসৈন্য, ঘোঁৰা আৰু হাতীৰ বেমাৰত, অনভ্যস্ত ভূমিত (দেশত) নাইবা সৈন্যৰ বিপদত নিজৰ সৈন্যক বন্ধা কৰিব, আৰু (এনেকুৱা অৱস্থাত) শত্ৰুসৈন্যক আঘাত কৰিব॥১৭॥

একবান পথত প্ৰস্থান কৰা সেনা, ঘাঁহ, আহাৰ, প্ৰস্তুত শৰা, বন্ধা চোঁকা, নিচান আৰু অস্ত্ৰৰ সংখ্যা গণনা কৰি শত্ৰুৰ সৈন্য-বলৰ জ্ঞান হয় (বা পাব পাৰি)॥১৮॥ সেই সকলোবিলাক নিজৰ বেলিকা গোপন কৰি ৰাখিব॥১৯॥

অপসৰণ কৰিব পৰা নাইবা সংৰক্ষিত সৈন্য-বাহিনী ৰখাৰ উপায় থকা পৰ্বত-দূৰ্গ বা বন-দূৰ্গ পৃষ্ঠত ৰাখি তেওঁ যুদ্ধ কৰিব আৰু নিজৰ উপযুক্ত স্থানত নিৰ্বেশ কৰিব॥২০॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “সাংগ্ৰামিক” নামৰ দশম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “শিবিবৰপৰা যাত্ৰা”, আৰু “বিপদ আৰু আক্ৰমণৰ সময়ত সৈন্যবৰ্ণন” নামৰ দ্বিতীয় (আবল্ভগৰপৰা ১৩০তম) অধ্যায় সমাপ্ত॥

তৃতীয় অধ্যায়

১৫০তম প্ৰকৰণ : বিভিন্ন কূটনৈতিক যুদ্ধ

১৫১তম প্ৰকৰণ : নিজৰ সৈন্যক উৎসাহ প্ৰদান

১৫২তম প্ৰকৰণ : নিজ সৈন্যেৰে শত্ৰুসৈন্যৰ প্ৰতিৰোধ

সৈন্যশাস্ত্ৰিত বিশিষ্ট হলে, গদ্যত প্ৰবোচনা সম্পূৰ্ণ কৰি আৰু সময়ৰ অসুবিধাৰ প্ৰতি-বিধান কৰি নিজৰ সূচল ঠাইত প্ৰকাশ্য যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হব॥১॥ (আৰু) ইয়াৰ ওলোটা হলে কূটযুদ্ধ কৰিব॥২॥

শত্ৰুৰ সৈন্য বিপন্ন হলে নাইবা আক্ৰমণৰ উপযুক্ত সময় হলে বা নিজে যেতিয়া সুবিধাজনক ঠাইত থাকে আৰু শত্ৰু অসুবিধাজনক ঠাইত থাকে, নাইবা শত্ৰু সুবিধাজনক ঠাইত থাকিলেও যদি তেওঁ (নিজে) প্ৰকৃতিবিলাকৰ সমৰ্থন পায়, তেতিয়া শত্ৰুক প্ৰহাৰ কৰিব॥৩॥

ৰাজদ্রোহী, বিদেশী আৰু আটনিক সৈন্যৰ হাতত নিজৰ পৰাজয়ৰ ভাও জুৰি, (খোঁদি অহা) শত্ৰু যেতিয়া অসুবিধাজনক ঠাইত উপস্থিত হব তেতিয়া তেওঁ আক্ৰমণ কৰিব॥৪॥

(শত্ৰু) সৈন্য সংহত হলে হাতীৰে ভিন্ন কৰিব॥৫॥

আগতে পৰাজয়ৰ ভাও দিয়া হেতুকে পাছে পাছে খোঁদি অহা আৰু ভেৰেকৈ আহোঁতে ভাগি পৰা শত্ৰুক নিজে ভাগি নপৰা অৱস্থাত থাকি জুৰি আঘাত কৰিব॥৬॥

নাইবা, সম্বন্ধত আক্ৰমণ কৰোঁতে লব ঘৰা বা পৰাভ্ৰম্ হোৱা শত্ৰুক পাহৰালবপৰা হাতী আৰু ঘোঁৰাৰ প্ৰাৰম্ভ আক্ৰমণ কৰাব॥৭॥ পৃষ্ঠত আক্ৰমণ কৰোঁতে লব ঘৰা বা পৰাভ্ৰম্

হোৱা শত্ৰুক সম্মুখত বলী সৈন্যেৰে আঘাত কৰিব॥৮॥ ইয়াৰ ম্বাৰা পাম্বৰত কৰা আঘাত সম্পৰ্কেও ব্যাখ্যা কৰা হ'ল॥৯॥ নাইবা, য'তে (শত্ৰুৰ) ৰাজদ্রোহী বা দূৰ্বল সৈন্য থাকিব তাতে আঘাত কৰিব॥১০॥

সম্মুখৰ ফালে অসমান ভূমি হ'লে পৃষ্ঠদেশত আক্ৰমণ কৰিব॥১১॥ পাছফালে থলা-বমা হলে সম্মুখত আক্ৰমণ কৰিব॥১২॥ এক পাম্বৰত থলা-বমা ভূমি হলে অন্য পাম্বৰপৰা আঘাত কৰিব॥১৩॥

ৰাজদ্রোহী সৈন্য, বিদেশী সৈন্য আৰু আটাইকৈ সৈন্যৰ লগত শত্ৰুক প্ৰথমতে ধ'জাই অৱসন্ন কৰি নিজে তেজী হৈ থাকি আক্ৰমণ কৰিব॥১৪॥

অথবা, ৰাজদ্রোহী সৈন্যৰ ম্বাৰা নিজে পৰাজিত হোৱাৰ বিশ্বাস ওপোজাই 'জয় কৰিলো-হ'ক' বুলি ভবা শত্ৰুক নিজে হ'চিয়াৰ হৈ খাপ লৈ থাকি আঘাত কৰিব॥১৫॥

বেপাৰীৰ দল, গৰুৰ জাক, শিবিৰ আৰু যান-বাহন লুট কৰি অন্যমনস্ক হৈ থাকোঁতে নিজে সতৰ্ক হৈ (শত্ৰুক) আক্ৰমণ কৰিব॥১৬॥

নাইবা, বলী সৈন্যক দূৰ্বল সৈন্যেৰে আঁৰ কৰি শত্ৰুৰ বীৰসকলৰ মাজত গোমাই আঘাত কৰিব॥১৭॥

অথবা, গৰু-ম'হ কাঢ়ি লোৱাৰ বা (বনৰীয়া) জন্তুৰ চিকাৰৰ প্ৰতি শত্ৰুৰ ষোম্বাৰ প্ৰলুপ্ত কৰি গোপন ঠাইত লুকাই থাকি আঘাত কৰিব॥১৮॥

নাইবা, ৰাতি অতৰ্কিত আক্ৰমণ কৰি (শত্ৰু-সৈন্যক) উজাগৰে ৰাখি নিদ্ৰাক্লান্ত বা নিদ্ৰা-মগ্ন হৈ থাকোঁতে দিনত সিহঁতক হত্যা কৰিব॥১৯॥

নাইবা, ভৰিত চামৰাৰ মোনা পিন্ধোৱা হাতীৰে ৰাতি শত্ৰুই থাকোঁতে আক্ৰমণ কৰিব॥২০॥

গোটেই দিনটো যুদ্ধৰ কাৰণে সন্তপ্ত হৈ থকাৰ কাৰণে ভাগৰি পৰিলে আবেলি আঘাত কৰিব॥২১॥

অথবা, ঘূৰণীয়া শিলগুটি ভৰোৱা শত্ৰুকান ছালৰ মোনা কাঢ়িয়াই নিয়া আৰু (সেই কাৰণে) ভয় পোৱা গৰু, ম'হ আৰু উটৰ (জাকৰ) বোণে (শত্ৰুৰ) হাতী আৰু ঘোঁৰা অকামিলা হোৱাত পৰাজিত হৈ ছত্ৰভংগ দিয়া শত্ৰুক নিজে অধিষ্ঠিত থাকি আঘাত কৰিব॥২২॥

নাইবা, বেলৰ ফালে যুদ্ধ কৰা বা বতাহৰ ফালে যুদ্ধ কৰা সকলো প্ৰকাৰ সৈন্যক আঘাত কৰিব॥২৩॥

মৰুভূমি, হাবি, দূৰ্গম বাট, বোকাৰুজ ঠাই, পাহাৰ, দ ঠাই, অসমান ঠাই, নাও, গৰুৰ পাল, গাড়ীৰ জঁয়, কুঁৱলী আৰু ৰাতি—এইবিলাকেই (জিপিলাই পৰি আক্ৰমণ কৰিবৰ কাৰণে) গোপনীয় ঠাই॥২৪॥

আগতে উল্লেখ কৰা আক্ৰমণৰ সময়বিলাকেই (১০.২.১৭) কটুযুদ্ধৰো সময়॥২৫॥

নিৰ্দিষ্ট কালত আৰু সময়ত কৰা যুদ্ধলৈ যুদ্ধই ধৰ্ম-যুদ্ধ॥২৬॥

সৈন্যাধিনায়ক সমবেত কৰি ক'ব—'আপোনালোকৰ দৰেই ময়ো বেত্তনভোগী,' আপোনালোকৰ লগত এই ৰাজ্য ভোগ কৰিব লাগিব, মোৰ উপদেশ অনুসৰি শত্ৰুক আঘাত কৰিব'॥২৭॥

দক্ষিণা প্ৰদান কৰি সমাপ্ত কৰা যুদ্ধৰ অন্তিম স্নানৰ প্ৰসঙ্গত বেদতো কোৱা হৈছে—
"বীৰসকলৰ বি গতি সেৱে তোমাবোৰ"॥২৮॥ এই প্ৰসঙ্গত দূটা শ্লোক কথিত আছে॥২৯॥

‘বহু বজ্জ, তপস্যা আব্দ সংপাঠত দান আদিৰ যোগে স্বৰ্গকামী ব্ৰাহ্মণ-
সকল বি লোকলৈ যায়, স্দৃব্ধত প্ৰাণ পৰিত্যাগ কৰা বীৰসকলে পলকতে
সেই লোক অতিক্ৰম কৰে (অৰ্থাৎ ভাতোকৈ উৰ্ব্বলোকলৈ গতি কৰে) ॥৩০॥
‘স্বামীৰ অন্নৰ বিনিময়ত যিহে ব্ধ নকৰে, নতুন, জলপূৰ্ণ,
স্দৃসংস্কৃত, কৃশৰ উত্তৰীয়ৰে আবৃত পাঠ বেন ডেওঁৰ ভাগত নপৰে আব্দ
ডেওঁৰ বেন নবকলৈ গতি হয়’ ॥৩১॥

মন্ত্ৰী আব্দ পদবোহিতৰ যোগে (সৈন্যৰ) বেহুৰ উৎকৰ্ষৰ কথা কোৱাই বোম্বাসকলক
উৎসাহ প্ৰদান কৰাব ॥৩২॥

দৈবজ্ঞ আদি স্বপক্ষীয়সকলে এওঁৰ (বজাৰ) সৰ্বজ্ঞ আব্দ দেৱতাৰ লগত। যোগাযোগৰ
কথা ঘোষণা কৰি নিজ পক্ষক উৎসাহ দিব আব্দ শত্ৰু-পক্ষক উদ্বেগ কৰাব ॥৩৩॥

বেতিয়া ‘কাইলৈ ব্ধ হ’ব’ তেতিয়া (ব্ধৰ আগদিনা) উপবাসে থাকি পুণ্ড্ৰ আব্দ
বাহনৰ ওচৰত শূৰ ॥৩৪॥ অৰ্থৰ-মন্ত্ৰেৰে অগ্নিতে আহুতি দিব ॥৩৫॥ বিজয়-লাভ আব্দ
স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে ব্ৰাহ্মণৰ হতুৱাই) আশিস প্ৰাৰ্থনা কৰাব ॥৩৬॥ আব্দ নিজক ব্ৰাহ্মণ-
সকলৰ তত্ত্বাবধানত ৰাখিব ॥৩৭॥

তেওঁ শৌৰ্যবৃত্ত লিপনিপুণ, আভিজাত্যপূৰ্ণ আব্দ অনুৰক্ত আব্দ অৰ্থ আব্দ সম্ভান
প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত যিসকল প্ৰতাৰিত হোৱা নাই তেনে সৈন্যক সৈন্যবাহিনীৰ ক্ষেত্ৰত ৰাখিব ॥৩৮॥

পিতৃ, পুত্ৰ আব্দ ভ্ৰাতৃ সম্পৰ্ক থকা বোম্বাৰে গঠিত, পতাকাহীন খালী সৈন্যবাহিনীয়ে
বজাৰ আশ্ৰয় ॥৩৯॥ অশ্বাবোহী সৈন্যৰ স্ৰাৱা বোম্বিত বধ নাইবা হাতী বজাৰ বাহন স্বৰূপে
ব্যৱহৃত হব ॥৪০॥ বি বাহন তেওঁৰ সৈন্যত অধিক পৰিমাণে আছে বা বিটোত উঠাত তেওঁ
অভ্যন্ত, তাতে তেওঁ আবেহণ কৰিব ॥৪১॥ বজাৰ হস্তবেশত এজনক সৈন্যৰচনাৰ অধিকাৰত
(নায়ক হিছাপে) ৰাখিব ॥৪২॥

চাৰণ আব্দ স্তুতিপাঠকসকলে বীৰসকলৰ স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ, ভীৰুবিলাকৰ স্বৰ্গ-অপ্ৰাপ্তিৰ
বৰ্ণনা কৰিব আব্দ বোম্বাৰবিলাকৰ জাতি, সম্ভ, কুল, কৰ্ম আব্দ স্বভাৱৰ গুণগান কৰিব ॥৪৩॥
পদবোহিতৰ মানুহে যাদু-মন্ত্ৰ আব্দ অভিচাৰৰ বিষয়ে কৰ; যান্ত্ৰিক, মিস্ত্ৰি আব্দ দৈবজ্ঞসকলে
নিজৰ কাৰ্যৰ সাফল্য আব্দ শত্ৰুৰ কাৰ্যৰ বৈফল্যৰ কথা ঘোষণা কৰিব ॥৪৪॥

টকা-কাড়ি আব্দ সম্ভানেৰে তুষ্ট কৰি সেনাপতিয়ে সৈন্যবৰ্গক কৰ—‘শত্ৰু-বজাক বধ কৰিব
পাৰিলে এক লাখ, সেনাপতি বা কুমাৰক বধ কৰিব পাৰিলে পঞ্চাশ হেজাৰ, মূখ্য বোম্বাক বধ
কৰিব পাৰিলে দহ হেজাৰ, হস্তিসৈন্য বা বথাবোহী সৈন্যক (এজনক) বধ কৰিব পাৰিলে পাঁচ
হেজাৰ, অশ্বাবোহীৰ (এজনক) বধ কৰিব পাৰিলে এহেজাৰ, পদাতি সৈন্যৰ মূখিয়াল এজনক
বধ কৰিব পাৰিলে এশ, (পদাতি সৈন্যৰ) একোজনক বধ কৰিলে কুৰি (পণ) পুৰস্কাৰ পাব;
তদুপৰি দৰ্ঘহা দৃগুণ হব, লগে লগে (ব্ধত) সংগৃহীতৰ্থিনি নিজৰ হব’ ॥৪৫॥
এওঁবিলাকৰ (সৈন্যৰ) দৰ্ঘবৰ্ণাৰিণীত (দহোটাৰ বৰ্ণৰ অধিপতি) সকলে (১০।৬।৪৫
চাওক) এই কথা জানিব (লাগিব) ॥৪৬॥

অস্ত্ৰ-চিকিৎসাৰ কাৰণে অস্ত্ৰ, বস্ত্ৰ, ঔষধ, তেল আব্দ পটী লগত ৰাখি চিকিৎসকসকল
আব্দ আহাৰ-পানীত চকু দিয়া আব্দ পদুৰক উৎসাহিত কৰিব পৰা তিব্বোতাসকল (সৈন্য-
বাহিনীৰ) পাছত থাকিব ॥৪৭॥

দক্ষিণকালে ব্ধ নকৰি, সূৰ্যক পাছফালে ৰাখি, অনুকূল বায়ুৰ দিশে নিজৰ কাৰণে

উপবৃত্ত বর্ণক্ষেত্ৰত সৈন্যৰ ব্যৱ প্ৰস্তুত কৰি ৰাখিব ॥৪৮॥ শত্ৰুৱে উপবৃত্ত বর্ণক্ষেত্ৰত ব্যৱ প্ৰস্তুত কৰিব ধৰিলে ঘোঁৰা মৌল দিব ॥৪৯॥

ৰ'ত ব্যৱহী খোপনি পূতি ব'ব কাৰণে নাইবা দ্ৰুত গতিৰে চলাচল কৰাৰ কাৰণে উপবৃত্ত ঠাই নাই, তাত খোপনি পূতি থাকিলেও নাইবা দ্ৰুত গতিৰে গমন কৰিলেও তেওঁক পৰাজয় কৰিব ॥৫০॥ ইয়াৰ ওলোটা হলে দ্ৰুত বকমতে—স্থিৰ হৈ থাকিলেও বা দ্ৰুতগতিশীল হলেও জয়ী হব ॥৫১॥

যদি বৃক্ষভূমি সমান, খলা-বমা নাইবা মিশ্ৰিত হয়, তেতিয়া সম্বৃত, পাৰ্শ্বত আৰু পৃষ্ঠত (ইয়াৰ স্বৰূপ) বৃজ লব ॥৫২॥ সমভূমিত দ-উৰাহ আৰু ম-উলৰাহ, বিষম ভূমিত ভোগৰাহ আৰু অসংহতৰাহ (১০।৬ চাওক), মিশ্ৰিত ভূমিত মিশ্ৰিতৰাহ (নিৰ্মাণ কৰিব) ॥৫৩॥

বিশিষ্ট বলৰ শত্ৰুক প্ৰতিহত কৰাৰ পিছত সন্ধি কৰিবলৈ বিচাৰিব ॥৫৪॥ সমান বলবজনে যদি অনুৰোধ কৰে তেতিয়া সন্ধি কৰিব ॥৫৫॥ হীনশক্তিজনক বাবে বাবে আঘাত কৰিব, কিন্তু যিজন নিজৰ দেশত উপস্থিত হৈছে বা যিজনে নিজৰ প্ৰাণ বিসৰ্জন দিব বৃজিছে তেওঁক কেতিয়াও (আঘাত) নকৰিব ॥৫৬॥

জীৱনৰ মমতা ত্যাগ কৰি বৃক্ষ-ক্ষেত্ৰলৈ পুনৰ ঘূৰি অহাজনৰ বেগ ধাৰণ কৰিব নোৱৰা হয়; সেই কাৰণে প্ৰতিহত শত্ৰুক পাঁড়া নকৰিব ॥৫৭॥

কোটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “সংগ্ৰাহিক” নামৰ দশম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বিজয় কূটনৈতিক বৃক্ষ”. “নিজ সৈন্যক উৎসাহ-প্ৰদান”, “নিজ সৈন্যৰে শত্ৰুসৈন্যৰ প্ৰতিৰোধ” নামৰ তৃতীয় (আবশ্যকীয়পৰা ১০১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৫৩তম প্ৰকৰণ : বৃক্ষৰ (উপবৃত্ত) স্থান

১৫৪তম প্ৰকৰণ : পদাতি, অৰ্ধাবোহী, বধ আৰু হাতীৰ কৰ্ম

বৃক্ষ কৰিবলৈ আৰু ছাউনী পাতিবলৈ পদাতি, অৰ্ধাবোহী, বধী আৰু হস্তি-সৈন্যৰ কাৰণে উপবৃত্ত স্থান লাগে ॥১॥

মৰুভূমি, হাবি, পানী বা স্থলত বৃক্ষা সৈনিকসকলৰ বাবে, যিসকলে খাল আৰু মৰুভূমি ঠাইত দিনত আৰু ৰাতি বৃক্ষ কৰে সেইসকলৰ বাবে নদী, পৰ্বত, জলাহ আৰু হৃদবপৰা অহা হাতীৰ বাবে আৰু ঘোঁৰাৰ বাবে বৃক্ষৰ উপবৃত্ত ভূমি আৰু সময় বাহুৱানী ॥২॥

সমান, স্থিৰ, স্পষ্টকৈ দেখা পোৱা, জোকাৰণি সৃষ্টি নকৰা, চকা বা ধূৱা পোত নোহোৱা, ধূৱা লাগি নধৰা, গছ-গছনি, লতা, গা-গছ, হোলা, গাঁত, উই-হাফলু, বালি আৰু বোকাৰ ম্বাৰা (চৌৰ দৰে) ওখ-চাপৰ নোহোৱা আৰু (ফাট) নথকা ভূমিয়ে বধৰ উপবৃত্ত ভূমি; এনেকুৱা ভূমি স্বাভাৱিক আৰু জটিল উভয় অৱস্থাতে বৃক্ষ কৰা আৰু ছাউনী পতাৰ কাৰণে আৰু হাতী, ঘোঁৰা আৰু ব্ৰাহ্মণৰ উপযোগী ॥৩॥

সব্দ, সব্দ শিল আৰু গছ থকা, জাপ ঘ্ৰাণি পাৰ হব পৰা, সব্দ গাঁত থকা আৰু সব্দ সব্দ ফাট থকা ভূমি ঘোঁৰাৰ কাৰণে উপযোগী ॥৪॥

ডাঙৰ ডাঙৰ বৃক্ষশস্ত্ৰ (গা-গছ), লিল, গছ, লতা, উই-হাকল, আব্দ জোপোহা গছ থকা
ঠায়ে পদাতি-ভূমি ॥৫॥

পাৰ হব পৰা পৰ্বত, পানী আব্দ খলা-বমা ঠাই থকা, উভালিৰ পৰা গছ থকা, কাটিব
পৰা লতা থকা, মাজে মাজে বোকা থকা আব্দ ফাট নাইকিয়া স্থানেই হস্তিভূমি ॥ ৬ ॥

কটকবিহীন, বব খলা-বমা নোহোৱা, পিছ হুঁহকি বাবৰ ঠাই থকা ভূমিয়েই পদাতিৰ
কাৰণে উৎকৃষ্ট ভূমি ॥৭॥

পিছ হুঁহকি বাবৰ স্দুৰিধাৰ কাৰণে দৃগুণ ঠাই থকা, বোকা-পানী আব্দ পিটনি নথকা
আব্দ সব্দ সব্দ পাথৰ নাইকিয়া ভূমিয়েই ঘোঁৰাৰ কাৰণে উৎকৃষ্ট ভূমি ॥৮॥

ধূলি, বোকা-পানী, নল-খাগৰি আব্দ বৰডা থকা, গোন্ধুৰ বৃক্ষ নথকা আব্দ ডাঙৰ ডাঙৰ
গছৰ ডালে ব্যাঘাত সৃষ্টি নকৰা স্থলেই উৎকৃষ্ট হস্তিভূমি ॥৯॥

জলাশয় থকা, আগ্নেয়ৰ স্দুৰিধা থকা, জোকাৰ্ণি সৃষ্টি নকৰা, হোলা নাইকিয়া আব্দ
ঘৰাবলৈ সচল থকা ভূমিয়েই বথৰ কাৰণে উৎকৃষ্ট ভূমি ॥১০॥

সকলোৰে (উপবৃদ্ধ) ভূমি উত্ত হ'ল ॥১১॥

ইয়াৰ ম্বাৰা সকলো প্ৰকাৰৰ সৈন্যৰ যুদ্ধৰ আব্দ সেনা-নিৰ্দেশৰ কথাও কোৱা হ'ল ॥১২॥
ভূমিৰ, জিৰণি লোৱা ঠাইৰ আব্দ বনৰ অনুসন্ধান, খলা-বমা নোহোৱা, পানী নথকা, জান-জুৰি
নাইকিয়া, (বিবৃদ্ধ) বতাহ নথকা আব্দ বেলিমুখীয়া নোহোৱা ঠাই অধিকাৰ কৰা, যোগান
আব্দ ভাণ্ডাৰ ধনুস নাইবা বন্ধা কৰা, সৈন্যৰ শোধন আব্দ স্থিৰীকৰণ, আক্ৰমণ বৃদ্ধি কৰা,
বাহুৰ ম্বাৰা কৰাৰ দৰে (শত্ৰু-সৈন্যক) বিতাৰণ কৰা, প্ৰথমতে আক্ৰমণ কৰা, অভ্যন্তৰত প্ৰৱেশ
কৰা, ভেদ কৰা, আশ্বাস দিয়া, বন্দী কৰা, মূৰ্চালি কৰা, অনুধাৱনৰ মাৰ্গৰ পৰিবৰ্তন কৰা,
কোশ আব্দ কুমাৰ হৰণ কৰা, পাৰ্শ্ব আব্দ দুই শীৰ্ষত (সৈন্য-মুখত আব্দ পৃষ্ঠত) আঘাত কৰা,
দৰ্বেলজনৰ অনুসৰণ, লগে লগে যোৱা আব্দ (ছিন্নভিন্ন হ'লে সৈন্যক) একগিত কৰা—এই-
বিলাকেই অম্বাৰোহীৰ কৰ্ম ॥১৩॥

সেনাৰ আগত যোৱা, নতুন পথ, জিৰণিৰ ঠাই আব্দ পাৰ-ঘাট প্ৰস্তুত কৰা, বাহুৰ ম্বাৰা
কৰাৰ দৰে (শত্ৰু-সৈন্যক) বিতাৰণ কৰা, উৎসাৰণ, পানীত নমা আব্দ পাৰ হোৱা, স্থিৰ হৈ
থকা, আগ বাঢ়ি যোৱা আব্দ নামি যোৱা, দৃগম আব্দ জনাকীৰ্ণ স্থানত প্ৰৱেশ কৰা, অগ্নি
সংযোগ আব্দ নিৰ্বাপণ কৰা, অকলে বিজয় লাভ কৰা, ছেদেলি-ভেদেলি হোৱা সৈন্যক একগিত
কৰা, (শত্ৰুৰ) সংহত সৈন্যক ছেদেলি-ভেদেলি কৰা, বিপদত উদ্ধাৰ কৰা, আঘাত কৰা, ভয়
উৎপাদন কৰা, ভয় দেখুওৱা, উদাৰতা দেখুওৱা, বন্দী কৰা, মূৰ্চালি কৰা, দেৱাল, ম্বাৰ আব্দ
অট্টালিকা ভঙা, ধনৰ টোপোলা অনা-নিয়া কৰা—এইবিলাকেই হস্তি-সৈন্যৰ কৰ্ম ॥১৪॥

স্বপকীয় সৈন্যৰ বন্ধন, বৃদ্ধত চতুৰংগ সৈন্যক ভেটা দিয়া, বন্দী কৰা আব্দ মূৰ্চালি কৰা,
ছিন্নভিন্ন হ'লে সৈন্যক লগ লগোৱা, (শত্ৰুৰ) সংহত সৈন্যক ছিন্নভিন্ন কৰা, দাস সপ্তাৰ কৰা,
উদাৰতা দেখুওৱা আব্দ ভয়ানক কোলাহল সৃষ্টি কৰা—এইবিলাকেই বখীৰ কৰ্ম ॥১৫॥

সকলো ঠাইতে আব্দ সময়তে অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বহন কৰা আব্দ সামৰিক ছিন্ধা-কলাপ—এয়ে
পদাতি-কৰ্ম ॥১৬॥

গিৰিৰ, মাৰ্গ, পানী-যোগান-কেন্দ্ৰ, কুঁৱা আব্দ ঘাট পৰিষ্কাৰ কৰা, বন্দ, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, কৰ্ণচ,
উপকৰণ আব্দ আহাৰ কাঢ়িয়াই লৈ কুঁৱা আব্দ বৃদ্ধক্ৰমণৰা অস্ত্ৰ, কৰ্ণচ আব্দ আহতসকলৰ
অপসাৰণ—এয়ে ভ্ৰমিকৰ কৰ্ম ॥১৭॥

বজাৰ বঁধি ঘোঁৰা অলপসংখ্যক হয়, ভেঁড়িলা বখত বলদ আব্দ ঘোঁৰাৰ
ব্যৱহাৰ কৰিব; আব্দ অলপসংখ্যক হাতী থাকিলে (সৈন্যৰ) মাজ ভাগত
গাধ আব্দ উটহঁত গাড়ী বাখিব ॥১৮॥

কোঁটিলাৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “সাম্ৰাটিক” নামৰ দশম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “বৃদ্ধৰ (উপবৃদ্ধ) স্থান” আব্দ
“পদাতি, অশ্বাৰোহী, বখ আব্দ হাতীৰ কৰ্ম” নামৰ চতুৰ্থ (অৰ্ধশতাব্দীৰ ১০২তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অধ্যায়

১৫৫তম প্ৰকৰণ : সৈন্যৰ বল অনুসৰি প্ৰাপ্ত, পাৰ্শ্ব আব্দ মধ্য-বৃহৎ-বিভাগ

১৫৬তম প্ৰকৰণ : বলী আব্দ দুৰ্বল সৈন্যৰ বিভাজন

১৫৭তম প্ৰকৰণ : পদাতি, অশ্বাৰোহী, বখী আব্দ হস্তি-সৈন্যৰ বৃদ্ধৰ প্ৰকাৰ

পাঁচশ ধনুঃ দ্বৰত, অথবা স্থানৰ প্ৰকৃতি অনুসৰি (কম-বেছি দ্বৰত) দুৰ্গ প্ৰতিষ্ঠা
কৰি বৃদ্ধত নিৰ্দ্ধিষ্ট হ’ব ॥১৯॥

সেনামুখ্যাসকলক বিভিন্ন দাৱিষ ভাগ কৰি দি সৈন্যক (পদাতি) দুটিৰ বাহিৰত বাখি
সেনাপতি আব্দ নামকে বেহুঁ বচনা কৰিব ॥২০॥

তেওঁ এজন পদাতিক (আনজনৰ পৰা) এক শয় (চৈধ্য অঙ্গুল) আঁতৰত, তিনি শয়
আঁতৰত অশ্বাৰোহীক, পাঁচ শয় আঁতৰে আঁতৰে বখ বা হাতীক স্থাপন কৰিব ॥২১॥ অথবা,
ইয়াৰ দুগুণ বা তিনি গুণ আঁতৰত বেহুঁ পাতিব ॥২২॥ এইদৰে ঠাহ খাই নপৰাকৈ সন্মুখে
বুজিব ॥২৩॥

পাঁচ অৰ্দ্ধিয়ে এক ধনুঃ ॥২৪॥ সিমানত (দ্বৰত) এজন কাঁড়ীক থব, তিনি ধনুঃত এজন
অশ্বাৰোহী আব্দ পাঁচ ধনুঃ দ্বৰত এখন বখ বা এটা হাতী স্থাপন কৰিব ॥২৫॥

প্ৰাপ্ত, পাৰ্শ্ব আব্দ মধ্য-বৃহৎ সৈন্যবাহিনীৰ মাজত (পৰস্পৰ) পাঁচ ধনুঃ ব্যৱধান
থাকিব ॥২৬॥

এক অশ্বাৰোহীৰ কাৰণে তিনিজন (পদাতি) প্ৰতিমোক্ষা বাখিব ॥২৭॥ বখী আব্দ হস্তি-
সৈন্যৰ প্ৰত্যেকৰে কাৰণে পোন্ধৰজন (পদাতি) আব্দ পাঁচজন অশ্বাৰোহী থাকিব ॥২৮॥ ঘোঁৰা,
বখ আব্দ হাতীৰ কাৰণে সেই একেসংখ্যক পাদবন্ধকৰ বিধান কৰিব ॥২৯॥

মাজ ভাগত তিনি শাবীৰ তিনিটা বখ-বাহিনী বাখিব আব্দ সেইদৰে দুয়োফালে সন্মানে
পাৰ্শ্ব-সৈন্য আব্দ প্ৰাপ্ত-সৈন্য বাখিব ॥৩০॥ এইদৰে এক বখ-বৃহৎ পশ্চিমাংশৰ বখ, দুদ
পশ্চিমাংশৰ ঘোঁৰা, ছপ পশ্চিমজন সমুদ্ব্যমোক্ষা আব্দ একেসংখ্যক পাদ-বন্ধক থাকিব ॥৩১॥

ইয়েই সমবৃহৎ ॥৩২॥ এনে বৃহৎ দুখন দুখনকৈ বখ বঢ়াই একেশখন পৰ্বন্ত কঢ়াব
পাৰি ॥৩৩॥ এইদৰে তিনিখনবপৰা একেশখন বখলৈকে দহ প্ৰকাৰ সমবৃহৎ বচনা হ’ব
পাৰে ॥৩৪॥

পাৰ্শ্ব, প্ৰাপ্ত আব্দ মধ্যত পৰস্পৰ বিষয় সংখ্যা হলে বিকল্পবৃহৎ হয় ॥৩৫॥ এনে
বৃহৎতো দুখন দুখনকৈ বখ বঢ়াই একেশখনলৈকে নিব পাৰি ॥৩৬॥ এইদৰে বিকল্পবৃহৎ দহ
প্ৰকাৰ হ’ব পাৰে ॥৩৭॥

এনেকৈ বৃহৎ বচনা কৰাব পিছত বাকী থাকি থকা সৈন্য (বৃহৎ মাজত) আঁতৰত

ভয়াই দিব ॥২০॥ বথব দূই-ভূতীয়াংশ প্রাপ্তত ভীতি কৰিব, থাকীখিনি মাজত বাধিব ॥২১॥
(বাহুব মৃত্ত বথব) এক-ভূতীয়াংশ কম কৰি (সকলো) বথ এনেকৈ ভয়াব ॥২২॥

ইয়াৰ স্খাৰাই হস্তী আৰু অশ্ব ভয়াৱাৰ কথাও কোৱা হ'ল ॥২৩॥ সৈন্য এনেভাবে
ভয়াব যাতে ঘোঁৰা, বথ আৰু হাতীৰ যুদ্ধৰ কাৰণে ঠাই খাই নপৰে ॥২৪॥

সৈন্যৰ আধিকাই আৱাপ ॥২৫॥ পদাতিৰ আধিকাই প্ৰত্যৱাপ ॥২৬॥ এক অশ্বৰ আধিকাই
অশ্বাৱাপ ॥২৭॥ ৰাজপ্ৰোহী সৈন্যৰ আধিকাই অত্যাৱাপ ॥২৮॥

শক্তি অনুসৰি শত্ৰুৰ আৱাপ আৰু প্ৰত্যাৱাপৰ চাৰিগুণ বা আঠগুণ পৰ্যন্ত সৈন্যৰ আৱাপ
কৰিব ॥২৯॥

বথবাহৰ স্খাৰা হস্তিৰাহও ব্যাখ্যা কৰা হ'ল ॥৩০॥

নাইবা, বাহু হস্তী, বথ আৰু অশ্বৰে সান্নিহালিও হ'ব পাৰে—হাতীবিলাক সৈন্যৰ
প্ৰাপ্তত, দূই পাৰ্শ্বত ঘোঁৰা আৰু মাজত বথ থাকিব ॥৩১॥ মাজত হাতী, দূই পাৰ্শ্বত বথ
আৰু দূই প্ৰাপ্তত ঘোঁৰা—এয়ে মধ্যভেদী (বাহু) ॥৩২॥ ইয়াৰ ওলোটো হলে অস্তভেদী
(বাহু) হয় ॥৩৩॥

কেৱল হাতীৰে ৰচনা কৰা শত্ৰুৰ বাহুত যুদ্ধৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হাতী মাজত, আৰোহণীৰ
হাতী পৃষ্ঠত আৰু গুপ্তা হাতী দূই প্ৰাপ্তত থাকিব ॥৩৪॥

শত্ৰুৰ অশ্ব-বাহুত কৰচখাৰী ঘোঁৰা মাজত আৰু কৰচহীন ঘোঁৰা পাৰ্শ্ব আৰু প্ৰাপ্তত
থাকিব ॥৩৫॥

শত্ৰুৰ পদাতি-বাহুত সমুখত ৰক্ষাধাৰী আৰু পৃষ্ঠত কাঁড়ী সৈন্য থাকিব ॥৩৬॥ এই-
বোৰেই শত্ৰুৰ বাহু ॥৩৭॥

দূই প্ৰাপ্তত পদাতি-সৈন্য, দূই পাৰ্শ্বত অশ্ব, পৃষ্ঠত হাতী আৰু সমুখত বথ থাকিব
অথবা শত্ৰুৰ বাহু অনুসৰি ইয়াৰ বিপৰীত সংযোজনাও হ'ব পাৰে ॥৩৮॥ এয়ে দূই অশ্বৰ
সৈন্যৰ সন্নিৱেশ ॥৩৯॥ ইয়াৰ স্খাৰা তিনি অশ্বৰ সৈন্যৰ সন্নিৱেশো ব্যাখ্যাত হ'ল ॥৪০॥

মানুহৰ কেৱল সৈন্যবাহিনীৰ উৎকৃষ্ট গুণবোৰেই (দণ্ডসম্পদ—৬।১।১১ চাওক) প্ৰেৰ্ত্ত
সৈন্য তৈয়াৰ কৰে ॥৪১॥ হাতী আৰু ঘোঁৰাৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল—বংশ, জাত, উৎসাহ, ভাবুদা,
শক্তি, উচ্চতা, বেগ, তেজস্বিতা, প্ৰসিক্ত, শ্বিৰ স্বভাৱ, মূৰ দাঁতি থকা স্বভাৱ, বগাভা, সুলক্ষণ
আৰু সজ আচৰণ ॥৪২॥

উত্তম পদাতি, অশ্বাৰোহী, ৰথী আৰু হস্তি-সৈন্যৰ এক-ভূতীয়াংশ মাজত দিব, দূই-
ভূতীয়াংশ প্ৰাপ্ত আৰু পাৰ্শ্ব হিছাপে দূইফালে প্ৰয়োগ কৰিব; ইয়াৰ পিছতে শ্বিতীৰ প্ৰেণীৰ
উত্তম সৈন্যৰ অনুলোম সন্নিৱেশ কৰিব; ভূতীৰ প্ৰেণীৰ উত্তম সৈন্যক ইয়াৰ প্ৰতিলোম
(বিবৃদ্ধভৱে) সন্নিৱেশ কৰিব; দুৰ্বল সৈন্যকো বিবৃদ্ধভৱে স্থাপন কৰিব ॥৪৩॥ এইদৰে
সকলোকে কামত লগাব ॥৪৪॥

দুৰ্বল সৈন্য প্ৰাপ্তত দি বেগেৰে (শত্ৰুক) অভিকৃত কৰিব পাৰিব ॥৪৫॥

উত্তম সৈন্য সমুখত বাধি অস্তত শ্বিতীৰ প্ৰেণীৰ উত্তম সৈন্য বাধিব, ভূতীৰ প্ৰেণীৰ
উত্তম সৈন্য পৃষ্ঠত থাকিব আৰু মাজত দুৰ্বল সৈন্য থাকিব ॥৪৬॥ এইদৰে ই (বাহু) প্ৰতিবোধ-
কৰ হ'ব ॥৪৭॥

বাহু স্থাপন কৰি প্ৰাপ্ত, পাৰ্শ্ব আৰু মধ্য—ইয়াৰ (বিকেন্দ্রো) এটা বা দুটাৰ স্খাৰা প্ৰহাৰ
কৰিব আৰু থাকীখিনিয়ে সহায়তা কৰিব ॥৪৮॥

শত্ৰুৰ বিটো বাহিনী দূৰ্বল, হাতী আৰু ঘোঁৰা ব'ত নাই, বিটোৰ আধিকাৰিকবিলাক চোহুৰুদ্বাৰা আৰু বিটো প্ৰস্তুতপ্ৰবোচনাৰ দ্বাৰা প্ৰণোদিত হৈ সৈন্যবাহিনীক বহুত উৎকৃষ্ট সৈন্যেৰে আঘাত কৰিব ॥৪৯॥ নাইবা, শত্ৰুৰ বাদি সৈন্য কৰ বোহি বজাবলৈ হয়, ভৌতিয়া দ্ৰুত উৎকৃষ্ট সৈন্যেৰে আঘাত কৰিব ॥৫০॥ বিটো অগতঃ অলপ দূৰ প্ৰেৰ্ত সৈন্য থাকে তাক বহুত প্ৰেৰ্ত সৈন্যেৰে পৰিভ্ৰমণ কৰিব ॥৫১॥ ব'ত শত্ৰু কতিপয় হৈছে, নাইবা ব'ত বিপদৰ ভয় আছে তাৰ ওচৰতে বহু পাতিব ॥৫২॥

(শত্ৰুসৈন্য) ওচৰলৈ খোঁদি যোৱা, (শত্ৰুসৈন্যক) চাৰিওফালৰপৰা আগুৰি লৈ আক্ৰমণ কৰা, (শত্ৰুসৈন্য) বহু ভেদ কৰি ওলাই যোৱা, পুনৰ ঘূৰি অহা, (শত্ৰুক) ঘৰিঘৰ কৰি একগিৰিত হোৱা, দূৰফালৰপৰা বেজীৰ দৰে বাট কৰি আগবঢ়া, বৈশ্বকোণিকৈ যোৱা, বোঁচি থকা, (শত্ৰুসৈন্য) ছেদলৈ-ভেদলৈ কৰা, পলাই গৈ (পলাই যোৱাৰ ভাও ধৰি) উৰ্দ্ধাতি আক্ৰমণ কৰা, সম্ভ্ৰম, পাৰ্শ্ব আৰু পৃষ্ঠদেশত বিচ্ছিন্ন হোৱা সৈন্য-পাণ্ডিত্য বক্ষ্যাবেক্ষণ দিয়া, ছেদলৈ-ভেদলৈ হোৱা (শত্ৰু) সৈন্যক অনুসৰণ কৰা—এইবোৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অৰ্ধবুদ্ধ ॥৫৩॥

'ছেদলৈ-ভেদলৈ কৰা'ত বাদে এই (ওপৰোক্ত) সকলোবিলাক, একগোট হৈ বা বেলেগে বেলেগে থকা চতুৰঙ্গসৈন্যক আঘাত কৰা, প্ৰান্ত, পাৰ্শ্ব বা মধ্যত থকা সৈন্যক লক্ষ্যভিত্তি কৰি দিয়া, অতিক্ৰমিত আক্ৰমণ, সুদূৰতলক আঘাত কৰা—এইবিলাকেই হস্তি-বুদ্ধ ॥৫৪॥

'ঘৰিঘৰ কৰি একগিৰিত হোৱা'ত বাদে এই(সকলো)বিলাক, নিজৰ উপবৃত্ত বক্ষ্যভিত্তি থাকি অভিমান, শত্ৰুসৈন্যক পৰাজিত কৰি আঁতৰি যোৱা আৰু একে ঠাইতে থাকি বুদ্ধ কৰা—এইবিলাকেই বধ-বুদ্ধ ॥৫৫॥

সকলো ঠাইতে আৰু সকলো সময়তে (শত্ৰুক) আক্ৰমণ কৰা আৰু মনে মনে (শত্ৰু) নিধন কৰা—এইবিলাকেই পদাতি-সৈন্যৰ বুদ্ধৰ ধৰণ ॥৫৬॥

এইদৰে সৰ-বাহু আৰু বিকল্প-বাহু এনেকৈ প্ৰস্তুত কৰিব যাতে চতু-
ৰঙ্গ-সৈন্যৰ পক্ষি সমানভাৱে বাহজত হয় ॥৫৭॥

দূৰ ধনুৰ আঁতৰি গৈ বজা পৃষ্ঠত থাকিব; তাৰপৰাই ভিন্ন হোৱা
সৈন্য লগ লগাব পাৰিব; পৃষ্ঠত সংৰক্ষিত সৈন্য নোহোৱাকৈ বুদ্ধ
নকৰিব ॥৫৮॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “সংগ্ৰাহিক” নামৰ দশম অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “সৈন্যবল অনুসৰি প্ৰান্ত, পাৰ্শ্ব আৰু মধ্য-বাহু-বিভাগ”, “বলী আৰু দূৰ্বল সৈন্যৰ বিভাজন”; “পদাতি, অশ্বাৰোহী, বৰী আৰু হস্তি-সৈন্যৰ বুদ্ধৰ প্ৰকাৰ” নামৰ পঞ্চম (আবিস্কাৰপৰা ১০০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ষষ্ঠ অধ্যায়

১৫৮তম প্ৰকৰণ : দূৰবাহু, সৰবাহু, মধ্যবাহু আৰু অসংহত-বাহু স্থাপন

১৫৯তম প্ৰকৰণ : এইবোৰৰ প্ৰতিবাহু স্থাপন

দুই প্ৰান্ত, তথা আৰু প্ৰতিবাহু (মজুত থকা সৈন্য)—উপনাম হতে এই (ডিঙি প্ৰকাৰ) বহু-বিভাগ ॥১॥ দুই প্ৰান্ত, দুই পাৰ্শ্ব, তথা আৰু প্ৰতিবাহু—বৃহস্পতিৰ হতে এই চাৰি প্ৰকল্প বহু-বিভাগ ॥২॥

উক্তাব দ্বতে প্রাপ্ত, পার্শ্ব আব্দ মধ্য-বুহই প্রকৃতি (মূল)-বুহ-দণ্ড, ভোগ, মণ্ডল আব্দ অনবহত (এই চাৰি প্রকাৰ)॥৩॥ তাৰ ভিতৰত তিৰ্ধকভাৱে বুদ্ধ্য কৰাটোৱে হৈছে দণ্ড-বুহ॥৪॥ সকলোবিলাকৰে ইটোৰ পিছত সিটোৰ বুদ্ধ্য-ক্ৰিয়াই ভোগ-বুহ॥৫॥ অগ্ৰসৰ হোৱা বাহিনীৰ চাৰিওফালে বুদ্ধ্য কৰাই মণ্ডল-বুহ॥৬॥ বখাৱস্থিত বাহিনীৰ পৃথক পৃথক সৰব-ক্ৰিয়াই অনবহত-বুহ॥৭॥

প্রাপ্ত, পার্শ্ব আব্দ মধ্যত সমানভাৱে নিবৃত্ত সেনাৰ বুহক দণ্ড-বুহ বোলে॥৮॥ পার্শ্ব অতিভ্ৰম কৰি আগবাঢ়ি যোৱা দণ্ডবুহক প্রব-বুহ বোলে॥৯॥ প্রাপ্ত আব্দ পার্শ্বৰ লগত পিছতহালে সিয়েই দৃঢ়ক-বুহ হয়॥১০॥ প্রাপ্তৰে সৈতে আগবাঢ়ি যোৱাক অসহ্য-বুহ বোলে॥১১॥ প্রাপ্তক স্থিতাৱস্থাত বাৰি মধ্যৰে অতিবান চলালে শ্যেন-বুহ হয়॥১২॥ ইয়াৰ ওলোটা হলে এই চাৰিটাক ভ্ৰমে চাপ-বুহ, চাপকৃষ্ণ-বুহ, প্রতিষ্ঠ-বুহ আব্দ সূপ্রতিষ্ঠ-বুহ বোলে॥১৩॥ বি বুহৰ প্রাপ্তভাগ খন্দৰ নিচিনাকৈ গঠিত তাৰ নাম সজ্ঞ-বুহ॥১৪॥ সজ্ঞ-বুহই বাৰি মধ্যভাগেৰে আগবাঢ়ি যায় তেতিয়া তাৰ নাম হয় বিজ্ঞ-বুহ॥১৫॥ দুই প্রাপ্ত ভাঙৰ কাণৰ দৰে হলে তাল নাম শ্বশাকৰ্ণ-বুহ (স্তম্ভকৰ্ণ)॥১৬॥ শ্বশাকৰ্ণ-বুহৰ প্রাপ্তম্বৰ্ণভকৈ দৃগুণ ভাঙৰ প্রাপ্ত হলে তাৰ নাম বিশালবিজ্ঞ-বুহ॥১৭॥ দুই প্রাপ্তত তিনি বাহিনীভকৈ বেছি সৈন্য থাকিলে তাৰ নাম হয় চম্ভ-বুহ-বুহ॥১৮॥ ইয়াৰ ওলোটা হলে কাম্বা (মাহুৰু-বীৰা) বুহ॥১৯॥ সবল-বেখাৰ গঢ়ৰ দণ্ডবুহক সূচী-বুহ বোলে॥২০॥ দুটা দণ্ডবুহ লগ লাগি বল-বুহ হয়॥২১॥ চাৰিটা দণ্ডবুহ লগ লাগি দৃঢ়-বুহ হয়॥২২॥ এইবিলাকেই দণ্ড-বুহ॥২৩॥

প্রাপ্ত, পার্শ্ব আব্দ মধ্যৰ ম্বাৰা অসমানভাৱে আগবাঢ়ি গলে ভোগ (সপ-বুহ হয়॥২৪॥ ভোগবুহ দুই প্রকাৰ—সপসমী (সপৰ দৰে বাৰ গতি) বা গোমুগিক (গবুৱে মূতিলে হোৱাৰ দৰে বেকা গতি বাৰ)॥২৫॥ মধ্যত দুটা বাহিনী থাকি প্রাপ্তত দণ্ডবুহ থাকিলে শকট (গাড়ী)-বুহ হয়॥২৬॥ ইয়াৰ ওলোটা হলে দ্বক-বুহ হয়॥২৭॥ শকট-বুহ হাতী, ঘোঁৰা আব্দ ৰথেৰে সন্নিবিষ্ট হলে পাবিপত্তক (কেউফালে জপিওৱা)-বুহ হয়॥২৮॥ এই-বিলাকেই ভোগ-বুহ॥২৯॥

বেতিয়া প্রাপ্ত, পার্শ্ব আব্দ মধ্য ভাগ লগালগি হয়, তেতিয়া মণ্ডল-বুহ হয়॥৩০॥ কেউফালে বুদ্ধ্য কৰি সজোৱা মণ্ডল-বুহক লৰ্ভভোক্ত-বুহ বোলে॥৩১॥ আঠোটা বাহিনী থকা মণ্ডল-বুহক দৃঢ়-বুহ বোলে॥৩২॥ এইবিলাকেই মণ্ডল-বুহ॥৩৩॥

প্রাপ্ত, পার্শ্ব আব্দ মধ্যৰ সংহতি নাথাকিলে অনবহত-বুহ হয়॥৩৪॥ পাঁচোটা বাহিনীৰে আকৃতি প্রদান কৰা ৰাৱ বুজি বজ্জ বা গোৱা (গুই)-বুহ বোলে॥৩৫॥ চাৰিটা বাহিনীৰে উশ্মালক (উধান) বা কাকপদী-বুহ হয়॥৩৬॥ তিনিটোৰে অশ্বচক্ষুৰ বা ককটকশ্মপী-বুহ হয়॥৩৭॥ এইবোৰ অনবহত-বুহ॥৩৮॥

মধ্যত বধ, পার্শ্বত হাতী, পৃষ্ঠত অশ্ব থাকিলে অবিষ্ট-বুহ হয়॥৩৯॥ পদাতি, অশ্ব, বধ আব্দ হাতী, ইটোৰ পিছত সিটোকে থাকিলে অচল-বুহ হয়॥৪০॥ হাতী বধ, অশ্ব আব্দ পদাতি ইটোৰ পিছত সিটোকে থাকিলে অপ্রতিহত-বুহ হয়॥৪১॥

ইয়াৰ ভিতৰত “প্রদব”ক “দৃঢ়ক”ৰ যোগে আঘাত কৰিব, “দৃঢ়ক”ক “অসহ্য”ৰ যোগে, “চাপে”ৰে “শ্যেন”ক, “সূপ্রতিষ্ঠ”ৰ ম্বাৰা “প্রতিষ্ঠ”ক, “বিজ্ঞ”ৰ ম্বাৰা “সজ্ঞ”ক, “বিশাল-

বিজয়"ৰ ম্বাৰা "স্বৰ্গাকৰ্ণ"ক "সৰ্বভোজ্য"ৰ ম্বাৰা "লাৰ্ণিতমন্তক"ক (আঘাত কৰিব)॥৪২॥
 "দুৰ্জয়"ৰ ম্বাহৰ যোগে সকলো ম্বাহৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব॥৪৩॥

পদাতি, ঘোৰা, বধ আৰু হাতী—এইবোৰৰ পূৰ্বৰ পূৰ্বৰটোক পাছৰ পাছৰটোৱে
 আঘাত কৰিব আৰু নিৰুপ্ত স্নানক উজ্জ্বল সৈন্যৰে আঘাত কৰিব॥৪৪॥ দহোটা অঙ্গৰ
 (১০।৫।৯-১১ চাওক) মূৰব্বীজনক পাতিক, দহজন পাতিকৰ মূৰব্বীজনক সেৱাপতি আৰু
 তাৰো দহজনৰ মূৰব্বীক নামক বোলে॥৪৫॥ ম্বাহৰ অঙ্গবিলাকক প্ৰেণীবিভক্ত হবৰ কাৰণে,
 লগ লাগিবৰ কাৰণে, ব'বৰ কাৰণে, গমনৰ কাৰণে, ঘূৰিবৰ কাৰণে আৰু প্ৰহাৰ কৰিবৰ কাৰণে
 ঢোলৰ শব্দ আৰু ধ্বজ আৰু পতাকাৰ যোগে নিৰ্দেশ দিব॥৪৬॥

(শত্ৰুৰ লগত) ম্বাহ সমান হ'লে উপবৃত্ত স্থান, কাল আৰু শক্তি লাভ কৰিব পাৰিলে
 সিদ্ধি হয়॥৪৭॥

যন্ত্ৰেৰে, গোপন ক্ৰিয়াৰে, আন কামত ব্যস্ত থকা লোকৰ হত্যাকাৰীৰ
 যোগে, বাদবিদ্যাৰে, দৈৱশক্তিৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰা যেন দেখুৱাই, যন্ত্ৰেৰে,
 হাতীৰে ভয় খুৱাই, বাজদ্রোহীসকলক জগাই তুলি, গৰু-ম্বাহৰ পালেৰে,
 শিবিৰত জুই দি, দুই মূৰ আৰু পৃষ্ঠত আঘাত কৰি নাইবা দূৰ্ভবেশী
 গদ্যস্তচৰৰ যোগে ভেদ সৃষ্টি কৰি শত্ৰুৰ ভীতি সঞ্চার কৰি কোৱাব, "তোমাৰ
 দুৰ্গ পুৰি পেলালে, জয় কৰিলে, বংশৰ মানুহেই তোমাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ
 কৰিছে, নাইবা তোমাৰ শত্ৰুৱে বা আটাইকে তোমাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ
 কৰিছে"॥৪৮-৫০॥

কাড়ীয়ে কাড় মাৰিলে এজনকহে মাৰিব, এজনকো নাৰাখিবও পাৰে;
 কিন্তু জ্ঞানীজনৰ পৰিচালিত যুদ্ধিয়ে গৰ্ভত থকা সন্তানকো হত্যা
 কৰে॥৫১॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "সংগ্ৰাহিক" নামৰ দশৰ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "বৃত্ত-ম্বাহ, জোৰ-ম্বাহ, কুল-
 ম্বাহ আৰু অসংহত-ম্বাহ" ম্বাপন আৰু "এইবোৰৰ প্ৰতিম্বাহ" ম্বাপন নামৰ দ্বি (আনুভবিন্যাস ১০৪তম)
 অধ্যায় সমান্ত ॥

ইয়াতে কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ সংগ্ৰাহিক নামৰ দশৰ অধিকৰণ সমান্ত হ'ল ॥

একাদশ অধিকৰণ

সম্ভব প্ৰতি ব্যৱহাৰ

প্ৰথম অধ্যায়

১৬০তম প্ৰকৰণ : ভেদনীতিৰ প্ৰয়োগসমূহ

১৬১তম প্ৰকৰণ : গোপন দণ্ড (খান্টি)

সৈন্য আৰু যিহ লাভ কৰাতকৈ সম্ভ লাভ কৰা ভাল ॥১॥ কাৰণ সম্ভবিলাক সদৃসংহত ;
পাঁতকে এইবিলাক পত্ৰৰ অসামান্য ॥২॥ তাৰ (সম্ভাব্যৰ) অনুকূলবিলাকক সাক্ষ আৰু
দৰেবে হাত কৰিব আৰু প্ৰতিকূলবিলাকক ভেদ আৰু দণ্ডেৰে (হাত কৰিব) ॥৩॥

কাম্বোজ, সুবান্ধ, কহিৰ, প্ৰেণী আৰু অন্যান্যসকলে অৰ্থকৰী ব্যৱসায় আৰু অস্ত্ৰ
অস্ত্ৰসকল কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে ॥৪॥ লিচ্ছিক, বৃজিক, মল্লক, মল্লক, কুকুৰ, কুকুৰ,
পাণ্ডাল আৰু আইন কিছুমানে 'বজা' উপাধি ব্যৱহাৰ কৰে ॥৫॥

ভোৰাভোৰাবিলাক ওচৰতে থাকি সকলো সম্ভৰে পৰম্পৰ চাৰিটি আৰু তেওঁলোকৰ মাজত
হ'ব পৰা হিন্দো, শৰুডা আৰু কাকিয়াৰ ক্ষেত্ৰবিলাক বৃজি-বাজি লৈ ক্ৰমে ক্ৰমে পতিয়ন
যোৱাজনক "ভেদী ভোৰাক (এসেদেৰে) নিন্দা কৰিছে" এই বুলি কৈ ভেদ সপ্তাৰ কৰিব ॥৬॥
এইদৰে যোঁতলা উত্তৰসকল যোথ বাঢ়ি যাব আচাৰ্য্যবেশী গদুস্ত পদুৰসকলে বিদ্যা, শিল্প,
জুৱা আৰু সখিবৰ উত্তৰ দিয়া আদি লৈ শিষ্যসকলৰ মাজত বিবাদ সৃষ্টি কৰিব ॥৭॥

মাইবা, ভীক্কা (ঘাওক) সকলে বোম্বালয়ত বা মদৰ আড্ডাত বিৰোধীসকলৰ প্ৰশংসাৰ
শ্ৰাব্য মাইবা হাত কৰিব পৰা পক্ষক সম্বৰ্ণন কৰি সম্ভব মূৰ্খিয়ালসকলৰ অনুগামীসকলৰ
মাজত কাকিয়াৰ সৃষ্টি কৰিব ॥৮॥

কিনেৰ কিনেৰ উপভোগ্য প্ৰলোভন দেখুৱাই হীনসুখৰ কুমাৰসকলক বিদ্রোহৰ কাৰণে
উত্তীৰ্ণ দিব ॥৯॥

হীসকলৰ মনত উত্তসকলৰ বিদ্ৰোহ-আৰু, খোৱা-বোৱা বাৰণ কৰিব ॥১০॥ নাইবা, বিশিষ্ট-
সকলৰ মনত হীসকলক খোৱা-বোৱাত নাইবা বিবাহ-সম্বন্ধত জড়িত কৰিব ॥১১॥ নাইবা
আঁত হীসকলক বংশ, সাহস নাইবা মৰ্যাদাৰ পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত সমান স্থান পাবৰ কাৰণে
(উল্গনি দিব) ॥১২॥

নাইবা সম্পন্ন হোৱা সেনাদেন বিপৰীত মত স্থাপন কৰি ব্যৰ্থ কৰিব ॥১৩॥

অথবা, কৈ বিবাদৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতি সম্পত্তি, পদ আৰু মানুহৰ কতি কৰি ভীক্কাসকলে
(ঘাওসকলে) কলহৰ সৃষ্টি কৰিব ॥১৪॥

সকলো বিবাদৰ ক্ষেত্ৰতে বজাই টকা-কাড়ি আৰু সৈন্যৰ সহায় দি দুৰ্বল পক্ষক (নিজৰ)
বিৰুদ্ধ পক্ষ ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণে নিয়োগ কৰিব ॥১৫॥ বিভেদপ্ৰাপ্ত হোৱাসকলক পদুৱাই
লৈ বাৰ ॥১৬॥ ঘোঁতৰ বোণা বাঢ়িত এওঁলোকৰ পাঁচ ঘৰ বা দহ ঘৰ একোটা চুবুৰী
কৰুৱা ॥১৭॥ কাৰণ, একে ঠাইতে ৰূপ ধূৱালে (লস লাগি) অস্ত-দস্ত গ্ৰহণৰ কাৰণে সম্বৰ্ণ
হ'ব পৰে ॥১৮॥ আৰু এওঁবিলাক একেলগ হলে দণ্ড নিৰ্বাণ কৰিব ॥১৯॥

"বজা" উপাধি ব্যৱহাৰ কৰাসকলৰ অসদৃশ্যত মাইবা ভাত সম্বৰ্ণজাত সদাচাৰসম্পন্ন
কেনে এজনক ধূৱাক হিচাপে স্থাপন কৰিব ॥২০॥ আৰু নৈৱজ আদি পদুৰসকলে সম্ভৰ

সভাসকলৰ মাজত এওঁৰ বাজলকৰদ্বন্দ্বতা প্ৰকাশ কৰিব ॥২১॥ ধাৰ্মিক সম্প্ৰদায়সকলক প্ৰবোঁচত কৰি ক'ব—‘অম্ৰক বজাৰ পুত্ৰক বা ভায়েকৰ প্ৰতি শ্বকুত'ৰা সম্পাদন কৰা’ ॥২২॥ তেওঁলোক সম্মত হলে ফুললিঙত ভোল বোৱাসকলৰ সাহায্যৰে টকা-পইচা আৰু সৈন্য পঠিয়াব ॥২৩॥ যুদ্ধৰ সময়ত সুদা-বেপাৰীৰ ভাও দিয়া গুপ্ত পুৰুষসকলে ল'কা বা ভিবোতা মৰাৰ হলেবে মৃতকৰ উদ্দেশ্যে তৰ্পন হিছাপে বেহুচ কৰা বসন্তৰ মৰাৰ ফলত ৭ খই প্ৰদান কৰিব ॥২৪॥

আৰু গুপ্তচৰসকলে কোনো পৱিত্ৰ স্থান বা মন্দিৰৰ দুৱাৰ-ভালিত আৰু প্ৰতিবন্ধক স্থানত চুস্তিৰ আত্মনত্ববৰূপে কোনো বস্তু, যেনে ঘোঁৰেৰে চাপ বৰা টকাৰ মোমা আৰু টকা থকা পাঠ লুকাই থোৱা দেখুৱাই দিব ॥২৫॥ বোঁতলা সম্বন্ধ সভাসকলক দেখা পোৱা বাৰ, তেওঁবিলাকে তেতিয়া ঘোষণা কৰিব—‘এইবিলাকৰ গৰাকী বজা’ ॥২৬॥ ইয়াৰ পিছত আক্ৰমণ কৰিব ॥২৭॥

অথবা, সম্বৰপৰা বাহন আৰু টকা সামগ্ৰিক ধ্বংসৰূপে লৈ সম্বৰ প্ৰধানজনক কিবা এটা প্ৰখ্যাত দ্ৰব্য প্ৰদান কৰিব ॥২৮॥ এইটো এওঁবিলাকে বুঝাই বিচাৰিলে ‘অম্ৰক মধ্যাজনক দিলৌ’ ৰুচিলি ক'ব ॥২৯॥

ইয়াৰ ম্বাৰা (খৱৰ) শিবিৰত আৰু আটাইকৰ মাজত বিভেদ (সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰশালী) ব্যাখ্যা হ'ল ॥৩০॥

নাইবা আত্মগোবৰনসম্পন্ন সম্প্ৰদায়ৰ পুত্ৰক গুপ্তপুৰুষে বিশ্বাস ওপোজাই ক'ব—‘ভূমি অম্ৰক বজাৰ পুত্ৰ, খৱৰ ভৱত ইয়াত বখা হৈছে’ ॥৩১॥ তেওঁ পাঁচজন গলে টকা আৰু সৈন্যৰে সহায় কৰি সম্বৰ বিৰুদ্ধে যুঁজাব ॥৩২॥ উদ্দেশ্য সিদ্ধ হ'লে তেওঁকো হত্যা কৰাব ॥৩৩॥

গুপ্তচৰ হিছাপে নিৰুত্ত হোৱা বৈশ্যালয়ৰ শিবিৰত, খেলোৱাৰ, ভাৰবীয়া, নাচনীয়াৰ বা বাজীকৰসকলে আঁতৰলৈ বৃপৱতী আৰু বোৱনসম্পন্ন ভিবোতাৰ বোমৰ সম্বৰ মৃত্যু-সকলক উদ্ভূদিত কৰাব ॥৩৪॥ কামোদ্ভাৱনা প্ৰবল হ'লে এজনৰ প্ৰতি (ভাল পোৱা থকা বুলি) বিশ্বাস ওপোজাই একালে লৈ গৈ নাইবা আন এজনৰ ম্বাৰা অপহৰণ কৰাই কাজিয়াৰ সৃষ্টি কৰিব ॥৩৫॥ কাজিয়াৰ মাজতে ৰাভকসকলে ‘এনেকৈয়ে এই কাৰ্য্যক নিহত হ'ল’ এই বুলি কৈ (নিজৰ) কাম কৰিব ॥৩৬॥ বিফলমনোবধ হৈও যদি কোনোৱে (কাৰ্য্যক) সহ্য কৰি থাকে, ভিবোতাজনীয়ে কাৰ চাপি ক'ব—‘সেই মধ্যাজনে আপোনাক ভাল পোৱা কাৰণে মোক দিগ্‌দাৰি দিছে; বোঁতলালৈকে তেওঁ জীয়াই থাকে তেতিয়ালৈকে মই ইয়াত নাখাওঁ’—এই বুলি কৈ তেওঁৰ হত্যাৰ কাৰণে উদগনি দিব ॥৩৭॥ বলৰে যদি অপৰাজয় হয়, তেতিয়া উদ্যানৰ প্ৰান্তত নাইবা হীড়া-গৃহত বাঁত ৰাভকৰ বোমৰ অপহৰণকাৰীক হত্যা কৰাব, নাইবা নিজেই বিহ দি মাৰিব ॥৩৮॥ তাৰ পিছত ‘মোৰ প্ৰিয়জনক অক্ৰমে হত্যা কৰিলে বুলি ঘোষণা কৰিব ॥৩৯॥

নাইবা সাধুৰ ভাও দিয়া গুপ্তচৰে বশীকৰণ-ঔষধৰ বোমৰ কাৰ্য্যসত্ত সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰভাৱ জন্মাই বিহ বুজাই তেওঁক হত্যা কৰি আঁতৰি যাব ॥৪০॥ তেওঁ গুচি গলে চোৱাচোৱাকিলকৈ এইটো আনজনৰ (প্ৰতিশ্ৰুতী মধ্যৰ) কাম বুলি ঘোষণা কৰিব ॥৪১॥

চোৱাচোৱা হিছাপে নিৰুত্ত ভিবোতাই ধনী কিবা বা গোপন কৰ্ম্মলৈয়ে জীৱিক চলোৱা ভিবোতাৰ বেশত উত্তৰাধিকাৰ্য্য কাৰণে বা কোনো সিকপৰ কামৰ বিফল ফলৰ ভাও দি সম্বৰ মধ্যাজনসকলৰ মন ম্ৰুণ্ড কৰিব, নাইবা আঁতৰিতকোনিৰ, মৰ্ত্তী বা পৱিত্ৰ

ভিবোডাই (এসে কবিৰ) ॥৪২॥ এনেকৈ কথাস কবি বাতি সমাগমৰ কাৰণে যেতিয়া গোপন হুহুত প্ৰৱেশ কৰিব, তেতিয়া ঘাতকসকলে হত্যা কৰিব নাইবা বন্দী কৰি লৈ যাব ॥৪৩॥

সময়ে ত্ৰিবোডাৰ কাৰণে লালোৱিত সঙ্ঘমুখক কব—‘অম্বুক গাৰ’বপৰা এজন দাঁৰুণ লোকৰ পৰিৱেশ এটাই সেই ঠাই এৰি যাবলৈ ওলাইছে; তেওঁৰ বৈশীয়েক বজাৰ উপবৃত্ত, সেই ত্ৰিবোডাজনী লৈ আহক’ ॥৪৪॥ তেওঁক (ভেনেকৈ) গ্ৰহণ কৰা হ’লে সাধুবৈশী গদুতচৰে পোন্ধৰ দিন পিছত সঙ্ঘৰ বিদ্রোহী যুধ্যাসকলৰ মাজত চিঞৰি চিঞৰি কব—‘সেই যুধ্যাজনে যোৰ ত্ৰিবোডা, বোদ্যাবী, ভনী বা যোৱালীজনীৰ পৰিৱতা নষ্ট কৰিছে’ ॥৪৫॥ সঙ্ঘই যদি এওঁৰ শাস্তি বিধান কৰে, বজাই (বিজগীৰ্হে) এওঁৰ পক্ষ লৈ এওঁক তেওঁৰ বিবোধীসকলৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰাব ॥৪৬॥ যদি শাস্তি বিধান নকৰে ঘাতকসকলে সাধুবৈশী গদুতচৰজনক হাতত হত্যা কৰিব ॥৪৭॥ তাৰ পিছত একে বৈশ লোৱা আন কিছুমানে চিঞৰি কব—‘সেইজন বজাবী আব্দু ৰাজপৰীৰ উপপতি’ ॥৪৮॥

অইন যুধ্যাই পচন্দ কৰা কন্যাৰ বিষয়ে অইন এজনৰ ওচৰত দৈৱজ্ঞৰ ভাও ধৰা গদুতচৰ-বিলাকে এনেকৈ বৰ্ণনা কৰিব—‘অম্বুকৰ কন্যা ৰাজপৰী আব্দু ৰাজমাতৃ হব, সৰ্বস্ব দান কৰি নাইবা বল প্ৰয়োগ কৰি হলেও এওঁক গ্ৰহণ কৰক’ ॥৪৯॥ লাভ কৰিব নোৱাৰিলে অন্য-পক্ষক (অৰ্থাৎ প্ৰথমে পচন্দ কৰাজনক) উত্তেজিত কৰিব ॥৫০॥ লাভ কৰিব পাৰিলেই কাজিয়া আৰম্ভ হ’ব ॥৫১॥

সময়ে সন্ময়সিনী এগৰাকীয়ে পৰ্য্যব প্ৰতি অনুৰাগী মুখ্য এজনক কব—‘সেই যুধ্যাজনজনে বোৱনোজ্ঞ হৈ আপোনাৰ ভাৰ্য্যৰ ওচৰলৈ মোক পঠিৱাইছে; তেওঁৰ ভয়ত মই ভেঙেৰপৰা চিঠি আব্দু জলপ্কাৰ লৈ আহিছোঁ; আপোনাৰ ভাৰ্য্য নিৰ্দোষিণী; গোপনে ইয়াৰ প্ৰীতিকাৰ কৰক; ইতিমধ্যে মই তেওঁৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰা যেন দেখুৱাম’ ॥৫২॥

এনেকুৱা এনেকুৱা কাজিয়াৰ স্থানত, সেই কাজিয়া লাগিলে নিজেই উৎপন্ন হওক বা ঘাতকসকলেই উৎপাদিত কৰক, দুৰ্বল পক্ষক বজাই টকা-কড়ি আব্দু সৈন্য-সম্মন্তৰ স্মাৰা সহায় কৰি বিবোধী পক্ষক লগত যুজাব নাইবা পলুৱাই লৈ যাব ॥৫৩॥

সঙ্ঘৰ বিৰুদ্ধে এজনীয়া বজাই এনেকৈয়ে আচৰণ কৰিব ॥৫৪॥

সঙ্ঘয়ে এজনীয়া বজাব এই প্ৰত্যাব্যবোধবপৰা নিজক বক্ষা কৰিব ॥৫৫॥

আব্দু সঙ্ঘৰ যুধ্যাজনজনে সঙ্ঘৰ সভ্যসকলৰ লগত ন্যায্য আচৰণ কৰি ভেঙেলোকৰ হিত আব্দু প্ৰিয় কাৰ্য কৰিব; তেওঁ সংঘনী হ’ব, অনুৰক্ত লোকসকলক লগত ৰাখিব আব্দু সকলোৰে ইচ্ছাৰ অনুবৰ্তন কৰিব ॥৫৬॥

কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ ‘সঙ্ঘৰ প্ৰতি কৰহাব’ নামৰ একমণ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত ‘ভেননীতৰ প্ৰয়োগ-সহ’ আব্দু ‘গোপন কৰ্ত্তা’ নামৰ প্ৰথম (অবস্থানবপৰা ১৩৫তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ইয়াতে কোঁটিলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ ‘সঙ্ঘৰ প্ৰতি কৰহাব’ নামৰ একমণ অধিকৰণৰ সমাপ্ত হ’ল ॥

দ্বাদশ অধিকৰণ

দুৰ্বল বজা-সম্বন্ধীয়

প্ৰথম অধ্যায়

১৬২তম প্ৰকৰণ : দূতৰ কৰ্ম

‘দুৰ্বল বজাই, পবাক্ৰমী বজাব স্বাৰা আক্ৰান্ত হলে সদায় পানীৰ সোঁতত বেত লেউসেউ হৈ থকাৰ নিচিনাকৈ সৈমান স্বভাৱ অৱলম্বন কৰিব॥১॥ কাৰণ বলীজনক নমস্কাৰ কৰা মানে ইন্দুক নমস্কাৰ কৰা’—এই বুলি ডাবম্বাজে কয়॥২॥

‘সকলো সৈন্য সাজু কৰি (বজাই) বৃদ্ধ কৰিব॥৩॥ কাৰণ, পবাক্ৰমেহে বাসন (আপদ) বিনাশ কৰে॥৪॥ বৃদ্ধত জয়েই হওক বা পৰাজয়েই হওক, ই কঠিনৰ স্বধৰ্ম’—এই বুলি বিশালাক্ষই কয়॥৫॥

‘সেইটো নহয়’—এই বুলি কোঁটলাই কয়॥৬॥ সকলো ঠাইতে বিনীত হলে জাকৰপৰা আঁতৰি অহা ভেড়াৰ দৰে জীৱনৰ আশা ত্যাগ কৰি জীয়াই থাকিব লগীয়া হয়॥৭॥ তাকৰীয়া সৈন্যেৰে বৃদ্ধ কৰাজন ডিঙা নোহোৱাকৈ সাগৰত জাপ দিয়াজনৰ দৰে ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হয়॥৮॥ নিজতকৈ বিশিষ্ট বজাৰ নাইবা অনাক্ৰমণীয় দুৰ্গৰ আশ্ৰয় লৈ প্ৰবৃত্ত চলাব॥৯॥

অভিযানকাৰী তিনি প্ৰকাৰ—ধৰ্মবিজয়ী, লোভবিজয়ী আৰু অসুৰবিজয়ী॥১০॥ ইয়াৰ ভিতৰত আত্মসমৰ্পণতেই ধৰ্মবিজয়ী তুষ্ট হয়॥১১॥ তেওঁৰ ওচৰত সেও হ’ব, অইনৰপৰা ভয় থাকিলেও (সেও হ’ব)॥১২॥ ভূমি আৰু দ্ৰব্য (সম্পত্তি) গ্ৰহণ কৰি লোভবিজয়ী তুষ্ট হয়॥১৩॥ তেওঁক অৰ্থপ্ৰদান কৰিব॥১৪॥ ভূমি, সম্পত্তি, পুত্ৰ, পৰিবাৰ আৰু প্ৰাণ হৰণ কৰি অসুৰ-বিজয়ী তুষ্ট হয়॥১৫॥ নিজে ধৰা নিদিয়াকৈ থাকি, ভূমি আৰু সম্পত্তি প্ৰদান কৰি তেওঁৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবেধক ব্যৱস্থা লব॥১৬॥

যোঁতয়া এওঁলোকৰ এজনে বৃদ্ধ-স্বাচাৰ কাৰণে প্ৰস্তুতি চলায়, তেতিয়া সন্ধি, মন্ত্ৰণাবৃদ্ধ বা কুটবৃদ্ধৰ যোগে প্ৰতিবেধক ব্যৱস্থা লব॥১৭॥ এওঁৰ অৰূপকৰ প্ৰতি সাম আৰু দান আৰু মিত্ৰপক্ষৰ প্ৰতি ভেদ আৰু দণ্ড প্ৰয়োগ কৰিব॥১৮॥

নাইবা, এওঁৰ দুৰ্গ, বাস্ত আৰু শিৱিৰ, অস্ত্ৰ, বিহু আৰু অগ্নি আদিৰ যোগে গুপ্তচৰ-সকলে ধ্বংস কৰিব॥১৯॥ কেউফালৰপৰা তেওঁৰ পাৰ্শ্বগ্ৰহণ কৰাব॥২০॥ আটাইকৰ স্বাৰা ৰাজ্য বিনষ্ট কৰাব, নাইবা তেওঁৰ কুলৰ দাবী প্ৰতিষ্ঠাপক বা অননুসূহীত বৃদ্ধৰাজৰ স্বাৰা ৰাজ্য হৰণ কৰাব॥২১॥ (এনে) অপকাৰ কৰি (মিত্ৰতা স্থাপনৰ কাৰণে) দূত পঠিয়াব॥২২॥ নাইবা, (কোনো) অপকাৰ নকৰাকৈয়ে সন্ধিৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিব॥২৩॥

তথাপিও যদি অভিযান কৰে কোশ আৰু সৈন্যৰ এক-চতুৰ্থাংশ এক-চতুৰ্থাংশে বজাই নাইবা ক্ৰমে এদিন এবাৰতকৈ বৃদ্ধি কৰি সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ কৰিব॥২৪॥

যদি তেওঁ সৈন্যৰ বিনিময়ত সন্ধি কৰিবলৈ ক্ৰোধে ভোদা হাতী-ঘোঁৰা দিব, নহ’লে বিহু বৃদ্ধোক্তা শক্তিশালী হাতী-ঘোঁৰা দিব॥২৫॥

যদি মানুহৰ বিনিময়ত সন্ধি কৰিব খোজে, তেতিয়া হ’লে গুপ্তচৰৰ নেতৃত্বত ৰাজসোহী, বিশেষী আৰু আটাইক সৈন্য প্ৰদান কৰিব॥২৬॥ বাহেত উজ্জ্বল (কোঁ, আৰু প্ৰৌৰিত সৈন্য) বিনাশ হয় তেনে বিঘল কৰিব॥২৭॥ নহ’লে তেওঁৰ সৈন্য দিব বি অকালনাশপ্ৰাপ্ত হ’লে

এণ্ডক বিনাশ কৰিব বা অনুবৃত্ত মৌল (বৃজাব্দ গ্ৰেণীৰ) সৈন্য দিব যি বাসনত এণ্ডক আঘাত কৰিব ॥২৮॥

যদি টকা-পইছাৰে সন্ধি কৰিব খোজে, ভেটিয়া এনে বোঁহি দামী বস্তু এণ্ডক দিব বিবোধৰ বৰিস্কাৰ এণ্ড নাপাব, নহ'লে বৃদ্ধৰ অযোগ্য বন্যসম্পদ (প্ৰদান কৰিব) ॥২৯॥

যদি ভূমি-সন্ধি বিচাৰে, ভেটিয়া হলে পুনৰ বৃদ্ধাই লব পৰা, সদায় শত্ৰু থকা, আগ্ৰয়-বিহীন অথবা ব'ত বসতি কৰা মহা ক্ষতিকৰ আৰু ব্যয়বৃত্ত হব। তেনে মাটি প্ৰদান কৰিব ॥৩০॥

নহলে অন্য এজন পৰাক্ৰমী বজাৰ লগত ৰাজধানীত বাদে সৰ্বস্ব প্ৰদান কৰি হলেও সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ কৰিব ॥৩১॥

যিটো জানে বল কৰি লৈ যাব পাৰে উপায়ৰ আগ্ৰয় লৈ তেনে বস্তু প্ৰদান কৰিব। নিজৰ দেহ বন্ধা কৰিব, ধন বন্ধা কৰিব নালাগে; কাৰণ অনিত্য ধনৰ কাৰণে কোনো মমতা থাকিব পাৰে ॥৩২॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্লব বজা-সম্বৰ্ণীৰ” নামৰ দ্বাদশ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “দুৰ্লব কৰ্ম” নামৰ প্ৰথম (আবন্তদ্বিপৰা ১৩৬তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

১৬৩তম প্ৰকৰণ : শত্ৰু-বৃদ্ধ

১৬৪তম প্ৰকৰণ : (শত্ৰুৰ) সেনাধ্যক্ষৰ হত্যা (প্ৰথম ভাগ)

যদি তেওঁ (বলবান বজাই) সন্ধিত আবদ্ধ হব নোখোজে, তেতিয়া তেওঁক কৰ—
‘অধিৰত্ৰ্যগৰ’ (১।৬ চাওক) বশীভূত হৈ এই বজাসকল বিনষ্ট হৈছে, আত্মসংৰক্ষণৰ
এণ্ডলোকক অনুসৰণ কৰা উচিত নহব ॥১॥ ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ কৰক ॥২॥
কাৰণ, সেইসকল মিত্ৰৰ মূখ্য পিন্ধা শত্ৰু বিসকলে আপোনাক উদ্ধত, ধৰ্মবিহিত আৰু
অৰ্থোন্মত্তি ব্যাহত কৰা কামত লিপ্ত কৰোৱ ॥৩॥ আত্মহুঁতি দিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱা বীৰ-
সকলৰ লগত বৃদ্ধ কৰাই উদ্ধত কৰ্ম; দুৰ্লোপকৰ জনকৰ কৰাই ধৰ্মবিহিত কৰ্ম, হাতৰ মূৰ্চি
থকা ভাল বস্তু আৰু নিৰ্দোষ মিত্ৰ ত্যাগ কৰাই অৰ্থোন্মত্তিৰ ব্যাঘাত ॥৪॥ সেই বজা মিত্ৰবৃত্ত
আৰু এই (একে) উদ্দেশ্য লৈয়ে তেওঁ পুনৰ মিত্ৰৰ সমাৱেশ কৰিব বিসকলে আপোনাক
সকলো ফালৰপৰা আক্ৰমণ কৰিব ॥৫॥ তেওঁ মধ্যম বা উদাসীন বজা অথবা ৰাজমণ্ডলৰৰ দ্বাৰা
অপৰিত্যক্ত অথচ আপুনি পৰিত্যক্ত; আপুনি বৃদ্ধৰ কাৰণে সাজু হৈ থকা কাৰণে তেওঁ
যিলাকে (এই ধাৰণাৰে) বাট চাই আছে—‘তেওঁ আৰু কৰ্মপ্ৰাপ্ত হওক, মিত্ৰসকলৰপৰাও
বিচ্ছিন্ন হওক; আৰু বোঁতীয়া শৈৱিক ৰাজ্য ত্যাগ কৰিব তেতিয়া অনাৱাসে তেওঁক উদ্ধৰ
কৰিমহ’ক’ ॥৬॥ (গতিকে) মিত্ৰৰ মূখ্য পিন্ধা শত্ৰুৰ কথা শুনো, মিত্ৰসকলক উন্নত বৃদ্ধোৱা,
শত্ৰুসকলক ঐশ্বৰ্যবৃত্ত কৰা, প্ৰাণ সংৰক্ষণ কৰা আৰু বিপদপ্ৰাপ্ত হোৱা আপোনাৰ উচিত
মহৰ্—এইদৰে নিৰীক্ষিত কৰিব ॥৭॥

তথাপিহে যদি বৃদ্ধবাৱা কৰে তেতিয়া “সম্বৰ্ণ প্ৰতি ব্যৱহাৰ” (১১।১) আৰু “মোপ-
কল্পন” (১৩।২) অধ্যায়ত কোৱাৰ দৰে এণ্ডৰ প্ৰকৃতিবিলাকক উত্তৰীণ দিব ॥৮॥ বাতক আৰু

বিহু খুঁওৱা লোক নিয়োগ কৰিব॥৯॥ “নিজৰ শৰীৰ-বকা-সম্বন্ধীয়” অধ্যায়ত (১।২১) বিবিলাক বন্দু ককশীৰ বুলি ঘোষণা কৰা হৈছে, সেইবিলাকত ঘাতক আৰু বিশ্বদাসকলক নিয়োগ কৰিব॥১০॥

বেণ্যালালৰ গিৰিহঁতে সেনামুখ্যসকলক পৰম বৃপোৰ্ব্বোজনসম্পন্ন তিবোভাৰে উদ্ভাদিত কৰিব॥১১॥ বহুত নাইবা দুজন সেনামুখ্যৰ এগৰাকী নাৰীৰ প্ৰতি প্ৰীতি হলে ঘাতকসকলে তেওঁলোকৰ মাজত কাজিয়াৰ সৃষ্টি কৰিব॥১২॥ কাজিয়াত পৰাজিত পক্ষক অন্যফালে পলাই থাকিলে নাইবা প্ৰভুৰ অভিমানত সাহায্য প্ৰদানৰ কাৰণে (গদুস্তচৰসকলে) টানি ধৰিব॥১৩॥

নাইবা সাধুবেশী গদুস্তচৰসকলে মুখ্যসকলৰ মাজত বিসকল কামাসক্ত তেওঁলোকক ঠগিবলৈ প্ৰেমবিজয়ী ঔষধৰ লগত বিহু প্ৰদান কৰাব॥১৪॥

কোনোজনে বেপাৰীৰ ভাওত (শত্ৰুৰ প্ৰিয় মহিষীৰ অস্তবংগা পৰিচাৰিকাক প্ৰেমৰ কাৰণে টকাৰে ওপোচাই দি পিছত ত্যাগ কৰিব॥১৫॥ আৰু তেওঁৰেই (বেপাৰীৰ) পৰিচাৰকৰ ভাও দিয়া গদুস্তচৰৰ ম্বাৰা প্ৰশংসিত, সিম্বৰ ভাও দিয়া চোৰাংচোৱাই প্ৰেম-বিজয়ী ঔষধ (বন্য দৰৱ) দি কব—‘সেই বেপাৰীৰ শৰীৰত প্ৰয়োগ কৰিব’॥১৬॥ এইটো সৰু হলে ৰাজমহিষীকো এই প্ৰতিকৰ-ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাৰ উপদেশ কি কব—‘বজাৰ শৰীৰত ইয়াক প্ৰয়োগ কৰিব লাগে’॥১৭॥ তাৰ পিছত বিহু দি প্ৰভাৱণা কৰিব॥১৮॥

জ্যোতিৰীবেশী গদুস্তচৰে লাহে লাহে কোনো উচ্চপদস্থ বিবৰাৰ বিশ্বাসত সোমাই তেওঁৰ গাত ৰাজলক্ষণ আছে বুলি ঘোষণা কৰিব॥১৯॥ নাইবা, কোনো ভিক্ৰুকীয়ে (ভিক্ৰুকীবেশী গদুস্তচৰে), এওঁৰ পয়কী কব—‘আপুনি ৰাজৰাণী বা ৰাজমাতা হব’॥২০॥

কোনো বৰমুৰীয়া বিবৰাৰ ভাৰা হোৱা গদুস্তচৰ তিবোভাই তেওঁক (স্বামীক) কব—‘বজাই মোক তেওঁৰ অস্তেবপদৰত বাঁহৰ খোজে; এজনী পৰিগ্ৰাজিকাই এইখন চিঠি আৰু এই অলঙ্কাৰবোৰ আপোনাৰ খবলৈ আনিছে’॥২১॥

নাইবা ৰাখনি বা পৰিচাৰকৰ ভাও দি কোনো এজনে (গদুস্তচৰে) বিহু খুঁৱাবলৈ বজাই দিয়া উপদেশৰ কথা আৰু তেওঁক প্ৰলোভিত কৰিবলৈ দিয়া টকাৰ কথা কব॥২২॥ আৰু তেওঁৰ এই কথা সদাগৰবুপী (অন্য) এজনে সমৰ্থন কৰিব আৰু এই কাৰ্যৰ সিম্বৰ কথা কব॥২৩॥

এনেদৰেই এটা, দুটা বা তিনিটা উপায় অৱলম্বন কৰি এওঁৰ উচ্চ বিবৰাসকলক এজন এজনকৈ এওঁক ত্যাগ কৰিবলৈ নাইবা এওঁৰ বিৰুদ্ধে হাজিৰলৈ উঠনি দিব॥২৪॥

শূন্যপালৰ ওচৰত থকা এওঁৰ চোৰাংচোৱাবিলাকে দুৰ্গবিলাকৰ আল-পালে (থকা) নগৰ আৰু গাওঁবাসীসকলক (সেন) বিহুতাৰ কাৰণতহে জনাব—সৈনিক আৰু বিভাগীৰ বৰমুৰীয়া-সকলক শূন্যপালে কৈছে—‘বজা সঙ্কটাপন্ন হৈছে, জীয়াই থকা আহিবও পাবে, নাহিবও পাবে, বলৰে ধন অৰ্জা আৰু তোমালোকৰ শত্ৰুক ধ্বংস কৰা’॥২৫॥ আৰু এনে গুৰুৰ প্ৰচাৰ হোৱাৰ লগে লগে ঘাতকসকলে নিশা পুৰবাসীসকলক লুপ্ত কৰিব আৰু মুখ্যসকলক হত্যা কৰিব (আৰু কব)—‘শূন্যপালৰ সেনা বিয়ে নকৰে তেওঁৰ এনে দশা হ’ব’॥২৬॥ আৰু শূন্য-পালৰ গৃহত তেজৰ দাগ থকা অস্ত্ৰ, টকা আৰু বহী আদি পেলাই থ’ব॥২৭॥ তাৰ পিছত গদুস্তচৰবিলাকে ‘শূন্যপালে মাৰিছে আৰু লুপ্ত কৰিছে’ বুলি বোকা কৰিব॥২৮॥

এনেদৰেই গাওঁবাসী মানুহকো সমাহৰ্তাৰ (মুখ্যবিবৰাৰ) পৰা আঁতৰাই আনিব॥২৯॥

আব্দ সমাহৰ্তাৰ মানুহক গাৱঁৰ মাজত বাতি ঘাটকসকলে হত্যা কৰি ঘোষণা কৰিব—
‘বিসকলে দেশৰ ভিতৰুৱা অঞ্চলত অধৰ্বেৰে পীড়া কৰে, তেওঁলোকৰ অৱস্থা এনে হয়’ ৥৩০৥

আব্দ এনেকৈয়ে গণ্ডগোল আৰম্ভ হলে প্ৰজা-বিদ্ৰোহৰ যোগে শূন্যপাল নাইবা সমাহৰ্তাৰ
বধ কৰাব ৥৩১৥ তেওঁৰ পৰিৱালবু, ৰাজপাটৰ দাবী কৰোঁতা কোনোবা এজনক নাইবা কোনো
অনন্দগৃহীত বদৰৰাজক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব ৥৩২৥

ৰাজপ্ৰাসাদত, নগৰৰ মধ্যত আব্দ দ্ৰব্যৰ আব্দ শস্যৰ ত’ৰালত জুই দিব
নাইবা তাত থকা বিঘ্নাসকলক হত্যা কৰিব আব্দ কৰুণ স্বৰেৰে চিঞৰি
চিঞৰি তেওঁৰে (শূন্যপাল বা সমাহৰ্তাৰ) কাম বুলি ঘোষণা কৰিব ৥৩৩৥

কোটিঙ্গীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্ৱল ৰজা-সম্বন্ধীৰ” নামৰ শ্লোকৰ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “মন্ত্ৰব্ধ” আব্দ
“(শত্ৰু) সেনাধ্যক্ষ হত্যা” নামৰ দ্বিতীয় (আব্দৰ্শনৰপৰা ১০৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত ৥

তৃতীয় অধ্যায়

১৬৫তম প্ৰকৰণ : (শত্ৰু) সেনাধ্যক্ষৰ হত্যা (দ্বিতীয় ভাগ)

১৬৫তম প্ৰকৰণ : ৰাজ-অঞ্চলৰ মাজত উত্তেজনা-সৃষ্টি

(শত্ৰু) ৰজা আব্দ তেওঁৰ প্ৰিয়পাত্ৰসকলৰ ওচৰত থকা চোৰাংচোৰাবিলাকে পদাতি,
অশ্বাৰোহী আব্দ হস্তিসৈন্যৰ মধ্যসকলৰ মিত্ৰস্থানীয়সকলক বন্ধুভাৱে বিদ্ৰোহান্তে কৰ—
‘এওঁলোকৰ ওপৰত ৰজা ৰুদ্ধ হৈছে’ ৥১৥ এই কথাৰ বহুল প্ৰচাৰ হলে ঘাটকসকল বাতি
ফুৰাব স্থিৰদৰপৰা সাম্ৰথান হৈ তেওঁবিলাকৰ বৰলৈ বাব আব্দ ক’ব—‘মহাৰাজৰ আদেশ
অনুসৰি আপোনালোক (আমাৰ লগত) আহক’ ৥২৥ ওলাই অহাৰ লগে লগেই তেওঁবিলাকক
হত্যা কৰিব; ওচৰত থকাসকলক মহাৰাজৰ আদেশ (অনুসৰি বধ কৰা হৈছে) বুলি ক’ব ৥৩৥
আব্দ বিসকলক হত্যা কৰা হোৱা নাই, তেওঁবিলাকক গদ্যুতচৰবিলাকে ক’ব—‘এই কথাকেই
আমি আপোনালোকক কৈছিলোঁ; যাৰ বাচি থাকিবৰ ইচ্ছা আছে পলাই য়ওক’ ৥৪৥

বিচৰা সত্ত্বেও ৰজাই কোনো বন্ধু নিৰিহাসকলক চোৰাংচোৰাবিলাকে ক’ব—‘ৰজাই শূন্য-
পালক কৈছে—সেই সেই লোকে নুখুজিব লগীয়া বন্ধু মোক খুজিছে; মোৰ শ্বাৰা প্ৰত্যখ্যাত
হৈ শত্ৰুৰ লগ লাগিছে; তেওঁবিলাকক মৰিমূৰ কৰিবৰ কাৰণে বৰপৰ হওক’ ৥৫৥ তাৰ পিছত
পূৰ্বতে (২-৪ সূত্ৰত) কোৱাৰ দৰে আচৰণ কৰিব ৥৬৥

খুজিলে (কোনো বন্ধু) ৰজাই নিৰিহাসকলক চোৰাংচোৰাবিলাকে ক’ব—‘শূন্যপালক ৰজাই
কৈছে—সেই সেই লোকে নুখুজিব লগীয়া বন্ধু মোক খুজিছে; নিৰ্দ্দাস ওপাজাৰ কাৰণে
মই সেই বন্ধু তেওঁবিলাকক নিহাওঁ; তেওঁবিলাক (এতিয়া) শত্ৰুৰ লগ লাগিছে; তেওঁবিলাকক
মৰিমূৰ কৰিবৰ কাৰণে বৰপৰ হওক’ ৥৭৥ তাৰ পিছত আৰম্ভে কোৱাৰ দৰে আচৰণ
কৰিব ৥৮৥

আব্দ বিসকলে এওঁক খুজিব লগীয়া বন্ধু নোথোজে তেওঁবিলাকক চোৰাংচোৰাবিলাকে
ক’ব—‘শূন্যপালক ৰজাই কৈছে—সেই সেই লোকে খুজিব লগীয়া বন্ধু মোক খোজা নাই;
নিজৰ অপৰাধৰ লক্ষ্যৰ বাহিৰে ইয়াত অন্য কি থাকিব পাৰে? তেওঁবিলাকৰ ধ্বংসৰ কাৰণে
বৰপৰ হওক’ ৥৯৥ তাৰ পিছত পূৰ্বতে কোৱাৰ দৰে আচৰণ কৰিব ৥১০৥

ইয়াৰ শ্বাৰা হাত কৰিব পৰা সকলো লোকৰ সম্মুখেও বৃদ্ধোৱা হ’ল ৥১১৥

নহলে চোৰাংচোৰাই (শত্ৰু) বজাৰ কাষ চাপি বজাৰ—‘আপোনাৰ সেই সেই মূখ্য বিষয়াই শত্ৰুৰ মানদহৰ লগত কথা-বতৰা চলাইছে’ ॥১২॥ বিশ্বাস উপজিলে এওঁৰ পত্ৰ লৈ যোৱা স্বাভাৱ-দ্রোহীসকলক দেখুৱাব আৰু কব—‘এয়াই সেই’ ॥১৩॥

নাইবা, সেনাৰ মূখ্যমন্ত্ৰীসকলৰ মাজত প্ৰধান বিষয়কেইজনক ছুঁৱি বা টকাৰ লোভ দেখুৱাই নিজৰ সৈন্যৰ লগতে বজাৰ, নহলে আঁতৰাই লৈ যাব ॥১৪॥

ওচৰতে থকা বা দুৰ্গত বাস কৰা তেওঁৰ (শত্ৰু-বজাৰ) প্ৰত্যেকক চোৰাংচোৰাৰ ৰোগে প্ৰযোচিত কৰিব—‘আপুনি বোঁহি গুণসম্পন্ন পুত্ৰ, তথ্যপিত্তে আপোনাক বঞ্চিত কৰিলে; তথ্যাপি আপুনি উদাসীন হৈ আছে কিয়? বিৰুদ্ধ দেখুৱাওক আৰু (ৰাজ্য) দখল কৰক; নহলে সৈন্যকালে বহুৰাজ্য আপোনাৰ সৰ্বনাশ কৰিব’ ॥১৫॥

তেওঁৰ কুলৰ ৰাজপাটৰ দাবী কৰোঁতাজনক নাইবা অননুগৃহীত বহুৰাজ্যক টকাৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই কব—‘এওঁৰ (ৰাজ্য) অভ্যন্তৰত বা সীমান্তত থকা সৈন্য নাইবা দুৰ্গ ধ্বংস কৰক’ ॥১৬॥

আটাইকসকলক টকা আৰু সম্মানেৰে হাত কৰি এওঁৰ ৰাজ্য বিনষ্ট কৰাব ॥১৭॥

নাইবা এওঁৰ পাৰ্শ্বগ্ৰাহক (পৃষ্ঠশত্ৰু) কব—‘এই ৰজাই মোক উচ্ছেদ কৰি আপোনাকো উচ্ছেদ কৰিব এওঁক পাছফালৰপৰা আক্ৰমণ কৰক; তেওঁ আপোনাক উৰ্দ্ধাতি ধৰিলে মই (তেওঁক) পাছফালৰপৰা আক্ৰমণ কৰিম’ ॥১৮॥

নহলে এওঁৰ (শত্ৰু) মিত্ৰসকলক কব—‘মই আপোনালোকৰ ভেঁটা; মই ভাগি পৰিলে আপোনালোক সকলোকে এই ৰজাই উটুৱাই দিব; একেলগ হৈ এওঁৰ অভিবান ব্যৰ্থ কৰোঁহক’ ॥১৯॥

সেই কাৰণে যিসকল তেওঁৰ লগত একেলগ আৰু যিসকল পৃথক উভয় পক্ষলৈ পত্ৰ প্ৰেৰণ কৰিব—‘এই ৰজাই মোক মৰিম্বৰ কৰি আপোনালোকৰ বিৰুদ্ধেও ব্যৱস্থা ল’ব; সাম্ৰাজ্য হ’ব; আপোনালোকে মোক সহায় কৰাই ভাল হ’ব’ ॥২০॥

ৰজা পাবৰ কাৰণে সৰ্বস্ব নিবেদন কৰিও সাম্ৰাজ্য অনুসৰি মৰাম্ব বা

উদাসীন বজাৰ যি কোনো এজনৰ ওচৰত পুনৰ আবেদন কৰিব ॥২১॥

কোঁটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ “দুৰ্ৱল বজা-সম্বন্ধীয়” নামৰ শ্ৰীমদ অধিকৰণ জন্মগত “(শত্ৰু) সৈন্যৰূপে হত্যা” (শ্বিতীয় ভাগ) আৰু “ৰাজ-সম্বলৰ মাজত উজ্জনা-সূচী” নামৰ তৃতীয় (আবশ্যনিৰূপণ ১০৮তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৬৬তম প্ৰকৰণ : জন্ম, জপ্তি আৰু বিহাৰ গোপন ব্যৱহাৰ

১৬৭তম প্ৰকৰণ : (শত্ৰু) ৰোগাণ, সৈন্যকৰণৰূপে আৰু

অতৰ্কিত আক্ৰমণৰ নিৰ্বাচ

ৰেপাৰীৰ বৈধতা এওঁৰ (শত্ৰু) দুৰ্গৰ চাৰিওফালে বাস কৰা, গৃহস্থৰ বৈধতা গাৰত বাস কৰা, সীমান্তৰ দুৰ্গ বা গাৰত প্ৰবৰ্ত্তা আৰু সন্ধ্যাসীৰ বৈধতা বাস কৰা চোৰাংচোৰা-বিলাকে উপহাস প্ৰদানপূৰ্বক সাম্ৰাজ্য, আটাইক, কুলৰ দাবী-প্ৰতিষ্ঠাপক আৰু অননুগৃহীত

বহুবলজ্ঞানে (বাণী) পঠিলাব—‘এই দেশ জমিকাব কৰিব পাৰি’॥১॥ আৰু যোঁজিয়া এওঁ-
বিলাকৰ চোৰাংচোৱাবিলাক দগুৰ চাবিকালৰ এলাকাত আহি পৰিব তেওঁবিলাকক অৰ্থ আৰু
সম্মানেৰে সংকাৰ কৰি প্ৰকৃতিসমূহৰ হিচাববিলাক দেখুৱাই দিব॥২॥ সেইবিলাকত তেওঁ-
বিলাকৰ লগতে প্ৰহাৰ কৰিব॥৩॥

নহ’লে এওঁৰ শিবিৰত এজন চোৰাংচোৱাই মদ বেচোঁতাৰ ভাও ধৰি মৃত্যুদণ্ডৰ আদেশ
হোৱা এজন মানুহক পুৱে বুলি দেখুৱাব আৰু আক্ৰমণৰ সময়ত বিহ খুৱাই মাৰি মৃতকৰ
উল্লেখ্যে “স্তৰ্গন” বুলি মদৰ কলহ ল’ব প্ৰদান কৰিব॥৪॥ প্ৰথম দিনা নিভাঁজ নাইবা এক-
চতুৰ্থাংশ বিহ মিহলোৱা মদ দিব, ইয়াৰ পিছৰ দিনা বিহ মিহলি থকা (মদ) প্ৰদান কৰিব॥৫॥
নহলে বিশুদ্ধ মদ সেনাৰ মৃত্যুসকলক প্ৰদান কৰি নিচা লগাৰ সময়ত বিহ মিহলি মদ প্ৰদান
কৰিব॥৬॥

নাইবা এজন চোৰাংচোৱাই সেনাৰ মৃত্যু বিঘ্নাৰ ভাও দি মৃত্যুদণ্ডপ্ৰাপ্ত এজন মানুহক
পুৱেদৰূপে দেখুৱাব আৰু ইত্যাদি ইত্যাদি, আগৰ দৰেই॥৭॥

নাইবা, সিজোৱা মাংস, ভাত, মদ, আৰু পিঠাৰ বেপাৰীৰ ভাওত চোৰাংচোৱাবিলাকে
নিজৰ নিজৰ বিশিষ্ট পণ্যদ্বাৰা জাননী দি পৰস্পৰ প্ৰতিযোগিতাৰ মাজত শত্ৰুক আহ্বান
কৰি জনাব—‘এইটো কালিয়নেও পাব, নামো সস্তা’ আৰু নিজৰ বিক্ৰী কৰিব লগীয়া বস্তুত
বিহ মিহলাব॥৮॥

মদ, গাখীৰ, দৈ, ঘিউ, তেল সেই সেই বেপাৰীৰ হাতৰপৰা তিৰোতা আৰু ল’ৰা-ছোৱালীয়ে
কিনি লৈ ভলিত বিহ থকা নিজৰ নিজৰ পাত্ৰত ভৰাব॥৯॥ ‘এই দামত দিয়া; আৰু ভাল
ধৰণৰ বস্তু দিয়া’—এনেকৈ কৈ তাতে (আগৰ ঠাইত) ঢালি দিব॥১০॥ বেপাৰীৰ ভাও দিয়া
চোৰাংচোৱাবিলাকে নাইবা বেপাৰীৰ সম্ভাৰ গোটেৱাসকলে (ফেৰিৱালাবোৰে) সেই
একেবোৰকে (বিক্ৰী কৰিব)॥১১॥

ওচৰত থকাসকলে হাতী আৰু ঘোঁৰাৰ আহাৰ আৰু ব্ৰাহ্মত বিহ প্ৰদান কৰিব॥১২॥
বনুৱাৰ ভাও দিয়া চোৰাংচোৱাবিলাকে বিহ মিহলোৱা ঘাঁহ আৰু পানী বিক্ৰী কৰিব॥১৩॥

নাইবা, বহুদিন ধৰি (শত্ৰুৰ) শিবিৰৰ লগত সম্পৰ্ক থকা গৰুৰ বেপাৰীবিলাকে আক্ৰমণৰ
সময়ত শত্ৰুৰ খেলিমেলি লগাৰ পৰা ঠাইত গৰু, ছাগলী বা ভেৰাৰ পাল মেলি দিব; দুষ্ট
ঘোঁৰা, গাধ, উট আৰু মহবিলাকো (মেলি দিব)॥১৪॥ নহলে সেই ভাওকে দি চোৰাংচোৱা-
বিলাকে চিকাৰ তেজ্জৰে চকুবোৰ বাঙলী কৰা জন্তুবোৰ এৰি দিব॥১৫॥ নহলে চিকাৰীৰ
ভাও দি সজাৰপৰা হিংস্ৰ জন্তুবোৰ এৰি দিব, সাপ থকা মানুহৰ ভাও দি উগ্ৰ বিষবৃক্ষ সাপ,
অথবা হাতীৰে জীৱিকা চলোৱা মানুহ হৈ হাতী (এৰি দিব)॥১৬॥ নহলে অগ্নিজীৱী-
সকলে বস্তুবোৰত জুই দিব॥১৭॥

নাইবা গুপ্তচৰবিলাকে ছত্ৰভংগ দিয়া পদাতি, অস্ত্ৰাবোহী আৰু হস্তিসৈন্যৰ মূখিয়াল-
সকলক হত্যা কৰিব বা মূখিয়াল বিঘ্নাৰ আবাসবিলাকত জুই দিব॥১৮॥

নাইবা বিদ্ৰোহী, শত্ৰু, আৰু আটকিকৰ ভাও দি (শত্ৰুৰ, কামত নিযুক্ত হৈ পৃষ্ঠত আক্ৰমণ
কৰিব, নাইবা (দুৰ্ভল বজাই কৰা) আক্ৰমণত সহায় কৰিব)॥১৯॥

বা বনৰ মাজত লুকাই থাকি সীমান্তত থকা সৈন্যক প্ৰলোভন দি বাহিৰলৈ আনি হত্যা
কৰিব, নাইবা একপংক্তি-অভিধানত যোগান, সৈন্য-কল্পদৰূপ আৰু আৰ্চাৰ্য্যত আক্ৰমণ ধ্বংস
কৰিব॥২০॥

নাইবা ৰাতি-বৃন্দাভ (আগতে) সম্ভেতৰূপে ধাৰ্য কৰা বহুত ডোল কোথাৰ আব্দ ঘোষণা কৰিব—আমি প্ৰৱেশ কৰিলোঁহ'ক, (গতিকে) ৰাজ্যও লাভ হল॥২১॥

নহলে বজাৰ আৱাসত সোমাই গড়গোলাৰ মাজতে বজাক হত্যা কৰিব॥২২॥ যদি পলাই যাব খোজে স্বেচ্ছা সৈন্য আব্দ আটাইকৰ সৈন্যৰ নেতাসকলে খাপ লৈ থাকি নাইবা গছৰ বেৰাৰ আঁৰ লৈ এওঁক হত্যা কৰিব॥২৩॥ নাইবা আক্ৰমণৰ হুঁলশব্দলীয়া অৱস্থাত গঢ় বৃন্দাৰ উপলব্ধ সময়ত (অৰ্থাৎ অকলশৰীয়াতকৈ পালে) ব্যাঘৰ ভাওত থকা চোৱাংচোৱাবিলাকে এওঁক হত্যা কৰিব॥২৪॥ নাইবা, নিজৰ সূৰিখাজনক ঠাই অনুসৰি, ডেওঁ বোঁতলা এনে ৰাতিত উপস্থিত হ'ব ব'ত এটাৰ পাছত এটা সৈন্য গৈছে বৃন্দা কৰা সম্ভৱ, নাইবা পৰ্বতত, গা-গছৰ বেৰাৰ আঁৰত, পিঠানিত বা পানীৰ মাজত (এওঁক) আঘাত কৰিব॥২৫॥ অথবা, নদী, হ্ৰদ বা পুখুৰীৰ বাহিৰে জাতি পানীৰ সোঁতত ডুৰাই মাৰিব॥২৬॥ যদি ডেওঁ মৰুভূমি, হাবি নাইবা পানীৰ মাজৰ দুৰ্গত থাকে তেতিয়া বিৰাজ জুই নাইবা ধোঁৱা দি বিনাশ কৰিব॥২৭॥ ৰাতকসকলে, সক্ষীৰ্ণ স্থানত পৰিলে জুইবৈ, মৰুভূমিত থাকিলে ধোঁৱাবে, নিজৰ ঘৰত থাকিলে বিহেৰে, পানীত গা ধুই থাকোঁতে জুৰ খাবিলালেৰে নহ'লে পানীত বিচৰণ কৰি থকা লোকেৰে ডেওঁক বিনাশ কৰিব; নহলে জুই লগাই দিয়া ঘৰবপৰা ওলাই আহোঁতে ডেওঁক হত্যা কৰিব॥২৮॥

উক্ত ঠাইবিলাকক আগ্ৰস কৰি থকা শত্ৰুক কামদাৰে বাহিৰ কৰি, নহ'লে

গোপন মন্ত্ৰেৰে নাইবা গোপন কৌশলেৰে প্ৰতাৰণা কৰিব॥২৯॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্ৱল বজা-সম্বন্ধীয়” নামৰ শ্বাশন অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অস্ত্ৰ, অগ্নি” আব্দ বিহৰ গোপন ব্যৱহাৰ” আব্দ “শত্ৰুৰ বোগান, সৈন্যকম-পুৰণ আব্দ অতিকৃত আক্ৰমণৰ নিবোধ” নামৰ চতুৰ্থ (আবশ্যগতপৰা ১০৯তম) অধ্যায় সমাপ্ত॥

পঞ্চম অধ্যায়

১৬৮তম প্ৰকৰণ : গোপন কৌশলৰ শ্বাৰা (শত্ৰুক) প্ৰতাৰণা কৰা

১৬৯তম প্ৰকৰণ : বলপ্ৰয়োগৰ শ্বাৰা (শত্ৰুক) প্ৰতাৰণা কৰা

১৭০তম প্ৰকৰণ : অকলশৰীয়া বজাৰ বিজয়

দেৱতাৰ পূজা উপলক্ষে উৎসৱৰ সময়ত ভক্তিৰশতঃ পূজা কৰিবলৈ অহাৰ কাৰণে শত্ৰুৰ বহুত স্থান থাকিব পাৰে॥১॥ সেই সেই স্থানত ডেওঁৰ বিৰুদ্ধে গোপন কৌশল খটাব॥২॥ মন্দিৰত সোমোওঁতে ওপৰবপৰা বস্ত্ৰ খুঁলি গোপন দেৱাল নাইবা প্ৰকাণ্ড শিল পেলাই দিব॥৩॥ নাইবা, ওপৰ মহলবপৰা ডেওঁৰ ওপৰত শিল আব্দ অস্ত্ৰ বৰ্ষণ কৰিব, নহ'লে দৰ্জা পেলাই দিব নাইবা দেৱালত লগাই থোৱা আব্দ এটা মূৰ এঠাইত বান্ধি বখা দুৱাৰৰ দাং এৰি দিব॥৪॥ নহলে দেৱতাৰ বিদ্ৰোহ, পতাকা বা অস্ত্ৰ এওঁৰ ওপৰত পেলাই দিয়াব॥৫॥ এওঁ যি ঠাইত বাস কৰে, বহে বা যি ঠাইত ফুৰা-চকা কৰে তাত গোবৰৰ প্ৰলেপত, মজিৱাত ছটিওৱা সূৰ্মাশি পানীত নাইবা ফুল আব্দ সূৰ্মাশি গুড়াৰ উপহাৰত বিৰ মইলাই দিব॥৬॥ নাইবা সূৰ্যাসৰ লগত বিৰাজ ধোঁৱা এওঁৰ ওচৰলৈ বোৱাই দিব॥৭॥ নাইবা, কীটপ লগাই থোৱা মজিৱাৰ খিলা সোলোকাই তাৰ ওপৰত থকা বিচনা বা আসনবপৰা তলত থকা শূল সূত্ৰিত থোৱা কুঁৱা বা গভীৰ গাঁতত এওঁক পেলাই দিব॥৮॥

নাইবা বোঁতলা শত্ৰু আহি নিচেই ওচৰ চাপে গাৰ'বপৰা অন্তৰোধ সহ্য কৰিব পৰা মানুহ

দুৰ্গৰ ভিতৰলৈ আমদানি কৰিব॥১৥ অৱবোধ সহ্য কৰিব নোৱৰাজনক দুৰ্গৰপৰা আঁতৰাব, নাইবা উত্থাৰ কৰিব পৰা শত্ৰু-ভূমিলৈ পঠিয়াব॥১০॥ আব্দ গাওঁবাসী মানুহক (সাধাৰণ প্ৰজাক) ভায়েক বা পুতেকৰ কৰ্তৃত্বত একে ঠাইতে পৰ্বত-দুৰ্গত, বন-দুৰ্গত, নদী-দুৰ্গত বা হাৰিব স্মাৰা ব্যৱহৃত স্থানত স্থাপন কৰিব॥১১॥

দুৰ্গত অৱবুদ্ধ হৈ থকাৰ কাৰণবিলাক “সৈন্যো আত্মসমৰ্পণ কৰা বজাৰ আচৰণ” (৭.১৫.১২ৰ পৰা)—এই প্ৰকৰণত ব্যাখ্যাত হৈছে॥১২॥

(দুৰ্গৰ চাৰিওফালে) এক ৰোজন পৰ্যন্ত দুৰ্গলৈ থকা বন আব্দ কাঠবোৰ জলাই দিব॥১৩॥ পানী দূষিত কৰাৰ আব্দ বোৱাই লৈ বোৱাৰ (পানী নাইকিয়া কৰাৰ)॥১৪॥ আব্দ বাহিৰত কুঁৱা, গাত আব্দ কাইটীয়া তাঁবৰ বেৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব॥১৫॥

শত্ৰুৰ শিবিৰলৈকে বহু মূখ থকা সুৰুঙা খান্দি মূখ্য ভাৰালীসকলক নাইবা স্ময় শত্ৰুকে পলুৱাই নিব॥১৬॥ শত্ৰুৱে সুৰুঙা খান্দিতে তেওঁ (নগৰৰ চাৰিফালৰ) খাল দকৈ খান্দিব যাতে পানীয়ে সুৰুঙা পায়গৈ, নহ'লে বেৰৰ চাৰিওফালে কুঁৱা খান্দিব॥১৭॥ খনন ধৰা পেলাবৰ কাৰণে সন্দেহজনক ঠাইবোৰত পানীৰ কলহ নাইবা কাঁহৰ পাঠ ৰখাব॥১৮॥ সুৰুঙাৰ বাট জানিব পাৰিলে ওলোটা সুৰুঙা খন্দাব॥১৯॥ (সুৰুঙা) মাজতে ভাঙি দি তাত পানী বা ধোঁৱা এৰি দিব॥২০॥

দুৰ্গৰ প্ৰতিৰক্ষাৰ বিধান আব্দ কোনো জ্ঞাতিক মূলৰ (ৰাজধানীৰ) ভাৰ অপৰ্ণ কৰি তেওঁ শত্ৰুৰ বিষুদ্ধ দিশে যাত্ৰা কৰিব, নাইবা (তালৈ যাব) য'ত মিত্ৰ, জ্ঞাত আব্দ আটকিব লগ লাগিব পাৰে, বা য'ত তেওঁ (শত্ৰুৰ) বলবান শত্ৰুৰ বা দ্ৰোহীৰ লগ লাগিব পাৰে, বা য'লৈ গৈ শত্ৰুক বলবান মিত্ৰৰপৰা বিষুদ্ধ কৰিব পাৰে, নাইবা য'ত শত্ৰুৰ পৃষ্ঠ আক্ৰমণ কৰিব পাৰে, নাইবা তেওঁৰ ৰাজ্য হৰণ কৰাৰ পাৰে, নাইবা য'ৰপৰা শত্ৰুৰ যোগান, সৈন্যাক্ৰম-সম্পূৰ্ণণ আব্দ আক্ৰমিক আক্ৰমণ বন্ধ কৰিব পাৰে, নাইবা য'ৰপৰা জুৱাৰীৰ দৰে শত্ৰুৰ ওপৰত অপগ্ৰহাৰ কৰিব পাৰে, নাইবা য'ৰপৰা শত্ৰুৱে নিজ ৰাজ্য ৰক্ষা কৰিব পাৰে আব্দ নিজৰ মূল দৃঢ় কৰিব পাৰে (গদুৰি শকত কৰিব পাৰে)॥২১॥ য'ত অভিপ্ৰেত সন্ধি কৰিবৰ সুবিধা হয় তালৈকো যাব পাৰে॥২২॥

নাইবা, যিসকলে তেওঁৰ লগতে (দুৰ্গৰপৰা) প্ৰস্থান কৰিছে তেওঁলোকে শত্ৰুলৈ (খবৰ) পঠিয়াব—‘আপোনাৰ শত্ৰু এওঁ আমাৰ হস্তগত; কোনো বস্তু খৰিদ কৰাৰ ছলেৰে নাইবা অপকাৰ কৰাৰ ভাও দি টকা আব্দ বলবান সৈন্যদল পঠিয়াওক; বাঞ্ছি নাইবা মাৰি এওঁক সেই সৈন্যৰ হাতত অপৰ্ণ কৰিমহ’ক’॥২৩॥ সম্মত হলে টকা আব্দ বলী সৈন্য আত্মসাৎ কৰিব॥২৪॥

নাইবা কোনো সীমালতৰ দুৰ্গৰ অধিনায়কে দুৰ্গা সমৰ্পণ কৰাৰ প্ৰস্তাৱ কৰি (শত্ৰু) সৈন্যৰ একাংশ দুৰ্গৰ ভিতৰলৈ নি বিশ্বাস ওপোজাই হত্যা কৰিব॥২৫॥

নাইবা, একে ঠাইতে ৰখা প্ৰজাসাধাৰণক হত্যা কৰিবৰ কাৰণে শূন্যপালে (ৰাজ-প্ৰতিনিধেৰে বজাৰ পুতেকে বা ভায়েকে) শত্ৰুসৈন্যক আহ্বান জনাব॥২৬॥ বিশ্বাস ওপোজাই অৱবুদ্ধ ঠাইলৈ লৈ গৈ হত্যা কৰিব॥২৭॥

মিত্ৰৰ ভাও দি কোনো চোৰাংচোৱাই অৱবোধকাৰী বজালৈ বাতৰি পঠিয়াব—‘এই দুৰ্গত খাদ্যশস্য, তেল, চেনি আব্দ লোণৰ অভাৱ হৈছে, এই এই ঠাইলৈ এই এই সময়ত এইবিলাক আহিব; তাক হস্তগত কৰক’॥২৮॥ ইয়াৰ পিছত দ্ৰোহী সৈন্য, ক্ৰিপণী সৈন্য বা আটকিক সৈন্য নাইবা মৃত্যুশ্ৰেণীৰে দাঁড়িত আন লোকে বিহু মিহালি খাদ্যশস্য, তেল, চেনি, লোণ

আদি ভিতৰলৈ লৈ আহিব ॥২৯॥ ইয়াৰ দ্বাৰা সকলো সামগ্ৰী আৰু যোগান কাঢ়ি লোৱা সম্পৰ্কে বুকোৱা হ'ল ॥৩০॥

নাইবা সন্ধি কৰি (শত্ৰুকৰ) টকাৰ একাংশ প্ৰদান কৰিব, বাকীখিনি দিওঁতে বিলম্ব কৰিব ॥৩১॥ তাৰ পিছত এওঁৰ দুৰ্গবিলাকৰ প্ৰতিৰক্ষা-ব্যৱস্থাবিলাক শিথিল কৰিব ॥৩২॥ নহলে জুই, বিহ বা অস্ত্ৰেৰে প্ৰহাৰ কৰিব ॥৩৩॥ নাইবা এওঁৰ প্ৰিয়পাত্ৰসকলৰ কোনোবাই টকা গ্ৰহণ কৰিব খুজিলে অনুগৃহীত কৰিব ॥৩৪॥

নহ'লে যদি বৰ নিশংকতীয়া হয় দুৰ্গ প্ৰদান কৰি গুচি যাব ॥৩৫॥ সুৰুঙাৰে বা দাঁতিৱেদি ভাঙি দেৱালৰ ফাঁকেৰে ওলাই যাব ॥৩৬॥

ৰাতি হঠাৎ আক্ৰমণ কৰি কুতকাৰ হ'লে অৱস্থান কৰিব, অকৃতকাৰ হ'লে ছলেৰে বাহিৰ ওলাব ॥৩৭॥ নাস্তিক ভিক্ৰম বেগত কমসংখ্যক অনুগামী লগত লৈ গুচি যাব ॥৩৮॥ নাইবা চোৰাংচোৰাবিলাকে মৰা শ বুলি ঢাকি পলুৱাই লৈ যাব ॥৩৯॥ অথবা, মাইকী মানুহৰ বেশেৰে গৰুঘাট্ৰাৰ অনুগমন কৰিব ॥৪০॥ নহলে, দেৱতাৰ পূজা, প্ৰেত-তৰ্পণ বা উৎসৱ উপলক্ষে বিহ মিহলোৱা আহাৰ আৰু পানী এৰি থৈ গুচি যাব ॥৪১॥

গুপ্ত প্ৰবেচনা কৰি দেখাত দ্ৰোহী সৈন্যেৰে সৈতে পলায়ন কৰি (দ্ৰোহীবেশী) গুপ্ত সৈন্যেৰে আঘাত কৰিব ॥৪২॥

নাইবা, যদি এইদৰে দুৰ্গ অধিকৃত হয়, প্ৰভুত খাদ্যসামগ্ৰীৰ ভাণ্ডাৰ গোটেই দেৱতাৰ প্ৰতিমাৰ খোৰোঙত, ফোপোলা বেৰৰ মাজত, নাইবা ওপৰত প্ৰতিমা ৰখা ভলাভল কক্ষত সোমাই লুকাই থাকিব ॥৪৩॥ (কথা) পাহৰি গলে সুৰুঙাই দি ৰাতি বজাৰ আৰাসত সোমাই শূই থাকোঁতে শত্ৰুক মাৰিব ॥৪৪॥ যন্ত্ৰেৰে ঢিলা কৰিব পৰা কিবা এটা ঢিলা কৰি ইয়াক তেওঁৰ ওপৰত পেলাই দিয়াৰ ॥৪৫॥ বিহ আৰু জুই লগা বস্তুৰে লেপ দিয়া নাইবা লেৰে নিৰ্মিত ঘৰত শত্ৰু শূই থাকোঁতে ঘৰত জুই দিব ॥৪৬॥ অথবা, শত্ৰুৱে বোতিয়া প্ৰমোদ-উদ্যানত বিপ্লৱ লৈ অসতৰ্ক হৈ থাকিব, ভলাভল ঘৰ, সুৰুঙা নাইবা ফোপোলা বেৰৰ মাজেদি সোমাই ঘাতক-সকলে এওঁক হত্যা কৰিব, নাইবা গুপ্তচৰসকলে বিহেৰে মাৰিব ॥৪৭॥ নাইবা, বোতিয়া ভেঙি নিৰ্জন ঠাইত শূই থাকিব তেতিয়া মাইকী চোৰাংচোৱাই ওপৰৰপৰা সাপ বা বিষাক্ত জুই আৰু ধোৱা পেলাই দিব ॥৪৮॥

নাইবা, বোতিয়া সুৰিধা ওলাৱ, তেতিয়া যিটো উপৰুত হয়, সেইটো শত্ৰু অস্তঃপুৰত থাকোঁতে গোপনে গৈ প্ৰৱেশ কৰিব ॥৪৯॥ তাৰ পিছত মনে মনে আঁতৰি যাব আৰু নিজৰ মানুহক সঙ্কেত দিব ॥৫০॥

শত্ৰুৰ ওচৰত গোপনভাৱে নিৰুত্ত দুৰৱী, নপুংসক আৰু অন্য লোকক ঢোল আদি সঙ্কেতৰ যোগে স্নান আনি বাকী শত্ৰুবিলাকৰ মৃত্যু ঘটাব ॥৫১॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্ৱল বজা-সম্বন্ধীয়” নামৰ অংশৰ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “পূৰ্ণাঙ্গ কৌটিলীৰ দ্বাৰা (শত্ৰুক) প্ৰভাৱ কৰা”, “কলপ্ৰৱেশকৰ দ্বাৰা (শত্ৰুক) প্ৰভাৱ কৰা” আৰু “অকলপৰীয়া বজাৰ বিক্ৰম” নামৰ পঞ্চম অধ্যায়খণ্ডৰ ১৪০তম) অঙ্কৰ সন্ধান ৷

ইয়াকে কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্ৱল বজা-সম্বন্ধীয়” নামৰ অংশৰ অধিকৰণ সন্ধান হ'ল ৷

ত্ৰয়োদশ অধিকৰণ

দুৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়

প্ৰথম অধ্যায়

১৭১তম প্ৰকৰণ : গদ্যস্ত প্ৰবোচনা

শত্ৰুৰ দূৰ্গবৰ্জিত নগৰ দখল কৰিবৰ ইচ্ছা থকা বিজয়গীৰ্ৱয়ে নিজৰ সৰ্বজ্ঞতা আৰু দেৱতাৰ লগত যোগাযোগ থকা কথা ঘোষণা কৰি নিজৰ পক্ষক আনন্দিত আৰু শত্ৰুপক্ষৰ বিষয়ীৰিকা উৎপাদন কৰিব ॥১॥

সৰ্বজ্ঞতা জ্ঞাপন (এনেদৰে কৰিব)—ঘৰৰ গোপন খবৰ অৱগত হৈ মৃত্যাসকলক নিবেদন, অপৰাধী দমন কৰিবৰ কাৰণে নিৰুদ্ধ গদ্যস্তচৰৰ যোগে ৰাজদ্রোহীবিলাকৰ (নাম) জানি লৈ প্ৰকাশন, অলঙ্কৃত সঙ্কেত আৰু সংসৰ্গ-বিদ্যাৰ (১।১২।১ চাওক) চিহ্নৰ দ্বাৰা (নিৰ্বোধিত-প্ৰায়) অনুৰোধ আৰু উপহাৰৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন, মোহৰ মৰা পত্ৰ কঢ়িয়াই লৈ অহা দ্বৰচীয়া পাৰৰ যোগে একে দিনেই বিদেশৰ বাৰ্তাৰ জ্ঞান (প্ৰদৰ্শন) ॥২॥

দেৱতাৰ লগত যোগাযোগৰ কথা প্ৰকাশ কৰোঁতে (এনেদৰে আয়োজন কৰিব)—সূৰ্য্যোদয়ে গৈ অগ্নিগৃহৰ দেৱতাৰ প্ৰতিমাৰ খোলত সোমাই থকা, অগ্নিগৃহৰ দেৱতাৰূপে প্ৰতিভাত গদ্যস্তচৰসকলৰ লগত আলাপ কৰি আৰু তেওঁলোকক পূজা কৰি; পানীৰপৰা ওলাই অহা নাগ আৰু বৰুণৰ দৰে প্ৰতিভাত চোৰাংচোৱাসকলৰ লগত আলাপ কৰি আৰু তেওঁলোকক পূজা কৰি; সাগৰৰ বালি ভৰোৱা পাত্ৰ পানীৰ ভিতৰত ৰাখি ৰাতি লানি লানি জুই দেখুৱাই; শিল আঁৰি থোৱা ছিটিকাৰে দৰাই থোৱা নাৱত থিয় হৈ থাকি; নাকটোত বাদে ৰাৰ মূৰটো জ্বাৰু বা পানীৰ মোনাৰ দ্বাৰা আবৃত, তেনে মানুহৰ নাকত ফুটুকী পহুৰ নাড়ী-ভূৰুৰ লগত বা কেঁকোৰা, খৰিলাল, ডিমি মাছ নাইবা শিহুৰ চৰিৰ লগত এশ বাৰ উতলোৱা ভেল লগাই ॥৩॥ তাৰ লগতে নিশাচৰ প্ৰাণীবিলাকেও চলাচল কৰে ॥৪॥ এইবিলাকেই পানীৰ ওপৰত বিচৰণ কৰাৰ উপায় ॥৫॥ সেইবিলাকৰ যোগেই বৰুণ বা নাগ-কন্যাৰ বাক্য-প্ৰয়োগ আৰু তেওঁলোকৰ লগত আলাপ আৰু খঙৰ সময়ত মূৰবপৰা জুই আৰু বোঁৱা নিঃসৰণ (কৰিব) ॥৬॥

সৰবজ্ঞান, লক্ষণজ্ঞানসম্পন্ন মানুহ, দৈৱজ্ঞ, পৌৰাণিক (পদাৰ্থ-পাঠক), ভৱিষ্যম্বজ্ঞা গুঢ়পদুৰ, সহায়কাৰী আৰু (এই দুখ্যৰ) দৰ্শকসকলে (বজাৰ এই শক্তিৰ কথা) তেওঁৰ নিজৰ ৰাজ্যত প্ৰচাৰ কৰিব ॥৭॥ তেওঁৰ (বজাৰ) দেৱতাদৰ্শন আৰু দিবা উপায়ৰ যোগে কোণ আৰু সৈন্য-সংগ্ৰহৰ কথা শত্ৰুৰ ৰাজ্যতো বৰ্ণনা কৰিব ॥৮॥ দেৱতাৰ প্ৰশ্নোত্তি, নিমিত্ত, কাউৰী উৰি যোৱা, অগ্নিবিদ্যা (১।১২।১ চাওক), স্বপ্ন আৰু পদ্যপক্ষীৰ মাতৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতে বজাৰ বিজয়ৰ ভৱিষ্যম্বাণী কৰিব; শত্ৰুৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বিপৰীত ৰাণী কৰিব ॥৯॥ ঢোল কোবাই শত্ৰুৰ নক্ষত্ৰত (চন্দ্ৰ বৌতিয়া শত্ৰুৰ জন্ম নক্ষত্ৰত) উল্কা প্ৰদৰ্শন কৰিব ॥১০॥

দুতবেশী গদ্যস্তচৰসকলে শত্ৰুৰ মৃত্যাসকলক যিটোৱে কথা কৈ (নিজৰ) প্ৰভুৰ (তেওঁ-বিলাকৰ প্ৰতি) আদৰৰ কথা আৰু নিজৰ পক্ষৰ শক্তিৰাশি আৰু শত্ৰুপক্ষৰ শক্তিহাসৰ কথা ক'ব ॥১১॥ অমাত্য আৰু মোক্ষাসকলকো সম্পদ আৰু নিৰাপত্তা সমানেই (আগৰ দৰেই) আহে বুলি ক'ব ॥১২॥ তেওঁ (বজাই) তেওঁবিলাকক বিপদত আৰু সম্পদত মনত ৰাখিব আৰু তেওঁ-লোকৰ ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকক আদৰ কৰিব ॥১৩॥

তেনেকৈয়ে আগতে (১১৪৬) কোৱাৰ দৰে শত্ৰুৰ পক্ষভূক্ত লোকক (ভেঙুৰ বিৰুদ্ধে) উত্তেজিত কৰিব ॥১৪॥ অধিকভাৱে ব্যাখ্যা কৰিমহ'ক ॥১৫॥ পৰিভ্ৰমীসকলক সাধাৰণ গাধাৰে, (ভুলনা কৰি)'; সেনানায়কসকলক লাখুটি আব্দ তাৰে গছৰ ডাল ভঙাৰ লগত'; জাক'; (পৰা আঁতৰি অহা) ভেড়াৰে ভয় খোৱাসকলক'; অপমানিতসকলক বন্ধুবাঁচিৰে'; নিৰাশ হোৱাসকলক গুটি নথৰা খাগৰিৰ (উপমা দি), কাউৰীক দিয়া ভাতৰ লদাৰে আব্দ বাদৰে সৃষ্টি কৰা ভাৱৰ (উপমাৰে)'; সম্মানেৰে পুৰস্কৃত হোৱাসকলক এলাগী বৈশীক অলঙ্কাৰেৰে সজোৱাৰ (উপমা দি)'; বাঘৰ ছাল আব্দ মৃত্যুপাশৰ লগত গোপনে পৰীক্ষিত-সকলক'; উপকাৰত দৃঢ়ভাৱে বতসকলক পীলুৰ গুটি খোৱা, বৰবুধৰ শিল, মাইকী উট আব্দ গাধৰ গাখীৰ মশ্বন কৰাৰ (উপমা দি)' উচটাব ॥১৬॥

বিসকলৰ বিশ্বাস ওপজে (অৰ্থাৎ বিশ্বাস উপজি বজাক পৰিত্যাগ কৰে), তেওঁলোকক টকা আব্দ সম্মানেৰে বিভূষিত কৰিব ॥১৭॥ তেওঁলোকৰ দ্ৰব্য আব্দ আহাৰৰ কণ্ট হলে দ্ৰব্য আব্দ আহাৰ প্ৰদান কৰি অনুগ্ৰহ কৰিব ॥১৮॥ এইবিলাক গ্ৰহণ নকৰাসকলৰ তিবোতা আব্দ ল'ৰা-ছোৱালীক অলঙ্কাৰ প্ৰদান কৰিব ॥১৯॥

দুৰ্ভিক্ষৰ সময়ত আব্দ ডকাইত আব্দ আৰ্টিকসকলৰ অত্যাচাৰত নগৰীয়া আব্দ গাৰ'লীয়া মানুহক উচটনি দি চোবাংচোৱাসকলে কব—'আমি বজাৰ ওচৰত সহায় বিচাৰোঁ নাপালে অইনৰ ওচৰলৈ (শত্ৰুৰ ওচৰলৈ) যামহ'ক' ॥২০॥

'বাৰ্দ' বুলি কৈ ৰোতিয়া তেওঁলোকে সম্মতিত প্ৰকাশ কৰে, দ্ৰব্য আব্দ শস্য প্ৰদান কৰি তেওঁলোকক সহায় কৰিব লাগে। এয়ে গুপ্ত প্ৰবোচনাৰ অন্তিম কাৰ্য ॥২১॥

কোণ্টিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ "দূৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়" নামৰ চয়্লোদশ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত "গুপ্ত প্ৰবোচনা" নামৰ প্ৰথম (আবস্ৰুতিৰপৰা ১৪১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

১ পৰিভ্ৰমীসকলৰ দৰে গাধাৰো প্ৰম কৰে, কিন্তু সেই অনুপাতে ফল নাপায়।

২ লাখুটিৰে গছৰ ডালত কোবাই ফল সবুওৱা হয়, ফল লাখুটিয়ে নাপায়; সেনানায়কসকলেও বৃদ্ধ কৰে, ফল ভোগ কৰে বজাই।

৩ জাকৰপৰা আঁতৰি অহা ভেড়াৰে যিকোনো হুহুৰ্ততে ধৰি মাৰি পেলাব পাৰে, ভীতসকলৰো একে অৱস্থাই হ'ব পাৰে।

৪ অপমান ৰে বন্ধুপাত সদৃশ এই কথা সোৱিবাই দিব।

৫ বজাক গুটি নথৰা খাগৰি বোলা হৈছে, কাকল, তেওঁ প্ৰতিভ্ৰুতি দি পালন নকৰে; কাউৰীক দিয়া খাদ্য বিদৰে তেনেই অকণমান আব্দ তাকো অৱজাৰে দিয়া হয়, সেইদৰে বজাৰো বিধৱাসকলক দিয়া কিছু আঁত সামান্য আব্দ অৱজাৰে দিয়া; বজা যেন হাল্লামেৰ, ভাৰপৰা বৰবুধ নহয়।

৬ বজাক ইয়াত বৈশীকক ডাল নোপোৱা দ্ব্যাদীৰ লগত ভুলনা কথা হৈছে।

৭ বজাক বাঘৰ দৰে হিৱে বুলি কোৱা হৈছে।

৮ পীলু গছৰ ফল একো উপকাৰত নহয়, কজাৰ উপকাৰ কৰিও একো ফল নহ'ব; সেইদৰে কবুচৰ শিলবপৰাও একো কাম নহয়; মাইকী উটও গাখীৰ নিদিয়; মাইকী গাধৰ গাখীৰ মাখও গাধৰ পোতা নাযায়।

দ্বিতীয় অধ্যায়

১৭২তম প্ৰকল্পণ : কোঁশলৰ শ্বাৰা (শত্ৰুৰ বৰ্ণন) বাহিৰ উলিয়াই আন

পৰ্বতৰ গুহাত বাস কৰা আব্দ (নিজৰ) আৱ্দস চাৰি ম বছৰ বুলি কোৱা, মূৰ খুৰোৱা বা জটোখাৰী সম্ৰাসীৰ বহুত জটোখাৰী শিৰাৰ লগত নগৰৰ আপোনাশে থাকিব ॥১॥ ফল-মূল লৈ এওঁৰ শিৰাসকলে বজা আব্দ অমাত্যসকলক প্ৰভুৰ দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে ফুচুলাব ॥২॥ বজা সমাগত হলে (ডেওঁৰ আগত) পূৰ্বৰতী বজাসকলৰ আব্দ দেশৰ চিনিবিলাকৰ কথা ক'ব আব্দ ক'ব—‘এম এম বছৰ পূৰ্ণ হলে মই অগ্নিত প্ৰৱেশ কৰি পুনৰ শিশু হওঁ, গতিকে আপোনাৰ আগত ইয়াতে চতুৰ্থ বাৰ অগ্নিত প্ৰৱেশ কৰিম; আপোনাক মই অৱশ্যে সম্ভাৱন কৰিব লাগে, তিনিটা বৰ ধোজক’ ॥৩॥ সম্মত হলে কব—‘দৃশ্যভিনয়েৰে সৈতে উৎসৱৰ আয়োজন কৰি পুত-পাৰিবাৰ সমন্বিতে ইয়াত আপুনি সাত ৰাতি বাস কৰক’ ॥৪॥ তেনেকৈ থাকিলে তেওঁক আক্ৰমণ কৰিব ॥৫॥

নাইবা মাটিৰ তলত থকা বস্তুৰ উমান ধৰিব পৰা বুলি কোৱা আব্দ বহুত জটোখাৰী শিৰা লগত থকা, মূৰ খুৰোৱা বা জটোখাৰী সম্ৰাসীৰেণী গুহাতচৰে ছাগলীৰ তেজ সনা এছটা বাঁহত সোণৰ গুৰি চটিয়াই চেলেকিবৰ কাৰণে (উই লাগিবৰ কাৰণে) উই হাফলুত থৈ দিব, নাইবা সোণৰ চুঙা এটাকে (বাখিব) ॥৬॥ তাৰ পিছত চোৰাংচোৱাসকলে বজাক কব—‘সেই সিদ্ধজনে পুৰ্ণিত নিধিৰ কথা জানে’ ॥৭॥ বজাই সুধিলে ডেওঁ ‘হয়’ বুলি কব আব্দ সেই প্ৰমাণকে দেখুৱাব, নহলে মাটিৰ তলত বেছি টকাকে ৰাখিব ॥৮॥ আব্দ এওঁক (বজাক) কব—‘এই নিধি এজন নাগৰ শ্বাৰা ৰক্ষিত আব্দ তেওঁক পূজা কৰিহে ইয়াক পাব পাৰি’ ॥৯॥ সম্মতি প্ৰকাশ কৰিলে আগৰ দৰেই ‘সাত ৰাতি ’ (ইত্যাদি ইত্যাদি) কব ॥১০॥

নাইবা, নিজৰ ঠাইত ৰাতি মপদপীয়া জুইৰ মাজত থকা, মাটিৰ তলত থকা বস্তুৰ উমান ধৰিব পৰা বুলি কোৱা চোৰাংচোৱা এজনৰ বিষয়ে (আন) চোৰাংচোৱাসকলে লাহে লাহে বিশ্বাস ওপোজাই বজাক কব—‘সেই সিদ্ধজনে সম্পদ প্ৰদান কৰিব পাৰে’ ॥১১॥ বজাই যি বস্তুকে বিচাৰে তাকে তেওঁৰ কাৰণে কৰিব বুলি কৈ ‘সাত ৰাতি ’ আদি আগৰ নিচিনা-কৈয়ে কব ॥১২॥

নাইবা, সাধুৰেণী কোনো চোৰাংচোৱাই বজাক বাদবিদ্যাৰ যোগে প্ৰলোভন দিব ॥১৩॥ তেওঁক (বজাক) ‘বজাই যি বস্তুকে বিচাৰে’ ইত্যাদি ইত্যাদি আগৰ দৰেই কব ॥১৪॥

নাইবা, সাধুৰেণী কোনো চোৰাংচোৱাই দেশৰ কোনো মান্য দেৱতাৰ (মন্দিৰত) আশ্ৰয় লৈ সঘনে উৎসৱ পাতি মন্থা প্ৰকৃতিসকলক হাত কৰিব আব্দ লাহে লাহে বজাক প্ৰতাৰণা কৰিব ॥১৫॥

নাইবা, যেতিয়া শত্ৰুজটোখাৰী সম্ৰাসীৰেণী চোৰাংচোৱা এজনে পাৰৰ তলেদি সুবুঙা বা ককালৈ ধোৱাৰ সুবিধা থকা পানীত বাস কৰি থাকিব (আন) চোৰাংচোৱাবিলাকে লাহে লাহে বিশ্বাস ওপোজাই বজাক কব যে তেওঁ বৰুণ বা নাগৰাজ ॥১৬॥ ‘বজাই যি বস্তুকে বিচাৰে ’ ইত্যাদি আগৰ দৰেই ॥১৭॥

দেশৰ প্ৰান্তত বাস কৰা সম্ৰাসীৰ জাগু দিয়া কোনো চোৰাংচোৱাই শত্ৰুৰ দৰ্শনৰ কাৰণে বজাক ফুচুলাব ॥১৮॥ সম্মতি প্ৰকাশ কৰিলে প্ৰতিদ্বন্দিতা প্ৰস্তুত কৰি (ভাত শত্ৰু) আহ্বান কৰিব আব্দ জনহীন ঠাইত (বজাক) হতুৱ কৰিব ॥১৯॥

ঘোঁৰা বিক্ৰী কৰিবৰ কাৰণে অহা বেপাৰীৰ ভাও দিয়া কিছুমান মানুহে বজাক ঘোঁৰা কিনিবৰ কাৰণে, নাইবা ঘোঁৰা দান হিছাপে লবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনাব আৰু পণ্য-পৰীক্ষাত ব্যস্ত থাকোঁতে নাইবা ঘোঁৰাৰ লগত একেলগ হৈ থাকোঁত হত্যা কৰিব নাইবা ঘোঁৰাৰে আঘাত কৰাব ॥২০॥

নাইবা, আতসকলে নিশা নগৰৰ আশেপাশে থকা কোনো পৱিত্ৰ বৃক্ষত উঠি ঠাৰি বা ইকৰাৰ লিঙাৰে কলহত ফু দি অস্পষ্টভাৱে কব—‘আমি বজাৰ নাইবা প্ৰধান বিক্ৰাসকলৰ মাংস ভক্ষণ কৰিমহ’ক, আমাক পূজা দিয়ক’ ॥২১॥ নিমন্ত্ৰণ আৰু দৈৱজ্ঞৰ জ্ঞাও দিয়া লোকে এইবিলাকৰ (উক্তি) প্ৰচাৰ কৰিব ॥২২॥

নহলে দাহ্য তেল গোটেই শৰীৰতে সানি নাগৰ ভাও দিয়া চোৰাংচোৰাবিলাকে নিশা পৱিত্ৰ বৃক্ষত নাইবা পুখুৰীৰ মাজত লোৰ বাঠি আৰু খন্দনা-মাৰি পিহি পিহি তেনেকৈয়ে ঘোষণা কৰিব ॥২৩॥

নাইবা, বান্ধসৰ চেহেৰাৰ গুপ্তচৰসকলে ভালুকৰ ছালৰ পোছাক পিন্ধি, জুই আৰু ধোঁৱা (মুখৰপৰা) উলিয়াই বাওপাকে নগৰৰ কেউপিনে তিনিবাৰ ঘূৰিব আৰু কুকুৰ আৰু শিয়ালৰ আৰাওৰ মাজে মাজে তেনেকৈয়ে ঘোষণা কৰিব ॥২৪॥

দাহ্য তেলেৰে নাইবা বালিচন্দাৰ দমৈৰে ঢাকি কোনো মন্দিৰৰ দেৱতাৰ প্ৰতিমাত বাতি জুই লগাই গুপ্তচৰসকলে তেনেকৈয়ে ক’ব ॥২৫॥ সেইটোকে অইনসকলে প্ৰচাৰ কৰিব ॥২৬॥

সম্মানেৰে পূজিত দেৱতাৰ প্ৰতিমাবিলাকৰ গাৰপৰা (জন্তুৰ) তেজৰে অতিমাত্ৰা তেজ কৰিত কৰাব ॥২৭॥ অইনবিলাকে দেৱতাৰ তেজ কৰিত হোৱাৰ কাৰণে হৃদয়ত পৰাজয় হ’ব বুলি ঘোষণা কৰিব ॥২৮॥

মাহৰ সন্ধি-বাতিত (আউসী-বাতি) মমানৰ মূখ্যস্থানত এটা মন্দিৰ দেখুৱাব ব’ত থিয়ই থিয়ই মানুহ গিলা হৈছে ॥২৯॥ তাৰ পিছত বান্ধসৰ ৰূপত কোনো গুপ্তচৰে মানুহ-বলি বিচাৰিব ॥৩০॥ নিজকে বীৰ বোলা কোনো লোকে বা আন কোনোবাই সেইটো চাবলৈ আহিলে, তেওঁক কোনো এজনে লোহাৰ উৰাল-মাৰিৰে খুন্দিয়াই মাৰিব বাতে বান্ধসে মাৰিলে বুলি জনাজাত হয় ॥৩১॥ দেখা লোকসকলে আৰু চোৰাংচোৱাসকলে সেই অশুভ কথাতো বজাক জনাব ॥৩২॥ তাৰ পিছত নিমন্ত্ৰণ আৰু সবজ্ঞানবেশী গুপ্তচৰসকলে শাস্তি আৰু প্ৰাৰ্শ্চিস্তৰ ব্যৱস্থা দিব (আৰু ক’ব)—‘নহলে বজা আৰু দেশৰ মহৎ অকল্যাণ হ’ব’ ॥৩৩॥ সম্মত হলে ‘এইবিলাকত সাত বাতিৰ কাৰণে প্ৰতিদিনে মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰি একোটা বলিহোৱা বজাই নিজেই কথা উচিত’ এই বুলি ক’ব ॥৩৪॥ ইয়াৰ পিছত একে (দুৰ্ঘাৰ দৰেই) ॥৩৫॥

নাইবা এই কৌশলবিলাক নিজৰ গাতে প্ৰয়োগ কৰি শত্ৰুৰ বিশ্বাস ওপোজাবৰ কাৰণে (সেইবোৰৰ) প্ৰতিকাৰ কৰিব ॥৩৬॥ তাৰ পিছত কৌশল (শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে) প্ৰয়োগ কৰিব ॥৩৭॥

নাইবা এই অলৌকিক অভিব্যক্তিৰ প্ৰতিকাৰ কৰি কোণ সম্পূৰণ কৰিব ॥৩৮॥

হস্তিবনৰ বন্ধকসকলে এটা লক্ষপৰ্বত হাতী দিব বুলি হাতী বিচাৰি ফুৰা শত্ৰুক প্ৰলুপ্ত কৰিব ॥৩৯॥ (শত্ৰুৰে) কিম্বাল কৰিলে তেওঁক গছন বনলৈ বা এটাৰ পাছত এটাকৈ ৰাখোন মানুহ বাব পৰা বাটলৈ নি হত্যা কৰিব বা কৰী কৰি লৈ যাব ॥৪০॥ ইয়াৰ ম্বাৰা মূৰ্খাশ্ৰ-জনৰ কথাও (তেওঁৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ চাক্ষুৰীও) ব্যাখ্যাত হ’ল ॥৪১॥

নাইবা, চোৰাংচোৱাসকলে সম্পূৰ্ণ আৰু জিৰোতাৰ প্ৰতি সোচ্চ থকা শত্ৰুক সম্পূৰ্ণ অগ্নিকান্ধ কৰণে নাইবা জ্বা টকাৰ কাৰণে তেওঁৰ ওপৰলৈ নিয়া অগ্নিস্ফুট কিম্বা তিৰোতা

নাইবা পক্ষৰ যুগ-বোদ্ধকসম্পন্ন্য তিবোভাব স্বাৰা প্ৰদুৰ্দ্ধ কৰিব ॥৪২॥ প্ৰলোভনৰ বশ হলে, তেওঁলোকে বাণিত গোপন ঠাইত লুকাই থাকি লগালগি হোৱা সময়ত অস্ত্ৰৰ বোৰে নাইবা বিহু খুৱাই দাখিব ॥৪৩॥

নাইবা নিশ্চপদৰূপ, সন্ধ্যাসী আৰু মণ্ডিৰ আৰু স্তূপৰ দেৱতাৰ প্ৰতিমাৰ ওচৰলৈ খনাই অহাৰোৱা কৰোঁতে-গাটিৰ ভলৰ কক্ষত, সুৰুঙাত আৰু ফোঁপোলা বেৰৰ মাজত সোমাই থকা দাতকসকলে শত্ৰুক হত্যা কৰিব ॥৪৪॥

বিবোৰ ঠাইত বজাই নিজে প্ৰেক্ষাগৃহত নাটকীয় দৃশ্য চায়, উৎসৱত আনন্দ উপভোগ কৰে নাইবা জলক্ৰীড়া কৰে ॥৪৫॥

সকলো নিশ্চল-বচন আদিৰ প্ৰসঙ্গত, বজ্জ আৰু উৎসৱ-সভাত, জাত-কৰ্ম, প্ৰেতকৰ্ম আৰু বোগৰ সময়ত, প্ৰীতি, শোক আৰু ভয়ৰ প্ৰসঙ্গত ॥৪৬॥

অথবা, নিজৰ জাতি-কুটুম্বৰ উৎসৱত বিশ্বাস হেতুকে যেতিয়া অসংখ্যক হৰ, নাইবা বৰদৰ্শৰ বতৰত বা জনতাৰ মাজত আৰক্ষী পদৰূপ নোহোৱাকৈ-জ্বাটল কৰে ॥৪৭॥

যেতিয়া বাস্তবপৰা ফালৰি কাটি যায়, (ক'ববাত) জুই লাগে, নিজৰ ঠাইত প্ৰৱেশ কৰে, কাপোৰ, গহনা আৰু ফুলৰ টোপোলা, বিচনা আৰু আসন, অথবা আহাৰ বা মদৰ পাত্ৰ, বা বাদ্যযন্ত্ৰেৰে সৈতে প্ৰৱেশ কৰি দাতকসকলে আগতে সেই ঠাইত নিৰুদ্ধ কৰা মানুহ লগত লৈ শত্ৰুক প্ৰহাৰ কৰিব ॥৪৮-৪৯॥

শত্ৰুক চোপ লৈ আক্ৰমণ কৰিবলৈ যেনেকৈ তেওঁবিলাকে প্ৰৱেশ কৰিছিল তেনেকৈয়ে ওলাই বাব; এইদৰে “কৌশলৰ স্বাৰা (শত্ৰুক দৰ্গৰ) বাহিৰলৈ উলিয়াই অনা”ৰ কথা কোৱা হ'ল ॥৫০॥

কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্গ” দৰ্শন কৰাৰ উপায় নামৰ চতুৰ্থোদ্যায় অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “কৌশলৰ স্বাৰা (শত্ৰুক দৰ্গৰ) বাহিৰ উলিয়াই অনা” নামৰ দ্বিতীয় (আক্ৰান্তিকৰণৰ) ১৪২তম অধ্যায় সমাপ্ত ॥

তৃতীয় অধ্যায়

১৭৩তম প্ৰকল্পণ : পদুস্তচৰ নিয়োগ

শ্ৰেণী-সৈন্যৰ বিশ্বাসলব্ধায়া মদুখিয়াল এজনক ভাগ্য কৰোৱাৰ (ভাগ্য কৰাৰ ভাও দিব) ॥১॥ শত্ৰুৰ আশ্ৰয় লাভ কৰি নিজৰ পক্ষৰ মানুহ বুলি হুলেৰে নিজৰ দেশৰপৰা সহায়ক আৰু লস্কৰীয়াৰ আশ্বাসি কৰিব ॥২॥ অথবা, দলে দলে চোৰাচোৱা আমদানি কৰি শত্ৰুৰ অন্তৰ্ভূতি লৈ স্বাৰ্থীৰ বিদ্ৰোহী সন্থ, হস্তী আৰু অশ্বাৰোহী সেনা নথকা অথচ দ্ৰোহী বিদ্ৰোহী সেনা বা (নিজৰ প্ৰকৃৰ) পদুস্ত থকা দ্ৰোহী নিৰুদ্ধ ধনস কৰিব আৰু শত্ৰুক (ইয়াৰ) বতৰা দিব ॥৩॥ নাইবা, সহায় লাভৰ উদ্দেশ্যে দেশৰ কোনো অংগত, শ্ৰেণী-সৈন্যৰ মাজত বা আৰ্চকিক সৈন্যৰ মাজত আশ্ৰয় লব ॥৪॥ (শত্ৰুৰ) বিশ্বাসপ্ৰাপ্ত হলে স্বাৰ্থীলৈ বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰিব ॥৫॥

ভেটিয়া শ্বাশুৱীয়ে হাতী-খেদা অভয়ান বা আট্টিকৰ স্নেহীক ধনেন কৰাৰ অজুহাত দেখুৱাই গোপনে আক্ৰমণ কৰিব॥৬॥

ইয়াৰ শ্বাৰা অমাত্য আৰু আট্টিকৰ কথাও ব্যাখ্যাত হ'ল॥৭॥

শত্ৰুৰ লগত মিত্ৰতা কৰি (কিছুমান) অমাত্যক অভিবাদন॥৮॥ ভেটীকিলাকে ভেটীৰ শত্ৰুৰ লৈ বাতৰী পঠিয়াব—‘আমাৰ হৈ প্ৰভুৰ অনুকূল কৰক’॥৯॥ ভেটী পঠিওৱা হ'লজনক নিশ্চয় কৰি ক'ব—‘তোমাৰ প্ৰভুৱে মোৰ লগত অমাত্যৰ বিৰুদ্ধে সৃষ্টি কৰিছে; তুমি আকৌ ইয়ালৈ নাহিবা’॥১০॥ তাৰ পিছত এজন অমাত্যক পৰিত্যাগ কৰোৱাৰ॥১১॥ শত্ৰুৰ আগ্ৰহ লৈ ভেটী দুৰ্গল বিশ্বাসঘাতক চোৰাংচোৱা, অননুৰক্ত লোক আৰু দ্ৰোহীবিলাকক, বা, উত্তৰ বান্ধিত উপদ্রৱ কৰা ডকাইত আৰু আট্টিকবিলাকক শত্ৰুৰ নজৰলৈ আনিব॥১২॥ (এনেকৈয়ে) বিশ্বাসৰ সন্ধান লাভ কৰি ‘অমুক অমুক নিশ্চয় আপোনাৰ শত্ৰুৰ লগত সন্মত হৈছে’, এই বুলি কৈ শত্ৰুৰ অন্তপাল, আট্টিক, সেনাধ্যক্ষ আদি নিৰ্ভীক মানুহক অপৰাধ ভেটীৰ নজৰলৈ আনিব॥১৩॥ তাৰ পিছত মৃত্যুশঙ্কেৰে দণ্ডিত লোকে লৈ অহা চিঠি দেখুৱাই এওঁলোকক হত্যা কৰাৰ॥১৪॥

নাইবা (ভেটীৰ) শত্ৰুক উপগনি দি সৈন্যবল ব্যৱহাৰৰ শ্বাৰা এওঁক ধনেন কৰাৰ॥১৫॥

নাইবা ফতুলনিত ধৰা দিয়াসকলক সহায় কৰি শত্ৰুৰ শত্ৰু-বজাক নিজৰ অপকাৰ কৰিবলৈ লগাই ভেটীক আক্ৰমণ কৰিব॥১৬॥ তাৰ পিছত শত্ৰুলৈ বাতৰি পঠিয়াব—‘আপোনাৰ এই শত্ৰুৱে মোৰো অপকাৰ কৰিছে; আঁহক আমি একগোট হৈ এওঁক বধ কৰোঁ; ভেটীৰ তুমি বা টকাৰ অংশ আপুনি পাব’॥১৭॥ কিংবাস কৰি আগুৱাই দেখুৱাই যদি আহে শত্ৰুৰ যোগে হঠাৎ আক্ৰমণ, কৰাই নাইবা প্ৰকাশ বৃদ্ধত ভেটীক হত্যা কৰাৰ॥১৮॥ নাইবা কিংবাস ওপোজাবৰ কাৰণে তুমিমান, শত্ৰুৰ অভিষেক বা বন্ধা কৰাৰ ক্ষেত্ৰে বন্দী কৰাৰ॥১৯॥ যদি ভেটীক আক্ৰমণ কৰিব নোৱাৰি, গোপন শাস্তিৰ যোগে হত্যা কৰাৰ॥২০॥ ভেটী যদি সৈন্য প্ৰদান কৰে আৰু নিজে নাহে ভেটিয়া ভেটীৰ শত্ৰুৰ যোগে এই বাহিনী ধনেন কৰাৰ॥২১॥ যদি ভেটী সৈন্যৰ লগতহে অভয়ানত যোগ দিয়ে আৰু বিজয়ীৰ লগত বাৰ নোখোজে, ভেটিয়াও এওঁক দূৰোকালবপৰা ছেঁচা দি ধনেন কৰিব॥২২॥ সজাগলৈ হৈ যদি প্ৰত্যেকৰ বিৰুদ্ধে পৃথকভাৱে অভয়ান কৰিব খোজে বা অভিযাত্য বজাৰ ব্যৱস্থা যদি একাংশ গ্ৰহণ কৰিব খোজে, ভেটিয়াও এওঁক শত্ৰু লগাই নাইবা সকলো সৈন্য সৰুৰে কৰি হত্যা কৰাৰ॥২৩॥ অথবা শত্ৰুৰ লগত বৃদ্ধত বত থাকোঁতে আন কালোদি সৈন্য পঠিয়াই শত্ৰুৰ মূল ঘাটি অধিকাৰ কৰাৰ॥২৪॥

নাইবা, শত্ৰুতুমি ঘাটি মিত্ৰৰ লগত চুড়ি/কৰিব, নাইবা মিত্ৰতুমি ঘাটি শত্ৰুৰ লগত চুড়ি কৰিব॥২৫॥ তাৰ পিছত শত্ৰুতুমি গ্ৰহণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা মিত্ৰক নিজৰ আহিত সন্মত প্ৰবৃত্ত কৰি আক্ৰমণ কৰিব; এনেকৈয়ে আপৰ দৰেই সকলো বৈদ্যৰ প্ৰয়োজন কৰিব॥২৬॥

অথবা, সম্ভাতি প্ৰকাশ কৰিলে মিত্ৰদেশ দখল কৰিবলৈ কিংবা শত্ৰুক সৈন্যেৰে সহায় কৰিব॥২৭॥ তাৰ পিছত মিত্ৰৰ বিৰুদ্ধে অভয়ান কৰোঁতে প্ৰত্যেকৰ কৰিব॥২৮॥

অথবা, প্ৰতিপক্ষৰ ব্যৱস্থা কৰি নিজৰ কোৱাৰ কিংবা যোৱা হৈ দেখুৱান আৰু মিত্ৰৰ যোগে শত্ৰুক উৎসাহিত কৰি ভেটীৰ হতুৱাই নিজক আক্ৰমণ কৰাৰ॥২৯॥ তদন পিছত (দূৰোকালবপৰা) চোপ ধৰি মিত্ৰত কৰিব বা জিলাই জিলাই ধৰি (জীৱনক) বিকিন্তত বান্ধা প্ৰদান কৰিব৩০॥

মিত্রব স্খাৰা আশ্রিত হৈ যদি শত্ৰুৰে হাতেৰে ঢুকি পোৱাৰ বাহিৰত থাকিবলৈ কিছুৰে কোনো সামন্ত বজা আদিৰ স্খাৰা এওঁৰ মূল বাটি গ্ৰহণ কৰাৰ ॥৩১॥ সৈন্যেৰে যদি ডাক বকা কৰিব খোজে, সেই সৈন্যক বিনষ্ট কৰাৰ ॥৩২॥

সেই দুই পক্ষৰ মাজত (শত্ৰু আৰু ভেটীৰ মিত্ৰৰ) যদি বিভেদ নহয়, তেওঁ একেবাৰে প্ৰকাশ্যে পক্ষপত্ৰৰ লগত বাক্য প্ৰদান কৰিম বুলি চুক্তিবদ্ধ হব ॥৩৩॥ তেতিয়া মিত্ৰৰ ভাও দিৱাসিকলে নাইবা উত্তৰ পক্ষৰ বেতনভোগী গদ্যস্তচৰকলে কোনো এজনৰ ওচৰলৈ বাতৰি পঠিয়াব—‘এই বজাই শত্ৰুৰ লগ লাগি আপোনাৰ বাক্য দখল কৰিবলৈ মন কৰিছে’ ॥৩৪॥ তাৰে এজনৰ মনত যদি আশঙ্কা বা ক্ৰোধ জাগি উঠে, তেতিয়া আগৰ দৰেই কাম কৰিব ॥৩৫॥

নাইবা, (শত্ৰুৰ) ফুৰুলনিৰ বশৰতী হোৱাৰ কাৰণ ঘোষণা কৰি দুৰ্গ, বাস্তু বা সেনা-বাহিনীৰ শ্ৰীক্সালসকলক নিৰ্বাসন-দণ্ড বিধান কৰিব ॥৩৬॥ ভেটীবিলাকে বৃদ্ধ, অত্যৰ্কিত আক্ৰমণ, অৱবোধ আৰু বিপদত শত্ৰুক প্ৰত্যক্ষা কৰিব ॥৩৭॥ নাইবা নিজৰ দলীৰ লোকৰ লগত এওঁৰ ভেদ সৃষ্টি কৰিব ॥৩৮॥ শত্ৰুদণ্ডেৰে দণ্ডিত লোকে কঢ়িয়াই নিয়া পত্ৰৰ স্খাৰা ইয়াক সাব্যস্ত কৰিব ॥৩৯॥

অথবা, স্খাৰকৰীৰ আগ্ৰস লাভ কৰি (নগৰৰ) দুৱাৰ মূখত মাংস বিক্ৰী কৰিবৰ কাৰণে যদি থকা চিকাৰীবেশী চোবাংচোৱাৰিলাকে দুই তিনিবাৰ ডকাইতৰ আগমন নিবেদন কৰি শত্ৰুৰ বিশ্বাস উৎপাদন কৰিব আৰু (ইয়াৰ পিছত) নিজ প্ৰভুৰ সৈন্য দুঠাইত সন্নিবেশ কৰি—এঠাইত নগৰ ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণে আৰু অন্য ঠাইত অত্যৰ্কিত আক্ৰমণৰ বাবে—শত্ৰুক ক’ব ‘ডকাইতৰ দল ওচৰ পালেহি, বৰ কোলাহল হৈছে, এটা ডাঙৰ সৈন্যবাহিনী আহক’ ॥৪০॥ নগৰ ধ্বংস কৰিবলৈ বখা সৈন্যৰ হাতত ইয়াক (শত্ৰুৰ ডাঙৰ সৈন্যবাহিনী) সমৰ্পণ কৰি আৰু জনা সৈন্যদল বাতি দুৰ্গৰ দুৱাৰলৈ আনি ক’ব—‘ডকাইতৰ দল নিহত হ’ল, অভিযানত কৃতকাৰ্য হৈ এই সৈন্যদল উভতি আহিছে, দুৱাৰ মুকলি কৰক’ ॥৪১॥ নহলে আগতে তাতে গোপনে বাখি থোৱা মানুহৰ হতুৱাই দুৱাৰ মেলাব ॥৪২॥ ভেটীবিলাকৰ লগতে প্ৰহাৰ কৰিব ॥৪৩॥

নাইবা, মিত্ৰ, শিল্পী, নাস্তিক সম্ভাৰী, অভিনেতা আৰু বেপাৰীৰ হস্তবেশত শত্ৰুৰ দুৰ্গত (নিজৰ) সৈন্য বাখি থব ॥৪৪॥ গৃহস্থৰ ভাও দিৱা গদ্যস্তচৰে খৰি, বহি, লস্য আৰু আন পণ্য বস্তু অনা গাড়ীত, নাইবা পতাকা বা দেৱতাৰ প্ৰতিমাৰ মাজত ভেটীবিলাকক অস্ত-দণ্ড আৰু কৰুচ আনি দিব ॥৪৫॥ তেতিয়া ভেটীবিলাকৰ নিচিনাকৈ হস্তবেশ ধৰি থকা মানুহ কিছুমানে অসামৰ্থান মানুহক বধ কৰিব, অত্যৰ্কিত আক্ৰমণ বা পৃষ্ঠ-আক্ৰমণত সহায় কৰিব নাইবা লগ আৰু দুৰ্ভুক্তিৰ ক্ষেত্ৰে ঘোষণা কৰিব—(শত্ৰুৰ সৈন্যই) প্ৰৱেশ কৰিলে’ ॥৪৬॥ ভেটীলোকে প্ৰাচীৰৰ দুৱাৰ আৰু অট্টালিকা উন্মোচন কৰিব, বাহিনী ছিন্নভিন্ন কৰিব নাইবা বিদগ্ধ কৰিব ॥৪৭॥

বেপাৰীৰ দল, মানুহৰ জুৰ, পাণি-পহৰীয়া, কন্যাশালী, বোঁবা-বেপাৰী, সা-সবজাৰ গোটোৱা মানুহ, অসাব কিছুনাৰ বা অবিদ্যাব, সম্ভাৰীবেশী লোক আৰু দৃত—এইসকলৰ লগত (শত্ৰুৰ দুৰ্গৰ ভিতৰলৈ) সৈন্য লৈ যাব লাগে: এই সময়ছোৱাত বিশ্বাস ওপোজাবলৈ (শত্ৰুৰ লগত) সন্ধি কৰিব লাগে ॥৪৮॥

এইদৰে ইয়াকৈ কৰাৰ গদ্যস্তচৰ সম্পৰ্ক কোৱা হ’ল ॥৪৯॥

এইবিলাকেই আৰু “কণ্টকশোধন” অধিকৰণত কোৱাবোৰো আটাইতকৈসকলকো গদ্যস্ত-

চৰাৱৈ ৫০১ ৥ হাবিৰ ওচৰত থকা গৰু-বহুৰ পাল বা বেপাৰৰ গাড়ীসমূহ চোৰাংচোৱাসকলে ডকাইতৰ হতুৱাই ধ্বংস কৰাৰ ৥৫১৥ (আগতে) বন্দবস্ত কৰা হ'লে, বেহুচ কৰা পানীৰ দ্ৰব্য মিহলাই আহাৰ আৰু পানী ইয়াৰ কোনো ঠাইত ৰাখি গৰখীয়া আৰু বেপাৰীসকল তাৰপৰা আঁতৰি ৥৫২৥ গৰখীয়া আৰু বেপাৰীবিলাকেও বোভিৱা বেহুচ কৰা পানীৰ দ্ৰব্যই, চুৰি-মালৰ বোজা লৈ বোজা ডকাইতহঁতৰ ওপৰত তিয়া কৰিবলৈ আবশ্যক কৰিব সেই সময়ত সিহঁতক আক্ৰমণ কৰাৰ ৥৫৩৥

কোনো জটীয়াৰী বা মদুশিত সন্ধ্যাসীৰেণী গদুতচৰে সন্ধৰ্ষণদেৱৰ উক্ত বুলি পৰিচয় দি উৎসৱ পাতিব আৰু তাতে বেহুচ কৰা পানী খুৱাই (হাবিৰ ডকাইতবোৰক) প্ৰতাৰণা কৰিব ৥৫৪৥ তাৰ পিছত তেওঁ আক্ৰমণ কৰিব ৥৫৫৥

নাইবা, মদ-বেপাৰীৰ ভাও থকা চোৰাংচোৱাই দেৱতাৰ পূজা-উৎসৱ, অপ্ৰত্যাশিত-তিয়া আৰু সামাজিক উৎসৱ উপলক্ষে মদ বিক্ৰী কৰোঁত বা উপহাৰ দিওঁতে বেহুচ কৰা পানীৰ দ্ৰব্য প্ৰয়োগ কৰি আটাইকসকলক প্ৰতাৰণা কৰিব ৥৫৬৥ তাৰ পিছত আক্ৰমণ চলাব ৥৫৭৥

অথবা, নগৰ লুণ্ঠন কৰিবলৈ অহা আটাইকসকলক বহুভাগত বিভক্ত কৰি ধ্বংস কৰিব। এনেদৰেই ডকাইতৰ (বিবদুখে) নিযুক্ত গদুতচৰৰ বৰ্ণনা কৰা হ'ল ৥৫৮৥

কোঁটলীৰ অৰ্ধশাস্ত্ৰৰ “দুৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়” নামৰ প্ৰয়োজন অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “গদুতচৰ-নিয়োগ” নামৰ তৃতীয় (আবশ্যগৰপৰা ১৪০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ৥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৭৪তম প্ৰকৰণ : (দুৰ্গ) অৱবোধ-কৰ্ম

১৭৫তম প্ৰকৰণ : (দুৰ্গ) আক্ৰমণ

(শব্দক) আগতে দুৰ্গল কৰিবহে (দুৰ্গ) অৱবোধ কৰিব ৥১৥

(আগতে কৰা) দিহা অনুসৰি গাওঁবিলাকৰ নিৰাপত্তাৰ ব্যৱস্থা কৰিব ৥২৥ যুৰ দাঙি উঠাবিলাকক অনুগ্ৰহ আৰু বেহাইৰ যোগে লাভ কৰিব, বিবিলাক গুচি গৈছে সেইবিলাকক নহয় (সেইবিলাকক কোনো অনুগ্ৰহ নদেখুৱাব) ৥৩৥ যুদ্ধ-ক্ষেত্ৰপৰা আঁতৰত তেওঁবিলাকক বসবাস কৰিবলৈ দিব, নাইবা একে ঠাইতে বসবাস কৰোৱাব দিহা কৰিব ৥৪৥ কাৰণ, জন-সমূহ নোহোৱাকৈ দেশ নহয়, দেশ নোহোৱাকৈ ৰাজ্য নহয়—এয়ে কোটীল্যৰ মত ৥৫৥

দুৰ্গম দুৰ্গত থকাজনৰ বীজ-বপনৰ বা শস্যৰ-হানি কৰিব নাইবা যোগান-ব্যৱস্থা আৰু আহাৰ আদি সংগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে কৰা অতীকৃত আক্ৰমণ ধ্বংস কৰিব ৥৬৥

আহাৰাদি সংগ্ৰহৰ কাৰণে কৰা অতীকৃত আক্ৰমণ আৰু যোগান-ব্যৱস্থা ছিন্ন কৰা, কঠীয়া আৰু খেতি ধ্বংস কৰা স্থানচ্যুত কৰা আৰু গদুতহঁতৰ যোগেও প্ৰকৃতসমূহৰ (বান্ধৰ উপাদানসমূহৰ) ক্ষয় হয় ৥৭৥

‘মোৰ সৈন্যৰ বহুত সূক্ষ্মৰ খাদ্য-সামগ্ৰী, বনজ সম্পদ, বস্ত্ৰ, জল, বৰ, প্ৰাণিক আৰু বহী আদি সমস্ত আহিলা-পাতি আছে; কিন্তু মোৰ কাৰণে অন্ধকুল, শব্দৰ প্ৰতিকূল; ব্যাধি আৰু দুৰ্ভিক্ষৰ কাৰণে সিহঁতৰ কঁচাল আৰু বকা-কলুখৰ অভাৱি ৰাখিছে; সিহঁতৰ

ভেঁকীয়া-সৈন্য আৰু মিত্ৰ-সৈন্যৰ মাজলৈ ক্লান্তি আহিছে—এই বুলি বোঁড়ীয়া বিবেচনা কৰে ভেঁকীয়া অৱবোধ কৰিব ॥৮॥

সৈন্যৰ ছাউনী, (খাদ্যৰ) যোগান, আঁতৰিত সৈন্যৰ বন্দবস্ত আৰু পথৰ বন্ধা-ব্যস্ততা আটুট বাধা তেওঁ খাল আৰু গড়ৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে চাৰিওফালে দূৰ্গ ঘেঁৰি পেলায়, পানীবিলাক দূৰিত কৰিব, খালবোৰৰ পানী নোহোৱা কৰিব নাইবা ইয়াক ওপোচাই দিব, সবুজাইদী ঢাপ আৰু বৃষ্টিৰ অধিকাৰ কৰাব, সৈন্যৰে ইয়াক আচাম্ভিতে তাঁহলৈ কৰিব আৰু হস্তিসৈন্যৰ ম্বাৰা দূৰ্গৰ বিদাৰণ কৰাব ॥৯॥ নিম্ন স্থানবোৰ মাটিৰে ঢাকি পেলাব ॥১০॥ যিটো বহুত সৈন্যৰ ম্বাৰা বৰ্জিত ডাক বন্ধেৰে আঘাত কৰিব ॥১১॥ প্ৰস্থান পথৰপৰা সৈন্য টানি আনি তেওঁলোকে অশ্বাবোহীৰে বিনষ্ট কৰিব ॥১২॥ বৃষ্টিৰ বিৰতিৰ সময়ত উপায় চাৰিটাৰ গুটীয়া প্ৰয়োগ, বৈকালিক প্ৰয়োগ বা সামূহিক প্ৰয়োগেৰে সিদ্ধি লিঙ্গা কৰিব ॥১৩॥

দূৰ্গত বাহু লৈ থকা শেন, কাউৰী, ড'ৰিক, চিলনী, ভাটৌ, পাৰিকা, ফেঁচা আৰু পাব-চৰাই ধৰাই নেজত আগৈন পদাৰ্থ বাস্ধি শত্ৰুৰ দূৰ্গত এৰি দিব ॥১৪॥ নাইবা, (দূৰ্গৰপৰা) দূৰত থকা ছাউনীৰপৰা পতাকা ওপৰলৈ তুলি ধনুৰে আৰ্জিত হৈ “মানুহ-অগ্নিৰে” (মৰা মানুহৰ হাড়ি ঘাঁহি উলিওৱা জুই) শত্ৰুৰ দূৰ্গত জুই দিব ॥১৫॥ দূৰ্গৰ ভিতৰৰ আৰক্ষী পুৰুষৰ ডাও দিয়া মানুহে নেউল, বাম্পৰ, মেকুৰী আৰু কুকুৰ নেজত আগৈন পদাৰ্থ বাস্ধি দি ইকৰাৰ দমত বা প্ৰতিবন্ধাৰ সামগ্ৰী থকা ঘৰত এৰি দিব ॥১৬॥ শত্ৰুকান মাছ বা মাংসৰ ভিতৰত জুই বাধি কাউৰীক দি ইয়াক চৰাইৰ যোগে কঢ়িওৱাব ॥১৭॥

সৰল, দেৱদাৰু, গোম্বোৱা খেৰ, গুৰুগুৰু, তাৰ্পিণ আৰু সৰল আৰু শালগছৰ ধূনা আৰু লাৰ গুলি, গাধ, উট, ছাগলী আৰু ভেড়াৰ লাড—এইবিলাকে অগ্নি ধাৰণ কৰে ॥১৮॥

প্ৰিয়ালৰ গুৰিভ, অল্পগুৰুৰ এলাম্বুত, মমত আৰু ঘোঁৰা, গাধ, উট আৰু গৰুৰ গোবৰত অগ্নি সংযোগ কৰি (শত্ৰুৰ দূৰ্গলৈ) নিক্ষেপ কৰিব পাৰি ॥১৯॥

নাইবা, জুইৰ বঙৰ সকলো ধাতুৰে গুৰি, কুম্ভী, সাঁহ আৰু টিনৰ গুৰি, পাৰিভদ্রক আৰু পলাস ফুল আৰু কেশ, তেল, ময় আৰু সৰল-ধূনাৰ এলাম্বুৰে মিশ্ৰিত হলে অগ্নি-সন্দীপক দ্ৰব্য হয় আৰু ই বিশ্বাসঘাতক (অৰ্থাৎ য'ত জুই লগাব সম্ভাৱনা নাই তাতো জুই লগায়) ॥২০॥ শণ আৰু ব্ৰহ্মসৰ ছালেৰে মেৰিওৱা আৰু ইয়াৰ ম্বাৰা (ওপৰোক্ত মিশ্ৰণেৰে) লেও দিয়া কাঁড়ো অগ্নি-সংযোগৰ (উপায়) ॥২১॥

কিন্তু বৃষ্টি কৰা সম্ভৱপৰ হলে কোনোমতে অগ্নি ব্যৱহাৰ নকৰিব ॥২২॥ কাৰণ, অগ্নিৰ ওপৰত বিশ্বাস বাধিব নোৱাৰি, (ইয়াৰ বাহিৰেও) ই এটা দৈব আপদ আৰু অসংখ্য প্ৰাণী, শস্য, জন্তু, টকা, বনা-সম্পদ আৰু দ্ৰব্যৰ কলকাৰী ॥২৩॥ আৰু যদি দ্ৰব্য-সম্ভাৰ নষ্ট হোৱা ৰাজ্য লাভো হয়, ইয়াৰপৰা লোকচানহে হয় ॥২৪॥

(দূৰ্গৰ) অৱবোধ শীৰ্ষক বিষয়ৰ এইদৰে সমাপ্তি হ'ল।

‘উদ্যোগৰ কাৰণে সকলো উপকৰণ আৰু শ্ৰমিক মোৰ আছে, শত্ৰু ৰোগাক্ৰান্ত, গুৰুত পৰীক্ষাৰ কাৰণে প্ৰকৃতিবিলাক বিৰুদ্ধে হৈছে নাইবা তেওঁ দূৰ্গনিৰ্মাণ-কৰ্ম কৰিব পৰা নাই বা দ্ৰব্য-সম্ভাৰ মজুত কৰিব পৰা নাই, আঁতৰিত সৈন্যমল থাককে বা নাথাককে, তেওঁ বেগতে মিত্ৰৰ লগত সন্ধি কৰিব’ (যদি এনে বোধ হয়)—এনে সময়ত (দূৰ্গ) আক্ৰমণ কৰিব ॥২৫॥

আপোনা-আগুনি জুই লাগিলে বা লগাই দিলে, উৎসৱ হ'লে, সৈন্যসকল বোঁড়ীয়া প্ৰেকা-গৃহত দৰ্শনবস্ত হৈ থাকিব, সুৰাপান কৰি বোঁড়ীয়া কাজিয়া কৰি থাকিব, অনবসত বৃষ্টি কৰি

বোঁড়ীয়া ক্ৰান্ত হ'ব, ব্যাপক বৃদ্ধৰ কাৰণে ডেউৰ দান্দুহৰোৰ বোঁড়ীয়া আহত বা নিহত হ'ব, জাঁগি থাকি ক্ৰান্তহৈ বোঁড়ীয়া দান্দুহৰোৰ গভীৰ নিদ্ৰাশয় হ'ব, কবৰুৱৰ বতৰত, সৈবোৰত বান আহিলে, কুঁহলীয়ে ঢাকি ধকিলে, ডেউ দুৰ্গ আৱৰণ কৰিব ॥২৬॥

নাইবা, শিবিৰ এৰি বনত লুকাই থাকি বাহিৰলৈ ওলাই যোৱা শত্ৰুক আৱৰণ কৰিব ॥২৭॥

নাইবা, প্ৰধান মিত্ৰ বা সহায়কৰ ডাঙ দি কোনো একেমে অৱবৃদ্ধ বজাৰ জনত ক্ষিত্তা স্থাপন কৰিব আৰু মৃত্যুশব্দপ্ৰাপ্ত কোনো লোকক (এনে বাৰ্তা কহন কৰিবৰ কাৰণে) দূত হিচাপে প্ৰেৰণ কৰিব—‘এই এই আপোনাৰ দুৰ্গল স্থান, এইসকল লোক আপোনাৰ দ্ৰোহী’ নাইবা, ‘অৱবোধকাৰীৰ এইবিলাক ছিত্ৰ, এইবিলাক আপোনাৰ হাত কৰিব পৰা দান্দুহ’ ॥২৮॥ প্ৰতিদূত জনত লৈ ওলাই আহোঁতে বিজয়ীদূতৰে দোষ প্ৰকাশ কৰি ডেউক হত্যা কৰিব আৰু (তাৰপৰা) আঁতৰিব ॥২৯॥ ডেউয়া মিত্ৰ বা সহায়কৰ ডাঙ দিৱাজসে অৱবৃদ্ধ বজাক কব—‘মোক বকা কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহক, নাইবা মোৰ লগতে অৱবোধকাৰীক হত্যা কৰক’ ॥৩০॥ সম্ভাতি প্ৰকাশ কৰিলে দুৰ্লোকালবপৰা (নিজৰ আৰু ডেউৰ শত্ৰুৰ) হোঁচি ধৰি অঘাত কৰিব, জীৱাই জীৱাই ধৰি জীৱনৰ বিনিময়ত ৰাজ্য গ্ৰহণ কৰিব ॥৩১॥ নাইবা, এওঁৰ ৰাজধানী ধ্বংস কৰিব ॥৩২॥ নাইবা, বাহকবনীয়া সৈন্য বাহিৰলৈ উলিয়াই আনি আঘাত কৰিব ॥৩৩॥

ইয়াৰ শ্বাৰা সৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা বজা আৰু আৰ্টাৱকৰ কথাও ব্যাখ্যা কৰা হ’ল ॥৩৪॥ অৱবৃদ্ধজনৰ ওচৰলৈ সৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা বজা বা আৰ্টাৱক—এই দুজনৰ একেমে বাৰ্তা পঠিয়াব—‘অৱবোধকাৰী ৰোগগ্ৰস্ত হৈছে, শত্ৰুৱে এওঁক পাছকালৰপৰা আৱৰণ কৰিছে, (বা) অন্য এক দোষৰ উদ্ভৱ হৈছে, বা এওঁ কোনো এখন বেলেগ ৰাজ্যলৈ বাৰ খুজিছে’ ॥৩৫॥ (এই কথা) বিশ্বাস কৰিলে অৱবোধকাৰীয়ে (নিজৰ) ছাউনীতে জুই দিব আৰু আঁতৰি যাব ॥৩৬॥ তাৰ পিছত দুৰ্গৰ দৰে আচৰণ কৰিব ॥৩৭॥

বেপাৰৰ বস্তু সংগ্ৰহ কৰি বিহ মিহলোৱা বস্তুৰে এওঁক প্ৰত্যাকা কৰিব ॥৩৮॥

নাইবা, সহায়কাৰীৰ ডাঙ দি অৱবৃদ্ধ বজাৰ ওচৰলৈ দূত পঠিয়াব—‘হই ইতিভাষ্যে আৱৰণ কৰা বাহিবৰ শত্ৰুক আৱৰণ কৰিবৰ কাৰণে ওলাই আহক’ ॥৩৯॥ ডেউ বদি স্ফুটি হ’ব, আপৰ দৰে ৰাজহাৰ কৰিব ॥৪০॥

কোনো মিত্ৰ বা আত্মীয়ক দেখা কৰাৰ হুলেৰে মোহৰ হৰা (জাল) ৰাজ্যলৈ হাতত লৈ গুপ্তচৰবিলাকে (অৱবোধকাৰীৰ হতুৱাই) দুৰ্গ গ্ৰহণ কৰিব ॥৪১॥

নাইবা, সহায়কাৰীৰ ডাঙত কোনোৱে অৱবৃদ্ধ বজালৈ বাৰ্তা পঠিয়াব—‘অৱক ঠাইত আৰু অৱক সময়ত থাকি আৱৰণ কৰিব; আন্দুনিও (ডেউয়া) বৃদ্ধ কৰিব লাগিব’ ॥৪২॥ সম্ভাতি প্ৰকাশ কৰিলে কথোৱাত্মকে আৱৰণৰ কোলাহল তুলি বাতি দুৰ্গবপৰা ওলাই আহোঁতে ডেউক হত্যা কৰিব ॥৪৩॥

নহলে, কোনো মিত্ৰ নাইবা আৰ্টাৱকক আহ্বান জনাব আৰু উৎসাহিত কৰিব—‘অৱবৃদ্ধ হোৱা বজাৰ কিদৰে বৃদ্ধ কৰি ডেউৰ সৈন নথল কৰক’ ॥৪৪॥ বদি ডেউ বৃদ্ধ কৰে, ডেউয়া প্ৰজাৰ হতুৱাই বা (ডেউৰ) বিদ্ৰোহী দুৰ্গসকলক সমৰ্থন কৰি ডেউক হত্যা কৰাৰ, নহলে ‘ওওঁ অৱবোধক’ এই বুলি (শত্ৰুক) আঁতৰুৱ কৰা উদ্দেশ্যে পুৰণ কৰি নিজেই বিহ খুজি থাকিব ॥৪৫॥

নাইবা, কোনো একেমে মিত্ৰৰ ডাঙ ধৰি (খিৰী) আৱৰণ কৰি খুজিছে বুলি শত্ৰুক ক’ব ॥৪৬॥ বিশ্বাসত সোৱাই, ডেউ এওঁৰ বীৰ মোক্ষকলক হত্যা কৰিব ॥৪৭॥

নাইবা, তেওঁৰ লগত সখি কৰি দেশত বান্ধক বসবাস কৰিবলৈ দিবলৈ মান্তি কৰিব॥৪৮॥ দেশত অসকলিত স্থাপন হলে অজ্ঞাতসমে তেওঁৰ দেশ ধ্বংস কৰিব॥৪৯॥

নাইবা, দ্ৰোহী সৈন্য আৰু আৰ্টাৰিক সৈন্যৰ বিৰুদ্ধে তেওঁক যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত কৰি শত্ৰু-সৈন্যৰ একান্ত তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে লগাই বৃত্তৰ অৱস্থাপন কৰি দূৰ্গ দখল কৰিব॥৫০॥

বিজয়গীৰ্হৰ ওচৰলৈ অহা দ্ৰোহী, বিৰোধী আৰু আৰ্টাৰিক সৈন্য, বিৰোধী মানুহ আৰু (শত্ৰু) পৰিত্যগ কৰি অহা লোকসকলে টকা-কাড়ি আৰু সম্মান লাভ কৰি, সশস্ত্ৰ অস্ত্ৰ, চিহ্ন লগত (তেওঁলোক) পৰিচিত হৈ শত্ৰু-দূৰ্গ আক্ৰমণ কৰিব॥৫১॥

শত্ৰুৰ দূৰ্গ বা শিবিৰ আক্ৰমণ কৰোঁতে পতিভঙ্গকলক, পৰাভূত হোৱাসকলক, আত্ম-সমৰ্পণ কৰাসকলক, চুলি আউল-বাউল হোৱাসকলক, নিবস্তুসকলক, উন্নত বিকল হোৱা-সকলক আৰু যুদ্ধ নকৰাসকলক নিৰাপত্তা প্ৰদান কৰিব॥৫২॥

শত্ৰুৰ দূৰ্গ লাভ কৰাৰ পাছত শত্ৰুপক্ষ নিৰ্মূল কৰি আৰু বাহিৰে আৰু ভিতৰে গোপন মান্তিৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰি ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিব॥৫৩॥

একেকেমে শত্ৰুৰাজ্য দখল কৰি বিজয়গীৰ্হে মধ্যম বজাক আৱৃত্ত কৰিব, এওঁৰ কেন্দ্ৰত সফল হলে নিৰপেক্ষ বজাক আৱৃত্ত কৰিব॥৫৪॥ পৃথিৱী জয় কৰাৰ নিমিত্তে এনে প্ৰথম পন্থা॥৫৫॥

মধ্যম আৰু উদাসীন (নিৰপেক্ষ) বজা নাথাকিলে নীতিৰ উৎকৰ্ষৰ যোগে শত্ৰু-প্ৰকৃতিক (শত্ৰু আৰু তেওঁৰ মিত্ৰক) জয় কৰিবৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিব; তাৰ পিছত অন্যাৰ্থলাক প্ৰকৃতিক জয় কৰিব॥৫৬॥ এইটো (পৃথিৱী জয় কৰাৰ) দ্বিতীয় পন্থা॥৫৭॥

বাজমণ্ডলৰ অভাৱ হ'লে শত্ৰুৰ যোগে মিত্ৰক, মিত্ৰৰ বোগে শত্ৰুক দুইফালৰপৰা চাপি ধৰি কাৰ্যসিদ্ধি কৰিব॥৫৮॥ এইটো তৃতীয় পন্থা॥৫৯॥

প্ৰথমে তেওঁ দূৰ্বল বজা এজনক বা এজন সামন্তক জয় কৰিব; তেওঁৰ বোগে দূৰ্গদণ শক্তিসম্পন্ন হৈ দ্বিতীয় বজাক; তিনিগুণ শক্তিসম্পন্ন হৈ তৃতীয় বজাক (জয় কৰিব)॥৬০॥ পৃথিৱী জয় কৰাৰ এইটো চতুৰ্থ পন্থা॥৬১॥

পৃথিৱী জয় কৰি বৰ্ণাশ্ৰম বিভাগমতে নিজ ধৰ্ম অৰ্হুসিৰ ভোগ কৰিব॥৬২॥

উপজাপ (দুস্ত প্ৰবোচনা), অপসৰ্গ (দুস্তচৰ) বা (শত্ৰুক) দূৰ্গৰ বাহিৰলৈ উলিয়াই অনা, অৱত্যাথ আৰু আৱৰণ—এই পৰিচোটা দূৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়॥৬৩॥

কোটিলালীৰ অৰ্থ-শাস্ত্ৰৰ “দূৰ্গ দখল কৰাৰ উপায়” নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “(দূৰ্গ) অৱত্যাথ-কৰা” আৰু “(দূৰ্গ) আৱৰণ” নামৰ চতুৰ্থ (অৰ্হুসিৰপৰা ১৩৩তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

পঞ্চম অধ্যায়

১৭৫তম প্ৰকৰণ : বিজিত ৰাজ্যত শাস্তি-প্ৰৱৰ্ত্তন

বিজয়গীৰ্হৰ অভিযানৰ লক্ষ্য বটো—অটৱী (অবধ্য) আদি আৰু নগৰ আদি॥১॥ ইয়াৰ প্ৰাপ্তি তিনিবিধ—সৰু, মাঝেতে বৰ আৰু পিছৰ ভিনৰ॥২॥

নতুন ৰাজ্য আৰু কামি শত্ৰুৰ যেনে নিৰাৱ প্ৰভুৰ প্ৰভু কৰ্ম, নিজৰ প্ৰভু প্ৰভুৰ প্ৰভু

কবিব (অৰ্থাৎ দণ্ডেণ বচাব) ১০১। অন্তঃস্থ, বেহাই, দান আব্দ সন্মান-প্রদর্শন আদিব যোগে নিজৰ কণ্ঠস্থ কব পালি প্রজাব প্ৰিয় আব্দ হিত সাধন কবিব ১০২। (শব্দ) কৃত্যপক্ষক (কৃত্যুলনিব বশ হোৱা লোকসকলক) প্ৰতিপ্ৰতি দিয়া হৈতে অন্তঃস্থ দেখুৱাব, (এনে পক্ষ) যদি উল্লেখশীল হয়, তেন্তে অন্তঃস্থ দেখুৱাব ১০৩। কবল, প্ৰতিপ্ৰতি বক্ষা নকৰাজন-নিজপক্ষ আব্দ শব্দপক্ষ উভয়ৰে অধিবাস্য হয় আব্দ মিলকলৰ আচৰণ প্রজাব (আচৰণ) বিবৃতি হয়, (তেওঁলোকে) অধিবাস্য হয় ১০৪। সেই কাৰণে (প্রজাবেসেই) একে প্ৰভাৱ, কেশ, তাখা আব্দ আচাৰ গ্ৰহণ কৰিব ১০৫। (সেই দেশৰ দেৱতাৰ প্ৰজাব উল্লেখ্য হোৱা উৎসৱত, উৎসৱ-সভাত আব্দ কীৰ্ত্তা আদিৰ আমোদত (প্রজাব দৰে) সমান শ্ৰদ্ধা দেখুৱাব ১০৬।

চোৰাংচোৰাবিলাকে সঘনে গাওঁ, নগৰ, জাতি আব্দ সম্ভব মধ্যসকলৰ প্ৰতি শব্দৰ দৰ্ভাৱহাৰবিলাক আত্মলিলাই দিব, (নিজ) প্ৰভুৰ পৰম ভাগ্য আব্দ তেওঁবিলাকৰ প্ৰতি থকা মৰম আব্দ শ্ৰদ্ধাৰ কথা ক'ব ১০৭। তেওঁলোকে পৰম্পৰাক্ৰমে লাভ কৰা অধিকাৰ, বেহাই আব্দ বৰ্ণনাবোধ তত্ত্বাৱধান কৰি তেওঁলোকক কামত খটুৱাব ১০৮।

সকলো দেৱতা আব্দ আপন্নৰ প্ৰতি সন্মান দেখুৱাব; বিদ্যা, বাগ্মিতা আব্দ ধৰ্মৰ ফলৰ-পৰা বিশিষ্ট লোকসকলক ভূমি-সম্পত্তি-দান আব্দ (কৰ) বেহাই দিব; সকলো বন্দীকে মুক্তি দিব আব্দ দীন, অনাথ আব্দ ব্যাধিগ্ৰস্তসকলক অন্তঃস্থ দেখুৱাব ১০৯। প্ৰত্যেক চাৰি মাহত আধা মাহৰ কাৰণে, পূৰ্ণিমা উপলক্ষে চাৰি দিনৰ কাৰণে আব্দ বজাৰ আব্দ দেশৰ নক্ষত্ৰত এদিনৰ কাৰণে হত্যা নিবেদন কৰিব ১১০। মাইকী (পশু আদি) হত্যা, পোৱালি বধ আব্দ পদব্ৰহ্মণ নিষিদ্ধ কৰিব ১১১।

যিটো প্ৰথা কোণ আব্দ সৈন্যৰ হানিকাৰক বুলি বিবেচনা কৰে বা যিটো ধৰ্মবিগৰ্হিত বুলি ভাবে তাক আঁতৰাই সদাচাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিব ১১২।

চোৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহক, স্লেচ্ছ জাতিৰ আব্দ দূৰ্গ, বাঘ, আব্দ সেনাবাহিনীৰ অধ্যক্ষ-সকলক একে ঠাইতে নাৰাখি বাসস্থান সলাই থাকিব ১১৩। শব্দৰ অন্তঃস্থ হৈত মন্ত্ৰী, পদো-হিত আদিক শব্দৰ সীমান্তত একাধিক ঠাইত বসবাস কৰাব ১১৪। অপকাৰ কবিবৰ কাৰণে সম্বন্ধকসকলক নাইবা প্ৰভুৰ বিনাশৰ কথা ভাবি থকাসকলক গোপন শাস্তিৰে দমন কৰিব ১১৫। শ্বামান্তৰ কৰা লোকসকলৰ ঠাইত নিজৰ দেশৰ মানুহ নাইবা শব্দৰ অন্তঃস্থ হৈত মানুহক বসবাস কৰাব ১১৬।

(শব্দ) কুলৰ (বাজপাটে) দাবী কৰোঁতা কোনোৱে যদি প্ৰত্যাহৱ (সহজে কাটি লব পৰা) ভূমি গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়, নাইবা সীমান্তৰ অকল্য বাসিন্দা কোনো অভিজাত পদব্ৰহ্মণ যদি তেওঁক অপকাৰ কৰিব পাৰে (কৰিব পৰা বেন দেখে), তেতিয়া তেওঁ টকা আব্দ সৈন্য দানৰ চৰ্ত্তত তেওঁক মূল্যহীন মাটি নাইবা মূল্যবান মাটিৰ এক-চতুৰ্থাংশ প্ৰদান কৰিব যাতে ইয়াক (টকা আব্দ সৈন্য) উঠাওঁতে নগৰীয়া আব্দ গাৱলীয়া প্ৰজাই বিদ্ৰোহ কৰে ১১৭। বিদ্ৰোহী হৈ উঠা এওঁবিলাকৰ আৰা তেওঁক হত্যা কৰাব ১১৮। প্ৰজাব বোমভাজন মানুহক আঁতৰ কৰিব নাইবা বিপদজনক স্থানত বহু কৰাব ১১৯।

আগতে হেৰুওৱা (এতিয়া উদ্ধাৰ কৰা) বাগ্মত বিক্ৰমত, প্ৰকৃতিসমূহৰ বিৰোধ মোক্ষ কৰণে বাধ্য হেৰুৱাইছিল সেই মোক্ষকৰ শূন্যতাৰ আব্দ বি বি শব্দৰ কাৰণে আঁৰি আহিল সেই শূন্যতাৰ স্তম্ভ কৰিব ১২০।

পৌৰিক বাগ্মত পিতৃৰ মোক্ষকৰ শূন্যতাৰ আব্দ নিজৰ শব্দ প্ৰকাশ কৰিব ১২১।

ଆଗରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ନକରା ଧର୍ମୀ ଆଚରଣ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବ, ଅହିମେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ
କରାଯୋବ ଏକେକେ ଡଳାଇ ଥାକିବ; ଅଧର୍ମୀ ଆଚରଣ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ନକରିବ ଆଉ,
ଅହିମେ କରାଯୋବ ନିବିନ୍ଧ କରିବ ॥୨୫॥

କୌଟିଳୀର ଅର୍ବଚାର “ଦୁର୍ଗ” ଦଳ କରା ଉପାର ନାମ ଗ୍ରନ୍ଥୋକ ଅଧିକରଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନିବିନ୍ଧ ବ୍ୟାପକ
ନାମିତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ନାମ ପଦ (ଆବର୍ତ୍ତନିକା ୧୫୫୫) ଅନ୍ତର ନାମ ॥

ହିନ୍ଦୁ କୌଟିଳୀର ଅର୍ବଚାର “ଦୁର୍ଗ” ଦଳ କରା ଉପାର ନାମ ଗ୍ରନ୍ଥୋକ ଅଧିକରଣ ନାମ ॥

চতুৰ্থ অধিকৰণ গোপন-ক্ৰিয়া-সৰ্বস্বীয় প্ৰথম অধ্যায়

১৭৭তম প্ৰকৰণ : শত্ৰুসৈন্য ধ্বংসৰ কাৰণে গোপন-ক্ৰিয়া

চাৰিওবৰ্ষৰ লোকক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে অধাৰ্মিকসকলৰ ওপৰত গোপন-ক্ৰিয়া প্ৰয়োগ কৰিব ॥১৪॥

কুঁহা, বাওনা, কিষাভ, বোকা, কলা, অ'কবা আৰু অশ্ব-হালুহৰ জ্ঞাত বিকলত সোহ-জাতীয় নভা-তিবোতাই লেপ, বেশ, বাহনাদি, ভাৰা আৰু কেশৰ প্ৰত্যক্ষকৰ আকৃতিত শত্ৰুয়ে নিজে ব্যৱহাৰ কৰা দ্ৰব্যৰ লগত কলকট আদি বিকলৰূপে সংযোগ কৰিব ॥১৫॥

পুত্ৰ পুৰুষসকলে (শত্ৰু) বন্ধাৰ কীটাব স'জুলিত আৰু (বান্ধ-) উ'হালবপৰা আদি ডেউৰ কৰাহাৰ কৰা কলত অস্ত্ৰ সুমাই ৰাখিব; চোৰাচোৰাখিনি জীৱিকা হিছাপে সৈ ৰাতি ব'দি ক'ৰা বান্দুহে আৰু জুইৰ ব্যৱসায়ীসকলে (সেই কলুৰোৰত) জুই থৈ দিব ॥১৬॥

বান্দুনা ডেকোলা, কোঁতলাক আৰু কুকণ-কীট, পত্ৰকুষ্ঠী আৰু শতপলী, উঁতাদিগ্ৰ, কৰালী, শতকল, ইখা, জোঁঠি, বৰজোঁঠি, অস্থাহিক (মাহৰিশেষ), চক-টক, পান্থীপোক, গোমাহিকা—এইবিলাকৰ চূৰ্ণ (পুড়ি) 'জলাতক' আৰু 'অবল-পুত্ৰ'ৰ বসায়িত হলে উলকাংক প্ৰাপনাপক হয় নাইবা এইবিলাকৰ খোঁজাও (প্ৰাপনাপক হয়) ॥১৭॥

নাইবা, ইয়াৰ বি. কোনো কীট কেটীলাপ আৰু প্ৰিয়পুত্ৰ লগত ব'দি সিজোৱা বান্ধ আৰু ব'দি ইয়াক পুকাই পেলায়—এনে সংমিশ্ৰণে উলকাংক প্ৰাপ নিঃশেষ কৰে ব'দি কোৱা হয় ॥১৮॥

ধাৰাগৰ আৰু বাতুখানৰ আলুৰ লগত উল্লাতক-পুত্ৰপৰ পুড়িব মিশ্ৰণ দিলে (সেই মিশ্ৰণে) এক পক্ষতে বৃদ্ধা ঘটাব ॥১৯॥

ব্যঘাতকৰ আলুৰ লগত উল্লাতক ফুলৰ পুড়ি মিহলাই (উত্ত) কীট মিহলালে (ডাৰ 'ল'বা) এমাহৰ ভিতৰত বৃদ্ধা হয় ॥২০॥

বান্দুহৰ কাৰণে অকলসানেই একমাত্ৰা, ইয়াৰ বৃদ্ধৰ পাৰ আৰু বোঁহাৰ কাৰণে আৰু চাৰি পদ উঠ আৰু হাতীৰ কাৰণে (প্ৰাপনাপক) ॥২১॥

বল আৰু কোৱৰ, নাইবা হস্তকৰ্ণ আৰু পৰুশৰ ঠাৰিৰ লগত শতকৰ্ণ, উঁতাদিগ্ৰ, কৰালী, ডিডালাও আৰু বাহৰ (এইবিলাত জুই দি উৎপন্ন হোৱা) খোঁজাই বতৰক আলো কৰি থৈ বহুতে জাখিৰ ডাকে মাখিব ॥২২॥

পান্থীপোক, বাহ, ডিডালাও, শতকৰ্ণ, ইখা আৰু ইন্দ্ৰপোপ (কেকেদুৱা) কীটৰ পুড়ি নাইবা পান্থীপোক, কুৱা, অৰাল, ছেয় আৰু কিলানীৰ পুড়ি ব'দি ছাপলীৰ ব'ৰা আৰু শিঙৰ পুড়িব লগত মিহলোৱা বান্ধ তেতিয়া হলে এটা মৌৱা ওলাব বি কৰা কৰে ॥২৩॥

আলেকাট, বন্ধ আৰু সোকাৰ কৰ লগত পুড়িকৰণৰ পাত, হৰিডাল, কলকিলা, পুত্ৰপৰ পুড়ি আৰু বন্ধা কপাহৰ ঠাৰি পিহি জলা কৰিলে কৰা কৰা খোঁজা দিবন্ত হয় ॥২৪॥

পান্থীৰ জোঁঠ, পদ আৰু বোঁহাৰ সোকাৰ আৰু বিৰ নাইকিয়া সলৰ ব'ৰ—এই কেইটাই (লব জাখি) কৰা কৰা খোঁজাৰ সূচী কৰে ॥২৫॥

পাৰ, ডেকুলী আৰু মণ্ডৰ কেল্লা আৰু মানুহৰ আৰু গাৰ্হাৰিৰ মৃত আৰু
বিষ্ঠা, হীৰাকচ, হিং, বৰৰ তুহ, পল আৰু চাউল, কপাহ, কুটজ আৰু কোলাস্তকীৰ গুটি,
গোমুদ্রিকা আৰু ভাশ্ঠীৰ শিপা, শিৰ, শিৰু, কণিক, অক্ষীৰ আৰু পীলুদকৰ (ঠানিৰ)
টুকুৰা, সাগৰ চোকোৰা আৰু মাইকীৰ মূৰ আৰু হাঠীৰ খুৰা আৰু দাঁতৰ গুড়ি—এই-
বিলাকৰ লগত মদন আৰু কোৱৰ নাইবা হস্তিকৰ্ণ আৰু পলাশৰ ঠাৰি মিহলাই
খোৱা উলিয়াই এনে খোৱাই বহুকে বাওক লাগিলে প্ৰত্যেককৈ এজন এজনকৈ
মৰিহয় ॥১৩৪॥

কালী, কুষ্ঠ, নড় আৰু শতাবৰী নাইবা সাপ, প্ৰচলাক, কৃকণ আৰু পশুকুষ্ঠৰ গুড়ি—
এইবিলাকৰপৰা জন্মতে কোলা প্ৰসাৰণিৰ বা আধা-শুকান আধা-তাজা ঠাৰিৰে খোৱা
উলিয়াই “প্ৰাক্কলন-জলোৰে” (১৪১৪১২ চাওক) চকুৰ সাহায্য লোৱা মানুহে যদি বৃক্ষ-
কেঠলৈ আগবাঢ়ি অহা পত্ৰৰ বিষয়ে মাইবা আচম্ভিত আক্ৰমণত ভ্ৰম বন্দা পত্ৰই বিষয়ে
এৰি দিয়ে, তেন্তে খোৱাই সকলো প্ৰাণীৰে দূৰ্ভিক্ষিত নাশ কৰিব ॥১৪৪॥

অৰু, অক্ষি, পীলুদক আৰু মণ্ডৰ গছৰ এঠাত বৰা পাখিকা, পাৰ, কলামুচাৰি আৰু
বগলীৰ বিষ্ঠাক পানীৰ চকু কৰা বৰা অজল হয় আৰু ই পানী দূষিত কৰে ॥১৪৫॥

অৰু আৰু বিদ্যাবীৰ্ণপাৰ লগত মিশ্ৰিত আৰু মৰু, বজ্জ-ডিম্বৰ, মদন, আৰু কোৱৰৰ
কাষৰুত বা হস্তিকৰ্ণ আৰু পলাশৰ কাষৰুত বৰ আৰু শালিধানৰ শিপা, মদনফল, আৰু
জিহফলৰ পাণ্ড আৰু মানুহৰ মৃতৰ মিশ্ৰণ জনবোগ (অৰ্ছাকাৰক ঔষধ) ॥১৪৬॥

মদন আৰু কোৱৰৰ নাইবা হস্তিকৰ্ণ আৰু পলাশৰ কাষৰুত শিগি, সৌতমৰু, কটকাৰ
আৰু অৰুপলীৰ মিশ্ৰণ, গুজ্জা, জঙ্গলী, বিষমূলিকা আৰু ইন্দুদীৰ মিশ্ৰণ
আৰু কৰবীৰ, অক্ষি, পীলুদক আৰু মগমাৰণীৰ মিশ্ৰণ মদনবোগ ॥১৪৭॥

বা, এই সকলোবিলাকেই ঘাঁহ, খৰি আৰু পানী দূষিত কৰে ॥১৪৮॥

কৃতকুণ্ডল, জেঠি, খৰজেঠি, অম্বাহিক (এবিধ মাছ)—এইবিলাকৰ খোৱাই দূৰ্ভিক্ষ লোপ
কৰে আৰু উল্লাদ কৰে ॥১৪৯॥

জেঠি আৰু খৰজেঠিৰ মিশ্ৰণে কুষ্ঠবোগ কৰে ॥১৫০॥ তাকেই যদি বামুণী ভেটকোলাৰ
নাড়ী-তুৰু আৰু মোৰে লগ লগোৱা যায় প্ৰমেহ বোগ উপপন্ন কৰে আৰু মানুহৰ তেজ লগ
লগালে অন্নবোগ উপপত্তিৰ কাৰণ হয় ॥১৫১॥

মদন আৰু কোৱৰৰ চৰ্ণৰ লগত দূৰ্ভীৰিষ্ম মিশ্ৰণ জিভাৰ জঠৰতা-কাৰক হয় ॥১৫২॥

মাত্ৰাহক, অজলিকাৰ, প্ৰচলাক, ডেকুলী, অক্ষি আৰু পীলুদকৰ মিশ্ৰণে হাইজা বেমাৰ
উপপন্ন কৰে ॥১৫৩॥

পশুকুষ্ঠ, কোণ্ডিণ্যক, বাজবৰুৰ ফল আৰু মোৰ মিশ্ৰণে জ্বৰ সৃষ্টি কৰে ॥১৫৪॥

ভাল আৰু চনউল্লৰ (মণ্ডৰ) লগত জিহুৱা আৰু শালিকাৰ (এই দূৰ্ভিক্ষ জন) মিহলাই
গাধৰ গাৰিখিত ঘাঁহি প্ৰস্তুত কৰা মিশ্ৰণে এমাহ কৈ এক সৰুৰ তিতবত (মানুহক) খোৱা আৰু
কলা কৰিব পাৰে ॥১৫৫॥

মানুহৰ কাৰণে অকল্মাৰ আৰু (যাকী সকলোৰে কাৰণে) জীৱৰ মৰে ॥১৫৬॥

গছ-জতা জীৱৰ চকুত টুকুৰা-টুকীৰ কৰি ভাঙি প্ৰস্তুত কৰা কাষ, প্ৰাণীকৰ্ণৰ কেঠত
চৰ্ণ (গুড়ি) নাইবা সকলোৰে কেঠত কাষ প্ৰয়োগ অব্যৰ্থ হয় ১৫৭ ॥ এইবিলাকেই বোগৰ
(মিশ্ৰণৰ) উৎকৰ্ষ ॥১৫৮॥

মূল আৰু বসনাভৰ লগত শঙ্কৰী আৰু হিন্দীৰ গুটি লগ লগাই তাত সিজোৱা আৰু চিকাৰ তেজৰে প্ৰলেপ দিয়া এডাল কাঁড়ে যদি এজনক বিশ্বে, সেই বিশ্বজনে দহজন মানুহক কামুৰিব আৰু এই দহজনৰ প্ৰত্যেককই অন্য দহজনক কামুৰিব ৥২১॥

এলক, অক্ষি, গুপ্তদল, আৰু হাল্লাহল্লৰ কাথ আৰু ডল্লাতক, বাতুধান, অবান্দ, ধামাগৰ আৰু বাণৰ ফুল, ছাগলী আৰু মানুহৰ তেজৰ লগত মিহলালে বংশবোণ (কামোৰৰ মিশ্ৰণ) তৈয়াৰ হয় ৥৩০॥ যকৰ গুটি আৰু খলিহৰ লগত মিহলাই কৰা “কৰক” কৰ্মৰ এনে মিশ্ৰণ পানীত দিলে এশ বনুঃ আৱতনৰ জন্মাবৰ পানী দূষিত কৰিব পাৰে ৥৩১॥ কৰ্মণ, কৰ্মে পানী খালে বা ইয়াৰ স্পৰ্শলৈ আহিলে এজাক মাহ বিকৃত হয় আৰু যদি কোনোৱে কৰ্মে পানী স্পৰ্শ কৰে বা খায় তেৱোঁ বিষবন্ত হয় ৥৩২॥

এটা উটৰ আকৃতিৰ পাতত বগা আৰু বগা সবিন্নৰ লগত এটা গুঁই সৰু তিনি পক পুতি থোৱাৰ পিছত প্ৰাঙ্গদণ্ডেৰে দণ্ডিত লোকে তাক উলিয়াই আনিছে সেই গুঁয়ে যাৰ ফালে চাব সিয়ে মৰিব; ক'লা গোৱসাপৰ বেলিকাও একেই কথা ৥৩৩॥

বিজুলীয়ে পোৰা এঙাৰ বা বিজুলীৰ জুই বিজুলীয়ে পোৰা কাঠত জ্বলাই বাখি থৈ সেই জুইত কৃতিকা বা ভৰণী নক্ষত্ৰত বহু দেৱতাৰ বজ্জত আহুতি দিয়াৰ পিছত তেনে জুই যদি (শত্ৰুৰ) বিষদণ্ডে চলিত হয় সি (শত্ৰুক) পুৰিব আৰু ইয়াৰ বিষদণ্ডে কোনো প্ৰতিকাৰ নাই ৥৩৪॥

কমাৰপৰা জুই আনি বেলেগে বেলেগে তাত মোৰ আহুতি দিব;
শুৰীৰপৰা জুই আনি ব্ৰহ্মৰ আহুতি দিব আৰু বাটৰপৰা জুই আনি
ঘিউৰ আহুতি দিব ৥৩৫॥

পতিব্ৰতা নাৰীৰ (ঘৰৰ)পৰা জুই আনি মালাৰ ফুলৰ, নটীৰ
(ঘৰৰ)পৰা জুই আনি সবিন্নৰ, গৰ্ভৱতী ভিবোতাৰপৰা জুই আনি
দৈৰ আৰু অগ্নিহোত্ৰীৰপৰা জুই আনি তাত চাউলৰ আহুতি দিব ৥৩৬॥

চণ্ডালৰপৰা জুই আনি হাংস, চিতাৰপৰা জুই আনি মানুহৰ মঙহ
আৰু সকলো জুই একেলগ কৰি তাত ছাগলৰ চৰি আৰু মজুহৰ গুৰ
(মঙহ?) অৰ্পণ কৰিব ৥৩৭॥

বাজৰুৰ কাঠৰ অগ্নিত অগ্নিমন্ত্ৰেৰে আহুতি দিব। এনে অগ্নিয়ে
শত্ৰুৰ চকুত চমক লগাব আৰু ইয়াৰ বিষদণ্ডে কোনো প্ৰতিকাৰ নাই ৥৩৮॥

হে অৰ্দিতি, তোমাক নমস্কাৰ; হে অনুৰ্ভতি, তোমাক নমস্কাৰ; হে সবল্বতী, তোমাক
নমস্কাৰ; হে দেৱ সবিতা, তোমাক নমস্কাৰ ৥৩৯॥ সন্নিপাতি স্বাহা, সোমপাতি স্বাহা,
পৃথিবীলৈ স্বাহা, অস্তবীৰ্যলৈ স্বাহা ৥৪০॥

কৌটিলীৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “গোপন-কিন্না-সম্বন্ধীয়” নামৰ চতুৰ্দশ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “শত্ৰুসৈন্য ধ্বংস
কৰণে গোপন-কিন্না” নামৰ প্ৰথম (আবস্থাধৰণৰ ১৫৬তম) অধ্যায় “সন্নিপাতি”

দ্বিতীয় অধ্যায়

১৭৮তম প্রকল্পন : (বোম্বাই-চিফাৰ মেম্বৰ) প্ৰত্যক্ষা

(১) অশুদ্ধ কৰ্ম সম্পাদন

শিৱীৰ, ভিক্টৰ আৰু পতঙ্গৰ গুৰি দিওঁত থাকিলে আৰু ব্ৰাহ্ম কাৰণে ভোক কৰা দৰে
প্ৰস্তুত হৱা ৥১৪ ৥ শেল্‌ফ, পল্লব আৰু, কুঁহিয়াৰৰ শিপা, পল্লব (কলাৰ) আই, দুৰ্ভাৰ,
গাৰ্ভাৰ, দিওঁ আৰু (গাৰ্ভাৰ) সব—এইবিলাক সিহঁত প্ৰস্তুত কৰা কাৰ এয়াহৰ কাৰণে
ভোক নিবাবক হৱা ৥২৪ ৥

গাৰ্ভাৰ আৰু দিওঁৰ লগত বাটীয়া, বৰ, কুলৰ আৰু কুলৰ আৰু গুৰি মিহলাই
পি খালে, বা কৰী, গাৰ্ভাৰ আৰু দিওঁ সমান পৰিমাণে সৈ পৰাই খালে, বা সাল আৰু পুষ্টি-
পৰীৰ শিপা বাটী গাৰ্ভাৰৰ লগত খালে নাইবা গাৰ্ভাৰৰ লগত ইয়াৰ সিহঁত দিওঁ আৰু
সোঁৰ লগত খালে এয়াহৰ কাৰণে অসাহাৰে থাকিব পাৰি ৥৩৪ ৥

বগা ছাগলীৰ হাড়ত সাত বাতি বগা সৰিহৰ বগা উলিওৱা ডেল যদি ডেল ব্ৰাহ্ম কাৰণে
তিতালিটৰ ভিতৰত বগা হৱা, ই শিপাৰ আৰু চকুপোক বিৰূপ কৰিব পাৰে ৥৪৪ ৥

বোল আৰু বখান বড়োৱা বগা গাৰ্ভাৰ সোঁৰত ওলোৱা বখানৰ লগত বগা সৰিহৰ
ডেল উতলাই সাত বাতি খালে ই বিৰূপ-কাৰক (মিশ্ৰণ) হৱা ৥৫৪ ৥

এই দুটাৰ এটাৰ (বগা ছাগলী নাইবা গাৰ্ভাৰ) হাড় আৰু সোঁৰত পৰোৱা সৰিহৰ
ডেলত যদি অৰ্ক, তুল আৰু পতঙ্গৰ গুৰি মিহলোৱা যায়, তেতিয়া সেই ডেল ধৰল বোম্ব
কাৰ হৱা ৥৬৪ ৥

বগা কুৰুখা আৰু অজগৰৰ বিষ্ঠাৰ মিশ্ৰণ ধৰল বোম্বৰ কাৰণ ৥৭৪ ৥

সাত বাতি বগা ছাগলীৰ হাড়ত বগা বগা সৰিহৰ, বোল, আৰু পছৰ এটা, লোণ আৰু
ধান—একেলগে মিহলাই পৰেক থাকিলে ধৰল বোম্বৰ কাৰক হৱা ৥৮৪ ৥

পছত লাগি থকা তিতালিটত আৰু ব্ৰাহ্ম বগা বগা সৰিহৰ-বটাই নোৱা বগা কৰে ৥৯৪ ৥

“অলোজুন” নামেৰে জনাজাত বি কীট আৰু বগা ঘৰ-জোঁট—এই দুইক পিহি

যদি চুলিত বহা যায় তেতিয়া চুলি শব্দ বেন বগা হৱা ৥১০৪ ৥

গোবৰ বা তিলক আৰু অকিটৰ কলক শৰীৰত বহি যদি তাৰ পিছত জলাতকৰ এটা
বহি দিৱা হৱা তেতিয়া এয়াহৰ ভিতৰতে কুষ্ঠৰোগ হব ৥১১৪ ৥

ক'লা গোমালগ বা ঘৰ-জোঁটৰ হাড়ত এসঙাই বগা গুৰি গুৰি কুষ্ঠৰোগ-কাৰক
বোম্ব ৥১২৪ ৥

ভাটৌৰ পিত্ত আৰু কৰীৰ জলীয়া জাপ গোটেই গাত বহিলে কুষ্ঠৰোগ হৱা ৥১৩৪ ৥

প্ৰিয়ালৰ কলক কৰা কুষ্ঠৰ দৰ ৥১৪৪ ৥

কুৰুটক, কোশাককী আৰু পতাবৰীৰ শিপা মিহলোৱা আৰু খালে এয়াহতে (শৰীৰৰ
বৰ) বগা হব ৥১৫৪ ৥

বটৰ কাৰণে পা দুই সহচক কল গাত বহিলে ক'লা হৱা ৥১৬৪ ৥

হুহিডাল আৰু জমখিলা শকুল আৰু কল্লব ডেলত মিহলাই বহিলে (হালুদ) প্ৰায়-
বৰীয়া হৱা ৥১৭৪ ৥

জোনাৰী পৰৱৰ্ত্তি গুড়ি মিঠাভেলত মিহলোৱা বাতি জলে ॥১৮॥

জোনাৰী পৰৱৰ্ত্তি আৰু পদ্মপদ কীৰ্ত্তি গুড়ি মাইবা সৰুপুৰুষ, কৃষ্ণকলস, খাদ্য আৰু কীৰ্ত্তিকাৰ কলস গুড়ি, যদি শকুন আৰু কপদৰ ভেলত মিহলোৱা যায়, তেতিয়া সেই চুই বি কোনো কলক উল্লেস কৰে ॥১৯॥

ভেকুলীৰ চৰ্বিত মিহলোৱা পাৰিতলকৰ ছালৰ অজুন শৰীৰত জুই জলোৱাৰ উপায় ॥২০॥ পাৰিতলকৰ ছাল আৰু ভিল বাটি লৈ ৩ দিনে শৰীৰত জুই জলে ॥২১॥

পীলু গছৰ ছালৰ অজুনৰ পিণ্ড হাততে জলে ॥২২॥ ভেকুলীৰ চৰ্বি সনা (এনে) পিণ্ড জুইবে জলে ॥২৩॥ ভেকুলীৰ চৰ্বি সনা এই অজুন গাত বহি, কৃষ্ণকলসৰ ভেল গাত ছটিয়ালে, নাইবা সাগৰত থকা মাইকী ভেকুলী, সাগৰৰ ফেন আৰু সৰু গছৰ এঠাৰ গুড়ি সানিলে জুই দিনে জলে ॥২৪॥

ভেকুলী, কেঁকোৰা আদিৰ চৰ্বিৰ লগত সমান পৰিমাণে ভেল দি তাক উতলালে সেই ভেলে গোটেই শৰীৰত জুই জলাব পাবে ॥২৫॥

বাহিৰ পাত আৰু পেলাইবে লেপা শৰীৰত ভেকুলীৰ চৰ্বি বহিলে জুই লগে ॥২৬॥

পাৰিতলক, প্ৰতিভলা, বজ্জল, বজ্জ আৰু কলসীৰ পিপাৰ কলক আৰু ভেকুলীৰ চৰ্বিৰ লগত উতলোৱা ভেল ভৰিত (ভৰিৰ পতাত) মাখিলে আঙঠাৰ ওপৰত খোজ কাঢ়িব পাৰি ॥২৭॥

উপোদকা, প্ৰতিভলা, বজ্জল, পাৰিতলক—এইবিলাকৰ কলক ভেকুলীৰ চৰ্বিত মিহাই ভেল তৈয়াৰ কৰিব; আৰু ঢাকা ভাৰি ইয়াৰে মৰিলত কৰি কলসৰ দহৰ ওপৰত খোজ কঢ়াব নিচিনাকৈ আঙঠাৰ ওপৰত খোজ কাঢ়িব পাৰি ॥২৮-২৯॥

বাজাই, বৰবগ, বৰা-চৰাই বা অন্য কোনো পানীৰ ওপৰত সঁতুৰি কৰা ডাঙৰ চৰাইৰ সৈতে মল-খালকি চাকি বাখি দিনে বাতি উল্কা দেখা যায় ॥৩০॥

বিজুলীয়ে (গুড়ি) সঁচি কৰা ছাইৰে জুই নুমাৰ পাৰি ॥৩১॥

বজ্জলৰ নাবীৰ বজ্জলৰ ভিতৰা তিওৱা মাটিয়াহ আৰু ভেকুলীৰ চৰ্বি সন্নিবিষ্ট বজ্জলৰ পিপাই চোকা জল থাকোঁতেও কলত বাধা প্ৰদান কৰাৰ উপায় ॥৩২॥ (গুৰু) চুলা চাকা কৰি লোৱাটোৱেই ইয়াৰ প্ৰতিকাৰ ॥৩৩॥

পীলু কাঠৰ এটা পোলাৰ ভিতৰত জুই ভৰাই সুবচলাৰ পিপা বা সূতাৰে (হৃদয়ত) সোপা দি তাক কপাহেৰে মোৰিয়াই ললে মূৰবপৰা জুই আৰু খোঁজ উলিয়াবৰ উপায় হয় ॥৩৪॥

কৃষ্ণকলসৰ ভেল ছটিওৱা জুই বৰদপত আৰু প্ৰকল বতাহতো জলে ॥৩৫॥

ভেলত তিৱাই খোৱা সাগৰৰ ফেন পানীত ওপঙি থাকি জলে ॥৩৬॥

পানীত সঁতুৰিব পৰা চৰাইৰ হাড়ত কুলা বাহিৰ পাৰেৰে বহি জলোৱা জুই, নাইবা মানুহৰ কামিহাৰে মতা মানুহ বা মাইকী মানুহৰ হাড়ত বহি জলোৱা জুই বাওপাকে ভিন্দিবৰ ঘূৰোৱা যায় তাত জল জুই নকলে ॥৩৭॥

ভিল, খালিয়াহী আৰু খালকীট পিহি লৈ ঘোঁৰা হুত মিহলোৱা; ইয়াৰে মোহাৰ পিকলি ছিটিব পাৰি ॥৩৮॥

ইয়াৰে মোহাৰ পিকলি ছিটিব পাৰি ॥৩৯॥

অথবা, কোঁকোবা, মেৰুলা, আৰু পাবকীটৰ চৰিৰ প্ৰক্ষেপ দি দৃশ্যে অভিলাষী কৰা চুৰক-পাখৰেৰে (শিকলি ছিঙিব পাৰি) ॥৪০॥

বৰ-বগ আৰু ডাঙ্গৰ পানৰ, পদুৰকুল আৰু পলীৰ লগত সদোজাত দলুৰিৰ মানে পিহ ললে শ্বিপদ আৰু চতুৰ্পদ জন্তুৰ ঠেঙৰ মলম হৱ ॥৪১॥

কেঁচা আৰু দগুৰ চৰি উটৰ ছালৰ জোতাভ বৰ্হি বৰ-গছৰ শাভেৰে ঢাকি ললে (সেই জোতাভে) পঞ্চাশ বোজন বাট কোনো ভাগৰ নলগাকৈ যাব পাৰি ॥৪২॥

শেন, বৰ-বগ, কাউৰী, শগুৰ, ৰাজহাঁহ ক্ৰোণ আৰু বাঁচীৰ চৰাইৰ নাইবা সিংহ, বাঘ, ফুটুকী-মাখ, কাকী আৰু কেঁচাৰ মজা বা বাঁৰলো (এজন লোকক এশ বোজন ভাগৰ নলগাকৈ খোজ কাঢ়িলে সক্ষম কৰে) ॥৪৩॥

সকলো বৰ্ণৰে গৰ্ভপাত হোৱা শিশু বা শ্মশানত থকা মৃত শিশু উটৰ আকৃতিৰ পাত্ৰত খুন্দিলে ইয়াৰপৰা যি মেদ উৎপন্ন হব ই এশ বোজন (ভাগৰ নলগাকৈ খোজ কাঢ়িব পৰা কৰে) ॥৪৪॥

(এইবোৰ) অনিষ্টকাৰী আৰু অশুভ উৎপাতৰ যোগে গহুৰ উৎসেগ সৃষ্টি কৰিব, ই ৰাজ্য-নিৰাপত্তাৰ কাৰণেহে; বিদ্ৰোহৰ বোলকাও তেনে নিন্দনীয় আচৰণৰ ব্যৱস্থা দিয়া হৈছে ॥৪৫॥

কৌটিলীয়া অর্থশাস্ত্ৰৰ “গোপন-ক্লিয়া-সম্বন্ধীয়” নামৰ চতুৰ্দশ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “(গোপন ক্লিয়াৰ দ্বাৰা) প্ৰতাপনা; অশুভ কৰ্ম সম্পাদন” নামৰ দ্বিতীয় (আবশ্যিকৰপৰা ১৪৭তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

তৃতীয় অধ্যায়

১৭৮তম প্ৰকৰণ : (গোপন ক্লিয়াৰ যোগে) প্ৰতাপনা

(২) ঔষধ আৰু মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ

মেৰুবা, উট, কুকুৰনেচীৰা বাঘ, গাহৰি, কেটেলাপহু, বাদুলি, নম্বু, কাউৰী, কেঁচা বা অন্য নিশাচৰ প্ৰাণী—এইবিলাকৰ এটাৰ, দুটাৰ বা তাতোকৈ অধিকৰ বাওঁ চকু আৰু সোঁ চকু লৈ দুওপৰে দুটা চৰ্ণ তৈয়াৰ কৰিব ॥১॥ তাৰ পিছত বাওঁ চকুৰ চৰ্ণৰে সোঁ চকুত আৰু সোঁ চকুৰ চৰ্ণৰে বাওঁ চকুত প্ৰলেপ দিলে ৰাতি আৰু আন্ধাৰত দেখিব পাৰি ॥২॥

এটা আয়ুৰ্ভাগ ফল, গাহৰিৰ চকু, জৈনাৰী পৰুৱা, কলা খাৰিৰা

(ভদ্ৰা নামে সৰু গছ)—এইবোৰ সংমিশ্ৰিত কৰি প্ৰস্তুত কৰা ঔষধ চকুত

পৰিলে ৰাতি যন্তুবোৰ দেখা পাব ॥৩॥

তিনি ৰাতি (তিনি দিন) উপবাসে থাকি পুৰুষা নক্ষত্ৰত জন্মৰে মিহত বা পুৰুষত দিয়া মানুহৰ মূৰৰ খোলাত ৰখান (লৈ) স্ৰটিত ছটিয়াই দিব আৰু (তাৰ ওপৰত) জৈনাৰী গাখীৰ ছটিয়াই দিব ॥৪॥ তাৰ পিছত (ভাত গজা) বন্ধাৰ গাঁতৰ মাল্য পিন্ধি ললে দিৱস চোহেৰা আৰু ছায়া (আনে) নেদেখাকৈ ফুৰিব পাৰি ॥৫॥

তিনি ৰাতি (তিনি দিন) উপবাস কৰি পুৰুষা নক্ষত্ৰত কুকুৰ, মেৰুবা, কেঁচা আৰু বাদুলিৰ সোঁ আৰু বাওঁ চকু বেলেগে বেলেগে পুৰ্ণ কৰিব ॥৬॥ তাৰ পিছত অন্ধৰূপে (সোঁ

চক্ৰসোঁ চক্ৰ, বাই চক্ৰ স্বাওঁ চক্ৰ) চক্ৰ সেই পুত্ৰ সানি লগে হাৱা আব্দ শৰীৰ অদ্যা কৰি বিবাহ কৰিব পাৰি॥৭॥

ভিনি মিন উপহাসে থাকি পুৰা নক্সত হত্যা কৰিব কৰণৰ হাড়ৰ পৰা শলা আব্দ মল্লৰ পাৰ ভৈয়া কৰিব॥৮॥ তাকপন্থ এই কেইটা অক্ষৰ (ওপৰৰ ৬নং সূত্ৰ) বি কোনো এটাৰ চক্ৰ গুড়ি (নিম্নৰ) চক্ৰত সানি লৈ শৰীৰ আব্দ হাৱা অদ্যা কৰি কৰিব পাৰি॥৯॥

ভিনি বাতি (ভিনি মিন) উপহাসে থাকি পুৰা নক্সত মল্লৰ বাখিবৰ কাৰণে এটা লোহাৰ পাৰ আব্দ এডাল শলা নিৰ্মাণ কৰিব॥১০॥ তাৰ পিছত নিশাচৰ প্ৰাণীবিলাকৰ বি কোনো এটাৰ মূৰৰ খোলা চক্ৰ মল্লৰে পুৰাই মুঠ ভিৰোতাৰ বোনিত ভৰাই পুৰাব॥১১॥ সেই মল্লৰ পুৰা নক্সত বাহিব কৰি মল্লৰ বাখিবৰ কাৰণে নিৰ্মিত সেই (লোহাৰ) পাৰত বাখিব॥১২॥ ইয়াক চক্ৰত সানি লগে হাৱা আব্দ শৰীৰ অদ্যা কৰি বিচৰণ কৰিব পাৰি॥১৩॥

ব'ত আহিতাপি ব্ৰাহ্মণক (মৰাৰ পিছত) পোৰা বা পুৰি থকা দেখে তাত ভিনি বাতি (ভিনি মিন) উপহাস কৰি পুৰা নক্সত মিনা স্বাক্ষৰতে মৰা কোনো মানুহৰ কাপোৰেৰে মোনা তৈয়াৰ কৰি (সেই ব্ৰাহ্মণৰ) চিতাৰ অগ্নিৰে পুৰাই তাক (সেই মোনা) লৈ কৰিলে হাৱা আব্দ শৰীৰ অদ্যা কৰি কৰিব পাৰি॥১৪॥

ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰেতকাৰ্যত বি গব্দ হত্যা কৰা মাল, তাৰ হাড় আব্দ মল্লৰ চৰ্খৰ মৰা পুৰিত সাপৰ ছালৰ মোনা পশুবিলাকক অদ্যা কৰাৰ উপাৰ॥১৫॥

সাণে খোৱা মানুহৰ ছাইৰে পুৰিত প্ৰচলাকৰ (এবিধ সাপ) ছালৰ মোনা হৰিণবিলাকক অদ্যা কৰাৰ উপাৰ॥১৬॥

ফেঁচা আব্দ মল্লৰ কৰি লৈ, মল আব্দ অগ্নিৰ হাড়ৰ গুড়িৰে পুৰি কৰা সাপৰ ছালৰ মোনা পক্ষীবিলাকক নেপেৰা কৰাৰ উপাৰ॥১৭॥

অদ্যা কৰাৰ এই আঠোটা যোগ॥১৮॥

মই বিৰোচনাৰ পুত্ৰক বলি, শতসান্ন্যাসত ল'ব, শুভীৰপাত, নবক, নিকুন্ত আব্দ কুন্তক বন্দনা কৰোঁ॥১৯॥

দেৱল, নাৰদ আব্দ সাৰ্ৱাৰ্ণ গালক মই বন্দনা কৰোঁ; এণ্ডীবিলাকৰ মল্লস্থানতে গভীৰ নিদ্ৰা ভোম্বাৰ ওপৰত জাপি দিয়া হৈছে॥২০॥

বেনেটক অক্ষৰবিলাক গভীৰ নিদ্ৰাত মল্ল হৰ, বেনেটক চমুখল (কোনো প্ৰাণীৰেৰে) বিলাক নিদ্ৰাত মল্ল হৰ, তেনেটকৈয়ে মানুহৰেৰে, গাৱৰ কোত্ৰলী পুৰুষসকলো শোৱক॥২১॥

এহেজাৰ পাৰ আব্দ বখৰ চক্ৰৰ এৰ পিঠিৰা লৈ এই বৰত প্ৰৱেশ কৰিম; অক্ষৰবিলাক (পত্ৰস্বৰ) বেন নিশাচৰ থাকে॥২২॥

মনক নক্সক কৰি, কুকুৰৰ মল্লৰা বন্ধ কৰি, দেৱলোকৰ মিসকল (ঈশ্বৰ) দেৱতা আব্দ মানুহৰ মাজত মিসকল (প্ৰেত) ব্ৰাহ্মণ, অধ্যক্ষ সাং কৰা মিসকল সিদ্ধ পুৰুষ, অগ্নি কৈলাস পৰ্বতৰ ভাপসকল—এই সকলো মিসকল মল্লকাৰ কৰি এই মহান নিদ্ৰা আপোনাৰ ওপৰত জাপি দিহা হৈছে॥২৩-২৪॥

মই আত্মকৰ কৰোঁতে সকলোকেই বেন একেলগে আঁতৰি যাব॥২৫॥

যে অক্ষৰ, যে কৰি, মনক মল্লত কৰিবোঁ॥২৬॥

ହାବ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଣାଳୀ (ଏକେକ୍ସ) — ୧୨୭୧। ତିନି ବାଟ (ତିନି ଦିନ) ଉପବାସେ କାଟି ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାୟାଣକ୍ରମେ ହେଲେ କୁଳା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀର ଅପାକୀ (ଚନ୍ଦ୍ରାକାଶୀ) ଦିବୋଦାସନା ବିଳାସି (ଏକେକ୍ସର ଦେବେ ଏକିଏ ଗୀତର ଥକା ପ୍ରାଣୀ) କଳା ଜାଣି କିନି ଆସିବ ॥୨୮॥ ସେହିବିଳାସ ଗୀତି-ମାହେବେ ସୈତେ ପାଟିତ ଡବାଇ ଜନସମାଗମ ନୋହୋର ଅନ୍ଧାରଣ ପ୍ରାଣୀ ବାଧିବ ॥୨୯॥ ପିନ୍ଧିବ ପକ୍ଷ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀର ଉଲ୍ଲାସି ଆନି କୁମାରୀର ହୃଦୟା ପ୍ରାଣି କରୋଇବି ନବ ନବ ବାସି ଡେଇଁବ କରବ ॥୩୦॥ ଡାକପବା ଏଟା ବାସି ଆନି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୀତି ବଢେ ମୋଲୋରା ବନ ଡାକି ସକଳୋରେ ଗଣ୍ଡୀର ଡୋପନିର ପରିବ ॥୩୧॥

ଏନେଦେବେ ତିନିଟା କଳା ଆବୁ ତିନିଟା ବଳା ଆଟି ଥକା ଏଡ଼ାଲ କେଟୋଲା-ପହୁବ କାହିଁ ଜନସମାଗମ ନୋହୋର ଅନ୍ଧାରଣ ପ୍ରାଣୀ ବାଧିବ ॥୩୨॥ ପିନ୍ଧିବ ପକ୍ଷ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଡାକିବ ଉଲ୍ଲାସି ଅନ୍ଧାରଣର ଛାହିବେ ସୈତେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୀତି ସେହିଜାଳ ବଢେକେ ନିଜମାର, ସେହି ଠାହିତ ସକଳୋକେ ଡୋପନି ନିମାର ॥୩୩॥

ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ପଦ୍ମା ବ୍ରହ୍ମାଣୀକ ବନ୍ଦନା କରୋ, କୁମାର ପତାକାବେ ସୈତେ ବ୍ରହ୍ମା ବନ୍ଦନା କରୋ; ସକଳୋ ଦେଶତା ଆବୁ ଡାକିବ ବନ୍ଦନା କରୋ ॥୩୪॥

ବ୍ରାହ୍ମଣସକଳ ମୋବ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରୁତ ହଠକ, ପୃଥିବୀପାଳକ କାନ୍ତିରମଣ ମୋବ ବଳେ ଆହକ; ବୈଶା ଆବୁ ଅନ୍ତରାଳ ବେଳ ସମର ମୋବ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରୁତ ହର ॥୩୫॥

ହେ ଅଗିଳା, କାଗିଳା, ବରୁଡ଼ାବା, ପ୍ରୟୋଗ, ଝଙ୍କା, ବରୁଡ଼ା, ବିହାଳା, ନନ୍ଦକଟକା—ଡୋରା-ଲୋକକ ସ୍ବାଗତ ଜନାହିରୋ ॥୩୬॥

କୁକୁରାବିଳାକ ସୁଦେବେ ମୋରକ ଆବୁ ମାରବ କୋଡ଼ୁହଳୀ ଲୋକସକଳୋ (ସୁଦେବେ ମୋରକ): ତିନି ଠାହିତ ବଳା ଏହି କେଟୋଲା-ପହୁବ କାହିଁଜାଳ ବ୍ରହ୍ମାହି ନିର୍ମାଣ କରବ ॥୩୭॥

କାବଣ, ସକଳୋ କୃତୀ (ଏକେକ୍ସ-ମାଳୀ) ପ୍ରବୁଦେବେ ନିରୁତ; ମାରବ ନୀମାବ ଶେଷ ପର୍ବତ ଆବୁ ସୁବୋଦନ କାଳଜୈକେ ଏହି ଡୋପନି ଡୋରାଲୋକର ଓପବତ ଜାପି ଦିଆ ହେବ ॥୩୮॥

ସ୍ବାହା ॥୩୯॥

ହାବ ପ୍ରୟୋଗ (ଡଳତ ଦିଆ ହେବ) ॥୪୦॥ ତିନିଟା ବଳା ଆଟି ଥକା କେଟୋଲା-ପହୁବ କାହିଁ କେତବୋର ଜବ: ସାତ ବାଟ (ସାତ ଦିନ) ଉପବାସ କରି କୁଳା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀର ଦିନା ଏମ ଆଠିଜାଳ ଧାଦିବର ସମିଧ ଲେ ଛି-ଉ ଆବୁ ମୋବେ ସୈତେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପାହି ଅଗ୍ନିର ହବ କରବ ॥୪୧॥ ଡାବ ପିନ୍ଧିତ ଗାବର ପ୍ରରେଣ-ପଥ ନାହିବା ଅବବ ନୁହାବତ ଡାବେ ଏଡ଼ାଲ କାହିଁ ବାଦି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପାହି ପ୍ରାଣି ଥୋରା ଯାଉ ତାତ ସକଳୋକେ ନିଗ୍ରାସନ କରବ ॥୪୨॥

ବିବୋଚନର ପ୍ରବୁ ବାଳକ ନନ୍ଦକାବ କରୋ; ଏମ ସାରାବୁତ ଅନ୍ଧାରକ ନିରୁତକ, ନବକକ, କୁନ୍ଦକ ଆବୁ ମହାସୁବ ଉନ୍ନତକକ ନନ୍ଦକାବ କରୋ ॥୪୩॥

ଅଗ୍ରାଳର, ପ୍ରମାଳ, ଗଡ଼ୋଲକ, କଟୋଲକ ଆବୁ କୁଳ ଆବୁ ବନବ ଉପଚାବକସକଳ ଆବୁ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରୀ ମୋଲୋକୀକ ନନ୍ଦକାବ କରୋ ॥୪୪॥

ସିନ୍ଧିବ କାବଣେ ଗ୍ରନ୍ଥପୁଡ଼ କରି ବ୍ରହ୍ମା ଆବିଳା (ଡବାଇ) ଗ୍ରହଣ କରବ; ହାବ ଜର ହଠକ ଆବୁ ହାବ ଜର ଆନିବାର; କେଟୋଲା କାହିଁଜାଳ ଆବିଷିତ ଡୁର୍ତ୍ତାବିଳାକ ନନ୍ଦକାବ; ସ୍ବାହା ॥୪୫॥

କୁକୁରାବିଳାକ ସୁଦେବେ ମୋରକ; ମାରବ କୋଡ଼ୁହଳୀ ଲୋକସକଳୋ

সুতৰে পোৱক; বিনকলৰ অৰ্থ নিৰ্ণয় হৈছে তেওঁলোক পোৱক; আমি সেই
অৰ্থকে বিজাৰি কঢ়িওৱোঁ; মোৰ আভিৰূপ অৰ্থ সকল নহৰ যানে বোঁল
যাব বোৱাবলৈ উঠিলেও তেওঁলোক সুতৰে পোৱক ॥৪৬॥

স্বাহা ॥৪৭॥

এই ব্ৰতৰ প্ৰৱেশ (এসেকুৱা) ॥৪৭॥ চাৰি সাত জৰানে থকা কোনো মানুহে বোঁহ জন-
সমাগল মোহোৱা কোনো অশাসনত কুল চকুৰ শীৰ দিয়া (বৰ্ণিত) বঁল প্ৰদান কৰি এটা মৰা
শাৰিকা চৰাই হাতত লৈ এই ব্ৰতৰে গাহৰিৰ মাৰ্গটীৰে নিৰ্ণীত পাত্ৰ এটাত ডাক বান্ধিব ॥৪৯॥
কেটেলা-পহুৰ কহিওঁৰে ইয়াক বাজতে বান্ধি বাতে এই ব্ৰত যাতি পোতা বান্ধি সেই ঠাইত
সকলোকে নিদ্ৰামগ্ন কৰিব ॥৫০॥

মই আমি, দেৱতাসকল আৰু মহো দিব্য শৰণাগত হৈছো; সকলোৱে যেন আঁতৰি যায়,
সকলোৱে যেন মোৰ বশতা স্বীকাৰ কৰে ॥৫১॥

স্বাহা ॥৫২॥

এই ব্ৰতৰ প্ৰৱেশ (এসেকুৱা) ॥৫২॥ তিনি যাতি (তিনি দিন) উপবাসে থকাৰ পিছত
পুখা নকৰিব দিবা একেলগে পিল-গুটি গোটাই লব আৰু মো আৰু ঘিউৰে আহুতি প্ৰদান
কৰিব ॥৫৩॥ তাৰ পিছত গধু আৰু হাল্য প্ৰদান কৰি পুজা কৰিব আৰু ঘাটিত পুতি
থ ॥৫৫॥ তাৰ পিছত পুখা নকৰিব দিবা সেইবোৰ উলিয়াই আনিব আৰু তাৰে এটা পিল
(এই) ব্ৰতৰে ব্ৰতপুত কৰি (সেই পিঠৰে) দুৱাৰত ব্ৰহ্মস্মাৰ ॥৫৬॥ চাৰিটা পিলৰ
ভিতৰতে (অৰ্থাৎ চাৰিটা পিল-গুটিৰে দুৱাৰত ব্ৰহ্মস্মাৰ পিছত) সেই দুৱাৰ মেল
বাব ॥৫৭॥

চাৰি সাত জৰানে থাকি কুল চকুৰ শীৰ দিয়া বাতৰু হাতত মৰা মানুহৰ হাতেৰে বলাদ
এটা সাজিব আৰু এই ব্ৰতৰে ব্ৰতপুত কৰিব ॥৫৮॥ দুটা কল যুতি লোৱা এখন গধু-গাড়ী
তেওঁৰ ওচৰলৈ লৈ আহিব ॥৫৯॥ তাৰ পিছত তেওঁ আকাশত বিচৰণ কৰি কৰে ॥৬০॥ সুৰ্য
সজাতীয় হৈ দুৱাৰৰ ওচৰ আভিৰূপ কৰি সকলো অশাসন ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰে ॥৬১॥

চন্ডালনীৰ লাউৰ দৰে তিত্ত সাৰ তেৱান আহহ আৰু দুৰি স্তৰীৰোনিৰুত। স্বাহা ॥৬২॥
ই ডলা খোলাৰ আৰু সকলোকে নিদ্ৰামগ্ন কৰাব উপায় ॥৬৩॥

তিনি যাতি (তিনি দিন) উপবাসে থাকি পুখানকৰিব দিবা অস্ত্ৰৰে মৰা বা শূলত
দিয়া মানুহৰ লাওখোলাৰ ভিতৰত ঘাটি নি ডাক “কুবৰী”ৰ গুটি সিঁচি পানী ছটিয়াব;
পাঁজলৈ, পুখা নকৰতে সংগ্ৰহ কৰি এডাল বহী তৈয়াৰ কৰিব ॥৬৫॥ তাৰ পিছত গুণ
জসোৱা কৰু বা (কলা) কৰিব আনত ইয়াক ছেদন কৰিলে গুণ হিঁপি বাব ॥৬৬॥

পানীত থকা সৰু সৰু জলৰ মোহাত ভিৰোৱা মহিমা পুখুৰৰ নিশ্বাস লগা ঘাটি ভৰাব;
ই সৰু আৰু মূৰ কৰ কৰাব উপায় ॥৬৭॥

গাহৰিৰ জলৰ মোহা নিশ্বাস লগা ঘাটিৰে পুখাই কলকৰ অস্ত্ৰৰে বান্ধিব; ই পোচ-
পোচৰ কৰ কৰাব উপায় ॥৬৮॥

কুল চকুৰ শীৰ দিয়া ব্ৰতৰ স্মাৰা পিছত কপিলী গাহৰি পিঠৰে বাতৰুক কাটেৰে
নিৰ্ণীত পুখুৰ আভিৰূপ (চকুত) বোলা দিব; ই (পুখুৰ) কৰা কৰাব উপায় ॥৬৯॥

চাৰি সাত জৰানে থাকি কুল চকুৰ শীৰ দিয়া হৈছে অৰ্ণব কৰি শূলত দিয়া মানুহৰ
হাতৰে (কিহুদল) সৰু তৈয়াৰ কৰিব ॥৭০॥ ইয়াৰে এটা আমি (পুখুৰ) মল-মূত্ৰ-পুতি

বাথিলে শৌচ-পেচাব বন্ধ কৰিব, কোজন্ত বা অগ্নিব তন্তু পুতি থোৱা বায় বা ফৰ
ভাবিব; সোকাভ, বোঁতৰ পথাৰত বা বনত পুতি থোৱা এওঁৰ (শত্ৰু) জীৱিকা হেৰুৱাব কৰিব ॥৭১॥

এই একে প্ৰণালীয়েই বিজ্ঞানীয়ে দেখি গছৰ পৰা পানী নিৰ্গল কৰাও ব্যাখ্যাত
হল ॥৭২॥

ওভোতা হৈ বথা পুৰনৰা, নিম্ব, কাম্বৰ, বাম্বৰ নোম আৰু মান্দুহৰ
হাড় মৰা মান্দুহৰ কাপোকেৰে বাণ্ডি বাৰ ভৰত পুতি থোৱা বায় বা ফৰ
ভাবিব খোজ লক্ষ্য কৰি ভাঙে ইয়াক বথা ফৰ, তেওঁ পুত্ৰ-পৰিবাৰ আৰু
ঐশ্বৰ্য্য সমন্বিতে তিনি পৰেকৰ বোঁহ জীয়াই নাথাকিব ॥৭৩-৭৪॥

ঘৰৰ, শিলিৰৰ, গাৱঁৰ বা নগৰৰ দুৱাৰত যাৰ ভৰিৰ খোজত ওভোতা হৈ
বথা (ওপৰলৈ শিপা তললৈ পাত কৰি থোৱা) পুৰনৰা, নিম্ব, কাম্বৰ,
শ্ময়ংগুস্তা আৰু মান্দুহৰ হাড় পুতি বথা ফৰ, ঐশ্বৰ্য্য আৰু পুত্ৰ-
পৰিবাৰ সমন্বিতে তেওঁ তিনি পৰেকৰ ওপৰ জীয়াই নাথাকিব ॥৭৫-৭৬॥

ছাগলী, বাম্বৰ, স্নেহুৰী, নেউল, বাম্বৰ, চণ্ডাল, কাউৰী, কেঁচা—
এইবিলাকৰ নোম আৰু (শত্ৰু) বিস্তাৰ লগত পিহিলে সেই বিস্তাই
তৎক্ষণাত শত্ৰুক নিৰ্মূল কৰিব ॥৭৭॥

যাৰ ভৰিৰ খোজত বথা ফৰ গাৰপৰা অনা ফল, কিম্ব (মদ কৰা
বাখৰ), নেউলক নোম আৰু বৃশ্চিক, মৌ আৰু সাপৰ ছাল পুতি বথা ফৰ
তেওঁৰ তৎক্ষণাতে সেইবিলাক নাতৰোৱা পৰ্যন্ত পুৰুষহীন হয় ॥৭৮॥

তিনি ৰাতি (তিনি দিন) উপবাসে থাকি পুৱা নকহৰ দিনা অস্ত্ৰেৰে নিহত বা শূলত
দিয়া মান্দুহৰ লাওখোলাত থোৱা খাটিত গুজাৰ গুটি লিচি পানী ছটিয়াই দিব ॥৭৯॥
পজি উঠিলে অম্বাৱন্যা বা পুৰ্ণিমাৰ দিনা বোঁতৰা চন্দ পুৱা নকহৰত হ'ব তেতিয়া সেই
গুজাসমূহ গোটেই তাৰে এখাৰি পকাব ॥৮০॥ ইয়াৰ ওপৰত থোৱা বস্ত্ৰ বা পানীৰ বস্ত্ৰ
পাত বাথিলে সেইবোৰ (অৰ্থাৎ খাদ্য আৰু পানীৰ) কেতিয়াও ঢুকাই নাযায় ॥৮১॥

ৰাতি বোঁতৰা প্ৰেকা অৰন্ত হ'ব তেতিয়া মৰা পাইব ওহাৰ কাটি আমি চাকিব জুইত
পুৰিব ॥৮২॥ পুৰি বলদৰ মূতৰ লগত পিহি (তাৰে) এটা নতুন কলহৰ ভিত্তৰখন
লিপিব ॥৮৩॥ বোঁতৰা কোনো মান্দুহে ইয়াক বাতপকে গোটেই গাওঁ ছৰাই লৈ যায়, তেতিয়া
সেই গাৱঁৰ মান্দুহৰ সকলো মাখন (ইয়ালৈ) আহিব ॥৮৪॥

কুকা চতুৰ্দশীত বোঁতৰা চন্দ পুৱানকহৰত হ'ব তেতিয়া কামোদ্ভীত কুকুৰৰ ৰোঁনত
লোহাৰ নাৰ-মোহৰ লগোৱা আঙঠি এটা ভৰাই দিব ॥৮৫॥ ই বোঁতৰা আপোনা-আপুনি এজনই
পৰিব তেতিয়া বটল আনিব ॥৮৬॥ সেইটো লৈ গছৰ ফলৰ ফালে চাই খাতিয়ে ফলবোৰ
আপোনা-আপুনি আহি পৰিব ॥৮৭॥

ঔষধ আৰু কষ্টৰ বোনে যি ঝিৰা-কলাপ আৰু কলাপ আৰু যি ঝিৰা-
কলাপ তাৰ আৰা তেওঁ (বিজগীৱৰে) শত্ৰুক ধ্বংস কৰিব অৱশ্যে নিম্বৰ
মান্দুহক পালন কৰিব ॥৮৮॥

কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্ৰ "সোপন-ভিৰা-সুৰ্য্য" সূত্ৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ অন্তৰ্গত "সোপন-ভিৰা-
সুৰ্য্য" প্ৰকল্পা; আৰু "ঔষধ আৰু কষ্টৰ বোনে" নামৰ উত্তীৰ্ণ (আবৃত্তি)ৰ ১৩৩তম অধিকৃত শ্লোক ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৭১তম প্ৰকৰণ : নিজৰ সৈন্যৰ আনিবৰ প্ৰতিকাৰ

স্বপক্ষৰ বিৰুদ্ধে শত্ৰুৰে প্ৰয়োগ কৰা দূৰ্বীৰ্য (১৪।১।২২ চাওক) আৰু অন্যান্য বিষয় প্ৰতিকাৰ (ভলন্ত দিয়া অঙে কৰিব) ॥১॥

শ্লেষ্মাভক, কপিষ, দন্তি, দন্তশঠ, গোজি, শিৰীষ, পাটলী, বলা, সোয়ানাগ, পদনৰ্ভা আৰু শ্বেতাৰবণৰ ক্ৰাথ মিহলোৱা আৰু চন্দন আৰু মাইকী বোঙৰ তেজ মিহলোৱা কোৱা-পানী বাজোপভোগ্য তিবোতাৰ গুপ্তাভাগ প্ৰকাশনৰ (উপযোগী) পানী আৰু সেনাৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰা বিহৰ প্ৰতিষেধক ॥২॥

চিহ্নমগ, নেউল, ময়ূৰ আৰু গুইৰ পিত্ত (আৰু) সিদ্ধবাৰিড, বৰণ, বাবুণী, তপুসীৰক, গুতপৰ্বাৰ আগ আৰু পিণ্ডীভকৰ মিশ্ৰণ মিহলোৱা মহীৰাজীৰ গুড়ি মূৰ্ছাকাৰক দৰৱৰ প্ৰতিষেধক ॥৩॥

শ্ৰ্গালবিয়া, মদন, সিদ্ধবাৰিড, বৰণ, বাবণ আৰু বক্সী—এইবিলাকৰ এটাৰ বা সৰুতোৰে শিশাৰ ক্ৰাথৰ লগত গাখীৰ মিহলি কৰি কৰা পানীৰ মূৰ্ছাকাৰক দৰৱৰ প্ৰতিষেধক ॥৪॥

কৈডৰ, পুতি আৰু তিলৰ তেল নাকত ব্যৱহাৰ কৰিলে বলিলালি ভাল হয় ॥৫॥

প্ৰিয়ঙ্গু আৰু নক্তমালৰ মিশ্ৰণে কুষ্ঠৰোগ আৰোগ্য কৰে ॥৬॥

কুষ্ঠ আৰু লোভৰ মিশ্ৰণ কেশৰ গুপ্ততা নাশক আৰু কৰ্মৰোগ আৰোগ্যকাৰক ॥৭॥

কটফল, প্ৰসন্তী আৰু বিলগৰ চূৰ্ণ নস্য হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিলে মূৰৰ বিষ ছাল হয় ॥৮॥

প্ৰিয়ঙ্গু, মজিষ্ঠী, উগৰ, লাব বস, বশ্টিমধু, হালধি আৰু মৌজোলৰ মিশ্ৰণ বহুদৈৰে টেটু চেপা খাই, পানীত ডুবি, বিহ খাই, মাৰ খাই আৰু পৰি গৈ সংজ্ঞাহীন হোৱা লোকৰ সংজ্ঞা ঘূৰাই আনিবৰ উপায় ॥৯॥

মানুহৰ কাৰণে এক 'অক'ই (এক অক ৰোৱা মাৰৰ সমান) এপালি, গৰু আৰু ঘোঁৰাৰ কাৰণে ইয়াৰ দুগুণ, হাতী আৰু উটৰ কাৰণে ইয়াৰ চাৰি গুণ ॥১০॥

ভিতৰত সোণ দি কৰা এইবিলাক বস্তুৰ ৰাখি সৰুতোৰে বিষৰ ক্ৰিয়া নাশ কৰে ॥১১॥

জীৱন্তী, শ্বেতা, মূৰ্ছক, পদপবনাকা আৰু জেকা মাটিত গজা জৰাখৰ ৰাখিলে সকলো বিষৰ ক্ৰিয়া নষ্ট কৰে ॥১২॥

এইবিলাক বস্তুৰে প্ৰলেপ দিয়া ঢোলৰ শব্দই বিহ নাশ কৰে। এই-বিলাকেৰে লেপ দিয়া ধ্বজ বা পতাকাটো ঢালেও বিষমুক্ত হ'ব পাৰি ॥১৩॥

নিজৰ সৈন্যৰ আৰু নিজৰ নিৰাপত্তাৰ কাৰণে এইবিলাক প্ৰতিবিধানৰ প্ৰয়োগ কৰি শত্ৰুৰ কাৰণে বিষমুক্ত জ্ঞান, দূৰ্বিত পানীৰ প্ৰয়োগ কৰিব ॥১৪॥

কৌটিলীৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' 'সৌপ্তিক-বিজ্ঞান-সংস্কৰণ' নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত 'নিজৰ সৈন্য আনিবৰ প্ৰতিকাৰ' নামৰ চতুৰ্থ (অৰ্থশাস্ত্ৰ-পৰ্বা ১৪১তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ইয়াতে কৌটিলীৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' 'সৌপ্তিক-বিজ্ঞান-সংস্কৰণ' নামৰ চতুৰ্থ অধিকৰণ সমাপ্ত হ'ল ॥

পঞ্চদশ অধিকৰণ

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উপপত্তি (আলোচনা-প্ৰণালী)

প্ৰথম অধ্যায়

১৮০তম প্ৰকৰণঃ অৰ্থশাস্ত্ৰ (যচনাত) প্ৰয়োগ কৰা প্ৰণালীসমূহ

আদ্যৰ জীৱিকাৰ বাটেই অৰ্থ; আন কথাত কবলৈ হলে মনুষ্যৰ পৃথিৱীয়েই অৰ্থ ॥১॥
এই পৃথিৱী লাভ কৰা আৰু পালন কৰাৰ বাট দেখুওৱা শাস্ত্ৰই অৰ্থশাস্ত্ৰ (ৰাজনীতি
শাস্ত্ৰ) ॥২॥

ইয়াত বহুদিশ প্ৰকাৰ আলোচনা-প্ৰণালী আছেঃ—(১) অধিকৰণ (বিষয়), (২) বিধান
(বিবৃতি), (৩) যোগ (বাক্য-বোজনা), (৪) পদাৰ্থ (শব্দৰ অৰ্থ), (৫) হেতুৰ্থ (কোৱনা কৰা
স্থাপনৰ বৃদ্ধি), (৬) উদ্দেশ্য (উদ্দেশ্য), (৭) নিৰ্দেশ (ব্যাখ্যা), (৮) উপদেশ, (৯) অপদেশ
(প্ৰসঙ্গ-সম্পত্তি), (১০) অভিপ্ৰায় (প্ৰয়োগ), (১১) প্ৰদেশ (সূচনা), (১২) উপদান,
(১৩) অৰ্থাপত্তি (সম্পৰ্ক), (১৪) সংশয়, (১৫) প্ৰসঙ্গ (সদৃশ অৰূপা), (১৬) বিপৰ্যয়
(বিপৰীত সিদ্ধান্ত), (১৭) ব্যাকৰণ (ব্যাকসম্পৰ্ক), (১৮) অনুমত (মিল), (১৯) ব্যাখ্যান
(প্ৰদৰ্শন আৰোপণ), (২০) নিৰ্বচন (ব্ৰহ্মপত্তি), (২১) নিৰ্দেশ (উদাহৰণ), (২২) অপৰ্যয়
(ব্যতিক্ৰম), (২৩) অসংজ্ঞা (নিজৰ পৰিভাষা), (২৪) পূৰ্বপক্ষ (প্ৰমাণসাপেক্ষ মত),
(২৫) উত্তৰপক্ষ (ব্ৰহ্ম মত), (২৬) একান্ত (অপৰিহতৰ্থনীয় নিয়ম), (২৭) অনাগতাবেক্ষণ
(পিছত প্ৰতিপাদন কৰা কথাৰ উল্লেখ), (২৮) অভিপ্ৰায়াবেক্ষণ (আগতে কৈ যোৱা কথাৰ
উল্লেখ), (২৯) নিয়োগ (নিয়ন্ত্ৰণ), (৩০) বিকল্প, (৩১) সম্বন্ধ (সংযোগ) আৰু
(৩২) উহ্য ॥৩॥

যি বিষয়-বস্তুৰ সম্পৰ্ক কৰা দিয়া হয় সেয়ে অধিকৰণ ॥৪॥ যেনেঃ—“ৰাজ্যশাস্ত
আৰু পালন কৰিবৰ নিমিত্তে পূৰ্ববৰ্তী আচাৰ্যসকলে বিধানবিলাক অৰ্থশাস্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা
কৰিছিল সেইবিলাকৰ প্ৰায় সকলোবিলাকে সম্পৰ্কন কৰি এই এখন অৰ্থশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰা
হৈছে”—আগতে কৰা (১।১।১) এই উক্তি ॥৫॥

শাস্ত্ৰৰ প্ৰকৰণবোৰৰ আদ্যপূৰ্বিক উল্লেখই বিধান ॥৬॥ “বিদ্যা-নিৰ্দেশ”, “জ্ঞানব্ৰহ্ম-
সকলৰ সঙ্গ”, “ইন্দ্ৰিয়জ্ঞান”, “জ্ঞাতাৰ নিয়োগ”, (১।১।১০) ইত্যাদি ইত্যাদি ॥৭॥

ব্যাক্য বোজনাই যোগ ॥৮॥ উদাহৰণ স্বৰূপে—“চানি কৰ আৰু আগ্ৰহৰ লোকসকল”
(১।৪।১৬) ॥৯॥

যি অৰ্থ পদাৰ্থৰেণ নিৰ্মিত হয়, সেয়ে পদাৰ্থ ॥১০॥ যেনে “মূল্যৰ্থ” এই পদ ॥১১॥
“যিহে পিতৃ-পিতৃমহৰ সম্পত্তি অন্যায়ভাৱে ভঞ্জন কৰে তেওঁক ‘মূল্যৰ্থ’ বোলা হয়”
(২।১।২১)—এয়ে ইয়াৰ অৰ্থ ॥১২॥

প্ৰতিপাদ্য কল্পৰ প্ৰতিপাদনৰ হেতুকেই হেতুৰ্থ ॥১৩॥ যেনে, “অৰ্থই ধৰ্ম আৰু কামৰ
মূল” (১।৭।৭)—এই উক্তি ॥১৪॥

চমু কৰাৰে উল্লেখই উদ্দেশ্য ॥১৫॥ যেনে, “বিদ্যাসমূহত কিয়নো হেতু ইন্দ্ৰিয়জ্ঞান”
(১।৬।১১) ॥১৬॥

কিছুত বিৰুদ্ধেই নিৰ্দেশ ॥১৭॥ উদাহৰণ, যেনেঃ—“কৰ, দক, চক, জিহনা আৰু

নাসিকা ইন্দ্রিয়ৰ প্ৰাৰাণ্য, স্পৰ্শ, বৃণ, বস আৰু গন্ধৰ অধিক ভোগ্যসত্ত্বৰ অভিধানেই ইন্দ্রিয়জয়।” (১।৬।১২)॥১৮॥

“এনেকৈ চলিব লাগে” এই বুলি কোৱাই উপদেশ॥১৯॥ “ধৰ্মাৰ্থৰ বিৰোধ নোহোৱাকৈ কামৰ সেৱা কৰিব; (নিজক) সুখৰপৰা বঞ্চিত নকৰিব” (১।৭।১০)॥২০॥

“তেওঁ এনেকৈ কৈছে”—এয়ে অপদেশ॥২১॥ যেনে:—“বাবৰ্জন অমাত্যেৰে মন্ত্ৰী-সভা গঠন কৰিব”—এই বুলি মনু-সম্প্ৰদায়ে কয়; “বোল জনেৰে”—এই বুলি বৃহস্পতিৰ শিষ্য-সকলে কয়; “বিশ জনেৰে”—এই বুলি উশনাৰ মতবাদীসকলে কয়; “সামৰ্থ্য অনুসৰি”—এয়ে কোটিল্যৰ মত (১।১৫।৪৭-৫০)॥২২॥

আগতে কোৱা কথাৰে (নতুন) প্ৰতিপাদনেই অভিধানে॥২৩॥ যেনে:—“দান কৰা বস্তু নিদিয়াটো ঋণ পৰিশোধ নকৰাৰ প্ৰাৰাণ্য ব্যাখ্যা কৰা হ’ল।” (৩।১৬।১)॥২৪॥

পিছত কোৱা কথাৰে কোনো কথাৰ প্ৰতিপাদনেই প্ৰদেশ॥২৫॥ যেনে:—“নাইবা, ‘বিপদ’ প্ৰকৰণত ব্যাখ্যা কৰাৰ নিচিনাকৈ সাম, দান, ভেদ, দণ্ডাদি উপায়ৰ প্ৰাৰাণ্য হাত কৰিব” (৭।১৪।১১)॥২৬॥

জ্ঞাত বস্তুৰে অজ্ঞাত বস্তুৰ প্ৰতিপাদন উপদান॥২৭॥ যেনে:—“পৰিহাৰৰ নিবৃত্তি হ’লে, পিতাৰ নিচিনাকৈ অনুগ্ৰহ কৰিব।” (২।১।১৮)॥২৮॥

স্পষ্টভাৱে কোৱা নহলেও তাৎপৰ্য আৰু পৰা কথা অৰ্থাৰ্থ৥২৯॥ উদাহৰণ—“লোক-ব্যৱহাৰ জনা লোকে বজাৰ প্ৰিয়পাঠ আৰু হিতৈষী লোকৰ যোগেদি আত্মসম্পদবৃদ্ধি আৰু অমাত্য আদি দুব্য-সম্পদবৃদ্ধি বজাক আশ্ৰয় কৰিব লাগে।” (৫।৪।১)॥৩০॥ অপ্ৰিয়পাঠ আৰু অহিতৈষীজনৰ যোগেদি নহয়—এই অৰ্থ কথাৰ তাৎপৰ্য আৰু পৰে॥৩১॥

যি কথা উভয় পক্ষতে বৃদ্ধিৰূপে সিয়ে সংশয়॥৩২॥ উদাহৰণ—“যাৰ প্ৰজাবৰ্গ দৰিদ্ৰ আৰু লুণ্ঠীয়া আৰু যাৰ প্ৰজা বিদ্রোহী—এই দুই প্ৰকাৰ বজাৰ কোন জনৰ বিৰুদ্ধে অভিযান কৰিব?” (৭।৫।১২)॥৩৩॥

অইন এটা বিষয়ৰ লগত সাদৃশ্য থকা কথাই প্ৰসঙ্গ॥৩৪॥ উদাহৰণ—“তেওঁ কৃষিকৰ্ম প্ৰৱৰ্তন কৰিবৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট কোনো ঠাইত, ইত্যাদি ইত্যাদি আগৰ দৰে।” (১।১১।১০)॥৩৫॥

বিবৃদ্ধ কথাৰে প্ৰতিপাদনেই বিপৰীত॥৩৬॥ যেনে:—“ইয়াৰ ওলোটা হলে অসম্ভৱ হোৱা বুলি বুজিব।” (১।১৬।১২)॥৩৭॥

যিহেৰে বাক্যাৰ্থৰ সমাপ্তি ঘটে সেয়ে বাক্যশেষ॥৩৮॥ যেনে—“আৰু পাৰ্থিৱ চিহ্ন (চৰাইৰ) চেষ্টাৰ দৰে বজাৰ সকলো উদ্যম ব্যৰ্থ হয়।” (৮।১।১)॥৩৯॥ ইয়াত “চৰাইৰ” এই শব্দৰ প্ৰাৰাণ্য শেষ হৈছে॥৪০॥

আনৰ উক্তিৰ অনিবেদেই অনুবৃত্ত॥৪১॥ উদাহৰণ—“দুই প্ৰান্ত, মধ্য আৰু প্ৰতিমূহ—উশনাৰ মতে এই (তিনি প্ৰকাৰ) বৃহৎ-বিভাগ।” (১০।৬।১)॥৪০॥

কোনো বিবেচনৰ বৰ্ণনাই ব্যয়বৰ্ণন॥৪২॥ উদাহৰণ—“বিবেচনাকৈ নহয় আৰু সৰ্বব্যপী বাক্যবিজ্ঞানৰ দ্ব্যন্ত-কীড়াৰ নিমিত্তেই ভেদ আৰু ভাব নিমিত্তেই বিনাশ হয়; গতিকে ক্ৰম-জনক অনুবৃত্তি কৰা আৰু শাসনকৰ্ত্তাৰ দৰ্শন কৰাৰ হেতুকে ই ব্যয়বৰ্ণনৰ ভিতৰত নীতিতম।” (৮।১০।৬৪)॥৪৩॥

‘(শৰণৰ) ঘটক অংশৰ স্মাৰা অৰ্থৰ নিষ্পত্তিয়েই নিৰ্বচন ॥৪৫॥ যেনে—“ব্যস্যাতি এনং প্রেয়স ইতি ব্যসনম্”—আনুহক কল্যাণবপৰা আঁতৰাই পেলাব কাৰণে ব্যসন বোলা হয় (৮।১।৪) ॥৪৬॥

উদাহৰণৰ স্মাৰা উদাহৰণ বৃদ্ধালে নিৰ্বচন হয় ॥৪৭॥ যেনে:—“কাৰণ, অধিক শক্তিশালীৰ লগত বন্ধু কৰিবলৈ গ’লে মাটিত থাকি হাতীৰে সৈতে বন্ধু কৰিবলৈ যোৱাৰ দৰে হব।” (৭।৩।৩) ॥৪৮॥

সাধাৰণ নিয়মবপৰা বাহিৰ কৰি নিয়াকে অপৰ্য্যক্ৰম বোলে ॥৪৯॥ যেনে:—“আভ্যন্তৰ বিদ্রোহৰ ভয় নাথাকিলে তেওঁ শত্ৰু-সৈন্য সদায় অতি ওচৰত ৰাখিব।” (৯।২।৬) ॥৫০॥

অইনৰ অনুমোদন নোগোৱা পাৰিভাষিক শব্দ স্মরণজ্ঞা ॥৫১॥ উদাহৰণ—“(ভৱিষ্যত বিজ্ঞগীৰ্দ্) প্রথমা প্রকৃতি; তেওঁৰ ৰাজ্যৰ অব্যাহিত কাৰৰ ৰাজ্যত থকাজন দ্বিতীয়া প্রকৃতি আৰু এখন ৰাজ্যৰ ব্যৱধান থকা ৰাজ্যৰ জন তৃতীয়া প্রকৃতি।” (৬।২।১০-১৫) ॥৫২॥

প্ৰতিবেদ কৰিব লগীয়া উত্তিয়ে পদ্বপক্ষ ॥৫৩॥ যেনে:—“স্বামী আৰু অমাত্যৰ ব্যসনৰ ভিতৰত অমাত্যৰ ব্যসন গুৰুতৰ।” (৮।১।৭) ॥৫৪॥

তাৰ নিৰ্ণয় বা সিদ্ধান্ত-সকলই উত্তৰপক্ষ ॥৫৫॥ যেনে:—“কাৰণ মূলতে তেওঁ; কাৰণ, ৰজা (সেইবিলাকৰ) শিৰ স্বৰূপ।” (৮।১।১৭-১৮) ॥৫৬॥

সকলোতে প্ৰযোজ্য নিয়মেই একান্ত ॥৫৭॥ যেনে:—“সেই কাৰণে তেওঁ স্মরণ উদ্যমশীল হব।” (১।১৯।৫) ॥৫৮॥

পিছলৈ এইটো কোৱা হব—এনে উক্তিৰেই অনাগভাৱেক্ষণ ॥৫৯॥ যেনে:—“‘পৌত্ৰস্বাধ্যাক’ নামে প্রকৰণত জ্যেষ্ঠ-মাত্ৰৰ বিষয়ে কোৱা হব।” (২।১৩।২৮) ॥৬০॥

“আগতে এনেকৈ কোৱা হৈছে”—এনে উল্লেখই জ্ঞাতিকান্তাৱেক্ষণ ॥৬১॥ যেনে:—“মন্ত্ৰীৰ বিশিষ্ট গুণসমূহৰ কথা আগতে কোৱা হৈছে।” (৬।১।৭) ॥৬২॥

এনেকৈয়ে আৰু অন্য উপায়ৰ স্মাৰা নহয়—এয়ে নিয়োগ ॥৬৩॥ উদাহৰণ—“সেই কাৰণে ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ অনুকূল উপদেশ দিব লাগে, ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ বিপৰীত উপদেশ দিব নালাগে।” (১।১৭।৩৩) ॥৬৪॥

এই প্ৰকাৰে বা সেই প্ৰকাৰে—এয়ে বিকল্প ॥৬৫॥ উদাহৰণ—“নাইবা, ধৰ্ম-বিবাহ-জ্ঞাতা কন্যাসকল।” (৩।৫।১০) ॥৬৬॥

এই প্ৰকাৰে আৰু সেই প্ৰকাৰে—এয়ে সমুচ্চয় ॥৬৭॥ উদাহৰণ—“স্মরণজ্ঞাত পুত্ৰ পিতা আৰু জ্ঞাতিৰ সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হয়।” (৩।৭।১০) ॥৬৮॥

নোকোৱাকৈ ৰখা কথাই উহ্য ॥৬৯॥ যেনে—“দাতা আৰু প্ৰতিগ্ৰহীতা উভয়ে বাতে হানি নহয় সেইভাৱে বিশেষজ্ঞসকলে বাতিলকৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিব।” (৩।১৬।৫) ॥৭০॥

‘এইদৰেই এই শাস্ত্ৰ ইহলোকপ্ৰাপ্তি আৰু পালন আৰু পৰলোকপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে শাস্ত্ৰসম্মত প্ৰণালীৰে প্ৰণয়ন কৰা হৈছে ॥৭১॥

‘এই শাস্ত্ৰই ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাৰ্যৰ প্ৰস্তুতন আৰু বক্ষণ কৰে আৰু অধৰ্ম, অনৰ্থ আৰু ঐশ্বৰ্য্য ধ্বংস কৰে ॥৭২॥’

১৬।২।১০-১৫ সূত্ৰত উক্ত পঠৰ লগত জিহুতা লিখিত হয়। প্ৰথমা, দ্বিতীয়া আৰু তৃতীয়া প্ৰকৃতিৰ সলনি তাত বিজ্ঞগীৰ্দ্, অবিপ্ৰকৃতি আৰু বিজ্ঞগীৰ্দ্ পঠ আছে।

যিজনো খণ্ডতে (অৰ্থ)শাস্ত্ৰ, অম্ল(বিদ্যা) আৰু নন্দবজাসকলৰ হস্ত-
গত পুথিবীক শীঘ্ৰে উদ্ধাৰ কৰিলে তেওঁৰ ম্বাৰা এই শাস্ত্ৰ প্ৰণীত
হ'ল॥৭০॥

কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উপপত্তি” নামৰ পঞ্চদশ অধিকৰণৰ অন্তৰ্গত “অৰ্থশাস্ত্ৰ (যচনাত)
প্ৰয়োগ কৰা প্ৰণালীসমূহ” নামৰ প্ৰথম (আবল্ভাশ্বপৰা ১৫০তম) অধ্যায় সমাপ্ত ॥

ইয়াতে কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰৰ “অৰ্থশাস্ত্ৰৰ উপপত্তি” নামৰ পঞ্চদশ অধিকৰণ সমাপ্ত হ'ল ॥

(ভাষ্যকাবসকলৰ শাস্ত্ৰৰ ওপৰত ভাষ্যত বহুত ধৰণৰ খেলিমেলি দেখি বিক্ৰুদ্ধতাই নিজেই ইয়াৰ
সূচ আৰু ভাষ্য প্ৰণয়ন কৰিলে ॥)

॥ কোঁটিলীয়া অৰ্থশাস্ত্ৰ সমাপ্ত ॥

ওপৰাণি টোকা

[সংখ্যাবোৰ ক্ৰমে অধিকৰণ, অধ্যায় আৰু সূত্ৰৰ]

- ১।২।৫ বেদ জ্ঞানৰ মন্ত্ৰ—বহুস্পতি লোকায়ত বা বস্তুবাদী দৰ্শনৰ প্ৰবৰ্তক; সেয়ে তেওঁৰ সম্প্ৰদায়ে বেদৰ জ্ঞানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া নাই; বেদৰ মূখ্য পিণ্ডৰ পাখিলে মালদুই জন্তুজাতিক বুলি অপছন্দ নিদিব।
- ১।২।১১ জাম্ববীকী—জাম্ববীকীয়ে সাধাৰণতে তৰ্কবিদ্যাক বুজায়। ইয়াত তৰ্কৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত কোনো দৰ্শন-বিশেষক বুজাইছে।
- ১।৫।১৪ ইতিবৃত্ত, আখ্যায়িকা, উদাহৰণ—বামন, মহাভাৰত আদি ইতিবৃত্ত; দিব্যমানস আদিৰ চৰিত্ৰ আখ্যায়িকা; তন্দ্রাখ্যায়িকা আদি গ্ৰন্থ উদাহৰণ।
- ১।৬।৫ ডোজবাজ দাম্ভকা—বামনৰ উপবকাণ্ডত দম্ভ নামে বজাই তেওঁৰ পুৰোহিত উপনাম কৰ্ম্ম অবজাৰ লগত ব্যাভিচাৰ কৰি পুৰোহিতৰ অজিণাপত সবাজে ধুলেপ্ৰাপ্ত হোৱা কাহিনী বৰ্ণিত আছে। দম্ভৰ বজাই দম্ভকাৰণ্যত পৰিণত হৈছিল। সম্ভৱতঃ ডোজবাজ দাম্ভকা এৰে।
- বিদ্যবাজ কয়াল—এওঁ কবাল জনক নামেও পৰিচিত। অম্ববোৰৰ বৃক্ষচৰিত্ত (১১।৩১) এওঁক মৈথিল নামে অভিহিত কৰি দম্ভকৰ (দাম্ভকা) লগত একে কামানত প্ৰকৃতিৰ বুলি কোৱা হৈছে।
- ১।৬।৬ জনমেজয়—জন্মমণ্ডলা টীকাৰ মতে এইজন বজাই তেওঁৰ বাণীৰ লগত অবৈধ প্ৰশ্নৰ থকা বুলি মিছাকৈ সন্দেহ কৰি তেওঁৰ পুৰোহিতসকলক চাবুকেৰে কোবাইছিল।
- ডালজম্ব—সৰ্বাণিত বংশোদ্ভৱ বজা।
- ১।৬।৭ ঐল—ঐলা বা ঐড়াল পুত্ৰ পুৰুষবা; এওঁ এটা বজাৰ বন্ধক হৈ সোমৰ পাত্ৰ কাঢ়ি গৈছিল।
- অজীৰিগদ—এওঁৰ বিবৰে বিশেষ জনা নোৱাৰ।
- ১।৬।৯ দম্ভোদ্ভৱ—মহাভাৰতত আছে যে এওঁ বদাৰিকাম্ৰমত থকা নব আৰু নাবালক ৰাখি লগত বৃদ্ধ কৰিবলৈ ওলোৱাত তেওঁলোকে এওঁক নিৰ্ণয় কৰিছিল।
- অৰ্জুন—হৈহয় বংশীয় অৰ্জুনক সহস্ৰ ৰাষ্ট্ৰ থকা কাৰণে সহস্ৰাৰ্জুনো বোলা হৈছিল। এওঁ জন্মণি ৰাখি কামৰূপে অপছন্দ কৰি তেওঁৰ পুত্ৰ পৰশুৰামৰ হাতত নিহত হৈছিল।
- ১।৬।১০ বাতাপি—ইন্দল আৰু বাতাপি দুই ককাই-ভাই। ইন্দলে বাতাপিক হাগলীত পৰিণত কৰে আৰু সেই হাগলীৰ মাসে ব্ৰাহ্মণক খুৱায়। পিছত ময়গাভিৰ বলেৰে বাতাপিক জীৱাই তুলি ব্ৰাহ্মণৰ পেট ফলাই উলিয়ায়। অগন্ত্য ৰাখিৱে কিন্তু বাতাপিক হজম কৰি পেলায়; বাতাপি আৰু পুনৰ নিজীৱে।
- ঐশ্যায়স—সত্যবতীৰ পুত্ৰ ব্যাস; বৃক্শবংশীসকলে এওঁক আৱ্ৰমণ কৰিব ওলোৱা কথা মহাভাৰতত নাই।
- ১।৬।২২ জাম্ববীৰ—জন্মণিৰ পুত্ৰ পৰশুৰাম; এওঁ একুইছ বাৰ পৃথিৱী নিৰ্যাসিত কৰিছিল; কিন্তু দীৰ্ঘকাল নিজে ৰাজ্য ভোগ কৰা নাছিল।
- জম্ববীৰ—মহাভাৰত আৰু ভাগবত পুৰাণত এইজন সুৰবংশীৰ কজাৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। এওঁ পৰম বিকৃত্ত আছিল।
- ১।৮।১ ডালবাজ—সাধাৰণতে শ্ৰোতাচাৰ্যকে ডালবাজ বুলি কোৱা হয়; কিন্তু মহাভাৰতত শ্ৰোতাচাৰ্যক বাকনীতিজ্ঞ পুৰুষ হিছাপে ক'তো উল্লেখ কৰা নাই। আনহাতে বাকনীতিজ্ঞ হিছাপে ডালবাজ আৰু কণিক ডালবাজ এই দুটা নাম পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ এই দুয়োটা নামেই এজন লোককে বুজাইছে আৰু এওঁ শ্ৰোতাচাৰ্য নহয়। একেই ৫।৫।১১ সূত্ৰত উল্লেখ কৰা কণিক ডালবাজ।
- ১।৮।১০ কিশালাক—দ্বিৱৰ এটা নাম কিশালাখ্য। মহাভাৰতত উল্লেখ আছে যে বিৰাট স্বৰ্গস্থ হুৱাই বচনা কৰা দম্ভনীতি শাস্ত্ৰখন সংক্ৰান্ত কৰিছিল আৰু এই শাস্ত্ৰখন বৈশাল্যৰ শাস্ত্ৰ মতে প্ৰসিদ্ধ হৈছিল।
- ১।৮।৭ পৰামৰ—কৃষ্ণঐশ্যায়ান ব্যালৰ পিতৃ। এওঁৰ নামত এখন স্মৃতিশাস্ত্ৰও প্ৰসিদ্ধ আছে।
- ১।৮।১১ কিশু—ভাৰতৰ পৰম্পৰাত পিশু নামৰে এটা নাম। অভিজ্ঞান পৰুণতা মটকত কৰা দ্ব্যন্তৰ পিশু নামে এজন মন্ত্ৰীৰ উল্লেখ পোৱা যায়। অৰ্ধশাস্ত্ৰ ৫।৫।১১ সূত্ৰত পিশু নামে এজন মন্ত্ৰী তেওঁৰ প্ৰতি বজা অসম্মত হোৱাৰ লক্ষণ দেখি অভিযি বেৰণ উল্লেখ আছে। গতিকে পিশু নাম নহৈ কোনো বিকল্প বাকনীতিজ্ঞ মন্ত্ৰী হোৱাই সম্ভৱ।

- ১।৮।১৪ কৌশলপদ্য—অর্থশাস্ত্রৰ টীকাৰ্থসকলৰ ভীষ্মৰে এটা উপনাম কৌশলপদ্য বুলি কৰা। কুশল পদ্যৰ অর্থ ‘স্বাস্থ্যৰ দৰে দুৰ্গম্যবৃত্ত’। ভীষ্মৰ পিতৃ শান্তনুৰ বড়িবোৰ গোম্বাইছিল, গতিকে তেওঁক কুশলপদ্য বোলা হৈছিল। কুশলপদ্যৰ পুত্ৰ কৌশলপদ্য।
- ১।৮।২০ জন্তব্যায়ি—টীকাৰসকলে গ্ৰীককৰ মন্ত্যশাস্ত্ৰাভাৱে উৎথৰ আৰু বাস্তব্যায়ি একেজন লোক বুলি কৰা। কিন্তু দণ্ডনীতি প্ৰণেতা হিছাপে উৎথৰৰ কোনো পৰিচয় পোৱা নাযায়।
- ১।৯।২৪ বাহুদন্তীপুত্ৰ—অর্থশাস্ত্ৰৰ নীতিনিৰ্মাণীট টীকাতে বাহুদন্তী ইন্দুৰ মাকৰ নাম। সেই কাৰণে বাহুদন্তীপুত্ৰই ইন্দুক বজায়। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত উল্লেখ আছে লিৰই স্বৰ্গকৃত দণ্ডনীতি-শাস্ত্ৰ সংক্ষেপ কৰাৰ পাছত ইন্দুই তাক আকৌ সংক্ষেপ কৰে। ই বাহুদন্তক শাস্ত্ৰ নামে জনাজাত হয়।
উল্লান্ধৰ্ণা তচ্ছাস্ত্ৰং সংচিক্ষেপ পুৰুষধৰ্মঃ।
সহস্ৰৈঃ পৰ্য্যভিভূতাত বদন্তঃ বাহুদন্তকম্ ॥
- ১।১০।৩ দাবী প্ৰতিষ্ঠাপক—বাস্তব্যপনৰ অননুগৃহীত কোনো লোক যিজনো গোপনে বা প্ৰকাশে সিহঁতৰ লগলৈ অৰ্হিভাৰ কৰে।
অৰ্হিৰক—অৰ্হি বা লৰণাত বসতি কৰা জনজাতীয় লোকৰ মূখিয়াল। পুৰণি কালত এই বনবাসী জনজাতীয় লোকসকলৰ স্বাধা গঠিত সৈন্যদল এটাকো আটাইক বোলা হৈছিল আৰু এই সৈন্যদল মৌল, ভূতা আদি ছয় প্ৰকাৰ সৈন্যবাহিনীৰ অন্যতম আছিল।
- ১।১২।১ বাস্তব্যায়ি—কৌটিলাই জন্তব্যায়ি বুলিছে। এই বিদ্যাৰ বলেৰে আনক বশীভূত কৰিব পাৰি, নিজে আনৰ অস্থ্য হব পাৰে।
স্বাস্তব্যায়ি—এই বিদ্যাৰ বলেৰে নানা প্ৰকাৰ অন্ধুত আৰু অলৌকিক ঘটনা সংঘটিত কৰিব পাৰি।
নিমিত্তবিজ্ঞান—কৌটিলাই কেৱল ‘নিমিত্ত’ বুলিছে। নিমিত্তই শূভাশুভসূচক লক্ষণ বা চিনক বুজায়, যেনে বাহুদন্তপদ, জেঠিৰ টিক টিক ইত্যাদি।
জন্তব্যচক্ৰ—কিছুমান টীকাৰৰ মতে জন্তব্যচক্ৰই কাউৰী আদি চবাইৰ মাতৰ অৰ্থক বুজায়, কিছুমানৰ মতে শিয়াল আদি জন্তুৰ মাতৰ অৰ্থক বুজায়।
সংসদবিদ্যা—মানুহৰ লগত আপোন ভাৰ স্থাপন কৰিব পৰা বিদ্যা—যেনে কামশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান, গীত বাণ্য নৃত্য আদিত নৈপুণ্য।
- ১।১২।৬ প্ৰশাস্তা—এওঁ বাজ্য-ভৱনৰ পৰিচালনাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত এজন উচ্চ পৰ্যায়ৰ বিষয়া। এই একে নামৰে এজন বিষয়া আকৌ সৈন্যবিভাগত বনুৱাসকলৰ তত্ত্বাবধায়ক হিছাপেও উল্লিখিত হৈছে:
১০।১।৮, ১৭ সূত্ৰ দৃষ্টব্য।
সম্ভাৱতী—এওঁ বাজ্যত বাজ্যৰ প্ৰবৰ্তনৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত সৰ্বোচ্চ পৰ্যায়ৰ বিষয়া। বাজ্যধানীত বাহিৰে দেশৰ বাকী অঞ্চলত এওঁৰ সৰ্বময় কড়ম্ব। বজাৰ অনুপস্থিতিত এওঁ জনপদত বজাৰ প্ৰতিনিধিৰূপে কাম চলায়।
সনিন্ধাতা—বাজকীয় ডবালৰ দায়িত্বই থকা মূখ্য বিক্ৰা।
প্ৰদেষ্ঠা—আজি-কালিৰ দণ্ডাধীশ পৰ্যায়ৰ বিষয়া। এই প্ৰেলীৰ বিষয়াই কণ্টকশোধক যা অপৰাধী দমনত সমাহৰ্তাৰ সহায় কৰে। অপৰাধৰ তদন্ত কৰা আৰু অপৰাধীক মৰ্যাদাৰিহত নীতি দিয়াৰ দায়িত্ব প্ৰদেষ্ঠাসকলৰ।
- ১।১২।১৮ উত্তৰ পক্ষৰ বেতনধাৰী—১।১৬।২৪ টোকা চাওক।
- ১।১২।২০ জন্তব্য উচ্চ পৰ্যায়ৰ আধিকাৰী—কৌটিলাই এওঁলোকক এবাৰ মাত্ৰ ভীষ্ম নামে অভিহিত কৰি পিছত সদায় স্বয়ম্ভাৰ বুলিছে। তেওঁলোক হৈছে—মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি, বৃহ-বাজ, দৌৰাবিক, জন্তব্যবীক্ষক, প্ৰশাস্তা, সম্ভাৱতী, সন্নিধাতা, প্ৰদেষ্ঠা, নায়ক, পৌৰ-যাৱহাৰিক, কাৰ্য্যান্তক, মন্ত্ৰীপৰিষদ, অধ্যক্ষ, দণ্ডপাল, ব্ৰহ্মপাল, আৰু জন্তব্যপাল।
- ১।১০।১ উচ্চবৃত্তি—পথাৰৰ লগত চপোৱাৰ পিছত বি অলপ বৈ যায় তাৰে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা পোকও উচ্চবৃত্তি বোলা হয়।
- ১।১০।১১ বৈৰক—বৈৰিক বিপদ, যেনে আক্ৰমিক দুৰ্ঘটনা।
- ১।১০।২১ কৰ্মালয়—কাৰখানা; workshop; factory; ইয়াৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত বিকল্পজনক কাৰ্য্যান্তক বোলা হয়।
- ১।১৫।১০ আয়ুত পুৰুষ—নিৰ্বৃত্ত বিষয়া।
- ১।১৫।৪২ পুৰুষ আৰু ক্ৰমবৰ্দ্ধিত কাৰ্য্যক লোক আৰু মৌল, মণি-মুহুতা আদি ক্ৰয়।
- ১।১৫।৪৭ মনুসংহিতা—মহাভাৰতত প্ৰচুতা, বৈৰম্বত আৰু শ্ৰীমদ্ভগৱৎ—এই তিনিজন মনুৰ উল্লেখ আছে। মনুসংহিতা নামে স্মৃতিগ্ৰন্থখন শ্ৰীমদ্ভগৱৎ অনুপ্ৰাণিত বুলি কোৱা হয়। উক্ত গ্ৰন্থৰ সত্য অধ্যায়ত বাজ্যধৰ্মৰ আলোচনা আছে; তাত এই মতটো পোৱা নাযায়।

- ১।১৬।৪৮ দুঃস্বপ্নিত—এওঁৰ নামত বহুসংখ্যক অৰ্থশাস্ত্ৰ-নাট্য এখন গ্ৰন্থ প্ৰচলিত আছে।
- ১।১৬।৪৯ উল্লস—এওঁ কবি বা পুৰুষোত্তম নামেও খ্যাত; বহুজন প্ৰকাশ পোৱা পুৰুষোত্তম নামৰ দাম্ভখন অপেক্ষাকৃত অৰ্ধচীন।
- ১।১৬।৫৭ নীলান্ধবকী—অৰ্ধদাম্ভত এইজন বিবৰাক অস্তপাল বোলা হৈছে; এওঁৰ দাৰিৰ হৈছে বাস্তব দাম্ভতৰ নিৰাপত্তা কিদলি আৰু আত্মবলি-বালিজন্য নিৰাস্তৰ।
- ১।১৬।২৪ উত্তৰৰ বেডনভোণী চোবোচোৱা—এই প্ৰেণীৰ পুৰুষোত্তমক অৰ্ধদাম্ভত উত্তৰবেডন বোলা হৈছে। এওঁ প্ৰকৃততে বিজয়ীৰ পুৰুষোত্তম; কিন্তু পৰবাস্তৱত বজা বা উচ্চ বিবৰাক বিশ্বাসভাজন হৈ বেডনভোণী কৰ্মচাৰীৰূপে নিৰুত্ত হয় আৰু পুৰুষোত্তম পৰলৈ সেই বাস্তব প্ৰয়োজনীয় বাস্তব বিজয়ীৰূপে পঠিৱাৰ। ইফালে বিজয়ীৰূপে ডেউক লৰা-ডিৰোডাক হনুৰাপন বুলি, আৰু আৰু ডেউক বিশ্বাসভাজনকতা কবিত সোৱাৰে। উত্তৰবেডনককল একনে আন-জনক পুৰুষোত্তম বুলি জানিব নোৱাৰে।
- ১।১৬।২৮ গাৰী—পুৰুষোত্তমকলৰ ডিউৰত দুখা; এই প্ৰেণীৰ চোৱাৰেজোৱাক বাল্যকালৰপৰাই বাওঁই যিফেৰ প্ৰশিকল নি উপহৃত কৰি লয়। ডেউলোক সাধাৰণত অন্যৰ নিৰাভাৱ লোক।
- ১।১৬।১১ স্মৃত ডেউ আৱন্ত কবিৰ লগীয়া বিদ্যৰ কথা হোৱা হৈছে।
- ১।১৭।২৯ আশ্ৰিত—পাৰ্শ্বানব অৰ্জাধাৰীত এই নামটো পোৱা যায় (৪।১।১৬)। গণপতি দাম্ভীয়ে ভীষ্মক আশ্ৰিত বুলি কয়, কিয়নো ভীষ্ম অশ্বা বা পানীৰ (গম্ভা)পৰা উপজিছিল। কোনোৱে আকৌ উৰ্দ্ধাশ্ৰিত আশ্ৰিতকোভাৰ বৰাবত উপহাৰ লৈ উপাশ্ৰিত হোৱা আশ্ৰিত নামৰ বজাকে নীতিশাস্ত্ৰ প্ৰণেতা বুলি কয়।
- ১।১৯।১০১ আশ্বিনৰূহ—বি গৃহত বজাৰ আশ্বিন বা গাৰ্হপত্য আশ্বিন বধা হয়; অশ্বিনাশ্ব, আশ্বিনবন বা আশ্বিনাশ্বা বোলে। পুৰোহিত, আচাৰ্য আদিক লগত লৈ বজাই এই গৃহত বৈদ্য, তপস্বী প্ৰভৃতিক সেৱা কৰে।
- ১।১৯।১০০ বজাৰীক—দৈনিক বজাৰী বজাৰে কোনো বজাত বজা হোৱাৰ আগতে বীকলীয়েওঁ নামে এটা অনুষ্ঠান কৰিব লাগে। এয়ে বজাৰীকা। অনুষ্ঠানটোৰ ভাৰপৰা এয়ে যে বজা সম্পৰ্হ নহয় যানে বজাৰে আন কাৰ্য চিন্তা কৰিব নোৱাৰিব।
- ১।২০।২ মোহবদুহ—এনে কৌশলেৰে সজা বৰ যে ভাটল এলোৱা-সোৱোৱা কৰোঁতে জানুহৰ পথত্ৰয় হয়।
- ১।২০।১৪ গৰ্হবুহ—কোঁটিলৈ অস্তবুহ বুলিহে; এইটো অধিবীকলৰ পৰম-গুহ।
- ২।১।৪ শ্বানীৰ—৮০০ খন গাওঁ জুৰি এসকল সৰব ঠাই; বজাৰ আৱাক কথা দুখা শ্বানীৰো শ্বানীৰ বোলা হয়।
শ্বানবুহ—৪০০ গাওঁৰ সৰব ঠাই।
কৰ্মীটিক—২০০ গাওঁৰ সৰব ঠাই।
নগ্ৰহব—১০ খন গাওঁৰ সৰব ঠাই।
- ২।১।৭ শোণ—বাজৰ বিভাগৰ ভলভীয়া কৰ্মচাৰী; ননবাৰকৰ অধীনতো শোণ নামে একপ্ৰেণীৰ ভলভীয়া কৰ্মচাৰী থাকে (২।১৬।২)। শোণৰ অধীনত পঠিৱাৰ বা বহুজন গাওঁ থাকে। ডেউ গাওঁবোৰৰ বাট আৰু অন্যান্য সম্পত্তিৰ হিছাপ ৰাখিব লাগে। পুৰুষোত্তম সৰব বা বাজাৰীতো শোণ নামে বিবৰাক বহু পৰা ভীলনটো পৰিৱালন দাৰিৰ দিয়া হৈছিল (২।১৬।২-৩ ৱ)।
শ্বানীক—এওঁ সৰাহৰতৰ ভলভীয়া বিজা; শোণসকলে এওঁৰ অধীন হৈ কাম কৰে। সৰবখন চাকীৰ বিভাগত ভাগ কৰি প্ৰতিটো বিভাগৰ হস্তৱত একম শ্বানীক জিহুত কৰা হয়। পুৰুষোত্তম সৰব বা বাজাৰীতো সৰবৰ এক-ভলভীয়াৰ পৰিৱত অন্য বিভাগজনক শ্বানীক বোলা হৈছিল (২।১৬।৩ ৱ)।
- ১।১০১ ব্ৰহ্মস—কাঠ, বাহ, আদি উপলব্ধ হোৱা বন।
- ০।১২ ভিৰি কৰ্ত্তীৰ দুশ্বৰ আৰ্হিভাল—ভিৰিজন কৰ্ত্তীৰ সৈন্যই ব্ৰহ্মসৰা কৰ্ত্তি ৰাখিব পৰাৰ জোৰাই ঠাই। দীক্ষিত ভৰাৰ জিহুত কৰ্ত্তীয়ে শ্ৰুতিৰ সৰব কৰি কৰ্ত্তি ৰাখিব। কিন্তু শ্ৰুতি কৰ্ত্তি ভৰাৰ বাৰা পায়।
- ০।১০ মেৰণ—ই প্ৰকৃততে বৰি নহয়। নীতি-নিৰ্ণীত টীকাত ই এওঁ প্ৰতিজনকলৈকে পৰিণ। ঠাৱ কৰ্ত্তি ভৰাৰ চপেটা বীকল বস্ত্ৰৰ শ্বান প্ৰাকলবত বজাই উই ইজৰি সৰব হয়। মেৰণৰ নাম বিজয় কাল হৈছে ইজৰি জিহুতক প্ৰণেৰ কৰা ব্ৰহ্মসৰত।
- ০।১৬ প্ৰদান পঠি—দুশ্বৰত আছে 'আৰ্হবুহ'; 'ভৰাৰ পঠি'; 'ব্ৰহ্মসৰত আছে 'ভৰাৰ পঠি'; ভিৰিৰ দুশ্বৰত আছে 'ব্ৰহ্মসৰত'; এইবোৰ কৰ্ত্তি বা চপেটা সৰব বজাৰীকলৰ 'ব্ৰহ্মসৰত' কৰা বিবৰ সৰবৰ কৰ্ত্তি এই বজাৰীকৰ কৰ্ত্তি বজাৰ হয়।

- কুতুম্ব দীত্ব পাবি—হুলত আছে অৰ্হবোঁ; অৰ্হবোঁ লক্ষই ১০।৪।১ সূত্ৰত লোক্য
নাম্য এবিধ হাতিৰ কাৰণে বিপদজনক সব্ গন্ধক বুজাইছে। ইয়াত নীতিনিৰ্ণীতৰে
বুজাব দৰে কুতুম্ব দীত্ব দৰে জোড়া লোৰ বিশেষ ধৰণৰ বৃত্তন হয় পাবি।
কোষাৰ্হ—হুল সংস্কৃত লক্ষ অৰ্হবোঁ; ইয়াত কোষাৰ্হয়ে অগ্নিসংহত উত্তমত লোহ-পাটক
বুজাইছে; এইবোৰ শত্ৰুৰ বিপদ সৃষ্টি কৰিবলৈ বাটত গাঁত কৰি বধ্য হয়।
- ২।৪।১৯ সীমান্ধ—এই কোঠাটো নিৰ্মাণ-ভূমিৰ বাহিৰত আৰু অভ্যন্তৰ ভাগৰ সীমাৰ ফালে সজা
হয় কাৰণে সীমান্ধ বোলা হয়।
- ২।৪।২৯ হস্তমৰ্হ—এইটো এটা অস্তমৰ্হ-পথৰ নাম। প্ৰাকাৰৰ পৰা ভূমে হেলনীয়াকৈ নামি যোৱা কাৰণে
আৰু হাতীৰ নখৰ আকৃতিবিশিষ্ট হোৱা কাৰণেই সস্তমৰ্হ; হস্তমৰ্হ নাম দিয়া হৈছে।
- ২।৪।৪০ মৰ্হবৰ্হ—এইখন দুৰ্গৰ চাৰিওফালে থকা খাল পাৰ হোৱাৰ কাৰণে সাজিব লাগে।
- ৪।৪।৪১ মৌপদুৰ্হবৰ্হ—নীতিনিৰ্ণীত টীকামতে মৌপদুৰ্হবৰ্হ বাৰ হস্ত গুণ হয় লাগে। এই স্বাবেৰে
গদ্যৰে চৰকাৰী পৰামৰ্শে বাহি খাবলৈ ব্যৱ কাৰণেই এই নাম।
- ২।৪।৪২ পুৰ্হাৰ্হবৰ্হ—এই স্বাবে মৌপদুৰ্হবৰ্হ এটা খাল কৰি সজা হয় কাৰণে এই নাম।
কুমাৰীপুৰ্হবৰ্হ—এই স্বাবেৰ চাৰিওফালে বেৰ (বেৰৰে সৈতে চাৰিটা কোঠা) থাকে কাৰণে
কুমাৰীপুৰ্হ নাম দিয়া হৈছে। এই কোঠাবোৰত এহেজাৰকৈ সৈনিক লুকাই থাকে।
মুৰ্হকম্ৰাৰ্হ—মুৰ্হক লক্ষৰ এটা অৰ্হ ভাল-পাত কাটি দিয়া লতা-মুৰা গছ; এই স্বাবে
আম-বেৰ নোহোৱা এটা দুমহলীয়া ঘৰেৰে সজা হয় কাৰণে এই নাম।
- ২।৪।৪৪ সামগ্ৰী-ভাণ্ডাৰ্হ—হুলত আছে ভাণ্ডাৰ্হবৰ্হ; প্ৰাকাৰৰ দীঘে দীঘে খাল কাটি সামগ্ৰীবোৰ
(ভাণ্ড) বধা হয়; ইয়াত সামগ্ৰীয়ে অস্তশস্ত্ৰক বুজাইছে।
- ৪।৪।৪৫ শত্ৰীঘ্য—ইয়াৰ আকীৰ্হ অৰ্হ বি অশ্বই এশজনৰ মত্বা ঘটাব পাৰে; শত্ৰীঘ্য হৈছে সহস্ৰ
তীক্ষ্ণ লোহশলাকাবস্ত্ৰ খুল লোহদণ্ড।
- ২।৪।৪৬ উৰ্হ ভীত্ৰব লিট্ৰা বাৰ্হ—হুল সংস্কৃত লক্ষ উৰ্হভীত্ৰব; নীতিনিৰ্ণীতৰ মতে এই পাত্ৰৰ
স্বাৰা ওপৰৰ পৰা শত্ৰুৰ গাত তপত ডেল ঢালি দিয়া হয়। ১৪।১।৪০ সূত্ৰ চাওক।
- ২।৪।৪৮ মূৰ্হৰ বাট—দুটা সৈন্যবাহুৰ মাজৰ খালী ঠাইক ইয়াত মূৰ্হৰ বাট বোলা হৈছে।
- ২।৪।৫০ বিপদন-শস্ত্ৰৰ আৰু লেখাশস্ত্ৰৰ—হুল লক্ষ অক্ষপটল; হিছাপ পঢ় কৰা আৰু নথী-পত্ৰ বখা
কাৰ্যালয়;
- ২।৪।৫২ কৰ্মাৰ্হ—হুলত আছে কৰ্মাৰ্হ; বাজ-ভবনৰ প্ৰয়োজনীয় বস্তু ইয়াত প্ৰস্তুত কৰা হয়।
- ২।৪।৫৭ অৰ্হবাৰ্হিত, অৰ্হভীত্ৰ, অৰ্হভ, কৈৰ্হভ—চানকাটীকামতে এই নামকেইটাই ভূমে বিক্ৰ, ইন্দ্ৰ,
ইন্দ্ৰৰ পুত্ৰ আৰু কাৰ্ত্তিকক বুজায়।
অৰ্হবা—দুৰ্গাৰ এটা ব্গ।
- ২।৪।৫৯ সেনাপাৰ্হ—সেনাপাৰ্হয়ে সেনানী বা কাৰ্ত্তিকক বুজায়।
- ২।৫।৪ ম কুতুম্বভেৰে দীত্বত লোকসকলৰ স্বাৰা—এনে লোকৰ স্বাৰা ‘দুৰ্হানিধি’ সজোৱাৰ অৰ্হ হৈছে
যে ইয়াৰ পিছতেই সৈহুতৰ প্ৰাদম্ভ হয়, গতিকে এই দুৰ্হাভবনৰ বিধয়ে কোনেও নাজানিব।
- ২।৫।১০ কাম্ৰী—বাজ-ভবনকৈ লগাৰি লগতে নিৰ্মিষ্ট পৰিৱালতকৈ লতকাৰ পাঁচ ভাগ বোজিকৈ
লোৱা হয়; ইয়াৰ নাম ব্যাজী; ওজনৰ হেৰ-কেৰ হোৱাৰ কতিপক্ষ স্বৰূপে বা জোখমাখৰ
সজ্জালিৰ মূল্যস্বৰূপে এই অতিবিক্ৰীৰ্হনি আদায় কৰা হয়।
- ২।৬।১৭ এই সূত্ৰৰ অৰ্হ হৈছে যে এই বিবৰাজনে সংগ্ৰহ কৰা ধনীৰ্হনি ব্যৱৰ্থ থবত দেখুৱাই বজাব
ধন আৱলম্ব কৰে।
- ২।৬।১৮ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ—কুৰ্হালক্ষণৰ কাম কৰা দিন।
- ২।৬।১২ ভাৰ্হবৰ্হ—পাণ্ড্যদেশৰ এখন নৈ।
পাণ্ড্যকৰ্হাট—পাণ্ড্যদেশৰ মলয়কোটি নামৰ পৰ্বত। কোনোৱে কৰ বাহনাল বন্দৰেই প্ৰাচীন
পাণ্ড্যকৰ্হাট।
পাণ্ড্যক—ইও পাণ্ড্যদেশৰে এখন নৈ।
কুৰ্হা—কুৰ্হালক্ষণৰ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ ওচৰৰ এখন নৈ।
কুৰ্হা—কুৰ্হালক্ষণৰ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ ওচৰৰ ওচৰেদি যোৱা এখন নৈ।
কৰ্মাৰ্হ—পাণ্ড্যদেশৰ এখন নৈ।
কোৰ্হাৰ্হ—কৰ্মাৰ্হ সাধকপৰা ওলোৱা এখন নৈ।
- ২।৬।১৪৯-৫৫ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ, কৈৰ্হভাৰ্হ পৰ্বত, কৰ্হভাৰ্হ (নদী), কৰ্মাৰ্হবৰ্হ, কৰ্হ—এইবোৰ পৰ্বত, নদী
বা ঠাই কৰ্মাৰ্হবৰ্হ।
- ২।৬।১৪৪ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ—কৰ্মাৰ্হবৰ্হ টীকা, ‘কৰ্মাৰ্হবৰ্হ’ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ এখন ঠাই; কৰ্মাৰ্হবৰ্হ
প্ৰসন্ন শাস্ত্ৰীৰ মতে কৰ্মাৰ্হবৰ্হ নাম পিছত নৈ কৰ্মাৰ্হবৰ্হ হ’ল।

- ২।১২।১১ বড়-হুলত এই বড়ক জড়ত বোলা হৈছে; ইয়াৰ পৰিমাণ ২৬ পল (২৬ সূত্ৰ) বা ৬০০ পল (৩১ সূত্ৰ) হ'ব পাৰে।
- ২।১২।২৬ কৰিহৰ-হুল সংস্কৃত ল'ব বান্ধী (২।৬।১০ সূত্ৰ দ্ৰষ্টব্য)।
- ২।১২।৩৬-৩৬ কৈবৰ-হপাত কুল হৈ কৈবৰক হৈছে; বাৰ্ণীৰ পৰা হ'ল্য প্ৰতিৰোধিতাম কামৰে পৰি গলে, বা বিধী নোহোৱাকৈ থাকিলে কৰ্ত্তপ্ৰবৰ কাৰণে কৈবৰ নামৰ ক'ব লগোৱা হয়।
- ২।১০।২১ ভাপী-হপাব ভুলত ভাপী হৈছে; এই নদী মহানদী বান্ধত।
- ২।১০।১৭ মানক সোণ-Standard gold
- ২।১০।৪৬ বান্ধকাহিৰুলক-হিৰুলক ল'বই সেন্দ্বক ব'জাৰ; বান্ধকাহিৰুলক সংস্কৃত; বালি মিহলি সেন্দ্ব বা বালি আৰু সেন্দ্ব।
- ২।১০।৪৭ কৰ্ণাভ-হুল বন্দু; ইয়াৰ প্ৰকাৰে প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা সোণত নীলা, হালধীয়া আদি ৰং বাটে কাৰণে সেই সেই বৰণৰ সোণৰ ইয়াক প্ৰকৃতি বোলা হৈছে।
- ২।১৪।২২ বোৰক-আমা ৰূপ আৰু আমা লো মিহলাই কৰা মিশ্ৰধাতুক বোৰক বোলে।
- ২।১৪।৪১ বন-দীৰ্ঘ-সোটা আৰু কোপোলা।
- ২।১৫।৩ বাৰ্ণী-বাৰ্ণীৰ অৰ্থ হৈছে বাজবানীক বাদ দি দেশৰ সন্মত অঞ্চল; ইয়াত বাৰ্ণী গাওঁ-অঞ্চলবৰা সংগৃহীত কৰক বুজাইছে।
- ২।১৫।১৫ বিত-ছোতা, চ'ল, গম্বক আৰু লোহ-অজাইত মিহলাই বিশেষ প্ৰতিৱাৰে প্ৰস্তুত কৰা লো।
- ২।১৫।৪০ কুন্দ-কুন্দ ক'ল।
- ২।১৫।৪২ আৰু-শ্ৰোণৰ এক-চতুৰ্থাংশ।
- ২।১৬।১৮ জাতিবাহিক-পদ্য পৰিবহণত বন্ধী আদি দি নিৰূপণত ব্যৱস্থা কৰা কাৰণে দিব লগীয়া শব্দক।
- ২।১৭।১১ ঔষধবৰ্ণ-ঔষধি ল'বৰ অৰ্থ দৰৱত লগা গছ-লতা; ঔষধিবৰা আহৰণ কৰা লক্ষ্যক ঔষধ বোলা হয়।
- ২।১৭।১৪ বৈকুণ্ঠক-ইম্পাত।
- ২।১৮।৫ শিৰডম্বৰ-বিবোৰ বস্ত্ৰ এঠাইবৰা আন ঠাইলৈ লৈ ৰা'ব নোৱাৰি।
- ২।১৮।৬ চলক-শিৰডম্বৰ ওলোটা; ইয়াক ইফালে-সিফালে চলাই দিব পাৰি।
- ২।১৮।৯ পৰেব-এবিধ গৰু-ব'হু খোৱা বন; ইয়াক পকাই ধনুৰ গুণ উত্তৰাৰ কৰা হয়।
- ২।২০।১ জানানাক-কোনো কোনোৱে পোতবাধ্যক আৰু জানানাক একেজন বিবৰা যুলি কয়; কিন্তু এওঁ শব্দক আৰু ক'ব আদাৰৰ নাৱিৰপ্ৰাপ্ত আন উক্ত বিবৰা হোৱাহে সম্ভৱ।
- ২।২০।১৭ জাল-বুই হাত মেলি দিলে এখন হাতৰ জাল-দেৰা হ'বকৰা জানখন হাতৰ জাল-দেৰা হ'বলৈ হোৱা দেখাই ব্যাখ্যা।
- ২।২০।১৮ গাহ-পতা-পোৰ-গাহপতি বা গাহ-পদ-পদ-ৰ উচ্চতা-সাধক মান-এজনৰ উচ্চতা। ভাষাভাষাৰ টীকামতে গাহ-পতা ল'বই বিবৰকৰিত বুজাইছে।
- ২।২০।৩১ পোৰ-এই সূত্ৰত পোৰ-ল'বই এজন মান-ৰ উচ্চতা বুজোৱা নাই; ল'ব সূত্ৰত কোৱা বাব অঙ্গল দীঘল দ্বাৰা-পোৰ-ল'ব বুজাইছে।
- ২।২১।১৬ বুদ্ধ-ল-নগৰ বহি-স্বাৰত থকা পতাৰ ওচৰ।
- ২।২১।১৮ গোদান-গোদানী তিনি ক'ল ক্ৰমে বোড়ল, স্মাৰংল আৰু চতুৰ্বিংশ বহুৰ বয়সত অন্তৰ্গত কেশান্তকৰ।
- ২।২১।২৪ বৰ্ণ-বাৰ্ণীৰ পথেৰে পদ্য পৰিবহণ কৰা কাৰণে লগোৱা শব্দক; পদ্য কতি হলে বজাই কতিপ্ৰক কৰিব লাগিব, এই বিবেচনাত এই শব্দক লগোৱা হয়।
- ২।২২।৬ কিশ-পক উঠোৱা বন্দু; মদৰ বাথ; খমি।
- ২।২৪।৩০ আৱৰণ বজ-খোঁত চপোৱাৰ পিছত নবামেৰে দেখতাক জাহাতি দিয়া বজান-উত।
- ২।২৫।১২ পুৰ-পুৰ-চোৱাচোৱা।
- ২।২৭।৬ জাহা-পদ-গালিকা-সংস্থানৰ তত্ত্বাৱধানিকা।
- ২।২৭।১২ এই সূত্ৰত কাল কটা অপৰাধৰ কাৰণে উল্লিখিত সত্ৰ ৫০ই পল বজ-কোৱলৈ ৰা'ব, ১ পল চিকিৎসকৰ প্ৰাপ্য আৰু ২ পল ঔষধৰ বজ।
- ২।৩২।২১ কৰ্ত্তকৰাণ-হাতীৰ মণ্ডলৰ অৰ্থে প্ৰত্যেক পুৰিমা ভিত্তিত কৰিব লগীয়া কৰ্ত্তকৰ পতা।
- ২।৩৫।১৬ জাল ল'ব-এই ল'ব-ল'বৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ এককৰ অধাৰত বিন্ধি উদাহৰিত আৰু কাপটিক নামে চোৱাচোৱা-ল'বৰ ল'ব; সংস্কৃতত এওঁলোক কৰাৰ প্ৰত্যেক নিৰ্ণেদ নোহোৱাকৈ নিৰ্ণয়ই ল'ব-ল'ব হৈছিল।
- ২।৩৬।১৬ পৰিচ আৰু উপৰিচ-এওঁলোক চোৱাচোৱা; ভাষাভাষাৰ টীকাত জেত পৰিচকল

- বেশাবীৰ কেবল আৰু উপাধীনকাল ভেদাবলীয়া, কঠি-খনি সংগ্ৰহ কৰোঁতা আদিৰ কোনেও
কৰ্মে কাৰ্য্য উপাধীন।
- ২।৩৬।১৬ জীৱকলত—নিৰ্দ্ধাৰিত সময়ত জুই জলোৱা কৰিব বিধান কৰা দণ্ডক অশ্লিষ্টতা বোলা হৈছিল।
- ২।৩৬।২০ জীৱকৰ আৰা জীৱিকা চমোৱা লোক—কৰ্মাৰ, কৰ্মাৰ আদি জুই ব্যৱহাৰ কৰা লোক।
- ৩।১।১৫ নিজ নিজ সন্মতি—এই সমিতি একে জাতীয় লোকৰ বা একে ব্যৱসায়ৰ লোকৰ—এই দৃষ্টাৰ
বি কোনো এটাৰ হ'ব পাৰে।
- ৩।১।১৬ জ্ঞানৰ আৰু জ্ঞান—জ্ঞানৰ হৈছে নিজৰ জিন্মাত থকা কোনো বস্তু গুৰুত্ব কোনো লোকক
দিবলৈ দিয়া নিৰ্দেশ; আৰু অৰ্থ বন্ধকী হাল। মানুহ বা জান জীৱ-জন্তুও জ্ঞান হ'ব
পাৰে।
- ৩।২।৩১ এই সূত্ৰত 'বহুসংখ্যক স্বামীৰ স্বাৰা বহু পুত্ৰৰ জননী' কথাৰে একে সময়তে বহু স্বামী
থকা কথা বুজোৱা নাই; এজনৰ পাছত এজনকৈ হোৱা বহু স্বামীৰ কথাহে কোৱা হৈছে।
- ৩।২।৩৮ সন্তান প্ৰসৱ কৰিব—পত্নীৰ হোৱাৰ কাৰণে সন্তান নথকা বুজাইছে।
- ৩।৪।১১ সুখাৰম্ভ—পাঠৰ অৱস্থাপন্ন মুখিয়াল লোক; এওঁ তিব্বোতাৰ অভিভাৱক-স্থানীয়। কাৰো
কাৰো মতে ডেঙি বিৱৰোৰ ঘটক। স্বামীয়ে তিব্বোতাৰ ভবন-পোকাৰ দিহা নকৰি প্ৰবাসলৈ
গলে সুখাৰম্ভই তিব্বোতাৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰে (এই অধ্যায়ৰ ২৬ সূত্ৰ চাওক)।
- ৩।৪।৩৬ ধৰ্ম্মৰ—কল্কালত স্বামীয়ে তিব্বোতাৰ লগত সহবাস কৰাটো ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰৰ নিৰ্দেশ। গতিকে
কৃত নিষ্ফল হোৱাটো ধৰ্ম্মৰ হানি হোৱাৰ তুল্য।
- ৩।৬।১৭ সূত্ৰ, মানৱ, সূত্ৰ,—সূত্ৰ দুই প্ৰেণীৰ—সূত্ৰাণী মাত্ৰ আৰু কঠিৰ পিতৃবপৰা হোৱাসকলে
বহুচালকৰ ব্যৱসায় কৰিছিল; কঠিৰা মাত্ৰ আৰু বৈশ্য পিতৃবপৰা হোৱাসকলে স্মৃতি-পাঠকৰ
কাম কৰিছিল। এই পিছৰ প্ৰেণীক মাগো বোলা হৈছিল। কোটিলায় মতে পুৰুষত উল্লিখিত
সূত্ৰ আৰু মাগৰ উক্ত সূত্ৰ আৰু মালধৰ্তক পৃথক (৩।৭।২১ সূত্ৰ)। সূত্ৰ আদি শ্লিষ্টকৰ
লোকসকলে উপনয়ন আদি সংস্কাৰ-কৰ্মৰপৰা পিতৃ হৈ সূত্ৰা নাম পাইছিল। এওঁলোক
শূদ্ৰৰ পাৰীত গলা হৈছিল। এই সূত্ৰত 'প্ৰভা' শব্দই নিজ নিজ ব্যৱসায়ত লাভ কৰা
উৎকৰ্ষক বুজাইছে।
- ৩।৬।২৪ নিয়োগ-নিৰ্দ্ধাৰিত—পুৰণি কালত প্ৰচলিত ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰানুযায়িত এটা প্ৰথা বি প্ৰথাৰ স্বাৰা অপুত্ৰক
বিধবায়ে দেহৰ বা মৃত স্বামীৰ ওচৰসম্পৰ্কীয় সপিণ্ড জাতিৰ স্বাৰা পুত্ৰ জন্ম দিবলৈ
অধিকাৰ পাইছিল। তেনে পুত্ৰক কেৱল পুত্ৰ বোলা হৈছিল—দেহবান্ বা সপিণ্ডাদ বা
শ্ৰীমা সমাধি নিৰুদ্ভৱ। প্ৰজ্ঞাসিদ্ধাধিপত্য সন্তানসা পৰিকল্পে ৥'—মনু-৯।৫১
- ৩।৮।৬ (প্ৰাতিবালী) কৰ্ম উপবোধী ঠাই—অৰ্থাৎ এনে ঠাই য'ত এইবোৰ কৰিলে প্ৰতিবালীৰ কোনো
অসুবিধা নহয়।
- ৩।১১।১০ এই সূত্ৰত উল্লিখিত বজাৰ অক্ষমতাৰ কাৰণ এৱে হ'ব জনগ্ৰহণকাৰী বিপদসম্মত অৰ্থাৎ
মাজেদি ব্যৱসায় কৰিব পাৰে আৰু ভেঁটিয়া বজাই ডেঙক উপবৃত্ত বন্ধাবোৰে দিয়া
সম্ভৱ মহৰ পাৰে।
- ৩।১১।৭ কৰ্মৰ চাৰি পদ—মূলত আছে 'বস্তুচতুৰ্গুণো দণ্ড'; কৰ্ম শব্দটোৱে মূলধনৰ এক-
পঞ্চমাংশ বা এক দশমাংশ বুজায়। সচৰাচৰ টকা-সংক্ৰান্ত মোকদ্দমাত পৰাজিত হলে এই
দণ্ডই হৈছিল। কোনো কোনোৱে কৰ্মৰ অৰ্থ মূলধন বুলিও অনুবাদ কৰিছে। কেতিয়াবা
কৰ্ম শব্দ অংশ অৰ্থতো ব্যৱহাৰ হৈছে। ৩।১।২০-২১ সূত্ৰত পঞ্চকৰ্ম, দশকৰ্ম শব্দই
ভৱে একপঞ্চমাংশ, একদশমাংশ বুজাইছে।
- ৩।১১।১৫ আন প্ৰকাৰ জাতিৰ হৈছে অধৰ্ম্মক উত্তৰ্মৰ গুৰুত্ব হাজিৰ কৰোৱা জ্ঞান।
- ৩।১১।২১ পাঠৰ চাকৰ—মূল সংস্কৃত শব্দ প্ৰাৱৃত্তক—বোমা, মাগিত জাতিক প্ৰাৱৃত্তক বোলা হৈছিল।
- ৩।১১।৩০ বহু-বহু, পাঠ-বহু—এক-দশমাংশ, এক-পঞ্চমাংশ।
- ৩।১১।৩৬ ইষ্টাশ্লিষ্ট—ইষ্ট মানে বৈদিক যান-সজ্জ আৰু আপ্ত মানে পুত্ৰবী বসোৱা, অভিধি-লালা
নিৰ্মাণ কৰা আদি জনহিতকৰ কাম।
- ৩।১২।৮ জ্ঞান—বন্ধকী হাল।
- ৩।১২।২০ অশ্লিষ্ট-বিশাশকৰ্ম—বাজকীৰ কৰ্মালয় বস্তু হানি-বিৰিণি হ'ব মোকৰ্ত্তকৈ বস্তু সংৰক্ষণ কৰা
হয়।
- ৩।১৩।১ জ্ঞান—জ্ঞান; কৰ্ম; কৰ্মকী হাল বা লোক।
- ৩।১৪।২১ নীকশীৰোতি—বৈদিক সোমবৰ্ষৰ আশ্বিনৰ দিনা কঠিক-কৰ্মৰ পিছত বজাৰ আৰু ভেঙি
পৰিয়ে বজা-সমাপ্তিৰ সংকল্প কৰি দীক্ষিত হয়। এই অশ্লিষ্টক নীকশীৰোতি বোলে।
উপলব্ধ—জ্যোতিষতত্ত্বৰ অশ্লিষ্টকৰ ভেদাবলীয়া সোমবৰ্ষ।

ব্ৰহ্মণ্য—সোমবজ্জৰ প্ৰাৰম্ভিক অনুষ্ঠান।

বৃহস্পতিসন্ত—এদিনীয়া সোমবজ্জ। এই বজ্জকাৰীক পুৰোহিতৰ 'বৰ্ণা' দিয়া হয়। একাধিপত্য বা স্বত্বৰ চাৰি লাভ কৰিব খুজিলে এই বজ্জ কৰা হয়। আশ্বলায়নৰ মতে ব্ৰাহ্মণে এই বজ্জ কৰিব লাগে; তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণৰ মতে বজ্জৰ পুৰোহিত হ'ব খোজা ব্ৰাহ্মণে এই বজ্জ কৰে। বজ্জপেৰে বজ্জ সম্পন্ন কৰাৰ পিছত বৃহস্পতি-সৰ অনুষ্ঠিত কৰা হয়—'বজ্জপেৰেন ইষ্টা' বৃহস্পতিসন্তেন যজ্ঞেত।

০।১৪।০৭ অগ্ন্যাদান—বজ্জীয় অগ্নি স্থাপন কৰা; অগ্ন্যাদানকাৰীক অগ্নিহোত্ৰীও বোলে। অগ্নিহোত্ৰী গৃহস্থই প্ৰতিদিনে পুৱা আৰু সন্ধিয়া বজ্জীয় অগ্নিত বৰ্ণাবিধ আহুতি দিয়ে। আহুতিৰ দ্ৰব্য এ'ৱা-গাখীৰ।

০।১২।১ 'একাম্ৰবৰ্ণানিহুত্ব'—এই মূল সংস্কৃত শব্দটো অসমীয়াত 'অপহানিব পৰিষদে' দণ্ড—এইদৰে অনুবাদ কৰা হৈছে। নিহুত্ব শব্দৰ অৰ্থ—পৰিহাৰ (redemption) বা বন্দিত মোচনৰ অৰ্থে দিয়া ধন বা দণ্ড (ransom)। জৰ্ণানিহুত্বদণ্ড নিহুত্বশব্দৰ আধা। কোম্পেৰ—কোম বা পাট-পলুৰ কোমৰপৰা উৎপন্ন হোৱা বেচৰী কাপোৰ।

৪।১।১০ কোম—ক'ম বা লম-সূতাৰ কপোৰ; (linen cloth)
পম্পেৰা—এবিধ বেচৰী কাপোৰ।

কম্বল—উন-সূতাৰ কাপোৰ।

দুকল—বৰ মিহি পাট-কাপোৰ।

৪।২।০ পৰিহাৰাণী—বস্তু জোখা ধাৰক পাট; দৃশ পল পশা ধৰে।

শ্ৰোণ—পৰিহাৰাণী সমানে বস্তু ধৰা জোখা পাট।

৪।২।৬ তুলা, কৰ্—এশ পলে ১ তুলা হয়; কৰ্ ১ পলৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ।

৪।২।১ আঢ়ক—১ শ্ৰোণৰ চাৰি ভাগৰ এভাগে ১ আঢ়ক হয়।

৪।৩।৪ বহিৰ অগ্নিনিৰ্বাধক সজ্জালি—২।০৬।১৮ সূত্ৰত ন প্ৰকাৰ অগ্নিনিৰ্বাধক সজ্জালিৰ নাম আছে। কোনো কোনো টীকাৰে "দগমূলী"ৰ ঠাইত "দগমূলী" পাঠ গ্ৰহণ কৰি দহোটা পৰিহাৰে মিলি অগ্নিনিৰ্বাধকৰ দায়িত্ব লব লাগে বুলি অৰ্থ কৰিছে।

৪।১।২৪ অহিহিডকা বন্দী—কাৰোৰৰ ঘৰত আধান বা বন্ধকৰূপে থোৱা ভিৰোতা, যি কোনো অপৰাধৰ কাৰণে বন্দী হৈছে।

৪।১০।১০ চোৰবজ্জক—গাওঁ বা চকৰীয়া পথাৰৰ বাহিৰত দৃগ্ৰন অথবা, পৰ্বত আদি অঞ্চলত চুৰি-ডকাইতি দমন কাৰণত নিৰুদ্ধ বজ্জ-কৰ্মচাৰী।

৪।১০।১৬ অৰতুখ-স্মান—অৰতুখ বজ্জৰ সমাপ্তিৰ পিছত বজ্জমানে কৰা স্মান। বজ্জত পৰিধান কৰা নতুন কাপোৰ এই স্মানৰ পিছত পৰিত্যাগ কৰা হয়। ইয়াক অৰতুখ-ইষ্টিও বোলে।

৫।১।১৬ ব্ৰহ্মজ্ঞান—দাসন কাৰণত অধিষ্ঠিত উচ্চ পদমৰ্যাদাবিশিষ্ট বিহাৰ। ব্ৰহ্মজ্ঞানক 'তীৰ্থ' আখ্যাও দিয়া হয়। ব্ৰহ্মজ্ঞান বা তীৰ্থ গুৰুজন। তাৰ ভিতৰত মন্ত্ৰী, পুৰোহিত, সেনাপতি আৰু বৃদ্ধবাজ প্ৰধান।

৫।১।৩২ ৰাষ্ট্ৰপাল—অৰ্থশাস্ত্ৰত উক্ত নামৰ বিহাৰৰ দায়িত্বৰ বিশেষ কোনো কৰ্মী নাই। সম্ভৱতঃ এওঁ দেশৰ এটা খণ্ডৰ বা প্ৰাদেশিক পৰ্যায়ৰ বিহাৰ।

অন্তপাল—সীমান্তৰক্ষী বিহাৰ। সাধাৰণতে ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিসীমাত চাৰিজন অন্তপাল নিযুক্ত হয়। বিদেশীলোক আৰু বিদেশী পণ্য স্বৰাষ্ট্ৰত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ অনুমতি দিয়া দায়িত্ব এওঁৰ।

৫।২।১১ বীজলেখ্য—খেতিয়কক বীজ বা বিধান দিয়া চুক্তি-পত্ৰ। এই চুক্তিৰ দ্বাৰা উদ্দেশ্য—খেতিয়কে বীজ বপন কৰিব লাগিব আৰু বজাই এইদৰে দিয়া বিধানবৰণা খেতিৰ ফলৰ এটা আনুমানিক হিছাপ কৰিব পাৰিব।

৫।২।১৭ পঞ্চাশ ভাৰৰ এভাগ—মূল সংস্কৃত শব্দ "পঞ্চাশকৰায়"; পণ্ডিত গঙ্গপতি শাস্ত্ৰী আৰু মালয়ালম টীকাৰ মতে উৎপাদনৰ তুল্য ভাগ; অধ্যাপক কাংলৈই ৫০ পল বুলি ক'ব খোজে। কিন্তু এই তুল্য লাভৰ নে মূলৰ বজা নাহয়। কুং-কং যনু—'পঞ্চাশভাগ আনোৱা বজা পণ্ডিতবৰোৱে'।

৫।২।২৫ হুল কৰি বিহী কৰাৰ উদ্দেশ্য ক'ব ফাঁকি দিয়া।

৫।৩।১০ লক্ষ্মণাশ্ৰমিক—লক্ষ্মণ শব্দৰ অৰ্থ লক্ষণ বা নিমন্ত্ৰ; কোনো লক্ষণৰ স্বাৰা ভাৱিবাৰ প্ৰত্যাহুত ফল কৈ দিব পৰা লোকক লক্ষ্মণ-শাস্ত্ৰবিদ বোলে।

৫।৩।১৭ আৰোহণী—গছ বা পৰ্বতত আৰোহণ কৰাত পঢ়া লোক।

৫।৪।১১ চতুৰ্থ অধ্যায়ত বজ্জৰ অনুষ্ঠাৰী বা আৰম্ভণি বোলেতে প্ৰধানতঃ ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰাৰম্ভিক বজ্জোৱা হৈছে। দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ আচৰণ কৰা কেৱল হৈছে—নিৰ্ভী পোৱাৰ আগৰ অৰুণা আৰু নিৰুত হোৱাৰ পিছৰ অৰুণা কৰিব লগীয়া আচৰণ।

- ৭।২।৭ চতুৰ্ভুজাৰ্জিক—অৰ্থাৎ নিজে তেওঁৰ কৰাসক্ত নহৈ।
- ৭।২।১৮ সান্থি আব্দ বিগ্ৰহৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ বি কাল—৭।১৮ ৩২-৩৩ সূত্ৰ চাওক।
- ৭।৫।১ বাজৰ—(বিবৃথ) যাব লগীয়া অৰ্থাৎ আশ্ৰয়যোগ্য বা আশ্ৰয়প্ৰাপ্ত দুৰ্ব্বীৰ্য্য বিপদগ্ৰস্ত বৰ্জাই আশ্ৰয়ণীয় বা বাতৰা (কৃষ্ণ ৬।১২।১৬)।
- ৭।৬।২৮ এওঁ ইয়াত থকাত অভ্যন্তৰ স্নেহ—অৰ্থাৎ যোৰ দেশত থাকি তেওঁ ভাল পাব জানো?
- ৭।৬।৩১ পাকবিৰ গুটি পিৰলগ্নাঘৰ গুৰিত গজি গছ হলে পিৰলগ্নোপাশৰ মাৰি পেলাব পাৰে।
- ৭।৮।৮ অশ্ৰান্ত জাত—অশ্ৰান্ত লাভ দাবী কৰাৰ অৰ্থ হৈছে তেতিয়াই তেতিয়াই লাভ আদায় কৰিব।
- ৭।১০।২৬ পীড়ন কৰিব লগীয়া—৬।২।১৬ চাওক।
- ৭।১০।৩০ মহা কৰ্ভিলাসনকাৰী শত্ৰু—প্ৰথম আশ্ৰয়সকাৰী।
- ৭।১০।৩৮ পশ্চিমবৰ বজাসকল—সম্ভাৰভুক্ত বজাসকল; সংযোজ্য বজাসকল।
- ৭।১১।২৬ দিৰ্ঘজীৱী—মূল সংস্কৃত শব্দ 'অপক', অৰ্থাৎ যাব পকভুক্ত কোনো লোক নাই, বি সহায়-সামৰিহীন।
- ৭।১০।১ পাকিগ্ৰহণ—পিছ কালবপৰা কৰা আশ্ৰয়।
- ৭।১০।২২ যাব সৈন্য অৰবৃন্দ—মূলত আছে 'স্থিতশত্ৰু', অৰ্থাৎ দুৰ্গাদিৰ আশ্ৰয়ত থকা শত্ৰু।
- ৭।১৪।৬ উত্তৰ পক্ষৰ যেতনভোদা—মূল শব্দ 'উত্তরবেতন'; ১।১৬।২৪ সূত্ৰৰ টোকা চাওক।
- ৭।১৪।১০ চলন্ত শত্ৰু—মূলত আছে 'চলান্তি'—চল অগ্ৰিষ্ট. (শত্ৰু); যি শত্ৰুৰ আশ্বৰ্য্যকাৰ কাৰণে নিজৰ দুৰ্গাদি নহৈ।
- ৭।১৪।১৬ বিদ্যাত পাৰ্শ্বতসকল—অৰ্থশাস্ত্ৰত ব্যংগিত থকা জ্ঞানী লোক।
- ৭।১৪।২৮ পৰিচাল্যাত্মিককৰ—মিষ্ট অৰ্থ শত্ৰু লগ হলে বি বিপদ হব তাৰ প্ৰতিকৰৰ উপায় ১।৬।১২ সূত্ৰত দিয়া হৈছে।
- দুৰ্ব্বল বজাৰ দৰে কৰতব্য—এই সম্পৰ্কে ১২শ অধিকৰণত কোৱা হৈছে।
- ৭।১৫।১২ পৰিচাল্যৰ বৃত্তান্তকাৰীজন—মূলত আছে 'ভবকুলাৰ' শব্দ—অনুবাদত কেতিয়াবা 'কুলৰ দাবী প্ৰতিষ্ঠাপক', আব্দ কেতিয়াবা 'পৰিচাল্যৰ বৃত্তান্তকাৰীজন' হৈছে। অৰ্থ এটাই—বাজ-বৰ্ণেত এনে লোক ওলায় যি বাজৰৰ দাবী কৰি সিংহাসনত বহা বজাক ওফোৰাবলৈ বৃত্তান্তত লিপ্ত হয়। অগ্ৰিম বাজকুলাৰ—মূলত আছে 'অপবৃন্দ' শব্দ—অনুবাদত কেতিয়াবা 'অনন্যগৃহীত বৃত্তবাজ' আব্দ কেতিয়াবা 'অগ্ৰিম বাজকুলাৰ' এনেকুলা হৈছে।
- ৭।১৫।২৫ 'দুৰ্ব্বলৰ চৰিত্ৰৰ মানুহ' অৰ্থাৎ বাজগ্ৰাহী লোক। গোপন শাস্তিৰ কথা ১৬।১২ত প্ৰকল্পত কোৱা হৈছে।
- ৭।১৬।৮ কট-বৃন্দ—দণ্ডৰ অধিকৰণৰ ওৱ অধ্যায় চাওক।
- গোপন-বৃন্দ—মূলত আছে 'কুকীৰেবৃন্দ'; ম্বাদল অধিকৰণৰ ৪ৰ্থ আব্দ ৫ম অধ্যায় চাওক।
- দুৰ্গ গ্ৰহণ কৰাৰ উপায়—'দুৰ্গজম্ভোপায়' নামৰ গ্ৰন্থাদল অধিকৰণ চাওক।
- ৭।১৭।৭ জাৰিব লাইবা ত্যাগ কৰিব—জুই, পানী, অশ্বই মৃত্যু ঘটাৰ, বাকীবোৰে এৰা দিব—এই ভাব।
- ৭।১৭।৫০ যোগ জাতি জনা—মূলত আছে 'ব্যাধিকৰণ'; বোগীৰ চোহৰা ধৰা। চতুৰ্দশ অধিকৰণৰ ১ম অধ্যায় চাওক।
- ৭।১৮।১৪ বিজিগীৰ্বৰ উচ্ছেদ কৰিব লগীয়া মিষ্টও যদি মধ্যম বজাৰ কৰাসক্ত হয়, তাৰ ম্বাৰা মধ্যম বজাৰ পশ্চিমবৰ্ণ হব। গতিকে এই ভয়ত, মিষ্ট বজা দুৰ্ব্বল হোৱাৰ পিছত তেওঁক মধ্যমৰ হাতৰ-পৰা উদ্ধাৰ কৰিব। মিষ্টকো কেতিয়াবা নিৰ্মল কৰিব লগীয়া হয়। এই অধ্যায়ৰ ৪০ সংখ্যক স্নোকে চাওক।
- ৮।২।৫ বৈৰাজা—দুৰ্জন বজাৰ শাসন; এই শাসন দুয়োজনে ঘণ্টীয়াভাবে কৰা শাসন, বাজাখন দুভাগ কৰি কৰা শাসন নহয়।
- বৈৰাজা—বৈৰাজাৰ প্ৰকৃত অৰ্থ হৈছে বজা নাইকিয়া হোৱা অবস্থা; অৰ্থশাস্ত্ৰত বৈৰাজাই এনে শাসন বজাইছে য'ত দেশৰ প্ৰকৃত বজাক উচ্ছেদ কৰি আন কোনো বজাই নিজ বাজাৰ-পৰা শাসন আব্দ দোষণ চলায়।
- ৮।৩ এই অধ্যায়ত শাসন শব্দই 'পাপ' বা 'কুৰ্ম'ক বজাইছে; আগৰ দুই অধ্যায়ত শাসনৰ অৰ্থ আছিল 'বিপদ'।
- ৮।৩।২০ যাক-পাৰ্শ্ব—৩।১৮ চাওক; দণ্ড-পাৰ্শ্ব—৩।২১ চাওক।
- ৮।৩।২১ এবি দিলা—সম্পত্তি এবি দিলাৰ অৰ্থ হৈছে ন্যস্ত সম্পত্তিৰ বৰ্ণনাবলকৰ পৰা গা এৰা দিলা।
- ৮।৩।৪১ জগৎসেন—নলবজাৰ ভাই।
- ৮।৪।৪৮ বৰ্জবীৰ্য্যাদকল—মূলত আছে 'বৃন্দেব'; বৃন্দা বা বৃন্দবীৰ্য্য হৈছে প্ৰধান বিক্ৰাসকল।
- ৮।৫।১০ বিদ্রোহীজল—মূল অৰ্থাৎ প্ৰধান বিক্ৰাসকল বিদ্রোহী বা অসন্তুষ্ট হোৱা।
- ৮।৫।১৬ (সৈন্যসকল) জাতিবাই বাৰিজে—অৰ্থাৎ সৈন্যসকল পৃথক পোৰ্ট হিছাপে বৃন্দ কৰিব দিলে।

- ৮।৬।১৭ **দুৰ্গাখীল হোৱা**—মূল সংস্কৃত শব্দ 'দুৰ্গম্ভা'; মূল বা দুৰ্গি হৈছে দেশ; গতিকে অনু-মূল্যৰ অৰ্থ হ'ব দেশত সৈন্য নাইকিয়া হোৱা। একো নাইকিয়া—যোৱা মৰুতা অৰ্থাৎ সেনা-পাতিহীন বা ফলাহীন হোৱা।
- ৯।২।৬ **কুৰুৰ আৰু গাৰ্হাবৰ দুখত**—চ'তালে কুৰুবো খায়, গাৰ্হাবও খায়; গতিকে কুৰুৰ ঘৰিলেও লাভ, গাৰ্হাব ঘৰিলেও লাভ।
- ০।২।৬ **শত্ৰুসেনা**—মূল সংস্কৃত শব্দ 'অৰিষল', অৰ্থাৎ বিজয়গীৰ্ৱ অৰ্থাৎ বিজয়ী সৈন্য।
- ১।২।২৮ **বিশ্বকল বিশ্বকলেৰেহে**—বেলেবে দুন্দুৱাই বেল জাতিৰ পাৰি—ইয়াৰ ডাংপৰ হৈছে বিজয়গীৰ্ৱ সৈন্যেৰে শত্ৰুৰ অটবীসৈন্য মাশ কৰা।
- ১।০।২০ **অজাত্য**—অৰ্থশাস্ত্ৰত অযাক, ধৰ্ম্মৰ প্ৰভৃতি উত্তৰপৰ্য্যায়ৰ বিকলাসকলক অজাত্য বোলা হৈছে। দৌৰাৰিক (ৰাজত্বনৰ বখীৰাসকলৰ অধিপতি), অশ্বত্থৰিক (কাৰকতৰ মৃত্যু প্ৰৱেশক) প্ৰভৃতিক অশ্বত্থবাত্য বোলা হৈছে।
জাত্যন্তৰ অজাত্যবিত্ৰোহ—'অশ্বত্থজাত্যবিত্ৰোহ'।
- ১।৬।২৮ **কৌতুৰাৰ** বজাৰ কাৰণে—এই বজা বিজয়গীৰ্ৱ নহয়, সংঘৰ কোনো বজা।
- ১।৬।৭২ **জাতিৰ সংঘৰিকলাকে**—শাস্ত্ৰ, কঠিন আদি জাতিৰ সংঘ; সম্ভৱতঃ বিজয়গীৰ্ৱ নিজ ৰাজ্যৰ বাহিৰতো এই ধৰণৰ জাতিসংঘ আছিল আৰু, উৎসাহ বোমালে দেশৰ প্ৰতি আনুগত্যক তল পেলাই জাতিৰ প্ৰতি আনুগত্যক প্ৰাধান্য দিছিল।
- ১।৬।৭০ **চিকাৰীয়ে চবাই হাবিৰ আদিৰ বিশ্বাস** গুপজাবলৈ গাত আৱৰণ লয় আৰু প্ৰলম্ব কৰিবলৈ টোপ ৰাখে; বিজয়গীৰ্ৱেও চিকাৰীৰ দৰে শত্ৰুৰ বিশ্বাসত সোমাই প্ৰলোভন দি শত্ৰুক প্ৰতাৰণা কৰিব।
- ২।৭।২৮ **পৰামিত্ৰা বিপদৰ..... প্ৰতিকাৰ**—এই সম্পৰ্কে আগৰ অধ্যায়ৰ (৬ষ্ঠ) ১১ সূত্ৰৰপৰা ২২ সূত্ৰলৈ চাওক।
- ১০।১।১০ **অজাত্যৰ বৰ্ষৰ.....কোনো কোনো টীকাকাৰ**ৰ মতে পণ্ডিত, সেনাপতি আৰু নায়ক প্ৰত্যেকৰ অধীন (১০।৬।৪৫) ছয় প্ৰকাৰ বাহিনী মিলি ওঠৰ প্ৰকাৰ সৈন্য হয়। কিন্তু গুপৰত ৬—১ সূত্ৰত উল্লেখ কৰা বিভিন্ন ছাউনীবোৰ মিলিও ওঠৰ সংখ্যক হয়, কেৱল অশ্বাৰোহী আৰু ৰথীৰ একোটা ছাউনী ধৰিব লাগিব।
- ১০।২।১৪ **বাহুৰে প্ৰতিবন্ধক জন্মাৰ পৰাকৈ**—অশ্বাৰোহী সৈন্যদল দুটাই দুই পাৰ্শ্বৰ আক্ৰমণ ওফোৰাই ৰাৰ। মানুহে দুই বাহুৰে মানুহৰ ভিতৰে ঠেলি বিধৰে আগবাঢ়ে সেইদৰে ৰাৰ। গতিকে কথাৰাৰ এইদৰে ক'ব পাৰি—দুই কাৰে অশ্বাৰোহী সৈন্য 'বাহুৰপৰা' (বাহুৰে অতিবাই পঠোৱা) হিছাপে ৰাৰ।
- ১০।৩।০৯ **খালী সৈন্যবাহিনী**—মূলত আছে 'মুন্ডালীক', মুন্ডিত (মূৰ খুৰোৱা) অনীক (বাহিনী): পতাকাহীন, গতিকে লঠামূৰা।
- ১০।৩।৪৭ **অশ্ব, ৰথ—মূলত আছে 'শত্ৰুৰথ';** দুটা শব্দ নৰ্থাৰ 'অশ্বোপচাৰৰ উপযোগী অশ্ব' বুলি অৰ্থ কৰিব পাৰি।
- ১০।৪।১০ **সৈন্যৰ শোধন আৰু স্থিৰীকৰণ**—'বিশুদ্ধি' স্থাপনা চ বলা—বিশুদ্ধি বা শোধনৰ অৰ্থ আহতসকলক আঁতৰোৱা, স্থাপন বা স্থিৰীকৰণ হৈছে ছেদেদেল-ভেদেদেল সৈন্যক বাহবন্দ কৰি দৃঢ় খোপনিত ৰখা কাৰ্য। বিশুদ্ধিৰ অৰ্থ কোনোৱে সৈন্যদলৰপৰা অবাঞ্ছনীয়সকলক আঁতৰাই পঠোৱা বুলিও কৰে।
কুমাৰ হৰণ কৰা—শত্ৰুৰজাৰ লৰাক অপহৰণ কৰা, বা নিচাৰ ৰজাৰ লৰাক নিৰাপদ ঠাইলৈ লৈ যোৱা।
- ১০।৪।১৪ **উদাৰতা দেখুওৱা**—মূলত আছে 'উদাৰ'—অনুবাদ আকৰ্ষিক হৈছে; সৈন্যদলৰ ঔশ্বৰ্য দেখুওৱা বা শোভা বৰ্দ্ধি কৰা—এনে অৰ্থ বৰ্দ্ধিব লাগিব।
- ১১।১।৪৭ **সাহসেনী গুৰুতৰজনক** ব্যক্তি হত্যা কৰিব—বান্ধব উপকাৰৰ অৰ্থে ৰাজ-কৰ্মচাৰীৰ এই প্ৰাশনাশ; অথবা কোনো 'অভিত্যক্ত' অৰ্থাৎ প্ৰাশদণ্ডেৰে দণ্ডিত লোক এই চোৰাংচোৰাণিৰিত নিৰত হ'ব পাৰে।
- ১২।১।২৪ এই সূত্ৰত 'এদিন এবাৰতকৈ' বঢ়োৱাৰ অৰ্থ স্পষ্ট নহয়।
- ১২।৪।১৭ **অশ্বজীৱী**—কমাৰ, সেলামি, সিংধাৰ বাৱসানী আদি।
- ১২।৪।১৬ **চিকাৰ ভেজোৰ চকুৰোৰ** ৰাঙলী কৰি—চিকাৰ ভেজ ঘাইলৈ জন্তুবোৰ বলিয়া হয় (১৪।১।২৯ চাওক)।
- ১২।৪।২০ **একপৰিণি-অভিধান**—একায়ন বা একপৰিণি অভিধান হৈছে এজনৰ পাছত এজন সৈন্যই শাৰী-পাতি আগবাঢ়ি গৈ কৰা অভিধান। সজ্জীৰ পথত এসেদৰে যোৱা হয়।

ଅତୀତ କାଳରୁ ଶିଳ୍ପର ଏହି ପ୍ରାଣର; ଶିଳ୍ପର ଏହି ଶକ୍ତି-ବହୁ-ସାହି-ମାଣୀ ନିଗ୍ରହ କଲେ
ହୁଏ ଅତୀତ କାଳର।

१२।६।२१ **महोदय निज बाका...बाका जादू दूज (बाकापानी वा दूर्वा) महोदय नदी दूर्वाज बजात निजको हथ पावत।**

১২।৫।৪২ দ্রোহী সৈন্য লগত থকা দীল খদ্দ জমকত থাকিব, এই উদ্দেশ্যে দ্রোহীদের সৈন্য লগত আশিষ।

১০।১।২ অদ্বৈতম আদ্য উপহাসম স্বদেশ উপহাসম—সংসার-বিদ্যা আদিম স্বাধা জ্ঞা কথ্য সৰ্বজ্ঞান
কামম জ্ঞা বদান প্রবান কবিবদন কোদোমই কবিব খোজা অদ্বৈতম আদ্য দিব খোজা
উপহাসম বিদ্যা জ্ঞা ধৰি প্রকাশ কৰা।

১০।১।১০ সারথি খিন্ন হৈ থাকি—পানীৰ সোঁততো নাও লম্বলম্ব নকৰাটো অসৌকৰ্য্যকৰণ ল'বলৈ; অথবা
হুলস "জলক" লম্বলম্ব ভেল অৰ্থ কৰিলে, শিকল ভৰত পানীৰ অলপ ডুলাই বোবা ভেলত
থাকি পানীত খিন্ন হৈ থকা যেন দেখুৱাই দেবতা হুলি প্ৰতীক্ষমান হোৱা।

১০।২।৭ পুষ্টিভর মিষ্টি—মাটির তলত থকা ধন-সোণক মিষ্টি খেলে। পুষ্টিভর অর্থাৎ ফল ধবা, অর্থাৎ বিকশিত বা বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হোয়া। মাটির তলত ধন থাকিলে ব্যাঘ্র আদু ধন থকায় প্রমাণ। অতএবে ওপৰত চাকি কলে আদু কোনো নাশ বা সাপে সেই ধনক বন্ধক হৈ থাকে—এনে জনকিঞ্চাদ আছে। ৬ সূত্ৰত উল্লিখিত সোণৰ পুষ্টি হাটওয়া বাহন হটা বা সোণৰ চুঙাই জালি কাল কথিব।

১০।২।১১ দপদপীতা জড়ইর দ্বারাও থকা-দ্বন্দ্বিত আছে 'ভেজনারি'গদ্য'; এই ভেজনারিগদ্য আচল জড়ই নহয় (১৪।২।১৮-২৬ চাওক)।

১০।২।২৪ আই আদ্ব খোঁচা উলিয়াই—(১৪।২।৩৪ চাকর)।

১০।৩।৩৫ বণিজ্যোৎসাহ—অশ্লীলত দ্বারা আহ্বানিত দি করা হোয়।

১০।০।০৬ পৰ্য্যায়ত কৰিব—(সেইবোৰৰ) প্ৰভাৱবশত মৃত হ'ব।

১০।০।০৮ ৫।২।৪৫ সূত্র পুনর্বাচন।

১০।৩।৪৬ নিম্না-বায়ু আদির প্রসঙ্গত—নিম্না বা প্রাণসার সময়ত মানুহ অসতর্ক অবস্থাত থাকে।

১০।৩।৫৫ সংস্কৰণৰ ভিত্তি-বলৰামৰ এটা নাম সংস্কৰণ; তেওঁ সদাৰ্থপ্ৰিয় ব্দালি প্ৰসিদ্ধ। তেওঁৰ ভিত্তিও সেই পথৰে পথিক।

১০।৫।১৬ অনেক ঠাইতে বসবাস করায়—এন্দী, পুৰোহিত আদির আসাব বজায় লগত হানিষ্ট সম্পর্ক থকা
কাৰণে আৰু ডেঙলোক বৃষ্টিমান কাৰণে ডেঙলোকক একে ঠাইতে সৰহ দিন বথা বা
যাজৰ অভ্যন্তৰত বথা অনুচিত।

১৪।১।৪ বিব মহীকলা জাপ—মূল সংস্কৃত শব্দ ‘জম্বাহরিক’—কলা জাপ; মহামহোপাধ্যায় গদপাতি দাস্তীৰ হতে ই একপ্রকার সাগৰৰ মাহ।

১৪।১।৩৮ অগ্নিহোম—অগ্নিদেবতায় প্রশংসোচ্চক মন্ত্ৰ।

১৪।২।১১ কক্ক—সোপোকা বন্ড: জাহ: pulp.

১৪।২।১৯ মনোহর—এক প্রকার মনো গছ।

নির্ঘণ্ট

অংশোপকারী মিত্র, ২০২
 অকালিত, ৫১
 অশ্বাখান, ১০৯
 অশ্বিনকারী, ১৪২
 অশ্বিনগৃহ, ২৭, ২৯৪
 অশ্বিনসন্ত, ১০৫
 অশ্বিনস্টোম, ১০৮
 অশ্বকালসাব, ৭১
 অশ্বগণিত্য, ১০. ১৪, ২৯৪
 অশ্বদল, ৭৬
 অশ্ব-বৃদ্ধ, ২৮০
 অশ্বপ্ৰাপ্য, ৬৯
 অশ্বনমূলক, ৫০
 অটরী, ১০২, ২১৫
 অটরী-পাল, ৭০
 অতিজ্ঞান্তাবেক্ষণ, ০২০
 অতিদেশ, ০১৯
 অতিসান্ধ, ২১১, ২১৬
 অত্যন্ত, ৪১, ৫৯
 অত্যাধাপ, ২৭৮
 অদিতকৌশিক, ২০
 অর্থ, ৮, ২৪, ১৮৫, ০১৮
 অর্থক্ৰম, ৪৯
 অর্থদান, ১৪০
 অর্থদূষণ, ২৪০
 অর্থনা, ৫০
 অর্থ-দ্রব্যগ, ২৬৮
 অর্থশাস্ত্র, ৭, ০১৮
 অর্থগণিত, ০১৯
 অশ্বপুত্র-সান্ধ, ২০১
 অধিকারী, ১৫
 অধিপাল, ১০০
 অধিকার-বৃদ্ধ, ২৮০
 অধগৃহ, ৫২
 অধনামূল, ১৭
 অধবাহ, ৭২
 অধবাহা, ১৭
 অধমাসবক, ৫২
 অধ-সাম্ভ, ১৭
 অধহাস, ৫২
 অধিকবন, ০১৮
 অধিবাস, ৪১, ৪০
 অধব, ২৬৫
 অধব-দ্রব্যগ, ২৬৮
 অদানন্তাবেক্ষণ, ০২০
 অদান-কিনানবক, ১০২
 অদিকৃত-সান্ধ, ২২২

অনিত্যামিতা, ২১৯
 অনুদয়, ৫০
 অনুবাসন, ৯৫
 অনুমত, ০১৯
 অনুমো, ১০, ১৯
 অনুমো পদ, ১২২
 অনেকমুখ বারহাব, ৬৯
 অন্তর্ধি, ২২৬
 অন্তপাল, ৭০, ৭৯, ১৭৭, ১৮২, ১৮৪, ২৪৭.
 . ২৫৮. ২৯৯
 অন্তবচন, ১৪
 অন্তঃপদ-ভাষ্য, ৭৫
 অন্তঃভেদী (বৃদ্ধ), ২৭৮
 অনাজাত, ৪২, ৬৬
 অশ্বাধি, ১০০
 অশ্বাধাপ, ২৭৮
 অপদেশ, ০১৯
 অপনয়, ২৬১
 অপবগ, ০২০
 অপবর্তক, ৫০
 অপবিন্দুপদ, ১২১
 অপসর্গ, ০০৪
 অপবাস্ত, ৫৬
 অপবাস্ত দেশ, ৮০
 অপবিন্দিত, ২০৮
 অপবিন্দিত-সান্ধ, ২০৯
 অপবাস্ত, ৫১
 অপসাব, ২৭১
 অপসাবক, ৫৬
 অপসাবন, ৬০
 অপহাব, ৪৬
 অপ্ৰতিভ, ২১৯
 অপ্ৰতিভত, ৭০
 অপ্ৰতিভত-বৃদ্ধ, ২৮০
 অবকৃত-সান্ধ, ১৭০
 অববাহা, ১০৯
 অভিময়, ১২৭
 অভিত্য-কর্ম, ১৭০
 অভিত্য-সান্ধ, ২২২
 অভ্যুত্থান পেরক, ৫৪
 অভ্যুত্থান, ৫০
 অভ্য, ১০২
 অভ্য প্রকৃতি, ২০৫
 অভ্যক, ১২২
 অব্যি, ০৬, ০৭, ০৯, ৭৬, ১৮, ১৯, ১২০
 অব্য, ১১৪
 অব্যবর্ত, ৮, ২৮৬
 অব্যব, ১১০
 অব্যব-ব্য, ১১০

উদাসিন, ১১৪, ১১৬ ১১৭, ১১৯

উদাসিন্ধত, ১০, ১৮০

উদ্যেশ, ৩১৮

উদ্যম, ১১০

উদ্যতি, ১১০

উপকরণ, ৭০

উপগতপদ, ১২২

উপগ্রহ, ২০১

উপগ্রহসিদ্ধি, ২০১

উপজাত, ৩০৪

উপদেশ, ৩১৯

উপনয়ন, ৭

উপনিষি, ১০২—১০৪, ১৪২

উপনিষাত, ১০৯

উপমান, ৩১৯

উপভোগ, ৪৫

উপবৃত্ত, ৩৯

উপসর্গ, ৫০

উপসারণ, ১২৮

উপস্থান, ৬৬, ৯৯

উপযীর্ণক, ৫২

উপালম্ব, ৫০

উপেক্ষণ, ২০০

উর্বাধিক, ৬৭

উত্তরভাবী, ২১৮

উত্তরাংশ উপকাব্যী মিত্র, ২০২

উর্মিমার্গ, ৯৬

উবসা, ৯৭

উল্লেখন, ৬৫

উল্লেখ্যগিকা, ১৫৫

উদ্ভটক, ৭১

উদ্ধাবাহু, ৭২

ঋতু, ৭৮

ঋতু-সিদ্ধি, ১০১

ঋষত, ৯৪

একপাদপদ্য, ৯৭

একযান (পথ), ২৭২

একসিদ্ধি, ২৬৮

একমুখ-বারহাব, ৬৯

একান্ত, ৩২০

একাক্ষী, ৫২

একপদ্য, ৯৭

এলা, ৮৬

ওহ, ৫৫

ওদার, ৪৯

ওপবাহা, ৯৯, ১০০

ওপবেদক, ১৬

ওপারানিক, ৬৬

ওবসপদ, ১২১

ওষধবর্গ, ৭১

কংস, ৭৬

ককটপদ্য-বাহ, ২৮০

কচগ্রহ, ১০৬

কঙ্কর, ৭০

কটবানক, ৫৫

কটক-বর্গ, ৬৭

কণর, ৭০

কণ্টক, ৭১

কণ্টকশোধন, ১৫

কদলী, ৫৫

কদর, ৪৮, ২২৫

কপাট, ৭০

কপাল-সিদ্ধি, ১৯৯, ২০১

কপিপদ্য, ৯৭

কর্ণক, ৭০

কম্বল, ৫৫, ১৫৯

কব, ৬৬

কবপ্রতিকব, ৯২

কবণী, ৪১

কর্ম, ১০

কর্ম-মাস, ৭৮

কর্ম-মালা, ৩৭

কর্ম-সিদ্ধি, ২২০, ২২৪

কর্মাস্ত, ১১, ১৬, ৩৪

কর্মাস্তিক, ১৪

কর্মাবস্ত, ১৮

কর্ষ, ৭৪, ৮৬, ১৫২

কল্যা, ২৬০

কলা, ৭৭

কষাতি-মিল, ৬০, ৬১, ৬৪

কক্ষা-কর্ম, ১০০

কাকলী, ৫৯, ৬০, ৬২, ৬০, ৭৬

কাকলী-বাহ, ২৮০

কাঙ্ক, ৯৭

কাঙ্কশোধন, ৭০

কাঙ্ক-ক-মাগ, ১০১

কানীনপদ, ১২১

କାଳାଟିକ, ୧୨, ୧୧୫, ୧୪୦
 କାଳିମାଳା, ୪୫
 କାଳ, ୪୮
 କାଳଦାନ, ୧୫୦
 କାଳାଟିକ, ୦୨
 କାଳ-ଗୃହ, ୧୧୦
 କାଳକୃତ, ୧୧
 କାଳିକା, ୫୫
 କାଳୋତ୍ତର, ୫୫
 କାଳୀ, ୧୧
 କାଳକାବ୍ୟାକରଣ, ୫୦
 କାଳିକା, ୧୦
 କାଳ, ୫୪, ୪୦, ୪୫-୪୯, ୦୧୫
 କାଳ, ୧୫, ୧୨୦
 କାଳ, ୧୧
 କାଳକୃତ, ୧୨୨
 କାଳକୃତ, ୧୨୨
 କାଳକୃତ, ୧୦୦
 କାଳିକା, ୧୨୦
 କାଳ, ୫୪, ୧୫, ୧୫, ୫୫, ୧୫
 କାଳ, ୧୨
 କାଳ, ୨୦୨
 କାଳ-ଗୃହ, ୦୪, ୦୫, ୫୧
 କାଳାକାଳ, ୦୧, ୧୦, ୧୧
 କାଳ, ୧୫, ୨୫୧
 କାଳ, ୫୦
 କାଳିକା, ୧୦
 କାଳକାଳ, ୫୫
 କାଳିକା, ୧୨୨, ୨୦୫
 କାଳକୃତ, ୧୨୨
 କାଳିକା-କାଳ, ୧୧୦
 କାଳିକା-କାଳ, ୧୧୦
 କାଳକୃତ, ୦୦୫
 କାଳିକା, ୪୦
 କାଳିକାକାଳ, ୧୧
 କାଳିକା-କାଳ, ୫୫
 କାଳ-କାଳ, ୨୫୦
 କାଳ-କାଳ, ୨୫୪
 କାଳୋତ୍ତର-କାଳ, ୨୦୨
 କାଳାକାଳ, ୫୨, ୫୫
 କାଳକୃତ, ୫୫
 କାଳ, ୫୦
 କାଳିକା, ୧୫୨
 କାଳିକା, ୫୫
 କାଳିକା, ୫୫
 କାଳକୃତ, ୧୧, ୧୪

କାଳ, ୫୦
 କାଳ, ୧୦

କାଳ, ୧୫୫
 କାଳ, ୧୫

କ

କାଳାକାଳ, ୫୫
 କାଳାକାଳ, ୪୪
 କାଳାକାଳ, ୧୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୪୧, ୪୫, ୪୫, ୧୧୧, ୧୧୧
 କାଳ, ୧୧
 କାଳ-ଗୃହ, ୨୪
 କାଳାକାଳ, ୪୦
 କାଳାକାଳ, ୧୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୫୫
 କାଳ-କାଳ, ୧୧
 କାଳାକାଳ, ୧୧୧, ୨୦୪
 କାଳ, ୫୨
 କାଳ, ୫୧
 କାଳ-କାଳ, ୧୦, ୧୦୫
 କାଳ-କାଳ, ୨୫, ୦୦
 କାଳ-କାଳ, ୧୨୧
 କାଳ-କାଳ, ୧୦
 କାଳ, ୧
 କାଳ, ୧୦୦-୧୦୫
 କାଳ-କାଳ, ୨୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୫୫
 କାଳ-କାଳ, ୨୪୦
 କାଳ, ୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୧୧
 କାଳ, ୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୧୦୦

କ

କାଳ, ୧୫
 କାଳ, ୫୦
 କାଳ-କାଳ, ୫୫

କ

କାଳ-କାଳ, ୨୫୨
 କାଳ, ୧୨୨
 କାଳ-କାଳ, ୨୫୫, ୨୧୧
 କାଳ-କାଳ, ୫୫
 କାଳ-କାଳ, ୨୫୪
 କାଳ-କାଳ, ୫୫
 କାଳ-କାଳ, ୨୪୦
 କାଳ-କାଳ, ୧୫
 କାଳ, ୨୦
 କାଳ, ୧୦

চলন্ত-চব, ১৪
চলবন্ত, ৭২
চান্দমা, ৭৮
চাপ, ৭১, ৭৩
চাপ-ব্যুহ, ২৮০
চাপকৃষ্ণ-ব্যুহ, ২৮০
চিম্ভট, ৬৭
চিমির, ৭১
চুড়াকবণ, ৬
চৈত্যবক্ষ, ১৫৫
চোদনা, ৫০
চোববজ্জ, ১৭২

ছায়ানালিকা, ৮
ছায়াপৌষ, ৭৬

জনপদ-যাসন, ২৪০
জল-দুর্গ, ৩৫
জল-স্থান, ৩৭
জানুজজনী, ৩৬
জামদগ্ন্য, ৭২
জ্যোতীষসক, ৫০

খাষাস্য-ব্যুহ, ২৮০

তক্ষমাবাস্তক, ৫০
তৎপদ-ব্যুহ, ৪০
তনুক্ষর, ২৬০
তন্তুবাজী, ৭৬
তবধের, ৭০, ১০৪
তবল-প্রতিবন্ধ, ৫২
তবাভার, ২০
তলিঙ্ক, ৫৫
তামাষিক, ৪৮, ২২৫
তাপসব্যাজন, ১০
তাম্রাপসাবিত, ৬০
তাল, ৫৮
তালমূল, ৭০
তালবন্ত, ৭২
তীক্ষ্ম-চব, ১৪
তুট, ৭৭
তুবনান্তবণ, ৫৫
তুল্লা, ১৫২
তুল্লাবিকর, ৬০
তৈলপাণিক, ৫৪, ৫৫

ভোদ্রোপবাহ্য, ১০০
ভোম্ব, ৭২, ১০০
ভ্যাগ-সংঘ, ১২১
ঘরী, ৪
ঘাসিকা, ৭০
ঠিকচালী, ২৬
ঠিডাল, ২৬
ঠিপুটক, ৬০
ঠিপুটকপসাবিত, ৬০
ঠিবর্গ, ৮, ১২
ঠিলিঙ্গ, ১৭০
ঠিসিঙ্খ, ২৬৮

দংশধোগ, ৩০৯
দন্ত (জোখ), ৩৫, ৩৬, ৩৭, ৭৭
দন্ত (সৈন্য), ৫, ৬, ২০৯, ২৪০, ২৪১, ২৫৭, ২৫৯, ২৬৮
দন্ত (যাজনীতি), ১২, ১৫, ১৬, ১৭, ৫১, ২২৮, ২০১
দন্ত (শান্তি), ৩৯, ৪০, ৪৫, ৪৬, ৪৮, ৫৮, ৬০, ৬৫, ৭৮, ৭৯, ৮১, ৮২, ৮৫, ৮৮, ৮৯, ৯১, ৯৭, ১০১, ১০৫—১০৭, ১০৯, ১১০, ১১২—১১৬, ১২০—১২৯, ১০১—১৪২, ১৪৪—১৪৯, ১৫২—১৫৪, ১৬২, ১৬৪, ১৬৬, ১৬৭, ১৬৮, ১৭০, ১৭১, ১৭৪, ২৪০, ৩০০

দন্ত-পাবদ্য, ১৪৫, ২৪০
দন্ত-ব্যুহ, ২৮০
দন্তনীতি, ৬, ৭
দন্ত-জাচবণ, ২০১
দন্তাসন, ৭০
দন্তোপনত-সাঁখ ২০১
দন্তপুত্র, ১২১
দর্পদাল, ১৪০
দম্য, ১২
দম্বগর্গক, ৩০
দম্বগর্গাধিপতি, ২৭৪
দর্শন-শাস্ত্র, ৪
দক্ষিণারন, ৭৮
দান, ১৭, ৫১, ২২৮, ২০১, ২০৬, ২৫৭
দান-কর্ম, ২৬০
দানবিভাগ, ১২২
দক্ষিণারোহিত, ১০৮
দক্ষল, ৫৬, ৮০, ৮১, ১৪৯
দন্ত-কর্ম, ২২
দন্ত-ধর্ম, ২১
দর্শ, ৪০
দর্শ-যাসন, ২৪০
দক্ষ-ব্যুহ, ২৮০
দর্শ-সিঙ্খ, ২৪

পৰ্য্যায়ক, ৬৯, ৭০, ৭৯, ১৫০
 পতাকা-চিহ্ন, ১৬৪
 পাতিক, ২৮১
 পদ্যোৎসৱ, ৫৬, ১৪৯
 পথ-কৰ, ৪০
 পথ্যদান, ৭০
 পদ, ৪৯, ৭৬
 পদাতি-কৰ্ম, ২৭৬
 পদাতি-ভূমি, ২৭৬
 পদার্থ, ৩১৮
 পৰপদ্যভিধানিক, ১০১
 পৰামিত্ৰ (বিপদ), ২৬২, ২৬৫, ২৬৬
 পৰামিত্ৰাপ্ৰতিকাৰ, ২২৯
 পৰদ, ৭০
 পৰিকটন, ৬৫
 পৰিকল্প-সম্বন্ধ, ২০১
 পৰিষ, ৪১, ৫৯
 পৰিধান-শাসন, ৫০
 পৰিদূষণ-সম্বন্ধ, ২০২
 পৰিদেয়, ৭৭
 পৰিপণ্ডিত-সম্বন্ধ, ২০৮
 পৰিপূৰ্ণতা, ৪৯
 পৰিবৰ্তক, ৬৬
 পৰিবৰ্তন, ৪৫
 পৰিষদন, ৬৫
 পৰিমাণী, ৭৫, ১৫১
 পৰিষয়, ৭৬
 পৰিস্বেদ্য, ৫৫
 পৰিষ্কাৰ, ২৪৯
 পৰিহাপণ, ৪৫
 পৰীহাৰ, ৫০
 পৰ্য্যাক, ১০, ১৯
 পৰ্জন্যক, ৭২
 পৰ্বত-দুৰ্গ, ৩৫, ২২০, ২৯২
 পৰ্ব্বিষিত, ৪২
 পল, ৬৮, ৭৪, ৭৫, ৯৪, ৯৯
 পক্ষ, ৭৮
 পাণ্ডালিক, ৭২
 পাৰশৰ, ১২০, ১২২
 পাৰসমুদ্রক, ৫০
 পাৰিপাশ্ৰৱক-ব্যৱহাৰ, ২৮০
 পাৰিবাগিক, ১০১
 পাৰিহাৰিক, ৬৬
 পাৰ্শ্বা, ১১৪, ১০০
 পাৰ্শ্ব, ৬৬
 পাৰ্শ্বনিবৃত্ত, ৯৬
 পাৰ্শ্বগ্ৰাহ, ১১০, ২০৪, ২২২, ২২৭, ২৩১,
 ২০২, ২০৭, ২৪০, ২৬৭, ২৮৯
 পাৰ্শ্বগ্ৰাহাসাৰ, ১৯০
 পিঙ্ক, ৬০, ৬৫
 পি-ডকৰ, ৬৬
 পিত্তক, ৫০

পদ্যিকাপদ্য, ১২১
 পদ্যবৃত্তনোম, ৫১
 পদ্যবৃত্তা, ৭০
 পদ্যবৃত্ত-সম্বন্ধ, ২০১
 পদ্যোৎসৱ, ২৬০
 পদ্যক, ৫০
 পদ্যক, ১২২
 পদ্যকৰিণী-স্বাৰ, ৩৬
 পদ্যপাতিকাৰ্ণ, ৯৭
 পদ্যবৃত্ত, ১০১
 প্ৰকাণ্ডক, ৫২
 প্ৰকাৰিক, ৯৬
 প্ৰকাৰোত্তৰ, ৯৬
 প্ৰকাণ্ডক, ২৬০
 প্ৰকৃতি, ১৯১, ১৯৪, ১৯৫, ২০৪, ২০৭, ২৪৯,
 ২৮০
 প্ৰকৃতিসম্পদ, ২২৭
 প্ৰচলাক, ৩১০
 প্ৰজ্ঞাগদ্য, ১৯১
 প্ৰজ্ঞাপনা, ৫০
 প্ৰতিকৰ্ণ, ৫০
 প্ৰতিজ্ঞোত্তী, ১২৪, ১২৫
 প্ৰতিবন্ধ, ৪৫
 প্ৰতিবৰ্ণক, ৭৯
 প্ৰতিমান, ৭৪, ৭৫, ৭৬
 প্ৰতিলেখ, ৫১
 প্ৰতিশোধপদ্য, ১২২
 প্ৰতিবেদ, ৫০
 প্ৰতিষ্ঠা-ব্যৱহাৰ, ২৮০
 প্ৰতিসৈন্য, ২৫৬
 প্ৰতিলী, ৩৬
 প্ৰত্যাক, ১০, ১৯
 প্ৰত্যাহ্বান, ৫০
 প্ৰত্যাহ্বয়, ২৫৯, ৩০৫
 প্ৰথম-সাহস-দণ্ড, ৩০, ৩৮—৪০, ৪৪, ৬০, ৮২,
 ৮৭, ৮৯, ৯০, ৯৩, ৯৪, ১০২, ১০৬—১০৮,
 ১১৫, ১১৬, ১২০, ১২৫—১২৭, ১২৯,
 ১৩৫, ১৩৬, ১৩৯, ১৪১, ১৪৩—১৪৮,
 ১৫১, ১৬০—১৬৬, ১৬৮, ১৭২—১৭৪,
 ১৭৯
 প্ৰদৰ-ব্যৱহাৰ, ২৮০
 প্ৰদেশ, ৩১৯
 প্ৰদেশী, ১৪, ১৪৮, ১৬৪, ১৬৬, ১৮২
 প্ৰধাৰনিকা, ৩৬
 প্ৰবৰ্ণোদ্যমান, ১০৮
 প্ৰবাস, ২৫৫
 প্ৰজ্ঞা, ৩০
 প্ৰকৃতি, ১৮৮, ১৯৪, ২২২, ২৫২
 প্ৰকৃতিসম্বন্ধ, ১৯৪
 প্ৰয়োগ, ৪৫
 প্ৰয়োগ-প্ৰত্যাহ্বান, ৬৬
 প্ৰতিষ্ঠা, ৪১

প্ৰভেদ-শব্দক, ৮০
 প্ৰশংসা, ৫০
 প্ৰশাস্তা, ১৪, ১৮২, ২৭০
 প্ৰশোধ (ধন), ৪১
 প্ৰসঙ্গ (সুখা), ৮৬
 প্ৰসঙ্গ, ৩১৯
 প্ৰসাদক, ২৬০
 প্ৰসাধ, ২৪৯, ২৭১
 প্ৰস্থ, ৬৮, ৭৫, ৮৫, ৯০—৯৫, ৯১
 প্ৰহৰণ, ১১, ৩০
 প্ৰহৰণ, ১০১
 প্ৰজাপত্যবিবাহ, ১১১
 প্ৰজাপত্য-হস্ত, ৭৬
 প্ৰাক্কদলক, ১৪৪
 প্ৰাক্কক, ৫৬
 প্ৰাবৃত্তিক আসন, ৫১
 প্ৰামিত্যক, ৬৬
 প্ৰাশ, ৭২
 প্ৰবক, ৮৯

ক

ফলকছান, ৫২
 ফলাফল-বৰ্ণ, ৬৭
 ফলাফল-বৰ্ণ, ২৬৬
 ফাশিত, ৮৬

ব

বকচাৰী, ৯৭
 বন্ধ-বুহ, ২৭১, ২৮০
 বন্ধ ধৰণ, ৭৪
 বণিক-পথ, ৪১
 বধাৰণ, ১০০
 বন, ৪১
 বন-দুৰ্গ, ৩৫, ১৯৭, ২০৮, ২৯২
 বশ্ব, ১২৯
 বশ্বক, ২০০
 বশ্বদাগাৰ, ৩৯
 বপ্ৰ, ১০৭.
 ববাহকৰ্ণ, ৭০
 বৰ্ণ, ৫০
 বৰ্ণক, ৫৫
 বৰ্ণসম্বন্ধ, ৫
 বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, ৫, ৩০৪
 বতৰনী, ৭০, ৭৯, ৮০, ১০০, ১০৪
 বতৰ্মান জাৰ, ৪১
 বৰ্ণমালক, ৯৬
 বল্ল-বুহ, ২৮০
 বল্লমান, ৭৮
 বল্লকবৰ্ণ, ৭১
 বল্লগল, ৯৬

বলাহকান্ত, ৭০
 বলি, ৬৬
 বল্লীবৰ্ণ, ৭১
 বহ, ৭৫
 বহু-মুখ, ৭২
 বহুদল পক্ষ, ৭৮
 বাক্-পাৰদ্বা, ১১৪, ১৪৪, ২৪০
 বাক্য, ৫০
 বাক্যপেৰ, ৩১৯
 বানপ্ৰস্থ, ৩০
 বাৰক, ৭৬
 বাৰবাণ, ৫৫, ৭০
 বাবাহ, ৯৭
 বাৰিকাঙ্ক, ৯৭
 বাৰিগত (হস্তী), ৯৯
 বাবুগমোগ, ২০০
 বাৰ্তা, ৫, ৬
 বাৰ্তাবাহী, ২১, ৩২
 বালক, ৭১
 বাল্লিকা, ৮২
 বাসিতক, ৬০
 বাস্ত-বিদ্যা, ৩৫
 বাহু, ৭২, ৭৭
 বাহা-আল, ৪০
 বাহান-বুহ, ৯৬
 বাহ্যিক বিদ্যোহ, ২৫৮
 বিকল্প, ২৬৮, ৩২০
 বিক্ল, ৯৮
 বিগগন-দস্তব, ৩৭
 বিগ্ৰহ, ৪০, ১০৬, ১৯৯, ২০২
 বিজয়জ্ঞান, ৫২
 বিজয়-বুহ, ২৮০
 বিজগীষু, ১৯০—১৯৭, ২০০, ২০৩, ২০৫,
 ২০৭—২১৫, ২১৮, ২১৯, ২২২—২২৭,
 ২৩৫—২৩৭, ২৫৬, ৩০৪
 বিভক্তি, ৭৬
 বিদ্যা, ৪, ৭, ৪৯, ৫১, ২২৮
 বিদ্যোহ, ২৬৫
 বিধান, ৩১৮
 বিনট, ৯০
 বিপৰ্যয়, ৩১৯
 বিপ্ৰট্ট, ৭৬
 বিবৰ্ণ, ৫৪
 বিবৰ্ণ-উপকাৰী মিত্ৰ, ২০১
 বিবীতামাক, ১৭২
 বিমলক, ৫০
 বিবাণ, ২৪
 বিলালবিজয়-বুহ, ২৮০
 বিশ্বাসঘাতী, ৭২
 বিবৰ্ণ, ৭১
 বিবৰ, ১০০
 বিবৰ-বুহ, ২৭৭, ১৭৯

বিজ্ঞান-সমিতি, ২১১, ২১৬
 বিজ্ঞান, ১৬
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২১
 বিজ্ঞান, ৬১
 বিজ্ঞান, ৬৬
 বিজ্ঞান, ৬০, ৬৪
 বিজ্ঞান, ৬৬
 বিজ্ঞান, ১৭১
 বিজ্ঞান, ২৭১
 বিজ্ঞান, ২৪
 বিজ্ঞান, ৭১
 বিজ্ঞান, ৬৬
 বিজ্ঞান, ১১১
 বিজ্ঞান, ১১৬, ২০৮
 বিজ্ঞান, ২৬০
 বিজ্ঞান, ১৭
 বিজ্ঞান, ৬২
 বিজ্ঞান, ৭১, ৭০, ১০০
 বিজ্ঞান, ৭১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১২
 বিজ্ঞান, ৪
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৬৪
 বিজ্ঞান, ৬৮, ৭১, ১৬০
 বিজ্ঞান, ১২২
 বিজ্ঞান, ১২২
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১০
 বিজ্ঞান, ৬১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১০১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১০৪
 বিজ্ঞান, ২৪১, ২৪২
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৬১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৪২
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৪১
 বিজ্ঞান, ৪৬, ১১০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৭৬
 বিজ্ঞান, ১৮১, ২১১, ২০১, ২৪০—২৪০, ২৪৮,
 ২৬০, ২৮৬, ৩১১
 বিজ্ঞান, ৩১১
 বিজ্ঞান, ৬১
 বিজ্ঞান, ৪১, ৪২, ৬১, ১৪০, ১৬০
 বিজ্ঞান, ৭৭, ২৪৪, ২৪১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২২৬
 বিজ্ঞান, ১১, ১০০
 বিজ্ঞান, ৪১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১২
 বিজ্ঞান, ২৭
 বিজ্ঞান, ১২০, ১২২
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১১১

বিজ্ঞান-সমিতি, ১২
 বিজ্ঞান, ৬৪
 বিজ্ঞান, ১৪০
 বিজ্ঞান, ৬০
 বিজ্ঞান, ১১০
 বিজ্ঞান, ৭০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১২
 বিজ্ঞান, ৭৬
 বিজ্ঞান, ৭৬
 বিজ্ঞান, ৭১
 বিজ্ঞান, ১৬
 বিজ্ঞান, ১৭, ১৮
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১১১
 বিজ্ঞান, ১০২, ২১৬
 বিজ্ঞান, ১৭
 বিজ্ঞান, ১৭, ৬১, ২২৮, ২০১, ২৬৭, ২৬৮
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২০১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২০৪
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১৭৬
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২৮০

বিজ্ঞান-সমিতি, ২৭১, ২৮০
 বিজ্ঞান, ১৮
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৬০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৬০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২৮০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৭০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৩০৮
 বিজ্ঞান, ৬৬
 বিজ্ঞান-সমিতি (বিজ্ঞান), ২৭৮
 বিজ্ঞান (বিজ্ঞান), ২৬০
 বিজ্ঞান (বিজ্ঞান), ২৬০
 বিজ্ঞান (বিজ্ঞান), ১১০, ১১৪, ১১১, ২১৬, ২০৬,
 ২০৭, ২৭১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১০৮
 বিজ্ঞান-সমিতি-সমিতি, ৩১, ৪০, ৪৬, ৬০, ৮২, ৮৭,
 ১০৭, ১২৭, ১০৬, ১০৬, ১৪০—১৪০,
 ১৬১, ১৬৪, ১৬৬, ১৬৬, ১৬৮, ১৬৯,
 ১৭২, ১৭০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ২০১
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১১৪, ২২১, ২০০, ২৬২
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১১৪
 বিজ্ঞান-সমিতি-সমিতি, ৩৬
 বিজ্ঞান (বিজ্ঞান), ২৬০
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১৪২, ১৬৪
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৬৬
 বিজ্ঞান-সমিতি, ১৭৬
 বিজ্ঞান-সমিতি, ৮৬
 বিজ্ঞান (বিজ্ঞান), ৬৬

ଯହୋମକାରୀସିଂହ, ୨୦୨
 ଯାମବକ, ୫୨
 ଯାଦନାୟାର, ୫
 ଯାଦୁଜାତକବଳ, ୫୫
 ଯାଦୁର୍ବ, ୫୯
 ଯାଧ୍ୟାୟିନ ନରନ, ୧୦୪
 ଯାନକ, ୫୦
 ଯାନାଧ୍ୟାୟ, ୧୬
 ଯାନିବର୍ଗ, ୧୧, ୧୪
 ଯାଗାବିଦ୍ୟା, ୧୫
 ଯାଗୁର୍ବ (ଧୋବଣ), ୯୧
 ଯାକଟି, ୧୨
 ଯାଗର୍ଯକ, ୧୦୦
 ଯାଜୁକା, ୫୫
 ଯାଜେରକ, ୫୦
 ଯାସ, ୫୪, ୫୦, ୬୦, ୧୫, ୧୬୫
 ଯାସକ, ୯୧, ୧୫୦
 ଯାସ, ୧୪
 ଯିଘ, ୧୦୨, ୧୧୦—୧୧୫, ୨୦୫, ୨୨୫, ୨୦୧,
 ୨୦୪, ୨୫୦
 ଯିଘପ୍ରକୃତି, ୧୧୦, ୨୦୫, ୨୦୧
 ଯିଘ-ସାସନ, ୨୫୦
 ଯିଘାୟି, ୧୧୦, ୧୧୫
 ଯିଜ୍ଞା, ୫୨
 ଯୁକ୍ତକମ୍ପାସ, ୦୬
 ଯୁକ୍ତା, ୧୦୨
 ଯୁକ୍ତାକାବୀ, ୧୫୧
 ଯୁକ୍ତାଧ୍ୟାୟ, ୫୦
 ଯୁକ୍ତି-ପାଠାଳ, ୧୦
 ଯୁକ୍ତ-ସିଂହ, ୧୨
 ଯୁକ୍ତ, ୧୧
 ଯୁକ୍ତଦୟ, ୫୪, ୨୨୫
 ଯୁଗବନ, ୧୫୧
 ଯୁଗସାଧନ, ୦୫, ୫୧
 ଯୁଗାନ୍ତକ, ୫୦
 ଯେକ, ୪୬
 ଯେବ-ଜାଣୀ, ୫୧
 ଯେବେର, ୪୬
 ଯୋଫ, ୧୪
 ଯୋହନ-ଗୃହ, ୨୧
 ଯୋଜ, ୧୦୨, ୨୧୫

ସ

ସକ୍ଷ, ୨୧
 ସକ୍ଷ-ନୀଳା, ୨୧
 ସକ୍ଷ-ସ୍ଥାନ, ୦୧
 ସନ୍ଧ, ୧୦୦
 ସନ୍ଧ-ପାଠାଳ, ୧୦
 ସବୟା, ୧୬
 ସସ୍ତକ, ୧୬
 ସିଂହ, ୫୨

ସର୍ବୋପବାହା, ୧୦୦
 ସାଞ୍ଜା, ୨୦୫, ୨୧୦, ୨୨୫
 ସାନ୍ଦିବିୟା, ୧୫
 ସାନ୍ଧ, ୧୧୫, ୧୧୧
 ସାନକ, ୧୨
 ସାନ-କାଟକ, ୧୦
 ସାନ୍ଧ-ତୃଷ, ୧୦୬
 ସୁକ୍ତ, ୦୯
 ସୁକା, ୧୬
 ସୁବର୍ଣ୍ଣ, ୧୦୦
 ସୁବର୍ଣ୍ଣ, ୧୧
 ସୋମ, ୦୧୪
 ସୋମକେୟ, ୧୧୦
 ସୋଜନ, ୧୧

ସ

ସଞ୍ଜ, ୧୧
 ସଞ୍ଜାଳୀ, ୫୨
 ସଞ୍ଜ-ସାନ୍ଧ, ୨୧୧
 ସଞ୍ଜ-ସାନ୍ଧ, ୨୧୧
 ସଞ୍ଜ-ସାନ୍ଧ, ୦୧
 ସମ୍ପଦ, ୧୫
 ସାଞ୍ଜାନ୍ତ, ୨୧
 ସାଞ୍ଜ-ସାନ୍ଧ, ୧୧୦
 ସାଞ୍ଜ-ପ୍ରକୃତି, ୧୧୫
 ସାଞ୍ଜାନ୍ତ, ୧୪୦
 ସାଞ୍ଜ-ସାନ୍ଧ, ୧୧୫, ୧୧୫, ୧୧୧, ୧୧୧, ୨୦୦,
 ୨୦୧, ୨୦୪, ୨୨୧, ୨୦୨, ୨୦୬, ୨୦୬,
 ୨୪୬, ୦୦୫
 ସାଞ୍ଜା, ୨୨୨
 ସାନ୍ଧ, ୫୦, ୫୬, ୧୧୫
 ସାନ୍ଧୁପାଳ, ୧୧୧, ୧୪୨
 ସାନ୍ଧୁପ୍ରଧାନ, ୨୫୪
 ସାନ୍ଧୁସୂତା, ୧୦
 ସାଞ୍ଜାବିଧା, ୧୧୧
 ବିପ୍ଳବକର୍ତ୍ତା, ୪
 ସ୍ପ, ୫୧, ୧୫୦
 ସ୍ପାନ୍ତକ, ୦୯, ୫୧, ୧୫୦
 ସ୍ପାନ୍ତକୀ, ୫୧
 ସ୍ପାନ୍ତକ, ୫୧, ୫୧
 ସୋଚନୀ, ୧୨୦
 ସୋଚନୀ-ସ୍ପାନ୍ତ, ୧୦
 ସୋସନାନ, ୧୫୦
 ସୋପା-ସାଞ୍ଜା, ୧୫

ଜ

ଜଞ୍ଜନ, ୧୬, ୧୧
 ଜବ, ୧୧
 ଜବଣ-ବର୍ଣ୍ଣ, ୫୧
 ଜବଣାଧ୍ୟାୟ, ୫୧

জম্ববা, ৫৬
জকপ-বিজ্ঞান, ১৪
জকশাখ্যক, ৪০, ৫৮
জাভ, ৪২
জাভোৎপাদিকব্যাস, ৪২
জিকা, ৭৬
জম্ববর্গ, ১৭, ১৮
জো-নস্তুব, ৩৭
জোকচান, ২৫৯, ২৬৭
জোহ-কবচ, ৭০
জোহ-পট, ৭০
জোহ-জালিকা, ৭০
জোহাখ্যক, ৫৮
জোহিতাক, ৫০

জ

জকট-বাহ, ২৮০
জক্কা-স্থান, ২৮
জাতি, ৭২, ১৯৪
জতগ্রী, ৭২
জম, ৭৬, ২০০, ২৭৭
জবভলীড়িত, ৯৬
জবভলুত, ৯৬
জল, ৭৬
জলাকা, ৭০
জাক, ৭১
জাকুলা, ৫৫
জালিত, ১৯০, ১৯৮
জাবদকর্ম, ১০০
জাসক-বর্গ, ৬৭
জাসন, ৪৯, ৫০
জিগিত, ৯৭
জিলাজুত, ৫৭
জিলাপ্রবালক, ৫০
জির্ক, ৫২
জির্ক-বর্গ, ৬৭
জির্কচর্ক, ৫০
জির্কপক, ৭৮
জির্কপুলক, ৫০
জির্ক (হস্তী), ১০০, ২৬২
জির্কহাব, ৫২
জির্কহাব, ২৭৮
জির্কপোপবাহ, ১০০
জির্ক, ৭০, ৮০, ৮১, ৮৭, ৯০, ১০৪
জির্কস্থান, ১৪১
জির্কখ্যক, ৭৮, ৮০
জির্ক, ৮২
জির্ক, ১১০
জির্কপাল, ২৮৭, ২৮৮
জির্ক, ৭২
জির্ক, ৪১

জ্যামিকা, ৫৫
জোন-বাহ, ২৮০
জির্কটনক, ৫০
জির্ক, ১০২, ২১৫
জির্কবিল, ২৫৫
জির্কপাক, ১২২
জির্কতাব, ৬২
জির্কতাব, ৮৬, ৮৭

জ

জির্কভাগ, ৬৬
জির্কগুণ, ১৯০, ১৯৬, ২০০, ২০১, ২০৭

জ

সংখ্যারক, ০২
সংগ্রহণ, ০২, ১০৮
সংঘাটী, ৭২
সংঘাত্য, ৬০
সংঘাত্য-কর্ম, ৬৪
সংনিধাত্য, ০৮, ৪০, ১৮২, ২৪৭
সংপুটিকা, ৫৬
সংসার, ৫১
সংবর্তন, ১৯
সংবাহক, ০০
সংবান, ১৯
সংবাহ্য, ৬০, ৬৫
সংসার, ২৬৬, ০১৯
সংসার-প্রবর্গ, ২৬৮
সংসার, ১৯৬, ১৯৭
সংসার-কৌশল, ১৪
সংস্থা, ১০৪
সংহতিতাক, ৬৬
সংসার-বাহ, ২৮০
সম্মিলিকা, ৫৬
সম্মি, ২০, ২৪, ১৫৫, ১৫৬, ১৫৭, ১৭৫, ১৭৬, ১৮৪
সম্মি, ৪০, ৪৯, ১৯৬, ১৯৭, ১৯৯, ২০০, ২০২, ২০৯, ২১০, ২১২-২১৬, ২২১, ২২৭, ২২৮, ২০০, ২০০, ২০৬, ২৬১
সম্মি-বারি, ২৯৭
সম্মি-পর্গ, ৮৬
সম্মি-পর্গ, ১২২
সম্মি-পর্গ, ৫০
সম্মি, ২৬৮
সম্মি, ২৭৭, ২৭৯
সম্মি-পর্গ (সম্মি), ৭৪
সম্মি, ২১২, ২১০
সম্মি, ২১১, ২১৬
সম্মি, ২০০
সম্মি, ১২, ১৪, ৪০, ১০০, ১০৪, ১০৫, ১৫৫, ১৫৭, ১৫৮, ১৬৪, ১৭৮, ১৮০, ১৮২, ২৪৭, ২৮৮

ନୟନ, ୦୨୦
 ନୟନ, ୫୨
 ନୟନ, ୪୭
 ନୟନ-ବିହାର, ୨୪୦
 ନୟନାବୀ-ବିହାର, ୨୪୦
 ନୟନୋଦୟ, ୧୨
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୧୨, ୨୪୦
 ନୟନାସ ଆମନ, ୫୨
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୦୦
 ନୟନାସିନି, ୨୭୪
 ନୟନାସିନି ମିତ୍ର, ୨୦୨
 ନୟନ, ୨୭୪
 ନୟନ, ୫୦
 ନୟନ-ମିତ୍ର, ୨୨୦
 ନୟନ-ମିତ୍ର, ୨୨୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୨
 ନୟନୋଦୟ, ୨୦୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨, ୨୦୦
 ନୟନ, ୧୨
 ନୟନା, ୫୫
 ନୟନ, ୫୦
 ନୟନ, ୨୧, ୨୭, ୫୨, ୨୨୧, ୨୨୪, ୨୦୨, ୨୦୭,
 ୨୫୧, ୨୭୪
 ନୟନ-ଆଚରଣ, ୨୦୨
 ନୟନା-ଆଚରଣ, ୦୭
 ନୟନୋଦୟ, ୫୫
 ନୟନ, ୫୫
 ନୟନା, ୫୫
 ନୟନା-ବିହାର, ୧୨
 ନୟନ, ୨୭୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୧
 ନୟନ, ୫୨
 ନୟନ, ୨୨୫, ୨୭୪
 ନୟନା, ୭୭
 ନୟନୋଦୟ, ୨୧୨
 ନୟନୋଦୟ, ୭୭, ୪୨
 ନୟନା-ଗୃହ, ୦୭
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୭
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୫୦
 ନୟନୋଦୟ, ୭୭
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୪୦
 ନୟନ, ୧୫, ୨୫୦
 ନୟନୋଦୟ, ୫୫, ୫୭
 ନୟନୋଦୟ, ୧୧
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୧୫
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୦୨
 ନୟନ, ୨୦୦
 ନୟନୋଦୟ, ୫୫, ୪୧
 ନୟନୋଦୟ, ୫୦
 ନୟନ, ୭୦

ନୟନୋଦୟ, ୧୨
 ନୟନୋଦୟ, ୨୧୨, ୨୪୦
 ନୟନ, ୨୨୨
 ନୟନୋଦୟ, ୧୦
 ନୟନୋଦୟ, ୪୨
 ନୟନୋଦୟ, ୪୧
 ନୟନ, ୫୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୦, ୨୨୪
 ନୟନୋଦୟ, ୨୪୨
 ନୟନୋଦୟ, ୭୭
 ନୟନୋଦୟ, ୨୫୦
 ନୟନୋଦୟ, ୫୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୦୪
 ନୟନୋଦୟ, ୦୫
 ନୟନୋଦୟ, ୭୨, ୭୦
 ନୟନୋଦୟ, ୪୨
 ନୟନୋଦୟ, ୫୫
 ନୟନୋଦୟ, ୧୫
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୨୫
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୨, ୨୨୨
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୦, ୨୨୦
 ନୟନୋଦୟ, ୧୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୧, ୨୫୨
 ନୟନୋଦୟ, ୨୦୫, ୨୦୫
 ନୟନୋଦୟ, ୦୨, ୦୫, ୨୦, ୨୦୪, ୨୨୧, ୨୫୪
 ନୟନୋଦୟ, ୧୨
 ନୟନୋଦୟ, ୨୦୦
 ନୟନୋଦୟ, ୨୨୪
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୪୦
 ନୟନୋଦୟ, ୦୦
 ନୟନୋଦୟ, ୪୫
 ନୟନୋଦୟ, ୭୪, ୭୨, ୪୨, ୨୫, ୨୫୨
 ନୟନୋଦୟ, ୭୭
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୭୧
 ନୟନୋଦୟ, ୫୨
 ନୟନୋଦୟ, ୧୨
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୨୦
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୨୦
 ନୟନୋଦୟ, ୦୨୦
 ନୟନୋଦୟ-ବିହାର, ୨୪

ନୟନୋଦୟ, ୧୦
 ନୟନୋଦୟ, ୧୨

হাস্তকর্ণ, ৭০, ৩০৭	
হাস্ত-লগ্ন, ৩৬	
হাস্ত-বন, ৩০, ৩৪, ৪১, ১৮, ১০০, ২২১ ২২৩, ১১৬, ২০৮	
২০১, ২১৭	কাব-স্বা, ৬১
হাস্তভূমি, ২৭৬	কাব-বর্গ, ৬৭
হাস্তবানক, ৭২	কীববক, ৫০
হাস্তবন্ধ, ১০০	কীববক, ৮৬
হাস্ত-জালা, ১৮	কুটক, ৬১
হস্তাধ্যাক, ৬৮	কুমা, ৮১
হাটক, ৭২	কুপ্ত-মালা, ১০০
হাস্তদ্বন্দ্ব, ৮৬	কোজপত্র, ১২১
হানিকর্ম, ১০০	কোমী, ১২১
হোমাপসাবিত, ৬৪	কোপন, ৬১
হৃদ্বকাল, ২৬০	কোম, ৮০, ১৪১

শুদ্ধকৰণ

পৃষ্ঠা	শাৰী	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
২	২০	আশ্ৰয় বিচৰা জনৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ	আশ্ৰয় বিচৰা জনৰ আচৰণ
২	২৬	দুৱলীয়া নীতি জড়িত	বৈধাৰ্ভাব-সম্বন্ধীয়
৩	১০	সম্বন্ধ-ব্যাহৰ	মধ্য-ব্যাহৰ
৪	২১-২২	(ইন্দ্ৰিয় সুখৰ কাৰণে) অতিষ্ঠ নহব	নিজক সুখৰপৰা বঞ্চিত নকৰিব
৫৯	২৬	বৈধকৰণ	বৈধৰণ
৬০	৩০	তাপী	তাপী
৭১	৪	গুটি গুটি হোৱা	গুটি হোৱা
৭১	১৬	পাতল	পাতৰ
৭৭	৪	এই শাৰীটো বাদ যাব
৮০	৩২	কিন্ব (খমিব)	কিন্ব (খমিব)
৮৬	২৯	আমৰপৰা দিব লাগে ৥৩১॥	এই সূত্ৰটো ভুলত দ্বাৰা বহিছে
৯৪	৩২	অস্বাভাৱিকই....।	এই বাক্যটো ভুলত দ্বাৰা বহিছে
১০৫	৩৬	এটা ডাঙৰ (পানীৰ) কলহ, এডাল জখলা	এটা ডাঙৰ (পানীৰ) কলহ, এটা পানী খোৱা কাঠৰ পাত্ৰ, এডাল জখলা
১০৬	২	চামচৰ	চামচৰ
১০৬	৩	কাঠৰে	কাঠৰে
১০৮	৪	আঠা	আঠা
১১০	২	ক্ষতিপূৰণ) হিছাপে	(ক্ষতিপূৰণ হিছাপে)
১২৭	৩৩	কৰিলে	কৰিলে
১৩১	১২	ইষ্টাপুৰ্ত	ইষ্টাপুৰ্ত
১৩২	৭	জমাৎ মূলধন-সম্পৰ্কীয়	গচ্ছিত ধন-সম্পৰ্কীয়
১৫৯	৬	ন্যাস আত্মসাৎ কৰি	ন্যাস আত্মসাৎকাৰী
১৬০	১০	পৰপূৰুষত	পৰপূৰুষত
১৬০	২০	নগৰাধ্যক্ষক	নগৰাধ্যক্ষক
১৬৪	২০	উৎপত্তি-স্থাপনৰপৰা	উৎপত্তি-স্থাপনৰপৰা
১৯৩	১৫	অমাত্য আদি	জনপদ আদি
১৯৮	২০	আশ্ৰয় বিচৰা জনৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ	আশ্ৰয় বিচৰাজনৰ আচৰণ
১৯৯	১০	ষড়যন্ত্ৰ	ষড়যন্ত্ৰ
২১১	১০	দুৱলীয়া নীতিজড়িত	বৈধাৰ্ভাব-সম্বন্ধীয়
২১১	২২	দুৱলীয়া নীতিৰ	বৈতনীয়
২১৩	২৫	দুৱলীয়া নীতিজড়িত	বৈধাৰ্ভাব-সম্বন্ধীয়
২৫৪	১৭	শত্ৰু-সৈন্যৰ বিৰুদ্ধে সৈন্য- প্ৰয়োগকাৰ্য	সৈন্য-প্ৰয়োগৰ সময়
২৫৪	১৯	সৈন্য-প্ৰয়োগৰ সময়	শত্ৰুসৈন্যৰ বিৰুদ্ধে সৈন্য- প্ৰয়োগকাৰ্য
২৫৭	২	পৃষ্ঠবৰ্তী সৈন্যৰ বিদ্রোহ	পৃষ্ঠ-বিদ্রোহ
২৫৭	৩৪	মন্ত্ৰীৰ বাহিৰে	মন্ত্ৰী প্ৰভৃতিৰ বাহিৰে
২৬১	১০	(অৰ্থাৎ বাহিৰৰ মানুহে ভিতৰৰ মানুহক)	(অৰ্থাৎ বাহিৰৰ মানুহকো ভিতৰৰ মানুহে)
২৭১	১৬	(১।১০।৬-চাওক)	(১০।৬।৮-৪১ চাওক)

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଂଶ

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

सूचीपत्रम्

१. विनयाधिकारिकम्—

प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः—१, विद्यासमुद्देशः—३, वृद्धसंयोगः—५, इन्द्रियजयः—५, अमात्योत्पत्तिः—६, मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः—७, उपधाभिः शौचाशीचज्ञानममात्यानाम्—८, गूढपुरुषोत्पत्तिः—९, गूढपुरुषप्रणिधिः—१०, स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरणम्—१२, परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः—१२, मन्त्रधिकारः—१३, दूतप्रणिधिः—१५, राजपुत्रक्षणम्—१७, अपरुद्धवृत्तम्—१८, अपरुद्धे वृत्तिः—१८, राजप्रणिधिः—१९, निशान्तप्रणिधिः—२०, आत्मरक्षितकम्—२१.

२. अक्षयप्रचारः—

अनपदनिवेशः—२४, भूमिच्छिद्रपिधानम्—२५, दुर्गविधानम्—२६, दुर्गनिवेशः—२८, संनिधातुनिचयकर्म—२९, समाहृतुसमुदयप्रस्थापनम्—३०, अक्षपटले गान-निक्याधिकारः—३१, समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्—३३, उपयुक्तपरीक्षा—३४, शासनाधिकारः—३६, कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा—३८, आकरकर्मन्तिप्रवर्तनम्—४१, अक्षशालाया सुवर्णाध्यक्षः—४३, विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः—४५, कोष्ठगाराध्यक्षः—४७, पण्याध्यक्षः—५०, कुण्याध्यक्षः—५०, आयुधागाराध्यक्षः—५१, तुलामानपीतवम्—५२, देशकालमानम्—५४, शुल्काध्यक्षः—५५, सूत्रा-ध्यक्षः—५७, सीताध्यक्षः—५८, सुराध्यक्षः—६०, सूनाध्यक्षः—६१, गणिकाध्यक्षः—६२, नावध्यक्षः—६३, गोऽध्यक्षः—६५, अश्वध्यक्षः—६६, हस्त्यध्यक्षः—६८, रथाध्यक्षः—७०, पत्स्यध्यक्षः—७०, सेनापतिप्रचारः—७०, मुद्राध्यक्षः—७१, विविताध्यक्षः—७१, समाहृतुप्रचारः—७१, गृहपतिकर्तव्यदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः—७१, नागरिकप्रणिधिः—७२.

३. धर्मस्थायम्—

व्यवहारस्थापना—७५, विवादपदनिबन्धः—७५, विवाहसमुक्तम्—७७, दाय-विभागः—८१, वास्तुकम्—८४, समयस्यानपाकर्म—८७, ऋणादानम्—८८, औपनिधिकम्—९०, दासकर्मकरकल्प—९२, संभूयसमुत्थानम्—९४, विक्रीत-क्रीतानुशयः—९५, दत्तस्थानापाकर्म—९६, अस्वामिविक्रयः—९६, स्वस्वामि-संबन्धः—९६, साहसम्—९७, वाक्पारुष्यम्—९८, दण्डपारुष्यम्—९९, द्यूत-समाह्वयम्—१००, प्रकीर्णकम्—१००.

४. कण्टकशोधनम्—

कारकक्षणम्—१०२, वैदेहकरणम्—१०४, उपनिपातप्रतीकारः—१०५, गूढा-जीविनां रक्षा—१०६, सिद्धव्यञ्जनैर्मणिवप्रकाशनम्—१०७, गङ्गाकूपकर्माभिग्रहः—१०८, आशुमुक्तपरीक्षा—११०, वाक्यकर्मनुयोगः—१११, सर्वाधिकरणरणक्षणम्—११२, एकाङ्गवधनिष्क्रयः—११४, शुद्धिचित्रश्च वण्डकल्पः—११५, कन्या-प्रकर्म—११६, अतिचारदण्डाः—११८.

५. वीजवृत्तम्—

वाण्डकर्मिकम्—१२०, कोशाभिसंहरणम्—१२२, भृत्यभरणीयम्—१२५, अनु-जीविवृत्तम्—१२६, समयाचारिकम्—१२७, राज्यप्रतिसन्धानम्—१२८, एकैश्व-र्यम्—१२८.

६. मण्डलबोधिः—

प्रकृतिसंपदः—१३१, जमव्यायामिकम्—१३२.

७. बाह्यगुणवत्—

बाह्यगुण्यसमूहः—१३४, क्षयस्थानबुद्धिनिश्चयः—१३४, संशयवृत्तिः—१३५, समहीनज्यायसां गुणानिनिवेशः—१३६, हीनसन्धयः—१३६, विगृह्यासनम्, सन्ध्या-
सनम्, विगृह्य यानम्, सन्धाय यानम्, सन्धूयप्रयाणम्—१३८, यातव्यामिन्नयोरभि-
ग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम्, सामवायिकविपरिमर्शः—१४०, संहित-
प्रयाणिकम्, परिपणितापरिपणितापसुताः सन्धयः—१४२, द्वैधीभाषिकाः सन्धि-
विक्रमाः—१४४, यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमिन्नविशेषाः—१४६, मित्रहिरण्यभूमि-
कर्मसन्धयः—१४७, पाणिग्राहचिन्ता—१५४, हीनशक्तिपूरणम्—१५६, बलवता
विगृह्योपरोधहेतवः, दण्डोपनायिवृत्तम्—१५७, दण्डोपनायिवृत्तम्—१५८, सन्धिकर्म—
१६०, समाधिमोक्षः—१६०, मध्यमचरितम्, उदासीनचरितम्, मण्डलचरितम्—१६२.

८. व्यवसनाधिकारिकम्—

प्रकृतिव्यसनवर्गः—१६५, राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता—१६७, पुरुषव्यसनवर्गः—१६८,
पीडनवर्गः, स्तम्भवर्गः, कोशसङ्गवर्गः—१७०, बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गः—१७२.

९. अभियास्यस्वकर्म—

शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम्, यात्राकालाः—१७५, बलोपादानकालाः, संनाहगुणाः,
प्रतिबलकर्म—१७७, पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः—१७८,
क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः—१८०, बाह्याभ्यन्तराश्चापदः—१८१, द्वयशत्रुसंयुक्ताः
(आपदः)—१८३, अर्थनिर्यसंशययुक्ताः (आपदः)—१८५, तासामुपायविकल्पजाः
सिद्धयः—१८५.

१०. साधनाधिकम्—

स्कन्धावारनिवेशः—१८८, स्कन्धावारप्रयाणम्, बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम्—
१८८, कूटयुद्धविकल्पाः, स्वसैन्योत्साहनम्, स्वबलान्यबलव्यायोगः—१९०, युद्ध-
भूमयः, पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि—१९२, पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः,
सारफल्गुबलविभागः, पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि—१९३, दण्डभोगमण्डलासंहृतव्यूह-
व्यूहनम्, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम्—१९५.

११. संघवृत्तम्—

भेदोपादानानि, उपांशुदण्डाः—१९७.

१२. आबलीयसम्—

दूतकर्म—२००, मन्त्रयुद्धम्, सेनामुख्यवधः—२०१, मण्डलप्रोत्साहनम्—२०२,
शस्त्राग्निरसप्रणिधयः, बीवधासारप्रसारवधः—२०३, योगातिसंज्ञानम्, कण्डाति-
संज्ञानम्, एकविजयः—२०५.

१३. दुर्गलम्भोपायः—

उपजापः—२०८, योगबामनम्—२०९, अपसर्पप्रणिधिः—२११, पर्युपासनकर्म,
अवमर्दः—२१३, लब्धप्रशमनम्—२१६.

१४. औपनिषदिकम्—

परबलघातप्रयोगः—२१८, प्रलम्भनम्—२२०, स्वबलोपघातप्रतीकारः—२२६.

१५. तन्त्रवृत्तिः—

तन्त्रयुक्तयः—२२८.

कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्

विनयाधिकारिकम्—प्रथममधिकरणम्

१

[प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः]

ॐ नमः शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् । १ ।

तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः । २ ।

विद्यासमुद्देशः, वृद्धसंयोगः, इन्द्रियजयः, अमात्योत्पत्तिः, मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः, उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्, गूढपुरुषोत्पत्तिः, गूढपुरुषप्रणिधिः, स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्, परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः, मन्त्राधिकारः, दूतप्रणिधिः, राजपुत्ररक्षणम्, अपरुद्धवृत्तम्, अपरुद्धे वृत्तिः, राजप्रणिधिः, निशान्तप्रणिधिः, आत्मरक्षितकम्—इति विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम् । ३ ।

जनपदनिवेशः, भूमिच्छिद्रापिधानम्, दुर्गविधानम्, दुर्गनिवेशः, संनिधातृ-निचयकर्म, समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम्, अक्षपटले गाणनिव्याधिकारः, समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्, उपयुक्तपरीक्षा, शासनाधिकारः, कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा, आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्, अक्षशालाया सुवर्णाध्यक्षः, विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः, कोष्ठागाराध्यक्षः, पण्याध्यक्षः, कुप्याध्यक्षः, आयुधागाराध्यक्षः, तुलामानपौतवम्, देशकालमानम्, शुल्काध्यक्षः, सूत्राध्यक्षः, सीताध्यक्षः, सुराध्यक्षः, सूनाध्यक्षः, गणिकाध्यक्षः, नावध्यक्षः, गोऽध्यक्षः, अश्वाध्यक्षः, हस्त्यध्यक्षः, रथाध्यक्षः, पत्त्यध्यक्षः, सेनापतिप्रचारः, मुद्राध्यक्षः, विवीताध्यक्षः, समाहर्तृप्रचारः, गृहपतिकवैदेहकतापस-व्यञ्जनाः प्रणिधयः, नागरिकप्रणिधिः—इत्यध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणम् । ४ ।

व्यवहारस्थापना, विवादपदनिबन्धः, विवाहसंयुक्तम्, दायविभागः, वास्तुकम्, समयस्यानपाकर्म, ऋणादानम्, औपनिधिकम्, दासकर्मकरकल्पः, संभूयसमुत्थानम्, विक्रीतक्रीतानुशयः, दत्तस्यानपाकर्म, अस्वामिविक्त्रयः, स्वस्वामिसंबन्धः, साहसम्, वाक्पारुष्यम्, दण्डपारुष्यम्, द्यूतसमाह्वयम्, प्रकीर्णकम्—इति धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् । ५ ।

कारकरक्षणम्, वैदेहकरक्षणम्, उपनिपातप्रतीकारः, गूढाजीविनां रक्षा, सिद्ध-व्यञ्जनैर्मणिवप्रकाशनम्, शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, आशुमृतकपरीक्षा, वाक्यकर्मानुयोगः,

सर्वाधिकरणरक्षणम्, एकाङ्गवधनिष्क्रयः, शुद्धिचित्रश्च दण्डकल्पः, कन्याप्रकर्म, अति-
चारदण्डः—इति कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् । ६ ।

दाण्डकर्मिकम्, कोशाभिसंहरणम्, भृत्यभरणीयम्, अनुजीविवृत्तम्, समया-
चारिकम्, राज्यप्रतिसंधानम्, एकैश्वर्यम्—इति योगवृत्तं पञ्चममधिकरणम् । ७ ।

प्रकृतिसंपदः, शमव्यायामिकम्—इति मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणम् । ८ ।

पाङ्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः, संश्रयवृत्तिः, समहीनज्यायसां गुणा-
भिनिवेशः, हीनसंधयः, विगृह्यासनम्, सधायासनम्, विगृह्य यानम्, संधाय यानम्,
संभूय प्रयाणम्, यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम्,
सामवायिकविपरिमर्शः, संहितप्रयाणिकम्, परिपणितापरिपणितापसृताः संधयः,
द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः, यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमित्रविशेषाः, मित्रहिरण्यभूमिकर्म-
संधयः, पार्ष्णिग्राहचिन्ता, हीनशक्तिपूरणम्, बलवता विगृह्योपरोधहेतवः, दण्डोपनत-
वृत्तम्, दण्डोपनायिवृत्तम्, संधिकर्म, समाधिमोक्षः, मध्यमचरितम्, उदासीन-
चरितम्, मण्डलचरितम्—इति षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम् । ९ ।

प्रकृतिव्यसनवर्गः, राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता, पुरुषव्यसनवर्गः, पीडनवर्गः,
स्तम्भवर्गः, कोशसङ्गवर्गः, बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गः—इति व्यसनाधिकारिक-
मष्टममधिकरणम् । १० ।

शक्तिदेशकालबलावलज्ञानम्, यात्राकालाः, वलोपादानकालाः, संनाहगुणाः,
प्रतिबलकर्म, पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकाराः, क्षयव्ययलाभ-
विपरिमर्शः, बाह्याभ्यन्तराश्चापदः, दूष्यशत्रुसंयुक्ताः, अर्थानर्थसशययुक्ताः, तासा-
मुपायविकल्पजाः सिद्धयः—इत्यभिघास्यत्कर्म नवममधिकरणम् । ११ ।

स्कन्धावारनिवेशः, स्कन्धावारप्रयाणम्, बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम्, कूट-
युद्धविकल्पाः, स्वसेन्योत्साहनम्, स्वबलान्यबलव्यायोगः, युद्धभूमयः, पत्यश्व-
रथहस्तिकर्माणि, पक्षक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः, सारफल्गुबलविभागः,
पत्यश्वरथहस्तियुद्धानि, दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम्, तस्य प्रतिव्यूह-
स्थापनम्—इति सांग्रामिकं दशममधिकरणम् । १२ ।

भेदोपादानानि, उपांशुदण्डाः—इति संधवृत्तमेकादशमधिकरणम् । १३ ।

दूतकर्म, मन्त्रयुद्धम्, सेनामुख्यवधः, मण्डलप्रोत्साहनम्, शस्त्राग्निरसप्रणिधयः,
वीवधासारप्रसारवधः, योगातिसन्धानम्, दण्डातिसन्धानम्, एकविजयः—इत्याबलीयसं
द्वादशमधिकरणम् । १४ ।

उपजापः, योगवामनम्, अपसर्पप्रणिधिः, पर्युपासनकर्म, अवभर्दः, लब्ध-
प्रशमनम्—इति दुर्गलम्भोपायस्त्रयोदशमधिकरणम् । १५ ।

परवलघातप्रयोगः, प्रलम्भनम्, स्वबलोपघातप्रतीकारः—इत्योपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणम् । १६ ।

तन्त्रयुक्तयः—इति तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम् । १७ ।

शास्त्रसमुद्देशः पञ्चदशाधिकरणानि साशीति प्रकरणशतं सपञ्चाशदध्यायशतं पट् श्लोकसहस्राणीति । १८ ।

मुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटिल्येन कृतं शास्त्र विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥ १९ ॥

इति कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः प्रथमोऽध्यायः ॥

२

[प्रथमं प्रकरणम्—विद्यासमुद्देशः, तत्र आन्वीक्षिकीस्थापना]

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । १ ।

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः । २ । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षिकीति । ३ ।

वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः । ४ । संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति । ५ ।

दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः । ६ । तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति । ७ ।

ततस्त एव विद्या इति कौटिल्यः । ८ ।

ताभिर्धर्मार्थौ यद् विद्यात्तद् विद्यानां विद्यात्वम् । ९ ।

सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी । १० । धर्मधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयापनयौ दण्डनीत्यां बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति । ११ ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥ १२ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापना द्वितीयोऽध्यायः ॥

३

[प्रथमं प्रकरणम्—विद्यासमुद्देशः, तत्र त्रयीस्थापना]

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी । १ । अथर्ववेदेतिहासवेदो च वेदाः । २ ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिज्योतिषमिति चाङ्गानि । ३ ।

एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः । ४ ।

स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्च । ५ ।

क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवां भूतरक्षणं च । ६ ।

वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च । ७ ।

शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा वार्त्ता कारुकुशीलवकर्म च । ८ ।

गृहस्थस्य स्वधर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यमृतुगामित्वं देवपित्रितिथिपूजा
भृत्येषु त्यागः शेषभोजनं च । ९ ।

ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्यार्भिषेकौ भैक्षव्रतित्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्ति-
स्तदभावे गुरुपुत्रे सन्नह्यचारिणि वा । १० ।

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्र-
तिथिपूजा वन्यश्चाहारः । ११ ।

परिव्राजकस्य जितेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं सङ्गत्यागो भैक्षव्रतमनेकत्रा-
रण्ये च वासो वाह्याभ्यन्तरं च शौचम् । १२ ।

सर्वेषामर्हिंसा सत्यं शौचमनसूयानृशंस्यं क्षमा च । १३ ।

स्वधर्मः स्वर्गयानन्त्याय च । १४ । तस्यातिक्रमे लोकः संकरादुच्छिद्येत । १५ ।

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।

स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६ ॥

व्यवस्थितार्थमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।

त्रय्याभिरक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥ १७ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमोऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे त्रयोस्थापना तृतीयोऽध्यायः ॥

४

[प्रथमं प्रकरणम्—विद्यासमुद्देशः, तत्र वार्त्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च]

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता, धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौप-
कारिकी । १। तथा स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम् । २।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः, तस्य नीतिर्दण्डनीतिः,
अलब्धलाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थे प्रतिपादनी च । ३।
तस्यामायत्ता लोकयात्रा । ४।

'तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् । ५। न ह्येवंविधं वशोपनयनमस्ति
भूतानां यथा दण्डः ।' इत्याचार्याः । ६।

नेति कौटिल्यः । ७। तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयो भवति । ८। मृदुदण्डः
परिभूयते । ९। यथार्हदण्डः पूज्यते । १०।

सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति । ११। दुष्प्रणीतः काम-

क्रोधाभ्यामवज्ञानाद्वा वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति, किमङ्ग पुनर्गृहस्थान् । १२।
अप्रणीतस्तु मात्स्यन्यायमुद्गावयति । १३। वलीयानवलं हि ग्रसते दण्डधराभावे । १४।
स तेन गुप्तः प्रभवतीति । १५।

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः ।

स्वधर्मकर्मभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु ॥ १६ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे वार्त्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च चतुर्थोऽध्यायः ॥
विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

५

[द्वितीयं प्रकरणम्—वृद्धसंयोगः]

तस्मादण्डमूलास्तिस्रो विद्याः । १। विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः । २।

कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । ३। क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् । ४।

शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धि विद्या विनयति नेतरम् । ५।

विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च । ६।

वृत्तचौलकर्म लिपि संख्यानं चोपयुञ्जीत । ७। वृत्तोपनयनस्त्रयीमान्वीक्षिकीं
च शिष्टेभ्यो वार्त्तामध्यक्षेभ्यो दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः । ८।

ब्रह्मचर्यं चा षोडशाद्वर्षात् । ९। अतो गोदानं दारकर्म चास्य । १०।

नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्धयर्थम्, तन्मूलत्वाद्विनयस्य । ११।

पूर्वमहर्भागं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत् । १२। पश्चिममितिहास-
श्रवणे । १३। पुराणमिति वृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतीतिहासः । १४।

शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचयं च कुर्यात्, अगृहीतानामाभीक्ष्ण्यश्रवणं च । १५।

श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञाया योगो योगादात्मवत्तेति विद्यानां सामर्थ्यम् । १६।

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे वृद्धसंयोगः पञ्चमोऽध्यायः ॥

६

[तृतीयं प्रकरणम्—इन्द्रियजयः, तत्र अरिषड्बन्धत्यागः]

विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात्कार्यः । १। कर्ण-
त्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः, शास्त्रानु-
ष्ठानं वा । २। कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः । ३।

तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति ।४। यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद्वाह्मणकन्यामभिमन्यमानः सवन्धुराष्ट्रो विननाशः, करालश्च वैदेहः ।५। कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तः, तालजङ्घश्च भृगुषु ।६। लोमा-
दलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः, सौवीरश्चाजबिन्दुः ।७। मानाद्रावणः परदारान-
प्रयच्छन्, दुर्योधनो राज्यादंशं च ।८। मदाहम्भोद्भूवो भूतावमानी, हैहयश्चार्जुनः ।९।
हर्षाद्वातापिरगस्त्यमत्यासादयन्, वृष्णिंसंघश्च द्वैपायनमिति ।१०।

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।

सवन्धुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः ॥११॥

शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।

अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥१२॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रियजये अग्निषड्वर्गत्याग षष्ठोऽध्यायः ॥

७

[तृतीयं प्रकरणम्—इन्द्रियजयः, तत्र राजर्षिवृत्तम्]

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत, वृद्धसंयोगेन प्रज्ञाम्, चारेण चक्षुः,
उत्थानेन योगक्षेमसाधनम्, कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम्, विनयं विद्योपदेशेन,
लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन, हितेन वृत्तिम् ।१।

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत्, स्वप्नं लौत्यमनृतमुद्धतवेषत्व-
मनर्थसंयोगमधर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ।२।

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत, न निःसुखः स्यात् ।३। समं वा त्रिवर्गमन्योन्या-
नुबद्धम् ।४। एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानम्वितरौ च पीडयति ।५।

अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः ।६। अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति ।७।

मर्यादां स्थापयेदाचार्यानिमात्यान्वा, य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छाया-
नालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः ।८।

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।

‘कुर्वीत सचिवांस्तस्मात्तेषां च शृणुयान्मतम् ॥९॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तं सप्तमोऽध्यायः ॥ इन्द्रियजयः समाप्तः ॥

८

[चतुर्थं प्रकरणम्—अमात्योत्पत्तिः]

‘सहाध्यायिनोऽमात्यान्कुर्वीत’ दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात्, इति भारद्वाजः ।१।
‘ते ह्यस्य विश्वास्या भवन्ति’ इति ।२।

नेति विशालाक्षः।३। 'सहक्रीडितत्वात् परिभवन्त्येनम्।४। ये ह्यस्य गुह्य-
सधर्मणस्तानमात्यान्कुर्वीत, समानशीलव्यसनत्वात्।५। ते ह्यस्य मर्मज्ञभयाभ्रापरा-
ध्यन्ति' इति।६।

'साधारण एष दोषः' इति पाराशराः।७। 'तेषामपि मर्मज्ञभयात्कृताकृता-
न्यनुवर्तेत।८।

यावद्भूयो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः।

अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम्॥९॥

'य एनमापत्सु प्राणावाधयुक्तास्वनुगृह्णीयुस्तानमात्यान्कुर्वीत, दृष्टानुरागत्वात्'
इति।१०।

नेति पिशुनः।११। 'भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः।१२। संख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता
ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान्कुर्वीत, दृष्टगुणत्वात्' इति।१३।

नेति कौणपदन्तः।१४। 'अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते।१५। पितृपैतामहान-
मात्यान्कुर्वीत, दृष्टावदानत्वात्।१६। ते ह्येनमपचरन्तमपि न त्यजन्ति, सगन्ध-
त्वात्।१७। अमानुषेष्वपि चैतद् दृश्यते।१८। गावो ह्यसगन्धं गोगणमतिक्रम्य सगन्धे-
ष्वेवावतिष्ठन्ते' इति।१९।

नेति वातव्याधिः।२०। 'ते ह्यस्य सर्वमवगृह्य स्वामिवत्प्रचरन्ति।२१।
तस्मान्नीतिविदो नवानमात्यान्कुर्वीत।२२। नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना
नापराध्यन्ति' इति।२३।

नेति बाहुदन्तीपुत्रः।२४। 'शास्त्रविददृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत्।२५।
तस्मादभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यान्कुर्वीत, गुणप्राधान्यात्' इति।२६।

सर्वमुपपन्नमिति कौटिल्यः।२७। कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते।२८।
सामर्थ्यतश्च—

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च।

अमात्याः सर्व एवैते कार्याः स्युर्न तु मन्त्रिणः॥२९॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे अमात्योत्पत्तिः अष्टमोऽध्यायः॥

६

[पञ्चमं प्रकरणम्—मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः]

जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पश्चक्षुष्मान्प्राज्ञो धारयिष्णुर्दक्षो वाग्मी
प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्मन्त्रो दृढभक्तिः शीलबलारोग्य-

सत्त्वयुक्तः स्तम्भचापलहीनः संप्रियो वैराणामकर्तृत्यमात्यसंपत् ।१। अतः पादार्ध-
गुणहीनो मध्यमावरौ ।२।

तेषां जनपदमभिजनमवग्रहं चाप्ततः परीक्षेत, समानविद्येभ्यः शिल्पं शास्त्र-
चक्षुष्मतां च, कर्मारम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च, कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं
प्रतिभानवत्त्वं च, आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च, संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां
दृढभक्तित्वं च, संवासिभ्यः शीलवलारोग्यसत्त्वयोगमस्तम्भमचापलं च, प्रत्यक्षतः
संप्रियत्वमवैरत्वं च ।३।

प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः ।४। स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षम् ।५। परोपदिष्टं
परोक्षम् ।६। कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम् ।७। यौगपद्यात् कर्मणामनेकत्वा-
दनेकस्थत्वाच्च देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेत् ।८। इत्यमात्यकर्म ।

पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं साङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमा-
पदां देवमानुषीणामथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत ।९। तमाचार्यं शिष्यः पितरं
पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।१०।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् ।

जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगमशस्त्रितम् ॥११॥

इति विनयाधिकारिकं प्रथमेऽधिकरणे मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिं नवमांऽध्यायः ॥

१०

[षष्ठं प्रकरणम्—उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्]

मन्त्रिपुरोहितसखः सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वा मात्यानुपधाभिः शोधयेत् ।१।

पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजावक्षिपेत् ।२। स सत्त्रिभिः
शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेत्—‘अधार्मिकोऽयं राजा, साधु धार्मिकमन्यमस्य
तत्कुलीनमपरुद्धं कुल्यमेकप्रग्रहं सामन्तमाटविकमौपपादिकं वा प्रतिपादयामः,
सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तव’ इति ।३। प्रत्याख्याने शुचिः । इति धर्मोपधा ।४।

सेनापतिरसत्प्रग्रहेणावक्षिप्तः सत्त्रिभिरेकैकममात्यमुपजापयेत् लोभनीयेनार्थेन
राजविनाशाय, ‘सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तव’ इति ।५। प्रत्याख्याने शुचिः । इत्य-
र्थोपधा ।६।

परिव्राजिका लब्धविश्वासान्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रमेकैकमुपजपेत्—‘राज-
महिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपाया, महानर्थश्च ते भविष्यति’ इति ।७।
प्रत्याख्याने शुचिः । इति कामोपधा ।८।

प्रह्वणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत् ।९। तेनोद्वेगेन राजा तानव-

रुन्ध्यात् । १०। कापटिकश्चात्र पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत्
—‘असत्प्रवृत्तोऽयं राजा, साधु एनं हत्वान्यं प्रतिपादयामः, सर्वेषामेतद्बोचते, कथं वा
तव’ इति । ११। प्रत्याख्यानं शुचिः । इति भयोपधा । १२।

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु कर्मसु स्थापयेत्, अर्थोपधा-
शुद्धान् समाहर्तृसंनिधातृनिचयकर्मसु, कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु,
भयोपधाशुद्धान् आसन्नकार्येषु राज्ञः । १३। सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् । १४।
सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयोजयेत् । १५।

त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान्स्वेषु कर्मसु ।

अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः । १६॥

न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं त्रा लक्ष्यमीश्वरः ।

शौचहेतोरमात्यानामेतत्कौटिल्यदर्शनम् । १७॥

न दूषणमदुष्टस्य विषेणैवाम्भसश्चरेत् ।

कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् । १८॥

कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा ।

नागत्वान्तं निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ । १९॥

तस्माद्वाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये चतुर्विधे ।

शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्त्रिभिः । २०॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् दशमोऽध्यायः ॥

११

[सप्तमं प्रकरणम्—गूढपुरुषोत्पत्तिः, तत्र संस्थोत्पत्तिः]

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत् कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहक-
तापसव्यञ्जनान् सत्त्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीश्च । १।

परममर्जः प्रगल्भश्चात्रः कापटिकः । २। तमर्थमानाम्यां प्रोत्साह्य मन्त्री
ब्रूयात्—‘राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव प्रत्यादिश’
इति । ३।

प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः । ४। स वार्त्तिकमप्रदिष्टायां
भूमौ प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत् । ५। कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां आसा-
च्छादनावसथान् प्रतिविदध्यात् । ६। वृत्तिकामांश्चोपजपेत्—‘एतेनैव वेषेण
राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यम्’ इति । ७। सर्वप्रव्रजिताश्च स्वं स्वं
वर्गमेवमुपजपेयुः । ८।

कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः । १६। स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमौ—इति समानं पूर्वणे । १०।

वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः । ११। स वणिक्कर्मप्रदिष्टायां भूमौ—इति समानं पूर्वणे । १२।

मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः । १३। स नगराम्याशे प्रभूतमुण्डजटिलान्तेवासी शाकं यवमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्नीयात्, गूढमिष्टमाहारम् । १४। वैदेहकान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैरर्चयेयुः । १५। शिष्याश्चास्यावेदयेयुः—‘असौ सिद्धः सामेधिकः’ इति । १६। समेधाशास्तिभिश्चाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्च कर्माण्यभिजनेऽवसितान्यादिशेत्—अल्पलाभम् अग्निदाहं चोरभयं दूष्यवधं तुष्टिदानं विदेशप्रवृत्तिज्ञानम्, ‘इदमद्य श्वो वा भविष्यति, इदं वा राजा करिष्यति’ इति । १७। तदस्य गूढाः सत्त्रिणश्च संपादयेयुः । १८। सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसंपन्नानां राजभाग्यमनुव्याहरेत्, मन्त्रिसंयोगं च ब्रूयात् । १९। मन्त्री चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेत । २०।

ये च कारणादभिक्रुद्धास्तानर्थमानाभ्यां शमयेत्, अकारणक्रुद्धास्तूष्णीं दण्डेन, राजद्विष्टकारिणश्च । २१।

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।

जानीयुः शौचमित्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः । २२॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः एकादशोऽध्यायः ।।

१२

[सप्तमं प्रकरणम्—गूढपुरुषोत्पत्तिः, तत्र संचारोत्पत्तिः]

[अष्टमं प्रकरणम्—गूढपुरुषप्रणिधिः]

ये चाप्यसंवन्धिनोऽवश्यभर्तव्यास्ते लक्षणमङ्गविद्यां जम्भकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तमन्तरचक्रमित्यधीयानाः सत्त्रिणः, संसर्गविद्यां वा । १।

ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधयेयुस्ते तीक्ष्णाः । २।

ये बन्धुषु निःस्नेहाः क्रूरा अलसाश्च ते रसदाः । ३।

परिव्राजिका वृत्तिकामा दरिद्रा विधवा प्रगल्भा ब्राह्मण्यन्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रकुलान्यभिगच्छेत् । ४। एतया मुण्डा वृषत्यो व्याख्याताः । ५। इति संचाराः ।

[इति सप्तमं प्रकरणं समाप्तम्]

तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्बेशिकप्रशास्तु-
समाहर्तृसंनिधातृप्रदेष्टृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तापा-
लाटविकेषु श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् भक्तिततः सामर्थ्ययोगाच्चाप-
सर्पयेत् । ६।

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणस्तीक्ष्णा विद्युः । ७।
तं सत्त्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः । ८।

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरकल्पकप्रसाधकोदकपरिचारका रसदाः कुब्ज-
वामनकिरातमूकवधिरजडान्धच्छद्मानो नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः स्त्रिय-
श्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः । ९। तं भिक्षुक्यः संस्थास्वर्पयेयुः । १०।

संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्चारसंचारं कुर्युः । ११। न चान्योन्यं
संस्थास्ते वा विद्युः । १२।

भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वाःस्थपरंपरा मातापितृवृञ्जनाः शिल्पकारिकाः कुशीलवा
दास्यो वा गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारं निर्हरेयुः । १३। दीर्घरोगो-
न्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम् । १४।

त्रयाणामेकवाक्ये संप्रत्ययः । १५। तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णींदण्डः प्रतिषेधः । १६।

कण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुरसंपातिनश्चारार्थम् । १७।
त उभयवेतनाः । १८।

गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।

तांश्चारिप्रहितान्विद्यात्तेषां शौचं च तद्विधैः । १९॥

एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान् ।

उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि । २०॥

अन्तर्गृहचरास्तेषां कुब्जवामनपण्डकाः ।

शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः । २१॥

दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः ।

कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः । २२॥

वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।

परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः शीघ्राश्चारपरंपराः । २३॥

परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।

चारसंचारिणः संस्था गूढाश्चागूढसंज्ञिताः । २४॥

अकृत्यान्कृत्यपक्षीयैर्दशितान्कार्यहेतुभिः ।

परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत् । २५॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संचारोत्पत्तिः, गूढपुरुषप्रणिधिः द्वादशोऽध्यायः ।।

१३

[नवमं प्रकरणम्—स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्]

कृतमहामात्रापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत् ।१।

सत्त्रिणो द्वन्द्विनस्तीर्थसभापूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः ।२। 'सर्वगुणसंपन्न-
श्चायं राजा श्रूयते, न चास्य कश्चिद्गुणो दृश्यते यः पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां
पीडयति' इति ।३। तत्र येऽनुप्रशंसेयुस्तानितरस्तं च प्रतिषेधयेत् ।४। 'मात्स्य-
न्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे ।५। धान्यषड्भागं पण्यदशभागं
हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः ।६। तेन भूता राजानः प्रजानां योगक्षेमा-
वहाः ।७। तेषां किल्बिषमदण्डकरा हरन्त्ययोगक्षेमावहाश्च प्रजानाम् ।८। तस्मा-
दुच्छषड्भागमारण्यका अपि निर्वपन्ति—“तस्यैतद्भागधेयं योऽस्मान्नोपयति”
इति ।९। इन्द्रियमस्थानमेतद्वाज्रानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः ।१०। तानवमन्यमानान् दैवो-
ऽपि दण्डः स्पृशति ।११। तस्माद्राजानो नावमन्तव्याः ।१२।' इत्येवं क्षुद्रकान् प्रति-
षेधयेत् ।१३। किंवदन्तीं च विद्युः ।१४।

ये चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति, तैरुपकुर्वन्ति व्यसनेऽभ्युदये वा, कुपितं
बन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्ति, अमित्रमाटविकं वा प्रतिषेधयन्ति, तेषां मुण्डजटिलव्यञ्ज-
नास्तुष्टातुष्टत्वं विद्युः ।१५। तुष्टान् भूयोऽर्थमानाभ्यां पूजयेत् ।१६।

अतुष्टास्तुष्टिहेतोस्त्यागेन साम्ना च प्रसादयेत् ।१७। परस्परद्वया भेदयेदेनान्,
सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धेभ्यश्च ।१८। तथाप्यतुग्यनो दण्डकरसाधनाधिकारेण
जनपदविद्वेषं ग्राहयेत् ।१९। विद्विष्टानुपांशुदण्डेन जनपदकोपेन वा साधयेत् ।२०।
गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मन्तिषु वा वासयेत् परेषामास्पदभयात् ।२१।

क्रुद्धलुब्धभीतमानिनस्तु परेषां कृत्याः ।२२। तेषां कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिक-
व्यञ्जनाः परस्पराभिसंवन्धममित्राटविकसंवन्धं वा विद्युः ।२३। तुष्टानर्थमानाभ्यां
पूजयेत् ।२४। अतुष्टान् सामदानभेददण्डैः साधयेत् ।२५।

एवं स्वविषये कृत्यानकृत्यांश्च विचक्षणः ।

परोपजापात्संरक्षेत्रधानान् क्षुद्रकार्नापि ।२६॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं त्रयोदशोऽध्यायः ॥

१४

[दशमं प्रकरणम्—परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः]

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः स्वविषये व्याख्यातः, परविषये वाच्यः ।१।

संभृत्यार्थान् विप्रलब्धः, तुल्यकारिणोः शिल्पे वोपकारे विमानितः, बलभा-

वरुद्धः, समाहूय पराजितः, प्रवासोपतप्तः, कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः, स्वधर्माद्याद्याद्वो-
परुद्धः, मानाधिकाराभ्यां भृष्टः, कुल्यैरन्तर्हितः, प्रसभाभिमृष्टस्त्रीकः, काराभिन्यस्तः,
परोक्तदण्डितः, मिथ्याचारवारितः, सर्वस्वमाहारितः, वन्धनपरिक्लिष्टः, प्रवासित-
वन्धुः—इति क्रुद्धवर्गः । १२।

स्वयमुपहृतः, विप्रकृतः, पापकर्माभिख्यातः, तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नः, पर्याप्तभूमिः,
दण्डेनोपनतः, सर्वाधिकरणस्थः सहसोपचितार्थः, तत्कुलीनोपाशंसुः, प्रद्विष्टो राजा,
राजद्वेषी च—इति भीतवर्गः । १३।

परिक्षीणः, अन्यात्तस्वः, कदर्यः, व्यसनी, अत्याहितव्यवहारश्च—इति लुब्धवर्गः । १४।

आत्मसंभावितः, मानकामः, शत्रुपूजामर्षितः, नीचैरुपहितः, तीक्ष्णः, साहसिकः,
भोगेनासंतुष्टः—इति मानिवर्गः । १५।

तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनैर्यो यद्भक्तिः कृत्यपक्षीयस्तं तेनोपजापयेत् । १६।

‘यथा मदान्धो हस्ती मत्तेनाधिष्ठितो यद्यदासादयति तत्सर्वं प्रमृद्नाति, एव-
मयमशास्त्रचक्षुरन्धो राजा पौरजानपदवधायाभ्युत्थितः, शक्यमस्य प्रतिहस्तिप्रोत्साहने-
नापकर्तुम्, अमर्षः क्रियताम्’ इति क्रुद्धवर्गमुपजापयेत् । १७।

‘यथा लीनः सर्पो यस्माद्भयं पश्यति तत्र विषमुत्सृजति, एवमयं राजा जात-
दोषाशङ्कस्त्वयि पुरा क्रोधविषमुत्सृजति, अन्यत्र गम्यताम्’ इति भीतवर्गमुपजापयेत् । १८।

‘यथा श्वगणिनां धेनुः श्वभ्यो दुह्यते न ब्राह्मणेभ्यः, एवमयं राजा सत्त्वप्रज्ञावाक्य-
शक्तिहीनेभ्यो दुह्यते नात्मगुणसंपन्नेभ्यः, असौ राजा पुरुषविशेषज्ञः, तत्र गम्यताम्’
इति लुब्धवर्गमुपजापयेत् । १९।

‘यथा चण्डालोपानश्चण्डालानामेवोपभोग्यो नान्येषाम्, एवमयं राजा नीचो
नीचानामेवोपभोग्यो न त्वद्विधानामार्याणाम्, असौ राजा पुरुषविशेषज्ञः, तत्र गम्य-
ताम्’ इति मानिवर्गमुपजापयेत् । १०।

तथेति प्रतिपन्नांस्तान् संहितान्पणकर्मणा ।

योजयेत यथाशक्ति सापसर्पान्स्वकर्मसु ॥ ११॥

लभेत सामदानाभ्यां कृत्यांश्च परभूमिषु ।

अकृत्यान्भेददण्डाभ्यां परदोषांश्च दर्शयन् ॥ १२॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः अतुर्दशोऽध्यायः ॥

१५

[एकादशं प्रकरणम्—मन्त्राधिकारः]

कृतस्वपक्षपरपक्षोपग्रहः कार्यारम्भादिचिन्तयेत् । १।

मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भाः । २। तदुद्देशः संबृतः कथानामनिःश्रावी पक्षिभिरप्यना-

लोक्यः स्यात् । ३। श्रूयते हि शुक्रसारिकाभिर्मन्त्रो भिन्नः, स्वभिरप्यन्यैश्च तिर्यग्योनि-
भिरिति । ४। तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत् । ५। उच्छिद्येत मन्त्रभेदी । ६।

मन्त्रभेदो हि दूतामात्यस्वामिनामिङ्गिताकाराभ्याम् । ७। इङ्गितमन्यथावृत्तिः । ८।
आकृतिग्रहणमाकारः । ९। तस्य संवरणमायुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति । १०।
तेषां हि प्रमादमदसुप्तप्रलापाः, कामादिरुत्सेकः, प्रच्छन्नोऽवमतो वा मन्त्रं भिनत्ति । ११।
तस्माद्रक्षेन्मन्त्रम् । १२।

‘मन्त्रभेदां ह्ययोगक्षेमकारो राजस्तदायुक्तपुरुषाणां च । १३। तस्माद् गुह्यमेको
मन्त्रयेत’ इति भारद्वाजः । १४। ‘मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति’ तेषामप्यन्ये । १५।
सैषा मन्त्रपरपरा मन्त्रं भिनत्ति । १६।

‘तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किञ्चिच्चकीर्षितम् ।

आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥१७॥’

‘नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्ति’ इति विशालाक्षः । १८। ‘प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राज-
वृत्तिः । १९। अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चितवलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदन-
मेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति’ मन्त्रिसाध्यमेतत् । २०। तस्माद् बुद्धिवृद्धैः सार्ध-
मध्यासीत मन्त्रम् । २१।

‘न कंचिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।

वालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥२२॥’

‘एतन्मन्त्रज्ञानम्, नैतन्मन्त्ररक्षणम्’ इति पाराशराः । २३। ‘यदस्य कार्यमभिप्रेतं
तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत्—“कार्यमिदमेवमासीत्, एवं वा यदि भवेत्, तत्कथं
कर्तव्यम्” इति । २४। ते यथा ब्रूयुस्तत्कुर्यात् । २५। एवं मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च
भवति’ इति । २६।

नेति पिशुनः । २७। ‘मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं वृत्तमवृत्तं वा पृष्ट्वा अनादरेण
ब्रुवन्ति प्रकाशयन्ति वा । २८। स दोषः । २९। तस्मात्कर्मसु ये येष्वभिप्रेतास्तैः सह
मन्त्रयेत । ३०। तैर्मन्त्रयमाणो हि मन्त्रसिद्धिं गुप्तिं च लभते’ इति । ३१।

नेति कौटिल्यः । ३२। अनवस्था ह्येषा । ३३। मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह
मन्त्रयेत । ३४। मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थकृच्छ्रेषु निश्चयं नाधिगच्छेत् । ३५। एकश्च मन्त्री
यथेष्टमनवग्रहश्चरति । ३६। द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो द्वाभ्यां संहताभ्यामवगृह्यते, विगृही-
ताभ्यां विनाश्यते । ३७। तत्त्रिषु चतुर्षु वा कृच्छ्रेणोपपद्यते । ३८। महादोषमुपपन्नं तु
भवति । ३९। ततः परेषु कृच्छ्रेणार्थनिश्चयो गम्यते, मन्त्रो वा रक्ष्यते । ४०। देशकाल-
कार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत । ४१।

कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्वयसंपदं देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्य-
सिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः । ४२।

तानेककशः मृच्छेत् समस्तांश्च ।४३। हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान् विद्यात् ।४४।
अवाप्तार्थः कालं नातिक्रामयेत् ।४५। न दीर्घकालं मन्त्रयेत्, न तेषां पक्षीर्यैषामप्य-
कुर्यात् ।४६।

‘मन्त्रिपरिषदं द्वादशमात्यान्कुर्वीत’ इति मानवाः ।४७। ‘षाडश’ इति बार्ह-
स्पत्याः ।४८। ‘विंशतिम्’ इत्यौशनसाः ।४९। यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यः ।५०।

ते ह्यस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः ।५१। अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनुष्ठित-
विशेषं नियोयसंपदं च कर्मणां कुर्युः ।५२।

आसन्नैः सह कार्याणि पश्येत् ।५३। अनासन्नैः सह पत्रसंप्रेषणेन मन्त्रयेत् ।५४।

इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणां सहस्रम् ।५५। स तच्चक्षुः ।५६। तस्मादिमं
द्वयक्षं सहस्राक्षमाहुः ।५७।

आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं चाहूयन् ब्रूयात् ।५८। तत्र यद्भूयिष्ठा
ब्रूयुः कार्यसिद्धिकरं वा तत्कुर्यात् ।५९।

कुर्वतश्च—

नास्य गुह्यं परे विद्युश्छिद्रं विद्यात्परस्य च ।

गूहेत्कूर्मं इवाङ्गानि यत्स्याद्विवृतमात्मनः ॥६०॥

यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति ॥

एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥६१॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे मन्त्राधिकारः पञ्चदशोऽध्यायः ॥

१६

[द्वादशं प्रकरणम्—दूतप्रणिधिः]

उद्बृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः ।१।

अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः ।२। पादगुणहीनः परिमितार्थः ।३। अर्धगुणहीनः
शासनहरः ।४।

सुप्रतिविहितयानवाहनपुरुषपरिवापः प्रतिष्ठेत ।५। शासनमेवं वाच्यः परः, स
वक्ष्यत्येवम्, तस्येदं प्रतिवाक्यम्, एवमतिसंधातव्यम्, इत्यधीयानो गच्छेत् ।६। अटव्य-
न्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत् ।७। अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमी-
रात्मनः परस्य चावेक्षेत ।८। दुर्गराष्ट्रप्रमाणं सारवृत्तिगुप्तिच्छिन्नाणि चोपलभेत् ।९।

पराधिष्ठानमनुज्ञातः प्रविक्षेत् ।१०। शासनं च यथोक्तं ब्रूयात्, प्राणावाधेऽपि
दृष्टे ।११।

परस्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरिग्रहं गुणकथासङ्ग-
मासन्नमासनं सत्कारमिष्टेषु स्मरणं विश्वासगमनं च लक्षयेत्तुष्टस्य, विपरीतमतुष्टस्य
।१२। तं ब्रूयात् — 'दूतमुखा हि राजानः, त्वं चान्ये च ।१३। तस्मादुद्यतेष्वपि शस्त्रेषु
यथोक्तं वक्तारो दूताः ।१४। तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः, किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः ।१५।
परस्यैतद् वाक्यम् ।१६। एष दूतधर्मः' इति ।१७।

वसेदविसृष्टः पूजया नोत्सिक्तः ।१८। परेषु वलित्वं न मन्येत ।१९। वाक्य-
मनिष्ट सहेत ।२०। स्त्रियः पानं च वर्जयेत् ।२१। एकः शयीत ।२२। सुप्तमत्त-
योहि भावज्ञानं दृष्टम् ।२३।

कृत्यपक्षोपजापमकृत्यपक्षे गूढप्रणिधानं रागापरागौ भर्तरि रन्ध्रं च प्रकृतीनां
तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत, तयोरन्तेवासिभिश्चिकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभय-
वेतनैर्वा ।२४। तेषामसंभाषायां याचकमतोन्मत्तसुप्तप्रलापैः पुण्यस्थानदेवगृहचित्र-
लेख्यसंज्ञाभिर्वा चारमुपलभेत ।२५। उपलब्धस्योपजापमुपेयात् ।२६।

परेण चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां प्रमाणं नाचक्षीत ।२७। 'सर्वं वेद भवान्' इति
ब्रूयात्, कार्यसिद्धिकरं वा ।२८।

कार्यस्यासिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत्—'किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं पश्यन्, स्वं वा
व्यसनं प्रतिकर्तुकामः, पाष्णिग्राहमासारमन्तःकोपमाटविकं वा समुत्थापयितुकामः,
मित्रमाक्रन्दं वा व्याघातयितुकामः, स्वं वा परतो विग्रहमन्तःकोपमाटविकं वा प्रतिकर्तु-
कामः, संसिद्धं वा मे भर्तुर्यात्राकालमभिहन्तुकामः, सस्यपण्यकुप्यसंग्रहं दुर्गकर्म बलसमु-
द्धानं वा कर्तुकामः, स्वसैन्यानां वा व्यायामस्य देशकालावाकाङ्क्षमाणः, परिभव-
प्रमादाभ्यां वा, ससर्गानुबन्धार्थी वा, मामुपरुणद्धि' इति ।२९। ज्ञात्वा वसेदपसरेद्धा
।३०। प्रयोजनमिष्टमवेक्षेत वा ।३१।

शासनमनिष्टमुक्त्वा बन्धवधभयादविसृष्टोऽप्यपगच्छेत्, अन्यथा नियम्येत ।३२।

प्रेषणं सन्धिपालत्वं प्रतापो मित्रसंग्रहः ।

उपजापः सुहृद्भेदो गूढदण्डातिसारणम् ॥३३॥

बन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः ।

समाधिगोक्षो दूतस्य कर्म योगस्य चाश्रयः ।३४॥

स्वदूतैः कारयेदेतत्परदूतांश्च रक्षयेत् ।

प्रतिदूतापसर्पाम्यां दृश्यादृश्यैश्च रक्षिभिः ॥३५॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे दूतप्रणिधिः षोडशोऽध्यायः ॥

[त्रयोदशं प्रकरणम्—राजपुत्ररक्षणम्]

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः परेभ्यश्च, पूर्वं दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च ।१। दार-
रक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः ।२।

पुत्ररक्षणं तु ।३।

‘जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत् ।४। कर्कटवत्सधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः ।५। तेषामजातस्नेहे पितर्युपांशुदण्डः श्रेयान्’ इति भारद्वाजः ।६।

‘नृशंसमदुष्टवधः क्षत्रबीजविनाशश्च’ इति विशालाक्षः ।७। ‘तस्मादेकस्थाना-
वरोधः श्रेयान्’ इति ।८।

‘अहिभयमेतद्’ इति पाराशराः ।९। ‘कुमारो हि “विक्रमभयान्मां पितावरुणद्धि”
इति ज्ञात्वा तमेवाङ्के कुर्यात् ।१०। तस्मादन्तपालदुर्गे वासः श्रेयान्’ इति ।११।

‘औरभू भयमेतद्’ इति पिशुनः ।१२। ‘प्रत्यापत्तोहि तदेव कारणं ज्ञात्वान्त-
पालसखः स्यात् ।१३। तस्मात्स्वविषयादपकृष्टे सामन्तदुर्गे वासः श्रेयान्’ इति ।१४।

‘वत्सस्थानमेतद्’ इति कौणपदन्तः ।१५। ‘वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य मामन्तो-
दुह्यात् ।१६। तस्मान्मातृबन्धुषु वासः श्रेयान्’ इति ।१७।

‘ध्वजस्थानमेतद्’ इति वातव्याधिः ।१८। ‘तेन हि ध्वजेनादितिकौशिकवदस्य
मातृवान्धवा भिक्षेरन् ।१९। तस्माद् ग्राम्यसुखेज्वेनमवसृजेत् ।२०। सुखोपरुद्धा हि
पुत्राः पितरं नाभिद्रुह्यन्ति’ इति ।२१।

जीवन्मरणमेतदिति कौटिल्यः ।२२। काष्ठमिव हि घुणजग्धं राजकुलमविनीत-
पुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत ।२३। तस्मादृतुमत्यां महिष्यामृत्विजश्चरुमैन्द्राबार्हस्पत्यं
निर्वपेयुः ।२४। आपन्नसत्त्वायाः कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रसवे च वियतेत ।२५।
प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् ।२६। समर्थं तद्विदो विनयेयुः ।२७।

‘सत्त्रिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत् “पितरि विक्रम्य राज्यं
गृहाण” इति ।२८। तमन्यः सत्री प्रतिषेधयेत्’ इत्याम्भीयाः ।२९।

महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटिल्यः ।३०। नवं हि द्वयं येन येनार्थं जातेनोपदिह्यते
तत्तदाचूषति ।३१। एवमयं नवबुद्धिर्यद्युच्यते तत्तच्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति ।३२।
तस्माद्वर्म्यमर्थ्यं चास्योपदिशेन्नाधर्म्यमनर्थ्यं च ।३३।

सत्त्रिणस्त्वेनं ‘तव स्मः’ इति वदन्तः पालयेयुः ।३४। यौवनोत्सेकात्परस्त्रीषु
भनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमेघ्याभिः शून्यागारेषु ।रात्रौबुद्धेजयेयुः ।३५।
मद्यकामं योगपानेनोद्धेजयेयुः ।३६। द्यूतकामं कापटिकैरुद्धेजयेयुः ।३७। मृगवाकामं
प्रतिरोधकैर्व्यञ्जनैस्त्रासयेयुः ।३८। पितरि विक्रमबुद्धिं ‘तथा’ इत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः

— 'अप्रार्थनीयो राजा, विपन्ने घातः, संपन्ने नरकपातः, संक्रोशः, प्रजाभिरेकलोष्टबधश्च' इति । ३६।

विरागं वेदयेयुः । ४०। प्रियमेकपुत्रं बध्नीयात् । ४१। बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्य-
विषयं वा प्रेषयेद् यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् । ४२। आत्मसंपन्नं सैन्यपत्ये
यौवराज्ये वा स्थापयेत् । ४३।

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । ४४। शिष्यमाणो धर्मार्थविपलभते
चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । ४५। उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः । ४६। अपाय-
नित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः । ४७।

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य प्रयतेत । ४८। पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा । ४९।

वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृवन्धुकुल्यगुणवंत्सामन्तानामन्यतमेन क्षेत्रे बीज-
मुत्पादयेत् । ५०। न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत् । ५१।

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।

अन्यत्रापद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभागि तु पूज्यते ॥ ५२ ॥

कुलस्य वा भवेद्राज्यं कुलसंघो हि दुर्जयः ।

अराजव्यसनाबाधः शश्वदावसति क्षितिम् ॥ ५३ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे राजपुत्ररक्षण सप्तदशोऽध्यायः ॥

१८

[चतुर्दशं प्रकरणम्—अपरुद्धवृत्तम्; पञ्चदशं प्रकरणम्—अपरुद्धे वृत्तिः]

विनीतो राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशो कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत, अन्यत्र
प्राणाबाधकप्रकृतिकोपकपातकेभ्यः । १।

पुण्ये कर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत । २। पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेष-
मादेशमनुतिष्ठेत् । ३। अभिरूपं च कर्मफलमोपायनिकं च लाभं पितरुपनाययेत् । ४।

तथाप्यतुष्यन्तमन्यस्मिन्पुत्रे दारेषु वा स्निह्यन्तमरण्यायापृच्छेत । ५। बन्धवध-
भयाद्वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता मानयिता
चाभिपन्नानां तमाश्रयेत् । ६। तत्रस्थः कोशदण्डसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासंबन्ध-
मटवीसंबन्धं कृत्यपक्षोपग्रहं च कुर्यात् । ७।

एकचरः सुवर्णपाकमग्निरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत् । ८। पाषण्ड-
संबद्रव्यमश्वोभियोपश्वोभ्यं वा देवद्रव्यमाढ्यविषवाद्रव्यं वा गूढमनुप्रविश्य सार्वयान-
पात्राणि च मदनरसयोगेनातिसंधायापहरेत् । ९। पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् । १०।
मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत । ११। काश्चित्पितृकुलीलवचिकित्सकवाग्जीवव-

पाषण्डच्छप्रभिर्वा नष्टरूपस्तद्व्यञ्जनसखश्छिद्रेषु प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयात् — 'अहमसौ कुमारः, सहभोग्यमिदं राज्यम्, एको नार्हति भोक्तुम्, ये कामयन्ते मां भर्तुं तानहं द्विगुणेन भक्तचेतनेनोपस्थास्यामि' इति । १२। इत्यपरुद्धवृत्तम् ।

अपरुद्धं तु मुख्यपुत्रासर्पाः प्रतिपाद्यानयेयुः, माता वा प्रतिगृहीता । १३। त्यक्तं गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । १४। अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसञ्जयित्वा रात्रावुपगृह्यानयेयुः । १५।

उपस्थितं च राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।

एकस्थमथ संरुन्ध्यात् पुत्रवांस्तु प्रवासयेत् ॥ १६॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे अपरुद्धवृत्तम् अपरुद्धे च वृत्तिः अष्टादशोऽध्यायः ।

१६

[षोडशं प्रकरणम् — राजप्रणिधिः]

राजानमुत्थितमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः । १। प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । २। कर्माणि चास्य भक्षयन्ति । ३। द्विषद्भिश्चातिसंधीयते । ४। तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत । ५। नालिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विभजेत्, छायाप्रमाणेन वा । ६। त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरङ्गुला नष्टच्छायो मध्याह्न इति चत्वारः पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः । ७। तैः पश्चिमा व्याख्याताः । ८।

तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात् । ९। द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत् । १०। तृतीये स्नानभोजनं सेवेत, स्वाध्यायं च कुर्वीत । ११। चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वीत । १२। पञ्चमे मन्त्रिपरिषदा पत्रसंप्रेषणेन मन्त्रयेत्, चारगुह्यबोधनीयानि च बुध्येत । १३। षष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । १४। सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान् पश्येत् । १५। अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् । १६। प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत । १७।

प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषान् पश्येत् । १८। द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत, स्वाध्यायं च । १९। तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत । २०। षष्ठे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमतिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् । २१। सप्तमे मन्त्रमध्यासीत, गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत् । २२। अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहितस्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात्, चिकित्सकमाहानसिकमौहृतिकांश्च पश्येत् । २३। सवत्सां जेनुं वृषभं च प्रदक्षिणी-कृत्योपस्थानं गच्छेत् । २४।

आत्मबलानुकूल्येन वा निशाहर्भागान् प्रविभज्य कार्याणि सेवेत । २५।

उपस्थानगतः कार्याभिनान्द्वारासङ्गं कारयेत् । २६। दुर्दर्थो हि राजा कार्याकार्य-

विषयसिमासन्धैः कार्यते ।२७। तेनः प्रकृतिरूपमस्ति त्वं वा गच्छेत् ।२८। तस्माद्देव-
ताक्षमपाषण्डधोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालबृद्धव्याधितव्यसन्नयनाङ्गानां स्त्रीणां च
क्रमेण कार्याणि पश्येत्, कार्यगौरवाद् आत्यधिकबलेन वा ।२९।

सर्वमात्ययिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् ।

कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाऽपि जायते ॥३०॥

अग्न्यगारगतः कार्यं पश्येद्वैद्यतपस्विनाम् ।

पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ॥३१॥

तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैः सह कारयेत् ।

मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥३२॥

राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् ।

दक्षिणा वृत्तिसाम्यं तु दीक्षा तस्याभिषेचनम् ॥३३॥

प्रजामुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।

नात्मप्रियं हितं-राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥३४॥

तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।

अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥३५॥

अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।

प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसंपदम् ॥३६॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे राजप्रणिधिः एकोनविंशोऽध्यायः ॥

२०

[सप्तदशं प्रकरणम् — निशान्तप्रणिधिः]

वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिखाद्वारमनेककक्ष्यापरिगतमन्तःपुरं कारयेत् ।१।

कोशगृहविधानेन मध्ये वासगृहम्, गूढभित्तिसंचारं मोहनगृहं तन्मध्ये वा
वासगृहम्, भूमिगृहं वासन्नचैत्यकाष्ठदेवतापिधानद्वारमनेकसुरङ्गासंचारं तस्योपरि
प्रासादं गूढभित्तिसोपानं सुषिरस्तम्भप्रवेशापसारं वा वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं कार-
येत्, आपत्प्रतीकारार्थमापदि वा ।२। अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत्, सहाध्यायिभयात् ।३।

मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहति, न चात्रान्योऽ-
ग्निर्ज्वलति, बद्धुतेन अश्मना मृतसंयुक्तेन करकवारिणावलिप्तं च ।४।

जीवन्तीश्चेतामुष्ककपुष्पबन्दाकाभिरक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य प्रतानेन गुप्तं सर्पा
विषाणि वा न प्रभवन्ति ।५। मयूरनकुलपृथतोत्सर्गः सर्पान् भक्षयति ।६। शुकः

सारिका बृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां क्रोक्षति ॥७॥ कौञ्चो विषाम्याहो वाद्यति,
म्लायति जीवञ्जीवकः, म्रियते मत्तकोकिलः, चकोरस्यास्त्रिणी विरज्येते ॥८॥

इत्येवमग्निविषसर्पेभ्यः प्रतिकुर्वीत ॥९॥

पृष्ठतः कक्ष्याविभागे स्त्रीनिवेशो गर्भव्याधिसंस्था बृक्षोदकस्थानं च ॥१०॥ बहिः
कन्याकुमारपुरम् ॥११॥ पुरस्तादलङ्कारभूमिर्मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमाराध्यक्षस्थानं
च ॥१२॥ कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वर्षिकसैन्यं तिष्ठेत् ॥१३॥

अन्तर्गृहगतः स्थविरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं पश्येत् ॥१४॥ देवीगृहे लीनो हि
भ्राता भद्रसेनं जघान, मातुः शय्यान्तर्गतश्च पुत्रः कारुषम् ॥१५॥ लाजान्मधुनेति
विषेण पर्यस्य देवी काशिराजम्, विषदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यम्, मेखलामणिना
सौवीरम्, जालूथमादर्शेन, वेण्यां गूढं शस्त्रं कृत्वा देवी विदूरथं जघान ॥१६॥
तस्मादेतान्यास्पदानि परिहरेत् ॥१७॥

मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्गं बाह्याभिश्च दासीभिः प्रतिषेधयेत् ॥१८॥ न चैनाः
कुल्याः पश्येयुः, अन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाम्यः ॥१९॥ रूपाजीवाः स्नानप्रघर्षशुद्धशरीराः
परिवर्तितवस्त्रालङ्काराः पश्येयुः ॥२०॥ अशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाशत्काः स्त्रियो वा
मातापितृव्यञ्जनाः स्थविरवर्षधराभ्यागारिकाश्चाबरोधानां शौचाशौचं विद्युः,
स्थापयेयश्च स्वामिहिते ॥२१॥

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न संचरेत् ।

न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाम्यन्तरो व्रजेत् ॥२२॥

सर्वं चावेक्षितं द्रव्यं निबद्धागमनिर्गमम् ।

निर्गच्छेदभिगच्छेद्वा मुद्रासंक्रान्तभूमिकम् ॥२३॥

इति त्रिनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे निशान्तप्रणिधिः विशोऽध्यायः ॥

[अष्टादशं प्रकरणम् — आत्मरक्षितकम्]

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिगृह्येत, द्वितीयस्यां कक्ष्यायां कञ्चुकोष्णी-
षिभिर्वर्षधराभ्यागारिकैः, तृतीयस्यां कुब्जवामनकिरातैः, चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः संबन्धि-
भिर्दौवारिकैश्च प्रासपाणिभिः ॥१॥

पितृपैतामहं संबन्धानुबद्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकमाणि च जनमासन्नं कुर्वीत,
नान्यतोदेशीयमकृताभ्रंस्नानं स्ववेष्ट्रीमं वाप्यपकृत्योपगृहीतम् ॥२॥ अन्तर्वर्षिकसैन्यं
राजानमन्तःपुरं च रक्षेत् ॥३॥

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत् ।४। तद्वाजा सखैव प्रतिभुञ्जीत पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा ।५।

अनेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य, वयसां विपत्तिश्च ।६। अन्नस्य ऊष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यम् आशु क्लिष्टस्येव वैवर्ण्यं सोदकत्वमक्लिप्तत्वं च, व्यञ्जनानाम् आशु शुष्कत्वं च क्वाथध्यामफेनपटलविच्छिन्नभावो गन्धस्पर्शरसवधश्च, द्रवेषु हीनातिरिक्तच्छायादर्शनं फेनपटलसीमन्तोर्ध्वराजीदर्शनं च, रसस्य मध्ये नीला राजी, पयसस्ताम्रा, मद्यतोययोः काली, दध्नः श्यामा, मधुनः श्वेता, द्रव्याणा-माद्राणाम् आशु प्रम्लानत्वमुत्पक्वभावः क्वाथनीलश्यावता च, शुष्काणाम् आशु शातनं वैवर्ण्यं च, कठिनानां मृदुत्वं मृदूनां च कठिनत्वम्, तदभ्याशे क्षुद्रसत्त्ववधश्च, आस्तरणप्रावरणानां ध्याममण्डलता तन्तुरोमपक्ष्मशातनं च, लोहमणिमयानां पङ्कमलोप-देहता स्नेहरागगौरवप्रभाववर्णस्पर्शवधश्च — इति विषयुक्तस्य लिङ्गानि ।७।

विषयप्रदस्य तु शुष्कश्याववक्त्रता वाक्सङ्गः स्वेदो विजृम्भणं चातिमात्रं वेपथुः प्रस्खलनं वाक्यविप्रेक्षणम् आवेगः कर्मणि स्वभूमौ चानवस्थानम् इति ।८।

तस्मादस्य जाड्यगुलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः ।९। भिषग्भैषज्यागारादा-स्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपेषकाम्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् ।१०। पानं पानीयं चौषधेन व्याख्यातम् ।११।

कल्पकप्रसाधकाः स्नानशुद्धवस्त्रहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वैशिकहस्तादादाय परिचरेयुः ।१२। स्नापकसंवाहकास्तरकरजकमालाकारकर्म दास्यः प्रसिद्धशौचाः कुर्युः, ताभिरधिष्ठिता वा शिल्पिनः ।१३। आत्मकक्षुषि निवेश्य वस्त्रमाल्यं दद्युः, स्नानानुलेपनप्रघर्षचूर्णवासस्नानीयानि च स्ववस्त्रोवाहूषू च ।१४। एतेन परस्मा-दागतकं व्याख्यातम् ।१५।

कुशीलवाः शस्त्राग्निरसक्रीडावर्जं नर्मयेयुः ।१६। आतोद्यानि चैषामन्तस्तिष्ठेयुः, अश्वरथद्विपालङ्काराश्च ।१७।

आप्तपुरुषाधिष्ठितं यानवाहनमारोहेत्, नावं चाप्तनाविकाधिष्ठिताम् ।१८। अन्यनीप्रतिवद्धां वातवेगवशां च नोपेयात् ।१९। उदकान्ते सैन्यमासीत ।२०। मत्स्यग्राहविशुद्धमुदकमवगाहेत् ।२१। व्यालग्राहविशुद्धमुद्यानं गच्छेत् ।२२।

लुब्धकश्चगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयं चललक्ष्यपरिचयार्थं भृगारण्यं गच्छेत् ।२३।

आप्तशस्त्रग्राहाधिष्ठितः सिद्धतापसं पश्येत्, मन्त्रिपरिषदा सह सामन्त-दूतम् ।२४। संनद्धोऽथ हस्तिनं रथं वारूढः संनद्धमनीकं पश्येत् ।२५।

निर्याणिऽभियाने च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं शस्त्रिभिर्दण्डिभिश्चापास्तशस्त्र-

हस्तप्रव्रजितव्यङ्गं गच्छेत् ।२६। न पुरुषसंवाधमवगाहेत् ।२७। यात्रासमाप्नोत्सब-
प्रहवणानि च दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् ।२८।

यथा च योगपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।

तथायमन्याबाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥२९॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे आत्मरक्षितकम् एकविंशोऽध्यायः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य विनयाधिकारिकम्

प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

अध्यक्षप्रचारः — द्वितीयमधिकरणम्

१

[एकोनविंशं प्रकरणम् — जनपदनिवेशः]

भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् ।१।

शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पञ्चकुलशतपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् ।२। नदीशैलवनभृष्टिदरीसेतुबन्धशमीशात्मलीक्षीरवृक्षानन्तेषु सीम्नां स्थापयेत् ।३।

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं, चतुःशतग्राम्या द्रोणमुखं, द्विशतग्राम्याः कार्वटिकं, दशग्रामीसंग्रहेण संग्रहणं स्थापयेत् ।४।

अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् ।५। तेषामन्तराणि वागुरिकशवरपुलिन्दचण्डालारण्यचरा रक्षेयुः ।६।

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकराण्यभिरूपदायादकानि प्रयच्छेत्, अध्यक्षसंख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजङ्घाकारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जानि ।७।

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्यैकपुरुषिकाणि प्रयच्छेत् ।८। अकृतानि कर्तृभ्यो नादेयानि ।९।

अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेत् ।१०। ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः ।११। अकृषन्तो वावहीनं दद्यात् ।१२।

धान्यपशुहिरण्यैश्चैताननुगृह्णीयात् ।१३। तान्यनु सुखेन दद्यात् ।१४। अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः कोशवृद्धिकरौ दद्यात्, कोशोपघातकौ वर्जयेत् ।१५। अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव असते ।१६। निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात् ।१७। निवृत्तपरिहारान् पितृवानुगृह्णीयात् ।१८।

आकरकर्मन्तिद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान् वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च निवेशयेत् ।१९।

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत् ।२०। अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्ग-वृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्, पुण्यस्थानारामाणां च ।२१। संभूयसेतुबन्धादपक्रामतः कर्मकरवलीवर्दाः कर्म कुर्युः ।२२। व्ययकर्मणि च भागी स्यात्, न चांशं लभेत ।२३। मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत् ।२४।

दासाहितकबन्धूनशृङ्खतो राजा बिनयं ग्राहयेत् ।२५।

बालबृद्धव्यसन्ननाथांश्च राजा विभूयात्, स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् । २६।

वालद्रव्यं ग्राम्बृद्धा वर्धयेयुरा व्यवहारप्रापणात्, देवद्रव्यं च । २७।

अपत्यदारं मातापितरौ भ्रातृनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विषवाश्चाविभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र पतितेभ्यः, अन्यत्र मातुः । २८।

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदण्डः, स्त्रियं च प्रव्राजयतः । २९।
लुप्तव्यायामः प्रव्रजेदापृच्छय धर्मस्थान् । ३०। अन्यथा नियम्येत । ३१।

वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः, सजातादन्यः संघः, सामुत्थायिकादन्यः समयानुबन्धो वा नास्य जनपदमुपनिविशेत । ३२।

न च तत्रारामा विहारार्था वा शालाः स्युः । ३३। नटनर्तकगायनवादक-वाग्जीवनकुशीलवा न कर्मविघ्नं कुर्युः । ३४। निराश्रयत्वाद् ग्रामाणां क्षेत्राभिरतत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवति । ३५।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।

देशं परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वारयेत् ॥ ३६॥

दण्डविष्टिकरावाधै रक्षेदुपहतां कृषिम् ।

स्तेनव्यालविषग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥ ३७॥

वल्लभैः कार्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।

शोधयेत्पशुसंघैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथम् ॥ ३८॥

एवं द्रव्यद्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।

रक्षेत्पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥ ३९॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे जनपदनिवेशः प्रथमोऽध्यायः । आदितौ द्वाविंशः ।

२

[विंशं प्रकरणम् — भूमिच्छिद्रापिधानम्]

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विबीतानि प्रयच्छेत् । १। प्रदिष्टाभयस्थावरजङ्गमानि च ब्रह्मसोमारण्यानि तपस्विभ्यो गोरुतपराणि प्रयच्छेत् । २।

तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफलगुल्मगुच्छमकण्टकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पदं भग्ननखदंष्ट्रव्यालं मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् । ३। सर्वातिथिमृगं प्रत्यन्ते चान्यन्मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत् । ४।

कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणामेकैकशो वनानि निवेशयेत्, द्रव्यवनकर्मन्तानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः । ५।

प्रत्यन्ते हस्तिवनमटव्यारक्षं निवेशयेत् ।६। नागवनाध्यक्षः पार्वतं नादेयं सार-
समानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कासं नागवनपालैः पालयेत् ।७। हस्ति-
घातिनं हन्युः ।८। दन्तयुगं स्वयंमृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः ।९।

नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारिकर्मिकसखा हस्तिमूत्र-
पुरीषच्छन्नगन्धा भल्लातकीशाखाप्रच्छन्नाः पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह
चरन्तः शय्यास्थानपद्यालेण्डकूलघातोद्देशेन हस्तिकुलपर्यग्रं विद्युः ।१०। यूथचरमेक-
चरं निर्यूथं यूथपति हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं बन्धमुक्तं च निबन्धेन विद्युः ।११।

अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिनो गृह्णीयुः ।१२। हस्तिप्रधानो
विजयो राज्ञः ।१३। परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहर-
कर्माणो हस्तिनः ।१४।

कालिङ्गाङ्गरजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदिकरूषजाः ।

दाशाणांश्चापराजान्ताश्च द्विपानां मध्यमा मताः ।।१५।।

सौराष्ट्रकाः पाञ्चनदास्तेषां प्रत्यवराः स्मृताः ।

सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जवस्तेजश्च वर्धते ।।१६।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे भूमिच्छिद्रापिधानम् द्वितीयोऽध्यायः । आदितस्त्रयोविंश ।

३

[एकाविंशं प्रकरणम् — दुर्गविधानम्]

चतुर्दिशं जनपदान्ते सांपरायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेत्, अन्तर्द्वीपं स्थलं वा निम्ना-
वरुद्धमौदकम्, प्रास्तरं गुहां वा पार्वतम्, निरुदकस्तम्बमिरिणं वा धान्वनम्, खञ्जनोदकं
स्तम्बगहनं वा वनदुर्गम् ।१। तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानम्, धान्वनवनदुर्ग-
मटवीस्थानम् आपद्यपसारो वा ।२।

जनपदमध्ये समुदयस्थानं स्थानीयं निवेशयेत्, वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसङ्गमे
ह्रदस्याविशोषस्याङ्गे सरसस्तटाकस्य वा, वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा वास्तुवशेन वा प्रदक्षिणो-
दकं पण्यपुटभेदनमंसपथवारिपथाम्यामुपेतम् ।३।

तस्य परिखास्तिस्त्रो दण्डान्तराः कारयेत् चतुर्दश द्वादश दशेति दण्डान् विस्तीर्णाः,
विस्तारादवगाढाः पादोनमर्धं वा, त्रिभागमूलाः, मूलचतुरश्रा वा, पाषाणोपहिताः
पाषाणेष्टकाबद्धपाश्वा वा, तोयान्तिकीरागन्तुतोयपूर्णा वा सपरिबाहाः पथग्राह-
वतीश्च ।४।

चतुर्दण्डापकृष्टं परिखायाः षड्दण्डोच्छिन्नमवरुद्धं तद्विगुणविष्कम्भं खाताद्वग्रं
कारयेद् ऊर्ध्वचयं मञ्चपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कष्टकिगुल्म-
विषवल्लीप्रतानवन्तम् ।५। पांसुशेषेण वास्तुच्छिद्रं राजभवनं वा पूरयेत् ।६।

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वम् श्रोत्रं युग्मं वा
आ चतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेत्, रथचर्यासंचारं तालमूलं मुरजकैः कपिशीर्षकैश्चा-
चिताग्रम् ।७। पृथुशिलासंहतं वा शैलं कारयेत्, न त्वेव काष्ठमयम् ।८। अग्निरवहितो
हि तस्मिन्वसति ।९।

विष्कम्भचतुरश्रमट्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत् त्रिदण्डान्तरं च ।१०।
द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये सहस्रम्यद्वितलामध्यधायामां प्रतोलीं कारयेत् ।११। अट्टालकप्रतोली-
मध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सापिधानच्छिद्रफलकसंहतमिन्द्रकोशं कारयेत् ।१२। अन्तरेषु
द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे चतुर्गुणायामं देवपथं कारयेत् ।१३।

दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वा चर्याः कारयेत्, अग्राह्ये देशे प्रधावनिकां निष्क्रिद्वारं
च ।१४।

बहिर्जानुभञ्जनीशूलप्रकरकूपकूटावपातकण्टकप्रतिसराहिपृष्ठतालपत्रशृङ्गाटकस्व-
दंष्ट्रागर्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषोदपानकैः प्रतिच्छन्नं छन्नपथं कारयेत् ।१५।

प्राकारमुभयतो मेण्डकमध्यर्धदण्डं कृत्वा प्रतोलीषट्फलान्तरं द्वारं निवेशयेत्
पञ्चदण्डादेकोत्तरमाष्टदण्डादिति चतुरश्रं षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वा ।१६।
पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमाष्टादशहस्तादिति तलोत्सेधः ।१७। स्तम्भस्य परिक्षेपः षडा-
यामो, द्विगुणो निखातः, चूलिकायाश्चतुर्भागः ।१८।

आदितलस्य पञ्चभागाः शाला वापी सीमागृहं च ।१९। दशभागिकौ द्वौ प्रति-
मञ्चौ, अन्तराऽणिहर्म्यं च ।२०। समुच्छ्रयादर्धतले स्थूणाबन्धश्च ।२१। अर्धवास्तु-
कमुत्तमागारं, त्रिभागान्तरं वा, इष्टकावबद्धपार्श्वं, वामतः प्रदक्षिणसोपानं गूढभित्ति-
सोपानमितरतः ।२२। द्विहस्तं तोरणशिरः ।२३। त्रिपञ्चभागिकौ द्वौ कपाट-
योगौ ।२४। द्वौ परिधौ ।२५। अरन्तिरिन्द्रकीलः ।२६। पञ्चहस्तमाग्निद्वारम् ।२७।
चत्वारो हस्तिपरिधाः ।२८। निवेशार्धं हस्तिनखम् ।२९। मुखसमः संक्रमः संहार्यो
भूमिमयो वा निरुदके ।३०। प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं
कारयेत् ।३१।

प्राकारमध्ये वापीं कृत्वा पुष्करिणीद्वारम्, चतुःशालमध्यर्धान्तरं साणिकं कुमारी-
पुरम्, मुण्डहर्म्यद्वितलं मुण्डकद्वारम्, भूमिद्रव्यवशेन वा निवेशयेत् ।३२। त्रिभागा-
धिकायामा भाण्डबाहिनीः कुल्याः कारयेत् ।३३।

तासु पाषाणकुदालाः कुठारीकाण्डकल्पनाः ।

मुषुण्डीमुद्गरा दण्डाश्चक्रयन्त्रशतघ्नयः ।।३४।।

कार्याः कार्मारिकाः शूला वेधनाग्राश्च वेणवः ।

उष्ट्रग्रीव्योऽग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः ।।३५।।

इत्यप्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे दुर्गविधानं तृतीयोऽध्यायः । आदितश्चतुर्विधः ।

४

[द्वाविंशं प्रकरणम् — दुर्गनिवेशः]

त्रयः प्राचीना राजमार्गस्त्रिय उदीचीना इति वास्तुविभागः ।१। स द्वादशद्वारो युक्तोदकभ्रमच्छपथः ।२।

चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः ।३। राजमार्गद्वेणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः संयानीय-
व्यूहश्मशानग्रामपथाश्चाष्टदण्डाः ।४। चतुर्दण्डः सेतुवनपथः, द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः,
पञ्चारत्नयो रथपथः, चत्वारः पशुपथः, द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्यपथः ।५।

प्रबीरे वास्तुनि राजनिवेशश्चातुर्वर्ण्यसमाजीवे ।६। वास्तुहृदयादुत्तरे नवभागे
यथोक्तविधानमन्तःपुरं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा कारयेत् ।७।

तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मन्त्रिणश्चावसेयुः, पूर्वदक्षिणं
भागं महानसं हस्तिशाला कौष्ठागारं च ।८। ततः परं गन्धमाल्यरसपण्याः प्रसाधन-
कारवः क्षत्रियाश्च पूर्वा दिशमधिवसेयुः ।९।

दक्षिणपूर्वं भागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मनिषद्याश्च, दक्षिणपश्चिमं भागं कुप्य-
गृहमायुधागारं च ।१०। ततः परं नगरधान्यव्यावहारिककार्मान्तिकबलाध्यक्षाः पक्वा-
न्नसुरामांसपण्या रूपाजीवास्तालावचरा वैद्याश्च दक्षिणां दिशमधिवसेयुः ।११।

पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं च, पश्चिमोत्तरं भागं यानरथ-
शालाः ।१२। ततः परम् ऊर्णसूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः शूद्राश्च पश्चिमां
दिशमधिवसेयुः ।१३।

उत्तरपश्चिमं भागं पण्यभेषज्यगृहम्, उत्तरपूर्वं भागं कोशो गवाश्वं च ।१४।
ततः परं नगरराजदेवतालोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिवसेयुः ।१५।

वास्तुच्छिद्रानुशालेषु श्रेणीप्रपणिकाया आवसेयुः ।१६।

अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठान् शिववैश्रवणाश्वश्रीमदिरागृहाणि चपुर-
मध्ये कारयेत् ।१७। यथोद्देशं वास्तुदेवताः स्थापयेत् ।१८। ब्राह्मैन्द्रयाम्यसैन्यपत्यानि
द्वाराणि ।१९। बहिः परिखाया धनुःशतापकृष्ठाश्चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः कार्याः,
यथादिशं च दिग्देवताः ।२०।

उत्तरः पूर्वा वा श्मशानभागो वर्णोत्तमानाम्, दक्षिणेन श्मशानं वर्णविराणाम्
।२१। तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।२२।

पाषण्डचण्डालानां श्मशानान्ते वासः ।२३।

कर्मान्तक्षेत्रवशेन कुटुम्बिनां सीमानं स्थापयेत् ।२४। तेषु पुष्पफलवाटान् धान्य-
पण्यनिचयाश्चानुज्ञाताः कुर्युः ।२५। दशकुलीवाटं कूपस्थानम् ।२६।

सर्वस्नेहषान्यक्षारलवणगन्धभेषज्यशुष्कशाक्यवसबत्सूरतृणकाष्ठलोहचर्मज्जार-

स्नायुविषविषाणवेणुवल्कलसारदारुप्रहरणावरणावमनिचयाननेकवर्षोपभोगसहान् कारयेत् ।२७। नवैनानवै शोधयेत् ।२८।

हृत्स्थश्चरयपादातमनेकमुख्यमवस्थापयेत् ।२९। अनेकमुख्यं हि परस्परभयान्तरोपजापं नोपैति ।३०।

एतेनान्तपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः ।३१।

न च बाहिरिकान्कुर्यात् पुरे राष्ट्रोपधातकान् ।

क्षिपेज्जनपदे चैतान् सर्वान्वा दापयेत्करान् ।।३२।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे दुर्गनिवेशश्चतुर्थोऽध्यायः । आदितः पञ्चविंशः ।

५

[अयोविंशं प्रकरणम्—संनिधातृनिचयकर्म]

संनिधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारं कुप्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेत् ।१।

चतुरश्रां वापीमनुदकोपस्तेहां खानयित्वा पृथुशिलाभिरुभयतः पाद्वै मूलं च प्रचित्य सारदारुपञ्जरं भूमिसमं त्रितलमनेकविधानं कुट्टिमदेशस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं देवतापिधानं भूमिगृहं कारयेत् ।२। तस्योपर्युभयतोनिषेधं सप्रग्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्त कोशगृहं कारयेत्, प्रासादं वा ।३। जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः कारयेत् ।४।

पक्वेष्टकास्तम्भं चतुःशालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तम्भापसारमुभयतः पण्यगृहं कोष्ठागारं च, दीर्घबहुशालं कक्ष्यावृतकुड्यम् अन्तः कुप्यगृहम्, तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारम्, पृथग्घर्मस्थीयं महामात्रीयं विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानमपसारतः सुगुप्तकक्ष्यं बन्धनागारं कारयेत् ।५।

सर्वेषां शालाः खातोदपानवर्चस्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकुलारक्षास्वदैवतपूजनयुक्ताः कारयेत् ।६।

कोष्ठागारे वर्षमानमरत्निमुखं कुण्डं स्थापयेत् ।७।

तज्ज्ञातकरणाधिष्ठितः पुराणं नवं च रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा प्रतिगृह्णीयात् ।८। तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च, सारोपधी मध्यमः, फल्गुकुप्योपधी तच्च तावच्च दण्डः ।९।

रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रतिगृह्णीयात् ।१०। अशुद्धं छेदयेत् ।११। आहर्तुः पूर्वः साहसदण्डः ।१२।

शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृह्णीयात् ।१३। विपर्यये मूल्यद्विगुणो दण्डः ।१४।

तेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् । १५।

सर्वाधिकरणेषु युक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां पणादिचतुष्यणपरमापहारेषु पूर्वमध्यमो-
त्तमवशा दण्डः । १६। कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः । १७। तद्वैद्यावृत्यकराणा-
मर्षदण्डः । १८। परिभाषणमविज्ञाते । १९।

चोराणामभिप्रवर्षणे चित्रो घातः । २०।

तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः संनिधाता निचयाननुतिष्ठेत् । २१।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद्वर्षशतादपि ।

यथा पृष्ठो न सज्जेत व्यये शेषे च संचये । २२।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे संनिधातुनिचयकर्म पञ्चमोऽध्यायः । आदितः षड्विंशः ।

६

[चतुर्विंशं अकरणम्—समाहृतसमुदयप्रस्थापनम्]

समाहर्ता दुर्गं राष्ट्रं खनिं सेतुं वनं व्रजं वणिक्पथं चावेक्षेत । १।

शुल्कं दण्डः पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः सुरा सूत्रं तैलं घृतं
क्षारः सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेश्या द्यूतं वास्तुकं कारुशिल्पिगणो देवताध्यक्षो द्वार-
बाहिरिकादेयं च दुर्गम् । २।

सीता भागो बलिः करो वणिक् नदीपालस्तरो नावः पत्तनं विवीतं वर्तनी रज्जु-
श्चोररज्जुश्च राष्ट्रम् । ३।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालशङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधातवः खनिः । ४।

पुष्पफलवाटषण्डकेदारमूलवापाः सेतुः । ५।

पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो वनम् । ६।

गोमहिषमज्जाविकं खरोष्ट्रमश्वश्वतरं च व्रजः । ७।

स्थलपथो वारिपथश्च वणिक्पथः । ८। इत्यायशरीरम् । ९।

मूल्यं भागो व्याजी परिचः क्लृप्तं रूपिकमत्ययश्चायमुखम् । १०।

देवपितृपूजादानार्थं, स्वस्तिवाचनम्, अन्तःपुरं, महानसं, दूतप्रावर्तिमं, कोष्ठा-
गारम्, आयुधागारं, पण्यगृहं, कुप्यगृहं, कर्मान्तो, विष्टिः, पत्यश्वरथद्विपपरिग्रहो,
गोमण्डलं, पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः, काष्ठतृणवाटाश्चेति व्ययशरीरम् । ११।

राजवर्षं मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टं, वर्षहिमन्तग्रीष्माणां तृतीयसप्तमा दिवसोनाः
पक्षाः शेषाः पूर्णाः, पृथगधिमासकः, इति कालः । १२।

करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवी च । १३।

संस्थानं प्रचारः शरीरावस्थापनम् आदानं सर्वसमुदयपिण्डः संजातम् —
एतत्करणीयम् । १४।

कोशर्पितं राजहारः पुरव्ययश्च प्रविष्टं परमसंवत्सरानुवृत्तं शासनमुक्तं मुखाज्ञप्तं चापातर्नायम् — एतत्सिद्धम् । १५।

सिद्धिकर्मयोगः दण्डशेषमाहरणीयं बलात्कृतप्रतिष्ठन्धमवमृष्टं च प्रशोध्यम् — एतच्छेषम्, असारमल्पसारं च । १६।

वर्तमानः पर्युषितोऽन्यजातश्चायः । १७। दिवसानुवृत्तो वर्तमानः । १८। परमसांवत्सरिकः परप्रचारसंक्रान्तो वा पर्युषितः । १९। नष्टप्रस्मृतम् आयुक्तदण्डः पार्श्वं पारिहीणिकम् औपायनिकं डमरगतकस्वम् अपुत्रकं निधिश्चान्यजातः । २०। विक्षेपव्याधितान्तरस्मशेषं च व्ययप्रत्यायः । २१। विक्रये पण्यानामर्धवृद्धिरुपजा, मानोन्मानविशेषो व्याजी, क्रयसंचर्षे वार्धवृद्धिः — इत्यायः । २२।

नित्यो नित्योत्पादिको लाभो लाभोत्पादिक इति व्ययः । २३। दिवसानुवृत्तो नित्यः । २४। पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभः । २५। तयोरुत्पन्नो नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति व्ययः । २६।

संजातादायव्ययविशुद्धा नीवी, प्राप्ता चानुवृत्ता च । २७।

एवं कुर्यात्समुदयं वृद्धिं चायस्य दर्शयेत् ।

ह्रासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययम् । २८॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समाहृतसमुदयप्रस्थापनं षष्ठोऽध्यायः । आदितः सप्तविंशः ।

७

[पञ्चविंशं प्रकरणम् — अक्षपटले गणनिक्याधिकारः]

अक्षपटलमध्यक्षः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्धपुस्तकस्थानं कारयेत् । १।

तत्राधिकरणानां संख्याप्रचारसंजाताग्रं, कर्मान्तानां द्व्यप्रयोगवृद्धिक्षयव्यय-प्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं, रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्धप्रतिवर्णकप्रतिमान-मानोन्मानावमानभाण्डं, देशग्रामजातिकुलसंघानां धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानं, राजो-पजीविनां प्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं, राज्ञश्च पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलाभं निर्देशोत्पातिकप्रतीकारलाभं, मित्रामित्राणां च संधिविग्रहप्रदानादानं निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । २।

ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययी नीवीमुपस्थानं प्रचारं चरित्रं संस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । ३।

उत्तममध्यमादरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यक्षं कुर्यात्, सामुदयिकेऽव्यवकल्पितकं यन्मुपहत्य राजा नानुत्पद्येत । ४। सहस्राहिणः प्रतिभुवः कर्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो आर्या बुहितरो भृत्याश्चास्य कर्मच्छेदं बहेयुः । ५।

त्रिंशत् चतुःपञ्चाशच्चाहोरात्राणां कर्मसंवत्सरः ।६। तमाषाढीपर्यवसानमूनं पूर्णं वा दद्यात् ।७। करणाधिष्ठितमधिमासकं कुर्यात् ।८।

अपसर्पाधिष्ठितं च प्रचारम् ।९। प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति, उत्थानक्लेशासहत्वादालस्येन, शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रसक्तः प्रमादेन, संक्रोशाधर्मनिरर्थभीरुर्भयेन, कार्याधिष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन, हिंसाबुद्धिः कोपेन, विद्याद्रव्यबलभाषाश्रयाद् दर्पेण, तुलामानतर्कगणितान्तरोपधानाल्लोभेन ।१०।

‘तेषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघातस्तावानेकोत्तरो दण्डः’ इति मानवाः ।११। ‘सर्वत्राष्टगुणः’ इति पाराशराः ।१२। ‘दशगुणः’ इति वार्हस्पत्याः ।१३। ‘विंशतिगुणः’ इत्यौशनसाः ।१४। यथापराधमिति कौटिल्यः ।१५।

गाणनिक्यान्याषाढीमागच्छेयुः ।१६। आगतानां समद्रपुस्तकभाण्डनीवीकानां मेकत्रासंभाषावरोधं कारयेत् ।१७। आयव्ययनीवीनामग्राणि श्रुत्वा नीवीमवहारयेत् ।१८। यच्चाग्रादायस्यान्तरपणं नीष्मां वर्धेत व्ययस्य वा यत्परिहापयेत्, तदष्टगुणमध्यक्ष दापयेत् ।१९। विपर्यये तमेव प्रति स्यात् ।२०।

यथाकालमनागतानामपुस्तकभाण्डनीवीकानां वा देयदशवन्धो दण्डः ।२१।

कार्मिके चोपस्थिते कार्गणिकस्याप्रतिवध्नतः पूर्वं साहसदण्डः ।२२। विपर्यये कार्मिकस्य द्विगुणः ।२३।

प्रचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुरविपममन्त्राः ।२४। पृथग्भूतो मिथ्यावादी चैषामुत्तमं दण्डं दद्यात् ।२५।

अकृताहोरूपहरं मासमाकाङ्क्षेत ।२६। मासादूर्ध्वं मासद्विंशतान्नरं दण्ड दद्यात् ।२७। अल्पशेषलेख्यनीवीकं पञ्चरात्रमाकाङ्क्षेत ।२८। ततः परं कोशपूर्वमहोरूपहरं धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानसंकलननिर्वर्तनानुमानचारप्रयोगैरवेक्षेत ।२९।

दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचातुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत् ।३०। व्युष्टदेशकालमुखोत्पत्त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकैश्चायं समानयेत् ।३१। व्युष्टदेशकालमुखलाभकारणदेययोगप्रमाणाज्ञापकोद्धारकविधातृकप्रतिग्राहकैश्च व्ययं समानयेत् ।३२। व्युष्टदेशकालमुखानुवर्तनरूपलक्षणप्रमाणनिक्षेपभाजनगोपायकैश्च नीवीं समानयेत् ।३३।

राजार्थे कार्गणिकस्याप्रतिवध्नतः प्रतिषेधयतो वा आज्ञां निबन्धादायव्ययमन्यथा वा विकल्पयतः पूर्वं साहसदण्डः ।३४।

क्रमावहीनमुत्क्रमविज्ञातं पुनरुक्तं वा वस्तुकमबलिखतो द्वादशपणो दण्डः ।३५। नीवीमबलिखतो द्विगुणः ।३६। भक्षयतोऽष्टगुणः ।३७। नाशयतः पञ्चवन्धः प्रतिदानं च ।३८। मिथ्यावादे स्तेयदण्डः ।३९। पश्चात्प्रतिज्ञाते द्विगुणः, प्रस्मृतोत्पक्षे च ।४०।

अपराधं सहेतात्पं तुष्येदल्पेऽपि चोदये ।

महोपकारं चाध्यक्षं प्रग्रहेणामिपूजयेत् ॥४१॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः सप्तमोऽध्यायः । आदितोऽष्टाविंशः ।

८

[षड्विंशं प्रकरणम्—समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्]

कोशपूर्वाः सर्वाः ११। तस्मात्पूर्वं कोशमवेक्षेत ॥२॥

प्रचारसमृद्धिश्चरित्रानुग्रहश्चोरनिग्रहो युक्तप्रतिषेधः सस्यसंपत्पण्यवाहुल्यमुप-
सर्गप्रमोक्षः परिहारक्षयो हिरण्योपायनमिति कोशवृद्धिः ॥३॥

प्रतिबन्धः प्रयोगो व्यवहारोऽवस्तारः परिहापणमुपभोगः परिवर्तनमपहारश्चेति
कोशक्षयः ॥४॥

सिद्धीनामसाधनमनवतारणमप्रवेशनं वा प्रतिबन्धः ॥५॥ तत्र दशबन्धो
दण्डः ॥६॥

कोशद्रव्याणां वृद्धिप्रयोगाः प्रयोगः ॥७॥ पण्यव्यवहारो व्यवहारः ॥८॥ तत्र
फलद्विगुणो दण्डः ॥९॥

सिद्धं कालमप्राप्तं करोत्यप्राप्तं प्राप्तं वेत्यवस्तारः ॥१०॥ तत्र पञ्चबन्धो
दण्डः ॥११॥

क्लृप्तमायं परिहापयति व्ययं वा विवर्धयतीति परिहापणम् ॥१२॥ तत्र हीन-
चतुर्गुणो दण्डः ॥१३॥

स्वयमन्यैर्वा राजद्रव्याणामुपभोजनमुपभोगः ॥१४॥ तत्र रत्नोपभोगे घातः,
सारोपभोगे मध्यमः साहसदण्डः, फल्गुकुप्योपभोगे तच्च तावच्च दण्डः ॥१५॥

राजद्रव्याणामन्यद्रव्येणादानं परिवर्तनम् ॥१६॥ तदुपभोगेन व्याख्या-
तम् ॥१७॥

सिद्धमायं न प्रवेशयति, निबद्धं व्ययं न प्रयच्छति, प्राप्तां नीवीं विप्रतिजानीत
इत्यपहारः ॥१८॥ तत्र द्वादशगुणो दण्डः ॥१९॥

तेषां हरणोपायाश्चत्वारिंशत् ॥२०॥ पूर्वं सिद्धं पश्चादवतारितं, पश्चात्सिद्धं पूर्व-
मवतारितं, साध्यं न सिद्धम्, असाध्यं सिद्धं, सिद्धमसिद्धं कृतम्, असिद्धं सिद्धं कृतम्,
अल्पसिद्धं बहु कृतं, बहुसिद्धमल्पं कृतम्, अन्यत्सिद्धमन्यत्कृतम्, अन्यतः सिद्धमन्यतः
कृतं, देयं न दत्तम्, अदेयं दत्तं, काले न दत्तम्, अकाले दत्तम्, अल्पं दत्तं बहु कृतं, बहु
दत्तमल्पं कृतम्, अन्यदत्तमन्यत्कृतम्, अन्यतो दत्तमन्यतः कृतं, प्रविष्टमप्रविष्टं कृतम्,
अप्रविष्टं प्रविष्टं कृतं, कुप्यमवस्तमूल्यं प्रविष्टं, दत्तमूल्यं न प्रविष्टं, संक्षेपो विक्षेपः

कृतः, विक्षेपः संक्षेपो वा, महार्धमल्पार्धेण परिवर्तितम्, अल्पार्धं महार्धेण वा, समारो-
पितोऽर्थः, प्रत्यवरोपितो वा, संबत्सरो आसविषमः कृतः, आसो दिवसविषमो वा,
समागमविषमः, मुखविषमः, कामिकविषमः, निर्वर्तनविषमः, पिण्डविषमः, वर्ण-
विषमः, ग्रन्थविषमः, मानविषमः, मापनविषमः, भाजनविषमः—इति हरणोपायाः ॥२१॥

तत्रोपयुक्तनिधायकनिबन्धकप्रतिग्राहकदायकदापकमन्त्रिवैयावृत्यकरणेकैकशोऽ-
नुयुञ्जीत ॥२२॥ मिथ्यावादे चैषां युक्तसमो दण्डः ॥२३॥ प्रचारे चावघोषयेत् 'अमुना
प्रकृतेनोपहृताः प्रज्ञापयन्तु' इति ॥२४॥ प्रज्ञापयतो यथोपघातं दापयेत् ॥२५॥

अनेकेषु चाभियोगेष्वव्ययमानः सकृदेव परोक्तः सर्वं भजेत ॥२६॥ वैपम्ये
सर्वत्रानुयोगं दद्यात् ॥२७॥ महत्यर्थपिहारे चाल्पेनापि सिद्धः सर्वं भजेत ॥२८॥

कृतप्रतिघातावस्थः सूचको निष्पन्नार्थः षष्ठमंशं लभेत, द्वादशमंशं भृतकः ॥२९॥
प्रभूताभियोगादल्पनिष्पत्तौ निष्पन्नस्यांशं लभेत ॥३०॥ अनिष्पन्ने शरीरं हरिष्यं वा
दण्डं लभेत, न चानुग्राह्यः ॥३१॥

निष्पत्तौ निक्षिपेद्वादमात्मानं वापवाहयेत् ।

अभियुक्तोपजापात्तु सूचको वधमाप्नुयात् ॥३२॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम् अष्टमोऽध्यायः ।

आदित एकोनत्रिंशः ।

६

[सप्तविंशं प्रकरणम्—उपयुक्तपरीक्षा]

अमात्यसंपदोपेताः सर्वाध्यक्षाः शक्तितः कर्मसु नियोज्याः ॥१॥ कर्मसु चैषां
नित्यं परीक्षां कारयेत्, चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम् ॥२॥ अश्वसधर्मिणो हि मनुष्या
नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वन्ते ॥३॥ तस्मात्कर्तारं करणं देशं कालं कार्यं प्रक्षेपमुदयं चैषु
विद्यात् ॥४॥

ते यथासंदेशमसंहता अविगृहीताः कर्माणि कुर्युः ॥५॥ संहता भक्षयेयुः, विगृहीता
विनाशयेयुः ॥६॥ न चानिवेद्य भर्तुः कञ्चिदारम्भं कुर्युः, अन्यत्रापत्प्रतीकारेभ्यः ॥७॥

प्रमादस्थानेषु चैषामत्ययं स्थापयेद्दिवसवेतनव्ययद्विगुणम् ॥८॥ यश्चैषां यथा-
दिष्टमर्थं सविशेषं वा करोति स स्थानमानौ लभेत ॥९॥

'अल्पायतिश्चेन्महाव्ययो भक्षयति ॥१०॥ विपर्यये यथायतिव्ययश्च न भक्षयति'
इत्याचार्याः ॥११॥ अपसर्पेणैवोपलभ्येतेति कौटिल्यः ॥१२॥

यः समुदयं परिहापयति स राजार्थं भक्षयति ॥१३॥ स चेदज्ञानादिभिः परि-
हापयति तदेनं यथागुणं दापयेत् ॥१४॥ यः समुदयं द्विगुणमुद्भावयति स जनपदं भक्षयति

।१५। स चेद्राजार्थमुपनयत्यल्पापराधे वारयितव्यः, महति यथापराधं दण्डयितव्यः ।१६। यः समुदयं व्ययमुपनयति स पुरुषकर्माणि भक्षयति ।१७। स कर्मदिवसद्रव्य-मूल्यपुरुषवेतनापहारेषु यथापराधं दण्डयितव्यः ।१८।

तस्मादस्य यो यस्मिन्नधिकरणे शासनस्थः स तस्य कर्मणो याथातथ्यमायव्ययौ च व्याससमासाभ्यामाचक्षीत ।१९।

मूलहरतादात्विककदर्याश्च प्रतिषेधयेत् ।२०। यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः ।२१। यो यद्यदुत्पद्यते तत्तद्भक्षयति स तादात्विकः ।२२। यो भृत्यात्म-पीडाभ्यामुपचिनोत्यर्थं स कदर्यः ।२३। स पक्षवांश्चेदनादेयः, विपर्यये पर्यादातव्यः ।२४।

यो महत्यर्थसमुदये स्थितः कदर्यः संनिधत्तेऽवनिधत्तेऽवस्त्रात्रयति वा—संनिधत्ते स्ववेशमनि, अवनिधत्ते पौरजानपदेषु, अवस्त्रावयति परविषये—तस्य सत्त्री मन्त्र-मित्रभृत्यबन्धुपक्षमार्गति गतिं च द्रव्याणामुपलभेत ।२५। यश्चास्य परविषये संचारं कुर्यात्तमनुप्रविश्य मन्त्रं विद्यात् ।२६। सुविदिते शत्रुशासनापदेशेनैनं घातयेत् ।२७।

तस्मादस्याध्यक्षाः संख्यायकलेखकरूपदर्शकनीवीग्राहकोत्तराध्यक्षसखाः कर्माणि कुर्युः ।२८। उत्तराध्यक्षा हस्त्यश्वरथारोहाः ।२९। तेषामन्तेवासिनः शिल्पशौचयुक्ताः संख्यायकादीनामपसर्पाः ।३०।

बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं स्थापयेत् ।३१।

यथा ह्यनास्वादयितुं न शक्यं

जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा ।

अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः

स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः ॥३२॥

मत्स्या यथान्तःसलिले चरन्तो

ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिबन्तः ।

युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता

ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः ॥३३॥

अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततां खे पतत्त्रिणाम् ।

न तु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः ॥३४॥

आस्त्रावयेच्चोपचितान् विपर्यस्येच्च कर्मसु ।

यथा न भक्षयन्त्यर्थं भक्षितं निर्बभन्ति वा ॥३५॥

न भक्षयन्ति ये त्वर्थान् न्यायतो बर्धयन्ति च ।

नित्याधिकाराः कार्यास्ते राज्ञः प्रियहिते रताः ॥३६॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे उपयुक्तपरीक्षा नवमोऽध्यायः । आदित्यस्वभाः ।

१०

[अष्टाविंशं प्रकरणम्—शासनाधिकारः]

शासने शासनमित्याचक्षते ।१। शासनप्रधाना हि राजानः, तन्मूलत्वात्संक्षि-
विग्रहयोः ।२।

तस्मादमात्यसंपदोपेतः सर्वसमयविदाशुग्रन्थश्चावक्षरो लेखनवाचनसमर्थो लेखकः
स्यात् ।३।

सोऽप्यग्रमना राज्ञः संदेशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विदध्यात् देशैश्वर्यवंशनाम-
धेयोपचारमीश्वरस्य, देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य ।४।

जाति कुलं स्थानवयःश्रुतानि

कर्मद्विशीलान्यथ देशकालौ ।

योनानुबन्धं च समीक्ष्य कार्यं

लेखं विदध्यात्पुरुषानुरूपम् ॥५॥

अर्थक्रमः संबन्धः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्यं स्पष्टत्वमिति लेखसंपत् ।६। तत्र
यथावदनुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थक्रमः ।७। प्रस्तुतस्यार्थस्यानुप-
रोधादुत्तरस्य विधानमा समाप्तेरिति संबन्धः ।८। अर्थपदाक्षराणामन्यूनातिरिक्तता
हेतूदाहरणदृष्टान्तरर्थोपवर्णनाश्रान्तपदतेति परिपूर्णता ।१। सुखोपनीतचार्वर्थशब्दा-
भिधानं माधुर्यम् ।१०। अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम् ।११। प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्व-
मिति ।१२।

अकारादयो वर्णास्त्रिषष्टिः ।१३। वर्णसंघातः पदम् ।१४। तच्चतुर्विधं नामा-
ख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति ।१५। तत्र नाम सत्त्वाभिधायि ।१६। अवशिष्टलिङ्गमाख्यातं
क्रियावाचि ।१७। क्रियाविशेषकाः प्रादय उस्सर्गाः ।१८। अव्ययाश्चादयो निपाताः
।१९। पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ ।२०। एकपदावरस्त्रिपदपरः परपदार्थानुपरोधेन
वर्गः कार्यः ।२१।

लेखपरिसंहरणार्थं इतिशब्दो वाचिकमस्येति च ।२२।

निन्दा प्रशंसा पृच्छा च तथाख्यानमथार्थना ।

प्रत्याख्यानमुपालम्भः प्रतिषेधोऽप्य चोदना ॥२३॥

सान्त्वनम्युपपत्तिश्च भर्त्सनानुनयो तथा ।

एतेष्वर्थाः प्रवर्तन्ते त्रयोदशसु लेखजाः ॥२४॥

तत्राभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं निन्दा ।२५। गुणवचनमेतेषामेव प्रशंसा
।२६। 'कथमेतद्' इति पृच्छा ।२७। 'एवम्' इत्याख्यानम् ।२८। 'देहि' इत्यर्थना
।२९। 'न प्रयच्छामि' इति प्रत्याख्यानम् ।३०। 'अनुरु' भवतः' इत्युपालम्भः ।३१।

‘मा कार्षीः’ इति प्रतिषेधः । ३२। ‘इदं त्रिम्यताम्’ इति चोदना । ३३। ‘योऽहं स भवान्, यन्मम द्रव्यं तद्भवतः’ इत्युपग्रहः सान्त्वम् । ३४। व्यसनसाहाय्यमभ्युपपत्तिः । ३५। सदोषमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम् । ३६। अनुनयस्त्रिविधोऽर्बकृतावतिक्रमे पुरुषा-
दिभ्यसने चेति । ३७।

प्रज्ञापनाज्ञापरिदानलेखा-

स्तथा परीहारनिसृष्टिलेखौ ।

प्रावृत्तिकश्च प्रतिलेख एव

सर्वत्रगदचेति हि शासनानि ॥३८॥

अनेन विज्ञापितमेवमाह

तद्दीयतां चेद्यदि तत्त्वमस्ति ।

राज्ञः समीपे वरकारमाह

प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा ॥३९॥

भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति ।

विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥४०॥

यथार्हगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते ।

अप्याधौ परिदाने वा भवतस्तावुपग्रहौ ॥४१॥

जातेर्विशेषेषु पुरेषु चैव

ग्रामेषु देशेषु च तेषु तेषु ।

अनुग्रहो यो नृपतेर्निदेशा-

त्तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत् ॥४२॥

निसृष्टिस्थापना कार्यकरणे वचने तथा ।

एष वाचिकलेखः स्याद् भवेन्नैसृष्टिकोऽपि वा ॥४३॥

विविधां दैवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुषीम् ।

द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति ॥४४॥

दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्वं ततः प्रत्यनुभाष्य च ।

प्रतिलेखो भवेत्कार्यो यथा राजवचस्तथा ॥४५॥

यत्रेश्वरांश्चाधिकृतांश्च राजा

रक्षोपकारौ पथिकार्यमाह ।

सर्वत्रगो नाम भवेत्स मार्गं

देशे च सर्वत्र च वेदितव्यः ॥४६॥

उपायाः सामोपप्रदानभेददण्डाः । ४७।

तत्र साम पञ्चविधम् — गुणसंकीर्तनं, संबन्धोपाख्यानं, परस्परोपकारसंबर्जनम्,

आयतिप्रदर्शनम्, आत्मोपनिधानमिति । ४८। तत्राभिजनशरीरकर्मप्रकृतिश्रुतद्रव्या-
दीनां गुणग्रहणं प्रशंसा स्तुतिगुणसंकीर्तनम् । ४९। जातियौनमौलसौवकुलहृदयमित्र-
संकीर्तनं संबन्धोपाख्यानम् । ५०। स्वपक्षपरपक्षयोरन्योन्योपकारसंकीर्तनं परस्परो-
पकारसंदर्शनम् । ५१। 'अस्मिन्नेवं कृत इदमावयोर्भवति' इत्याशाजननमायति-
प्रदर्शनम् । ५२। 'योऽहं स भवान्, यन्मम द्रव्यं तद्भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यताम्'
इत्यात्मोपनिधानम् । इति । ५३।

उपप्रदानमर्थोपकारः । ५४।

शङ्काजननं निर्भर्त्सनं च भेदः । ५५।

वधः परिक्लेशोऽर्थहरणं दण्डः । इति । ५६।

अक्रान्तिर्व्याघातः पुनरुक्तमपशब्दः संप्लव इति लेखदोषाः । ५७। तत्र कालपत्र-
कमचारविषमविरागाक्षरत्वम् अक्रान्तिः । ५८। पूर्वेण पश्चिमस्यानुपपत्तिर्व्याघातः । ५९।
उक्तस्याविशेषेण द्वितीयमुच्चारणं पुनरुक्तम् । ६०। लिङ्गवचनकालकारकाणामन्यथा-
प्रयोगोऽपशब्दः । ६१। अवर्गे वर्गकरणं वर्गे चावर्गक्रिया गुणविपर्यासः संप्लवः । इति । ६२।

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च ।

कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः । ६३॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शासनाधिकारो दशमोऽव्यायः । आदित एकत्रिंशः ।

११

[एकोनत्रिंशं प्रकरणम्—कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा]

कोशाध्यक्षः कोशप्रवेश्यं रत्नं सारं फल्गुं कुप्यं वा तज्जातकरणाधिष्ठितः प्रति-
गृह्णीयात् । १।

ताम्रपर्णिकं पाण्ड्यकवाटकं पाषिक्यं कौलेयं चौर्ण्यं माहेन्द्रं कार्दमिकं स्रौतसीयं
ह्लादीयं हैमवतं च मौक्तिकम् । २। शुक्तिः शङ्खः प्रकीर्णकं च योनयः । ३।

मसूरकं त्रिपुटकं कूर्मकमर्धचन्द्रकं कञ्चुकितं यमकं कर्तकं खरकं सिक्तकं काम-
ण्डलुकं श्यावं नीलं दुर्विद्धं चाप्रशस्तम् । ४। स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णुं श्वेतं गुरु
स्निग्धं देशविद्धं च प्रशस्तम् । ५।

शीर्षकमुपशीर्षकं प्रकाण्डकमवघाटकं तरलप्रतिबद्धं चेति यष्टिप्रभेदाः । ६।

यष्टीनामष्टसहस्रमिन्द्रच्छन्दः । ७। ततोऽर्धं विजयच्छन्दः । ८। चतु-
ष्पष्टिरर्धहारः । ९। चतुष्पञ्चाशद्विंशमकलापः । १०। द्वात्रिंशद् गुच्छः । ११।
सप्तविंशतिर्नक्षत्रमाला । १२। चतुर्विंशतिर्धगुच्छः । १३। विंशतिर्मणिबकः । १४।
ततोऽर्धमर्धमाणबकः । १५। एत एव मणिमध्यास्तन्माणबका भवन्ति । १६।

एकशीर्षकः शुद्धो हारः । १७। तद्वच्छेषाः । १८। मणिमध्योऽर्धमाणवकः । १९।

त्रिफलकः फलकहारः, पञ्चफलको वा । २०।

सूत्रमेकावली शुद्धा । २१। सैव मणिमध्या यष्टिः । २२। हेममणिचित्रा
रत्नावली । २३। हेममणिमुक्तान्तरोऽपवर्तकः । २४। सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम्
। २५। मणिमध्यं वा मणिसोपानकम् । २६।

तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः । २७।

मणिः कौटो मालेयकः पारसमुद्रकश्च । २८।

सौगन्धिकः पद्मरागोऽनवद्यरागः पारिजातपुष्पको बालसूर्यकः । २९। वैडूर्यं
उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो बंशरागः शुकपत्रवर्णः पुष्यरागो गोमूत्रको गोमेदकः
। ३०। इन्द्रनीलो नीलावलीयः कलायपुष्पको महानीलो जम्बवाभो जीमूतप्रभो नन्दकः
स्रवन्मध्यः । ३१। शुद्धस्फटिको मूलाटवर्णः शीतवृष्टिः सूर्यकान्तश्च । इति
मणयः । ३२।

षडश्रश्चतुरश्रो वृत्तो वा तीव्ररागः संस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरुरर्चिष्मानन्तर्गत-
प्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणाः । ३३। मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खण्डो
दुर्विद्धो लेखाकीर्ण इति दोषाः । ३४।

विमलकः सस्यकोऽञ्जनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहिताक्षो मृगाश्मको ज्योती-
रसको मालेयकोऽहिच्छत्रकः कूर्पः प्रतिकूर्पः सुगन्धिकूर्पः क्षीरवकः शुक्तिचूर्णकः
शिलाप्रवालकः पुलकः शुक्लपुलक इत्यन्तरजातयः । ३५। शेषाः काचमणयः । ३६।

सभाराष्ट्रकं तज्जमाराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकमिन्द्रवानकं च
वज्रम् । ३७। खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयः । ३८।

मार्जारार्क्षकं शिरीषपुष्पकं गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं मूलाटीवर्णं मणिवर्णा-
नामन्यतमवर्णमिति वज्रवर्णाः । ३९।

स्थूलं गुरु प्रहारसहं समकोटिकं भाजनलेखि तर्कुभ्रामि भ्राजिष्णु च प्रशस्तम्
। ४०। नष्टकोणं निरश्रि पाश्वपिवृत्तं चाप्रशस्तम् । ४१।

प्रवालकम् आलकन्दकं वैवर्णिकं च, रक्तं पद्मरागं च करटगर्भणिकावर्जमिति । ४२।

चन्दनं सातनं रक्तं भूमिगन्धि । ४३। गोशीर्षकं कालताम्रं मत्स्यगन्धि । ४४।
हरिचन्दनं शुकपत्रवर्णमास्रगन्धि, तार्णसं च । ४५। ग्रामेरुक् रक्तं रक्तकालं वा बस्तमूत्र-
गन्धि । ४६। दैवसभेयं रक्तं पद्मगन्धि, जापकं च । ४७। जोङ्गकं रक्तं रक्तकालं वा
स्निग्धम्, तौरूपं च । ४८। मालेयकं पाण्डुरक्तम् । ४९। कुचन्दनं रूक्षमगुरुकालं रक्तं
रक्तकालं वा । ५०। कालपर्वतकं रक्तकालमनवद्यवर्णं वा । ५१। कोशागारपर्वतकं कालं
कालचित्रं वा । ५२। शीतोदकीयं पद्माभ्रं, कालस्निग्धं वा । ५३। नागपर्वतकं रूक्षं
शैवलवर्णं वा । ५४। शाकलं कपिलम् । इति । ५५।

लघु स्निग्धमश्वानं सर्पिःस्नेहलेपि गन्धसुखं त्वगनुसार्यनुत्त्वणमविराम्युष्णसहं दाह-
ग्राहि सुखस्पर्शनमिति चन्दनगुणाः । ५६ ।

अगुरु जोङ्गकं कालं कालचित्रं मण्डलचित्रं वा । ५७ । श्यामं दोङ्गकम् । ५८ ।
पारसमुद्रकं चित्ररूपमुशीरगन्धि नवमालिकागन्धि वा । इति । ५९ ।

गुरु स्निग्धं पेशलगन्धि निर्हार्यग्निसहमसंप्लुतधूमं समगन्धं विमर्दसहमित्यगुरु-
गुणाः । ६० ।

तैलपर्णिकम् अशोकग्रामिकं मांसदर्णं पद्मगन्धि । ६१ । जोङ्गक रक्तपीतकमुत्पल-
गन्धि गोमूत्रगन्धि वा । ६२ । ग्रामेरुकं स्निग्धं गोमूत्रगन्धि । ६३ । सौवर्णकुण्डिकं रक्त-
पीतं मातुलुङ्गगन्धि । ६४ । पूर्णकद्वीपकं पद्मगन्धि नवनीतगन्धि वा । ६५ ।

भद्रश्रियं पारलौहित्यकं जातीवर्णम् । ६६ । आन्तरवत्यमुशीरवर्णम् । इति ६७ ।
उभयं कुष्ठगन्धि च । इति । ६८ ।

कालेयकः स्वर्णभूमिजः स्निग्धपीतकः । ६९ । औत्तरपर्वतको रक्तपीतकः । ७० ।
इति साराः ।

पिण्डक्वाथधूमसहमविरागि योगानुविधायि च । ७१ । चन्दनागुरुवच्च तेषां
गुणाः । ७२ ।

कान्तनावकं प्रैयकं चौत्तरपर्वतकं चर्म । ७३ । कान्तनावकं मयूरग्रीवाभम् । ७४ ।
प्रैयकं नीलपीतश्वेतलेखाबिन्दुचित्रम् । ७५ । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् । ७६ ।

विंसी महाविंसी च द्वादशग्रामीये । ७७ । अव्यक्तरूपा दुहिलितिका चित्रा वा
विंसी । ७८ । परुषा श्वेतप्राया महाविंसी । ७९ । द्वादशाङ्गुलायाममुभयम् । ८० ।

श्यामिका कालिका कदली चन्द्रोत्तरा शाकुला चारोहजाः । ८१ । कपिला
बिन्दुचित्रा वा श्यामिका । ८२ । कालिका कपिला कपोतवर्णा वा । ८३ । तदुभयम-
ष्टाङ्गुलायामम् । ८४ । परुषा कदली हस्तायता । ८५ । सैव चन्द्रचित्रा चन्द्रोत्तरा । ८६ ।
कदलीत्रिभागा शाकुला कोठमण्डलचित्रा कृतकर्णिकाजिनचित्रा वा । इति । ८७ ।

सामूरं चीनसी सामूली च बाह्लवेयाः । ८८ । षट्त्रिंशदङ्गुलमञ्जनवर्णं
सामूरम् । ८९ । चीनसी रक्तकाली पाण्डुकाली वा । ९० । सामूली गोधूमवर्णा । इति । ९१ ।

सातिना नलतूला वृत्तपृच्छा चौद्राः । ९२ । सातिना कृष्णा । ९३ । नलतूला
नलतूलवर्णा । ९४ । कपिला वृत्तपृच्छा च । ९५ । इति चर्मजातयः ।

चर्मणां मृदु स्निग्धं बहुलरोमं च श्रेष्ठम् । ९६ ।

शुद्धं शुद्धरक्तं पक्षरक्तं चाविकम्, खचितं वानचित्रं खण्डसंघात्यं तन्तुविच्छिन्नं
च । ९७ । कम्बलः कौचपकः कुलमितिका सौमितिका तुरगास्तरणं वर्णकं तल्लिच्छकं
वारवाणः परिस्तोमः समन्तभद्रकं चाविकम् । ९८ । पिच्छिलमाद्रंभिदं च सूक्ष्मं मृदु
च श्रेष्ठम् । ९९ ।

अष्टप्रोतिसंघात्या कृष्णा चिह्निसी वर्षवारणमपसारक इति त्रैपालकम् । १००।
 संपुटिका चतुरधिका लम्बरा कटवानकं प्रावरकः सप्तलिकेति मृगरोम । १०१।
 बाङ्गकं श्वेतं स्निग्धं दुकूलम् । १०२। पौण्ड्रकं श्यामं मणिस्निग्धम् । १०३।
 सौवर्णकुड्यकं सूर्यवर्णं मणिस्निग्धोदकवानं चतुरश्रवानं व्यामिश्रवानं च । १०४।
 एतेषामेकांशुकमध्यर्धद्वित्रिचतुरंशुकमिति । १०५।

तेन काशिकं पौण्ड्रकं च क्षौमं व्याख्यातम् । १०६।

मागधिका पौण्ड्रिका सौवर्णकुड्यका च पत्रोर्णा । १०७। नागवृक्षो लिकुचो
 बकुलो वटश्च योनयः । १०८। पीतिका नागवृक्षिका । १०९। गोधूमवर्णा लैकुची
 । ११०। श्वेता बाकुली । १११। शेषा नवनीतवर्णा । ११२। तासां सौवर्णकुड्यका
 श्रेष्ठा । ११३।

तया कौशेयं चीनपट्टाश्च चीनभूमिजा व्याख्याताः । ११४।

माधुरमापरान्तकं कालिङ्गकं काशिकं बाङ्गकं वात्सकं माहिषकं च कार्पासिकं
 श्रेष्ठम् । इति । ११५।

अतः परेषां रत्नानां प्रमाणं मूल्यलक्षणम् ।

जार्ति रूपं च जानीयाद्विधानं नवकर्म च । ११६॥

पुराणप्रतिसंस्कारं कर्म गुह्यमुपस्करान् ।

देशकालपरीभोगं हिंसाणां च प्रतिक्रियाम् । ११७॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा एकादशोऽध्यायः । आदितो द्वात्रिंशः ।

१२

[त्रिंशं प्रकरणम् — आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्]

आकराध्यक्षः शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागज्ञस्तज्ज्ञसखो वा तज्जातकर्मकरो-
 पकरणसंपन्नः किट्टमूषाङ्गारभस्मलिङ्गं वाऽऽकरं भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा भूमिप्रस्तररस-
 धातुमत्यर्थवर्णगौरवमुग्रगन्धरसं परीक्षेत । १।

पर्वतानामभिज्ञातोद्देशानां बिलगुहोपत्यकालयनगूढज्ञातेष्वन्तः प्रस्यन्दिनो जम्बू-
 चूततालफलपक्वहरिद्राभेदगुडहरितालमनःशिलाक्षौद्रहिङ्गुलुकपुण्डरीकशुकमयूरपत्रवर्णाः
 सवर्णोद्भवाक्षिपयन्ताक्षिक्कणा विशदा भारिकाश्च रसाः काञ्चनिकाः । २। अप्सु
 निष्ठयूतास्तैलवद्विसर्पिणः पङ्कमलग्राहिणश्च तारूप्ययोः शतादुपरि वेद्वारः । ३।

तत्प्रतिरूपकमुग्रगन्धरसं शिलाजतु विद्यात् । ४।

पीतकास्ताम्रकास्ताम्रपीतका वा भूमिप्रस्तरघातवो भिन्ना नीलराजीवन्तो
 मुद्गमाषकुसरवर्णा वा दधिबिन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकीपथ्यपत्रशैबलयकृत्स्नीहा-

नवद्यवर्णा भिन्नाश्चुम्बुवालुकालेखाबिन्दुस्वस्तिकवन्तः सगुलिका अर्धिष्मन्तस्ताप्यमाना न मिथ्यन्ते बहुफेनधूमाश्च सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यधेधनाः । १५।

शङ्खकर्पूरस्फटिकनवनीतकपोतपारावतविमलकमयूरग्रीवावर्णाः सस्यकगोमेदक-
गुडमत्स्यण्डिकावर्णाः कोविदारपद्मपाटलीकलायक्षौमातसीपुष्पवर्णाः ससीसाः साञ्जना
विस्रा भिन्नाः श्वेताभाः कृष्णाः कृष्णाभाः श्वेताः सर्वे वा लेखाबिन्दुचित्रा मृदवो
ध्मायमाना न स्फुटन्ति बहुफेनधूमाश्च रूप्यधातवः । १६।

सर्वधातूनां गौरववृद्धौ सत्त्ववृद्धिः । ७।

तेषामशुद्धा मूढगर्भा वा तीक्ष्णमूत्रक्षारभाविता राजवृक्षवटपीलुगोपित्तरोचना-
महिषस्त्रकरभमूत्रलेण्डपिण्डबद्धास्तत्प्रतीवापास्तदवलेपा वा विशुद्धाः स्रवन्ति । ८।

यवमाषतिलपलाशपीलक्षारैर्गोक्षीराजक्षीरैर्वा कदलीवज्रकन्दप्रतीवापो मार्दव-
करः । १६।

मधुमधुकमजापयः सतैलं

घृतगुडकिण्वयुतं सकन्दलीकम् ।

यदपि शतसहस्रधा विभिन्नं

भवति मृदु त्रिभिरेव तन्निषेकैः । १०॥

गोदन्तशृङ्गप्रतीवापो मृदुस्तम्भनः । ११।

भारिकः स्निग्धो मृदुश्च प्रस्तरधातुभूमिभागो वा पिङ्गलो हरितः पाटलो
लोहितो वा ताम्रधातुः । १२।

काकमेचकः कपोतरोचनावर्णः श्वेतराजिनद्धो वा विस्रः सीसधातुः । १३।

ऊषर्कर्बुरः पक्वलोष्टवर्णो वा त्रपुधातुः । १४।

खुरुम्बः पाण्डुरोहितः सिन्दुवारपुष्पवर्णो वा तीक्ष्णधातुः । १५।

काकाण्डभुजपत्रवर्णो वा वैकृन्तकधातुः । १६।

अच्छः स्निग्धः सप्रभो घोषवान् शीतस्तीव्रस्तनुरागश्च मणिधातुः । १७।

धातुसमुत्थं तज्जातकर्मन्तेषु प्रयोजयेत् । १८। कृतभाण्डव्यवहारमेकमुखम्,
अत्ययं चान्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृणां स्थापयेत् । १९।

आकरिकमपहरन्तमष्टगुणं दापयेद् अन्यत्र रत्नेभ्यः । २०। स्तेनमनिसृष्टोप-
जीविनं च बद्धं कर्म कारयेत्, दण्डोपकारिणं च । २१।

व्ययक्रियाभारिकमाकरं भागेन प्रक्रम्येण वा दद्यात्, लाघविकमात्मना कार-
येत् । २२।

लोहाध्यक्षस्ताम्रसीसत्रपुर्वैकृन्तकारकूटवृत्तकंसताललोहकर्मन्तान् कारयेत्, लोह-
भाण्डव्यवहारं च । २३।

लक्षणाध्यक्षश्चतुर्भिर्गताम्रं रूप्यरूपं तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनानामन्यतममाषबीज-

युक्तं कारयेत् — पणम् अर्घपणं पादम् अष्टभागमिति, पादाजीवं ताम्ररूपं — माषकम् अर्घमाषकं काकणीम् अर्घकाकणीमिति । २४।

रूपदर्शकः पणयात्रां व्यावहारिकीं कोशप्रवेश्यां च स्थापयेत् । २५। रूपिकमष्टकं शतम्, पञ्चकं शतं व्याजीं, पारीक्षिकमष्टभागिकं शतं, पञ्चविंशतिपणमत्ययं च अन्यत्र कर्तृक्रेतृविश्रुतपरीक्षितृत्यः । २६।

खन्यध्यक्षः शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालक्षारकर्मान्तान् कारयेत्, पणनव्यवहारं च । २७।

लवणाध्यक्षः पाकमुक्तं लवणभाग प्रक्रम्य च यथाकालं संगृह्णीयाद्, विक्रयाच्च मूल्यं रूपं व्याजीं च । २८। आगन्तुलवणं षड्भागं दद्यात् । २९। दत्तभागविभागस्य विक्रयः, पञ्चकं शतं व्याजीं रूपं रूपिकं च । ३०। क्रेता शुल्कं राजपण्यच्छेदानुरूपं च वैधरणं दद्याद्, अन्यत्र क्रेता षट्छतमत्ययं च । ३१। विलवणमुत्तमं दण्डं दद्याद्, अनिसृष्टोपजीवी च अन्यत्र वानप्रस्थेभ्यः । ३२। श्रोत्रियास्तपस्विनो विष्टयश्च भक्तलवणं हरेयुः । ३३। अतोऽन्यो लवणक्षारवर्गः शुल्कं दद्यात् । ३४।

एव मूल्यं च भागं च व्याजी परिधमत्ययम् ।

शुल्कं वैधरणं दण्डं रूपं रूपिकमेव च । ३५॥

खनिभ्यो द्वादशविधं धातु पण्यं च संहरेत् ।

एवं सर्वेषु पण्येषु स्थापयेन्मुखसंग्रहम् । ३६॥

आकरप्रभव कोशः कोशादण्डः प्रजायते ।

पृथिवी कोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणा । ३७॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे आकरकर्मन्तिप्रवर्तनम् द्वादशोऽध्यायः । आदितस्त्रयस्त्रिंशः ।

१३

[एकत्रिंशं प्रकरणम् — अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः]

सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णरजतकर्मन्तानामसवन्धावेशनचतुःशालामेकद्वारामक्षशालां कारयेत् । १। विशिखामध्ये सौवर्णिकं शिल्पवन्तमभिजातं प्रात्ययिकं च स्थापयेत् । २।

जाम्बूनदं शातकुम्भं हाटकं वैणवं शृङ्गशुक्तिजं जातरूपं रसविद्धमाकरोद्गतं च सुवर्णम् । ३। किञ्जल्कवर्णं मृदु स्निग्धमनादि आजिष्णु च श्रेष्ठम्, रक्तपीतकं मध्यमम्, रक्तमवरम् । ४।

श्रेष्ठानां पाण्डु श्वेतं चाप्राप्तकम् । ५। तद्येनाप्राप्तकं तच्चतुर्गुणेन सीसेन शोधयेत् । ६। सीसान्वयेन भिद्यमानं शुष्कपटलैर्ध्मापयेत् । ७। रूक्षत्वाद्भिद्यमानं तैलगोमये निषेचयेत् । ८।

आकरोद्गतं सीसान्वयेन भिद्यमानं पाकपत्राणि कुत्वा गण्डिकासु कुट्टयेत्, कदलीवज्रकन्दकस्के वा निषेचयेत् ।६।

तुल्योद्गतं गौडिकं काम्बुकं चाक्रमालिकं च रूप्यम् ।१०। श्वेतं स्निग्धं मृदु च श्रेष्ठम् ।११। विषये स्फोटनं च दुष्टम् ।१२। तत्सीसचतुर्भुजिनि शोधयेत् ॥१३। उद्गतचूलिकमञ्चं भ्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम् ।१४।

शुद्धस्यैको हारिद्रस्य सुवर्णो वर्णकः ।१५। ततः शुल्बकाकण्युत्तरापसारिता आ चतुःसीमान्तादिति षोडश वर्णकाः ।१६।

सुवर्णं पूर्वं निकष्य पश्चाद्द्वर्णिकां निकषयेत् ।१७। समरागलेखमनिम्नोन्नते देशे निकषितम्, परिमुदितं परिलीढं नखान्तराद्वा गैरिकेणावचूर्णितमुपधि विद्यात् ।१८। जातिहिङ्गलुकेन पुष्पकासीसेन वा गोमूत्रभावितेन दिग्धेनाग्रहस्तेन संस्पृष्टं सुवर्णं श्वेतीभवति ।१९। सकेसरः स्निग्धो मृदुभ्राजिष्णुश्च निकषरागः श्रेष्ठः ।२०।

कालिङ्गकस्तापीपाषाणो वा मुद्गवर्णो निकषः श्रेष्ठः ।२१। समरागी विक्रयक्रय-हितः ।२२। हस्तिच्छबिकः सहरितः प्रतिरागी विक्रयहितः ।२३। स्थिरः पुरुषो विषम-वर्णश्चाप्रतिरागी क्रयहितः ।२४।

छेदश्चिकणः समवर्णः श्लक्ष्णो मृदुभ्राजिष्णुश्च श्रेष्ठः ।२५। तापो बहिरन्तश्च समः किञ्जल्कवर्णः कुरण्डकपुष्पवर्णो वा श्रेष्ठः ।२६। श्यावो नीलश्चाप्राप्तकः ।२७।

तुलाप्रतिमानं पीतवाध्यक्षे वक्ष्यामः ।२८। तेनोपदेशेन रूप्यसुवर्णं दद्यादाद-दीत च ।२९।

अक्षशालामनायुक्तो नोपगच्छेत् ।३०। अभिगच्छञ्छुच्छेद्यः ।३१। आयुक्तो वा सरूप्यसुवर्णस्तेनैव जीयेत् ।३२।

विचितवस्त्रहस्तगुह्याः काञ्चनपृषतत्वष्टृतपनायकारवो ध्मायकचरकपांसुधावकाः प्रविशेयुर्निष्कसेयुश्च ।३३। सर्वं चैषामुपकरणमनिष्ठिताश्च प्रयोगास्तत्रैवावतिष्ठेरन् ।३४। गृहीतं सुवर्णं धृतं च प्रयोगं करणमध्ये दद्यात् ।३५। सायं प्रातञ्च लक्षितं कर्तृकारयितुमुद्राभ्यां निदध्यात् ।३६।

क्षेपणो गुणः क्षुद्रकमिति कर्माणि ।३७। क्षेपणः काचार्पणादीनि ।३८। गुणः सूत्रवानादीनि ।३९। घनं सुषिरं पृषतादियुक्तं क्षुद्रकमिति ।४०।

अर्पयेत्काचकर्मणः पञ्चभागं काञ्चनं दशभागं कटुमानम् ।४१। ताम्रपादयुक्तं रूप्यं रूप्यपादयुक्तं वा सुवर्णं संस्कृतकम्, तस्माद्भजेत् ।४२। पृषतकाचकर्मणः त्रयो हि भागाः परिभाण्डं द्वौ वास्तुकम्, चत्वारो वा वास्तुकं त्रयः परिभाण्डम् ।४३।

त्वष्टकर्मणः शुल्बभाण्डं समसुवर्णेन संयूहयेत् ।४४। रूप्यभाण्डं घनं सुषिरं वा सुवर्णार्धेनावलेपयेत् ।४५। चतुर्भागसुवर्णं वा बालुकाहिङ्गलुकस्य रसेन चूर्णेन वा वासयेत् ।४६।

तपनीयं ज्येष्ठं सुवर्णं सुरागं समसीसातिक्रान्तं पाकपत्रपक्वं सैन्धविकयोज्ज्वालितं नीलपीतश्वेतहरितशुकपत्रवर्णानां प्रकृतिर्भवति ।४७। तीक्ष्णं चास्य मयूरग्रीवाभं श्वेतभङ्गं चिमिचिमायितं पीतचूर्णितं काकणिकः सुवर्णरागः ।४८।

तारमुपशुद्धं वा — अस्थितुल्ये चतुः समसीसे चतुः शुष्कतुल्ये चतुः कपाले त्रिगोमये द्विरेवं सप्तदशतुल्यातिक्रान्तं सैन्धविकयोज्ज्वालितम् ।४९। एतस्मात्काकण्यत्तरमाद्वि-
माषादिति सुवर्णे देयं, पद्माद्रागयोगः, श्वेततारं भवति ।५०।

त्रयोऽशास्तपनीयस्य द्वात्रिंशद्भागश्वेततारमूर्च्छिताः तत् श्वेतलोहितकं भवति ।५१। ताम्रं पीतकं करोति ।५२। तपनीयमुज्ज्वाल्य रागत्रिभागं दद्यात्, पीतरागं भवति ।५३। श्वेततारभागौ द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्गवर्णं करोति ।५४। कालाय-
सस्यार्धभागाम्यक्तं कृष्णं भवति ।५५। प्रतिलेपिना रसेन द्विगुणाम्यक्तं तपनीयं शुकपत्रवर्णं भवति ।५६। तस्यारम्भे रागविशेषेषु प्रतिवर्णिकां गृह्णीयात् ।५७।

तीक्ष्णताम्रसंस्कारं च बुध्येत ।५८। तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपानामपनेयि-
मानं च रूप्यसुवर्णभाण्डबन्धप्रमाणानि च ।५९।

समरागं समद्वन्द्वमसक्तपृषत स्थिरम् ।

सुप्रमृष्टमसंपीतं विभक्तं धारणे सुखम् ॥६०॥

अभिनीतं प्रभायुक्तं संस्थानमधुरं समम् ।

मनोनेत्राभिरामं च तपनीयगुणाः स्मृताः ॥६१॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः त्रयोदशोऽध्यायः । आदितश्चतुस्त्रिंशः ।

१४

[द्वात्रिंशं प्रकरणम् — विशिष्टायां सौवर्णिकप्रचारः]

सौवर्णिकः पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णमावेशनिभिः कारयेत् ।१।

निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिर्दिष्टकालं कार्यापदेशम् ।२। कार्यस्यान्यथा-
करणे वेतननाशः, तद्विगुणश्च दण्डः ।३। कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्वि-
गुणश्च दण्डः ।४।

यथावर्णप्रमाणं निक्षेपं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः ।५। कालान्तरादपि च
तथाविधमेव प्रतिगृह्णीयुः, अन्यत्र क्षीणपरिशीर्णाम्याम् ।६।

आवेशनिभिः सुवर्णपुद्गललक्षणप्रयोगेषु तत्तज्जानीयात् ।७।

तप्तकलबीतकयोः काकणिकः सुवर्णं क्षयो देयः ।८। तीक्ष्णकाकणी — रूप्य-
द्विगुणः — रागप्रक्षेपः, तस्य षड्भागः क्षयः ।९।

वर्णहीने माषावरे पूर्वः साहसदण्डः, प्रमाणहीने मध्यमः, तुलाप्रतिमानोपधा-
वृत्तमः, कृतभाण्डोपधौ च ।१०।

सौवर्णिकेनादृष्टमन्यत्र वा प्रयोगं कारयतो द्वादशपणो दण्डः ।११। कर्तुर्द्विगुणः
सापसारश्चेत् ।१२। अनपसारः कण्टकशोधनाय नीयेत् ।१३। कर्तुश्च द्विशतो दण्डः
पणच्छेदनं वा ।१४।

तुलाप्रतिमानभाण्डं पीतवहस्तात्क्रीणीयुः ।१५। अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।१६।

घनं सुषिरं संयूह्यमवलेप्यं संघात्यं वासितकं च कारुकर्म ।१७।

तुलाविषममपसारणं विस्रावणं पेटकः पिङ्कश्चेति हरणोपायाः ।१८।

संनामिन्युत्कीर्णिका भिन्नमस्तकोपकण्ठी कुशिक्या सकटुक्या परिवेल्या-
यस्कान्ता च दुष्टतुलाः ।१९।

रूप्यस्य द्वौ भागावेकः शुल्बस्य त्रिपुटकम् ।२०। तेनाकरोद्गतमपसार्यते तत्त्रि-
पुटकापसारितम् ।२१। शुल्बेन शुल्बापसारितम्, वेल्लकेन वेल्लकापसारितम्,
शुल्बार्धसारेण हेम्ना हेमापसारितम् ।२२।

मूकमूपा पूर्णिकट्टः करटुकमुखं नाली सदंशो जोङ्गनी सुवर्चिकालवणं तदेव
सुवर्णमित्यपसारणमार्गाः ।२३। पूर्वप्रणिहिता वा पिण्डवालुका मूषाभेदादग्निष्ठादुद्धि-
यन्ते ।२४।

पश्चाद्वन्धने आचितकपत्रपरीक्षायां वा रूप्यरूपेण परिवर्तनं विस्रावणम्,
पिण्डवालुकानां लोहपिण्डवालुकाभिर्वा ।२५।

गाढश्चाभ्युद्धार्यश्च पेटकः संयूह्यावलेप्यसंघात्येषु क्रियते ।२६। सीसरूपं
सुवर्णपत्रेणावलप्लितमभ्यन्तरमष्टकेन बद्धं गाढपेटकः ।२७। स एव पटलसंपुटेष्वभ्यु-
द्धार्यः ।२८। पत्रमाश्लिष्टं यमकपत्र वाऽवलेप्येषु क्रियते ।२९। शुल्बं तारं वा गर्भः
पत्राणां संघात्येषु क्रियते ।३०। शुल्बरूपं सुवर्णपत्रसंहतं प्रमृष्टं सुपाश्वम्, तदेव
यमकपत्रसंहतं प्रमृष्टम्, ताम्रताररूपं च उत्तरवर्णकः ।३१।

तदुभयं तापनिकषाभ्यां निःशब्दोल्लेखनाभ्यां वा विद्यात् ।३२। अभ्युद्धार्यं
बदराम्ले लवणोदके वा सादयन्ति । इति पेटकः ।३३।

घने सुषिरे सा रूपे सुवर्णमृन्मालुकाहिङ्गुलुककल्को वा तप्तोऽवतिष्ठते ।३४।
दृढवास्तुके वा रूपे बालुकामिश्रं जतु गान्धारपङ्को वा तप्तोऽवतिष्ठते ।३५। तयोस्तापन-
मवध्वंसनं वा शुद्धिः ।३६। सपरिभाण्डे वा रूपे लवणमुल्कया कटुशर्करया तप्तमव-
तिष्ठते ।३७। तस्य क्वाथनं शुद्धिः ।३८। अम्रपटलमष्टकेन द्विगुणवास्तुके वा रूपे
बध्यते ।३९। तस्यापिहितकाचकस्योदके निमज्जत एकदेशः सीदति, पटलान्तरेषु
व सूच्या भिद्यते ।४०। मणयो रूप्यं सुवर्णं वा घनसुषिराणां पिङ्कः ।४१। तस्य
तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिः । इति पिङ्कः ।४२।

तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणां
लभेत ॥४३॥

जातिरूपवर्णप्रमाणपुद्गललक्षणान्युप-

कृतभाण्डपरीक्षायां पुराणभाण्डप्रतिसंस्कारे चत्वारो हरणोपायाः—परिकुट्ट-
नमवच्छेदनमुल्लेखनं परिमर्दनं वा ॥४४॥ पेटकापदेशेन पृषतं गुणं पिटकां वा यत्परि-
शातयन्ति तत्परिकुट्टनम् ॥४५॥ यद्विगुणवास्तुकानां वा रूपे सीसरूपं प्रक्षिप्याम्य-
न्तरमवच्छिन्दन्ति तदवच्छेदनम् ॥४६॥ यद् घनानां तीक्ष्णेनोल्लिखन्ति तदुल्लेखनम्
॥४७॥ हरितालमनःशिलाहिङ्गलुकचूर्णानामन्यतमेन कुरुविन्दचूर्णेन वा वस्त्रं संयूह्य
यत्परिमृद्नन्ति तत्परिमर्दनम् ॥४८॥ तेन सौवर्णराजतानि भाण्डानि क्षीयन्ते, न चैषां
किञ्चिदवरुणं भवति ॥४९॥

भग्नखण्डघृष्टानां संयूह्यानां संदृशेनानुमानं कुर्यात् ॥५०॥ अवलेप्यानां यावदु-
त्पाटितं तावदुत्पाटयानुमानं कुर्यात् ॥५१॥ विरूपाणां वा तापनमुदकपेषणं च बहुशः
कुर्यात् ॥५२॥

अवक्षेपः प्रतिमानमग्निगण्डिका भण्डिकाधिकरणी पिञ्छः सूत्रं चेल्लं बोल्लनं शिर
उत्सङ्गो मक्षिका स्वकायेक्षा दृतिरुदकशरावमग्निष्ठमिति काचं विद्यात् ॥५३॥

राजतानां विस्त्रं मलग्राहि परुषं प्रस्तीनं विवर्णं वा दुष्टमिति विद्यात् ॥५४॥

एवं नवं च जीर्णं च विरूपं चापि भाण्डकम् ।

परीक्षेतात्ययं चैषां यथोद्दिष्टं प्रकल्पयेत् ॥५५॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः चतुर्दशोऽध्यायः । आदितः पञ्चत्रिंशः ।

१५

[त्रयस्त्रिंशं प्रकरणम् — कोष्ठागाराध्यक्षः]

कोष्ठागाराध्यक्षः सीताराष्ट्रक्रियमपरिवर्तकप्रामित्यकापमित्यकसंहतिकान्यजात-
व्ययप्रत्यायोपस्थानान्युपलभेत ॥१॥

सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णकः सीता ॥२॥

पिण्डकरः षड्भागः सेनाभक्तं बलिः कर उत्सङ्गः पार्श्वं पारिहीणिकमौपायनिकं
कोष्ठेयकं च राष्ट्रम् ॥३॥

धान्यमूल्यं कोशनिर्हरिः प्रयोगप्रत्यादानं च क्रियमम् ॥४॥

सस्यवर्णानामभ्रान्तरेण विनिमयः परिवर्तकः ॥५॥

सस्ययाचनमन्यतः प्रामित्यकम् ॥६॥ तदेव प्रतिदानार्थमापमित्यकम् ॥७॥

कुट्टकरोचकसक्तुशुक्तपिष्टकर्म सज्जीवनेषु तैलपीडनमौघाक्रिकोष्णिकूणां च
क्षारकर्म संहतिका ॥८॥

वष्टप्रस्मृतादिरन्यथातः । १६।

विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः । १७।

तुलामानान्तरं हस्तपूरणमुत्करो व्याजी पर्युषितं प्राजितं चोपस्थानम् । इति । ११।

धान्यस्नेहक्षारलवणानां धान्यकल्पं सीताध्यक्षे बक्ष्यामः । १२।

सर्पिस्तैलवसामज्जानः स्नेहाः । १३।

फाणितगुडमत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराः क्षारवर्गः । १४।

सन्धवसामुद्रबिडयवक्षारसौवर्चलोद्भेदजा लवणवर्गः । १५।

क्षौद्रं माद्वीकं च मधु । १६।

इक्षुरसगुडमधुफाणितजाम्बवपनसानामन्यतमो मेषशृङ्गीपिप्पलीकन्नाथाभिषुतो मासिकः षाण्मासिकः सांवत्सरिको वा चिद्भिटोर्वारिकेक्षुकाण्डाभ्रफलामलकावसुतः शुद्धो वा शुक्तवर्गः । १७।

वृक्षाम्लकरमर्दाम्रविदलामलुकमातुलुङ्गकोलबदरसौवीरकपर्षकाद्रिः फलाम्लवर्गः । १८।

दधिधान्याम्लादिर्द्रवाम्लवर्गः । १९।

पिप्पलीमरिचशृङ्गिबेराजाजीकिराततिक्तगौरसर्षपकुस्तुम्बुरुचोरकदमनकमरुवक-शिग्रुकाण्डादिः कटुकवर्गः । २०।

शुष्कमत्स्यमांसकन्दमूलफलशाकादि च शाकवर्गः । २१।

ततोर्धमापदर्थं जानपदानां स्थापयेद्, अर्धमुपयुञ्जीत । २२। नवेन चानवं शोधयेत् । २३।

क्षुण्णघृष्टपिष्टभृष्टानामार्द्रशुष्कसिद्धानां च धान्यानां वृद्धिक्षयप्रमाणानि प्रत्यक्षी-कुर्वीत । २४।

कोद्रवव्रीहीणामर्धं सारः, शालीनामर्धभागोनः, त्रिभागोनो वरकाणाम् । २५। प्रियङ्गूणामर्धं सारो नवभागवृद्धिश्च । २६। उदारकस्तुल्यः, यवा गोघूमाश्च क्षुण्णाः, तिला यवा मुद्गमाषाश्च घृष्टाः । २७। पञ्चभागवृद्धिर्गोधूमः, सक्तवश्च । २८। पादोना कलायचमसी । २९। मुद्गमाषाणामर्धपादोना । ३०। शैम्ब्यानामर्धं सारः, त्रिभागोनो मसूराणाम् । ३१।

पिष्टमामं कुलमाषाश्चाध्यर्धगुणाः । ३२। द्विगुणो यावकः, पुलाकः, पिष्टं च सिद्धम् । ३३।

कोद्रववरकोदारकप्रियङ्गूणां त्रिगुणमन्नम्, चतुर्गुणं व्रीहीणाम्, पञ्चगुणं शालीनाम् । ३४।

तिमितमपराधं द्विगुणम्, अर्धाधिकं विरूढानाम् । ३५।

पञ्चभागवृद्धिर्भृष्टानाम् । ३६। कलायो द्विगुणः, लाजा भरुजाश्च । ३७।

षट्कं तैलमतसीनाम् ।३८। निम्बकुशाभ्रकपित्थादीनां पञ्चभागः ।३९।
चतुर्भागिकास्तिलकुसुम्भमधूकेङ्गुदीस्नेहाः ।४०।

कार्पासक्षौभाणां पञ्चपले पलं सूत्रम् ।४१।

पञ्चद्रोणे शालीनां द्वादशाढकं तण्डुलानां कलभभोजनम्, एकादशकं व्याला-
नाम्, दशकमौषवाह्यानाम्, नवकं सांन्नाह्यानाम्, अष्टकं पत्तीनाम्, सप्तकं मुख्या-
नाम्, षट्कं देवीकुमाराणाम्, पञ्चकं राज्ञाम्, अखण्डपरिशुद्धानां वा तण्डुलानां
प्रस्थः ।४२।

तण्डुलानां प्रस्थः चतुर्भागः सूपः सूपषोडशो लवणस्यांशः चतुर्भागः सर्पिष-
स्तैलस्य वा एकमार्यभक्तं पुंसः ।४३। षड्भागः सूपः अर्धस्नेहमवराणाम् ।४४। पादोनं
स्त्रीणाम् । ४५। अर्धं बालानाम् ।४६।

मांसपलविंशत्या स्नेहार्धकुडुबः पलिको लवणस्यांशः क्षारपलयोगो द्विधरणिकः
कटुकयोगो दध्नश्चार्धप्रस्थः ।४७। तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।४८। शाकानामध्यर्धगुणः,
शुष्काणां द्विगुणः, स चैव योगः ।४९।

हृस्त्यश्वयोस्तदध्यक्षे विधाप्रमाणं वक्ष्यामः ।५०।

बलीवर्दानां माषद्रोणं यवानां वा पुलाकः, शेषमश्वविधानम् ।५१। विशेषो
घाणपिण्याकतुला, कणकुण्डकं दशाढकं वा ।५२। द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम् ।५३।
अर्धद्रोणं खरपृषतरोहितानाम् ।५४। आढकमेणकुरङ्गाणाम् ।५५। अर्धढिकमजैडक-
वराहाणाम्, द्विगुणं वा कणकुण्डकम् ।५६। प्रस्थौदनः शुनाम् ।५७। हंसक्रौञ्च-
मयूराणामर्धप्रस्थः ।५८। शेषाणामतो मृगपशुपक्षिव्यालानामेकभक्तादनुमानं ग्राह्येत्
।५९।

अङ्गारांस्तुषान् लोहकमन्तिभित्तिलेप्यानां हारयेत् ।६०। कणिका दासकर्मकर-
सूपकाराणाम्, अतोऽन्यदौदनिकापूपिकेभ्यः प्रयच्छेत् ।६१।

तुलामानभाण्डं रोचनीदृषन्मुसलोलूखलकुट्टकरोचकयन्त्रपत्रकशूर्पचालनिका-
कण्डोलीपिटकसंभार्जन्यश्चोपकरणानि ।६२।

मार्जकरक्षकधरकमायकमापकदायकदापकशलाकाप्रतिघ्राहकदासकर्मकरवर्गश्च
विष्टिः ।६३।

उच्चैर्धान्यस्य निक्षेपो मूताः क्षारस्य संहताः ।

मृत्काष्ठकोष्ठाः स्नेहस्य पृथिवी लवणस्य च ।।६४।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कोष्ठागाराध्यायः पञ्चदशोऽध्यायः । आदितः अट्त्रिंशः ।

१६

[चतुर्त्विंशं प्रकरणम् — पण्याध्यक्षः]

पण्याध्यक्षः स्थलजलजानां नानाविधानां पण्यानां स्थलपथवारिपथोपघातानां सारफलवर्षान्तरं प्रियाप्रियतां च विद्यात्, तथा विक्षेपसंक्षेपत्रयविक्रयप्रयोगकालान् । १।

यच्च पण्यं प्रचुरं स्यात्तदेकीकृत्यार्धमारोपयेत् । २। प्राप्तेऽर्धे वाऽर्धान्तरं कारयेत् । ३।

स्वभूमिजानां राजपण्यानामेकमुखं व्यवहारं स्थापयेत्, परभूमिजानामनेकमुखम् । ४। उभयं च प्रजानामनुग्रहेण विक्रापयेत् । ५। स्थूलमपि च लाभं प्रजानामौपघातिकं वारयेत् । ६। अजस्रपण्यानां कालोपरोधं संकुलदोषं वा नोत्पादयेत् । ७।

बहुमुखं वा राजपण्यं वैदेहकाः कृतार्धं विक्रीणीरन् । ८। छेदानुरूपं च वैधरणं दद्युः । ९।

षोडशभागो मानव्याजी, विशतिभागस्तुलामान, गण्यपण्यानामेकादशभागः । १०।

परभूमिजं पण्यमनुग्रहेणावाह्येत् । ११। नाविकसार्धवाहेभ्यश्च परिहारमायति-क्षमं दद्यात् । १२। अनभियोगश्चार्येण्वागन्तूनाम्, अन्यत्र सभ्योपकारिभ्यः । १३।

पण्याधिष्ठातारः पण्यमूल्यमेकमुखं काष्ठद्रोण्यामेकच्छिद्रापिधानायां निदध्युः । १४। अङ्गश्चाष्टमं भागे पण्याध्यक्षस्यार्पयेयुः — 'इदं विक्रीतम्, इदं शेषम्' इति । १५। तुलामानभाण्डं चार्पयेयुः । १६।

इति स्वविषये व्याख्यातम् । १७।

परविषये तु — पण्यप्रतिपण्ययोरर्धं मूल्यं चागमय्य शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्म-तरदेयभक्तभागव्ययशुद्धमुदयं पश्येत् । १८। असत्युदये भाण्डनिर्वहणेन पण्यप्रति-पण्यानयनेन वा लाभं पश्येत् । १९। ततः सारपादेन स्थलव्यवहारमध्वना क्षेमेण प्रयोजयेत् । २०। अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेदनुग्रहार्थम् । २१। आपदि सारमात्मानं वा मोक्षयेत् । २२। आत्मनो वा भूमिं प्राप्तेः सर्वदेयविशुद्धं व्यवहरेत् । २३। वारिपथे वा यानभागकपथ्यदनपण्यप्रतिपण्यार्धप्रमाणयात्राकाल-भयप्रतीकारपण्यपत्तनचारित्राण्युपलभेत । २४।

नदीपथे च विज्ञाय व्यवहारं चरित्रतः ।

यतो लाभस्ततो गच्छेदलाभं परिवर्जयेत् । २५॥

द्व्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे पण्याध्यक्षः षोडशोऽध्यायः । आदितः सप्तत्रिंशः ।

१७

[पञ्चत्रिंशं प्रकरणम् — कुप्याध्यक्षः]

कुप्याध्यक्षो द्रव्यवनपालैः कुप्यमानाययेत् । १। द्रव्यवनकर्मन्तांश्च प्रयोजयेत् । २। द्रव्यवनच्छिदां च देयमत्ययं च स्थापयेदन्यत्रापद्रुघः । ३।

कुप्यवर्गः—शाकतिनिशधन्वनार्जुनमधूकतिलकसालशिंशपारिमेदराजादनशिरीष-
खदिरसरलतालसज्जिश्चकर्णसोमवल्ककुशाअप्रियकधवादिः सारदारवर्गः ।४।

उटजचिमियचापवेणुबंशसातिनकण्टकभाल्लूकादिर्वेणुवर्गः ।५।

वेत्रशीकवल्लीवाशीश्यामलतानागलतादिर्वल्लीवर्गः ।६।

मालतीमूर्वाकिंशणगवेधुकातस्यादिर्वल्कवर्गः ।७।

मुञ्जबल्लजादि रज्जुभाण्डम् ।८।

तालीतालभूर्जानां पत्रम् ।९।

किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां पुष्पम् ।१०।

कन्दमूलफलादिरोषधवर्गः ।११।

कालकूटवत्सनामहालाहलमेषशृङ्गमुस्ताकुष्ठमहाविषवेल्लितकगौरार्द्रबालकमार्कट-
हैमवतकालिङ्गकदारदकाङ्गोलसारौष्ट्रकादीनि विषाणि, सर्पाः कीटाश्च त एव
कुम्भगताः विषवर्गः ।१२।

गोधासेरकद्वीप्यृक्षशिंशुमारसिहव्याघ्रहस्तिमहिषचमरसृमरखङ्गगोमृगगवयानां
चर्मास्थिपित्तस्नायवक्षिदन्तशृङ्गखुरपुच्छानि, अन्येषां वापि मृगपशुपक्षिव्यालानाम् ।१३।

कालायसताम्रवृत्तकंससीसत्रपुवैकृन्तकारकूटानि लोहानि ।१४।

विदलमृत्तिकामयं भाण्डम् ।१५।

अङ्गारतुषभस्मानि, मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्च । इति ।१६।

बहिरन्तश्च कर्मान्ता विभक्ताः सार्वभाण्डिकाः ।

आजीवपुररक्षार्थाः कार्याः कुप्योपजीविना ॥१७॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कुप्याध्यक्षः सप्तदशोऽध्यायः । प्रादितोऽष्टत्रिंशः ।

१८

[षट्त्रिंशं प्रकरणम् — आयुधागाराध्यक्षः]

आयुधागाराध्यक्षः सांग्रामिकं दौर्गन्धर्मेकं परपुराभिघातिकं च यन्त्रमायुधमावरण-
मुपकरणं च तज्जातकारुशिल्पिभिः कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारयेत्,
स्वभूमिषु च स्थापयेत् ।१। स्थानपरिवर्तनमातपप्रवातप्रदानं च बहुशः कुर्यात् ।२।
ऊष्मोपस्नेहक्रिमिभिरुपहन्यमानमन्यथा स्थापयेत् ।३। जातिरूपलक्षणप्रमाणागम-
मूल्यनिक्षेपैश्चोपलभेत ।४।

सर्वतोभद्रजामदग्न्यबहुमुखविश्वासघातिसंघाटीयानकपर्जन्यकाहूर्ध्वबाहूर्ध्व-
बाहूनि स्थितयन्त्राणि ।५।

पाञ्चालिकदेवदण्डसूकरिकामुससयष्टिहस्तिवारकतालवृन्तमुद्गरगदास्पृक्षला-
कुद्दालास्फाटिमोत्पाटिमोद्धाटिमशतघ्नित्रिशूलचक्राणि चलयन्त्राणि ।६।

शक्तिप्रासकुन्तहाटकमिण्डिपालशूलतोमरवराहकर्णकणयकर्पणत्रासिकादीनि च
हुलमुखानि ।७।

तालचापदारवशाङ्गाणि कार्मुककोदण्डद्वूणा धनूषि ।८। मूर्धार्कशणगबेधुवेणु-
स्नायूनि ज्याः ।९। वेणुशरशलाकादण्डासननाराचाश्च इषवः ।१०। तेषां मुखानि
छेदनभेदनताडनानि आयसास्थिदारवाणि ।११।

निस्त्रिशमण्डलाग्रासियष्टयः खङ्गाः ।१२। खङ्गमहिषवारणविषाणदारुवेणु-
मूलानि त्सरवः ।१३।

परशुकुठारपट्टसखनित्रकुहालक्रकचकाण्डच्छेदनाः क्षुरकल्पाः ।१४।

यन्त्रगोष्पणमुष्टिपाषाणरोचनीदृषदश्चाश्मायुधानि ।१५।

लोहजालिकापट्टकवचसूत्रकङ्कटशिशुमारकखड्गधेनुकहस्तिगोचर्मखुरशृङ्गसंघातं
वर्माणि ।१६। शिरस्त्राणकण्ठत्राणकूर्पासकञ्चुकवारवाणपट्टनागोदरिकाः पेटोचर्म-
हस्तिकर्णतालमूलधमनिकाकपाटकिटिकाप्रतिहतवलाहकान्ताश्चावरणानि ।१७।

हस्तिरथवाजिनां योग्याभाण्डमालंकारिकं संनाहकल्पनाश्चोपकरणानि ।१८।

ऐन्द्रजालिकमौपनिषदिकं च कर्म ।१९।

कर्मान्तानां च-

इच्छामारम्भनिष्पत्ति प्रयोगं व्याजमुद्दयम् ।

क्षयव्ययौ च जानीयात्कुप्यानामायुषेश्वरः ।।२०।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे आयुधगाराध्यक्षः अष्टादशोऽध्यायः । आदित एकोनचत्वारिंशः ।

१९

[सप्तत्रिंशं प्रकरणम् — तुलामानपौतवम्]

पौतवाध्यक्षः पौतवकर्मन्तान् कारयेत् ।१।

धान्यमाषा दश सुवर्णमाषकः, पञ्च वा गुञ्जाः ।२। ते षोडश सुवर्णः कर्षो
वा ।३। चतुष्कर्षं पलम् ।४।

अष्टाशीतिर्गौरसर्षपा रूप्यमाषकः ।५। ते षोडश धरणम्, शैम्ब्यानि वा
विंशतिः ।६।

विंशतितण्डुलं वज्रधरणम् ।७।

अर्धमाषकः मापकः द्वौ चत्वारः अष्टौ माषकाः सुवर्णो द्वौ चत्वारः, अष्टौ सुवर्णाः
दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतमिति ।८। तेन धरणानि व्याख्यातानि ।९।

प्रतिमानान्ययोमयानि मागधमेकलशैलमयानि यानि वा नोदकप्रदेहाभ्यां बृद्धि
गच्छेयुरुष्णेन वा ह्लासम् ।१०।

षडङ्गुलादूर्ध्वमष्टाङ्गुलोत्तरा दश तुलाः कारयेत् लोहपलादूर्ध्वमेकपलोत्तराः,
यन्त्रम् उभयतः शिख्यं वा ।११।

पञ्चविंशत्पललोहां द्विसप्तत्यङ्गुलायामां समवृत्तां कारयेत् ।१२। तस्याः पञ्च-
पलिकं मण्डलं वद्ध्वा समकरणं कारयेत् ।१३। ततः कर्षोत्तरं पलं पलोत्तरं दशपलं
द्वादश पञ्चदश विंशतिरिति पदानि कारयेत् ।१४। तत आशतादृशोत्तरं कारयेत्
।१५। अक्षेषु नान्दीपिनद्धं कारयेत् ।१६।

द्विगुणलोहां तुलामतः षण्णवत्यङ्गुलायामां परिमाणीं कारयेत् ।१७। तस्याः
शतपदादूर्ध्वं विंशतिः पञ्चाशत् शतमिति पदानि कारयेत् ।१८।

विंशतितौलिको भारः ।१९।

दशवरणिकं पलम् ।२०। तत्पलशतमायमानी ।२१। पञ्चपलावरा व्यावहारिकी
भाजन्यन्तःपुरभाजनी च ।२२। तामामर्धधरणावरं पलम्, द्विपलावरमुत्तरलोहम्,
षडङ्गुलावराश्चायामाः ।२३।

पूर्वयोः पञ्चपलिकः प्रयामो मांसलोहलवणमणिवर्जम् ।२४।

काष्ठतुला अष्टहस्ता पदवती प्रतिमानवती मयूरपदाधिष्ठिता ।२५।

काष्ठपञ्चविंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम् ।२६। एष प्रदेशो बह्वल्पयोः ।२७।

इति तुलाप्रतिमानं व्याख्यातम् ।२८।

अथ धान्यमाषद्विपलशतं द्रोणमायमानम्, सप्ताशीतिपलशतमर्धपलं च व्याव-
हारिकम्, पञ्चसप्ततिपलशतं भाजनीयम्, द्विषष्टिपलशतमर्धपलं चान्तःपुरभाज-
नीयम् ।२९।

तेषामाढकप्रस्थकुडुवाश्चतुर्भागावराः ।३०। षोडशद्रोणा खारी ।३१। विंशति-
द्रोणिकः कुम्भः ।३२। कुम्भैर्दशभिर्वहः ।३३।

शुष्कसारदारुमयं समं चतुर्भागिशिखं मानं कारयेद्, अन्तःशिखं वा ।३४। रसस्य
तु सुरायाः पुष्पफलयोस्तुषाङ्गाराणां सुधायाश्च शिखामानं द्विगुणोत्तरा वृद्धिः ।३५।

सपादपणो द्रोणमूल्यम्, आढकस्य पादोनः, षण्माषकाः प्रस्थस्य, माषकः
कुडुबस्य ।३६। द्विगुणं रसादीनां मानमूल्यम् ।३७। विंशतिपणाः प्रतिमानस्य ।३८।
तुलामूल्यं त्रिभागः ।३९।

चतुर्भासिकं प्रातिवेधनिकं कारयेत् ।४०। अप्रतिविद्धस्यात्ययः सपादः सप्त-
विंशतिपणः ।४१। प्रातिवेधनिकं काकणीकमहरहः पीतवाध्यभाय दधुः ।४२।

द्वात्रिंशद्भागस्तप्तव्याजी सर्पिषः, चतुःषष्टिभागस्तैलस्य ।४३। पञ्चाक्षद्भागो
मानस्रावो द्रवाणाम् ।४४।

कुडुबार्धचतुर्षष्टिभागानि मानानि कारयेत् ।४५।

कुडबाश्चतुरशीतिवारिकः सर्पिषो मतः ।

चतुःषष्टिस्तु तैलस्य पादश्च षटिकानयोः ॥४६॥

इत्यध्यक्षप्रकारे द्वितीयेऽधिकरणे तुल्यमानपौतबम् एकोनविंशोऽध्यायः । आदितश्चत्वारिंशः ।

२०

[अष्टत्रिंशं प्रकरणम् — देशकालमानम्]

मानाध्यक्षो देशकालमानं विद्यात् ।१।

अष्टौ परमाणवो रथचक्रविप्रुट् ।२। ता अष्टौ लिक्षा ।३। ता अष्टौ सूका ।४। ता अष्टौ यवमध्यः ।५। अष्टौ यवमध्या अङ्गुलम् ।६। मध्यमस्य पुरुषस्य मध्यमाया अङ्गुल्या मध्यप्रकर्षो बाऽङ्गुलम् ।७।

चतुरङ्गुलो धनुर्ग्रहः ।८। अष्टाङ्गुला धनुर्मुष्टिः ।९। द्वादशाङ्गुला वितस्तिः, छायापौरुषं च ।१०। चतुर्दशाङ्गुलं शमः शलः परिरयः पदं च ।११।

द्विवितस्तिररत्निः प्राजापत्यो हस्तः ।१२। सधनुर्ग्रहः पौतवविवीतमानम् ।१३। सधनुर्मुष्टिः किष्कुः कंसो वा ।१४। द्विचत्वारिंशदङ्गुलस्तक्ष्णः क्राकचिककिष्कुः स्कन्धावारदुर्गराजपरिग्रहमानम् ।१५। चतुष्पञ्चाशदङ्गुलः कुप्यवनहस्तः ।१६।

चतुरशीत्यङ्गुलो व्यामो रज्जुमानं खातपौरुषं च ।१७।

चतुररत्निर्दण्डो धनुर्नालिका पौरुषं च गार्हपत्यम् ।१८। अष्टशताङ्गुलं धनुः पथिप्राकारमानं पौरुषं चाग्निचित्यानाम् ।१९। षट्कंसो दण्डो ब्रह्मदेयातिथ्यमानम् ।२०।

दशदण्डो रज्जुः ।२१। द्विरज्जुकः परिदेशः ।२२। त्रिरज्जुकं निवर्तनमेकतः ।२३। द्विदण्डाधिको बाहुः ।२४।

द्विधनुःसहस्रं गोरुतम् ।२५। चतुर्गोरुतं योजनम् ।२६। इति देशमानम् ।२७।

कालमानमत ऊर्ध्वम् ।२८।

तुटो लवो निमेषः काष्ठा कला नालिका मुहूर्तः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युगमिति कालाः ।२९। द्वौ तुटौ लवः ।३०। द्वौ लवौ निमेषः ।३१। पञ्च निमेषाः काष्ठा ।३२। त्रिंशत्काष्ठाः कला ।३३। चत्वारिंशत्कलाः नालिका ।३४। सुवर्णमाषकाश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामाः कुम्भच्छिद्रमाढकमम्मसो वा नालिका ।३५। द्विनालिको मुहूर्तः ।३६।

पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे चाश्वयुजे च मासि भवतः ।३७। ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तरन्यतरः षण्मासं वर्धते ह्यसते चेति ।३८।

छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभागश्छेदः, षट्पौरुष्यां चतुर्दशभागः, त्रिपौरुष्या-

मष्टभागः, द्विपौरुष्यां षड्भागः, पौरुष्यां चतुर्भागः, अष्टाङ्गुलायां त्रयो दशभागाः, चतुरङ्गुलायां त्रयोऽष्टभागाः, अच्छायो मध्याह्न इति ।३६। परावृत्ते दिवसे शेषमेवं विद्यात् ।४०।

आषाढे मासि नष्टच्छायो मध्याह्नो भवति ।४१। अतः परं श्रावणादीनां षण्मासानां द्व्यङ्गुलोत्तरा माषादीनां द्व्यङ्गुलावरा छाया इति ।४२।

पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ।४३। सोमाप्यायनः शुक्लः ।४४। सोमावच्छेदनो बहुलः ।४५।

द्विपक्षो मासः ।४६। त्रिंशदहोरात्रः कर्ममासः ।४७। सार्धः सौरः ।४८। अर्धन्यूनश्चान्द्रमासः ।४९। सप्तविंशतिर्नाक्षत्रमासः ।५०। द्वात्रिंशद्वर्गमासः ।५१। पञ्चत्रिंशदश्ववाहायाः ।५२। चत्वारिंशद्वस्तिवाहायाः ।५३।

द्वौ मासावृतुः ।५४। श्रावणः प्रौष्ठपदश्च वर्षाः ।५५। आश्वयुजः कार्तिकश्च शरत् ।५६। मार्गशीर्षः पौषश्च हेमन्तः ।५७। माघः फाल्गुनश्च शिशिरः ।५८। चैत्रो वैशाखश्च वसन्तः ।५९। ज्येष्ठामूलीय आषाढश्च ग्रीष्मः ।६०।

शिशिराद्युत्तरायणम् ।६१। वर्षादि दक्षिणायनम् ।६२। द्वययनः संवत्सरः ।६३। पञ्चसंवत्सरो युगम् । इति ।६४।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।

करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ।।६५।।

एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम् ।।६६।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे देशकालमानम् विशोऽध्यायः । आदितः एकचत्वारिंशः ।

२१

[एकोनचत्वारिंशं प्रकरणम् — शुल्काध्यक्षः]

शुल्काध्यक्षः शुल्कशालां ध्वजं च प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा महाद्वाराम्याशे निवेशयेत् ।१।

शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा सार्धोपयातान् वणिजो लिखेयुः — के कुतस्त्याः कियत्पण्याः क्व चाभिज्ञानं मुद्रा वा कृता इति ।२।

अमुद्राणामत्ययो देयद्विगुणः ।३। कूटमुद्राणां शुल्काष्टगुणो दण्डः ।४। भिन्न-मुद्राणामत्ययो घटिकास्थाने स्थानम् ।५। राजमुद्रापरिवर्तने नामकृते वा सपादपणिकं वहनं दापयेत् ।६।

ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमर्धं च ब्रह्मेहकाः पण्यस्य ब्रूयुः 'एतत्प्रमाणेनार्धेन

पण्यमिदं कः क्रेता' इति ।७। त्रिरुद्धोषितमर्थिम्यो दद्यात् ।८। त्रेतुसंवर्षे मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् ।९।

शुल्कभयात्पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रुवतस्तदतिरिक्तं राजा हरेत् ।१०। शुल्क-मष्टगुणं वा दद्यात् ।११। तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्धापकर्षणे सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात् ।१२।

प्रतिक्रेतृभयाद्वा पण्यमूल्यादुपरि मूल्यं वर्धयतो मूल्यवृद्धिं राजा हरेत्, द्विगुणं वा शुल्कं कुर्यात् ।१३। तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्य छादयतः ।१४।

तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः, तर्कः फल्गुभाण्डानामानु-ग्राहिकाणां च ।१५।

ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः ।१६। पथिको-त्पथिकास्तद्विद्युः ।१७।

बैवाहिकमन्वायनमौपयनिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचीलोपनयनगोदान-व्रतदीक्षणादिषु क्रियाविशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत् ।१८। अन्यथावादिनः स्तेय-दण्डः ।१९।

कृतशुल्केनाकृतशुल्कं निर्वाह्यतो द्वितीयमेकमुद्रया भित्त्वा पण्यपुटमप-हरतो वैदेहकस्य तच्च तावच्च दण्डः ।२०। शुल्कस्थानाद्गोमयपलालं प्रमाणं कृत्वाऽ-पहरत उत्तमः साहसदण्डः ।२१।

शस्त्रवर्मकवचलोहरथरत्नधान्यपशूनामन्यतममनिर्वाह्यं निर्वाह्यतो यथावघुषितो दण्डः पण्यानां शश्च ।२२। तेषामन्यतमस्यानयने बहिरेवोच्छुल्को विक्रयः ।२३।

अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृह्णीयात्पण्यवहनस्य, पणिकामेकखुरस्य, पशूना-मर्धपणिकाम्, क्षुद्रपशूनां पादिकाम्, असभारस्य माषिकाम् ।२४। नष्टापहृतं च प्रतिविदध्यात् ।२५। वैदेश्यं सार्थं कृतसारफल्गुभाण्डविचयनमभिज्ञानं मुद्रां च दत्त्वा प्रेषयेदध्यक्षस्य ।२६।

वैदेहकव्यञ्जनो वा सार्थप्रमाणं राज्ञः प्रेषयेत् ।२७। तेन प्रदेशेन राजा शुल्काध्यक्षस्य सार्थप्रमाणमुपदिशेत् सर्वज्ञत्वख्यापनार्थम् ।२८। ततः सार्थमध्यक्षोऽ-भिगम्य ब्रूयात् 'इदममुष्यामुष्य च सारभाण्डं फल्गुभाण्डं च, न निगूहितव्यम्, एष राज्ञः प्रभावः' इति ।२९। निगूहतः फल्गुभाण्डं शुल्काष्टगुणो दण्डः, सारभाण्डं सर्वापहारः ।३०।

राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्नादफलं च यत् ।

महोपकारमुच्छुल्कं कुर्याद्वीजं च दुर्लभम् ॥३१॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शुल्काध्यक्षः एकविंशोऽध्यायः । आदितो द्विचत्वारिंशः ।

२२

[एकोनचत्वारिंशं प्रकरणम् — शुल्काध्यक्षः, तत्र शुल्कव्यवहारः]

बाह्यमान्यन्तरं चातिथ्यम् । १। निष्क्राम्यं प्रवेश्यं च शुल्कम् । २।

प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागः । ३।

पुष्पफलशाकमूलकन्दवाल्लिक्यबीजशुष्कमत्स्यमांसानां षड्भागं गृह्णीयात् । ४।

शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालहाराणां तज्जातपुरुषैः कारयेत् कृतकर्मप्रमाणकालवेतन-
फलनिष्पत्तिभिः । ५।क्षौमदुकूलकमिस्तानककुटहरितालमनःशिलाञ्जनहिङ्गुलुकलोहवर्णधातूनां चन्द-
नागुरुकटुककिष्कावराणां चर्मदन्तास्तरणप्रावरणक्रिमिजातानामाजैडकस्य च दशभागः
पञ्चदशभागो वा । ६।वस्त्रचतुष्पदद्विपदसूत्रकार्पासगन्धमैषज्यकाष्ठवेणुवल्कलचर्ममृद्भाण्डानां धान्य-
स्नेहक्षारलवणमद्यपक्वान्नादीनां च विंशतिभागः पञ्चविंशतिभागो वा । ७।

द्वारादेयं शुल्कं पञ्चभागम् आनुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं स्थापयेत् । ८।

जातिभूमिषु च पण्यानामविक्रयः । ९। खनिभ्यो धातुपण्यादाने षट्छतमत्स्यः
। १०। पुष्पफलवाटेभ्यः पुष्पफलादाने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । ११। षण्डेभ्यः
शाकमूलकन्दादाने पादोनं द्विपञ्चाशत्पणो दण्डः । १२। क्षेत्रेभ्यः सर्वसस्यादाने
त्रिपञ्चाशत्पणः । १३। पणोऽध्यर्धपणश्च सीतात्ययः । १४।

अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः ।

पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्ययं चापकारतः । १५॥

इत्यव्ययप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शुल्काध्यक्षे शुल्कव्यवहारः द्वाविंशोऽध्यायः । आदितस्त्रिचत्वारिंशः ।

२३

[चत्वारिंशं प्रकरणम् — सूत्राध्यक्षः]

सूत्राध्यक्षः सूत्रवर्मवस्त्ररज्जुव्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत् । १।

ऊर्णावल्ककार्पासतूलशणक्षौमाणि च विधवान्यङ्गाकन्याप्रव्रजितादण्डप्रतिकारि-
णीभी रूपाजीवामातृकाभिर्बुद्धराजदासीभिर्व्युपगतोपस्थानदेवदासीभिश्च कर्तयेत् । २।इलक्षणस्थूलमध्यतां च सूत्रस्य विदित्वा वेतनं कल्पयेत्, बह्वल्पतां च । ३।
सूत्रप्रमाणं ज्ञात्वा तैलामलकोद्वर्तनैरेता अनुगृह्णीयात् । ४। तिथिषु प्रतिमानवानैश्च कर्म
कारयितव्याः । ५। सूत्रह्लासे वेतनह्लासो द्रव्यसारात् । ६।कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारयिष्व कर्म कारयेत्, प्रतिसंसर्गं च
गच्छेत् । ७। क्षौमदुकूलक्रिमिस्तानराक्षसकार्पाससूत्रचानकर्मन्तांश्च प्रयुञ्जानो गन्ध-

मात्यदानैरन्यैश्चोपग्राहिकैराराधयेत् । ८। वस्त्रास्तरणप्रावरणविकल्पानुत्थापयेत् । ९।
कङ्कटकमर्त्ताश्च तज्जातकारुण्येऽपिभिः कारयेत् । १०।

याश्चानिष्कासिन्यः प्रोषिता विषयान्यङ्गाः कन्यका बात्मानं विभृयुः ताः स्व-
दासीभिरनुसार्यं सोपग्रहं कर्म कारयितव्याः । ११। स्वयमागच्छन्तीनां वा सूत्रशालां
प्रत्युषसि भाण्डवेतनविनिमयं कारयेत् । १२। सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीपः । १३।
स्त्रिया मुखसंदर्शनेऽन्यकार्यसंभाषायां वा पूर्वः साहसदण्डः, वेतनकालातिपातने
मध्यमः, अकृतकर्मवेतनप्रदाने च । १४।

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वत्या अङ्गुष्ठसंदंशं दापयेत्, भक्षितापहृतावस्कन्दितानां
च । १५।

वेतनेषु च कर्मकराणामपराधतो दण्डः । १६।

रज्जुवर्तकैर्वर्मकारैश्च स्वयं संसृज्येत । १७। भाण्डानि च वस्त्रादीनि वर्तयेत् । १८।

सूत्रवल्कमयी रज्जूर्वस्त्रा वैत्रवैणवीः ।

सानाह्या बन्धनीयाश्च यानयुग्यस्य कारयेत् ॥ १९॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सूत्राध्यक्षः त्रयोविंशोऽध्यायः । आदितश्चतुश्चत्वारिंशः ।

२४

[एकचत्वारिंशं प्रकरणम् — सीताध्यक्षः]

सीताध्यक्षः कृषितन्त्रशुल्बवृक्षायुर्वेदज्ञस्तज्ज्ञसखो वा सर्वधान्यपुष्पफलशतककन्द-
मूलवाल्लिक्यक्षौमकार्पासबीजानि यथाकालं गृह्णीयात् । १।

बहुहलपरिकृष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्डप्रतिकर्तृभिर्विपयेत् । २। कर्षणयन्त्रो-
पकरणवलीवर्दश्चैषामसङ्गं कारयेत्, कारुभिश्च कर्मारिकुट्टाकमेदकरज्जुवर्तकसर्प-
ग्राहादिभिश्च । ३। तेषां कर्मफलविनिपाते तत्फलहानं दण्डः । ४।

षोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणम्, अर्धवर्षमानूपानां देशवापानाम्, अर्धत्रयो-
दशाश्मकानाम् त्रयोविंशतिरवन्तीनाम्, अमितमपरान्तानां हैमन्यानां च, कुल्या-
वापानां च कालतः । ५।

वर्षत्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोः, द्वौ त्रिभागौ मध्यमयोः — सुषमारूपम् । ६।

तस्योपलब्धिर्बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधानेभ्यः शुक्रोदयास्तमयचारेभ्यः सूर्यस्य
प्रकृतिर्वैकृताम्ब । ७। सूर्याद्विजसिद्धिः, बृहस्पतेः सस्यानां स्तम्बकरिता, शुक्राद्बृष्टिः ।
इति । ८।

त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कण्वीकराः ।

षष्टिरातपमेघानामेषा बृष्टिः समा हिता ॥ ९॥

वातमातपयोर्गं च विभजन् यत्र वर्धति ।

श्रीन् करोषांश्च जनयंस्तत्र सस्यागमो ध्रुवः ॥१०॥

ततः प्रभूतोदकमल्पोदकं वा सस्यं वापयेत् ॥११॥ शालिव्रीहिकोद्वचतिलप्रियङ्गु-
दारकवरकाः पूर्ववापाः ॥१२॥ मुद्गमाषशैम्ब्या मध्यवापाः ॥१३॥ कुसुम्भमसूरकुलत्थं-
यवगोधूमकलायातसीसर्षपाः पश्चाद्वापाः ॥१४॥ यथर्तुवशेन वा बीजवापाः ॥१५॥

वापातिरिक्तमर्धसीतिकाः कुर्युः, स्ववीर्योपजीविनो वा चतुर्थपञ्चभागिकाः ॥१६॥
यथेष्टमनवसितभागं दद्युः, अन्यत्र कृच्छ्रेभ्यः ॥१७॥

स्वसेतुभ्यो हस्तप्रावर्तिममुदकभागं पञ्चमं दद्युः, स्कन्धप्रावर्तिमं चतुर्थम्, स्रोतो-
यन्त्रप्रावर्तिमं च तृतीयम्, चतुर्थं नदीसरस्तटाककूपोद्घाटम् ॥१८॥

कर्मोदकप्रमाणेन कैदारं हैमनं ग्रैष्मिकं वा सस्यं स्थापयेत् ॥१९॥ शाल्यादि
ज्येष्ठम्, षण्डो मध्यमः, इक्षुः प्रत्यवरः ॥२०॥ इक्षवो हि बह्वावाधा व्ययग्राहिणश्च ॥२१॥

फेनाघातो बल्लीफलानां, परीवाहान्ताः पिप्पलीमृद्वीकेक्षूणां, कूपपर्यन्ताः शाक-
मूलानां, हरणीपर्यन्ता हरितकानां, पाल्यो लवानां गन्धभैषज्योशीरह्नीबेरपिण्डालुका-
दीनाम् ॥२२॥ यथास्वं भूमिषु च स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधीः स्थापयेत् ॥२३॥

तुषारपायनमुष्णशोषणं चा सप्तरात्रादिति धान्यबीजानां, त्रिरात्रं वा पञ्चरात्रं वा
कोशीधान्यानां, मधुघृतसूकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः काण्डबीजानां छेदलेपो, मधुघृतेन
कन्दानाम्, अस्थिवीजानां शकृदालेपः, शाखिनां गर्तदाहो गोऽस्थिशकृद्भिः काले दौहदं
च ॥२४॥ प्ररूढांश्चाशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण पाययेत् ॥२५॥

कार्पासिसारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् ।

न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैष तिष्ठति ॥२६॥

सर्वबीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंस्तुतां पूर्वमुष्टिं वापयेद्, अमं च मन्त्रं
ब्रूयात्—

‘प्रजापतये काश्यपाय देवाय च नमः सदा ।

सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च’ ॥२७॥

षण्डवाटगोपालकदासकर्मकरेभ्यो यथापुरुषपरिवापं भक्तं कुर्यात्, सपादपणिकं
च मासं दद्यात् ॥२८॥ कर्मानुरूपं कारुभ्यो भक्तवतेनम् ॥२९॥

प्रशीर्णं च पुष्पफलं देवकार्यार्थं व्रीहियवमाग्नयणार्थं श्रोत्रियास्तपस्विनश्चाहरेयुः,
राक्षिमूलमुच्छ्वत्सयः ॥३०॥

यथाकालं च सेस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् ।

न क्षेत्रे स्थापयेत्किञ्चित्पलालमपि पण्डितः ॥३१॥

प्राकाराणां समुच्छ्रायान् बलभीर्वा तथाविधाः ।

न संहतानि कुर्वीत न तुच्छानि शिरांसि च ॥३२॥

खलस्य प्रकरणं कुर्यान्मिण्डलान्ते समाश्रितान् ।

अग्निनाः सोदकाश्च खले स्युः परिकर्मणः ॥३३॥

इत्यध्वक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सीताध्वक्षः चतुर्विधोऽध्यायः । आदितः पञ्चचत्वारिंशः ।

२५

[द्वाचत्वारिंशं प्रकरणम् — सुराध्यक्षः]

सुराध्यक्षः सुराकिण्वव्यवहारान् दुर्गे जनपदे स्कन्धावारे वा तज्जातसुराकिण्व-
व्यवहारिभिः कारयेद्, एकमुखमनेकमुखं वा विक्रयक्रयवशेन वा । १। षट्छतमत्यय-
मन्यत्र कर्तृक्रेतृविश्रेतृणां स्थापयेत् । २।

ग्रामावनिर्णयनमसंपातं च सुरायाः, प्रमादभयात्कर्मसु निर्दिष्टानां, मर्यादातिक्रम-
भयादार्याणाम्, उत्साहभयाञ्च तीक्ष्णानाम् । ३। लक्षितमल्पं वा चतुर्भागमर्धकुडुबं
कुडुबमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति ज्ञातशौचा निर्हरेयुः । ४। पानागारेषु वा पिबेयुरमं-
चारिणः । ५।

निक्षेपोपनिधिप्रयोगापहृतानामनिष्टोपगतानां च द्रव्याणां ज्ञानार्थमस्वामिकं कुर्यात्
हिरण्यं चोपलभ्य निक्षेप्तारमन्यत्र व्यपदेशेन ग्राहयेद्, अतिव्ययकर्तारमनायतिव्ययं
च । ६।

न चानर्घेण कालिकां वा सुरां दद्याद्, अन्यत्र दुष्टसुरायाः । ७। तामन्यत्र
विक्रापयेत् । ८। दासकर्मकरेभ्यो वा वेतनं दद्यात् । ९। वाहनप्रतिपानं सूकरपोषणं
वा दद्यात् । १०।

पानागाराप्यनेककक्ष्याणि विभक्तशयनासनवन्ति पानोद्देशानि गन्धमाल्योदक-
वन्ति ऋतुसुखानि कारयेत् । ११।

तत्रस्थाः प्रकृत्यौत्पत्तिकौ व्ययौ गूढा विद्युः, आगन्तूश्च । १२। क्रेतृणां मत्तमुप्ता-
नामलङ्काराच्छादनहिरण्यानि च विद्युः । १३। तन्नाशे वणिजस्तच्च तावच्च दण्डं
दद्युः । १४। वणिजस्तु संवृतेषु कक्ष्याविभागेषु स्वदासीभिः पेशलरूपाभिरागन्तूनां
वास्तव्यानां चार्यरूपाणां मत्तमुप्तानां भावं विद्युः । १५।

मेदकप्रसन्नासवारिष्टमैरेयमधूनाम् । १६। उदकद्रोणं तण्डुलानामर्धाढकं त्रयः
प्रस्थाः किण्वस्येति मेदकयोगः । १७। द्वादशाढकं पिष्टस्य पञ्च प्रस्थाः किण्वस्य
क्रमकत्वक्फलयुक्तो वा जातिसंभारः प्रसन्नायोगः । १८। कपित्थतुला फाणितं पञ्चतौलिकं
प्रस्थो मधुन इत्यासवयोगः । १९। पादाधिको ज्येष्ठः पादहीनः कनिष्ठः । २०। विकित्सक-
प्रमाणाः प्रत्येकशो विकाराणामरिष्टाः । २१। मेघशृङ्गीत्वक्कवाचाभिषुतो गुडप्रतीवापः
पिप्पलीमरिचसंभारस्त्रिफलायुक्तो वा मैरेयः । २२। गुडयुक्तानां वा सर्वेषां त्रिफला-

संभारः १२३। मृद्वीकारसो मधु १२४। तस्य स्वदेशो व्याख्यानं कपिषायनं हारहूरक-
मिति १२५।

माषकलनीद्रोणमामं सिद्धं वा त्रिभागाधिकतण्डुलं मोरटादीनां कार्षिकभागयुक्तं
किण्वबन्धः १२६।

पाठालो ध्रतेजोवत्येलावालुकमधुकमधुरसाप्रियङ्गुदारुहरिद्रामरिचपिप्पलीनां च
पञ्चकार्षिकः संभारयोगो मेदकस्य प्रसन्नायाश्च १२७। मधुकनिर्यूहयुक्ता कटशर्करा
वर्णप्रसादनी च १२८।

चोचचित्रकविलङ्गगजपिप्पलीनां च कार्षिकः क्रमुकमधुकमुस्तालोघाणां द्विकार्षि-
कश्चासवसंभारः १२९। दशभागश्चैषां बीजबन्धः १३०।

प्रसन्नायोगः श्वेतसुरायाः १३१। सहकारसुरा रसोत्तरा बीजोत्तरा वा महासुरा
संभारिकी वा १३२। तासां मोरटापलाशपत्तूरमेषशृङ्गीकरञ्जक्षीरवृक्षकषायभावितां
दग्धकटशर्कराचूर्णं लोघचित्रकविलङ्गपाठामुस्ताकलिङ्गयवदारुहरिद्रेन्द्रीवरशतपुष्पापा-
मार्गसप्तपर्णनिम्बास्फोटकल्कार्धयुक्तमन्तर्नखो मुष्टिः कुम्भीं राजपेयां प्रसादयति १३३।
फाणितः पञ्चपलिकश्चात्र रसवृद्धिर्देयः १३४।

कुटुम्बिनः कृत्येषु श्वेतसुराम्, ओषधार्थं वारिष्टम्, अन्यद्वा कर्तुं लभेरन् १३५।

उत्सवसमाजयात्रासु चतुरहः सौरिको देयः १३६। तेष्वननुज्ञातानां प्रहवणान्तं
दैवसिकमत्ययं गृह्णीयात् १३७।

सुराकिण्वविचयं स्त्रियो बालाश्च कुर्युः १३८।

अराजपण्याः पञ्चकं शतं शुल्कं दद्यात्, सुरकामेदकारिष्टमधुफलाम्लाम्लशीघूनां
च १३९।

अह्नश्च विक्रयं ज्ञात्वा व्याजीं मानहिरण्ययोः ।

तथा वैधरणं कुर्यादुचितं चानुवर्तयेत् ॥४०॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सुराध्यक्षः पञ्चविंशोऽध्यायः । आदितः षट्चत्वारिंशः ।

२६

[अथश्चत्वारिंशं प्रकरणम् — सूनाध्यक्षः]

सूनाध्यक्षः प्रदिष्टाभयानामभयवनवासिनां च जृगपक्षुपक्षिभक्ष्यानां बन्धवध-
हिंसायामुत्तमं दण्डं कारयेत्, कुटुम्बिनामभयवनपरिवृहेषु मध्यमम् ॥१॥

अप्रवृत्तवस्त्रानां मत्स्यपक्षिणां बन्धवधहिंसायां पादोनसप्तविंशतिपञ्चमत्ययं
कुर्यात्, मृगपक्षूनां द्विमुषम् ॥२॥ प्रवृत्तहिंसानामपरिवृहीतानां षष्ठभागं गृह्णीयात्,
मत्स्यपक्षिणां दशभागं वाधिकम्, मृगपक्षूनां शतकं वाधिकम् ॥३॥

पक्षिमृगाणां जीवत् षड्भागमभयवनेषु प्रमुञ्चेत् ।४।

सामुद्रहस्त्यश्वपुरुषवृषगर्दभाकृतयो मत्स्याः सारसा नादेयास्तटाककुल्योद्भवा वा कौञ्चोत्क्रोशकदात्यूहहंसचक्रवाकजीवञ्जीवकभृङ्गराजचकोरमसकोकिलमयूरशुक-
मदनशारिका विहारपक्षिणो मङ्गल्याश्चान्येऽपि प्राणिनः पक्षिमृगा हिंसाबाधेभ्यो रक्ष्याः ।५। रक्षातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।६।

मृगपशूनामनस्थिमांसं सद्योहतं विक्रीणीरन् ।७। अस्थिमत्तः प्रतिपातं दद्युः ।८। तुलाहीने हीनाष्टगुणम् ।९।

वत्सो वृषो धेनुश्चैषामवध्याः ।१०। घ्नतः पञ्चाशत्को दण्डः, क्लिष्टघातं घातय-
तश्च ।११।

परिशूनमशिरःपादास्थि विगन्धं स्वयंमृतं च न विक्रीणीरन् ।१२। अन्यथा
द्वादशपणो दण्डः ।१३।

दुष्टाः पशुमृगव्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।

अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो वधबन्धमवाप्नुयुः ।।१४।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सूत्राध्यक्षः षड्विंशोऽध्यायः । आदितः सप्तचत्वारिंशः ।

२७

[चतुश्चत्वारिंशं प्रकरणम् — गणिकाध्यक्षः]

गणिकाध्यक्षो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवनशिल्पसंपन्नां सहस्रेण
गणिकां कारयेत्, कुटुम्बाघेन प्रतिगणिकाम् ।१।

निष्पतिताप्रेतयोर्द्विहिता भगिनी वा कुटुम्बं भरेत्, माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत्
।२। तासामभावे राजा हरेत् ।३।

सौभाग्यालंकारवृद्ध्या सहस्रेण वारं कनिष्ठं मध्यममुत्तमं वारोपयेत् छत्रभृङ्गार-
व्यजनशिविकापीठिकारयेषु च विशेषार्थम् ।४। सौभाग्यभङ्गे मातृकां कुर्यात् ।५।

निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो गणिकायाः, द्वादशसाहस्रो गणिकापुत्रस्य ।६।
अष्टवर्षात्प्रभृति राज्ञः कुशीलवकर्म कुर्यात् ।७।

गणिकादासी भग्नभोगा कोष्ठागारे महानसे वा कर्म कुर्यात् ।८। अविशन्ती
सपादपणमबरुद्धा मासवेतनं दद्यात् ।९।

भोगं दायमायं व्ययमार्याति च गणिकाया निबन्धयेत्, प्रतिव्ययकर्म च वारयेत् ।१०।

मातृहस्ताद्व्यत्राभरणन्यासे सपादपञ्चाशत्पणो दण्डः ।११। स्वापतेयं विक्रयमा-
धानं वा नयन्त्याः सपादपञ्चाशत्पणो दण्डः, चतुर्विंशतिपणो वाक्पाद्व्ये, द्विगुणो
दण्डपाद्व्ये, सपादपञ्चाशत्पणः पणोऽर्धपणश्च कर्णच्छेदने ।१२।

अकावायाः कुमार्या वा साहसं उत्तमो दण्डः, सकामायाः पूर्वं साहसदण्डः । १३।
गणिकामकामां रुच्यतो निष्पातयतो वा व्रणविदारणेन वा रूपमुपघ्नतः सहस्रं दण्डः
। १४। स्थानविशेषेण वा दण्डवृद्धिः आ निष्क्रयद्विगुणात् । १५। प्राप्ताधिकारां गणिकां
घातयतो निष्क्रयत्रिगुणो दण्डः । १६। मातृकादुहितृकारूपदासीनां चाते उत्तमः
साहसदण्डः । १७।

सर्वत्र प्रथमेऽपूराधे प्रथमः, द्वितीये द्विगुणः, तृतीये त्रिगुणः, चतुर्थे यथाकामी
स्यात् । १८।

राजाज्ञया पुरुषमनभिगच्छन्ती गणिका शिकासहस्रं लभेत, पञ्चसहस्रं वा दण्डः
। १९।

भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोगद्विगुणो दण्डः । २०। वसतिभोगापहारे भोगमष्टगुणं
दद्याद् अन्यत्र व्याधिपुरुषदोषेभ्यः । २१। पुरुषं घ्नत्याश्चिताप्रतापोऽप्यु प्रवेशनं वा । २२।
गणिकाभरणमर्थं भोगं वापहरतोऽष्टगुणो दण्डः । २३।

गणिका भोगमार्याति पुरुषं च निवेदयेत् । २४।

एतेन नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिकचारणानां स्त्रीष्यवहा-
रिणां स्त्रियो गूढाजीवाश्च व्याख्याताः । २५। तेषां तूर्यमागन्तुकं पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं
दद्यात् । २६।

रूपजीवा भोगद्वयगुणं मासं दद्युः । २७।

गीतवाद्यपाठधनृत्यनाट्याक्षरचित्रवीणावेणुमृदङ्गपरचितसंज्ञानगन्धमात्यसंयूहनसं-
वादनसंवाहनवैशिककलाज्ञानानि गणिका दासी रङ्गोपजीविनीश्च ग्राह्यतो राजमण्डला-
दाजीवं कुर्यात् । २८।

गणिकापुत्रान् रङ्गोपजीविनां च मुख्याभिष्पादयेयुः, सर्वतालावचराणां च । २९।

संज्ञाभाषान्तरज्ञाश्च स्त्रियस्तेषामनात्मसु ।

चारघातप्रमादार्थं प्रयोज्या बन्धुवाहनाः । ३०॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे गणिकाध्यक्षः सप्तविंशोऽध्यायः । आदितोऽष्टत्वारिंशः ।

२८

[पञ्चत्वारिंशं प्रकरणम् — नावध्यक्षः]

नावध्यक्षः समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान् देवसरोविसरोनदीतरांश्च स्थानीया-
विष्वक्सेत । १।

तट्टेलाकूलश्रामाः क्लृप्तां दद्युः । २।

मत्स्यबन्धका नौकाभाटकं बद्धाश्वं दद्युः । ३।

पत्तमानुवृत्तं शुल्कभागं वणिजो दद्युः, यात्रावेतनं राजनौभिः संपत्तस्तः ।४।
 शङ्खमुक्ताम्राहिणो नौभाटकं दद्युः, स्वनौभिर्वा तरेयुः ।५। अर्घ्यक्षश्चैवां सन्यध्य-
 क्षेण व्याख्यातः ।६। °

पत्तनाध्यक्षनिबद्धं पण्यपत्तनचारित्रं नावध्यक्षः पालयेत् ।७।

मूढवाताहता नावः पितेवानुगृह्णीयात् ।८। उदकप्राप्तं पण्यमशुल्कमर्धशुल्कं
 वा कुर्यात् ।९। यथानिर्दिष्टाश्चैताः पण्यपत्तनयात्राकालेषु प्रेषयेत् ।१०।

संयातीनविः क्षेत्रानुगताः शुल्कं याचेत ।११। हिंस्रिका निर्घातयेत्, अमित्र-
 विषयातिगाः पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च ।१२।

शासकनिर्यामिकदात्ररश्मिग्राहकोत्सेचकाधिष्ठिताश्च महानावो हेमन्तग्रीष्मतार्यासु
 महानदीषु अयोजयेत्, क्षुद्रिकाः क्षुद्रिकासु वर्षास्त्राविणीषु ।१३। बद्धतीर्थाश्चैताः कार्या
 राजद्विष्टकारिणां तरणभयात् ।१४।

अकालेऽतीर्थे च तरतः पूर्वं साहसदण्डः ।१५। काले तीर्थे चानिसृष्टतारिणः
 पादोनसप्तविंशतिपणस्तारात्ययः ।१६। कैवर्तकाष्ठतृणभारपुष्पफलवाटषण्डगोपालका-
 नामनत्ययः, संभाव्यदूतानुपातिनां च सेनाभाण्डप्रचारप्रयोगाणां च स्वतरणैस्तरताम्,
 बीजभक्तद्रव्योपस्कराश्चानूपग्रामाणां तारयताम् ।१७।

ब्राह्मणप्रव्रजितबालवृद्धव्याधितशासनहरर्गभिण्यो नावध्यक्षमुद्राभिस्तरयेयुः ।१८।

कृतप्रवेशाः पारविषयिकाः सार्धप्रमाणा वा प्रविशेयुः ।१९। परस्य भार्या कन्यां
 वित्तं वापहरन्तं शङ्कितमाविग्नमुद्गाण्डीकृतं महाभाण्डेन मूर्ध्नि भारेणावच्छादयन्तं
 सद्योगृहीतलिङ्गिनमलिङ्गिनं वा प्रव्रजितमलक्ष्यव्याधितं भयविकारिणं गूढसार-
 भाण्डशासनशस्त्राग्नियोगं विषहस्तं दीर्घपथिकममुद्रं चोपग्राहयेत् ।२०।

क्षुद्रपशुर्मनुष्यश्च सभारो माषकं दद्यात्, शिरोभारः कायभारो गवाश्वं च द्वौ,
 उष्ट्रमहिषं चतुरः, पञ्च लघुयानम्, षड् गोलिङ्गम्, सप्त शकटम्, पण्यभारः पादम्
 ।२१। तेन भाण्डभारो व्याख्यातः ।२२। द्विगुणो महानदीषु तरः ।२३।

कल्पितमानूपग्रामा भक्तवेतनं दद्युः ।२४।

प्रत्यन्तेषु तराः शुल्कमातिवाहिकं वर्तनीं च गृह्णीयुः, निर्गच्छतश्चामुद्रद्रव्यस्य
 भाण्डं हरेयुः, अतिभारेणावेलायामतीर्थे तरतश्च ।२५।

पुरुषोपकरणहीनायामसंस्कृतायां वा नावि विपन्नायां नावध्यक्षो नष्टं विनष्टं
 वाभ्यावहेत् ।२६।

सप्ताहवृत्तामाषाढीं कार्तिकीं चान्तरा तरः ।

कार्मिकः प्रत्ययं दद्यान्नित्यं चाह्निकभावहेत् ।।२७।। °

इत्यव्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे नावध्यक्षः अष्टमैवकोऽध्यायः । अश्वित एकोनपञ्चाशत् ।

२६

[षट्चत्वारिंशं प्रकरणम् — गोऽध्यायः]

गोऽध्यायो वेतनोपग्राहिकं करप्रतिकरं भग्नोत्सृष्टकं भागानुप्रविष्टकं व्रजपर्यग्रं नष्टं विनष्टं क्षीरघृतसंजातं चोपलभेत । १।

गोपालकपिण्डारकदोहकमन्थकलुब्धकाः शतं शतं धेनूनां हिरण्यभृताः पालयेयुः । २। क्षीरघृतभृता हि वत्सानुपहन्युः । इति वेतनोपग्राहिकम् । ३।

जरद्गुधेनुगर्भिणीपष्ठौहीवत्सतरीणां समविभागं रूपशतमेकः पालयेत् । ४। घृतस्याष्टौ वारकान् पणिकं पुच्छम् अङ्कुचमं च वार्षिकं दद्यात् । इति करप्रतिकरः । ४।

व्याधितान्यङ्गानन्यदोहीदुर्दोहापुत्रघ्नीनां च समविभागं रूपशतं पालयन्तस्तज्जातिकं भागं दद्यात् । इति भग्नोत्सृष्टकम् । ६।

परचक्राटवीभयादनुप्रविष्टानां पशूनां पालनधर्मेण दशभागं दद्यात् । इति भागानुप्रविष्टकम् । ७।

वत्सा वत्सतरा दम्या वहिनो वृषा उक्षाणश्च पुंगवाः, युगबाहनशकटवहा वृषभाः सूनामहिषाः पृष्ठस्कन्धबाहिनश्च महिषाः, वत्सिका वत्सतरी पष्ठौही गर्भिणी धेनुश्चाप्रजाता वन्ध्याश्च गावो महिष्यश्च, मासद्विमासजातास्तासामुपजा वत्सा वत्सिकाश्च । ८। मासद्विमासजातानङ्कयेत् । ९। मासद्विमासपर्युषितमङ्कयेत् । १०। अङ्कं चिह्नं वर्णं शृङ्गान्तरं च लक्षणम् एवमुपजा निबन्धयेत् । इति व्रजपर्यग्रम् । ११।

चोरहृतमन्ययूथप्रविष्टमवलीनं वा नष्टम् । १२। पङ्कविषमव्याधिजरातोयाहारावसन्नं वृक्षतटकाष्ठशिलाभिहतमीशानव्यालसर्पग्राहदावाग्निविपन्नं विनष्टम् । १३। प्रमादादभ्यावहेयुः । १४।

एवं रूपाग्रं विद्यात् । १५।

स्वयं हन्ता घातयिता हर्ता हारयिता च बध्यः । १६।

परपशूनां राजाङ्केन परिवर्तयिता रूपस्य पूर्वं साहसदण्डं दद्यात् । १७।

स्वदेशीयानां चोरहृतं प्रत्यानीय पणितं रूपं हरेत् । १८। परदेशीयानां मोक्षयिताऽर्थं हरेत् । १९।

बालबद्धव्याधितानां गोपालकाः प्रतिकुर्युः । २०। लुब्धकश्चगणिभिरपास्तस्तेन व्यालपराबाधमभयमृतुविभक्तमरण्यं चारयेयुः । २१। सर्पव्यालत्रासनार्थं गोचरानुपातज्ञानार्थं च त्रस्तूनां घण्टातूर्णं च वध्नीयुः । २२। समव्यूढसीर्यमकर्मग्राहमुदकमवतारयेयुः पालयेयुश्च । २३। स्तेनव्यालसर्पग्राहगृहीतं व्याधिजरावसन्नं चारयेयुः, अन्यथा रूपमूल्यं भजेरन् । २४।

कारणमृतस्याङ्कुचमं गोमहिषस्य, कर्णलक्षणमजाविकानां, पुच्छमङ्कुचमं चाश्व-

खरोष्ट्राणां, बालचर्मवस्तिपित्स्नायुदन्तखुरशृङ्गास्थीनि चाहरेयुः । २५। मांसमाद्रं शुष्कं वा विक्रीणीयुः । २६।

उदश्विच्छत्रराहेभ्यो दधुः । २७। कूर्चिकां सेनाभवतार्थमाहरेयुः । २८। किलाटो घाणपिण्याकभलेदार्थः । २९।

पशुविक्रेणा पादिकं रूपं दद्यान् । ३०।

वर्षाशिरद्वेमन्तानुभयतःकालं दुह्युः, शिशिरवसन्तग्रीष्मानेककालम् । ३१। द्वितीय-कालदोग्धुरङ्गुष्ठच्छेदो दण्डः । ३२। दोहनकालमतिक्रामतस्तत्फलहानं दण्डः । ३३। एतेन नस्यदम्ययुगपिङ्गनवर्तनकाला व्याख्याताः । ३४।

क्षीरद्रोणे गवां घृतप्रस्थः, पञ्चभागाधिको महिषीणाम्, द्विभागाधिकोऽजावी-नाम् । ३५। मन्थो वा सर्वेषां प्रमाणम् । ३६। भूमितृणोदकविशेषाद्वि क्षीरघृतवृद्धि-र्भवति । ३७।

यूथवृषं वृषेणावपातयतः पूर्वं साहसदण्डः, घातयत उत्तमः । ३८।

वर्णावरोधेन दशतीरक्षा । ३९। उपनिवेशदिग्विभागो गोप्रचाराद् बलान्वयतो वा गवां रक्षासामर्थ्याच्च । ४०।

अजावीनां घाण्मासिकीमूर्णां ग्राहयेत् । ४१।

तेनाश्वखरवरोष्ट्रवराहव्रजा व्याख्याताः । ४२।

वलीवर्दीनां नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणं, तुला घाण-पिण्याकस्य, दशाढक कणकुण्डकस्य, पञ्चपलिकं मुखानवणं, तैलकुडुबो नस्यं प्रस्थः पानं, मांसतुला, दध्नश्चाढक, यवद्रोण मापाणा वा पुलाकः, क्षीरद्रोणमर्धाढक वा सुरायाः स्नेहप्रस्थः क्षारदशपलं शृङ्गिबेरपलं च प्रतिपानम् । ४३। पादोनमश्वतर-गोखराणां, द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम् । ४४। कर्मकरवलीवर्दीनां पायनार्थानां च धेनूनां ऋर्मकालतः फलतश्च विधादानम् । ४५। सर्वेषां तृणोदकप्राकाम्यम् । ४६।

इति गोमण्डलं व्याख्यातम् । ४७।

पञ्चर्षभं खराश्वानामजावीनां दशर्षभम् ।

शतं गोमहिषोष्ट्राणा यूथं कुर्याच्चतुर्वृषम् । ४८॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे गोऽध्यक्षः एकोनत्रिशोऽध्यायः । आदितः पञ्चाशः ।

३०

[सप्तचत्वारिंशं प्रकरणम् — अश्ववाध्यक्षः]

अश्ववाध्यक्षः पण्यागारिकं क्रयोपागतमाहबलव्यमाजातं साहाय्यागतकं पणस्थितं यावत्कालिकं वाऽश्वपर्यग्रं कुलवयोवर्णाचिह्नवर्गगमैर्लेखयेत् । १। अग्रशस्तन्यङ्गव्याधि-तांश्चावेदयेत् । २।

कोशकोष्ठागाराभ्यां च गृहीत्वा मासलाभमश्वाहश्चिन्तयेत् । ३।

अश्वविभवेनायतामश्वायामद्विगुणविस्तारां चतुर्द्धारोपावर्तनमध्यां सप्रग्रीवां प्रह्वारासनफलकयुक्तां वानरमयूरपृषतनकुलचकोरशुकसारिकाकीर्णां शालां निवेशयेत् । ४।
अश्वायामचतुरश्रफलकास्तारं सखादनकोष्ठकं समभ्रपुरीषोत्सर्गमेकैकशः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा स्थानं निवेशयेत् । ५। शालावशेन वा दिग्विभागं कल्पयेत् । ६।
वडवावृषकिशोराणामेकान्तेषु । ७।

वडवायाः प्रजातायास्त्रिरात्रं घृतप्रस्थः पानम् । ८। अत ऊर्ध्वं सक्तुप्रस्थः स्नेहभैषज्यप्रतिपानं दशरात्रम् । ९। ततः पुलाको यवसमार्तवश्चाहारः । १०।

दशरात्रादूर्ध्वं किशोरस्य घृतचतुर्भागः सक्तुकुडुबः क्षीरप्रस्थश्चाहार आ वणमासात् । ११। ततः परं मासोत्तरमर्धवृद्धिर्यवप्रस्थ आ त्रिवर्षात्, द्वौण आ चतुर्वर्षात् । १२। अत ऊर्ध्वं चतुर्वर्षः पञ्चवर्षो वा कर्मण्यः पूर्णप्रमाणः । १३।

द्वात्रिंशदङ्गुलं मुखमुत्तमाश्वस्य, पञ्चमुखान्यायामो, विंशत्यङ्गुला जङ्घा, चतुर्जङ्घ उत्सेधः । १४। त्र्यङ्गुलावरं मध्यमावरयोः । १५। शताङ्गुलः परिणाहः । १६। पञ्चभागावरो मध्यमावरयोः । १७।

उत्तमाश्वस्य द्विद्रोण शालित्रीहियवप्रियङ्गुणामर्धशुष्कमर्धसिद्धं वा मुद्गमाषाणां वा पुलाकः स्नेहप्रस्थश्च, पञ्चपलं लवणस्य, मांसं पञ्चाशत्पलिकं, रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थम्, क्षारपञ्चपलिकः मुरायाः प्रस्थः पयसो वा द्विगुणः प्रतिपानम् । १८। दीर्घपथभारक्लान्तानां च खादनार्थं स्नेहप्रस्थोऽनुवासनं कुडुबो नस्यकर्मणः, यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणः षडरत्नपरिक्षेपः पुञ्जीलग्रहो वा । १९। पादावरमेतन्मध्यमावरयोः । २०।

उत्तमसमो रथ्यो वृषश्च मध्यमः । २१। मध्यमसमश्चावरः । २२। पादहीनं वडवाना पारशमाना च । २३। अतोऽर्धं किशोराणां च । २४। इति विधायोगः । २५।

विधापाचकसूत्रग्राहकचिकित्सकाः प्रतिस्वादभाजः । २६।

युद्धव्याधिजिराकर्मक्षीणाः पिण्डगोचरिकाः स्युः । २७। असमरप्रयोग्याः पौरजानपदानामर्थेन वृषा वडवास्वायोज्याः । २८।

प्रयोग्यानामुत्तमाः काम्बोजसैन्धवारट्टजवानायुजाः, मध्यमा बाह्लीकपापेयक-सौवीरकतैतलाः, शेषाः प्रत्यवराः । २९। तेषां तीक्ष्णभद्रमन्दवशेन सांनाह्यमौपवाह्यकं वा कर्म प्रयोजयेत् । ३०।

चतुरश्रं कर्माश्वस्य सांनाह्यम् । ३१।

बलानो नीचैर्गतो लङ्घनो धोरणो नारोष्ट्रश्चौपवाह्याः । ३२।

तत्रौपवेणुको वर्धयानको यमक आलीढप्लुतः पूर्वगस्त्रिकचाली च बलानः । ३३।

स एव शिरःकर्णविशुद्धो नीचैर्गतः, षोडशमार्गो वा । ३४। प्रकीर्णकः प्रकीर्ण-

सरो निषण्णः पार्श्वानुवृत्त ऊर्ध्वमासीः क्षरभक्षिणः क्षरभप्सुतस्त्रितालो बाह्यानुवृत्तः
पञ्चपाणिः सिंहावतः स्वायूतः विलष्टः श्लिङ्गितो बृंहितः पुष्पमिकीर्णश्चेति नीचैर्गत-
मार्गाः । ३५।

कपिप्सुतो भेकप्सुत एणप्सुत एकपादप्सुतः कोकिलसंचार्युरस्यो बकचारी च
लङ्घनः । ३६।

काङ्को वारिकाङ्को मायूरोऽर्धमायूरो नाकुलोऽर्धनाकुलो बाराहोऽर्धबाराहश्चेति
घोरणः । ३७।

संज्ञाप्रतिकारो नारोष्ट्र इति । ३८।

षण्णव द्वादशेति योजनान्यध्वा रध्यानाम्, पञ्च योजनान्यर्धाष्टमानि दशेति
पृष्ठवाहिनामश्वानामध्वा । ३९।

विक्रमो भद्राश्वसो भारवाह्य इति मार्गाः । ४०।

विक्रमो बलितमुपकण्ठमुपजुवो जवश्च धाराः । ४१।

तेषां बन्धनोपकरणं योग्याचार्याः प्रतिदिशेयुः, सांन्नामिकं रथाश्वालंकारं च
सूताः । ४२। अश्वानां चिकित्सकाः शरीरह्लासवृद्धिप्रतीकारमृतुविभक्तं चाहारम् । ४३।

सूत्रब्राह्मकाश्वबन्धकयावसिकविधापाचकस्थानपालकेशकारजाङ्गलीविदश्च स्व-
कर्मभिरश्वानाराधयेयुः । ४४। कर्मातिक्रमे चैषां दिवसवेतनच्छेदनं कुर्यात् । ४५।
नीराजनोपरुद्धं बाह्यतश्चिकित्सकोपरुद्धं वा द्वादशपणो दण्डः । ४६। क्रियाभेषज्यसङ्गेन
व्याधिवृद्धौ प्रतीकारद्विगुणो दण्डः । ४७। तदपराधेन वैलोम्ये पत्रमूल्यं दण्डः । ४८।

तेन गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषमजाविकं च व्याख्यातम् । ४९।

द्विरह्नः स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत् ।

कृष्णसंधिषु भूतेज्याः शुक्लेषु स्वस्तिवाचनम् । ५०॥

नीराजनामाश्वयुजे कारयेन्नवमेऽहनि ।

यात्रादाववसाने वा व्याधौ वा शान्तिके रतः । ५१॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अश्वार्य्यस्य त्रिशोऽध्यायः । आवित एकपञ्चाशः ।

३१

[अष्टचत्वारिंशं प्रकरणम् — हस्त्यध्यक्षः]

हस्त्यध्यक्षो हस्तिवनरक्षां दम्यकर्मक्षान्तानां हस्तिहस्तिनीकलभानां शालास्थान-
शय्याकर्मविधायवसप्रमाणं कर्मस्वायोगं बन्धनोपकरणं सांन्नामिकमलंकारं चिकित्सका-
नीकस्थोपस्थायिकवर्गं चानुतिष्ठेत् । १।

हस्त्यायामद्विगुणोत्तेधविष्कम्भायाभां हस्तिनीस्थानाधिकां सप्तग्रीवां कुमारी-

संग्रहां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखीं वा शालां निवेशयेत् ।२। हस्त्यायामचतुर्दशस्फला-
लानस्तम्भफलकास्तरकं समूत्रपुरीषोत्सर्गं स्थानं निवेशयेत् ।३। स्वप्नसमो व्या-
मर्धापाश्रयां दुर्गे सांनाह्योपवाह्यानां बहिर्दस्यव्यालानाम् ।४।

प्रथमसप्तमावष्टमभागवह्नः स्नानकालौ, तदनन्तरं विद्यायाः ।५। पूर्वाह्णे
व्यायामकालः, पश्चाह्नः प्रतिपानकालः ।६। रात्रिभागौ द्वौ स्वप्नकालौ, त्रिभागः
संवेशनोत्थानिकः ।७।

ग्रीष्मे ग्रहणकालः ।८। विंशतिवर्षो ग्राह्यः ।९। विक्को मोढो मक्कणो व्याधितो
गर्भिणी धेनुका हस्तिनी चाग्राह्याः ।१०।

सप्तारत्निरुत्सेधो नवायामो दश परिणाहः प्रमाणतश्चत्वारिंशद्वर्षो भवत्युत्तमः,
त्रिंशद्वर्षो मध्यमः, पञ्चविंशतिवर्षोऽवरः ।११। तयोः पादावरो विधाविधिः ।१२।

अरत्नौ तण्डुलद्रोणः, अर्धाढकं तैलस्य, सर्पिषस्त्रयः प्रस्थाः, दशपलं लवणस्य,
मांसं पञ्चाशत्पलिकं, रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थं, क्षारदशपलिकं
मद्यस्याढकं द्विगुणं वा पयसः प्रतिपानं, गात्रावसेकस्तैलप्रस्थः, शिरसोऽष्टभागः
प्रादीपिकश्च, यवसस्य द्वौ भारौ सपादौ, शष्पस्य शृष्कस्यार्धतृतीयो भारः, कडङ्कर-
स्यानियमः ।१३। सप्तारत्निना तुल्यभोजनोऽप्तारत्निरत्यरालः ।१४। यथाहस्तमवशेषः
षडरत्निः पञ्चारत्निश्च ।१५।

क्षीरयावसिको विक्कः क्रीडार्थं ग्राह्यः ।१६।

संजातलोहिता प्रतिच्छन्ना संलिप्तपक्षा समकक्ष्या व्यतिकीर्णमांसा समतल्पतला
जातद्रोणिकेति शोभाः ।१७।

शोभावशेन व्यायामं भद्रं मन्दं च कारयेत् ।

मृगं संकीर्णलिङ्गं च कर्मस्वतुवशेन वा ।।१८।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे हस्त्यध्यक्षः एकत्रिंशोऽध्यायः । आदितो द्विपञ्चाशः ।

३२

[अष्टचत्वारिंशं प्रकरणम् -- हस्त्यध्यक्षः, तत्र हस्तिप्रचारः]

कर्मस्कन्धाश्चत्वारो दम्यः सांनाह्य औपवाह्यो व्यालश्च ।१।

तत्र दम्यः पञ्चविधः स्कन्धगतः स्तम्भगतो वारिगतोऽवपातगतो यूथगतश्चेति
।२। तस्योपविचारो विक्ककर्म ।३।

सांनाह्यः सप्तक्रियापथ उपस्थानं संवर्तनं संयानं वधावधो हस्तियुद्धं नागरायणं
सांग्रामिकं च ।४। तस्योपविचारः कक्ष्याकर्म ग्रैवेयकर्म यूथकर्म च ।५।

औपवाह्योऽष्टविध आचरणः कुञ्जोरोपवाह्यो धोरण आधामगतिको यष्ट्युपवाह्यः

स्तोत्रोपवाहः कुट्टोपवाहो मार्गयुक्श्चेति ।६। तस्योपविचारः शारदकर्म हीनकर्म नारोष्ट्रकर्म च ।७।

व्याल एकक्रियापथः शङ्कितोऽवरुद्धो विषमः प्रभिन्नः प्रभिन्नविनिश्चयो मदहेतु-
विनिश्चयश्च ।८। तस्योपविचार आयम्यैकरक्षाकर्म ।९। क्रियाविपन्नो व्यालः शुद्धः
सुन्नतो विषमः सर्वदोषप्रवृष्टश्च ।१०।

तेषां बन्धनोपकरणमनीकस्थप्रमाणम् ।११। आलानग्रैवेयकक्ष्यापारायणपरिक्षे-
पोत्तरादिकं बन्धनम् ।१२। अङ्कुशवेणुयन्त्रादिकमुपकरणम् ।१३। वैजयन्तीक्षुरप्र-
मालास्तरणकुशादिकं भूषणम् ।१४। वर्मतोमरशरावापयन्त्रादिकः सांग्रामिकालंकारः
।१५।

चिकित्सकानीकस्थारोहकाधोरणहस्तिपकौपचारिकविधापाचकयावसिकपादपा-
शिककुटीरक्षकौपशायिकादिरोपस्थायिकवर्गः ।१६। चिकित्सककुटीरक्षविधापाचकाः
प्रस्थौदनं स्नेहप्रसृतिं क्षारलवणयोश्च द्विपलिकं हरेयुः, दशपलं मांसस्य, अन्यत्र
चिकित्सकेभ्यः ।१७। पथिव्याधिकर्ममदजराभितप्तानां चिकित्सकाः प्रतिकुर्युः ।१८।

स्थानस्याशुद्धिर्बसस्याग्रहणं स्थले शायनमभागे घातः परारोहणमकाले
यानमभूमावतीर्थेऽवतारणं तरुषण्ड इत्यत्ययस्थानानि ।१९। तमेषां भक्तवेतना-
दाददीत ।२०।

तिस्रो नीराजनाः कार्याश्चातुर्मास्यर्तुसंधिषु ।

भूतानां कृष्णसंधीज्याः सेनान्यः शुक्लसंधिषु ।२१॥

दन्तमूलपरीणाहद्विगुणं प्रोज्झ्य कल्पयेत् ।

अब्दे द्व्यर्धे नदीजानां पञ्चाब्दे पर्वनौकसाम् ।२२॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे हस्त्यध्यक्षे हस्तिप्रचारः द्वात्रिणोऽध्यायः । आदिनम्ब्रपञ्चाश ।

३३

[एकोनपञ्चाशं प्रकरणम् — रथाध्यक्षः; पञ्चाशं प्रकरणम् — पत्त्यध्यक्षः;

एकपञ्चाशं प्रकरणम् — सेनापतिप्रचारः]

अश्वाध्यक्षेण रथाध्यक्षो व्याख्यातः ।१। स रथकर्मान्तान् कारयेत् ।२।

दशपुरुषो द्वादशान्तरो रथः ।३। तस्मादेकान्तरावरा आ षडन्तरादिनि सप्त
रथाः ।४।

देवरथपुष्यरथसांग्रामिकपारियाणिकपरपुराभियानिकवैनयिकांश्च रथान् कार-
येत् ।५।

इष्वस्त्रप्रहरणावरणोपकरणकल्पनाः सारथिरधिकरथ्यानां च कर्मस्वायोगं विद्यात्,
आ कर्मभ्यश्च भक्तवेतनं भूतानामभूतानां च योग्यारक्षानुष्ठानमर्षमानकर्म च ।६।

एतेन पत्यध्यक्षो व्याख्यातः । ७। स मौलभूतश्रेणिमित्रामित्राटवीबसानां सार-
फल्लगुतां विद्यात्, निम्नस्थलप्रकाशकूटस्नकाकाशदिवारात्रियुद्धव्यायामं च, प्रायोग-
मयोगं च कर्मसु । ८।

तदेव सेनापतिः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविनीतो हस्त्यश्वरथचर्यासंघुष्टश्चतुरङ्गस्य
वलस्यानुष्ठानाधिष्ठानं विद्यात् । ९। स्वभूमि युद्धकालं प्रत्यनीकमभिन्नभेदनं भिन्न-
संधानं संहतभेदनं भिन्नवधं दुर्गवधं यात्राकालं च पश्येत् । १०।

तूर्यध्वजपताकाभिर्व्यूहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् ।

स्थाने याने प्रहरणे सैन्यानां विनये रतः । ११॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे रथाध्यक्षः पत्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारश्च त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।
आदितश्चतुष्पञ्चाशः ।

३४

[द्विपञ्चाशं प्रकरणम् — मुद्राध्यक्षः; त्रिपञ्चाशं प्रकरणम् — विबीताध्यक्षः]

मुद्राध्यक्षो मुद्रां माषकेण दद्यात् । १।

समुद्रो जनपदं प्रवेष्टुं निष्क्रमितुं वा लभेत । २। द्वादशपणममुद्रो जानपदो
दद्यात् । ३। कूटमुद्रायां पूर्वः साहसदण्डः, तिरोजनपदस्योत्तमः । ४।

विबीताध्यक्षो मुद्रां पश्येत् । ५।

ग्रामान्तरेषु च विबीतं स्थापयेत् । ६। चोरव्यालभयान्निम्नारण्यानि शोषयेत् । ७।

अनुदके कूपसेतुबन्धोत्सान् स्थापयेत्, पुष्पफलवाटांश्च । ८।

लुब्धकस्वगणिनः परिव्रजेयुररण्यानि । ९। तस्करामित्राम्यागमे शङ्खदुन्दुभि-
शब्दमग्राह्याः कुर्युः शैलवृक्षाधिरूढा वा शीघ्रवाहना वा । १०।

अमित्राटवीसंचारं च राज्ञो गृहकपोतैर्मुद्रायुक्तैर्हारयेत्, धूमार्गिपरम्परया वा । ११।

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तनीं चोररक्षणम् ।

सार्थीतिवाह्यं गोरक्ष्यं व्यवहारं च कारयेत् । १२॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे मुद्राध्यक्षोः विबीताध्यक्षश्च चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चपञ्चाशः ।

३५

[चतुष्पञ्चाशं प्रकरणम् — समाहर्तृप्रचारः; पञ्चपञ्चाशं प्रकरणम् —

गृहपतिकर्तव्येहकतापस्यध्वजनाः प्रविचयः]

समाहर्ता चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन ग्रामाग्रं परिहारक-
मायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रतिकरमिदमेतावद् इति निबन्धयेत् । १।
तत्प्रविष्टिः पञ्चग्रामीं वक्षग्रामीं वा गोपदिचन्तयेत् । २।

सीमावरोधेन ग्रामाग्रं, कृष्ठाकृष्टस्थानकोदारारामवण्डवाटवनवासुचैत्यदेवगृहसेतु-
बन्धश्मशानसत्प्रपापुष्यस्थानविबीतपथिसंख्यानेन क्षेत्राग्रं, तेन सीम्ना क्षेत्राणां च
मर्यादारण्यपथिप्रमाणसंप्रदानविक्रयानुग्रहपरिहारनिबन्धान् कारयेत्, गृहाणां च कर-
दाकरदसंख्यानेन ।३। तेषु चैतावच्चातुर्वर्ण्यम्, एतावन्तः कर्षकगोरक्षकवैदेहककारु-
कर्मकरदासाश्च, एतावच्च द्विपदचतुष्पदम्, इदं चैषु हिरण्यविष्टिशुल्कदण्डं समुत्तिष्ठ-
तीति ।४। कुलानां च स्त्रीपुरुषाणां बालबृद्धकर्मचरित्राजीवव्ययपरिमाणं विद्यात् ।५।

एवं च जनपदचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत् ।६।

गोपस्थानिकस्थानेषु प्रदेष्टारः कार्यकरणं बलिप्रग्रहं च कुर्युः ।७।

समाहर्तृप्रदिष्टाश्च गृहपतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु प्रणिहितास्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृह-
कुलाग्रं विद्युः, मानसंजाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरिहाराभ्यां गृहाणि वर्णकर्मभ्यां कुलानि
च ।८। तेषां जङ्घाग्रमायव्ययौ च विद्युः ।९। प्रस्थितागतानां च प्रवासावासकारणम्,
अनर्थ्यानां च स्त्रीपुरुषाणां चारप्रचारं च विद्युः ।१०।

एवं वैदेहकव्यञ्जनाः स्वभूमिजानां राजपण्यानां खनिसेतुवनकर्मान्तिक्षेत्रजानां
प्रमाणमर्थं च विद्युः ।११। परभूमिजातानां वारिस्थूलपथोपयातानां सारफङ्गुपण्यानां
कर्मसु च शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरेदयभागभक्तर्पण्यागारप्रमाणं विद्युः ।१२।

एवं समाहर्तृप्रदिष्टास्तापसव्यञ्जनाः कर्षकगोरक्षकवैदेहकानामध्यक्षाणां च
शौचाशौचं विद्युः ।१३।

पुराणचोरव्यञ्जनाश्चान्तेवासिनश्चैत्यचतुष्पथशून्यपदोदपाननदीनिपानतीर्थायत-
नाश्रमारण्यशैलवनगहनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयो-
जनान्युपलभेरन् ।१४।

समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः ।

चिन्तयेयुश्च संस्थास्ताः संस्थाश्चान्याः स्वयोनयः ।।१५।।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समाहर्तृप्रचारो गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयश्च
पञ्चविंशोऽध्यायः । आवितः षट्पञ्चाशः ।

३६

[षट्पञ्चाशं प्रकरणम् — नागरिकप्रणिधिः]

समाहर्तृवन्नागरिको नगरं चिन्तयेत् ।१। दशकुलीं गोपो विंशतिकुलीं चत्वा-
रिंशत्कुलीं वा ।२। स तस्यां स्त्रीपुरुषाणां जातिगोत्रनामकर्मभिः जङ्घाग्रमायव्ययौ च
विद्यात् ।३।

एवं दुर्गचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत् ।४।

धर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानाबोध वासयेयुः, स्वप्रत्यवाश्च तपस्विनः श्रोत्रि-

यांश्च ।५। कारुक्षित्पिनः स्वकर्मस्थानेषु स्वजनं वासयेयुः, वैश्वेकाश्चान्योन्मं स्वकर्म-
स्थानेषु ।६। पण्यानामदेशकालविक्रतारमस्वकरणं च निवेदयेयुः ।७।

शौण्डिकपाक्कमांसिकौदनिकरूपाजीवाः परिज्ञात्तमावासावेयुः ।८। अतिव्यय-
कर्तारमत्याहितकर्मणं च निवेदयेयुः ।९।

चिकित्सकः प्रच्छन्नव्रणप्रतीकारकारयितारमपथ्यकारिणं च गृहस्वामी च निवेद्य
गोपस्थानिकयोर्मुच्येत, अन्यथा तुल्यदोषः स्यात् ।१०। प्रस्थितावती च निवेदयेत्,
अन्यथा रात्रिदोषं भजेत् ।११। क्षेमरात्रिषु त्रिपणं दद्यात् ।१२।

पञ्चिकोत्पथिकाश्च बहिरन्तश्च नगरस्य देवगृहपुण्यस्थानवनश्मशानेषु सन्नगमनि-
ष्टोपकरणमुद्गाण्डीकृतमाविग्नमतिस्वप्नमध्वक्लान्तमपूर्वं वा गृह्णीयुः ।१३। एव-
मभ्यन्तरे शून्यनिवेशावेशनशौण्डिकौदनिकपाक्कमांसिकरूपाषण्डावासेषु विचर्यं
कुर्युः ।१४।

अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे ।१५। मध्यमयोरह्णश्चतुर्भागयोरष्टभागोऽग्निदण्डः
।१६। बहिरधिभ्रयणं वा कुर्युः ।१७। पादः पञ्चघटीनां कुम्भद्वोणीनिःश्रेणीपरशु-
शूर्पाक्षुशकचग्रहणीदृतीनां चाकरणे ।१८। तृणकटच्छन्नान्यपनयेत् ।१९। अग्निजीविन
एकस्थान् वासयेत् ।२०।

स्वगृहप्रद्वारेषु गृहस्वामिनो वसेयुः असंपातिनो राज्ञी ।२१।

रथ्यासु कुटव्रजाः सहस्रं तिष्ठेयुः, चतुष्पथद्वारराजपरिग्रहेषु च ।२२।

प्रदीप्तमनभिषावतो गृहस्वामिनो द्वादशपणो दण्डः, षट्पणोऽवक्रयिणः ।२३।

प्रमादादीप्तेषु चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।२४। प्रादीपिकोऽग्निना बध्यः ।२५।

पांसुन्यासे रथ्यायामष्टभागो दण्डः, पञ्कोदकसंनिरोधे पादः ।२६। राजमार्गे
द्विगुणः ।२७।

पुण्यस्थानोदकस्थानदेवगृहराजपरिग्रहेषु पणोत्तरा विष्ठादण्डाः, मूत्रेष्वर्धदण्डाः
।२८। भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्डाः ।२९।

मार्जारश्चनकुलसर्पप्रेतानां नगरस्यान्तरत्सर्गे त्रिपणो दण्डः, खरोष्ट्राश्चतराश्च-
पञ्चप्रेतानां षट्पणः, मनुष्यप्रेतानां पञ्चाशत्पणः ।३०।

मार्गविपर्यासे शवद्वारादन्यतश्च शवनिर्णयने पूर्वं साहसदण्डः ।३१। द्वाःस्थानां
द्विशतम् ।३२। श्मशानादन्यत्र न्यासे वह्ने च द्वादशपणो दण्डः ।३३।

विषण्णालिकमुभयतोरान् यामसूर्यम् ।३४। तूर्यशब्दे राज्ञो गृहाम्यान्ने सपाद-
पणमक्षणताडनं प्रथमपश्चिमयामिकम्, मध्यमयामिकं द्विगुणम्, अन्तश्चतुर्गुणम् ।३५।

शङ्कनीये देवे लिङ्गे पूर्वापदाने च गृहीतमनुशुञ्जीत ।३६। राजपरिग्रहोपगमने
नगररक्षारोहणे च मध्यमः साहसदण्डः ।३७। सूतिकाधिकित्सकप्रेतप्रादीपयाननागरिक-
तूर्यप्रेतान्निमित्तं मुद्राभिश्चाप्राह्याः ।३८।

चाररात्रिषु प्रच्छन्नविपरीतवेषाः प्रव्रजिता दण्डक्षस्त्रहस्ताश्च मनुष्या दोषतो दण्ड्याः । ३६ ।

रक्षिणामवार्थं चारयतां वार्थं चावारयतामक्षणद्विगुणो दण्डः । ४० । स्त्रियं दासी-
मधिमेहयतां पूर्वं साहसदण्डः, अदासीं मध्यमः, कृतावरोधामुत्तमः, कुलस्त्रियं वधः । ४१ ।

चेतनाच्चेतनिकं रात्रिदोषमशंसतो नागरिकस्य दोषानुरूपो दण्डः, प्रमादस्थाने च । ४२ ।

नित्यमुदकस्थानमाग्नमच्छन्नपथवप्रप्राकाररक्षावक्षणं नष्टप्रस्मृतापसृतानां च रक्षणम् । ४३ ।

बन्धनागारे च बालबृद्धव्याधितानाथानां जातनक्षत्रपौर्णमासीषु विसर्गः । ४४ ।
पुण्यशीलाः समयानुवद्धा वा दोषनिष्क्रयं दद्युः । ४५ ।

दिवसे पञ्चकात्रे वा बन्धनस्थान् विशोधयेत् ।

कर्गणा कायदण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा । ४६ ।

अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।

पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते । ४७ ।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे नागरिकप्रणिधिः षट्त्रिंशोऽध्यायः । आदिनः सप्तपञ्चाशः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणं समाप्तम् ।

धर्मस्थीयम्—तृतीयमधिकरणम्

१

[सप्तपञ्चाशं प्रकरणम् — व्यवहारस्थापना ;

अष्टपञ्चाशं प्रकरणम् — विवाहपदनिबन्धः]

धर्मस्थास्त्रयस्त्रयोऽमात्या जनपदसंधिसंग्रहणद्रोणमुखस्थानीयेषु व्यावहारिका-
नर्थान् कुर्युः । ११।

तिरोहितान्तरगारनक्तारण्योपध्युपह्वरकृताश्च व्यवहारान् प्रतिषेधयेयुः । १२।
कर्तुः कारयितुः पूर्वं साहसदण्डः । १३। श्रोतृणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः । १४। श्रद्धेयानां तु
द्रव्यव्यपनयः । १५।

परोक्षेणाधिकर्णग्रहणमवक्तव्यकरा वा तिराहिताः सिध्येयुः । १६।

दायनिक्षेपोपनिधिविवाहयुक्ताः स्त्रीणामनिष्कासिनीनां व्याधितानां चामूढसंज्ञा-
नामन्तरगारकृताः सिध्येयुः । १७।

साहसानुप्रवेशकलहविवाहराजनियोगयुक्ताः पूर्वरात्रव्यवहारिणां च रात्रिकृताः
सिध्येयुः । १८।

सार्थत्रजाश्रमव्याधचारणमध्यम्बरण्यचराणामरण्यकृताः सिध्येयुः । १९।

गूढाजीविषु चोपधिकृताः सिध्येयुः । १०१।

मिथःसमवाये चोपह्वरकृताः सिध्येयुः । १११।

अतोऽन्यथा न सिध्येयुः, अपाश्रयवद्भिश्च कृताः, पितृमता पुत्रेण, पित्रा पुत्रवना,
निष्कुलेन भ्रात्रा, कनिष्ठेनाविभक्तांशेन, पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया, दासाहितका-
भ्याम्, अप्राप्तातीतव्यवहाराभ्याम्, अभिशस्तप्रव्रजितन्यङ्गव्यसनिभिश्च, अन्यत्र
निसृष्टव्यवहारेभ्यः । १२। तत्रापि क्रुद्धेनार्तेन मत्तेनांमत्तेनाबगृहीतेन वा कृता व्यवहारा
न सिध्येयुः । १३। कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग्यथोक्ता दण्डाः । १४।

स्वे स्वे तु वर्गे देशे काले च स्वकरणकृताः संपूर्णाचाराः शुद्धदेशा दृष्टरूपलक्षण-
प्रमाणगुणाः सर्वव्यवहाराः सिध्येयुः । १५। पश्चिमं चैषां करणमादेशाधिवर्जं श्रद्धेयम्
। १६। इति व्यवहारस्थापना ।

संवत्सरमृतुं मासं पक्षं दिवसं करणमधिकरणमृणं वेदकावेदकयोः कृतसमर्थाव-
स्थयोर्देशग्रामजातिगोत्रनामकर्माणि चाभिलिख्य वादिप्रतिवादिप्रश्नानर्थानुपूर्व्यां निवेश-
येत् । १७। निविष्टांश्चावेक्षेत । १८।

निबद्धं वादमुत्सृज्यान्वं वादं संक्रामति, पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभिसंधत्ते, पर-
वाक्यमनभिग्राह्यमभिग्राह्यावलिष्ठते, प्रतिज्ञाय देशं निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति,
हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति, निर्दिष्टाद्देशादन्वं देशमुपस्थापयति, उपस्थिते देशेऽर्थवचनं

नैवमित्यपव्ययते, साक्षिभिरवबृत्तं नैच्छति, कृतंभाष्यं द्वेन साक्षिभिमिथः संभाषते, इति परोक्तहेतवः । १६।

परोक्तदण्डः पञ्चदण्डः । १२०। स्वयंवादिदण्डो दशदण्डः । १२१।

पुरुषभूतिरष्टांशः । १२२। पथिभक्तमर्धविशेषतः । १२३। तदुभयं नियम्यो दद्यात् । १२४।

अभियुक्तो न प्रत्यभियुञ्जीत, अन्यत्र कलहसाहससार्धसमवायेभ्यः । १२५। न चाभियुक्तोऽभियोगोऽस्ति । १२६।

अभियोक्ता चेत्प्रत्युक्तस्तदहरेव न प्रतिब्रूयात् परोक्तः स्यात् । १२७। कृतकार्य-
विनिश्चयो ह्याभियोक्ता नाभियुक्तः । १२८। तस्याप्रतिब्रुवतस्त्रिरात्रं सप्तरात्रमिति । १२९। अत ऊर्ध्वं त्रिपणावरार्धं द्वादशपणपरं दण्डं कुर्यात् । १३०। त्रिपक्षादूर्ध्वमप्रति-
ब्रुवतः परोक्तदण्डं कृत्वा यान्यस्य द्वय्याणि स्युस्ततोऽभियोक्तारं प्रतिपादयेद्, अन्यत्र
वृत्त्युपकरणेभ्यः । १३१। तदेव निष्पततोऽभियुक्तस्य कुर्यात् । १३२। अभियोक्तुर्निष्पात-
समकालः परोक्तभावः । १३३।

प्रेतस्य व्यसनिनो वा साक्षिवचनमसारम् । १३४।

अभियोक्ता दण्डं दत्त्वा कर्म कारयेत् । १३५। आधि वा स कामं प्रवेशयेत् । १३६।

रक्षोघ्नरक्षितं वा कर्मणा प्रतिपादयेद्, अन्यत्र ब्राह्मणात् । १३७।

चतुर्वर्णाश्रमस्यायं लोकस्याचाररक्षणात् ।

नश्यतां सर्वधर्माणां राजा धर्मप्रवर्तकः । १३८॥

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः । १३९॥

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

चरित्रं संग्रहे पुंसां राजामाज्ञा तु शासनम् । १४०॥

राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।

अरक्षितुर्वा क्षेपुर्वा मिथ्यादण्डमतोऽन्यथा । १४१॥

दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।

राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः । १४२॥

अनुशासति धर्मेण व्यवहारेण संस्थया ।

न्यायेन च चतुर्थेन चतुरस्तां महीं जयेत् । १४३॥

संस्था या धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम् ।

यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत् । १४४॥

शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मं न्यायेन केनचित् ।

न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात्तत्र पाठो हि नश्यति । १४५॥

दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः ।

अनुयोगार्जवं हेतुः क्षपयश्चार्थसाधकः ॥४६॥

पूर्वोत्तरार्थव्याकुलते साक्षिबन्तव्यकारणे ।

चारहस्ताच्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयः ॥४७॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे व्यवहारस्थापना विवादपदनिबन्धश्च प्रथमोऽध्यायः ।
आदिताऽष्टपञ्चाशः ।

२

[एकोनविंशतितमं प्रकरणम् — विवाहसंयुक्तम्, तत्र विवाहधर्मः, स्त्रीधनकल्पः;
आधिबेदनिकं च]

विवाहपूर्वो व्यवहारः ॥१॥

कन्यादानं कन्यामलंकृत्य ग्राह्यो विवाहः ॥२॥ सहधर्मचर्या प्राजापत्यः ॥३॥ गो-
मिथुनादानादार्धः ॥४॥ अन्तर्बेद्यामृत्विजे दानाद् दैवः ॥५॥ मिथः समवायाद् गान्धर्वः ॥६॥
शुल्कादानाद् आसुरः ॥७॥ प्रसह्यादानाद् राक्षसः ॥८॥ सुप्तमत्तादानात् पैशाचः ॥९॥

पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्व धर्म्याः, मातापितृप्रमाणाः शेषाः ॥१०॥ तौ हि शुल्क-
हरो दुहितुः, अन्यतश्चाभावेऽन्यतरो वा ॥११॥ द्वितीयं शुल्कं स्त्री हरेत् ॥१२॥

सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम् ॥१३॥ इति विवाहधर्मः ।

वृत्तिरावन्ध्यं वा स्त्रीधनम् ॥१४॥ परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः, आवन्ध्या-
नियमः ॥१५॥

तदात्मपुत्रस्तृणाभर्मेणि प्रवासाप्रतिविधाने च भार्याया भोक्तुमदोषः, प्रतिरोधक-
व्याधिदुर्भिक्षभयप्रतीकारे धर्मकार्ये च पत्युः, संभूय वा दम्पत्योर्मिथुनं प्रजातयोः ॥१६॥
त्रिवर्षोपभुक्तं च धर्मिष्ठेषु विवाहेषु नानुयुञ्जीत ॥१७॥ गान्धर्वसुरोपभुक्तं सवृद्धि-
कमुभयं दाप्येत, राक्षसपैशाचोपभुक्तं स्तेयं दद्यात् ॥१८॥

मृते भर्तरि धर्मकामा तदानीमेव स्थाप्याभरणं शुल्कशेषं च लभेत् ॥१९॥ लब्ध्वा
वा विन्दमाना सवृद्धिकमुभयं दाप्येत ॥२०॥ कुटुम्बकामा तु स्वशुरपतिदत्तं निवेशकाले
लभेत् ॥२१॥ निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यामः ॥२२॥ स्वशुरप्राप्तिसौम्येन वा
निविष्टा स्वशुरपतिदत्तं जीयेत् ॥२३॥

आतिहस्तादिमृष्टाया ज्ञातयो यथागृहीतं दद्युः ॥२४॥ व्याधौषवसायाः प्रतिपत्ता
स्त्रीधनं गोपायेत् ॥२५॥

पतिदायं विन्दमाना जीयेत् ॥२६॥ धर्मकामा भुञ्जीत ॥२७॥ पुत्रवती विन्दमाना
स्त्रीधनं जीयेत् ॥२८॥ तत्तु स्त्रीधनं पुत्रा हरेद्युः ॥२९॥ पुत्रभरणार्थं वा विन्दमाना
पुत्रार्थं स्त्रीधनं पुत्रा हरेद्युः ॥३०॥

बहुपुरुषप्रजाणां पुत्राणां यथापितृदत्तं स्त्रीधनमवस्थापयेत् ॥३१॥

कामकरणीयमपि स्त्रीधनं विन्दमाना पुत्रसंस्थं कुर्वत् ॥३२॥

अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्रीधनमायुःक्षयाद्भुञ्जीत ॥३३॥ आप-
दर्थं हि स्त्रीधनम् ॥३४॥ ऊर्ध्वं दद्याद गच्छेत् ॥३५॥

जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन्, अपुत्राया दुहितर,
तदभावे भर्ता ॥३६॥ शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः ॥३७॥

इति स्त्रीधनकल्पः ।

वर्षाण्यष्टावप्रजायमानानामपुत्रा बन्ध्यां चाकाङ्क्षेत, दश निन्दुम्, द्वादश कन्या-
प्रसविनीम् । ३८। ततः पुत्रार्थं द्वितीयां विन्देत् ॥३९॥ तस्यातिक्रमे शुल्कं स्त्रीधनमर्थं
चाधिवेदनिकं दद्यात्, चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डम् ॥४०॥

शुल्कं स्त्रीधनम् अशुल्कस्त्रीधनायास्तत्प्रमाणमाधिवेदनिकम् अनुरूपां च वृत्ति
दत्त्वा बह्वीरपि विन्देत् ॥४१॥ पुत्रार्था हि स्त्रियः ॥४२॥

तीर्थसमवाये चासां यथाविवाहं पूर्वोक्तां जीवत्पुत्रां वा पूर्वं गच्छेत् ॥४३॥

तीर्थगूहनागमने क्षणवतिर्दण्डः ॥४४॥

पुत्रवतीं धर्मकामां बन्ध्यां निन्दु नीरजस्कां वा नाकामामुपेयात् ॥४५॥ न चाकामः
पुरुषः कुष्ठिनीमुन्मत्तां वा गच्छेत् ॥४६॥ स्त्री तु पुत्रार्थमेवंभूतं बापगच्छेत् ॥४७॥

नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितो राजकिल्बिषी ।

प्राणाभिहन्ता पतितस्त्याज्यः क्लीबोऽपि वा पतिः ॥४८॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिवेदनिक च
द्वितीयोऽध्यायः । आदित एकोनषष्टितमः ।

३

[एकोनषष्टितमं प्रकरणम् — विवाहसंयुक्तम्, तत्र क्षुभूषा, भर्म, पारुष्यम्, द्वेषः,
अतीचारः, उपकारव्यवहारप्रतिषेधश्च]

द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यहारा भवति, षोडशवर्षः पुमान् ॥१॥ अत ऊर्ध्वमशु-
श्रूषायां द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः ॥२॥ इति क्षुभूषा ।

भर्मण्यायामनिर्दिष्टकालायां आन्तर्गृह्यद्वयं बाऽधिकं यथापुरुषपरिवापं सविशेषं
दद्यात् ॥३॥ निर्दिष्टकालायां तदेव राक्ष्याय बन्धं च दद्यात् ॥४॥ शुल्कस्त्रीधनाधि-
वेदनिकानामनाशने च ॥५॥

श्वशुरकुलप्रविष्टायां विभक्तायां वा नाभियोज्यः पतिः ॥६॥ इति भर्म ।

‘नष्टे’ ‘विनष्टे’ ‘न्यङ्गे’ ‘अपितृके’ ‘अमातृके’ इत्यनिर्देशेन विनयप्राप्तम् ॥७॥ वैशुधल-

रञ्जुहस्तानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः । ८। तस्यातिक्रमे वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्या-
मर्धदण्डाः । ९।

तदेव स्त्रिया भर्तारि प्रसिद्धदोषायाः । १०। ईर्ष्या वाह्यविहारेषु द्वारेष्वत्ययो
यथानिर्दिष्टः । ११। इति पारुष्यम् ।

भर्तारि द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय
भर्तारिमन्यया सह शयानमनुशयीत । १२।

भिक्षुक्यन्वाधिज्ञातिकुलानामन्यतमे वा भर्ता द्विषन् स्त्रियमेकामनुशयीत । १३।

दृष्टलिङ्गे मैथुनापहारे सवर्णापसर्पोपगमे वा मिथ्यावादी द्वादशपणं दद्यात् । १४।

अमोक्षया भर्तुरकामस्य द्विषती भार्या, भार्यायाश्च भर्ता । १५। परस्परं द्वेषा-
न्मोक्षः । १६। स्त्रीविप्रकाराद्वा पुरुषश्चेन्मोक्षमिच्छेद् यथागृहीतमस्यै दद्यात् । १७।
पुरुषविप्रकाराद्वा स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेन्नस्यै यथागृहीत दद्यात् । १८। अमोक्षो धर्म-
विवाहानाम् । १९। इति द्वेषः ।

प्रतिषिद्धा स्त्री दर्पमद्यक्रीडायां त्रिपण दण्ड दद्यात् । २०। दिवा स्त्रीप्रेक्षाविहार-
गमने षट्पणो दण्डः, पुरुषप्रेक्षाविहारगमने द्वादशपणः । २१। रात्रौ द्विगुणः । २२।

सुप्तमत्तप्रव्रजने भर्तुरदाने च द्वारस्य द्वादशपणः । २३। रात्रौ निष्कसने
द्विगुणः । २४।

स्त्रीपुंसयोर्मैथुनार्थेनाङ्गविचष्टाया रहोऽञ्जलीलसंभाषाया वा चतुर्विंशतिपणः स्त्रिया
दण्डः, पुंसो द्विगुणः । २५।

केशनीविदन्तनखालम्बनेषु पूर्वः साहसदण्डः, पुंसो द्विगुणः । २६।

शङ्कितस्थाने संभाषायां च पणस्थाने शिफादण्डः । २७। स्त्रीणां ग्राममध्ये
चण्डालः पक्षान्तरे पञ्चशिफा दद्यात् । २८। पणिकं वा प्रहारं मोक्षयेत् । २९।

इत्यतीचारः ।

प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणो दण्डः, स्थूलक-
द्रव्याणां चतुर्विंशतिपणः, हिरण्यसुवर्णयोश्चतुष्पञ्चाशत्पणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः
। ३०। त एवागम्ययोरर्धदण्डाः, तथा प्रतिषिद्धपुरुषव्यवहारेषु च । ३१।

इति प्रतिषेधः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामात्मापक्रमणेन च ।

स्त्रीधनानीतशुल्कानामस्वाम्यं जायते स्त्रियाः । ३२॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातीचारोपकारव्यवहारप्रतिषेधाच्च
तृतीयोऽध्यायः । आदितः षष्टितमः ।

४

[एकोनषष्टितमं प्रकरणम् — विवाहसंयुक्तम्, तत्र निष्पतनम्, पथ्यनुसरणम्, ह्रस्वप्रवासः, दीर्घप्रवासश्च]

पतिकुलान्निष्पतितायाः स्त्रियाः षट्पणो दण्डः, अन्यत्र विप्रकारात् ।१। प्रतिषिद्धायां द्वादशपणः ।२।

प्रतिवेशगृहातिगतायाः षट्पणः ।३। प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामवकाश-
भिक्षापण्यदाने द्वादशपणो दण्डः ।४। प्रतिषिद्धानां पूर्वः साहसदण्डः ।५।

परगृहातिगतायाश्चतुर्विंशतिपणः ।६। परभार्यावकाशदाने शत्यो दण्डः, अन्य-
त्रापद्वयः ।७। वारणाज्ञानयोर्निर्दोषः ।८।

‘पतिविप्रकारात् पतिज्ञातिसुखावस्थग्रामिकान्वाधिभिक्षुकीज्ञातिकुलानामन्यतम-
मपुरुषं गन्तुमदोषः’ इत्याचार्याः ।९।

सपुरुषं वा ज्ञातिकुलम् ।१०। कुतो हि साध्वीजनस्य च्छलम् ।११। सुख-
मेतदवबोद्धुम्, इति कौटिल्यः ।१२।

प्रेतव्याधिव्यसनगर्भनिमित्तमप्रतिषिद्धमेव ज्ञातिकुलगमनम् ।१३। तन्निमित्तं
वारयतो द्वादशपणो दण्डः ।१४। तत्रापि गूहमाना स्त्रीधनं जीयेत, ज्ञातयो वा छाद-
यन्तः शुल्कशेषम् ।१५।

इति निष्पतनम् ।

पतिकुलान्निष्पत्य ग्रामान्तरगमने द्वादशपणो दण्डः स्थाप्याभरणलोपश्च ।१६।
गम्येन वा पुसा सह प्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः सर्वधर्मलोपश्च, अन्यत्र भर्मदानतीर्थ-
गमनाम्याम् ।१७। पुंसः पूर्वः साहसदण्डः तुल्यश्रेयसोः, पापीयसो मध्यमः ।१८।
बन्धुरदण्डयः ।१९। प्रतिषेधेऽर्धदण्डाः ।२०।

पथि व्यन्तरे गूढदेशाभिगमने मैथुनार्थेन शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां वा पथ्यनुसरणे
संग्रहणं विद्यात् ।२१।

तालावचरचारणमत्स्यवन्धकलुब्धकगोपालकशौण्डिकानामन्येषां च प्रसृष्टस्त्री-
काणां पथ्यनुसरणमदोषः ।२२। प्रतिषिद्धे वा नयतः पुंसः स्त्रियो वा गच्छन्त्यास्त
एवार्धदण्डाः ।२३। इति पथ्यनुसरणम् ।

ह्रस्वप्रवासिनां शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां भार्याः संवत्सरोत्तरं कालमाकाङ्क्षेरन्
अप्रजाताः, संवत्सराधिकं प्रजाताः ।२४। प्रतिविहिता द्विगुणं कालम् ।२५। अप्रति-
विहिताः सुत्तावस्था विमृयुः, परं चत्वारि वर्षाण्यष्टौ वा ज्ञातयः ।२६। ततो यथादत्त-
मादाय प्रमुञ्चेयुः ।२७।

ब्राह्मणमधीयानं दशवर्षाण्यप्रजाता, द्वादश प्रजाता, राजपुरुषमायुःक्षयादाकाङ्क्षेत ।२८। सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत ।२९।

कुटुम्बद्विलोपे वा सुखावस्थैर्विमुक्ता यथेष्टं विन्देत, जीवितार्थमापद्गता वा ।३०।

धर्मविवाहात् कुमारी परिग्रहीतारमनाख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं श्रूयमाणम् ।३१। आख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं पञ्च तीर्थान्याकाङ्क्षेत, दश श्रूयमाणम् ।३२। एकदेशदत्तशुल्कं त्रीणि तीर्थान्यश्रूयमाणम्, श्रूयमाणं सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत ।३३। दत्तशुल्कं पञ्च तीर्थान्यश्रूयमाणम्, दश श्रूयमाणम् ।३४। ततः परं धर्मस्थैर्विसृष्टा यथेष्टं विन्देत ।३५। तीर्थोपरोधो हि धर्मवध इति कौटिल्यः ।३६। इति ह्रस्वप्रवासः ।

दीर्घप्रवासिनः प्रव्रजितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं प्रजाता ।३७। ततः पतिसोदर्यं गच्छेत् ।३८। बहुषु प्रत्यासन्नं धार्मिकं भर्मसमर्थं कनिष्ठमभार्यं वा ।३९। तदभावेऽप्यसोदर्यं सपिण्डं कुल्यं वाऽऽसन्नम् ।४०। एतेषामेष एव क्रमः ।४१।

एतानुत्क्रम्य दायादान् वेदने जारकर्मणिः।

जारस्त्रीदातृवेत्तारः संप्राप्ताः संग्रहात्ययम् ।।४२।।

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासो दीर्घप्रवासश्च चतुर्थोऽध्यायः । आदित एकषष्टितमः । विवाहसंयुक्तं समाप्तम् ।

५

[षष्टितमं प्रकरणम् — दायविभागः, तत्र दायक्रमः]

अनीश्वराः पितृमन्तः स्थितपितृमातृकाः पुत्राः ।१। तेषाम् ऊर्ध्वं पितृतो दाय-विभागः पितृद्रव्याणाम् ।२।

स्वयमार्जितमविभाज्यम्, अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्यः ।३।

पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा आ चतुर्थादित्यंशभाजः ।४। तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति ।५। विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन् ।६।

अपितृद्रव्या विभक्तपितृद्रव्या वा सह जीवन्तः पुनर्विभजेरन् ।७। यतश्चोत्तिष्ठेत स द्वयंशं लभेत ।८।

द्रव्यमपुत्रस्य सोदर्या भ्रातरः सहजीविनो वा हरेयुः कन्याश्च ।९।

रिक्थं पुत्रवतः पुत्रा दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः ।१०। तदभावे पिता धरमाणः ।११। पित्रभावे भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च ।१२।

अपितृका वहवोऽपि च भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च पितुरेकमंशं हरेयुः ।१३।

सोदर्याणामनेकपितृकाणां पितृतो दायविभागः । १४।

पितृभ्रातृपुत्राणां पूर्वं विद्यमाने नापरमवलम्बन्ते, ज्येष्ठे च कनिष्ठमर्थग्राहिणम् । १५।

जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत् । १६। न चैकमकारणाद्विभजेत् । १७।

पितुरसत्यर्थे ज्येष्ठाः कनिष्ठाननुगृह्णीयुः, अन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः । १८।

प्राप्तव्यवहाराणां विभागः । १९। अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामबृद्धेषु वा स्थापयेयुः आ व्यवहारप्रापणात्, प्रोषितस्य वा । २०।

संनिविष्टसमसंनिविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः, कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् । २१।

ऋणरिक्थयोः समो विभागः । २२।

‘उदपात्राप्यपि निष्किंचना विभजेरन्’ इत्याचार्याः । २३। छलमेतदिति कौटिल्यः । २४। सतोऽर्थस्य विभागो नासतः । २५।

एतावानर्थः सामान्यस्तस्यैतावान्प्रत्यंश इत्यनुभाष्य ब्रुवन् साक्षिषु विभागं कारयेत् । २६।

दुर्विभक्तमन्योन्यापहतमन्तहितमविज्ञातोत्पन्नं वा पुनर्विभजेरन् । २७।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जम्, अन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात् । २८। तत्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत् । २९।

पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः, जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च । ३०। सति भार्यार्थे तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत् । ३१। आसाच्छादनमितरे पतितवर्जाः । ३२।

तेषां च कृतदाराणां लुप्ते प्रजनने सति ।

सृजेयुर्बान्धवाः पुत्रांस्तेषामंशान् प्रकल्पयेत् ॥ ३३॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागे दायक्रमः पञ्चर्माऽध्यायः । आदितो द्विषष्टितमः ।

[षष्टितमं प्रकरणम् — दायविभागः, तत्र अशब्धिभागः]

एकस्त्रीपुत्राणां ज्येष्ठांशः — ब्राह्मणानामजाः, क्षत्रियाणामस्वाः, वैश्यानां गावः, शूद्राणामवयः । १। काणलङ्गास्तेषां मध्यमांशः, भिन्नवर्णाः कनिष्ठांशः । २। चतुष्पदाभावे रत्नवर्जानां दशानां भागं द्रव्याणामेकं ज्येष्ठो हरेत् । ३। प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवति । ४। इत्यौक्षणसो विभागः । ५।

पितुः परिवापाद् यानमाभरणं च ज्येष्ठांशः, शयनासनं भुक्तकांस्यं च मध्यमांशः, कृष्णं धान्यायसं गृहपरिवापो गोशकटं च कनिष्ठांशः । ६। शेषद्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा समो विभागः । ७।

अदायादा भगिन्यः, मातुः परिवापाद् भुक्तकांस्याभरणभागिन्यः । ८।

मानुषहीनो ज्येष्ठस्तृतीयमंशं ज्येष्ठांशाल्लभेत, चतुर्थमन्यायवृत्तिः, निवृत्तधर्मकार्यो वा । ९। कामाचारः सर्वं जीयेत । १०।

तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्यातौ । ११। तयोर्मानुषोपेतो ज्येष्ठांशादधं लभेत । १२।

नानास्त्रीपुत्राणां तु संस्कृतासंस्कृतयोः कन्याकृतक्षतयोरभावे च एकस्याः पुत्र-
योर्यमयोर्वा पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः । १३।

सूतमागधद्रात्यरथकाराणामैश्वर्यतो विभागः । १४। शेषास्तमुपजीवेयुः । १५।

अनीश्वराः समविभागाः । १६।

चातुर्वर्ष्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽंशान् हरेत्, क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्,
वैश्यापुत्रो द्वावंशौ, एकं शूद्रापुत्रः । १७। तेन त्रिवर्णद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्य-
योर्व्याख्यातः । १८।

ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांशः । १९। क्षत्रियवैश्ययोर्धर्षांशः तुल्यांशो वा
मानुषोपेतः । २०।

तुल्यातुल्ययोरेकपुत्रः सर्वं हरेत्, बन्धून्श्च विभूयात् । २१।

ब्राह्मणानां तु पारशवस्तृतीयमंशं लभेत, द्वावंशौ सपिण्डः कुल्यो वाऽऽसन्नः,
स्वधादानहेतोः । २२। तदभावे पितुराचार्योऽन्तेवासी वा । २३।

क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतम् ।

मातृबन्धुः सगोत्रो वा तस्मै तत्प्रदिशेद्धनम् । २४।

इति धर्मस्थीये तृतीयेधिकरणे दायविभागोऽश्वविभागः षष्ठोऽध्यायः । आदितस्त्रिषष्टितमः ।

७

[षष्टितमं प्रकरणम् — दायविभागः, तत्र पुत्रविभागः]

‘परपरिग्रहे बीजमुत्सृष्टं क्षेत्रिणः’ इत्याचार्याः । १। ‘माता भस्त्रा, यस्य
रेतस्तस्यापत्यम्’ इत्यपरे । २। विद्यमानमुभयमिति कौटिल्यः । ३।

स्वयंजातः कृतक्रियायाम् औरसः । ४। तेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः । ५।

सगोत्रेणान्यगोत्रेण वा नियुक्तेन क्षेत्रजातः क्षेत्रजः पुत्रः । ६। जनयितुरसत्यन्य-
स्मिन् पुत्रे स एव द्विपितृको द्विगोत्रो वा द्वयोरपि स्वधारिकश्चाग्नवति । ७। तत्सधर्मा
बन्धूनां गृहे गूढजातस्तु गूढजः । ८।

बन्धुनोत्सृष्टोऽपविद्धः संस्कर्तुः पुत्रः । ९। कन्यागर्भः कानीनः । १०। सगर्भो-
दायाः सहोदः । ११।

पुनर्भूतायाः पौनर्भवः । १२। स्वयंजातः पितुर्बन्धूनां च दायदः । १३। परजातः संस्कर्तुरेव न बन्धूनाम् । १४। तत्सधर्मा मातापितृभ्यामद्भिर्मुक्तो दत्तः । १५।

स्वयं बन्धुभिर्वा पुत्रभावोपगत उपगतः । १६। पुत्रत्वेऽधिकृतः कृतकः । १७। परिक्रीतः क्रीतः इति । १८।

औरसे तूत्पन्ने सवर्णस्तृतीयांशहराः, असवर्णा ग्रासाच्छादनभागिनः । १९।

ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णाः, एकान्तरा असवर्णाः । २०। ब्राह्मणस्य वैश्यायामम्बष्ठः शूद्रायां निषादः पारशवो वा । २१। क्षत्रियस्य शूद्रायामुग्रः । २२। शूद्र एव वैश्यस्य । २३। सवर्णासु चैषामचरितव्रतेभ्यो जाता व्रात्याः । २४। इत्यनुलोमाः । २५।

शूद्रादायोगवक्षत्तचण्डालाः । २६। वैश्यान्मागधवैदेहकौ । २७। क्षत्रियात्सूतः । २८। पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च, ब्रह्मक्षत्राद्विशेषः । २९।

त एते प्रतिलोमाः स्वधर्मातिक्रमाद्वाजः संभवन्ति । ३०।

उग्रान्नैषाद्यां कुक्कुटः, विपर्यये पुल्कसः । ३१। वैदेहिकायामम्बष्ठाद् वैपः, विपर्यये कुशीलवः । ३२। क्षत्तायामुग्राच्छुपाकः । ३३। इत्येतेऽन्ये चान्तरालाः । ३४।

कर्मणा वैश्यो रथकारः । ३५।

तेषां स्वयोनौ विवाहः, पूर्वापरगामित्वं वृत्तानुवृत्तं च । ३६। शूद्रसधर्माणो वा, अन्यत्र चण्डालेभ्यः । ३७।

केवलमेवं वर्तमानः स्वर्गमाप्नोति राजा, नरकमन्यथा । ३८।

सर्वेषामन्तरालानां समो विभागः । ३९।

देशस्य जात्याः संघस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।

उचितस्तस्य तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् । ४०।

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागे पुत्रविभागः सप्तमोऽध्यायः । दायविभागः समाप्तः ।
आदितश्चतुष्पष्टितमः ।

८

[एकषष्टितमं प्रकरणम् — वास्तुकम्, तत्र गृहवास्तुकम्]

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादाः । १।

गृहं क्षेत्रमारामः सेतुबन्धस्तटाकमाधारो वा वास्तुः । २।

कर्णकीलायससंबन्धोऽनुगृहं सेतुः । ३। यथासेतुभोगं वेश्म कारयेत् । ४। अमूर्तं वा परकुड्यादपक्रम्य द्वावरत्नी त्रिपदी वा देशबन्धं कारयेत् । ५।

अवस्करं अममुदपानं वा न गृहोचितादन्यत्र, अन्यत्र सूतिकाकूपाद् वा निर्देशा-
हादिति । ६। तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः । ७।

तेनेन्धनावधातनकृतं कल्याणकृत्येष्वाचामोदकमार्गाश्च व्याख्याताः । ८।

त्रिपदीप्रतिक्रान्तमध्यर्धमरलिं वा गाढप्रसृतमुदकमार्गं प्रस्रवणप्रपातं वा कारयेत् । ९। तस्यातिक्रमे चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । १०।

एकपदीप्रतिक्रान्तमरलिं वा चक्रिचतुष्पदस्थानमग्निष्ठमुदञ्जरस्थानं रोचनीं कुट्टनीं वा कारयेत् । ११। तस्यातिक्रमे चतुर्विंशत्पणो दण्डः । १२।

सर्ववास्तुकयोः प्राक्षिप्तकयोर्वा शालयोः किष्कुरन्तरिका त्रिपदी वा । १३। तयोश्चतुरङ्गुलं नीप्रान्तरं समारूढकं वा । १४।

किष्कुमात्रमाणिद्वारमन्तरिकायां खण्डफुल्लार्थमसंपातं कारयेत् । १५। प्रकाशार्थमल्पमूर्ध्वं वातायनं कारयेत् । १६। तदवसिते वेश्मनि च्छादयेत् । १७।

संभूयं वा गृहस्वामिनो यथेष्टं कारयेयुः, अग्निष्टं वारयेयुः । १८।

वानलटयाश्चोर्ध्वमावार्थभागं कटप्रच्छन्नमवमर्शभित्तिं वा कारयेद् वर्षावाध-
भयात् । १९। तस्यातिक्रमे पूर्वं साहसदण्डः, प्रतिलोमद्वारवातायनवाधायां च, अन्यत्र
राजमार्गं रथ्याभ्यः । २०। खातसोपानप्रणालीनिश्रेण्यवस्करभागैर्बहिर्बाधायां भोगनिग्रहे
च । २१।

परकुड्यमुदकेनोपघ्नतो द्वादशपणो दण्डः, मूत्रपुरीषोपघाते द्विगुणः । २२।

प्रणालीमोक्षो वर्षति, अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । २३।

प्रतिषिद्धस्य च वसतः, निरस्यतश्चावक्रयिणम् अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहण-
मिथ्याभोगेभ्यः । २४। स्वयमभिप्रस्थितो वर्षावक्रयशेषं दद्यात् । २५।

सामान्ये वेश्मनि साहाय्यमप्रयच्छतः, सामान्यमुपरुन्धतो भोगं च गृहे द्वादशपणो
दण्डः । २६। विनाशयतस्तद्विगुणः । २७।

कोष्ठकाङ्गणवर्चानामग्निकुट्टनशालयोः ।

विवृतानां च सर्वेषां सामान्यो भोग इष्यते । २८॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके गृहवास्तुकम् अष्टमोऽध्यायः । आदितः पञ्चषष्टितमः ।

६

[एकषष्टितमं प्रकरणम् — वास्तुकम्, तत्र वास्तुबिम्बः, सीमबिवादः,

क्षेत्रबिवादः, मर्यादास्थापनम् बाधाबाधिकां च]

ज्ञातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान् क्रैतुमभ्यामवेयुः । १। ततोऽन्ये
बाह्याः । २।

सामन्तचत्वारिंशत्कुल्येषु गृहप्रतिमुखे वेश्म श्रावयेयुः, सामन्तग्रामबृक्षेषु
क्षेत्रमाराभं सेतुबन्धं तटाकमाधारं वा मर्यादासु यथासेतुभोगम् 'अनेनार्धेण कः क्रैता'
इति । ३। त्रिराबुधितमंव्याहृतं क्रैता क्रैतुं लभेत । ४।

स्पर्धया वा मूल्यवर्धने मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् ।५। विक्रयप्रति-
क्रोष्टा शुल्कं दद्यात् ।६। अस्वामिप्रतिक्रोशे चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।७। सप्तरात्रा-
दूर्ध्वमनभिसरतः प्रतिक्रुष्टो विक्रीणीत ।८। प्रतिक्रुष्टातिक्रमे वास्तुनि द्विशतो दण्डः,
अन्यत्र चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।९।

इति वास्तुविक्रयः ।

सीमविवादं ग्रामयोरुभयोः सामन्ता पञ्चग्रामी दशग्रामी वा सेतुभिः स्थावरैः
कृत्रिमैर्वा कुर्यात् ।१०।

कर्षकगोपालकवृद्धाः पूर्वभुक्तिका वा बाह्याः सेतूनामभिज्ञा वहव एको वा निर्दिश्य
सीमसेतून् विपरीतवेषाः सीमानं नयेयुः ।११। उद्दिष्टानां सेतूनामदर्शने सहस्रं दण्डः
।१२। तदेव नीते सीमापहारिणां सेतुच्छिदां च कुर्यात् ।१३।

प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा यथोपकारं विभजेत् ।१४। इति सीमविवादः ।

क्षेत्रविवादं सामन्तग्रामवृद्धाः कुर्युः ।१५। तेषां द्वैधीभावे यतो वहवः शुचयो-
ऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः मध्यं वा गृह्णीयुः ।१६। तदुभयपरोक्तं वास्तु राजा
हरेत्, प्रनष्टस्वामिकं च ।१७। यथोपकारं वा विभजेत् ।१८।

प्रसह्यादाने वास्तुनि स्तेयदण्डः ।१९। कारणादाने प्रयासमाजीवं च परिसंख्याय
वन्धं दद्यात् ।२०। इति क्षेत्रविवादः ।

मर्यादापहरणे पूर्वं साहसदण्डः ।२१। मर्यादाभेदे चतुर्विंशतिपणः ।२२।

तेन तपोवनविबीतमहापथश्मशानदेवकुलयजनपुण्यस्थानविवादा व्याख्याताः ।२३।

इति मर्यादास्थापनम् ।

सर्वं एव विवादाः सामन्तप्रत्ययाः ।२४।

विबीतस्थलकेदारषण्डखलवेशमवाहनकोष्ठानां पूर्वं पूर्वमावाधं सहेत ।२५।
ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जाः स्थलप्रदेशाः ।२६।

आधारपरिबाहकेदारोपभोगैः परक्षेत्रकृष्टबीजहिंसायां यथोपघातं मृत्युं दद्युः
।२७। केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिंसायां हिंसाद्रिगुणो दण्डः ।२८।

पश्चान्निविष्टमधरतटाकं नोपरितटाकस्य केदारमुदकेनाप्लावयेत् ।२९। उपरि-
निविष्टं नाधरतटाकस्य पूरास्त्रावं वारयेद्, अन्यत्र त्रिवर्षोपरतकर्मणः ।३०। तस्याति-
क्रमे पूर्वं साहसदण्डः, तटाकवामनं च ।३१।

पञ्चवर्षोपरतकर्मणः सेतुबन्धस्य स्वाम्यं लुप्येत, अन्यत्रापद्भूयः ।३२।

तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने पाञ्चवर्षिकः परिहारः, भग्नोत्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः,
समुपाख्यानानां त्रैवर्षिकः, स्थलस्य द्वैवर्षिकः ।३३। स्वात्माऽऽधाने विक्रये च ।३४।

स्नातप्रावृत्तिमनदीनिबन्धायतनतटाककेदारारामषण्डबापानां सस्यवर्णभागोत्त-
रिकम् अन्येभ्यो वा यथोपकारं दद्युः ।३५।

प्रक्रयावक्रयाधिभागभोमनिसृष्टोपभोक्तारश्चैषां प्रतिकुर्युः ।३६। अप्रतीकारे
हीनद्विगुणो दण्डः ।३७।

सेतुभ्यो मुञ्चतस्तोयमवारे षट्पणो दमः ।

वारे वा तोयमन्येषां प्रमादेनोपरुन्धतः ।।३८।।

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके वास्तुविक्रयः सीमविवादः क्षेत्रविवादः मर्यादास्थापनं
बाधाबाधिकं नवमोऽध्यायः । आदितः षट्षष्टितमः ।

१०

[एकषष्टितमं प्रकरणम् — वास्तुकम्, तत्र विबीतक्षेत्रपथार्हसाः; द्विषष्टितमं
प्रकरणम् — समयस्थानपाकर्म]

कर्मोदकमार्गमुचितं रुन्धतः कुर्वतोऽनुचितं वा पूर्वः साहसदण्डः, सेतुकूपपुण्य-
स्थानचैत्यदेवायतनानि च परभमौ निवेशयतः ।१। पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं
वा नयतो नाययतो वा मध्यमः साहसदण्डः, श्रोतणामुत्तमः, अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात् ।२।

स्वाम्यभावे ग्रामाः पुण्यशीला वा प्रतिकुर्युः ।३।

पथिप्रमाणं दुर्गनिवेशे व्याख्यातम् ।४। क्षुद्रपशुमनुष्यपथं रुन्धतो द्वादशपणो
दण्डः, महापशुपथं चतुर्विंशतिपणः, हस्तिक्षेत्रपथं चतुष्पञ्चाशत्पणः, सेतुवनपथं षट्-
छतः, रमशानग्रामपथं द्विशतः, द्रोणमुखपथं पञ्चशतः, स्थानीयराष्ट्रविबीतपथं साहस्र-
।५।

अतिकर्षणे चैषां दण्डचतुर्था दण्डाः ।६। कर्षणे पूर्वोक्ताः ।७।

क्षेत्रिकस्याक्षिपतः क्षेत्रम् उपवासस्य वा त्यजतो बीजकाले द्वादशपणो दण्डः,
अन्यत्र दोषोपनिपाताविषहोम्यः ।८।

करदाः करदेष्वाधानं विक्रयं वा कुर्युः, ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयिकेषु ।९। अन्यथा
पूर्वः साहसदण्डः ।१०। करदस्य वाऽकरदग्रामं प्रविशतः ।११। करदं तु प्रविशतः
सर्वद्रव्येषु प्राकाम्यं स्यात्, अन्यत्रागारात् ।१२। तदप्यस्मै दद्यात् ।१३।

अनादेयमकृषतोऽन्यः पञ्चवर्षाण्युपभुज्य प्रयासनिष्क्रयेण दद्यात् ।१४।

अकरदाः परत्र वसन्तो भोगमुपजीवेयुः ।१५।

ग्रामार्थेन ग्रामिकं व्रजन्तमुपवासाः पर्यायेणानुगच्छेयुः ।१६। अननुगच्छन्तः
पणार्धपणिकं योजनं दद्युः ।१७।

ग्रामिकस्य ग्रामादस्तेनपारदारिकं निरस्त्यतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, ग्रामस्योत्तमः
।१८। निरस्तस्य प्रवेशो ह्यभिगमेन व्याख्यातः ।१९।

स्तम्भैः समन्ततो ग्रामाद्धनुःशतापकृष्टमुपसालं कारयेत् ।२०।

पशुप्रचारार्थं विवीतमालवनेनोपजीवेयुः ।२१।

विवीतं भक्षयित्वाऽपसृतानामुष्ट्रमहिषाणां पादिकं रूपं गृह्णीयुः, गवाश्चत्तराणां चार्धपादिकम्, क्षुद्रपशूनां षोडशभागिकम् ।२२। भक्षयित्वा निषण्णानामेत एव द्विगुणा दण्डाः, परिवसतां चतुर्गुणाः ।२३।

ग्रामदेववृषा वा अनिर्देशाहा वा धेनुरूक्षाणो गोवृषाश्चादण्ड्याः ।२४।

सस्यभक्षणे सस्योपघातं निष्पत्तितः परिरञ्ज्याय द्विगुणं दापयेत् ।२५। स्वामिनश्चानिवेद्य चारयतो द्वादशपणो दण्डः, प्रमुञ्चतश्चतुर्विंशतिपणः ।२६। पालिनामर्धदण्डाः ।२७। तदेव षण्डभक्षणे कुर्यात् ।२८। वाटभेदे द्विगुणः, वेश्मखलवलयगतानां च धान्यानां भक्षणे ।२९।

हिंसाप्रतीकारं कुर्यात् ।३०। अभयवनमृगाः परिगृहीता वा भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य यथावध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्याः ।३१।

पशवो रश्मिप्रतोदाभ्यं वारयितव्याः ।३२। तेषामन्यथा हिंसायां दण्डपारुष्यदण्डाः ।३३। प्रार्थयमाना दृष्टापराधा वा सर्वोपायैर्नियन्तव्याः ।३४।

इति क्षेत्रपथहिंसा ।

कर्षकस्य ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतो ग्राम एवात्ययं हरेत् ।३५। कर्मकारणे कर्मवेतनद्विगुणं, हिरण्यादाने प्रत्यंशद्विगुणं, भक्ष्यपेयादाने च प्रहवणेषु द्विगुणमंशं दद्यात् ।३६।

प्रेक्षायामनंशदः सस्वजनो न प्रेक्षेत ।३७। प्रच्छन्नश्रवणक्षणे च सर्वहिते च कर्मणि निग्रहेण द्विगुणमंशं दद्यात् ।३८।

सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम् ।३९। अकरणे द्वादशपणो दण्डः ।४०। तं चेत्संभूय वा हन्युः पृथगेषामपराधद्विगुणो दण्डः ।४१। उपहन्तृषु विशिष्टः ।४२।

ब्राह्मणतश्चैषां ज्यैष्ठ्यं नियम्येत ।४३। प्रहवणेषु चैषां ब्राह्मणा नाकामाः कुर्युः, अंशं च लभेरन् ।४४।

तेन देशजातिकुलसंघानां समयस्यानपाकर्म व्याख्यातम् ।४५।

राजा देशहितान् सेतून् कुर्वतां पथि संक्रमान् ।

ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च तेषां प्रियहितं चरेत् ।।४६।।

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके विवीतक्षेत्रपथहिंसा वास्तुकं समाप्तं समयस्यानपाकर्म च दशमोऽध्यायः । आदितः सप्तषष्ठितमः ।

११

[[त्रिषष्ठितमं प्रकरणम् — ऋणोदानम्]]

सपादपणा धर्म्या मासवृद्धिः पणशतस्य, पञ्चपणा व्यावहारिकी, दशपणा कान्तारगणाम्, विंशतिपणा सामुद्राणाम् ।१। ततः परं कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः

साहसदण्डः, श्रोतुणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः ।२। राजन्ययोगक्षेमावहे तु धनिकधारणिक-
योश्चरित्रमवेक्षेत ।३।

धान्यवृद्धिः सस्यनिष्पत्तावुपाधी, परं मूल्यकृता वर्धेत ।४। प्रक्षेपवृद्धिरुदयादर्थं
संनिधानसप्ता वार्षिकी देया ।५। चिरप्रवासः स्तम्भप्रविष्टो वा मूल्यद्विगुणं दद्यात् ।६।

अकृत्वा वृद्धि साधयतो वर्धयतो वा, मूल्यं वा वृद्धिमारोप्य श्रावयतो बन्ध-
चतुर्गुणो दण्डः ।७। तुच्छश्रावणायामभूतचतुर्गुणः ।८। तस्य त्रिभागमादाता दद्यात्,
शेषं प्रदाता ।९।

दीर्घसत्त्वव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं बालमसारं वा नर्णमनुवर्धेत ।१०।

मुच्यमानमृणमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः ।११। कारणापदेशेन निवृत्तवृद्धि-
कमन्यत्र तिष्ठेत् ।१२।

दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यम्, अन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्याग-
राज्यविभ्रमेभ्यः ।१३।

प्रेतस्य पुत्राः कुसीदं दद्युः, दायादा वा रिक्थहराः, सहग्राहिणः, प्रतिभुवो वा
।१४। न प्राप्तिभाव्यमन्यत् ।१५। असारं बालप्राप्तिभाव्यम् ।१६।

असंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा दायादा वा रिक्थं हरमाणा दद्युः ।१७।

जीवितविवाहभूमिप्राप्तिभाव्यमसंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा वा बहेयुः ।१८।

ज्ञानार्णसमवाये तु नैकं द्वौ युगपदभिवदेयाताम्, अन्यत्र प्रतिष्ठमानात् ।१९।
तत्रापि गृहीतानुपूर्व्या राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपादयेत् ।२०।

दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातृणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृणमसाध्यम् ।२१।

अग्राह्याः कर्मकालेषु कर्षका राजपुरुषाश्च ।२२। स्त्री चाप्रतिश्राविणी पतिकृत-
मृणम्, अन्यत्र गोपालकार्धसीतिकेभ्यः ।२३। पतिस्तु ग्राह्यः स्त्रीकृतमृणम्, अप्रति-
विधाय प्रोषित इति ।२४।

संप्रतिपत्तावुत्तमः ।२५। असंप्रतिपत्तौ तु साक्षिणः प्रमाणं प्रात्ययिकाः शुच-
योऽनुमता वा त्रयोऽवराध्याः ।२६। पक्षानुमतौ वा द्वौ, ऋणं प्रति न त्वेवैकः ।२७।

प्रतिषिद्धाः स्यालसहायान्वर्धिधनिकधारणिकवैरिन्यङ्गघृतदण्डाः, पूर्वं चाव्यव-
हार्याः ।२८। राजश्रोत्रियग्रामभूतककुष्ठिन्नजिनः पतितचण्डालकुत्सितकर्माणोऽन्ध-
बधिरमूकाहवादिनः स्त्रीराजपुरुषाश्च, अन्यत्र स्ववर्गेभ्यः ।२९। पारुष्यस्तेयसंग्रहणेषु
तु वैरिस्यालसहायवर्जाः ।३०। रहस्यव्यवहारेष्वेका स्त्री पुरुष उपश्रोता उपद्रष्टा वा
साक्षी स्याद् राजतापसवर्जम् ।३१।

स्वामिनो भृत्यानामृत्विगाचार्याः शिष्याणां मातापितरौ पुत्राणां चानिग्रहेण
साक्ष्यं कुर्युः, तेषामितरे वा ।३२। परस्पराभियोगे चैषाम् उत्तमाः परोक्ता दशबन्धं
दद्युः, अवराः पञ्चबन्धम् ।३३। इति साक्ष्यधिकारः ।

ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाशे साक्षिणः परिगृह्णीयात् ।३४। तत्र ब्राह्मणं ब्रूयात्
'सत्यं ब्रूहि' इति ।३५। राजन्यं वैश्यं वा 'मा तवेष्टापूर्तफलम्, कपालहस्तः शत्रुकुलं
भिक्षार्थी गच्छेः' इति ।३६। शूद्रं 'जन्ममरणान्तरे यद्वः पुण्यफलं तद्राजानं गच्छेद्,
राजश्च कित्त्वषं युष्मान् अन्यथावादे, दण्डश्चानुबद्धः, पश्चादपि ज्ञायेत यथादृष्टभृतम्,
एकमन्त्राः सत्यमुपहरत्' इति ।३७। अनुपहरतां सप्तरात्रादूर्ध्वं द्वादशपणो दण्डः,
त्रिपक्षादूर्ध्वमभियोगं दद्युः ।३८।

साक्षिभेदे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः, मध्यं वा गृह्णीयुः ।३९।
तद्वा द्रव्यं राजा हरेत् ।४०।

साक्षिणश्चेदभियोगादूनं ब्रूयुरतिरिक्तस्याभियोक्ता बन्धं दद्यात् ।४१। अतिरिक्तं
वा ब्रूयुस्तदतिरिक्तं राजा हरेत् ।४२।

वालित्यादभियोक्तुर्वा दुःश्रुतं दुर्लिखितं प्रेताभिनिवेशं वा समीक्ष्य साक्षिप्रत्यय-
मेव स्यात् ।४३।

'साक्षिवालित्येष्वेव पृथगनुयोगे देशकालकार्याणां पूर्वमध्यमोत्तमा दण्डाः'
इत्यौशनसाः ।४४। 'कूटसाक्षिणो यमर्थमभूतं कुर्युर्भूतं वा नाशयेयुस्तद्दशगुणं दण्डं
दद्युः' इति मानवाः ।४५। 'वालित्याद्वा विसंवादयतां चित्रो घातः' इति बार्हस्पत्याः
।४६। नेति कौटिल्यः ।४७। ध्रुवं हि साक्षिभिः श्रोतव्यम् ।४८। अशृण्वतां चतुर्विंशति-
पणो दण्डः, ततोऽर्धमब्रुवाणानाम् ।४९।

देशकालाविदूरस्थान् साक्षिणः प्रतिपादयेत् ।

दूरस्थानप्रसारान् वा स्वामिवाक्येन साधयेत् ॥५०॥

इति धर्ममंथीये तृतीयेऽधिकरणे ऋणादानम् एकादशोऽध्यायः । आदितोऽष्टषष्टितमः ।

१२

[चतुष्षष्टितमं प्रकरणम्—नौपनिधिकम्]

उपनिधिर् ऋणेन व्याख्यातः ।१।

परचक्राटविकाभ्यां दुर्गराष्ट्रविलोपे वा, प्रतिरोधकैर्वा ग्रामसार्थव्रजविलोपे, चक्र-
युक्तनाशे वा, ग्राममध्याग्न्युदकाबाधे ज्वालावेगोपरुद्धे वा, नावि निमगनायां मुषितायां
वा म्त्वयमुपरुद्धो नोपनिधिमभ्यावहेत् ।२।

उपनिधिभोक्ता देशकालानुरूपं भोगवेतनं दद्यात्, द्वादशपणं च दण्डम् ।३।
उपभोगनिमित्तं नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत्, चतुर्विंशतिपणश्च दण्डः, अन्यथा वा
निष्पत्तने ।४। प्रेतं व्यसनगतं वा नोपनिधिमभ्यावहेत् ।५।

आधानविक्रयापव्ययनेषु चास्य चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्डः ।६। परिवर्तने निष्पातने वा मूल्यसमः ।७।

तेन आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याताः ।८।

नाधिः सोपकारः सीदेत्, न चास्य मूल्यं वर्धेत, अन्यत्र निसर्गात् ।९। निरुपकारः सीदेत्, मूल्यं चास्य वर्धेत ।१०।

उपस्थितस्याधिमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः ।११। प्रयोजकासंनिधाने वा ग्राम-वृद्धेषु स्थापयित्वा निष्क्रयमाधिं प्रतिपद्येत ।१२। निवृत्तवृद्धिको वाऽऽधिस्तत्कालकृत-मूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत, अनाशविनाशकरणाधिष्ठितो वा ।१३। धारणिकासंनिधाने वा विनाशभयादुद्गतार्थं धर्मस्थानुज्ञातो विक्रीणीत, आधिपालप्रत्ययो वा ।१४।

स्थावरस्तु प्रयासभोग्यः फलभोग्यो वा प्रक्षेपवृद्धिमूल्यशुद्धमाजीवममूल्यक्षयेणो-पनयेत् ।१५। अनिसृष्टोपभोक्ता मूल्यशुद्धमाजीवं बन्ध च दद्यात् ।१६।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।१७। एतेनादेशोऽन्वाधिश्च व्याख्यातो ।१८।

सार्थेनान्वाधिहस्तो वा प्रदिष्टां भूमिमप्राप्तश्चौरैर्भग्नोत्सृष्टो वा नान्वाधिमभ्या-वहेत् ।१९। अन्तरे वा मृतस्य दायादोऽपि नाभ्यावहेत् ।२०।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।२१।

याचितकमवक्रीतकं वा यथाविधं गृह्णीयुस्तथाविधमेवापरयेयुः ।२२। श्रेषोपनि-पाताभ्यां देशकालोपरोधिं दत्तं नष्टं विनष्टं वा नाभ्यावहेयुः ।२३।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।२४।

वैयावृत्यविक्रयस्तु — वैयावृत्यकरा यथादेशकालं विक्रीणानाः पण्यं यथाजातं मूल्यमुदयं च दद्युः ।२५। देशकालातिपातने वा परिहीणं संप्रदानकालिकेनार्धेण मूल्यमुदयं च दद्युः ।२६। यथासंभाषितं वा विक्रीणानां नोदयमधिगच्छेयुः, मूल्यमेव दद्युः ।२७। अर्धपतने वा परिहीणं यथापरिहीणं मूल्यमूनं दद्युः ।२८। सांव्यवहारिकेषु वा प्रात्ययिकेष्वराजवाच्येषु श्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वा मूल्यमपि न दद्युः ।२९। देशकालान्तरितानां तु पण्यानां क्षयव्ययविशुद्धं मूल्यमुदयं च दद्युः, पण्यसमवायानां च प्रत्यंशम् ।३०।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।३१। एतेन वैयावृत्यविक्रयो व्याख्यातः ।३२।

निक्षेपश्चोपनिधिना ।३३।

तमन्येन निक्षिप्तमन्यस्यार्पयतो हीयेत ।३४।

निक्षेपापहारे पूर्वापदानं निक्षेपतारश्च प्रमाणम् ।३५। अशुचयो हि कारवः ।३६। नैषां करणपूर्वो निक्षेपधर्मः ।३७।

करणहीनं निक्षेपमपव्ययमानं गूढभित्तिन्यस्तान् साक्षिणो निक्षेप्ता रहसि प्रणिपातेन प्रज्ञापयेत्, वनान्ते वा मद्यप्रह्वणविश्वासेन ।३८।

रहसि बृद्धो व्याधितो वा वैदेहकः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्या-
पगच्छेत् । ३६। तस्य प्रतिदेशेन पुत्रो भ्राता वाऽभिगम्य निक्षेपं याचेत् । ४०। दाने
शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । ४१।

प्रव्रज्याभिमुखो वा श्रद्धेयः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्य प्रतिष्ठेत्
। ४२। ततः कालान्तरागतो याचेत् । ४३। दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च
दद्यात् । ४४।

कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनम् । ४५।

बालिशजातीयो वा रात्रौ राजदायिकाक्षणभीतः सारमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत्
। ४६। स एनं बन्धनागारगतो याचेत् । ४७। दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं
च दद्यात् । ४८।

अभिज्ञानेन चास्य गृहे जनमुभयं याचेत् । ४९। अन्यतरादाने यथोक्तं पुर-
स्तात् । ५०।

द्रव्यभोगानामागमं चास्यानुयुञ्जीत, तस्य चार्थस्य व्यवहारोपलिङ्गनम्, अभि-
योक्तुश्चार्थसामर्थ्यम् । ५१।

एतेन मिथःसमवायो व्याख्यातः । ५२।

तस्मात्साक्षिमदच्छन्नं कुर्यात्सम्यग्विभाषितम् ।

स्वे परे वा जने कार्यं देशकालाग्रवर्णतः । ५३॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे औपनिधिकम् द्वादशोऽध्यायः । आदित एकोन एतत्तमः ।

१३

[पञ्चदशष्टितमं प्रकरणम् — दासकर्मकरकल्पः]

उदरदासवर्जमार्यप्राणमप्राप्तव्यवहारं शूद्रं विक्रयाधानं नयतः स्वजनस्य द्वादश-
पणो दण्डः, वैश्यं द्विगुणः, क्षत्रियं त्रिगुणः, ब्राह्मणं चतुर्गुणः । १। परजनस्य पूर्वमध्य-
मोत्तमवधा दण्डाः, ऋतुश्रोतृणां च । २।

म्लेच्छानामदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा । ३। न त्वेवार्यस्य दासभावः । ४।

अथवाऽऽर्यमाधाय कुलबन्धन आर्याणामापदि, निष्क्रयं चाधिगम्य बालं साहाय्य-
दातारं वा पूर्वं निष्क्रीणीरन् । ५।

सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेत्, द्विरन्येनाहितकः, सकृदुभौ परविषयाभि-
मुखौ । ६।

वित्तापहारिणो वा दासस्यार्यभावमपहरतोऽर्धदण्डः । ७।

निष्पतितप्रेतव्यसनिनामाधाता मूल्यं भजेत् । ८।

प्रेतविण्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमाहितस्य नमनस्नापनं दण्डप्रेषणमतिक्रमणं च स्त्रीणां मूल्यनाशकरम्, धात्रीपरिचारिकार्धसीतिकोपचारिकाणां च मोक्षकरम् । १६। सिद्धमुपचारकस्याभिप्रजातस्यापक्रमणम् । १७।

धात्रीमाहितिकां वाऽकामां स्ववशां गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः, परवशां मध्यमः । ११। कन्यामाहितिकां वा स्वयमन्येन वा दूषयतो मूल्यनाशः शुल्कं तद्विगुणश्च दण्डः । १२।

आत्मविक्रयिणः प्रजामार्यां विद्यात् । १३। आत्माधिगतं स्वामिकर्माविरुद्धं लभेत, पितृयं च दायम् । १४। मूल्येन चार्यत्वं गच्छेत् । १५।

तेनोदरदासाहितकौ व्याख्यातौ । १६। प्रक्षेपानुरूपश्चास्य निष्क्रयः । १७।

दण्डप्रणीतः कर्मणा दण्डमुपनयेत् । १८।

आर्यप्राणो ध्वजाहृतः कर्मकालानुरूपेण मूल्यार्धेन वा विमुच्येत । १९।

गृहेजातदायागतलब्धक्रीतानामन्यतमं दासमूनाष्टवर्षं विबन्धुमकामं नीचे कर्मणि विदेशे दासीं वा सगर्भमप्रतिविहितगर्भभर्मण्यां विक्रयाधानं नयतः पूर्वः साहसदण्डः, क्रैतृश्रोतृणां च । २०।

दासमनुरूपेण निष्क्रयेणार्यमकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः, संरोधश्चा करणात् । २१।

दासद्रव्यस्य ज्ञातयो दायादाः, तेषामभावे स्वामी । २२।

स्वामिनः स्वस्यां दास्या जातं समातृकमदासं विद्यात् । २३। गृह्या चेत् कुटुम्बार्थचिन्तनी माता भ्राता भगिनी चास्या अदासाः स्युः । २४।

दासं दासीं वा निष्क्रीय पुनर्विक्रयाधानं नयतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र स्वयं-वादिभ्यः । २५। इति दासकल्पः ।

कर्मकरस्य कर्मसंबन्धमासन्ना विद्युः । २६।

यथासंभाषितं वेतनं लभेत, कर्मकालानुरूपमसंभाषितवेतनः । २७। कर्षकः सस्यानां गोपालकः सर्पिषां वैदेहकः पण्यानामात्मना व्यवहृतानां दशभागमसंभाषित-वेतनो लभेत । २८। संभाषितवेतनस्तु यथासंभाषितम् । २९।

कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपरिचारकादिराशाकारिकवर्गस्तु यथाऽन्यस्तद्विधः कुर्याद् यथा वा कुशलाः कल्पयेयुस्तथा वेतनं लभेत । ३०।

साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । ३१। साक्षिणामभावे यतः कर्म ततोऽनुयुञ्जीत । ३२।

वेतनादाने दशबन्धो दण्डः, षट्पणो वा । ३३। अपव्ययमाने द्वादशपणो दण्डः, पञ्चबन्धो वा । ३४।

नदीवेगज्वालास्तेनव्यालोपरुद्धः सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेभार्तस्त्रातारमाहूय निस्तीर्णः कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात् । ३५। तेन सर्वत्रार्तदानानुशया व्याख्याताः । ३६।

लभेत पुंश्चली भोगं संगमस्योपलिङ्गनात् ।

अतियाच्छा तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा ॥३७॥

इति धर्मस्थीये नृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकारः
त्रयोदशोऽध्यायः । आदितः सप्ततितमः ।

१४

[पञ्चषष्टितमं प्रकरणम् — दासकर्मकरकल्पः, तत्र भृतकाधिकारः; षट्षष्टितमं
प्रकरणम् — सम्भूयसमुत्थानम्]

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वतो भृतकस्य द्वादशपणो दण्डः, सरोधश्चा करणात् ।१।

अशक्तः कुम्भिते कर्मणि व्याधौ व्यसने वाऽनुशयं लभेत, परेण वा कारयितुम्
।२। तस्य व्ययकर्मणा लभेत भर्ता वा कारयितुम् ।३।

‘नान्यस्त्वया कारयितव्यो, मया वा नान्यस्य कर्तव्यम्’ इत्यवरोधे भर्तुरकारयतो
भृतकस्याकुर्वतो वा द्वादशपणो दण्डः ।४। कर्मनिष्ठापने भर्तुरन्यत्र गृहीतवेतनो
नासकामः कुर्यात् ।५।

‘उपस्थितमकारयतः कृतमेव विद्याद्’ इत्याचार्याः ।६। नेति कौटिल्यः ।७।
कृतस्य वेतनं नाकृतस्यास्ति ।८। स चेदल्पमपि कारयित्वा न कारयेत् कृतमेवास्य
विद्यात् ।९।

देशकालातिपातनेन कर्मणामन्यथाकरणे वा नासकामः कृतमनुमन्येत ।१०।
संभाषितादधिकक्रियायां प्रयासं न मोघं कुर्यात् ।११।

तेन सघभृता व्याख्याता ।१२। तेषामाधिः सप्तरात्रमासीत् ।१३। ततोऽ-
न्यमुपस्थापयेत्, कर्मनिष्पाकं च ।१४।

न चानिवेद्य भर्तुः संधः कंचित्परिहरेद् उपनयेद्वा ।१५। तस्यातिक्रमे चतु-
विंशतिपणो दण्डः ।१६। संधेन परिहृतस्यार्धदण्डः ।१७।

इति भृतकाधिकारः ।

संघभृताः सम्भूयसमुत्थातारो वा यथासंभाषितं वेतनं समं वा विभजेरन् ।१८।

कर्षकबैदेहका वा सस्यपण्यारम्भपर्यवसानान्तरे सन्नस्य यथाकृतस्य कर्मणः
प्रत्यंशं दद्युः ।१९। पुरुषोपस्थाने समग्रमंशं दद्युः ।२०। संसिद्धे तूद्धृतपण्ये सन्नस्य
तदानीमेव प्रत्यंशं दद्युः ।२१। सामान्या हि पथि सिद्धिश्चासिद्धिश्च ।२२।

प्रक्रान्ते तु कर्मणि स्वस्थस्यापक्रामतो द्वादशपणो दण्डः ।२३। न च प्राकाम्य-
मपक्रमणे ।२४।

चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेद्, दद्यात्प्रत्यंशमभयं च । २५। पुनः स्तेये प्रवासनम्, अन्यत्र गमने च । २६। महापराधे तु दृष्यवदाचरेत् । २७।

याजकाः स्वप्रचारद्वयवर्जं यथासंभाषितं वेतनं समं वा विभजेरन् । २८।

अग्निष्टोमादिषु च ऋतुषु दीक्षणादूर्ध्वं याजकः सप्तः पञ्चममंशं लभेत, सोम-
विक्रयादूर्ध्वं चतुर्थमंशम्, मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं तृतीयमंशम्, मध्यमोपसद
ऊर्ध्वमर्धमंशम्, सुत्ये प्रातःसवनादूर्ध्वं पादोनमंशम् । २९। माध्यन्दिनात्सवनादूर्ध्वं
समग्रमंशं लभेत । ३०। नीता हि दक्षिणा भवन्ति । ३१। बृहस्पतिसववर्जं प्रतिसवनं
हि दक्षिणा दीयन्ते । ३२।

तेनाहर्गणदक्षिणा व्याख्याताः । ३३।

सन्नानाम् आ दशाहोरात्राच्छेषभृताः कर्म कुर्युः, अन्ये वा स्वप्रत्ययाः । ३४।

कर्मण्यसमाप्ते तु यजमानः सीदेद्, ऋत्विजः कर्म समापय्य दक्षिणां हरेयुः । ३५।

असमाप्ते तु कर्मणि याज्यं याजकं वा त्यजतः पूर्वं साहसदण्डः । ३६।

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगः । ३७।

असत्प्रतिग्रहे युक्तः स्तेनः कुत्सितयाजकः ।

अदोषस्त्यक्तुमन्योन्यं कर्मसंकरनिश्चयात् । ३८।

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे भूतकाधिकारः संभूयसमुत्थानं च
चतुर्दशोऽध्यायः । आदित एकसप्ततितमः ।

१५

[सप्तषष्ठितमं प्रकरणम् — विक्रीतक्रीतानुशयः]

विक्रीत पण्यमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः
। १। पण्यदोषो दोषः । २। राजचोराग्न्युदकबाध उपनिपातः । ३। बहुगुणहीनमार्तकृतं
वाऽविषह्यम् । ४।

वैदेहकानामेकरात्रमनुशयः, कर्षकाणां त्रिरात्रम्, गोरक्षकाणां पञ्चरात्रम् । ५।
व्यामिश्राणामुत्तमानां च वर्णानां वृत्तिविक्रये सप्तरात्रम् । ६।

आतिपातिकानां पण्यानाम् 'अन्यत्राविक्रयम्' इत्यवरोधेनानुशयो देयः । ७।
तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः, पण्यदशभागो वा । ८।

क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः
। ९। समानश्चनुशयो विक्रेतुरनुशयेन । १०।

विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणात्सिद्धमुपावर्तनम्, शूद्राणां च

प्रकर्मणः । ११। वृत्तपाणिग्रहणयोरपि दोषभौपशायिकं दृष्ट्वा सिद्धमुपावर्तनम् । १२।
न त्वेवामिप्रजातयोः । १३।

कन्यादोषभौपशायिकमनाख्याय प्रयच्छतः कन्यां क्षणवतिर्दण्डः, शुल्कस्त्रीधनप्रति-
दानं च । १४। वरयितुर्वा वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विगुणः, शुल्कस्त्रीधननाशश्च । १५।

द्विपदचतुष्पदानां तु कुण्ठव्याधिताशुचीनामुत्साहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने द्वादश-
पणो दण्डः । १६। आ त्रिपक्षादिति चतुष्पदानामुपावर्तनम्, आ संवत्सरदिति मनुष्या-
णाम् । १७। तावता हि कालेन शक्यं शौचाशौचे ज्ञातुम् । १८।

दाता प्रतिग्रहीता च स्यातां नोपहतौ यथा ।

दाने क्रये वाऽनुशयं तथा कुर्युः सभासदः । १९॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विक्रीतक्रीतानुशयः पञ्चदशोऽध्यायः । आदितो द्विसप्ततितमः ।

१६

[अष्टषष्टितमं प्रकरणम् — दत्तस्यानपाकर्म; एकोनसप्ततितमं प्रकरणम् —
अस्वामिविक्रयः; सप्ततितमं प्रकरणम् — स्वस्वामिसंबन्धः]

दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम् । १।

दत्तमव्यवहार्यम् एकत्रानुशये वर्तेत । २।

सर्वस्वं पुत्रदारमात्मानं वा प्रदायानुशयिनः प्रयच्छेत् । ३। धर्मदानमसाधुषु
कर्मसु चोपघातिकेषु वा, अर्थदानमनुपकारिष्वपकारिषु वा, कामदानमनर्हेषु च । ४।

यथा च दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ स्यातां तथाऽनुशयं कुशलाः कल्पयेयुः । ५।

दण्डभयादक्रोशभयादनर्थभयाद्वा भयदानं प्रतिगृह्यतः स्तेयदण्डः, प्रयच्छतश्च
। ६। रोषदानं परहिंसायाम्, राज्ञामुपरि दर्पदानं च । ७। तत्रोत्तमो दण्डः । ८।

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं सौरिकं कामदानं च नाकामः पुत्रो दायादो वा
रिक्थहरो दद्यात् । ९।

इति दत्तस्यानपाकर्म ।

अस्वामिविक्रयस्तु—नष्टापहृतमासाद्य स्वामी धर्मस्थेन ग्राहयेत् । १०। देशकाला-
तिपत्तौ वा स्वयं गृहीत्वोपहरेत् । ११। धर्मस्थश्च स्वामिनमनुयुञ्जीत 'कुतस्ते लब्धम्'
इति । १२। स चेदाचारक्रमं दर्शयेत्, न विक्रेतारं, तस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येत । १३।
विक्रेता चेद्दृश्येत, मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् । १४। स चेदपसारमधिगच्छेद् अपसारदाप-
सारक्षयात् । १५। क्षये मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् । १६।

नाष्टिकश्च स्वकरणं कृत्वा नष्टप्रत्याहृतं लभेत । १७। स्वकरणाभावे पञ्चदन्धो
दण्डः । १८। तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं स्यात् । १९।

नष्टापहृतमनिवेद्योत्कर्षतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः । २०।

शुल्कस्थाने नष्टापहृतोत्पन्नं तिष्ठेत् । २१। त्रिपक्षादूर्ध्वमनभिसारं राजा हरेत्, स्वामी वा स्वकरणेन । २२। पञ्चपणिकं द्विपदरूपस्य निष्क्रयं दद्यात्, चतुष्पणिक-मेकक्षुरस्य, द्विपणिकं गोमहिषस्य, पादिकं क्षुद्रपशूनाम् । २३। रत्नसारफल्गुकुप्यानां पञ्चकं शतं दद्यात् । २४।

परचक्राटवीहृतं तु प्रत्यानीय राजा यथास्वं प्रयच्छेत् । २५। चोरहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत्, प्रत्यानेतुमशक्तो वा । २६। स्वयंग्राहेणाहृतं प्रत्यानीय तन्निष्क्रयं वा प्रयच्छेत् । २७।

परविषयाद्वा विक्रमेणानीतं यथाप्रदिष्टं राजा भुञ्जीत, अन्यत्रार्यप्राणेभ्यो देव-ब्राह्मणतपस्विद्रव्येभ्यश्च । २८।

इत्यस्वामिविक्रयः ।

स्वस्वामिसंबन्धस्तु—भोगानुवृत्तिश्च्छिन्नदेशानां यथास्वं द्रव्याणाम् । २९।

यत्स्वं द्रव्यमन्यैर्भुज्यमानं दशवर्षाण्युपेक्षेत, हीयेतास्य, अन्यत्र बालवृद्ध-व्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः । ३०।

विंशतिवर्षोपेक्षितमनवसितं वास्तु नानुयुञ्जीत । ३१।

ज्ञातयः श्रोत्रियाः पाषण्डा वा राज्ञामसंनिधौ परवास्तुषु विवसन्तो न भोगेन हरेयुः, उपनिधिमाधिं निधिं निक्षेपं स्त्रियं सीमानं राजश्रोत्रियद्रव्याणि च । ३२।

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्परमबाधमाना वसेयुः । ३३। अत्यां बाधां सहेरन् । ३४। पूर्वगितो वा वासपर्यायं दद्यात् । ३५। अप्रदाता निरस्येत । ३६। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्यां रिक्थभाजः क्रमेण । ३७।

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डास्तावती रात्रीः क्षपणाभिषेकाग्निकार्य-महाकच्छवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । ३८। अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवाः । ३९। ते यथास्वमुपवासव्रतैराश्रयेयुः, अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहेभ्यः । ४०। तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः । ४१।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् ।

धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्तारं हन्त्युपेक्षितः । ४२॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसंबन्धश्च षोडशोऽध्यायः ।
आदितः त्रिसप्ततितमः ।

‘रत्नसारफलुकूप्यानां साहसं मूल्यसमो दण्डः’ इति मानवाः । ३। ‘मूल्यद्विगुणः’ इत्थीशनसाः । ४। यथापराध इति कौटिल्यः । ५।

‘पुष्पफलशाकमूलकन्दपक्काश्रचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः । ६। कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ७। ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणामष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः साहसदण्डः । ८। महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरो मध्यमः साहसदण्डः । ९। स्त्रियं पुरुषं वाऽभिषह्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्डः ।’ इत्याचार्या । १०।

‘यः साहसं “प्रतिपत्ता” इति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । ११। “यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते तावद्दास्यामि” इति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । १२। यः “एतावद्विरण्यं दास्यामि” इति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्यात्’ इति बार्हस्पत्याः । १३। स चेत्कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेद् यथोक्तवद्दण्डमेनं कुर्यादिति कौटिल्यः । १४।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतात्परेषु व्याजीं च विद्यात्पञ्चपणं शतम् ॥ १५ ॥

प्रजानां दोषबाहुल्याद्राज्ञां वा भावदोषतः ।

रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥ १६ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे साहसम् सप्तदशोऽध्यायः । अस्तिश्चतुःसप्ततितमः ।

१८

[द्विसप्ततितमं प्रकरणम् — बाक्पारुष्यम्]

बाक्पारुष्यम् उपवादः कुत्सनमभिभर्त्सनमिति । १।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादे काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः, मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः । २।

‘शोभनाक्षिमन्तः’ इति काणखञ्जादीनां स्तुतिनिन्दायां द्वादशपणो दण्डः । ३।

कुष्ठोन्मादक्लैब्यादिभिः कुत्सायां च सत्यमिध्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुत्येषु । ४। विशिष्टेषु द्विगुणाः, हीनेष्वर्धदण्डाः, परस्त्रीषु द्विगुणाः, प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः । ५।

कुष्ठोन्मादयोऽपि च किस्सकाः संनिक्वृष्टाः पुमांसश्च प्रमाणम्, क्लीबभावे स्त्रियो मूत्रफेनोऽप्यु विष्ठानिमज्जनं च । ६।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनाम् अपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तरा दण्डाः, पूर्वोणापरस्य द्विपणाधराः, कुत्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् ।७।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानाम्, कारुकुशीलवानां वृत्युपवादः, प्राज्जूनक-गान्धारादीनां च जनपदोपवादा व्याख्याताः ।८।

यः परम् 'एवं त्वां करिष्यामि' इति करणेनाभिभर्त्सयेद्, अकरणे यस्तस्य करणे दण्डस्ततोऽर्धदण्डं दद्यात् ।९। अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेद् द्वादशपणं दण्डं दद्यात् ।१०। जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात् ।११।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।

आक्रोशाद्देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति ॥१२॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वाक्पारुष्यम् अष्टादशोऽध्यायः । आदितः पञ्चसप्ततितमः ।

१६

[त्रिसप्ततितमं प्रकरणम् — दण्डपारुष्यम्]

दण्डपारुष्यम् स्पर्शनमवगूर्णं प्रहतमिति ।१।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशतस्त्रिपणो दण्डः, तैरेवामेध्यैः पाद-ष्ठीविकाम्यां च षट्पणः, छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वादशपणः ।२। नाभेरुपरि द्विगुणाः, शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।३। विशिष्टेषु द्विगुणाः, हीनेष्वर्धदण्डाः, परस्त्रीषु द्विगुणाः, प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।४।

पादवस्त्रहस्तकेशाबलम्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः ।५।

पीडनावेष्टनाञ्चनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वं साहसदण्डः ।६। पातयित्वाऽप-क्रामतोऽर्धदण्डः ।७।

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य च्छेदयेत् ।८। अवगूर्णं निष्क्रयः, स्पर्शोऽर्धदण्डः ।९। तेन चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।१०।

हस्तेनावगूर्णं त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः, पादेन द्विगुणः, दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वं साहसदण्डः, प्राणाबाधिकेन मध्यमः ।११।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतु-र्विंशतिपणो दण्डः, शोणितोत्पादने द्विगुणः, अन्यत्र दुष्टशोणितात् ।१२। मृतकल्पम-शोणितं घ्नतो हस्तपादपारञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वं साहसदण्डः, पाणिपाददन्तभङ्गे कर्ण-नासाच्छेदने व्रणविदारणे च, अन्यत्र दुष्टव्रणेषु ।१३। सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टाभोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः समुत्थानव्ययश्च ।१४। विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत् ।१५।

महाजनस्यैकं घ्नतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।१६।

‘पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्यः’ इत्याचार्याः । १७। नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटिल्यः । १८।

‘कलहे पूर्वागतो जयति, अक्षममाणो हि प्रधावति’ इत्याचार्याः । १९। नेति कौटिल्यः । २०। पूर्वं पश्चाद्वाभिगतस्य साक्षिणः प्रमाणम्, असाक्षिके घातः कलहो-पलिङ्गनं वा । २१।

घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः । २२।

१/४ कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः, क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः, स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः, वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वंश्च साहसदण्डः । २३।

परकुडघमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः, छेदनभेदेन षट्पणः प्रतीकारश्च । २४। दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः, प्राणाबाधिकं पूर्वंः साहसदण्डः । २५।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः, शोणितोत्पादने द्विगुणः । २६। महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः समुत्थानव्ययश्च । २७।

पुरोपवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः, क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः, पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः, स्कन्धवधे पूर्वंः साहसदण्डः, समुच्छितौ मध्यमः । २८। पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डाः, पुण्यस्थानतपोवनश्मशान-द्रुमेषु च । २९।

सीमवृक्षेषु चैत्येषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥ ३०॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दण्डपारुष्यम् एकोनविंशोऽध्यायः । आदितः षट्सप्ततितमः ।

२०

[चतुःसप्ततितमं प्रकरणम्—चूतसमाह्वयम्; पञ्चसप्ततितमं प्रकरणम्—प्रकीर्णकम्]

चूताध्यक्षो चूतमेकमुखं कारयेत् । १। अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डो गूढाजीविज्ञापनार्थम् । २।

‘चूताभियोगे जेतुः पूर्वंः साहसदण्डः, पराजितस्य मध्यमः । ३। बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः पराजयं न क्षमते’ इत्याचार्याः । ४। नेति कौटिल्यः । ५। पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजानमभिसरिष्यति । ६। प्रायशो हि कितवाः कूट-देविनाः । ७।

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः । ८। काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः, कूटकर्मणि पूर्वंः साहसदण्डो जितप्रत्यादानम्, उपधौ स्तेयदण्डश्च । ९।

जितद्वय्यादध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकप्यक्षारालाशलाकावक्रयमुदकभूमि-
कर्मत्रयं च । १०। द्रव्याणामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । ११। अक्षभूमिहस्तदोषाणां
चाप्रतिषेधेन द्विगुणो दण्डः । १२।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः, अन्यत्र विद्याशिल्पसमाह्वयात् । इति । १३।

प्रकीर्णकं तु—

याचितकावक्रीतकाहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने, यामच्छायासमुपवेश-
संस्थितीनां वा देशकालातिपातने, गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः, प्रतिवेशानुवेशयो-
रपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः । १४।

संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतो, रूपाजीवामन्योपरुद्धां
गच्छतः, परवक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं गृहमुद्भिन्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या-
बाधामाचरतश्च अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । १५।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यां
स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्याजीवकादीन्
वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः शतयो दण्डः । १६।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतः, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वो-
पघातिनः, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वं साहसदण्डः । १७।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मतुलभागिनेययोः शिष्यात्मार्ययोर्वा परस्पर-
मपतितं त्यजतः, सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वं साहसदण्डः, कान्तारे मध्यमः,
तन्निमित्तं श्रेषयत उत्तमः, सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डाः । १८।

पुरुषमबन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो, बालमप्राप्तव्यवहारं बध्नतो
बन्धयतो वा सहस्रं दण्डः । १९।

पुरुषापराधविशेषेण दण्डविशेषः कार्यः । २०।

तीर्थकरस्तपस्वी व्याधितः क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तस्तिरोजनपदो दण्डस्त्रेदी निष्कच-
नश्चानुग्राह्याः । २१।

देवब्राह्मणतपस्विस्त्रीबालवृद्धव्याधितानामनाथानामनभिसरतां धर्मस्थाः कार्याणि
कुर्युः, न च देशकालभोगच्छलेनातिहरेयुः । २२।

पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः । २३।

एवं कार्याणि धर्मस्थाः कुर्युरच्छलदर्शिनः ।

समाः सर्वेषु भावेषु विश्वास्या लोकतंप्रियाः । २४।

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दूतसमाह्वयं प्रकीर्णकं च विष्णोऽध्यायः । आधितः सप्तसप्ततितमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणं समाप्तम् ।

कण्टकशोधनम्—चतुर्थमधिकरणम्

१

[षट्सप्ततितमं प्रकरणम् — कारुकरक्षणम्]

प्रदेष्टारस्त्रयस्त्रयोऽमात्याः कण्टकशोधनं कुर्युः । ११।

अर्थ्यप्रतीकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्तारः स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृह्णीयुः । १२। विपत्ती श्रेणी निक्षेपं भजेत । ३।

निर्दिष्टदेशकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिर्दिष्टदेशकालं कार्यापदेशम् । ४। काला-
तिपातने पादहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः । ५। अन्यत्र भेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं
वाऽभ्यावहेयुः । ६। कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तद्विगुणश्च दण्डः । ७।

तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः । ८। वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः । ९।

सूत्रमूल्यं वानवेतनम्, क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम्, पत्रोर्णकिम्बलदुकूलानां
द्विगुणम् । १०।

मानहीने हीनावहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः, तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः,
सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणः । ११। तेन द्विपटवानं व्याख्यातम् । १२।

ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोमच्छेदश्च । १३।

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः । १४। अन्यत्र नेनिजतो
वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः । १५।

मुद्गराङ्कादन्यद्वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं दद्युः । १६। परवस्त्रविक्रयावक्रया-
धानेषु च द्वादशपणो दण्डः, परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च । १७।

मुकुलावदानं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्चेतं चैकरात्रोत्तरं दद्युः । १८।
पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं
जात्यं वासः सप्तरात्रिकम् । १९। ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः । २०। श्रद्धेया राग-
विवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः । २१।

पराध्यानां पणो वेतनम्, मध्यमानामर्धपणः, प्रत्यवराणां पादः, स्थूलकानां
माषकद्विमाषकम्, द्विगुणं रक्तकानाम् । २२।

प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः, द्वितीये पञ्चभागः । २३। तेनोत्तरं व्याख्यातम्
। २४।

रजकैस्तुभवाया व्याख्याताः । २५।

सुवर्णकाराणामशुचिहस्ताद्रूप्यं सुवर्णमनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः,
विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोद्धस्तादष्टचत्वारिंशत्पणः । २६। प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीन-
त्रयेषु स्तेयदण्डः, कृतभाण्योपघातौ च । २७।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः, रूप्यधरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः ।२८। तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।२९।

वर्णोत्कर्षमपसारणं योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः ।३०। तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् ।३१।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य, सुवर्णस्याष्टभागः ।३२। शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः ।३३। तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।३४।

ताम्रवृत्तकंसंबैकुन्तकारकूटकानां पञ्चकं शतं वेतनम् ।३५।

ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः ।३६। पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः ।३७। तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।३८। सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः ।३९। काकणी चास्य पलवेतनम् ।४०। कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः ।४१। काकणीद्वयं चास्य पलवेतनम् ।४२। तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।४३।

रूपदर्शकस्य स्थितां पण्यात्रामकोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।४४। व्याजीपरिशुद्धौ पण्यात्रा ।४५। पणान्माषकमुपजीवतो द्वादशपणो दण्डः ।४६। तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।४७।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगुल्लुतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डः, कोशे प्रक्षिप्तो वधः ।४८।

चरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन्, द्वौ राजा रत्नं च ।४९। रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।५०।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत, द्वादशमंशं भृतकः ।५१। शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः ।५२। ऊने षष्ठमंशं दद्यात् ।५३। पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत ।५४। स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः, प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।५५।

भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, कर्मि-पराधेन विपत्तौ मध्यमः ।५६। मर्मवधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात् ।५७।

कुशीलवा वर्षारित्रमेकस्था वसेयुः ।५८। कामदानमतिमात्रमेकस्यातिवादं च वर्जयेयुः ।५९। तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः ।६०। कामं देशजातिगोत्रचरणमैथुना-वहासेन नर्मयेयुः ।६१।

कुशीलवैश्चारणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः ।६२। तेषामयःशूलेन यावत्तः पणा-नभिवदेयुस्तावन्तः शिफाप्रहारा दण्डाः ।६३।

शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवेतनं शिल्पिनां कल्पयेत् ।६४।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकाश्चान्यान् वारयेद्देशपीडनात् ॥६५॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे कारुकरत्नं प्रथमोऽध्यायः । आदितोऽष्टसप्ततितमः ।

२

[सप्तसप्ततितमं प्रकरणम् — वैदेहकरणम्]

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा स्थापयेत् ।१। तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत पौतवापचारात् ।२।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः ।३। पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः ।४। तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिव्याख्याता ।५। तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः ।६। द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो दण्डः ।७। तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिव्याख्याता ।८। आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः ।९। कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो दण्डः ।१०। तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिव्याख्याता ।११। तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।१२।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य स एव द्विगुणा दण्डाः ।१३। गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।१४।

काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृण्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्टगुणो दण्डः ।१५। सारभाण्डमित्यसारभाण्डं तज्जातमित्यतज्जातं राधायुक्तमुपधियुक्तं समुद्गपरिवर्तितं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पणमूल्यं द्विगुणो, द्विपणमूल्यं द्विशतः ।१६। तेनार्धवृद्धौ दण्डवृद्धिव्याख्याता ।१७।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रयक्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।१८।

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनघेण विक्रीणतां वा सहस्रं दण्डः ।१९।

तुलामानान्तरमर्धवर्णान्तरं वा — धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः ।२०। तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिव्याख्याता ।२१। धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभ्रैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः ।२२।

यन्निस्पृष्टमुपजीवेयुस्तदेषां दिवससंजातं संख्याय वणिक् स्थापयेत् ।२३।

ऋतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमादायादन्यद्भवति ।२४। तेन धान्यपण्यनिश्चयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः ।२५। अन्यथानिश्चितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् ।२६। तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम् ।२७।

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्, परदेशीयानां दशकम् ।२८। ततः परमर्धं वर्षयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः ।२९। तेनार्धवृद्धौ दण्डवृद्धिव्याख्याता ।३०।

संभूयत्रये चैषामविक्रीते नान्यं संभूयत्रयं दद्यात् ।३१। पण्योपघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् ।३२।

पण्यबाहुल्यात्पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत ।३३। तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन् ।३४। तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरभननुग्रहेण प्रजानाम् ।३५।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानां -

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवत्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च संख्याय स्थापयेदधमर्धवित् ।३६॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वेदेहकरक्षणे द्वितीयोऽध्यायः । आदित एकोनाशीतितमः ।

३

[अष्टसप्ततितमं प्रकरणम् — उपनिपातप्रतीकारः]

देवान्यष्टौ महाभयानि - अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्मक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा रक्षांसि ।१। तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।२।

ग्रीष्मे बहिरधिभ्रयणं ग्रामाः कुर्युः, दशमूलीसंग्रहेणाधिष्ठिता वा ।३।

नागरिकप्रणिधावग्निप्रतिषेधो व्याख्यातः, निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च ।४।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत् ।५।

वर्षारात्रमानूपग्रामाः पूरवेलामुत्सृज्य वसेयुः ।६। काष्ठवेणुनावश्चोपगृह्णीयुः ।७।

उह्यमानमलाबुदृतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तारयेयुः ।८। अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र प्लवहीनेभ्यः ।९।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् ।१०। मायायोगविदो वेदविदो वा वर्षमभिचरेयुः ।११।

वर्षाविग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।१२।

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः, औषधैश्चिकित्सकाः शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः ।१३।

तेन मरको व्याख्यातः ।१४। तीर्थभिषेचनं महाकच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं देवरात्रि च कारयेत् ।१५।

पशुव्याधिभयके स्थानार्थनीराजनं स्वदैवतपूजनं च कारयेत् ।१६।

दुर्मिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वाऽनुग्रहं कुर्यात्, दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण, भक्तसंविभागं वा, देशनिक्षेपं वा ।१७। मित्राणि वा व्यपाश्रयेत्, कर्शनं वमनं वा कुर्यात् ।१८। निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात्, समुद्रसरस्तटकानि वा संश्रयेत् ।१९। धान्यशाकमूलफलावापान् वा सेतुषु कुर्वीत, नृगपशुपक्षिव्यालमत्स्या-रम्भान् वा ।२०।

मूषिकभये भार्जारनकुलोत्सर्गः । २१। तेषां ग्रहणहिंसायां द्वादशपणो दण्डः, शुनामनिग्रहे च अन्यत्रारण्यचरेभ्यः । २२। स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेद्, उपनिषद्योगयुक्तानि वा । २३। मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत । २४। शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । २५। पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत् । २६।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः । २७।

व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृजेत्, मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा । २८। लुब्धकाः इवगणितो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः । २९। आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्तुः । ३०। अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । ३१। स एव लाभो व्यालघातिनः । ३२। पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । ३३।

तेन मृगपशुपक्षिसंघग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः । ३४।

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाड्यगुलीविदश्चरेयुः । ३५। संभूय वापि सर्पान् हन्तुः । ३६। अथर्ववेदविदो वाऽभिचरेयुः । ३७। पर्वसु च नागपूजाः कारयेत् । ३८।

तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः । ३९।

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा कर्माणि कुर्युः । ४०। पर्वसु च वितदिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैश्चैत्यपूजाः कारयेत् । ४१।

‘चरुं वश्चरामः’ इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः । ४२। सर्वत्र चोपहतान् पिते-वानुगृह्णीयात् । ४३।

मायायोगविदस्तस्माद्विषये सिद्धतापसाः ।

वसेयुः पूजिता राजा दैवापत्प्रतिकारिणः । ४४॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे उपनिपातप्रतीकारस्तृतीयोऽध्यायः । आदितः अशीतितमः ।

४

[एकोनाशीतितमं प्रकरणम् — गूढाजीविनां रक्षा]

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम् । १। तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः । २।

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिक-नेमिस्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकबधिरजडान्धदैदेहकारुशिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाक्वमांसिकौदनिकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ३। ते ग्रामाणामध्यक्षाणां च शोचाशौचं विधुः । ४। यं चात्र गूढाजीविनं शङ्केतं तं सत्त्रिणापसर्पयेत् । ५।

धर्मस्थं विश्वासोपगतं सत्री ब्रूयात् — ‘असौ मे बन्धुरभियुक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्’ इति । ६। स चेत्तथा कुर्यादुपदाग्राहक इति प्रवास्येत । ७। तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः । ८।

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात् — 'असौ जाल्मः प्रभूतद्वयः, तस्यायमनर्थः, तेनैनमाहारयस्व' इति । १। स चेत्तथा कुर्यादुत्कोचक इति प्रवास्येत । १०।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थवैपुल्येनारभेत । ११। ते चेत्तथा कुर्युः कूटसाक्षिण इति प्रवास्येरन् । १२। तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः । १३।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवदनकारकं मन्येत तं सत्री ब्रूयात् — 'अमुष्य भार्या स्नुषां दुहितरं वा कामये, सा मां प्रतिकामयताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । १४। स चेत्तथा कुर्यात् संवदनकारक इति प्रवास्येत । १५। तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ । १६।

यं वा रसस्य कर्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत तं सत्री ब्रूयात् — 'असौ मे शत्रुः, तस्योपघातः क्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । १७। स चेत्तथा कुर्याद्रसद इति प्रवास्येत । १८। तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः । १९।

यं वा नानालोहक्षाराणाम् अङ्गारभस्त्रासदंशमुष्टिकाधिकरणीविम्बटङ्कमूषाणाम-भीक्ष्णक्रेतारं मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंसर्गं कूटरूपकारकं मन्येत तं सत्री शिष्यत्वेन संब्यवहारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । २०। प्रज्ञातः कूटरूपकारक इति प्रवास्येत । २१। तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः । २२।

आरब्धारस्तु हिंसायां गूढाजीवास्त्रयोदश ।

प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः । २३॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे गूढाजीविनां रक्षा चतुर्थोऽध्यायः । आदित एकाशीतितमः ।

५

[अशीतितमं प्रकरणम् — सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्]

सत्त्रिप्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवान्माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः, प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्, संवदनमन्त्रेण पारतल्पिकान् । १।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान् ग्रामं कृतकस्त्री-पुरुषं गत्वा ब्रूयुः — 'इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम्, कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुम्' इति । २। ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोह्य 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । ३। अन्तर्धानमन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः । ४। प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः शय्याभिर्गणवैः संचारयेयुः । ५। संवदनमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः । ६। उपलब्धविद्याप्रभावाणां पुरश्चरणाद्यादिज्ञेयुः अभिज्ञानार्थम् । ७।

कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः ।८। अनुप्रविष्टा वैकत्र ग्राहयेयुः ।९। कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः ।१०।

गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननुयुञ्जीत ।११।

पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुर्ग्राहयेयुश्च ।१२। गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत् — 'चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा, तस्योपदेशादिमे चोरा गृहीताः, भूयश्च ग्रहीष्यामि, वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः' इति ।१३।

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात् तमेषां प्रत्यादिशेत् 'एष राज्ञः प्रभावः' इति ।१४।

पुराणचोरगोपालकव्याधस्वगणिनश्च वनचोराटविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूट-
हिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः ।१५। अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः,
मदनरसयुक्तेन वा पथ्यदनेन ।१६। गृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः
प्रहवणेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः ।१७।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥१८॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे सिद्धव्यञ्जनैर्मणिवप्रकाशनम् पञ्चमोऽध्यायः ।

आदितो द्व्यशीतितमः ।

[एकाशीतितमं प्रकरणम् — शङ्कारूपकर्माभिग्रहः]

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ।१।

क्षीणदायकुटुम्बम्, अल्पनिर्वेशं, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं, प्रच्छन्न-
वृत्तिकर्माणं, मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तम्, अतिव्ययकर्तारं,
पुंश्चलीद्युतशौण्डिकेषु प्रसक्तम्, अभीक्ष्णप्रवासिनम्, अविज्ञातस्थानगमनम्, एका-
न्तारण्यनिष्कृतविकालचारिणं, प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं, सद्यःक्षत-
व्रणानां गूढप्रतीकारकारयितारम्, अन्तर्गृह्णित्यम्, अभ्यधिगन्तारं, कान्तापरं, परपरि-
ग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेश्मनामभीक्ष्णप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशास्त्रोपकरणसंसर्गं, विरात्रे
छन्नकुड्यच्छायासंचारिणं, विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं, जातवैराशयं, हीनकर्म-
जातिं, विगूहमानरूपं, लिङ्गेनालिङ्गनं, लिङ्गनं वा भिक्षाचारं, पूर्वकृतापदानं,
स्वकर्मभिरपदिष्टं, नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वासोपवेशिनमा-
विग्नं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं, शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातत्रासिनं, हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपोपहार-
परप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केत ।२। इति शङ्काभिग्रहः ।

रूपाभिग्रहस्तु — नष्टापहतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु निवेदयेत् । १३। तच्चे-
न्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः । १४। अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्याति-
सर्गेण मुच्येरन् । १५। न चानिवेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं वित्रयं वा
कुर्युः । १६।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत, रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत् 'कुतस्ते लब्धम्' इति । ७।
स चेद् ब्रूयात् 'दायाद्यादवाप्तम्, अमुष्माल्लब्धम् क्रीतं कारितम् आधिप्रच्छन्नम्,
अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तेः, अयमस्यार्थः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च' इति, तस्या-
गमसमाधौ मुच्येत । ८। नाष्टिकश्चेत्तदेव प्रतिसंदध्यात्, यस्य पूर्वो दीर्घश्च परिभोगः
शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात् । ९। चतुष्पदद्विपदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं
भवति, किमङ्ग पुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्याभरणभाण्डानामिति । १०।

स चेद्ब्रूयात् 'याचितकमवक्रीतकमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं वैयावृत्यकर्म वाऽ-
मुष्य' इति, तस्यापसारप्रतिसंधानेन मुच्येत । ११। 'नैवम्' इत्यपसारो वा ब्रूयात्,
रूपाभिगृहीतः परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं वा दायकदापक-
निबन्धकप्रतिग्राहकोपद्रष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् । १२।

उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन शुद्धिः । १३।
अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् । १४। अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत् । १५। इति
रूपाभिग्रहः ।

कर्माभिग्रहस्तु — मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण, द्वारस्य संधिना बीजेन
वा वेधम्, उत्तमागारस्य जालवातायननीप्रवेधम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधम्,
उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपणग्रहणोपायम्, उपदेशोपलभ्यम् अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरि-
मर्दोपकरणम् अभ्यन्तरकृतं विद्यात् । १६। विपर्यये बाह्यकृतम्, उभयत उभय-
कृतम् । १७।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं तत्करोपकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा
दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां वा, परिचारकजनं वा तद्विधाचारम्, अतिस्वप्नं, निद्राक्लान्तम्,
आविग्नं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम्, अनवस्थितम्, अतिप्रलापिनम्, उच्चारोहणसंरब्ध-
गात्रं, विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं, जातकिणसंरब्धहस्तपादं, पांसुपूर्णकेशनखं
विलूनभुग्नकेशनखं वा, सम्यक्स्थानातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधीतहस्तपादं वा,
पांसुषिच्छिन्नेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमात्म्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेद-
विलेपनस्वेदं परीक्षेत । १८। चोरं पारदारिकं वा विद्यात् । १९।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः । २०॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे शङ्कराक्षकर्मभिग्रहः षष्ठोऽध्यायः । आदितस्यशीतितमः ।

७

[दृग्धशीतितमं प्रकरणम् — आशुमृतकपरीक्षा]

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत ।१।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।२। तमेव संकुचितबाहुसक्थिमुद्वन्धहतं विद्यात् ।३।

शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् ।४।

निस्तब्धगुदाक्षं संदण्टजिह्वमाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात् ।५।

शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठैरश्मभिर्वा हतं विद्यात् ।६।

संभग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् ।७।

श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्मणं फेनोपदिग्धमुखं विषहतं विद्यात् ।८। तमेव सशोणितद्वंशं सर्पकीटहतं विद्यात् ।९।

विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् ।१०।

अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्वद्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् ।११।

विषहतस्य भोजनशेषं वयोभिः परीक्षेत ।१२। हृदयादुद्वृत्त्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिटि-
चिटायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात्, दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा ।१३।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत, दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनम्, दायवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा वन्धुम् ।१४।

तदेव हतोद्वद्धस्य परीक्षेत ।१५। स्वयमुद्वद्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत ।१६।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्थासमवायो वा विवादपदानामन्यतमद्वा रोषस्थानम् ।१७। रोषनिमित्तो घातः ।१८।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा, चोरैरर्थनिमित्तं, सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमास-
न्नेभ्यः परीक्षेत ।१९। येनाहृतः सह स्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानीतो वा तमनुयुञ्जीत ।२०। ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः पृच्छेत् 'केनायमिहानीतो हतो वा, कः सशस्त्रः संगृह्यमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्टः' इति ।२१। ते यथा ब्रूयुस्तथाऽनुयुञ्जीत ।२२।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।

वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ।।२३।।

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं बासकारणम् ।

कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ।।२४।।

रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।

घातयेत्स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ।।२५।।

रज्जुना राजमार्गे तांश्चण्डालेनापकर्षयेत् ।
 न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥२६॥
 बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात्प्रेतकार्यं क्रियाविधिम् ।
 तद्गतिं स चरेत्पश्चात्स्वजनाद्वा प्रमुच्यते ॥२७॥
 संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनात्तैश्चान्योऽपि समाचरन् ॥२८॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे आशुमृतकपरीक्षा सप्तमोऽध्यायः । आदितश्चतुरशीतितमः ।

८

[अथशीतितमं प्रकरणम् — वाक्यकर्मानुयोगः]

मुषितसंनिधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणामभिशस्तस्य देशजातिगोत्र-
 नामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत ।१। तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत् ।२। ततः
 पूर्वस्याह्नः प्रचारं रात्रौ निवासं चाग्रहणादित्यनुयुञ्जीत ।३। तस्यापसारप्रतिसंधाने
 शुद्धः स्यात्, अन्यथा कर्मप्राप्तः ।४।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः पृच्छाभावाद् अन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।५।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च ।६।

चोरेणाभिशस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात् ।७। शुद्धं परिवासयतः
 पूर्वः साहसदण्डः ।८।

शङ्कानिष्पन्नमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयावृत्यकरान् निष्पादयेत् ।९। कर्मणश्च
 प्रवेशद्वय्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत् ।१०।

एतेषां कारणानामनभिसंधाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात् ।११। दृश्यते ह्यचोरोऽपि
 चोरमार्गे यदृच्छया संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणश्चोरभाण्डस्योप-
 वासेन वा, यथाणिमाण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति श्रुवाणः ।१२।
 तस्मात्समाप्तकरणं नियमयेत् ।१३।

मन्दापराधं बालं बृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमाम-
 काशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् ।१४। तुल्यशीलपुंश्चलीप्रापाविककथावकाशभोजन-
 दातृभिरपसर्पयेत् ।१५। एवमतिसंदध्यात्, यथा वा निक्षेपापहारे व्याख्यातम् ।१६।

आप्तदोषं कर्म कारयेत्, न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं सूतिकां वा मासावरप्रजाताम्
 ।१७। स्त्रियास्त्वर्षकर्म, वाक्यानुयोगो वा ।१८। ब्राह्मणस्य सत्त्रिपरिग्रहः श्रुत-
 वतस्तपस्विनश्च ।१९। तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च, कर्मणा व्यापा-
 दनेन च ।२०।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कम् — षड् दण्डाः, सप्त कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदक-
नालिका च । २१।

परं पापकर्मणां नव वेत्रलताः, द्वादश कशाः, द्वावूरुवेष्टौ, विंशतिर्नक्तमाललताः,
द्वात्रिंशत्तलाः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य एकपर्व-
दहनमङ्गुल्याः, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः, शिशिररात्रौ बल्बजाग्रशय्या च । २२।
इत्यष्टादशकं कर्म । २३।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादागमयेत् । २४।

दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत् । २५।

पूर्वकृतापदानं प्रतिज्ञायापहरन्तमेकदेशदृष्टद्वयं कर्मणा रूपेण वा गृहीतं राज-
कोशमवस्तुणन्तं कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म कारयेत् । २६।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । २७। तस्याभिशस्ताङ्गको ललाटे स्याद्
व्यवहारपतनाय, स्तेये श्वा, मनुष्यवध्रे कवन्धः, गुरुतले भगम्, सुरापाने मद्यध्वजः । २८।

ब्राह्मणं पापकर्मणिमुद्धुष्याङ्ककृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा । २९॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वाक्यकर्मानुयोगः अष्टमोऽध्यायः । आदितः पञ्चाशीतितमः ।

६

[चतुरशीतितमं प्रकरणम् — सर्वाधिकरणरक्षणम्]

समाहृतं प्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः । १।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वाऽपहरतः शुद्धवधः । २। फल्गुद्वयकर्मन्तेभ्यः
फल्गु द्वयमुपस्करं वा पूर्वं साहसदण्डः । ३।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो
दण्डः, आ द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः,
आ पणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः, आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वं साहसदण्डः, आ चतु-
ष्पणमूल्यादिति मध्यमः, आष्टपणमूल्यादित्युत्तमः, आ दशपणमूल्यादिति वधः । ४।
कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येषु एत एव दण्डाः । ५।
कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येषु एत एव द्विगुणा दण्डाः । ६। चोराणा-
मभिप्रघर्षणे चित्रो घातः । ७। इति राजपरिग्रहेषु व्याख्यातम् । ८।

बाह्येषु तु — प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेषमापणेभ्यः कुप्यभाण्डमुपस्करं वा माषमूल्या-
दूर्ध्वम् आ पादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः, गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्यावबोधणम्;
आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावबोधणम्; आ त्रिपाद-

मूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावधोषणम्, शरावमेखलया वा; आ पणमूल्यादिति द्वादशपणः, मुण्डनं प्रव्राजनं वा; आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा; आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः; आ पञ्चपणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः; आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः; आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः; आ त्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः; आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति साहस्रः; आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।६। प्रसह्य दिवा रात्रौ वाऽन्तर्यामिकमपहरतोऽर्धमूल्येषु एत एव दण्डाः ।१०। प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येषु एत एव द्विगुणा दण्डाः ।११।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्राकर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः, यथापराधं वा ।१२।

धर्मस्थश्चेद्विवदमानं पुरुषं तर्जयति भर्त्सयत्यपसारयत्यभिग्रसते वा पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात्, वाक्पारुष्ये द्विगुणम् ।१३। पृच्छयं न पृच्छति, अपृच्छयं पृच्छति, पृष्ट्वा वा विसृजति, शिक्षयति, स्मारयति, पूर्वं ददाति वा, इति मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् ।१४। देयं देशं न पृच्छति, अदेयं देशं पृच्छति, कार्यमदेशेनातिवाहयति, च्छलेनातिहरति, कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति, मार्गापन्नं वाक्यमुत्क्रमयति, मति-साहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति, तारितानुशिष्टं कार्यं पुनरपि गृह्णाति, उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् ।१५। पुनरपराधे द्विगुण स्थानाद्वधवरोपणं च ।१६।

लेखकश्चेद् उक्तं न लिखति, अनुक्तं लिखति, दुरुक्तमुपलिखति, सूक्तमुल्लिखति, अर्थोत्पत्तिं वा विकल्पयति, इति पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्याद्, यथापराधं वा ।१७।

धर्मस्थः प्रदेष्टा वा हैरण्यदण्डमदण्डघे क्षिपति क्षेपद्विगुणमस्मै दण्डं कुर्यात्, हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा ।१८। शारीरदण्डं क्षिपति शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रय-द्विगुणं वा ।१९। यं वा भूतमर्थं नाशयति अभूतमर्थं करोति तदष्टगुणं दण्डं दद्यात् ।२०।

धर्मस्थीये चारके बन्धनागारे वा शय्यासनभोजनोच्चारसंचारारोघबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।२१।

चारकाबभ्रियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डः, अभियोगदानं च, बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।२२।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, कर्म कारयतो द्विगुणः, स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः क्षणवतिर्दण्डः, परिक्लेशयत उत्कोटयतो वा मध्यमः साहसदण्डः, घ्नतः साहस्रः ।२३।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वः साहसदण्डः, चोर-डामरिकभायी मध्यमः, संरुद्धिकामार्यामुत्तमः ।२४। संरुद्धस्य वा तत्रैव वातः ।२५। तदेवाक्षणगृहीतायामार्यायां विद्यात्, दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।२६।

चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः, भित्त्वा वधः, वन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।२७।

एवमर्थचरान् पूर्वं राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ।।२८।।

इति कण्टकशोधनं चतुर्थेऽधिकरणे सर्वाधिकरणरक्षणं नवमोऽध्यायः । आदितः षडशीतितमः ।

१०

[पञ्चाशीतितमं प्रकरणम् — एकाङ्गवधनिष्क्रयः]

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे संदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः, द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः, तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः, चतुर्थे यथाकामी वधः ।१।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा; चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डः ।२।

पाशजालकूटावपातेषु वद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।३। मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः ।४। विम्बविहारमृगपक्षिस्तेषु हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।५।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः, स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः, कृषिद्रव्यापहारे च ।६।

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद्वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः काण्डरावधो, द्विशतो वा दण्डः ।७।

चक्रयुक्तं नावं क्षुद्रपशुं वाऽपहरत एकपादवधः, त्रिशतो वा दण्डः ।८।

कूटकाकण्यक्षारालाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः ।९।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः, पुंसो द्विगुणः ।१०।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः ।११।

वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः, सप्तशतो वा दण्डः ।१२।

शूद्रस्य शाह्यणवादिनो देवद्रव्यमवस्तूणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वम्, अष्टशतो वा दण्डः ।१३।

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो, नव-
शतो वा दण्डः । १४।

मानुषमांसविक्रये वधः । १५।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः, शुद्ध-
वधो वा । १६।

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् ।

अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥१७॥

उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि ।

राजश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरा स्थितः ॥१८॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे एकाङ्गवधनिष्क्रय. दशमोऽध्यायः । आदित. सप्ताशीतितमः ।

११

[षडशीतितमं प्रकरणम् — शुद्धचित्रश्च दण्डकल्पः]

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । १। सप्तरात्रस्यान्तर्मृते शुद्धवधः, पक्षस्यान्त-
रुत्तमः, मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च । २।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । ३। मदेन हस्तवधः, मोहेन द्विशतः । ४। वधे
वधः । ५।

प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः, भैषज्येन मध्यमः, परिव्रलेशेन पूर्वः
साहसदण्डः । ६।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावधोषकावस्कन्दकोपबेधकान् पथिवेश-
प्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः । ७। यश्चैनान्
दहेदपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत्, साहसमुत्तमं वा । ८।

हिंसस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयावृत्त्यकर्मसूतमो दण्डः, परिभाषण-
मविज्ञाते । ९। हिंसस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्रमादधीत् । १०।

राज्यकामुकमन्तःपुरप्रघर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्त-
पादीपिकं घातयेत् । ११। ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् । १२।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वाऽवबिच्छिन्नः प्रादीपिकं घातयेत् । १३। तेषा-
माक्रोशे जिह्वाच्छेदः, अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः । १४।

यदृच्छाघाते पुंसः पशुयूयस्तेये च शुद्धवधः । १५। दशावरं च यूयं विधात् । १६।

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम्, अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः,
भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः । १७।

विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः प्रवेशयेदगर्भिणीम्; गर्भिणीं मासावर-
प्रजाताम् । १८। पतिगुरुप्रजाघातिकामग्निविषदां संधिच्छेदिकां वा गोभिः पाटयेत्
। १९।

विवीतक्षेत्रलववेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत् । २०।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वा-
मुत्पाटयेत् । २१।

प्रहरणावरणस्तेनमनायुधीयमिषुभिर्घातयेत् । २२। आयुधीयस्योत्तमः । २३।

मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव च्छेदयेत् । २४।

जिह्वानासोपघाते संदंशवधः । २५।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।

अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः । २६॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः एकादशोऽध्यायः । आदितोऽष्टाशीतितमः ।

१२

[सप्ताशीतितमं प्रकरणम् — कन्याप्रकर्म]

सवर्णमप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः । १। मृतायां
वधः । २।

प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो, द्विशतो वा दण्डः । ३। पितुश्चावहीनं
दद्यात् । ४। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । ५। सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः,
स्त्रियास्त्वर्धदण्डः । ६। परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः, शुल्क-
दानं च । ७।

सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानः प्रकृत्य प्राकामी स्यात्, न च पितुरवहीनं
दद्यात् । ८। ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति । ९।

त्रिवर्षप्रजातार्तवायास्तुल्यो गन्तुमदोषः, ततः परमतुल्योऽप्यनलङ्कृतायाः । १०।
पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत । ११।

परमुद्दिष्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । १२। न च प्राकाम्यमकामायां
लभेत । १३।

कन्यामन्यां दर्शयित्वाऽन्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायाम्, हीनायां
द्विगुणः । १४।

प्रकर्मण्यकुमार्यश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्यात् । १५।

अवस्थाय तज्जातं पश्चात्कृता द्विगुणं दद्यात् । १६। अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः । १७। शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । १८। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । १९।

स्त्रीप्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् । २०। अकामायाः शत्यो दण्ड आत्मरागार्थम्, शुल्कदानं च । २१। स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् । २२।

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसने च द्विगुणो दण्डः । २३।

प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः, ससुवर्णमुत्तमः । २४। बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः । २५।

गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः । २६। दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः शुल्काबन्ध्यदानं च । २७। निष्क्रयानुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डो वस्त्राबन्ध्यदानं च । २८।

साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः । २९।

प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृह्णीयात् । ३०। संगृहीता पति-
माकाङ्क्षेत । ३१। पतिश्चेत्क्षमेत विसृज्येतोभयम् । ३२। अक्षमायां स्त्रियाः कर्ण-
नासाच्छेदनम्, वधं जारश्च प्राप्नुयात् । ३३।

जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः, हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः । ३४।

केशाकेशिकं संग्रहणम्, उपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां, तज्जातेभ्यः, स्त्री-
वचनाद्वा । ३५।

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं
निस्तारयित्वा यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत । ३६। जातिविशिष्टामकामामपत्यवतीं
निष्क्रयेण दद्यात् । ३७।

चोरहस्तान्नदीवेगाद्दुर्भिक्षाद्देशविभ्रमात् ।

निस्तारयित्वा कान्तारान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥ ३८ ॥

भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः ।

न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥ ३९ ॥

न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।

ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत् ॥ ४० ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थोऽधिकरणे कन्याप्रकर्म द्वादशोऽध्यायः । आदित एकोनवतितमः ।

१३

[अष्टाशीतितमं प्रकरणम् — अतिचारवण्डाः]

ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा ग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः।१। स्वयं ग्रसितारो निविषयाः कार्याः।२।

परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः।३। दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः।४। भिक्षुकवैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ वलादापदि चाति-संनिकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात्।५। स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः, परवेश्मनो मध्यमः, ग्रामारामवाटभेदिनश्च।६।

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः।७। मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात्।८। ग्रामान्तरेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात्।९। अविवीतानां चोररज्जुकः।१०। तथाप्यगुप्तानां सीमावरोधेन विचयं दद्युः।११। असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा।१२।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमनपाश्रयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात्।१३।

वृक्षच्छेदने दम्परश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्तसेवने वाहने वा काष्ठलोष्टपाषाण-दण्डवाणवाहुविक्षेपणेषु याने हस्तिना च संघट्टने 'अपेहि' इति प्रकोशन्नदण्ड्यः।१४।

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं मद्यकुम्भं माल्यानुलेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात्।१५। अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यां हस्तिना वध इति पादप्रक्षालनम्।१६। उदामीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः।१७।

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः, प्रति-क्रुष्टस्य द्विगुणः।१८। शृङ्गिदंष्ट्रिम्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः।१९।

देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारी वा वाहयतः पञ्चशतो दण्डः, प्रवासयत उत्तमः।२०। लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च दण्डः, प्रवासने च, अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः।२१।

छिन्ननम्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं प्रत्यासरद्वा चक्रयुक्तं याता पशुमनुष्य-संवाधे वा हिंसायामदण्ड्यः।२२। अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां दण्डमभ्या-वहेत्।२३। अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च।२४।

वाले यातरि यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, अस्वामिनि यानस्थः, प्राप्तव्यवहारो वा याता।२५। बालाधिष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत्।२६।

कृत्याभिचाराभ्यां यत्परमापादयेत् तदापादयितव्यः।२७। कामं भार्यायामनि-

च्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनो भर्तरि भार्याया वा संबदनकरणम् । २८। अन्यथा
हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः । २९।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीमाचार्यानी स्नुषां दुहितरं भगिनी वाऽधिचरतस्त्रि-
लिङ्गच्छेदनं वधश्च । ३०। सकामा तदेव लभेत, दासपरिचारकाहितकभुक्ता च । ३१।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य, शूद्रः कटाग्निना दह्येत । ३२।
सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः । ३३।

श्वपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्, श्वपाकत्वं वा शूद्रः । ३४।
श्वपाकस्यार्यागमने वधः, स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । ३५।

प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ३६। सकामा तदेव लभेत । ३७।

रूपाजीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः । ३८। वहूनामेकामधिचरतां पृथक्
चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ३९।

स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः, पुरुषमधिमेहतश्च । ४०।

मैथुने द्वादशपणस्तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः । ४१॥

अदण्डश्चदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् । ४२॥

तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।

शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु । ४३॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे अतिचारदण्डाः त्रयोदशोऽध्यायः । आदितो नवतिलमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ।

योगवृत्तम्—पञ्चममधिकरणम्

१

[एकोनवतितमं प्रकरणम् — वाण्डकर्मिकम्]

दुर्गारप्टयोः कण्टकशोधनमुक्तम् । १। राजराज्ययोर्वक्ष्यामः । २।

राजानमवगृह्योपजीविनः शत्रुसाधारणा वा ये मुख्यास्तेषु गूढपूरुषप्रणिधिः कृत्य-
पक्षोपग्रहो वा सिद्धिः यथोक्तं पुरस्ताद्, उपजापोऽपमर्षो वा यथा च पारग्रामिके
वक्ष्यामः । ३।

राज्योपधातिनस्तु वल्लभाः संहता वा ये मुख्याः प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं दूष्या-
स्तेषु धर्मरुचिरुपांशुदण्डं प्रयुञ्जीत । ४।

दूष्यमहामात्रभ्रातरमसत्कृतं सत्त्री प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् । ५। तं राजा दूष्य-
द्रव्योपभोगातिमर्गेण दूष्ये विक्रमयेत् । ६। शस्त्रेण रसेन वा विक्रान्तं तत्रैव धातयेद्
'भ्रातृधातकोऽयम्' इति । ७। तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च व्याख्यातौ । ८।

दूष्यमहामात्रं वा सत्त्रिप्रोत्साहितो भ्राता दायं याचेत । ९। तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि
रात्रावुपगयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयाद् 'हतोऽयं दायकामुकः' इति । १०।
ततो हतपक्षमुपगृह्येतरं निगृह्णीयात् । ११।

दूष्यसमीपस्था वा सत्त्रिणो भ्रातरं दायं याचमानं धातेन परिभर्त्सयेयुः । १२।
तं रात्रौ इति समानम् । १३।

दूष्यमहामात्रयोर्वा यः पुत्रः पितुः पिता वा पुत्रस्य दारानधिचरति, भ्राता वा
भ्रातुः, तयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वेण व्याख्यातः । १४।

दूष्यमहामात्रपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्री 'राजपुत्रस्त्वं, शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि'
इत्युपजपेत् । १५। प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत् 'प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्र-
भयाभ्राभिषिञ्चामि' इति । १६। तं सत्त्री महामात्रवधे योजयेत् । १७। विक्रान्तं
तत्रैव धातयेत् 'पितृधातकोऽयम्' इति । १८।

भिक्षुकी वा दूष्यभार्या सांवदनिकीभिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंदध्यात् । १९।

इत्याप्यप्रयोगः । २०।

दूष्यमहामात्रमटवी परग्रामं वा हन्तुं कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्त-
पालं वा स्थापयितुं नागरस्थानं वा कुपितमवग्रहीतुं सार्थातिवाह्यं प्रत्यन्ते वा सप्रत्या-
देयमादातुं फल्गुबलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत् । २१। रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः
प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युः 'अभियोगे हतः' इति । २२।

यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान् दर्शनायाह्वयेत् । २३। ते गूढशस्त्रैस्तीक्ष्णैः
सह प्रविष्टा मध्यमकक्षायामात्मविचयमन्तःप्रवेशनार्थं दद्युः । २४। ततो दीवारिका-

भिगृहीतास्तीक्ष्णाः 'दूष्यप्रयुक्ताः स्मः' इति ब्रूयुः ॥२५॥ ते तदभिविख्याप्य दूष्यान् हन्युः ॥२६॥ तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्याः ॥२७॥

बहिर्विहारगतो वा दूष्यानासन्नावासान् पूजयेत् ॥२८॥ तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्येत इति समानं पूर्वण ॥२९॥

दूष्यमहामात्रं वा 'सूदो भक्षकारो वा ते शोभनः' इति स्तवेन भक्ष्यभोज्यं याचेत्, बहिर्वा क्वचिदध्वगतः पानीयम् ॥३०॥ तदुभयं रसेन योजयित्वा प्रतिस्वादाने तावेवोपयोजयेत् ॥३१॥ तदभिविख्याप्य 'रसदौ' इति घातयेत् ॥३२॥

अभिचारशूलं वा सिद्धव्यञ्जनो 'गोधाकूर्मकर्कटककूटानां लक्षण्यानामन्यतम-प्राशनेन मनोरथानवाप्स्यसि' इति ग्राहयेत् ॥३३॥ प्रतिपन्नं कर्मणि रसेन लोहमुसलैर्वा घातयेत् 'कर्मव्यापदा हतः' इति ॥३४॥

चिकित्सकव्यञ्जनो वा दौरात्मिकमसाध्य वा व्याधि दूष्यस्य स्थापयित्वा भैषज्याहारयोगेषु रसेनातिसंदध्यात् ॥३५॥

सूदारालिकव्यञ्जना वा प्रणिहिता दूष्यं रसेनातिसंदध्युः ॥३६॥

इत्युपनिषत्प्रतिषेधः ॥३७॥

उभयदूष्यप्रतिषेधस्तु ॥३८॥ यत्र दूष्यः प्रतिषेद्धव्यस्तत्र दूष्यमेव फल्गुवलतीक्ष्ण-युक्तं प्रेषयेत्, गच्छ, अमुष्मिन् दुर्गे राष्ट्रे वा सैन्यमुत्थापय हिरण्यं वा, वल्लभाद्वा हिरण्यमाहारय, वल्लभकन्यां वा प्रसह्यानय, दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्य-हस्तिवनकर्मणामन्यतमद्वा कारय राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा; यश्च त्वा प्रतिषेधयेन्न वा ते साहाय्यं दद्यात् स बन्धव्यः स्यात्' इति ॥३९॥ तथैवतेरेषां प्रेषयेद् 'अमुष्याविनयः प्रतिषेद्धव्यः' इति ॥४०॥ तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा विवदमानं तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः ॥४१॥ तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ॥४२॥

पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवेशममर्यादासु द्रव्योपकरण-सस्यवाहनहिंसासु प्रेक्षाकृत्योत्सवेषु वा समुत्पन्ने कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा ब्रूयुः 'एवं क्रियन्ते येऽमुना कलहायन्ते' इति ॥४३॥ तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ॥४४॥

येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहास्तेषां क्षेत्रखलवेशमान्यादीपयित्वा बन्धु-संबन्धिषु वाहनेषु वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा तथैव ब्रूयुः 'अमुना प्रयुक्ताः स्मः' इति ॥४५॥ तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ॥४६॥

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वा सत्त्रिणः परस्परस्यावेशनिकान् कारयेयुः ॥४७॥ तत्र रसदा रसं दधुः ॥४८॥ तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ॥४९॥

भिक्षुकी वा दूष्यराष्ट्रमुख्यं 'दूष्यराष्ट्रमुख्यस्य भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयते' इत्युपजपेत् ॥५०॥ प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने दर्शयेत् 'असौ ते मुच्यो यौवनो-

त्सिक्तो भार्या स्नुषां दुहितरं वाऽभिमन्यते' इति । ५१। तयोः कलहो रात्रौ इति समानम् । ५२।

दूष्यदण्डोपनतेषु तु—युवराजः सेनापतिर्वा किञ्चिदपकृत्यापक्रान्तो विक्रमेत । ५३। ततो राजा दूष्यदण्डोपनतानेव प्रेषयेत्कल्गुवल्तीक्ष्णयुक्तान् इति समानाः सर्व एव योगाः । ५४। तेषां च पुत्रेष्वनृक्षियत्सु यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत । ५५।

एवमस्य पुत्रपौत्राननुवर्तते राज्यमपास्तपुरुषदोषम् । ५६।

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीं दण्डं प्रयोजयेत् ।

आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितः । ५७॥

इति योगवृत्तं पञ्चमोऽधिकरणे दाण्डकर्मिकं प्रथमोऽध्यायः । आदित एकनवतितमः ।

२

[नवतितमं प्रकरणम् — कोशाभिसंहरणम्]

कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छः संगृह्णीयात् । १।

जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वाऽदेवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं तृतीयं चतुर्थं वा याचेत, यथासारं मध्यमवरं वा । २। दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्य-हस्तिवनकर्मोपकारिणं प्रत्यन्तमल्पप्रमाणं वा न याचेत । ३।

धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात् । ४।

चतुर्थमंशं धान्यानां बीजभक्तशुद्धं च हिरण्येन क्रीणीयात् । ४। अरण्यजातं श्रोत्रियस्त्वं च परिहरेत् । ६। तदप्यनुग्रहेण क्रीणीयात् । ७।

तस्याकरणे वा समाहृतपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्गार्प कारयेयुः । ८। प्रमादावस्क-न्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । ९। निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः, अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यां देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा । १०। भिक्षुक-ग्रामभृतकार्यं च राशिमूलं परिहरेयुः । ११।

स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातोऽष्टगुणः । १२। परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः स्ववर्गस्य, बाह्यस्य तु वधः । १३।

चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूललाक्षाक्षौमवल्ककार्पासरोमकौशेयकौषध-गन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्लूराणां च गृह्णीयुः, दन्ताजिनस्यार्धम् । १४। तदनिमृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वं साहसदण्डः । १५।

इति कर्षकेषु प्रणयः । १६।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रबालाश्वहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कराः । १७। सूत्रवस्त्र-ताम्रवृत्तकंसगन्धभेषज्यशीधुपण्याश्चत्वारिंशत्कराः । १८। धान्यरसलोहपण्याः शकट-

व्यवहारिणश्च त्रिशत्कराः । ११६। काचव्यवहारिणो महाकारवश्च विशतिकराः । १२०।
क्षुद्रकारवो बन्धकीपोषकाश्च दशकराः । १२१। काष्ठवेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरित-
पण्याः पञ्चकराः । १२२। कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्धं दद्युः । १२३।

हिरण्यकरं कर्मण्यानाहारयेयुः, न चैषां कंचिदपराधं परिहरेयुः । १२४। ते ह्यपरि-
गृहीतमभिनीय विक्रीणीरन् । १२५।

इति व्यवहारिषु प्रणयः । १२६।

कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात्, क्षुद्रपशवः षड्भागम्, गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च दश-
भागम् । १२७।

बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौवनाभिः कोशं संहरेयुः । १२८।

इति योनिपोषकेषु प्रणयः । १२९।

सकृदेव न द्विः प्रयोज्यः । १३०।

तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमपदिश्य पौरजानपदान् भिक्षेत । १३१। योग-
पुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः । १३२। एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान् भिक्षेत । १३३।
कापटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छतः कुत्सयेयुः । १३४।

सारतो वा हिरण्यमादद्यान् याचेत, यथोपकारं वा, स्ववशा वा यदुपहरेयुः
। १३५। स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत् । १३६।

पाषण्डसंघद्रव्यमश्रोत्रियोपभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा
हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः । १३७।

देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्रदेवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात्, तथैव
चोपहरेत् । १३८।

दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानमौपपादिकं वा रात्रावुत्थाप्य यात्रासमाजाभ्यामाजी-
वेत् । १३९। चैत्योपवनवृक्षेण वा देवताभिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन ख्यापयेत् । १४०।
मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयं प्ररूपयित्वा सिद्धव्यञ्जनाः पौरजानपदानां हिरण्येन प्रति-
कुर्युः । १४१। मुरुङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्योपहारेण दर्शयेत् । १४२।
नागप्रतिमायामन्तश्छन्नायां चैत्यच्छिद्रे बल्मीकच्छिद्रे वा सर्पदर्शनमाहारेण प्रतिबद्धसंज्ञं
कृत्वा श्रद्धधानानां दर्शयेत् । १४३। अश्रद्धधानानामाचमनप्रोक्षणेषु रसमुपचार्य देवता-
भिशापं ब्रूयात्, अभित्यक्तं वा दर्शयित्वा । १४४।

योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् । १४५।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्यान्तेवासी व्यवहरेत् । १४६। स यदा पण्यमूल्ये
निक्षेपप्रयोगैरुपचितः स्यात्तदेनं रात्रौ मोषयेत् । १४७। एतेन रूपदर्शकः सुवर्णकारश्च
व्याख्यातौ । १४८।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रहवणनिमित्तं याचितकमवक्रीतकं वा

रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृह्णीयात् ॥४६॥ समाजे वा सर्वपण्यसंदोहेन प्रभूतं हिरण्य-
सुवर्णमृणं गृह्णीयात्, प्रतिभाण्डमूल्यं च ॥५०॥ तदुभयं रात्रौ मोषयेत् ॥५१॥

साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिर्दूष्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्मस्वभिगृह्य सर्वस्वा-
न्याहरेयुः ॥५२॥

दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसं दद्युः ॥५३॥ तेन दोषेणेतरे
पर्यादातव्याः ॥५४॥

दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत
॥५५॥ दासशब्देन वा दूष्यमालम्बेत, भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्या-
शब्देन वा ॥५६॥ तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा बसन्तं तीक्ष्णो हत्वा
ब्रूयात् 'हतोऽयमर्थकामुकः' इति ॥५७॥ तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ॥५८॥

सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयित्वा ब्रूयात् 'अक्षयहिरण्यं
राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्याधिकरमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामि' इति ॥५९॥
प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने रात्रौ प्रभूतसुरामांसगन्धमुपहारं कारयेत् ॥६०॥ एकरूपं चात्र
हिरण्यं पूर्वनिखातं प्रेताङ्गं प्रेतशिर्षुर्वा यत्र निहितः स्यात्, ततो हिरण्यमस्य दर्शयेद्
'अत्यल्पम्' इति च ब्रूयात् ॥६१॥ 'प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः कर्तव्य इति स्वयमे-
वैतेन हिरण्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं क्रीणीहि' इति ॥६२॥ स तेन हिरण्येनौ-
पहारिककृत्ये गृह्येत ॥६३॥

मातृव्यञ्जनया वा 'पुत्रो मे त्वया हतः' इत्यवरूपितः स्यात् ॥६४॥ संसिद्धमे-
वास्य रात्रियागे वनयागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः
॥६५॥

दूष्यस्य वा भूतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररूपयेत् ॥६६॥

कर्मकरव्यञ्जनो वा गृहे कर्म कुर्वाणः स्तेनकूटरूपकारकोपकरणमुपनिदध्यात्,
चिकित्सकव्यञ्जनो वा गरमगदापदेशेन ॥६७॥

प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्री प्रणिहितमभिषेकभाण्डममित्रशासनं च कापटिक-
मुखेनाचक्षीत, कारणं च ब्रूयात् ॥६८॥

एवं दूष्येष्वधार्मिकेषु च वर्तते, नेतरेषु ॥६९॥

पक्वं पक्वमिवारामात्फलं राज्यादवाप्नुयात् ।

आत्मच्छेदभयादामं वर्जयेत्कोपकारकम् ॥७०॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे कोशमिसंहरणं द्वितीयोऽध्यायः । आदिनो द्विनवतितमः ।

३

[एकमवतिलम् प्रकरणम् — भृत्यभरणीयम्]

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयपादेन स्थापयेत्, कार्यसाधनसहेन वा भृत्य-
लाभेन ।१। शरीरमवेक्षेत, न धर्मार्थौ पीडयेत् ।२।

ऋत्विगाचार्यमन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्योऽष्टवत्वारिंशत्सा-
हस्राः ।३। एतावता भरणेनानास्पद्यत्वमकोपकं चैषां भवति ।४।

दौवारिकान्तर्बेशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसंनिधातारश्चतुर्विंशतिसाहस्राः ।५। एता-
वता कर्मण्या भवन्ति ।६।

कुमारकुमारमातृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषद्वाङ्मन्त्रपालाश्च
द्वादशसाहस्राः ।७। स्वामिपरिवन्धबलसहाया ह्येतावता भवन्ति ।८।

श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेष्टारश्चाष्टसाहस्राः ।९। स्ववर्गानुकर्षिणो
ह्येतावता भवन्ति ।१०।

पत्न्यश्वरथहस्त्यध्यक्षा द्रव्यहस्तिवनपालाश्च चतुःसाहस्राः ।११।

रथिकानीकस्थचिकित्सकाश्चदमकवर्धकयो योनिपोषकाश्च द्विसाहस्राः ।१२।

कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहितपुरुषाः सर्वाध्यक्षाश्च
साहस्राः ।१३।

शिल्पवन्तः पादाताः संख्यायकलेखकादिवर्गश्च पञ्चशताः ।१४।

कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशताः, द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः ।१५।

कारुशिल्पिनो विंशतिशतिकाः ।१६।

चतुष्पदद्विपदपरिचारकपारिकर्मिकोपस्थायिकपालकविष्टिवन्धकाः षष्टिवेतनाः,
आर्ययुक्तारोहकमाणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिनश्च ।१७।

आचार्या विद्यावन्तश्च पूजावेतनानि यथार्हं लभेरन् पञ्चशतावरं सहस्रपरम्
।१८।

दशपणिको योजने दूतो मध्यमः, दशोत्तरे द्विगुणवेतन आ योजनशतादिति
।१९।

समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु ।२०।

राज्ञः सारथिः साहस्रः ।२१।

कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः साहस्राः ।२२।

ग्रामभृतकसत्त्रितीक्ष्णरसदभिक्षुक्येः पञ्चशताः ।२३।

चारसंचारिणोऽर्धतृतीयशताः, प्रयासबृद्धवेतना वा ।२४।

शतवर्गसहस्रवर्गानामध्यक्षा भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः ।२५।
अविक्षेपो राजपरिग्रहदुर्गारष्ट्ररक्षावेषेषु च ।२६। नित्यमुख्याः स्युरनेकमुख्याश्च ।२७।

कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन् । २८। बालवृद्धव्याधिताश्चैषामनु-
ग्राह्याः । २९। प्रेतव्याधितसूतिकाकृत्येषु चैषामर्थमानकर्म कुर्यात् । ३०।

अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात्, अल्पं च हिरण्यम् । ३१। क्षून्यं वा निवेशयि-
तुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात्, न ग्रामं ग्रामसंजातव्यवहारस्थापनार्थम् । ३२।

एतेन मृतानामभृतानां च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात् । ३३।

षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् । ३४।

पत्न्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये वहिः सन्निदिवसबर्जं शिल्पयोग्याः कुर्युः । ३५। तेषु
राजा नित्ययुक्तः स्यात्, अभीक्ष्णं चैषां शिल्पदर्शनं कुर्यात् । ३६।

कृतनरेन्द्राङ्गं शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत् । ३७।

अशस्त्राश्चरेयुः, अन्यत्र मुद्रानुज्ञातात् । ३८। नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात् । ३९।
विध्वस्तगणनां च कुर्यात् । ४०।

सार्थिकानां शस्त्रावरणामन्तपाला गृह्णीयुः, समुद्रमवचारयेयुर्वा । ४१।

यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत् । ४२। ततो वंदेहकव्यञ्जनाः सर्वपण्यान्यायु-
धीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः । ४३। एवं राजपण्ययोगविक्रयो वेतन-
प्रत्यादानं च भवति । ४४।

एवमबेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावाप्नोति । ४५।

इति भक्तवेतनविकल्पः । ४६।

सत्त्रिणशचायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः ।

दण्डवृद्धाश्च जानीयुः शौचाशौचमतन्द्रिताः । ४७।

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे भृत्यभरणीयं तृतीयोऽध्यायः । आदितस्त्रिनवतितमः ।

४

[द्विनवतितमं प्रकरणम् — अनुजीविबृत्तम्]

लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत् । १। यं वा
मन्येत 'यथाहमाश्रयेप्सुरेवमसौ विनयेप्सुराभिगामिकगुणयुक्तः' इति, द्रव्यप्रकृति-
हीनमप्येनामाश्रयेत्, न त्वेवानात्मसंपन्नम् । २। अनात्मवान् हि नीतिशास्त्रद्वेषादनर्थ्य-
संयोगाद्वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति । ३।

आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात् । ४। अविस्वादाद्धि स्थानस्थैर्य-
मवाप्नोति । ५। मतिकर्मसु पृष्टस्तदात्वे चायत्यां च धर्मार्थसंयुक्तं समर्थं प्रवीणवद-
परिषद्भीरुः कथयेत् । ६।

ईप्सितः पणेत 'धर्मार्थानुयोगमविशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं मत्संयोगे

तदात्वे च दण्डधारणमिति न कुर्याः, पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्याः, संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेपु वारयेयम्' इति ।७।

आदिष्टः प्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत्, उपविशेच्च पार्श्वतः संनिकृष्टवि-
प्रकृष्टः परासनम् ।८। विगृह्य कथनमसभ्यमप्रत्यक्षमश्रद्धेयमनृतं च वाक्यमुच्चैरनर्मणि
हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात् ।९। मिथः कथनमन्येन, जनवादे द्वन्द्वकथनं,
राज्ञो वेषम् उद्धतकुहकानां च, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनम्, एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगं
भ्रुकुटीकर्म वाक्यावक्षेपणं च ब्रुवति, वलवत्संयुक्तविरोधं, स्त्रीभिः स्त्रीर्दशिभिः सामन्त-
दूतैर्द्वेष्यपक्षावक्षिप्तानर्थैश्च प्रतिसंसर्गमेकार्थचर्या संधातं च वर्जयेत् ।१०।

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।

परार्थं देशकाले च ब्रूयाद्धर्मार्थमंहितम् ॥११॥

पृष्टः प्रियहितं ब्रूयात्त ब्रूयादहितं प्रियम् ।

अप्रियं वा हितं ब्रूयाच्छृण्वतांजुमतो मिथः ॥१२॥

तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्द्वेष्यादीश्च न वर्णयेत् ।

अप्रिया अपि दक्षाः स्युस्तद्भावाद्ये बहिष्कृताः ॥१३॥

अनर्थ्याश्च प्रिया दृष्टाश्चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।

अभिहास्येष्वभिहसेद्धोरहासांश्च वर्जयेत् ॥१४॥

परात्संक्रामयेद्धोरं न च धोरं परे वदेत् ।

तितिक्षेतात्मनश्चैव क्षमावान् पृथिवीसमः ॥१५॥

आत्मरक्षा हि सततं पूर्व कार्या विजानता ।

अग्नाविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम् ॥१६॥

एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।

सपुत्रदारं राजा तु धातयेदर्धयेत वा ॥१७॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे अनुजीविवृत्तं चतुर्थोऽध्यायः । आदितश्चतुर्नवतितमः ।

५

[त्रिनवतितमं प्रकरणम् — समयान्धारिकम्]

नियुक्तः कर्मसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत् ।१। आम्यन्तरं बाह्यं गुह्यं प्रकाश्य-
मात्ययिकमुपेक्षितव्यं वा कार्यम् 'इदमेवम्' इति विशेषयेच्च ।२।

मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं नैनमनुवर्तेत प्रशंसाभिः ।३। आसन्नश्चास्य व्यसनो-
पधाते प्रयतेत, परोपजापातिसंधानोपधिभ्यश्च रक्षेत् ।४।

इङ्गिताकारौ चास्य लक्षयेत् । १५। कामद्वेषहर्षदन्यव्यवसायभयद्वन्द्वविपर्यास-
मिङ्गिताकाराभ्यां हि मन्त्रसंवरणार्थमाचरति प्राज्ञः । १६।

दर्शने प्रसीदति, वाक्यं प्रतिगृह्णाति, आसनं ददाति, विविक्तो दर्शयते, शङ्कास्थाने
नातिशङ्कते, कथायां रमते, परिज्ञाप्येष्ववेक्षते, पथ्यमुक्तं सहते, स्मयमानो नियुङ्कते,
हस्तेन स्पृशति, श्लाघ्ये नोपहसति, परोक्षं गुणं ब्रवीति, भक्ष्येषु स्मरति, सह विहारं
याति, व्यसनेऽभ्युपपद्यते, तद्भक्तीन् पूजयति, गुह्यमाचष्टे, मानं वर्धयति, अर्थं करोति,
अनर्थं प्रतिहन्ति — इति तुष्टज्ञानम् । ७।

एतदेव विपरीतमनुष्टस्य, भूयश्च वक्ष्यामः । ८। संदर्शने कोपः, वाक्यस्याश्रवण-
प्रतिषेधौ, आसनचक्षुषोरदानम्, वर्णस्वरभेदः, एकाक्षिभ्रुकुटयोष्ठनिर्भोगः, स्वेदश्वास-
स्मितानामस्थानोत्पत्तिः, परमन्त्रणम्, अकस्माद्व्रजनम्, वर्धनमन्यस्य, भूमिगात्र-
विलेखनम्, अन्यस्योपतोदनम्, विद्यावर्णदेशकुत्सा, समदोषनिन्दा, प्रतिदोषनिन्दा,
प्रतिलोमस्तवः, सुकृतानवेक्षणम्, दुष्कृतानुकीर्तनम्, पृष्ठावधानम्, अतित्यागः, मिथ्या-
भिभाषणम्, राजदर्शिनां च तद्वृत्तान्यत्वम् । ९।

वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम् । १०। 'अयमुच्चैः सिञ्चति' इति कात्या-
यनः प्रवन्नाज, 'क्रौञ्चोऽपसव्यम्' इति कणिङ्को भारद्वाजः, 'तृणम्' इति दीर्घश्चा-
रायणः, 'शीता शाटी' इति घोटमुखः, 'हस्ती प्रत्यौक्षीत्' इति किञ्जल्कः,
'रथाश्वं प्राशंसीत्' इति पिशुनः, प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्रः । ११।

अर्थमानावक्षेपे च परित्यागः । १२। स्वामिशोलमात्मनश्च किल्बिषमुपलभ्य वा
प्रतिकुर्वीत । १३। मित्रमुपकृष्टं वाऽस्य गच्छेत् । १४।

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तारि चाचरेत् ।

ततो भर्तारि जीवे वा मृते वा पुनराव्रजेत् । १५।

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे समयाचारिकं पञ्चमोऽध्यायः । आदितः पञ्चनवतितमः ।

६

[चतुर्नवतितमं प्रकरणम् — राज्यप्रतिसंधानम्;

पञ्चनवतितमं प्रकरणम् — एकैश्वर्यम्]

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत । १।

प्रागेव मरणाबाधभयाद् राज्ञः प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थाप-
येद् 'देशपीडापहममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयति' इत्यपवेजेन । २।
'राजव्यञ्जनमरूपबेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत्, मित्रामित्रदूतानां च । ३। तैश्च यथो-
चितां संभाषाममात्यमुखो गच्छेत् । ४। दौवारिकान्तर्देशिकमुखश्च यथोक्तं राजप्रणिधि-

मनुवर्तयेत् । १५। अपकारिषु च हेडं प्रसादं वा प्रकृतिकान्तं दर्शयेत्, प्रसादमेवोपकारिषु । १६।

आन्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ कारयेत्, कुल्यकुमार-
मुख्याश्चान्यापदेशेन । ७।

यश्च मुख्यः पक्षवान् दुर्गाटवोस्थां वा वेगुण्ठं भजेत तमुपग्राहयेत् । ८। वह्ना-
वाधां वा यात्रां प्रेषयेत्, मित्रकुलं वा । ९।

यस्माच्च सामन्तादावाधं पश्येत् तमुत्सवाविवाहहस्तिवन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानाप-
देशेनावग्राहयेत्, स्वमित्रेण वा । १०। ततः संधिमदूष्यं कारयेत् । ११। आटविका-
मित्रैर्वा वैरं ग्राहयेत् । १२। तत्कुलीनमपरुद्धं वा भूम्येकदेशेनोपग्राहयेत् । १३।

कुल्यकुमारमुख्योपग्रहं कृत्वा वा कुमारमभिषिक्तमव दर्शयेत् । १४।

दाण्डकर्मिकवद्वा राज्यकण्टकानुद्धृत्य राज्यं कारयेत् । १५।

यदि वा कश्चिन्मुख्यः सामन्तादीनामन्यतमः कोपं भजेत तम् 'एहि, राजानं
त्वा करिष्यामि' इत्यावाहयित्वा घातयेत् । १६। आपत्प्रतीकारेण वा साधयेत् । १७।

युवराजे वा क्रमेण राज्यभारमारोप्य राजव्यसनं ख्यापयेत् । १८।

परभूमौ राजव्यसने मित्रेणामित्रव्यञ्जनेन शत्रोः संधिमवस्थाप्यापगच्छेत् । १९।
सामन्तादीनामन्यतमं वाऽस्य दुर्गे स्थापयित्वाऽपगच्छेत् । २०। कुमारमभिषिच्य वा
प्रतिव्यूहेत । २१। परेणाभियुक्तो वा यथोक्तप्रापत्प्रतीकारं कुर्यात् । २२।

एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटिल्यः । २३।

'नैवम्' इति भारद्वाजः । २४। 'प्रन्थियमाणे वा राजन्यमात्यः कुल्यकुमार-
मुख्यान् परस्परं मुख्येषु वा विक्रमयेत् । २५। विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन घातयेत् । २६।
कुल्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा साधयित्वा स्वयं राज्यं गृह्णीयात् । २७। राज्य-
कारणाद्धि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिद्रुह्यन्ति, किमङ्ग पुनरमात्यप्रकृतिर्ह्येकप्रग्रहो
राज्यस्य । २८। तत्स्वयमुपस्थितं नावमन्येत । २९। "स्वयमारूढा हि स्त्री त्यज्यमाना-
ऽभिशपति" इति लोकप्रवादः । ३०।

'कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्म चिकीर्षतः ॥ ३१ ॥'

प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटिल्यः । ३२। राजपुत्रमात्मसंपन्नं
राज्ये स्थापयेत् । ३३। संपन्नाभावेऽव्यसनितं कुमारं राजकन्या गर्भिणीं देवीं वा
पुरस्कृत्य महामात्रान् संनिपात्य ब्रूयात् 'अयं वो निक्षेपः, पितरमस्यावेक्षध्वं सत्त्वा-
भिजनमात्मनश्च, ध्वजमात्रोऽयं भवन्त एव स्वामिनः, कथं वा क्रियताम्' इति । ३४।
तथा ब्रुवाणं योगपुरुषा ब्रूयुः 'कोऽन्यो भवत्पुरोगादस्माद्राजश्चातुर्वर्ण्यमर्हति

पालयितुम्' इति । ३५। 'तथा' इत्यमात्यः कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वाऽधिकुर्वीत, बन्धुसंबन्धिनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् । ३६।

भक्तवैतनविशेषममात्यानामायुधीयानां च कारयेत्, 'भूयश्चायं वृद्धः करिष्यति' इति ब्रूयात् । ३७। एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यानाभाषेत, यथार्हं च मित्रामित्रपक्षम् । ३८।

विनयकर्मणि च कुमारस्य प्रयतेत । ३९।

कन्यायां समानजातीयादपत्यमुत्पाद्य वाऽभिषिञ्चेत् । ४०। मातुश्चित्तक्षोभभयात्कुल्यमल्पसत्त्वं छात्रं च लक्षण्यमुपनिदध्यात् । ४१। ऋतौ चैनां रक्षेत् । ४२।

न चात्मार्यं कंचिदुत्कृष्टमुपभोगं कारयेत् । ४३। राजार्यं तु यानवाहनाभरण-वस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् कारयेत् । ४४।

यौवनस्थं च याचेत विश्रमं चित्तकारणात् ।

परित्यजेदतुष्यन्तं तुष्यन्तं चानुपालयेत् । ४५॥

निवेद्य पुत्ररक्षार्थं गूढसारपरिग्रहान् ।

अरण्यं दीर्घसत्त्रं वा सेवेतारुच्यतां गतः । ४६॥

मुख्यैरवगृहीतं वा राजानं तत्प्रियाश्रितः ।

इतिहासपुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित् । ४७॥

सिद्धव्यञ्जनरूपो वा योगमास्थाय पार्थिवम् ।

लभेत लब्ध्वा दूष्येषु दाण्डकर्मिकमाचरेत् । ४८॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे राज्यप्रतिसंधानम् एकैश्वर्यं च षष्ठोऽध्यायः । आदितः षण्णवतितमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य योगवृत्तं पञ्चममधिकरणं समाप्तम् ।

मण्डलयोनिः—षष्ठमधिकरणम्

१

[धष्णवतितमं प्रकरणम् — प्रकृतिसंपदः]

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः । १।

तत्र स्वामिसंपत् । २।

महाकुलीनो दैवबुद्धिसत्त्वसंपन्नो वृद्धदर्शी धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षो महोत्साहोऽदीर्घसूत्रः शक्यसामन्तो दृढबुद्धिरक्षुद्रपरिषत्को विनयकाम इत्याभिगामिका गुणाः । ३।

शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनवेशाः प्रज्ञागुणाः । ४।

शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः । ५।

वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवानुदग्रः स्ववग्रहः कृतशिल्पोऽव्यसनो दण्डनाय्युपकारापकारयोर्दृष्टप्रतीकारी ह्रीमानापत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः संधिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतोऽदीनाभिहास्यजिह्वाभ्रुकुटीक्षणः कामक्रोधलोभस्तम्भचापलोपतापपैशुन्यहीनः शकलः स्मितोदग्राभिभाषी वृद्धोपदेशाचार इत्यात्मसंपत् । ६।

अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तात् । ७।

मध्ये चान्ते च स्थानवानात्मधारणः परधारणश्चापदि स्वारक्षः स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः पङ्कपाषाणोषरविषमकण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीनः कान्तः सीतास्निद्रव्यहस्तिवनवान् गव्यः पौरुषेयो गुप्तगोचरः पशुमानदेवमातृको वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सारचित्रबहुपण्यो दण्डकरसहः कर्मशीलकर्षकोऽबालिशस्वाम्यवरवर्णप्रायो भक्तशुचिमनुष्य इति जनपदसंपत् । ८।

दुर्गसंपदुक्ता पुरस्तात् । ९।

धर्माधिगतः पूर्वैः स्वयं वा हेमरूप्यप्रायश्चित्तस्थूलरत्नहिरण्यो दीर्घमिप्यापदमनायति सहेतेति कोशसंपत् । १०।

पितृपैतामहो नित्यो वश्यस्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वविसंवादितः सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सहवृद्धिक्षयिकत्वादद्वैध्यः क्षत्रप्राय इति दण्डसंपत् । ११।

पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं महल्लघुसमुत्थमिति मित्रसंपत् । १२।

अराजबीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्को विरक्तप्रकृतिरन्यावृत्तिरयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो यत्किञ्चनकार्यगतिरननुबन्धः क्लीबो नित्यापकारी चेत्यमित्रसंपत् । १३। एवम्भूतो हि शत्रुः सुखः समुच्छेत्तुं भवति । १४।

अरिबर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।

उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसंपदः ॥१५॥

संपादयत्यसंपन्नाः प्रकृतांरात्मवाभृपः ।

विवृद्धाश्चानुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्त्यनात्मवान् ॥१६॥

ततः स दुष्टप्रकृतिश्चानुरन्तोऽप्यनात्मवान् ।

हन्त्यते वा प्रकृतांभयीति वा द्विषतां वशम् ॥१७॥

आत्मवास्त्वल्पदेशोऽपि युक्तः प्रकृतिसंपदा ।

नयज्ञः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते ॥१८॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठेऽधिकरणे प्रकृतिसंपदः प्रथमाऽध्यायः । आदितः सप्तनवतितमः ।

२

【सप्तनवतितमं प्रकरणम् — शमव्यायामिकम्】

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिः ।१। कर्मरम्भाणां योगाराधनो व्यायामः ।२।

कर्मफलोपभोगानां क्षेमाराधनः शमः ।३।

शमव्यायामयोर्योनिः पाङ्गुण्यम् ।४। क्षयः स्थानं वृद्धिरित्युदयास्तस्य ।५।

मानुषं नयापनयौ, दैवमयानयौ ।६। दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति ।७।

अदृष्टकारितं दैवम् ।८। तस्मिन्निष्टेन फलेन योगोऽयः, अनिष्टेनानयः ।९। दृष्टकारितं मानुषम् ।१०। तस्मिन् योगक्षेमनिष्पत्तिनयः, विपत्तिरपनयः ।११। तच्चिन्त्यम्, अचिन्त्यं दैवम् ।१२।

राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः ।१३। तस्य तमन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः ।१४। तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः ।१५।

अरिसंपद्युक्तः सामन्तः शत्रुः, व्यसनी यातव्यः, अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो वोच्छेदनीयः, विपर्यये पीडनीयः कर्षणीयो वा ।१६। इत्यरिविशेषाः ।१७।

तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यन्ते पुरस्तात्, पश्चात् पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासारः ।१८।

भूम्यनन्तरः प्रकृतिमित्रः, तुल्याभिजनः सहजः, विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः ।१९।

भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रं, मातापितृसंवद्धं सहजं, धनजीवितहेतोरार्थितं कृत्रिमम् ।२०।

अरिविजिगीष्वोभूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोर्मध्यमः ।२१।

अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासंहतानामरिविजिगीषु-
मध्यमानामनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतानामुदासीनः । २२।

इति प्रकृतयः । २३।

विजिगीषुमित्रं मित्रमित्रं वाऽस्य प्रकृतयस्तिष्ठः । २४। ताः पञ्चभिरमात्यजन-
पददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरैकैकशः संयुक्ता मण्डलमष्टादशकं भवति । २५। अनेन मण्डल-
पृथक्त्वं व्याख्यातमरिमध्यमोदासीनानाम् । २६। एवं चतुर्मण्डलसंक्षेपः । २७।

द्वादश राजप्रकृतयः षष्टिर्द्रव्यप्रकृतयः, संक्षेपेण द्विसप्ततिः । २८। तासां यथास्वं
संपदः । २९।

शक्तिः सिद्धिश्च । ३०। बलं शक्तिः । ३१। मुखं सिद्धिः । ३२।

शक्तिस्त्रिविधा — ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः, कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः, विक्रमबल-
मुत्साहशक्तिः । ३३।

एवं सिद्धिस्त्रिविधैव — मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः, प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः,
उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिः । ३४।

ताभिरभ्युच्चितो ज्यायान् भवति, अपचितो हीनः, तुल्यशक्तिः समः । ३५।
तस्माच्छक्तिं सिद्धिं च घटेतात्मन्यावेशयितुम्, साधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्तर्येण
शौचवशेन वा । ३६। द्रव्याभित्राभ्यां वाऽपक्रष्टुं यतेत् । ३७।

यदि वा पश्येत् 'अमित्रो मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणैः प्रकृतिरूप-
हनिष्यति, सिद्धियुक्तो वा मृगयाद्यतमद्यस्त्रीभिः प्रमादं गमिष्यति, स विरक्तप्रकृतिरूप-
क्षीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे भविष्यति; विग्रहाभियुक्तो वा सर्वसंदोहेनैकस्थोऽदुर्गस्थो
वा स्थास्यति, स संहतसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तः साध्यो मे भविष्यति; "बलवान् वा
राजा परतः शत्रुमुच्छेत्तुकामः तमुच्छिद्य मामुच्छिन्द्याद्" इति बलवता प्रार्थितस्य मे
विपन्नकर्मारम्भस्य वा साहाय्यं दास्यति;' मध्यमलिप्सायां च, इत्येवमादिषु कारणेष्व-
मित्रस्यापि शक्तिं सिद्धिं चेच्छेत् । ३८।

नेमिमैकान्तरान् राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।

नाभिमात्मानमायच्छेत्तेता प्रकृतिमण्डले ॥ ३९॥

मध्ये ह्यपहितः शत्रुर्नेतुमित्रस्य चोभयोः ।

उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते ॥ ४०॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठेऽधिकरणे शमव्यायामिकं द्वितीयोऽध्यायः । आदिनोऽष्टनवतितमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य मण्डलयोनौः पष्ठमधिकरणं समाप्तम् ।

षाड्गुण्यम्—सप्तममधिकरणम्

१

[अष्टनवतितमं प्रकरणम् — षाड्गुण्यसमुद्देशः ;
नवनवतितमं प्रकरणम् — क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः]

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः । १।

‘संधिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम्’ इत्याचार्याः । २।

‘द्वैगुण्यम्’ इति वातव्याधिः । ३। ‘संधिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं संपद्यते’ इति

१४।

षाड्गुण्यमेवैतद् अवस्थाभेदादिति कौटिल्यः । ५।

तत्र पणवन्धः संधिः । ६। अपकारो विग्रहः । ७। उपेक्षणमासनम् । ८।
अभ्युच्चयो यानम् । ९। परापणं संश्रयः । १०। संधिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः । ११। इति
षड्गुणाः । १२।

परस्माद्वीयमानः सदधीत । १३। अभ्युच्चोयमानो विगृह्णीयात् । १४। ‘न मा
परो नाहं परमुपहन्तुं शक्तः’ इत्यासीत् । १५। गुणातिशययुक्तो यायात् । १६। शक्ति-
हीनः संश्रयेत् । १७। सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं गच्छेत् । १८। इति गुणावस्थापनम्
। १९।

तेषां यस्मिन् वा गुणे स्थितः पश्येत् ‘इहस्थः शक्यामि दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथ-
शून्यनिवेशनिद्रव्यहस्तिवनकर्मण्यात्मनः प्रवर्तयितुं, परस्य चैतानि कर्माण्युपहन्तुम्’
इति तमातिष्ठेत् । २०। सा वृद्धिः । २१। ‘आशुतरा मे वृद्धिर्भूयस्तरा वृद्ध्युदयतरा
वा भविष्यति, विपरीता परस्य’ इति ज्ञात्वा परवृद्धिमुपेक्षेत् । २२। तुल्यकालफलो-
दयायां वा वृद्धौ संधिमुपेयात् । २३।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येन्नेतरस्य तस्मिन्न तिष्ठेत् । २४।
एष क्षयः । २५। ‘चिरतरेणात्पतर वृद्ध्युदयतर वा क्षेप्ये, विपरीतं परः’ इति ज्ञात्वा
क्षयमुपेक्षेत् । २६। तुल्यकालफलोदये वा क्षये संधिमुपेयात् । २७।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिं क्षयं वा नाभिपश्येदेतत्स्थानम् । २८।
‘ह्रस्वतरं वृद्ध्युदयतर वा स्थास्यामि, विपरीतं परः’ इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत् । २९।
‘तुल्यकालफलोदये वा स्थाने संधिमुपेयाद्’ इत्याचार्याः । ३०। नैतद्विभाषितमिति
कौटिल्यः । ३१।

यदि वा पश्येत् ‘सन्धौ स्थितो महाफलैः स्वकर्मभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि;
महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये, परकर्माणि वा; संधिविश्वासेन वा योगोपनिषत्प्रणि-
धिभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि; सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फललाभभूयस्त्वेन

स्वकर्मणां परकर्मयोगावहं जनमात्मावयिष्यामि; बलिनाऽतिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति, येन वा विगृहीतो मया संघते तेनास्य विग्रहं दीर्घं करिष्यामि; मया वा संहितस्य मद्वेदिषो जनपदं पीडयिष्यति; परोपहतो वाऽस्य जनपदो मामागमिष्यति, ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि; विपन्नकर्मारम्भो वा विषमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत; परतः प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताम्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि; शत्रुप्रतिबद्धं वा शत्रुणा संधिं कृत्वा मण्डलं भेत्स्यामि, भिन्नमवाप्स्यामि; दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डललिप्सायां विद्वेषं ग्राहयिष्यामि, विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामि' इति संधिना वृद्धिमातिष्ठेत् । ३२।

यदि वा पश्येत् आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शक्यति पराभियोगं प्रतिहन्तुम्; विषयान्ते दुर्गमविषह्यमपाश्रितो वा शक्यामि परकर्माण्युपहन्तुम्; व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः संप्राप्तकर्मोपघातकालः; विगृहीतस्यान्यतो वा शक्यामि जनपदमपवाहयितुम् इति विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत् । ३३।

यदि वा मन्येत 'न मे शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुं नाहं तस्य कर्मोपघाती वा; व्यसनमस्य, श्ववराहयोरिव कलहे वा, स्वकर्मानुष्ठानपरो वा वर्धिष्ये' इत्यासनेन वृद्धिमातिष्ठेत् । ३४।

यदि वा मन्येत 'यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः, प्रतिविहितस्वकर्मारक्षश्चास्मि' इति यानेन वृद्धिमातिष्ठेत् । ३५।

यदि वा मन्येत 'नास्मि शक्तः परकर्माण्युपहन्तुं, स्वकर्मोपघातं वा त्रातुम्,' इति, बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं चाकाङ्क्षेत । ३६।

यदि वा मन्येत 'संधिनैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि, विग्रहेनैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामि,' इति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत् । ३७।

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।

पर्येषेत क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं च कर्मसु ॥ ३८ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च प्रथमोऽध्यायः ।

आदितो नवनवतितमः ।

२

[शततमं प्रकरणम् — संश्रयवृत्तिः]

संधिविग्रहयोस्तुल्यायां वृद्धौ संधिमुपेयात् । १। विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्ति । २। तेनासनयानयोरासनं व्याख्यातम् । ३।

द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत् ।४। द्वैधीभूतो हि स्वकर्मप्रधान आत्मन एवोपकरोति, संश्रितस्तु परस्योपकरोति, नात्मनः ।५।

यद्वलः सामन्तस्तद्विशिष्टबलमाश्रयेत् ।६। तद्विशिष्टबलाभावे तमेवाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टं प्रयतेत ।७। महादोषो हि त्रिशिष्टबलसमागमो राज्ञाम्, अन्यत्रारिविगृहीतात् ।८।

अशक्ये दण्डोपनतवद्वर्तेत ।९। यदा चास्य प्राणहरं व्याधिमन्तःकोपं शत्रुवृद्धिं मित्रव्यसनमुपस्थितं वा तन्निमित्तामात्मनश्च वृद्धिं पश्येत् तदा संभाव्यग्राधिधर्मकार्यापदेशेनापयायात् ।१०। स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् ।११। आसन्नो वाऽस्य च्छिद्रेषु प्रहरेत् ।१२।

बलीयसोर्वा मध्यगतस्त्राणसमर्थमाश्रयेत्, यस्य वाऽन्तर्धिः स्यात्, उभौ वा ।१३। कपालसंश्रयस्तिष्ठेत्, मूलहरमिनरस्येतरमपदिशन् ।१४। भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुञ्जीत, भिन्नयोर्होपांशुदण्डम् ।१५।

पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नभयात्प्रतिकुर्वीत ।१६। दुर्गापाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् ।१७। संधिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत ।१८। दूष्यामित्रादविकानुभयोरुपगृह्णीयात् ।१९। एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरेवान्यतरस्य व्यसने प्रहरेत् ।२०।

द्वाम्यामुपहतो वा मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत्, मध्यममुदासीनो वा सश्रयेत् ।२१। तेन सहैकमुपगृह्येतरमुच्छिन्द्याद्, उभौ वा ।२२।

द्वाम्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्तत्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्तिमाश्रयेत् ।२३। तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः सुख्येयुरेनं, यत्रस्थो वा गव्युयादात्मानमुद्धर्तुं, यत्र वा पूर्वपुरुषोचिता गतिरासन्नः संबन्धो वा, मित्राणि भ्यांस्यतिगक्तिमन्ति वा भवेयुः ।२४।

प्रियो यस्य भवेद् यो वा प्रियोऽस्य कतरस्तयोः ।

प्रियो यस्य स तं गच्छेदित्याश्रयगतिः परा ।२५॥

इति पाङ्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संश्रयवृत्तिः द्वितीयोऽध्यायः । आदित जननम् ।

३

[एकशततमं प्रकरणम् — समहीनज्याऽसां गुणाभिनिवेशः ;

द्विशततमं प्रकरणम् — हीनसंघयः]

विजिगीषुः शक्यपक्षः पाङ्गुण्यमुपयुञ्जीत ।१। समज्यायोभ्यां संधीयेत, हीनेन विगृह्णीयात् ।२। विगृह्णीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति ।३। समेन चामं पात्रमामेनाहतमिवोभयतः क्षयं करोति ।४। कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धिमवाप्नोति ।५।

ज्यायांश्चेन्न संधिमिच्छेद्वण्डोपनतवृत्तमावलीयसं वा योगमातिष्ठेत् ।६।

समश्चेन्न संधिमिच्छेद्यावन्मात्रमपकुर्यात्तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् ।७। तेजो हि संधानकारणम् ।८। नातप्तं लोहं लोहेन संधत्त इति ।९।

हीनश्चेत्सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठेत् संधिमुपेयात् ।१०। आरण्योऽग्निरिव हि दुःखा-
मर्षजं तेजो विक्रमयति ।११। मण्डलस्य चान्ग्राह्यो भवति ।१२।

संहितश्चेत् 'परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः प्रत्यादानभयाद्वा नोपगच्छन्ति'
इति पश्येद्धीनोऽपि विगृह्णीयात् ।१३।

विगृहीतश्चेत् परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः विग्रहोद्विग्ना वा मां नोपगच्छन्ति'
इति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत्, विग्रहोद्विगं वा जमयेत् ।१४।

व्यसनयोगपद्येऽपि 'गुरुव्यसनांऽस्मि, लघुव्यसनः परः सुखेन प्रतिकृत्य व्यसन-
मात्मनोऽभियुज्ज्याद्' इति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत् ।१५।

संधिविग्रहयोश्चेत्परकर्शनमात्मोपचयं वा नाऽभिपश्येज्ज्यायानप्यासीत् ।१६।

परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत्पश्येद्धीनोऽप्यभियायात् ।१७।

अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि सश्रयेत् ।१८।

संधिनैकतो विग्रहेणैकतश्चेत्कार्यसिद्धिं पश्येज्ज्यायानपि द्वेधीभूतस्तिष्ठेत् ।१९।

एवं समस्य षाड्गुण्योपयोगः ।२०।

तत्र तु प्रतिविशेषः ।२१।—

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा वलवताऽवलः ।

संधिनोपनमेत्तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥२२॥

स्वयं संख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा ।

उपस्थातव्यमित्येष संधिरात्माभिषो मतः ॥२३॥

सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।

पुरुषान्तरसंधिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणः ॥२४॥

एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।

अदृष्टपुरुषः संधिर्दण्डमुख्यात्मरक्षणः ॥२५॥

मुख्यस्त्रीवन्धनं कुर्यात्पुर्बयोः पश्चिमे त्वरिम् ।

साधयेद्गूढमित्येते दण्डोपनतसंघयः ।२६॥

कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।

परिक्रयो भवेत्संधिः स एव च यथासुखम् ॥२७॥

स्कन्धोपनेयो बहुधा ज्ञेयः संधिरुपग्रहः ।

निरुद्धो देशकालाभ्यामत्ययः स्यादुपग्रहः ॥२८॥

विषह्यदानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
 सुवर्णसंधिविश्वासादेकीभावगतो भवेत् ॥२६॥
 विपरीतः कपालः स्यादत्यादानाभिभाषितः ।
 पूर्वयोः प्रणयेत्कुप्यं हस्त्यश्वं वा गरान्वितम् ॥३०॥
 तृतीये प्रणयेदर्थं कथयन् कर्मणां क्षयम् ।
 तिष्ठेच्चतुर्थं इत्येते कोशोपनतसंधयः ॥३१॥
 भूम्येकदेशत्यागेन शेषप्रकृतिरक्षणम् ।
 आदिष्टसंधिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपघातिनः ॥३२॥
 भूमीनामात्तसाराणां मूलवर्जं प्रणामनम् ।
 उच्छिन्नसंधिस्तत्रेष्टः परव्यसनकाङ्क्षिणः ॥३३॥
 फलदानेन भूमिनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।
 फलातिमुक्तो भूमिम्यः संधिः स परिदूषणः ॥३४॥
 कुर्यादवेक्षणं पूर्वो पश्चिमौ त्वावलीयसम् ।
 आदाय फलमित्येते देशोपनतसंधयः ॥३५॥
 स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।
 आबलीयसिकाः कार्यास्त्रिविधा हीनसन्धयः ॥३६॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे समहीनज्यायसा गुणाभिनिवेशो हीनसंधयश्च तृतीयोऽध्यायः ।
 आदित एकशततमः ।

४

[त्रिशततमं प्रकरणम् — विगृह्यासनम्;
 चतुःशततमं प्रकरणम् — संघायासनम्;
 पञ्चशततमं प्रकरणम् — विगृह्यायानम्;
 षट्शततमं प्रकरणम् — संघाययानम्;
 सप्तशततमं प्रकरणम् — संभूयप्रयाणम्]

संधिविग्राहयोरासनं यानं च व्याख्यातम् । १।

स्थानमासनमुपेक्षणं चेत्यासनपर्यायाः । २। विशेषस्तु—गुणैकदेशे स्थानम्, स्ववृद्धि-
 प्राप्त्यर्थम् आसनम्, उपायानामप्रयोग उपेक्षणम् । ३।

अतिसंधानकामयोररिविजिगीष्वोरुपहन्तुमशक्तयोर्विगृह्यासनं संघाय वा । ४।

यदा वा पश्येत् 'स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्शयितुमुत्सहे'
 इति तदा कृतबाह्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत् । ५।

यदा वा पश्येत् 'उत्साहयुक्ता मे प्रकृतयः संहता विबृद्धाः स्वकर्माण्यव्या-
हताश्चरिष्यन्ति परस्य वा कर्माण्युपहनिष्यन्ति' इति तदा विगृह्यासीत् ।६।

यदा वा पश्येत् 'परस्यापचरिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्रस्तेनाटवीव्यथिता वा
प्रकृतयः स्वयमुपजापेन वा मामेष्यन्ति; संपन्ना मे वार्त्ता, विपन्ना परस्य, तस्य प्रकृतयो
दुर्भिक्षोपहता मामेष्यन्ति; विपन्ना मे वार्त्ता, संपन्ना परस्य, तं मे प्रकृतयो न गमिष्यन्ति,
विगृह्य चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्यामि; स्वपण्योपघातीनि वा परपण्यानि निवर्त-
यिष्यामि, परवणिक्पथाद्वा सारवन्ति मामेष्यन्ति विगृहीते, नेतरम्; दूष्यामिन्नाटवी-
निग्रहं वा विगृहीतो न करिष्यति, तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति; मित्रं मे मित्रभाव्यभिप्रयातो
बह्वल्पकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति, गुणवतीमादेयां वा भूमिम्; सर्वसंदोहेन वा
मामनादृत्य प्रयातुकामः कथं न यायाद्' इति परवृद्धिप्रतिघातार्थं प्रतापार्थं च
विगृह्यासीत् ।७। 'तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसते' इत्याचार्याः ।८। नेति कौटिल्यः ।९।
कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिनः, परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनम् ।१०। एवं परस्य
यातव्योऽस्मै साहाय्यमविनष्टः प्रयच्छेत् ।११। तस्मात्सर्वसंदोहप्रकृतं विगृह्यासीत् ।१२।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्ये संधायासीत् ।१३।

विगृह्यासनहेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसंदोहवर्जं विगृह्य यायात् ।१४।

यदा वा पश्येत् 'व्यसनी परः, प्रकृतिव्यसन वाऽस्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यम्;
स्वचक्रपीडिता विरक्ता वाऽस्य प्रकृतयः कश्चिता निरुत्साहाः परस्परान्ना भिन्नाः शक्या
लोभयितुम्; अग्न्युदकव्याधिमरकदुर्मिक्षनिमित्तं क्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः
परः' इति तदा विगृह्य यायात् ।१५।

यदा वा पश्येत् 'मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृतिः, विपरीतप्रकृतिः परः
पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च, शक्यामि मित्रेणासारमाक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुम्'
इति तदा विगृह्य यायात् ।१६।

यदा वा फलमेकहार्यमल्पकालं पश्येत् तदा पार्ष्णिग्राहसाराभ्यां विगृह्य
यायात् ।१७। विपर्यये संधाय यायात् ।१८।

यदा वा पश्येत् 'न शक्यमेकेन यातुमवश्यं च यातव्यम्' इति तदा समहीन-
ज्यायोभिः सामवायिकैः संभूय यायाद्, एकत्र निर्दिष्टेनांशेन, अनेकत्रानिर्दिष्टेनांशेन
।१९। तेषामसमवाये दण्डमन्यतमस्मान्निविष्टांशेन याचेत् ।२०। संभूयाभिगमनेन
वा निर्विश्येत, ध्रुवे लाभे निर्दिष्टेनांशेन, अध्रुवे लाभांशेन ।२१।

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः ।

विलोपो वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा ।।२२।।

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे विगृह्यासनं संधायासनं विगृह्ययानं संधाययानं

संभूयप्रयाणं च चतुर्थोऽध्यायः । आदितो द्विंशततमः ।

५

[अष्टशततमं प्रकरणम् — यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता;
नवशततमं प्रकरणम् — क्षयलोभबिरागहेतवः प्रकृतीनाम्;
दशशततमं प्रकरणम् — सामवायिकविपरिमर्शः]

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेत्यमित्रमभियायात्, तत्सिद्धौ यातव्यम्
११। अमित्रसिद्धौ हि यातव्यः साहाय्यं दद्यान्नामित्रो यातव्यसिद्धौ ॥२॥

गुरुव्यसनं यातव्यं लघुव्यसनममित्रं वेति 'गुरुव्यसनं सौकर्यतो यायाद्'
इत्याचार्याः ॥३॥ नेति कौटिल्यः ॥४॥ लघुव्यसनममित्रं यायात् ॥५॥ लघ्वपि हि
व्यसनमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति ॥६॥ सत्यं गुर्वपि गुस्तरं भवति ॥७॥ अनभि-
युक्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो यातव्यमभिसरेत्, पाष्णिं वा
गृह्णीयात् ॥८॥

यातव्ययोगपद्ये गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिं लघुव्यसनमन्यायवृत्तिं विरक्तप्रकृतिं वेति
विरक्तप्रकृतिं यायात् ॥९॥ गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति, लघु-
व्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते, विरक्ता बलवन्तमप्युच्छिन्दन्ति ॥१०॥ तस्माद्विरक्त-
प्रकृतिमेव यायात् ॥११॥

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेति 'क्षीणलुब्धप्रकृतिं यायात्, क्षीणलुब्धा
हि प्रकृतयः सुखेनोपजापं पीडां वोपगच्छन्ति, नापचरिताः प्रधानावग्रहसाध्याः'
इत्याचार्याः ॥१२॥ नेति कौटिल्यः ॥१३॥ क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा
भर्तृहिते तिष्ठन्ति, उपजापं वा विसंवादयन्ति, अनुरागे सार्वगुण्यमिति ॥१४॥
तस्मादपचरितप्रकृतिमेव यायात् ॥१५॥

'बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्तिमिति' बलवन्तमन्यायवृत्तिं यायात् ॥१६॥
बलवन्तमन्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति, निष्पातयन्ति, अमित्रं वाऽस्य भजन्ते
॥१७॥ दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णन्ति, अनुनिष्पतन्ति वा ॥१८॥

अवक्षेपेण हि सतामसतां प्रग्रहेण च ॥

अभूतानां च हिंसानामघर्म्याणां प्रवर्तनैः ॥१९॥

उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः ॥

अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च ॥२०॥

अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः ॥

अप्रदानैश्च देयानामदेयानां च साधनैः ॥२१॥

अदण्डनैश्च दण्डधानामदण्डधानां च दण्डनैः ॥

अग्राह्याणामुपग्राह्यग्राह्याणां चानभिग्रहैः ॥२२॥

अनर्थ्यानां च करणैरर्थ्यानां च विधातः ।
 अरक्षणैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिपोषणैः ॥२३॥
 पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
 उपधातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः ॥२४॥
 विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणानृतेन च ।
 कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च ॥२५॥
 राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन वा ।
 प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते ॥२६॥
 क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
 विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं ध्नन्ति वा स्वयम् ॥२७॥

तस्मात्प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकारणानि नोत्पादयेत्, उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत ॥२८॥

क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृतय इति ॥२९॥ क्षीणाः पीडनोच्छेदनभयात् सद्यः संधि युद्धं निष्पतनं वा रोचयन्ते ॥३०॥ लुब्धा लोभेनासंतुष्टाः परोपजापं लिप्सन्ते ॥३१॥ विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते ॥३२॥

तासां हिरण्यधान्यक्षयः सर्वोपधाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च, युग्यपुरुषक्षयो हिरण्य-
 धान्यसाध्यः ॥३३॥ लोभ एकेदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा ॥३४॥ विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः ॥३५॥ निष्प्रधाना हि प्रकृतयो भोग्या भवन्त्य-
 नुपजाप्याश्चान्येषाम्, अनापत्सहास्तु ॥३६॥ प्रकृतिमुख्यप्रग्रहेस्तु बहुधा भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च ॥३७॥

सामवायिकानामपि संधिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तैः संभूय यायात् ॥३८॥ शक्तिमान् हि पाष्णिग्रहणे यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः, शुचिः सिद्धौ चासिद्धौ च यथास्थितकारीति ॥३९॥

तेषां ज्यायसैकेन द्वाभ्यां समाभ्यां वा संभूय यातव्यमिति द्वाभ्यां समाभ्यां श्रेयः ॥४०॥ ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति, समाभ्यामतिसंधानाधिक्ये वा ॥४१॥ तौ हि सुखौ भेदयितुम्, दुष्टैश्चैको द्वाभ्यां नियन्तुं भेदोपग्रहं चोपगन्तुमिति ॥४२॥

समेनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेति द्वाभ्यां हीनाभ्यां श्रेयः ॥४३॥ तौ हि द्विकार्य-
 साधकौ वश्यौ च भवतः ॥४४॥

कार्यसिद्धौ तु -

कृतार्थज्ज्यायसो गूढः सापदेशमपस्नवेत् ।

अशुचेः शुचिवृत्तात् प्रतीक्षेता विसर्जनात् ॥४५॥

सत्त्रादपसरेद्यत्तः कलत्रमपनीय वा ।

समादपि हि लब्धार्थाद्विष्वस्तस्य भयं भवेत् ॥४६॥

ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समोऽपि परिकल्पते ।

अभ्युच्चितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ॥४७॥

विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो ब्रजेत् ।

अनंशो वा ततोऽस्याङ्के प्रहृत्य द्विगुणं हरेत् ॥४८॥

कृतार्थस्तु स्वयं नेता विसृजेत्सामवायिकान् ।

अपि जीयेत न जयेन्मण्डलेष्टस्तथा भवेत् ॥४९॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शश्च पञ्चमोऽध्यायः । आदितः त्रिशततमः ।

[एकादशशततमं प्रकरणम् — संहितप्रयाणिकम् ;

द्वादशशततमं प्रकरणम् — परिपणितापरिपणितापसृताः संधयः]

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसंदध्यात् ।१। सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत् 'त्वमितो याहि, अहमितो यास्यामि, समानो लाभः' इति ।२। लाभसाम्ये संधिः, वैषम्ये विक्रमः ।३।

संधिः परिपणितश्चापरिपणितश्च ।४। 'त्वमेतं देशं याहि, अहमिमं देशं यास्यामि' इति परिपणितदेशः ।५। 'त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्व, अहमेतावन्तं कालं चेष्टिष्ये' इति परिपणितकालः ।६। 'त्वमेतावत्कार्यं साधय, अहमिदं कार्यं साधयिष्यामि' इति परिपणितार्थः ।७।

यदि वा मन्येत 'शैलवननंदीदुर्गमटवीव्यवहितं छिन्नधान्यपुरुषबीवधासारमय-वसेन्धनोदकमविज्ञात प्रकृष्टमन्यभावदेशीयं वा सैन्यव्यायामानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितदेशं संधिमुपेयात् ।८।

यदि वा मन्येत 'प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायमुपक्षीणाहारोपभोगं सैन्यव्यायामानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं वा कालं परश्चेष्टिष्यते, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितकालं संधिमुपेयात् ।९।

यदि वा मन्येत 'प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्षयव्ययमल्पमनर्थानु-बन्धमकल्यमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रोपघातकं वा कार्यं परः साधयिष्यति, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितार्थं संधिमुपेयात् ।१०।

एवं देशकालयोः कालकार्ययोर्देशकार्ययोर्देशकालकार्याणां चावस्थापनात्सप्तविधः परिपणितः ।११।

तस्मिन् प्रागेवारम्य प्रतिष्ठाप्य च स्वकर्माणि परकर्मसु विक्रमेत ॥१२॥

व्यसनत्वारवगानालस्ययुक्तमजं वा शत्रुमतिसंधातुकामो देशकालकार्याणामनव-
स्थापनात् 'संहितौ रवः' इति संधिविश्वासेन परच्छिद्रमासाद्य प्रहरेदित्यपरिपणितः
॥१३॥ तत्रैतद्भवति ॥१४॥

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे ।

ततोऽन्यस्य हरेद्भूमिं छित्त्वा पक्षं समन्ततः ॥१५॥

संधेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च ॥१६॥ विक्रमस्य
प्रकाशयुद्धं कूटयुद्धं तूष्णीयुद्धम् ॥१७॥ इति संधिविक्रमौ ॥१८॥

अपूर्वस्य संधेः सानुबन्धः 'सामादिभिः पर्येषणं समहीनज्यायसां च यथाबल-
मवस्थापनमकृतचिकीर्षा ॥१९॥

कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनं यथासंभाषितस्य च निबन्धनस्यानुवर्तनं
रक्षणं च 'कथं परस्मान्न भिद्येत' इति कृतश्लेषणम् ॥२०॥

परस्यापसंधेयतां दूष्यातिसंधानेन स्थापयित्वा व्यतिक्रमः कृतविदूषणम् ॥२१॥

भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिसंधानमवशीर्णक्रिया ॥२२॥ तस्यां गता-
गतश्चतुर्विधः—कारणाद्गतागतो, विपरीतः, कारणाद्गतोऽकारणादागतो, विपरीतश्चेति
॥२३॥

स्वामिनो दोषेण गतो गुणेनागतः परस्य गुणेन गतो दोषेणागत इति कारणा-
द्गतागतः संधेयः ॥२४॥

स्वदोषेण गतागतो गुणमुभयोः परित्यज्य अकारणाद्गतागतः चलबुद्धिर-
संधेयः ॥२५॥

स्वामिनो दोषेण गतः परस्मात्स्वदोषेणागत इति कारणाद्गतोऽकारणादागतः
तर्कयितव्यः 'परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः, परस्योच्छेत्तारममित्रं मे ज्ञात्वा
प्रतिघातभयादागतः, परं वा मामुच्छेत्तुकामं परित्यज्यानुशंस्यादागतः' इति ॥२६॥
ज्ञात्वा कल्याणबुद्धिं पूजयेद्, अन्यथाबुद्धिमपकृष्टं वासयेत् ॥२७॥

स्वदोषेण गतः परदोषेणागत इत्यकारणाद्गतः कारणादागतः तर्कयितव्यः 'छिद्रं
मे पूरयिष्यति, उचितोऽयमस्य वासः, परत्रास्य जनो न रमते, मित्रैर्मै संहितः, शत्रु-
भिविग्रीहीतः, लुब्धकूरादाविग्नः शत्रुसंहिताद्वा 'परस्मात्' इति ॥२८॥ ज्ञात्वा यथा-
बुद्धचवस्थापयितव्यः ॥२९॥

कृतप्रणाशः शक्तिहानिर्विद्यापण्यत्वमाशानिर्वेदो देशलौक्यमविश्वासो बलवद्वि-
ग्रहो वा परित्यागस्थानम्' इत्याचार्याः ॥३०॥ भयमवृत्तिरमर्ष इति कौटिल्यः ॥३१॥

इहापकारी त्याज्यः, परापकारी संधेयः, उभयापकारी तर्कयितव्य इति
समानम् ॥३२॥

असंधेयेन त्ववश्यं संधातव्ये यतः प्रभावस्ततः प्रतिविदध्यात् ॥३३॥

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःक्षयादिति ।

वासयेदरिपक्षीयमवशोर्णक्रियाविधौ ॥३४॥

विक्रमयेद्भूतं वा सिद्धं वा दण्डचारिणम् ।

कुर्यादमित्राटवीषु प्रत्यन्ते वाऽन्यतः क्षिपेत् ॥३५॥

पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वा तेन संवृतम् ।

तस्यैव दोषेणादूष्य परसंधेयकारणात् ॥३६॥

अथ वा शमयेदेनमायत्यर्थमुपांशुना ।

आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद्गतागतम् ॥३७॥

अरितोऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।

सर्पसंवासधर्मित्वान्नित्योद्वेगेन दूषितः ॥३८॥

जायते प्लक्षबीजश्चात्कपोतादिव शात्मलेः ।

उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहः ॥३९॥

प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टे देशे काले च विक्रमः ।

विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम् ॥४०॥

एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।

योगगूढोपजापाथं तूष्णीयुद्धस्य लक्षणम् ॥४१॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे महत्प्रयाणिकं परिपणितापरिपणितापसृताञ्च संधयः

षष्ठोऽध्यायः । आदिनः चतुर्शततमः ।

७

[अयोदशशतं प्रकरणम्—द्वेधीभाविकाः संधिविक्रमाः]

विजिगीषुद्वितीयां प्रकृतिमेवमपगृह्णीयात् ।१ सामन्तं सामन्तेन संभूय यायात्, यदि वा मन्येत 'पाणि मे न ग्रहीष्यति, पाणिग्राहं वारयिष्यति, यातव्यं नाभिसरिष्यति, वलद्वैगुण्यं मे भविष्यति, विवधासारो मे प्रवर्तयिष्यति, परस्य वारयिष्यति, बह्वाबाधे मे पथि कण्टाकान्मर्दयिष्यति, दुर्गाटव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति, यातव्यमविषह्ये दोषे संधौ वा स्थापयिष्यति, लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान्मे विश्वासयिष्यति' इति ।२।

द्वेधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतमाल्लिप्सेत ।३ तेषां ज्यायसोऽधिकेनांशेन समात्समेन होनाद्धीनेनेति समसंधिः ।४। विपर्यये विषमसंधिः ।५। तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः ।६।

व्यसननिमपायस्थाने सक्तमनश्चिन्तनं वा ज्यायांसं हीनो बलसमेन लाभेन पणेत ।७। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् ।८।

एवंभूतो वा हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं संभाव्यार्थाभिसारी मूलपाणित्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत ।९। पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्, अन्यथा विक्रमेत ।१०।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमित्रप्रतिष्ठब्धो वा ह्रस्वमध्वानं यातुकामः शत्रुम् अयुद्धमेकान्तसिद्धिं वा लाभमादातुकामो बलसमाद्वीनेन लाभेन पणेत ।११। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् ।१२।

अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान् दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामो दूष्यदण्डमावाहयितुकामो वा पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामः संधिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिर्हीनं लाभं प्रतिगृह्णीयात् ।१३। कल्याणबुद्धिना संभूयार्थं लिप्सेत, अन्यथा विक्रमेत ।१४।

एवं समः सममतिसंदध्यादनुगृह्णीयाद्वा ।१५।

परानीकस्य प्रत्यनीकं मित्राटवीनां वा, शत्रोर्विभूमीनां देशिकं मूलपाणित्राणार्थं वा समो बलसमेन लाभेन पणेत ।१६। पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्, अन्यथा विक्रमेत ।१७।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकविरुद्धमन्यतो लभमानो वा समो बलसमाद्वीनेन लाभेन पणेत ।१८। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् ।१९।

एवंभूतो वा समः सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत ।२०। पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात् अन्यथा विक्रमेत ।२१।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिहन्तुकामः स्वारब्धमेकान्तसिद्धिं वाऽस्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्याद्भूयो लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत ।२२। भूयो वा याचितः स्ववलरक्षार्थं दुर्धर्षमन्यदुर्गमासारमटवी वा परदण्डेन मर्दितुकामः प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा परदण्डं क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः परदण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात् ।२३।

ज्यायान् वा हीनं यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः, त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत ।२४। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् ।२५। यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत्, दूष्यामित्राटवीदण्डं वाऽस्मै दद्यात् ।२६।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान् हीनं बलसमेन लाभेन पणेत ।२७। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् ।२८।

एवंभूतं हीनं ज्यायान् बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत ।२६। पणितस्तस्यापकार-
समर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् ।३०।

आदौ बुध्येत पणितः पणमानश्च कारणम् ।

ततो वितर्क्योभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् ।।३१।।

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः सप्तमोऽध्यायः । आदितः पञ्चशततमः ।

८

[चतुर्दशशततमं प्रकरणम् — यातव्यवृत्तिः;

पञ्चवशशततमं प्रकरणम् — अनुग्राह्यमित्रविशेषाः]

यातव्योऽभियास्यमानः संधिकारणमादातुकामो विहन्तुकामो वा सामवायिका-
नामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेत ।१। पणमानः क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीरा-
बाधांश्चास्य वर्णयेत् ।२। प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत् ।३। वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसं-
वादयेत् ।४।

दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाम्यां योक्तुकामः स्वारब्धां वा यात्रासिद्धिं विघात-
यितुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः प्रत्युत्पन्नार्थ-
कृच्छ्रस्तस्मिन्नविश्वस्तो वा तदात्वे लाभमल्पमिच्छेत्, आयत्यां प्रभूतम् ।५।

मित्रोपकारममित्रोपघातमर्थानुबन्धमवेक्षमाणः पूर्वोपकारकं कारयितुकामो भूय-
स्तदात्वे महान्तं लाभमुत्सृज्यायत्यामल्पमिच्छेत् ।६।

दूष्यामित्राम्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातुकामस्तथाविधमुपकारं
कारयितुकामः संबन्धावेक्षी वा तदात्वे चायत्यां च लाभं न प्रतिगृह्णीयात् ।७।

कृतसंधिरतिक्रमितुकामः परस्य प्रकृतिकर्शनं मित्रामित्रसंधिविश्लेषणं वा कर्तु-
कामः पराभियोगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत ।८। तमितरस्तदात्वे
चायत्यां च क्रममवेक्षेत ।९। तेन पूर्वं व्याख्याताः ।१०।

अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णीतोः शक्यकल्यभव्यारम्भस्थिरकर्मानु-
रक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः ।११। शक्यारम्भी विषह्यं कर्मारभते, कल्यारम्भी निर्दोषम्,
भव्यारम्भी कल्याणोदयम् ।१२। स्थिरकर्मा नासमाप्य कर्मोपरमते ।१३। अनुरक्त-
प्रकृतिः सुसहायत्वादल्पेनाप्यनुग्रहेण कार्यं साधयति ।१४। त एते कृतार्थाः सुखेन
प्रभूतं चोपकुर्वन्ति ।१५। अतः प्रतिलोमा नानुग्राह्याः ।१६।

तयोरेकपुरुषानुग्रहे यो मित्रं मित्रतरं वाऽनुगृह्णीति सोऽतिसंघर्से ।१७। मित्रा-
दात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति, क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः ।१८। कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्य-
मेति ।१९।

मध्यमं त्वनुगृह्णतोऽर्थो मध्यमं मित्रं मित्रतरं वाऽनुगृह्णाति सोऽतिसंघत्ते । २०। मित्रा-
दात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति, क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः । २१। मध्यमश्चेदनुगृहीतो
विगुणः स्यादमित्रोऽतिसंघत्ते । २२। कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमपसृतमेकार्थोपगतं
प्राप्नोति । २३।

तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातः । २४।

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यः शूरं कृतास्त्रं दुःखसहमनुरक्तं वा दण्डं ददाति
सोऽतिसंघीयते । २५। विपरीतोऽतिसंघत्ते । २६।

यत्र तु दण्डः प्रहितस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति तत्र मौलभृतश्रेणीमित्राटवी-
बलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात्, अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालम्
। २७।

यं तु मन्येत 'कृतार्थो मे दण्डं गृह्णीयाद्, अमित्राटव्यभूम्यनृतुषु वा वासयेद्, अफलं
वा कुर्याद्' इति, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नैनमनुगृह्णीयात् । २८। एवमवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये
तत्कालसहमस्मै दण्डं दद्यात् । २९। आ समाप्तेश्चैनं वासयेद् योधयेच्च बलव्यसनेभ्यश्च
रक्षेत् । ३०। कृतार्थाच्च सापदेशमपस्त्रावयेत् । ३१। दूष्यामित्राटवीदण्डं वाऽस्मै
दद्यात् । ३२। यातव्येन वा संधायैनमतिसंदध्यात् । ३३।

समे हि लाभे संधिः स्याद्विषमे विक्रमो मतः ।

समहीनविशिष्टानामित्युक्ताः संधिविक्रमाः । ३४।

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे यातव्यवृत्तिः अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च अष्टमोऽध्यायः ।

आदितः षट्छततमः ।

६

[षोडशशततमं प्रकरणम् — मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंघयः,

तत्र मित्रसंधिः हिरण्यसंधिश्च]

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान् । १। मित्रहिरण्ये
हि भूमिलाभाद्भवतः, मित्रं हिरण्यलाभात् । २। यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं
साधयति । ३।

'त्वं चाहं च मित्रं लभावहे' इत्येवमादिः समसंधिः । ४। 'त्वं मित्रम्' इत्ये-
वमादिविषमसंधिः । ५। तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः । ६।

समसंघो तु यः संपन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति सोऽतिसंघत्ते । ७।
आपद्धिं सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति । ८।

मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमनित्यं वश्यं वेति 'नित्यमवश्यं श्रेयः, तद्धि अनुप-

कुर्वदपि नापकरोति' इत्याचार्याः।१६। नेति कौटिल्यः।१७। वश्यमनित्यं श्रेयः।११। यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवति, उपकारलक्षणं मित्रमिति।१२।

वश्ययोरपि महाभोगमनित्यमल्पभोगं वा नित्यमिति 'महाभोगमनित्यं श्रेयः, महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वन्महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोति' इत्याचार्याः।१३। नेति कौटिल्यः।१४। नित्यमल्पभोगं श्रेयः।१५। महाभोगमनित्यमुपकार-भयादपक्रामति, उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते।१६। नित्यमल्पभोगं सातत्यादल्पमुपकुर्वन्महता कालेन महदुपकरोति।१७।

गुरुसमुत्थं महन्मित्रं लघुसमुत्थमल्पं वेति 'गुरुसमुत्थं महन्मित्रं प्रतापकरं भवति, यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः।१८। नेति कौटिल्यः।१९। लघु-समुत्थमल्पं श्रेयः।२०। लघुसमुत्थमल्पं मित्रं कार्यकालं नातिपातयति दौर्बल्याच्च यथेष्टभोग्यं भवति, नेतरत्प्रकृष्टभौमम्।२१।

विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वेति 'विक्षिप्तं सैन्यं शक्यं प्रतिसंहर्तुं वश्यत्वाद्' इत्याचार्याः।२२। नेति कौटिल्यः।२३। अवश्यसैन्यं श्रेयः।२४। अवश्यं हि शक्यं सामादिभिर्वश्यं कर्तुम्, नेतरत्कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम्।२५।

पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रमिति 'पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः, पुरुषभोगं मित्रं प्रतापकरं भवति, यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः।२६। नेति कौटिल्यः।२७। हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः।२८। नित्यो हि हिरण्येन योगः कदा-चिदृण्डेन।२९। दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्त इति।३०।

हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रमिति 'हिरण्यभोगं गतिमत्त्वात्सर्वव्ययप्रतीकार-करम्' इत्याचार्याः।३१। नेति कौटिल्यः।३२। मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवत इत्युक्तं पुरस्तात्।३३। तस्माद्भूमिभोगं मित्रं श्रेय इति।३४।

तुल्ये पुरुषभोगे मित्रमः क्लेशसहत्वमनुरागः सर्वबललाभो वा मित्रकुलाद्विशेषः।३५।

तुल्ये हिरण्यभोगे प्रार्थितार्थता प्राभूत्यमल्पप्रयासता सातत्यं च विशेषः।३६। तत्रैतद्भवति।३७।

नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत्।

अद्वैध्यं चेति संपन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते॥३८॥

ऋते यदर्थं प्रणयाद्रक्ष्यते यच्च रक्षति।

पूर्वोपचितसंबन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते॥३९॥

सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते।

एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम्॥४०॥

आदात् वा दात्रपि वा जीवत्यरिषु हिंसया ।
 मित्रं नित्यमवश्यं तद्दुर्गाटव्यपसारि च ॥४१॥
 अन्यतो विगृहीतं यल्लघुव्यसनमेव वा ।
 संघत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमध्रुवम् ॥४२॥
 एकार्थेनाथ संबद्धमुपकार्यविकारि च ।
 मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥४३॥
 मित्रभावाद्ध्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम् ।
 न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावि तत् ॥४४॥
 विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम् ।
 उपकारेऽनिविष्टं वाऽशक्तं वाऽनुपकारि तत् ॥४५॥
 प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यं संबद्धमेव वा ।
 अनुगृह्णाति यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तत् ॥४६॥
 प्रकृष्टभौमं संतुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
 उदासीनं भवत्येतद्वचसनादवमानितम् ॥४७॥
 अरेर्नेतुश्च यद्वृद्धिं दीर्बल्यादनुवर्तते ।
 उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तत् ॥४८॥
 कारणाकारणध्वस्तं कारणाकारणागतम् ।
 यो मित्रं समुपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति ॥४९॥

क्षिप्रमल्पो लाभश्चिरान्महानिति वा 'क्षिप्रमल्पो लाभः कार्यदेशकालसंवादकः
 श्रेयान्' इत्याचार्याः ॥५०॥ नेति कौटिल्यः ॥५१॥ चिरादविनिपाती बीजसधर्मा महान्-
 ल्लाभः श्रेयान्, विपर्यये पूर्वः ॥५२॥

एवं दृष्ट्वा ध्रुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।

स्वार्थसिद्धिपरो यायात्संहितः सामवायिकैः ॥५३॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ मित्रसंधिः हिरण्यसंधिश्च नवमोऽध्यायः ।
 आदितः सप्तशततमः ।

१०

[षोडशशततमं प्रकरणम् — मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंख्यः, तत्र भूमिसंधिः]

'त्वं चाहं च भूमि लभावहे' इति भूमिसंधिः ॥१॥

तयोर्भेदः प्रत्युपस्थितार्थः संपन्ना भूमिमवाप्नोति सोऽतिसंघत्ते ॥२॥

तुल्ये संपन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसंघत्ते ॥३॥ भूमि-

लाभं शत्रुकर्षणं प्रतापं च हि प्राप्नोति ।४। दुर्बलाद्भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति ।५। दुर्बल एव च भूमिलाभः, तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति ।६।

तुल्ये बलीयस्त्वे यः स्थितशत्रुमुत्पाटय भूमिमवाप्नोति सोऽर्जितसंधत्ते ।७। दुर्गा-
वाप्तिर्हि स्वभूमिरक्षणममित्राटवीप्रतिषेधं च करोति ।८।

चलामित्राद्भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः ।९। दुर्बलसामन्ता हि क्षिप्राप्या-
यनयोगक्षेमा भवति ।१०। विपरीता बलवत्सामन्ता कोशदण्डावच्छेदनी च भूमि-
र्भवति ।११॥

संपन्ना नित्यामित्रा मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रेति 'संपन्ना नित्यामित्रा
श्रेयसी भूमिः; संपन्ना हि कोशदण्डौ संपादयति, तौ चामित्रप्रतिघातकौ' इत्याचार्याः
।१२। नेति कौटिल्यः ।१३। नित्यामित्रालाभे भूयान् शत्रुलाभो भवति ।१४। नित्यश्च
शत्रुरूपकृते चापकृते च शत्रुरेव भवति, अनित्यस्तु शत्रुरूपकारादनपकाराद्वा शाम्यति
।१५।

यस्या हि भूमेर्बहुदुर्गाश्चोरगणैर्म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः सा
नित्यामित्रा, विपर्यये त्वनित्यामित्रा ।१६।

अल्पा प्रत्यासन्ना महती व्यवहिता वा भूमिरिति अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसी ।१७।
सुखा हि प्राप्तुं पालयितुमभिसारयितुं च भवति ।१८। विपरीता व्यवहिता ।१९।

व्यवहितयोरपि दण्डधारणाऽऽत्मधारणा वा भूमिरिति आत्मधारणा श्रेयसी
।२०। सा हि स्वसमुत्थाम्यां कोशदण्डाभ्यां धार्यते ।२१। विपरीता दण्डधारणा
दण्डस्थानम् ।२२।

वाल्लिशात्प्राज्ञाद्वा भूमिलाभ इति वाल्लिशाद्भूमिलाभः श्रेयान् ।२३। सुप्राप्या-
नुपाल्या हि भवति, अप्रत्यादेया च ।२४। विपरीता प्राज्ञादनुरक्ता ।२५।

पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् ।२६। उच्छेदनीयो ह्यन-
पाश्र्वयो दुर्बलापाश्र्वयो वाऽभियुक्तः कोशदण्डावादायापसर्तुकामः प्रकृतिभिस्त्यज्यते, न
पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिष्ठब्धः ।२७।

दुर्गप्रतिष्ठब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाम्यां स्थलदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् ।२८।
स्थालेयं हि सुरोधावमर्दावस्कन्दमनिःस्त्राविशत्रु च ।२९। नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेश-
करम्, उदकं च पातव्यं वृत्तिकरं चामित्रस्य ।३०।

नदीपर्वतदुर्गीयाम्यां नदीदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् ।३१। नदीदुर्गं हि हस्ति-
स्तम्भसंक्रमसेतुबंधनौभिः साध्यमनित्यगाम्भीर्यमवस्त्राव्युदकं च ।३२। पार्वतं तु
स्वारक्षं दुरूपरोधि कृच्छ्रारोहणम्, भग्ने चैकस्मिन् सर्ववधः, शिलावृक्षप्रमोक्षश्च
महापकारिणाम् ।३३।

निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् ।३४। निम्नयोधिनो
ह्यपरुद्धदेशकालाः, स्थलयोधिनस्तु सर्वदेशकालयोधिनः ।३५।

खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् ।३६। खनका हि खातेन
शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते, शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः ।३७।

एवंविधेभ्यः पृथिवीं लभमानोऽर्थशास्त्रवित् ।

संहितेभ्यः परेभ्यश्च विशेषमधिगच्छति ।।३८।।

इति सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंघौ भूमिसंधिः दशमोऽध्यायः । आदितोऽष्टशततमः ।

११

[षोडशशततमं प्रकरणम् — मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंघयः, तत्र अनवसितसंधिः]

‘त्वं चाहं च शून्यं निवेशयावहे’ इत्यनवसितसंधिः ।१।

तयोर्यः प्रत्युपस्थिताथार्थो यथोक्तगुणां भूमिं निवेशयति सोऽतिसंधत्ते ।२।

तत्रापि स्थलमौदकं वेति महतः स्थलादल्पमौदकं श्रेयः, सातत्यादवस्थितत्वाच्च
फलानाम् ।३।

स्थलयोरपि प्रभूतपूर्वापरसस्यमल्पवर्षपाकमसक्तारम्भं श्रेयः ।४।

औदकयोरपि धान्यवापमधान्यवापाच्छ्रेयः ।५।

तयोरल्पबहुत्वे धान्यकान्तादल्पान्महदधान्यकान्तं श्रेयः ।६। महत्यवकाशे हि
स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधयो भवन्ति ।७। दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते ।८।
कृत्रिमा हि भूमिगुणाः ।९।

खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकरः, धान्यभोगः कोशकोष्ठागारवर्गः ।१०।
धान्यमूला हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भाः ।११। महाविषयविक्रयो वा खनिभोगः
श्रेयान् ।१२।

‘द्रव्यहस्तिवनभोगयोर्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूतनिधानक्षमश्च,
विपरीतो हस्तिवनभोगः’ इत्याचार्याः ।१३। नेति कौटिल्यः ।१४। शक्यं द्रव्य-
वनमनेकमनेकस्यां भूमौ वापयितुम्, न हस्तिवनम् ।१५। हस्तिप्रधानो हि परानीक-
वध इति ।१६।

वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथभोगः, नित्यः स्थलपथभोगः ।१७।

भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वा भूमिरिति भिन्नमनुष्या श्रेयसी ।१८। भिन्न-
मनुष्या भोग्या भवति, अनुपजाप्या चान्येषाम्, अनापत्सहा तु ।१९। विपरीता श्रेणी-
मनुष्या, कोपे महादोषा ।२०।

तस्यां चातुर्वर्ष्यनिवेशे सर्वभोगसहत्वादवरवर्णप्राया श्रेयसी, बाहुल्याद्ध्रुवत्वाच्च

कृष्याः कर्षकवती, कृष्याश्चान्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्वाद् गोरक्षकवती, पण्य-
निचयणनिग्रहाद् आढ्यवणिग्वती ।२१।

भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान् ।२२।

दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिरिति पुरुषापाश्रया श्रेयसी ।२३। पुरुष-
वद्धि राज्यम् ।२४। अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुहीत ।२५।

महाक्षयव्ययनिवेशां तु भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पणेत दुर्बलमराजबीजिनं
निरुत्साहमपक्षमन्यायवृत्तिं व्यसनिनं दैवप्रमाणं यत्किंचनकारिणं वा ।२६।

महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ दुर्बलो राजबीजी निविष्टः सगन्धाभिः प्रकृतिभिः
सह क्षयव्ययेनावसीदति ।२७। बलवानराजबीजी क्षयव्ययभयादसगन्धाभिः प्रकृति-
भिस्त्यज्यते ।२८।

निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्रणेता सदण्डः क्षयव्ययेनावभज्यते ।२९।

कोशवानप्यपक्षः क्षयव्ययानुग्रहहीनत्वान्न कुतश्चित्प्राप्नोति ।३०।

अन्यायवृत्तिनिविष्टमप्युत्थापयेत् ।३१। स कथमनिविष्टं निवेशयेत् ।३२। तेन
व्यसनी व्याख्यातः ।३३।

दैवप्रमाणो मानुषहीनो निरारम्भो विपन्नकर्मरम्भो वाऽवसीदति ।३४।

यत्किंचनकारी न किंचिदासादयति ।३५। स चैषां पापिष्ठतमो भवति ।३६।
'यत्किंचिदारम्भाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेद्' इत्याचार्याः ।३७। यथा
छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेदिति कौटिल्यः ।३८।

तेषामलाभे यथा पाणिग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमिमवस्थापयेत् ।३९।

इत्यभिहितसंधिः ।४०।

गुणवतीमादेयां वा भूमिं बलवता क्रयेण याचितः संधिमवस्थाप्य दद्यात् ।४१।
इत्यनिभूतसंधिः ।४२। समेन वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात् 'प्रत्यादेया मे भूमि-
र्वश्या वा; अनया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति; भूमिविक्रयाद्वा मित्रहिरण्यलाभः
कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यति' इति ।४३। तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः ।४४।

एवं मित्रं हिरण्यं च सजनामजनां च गाम् ।

लभमानोऽतिसंधत्ते शास्त्रवित्सामवायिकान् ।।४५।।

इति पाङ्गुण्ये मन्त्रमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ अनवमितसंधिः । एकादशोऽध्यायः ।

आदितो नवशततमः ।

[षोडशशततमं प्रकरणम् — मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधयः, तत्र कर्मसंधिः]

'त्वं चाहं च दुर्गं कारयावहे' इति कर्मसंधिः ।१।

तयोर्यो दबकृतमविषह्यमल्पव्ययारम्भं दुर्गं कारयति सोऽतिसंधत्ते ।२। तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गणामुत्तरोत्तरं श्रेयः ।३।

सेतुबन्धयोरप्याहार्योदकात्सहोदकः श्रेयान् ।४। सहोदकयोरपि प्रभूतवापस्थानः श्रेयान् ।५।

द्रव्यवनयोरपि यो महत्सारवद्द्रव्याटवीकं विषयान्ते नदीमातृकं द्रव्यवनं छेदयति सोऽतिसंधत्ते ।६। नदीमातृकं हि स्वाजीवमपाश्रयश्चापदि भवति ।७।

हस्तिवनयोरपि यो बहुशूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशमनन्तावक्लेशि विषयान्ते हस्तिवनं वध्नाति सोऽतिसंधत्ते ।८। तत्रापि 'बहुकुण्ठाल्पशूरयोः अल्पशूरं श्रेयः; शूरेषु हि युद्धम्, अल्पाः शूरा बहून्शूरान् भञ्जन्ति, ते भग्नाः स्वसैन्यावघातिनो भवन्ति' इत्याचार्याः ।९। नेति कौटिल्यः ।१०। कुण्ठा बहवः श्रेयांसः, स्कन्धविनियोगादनेकं कर्म कुर्वाणाः स्वेषामपाश्रयो युद्धे, परेषां दुर्धर्षा विभीषणाश्च ।११। बहुषु हि कुण्ठेषु विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमाधातुं, न त्वेवाल्पेषु शूरेषु बहुत्वमिति ।१२।

खन्योरपि यः प्रभूतसारामदुर्गमार्गामल्पव्ययारम्भां खनिं खानयति, सोऽतिसंधत्ते ।१३। तत्रापि महासारमल्पमल्पसारं वा प्रभूतमिति 'महासारमल्पं श्रेयः, वज्रमणिमुक्ताप्रवालहेमरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण ग्रसते' इत्याचार्याः ।१४। नेति कौटिल्यः ।१५। चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते, प्रभूतः सातत्यादल्पसारस्य ।१६।

एतेन वणिक्पथो व्याख्यातः ।१७।

तत्रापि 'वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्, अल्पव्ययव्यायामः प्रभूतपण्योदयश्च' इत्याचार्याः ।१८। नेति कौटिल्यः ।१९। संरुद्धगतिरसार्वकालिकः प्रकृष्टभययोनि-निष्प्रतीकारश्च वारिपथः, विपरीतः स्थलपथः ।२०।

वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपत्तनबाहुल्याच्छ्रेयान्, नदीपथो वा, सातत्याद्विषह्याबाधत्वाच्च ।२१।

स्थलपथेऽपि 'हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्, हस्त्यश्वगन्धदन्ताजिनरूप्यसुवर्ण-पण्याः सारवत्तराः' इत्याचार्याः ।२२। नेति कौटिल्यः ।२३। कम्बलाजिनाश्वपण्य-वर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्तासुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे ।२४।

दक्षिणापथेऽपि बहुखनिः सारपण्यः प्रसिद्धनतिरल्पव्ययव्यायामो वा वणिक्पथः श्रेयान्, प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः ।२५।

तेन पूर्वं पश्चिमश्च वणिक्पथो व्याख्यातः ।२६।

तत्रापि चक्रपादपथयोश्चक्रपथो विपुलारम्भत्वाच्छ्रेयान्, देशकालसंभावनां वा खरोष्ट्रपथः ।२७। आभ्यामसंपथो व्याख्यातः ।२८।

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिविपर्यये ।

तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा ॥२६॥

अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिविपर्यये ।

समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥३०॥

तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।

कर्म लब्ध्वा विशिष्टः स्यादित्युक्ताः कर्मसंघयः ॥३१॥

इति पाङ्गुष्ये सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंघौ कर्मसंधिर्द्वादशोऽध्यायः ।

आदितो दशशततमः ।

१३

[सप्तदशशततमं प्रकरणम् — पार्ष्णिग्राहचिन्ता]

संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।१। शक्तिसंपन्नस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।१। शक्तिसंपन्नो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न हीनशक्तिरलब्धलाभः ।२।

शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।३। विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नाल्पारम्भः सक्तचक्रः ।४।

आरम्भसाम्ये यः सर्वसंदोहेन प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।५। शून्यमूलो ह्यस्य सुकरो भवति, नैकदेशबलप्रयातः कृतपार्ष्णिप्रतिविधानः ।६।

वल्लोपादानसाम्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।७। चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावृत्तसिद्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न स्थितामित्रं प्रयातः ।८। असौ हि दुर्गप्रतिहतः पार्ष्णिग्राहे च प्रतिनिवृत्तः स्थितेनामित्रेणावगृह्यते ।९।

तेन पूर्वं व्याख्याताः ।१०।

शत्रुसाम्ये यो धार्मिकाभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।११। धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां परेषां च द्वेष्यो भवति, अधार्मिकाभियोगी संप्रियः ।१२।

तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां पार्ष्णिग्रहणं व्याख्यातम् ।१३।

मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणे त एव हेतवः ।१४।

मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोर्यो मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।१५। मित्राभियोगी हि सुखेनावृत्तसिद्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् ।१६। सुकरो हि मित्रेण संधिर्नामित्रेण ।१७।

मित्रममित्रं चोद्धरतोर्योऽमित्रोद्धारिणः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंघत्ते ।१८। वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्धारी पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नेतरः स्वपक्षोपधाती ।१९।

तयोरलब्धलाभापगमने यस्यामित्रो महतो लाभद्वियुक्तः क्षयव्ययाधिको वा स पाष्णिग्राहोऽतिसंघत्ते ।२०। लब्धलाभापगमने यस्यामित्रो लाभेन शक्त्या हीनः स पाष्णिग्राहोऽतिसंघत्ते, यस्य वा यातव्यः शत्रोर्विग्रहापकारसमर्थः स्यात् ।२१।

पाष्णिग्राहयोरपि यः शक्यारम्भबलोपादानाधिकः स्थितशत्रुः पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसंघत्ते ।२२। पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो मूलाबाधकश्च भवति, मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी ।२३।

पाष्णिग्राहस्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चेष्टानिरोधकाः ।

सामन्तः पृष्ठतो वर्गः प्रतिवेशौ च पार्श्वयोः ॥२४॥

अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिरुच्यते ।

प्रतिघातो बलवतो दुर्गटिव्यपसारवान् ॥२५॥

मध्यमं त्वरिविजिगीष्वोर्लिप्समानयोर्मध्यमस्य पाष्णिं गृह्णतोर्लब्धलाभापगमने यो मध्यमं मित्राद्वियोजयत्यस्त्रिं च मित्रमाप्नोति सोऽतिसंघत्ते ।२६। संघेयश्च शत्रुरपकुर्वाणो, न मित्रं मित्रभावादुत्क्रान्तम् ।२७।

तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता ।२८।

‘पाष्णिग्रहणाभियानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः ।२९। व्यायामयुद्धे हि क्षयव्ययाभ्यामुभयोरवृद्धिः ।३०। जित्वाऽपि हि क्षीणदण्डकोशः पराजितो भवति’ इत्याचार्याः ।३१। नेति कौटिल्यः ।३२। सुमहताऽपि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशोऽभ्युपगन्तव्यः ।३३।

तुल्ये क्षयव्यये यः पुरस्ताद्दृष्यबलघातयित्वा निःशल्यः पश्चाद्वश्यबलो युध्येत सोऽतिसंघत्ते ।३४। द्वयोरपि पुरस्ताद्दृष्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं शक्तिमत्तरमत्यन्तदृष्यं च घातयेत् सोऽतिसंघत्ते ।३५।

तेनामित्राटवीवलघातो व्याख्यातः ।३६।

पाष्णिग्राहोऽभियोक्ता वा यातव्यो वा यदा भवेत् ।

विजिगीषुस्तदा तत्र नेत्रमेतत्समाचरेत् ॥३७॥

पाष्णिग्राहो भवेन्नेता शत्रोर्मित्राभियोगिनः ।

विग्राह्य पूर्वमाक्रन्दं पाष्णिग्राहाभिसारिणा ॥३८॥

आक्रन्देनाभियुञ्जानः पाष्णिग्राहं निवारयेत् ।

तथाऽऽक्रन्दाभिसारेण पाष्णिग्राहाभिसारिणम् ॥३९॥

अरिमित्रेण मित्रं च पुरस्तादवघट्टयेत् ।

मित्रमित्रमरेश्चापि मित्रमित्रेण वारयेत् ॥४०॥

मित्रेण ग्राहयेत्पाष्णिमभियुक्तोऽभियोगिनः ।

मित्रमित्रेण चाक्रन्दं पाष्णिग्राहमिवारयेत् ॥४१॥

एवं मण्डलमात्रार्थं विजिगीषुनिवेशयेत् ।
 पृष्ठतश्च. पुरस्ताच्च मित्रप्रकृतिसंपदा ॥४२॥
 कृत्स्ने च मण्डले नित्यं दूतान् गूढांश्च वासयेत् ।
 मित्रभूतः सपत्नानां हत्वा हत्वा च संबृतः ॥४३॥
 असंबृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
 निःसंशयं विपद्यन्ते भिन्नप्लव इवोदधौ ॥४४॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे पाणिग्राहचिन्ता त्रयोदशोऽध्यायः । आदितः एकादशशततमः ।

१४

[अष्टादशशततमं प्रकरणम् — हीनशक्तिपूरणम्]

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुर्यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात् 'त्वया मे संधिः, इदं हिरण्यम्, अहं च मित्रम्, द्विगुणा ते वृद्धिः, नार्हस्यात्मक्षयेण मित्रमुखानमित्रान् वर्धयितुम्, एते हि वृद्धास्त्वामेव परिभविष्यन्ति' इति ।१।

भेदं वा ब्रूयात् 'अनपकारो यथाहमेतैः संभूयाभियुक्तस्तथा वामप्येते संहितवलाः स्वस्था व्यसने वाऽभिभोक्ष्यन्ते, वलं हि चित्तं विकरोति, तदेषां विघातय' इति ।२।

भिन्नेषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत्, हीनाननुग्राह्य वा प्रधाने, यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत तथा ।३। वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।४।

फलभूयस्त्वेन वा प्रधानमुपजाप्य संधिं कारयेत् ।५। अथोभयचेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः सामवायिका 'अतिसंहिताः स्थ' इत्युदूषयेयुः ।६। दुष्टेषु संधिं दूषयेत् ।७। अथोभयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युः 'एवं तद् यदस्माभिर्दक्षितम्' इति ।८। भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण चेष्टेत ।९।

प्रधानाभावे सामवायिकानामुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद्ध-याद्वा संघातमुपागतं विजिगीषोर्भीतं राज्यप्रतिसंबद्धं मित्रं चलामित्रं वा पूर्वानुत्तराभावे साधयेत् — उत्साहयितारमात्मनिसर्गेण, स्थिरकर्माणं सान्त्वप्रणिपातेन, अनुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयापनाभ्यां, लुब्धमंशद्वैगुण्येन, भीतमेभ्यः कोशदण्डानुग्रहेण, स्वतो भीतं विश्वास्य प्रतिभूप्रदानेन, राज्यप्रतिसंबद्धमेकीभावोपगमनेन, मित्रमुभयतः प्रियहिताभ्याम् उपकारत्यागेन वा, चलामित्रमवधृतमनपकारोपकाराभ्याम् ।१०। यो वा यथाऽयोगं भजेत तं तथा साधयेत्, सामदानभेददण्डैर्वा यथाऽऽपत्सु व्याख्यास्यामः ।११।

व्यसनोपघातत्वरितो वा कोशदण्डाभ्यां देशे काले कार्ये वाऽवधृतं संधिमुपेयात् ।१२। कृतसंधिर्हीनमात्मानं प्रतिकुर्वीत ।१३।

पक्षे हीनो बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत, दुर्गमविषह्यं वा ।१४। दुर्गमित्रप्रतिष्ठन्धो हि स्वेषां परेषां च पूज्यो भवति ।१५।

मन्त्रशक्तिहीनः प्राज्ञपुरुषोपचयं विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत ।१६। तथा हि सद्यः श्रेयः प्राप्नोति ।१७।

प्रभावहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतते ।१८। जनपदः सर्वकर्मणां योनिः, ततः प्रभावः ।१९। तस्य स्थानमात्मनश्चापदि दुर्गम् ।२०। सेतुबन्धः सस्यानां योनिः ।२१। नित्यानुषक्तो हि वर्षगुणलाभः सेतुवापेषु ।२२। वणिक्पथः परातिसंधानस्य योनिः ।२३। वणिक्पथेन हि दण्डगूढपुरुषातिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियते, प्रवेशो निर्णयनं च ।२४। खनिः संग्रामोपकरणानां योनिः, द्रव्यवनं दुर्गकर्मणां यान-रथयोश्च, हस्तिवनं हस्तिनाम्, गवाश्वखरोष्ट्राणां च व्रजः ।२५। तेषामलाभे बन्धु-मित्रकुलेभ्यः समार्जनम् ।२६।

उत्साहहीनः श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां चोरगणाटविकम्लेच्छजातीनां परापकारिणां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत ।२७।

परमिश्राप्रतीकारमाबलीयसं वा परेषु प्रयुञ्जीत ।२८।

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।

संपन्नः प्रतिनिर्गच्छेत्परावग्रहमात्मनः ।।२९।।

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे हीनशक्तिपूरणं चतुर्दशोऽध्यायः । आदितो द्वादशशततमः ।

१५

[एकोनविंशतिशततमं प्रकरणम् — बलवता विगृह्योपरोधहेतवः;

विंशतिशततमं प्रकरणम् — दण्डोपनतवृत्तम्]

दुर्बलो राजा बलवताऽभियुक्तस्तद्विशिष्टबलमाश्रयेत यमितरो मन्त्रशक्त्या नातिसंदध्यात् ।१। तुल्यमन्त्रशक्तीनामायत्तसंपदो वृद्धसंयोगाद्वा विशेषः ।२।

विशिष्टबलाभावे समबलैस्तुल्यबलसंघैर्वा बलवतः संभूय तिष्ठेद् याज्ञ मन्त्र-प्रभावशक्तिभ्यामतिसंदध्यात् ।३। तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनां विपुलारम्भतो विशेषः ।४।

समबलाभावे हीनबलैः शुचिभिरुत्साहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्बलवतः संभूय तिष्ठेद् याज्ञ मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरतिसंदध्यात् ।५। तुल्योत्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमि-लामाद्विशेषः ।६। तुल्यभूमीनां स्वयुद्धकाललाभाद्विशेषः ।७। तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः ।८।

सहायामावे दुर्गमाश्रयेत यन्नामित्रप्रभूतसैन्योऽपि भक्त्यबसेन्धनोदकोपरोधं

न कुर्यात् स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत । १६। तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः । १०। निचयापसारसंपन्नं हि मनुष्यदुर्गमिच्छेदिति कौटिल्यः । ११।

तदेभिः कारणैराश्रयेत — 'पाणिग्राहमासारं मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि; सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयिष्यामि घातयिष्यामि वा; कृत्यपक्षोपग्रहेण वाऽस्य दुर्गे राष्ट्रे स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि; शस्त्राग्निरसप्रणिधानैरौपनिषदिकैर्वा यथेष्टमासन्नं हनिष्यामि; स्वयमधिष्ठितेन वा योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपनेष्यामि; क्षयव्ययप्रवासोपतप्ते वाऽस्य मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि; वीवधासारप्रसारवधेन वाऽस्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि; दण्डोपनयेन वाऽस्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसंदोहेन प्रहरिष्यामि; प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं संधिमवाप्स्यामि; मयि प्रतिबद्धस्य वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति; निरासारं वाऽस्य मूलं मित्राटवीदण्डैरुद्धातयिष्यामि; महतो वा देशस्य योगक्षेममिहस्थः पालयिष्यामि; स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं वा मे सैन्यमिहस्थस्यैकस्थमविषह्यं भविष्यति; निम्नस्नातरात्रियुद्धविशारदं वा मे सैन्यं पथ्यावाधमुक्तमासन्ने कर्म करिष्यति; विरुद्धदेशकालमिहागतो वा स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्यति; महाक्षयव्ययाभिगम्योऽयं देशो दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्, परेषां व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानामलब्धभौमश्च, तमापदगतः प्रवेक्ष्यसि, प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यति' इति । १२।

'कारणाभावे बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत् । १३। अग्निपतङ्गवदमित्रे वा प्रविशेत् । १४। अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवति' इत्याचार्याः । १५। नेति कौटिल्यः । १६। संधेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य संदधीत । १७। विपर्यये विक्रमेण संधिमपसारं वा लिप्सेत । १८। संधेयस्य वा दूतं प्रेषयेत् । १९। तेन वा प्रेषितमर्थस्नानाभ्यां सत्कृत्य ब्रूयात् 'इदं राज्ञः पण्यागारम्, इदं देवीकुमाराणाम् देवीकुमारवचनात्, इदं राज्यमहं च त्वदर्पणः' इति । २०।

लब्धसंश्रयः समयाचारिकवद्भूतैरिव वर्तेत । २१। दुर्गादीनि च कर्माणि आवाहविवाहपुत्राभिषेकाश्चपण्यहस्तिग्रहणसत्त्रयात्राविहारगमनानि चानुज्ञातः कुर्वीत । २२। स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिरसंधिमुपघातमपसृतेषु वा सर्वमनुज्ञातः कुर्वीत । २३।

दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिरन्यां भूमिं याचेत । २४। दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत । २५। उचितां वा मित्राद्भूमिं दीयमानां न प्रतिगृह्णीयात् । २६।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतममदृश्यमाने भर्तारं पश्येत्, यथाशक्ति चोपकुर्यात् । २७।

दैवतस्वस्तिवाचनेषु तत्परा आशिषो वाचयेत् । २८। सर्वत्रात्मनिसंगं गुणं ब्रूयात् । २९।

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्धः शङ्कितादिभिः ।

वर्तेत दण्डोपनतो भर्तयैवमवस्थितः ॥३०॥

इति बाङ्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं च पञ्चदशोऽध्यायः ।

आदितस्त्रयोदशशततमः ।

१६

[एकविंशतिशततमं प्रकरणम् — दण्डोपनायिवृत्तम्]

अनुज्ञातसंधिपणोद्वेगकरं बलवान् विजिगीषमाणो यतः स्वभूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानाम्, अदुर्गापसारः शत्रुरपाणिनरनासारश्च, ततो यायात् । १। विपर्यये कृत-प्रतीकारो यायात् । २।

सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेत्, भेददण्डाभ्यां बलवतः । ३। नियोगविकल्प-समुच्चयैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः साधयेत् । ४।

ग्रामारण्योपजीविब्रजवणिक्पथानुपालनमुज्झितापसृतापकारिणां चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत् । ५। भूमिद्रव्यकन्यादानमभयस्य चेति दानमाचरेत् । ६। सामन्ताट-विकतत्कुलीनापरुद्धानामन्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत् । ७। प्रकाशकूटतूष्णीयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति दण्डमाचरेत् । ८।

एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत्, स्वप्रभाववतः कोशोपकारिणः, प्रज्ञा-वतो भूम्युपकारिणः । ९।

तेषां पण्यपत्तनग्रामखनिसंजातेन रत्नसारफल्गुकुप्येन द्रव्यहस्तिवनव्रज-समुत्थेन यानवाहनेन वा यद्वहुश उपकरोति तच्चित्रभोगम् । १०। यदण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगम् । ११। यदण्डकोशभूमीभिरुपकरोति तत्सर्वभोगम् । १२।

यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि । १३। यदमित्रमासारं चोभयतः प्रतिकरोति तदुभयतोभोगि । १४। यदमित्रासारप्रतिवेशाटविकान् सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगि । १५।

पाणिग्राहश्चाटविकः शत्रुमुख्यः शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चिदासाद्येत, निर्गुण्या भूम्यैनमुपग्राहयेत्, अप्रतिसंबद्धया दुर्गस्थम्, निरुपजीव्ययाऽऽटविकम्, प्रत्यादेयया तत्कुलीनं शत्रोः, अपच्छिन्नया शत्रोरपरुद्धम्, नित्यामित्रया श्रेणीबलम्, बलवत्सामन्तया संहतबलम्, उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमम्, अलब्धव्यायामयोत्साहिनम्, शून्ययाऽरिपक्षीयम्, कश्चितयाऽपवाहितम्, महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतम्, अनपाश्र्वयया प्रत्यपसृतम्, परेणाऽभिवात्यया स्वयमेव भर्तारमुपग्राहयेत् । १६।

तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत् । १७। प्रतिलोममुपांशुना साधयेत् । १८।

उपकारिणमुपकारशक्त्या तोषयेत् । ११६। प्रयासतश्चार्थमानो कुर्याद्, व्यसनेषु चानु-
ग्रहम् । १२०। स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं प्रतिविधानं च कुर्यात् । १२१। परिभवोपघात-
कुत्सातिवादांश्चैषु न प्रयुञ्जीत । १२२। दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृह्णीयात् । १२३।

यश्चास्यापकुर्यात् तद्दोषमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत् । १२४। परोद्वेग-
कारणाद्वा दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत । १२५। न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत । १२६।
कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत् । १२७। कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत् । १२८।

एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते । १२९।

यस्तूपनतान् हत्वा बद्ध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत तस्योद्विग्नं मण्डलम-
भावायोत्तिष्ठते । १३०। ये चास्यामात्याः स्वभूमिष्वयात्तास्ते चास्योद्विग्ना मण्डलमा-
श्रयन्ते । १३१। स्वयं वा राज्यं प्राणान् वाऽस्याभिमन्यन्ते । १३२।

स्वभूमिषु च राजानस्तस्मात्साम्नाऽनुपालिताः ।

भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्रानुवर्तिनः । १३३।

इति पाङ्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे दण्डोपनायिवृत्तं षोडशोऽध्यायः । आदितः चतुर्दशशततमः ।

१७

[द्वाविंशतिशततमं प्रकरणम् — संधिकर्म; त्रयोविंशतिशततमं

प्रकरणम् — समाधिभोक्षः]

शमः संधिः समाधिरित्येकोऽर्थः । १। राज्ञां विश्वासोपगमः शमः संधिः समा-
धिरिति । २।

‘सत्यं शपथो वा चलः संधिः, प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावरः’ इत्याचार्याः । ३।
नेति कौटिल्यः । ४। सत्यं शपथो वा परत्रेह च स्थावरः संधिः, इहार्थ एव प्रतिभूः
प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः । ५।

‘संहिताः स्मः’ इति सत्यसंधाः पूर्वे राजानः सत्येन संदधिरे । ६। तस्याति-
क्रमे शपथेन अग्न्युदकसीताप्राकारलोष्टहस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्ध-
रससुवर्णहिरण्यान्यालेभिरे ‘हन्युरेतानि त्यजेयुश्चैनं यः शपथमतिक्रामेत्’ इति । ७।

शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूः । ८।
तस्मिन् यः परावग्रहसमर्थान् प्रतिभुवो गृह्णाति, सोऽतिसंघत्ते । ९। विपरीतोऽति-
संधीयते । १०।

बन्धुमुख्यप्रग्रहः प्रतिग्रहः । ११। तस्मिन् यो दूष्यामात्यं दूष्यापत्यं वा ददाति,
सोऽतिसंघत्ते । १२। विपरीतोऽतिसंधीयते । १३। प्रतिग्रहग्रहणविश्वस्तस्य हि पर-
विच्छिन्नेषु निरपेक्षः प्रहरति । १४।

विशुद्धिः स्थापना च वलस्य प्रसारवृद्धिर्बाहूत्सारः पूर्वप्रहारो व्यावेशनं व्यावेधनमाश्वासो ग्रहणं मोक्षणं मार्गानुसारविनिमयः कोशकुमाराभिहरणं जघनकोट्यभिघातो हीनानुसारणमनुयानं समाजकर्मैत्यश्वकर्माणि । १३।

पुरोयानमकृतमार्गवासतीर्थकर्म बाहूत्सारस्तोयतरणावतरणे स्थानगमनावतरणं विषमसंवाधप्रवेशोऽग्निदानशमनमेकाङ्गविजयो भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं व्यसने त्राणमभिघातो विभीषिका त्रासनमौदार्यं ग्रहणं मोक्षणं सालद्वाराट्टालकभञ्जनं कोशबाहनापवाहनमिति हस्तिकर्माणि । १४।

स्वबलरक्षा चतुरङ्गबलप्रतिषेधः संग्रामे ग्रहणं मोक्षणं भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं त्रासनमौदार्यं भीमघोषश्चेति रथकर्माणि । १५।

सर्वदेशकालशस्त्रवहनं व्यायामश्चेति पदातिकर्माणि । १६।

शिविरमार्गसेतुकूपतीर्थशोधनकर्म यन्त्रायुधावरणोपकरणग्रासवहनमायोधनाच्च प्रहरणावरणप्रतिविद्धापनयनमिति विष्टिकर्माणि । १७।

कुर्याद्गवाश्वव्यायोगं रथेष्वल्पहृदो नृपः ।

खरोष्ट्रशकटानां वा गर्भमल्पगजस्तथा ॥ १८ ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे युद्धभूमयः पत्यश्वरथहस्तिकर्माणि चतुर्थोऽध्यायः ।

आदितः द्वात्रिंशच्छततमः ।

५

[पञ्चपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — पक्षकक्षोरस्यानां बलाघ्नतो व्यूहविभागः;

षट्पञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — सारफल्गुबलविभागः;

सप्तपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — पत्यश्वरथहस्तियुद्धानि]

पञ्चधनुःशतापकृष्टं दुर्गमवस्थाप्य युद्धमुपेयात्, भूमिवशेन वा । १।

विभक्तमुख्यामचक्षुर्विषये मोक्षयित्वा सेनां सेनापतिनायकौ व्यूहेयाताम् । २।

शमान्तरं पत्तिं स्थापयेत्, त्रिशमान्तरमश्वम्, पञ्चशमान्तरं रथं हस्तिनं वा । ३।

द्विगुणान्तरं त्रिगुणान्तरं वा व्यूहेत । ४। एवं यथासुखमसंवाधं युध्येत । ५।

पञ्चारत्नि धनुः । ६। तस्मिन् धन्विनं स्थापयेत्, त्रिधनुष्यश्वम्, पञ्चधनुषि रथं हस्तिनं वा । ७।

पञ्चधनुरनीकसंधिः पक्षकक्षोरस्यानाम् । ८।

अश्वस्य त्रयः पुरुषाः प्रतियोद्धारः । ९। पञ्चदश रथस्य हस्तिनो वा, पञ्च चाश्वाः । १०। तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानां विधेयाः । ११।

त्रीणि त्रिकाण्यनीकं रथानामुरस्यं स्थापयेत्, तावत्कक्षं पक्षं चोभयतः । १२।

पञ्चचत्वारिंशद् एवं रथा रथव्यूहे भवन्ति, द्वे शते पञ्चविंशतिश्चाश्वाः, षट्छतानि पञ्चसप्ततिश्च पुरुषाः प्रातयोद्धारः, तावन्तः पादगोपाः । १३।

एष समव्यूहः । १४। तस्य द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथादिति । १५। एवमोजा दश समव्यूहप्रकृतयो भवन्ति । १६।

पक्षकक्षोरस्यानां मिथो विषमसंख्याने विषमव्यूहः । १७। तस्यापि द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथादिति । १८। एवमोजा दश विषमव्यूहप्रकृतयो भवन्ति । १९।

अतः सैन्यानां व्यूहशेषमावापः कार्यः । २०। रथानां द्वौ त्रिभागावङ्गेष्ववापयेत्, शेषमुरस्यं स्थापयेत् । २१। एवं त्रिभागोनो रथानामावापः कार्यः । २२।

तेन हस्तिनामश्वानामावापो व्याख्यातः । २३। यावदश्वरथद्विपानां युद्धसंवाधनं न कुर्यात्तावदावापः कार्यः । २४।

दण्डबाहुल्यमावापः । २५। पत्तिबाहुल्यं प्रत्यावापः । २६। एकाङ्गबाहुल्यमन्वावापः । २७। द्रुष्यबाहुल्यमत्यावापः । २८।

परावापात्प्रत्यावापाच्चा चतुर्गुणादाऽष्टगुणादिति वा विभवतः सैन्यानामावापः कार्यः । २९।

रथव्यूहेन हस्तिव्यूहो व्याख्यातः । ३०।

व्यामिश्रो वा हस्तिरथाश्वानाम् — चक्रान्तेषु हस्तिनः पार्श्वयोरश्वा रथा उरस्ये । ३१। हस्तिनामुरस्यं रथानां कक्षावश्वाना पक्षाविति मध्यभेदी । ३२। विपरीतोऽन्तभेदी । ३३।

हस्तिनामेव तु शुद्धः — सांनाह्यानामुरस्यम् औपवाह्याना जघनं व्यालानां कोट्याविति । ३४।

अश्वव्यूहो — वर्मिणामुरस्यं शुद्धानां कक्षपक्षाविति । ३५।

पत्तिव्यूहः — पुरस्तादावरणिनः पृष्ठतो घन्विनः । ३६। इति शुद्धाः । ३७।

पत्तयः पक्षयोरश्वाः पार्श्वयोः हस्तिनः पृष्ठतो रथाः पुरस्तात्, परव्यूहवशेन वा विपर्यासः । ३८। इति द्व्यङ्गबलविभागः । ३९। तेन व्यङ्गबलविभागो व्याख्यातः । ४०।

दण्डसंपत् सारबलं पुंसाम् । ४१। हस्त्यश्वयोर्विशेषः कुलं जातिः सत्त्वं वयः — स्थिता प्राणो वर्ष्मं जवस्तोजः शिल्पं स्थैर्यमुदग्रता विधेयत्वं सुव्यञ्जनाचारतेति । ४२।

पत्त्यश्वरथद्विपानां सारत्रिभागमुरस्यं स्थापयेत्, द्वौ त्रिभागे कक्षं पक्षं चोभयतः, अनुलोममनुसारम्, प्रतिलोमं तृतीयसारम्, फल्गु प्रतिलोमम् । ४३। एवं सर्वमुपयोगं गमयेत् । ४४।

फल्गुबलमन्तेष्ववधाय वेगाभिहूलिको भवति । ४५।

सारबलमग्रतः कृत्वा कोटीष्वनुसारं कुर्यात्, जघने तृतीयसारं, मध्ये फल्गुबलम् । ४६। एवमेतत्सहिष्णु भवति । ४७।

व्यूहं तु स्थापयित्वा पक्षकक्षोरस्यानामेकेन द्वाभ्यां वा प्रहरेत्, शेषैः प्रति-
गृह्णीयात् । ४८।

यत्परस्य दुर्बलं बीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यं कृतोपजापं वा तत्प्रभूतसारेणाभि-
हन्यात् । ४९। यद्वा परस्य सारिष्ठं तद्विगुणसारेणाभिहन्यात् । ५०। यदङ्गमल्प-
सारमात्मनस्तद्वहुनोपचिनुयात् । ५१। यतः परस्यापचयस्ततोऽभ्याशे व्यूहेत, यतो
वा भयं स्यात् । ५२।

अभिसृतं परिसृतमतिसृतमपसृतमुन्मथ्यावधानं वलयो गोमूत्रिका मण्डलं
प्रकीर्णिका व्यावृत्तपृष्ठमनुवंशमग्रतः पार्श्वभ्यां पृष्ठतो भग्नरक्षा भग्नानुपात इत्यश्व-
युद्धानि । ५३।

प्रकीर्णिकावर्जान्येतान्येव चतुर्णामङ्गानां व्यस्तसमस्तानां वा घातः, पक्षकक्षो-
रस्यानां च प्रभञ्जनमवस्कन्दः सौप्तिकं चेति हस्तियुद्धानि । ५४।

उन्मथ्यावधानवर्जान्येतान्येव स्वभूमावभियानापयानस्थितयुद्धानीति रथयुद्धानि
। ५५। सर्वदेशकालप्रहरणमुपांशुदण्डाश्चेति पत्तियुद्धानि । ५६।

एतेन विधिना व्यूहानोजान् युग्मांश्च कारयेत् ।

विभवो यावदङ्गानां चतुर्णां सदृशो भवेत् । ५७।

द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिग्रहे ।

भिन्नसंघातानं तस्मान्न युध्येताप्रतिग्रहः । ५८।

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे पक्षकक्षोरस्याना बलाग्रतो व्यूहविभागः सारफल्गु-
बलविभागः पत्यश्वरथहस्तियुद्धानि पञ्चमोऽध्यायः । आदितः त्रयस्त्रिंशच्छततमः ।

६

[अष्टपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — दण्डभोगमण्डलासंहतयूहव्यूहनम्;

एकोनषष्टिशततमं प्रकरणम् — तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम्]

पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्योशनसो व्यूहविभागः । १। पक्षौ कक्षावुरस्यं प्रतिग्रह
इति बार्हस्पत्यः । २।

प्रपक्षकक्षोरस्या उभयोः दण्डभोगमण्डलासंहताः प्रकृतिव्यूहाः । ३। तत्र
तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः । ४। समस्तानामन्वावृत्तिर्भोगः । ५। सरतां सर्वतोवृत्तिर्मण्डलः । ६।
स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहतः । ७।

पक्षकक्षोरस्यैः समं वर्तमानो दण्डः । ८। स कक्षातिक्रान्तः प्रदरः । ९। स एव
पक्षकक्षाम्यां प्रतिक्रान्तो दृढकः । १०। स एवातिक्रान्तः पक्षाम्यामसह्यः । ११। पक्षा-
ववस्थाप्योरस्यातिक्रान्तः श्येनः । १२। विपर्यये चापं चापकुक्षिः प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च
। १३। चापपक्षः संजयः । १४। स एवोरस्यातिक्रान्तो विजयः । १५। स्थूलकर्णपक्षः

स्थूणाकर्णः । १६। द्विगुणपक्षस्थूणो विशालविजयः । १७। अभिक्रान्तपक्षश्चमूमूलः । १८। विपर्यये क्षपास्यः । १९। ऊर्ध्वराजिर्दण्डः सूची । २०। द्वौ दण्डी बलयः । २१। चत्वारो दुर्जयः । २२। इति दण्डव्यूहाः । २३।

पक्षकक्षोरस्यैर्विषमं वर्तमानो भोगः । २४। स सर्पसारी गोमूत्रिका वा । २५। स युगमोरस्यो दण्डपक्षः शकटः । २६। विपर्यये मकरः । २७। हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्णः शकटः पारिपतन्तकः । २८। इति भोगव्यूहाः । २९।

पक्षकक्षोरस्यानामकीभावे मण्डलः । ३०। स सर्वतोमुखः सर्वतोभद्रः । ३१। अष्टानीको दुर्जयः । ३२। इति मण्डलव्यूहाः । ३३।

पक्षकक्षोरस्यानामसंहतादसंहतः । ३४। स पञ्चानीकानामाकृतिस्थापनाद्वज्रो गोधा वा । ३५। चतुर्णामुद्धानकः काकपदी वा । ३६। त्रयाणामर्धचन्द्रकः कर्कटकशृङ्गी वा । ३७। इत्यसंहतव्यूहाः । ३८।

रथोरस्यो हस्तिकक्षोऽश्वमृष्टोऽरिष्टः । ३९। पत्तयोऽश्वा रथा हस्तिनश्चानु-पृष्ठमचलः । ४०। हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तयश्चानुपृष्ठमप्रतिहतः । ४१।

तेषां प्रदरं दृढकेन घातयेत्, दृढकमसह्येन, श्येनं चापेन, प्रतिष्ठं सुप्रतिष्ठेन, संजयं विजयेन, स्थूणाकर्णं विशालविजयेन, पारिपतन्तकं सर्वतोभद्रेण । ४२। दुर्जयेन सर्वान् प्रतिव्यूहेत् । ४३।

पत्तयश्चरथद्विपानां पूर्वं पूर्वमुत्तरेण घातयेत्, हीनाङ्गमधिकाङ्गेन चेति । ४४।

अङ्गदशकस्यैकः पतिः पतिकः, पतिकदशकस्यैकः सेनापतिः, तद्दशकस्यैको नायक इति । ४५। स तूर्यघोषध्वजपताकाभिर्व्यूहाङ्गानां संज्ञाः स्थापयेदङ्गविभागे संधाते स्थाने गमने व्यावर्तने प्रहरणे च । ४६। समे व्यूहे देशकालसारयोगात्सिद्धिः । ४७।

यन्त्रैरुपनिषद्गौस्तीक्ष्णैर्व्यासक्तघातिभिः ।

मायाभिर्देवसंयोगैः शकटैर्हस्तिभीषणैः । ४८॥

दूष्यप्रकोपैर्गोयूथैः स्कन्धावारप्रदीपनैः ।

कोटीजघनघातैर्वा दूतव्यञ्जनभेदनैः । ४९॥

‘दुर्गं दग्धं हृतं वा ते कोपः कुल्यः समुत्थितः ।

शत्रुराटविको वे’ति परस्योद्वेगमाचरेत् । ५०॥

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता ।

प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि । ५१॥

इति सांप्रामिके दशमेऽधिकरणे दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम्, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम् षष्ठोऽध्यायः । आदितश्चतुस्त्रिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य सांप्रामिकं दशममधिकरणं समाप्तम् ।

संघवृत्तम्—एकादशमधिकरणम्

१

[षष्टिशततमं प्रकरणम् — भेदोपादानानि;

एकषष्टिशततमं प्रकरणम् — उपांशुदण्डः]

संघलाभो दण्डामित्रलाभानामुत्तमः ।१। संघा हि संहतत्वादधृष्याः परेषाम् ।२। ताननुगुणान् भुञ्जीत सामदानाम्याम्, विगुणान् भेददण्डाभ्याम् ।३।

काम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्त्ताशस्त्रोपजीविनः ।४। लिष्ठिविकवृजिक-
मल्लकमद्रककुकुरकुलपाञ्चालादयो राजशब्दोपजीविनः ।५।

सर्वेषामासन्नाः सत्त्रिणः संघानां परस्परन्यङ्गद्वेषवैरकलहस्थानान्युपलभ्य क्रमा-
भिनीतं भेदमुपचारयेयुः 'असौ त्वा विजल्पति' इति ।६। एवमुभयतोवद्वरोषाणां
विद्याशिल्पद्युतवैहारिकेष्वाचार्यव्यञ्जना बालकलहानुत्पादयेयुः ।७।

वेशशौण्डिकेषु वा प्रतिलोमप्रशंसाभिः संघमुख्यमनुष्याणां तीक्ष्णाः कलहानु-
त्पादयेयुः, कृत्यपक्षोपग्रहेण वा ।८।

कुमारकान् विशिष्टच्छन्दिकया हीनच्छन्दिकानुत्साहयेयुः ।९।

विशिष्टानां चैकपात्रं विवाहं वा हीनेभ्यो वारयेयुः ।१०। हीनान् वा विशिष्टै-
रेकपात्रे विवाहे वा योजयेयुः ।११। अवहीनान् वा तुल्यभावोपगमने कुलतः पौरुषतः
स्थानविपर्यासतो वा ।१२।

व्यवहारमवस्थितं वा प्रतिलोमस्थापनेन निशामयेयुः ।१३।

विवादपदेषु वा द्रव्यपशुमनुष्याभिघातेन रात्रौ तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः ।१४।

सर्वेषु च कलहस्थानेषु हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य प्रतिपक्षवधे योज-
येत् ।१५। भिन्नानपवाह्येद्वा ।१६। भूमौ चैषां पञ्चकुलीं दशकुलीं वा कृष्यायां
निवेशयेत् ।१७। एकस्था हि शस्त्रग्रहणसमर्थाः स्युः ।१८। समवाये चैषामत्ययं
स्थापयेत् ।१९।

राजशब्दिभिरवरुद्धमवक्षिप्तं वा कुलमभिजातं राजपुत्रत्वे स्थापयेत् ।२०।
कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गो राजलक्षण्यतां संघेषु प्रकाशयेत् ।२१। संघमुख्याश्च धर्मि-
ष्ठानुपजपेत् 'स्वधर्मममुष्य राज्ञः पुत्रे भ्रातरि वा प्रतिपद्यध्वम्' इति ।२२। प्रतिपन्नेषु
कृत्यपक्षोपग्रहार्थमर्थं दण्डं च प्रेषयेत् ।२३। विक्रमकाले शौण्डिकव्यञ्जनाः पुत्रदार-
प्रेतापदेशेन 'नैषेचनिकम्' इति मदनरसयुक्तान्मद्यकुम्भाञ्छतशः प्रयच्छेयुः ।२४।

चैत्यदैवतद्वाररक्षास्थानेषु च सत्त्रिणः समयकर्मनिक्षेपं सहिरण्याभिज्ञानमुद्राणि
हिरण्यभाजनानि च प्ररूपयेयुः ।२५। दृश्यमानेषु च संघेषु 'राजकीयाः' इत्यावेदयेयुः
।२६। अथावस्कन्दं दद्यात् ।२७।

संधानां वा वाहनहिरण्ये कालिके गृहीत्वा संधमुख्याय प्रख्यातं द्रव्यं प्रयच्छेत् ॥२८॥ तदेषां याचिते 'दत्तममुष्मं मुख्याय' इति ब्रूयात् ॥२९॥

एतेन स्कन्धावाराटवीभेदो व्याख्यातः ॥३०॥

संधमुख्यपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्री ग्राहयेत् 'अमुष्य राज्ञः पुत्रस्त्वम्, शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि' इति ॥३१॥ प्रतिपन्नं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य संधेषु विक्रमयेत् ॥३२॥ अवाप्तार्थस्तमपि प्रवासयेत् ॥३३॥

वन्धकीपोषकाः प्लवकनटनर्तकसौभिका वा प्रणिहिताः स्त्रीभिः परमरूप-यौवनाभिः संधमुख्यानुन्मादयेयुः ॥३४॥ जातकामानामन्यतमस्य प्रत्ययं कृत्वाऽन्यत्र गमनेन प्रसभहरणेन वा कलहानुत्पादयेयुः ॥३५॥ कलहे तीक्ष्णाः कर्म कुर्युः 'हतोऽयमित्थं कामुकः' इति ॥३६॥ विसंवादितं वा मर्षयमाणमभिसृत्य स्त्री ब्रूयात् 'असौ मां मुख्यस्त्वयि जातकामां बाधते, तस्मिञ्जीवति नेह स्थास्यामि' इति घातमस्य प्रयोजयेत् ॥३७॥ प्रसह्यापहृता वा वनान्ते क्रीडागृहे वाऽपहर्तारं रात्रौ तीक्ष्णेन घातयेत्, स्वयं वा रसेन ॥३८॥ ततः प्रकाशयेत् 'अमुना मे प्रियो हतः' इति ॥३९॥

जातकामं वा सिद्धव्यञ्जनः सांवदनिकीभिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंधाया-पगच्छेत् ॥४०॥ तस्मिन्नपक्रान्ते सत्त्रिणः परप्रयोगमभिशंसेयुः ॥४१॥

आढ्यविधवा गूढाजीवा योगस्त्रियो वा दायनिक्षेपार्थं विवदमानाः संधमुख्या-नुन्मादयेयुः, अदितिकौशिकस्त्रियो नर्तकीगायना वा ॥४२॥ प्रतिपन्नान् गूढवेश्मसु रात्रिसमागमप्रविष्टांस्तीक्ष्णा हन्युर्बद्ध्वा हरेयुर्वा ॥४३॥

सत्त्री वा स्त्रीलोलुपं संधमुख्यं प्ररूपयेत् 'अमुष्मिन् ग्रामे दरिद्रकुलमपसृतम्, तस्य स्त्री राजार्हा, गृहाणैनाम्' इति ॥४४॥ गृहीतायामर्धमासानन्तरं सिद्धव्यञ्जनो दूष्यसंधमुख्यमध्ये प्रक्रोशेत् 'असौ मे मुख्यो भार्या स्नुषां भगिनीं दुहितरं वाऽधिचरति' इति ॥४५॥ तं चेत्संधो निगृह्णीयात्, राजैनमुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेत् ॥४६॥ अनि-गृहीते सिद्धव्यञ्जनं रात्रौ तीक्ष्णाः प्रवासयेयुः ॥४७॥ ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रक्रोशेयुः 'असौ ब्रह्महा ब्राह्मणीजारश्च' इति ॥४८॥

कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा कन्यामन्येन वृतामन्यस्य प्ररूपयेत् 'अमुष्य कन्या राजपत्नी राजप्रसविनी च भविष्यति, सर्वस्वेन प्रसह्य बैनां लभस्व' इति ॥४९॥ अलभ्यमानायां परपक्षमुद्धर्षयेत् ॥५०॥ लब्धायां सिद्धः कलहः ॥५१॥

भिक्षुकी वा प्रियभार्यं मुख्यं ब्रूयात् 'असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्यायां मां प्राहिणोत्, तस्याहं भयाल्लेख्यमाभरणं गृहीत्वाऽऽगतास्मि, निर्दोषा ते भार्या, गूढ-मस्मिन्प्रतिकर्तव्यम्, अहमपि तावत्प्रतिपत्स्यामि' इति ॥५२॥

एवमादिषु कलहस्थानेषु स्वयमुत्पन्ने वा कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा ॥५३॥

संघेष्वेवमेकराजो वर्तते ।५४।

संघाश्चाप्येवमेकराजादेतेभ्योऽतिसंघानेभ्यो रक्षेयुः ।५५।

संघमुख्यश्च संघेषु न्यायवृत्तिर्हितः प्रियः ।

दान्तो युक्तजनस्तिष्ठेत्सर्वचित्तानुवर्तकः ॥५६॥

इति संघवृत्ते एकादशेऽधिकरणे भेदोपादानानि उपांशुदण्डाश्च प्रथमोऽध्यायः ।

आदितः पञ्चत्रिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य संघवृत्तम् एकादशमधिकरणं समाप्तम् ।

आवलीयसम् — द्वादशमधिकरणम्

१

[द्विषष्टिशततमं प्रकरणम् — दूतकर्म]

‘वलीयसाऽभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्मा तिष्ठेत् । १। इन्द्रस्य हि स प्रणमति यो वलीयसो नमति’ इति भारद्वाजः । २।

‘सर्वसंदोहेन वलानां युध्येत । ३। पराक्रमो हि व्यसनमपहन्ति । ४। स्वधर्मश्चैष क्षत्रियस्य, युद्धे जयः पराजयो वा’ इति विशालाक्षः । ५।

नेति कौटिल्यः । ६। सर्वत्रानुप्रणतः कुलैडक इव निराशो जीविते वसति । ७। युध्यमानश्चाल्पमैन्यः समुद्रमिवाऽप्लवोऽवगाहमानः सीदति । ८। तद्विशिष्टं तु राजानमाश्रितो दुर्गमविषह्यं वा चेष्टेत् । ९।

त्रयोऽभियोक्तारो धर्मलोभासुरविजयिन इति । १०। तेषामभ्यवपत्त्या धर्मविजयी तुष्यति । ११। तमभ्यवपद्येत, परेषामपि भयात् । १२। भूमिद्रव्यहरणेन लोभविजयी तुष्यति । १३। तमर्थेनाभ्यवपद्येत । १४। भूमिद्रव्यपुत्रदारप्राणहरणेनासुरविजयी । १५। तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्याग्राह्यः प्रतिकुर्वीत । १६।

तेषामन्यतममुत्तिष्ठमानं संधिना मन्त्रयुद्धेन कूटयुद्धेन वा प्रतिव्यूहेन । १७। शत्रुपक्षमस्य सामदानाभ्याम्, स्वपक्षं भेददण्डाभ्याम् । १८।

दुर्गं राष्ट्रं म्कन्धावारं वाऽस्य गूढाः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेयुः । १९। सर्वतः पार्ष्णिमस्य ग्राहयेत् । २०। अटवीभिर्वा राज्यं घातयेत्, तत्कुलीनापरुद्धाभ्यां वा हारयेत् । २१। अपकारान्तेषु चास्य दूतं प्रेषयेत् । २२। अनपकृत्य वा संधानम् । २३। तथाप्यभिप्रयान्तं कोशदण्डयोः पादोत्तरमहोरात्रोत्तरं वा संधिं याचेत् । २४।

म चेदण्डसंधिं याचेत्, कुण्डमस्मै हस्त्यश्वं दद्याद्, उत्साहितं वा गरयुक्तम् । २५। पुरुषसंधिं याचेत्, दूष्यामित्राटवीवलमस्मै दद्याद् योगपुरुषाधिष्ठितम् । २६। तथा कुर्याद् यथोभयविनाशः स्यात् । २७। तीक्ष्णवलं वाऽस्मै दद्याद् यदवमानितं विकुर्वीत, मौलमनुरक्तं वा यदस्य व्यसनेऽपकुर्यात् । २८।

कोशसंधिं याचेत्, सारमस्मै दद्याद् यस्य क्रेतारं नाधिगच्छेत्, कुप्यमयुद्धयोग्यं वा । २९।

भूमिसंधिं याचेत्, प्रत्यादेयां नित्यामित्रामनपाश्रयां महाक्षयव्ययनिवेशां वाऽस्मै भूमिं दद्यात् । ३०। सर्वम्बेन वा राजधानीवर्जेन संधिं याचेत् वलीयसः । ३१।

यत्प्रसह्य हरेदन्यस्तत्प्रयच्छेदुपायतः ।

रक्षेत्स्वदेहं न धनं का ह्यनित्ये धने दया ॥ ३२॥

इत्यावलीयसे द्वादशेऽधिकरणे दूतकर्म प्रथमोऽध्यायः । आदित षट्त्रिंशच्छततमः ।

[त्रिषष्टिशततमं प्रकरणम् — मन्त्रयुद्धम्;

चतुःषष्टिशततमं प्रकरणम् — सेनामुख्यवधः प्रथमो भागः]

स चेत्संधौ नावतिष्ठेत, ब्रूयादेनम् — “इमे शत्रुषड्वर्गवशागा राजानो विनष्टाः, तेषामनात्मवतां नार्हसि मार्गमनुगन्तुम् । १। धर्ममर्थं चावेक्षस्व । २। मित्रमुखा ह्यमित्रास्ते ये त्वा साहसमधर्ममर्थातिक्रमं च ग्राहयन्ति । ३। शूरैस्त्यक्तात्मभिः सह योद्धुं साहसम्, जनक्षयमुभयतः कर्तुमधर्मः, दृष्टमर्थं मित्रमदुष्टं च त्यक्तुमर्थातिक्रमः । ४। मित्रवांश्च स राजा, भूयश्चेतेनार्थेन मित्राण्युद्योजयिष्यति यानि त्वा सर्वतोऽभियास्यन्ति । ५। न च मध्यमोदासीनयोर्मण्डलस्य वा परित्यक्तः, भवांस्तु परित्यक्तः यत्त्वा समुद्युक्तमुपप्रेक्षन्ते ‘भूयः क्षयव्ययाभ्यां युज्यताम्, मित्राच्च भिद्यताम्, अर्थेन परित्यक्तमूलं सुखेनोच्छेत्स्याम्.’ इति । ६। स भवान्नार्हति मित्रमुखानाममित्राणां श्रोतुम्, मित्राण्युद्वेजयितुममित्रांश्च श्रेयसा योक्तुम्, प्राणसंशयमनर्थं चोपगन्तुम्” इति यच्छेत् । ७।

तथापि प्रतिष्ठमानस्य प्रकृतिकोपमस्य कारयेद् यथा संधवृत्ते व्याख्यातं योग-
वामने च । ८। तीक्ष्णरसदप्रयोगं च । ९। यदुक्तमात्परक्षितके रक्ष्यं तत्र तीक्ष्णान्
रसदांश्च प्रयुञ्जीत । १०।

बन्धकीपोषकाः परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिः सेनामुख्यानुन्मादयेयुः । ११।
बहूनामेकस्यां द्वयोर्वा मुख्ययोः कामे जाते तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः । १२। कलहे
पराजितपक्षं परत्रापगमने यात्रासाहाय्यदाने वा भर्तुर्योजयेयुः । १३।

कामवशान्वा सिद्धव्यञ्जनाः सांवदनिकीभिरोषधीभिरतिसंधानाय मुख्येषु रसं
दापयेयुः । १४।

वैदेहकव्यञ्जनो वा राजमहिष्याः सुभगायाः प्रेष्यामासन्ना कामनिमित्तमर्थेना-
भिवृष्य परित्यजेत् । १५। तस्यैव परिचारकव्यञ्जनोपदिष्टः सिद्धव्यञ्जनः सांवद-
निकीमोषधीं दद्यात् ‘वैदेहकशरीरेऽवधातव्या’ इति । १६। सिद्धे सुभगाया अप्येनं
योगमुपदिशेत् ‘राजशरीरेऽवधातव्या’ इति । १७। ततो रसेनातिसंदध्यात् । १८।

कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा महामात्रं ‘राजलक्षणसंपन्नं’ क्रमाभिनीतं ब्रूयात् । १९।
भार्यामस्य भिक्षुकी ‘राजपत्नी राजप्रसविनी वा भविष्यसि’ इति । २०।

भार्याव्यञ्जना वा महामात्रं ब्रूयात् ‘राजा किल मामवरोधयिष्यति, तवान्तिकाय
पत्रलेख्यमाभरणं चेदं परिव्राजिकयाऽऽहृतम्’ इति । २१।

सूदारालिकव्यञ्जनो वा रसप्रयोगार्थं राजवचनमर्थं चास्य लोभनीयमभिनयेत्
। २२। तदस्य वैदेहकव्यञ्जनः प्रतिसंदध्यात्, कार्यसिद्धिं च ब्रूयात् । २३।

एवमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिरित्युपायैरेकैकमस्य महामात्रं विक्रमायापगमनाय वा योजयेत् । इति ।२४।

दुर्गेषु चास्य शून्यपालासन्नाः सत्त्रिणः पौरजानपदेषु मैत्रीनिमित्तमावेदयेयुः—
'शून्यपालेनोक्ता योधाश्चाधिकरणस्थाश्च "कृच्छ्रगतो राजा जीवन्नागमिष्यति, न वा; प्रसह्य वित्तमार्जयध्वम्, अमित्रांश्च हत" इति' ।२५। बहुलीभूते तीक्ष्णाः पौरान्निशास्वाहारयेयुः, मुख्यांश्चाभिहन्युः 'एवं क्रियन्ते ये शून्यपालस्य न शुश्रूषन्ते' इति ।२६। शून्यपालस्थानेषु च सशोणितानि शस्त्रवित्तबन्धनान्युत्सृजेयुः ।२७। ततः सत्त्रिणः 'शून्यपालो घातयति विलोपयति च' इत्यावेदयेयुः ।२८।

एवं जानपदान् समाहर्तुर्भेदयेयुः ।२९। समाहर्तृपुरुषांस्तु ग्राममध्येषु रात्रौ तीक्ष्णा हत्वा ब्रूयुः 'एवं क्रियन्ते ये जनपदमधर्मेण वाधन्ते' इति ।३०।

समुत्पन्ने दोषे शून्यपालं समाहर्तारं वा प्रकृतिकोपेन घातयेयुः ।३१। तत्कुलीनमपरुद्धं वा प्रतिपादयेयुः ।३२।

अन्तःपुरपुरद्वारं द्रव्यधान्यपरिग्रहान् ।

दहेयुस्तांश्च हन्युर्वा ब्रूयुरस्यार्तवादिनः ।।३३।।

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे मन्त्रयुद्धं (सेनामुख्यवधः—प्रथमो भागः च) द्वितीयोऽध्यायः ।

आदितः सप्तत्रिंशच्छततमः ।

३

[चतुःषष्टिशततमं प्रकरणम् — सेनामुख्यवधः (द्वितीयो भागः);

पञ्चषष्टिशततमं प्रकरणम् — मण्डलप्रोत्साहनम्]

राज्ञो राजवल्लभानां चासन्नाः सत्त्रिणः पत्यश्वरथद्विपमुख्यानां 'राजा क्रुद्धः' इति मुहुर्द्विश्वासेन मित्रस्थानीयेषु कथयेयुः ।१। बहुलीभूते तीक्ष्णाः कृतरान्निचार-प्रतीकारा गृहेषु 'स्वामिवचनेनागम्यताम्' इति ब्रूयुः ।२। तान् निर्गच्छत एवाभि-हन्युः, 'स्वामिसंदेशः' इति चासन्नान् ब्रूयुः ।३। ये चाप्रवासितास्तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः 'एतत्तद् यदस्माभिः कथितम्, जीवितुकामेनापक्रान्तव्यम्' इति ।४।

येभ्यश्च राजा याचितो न ददाति तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः—'उक्तं: शून्यपालो राजा "अयाच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते, मया प्रत्याख्याताः शत्रुसंहिताः; तेषा-मुद्धरणे प्रयतस्व" इति' ।५। ततः पूर्ववदाचरेत् ।६।

येभ्यश्च राजा याचितो ददाति तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः—'उक्तः शून्यपालो राजा "अयाच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते, तेभ्यो मया सोऽर्थो विश्वासार्थं दत्तः; शत्रु-संहिताः, तेषामुद्धरणे प्रयतस्व" इति' ।७। ततः पूर्ववदाचरेत् ।८।

ये चैनं याच्यमर्थं न याचन्ते तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः—‘उक्तः शून्यपालो राज्ञा “याच्यमर्थमसौ चासौ च मा न याचते, किमन्यत् स्वदोषशङ्कितत्वात्, तेषामुद्धरणं प्रयतस्व” इति’ । १६। ततः पूर्ववदाचरेत् । १०।

एतेन सर्वः कृत्यपक्षो व्याख्यातः । ११।

प्रत्यासन्नो वा राजान सत्त्री ग्राहयेत् ‘असौ चासौ च ते महामात्रः शत्रूपरुषे. संभाषते’ इति । १२। प्रतिपन्ने दूष्यानस्य शासनहरान् दर्शयेत् ‘एतत्तत्’ इति । १३।

सेनामुख्यप्रकृतिपुरुषान् वा भूम्या हिरण्येन वा लोभयित्वा स्वेषु विक्रमयेदप-
वाहयेद्वा । १४।

योऽस्य पुत्रः समीपे दुर्गे वा प्रतिवसति तं सत्त्रिणोपजापयेत् ‘आत्मसंपन्नतरस्त्व
पुत्रः, तथाप्यन्तर्हितः, तत्किमुपेक्षसे, विक्रम्य गृहाण, पुरा त्वा युवराजो विनाशयति’
इति । १५।

तत्कुलीनमपरुद्धं वा हिरण्येन प्रतिलोभ्य ब्रूयात् ‘अन्तर्बलं प्रत्यन्तस्कन्धमन्त
वाऽस्य प्रमृदनीहि’ इति । १६।

आटविकानर्थमानाभ्यामुपगृह्य राज्यमस्य घातयेत् । १७।

पार्ष्णिग्राहं वाऽस्य ब्रूयात् ‘एष खलु राजा मामुच्छिद्य त्वामुच्छेत्स्यति, पार्ष्णिमस्य
गृहाण, त्वयि निवृत्तस्याहं पार्ष्णिं ग्रहीष्यामि’ इति । १८।

मित्राणि वाऽस्य ब्रूयात् ‘अहं वः सेतुः, मयि विभिन्ने सर्वानिष वो राजा प्लावयिष्यति,
संभूय वाऽस्य यात्रां विहनाम’ इति । १९।

तत्संहतानामसंहतानां च प्रेषयेत् ‘एष खलु राजा मामुत्पाट्य भवत्सु कर्म करिष्यति,
बुध्यध्वम्, अहं वः श्रेयानभ्युपपत्तुम्’ इति । २०।

मध्यमस्य प्रहिणुयादुदासीनस्य वा पुनः ।

यथासन्नस्य मोक्षार्थं मर्वस्वेन तदर्पणम् ॥ २१ ॥

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च तृतीयोऽध्यायः ।

आदितः अष्टत्रिंशच्छततमः ।

४

[षट्षष्टिशततमं प्रकरणम् — शस्त्राग्निरसप्रणिधयः;

सप्तषष्टिशततमं प्रकरणम् — बीबधासारप्रसारवधः]

ये चास्य दुर्गेषु वैदेहकव्यञ्जनाः, ग्रामेषु गृहपतिकव्यञ्जनाः, जनपदसधिषु
गोरक्षकतापसव्यञ्जनाः, ते सामान्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानां पण्यागारपूर्वं प्रेषयेयुः

‘अयं देशो हार्यः’ इति । १ । आगतांश्चैषां दुर्गे गूढपुरुषानर्थमानाभ्यामभिसत्कृत्य प्रकृतिच्छिद्राणि प्रदर्शयेयुः । २ । तेषु तैः सह प्रहरेयुः । ३ ।

स्कन्धावारे वाऽस्य शौण्डिकव्यञ्जनः पुत्रमभित्यक्तं स्थापयित्वाऽवस्कन्दकाले रसेन प्रवासयित्वा ‘नैषेचनिकम्’ इति मदनरसयुक्तान् मद्यकुम्भाञ्छतशः प्रयच्छेत् । ४ । शुद्धं वा मद्यं पाद्यं वा मद्यं दद्यादेकमहः, उत्तरं रससिद्धं प्रयच्छेत् । ५ । शुद्धं वा मद्यं दण्डमुख्येभ्यः प्रदाय मदकाले रससिद्धं प्रयच्छेत् । ६ ।

दण्डमुख्यव्यञ्जनो वा पुत्रमभित्यक्तमिति समानम् । ७ ।

पाक्वमांसिकौदनिकशौण्डिकापूपिकव्यञ्जना वा पण्यविशेषमवघोषयित्वा परस्पर-संघर्षेण कालिकं समर्घतरमिति वा परानाहूय रसेन स्वपण्यान्यपचारयेयुः । ८ ।

सुराक्षीरदधिसर्पिस्तैलानि वा तद्व्रवहर्तृहस्तेषु गृहीत्वा स्त्रियो बालाश्च रसयुक्तेषु स्वभाजनेषु परिकिरेयुः । ९ । ‘अनेनार्घेण, विशिष्टं वा भूयो दीयताम्’ इति तत्रैवा-वाकिरेयुः । १० । एतान्येव वैद्वेहकव्यञ्जनाः पण्यविक्रयेणाहर्तारो वा । ११ ।

हस्त्यश्वानां विधायवसेषु रसमासन्ना दद्युः । १२ । कर्मकरव्यञ्जना वा रसाक्तं यवसमुदकं वा विक्रीणीरन् । १३ ।

चिरसंसृष्टा वा गोवाणिजका गवामजावीनां वा यूथान्यवस्कन्दकालेषु परेषां मोहस्थानेषु प्रमुञ्चेयुः, अश्वखरोष्ट्रमहिषादीनां दुष्टांश्च । १४ । तद्व्रञ्जना वा चुच्छुन्दरीशोणिताक्ताक्षान् । १५ । लुब्धकव्यञ्जना वा व्यालमृगान् पञ्जरभ्यः प्रमुञ्चेयुः, सर्पग्राहा वा सर्पानुप्रविषान्, हस्तिजीविनो व हस्तिनः । १६ । अग्निजीविनो वाऽग्निमवसृजेयुः । १७ ।

गूढपुरुषा वा विमुखान् पत्यश्वरथद्विपमुख्यानभिहन्तुः, आदीपयेयुर्वा मुख्या-वासान् । १८ ।

दूष्याभिन्नाटविकव्यञ्जनाः प्रणिहिताः पृष्ठाभिघातमस्कन्दप्रतिग्रहं वा कुर्युः । १९ ।

वनगूढा वा प्रत्यन्तस्कन्धमुपनिष्कृष्याभिहन्तुः, एकायने वीवधासारप्रसारान् वा । २० ।

ससंकेतं वा रात्रियुद्धे भूरितूर्यमाहत्य ब्रूयुः ‘अनुप्रविष्टाः स्मो, लब्धं राज्यम्’ इति । २१ ।

राजावासमनुप्रविष्टा वा संकुलेषु राजानं हन्तुः । २२ । सर्वतो वा प्रयातमेनं म्लेच्छाटविकदण्डचारिणः सत्त्रापाश्रयाः स्तम्भवाटापाश्रया वा हन्तुः । २३ । लुब्धक-व्यञ्जना वाऽवस्कन्दसंकुलेषु गूढयुद्धहेतुभिरभिहन्तुः । २४ । एकायने वा शैलस्तम्भ-वाटखञ्जनान्तरुदके वा स्वभूमिवर्लेनाभिहन्तुः । २५ । नदीसरस्तटाकसेतुबन्धभेदवेगेन वा प्लावयेयुः । २६ । धान्यनवनदुर्गनिम्नदुर्गस्थं वा योगाग्निधूमाम्यां नाशयेयुः । २७ ।

संकटगतमग्निना, धान्वनगतं धूमन, निधानगतं रसेन, तोयावगाढं दुष्टग्राहैरुदकचरणैर्वा
तीक्ष्णाः साधयेयुः, आदीप्तावासाभिष्यतन्तं वा । २८ ।

योगवामनयोगाभ्यां योगेनान्यतमेन वा ।

अभिन्नमतिसंदध्यात्सक्तमुक्तासु भूमिषु ॥ २९ ॥

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे शस्त्राग्निरसप्रणिधयः बीवधासारप्रसारवधश्च चतुर्थोऽध्यायः ।

आदित एकोनचत्वारिंशच्छततमः ।

५

[अष्टषष्टिशततमं प्रकरणम् — योगातिसंधानम्;

एकोनसप्ततिशततमं प्रकरणम् — वण्डातिसंधानम्;

सप्ततिशततमं प्रकरणम् — एकविजयः]

देवतेज्यायां यात्रायामभिन्नस्य बहूनि पूजागमस्थानानि भक्तितः । १ । तत्रास्य
योगमुञ्जयेत् । २ । देवतागृहप्रविष्टस्योपरि यन्त्रमोक्षणेन गूढभित्ति शिलां वा पातयेत्
। ३ । शिलाशस्त्रवर्षमुत्तमागारात्, कपाटमवपातितं वा, भित्तिप्रणिहितमेकदेशवद्धं वा
परिधं मोक्षयेत् । ४ । देवतादेहध्वजप्रहरणानि वाऽस्योपरिष्ठात्पातयेत् । ५ । स्थाना-
सनगमनभूमिषु वाऽस्य गोमयप्रदेहेन गन्धोदकप्रसेकेन वा रसमतिचारयेत्, पुष्प-
चूर्णोपहारेण वा । ६ । गन्धप्रतिच्छन्नं वाऽस्य तीक्ष्णं धूममतिनयेत् । ७ । शूलकूप-
मवपातनं वा शयनासनस्याधस्ताद्यन्त्रवद्धतलमेन कीलमोक्षणेन प्रवेशयेत् । ८ ।

प्रत्यासन्ने वाऽमित्रे जनपदाज्जनमवरोधक्षममतिनयेत् । ९ । दुर्गाच्चानवरोधक्षम-
मपनयेत्, प्रत्यादेयमरिविषयं वा प्रेषयेत् । १० । जनपदं चैकस्थं शैलवननदीदुर्गो-
ष्वटवीव्यवहितेषु वा पुत्रभ्रातृपरिगृहीतं स्थापयेत् । ११ ।

उपरोधहेतवो वण्डोपनतवृत्ते व्याख्याताः । १२ ।

तृणकाष्ठमा योजनाद्वाहयेत् । १३ । उदकानि च दूषयेत्, अवस्त्रावयेच्च । १४ ।

कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च बहिरुञ्जयेत् । १५ ।

सुरुङ्गामभिन्नस्थाने बहुमुखीं कृत्वा निचयमुख्यानभिहारयेत्, अभिन्नं वा । १६ ।
परप्रयुक्तायां वा सुरुङ्गायां परिखामुदकान्तिकीं खानयेत्, कूपशालाबनुसालं वा । १७ ।
तोयकुम्भान् कांस्यभाण्डानि वा शङ्कास्थानेषु स्थापयेत् खाताभिज्ञानार्थम् । १८ । ज्ञाते
सुरुङ्गापथे प्रतिसुरुङ्गां कारयेत् । १९ । मध्ये भित्त्वा धूममुदकं वा प्रयच्छेत् । २० ।

प्रतिविहितदुर्गो वा मूले दायार्धं कृत्वा प्रतिलोमामस्य दिशं गच्छेत्, यतो वा
मित्रैर्बन्धुमिराटविकैर्वा संसृज्येत परस्यामित्रैर्दुर्वैर्वा महद्भिः, यतो वा गतोऽस्य मित्रैर्वि-

योगं कुर्यात् पाष्णि वा गृह्णीयात् राज्यं वाऽस्य हारयेत् वीवधासारप्रसारान् वा धारयेत्, यतो वा शक्नुयादाक्षिकवदपक्षेपेणास्य प्रहर्तुम्, यतो वा स्वं राज्यं त्रायेत मूलस्योपचयं वा कुर्यात् । २१ । यतः संधिमभिप्रेतं लभेत ततो वा गच्छेत् । २२ ।

सहप्रस्थायिनो वाऽस्य प्रेषयेयुः 'अयं ते शत्रुरस्माकं हस्तगतः, पण्यं विप्रकारं वाऽपदिश्य हिरण्यमन्तःसारवलं च प्रेषय यस्यैनमर्पयेम वद्धं प्रवासितं वा' इति । २३ । प्रतिपन्ने हिरण्यं सारवलं चाददीत । २४ ।

अन्तपालो वा दुर्गसंप्रदानेन बलैकदेशमतिनीय विश्वस्तं धातयेत् । २५ ।

जनपदमेकस्थं वा धातयितुमभिन्नानीकमावाहयेत् । २६ । तदवरुद्धदेशमतिनीय विश्वस्तं धातयेत् । २७ ।

मित्रव्यञ्जनो वा बाह्यस्य प्रेषयेत् 'क्षीणमस्मिन् दुर्गे धान्यं स्नेहाः क्षारो लवणं वा, तदमुष्मिन् देशे काले च प्रवेक्ष्यति, तदुपगृहाण' इति । २८ । ततो रसविद्धं धान्यं स्नेहं क्षारं लवणं वा दूष्यामित्रादटिकाः प्रवेशयेयुः, अन्ये वाऽभित्यक्ताः । २९ । तेन सर्वभाण्डवीवधग्रहणं व्याख्यातम् । ३० ।

संधि वा कृत्वा हिरण्यैकदेशमस्मै दद्यात्, विलम्बमानः शेषम् । ३१ । ततो रक्षाविधानान्यवस्त्रावयेत् । ३२ । अग्निरसशस्त्रैर्वा प्रहरेत् । ३३ । हिरण्यप्रतिग्राहिणो वाऽस्य बल्लभाननुगृह्णीयात् । ३४ ।

परिक्षीणो वाऽस्मै दुर्गं दत्त्वा निर्गच्छेत् । ३५ । सुरुङ्गया कुक्षिप्रदरेण वा प्राकारभेदेन निर्गच्छेत् । ३६ ।

रात्राववस्कन्दं दत्त्वा सिद्धस्तिष्ठेत्, असिद्धः पार्श्वेनापगच्छेत् । ३७ । पाषण्ड-च्छन्ना मन्दपरिवारो निर्गच्छेत् । ३८ । प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निह्नियेत । ३९ । स्त्रीवेष-धारी वा प्रेतमनुगच्छेत् । ४० । दैवतोपहारश्चाद्धप्रह्वणेषु वा रसविद्धमन्नपानमवसृज्य । ४१ ।

कृतोपजापो दूष्यव्यञ्जनैर्निष्पत्य गूढसैन्योऽभिहन्यात् । ४२ ।

एवं गृहीतदुर्गो वा प्राश्यप्राशं चैत्यमुपस्थाप्य दैवतप्रतिमाच्छिद्रं प्रविश्यासीत्, गूढभित्ति वा, दैवतप्रतिमायुक्तं वा भूमिगृहम् । ४३ । विस्मृते सुरुङ्गया रात्रौ राजा-वासमनुप्रविश्य सुप्तममित्रं हन्यात् । ४४ । यन्त्रविश्लेषणं वा विश्लेष्याघस्तादवपातयेत् । ४५ । रसाग्नियोगेनावलिप्तं गृहं जतुगृहं वाऽधिशयानममित्रमादीपयेत् । ४६ । प्रमद-वनविहारानामन्यतमे वा विहारस्थाने प्रमत्तं भूमिगृहसुरुङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णा हन्युः, गूढप्रणिहिता वा रसेन । ४७ । स्वपतो वा निरुद्धे देशे गूढाः स्त्रियः सर्परसाग्नि-धूमानुपरि मुञ्चयेयुः । ४८ ।

प्रत्युत्पन्ने वा कारणे यद्यदुपपद्येत तत्तदमित्रेऽन्तःपुरगते गूढसंचारः प्रयुञ्जीत । ४९ । ततो गूढमेवापगच्छेत्, स्वजनसंज्ञां च प्ररूपयेत् । ५० ।

द्वाःस्थान् वर्षधरांश्चान्याभिगूढोपहितान् परे ।

तूर्यसंज्ञाभिराहूय द्विषच्छेषाणि घातयेत् ॥ ५१ ॥

इत्यावलीयसे द्वादशेऽधिकरणे योगातिसंधानं दण्डातिसंधानम् एकविजयश्च पञ्चमोऽध्यायः ।

आदितश्चत्वारिंशच्छ्रुततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य आवलीयसम् द्वादशमधिकरणं समाप्तम् ।

दुर्गलम्भोपायः— त्रयोदशमधिकरणम्

१

[एकसप्ततिशततमं प्रकरणम् — उपजापः]

विजिगीषुः परग्राममवाप्तुकामः सर्वज्ञदेवतसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत्, परपक्षं चोद्वेजयेत् । ११।

सर्वज्ञख्यापनं तु — गृहगृह्यप्रवृत्तिज्ञानेन प्रत्यादेशो मुख्यानाम्, कण्टकशोधना-
पसर्पविगमेन प्रकाशनं राजद्विट्टिकारिणाम्, विज्ञाप्योपायनख्यापनमदृष्टसंसर्गविद्या-
संज्ञादिभिः, विदेशप्रवृत्तिज्ञानं तदहरेव गृहकपोतेन मुद्रासंयुक्तेन । १२।

देवतसंयोगख्यापनं तु — मुरुङ्गामुखेनाग्निचैत्यदेवतप्रतिमाच्छिद्रानुप्रविष्टेरग्नि-
चैत्यदेवतव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च, उदकादुत्थितैर्वा नागवरुणव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं
च, रात्रावन्तरुदके समुद्रवालुकक्रोशं प्रणिधायान्निमालादर्शनम्, शिलाशिक्यावगृहीते
प्लवके स्थानम्, उदकवस्तिना जरायुणा वा शिरोऽवगूढनासः पृष्ठतान्त्रकुलीरनक्रशिशु-
मारोद्वसाभिर्वा शतपाक्यं तैलं नस्तः प्रयोगः । १३। तेन रात्रिगणश्चरति । १४। इत्यु-
दकचरणानि । १५। तैर्वरुणनागकन्यावाक्यक्रिया संभाषणं च, कोपस्थानेषु मुखादग्नि-
धूमोत्सर्गः । १६।

तदस्य स्वविषये कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकेक्षणिकगूढपुरुषाः साचिव्य-
करास्तद्दर्शिनश्च प्रकाशयेयुः । १७। परस्य विषये देवतदर्शनं दिव्यकोशदण्डोत्पत्तिं
चास्य ब्रूयुः । १८। देवतप्रश्ननिमित्तवायसाङ्गविद्यास्वप्नमृगपक्षिव्याहारेषु चास्य विजयं
ब्रूयुः, विपरीतमभिन्नस्य । १९। सदुन्दुभिमुल्कां च परस्य नक्षत्रे दर्शयेयुः । १०।

परस्य मुख्यान्मित्रत्वेनोपदिशन्तो दूतव्यञ्जनाः स्वामिसत्कारं ब्रूयुः, स्वपक्षवला-
धानं परपक्षप्रतिघातं च । ११। तुल्ययोगक्षेमममात्यानामायुधीयानां च कथयेयुः । १२।
तेषु व्यसनाभ्युदयावेक्षणमपत्यपूजनं च प्रयुञ्जीत । १३।

तेन परपक्षमुत्साहयेद् यथोक्तं पुरस्तात् । १४। भूयश्च वक्ष्यामः । १५।
साधारणगर्दभेन दक्षान्, लकुटशाखाहननाभ्यां दण्डचारिणः, कुलैडकेन चोद्विग्नान्,
अशनिवर्षेण विमानितान्, विदुलेनावकेशिना वायसपिण्डेन कैतवजमेघेनेति विहृताशान्
दुर्भगालंकारेण द्वेषिणेति पूजाफलान्, व्याघ्रचर्मणा मृत्युकूटेन चोपहितान्, पीलु-
विह्वलादनेन करकयोष्ट्र्या गर्दभीक्षीराभिमन्थनेनेति ध्रुवोपकारिण इति । १६।

प्रतिपन्नानर्थमानाभ्यां योजयेत् । १७। द्रव्यभक्तच्छिद्रेषु चैनान् द्रव्यभक्त-
दानैरनुगृह्णीयात् । १८। अप्रतिगृह्णीतां स्त्रीकुमारालंकारानभिहरेयुः । १९।

दुर्भिक्षस्तेनादव्युपघातेषु च पौरजानपदानुत्साहयन्तः सत्त्रिणो ब्रूयुः 'राजान-
मनुग्रहं याचामहे; निरनुग्रहाः परत्र गच्छामः' इति । २०।

अपत्यसमाधौ तु कन्यापुत्रदाने ददत्तु कन्यामतिसंघत्ते ।१५। कन्या ह्यदायादा
परेषामेवार्थाक्लेश्या च ।१६। विपरीतः पुत्रः ।१७।

पुत्रयोरपि यो जात्यं प्राज्ञं शूरं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति सोऽतिसंघीयते ।१८।
विपरीतोऽतिसंघत्ते ।१९। जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादसंतानत्वादाघातुं श्रेयान्,
प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्तिलोपात्, शूरादशूर उत्साहशक्तिलोपात्, कृतास्त्रादकृतास्त्रः
प्रहर्तव्यसंपल्लोपात्, एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात् ।२०।

जात्यप्राज्ञयोर्जात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते, प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः ।२१।
मन्त्राधिकारेऽपि बृद्धसंयोगाज्जात्यः प्राज्ञमतिसंघत्ते ।२२।

प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं मतिकर्मणां योगोऽनुवर्तते, शूरमप्राज्ञं विक्रमाधिकारः
।२३। विक्रमाधिकारेऽपि हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसंघत्ते ।२४।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते, कृतास्त्रमशूरं लक्ष्यलम्भा-
धिकारः ।२५। लक्ष्यलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोषैः शूरः कृतास्त्रमतिसंघत्ते
।२६।

बह्वेकपुत्रयोर्बहुपुत्र एकं दत्त्वा शेषप्रतिष्ठब्धः संधिमतिक्रामति, नेतरः ।२७।

पुत्रसर्वस्वदाने संधिश्चेत्पुत्रफलतो विशेषः ।२८। समफलयोः शक्तप्रजननतो
विशेषः ।२९। शक्तप्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषः ।३०।

शक्तिमत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यात्, न चैकपुत्रमिति ।३१।

अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत् ।३२।

कुमारासन्नाः सत्त्रिणः कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः सुरुङ्गया रात्रावुप-
खानयित्वा कुमारमपहरेयुः ।३३।

नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौमिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुप-
तिष्ठेरन् ।३४। ते कुमारं परंपरयोपतिष्ठेरन् ।३५। तेषामनियतकालप्रवेशस्थाननिर्गम-
नानि स्थापयेत् ।३६। ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत ।३७। तेन रूपाजीवा भार्या-
व्यञ्जनाश्च व्याख्याताः ।३८।

तेषां वा तूर्यभाण्डफेलां गृहीत्वा निर्गच्छेत् ।३९।

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारकैर्वा द्रव्यवस्त्र-
भाण्डफेलाशयनासनसंभोगैर्निर्हियेत ।४०।

परिचारकच्छाप्रना वा किञ्चिदरूपवेलायामादाय निर्गच्छेत्, सुरुङ्गामुखेन वा
निक्षोपहारेण ।४१। तोयाशये वा वारुणं योगमातिष्ठेत् ।४२।

वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वाश्लफलव्यवहारेणारक्षिषु रसमुपचारयेयुः ।४३।

दैवतोपहारभ्राद्धप्रहवणनिमित्तभारक्षिषु मदनयोगयुक्तमन्त्रपानं रसं वा प्रभुज्याप-
गच्छेत्, भारक्षकप्रोत्साहनेन वा ।४४।

नागरककुशीलवचिकित्सकापूपिकव्यञ्जना वा रात्रौ समृद्धगृह्णाद्यादीपयेयुः आर-
क्षिणां वा ।४५। वेदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामादीपयेयुः ।४६। अन्यद्वा शरीरं
निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेद् अनुपातभयात् ।४७। ततः संधिच्छेदखातसुरुङ्गाभिरप-
गच्छेत् ।४८।

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत ।४९।

मुण्डजटिलानां प्रवासनान्यनुप्रविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत, विरूपव्याधि-
करणारण्यचरच्छन्नामन्यतमेन वा ।५०।

प्रेतव्यञ्जनो वा गूर्धनिर्ह्वयेत् ।५१। प्रेतं वा स्त्रीवेषेणानुगच्छेत् ।५२।

वनचरव्यञ्जनाश्चैनमन्यतो यान्तमन्यतोऽपदिशेयुः ।५३। ततोऽन्यतो गच्छेत्
।५४। चक्रचराणां वा शकटवाटैरपगच्छेत् ।५५।

आसन्ने चानुपाते सत्त्रं वा गृह्णीयात् ।५६। सत्त्राभावे हिरण्य रसविद्धं वा भक्ष्य-
जातमुभयतः पन्थानमुत्सृजेत् ।५७। ततोऽन्यतोऽपगच्छेत् ।५८।

गृहीतो वा सामादिभिरनुपातमतिसदध्यात्, रसविद्धेन वा पथ्यदनेन ।५९।

वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्यदाधाय शत्रुमभियुञ्जीत 'पुत्रो मे त्वया हतः'
इति ।६०।

उपातच्छन्नशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु ।

शीघ्रपातैरपसरेद्गूढप्रणिहितैः सह ।।६१।।

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संधिकर्म समाधिमोक्षः च सप्तदशोऽध्यायः । आदितः पञ्चदशशततमः ।

१८

[चतुर्विंशतिशततमं प्रकरणम् — मध्यमचरितम्;

पञ्चविंशतिशततमं प्रकरणम् — उदासीनचरितम्;

षड्विंशतिशततमं प्रकरणम् — मण्डलचरितम्]

मध्यमस्यात्मा तृतीया पञ्चमी च प्रकृती प्रकृतयः ।१। द्वितीया चतुर्थी ह्यष्टी
च विकृतयः ।२।

तच्चेदुभयं मध्यमोऽनुगृह्णीयात्, विजिगीषुर्मध्यमानुलोमः स्यात् ।३। न चेदनु-
गृह्णीयात्, प्रकृत्यनुलोमः स्यात् ।४।

मध्यमश्चेद्विजिगीषोमित्रं मित्रभावि लिप्सेत्, मित्रस्यात्मनश्च मित्राण्युत्पाप्य
मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रं त्रायेत् ।५। मण्डलं वा प्रोत्साहयेत् 'अतिप्रबृद्धोऽयं
मध्यमः सर्वेषां नो विनाशायाम्युत्थितः, संभूयास्य यात्रां विहनाम' इति ।६। तच्चे-
न्मण्डलमनुगृह्णीयात् मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत् ।७। न चेदनुगृह्णीयात्, कोश-

दण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्परानुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुः, एकसिद्धौ वा बहवः सिध्येयुः, परस्पराद्वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरन्, तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा सामदानाभ्यां लभेत ।८। द्विगुणो द्वितीयम्, त्रिगुणस्तृतीयम् ।९। एवमभ्युच्चितो मध्यममवगृह्णीयात् ।१०। देशकालातिपत्तौ वा संधाय मध्यमेन मित्रस्य साचिव्यं कुर्यात्, दूष्येषु वा कर्मसंधिम् ।११।

कर्शनीयं वाऽस्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, प्रतिस्तम्भयेदेनम् 'अहं त्वा त्रायेय' इति आ कर्शनात् ।१२। कर्शितमेनं त्रायेत ।१३।

उच्छेदनीयं वाऽस्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, कर्शितमेनं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयात् ।१४। उच्छिन्नं वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्याद् अन्यत्रापसारभयात् ।१५।

कर्शनीयोच्छेदनीयोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः, पुरुषान्तरेण संधीयेत ।१६। विजिगीषोर्वा तयोर्मित्राण्यवग्रहसमर्थानि स्युः, संधिमुपेयात् ।१७।

अमित्रं वाऽस्य मध्यमो लिप्सेत, संधिमुपेयात् ।१८। एवं स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य प्रियं च ।१९।

मध्यमश्चेत् स्वमित्रं मित्रभावि लिप्सेत, पुरुषान्तरेण संदध्यात् ।२०। सापेक्षं वा 'सार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इति वारयेत् ।२१। उपेक्षेत वा 'मण्डलमस्य कुप्यतु स्व-पक्षवधात्' इति ।२२।

अमित्रमात्मनो वा मध्यमो लिप्सेत, कोशदण्डाभ्यामेनमदृश्यमानोऽनुगृह्णीयात् ।२३।

उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत, अस्मै साहाय्यं दद्यात् 'उदासीनाद्भिद्यताम्' इति ।२४। मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्याभिप्रेतस्तमाश्रयेत ।२५।

मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम् ।२६।

उदासीनश्चेन्मध्यमं लिप्सेत, यतः शत्रुमतिसंदध्यात् मित्रस्योपकारं कुर्याद् उदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत ततः परिणमेत ।२७।

एवमुपबृह्मात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेन्मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात् ।२८।

सत्यप्यमित्रभावे तस्यानात्मवाञ्छित्यापकारी शत्रुः शत्रुसंहितः पाष्णिग्राहो वा व्यसनी यातव्यो व्यसने वा नेतुरभियोक्ता इत्यरिभाविनः, एकार्थीभिप्रयातः पृथगर्थीभिप्रयातः संभूययात्रिकः संहितप्रयाणिकः स्वार्थीभिप्रयातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयोरन्यतरस्य श्रेता विश्रेता वा द्वेषीभाविक इति मित्रभाविनः, सामन्तो बलवतः प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा बलवतः पाष्णिग्राहो वा स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनत इति भृत्यभाविनः सामन्ताः ।२९। तैर्भूम्येकान्तरा व्याख्याताः ।३०।

तेषां शत्रुविरोधे यन्मित्रमेकार्थतां व्रजेत् ।

शक्त्या तदनुगृह्णीयाद्विषहेत यया परम् ।।३१।।

प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।
 सामन्तैकान्तराभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् ॥३२॥
 तत्कुलीनापरुद्धाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
 यथा वाऽनुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत्तथा चरेत् ॥३३॥
 नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद्यदतिकर्षितम् ।
 तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् ॥३४॥
 अर्थयुक्त्या चलं मित्रं संधिं यदुपगच्छति ।
 तस्यापगमने हेतुं विहन्यान्न चलेद्यथा ॥३५॥
 अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत्तदरितः शठम् ।
 भेदयेद्भिन्नमुच्छिन्द्यात्ततः शत्रुमनन्तरम् ॥३६॥
 उदासीनं च यत्तिष्ठेत्सामन्तैस्तद्विरोधयेत् ।
 ततो विग्रहसंतप्तमुपकारे विवेशयेत् ॥३७॥
 अमित्रं विजिगीषुं च यत्संचरति दुर्बलम् ।
 तद्वलेनानुगृह्णीयाद्यथा स्यान्न पराङ्मुखम् ॥३८॥
 अपनीय ततोऽन्यस्यां भूमौ वा संनिवेशयेत् ।
 निवेश्य पूर्वं तत्रान्यदण्डानुग्रहेहेतुना ॥३९॥
 अपकुर्यात्समर्थं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
 उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्गमुपस्थितम् ॥४०॥
 मित्रव्यसनतो वाऽरिरुत्तिष्ठेद्योऽनवग्रहः ।
 मित्रेणैव भवेत्साध्यश्छादितव्यसनेन सः ॥४१॥
 अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद्विरज्यति ।
 अरिव्यसनसिद्ध्या तच्छत्रुणैव प्रसिध्यति ॥४२॥
 वृद्धिं क्षयं च स्थानं च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
 सर्वोपायान् समादध्यादेतान् यश्चार्थशास्त्रवित् ॥४३॥
 एवमन्योन्यसंचारं षाड्गुण्यं योऽनुपश्यति ।
 स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः ॥४४॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मध्यमचरितम् उदासीनचरितम् मण्डलचरितं च अष्टादशोऽध्यायः ।

आदितः षोडशशततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यम् सप्तममधिकरणं समाप्तम् ।

व्यसनाधिकारिकम्—अष्टममधिकरणम्

१

[सप्तविंशतिशततमं प्रकरणम् — प्रकृतिव्यसनवर्गः]

व्यसनयोगपद्ये सौकर्यतो यातव्यं रक्षितव्यं वेति व्यसनचिन्ता ।१।

दैवं मानुषं वा प्रकृतिव्यसनमनयापनयाम्यां संभवति ।२।

गुणप्रातिलोम्यमभावः प्रदोषः प्रसङ्गः पीडा वा व्यसनम् ।३। व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम् ।४।

‘स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रव्यसनानां पूर्वं पूर्वं गरीयः’ इत्याचार्याः ।५।

नेति भारद्वाजः ।६। ‘स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीयः ।७। मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कर्मानुष्ठानमायव्ययकर्म दण्डप्रणयनममित्रादवीप्रतिषेधो राज्यरक्षणं व्यसनप्रतीकारः कुमाररक्षणमभिषेकश्च कुमारानामायत्तममात्येषु ।८। तेषामभावे तदभावः, छिन्नप्रक्षयेव राज्ञश्चेष्टानाशश्च ।९। व्यसनेषु चासन्नः परोपजापः ।१०। वैगुण्ये च प्राणाबाधः प्राणान्तिकचरत्वाद्राज्ञः’ इति ।११।

नेति कौटिल्यः ।१२। मन्त्रिपुरोहितादिभृत्यवर्गमध्यक्षप्रचारं पुरुषद्वयप्रकृति-व्यसनप्रतीकारमेधनं च राजैव करोति ।१३। व्यसनिषु वाऽमात्येष्वन्यान्व्यसनिनः करोति ।१४। पूज्यपूजने दूष्यावग्रहे च नित्ययुक्तस्तिष्ठति ।१५। स्वामी च संपन्नः स्वसंपद्भिः प्रकृतीः संपादयति ।१६। स यच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति, उत्थाने प्रमादे च तदायत्तत्वात् ।१७। तत्कूटस्थानीयो हि स्वामीति ।१८।

‘अमात्यजनपदव्यसनयोरजनपदव्यसनं गरीयः’ इति विशालाक्षः ।१९। ‘कोशो दण्डः कुप्यं विष्टिर्वाहनं निचयाश्च जनपदादुत्तिष्ठन्ते ।२०। तेषामभावो जनपदाभावे, स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तरः’ इति ।२१।

नेति कौटिल्यः ।२२। अमात्यमूलाः सर्वारम्भाः—जनपदस्य कर्मसिद्धयः स्वतः परतश्च योगक्षेमसाधनं व्यसनप्रतीकारः शून्यनिवेशोपचयौ दण्डकरानुग्रहश्चेति ।२३।

‘जनपददुर्गव्यसनयोर्दुर्गव्यसनम्’ इति पाराशराः ।२४। ‘दुर्गं हि कोश-दण्डोत्पत्तिरापदि स्थानं च जनपदस्य ।२५। शक्तिमत्तराश्च पौरा जानपदेभ्यो नित्याश्चापदि सहाया राज्ञः ।२६। जानपदास्त्वमित्रसाधारणाः’ इति ।२७।

नेति कौटिल्यः ।२८। जनपदमूला दुर्गकोशदण्डसेतुवात्तरम्भाः ।२९। शौर्यं स्थैर्यं दाक्ष्यं बाहुल्यं च जानपदेषु ।३०। पर्वतान्तर्द्वीपाश्च दुर्गा नाध्युष्यन्ते जन-पदाभावात् ।३१। कर्षकप्राये तु दुर्गव्यसनम्, आयुधीयप्राये तु जनपदे जनपदव्यसन-मिति ।३२।

‘दुर्गकोशव्यसनयोः कोशव्यसनम्’ इति पिशुनः ।३३। ‘कोशमूलो हि दुर्ग-

संस्कारो दुर्गरक्षणं जनपदमित्रामित्रनिग्रहो देशान्तरितानामुत्साहनं दण्डबल-
व्यवहारश्च ॥३४॥ दुर्गः कोशादुपजाप्यः परेषाम् ॥३५॥ कोशमादाय च व्यसने
शक्यमपयातुं, न दुर्गम्' इति ॥३६॥

नेति कौटिल्यः ॥३७॥ दुर्गापिणः कोशो दण्डस्तूष्णीयुद्धं स्वपक्षनिग्रहो दण्डबल-
व्यवहार आसारप्रतिग्रहः परचक्राटवीप्रतिषेधश्च ॥३८॥ दुर्गाभावे च कोशः परेषाम्
॥३९॥ दृश्यते हि दुर्गवतामनुच्छित्तिरिति ॥४०॥

'कोशदण्डव्यसनयोर्दण्डव्यसनम्' इति कौणपदन्तः ॥४१॥ 'दण्डमूलो हि
मित्रामित्रनिग्रहः परदण्डोत्साहनं स्वदण्डप्रतिग्रहश्च ॥४२॥ दण्डाभावे च ध्रुवः
कोशविनाशः ॥४३॥ कोशाभावे च शक्यः कुप्येन भूम्या परभूमिस्वयंग्राहेण वा दण्डः
पिण्डयितुं, दण्डवता च कोशः ॥४४॥ स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वादमात्यसधर्मा दण्डः'
इति ॥४५॥

नेति कौटिल्यः ॥४६॥ कोशमूलो हि दण्डः ॥४७॥ कोशाभावे दण्डः परं गच्छति,
स्वामिनं वा हन्ति ॥४८॥ सर्वाभियोगकरश्च कोशो धर्मकामहेतुः ॥४९॥ देशकाल-
कार्यवशेन तु कोशदण्डयोरन्यतरः प्रमाणीभवति ॥५०॥ लम्भपालनो हि दण्डः कोशस्य,
कोशः कोशस्य दण्डस्य च भवति ॥५१॥ सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वात्कोशव्यसनं गरीय
इति ॥५२॥

'दण्डमित्रव्यसनयोर्मित्रव्यसनम्' इति वातव्याधिः ॥५३॥ 'मित्रमभूतं व्यवहितं
च कर्म करोति, पाणिग्राहमासारममित्रमाटविकं च प्रतिकरोति, कोशदण्डभूमिभि-
श्चोपकरोति व्यसनावस्थायोगम्' इति ॥५४॥

नेति कौटिल्यः ॥५५॥ दण्डवतो मित्रं मित्रभावे तिष्ठति, अमित्रो वा मित्रभावे
॥५६॥ दण्डमित्रयोस्तु साधारणे कार्ये सारतः स्वयुद्धदेशकाललाभाद्विशेषः ॥५७॥
शीघ्राभियाने त्वमित्राटविकानभ्यन्तरकोपे च न मित्रं विद्यते ॥५८॥ व्यसनयोगपक्षे
परवृद्धौ च मित्रमर्थयुक्तौ तिष्ठति ॥५९॥

इति प्रकृतिव्यसनसंप्रधारणमुक्तम् ॥६०॥

प्रकृत्यवयवानां तु व्यसनस्य विशेषतः ।

वहुभावोऽनुरागो वा सारो वा कार्यसाधकः ॥६१॥

द्वयोस्तु व्यसने तुल्ये विशेषो गुणतः क्षयात् ।

शेषप्रकृतिसाद्गुण्यं यदि स्यान्नाविधेयकम् ॥६२॥

शेषप्रकृतिनाशस्तु यत्रैकव्यसनाद्भवेत् ।

व्यसनं तद्गरीयः स्यात्प्रधानस्येतरस्य वा ॥६३॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे प्रकृतिव्यसनवर्गः प्रथमोऽध्यायः । आदितः सप्तदशशततमः ।

२

[अष्टाविंशतिशततमं प्रकरणम् - राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता]

राजा राज्यमिति प्रकृतिसंक्षेपः ।१।

राज्ञोऽभ्यन्तरो बाह्यो वा कोप इति ।२। अहिभयादभ्यन्तरः कोपो बाह्यकोपात्पापीयान्, अन्तरमात्यकोपश्चान्तःकोपात् ।३। तस्मात्कोशदण्डशक्तिमात्मसंस्थां कुर्वीत ।४।

‘द्वैराज्यवैराज्ययोर्द्वैराज्यमन्योन्यपक्षद्वेषानुरागाभ्यां परस्परसंघर्षेण वा विनश्यति, वैराज्यं तु प्रकृतिचित्तग्रहणापेक्षि यथास्थितमन्यैर्भुज्यते’ इत्याचार्याः ।५।

नेति कौटिल्यः ।६। पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा द्वैराज्यं तुल्ययोगक्षेमममात्यावग्रहं वर्तयति ।७। वैराज्यं तु जीवतः परस्याच्छिद्य ‘नैतन्मम’ इति मन्यमानः कर्शयति, अपवाहयति, पण्यं वा करोति, विरक्तं वा परित्यज्यापगच्छतीति ।८।

अन्धश्चलितशास्त्रो वा राजेति ‘अशास्त्रचक्षुरन्धो यकिंचनकारी दृढाभिनिवेशी परप्रणेयो वा राज्यमन्यायेनोपहन्ति, चलितशास्त्रस्तु यत्र शास्त्रान्चलितमतिर्भवति शक्यानुनयो भवति’ इत्याचार्याः ।९।

नेति कौटिल्यः ।१०। अन्धो राजा शक्यते सहायसंपदा यत्र तत्र वा पर्यवस्थापयितुम् ।११। चलितशास्त्रस्तु शास्त्रादन्यथाभिनिविष्टबुद्धिरन्यायेन राज्यमात्मानं चोपहन्तीति ।१२।

व्याधितो नवो वा राजेति ‘व्याधितो राजा राज्योपघातममात्यमूलं प्राणाबाधं वा राज्यमूलमवाप्नोति, नवस्तु राजा स्वधर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिः प्रकृतिरञ्जनोपकारैश्चरति’ इत्याचार्याः ।१३।

नेति कौटिल्यः ।१४। व्याधितो राजा यथाप्रवृत्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयति ।१५। नवस्तु राजा बलावर्जितं ‘ममेदं राज्यम्’ इति यथेष्टमनवग्रहश्चरति ।१६। सामुत्थायिकैरवगृहीतो वा राज्योपघातं मर्षयति ।१७। प्रकृतिष्वरुढः सुखमुच्छेत्तुं भवतीति ।१८।

व्याधिते विशेषः पापरोग्यपापरोगी च ।१९। नवोऽप्यभिजातोऽनभिजात इति ।२०।

दुर्बलोऽभिजातो बलवाननभिजातो राजेति ‘दुर्बलस्याभिजातस्योपजापं दौर्बल्यापेक्षाः प्रकृतयः कृच्छ्रेणोपगच्छन्ति, बलवतश्चानभिजातस्य बलापेक्षाः सुखेन’ इत्याचार्याः ।२१।

नेति कौटिल्यः ।२२। दुर्बलमभिजातं प्रकृतयः स्वयमुपनमन्ति, जात्यमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तत इति ।२३। बलवतश्चानभिजातस्योपजापं विसंवादयन्ति, अनुरागे

सार्वगुण्यम् इति ।२४। प्रयासवधात् सस्यवधो मुष्टिवधात्पापीयान्, निराजीवत्वाद्
अवृष्टिरतिवृष्टितः ।२५।

द्वयोद्वयोर्व्यसनयोः प्रकृतीनां बलावलम् ।

पारंपर्यक्रमेणोक्तं याने स्थाने च कारणम् ।२६।

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता द्वितीयोऽध्यायः ।

आदितोऽष्टादशशततमः ।

३

[एकोनविंशच्छततमं प्रकरणम् — पुरुषव्यसनवर्गः]

अविद्याविनयः पुरुषव्यसनहेतुः ।१। अविनीतो हि व्यसनदोषान्न पश्यति ।२।
तानुपदेक्ष्यामः ।३।

कोपजस्त्रिवर्गः, कामजश्चतुर्वर्गः ।४।

तयोः कोपो गरीयान् ।५। सर्वत्र हि कोपश्चरति ।६। प्रायशश्च कोपवशा
राजानः प्रकृतिकोपैर्हताः श्रूयन्ते, कामवशाः क्षयनिमित्तमरिव्याधिभिरिति ।७।

नेति भारद्वाजः ।८। 'सत्पुरुषाचारः कोपो वैरयातनमवज्ञावधो भीतमनुष्यता
च ।९। नित्यश्च कोपेन संबन्धः पापप्रतिषेधार्थः ।१०। कामः सिद्धिलाभः सान्त्व-
त्यागशीलता संप्रियभावश्च ।११। नित्यश्च कामेन संबन्धः कृतकर्मणः फलोपभोगार्थः'
इति ।१२।

नेति कौटिल्यः ।१३। द्वेष्यता शत्रुवेदनं दुःखासङ्गश्च कोपः ।१४। परिभवो
द्रव्यनाशः पाटञ्चरद्यूतकारलुब्धकगायनवादकैश्चानर्थैः संयोगः कामः ।१५। तयोः
परिभवाद्द्वेष्यता गरीयसी ।१६। परिभूतः स्वैः परैश्चावगृह्यते, द्वेष्यः समुच्छिद्यत
इति ।१७। द्रव्यनाशाच्छत्रुवेदनं गरीयः ।१८। द्रव्यनाशः कोशाबाधकः, शत्रुवेदनं
प्राणाबाधकमिति ।१९। अनर्थ्यसंयोगादुःखसंयोगो गरीयान् ।२०। अनर्थ्यसंयोगो
मुहूर्तप्रतीकारो, दीर्घक्लेशकरो दुःखानामासङ्ग इति ।२१। तस्मात्कोपो गरीयान् ।२२।

वाक्पारुष्यमर्थदूषणं दण्डपारुष्यमिति ।२३।

'वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यं गरीयः' इति विशालाक्षः ।२४। 'पुरुष-
मुक्तो हि तेजस्वी तेजसा प्रत्यारोहति ।२५। दुरुक्तशल्यं हृदि निखातं तेजःसंदीपन-
मिन्द्रियोपतापि च' इति ।२६।

नेति कौटिल्यः ।२७। अर्घ्यपूजा वाक्छल्यमपहन्ति, वृत्तिविलोपस्त्वर्थदूषणम्
।२८। अदानमादानं विनाशः परित्यागो वाऽर्थस्येत्यर्थदूषणम् ।२९।

‘अर्थदूषणदण्डपारुष्ययोरर्थदूषणं गरीयः’ इति पाराशराः १३०। ‘अर्थमूलौ धर्मकाभौ १३१। अर्थप्रतिबद्धश्च लोको वर्तते १३२। तस्योपघातो गरीयान् इति १३३। नेति कौटिल्यः १३४। सुमहताऽप्यर्थेन न कश्चन शरीरविनाशमिच्छेत् १३५। दण्डपारुष्याच्च तमेव दोषमन्येभ्यः प्राप्नोति १३६।

इति कोपजस्त्रिवर्गः १३७।

कामजस्तु मृगया द्यूतं स्त्रियः पानमिति चतुर्वर्गः १३८।

तस्य ‘मृगयाद्यूतयोर्मृगया गरीयसी’ इति पिशुनः १३९। ‘स्तेनामित्रव्यालदावप्रस्खलनभयदिङ्मोहाः क्षुत्पिपासे च प्राणाबाधस्तस्याम् १४०। द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषां यथा जयत्सेनदुर्योधनाभ्याम्’ इति १४१।

नेति कौटिल्यः १४२। तयोरप्यन्यतरपराजयोऽस्तीति नलयुधिष्ठिराभ्यां व्याख्यातम् १४३। तदेव विजितद्रव्यमामिषं वैरानुबन्धश्च १४४। सतोऽर्थस्य विप्रतिपत्तिरसतश्चार्जनमप्रतिभुक्तनाशो मूत्रपुरीषधारणबुभुक्षादिभिश्च व्याधिलाभ इति द्यूतदोषाः १४५। मृगयायां तु व्यायामः श्लेष्मपित्तमेदःस्वेदनाशश्चले स्थिते च काये लक्षपरिचयः कोपभयस्थानेषु च मृगाणां चित्तज्ञानमनित्ययानं चेति १४६।

‘द्यूतस्त्रीव्यसनयोः कौतव्यसनम्’ इति कौणपदन्तः १४७। ‘सातत्येन हि निशि प्रदीपे मातरि च मृतायां दीव्यत्येव कितवः १४८। कृच्छ्रे च प्रतिपृष्टः कुप्यति १४९। स्त्रीव्यसने तु स्नानप्रतिकर्मभोजनभूमिषु भवत्येव धर्मार्थपरिप्रश्नः १५०। शक्या च स्त्री राजहिते नियोक्तुम्, उपांशुदण्डेन व्याधिना वा व्यावर्तयितुमवसावयितुं वा’ इति १५१।

नेति कौटिल्यः १५२। सप्रत्यादेयं द्यूतं निष्प्रत्यादेयं स्त्रीव्यसनम् १५३। अदर्शनं कार्यनिर्बन्धः कालातिपातनादनर्थो धर्मलोपश्च तन्त्रदौर्बल्यं पानानुबन्धश्चेति १५४।

‘स्त्रीपानव्यसनयोः स्त्रीव्यसनम्’ इति वातव्याधिः १५५। ‘स्त्रीषु हि बालिश्यमनेकविधं निशान्तप्रणिधौ व्याख्यातम् १५६। पाने तु शब्दादीनामिन्द्रियार्थानामुपभोगः प्रीतिदानं परिजनपूजनं कर्मश्रमवधश्च’ इति १५७।

नेति कौटिल्यः १५८। स्त्रीव्यसने भवत्यपत्योत्पत्तिरात्मरक्षणं चान्तर्दारेषु, विपर्ययो वा बाह्येषु, अगम्येषु सर्वोच्छिन्तिः १५९। तदुभयं पानव्यसने १६०। पानसंपत् — संज्ञानाशोऽनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वमप्रेतस्य प्रेतत्वं, कौपीनदर्शनं, श्रुतप्रज्ञाप्राणवित्तमित्रहानिः सद्भिर्वियोगोऽनर्थसंयोगस्तन्त्रीगीतनैपुण्येषु चार्थक्षेत्रेषु प्रसङ्ग इति १६१।

द्यूतमद्ययोर्द्यूतम् १६२। एकेषां पणनिमित्तो जयः पराजयो वा प्राणिषु निश्चेतनेषु वा पक्षद्वेयेन प्रकृतिकोपं करोति १६३। विशेषतश्च संचानां संघर्षमिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदस्तस्मिन्निमित्तो विनाश इत्यसत्प्रग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति १६४।

असता प्रग्रहः कामः कोपश्चावग्रहः सताम् ।
 व्यसनं दोषबाहुल्यादत्यन्तमुभयं मतम् ॥६५॥
 तस्मात्कोपं च कामं च व्यसनारम्भमात्मवान् ।
 परित्यजेन्मूलहरं वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥६६॥

इति व्यसनाधिकारिकः षष्ठमेऽधिकरणे पुरुषव्यसनवर्गस्तृतीयोऽध्यायः । आदित एकोनविंशतिशततमः ।

४

[त्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — पीडनवर्गः ;
 एकत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — स्तम्भवर्गः ;
 द्वित्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — कोशसङ्गवर्गः]

दैवपीडनम् — अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरक इति । १।

‘अग्न्युदकयोरग्निपीडनमप्रैतिकार्यं सर्वदाहि च, शक्यापगमनं तार्यावाधमुदक-
 पीडनम्’ इत्याचार्याः । २। नेति कौटिल्यः । ३। अग्निग्राममर्धग्रामं वा दहति, उदक-
 वेगस्तु ग्रामशतप्रवाहीति । ४।

‘व्याधिर्दुर्भिक्षयोर्व्याधिः प्रेतव्याधितोपसृष्टपरिचारकव्यायामोपरोधेन कर्माण्यु-
 पहन्ति, दुर्भिक्षं पुनरकर्मोपघाति हिरण्यपशुकरदायि च’ इत्याचार्याः । ५। नेति
 कौटिल्यः । ६। एकदेशपीडनो व्याधिः शक्यप्रतीकारश्च, सर्वदेशपीडनं दुर्भिक्षं प्राणि-
 नामजीवनायेति । ७।

तेन मरको व्याख्यातः । ८।

‘क्षुद्रकमुख्यक्षययोः क्षुद्रकक्षयः कर्मणामयोगक्षेमं करोति, मुख्यक्षयः कर्मानुष्ठा-
 नोपरोधधर्मा’ इत्याचार्याः । ९। नेति कौटिल्यः । १०। शक्यः क्षुद्रकक्षयः प्रतिसंघातु
 बाहुल्यात्क्षुद्रकाणाम्, न मुख्यक्षयः । ११। सहस्रेषु हि मुख्यो भवत्येको न वा सत्त्व-
 प्रजाधिकात्तदाश्रयत्वात्क्षुद्रकाणामिति । १२।

‘स्वचक्रपरचक्रयोः स्वचक्रमतिमात्राभ्यां दण्डकराभ्यां पीडयत्यशक्यं च
 वारयितुम्, परचक्रं तु शक्यं प्रतियोद्धुमपसारेण सध्विना वा मोक्षयितुम्’ इत्या-
 चार्याः । १३। नेति कौटिल्यः । १४। स्वचक्रपीडनं प्रकृतिपुरुषमुख्योपग्रहविघाताभ्यां
 शक्यते वारयितुमेकदेशं वा पीडयति, सर्वदेशपीडनं तु परचक्रं विलोपघातदाहविध्वं-
 सनापावहनैः पीडयतीति । १५।

‘प्रकृतिराजविवादयोः प्रकृतिविवादः प्रकृतीनां भेदकः पराभियोगानाबहति,
 राजविवादस्तु प्रकृतीनां द्विगुणभक्तवेतनपरिहारकरो भवति’ इत्याचार्याः । १६। नेति
 कौटिल्यः । १७। शक्यः प्रकृतिविवादः प्रकृतिमुख्योपग्रहेण कलहस्थानापनयनेन वा

वारयितुम् । १८। विवदमानास्तु प्रकृतयः परस्परसंघर्षेणोपकुर्वन्ति । १९। राज-
विवादास्तु पीडनोच्छेदनाय प्रकृतीनां द्विगुणव्यायामसाध्य इति । २०।

‘देशराजविहारयोर्देशविहारस्त्रैकाल्येन कर्मफलोपघातं करोति, राजविहारस्तु
कारुशिल्पिकुशीलववाग्जीवनरूपाजीवावैदेहकोपकारं करोति’ इत्याचार्याः । २१। नेति
कौटिल्यः । २२। देशविहारः कर्मश्रमवधार्थमल्पं भक्षयति भक्षयित्वा च भूयः कर्मसु
योगं गच्छति, राजविहारस्तु स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः
पीडयतीति । २३।

‘सुभगाकुमारयोः कुमारः स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः
पीडयति, सुभगा विलासोपभोगेन’ इत्याचार्याः । २४। नेति कौटिल्यः । २५। शक्यः
कुमारो मन्त्रिपुरोहिताभ्यां वारयितुम्, न सुभगा बालिश्यादनर्थ्यजनसयोगाच्चेति । २६।

‘श्रेणीमुख्ययोः श्रेणी बाहुल्यादनवग्राहा स्तेयसाहसभ्यां पीडयति, मुख्यः कार्या-
नुग्रहविघाताभ्याम्’ इत्याचार्याः । २७। नेति कौटिल्यः । २८। सुव्यावर्त्या श्रेणी
समानशीलव्यसनत्वात्, श्रेणीमुख्यैकदेशोपग्रहेण वा । २९। स्तम्भयुक्तो मुख्यः
परप्राणद्रव्योपघाताभ्यां पीडयतीति । ३०।

‘संनिधातृसमाहर्त्रोः संनिधाता कृतविदूषणात्ययाभ्यां पीडयति, समाहर्ता
करणाधिष्ठितः प्रदिष्टफलोपभोगी भवति’ इत्याचार्याः । ३१। नेति कौटिल्यः । ३२।
संनिधाता कृतावस्थमन्यैः कोशप्रवेशं प्रतिगृह्णाति, समाहर्ता तु पूर्वमर्थमात्मनः कृत्वा
पश्चाद्वाजार्थं करोति प्रणाशयति वा, परस्वादाने च स्वप्रत्ययश्चरतीति । ३३।

‘अन्तपालवैदेहकयोरन्तपालश्चोरप्रसर्गदेयात्यादानाभ्यां वणिक्पथं पीडयति,
वैदेहकास्तु पण्यप्रतिपण्यानुग्रहैः प्रसाधयन्ति’ इत्याचार्याः । ३४। नेति कौटिल्यः
। ३५। अन्तपालः पण्यसंपातानुग्रहेण वर्तयति, वैदेहकास्तु संभूय पण्यानामुत्कर्षापकर्षं
कुर्वाणाः पणे पणशतं कुम्भे कुम्भशतमित्याजीवन्ति । ३६।

अभिजातोपरुद्धा भूमिः पशुव्रजोपरुद्धा वेति ‘अभिजातोपरुद्धा भूमिः महा-
फलाऽप्यायुधोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुं व्यसनाबाधभयात्, पशुव्रजोपरुद्धा तु
कृषियोग्या क्षमा मोक्षयितुम् । ३७। विवीतं हि क्षेत्रेण बाध्यते’ इत्याचार्याः । ३८।
नेति कौटिल्यः । ३९। अभिजातोपरुद्धा भूमिरत्यन्तमहोपकाराऽपि क्षमा मोक्षयितुम्
व्यसनाबाधभयात्, पशुव्रजोपरुद्धा तु कोशबाहनोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुम्, अन्यत्र
सस्यवापोपरोषादिति । ४०।

‘प्रतिरोधकाटविकयोः प्रतिरोधका रात्रिसत्त्रचराः शरीराक्रमिणो नित्याः शत-
सहस्रापहारिणः प्रधानकोपकाश्च, व्यवहिताः प्रत्यन्तारण्यचराश्चाटविकाः प्रकाशा
दृश्याश्चरन्ति, एकदेशघातकाश्च’ इत्याचार्याः । ४१। नेति कौटिल्यः । ४२। प्रतिरोधकाः
प्रमत्तस्यापहरन्ति, अल्पाः कुण्ठाः सुखा ज्ञातुं ग्रीहीतुं च, स्वदेशस्थाः प्रभूता विक्रान्ता-

श्वाटविकाः प्रकाशयोधिनोऽपहृत्तारो हन्तारश्च देशानां राजसधर्माण इति ।४३।

मृगहस्तिवनयोः मृगाः प्रभूताः प्रभूतमांसचर्मोपकारिणो मन्दग्रासावक्लेशिनः
सुनियम्याश्च ।४४। विपरीता हस्तिनो गृह्यमाणा दुष्टाश्च देशविनाशायेति ।४५।

स्वपरस्थानीयोपकारयोः स्वस्थानीयोपकारो धान्यपशुहिरण्यकुप्योपकारो जान-
पदानामापद्यात्मधारणः ।४६। विपरीतः परस्थानीयोपकारः ।४७।

इति पीडनानि ।

आम्यन्तरो मुख्यस्तम्भो बाह्योऽमित्राटवीस्तम्भः ।४८। इति स्तम्भवर्गः ।

ताभ्यां पीडनैर्यथोक्तैश्च पीडितः, सक्तो मुख्येषु, परिहारोपहतः, प्रकीर्णो, मिथ्या-
संहृतः, सामन्ताटवीहृत इति कोशसङ्गवर्गः ।४९।

पीडनानामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च वारणे ।

यतेत देशवृद्धयर्थं नाशे च स्तम्भसङ्गयोः ।।५०।।

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गः चतुर्थोऽध्यायः ।

आदितो विंशतिशततमः ।

५

[अर्थोत्त्रिशच्छततमं प्रकरणम् — बलव्यसनवर्गः;

चतुर्त्त्रिशच्छततमं प्रकरणम् — मित्रव्यसनवर्गः]

बलव्यसनानि — अमानितं, विमानितम्, अभृतं, व्याधितं, नवागतं, दूरायातं,
परिश्रान्तं, परिक्षीणं, प्रतिहतं, हताग्रवेगम्, अनृतुप्राप्तम्, अभूमिप्राप्तम्, आशानिर्वेदि,
परिसृप्तं, कलत्रगर्भि, अन्तःशल्यं, कुपितमूलं, भिन्नगर्भम्, अपसृतम्, अतिक्षिप्तम्,
उपनिविष्टं, समाप्तम्, उपरुद्धं, परिक्षिप्तं, छिन्नधान्यपुरुषबीवधं, स्वविक्षिप्तं, मित्र-
विक्षिप्तं, दूष्ययुक्तं, दुष्टपाणिग्राहं, शून्यमूलम्, अस्वामिसंहतं, भिन्नकूटम्, अन्धम्
इति ।१।

तेषाममानितविमानितयोरमानितं कृतार्थमानं युध्येत, न विमानितमन्तः-
कोपम् ।२।

अभृतव्याधितयोरभृतं तदात्वकृतवेतनं युध्येत, न व्याधितमकर्मण्यम् ।३।

नवागतदूरायातयोर्नवागतमन्यत उपलब्धदेशमनवमिश्रं युध्येत, न दूरायात-
मायतगतपरिक्लेशम् ।४।

परिश्रान्तपरिक्षीणयोः परिश्रान्तं स्नानभोजनस्वप्नलब्धविश्रामं युध्येत, न परि-
क्षीणमन्यत्राहवे क्षीणयुग्यपुरुषम् ।५।

प्रतिहतहताग्रवेगयोः प्रतिहतमग्रपातमग्नं प्रवीरपुरुषसंहतं युध्येत, न हताग्रवेग-
मग्रपातहतप्रवीरम् ।६।

अनृतवभूमिप्राप्तयोरनृतुप्राप्तं यथर्तुयुग्यशस्त्रावरणं युध्येत, नाभूमिप्राप्तमवरुद्ध-
प्रसारव्यायामम् ।७।

आशानिर्वेदिपरिसृतयोरशानिर्वेदि लब्धाभिप्रायं युध्येत, न परिसृतमपसृत-
मुख्यम् ।८।

कलत्रगर्भ्यन्तःशल्ययोः कलत्रगर्भि उन्मुच्य कलत्रं युध्येत, नान्तःशल्यमन्तर-
मित्रम् ।९।

कुपितमूलभिन्नगर्भयोः कुपितमूलं प्रशमितकोपं सामादिभिर्युध्येत, न भिन्नगर्भ-
मन्योन्यस्माद्भिन्नम् ।१०।

अपसृतातिक्षिप्तयोरपसृतमेकराज्यातिक्रान्तं मन्त्रव्यायामाभ्यां सत्त्रमित्रापाश्रयं
युध्येत, नातिक्षिप्तमनेकराज्यातिक्रान्तं बह्वावाधत्वात् ।११।

उपनिविष्टसमाप्तयोरुपनिविष्टं पृथग्यानस्थानमतिसंधायारिं युध्येत, न समाप्त-
मरिणैकस्थानयानम् ।१२।

उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरुपरुद्धमन्यतो निष्क्रम्योपरोद्धारं प्रतियुध्येत, न परिक्षिप्तं
सर्वतः प्रतिरुद्धम् ।१३।

छिन्नधान्यपुरुषबीवधयोः छिन्नधान्यमन्यतो धान्यमानीय जङ्गमस्थावराहारं वा
युध्येत, न छिन्नपुरुषबीवधमनभिसारम् ।१४।

स्वविक्षिप्तमित्रविक्षिप्तयोः स्वविक्षिप्तं स्वभूमौ विक्षिप्तं सैन्यमापदि शक्यमावाह-
यितुं, न मित्रविक्षिप्तं विप्रकृष्टदेशकालत्वात् ।१५।

दूष्ययुक्तदुष्टपाणिग्राहयोर्दूष्ययुक्तमाप्तपुरुषाधिष्ठितमसंहतं युध्येत, न दुष्ट-
पाणिग्राहं पृष्ठाभिघातत्रस्तम् ।१६।

शून्यमूलास्वामिसंहतयोः शून्यमूलं कृतपौरजानपदारक्षं सर्वसंदोहेन युध्येत, नास्वा-
मिसंहतं राजसेनापतिहीनम् ।१७।

भिन्नकूटान्धयोर्भिन्नकूटमन्याधिष्ठितं युध्येत, नान्धमदेशिकम् इति ।१८।

दोषशुद्धिर्बलावापः सत्त्रस्थानातिसंहितम् ।

संधिश्चोत्तरपक्षस्य बलव्यसनसाधनम् ॥१९॥

रक्षेत्स्वदण्डं व्यसने शत्रुभ्यो नित्यमुत्थितः ।

प्रहरेद्दण्डरन्ध्रेषु शत्रूणां नित्यमुत्थितः ॥२०॥

यतोनिमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।

प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतन्द्रितः ॥२१॥

अभियातं स्वयं मित्रं संभूयान्यवशेन वा ।

परित्यक्तमशक्त्या वा लोभेन प्रणयेन वा ॥२२॥

विन्नीतमभियुञ्जाने संग्रामे वाऽपवर्तिना ।
 द्वेषीभावेन वाऽमित्रं यास्यता वाऽन्यमन्यतः ॥२३॥
 पृथग्वा सह्याने वा विस्वासेनातिसंहितम् ।
 भयावमानालस्यैर्वा व्यसनाश्र प्रमोक्षितम् ॥२४॥
 अवरुद्धं स्वभूमिभ्यः समीपाद्वा भयाद्गतम् ।
 आच्छेदनाददनाद्वा दत्त्वा वाऽप्यवमानितम् ॥२५॥
 अत्याहारितमर्थं वा स्वयं परमुखेन वा ।
 अतिभारे नियुक्तं वा भङ्गक्त्वा परमुपस्थितम् ॥२६॥
 उपेक्षितमशक्त्या वा प्रार्थयित्वा विरोधितम् ।
 कृच्छ्रेण साध्यते मित्रं सिद्धं चाशु विरज्यति ॥२७॥
 कृतप्रयासं मान्यं वा मोहान्मित्रममानितम् ।
 मानितं वा न सदृशं शक्तितो वा निवारितम् ॥२८॥
 मित्रोपघातत्रस्तं वा शङ्कितं वाऽरिसंहितात् ।
 दूष्यैर्वा भेदितं मित्रं साध्यं सिद्धं च तिष्ठति ॥२९॥
 तस्मान्नोत्पादयेदेनान् दोषान्मित्रोपघातकान् ।
 उत्पन्नान् वा प्रशमयेद्गुणैर्दोषोपघातिभिः ॥३०॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गः पञ्चमोऽध्यायः ।
 आदित एकविंशतिशततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य व्यसनाधिकारिकम् अष्टममधिकरणं समाप्तम् ।

अभियास्यकर्म—नवममधिकरणम्

१

[पञ्चात्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम्;

षट्त्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — यात्राकालाः]

विजिगीषुरात्मनः परस्य च बलाबलं शक्तिदेशकालयात्राकालबलसमुद्धानकाल-
पश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां ज्ञात्वा विक्षिष्टबलो यायात्, अन्यथाऽऽसीत् ।१।

‘उत्साहप्रभावयोस्तसाहः श्रेयान् ।२। स्वयं हि राजा शूरो बलवानरोगः कृताश्चो
दण्डद्वितीयोऽपि शक्तः प्रभाववन्तं राजानं जेतुम् ।३। अत्योऽपे चास्य दण्डस्तेजसा
कृत्यकरो भवति ।४। निरुत्साहस्तु प्रभाववान् राजा विक्रमाभिपन्नो नश्यति’ इत्या-
चार्याः ।५।

नेति कौटिल्यः ।६। प्रभाववानुत्साहवन्तं राजानं प्रभावेनातिसंघते तद्विक्षिष्ट-
मन्यं राजानमावाह्य भूत्वा क्रीत्वा प्रवीरपुरुषान् ।७। प्रभूतप्रभावहृयहृस्तिरथोपकरण-
संपन्नश्चास्य दण्डाः सर्वत्राप्रतिहतश्चरति ।८। उत्साहवतश्च प्रभाववन्तो जित्वा क्रीत्वा
च स्त्रियो बालाः पङ्क्तवोऽन्धाश्च पृथिवीं जिग्युरिति ।९।

‘प्रभावमन्त्रयोः प्रभावः श्रेयान् ।१०। मन्त्रशक्तिसंपन्नो हि बन्ध्यबुद्धिरप्रभावो
भवति ।११। मन्त्रकर्म चास्य निश्चितमप्रभावो गर्भधान्यमवृष्टिरिवोपहन्ति’
इत्याचार्याः ।१२।

नेति कौटिल्यः ।१३। मन्त्रशक्तिः श्रेयसी ।१४। प्रज्ञाशास्त्रचक्षुर्हि राजाऽप्ये-
नापि प्रयत्नेन मन्त्रमाघातुं शक्तः परानुत्साहप्रभाववतश्च सामादिभिर्योगोपनिबद्धां
चातिसंधातुम् ।१५।

एवमुत्साहप्रभावमन्त्रशक्तीनामुत्तरोत्तराधिकोऽतिसंघते ।१६।

देशः पृथिवी ।१७। तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाणं
तिर्यक् चक्रवर्तिक्षेत्रम् ।१८। तत्रारण्यो ग्राम्यः पार्वत औदको भूमिः समो विषम
इति विज्ञेयाः ।१९। तेषु यथास्वबलबुद्धिकरं कर्म प्रयुज्यीत ।२०।

यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानां भूमिः, अभूमिः परस्य, स उत्तमो देशः, विपरीतो-
ऽधमः, साधारणो मध्यमः ।२१।

कालः क्षीतोष्णवर्षात्मा ।२२। तस्य रात्रिरहः पक्षो मास ऋतुरयनं संबत्सरो
युगमिति विज्ञेयाः ।२३। तेषु यथास्वबलबुद्धिकरं कर्म प्रयुज्यीत ।२४।

यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानामृतुः, अनृतुः परस्य, स उत्तमः कालः, विपरीतोऽधमः,
साधारणो मध्यमः ।२५।

‘शक्तिदेशकालार्क’ तु शक्तिः ‘क्षेत्री’ इत्याचार्याः ॥२६॥ शक्तिमान् हि निम्न-
स्थलगतो देशस्य शीतोष्णवर्षवतश्च कालस्य शक्तः प्रतीकारे भवति ॥२७॥ ‘देशः
श्रेयान् इत्येके ॥२८॥ ‘स्थलगतो हि इवा नक्रं विकर्षति, निम्नगतो नक्रः श्वानम्’
इति ॥२९॥ ‘कालः श्रेयान् इत्येके ॥३०॥ ‘दिवा काकः कौशिकं हन्ति, रात्रौ
कौशिकः काकम्’ इति ॥३१॥ नेति कौटिल्यः ॥३२॥ परस्परसाधका हि शक्तिदेश-
कालाः ॥३३॥

तैरभ्युच्चितस्तृतीयं चतुर्थं वा दण्डस्यांशं मूले पाष्ण्यां प्रत्यन्ताटवीषु च रक्षा
विधाय कार्यसाधनसहं कौशदण्डं चादाय क्षीणपुराणभक्तमगृहीतनवभक्तमसंस्कृतदुर्गम-
मित्रं वार्षिकं चास्य सस्यं हैमनं च मुष्टिमुपहन्तुं मार्गशीर्षी यात्रां यायात् ॥३४॥ हैमनं
चास्य सस्यं वासन्तिकं च मुष्टिमुपहन्तुं चैत्री यात्रां यायात् ॥३५॥ क्षीणतृणकाष्ठो-
दकमसंस्कृतदुर्गममित्रं वासन्तिकं चास्य सस्यं वार्षिकीं च मुष्टिमुपहन्तुं ज्येष्ठामूलीयां
यात्रां यायात् ॥३६॥

अत्युष्णमल्पवसेन्धनोदकं वा देशं हेमन्ते यायात् ॥३७॥ तुषारदुर्दिनमगाध-
निम्नप्रायं गहनतृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात् ॥३८॥ स्वसैन्यव्यायामयोग्यं परस्या-
योग्यं वर्षति यायात् ॥३९॥

मार्गशीर्षी तैषीं चान्तरेण दीर्घकालां यात्रां यायात्, चैत्री वैशाखीं चान्तरेण
मध्यमकालां, ज्येष्ठामूलीयामाषाढीं चान्तरेण ह्रस्वकालाम्, उपोषिष्यन्व्यसने चतुर्थीम्
॥४०॥ व्यसनाभियानं विगृह्ययाने व्याख्यातम् ॥४१॥

प्रायश्चाचार्याः ‘परव्यसने यातव्यम्’ इत्युपदिशन्ति ॥४२॥ शक्त्युदये
यातव्यमनैकान्तिकत्वाद् व्यसनानमिति कौटिल्यः ॥४३॥ यदा वा प्रयातः कर्शयितुमुद्येत्
वा शक्नुयादमित्रं तदा यायात् ॥४४॥

अत्युष्णोपक्षीणे काले हस्तिबलप्रायो यायात् ॥४५॥ हस्तिनो ह्यन्तःस्वेदाः
कुष्ठिनो भवन्ति ॥४६॥ अनवगाहमानास्तोयमपि बन्तश्चान्तरवक्षाराच्चाण्डीभवन्ति
॥४७॥ तस्मात्प्रभूतोदके देशे वर्षति च हस्तिबलप्रायो यायात् ॥४८॥ विपर्यये
खरोष्ट्राश्च बलप्रायो देशमल्पवर्षपङ्कम् ॥४९॥ वर्षति मरुप्रायं चतुरङ्गबलो यायात् ॥५०॥

समविषमनिम्नस्थलह्रस्वदीर्घवशेन वाऽऽब्वनो यात्रां विभजेत् ॥५१॥

सर्वा वा ह्रस्वकालाः स्युर्यत्त्रिव्याः कार्यलाघवात् ।

दीर्घाः कार्यगुह्यत्वाद्वा वर्षावासः परत्र च ॥५२॥

इत्याभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे शक्तिदेशकालबलावसन्नामं आचार्यकालाः प्रथमोऽध्यायः ।

आदितो द्वाविंशतिपातकमः ।

२

[सप्तत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — बलौपादानकालः;]

अष्टत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् — संनहगुणाः;

एकोनविंशच्छततमं प्रकरणम् — प्रतिबलकर्म]

मूलभृतकश्रेणीमित्रामित्राटवीवलानां समुद्गमकालः ।१।

मूलरक्षणादतिरिक्तं मौलवलम्; अत्यावापयुक्ता वा मौला मूले विकुर्वीरन्; बहुलानुरक्तमौलवलः सारवलो वा प्रतियोद्धा, व्यायामेन योद्धव्यम्; प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा क्षयव्ययसहत्वान्मौलानाम्; बहुलानुरक्तसंपाते च यातव्यस्योपजापभयादन्यसैन्यानां भृतादीनामविश्वासे; वलक्षये वा सर्वसैन्यानाम् — इति मौलवलकालः ।२।

‘प्रभूतं मे भृतवलमल्पं च मौलवलम्; ‘परस्याल्पं विरक्तं वा मौलवलं, फल्गु-प्रायमसारं वा भृतसैन्यम्’; ‘मन्त्रेण योद्धव्यमल्पव्यायामेन’; ‘हृस्वो देहः कालो वा तनुक्षयव्ययः’; अत्यावापं शान्तोपजापं विश्वस्तं वा मे सैन्यम्’; ‘परस्याल्पः प्रसारो हन्तव्यः’ — इति भृतवलकालः ।३।

‘प्रभूतं मे श्रेणीवलं, शक्यं मूले यात्रायां चाधातुम्; ऋत्विः प्रवासः, श्रेणीवल-प्रायः प्रतियोद्धा मन्त्रव्यायामाभ्यां प्रतियोद्धुकामः; दण्डवलव्यवहारः — इति श्रेणी-वलकालः ।४।

‘प्रभूतं मे मित्रवलं शक्यं मूले यात्रायां चाधातुम्’; ‘अल्पः प्रवासो-मन्त्रयुद्धाच्च भूयो व्यायामयुद्धम्’; ‘मित्रवलेन वा पूर्वमटवीं नगरस्थानमासारं वा योषयित्वा पश्चात्स्ववलेन योषयिष्यामि’; ‘मित्रसाधारणं वा मे कार्यम्’; ‘मित्रायत्ता वा मे कार्यसिद्धिः’; ‘आसन्नमनुग्राह्यं वा मे मित्रम्’; ‘अत्यावापं वाजस्य सादयिष्यामि’ — इति मित्रवलकालः ।५।

‘प्रभूतं मे शत्रुवलं, शत्रुवलेन योषयिष्यामि नगरस्थानमटवीं वा, तत्र मे श्ववराहयोः कलहे चण्डालस्येवान्यतरसिद्धिर्नविष्यति’; ‘आसाराणामटवीनां वा कष्टकर्मर्दनमेतत्करिष्यामि’; — अत्युपचितं वा कोपभयान्नित्यमासन्नगरिवलं वासयेद्, अन्यत्रान्यन्तरकोपशङ्कायाः — शत्रुयुद्धावरयुद्धकालश्च — इत्यमित्रवलकालः ।६।

तेनाटवीवलकालो व्याख्यातः ।७। भागविधिकम्; परभूमियोग्यम्; अरियुद्ध-प्रतिलोमम्; अटवीवलप्रायः शत्रुर्वा, ‘वित्त्वं वित्त्वेन हन्यताम्’; अल्पः प्रसारो हन्तव्यः — इत्यटवीवलकालः ।८।

सैन्यमनेकमनेकस्वभुक्तमनुक्तं वा विलोपार्थं बहुतिष्ठति तदीत्साहिकम् — अमक्तमेतत् विलोपविधिप्रस्तापकरं ज्ञेयं परेषाम्, अमेयं तुल्यवैजयन्तिसिद्धिप्राप्तं संज्ञितं महत् ।९। इति बलौपादानकालः ।

तेषां कुप्यभृतममित्राटवीवलं विलोपभृतं वा कुर्यात् । १०। अमित्रस्य वा बलकाले प्रत्युत्पन्ने शत्रुबलमवगृह्णीयात्, अन्यत्र वा प्रेषयेत्, अफलं वा कुर्यात्, विक्षिप्तं वा वासयेत्, काले वाऽतिक्रान्ते विसृजेत् । ११।

परस्य चैतद्वलसमुद्धानं विधातयेत्, आत्मनः संपादयेत् । १२।

पूर्वं पूर्वं चैषां श्रेयः संनाहयितुम् । १३।

तद्भावभावित्वाभित्यसत्कारानुगमाच्च मौलवलं भृतवलाच्छ्रेयः । १४।

नित्यानन्तरं क्षिप्रोत्थायि वश्यं च भृतवलं श्रेणीवलाच्छ्रेयः । १५।

जानपदमेकार्थोपगतं तुल्यसंघर्षमिर्बसिद्धिलाभं च श्रेणीवलं मित्रवलाच्छ्रेयः । १६।

अपरिमितदेशकालमेकार्थोपगमाच्च मित्रबलममित्रबलाच्छ्रेयः । १७।

आर्याधिष्ठितममित्रवलमटवीवलाच्छ्रेयः । १८। तदुभयं विलोपार्थम् । १९।

अविलोपे व्यसने च तान्म्यामहिभयं स्यात् । २०।

‘ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रसैन्यानां’ तेजःप्राधान्यात्पूर्वं पूर्वं श्रेयः संनाहयितुम् इत्याचार्याः । २१। नेति कौटिल्यः । २२। प्रणिपातेन ब्राह्मणवलं परोऽभिहारयेत् । २३। प्रहरणविद्याविनीतं तु क्षत्रियवलं श्रेयः, बहुलसारं वा वैश्यशूद्रबलमिति । २४।

तस्मादेवंबलः परः, तस्यैतत्प्रतिबलमिति बलसमुद्धानं कुर्यात् । २५।

हस्तियन्त्रशकटगर्भकुन्तप्रासहाटकवेणुशाल्यवद् हस्तिवलस्य प्रतिबलम् । २६। तदेव पाषाणलगुडावरणाङ्गकुशकचग्रहणीप्रायं रथवलस्य प्रतिबलम् । २७। तदेवाश्वानां प्रतिबलम्, बर्मिणो वा हस्तिनोऽश्वा वा बर्मिणः । २८। कवचिनो रथा आवरणिनः पत्तयश्च चतुरङ्गबलस्य प्रतिबलम् । २९।

एवं बलसमुद्धानं परसैन्यनिवारणम् ।

विभवेन स्वसैन्यानां कुर्यादङ्गविकल्पशः । ३०॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे बलोपादानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म द्वितीयोऽध्यायः ।
आदितस्त्रयोविंशतिशततमः ।

३

[पञ्चात्कोपशततमं प्रकरणम् — पञ्चात्कोपचिन्ता; एकचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् — बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः]

अल्पः पञ्चात्कोपो महान् पुरस्तात्साम इति शब्दः पञ्चात्कोपो गरीयान् । १। अल्पं पञ्चात्कोपं त्रयसप्तस्य दूष्यामित्राटविका हि सर्वतः समेषयन्ति, प्रकृतिकोपो वा । २। लब्धमपि च महान्तं पुरस्तात्साममेवभूते मृत्युमित्रजवय्या असन्ते । ३।

तस्यात्सहस्रीयः पुरस्तात्सामस्यभोगः वार्तकीयो वा पश्चात्कोप इति न यायात् ।४।
सूचीमुखा ह्यनर्था इति लोकप्रवादः ।५।

पश्चात्कोपे सामदानभेददण्डान् प्रयुञ्जीत ।६। पुरस्तात्सामे सेनापतिं कुमारं वा
दण्डचारिणं कुर्वीत ।७। बलवान् वा राजा पश्चात्कोपावग्रहसमर्थः पुरस्तात्सामभादात्
यायात् ।८।

अभ्यन्तरकोपक्षक्कायां क्षण्डितानादाय यायात्, बाह्यकोपक्षक्कायां वा पुनवार-
मेषाम् ।९।

अभ्यन्तरावग्रहं कृत्वा शून्यपालमनेकबलवर्गमनेकमुख्यं च स्थापयित्वा यायात्,
न वा यायात् ।१०। अभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात् ।११।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमकोपोऽभ्यन्तरकोपः ।१२। तमात्मदोष-
त्यागेन परशक्त्यपराधवशेन वा साधयेत् ।१३। महापराधेऽपि पुरोहिते संरोधन-
मवज्ञावणं वा सिद्धिः, युवराजे संरोधनं निग्रहो वा गुणवत्यन्यस्मिन् सति पुत्रे ।१४।

पुत्रं भ्रातरमन्यं वा कुल्यं राजग्राहिणमुत्साहेन साधयेत्, उत्साहाभावे गृहीता-
नुवर्तनसंधिकर्मभ्याम् अरिसंधानभयात् ।१५। अन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो वा भूमिदानै-
विश्वासयेदेनम् ।१६। तद्विशिष्टं स्वयंग्राहं दण्डं वा प्रेषयेत्, सामन्ताटविकान् वा,
तैविगृहीतमतिसंदध्यात् ।१७। अपरुद्धादानं पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् ।१८।
एतेन मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ ।१९।

मन्त्यादिवर्जानामन्तरात्पानामन्यतमकोपोऽन्तरमात्यकोपः ।२०। तत्रापि यथा-
हमुपायान् प्रयुञ्जीत ।२१।

राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यकोपः ।२२। तमन्यो-
न्येनावग्राहयेत् ।२३। अतिदुर्गप्रतिष्ठब्धं वा सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानामन्यत-
मेनावग्राहयेत् ।२४। मित्रेणोपग्राहयेद्वा यथा नामित्रं गच्छेत् ।२५।

अमित्राद्वा सत्री भेदयेदेनम्—‘अयं त्वा योगपुरुषं मन्यमानो भर्तयैव विक्रम-
यिष्यति, भवाप्तार्थो दण्डचारिणममित्राटविकेषु कृच्छ्रे वा प्रयासे योक्ष्यति, विपुत्र-
दारमन्ते वा वासयिष्यति ।२६। प्रतिहृतविक्रमं त्वां भर्तरि पथ्यं करिष्यति, त्वया
वा संधिं कृत्वा भर्तारमेव प्रसादयिष्यति ।२७। मित्रमुपकृष्टं वाऽस्य गच्छ’ इति
।२८। प्रतिपन्नमिष्टाभिप्रायैः पूजयेत् ।२९। अप्रतिपन्नस्य संश्रयं भेदयेद् ‘असौ ते
योगपुरुषः प्रणिहितः’ इति ।३०। सत्री चैनमभित्यक्तज्ञासनैर्घातयेत्, गूढपुरुषैर्वा
।३१। सहप्रस्थायिनो वाऽस्य प्रवीरपुरुषान् यथाभिप्रायकरणेनावग्राहयेत् ।३२। तेन
प्रणिहितान् सत्री ब्रूयात् ।३३। इति सिद्धिः ।३४।

वरस्य चैनान् कोपानुत्थापयेत्, आत्मनश्च क्षमयेत् ।३५।

यः कोपं कर्तुं क्षमयितुं वा क्षतस्तत्रोपजायः कार्यः ।३६।

यः स्वयसंघः सक्तः कर्मणि कलावाप्सौ चानुवर्तमानं विनिमाते च वाहं... एक इति-
जापः कार्यः, तर्कवित्तव्ययश्च कल्याणबुद्धिस्ताहो शठ इति ॥३७॥

शठो हि वाह्योऽभ्यन्तरमेवमुपजपति — 'भर्तारं वेदित्वा वा प्रतिपद्यिष्यति
शत्रुबन्धो भूमिस्त्रासश्च मे द्विविधो सज्जो भविष्यति, अथ वा क्षत्रुरेतमाहनिष्यतीति
हृतबन्धुपक्षस्तुत्यदोषदृष्टेनोद्विग्नश्च मे भूयानकृत्यपक्षो भविष्यति, तद्विधे वाऽप्यस्मि-
न्नपि क्षणिकतो भविष्यति, अन्यमन्यं चास्य मुख्यमनित्यस्तथासनेन चातयिष्यामि'
इति ॥३८॥

अभ्यन्तरो वा शठो बाह्यमेवमुपजपति — 'कोशमस्य हरिष्यामि, शब्दं वाऽप्य-
हनिष्यामि, कुष्टं वा भर्तारमनेन चातयिष्यामि, प्रतिपक्षं बाह्यमभिजादयिष्ये विप्रम-
यिष्यामि "अन्नमस्य सज्यताम्, वैरमस्य प्रसज्यताम्, ततः स्वामीनो मे भविष्यति,
ततो भर्तारमेव प्रसादयिष्यामि, स्वयं वा राज्यं ग्रहीष्यामि", बद्ध्वा वा बाह्यभूमिं
भर्तृभूमिं चोभयमवाप्स्यामि, विरुद्धं वाऽऽवाहयित्वा बाह्यं विश्वस्तं चातयिष्यामि, अन्यं
वाऽप्यः मूलं हरिष्यामि इति ॥३९॥

कल्याणबुद्धिस्तु सहजीव्यर्थमुपजपति ॥४०॥

कल्याणबुद्धिना संदधीत, शठं 'तथा' इति प्रतिगृह्यातिसंदध्यात् इति ॥४१॥

एवमुपलभ्य —

परे परेभ्यः स्वे स्वेभ्यः स्वे परेभ्यः स्वतः परे ।

रक्षयाः स्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यमात्मा विपश्चिता ॥४२॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे पञ्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः

तृतीयोऽध्यायः । आदितः चतुर्विंशतिशततमः ।

४

[द्विचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् — क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः]

युग्मपुरुषापचयः क्षयः ॥१॥ हिरण्यवान्यापचयो व्ययः ॥२॥

ताभ्यां बहुगुणविशिष्टे लाभे यायात् ॥३॥

आदेयः प्रत्यादेयः प्रसादकः प्रकोपको ह्यस्वकालस्तनुकयोऽल्पव्ययो महान्
वृद्धचुदयः कल्यो धर्म्यः पुरोगश्चेति लाभसंपत् ॥४॥

सुप्राप्त्यानुपाल्यः परेषामप्रत्यादेय इत्यादेयः ॥५॥ विपर्यये प्रत्यादेयः ॥६॥
तमाददानस्तत्रस्थो वा विनाशं प्राप्नोति ॥७॥

यदि वा पश्येत् 'प्रत्यादेयमादाय कोषदण्डनिग्रयरक्षाविक्रान्त्वन्वक्ष्यामि;
अनिद्वयहस्तिवनसेतुबन्धवणिक्पथानुद्धतसारान् करिष्यामि; प्रकृतीरस्य कर्मायिष्यामि,

क्षयवाहविष्यामि, कायोवेनात्तवविष्यामि वा, साः चरं प्रतिबोधेन कोहविष्यति; प्रतिपक्षे वाऽस्य पण्यमेनं करिष्यामि, मित्रमन्वयं वाऽस्य प्रतिपक्षविष्यामि; मित्रस्य स्वस्य वा देशस्य पीडामन्वयस्तत्करेभ्यः परेभ्यश्च प्रतिकरिष्यामि; मित्रमाभवं वाऽस्य वैगुण्यं ब्राह्मयिष्यामि, सदान्वितविरक्तं तत्कुलीनं प्रतिपत्स्यते; कृतस्य वाऽस्य भूयं दास्यामि इति संहितसन्नुत्थितं मित्रं मे विराय भविष्यति' इति प्रत्यावेधमपि लाभमावदीत । ८। इत्यादेयप्रत्यादेयी व्याख्याती । १५।

धर्मात्मिकाद्वैतमिदं लाभो लभ्यमानः स्वेषां परेषां च प्रसादको भवति । १०। विपरीतः प्रकोपक इति । ११।

मन्त्रिणामुपदेशाल्लाभोऽलभ्यमानः कोपको भवति 'अयमस्माभिः क्षयव्ययी प्राहितः' इति । १२। ब्रूयमन्त्रिणामनादरात्लाभो लभ्यमानः कोपको भवति 'सिद्धार्थोऽयमस्मान् विनाशयिष्यति' इति । १३। विपरीतः प्रसादकः । १४।

इति प्रसादककोपकौ व्याख्याती । १५।

गमनमात्रसाध्यत्वाद्ब्रह्मस्वकालः । १६। मन्त्रसाध्यत्वात्तनुक्षयः । १७। भक्तमात्र-
व्ययत्वादल्पव्ययः । १८। तदात्ववैपुल्यान्महान् । १९। ब्रह्मप्रार्थानुबन्धकत्वाद् बृहत्प्रवयः । २०। निराबाधकत्वमत्कल्पः । २१। प्रशस्तोपादानाद्वर्त्म्यः । २२। सामवायिकानाम-
निर्बन्धगामित्वात्पुरोगः इति । २३।

तुल्ये लाभे देशकालौ शक्त्युपायौ प्रियाप्रियौ जवाजवौ सामीप्यविप्रकर्षौ तदा-
त्वानुबन्धौ सारत्वसातत्ये बाहुल्यबाहुगुण्ये च विमुख्य बहुगुणयुक्तं लाभमावदीत । २४।

लाभविघ्नाः — कामः कोपः साध्वसं कारुण्यं ह्रीरनार्थभावो मानः सानुक्रोशता
परलोकापेक्षा धार्मिकत्वमत्यागित्वं दैन्यमसूया हस्तगतावमानो दीरात्म्यमविश्वासो भय-
मप्रतीकारः शीतोष्णवर्षाणामाक्षम्यं मङ्गलतिथिनक्षत्रेष्टित्वम् इति । २५।

नक्षत्रमतिं पुच्छन्तं बालमर्थोऽतिवर्तते ।

अर्थो ह्यर्थस्य नक्षत्रं किं करिष्यन्ति तारकाः ॥ २६ ॥

नाथनाः प्राप्नुवन्त्यर्षाभिरा यत्नशतैरपि ।

अर्थैरर्षः प्रबध्यन्ते गजाः प्रतिगजैरिव ॥ २७ ॥

इत्यग्निविद्यास्तोत्रमपि नवमेऽधिकरणे सर्वव्यासाद्यविपरिमर्शः चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रतिवर्तः पञ्चविंशतिसप्ततमः ।

[मित्रवारिष्यस्तोत्रं प्रकरणम् — ब्राह्मण्यन्तरावस्थापदः]

संख्यादीनामयद्योद्देशावस्थापदप्रपनयः । १। तस्मात्पदः संभवति । २।

बाह्योत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिज्ञाया, अभ्यन्तरोत्पत्तिर्बाह्यप्रतिज्ञाया, बाह्योत्पत्तिर्बाह्य-
प्रतिज्ञाया, अभ्यन्तरोत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिज्ञाया - इत्यापदः । ३।

यत्र बाह्य अभ्यन्तरानुपजपन्ति, अभ्यन्तरा वा बाह्यान्, तत्रोभययोगे प्रतिजपतः
सिद्धिविशेषवती । ४। सुव्याजा हि प्रतिजपितारो भवन्ति, नोपजपितारः । ५। तेषु
प्रज्ञास्तेषु नान्याञ्छन्ननुरूपजपितुमुपजपितारः । ६। कृच्छ्रोपजाया हि बाह्यानाम-
भ्यन्तरास्तेषामितरे वा । ७। महत्तश्च प्रयत्नस्य बधः परेषाम्, अर्थानुबन्धश्चात्मन
इति । ८।

अभ्यन्तरेषु प्रतिजपत्सु सामदाने प्रयुञ्जीत । ९। स्थानमानकर्म सान्त्वम् । १०।
अनुग्रहपरिहारौ कर्मस्वायोगो वा दानम् । ११।

बाह्येषु प्रतिजपत्सु भेददण्डौ प्रयुञ्जीत । १२। सत्त्रिणो मित्रव्यञ्जना वा बाह्यानां
चारमेषां ब्रूयुः 'अयं वो राजा दूष्यव्यञ्जनैरतिसंघातुकामः, बुध्यध्वम्' इति । १३।
दूष्येषु वा दूष्यव्यञ्जनाः प्रणिहिता दूष्यान्बाह्यैर्भेदयेयुः, बाह्यान् वा दूष्यैः । १४।
दूष्यान्ननुप्रविष्टा वा तीक्ष्णाः शस्त्ररसाम्यां हन्युः । १५। ग्राह्य वा बाह्यान्
घातयेयुः । १६।

यत्र बाह्या बाह्यानुपजपन्ति, अभ्यन्तरानभ्यन्तरा वा, तत्रैकान्तयोग उपजपितुः
सिद्धिविशेषवती । १७। दोषशुद्धौ हि दूष्या न विद्यन्ते । १८। दूष्यशुद्धौ हि दोषः
पुनरन्यान् दूषयति । १९।

तस्माद्बाह्येषूपजपत्सु भेददण्डौ प्रयुञ्जीत । २०। सत्त्रिणो मित्रव्यञ्जना वा
ब्रूयुः 'अयं वो राजा स्वयमादातुकामः, विगृहीताः स्थानेन राजा, बुध्यध्वम्' इति
। २१। प्रतिजपितुर्बा दूतवण्डाननुप्रविष्टास्तीक्ष्णाः शस्त्ररसादिभिरेषां छिद्रेषु प्रहरेयुः
। २२। ततः सत्त्रिणः प्रतिजपितारमभिज्ञंसेयुः । २३।

अभ्यन्तरानभ्यन्तरेषूपजपत्सु यथार्हमुपायं प्रयुञ्जीत । २४। तुष्टलिङ्गमतुष्टं
विपरीतं वा साम प्रयुञ्जीत । २५। शौचसामर्थ्यापदेशेन व्यसनाभ्युदयावेक्षणो वा
प्रतिपूजनमिति दानम् । २६। मित्रव्यञ्जनो वा ब्रूयादेतान् 'चित्तज्ञानार्थमुपधास्यति वो
राजा, तदस्याख्यातव्यम्' इति । २७। परस्परद्वया भेदयेदेनान् 'असौ चासौ च वो
राजन्येवमुपजपति' । इति भेदः । २८। दाण्डकमिकवच्च दण्डः । २९।

एतासां चतसृणामापदामभ्यन्तरामेव पूर्वं साधयेत् । ३०। अहिभयादभ्यन्तरकोपो
बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात् । ३१।

पूर्वा पूर्वा विजानीयात्लघ्वीमापदमापदाम् ।

उत्थितां बलवद्बुधो वा गुर्वी लघ्वीं विपर्यये ॥ ३२ ॥

इत्याभियास्यत्कर्मणि नवमैर्जिकरणे बाह्याभ्यन्तराश्चापदः पञ्चमोऽध्यायः ।

आदितः षड्विंशतिशततमः ।

[चतुर्विधवारिष्ठाङ्गस्तत्त्वं प्रकरणात् — दूष्यतामुत्तमुक्ताः (आवहः)]

दूष्येभ्यः शत्रुभ्यश्च द्विविधा शुद्धा ।१।

दूष्यशुद्धायां पीरेषु जानपदेषु वा दण्डवर्जानुपायान् प्रयुञ्जीत ।२। दण्डो हि महाजने क्षेप्तुमशक्यः ।३। क्षिप्तो वा तं चार्थं न कुर्यात्, अन्यं चानर्थमुत्पादयेत् ।४। मुख्येषु त्वेषां दाण्डकमिकवच्चेष्टेत ।५।

शत्रुशुद्धायां यतः शत्रुः प्रधानः कार्यो वा ततः साक्षादिभिः सिद्धिं लिप्सेत ।६। स्वामिन्यायत्ता प्रधानसिद्धिः, मन्त्रिष्वायत्ताऽऽयत्तसिद्धिः, उभयायत्ता प्रधानायत्त-सिद्धिः ।७।

दूष्यादूष्याणामामिश्रितत्वादामिश्रा ।८। आमिश्रायामदूष्यतः सिद्धिः ।९। आलम्बनाभावे ह्यालम्बिता न विद्यन्ते ।१०।

मित्रामित्राणामेकीभावात्परमिश्रा ।११। परमिश्रायां मित्रतः सिद्धिः ।१२। सुकरो हि मित्रेण संधिः, नास्त्रिणेति ।१३।

मित्रं चेन्न संधिमिच्छेदभीक्ष्णमुपजपेत् ।१४। ततः सत्त्रिभिरमित्राद्भेदयित्वा मित्रं लभेत ।१५। मित्रसंघस्य वा योजन्तस्थायी तं लभेत ।१६। अन्तस्थायिनि लब्धे मध्यस्थायिनो भिद्यन्ते ।१७। मध्यस्थायिनं वा लभेत ।१८। मध्यस्थायिनि लब्धे नान्तस्थायिनः संहन्यन्ते ।१९।

यथा चैवामाश्रयभेदस्तानुपायान् प्रयुञ्जीत ।२०।

धार्मिकं जातिकुलश्रुतवृत्तस्तवेन संबन्धेन पूर्वेषां त्रैकाल्योपकारानपकाराभ्यां वा सान्त्वयेत् ।२१। निवृत्तोत्साहं विग्रहश्रान्तं प्रतिहतोपायं क्षयव्ययभ्यां प्रवासेन चोपतप्तं शौचेनान्यं लिप्समानमन्यस्माद्वा शङ्कमानं मैत्रीप्रधानं वा कल्याणबुद्धिं साम्ना साधयेत् ।२२।

लुब्धं क्षीणं वा तपस्विमुख्यावस्थापनापूर्वं दानेन साधयेत् ।२३। तत्पञ्च-विधम् — देयविसर्गो गृहीतानुवर्तनमात्तप्रतिदानं स्वद्रव्यदानमपूर्वं परस्वेषु स्वयं ग्राहदानं च ।२४। इति दानकर्म ।२५।

परस्परद्वेषवैरभूमिहरणशङ्कितमतोज्यतमेन भेदयेत् ।२६। भीहं वा प्रतिघातेन 'कृतसंधिरेष त्वयि कर्म करिष्यति, मित्रमस्य निसृष्टं, संघौ वा नाम्यन्तरः' इति ।२७।

यस्य वा स्वदेशादन्यदेशाद्वा पण्यानि पण्यागारतयाऽऽजच्छेयुः तानि अस्य 'यातव्याल्लब्धानि' इति सत्त्रिणश्चारयेयुः ।२८। बहुलीभूते शासनमभित्यक्तेन प्रेषयेत् 'एतत्ते पण्यं पण्यागारं वा मया ते प्रेषितम्, सामवायिकेषु विक्रयस्व, अपगच्छ वा, ततः पण्यलोभमवाप्स्यसि' इति ।२९। ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः 'एतदरि-प्रदत्तम्' इति ।३०।

शत्रुप्रख्यातं वा पथ्यमविज्ञातं विजिगीषुं गच्छेत् । ३१। तदस्य वैदेहकव्यञ्जनाः
शत्रुमुखेषु विजिगीरन् । ३२। ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः 'अनुत्पथ्यमरिप्रदत्तम्'
इति । ३३।

अहापराधाकर्षणान्ध्यामुपगृह्य वा शस्त्ररसाग्निभिरमित्रे प्रणिदध्यात् । ३४।
अश्वैकमवातत्वं निष्पातयेत् । ३५। तस्य पुत्रधारमुपगृह्य रात्रौ हृतमिति व्यापयेत् । ३६।
अथामात्यः शत्रोस्तानेकैकशः प्ररूपयेत् । ३७। ते चेद्यथोक्तं कुर्युर्न चैनान् ग्राहयेत्
। ३८। अशक्तिवतो वा ग्राहयेत् । ३९। आप्तभावोपगतो मुख्यादस्यात्मानं रक्षणीयं
कञ्चयेत् । ४०। अथामित्रशासनं मुख्योपघाताय प्रेषितमुभयवेतनो ग्राहयेत् । ४१।

उत्साहशक्तिमतो वा प्रेषयेत् 'अमुष्य राज्यं गृहाण, यथास्थितो नः संधिः'
इति । ४२। ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः । ४३।

एकस्य स्कन्धावारं बीधमासारं वा घातयेयुः । ४४। इतरेषु शत्रून् श्रुत्वाणाः
'त्वमेतेषां घातयितव्यः' इत्युपजपेयुः । ४५।

यस्य वा प्रवीरपुरुषो हस्ती हयो वा म्रियेत गूढपुरुषैर्हन्येत ह्रियेत वा सत्त्रिणः
परस्परपहतं क्रूयुः । ४६। ततः शासनमभिज्ञस्तस्य प्रेषयेत् 'भूयः कुरु ततः पण-
शेषमवाप्त्यसि' इति । ४७। तदुभयवेतना ग्राहयेयुः । ४८।

मित्रेष्वन्यतमं लभेत । ४९।

तेन सेनापतिकुमारदण्डचारिणो व्याख्याताः । ५०।

सांघिकं च भेदं प्रयुञ्जीत । ५१। इति भेदकर्म । ५२।

तीक्ष्णमुत्साहिनं व्यसनिनं स्थितशत्रुं वा गूढपुरुषाः शस्त्राग्निरसादिभिः साध-
येयुः, सौकर्यतो वा तेषामन्यतमः । ५३। तीक्ष्णो ह्येकः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेत् । ५४।
अयं सर्वसंदोहकर्म विशिष्टं वा करोति । ५५।

इत्युपायचतुर्वर्गः । ५६। पूर्वः पूर्वश्चास्य लघिष्ठः । ५७। सान्त्वमेकगुणम् । ५८।
दानं द्विगुणं सान्त्वपूर्वम् । ५९। भेदस्त्रिगुणः सान्त्वदानपूर्वः । ६०। दण्डश्चतुर्गुणः सान्त्व-
दानभेदपूर्वः । ६१।

इत्यभियुञ्जानेषूक्तम् । ६२।

स्वभूमिष्ठेषु तु त एवोपायाः । ६३। विमेषस्तु । ६४। स्वभूमिष्ठानामन्यतमस्य
पथ्यागारैरभिज्ञातान् दूतमुख्यानभीक्ष्णं प्रेषयेत् । ६५। त एनं संधीं पराहितायां वा
योजयेयुः । ६६। अप्रतिपद्यमानं 'कृतो नः संधिः' इत्यावेदयेयुः । ६७। तमितरेषामु-
पवसेतनाः संक्रमयेयुः 'अयं वो राजा कुप्टः' इति । ६८।

यस्य वा यस्माद्भयं वैरं द्वेष्टो वा तं तस्माद्भेदयेयुः 'अयं ते शत्रुणा संधत्ते, पुरा
त्वावतिसंघत्ते, मित्रतरं संधीयस्व, निग्रहे चास्य प्रयत्नस्व' इति । ६९।

आवाहविवाहाभ्यां वा कृत्वा संयोगमसंयुक्तान् भेदयेत् । ७०।

सामन्तादधिकृतस्तुसीमापदद्वैतैर्वा राज्यानि चातयेत्, सार्वजनादधीर्वा, दण्डं वाजमिसृतम् ७१। परस्परदाताभ्यामप्येवा जातिसंघास्त्रिद्वेषु ग्रहरेषुः, कृदावधाभिरस-
क्षस्त्रेण ७२।

धीर्तसमिसवज्ज्वारीन् योगैरावरितैः शठः ।

चातयेत्परमिश्रायां विद्वासेनामिश्रेण च ॥७३॥

इत्याभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे द्रूप्ययानुसंयुक्ताः (प्रापदः) षष्ठोऽध्यायः ।

आवितः सप्तविंशतिपातसमः ।

७

[पञ्चमकारिणश्चतुस्रस्तनं प्रकरणम् — अर्थानर्थसंशययुक्ताः (आप्यः);

षष्ठमकारिणश्चतुस्रस्तनं प्रकरणम् — सासामुवाचविकल्पजाः सिद्धाः]

कामादिस्तोकः स्वाः प्रकृतीः कोपयति, अपनयो वाह्याः ११। तदुभयमासुरी
वृत्तिः १२। स्वजनविकारः कोपः १३।

परवृद्धिहेतुषु आपदर्थोऽनर्थः संशय इति १४।

दोऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः करोति, प्राप्तः प्रत्यादेयः परेषां भवति, प्राप्यमाणो वा
अथव्ययोदयो भवति, स भवत्यापदर्थः १५। यथा सामन्तानामामिषभूतः सामन्त-
व्यसनजो लाभः, शत्रुप्राप्तितो वा स्वभावाधिगम्यो लाभः, पक्ष्वात्कोपेन पाणिग्राहेण वा
विगृहीतः पुरस्तात्लाभः, मित्रोच्छेदेन संधिव्यतिक्रमेण वा मण्डलविद्वो लाभः इत्या-
पदर्थः १६।

स्वतः परतो वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः ७७।

तयोः अर्थो न वेति, अनर्थो न वेति, अर्थोऽनर्थ इति, अनर्थोऽर्थ इति संशयः १८।
शत्रुमित्रमुत्साहयितुमर्थो न वेति, संशयः १९। शत्रुवलमर्थमानाम्बामावाहयितुमर्थो
न वेति संशयः ११०। बलवत्सामन्तां भूमिधादातुमर्थोऽनर्थ इति संशयः १११। ज्यायसा
संभूययानमनर्थोऽर्थ इति संशयः ११२। तेषामर्थसंशयमुपगच्छेत् ११३।

अर्थोऽर्थानुबन्धः, अर्थो निरनुबन्धः, अर्थोऽनर्थानुबन्धः, अनर्थोऽर्थानुबन्धः,
अनर्थो निरनुबन्धः, अनर्थोऽनर्थानुबन्धः इत्यनुबन्धवद्भेदः ११४। शत्रुमुत्साहय
पाणिग्राह्यादानवर्थोऽर्थानुबन्धः ११५। उदासीनस्य दण्डानुग्रहः क्रमेण अर्थो निरनु-
बन्धः ११६। परस्यान्तरुच्छेदनमर्थोऽनर्थानुबन्धः ११७। शत्रुप्रतिषेधास्वानुग्रहः कोद-
दण्डाम्यामनर्थोऽर्थानुबन्धः ११८। द्वीमवसितमुत्साहय मित्रुत्पत्तिवर्थो निरनुबन्धः ११९।
ज्यायसीकमुत्साहय मित्रुत्पत्तिवर्थोऽनर्थानुबन्धः १२०। तेषां पूर्वः पूर्वः बोधानपसंज्ञात् १२१।

इति कार्याविस्थापनम् १२२।

समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः । २३। सैव पाणिनिस्तद्विगृहीता समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः । २४। तस्योक्तिमित्राण्यप्युपगृह्यत्सिद्धिः । २५।

समन्ततः शत्रुभ्यो भयोत्पत्तिः समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः । २६। सैव मित्र-विगृहीता समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः । २७। तस्योक्तिमित्राण्यप्युपगृह्यत्सिद्धिः, परमिथाप्रतीकारो वा । २८।

इतो लाभ इतरतो लाभ इत्युभयतोऽर्थापिदुःसंशयः । २९। तस्यां समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः लाभगुणयुक्तमर्थमादातुं यायात् । ३०। तुल्ये लाभगुणे प्रधानमासन्नमनतिपातिन-भूतो वा येन भवेत्तमादातुं यायात् । ३१।

इतोऽर्थापिदुःसंशयः इतरतोऽर्थापिदुःसंशयः इत्युभयतोऽर्थापिदुःसंशयः । ३२। तस्यां समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः मित्रेभ्यः सिद्धिं लिप्सेत् । ३३। मित्राभावे प्रकृतीनां लघीयस्यैकतोऽर्थापिदुःसंशयः साध-येत्, उभयतोऽर्थापिदुःसंशयः, समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः मूलेन प्रतिकुर्यात् । ३४। अशक्ये सर्व-मुत्सृज्यापगच्छेत् । ३५। दृष्टा हि जीवतः पुनरावृत्तिर्यथा सुयात्रोदयनाभ्याम् । ३६।

इतो लाभ इतरतो राज्याभिमर्श इत्युभयतोऽर्थापिदुःसंशयः । ३७। तस्या-मनर्थसाधको योऽयंस्तमादातुं यायात् । ३८। अन्यथा हि राज्याभिमर्शं नारयेत् । ३९। एतया समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः व्याख्याता । ४०।

इतोऽर्थापिदुःसंशयः इतरतोऽर्थापिदुःसंशयः इत्युभयतोऽर्थापिदुःसंशयः । ४१। तस्यां पूर्वमनर्थ-साधयेत्, तत्सिद्धावर्षसंशयम् । ४२। एतया समन्ततोऽर्थापिदुःसंशयः व्याख्याता । ४३।

इतोऽर्थापिदुःसंशयः इतरतोऽर्थापिदुःसंशयः इत्युभयतोऽर्थापिदुःसंशयः । ४४। एतया सम-न्ततोऽर्थापिदुःसंशयः व्याख्याता । ४५। तस्यां पूर्वा पूर्वा प्रकृतीनामनर्थसंशयान्बोद्ध-यितुं यतेत् । ४६। श्रेयो हि मित्रमनर्थसंशये तिष्ठन् न दण्डः, दण्डो वा न कोश इति । ४७। समप्रमोक्षणाभावे प्रकृतीनामनर्थसंशयान्बोद्धयितुं यतेत् । ४८। तत्र पुरुष-प्रकृतीनां बहुलमनुरक्तं वा तीक्ष्णसुखवर्जम्, द्रव्यप्रकृतीनां सारं महोपकारं वा । ४९। संविनाऽऽसनेन द्वेषीभावेन वा लज्जुनि, विपर्ययेर्गुरुणि । ५०। अयस्थानबुद्धीनां चोत्त-रोत्तरं लिप्सेत् । ५१। प्रातिलोभ्येन वा जयादीनामायत्यां विशेषं पश्येत् । ५२।

इति देशावस्थापनम् । ५३।

एतेन यात्रादिमध्यान्तेऽर्थापिदुःसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता । ५४।

निरन्तरयोगित्वाच्चावर्षसंशयानां यात्राशब्दः श्रेयानुपसंप्राप्त्यं पाणिनिस्तद्वि-सारप्रतिपाते अयम्ययप्रवासप्रत्यादेये भूतलक्षणे च भवति । ५५। तथाऽर्थापिदुःसंशयो वा स्वभूमिष्ठस्य विनाशो भवति । ५६।

एतेन यात्रामध्येऽर्थापिदुःसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता । ५७।

यात्राते तु कर्मादीन्मुच्छेदनीयं वा कर्मादित्योच्छिद्य चाऽर्थापिदुःसंशयो वा परावाचकयात् । ५८।

सामवायिकानामप्युरोगस्य तु आशामभ्यान्तगोऽनर्थः शंखदो वा श्रेयानुपसंप्राप्तु-
मनिर्बन्धगामित्वात् । १५६।

अर्थो धर्मः काम इत्यर्थत्रिवर्गः । १६०। तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसंप्राप्तुम् । १६१।

अनर्थोऽधर्मः शोक इत्यनर्थत्रिवर्गः । १६२। तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयान् प्रतिकर्तुम् । १६३।

अर्थोऽनर्थ इति, धर्मोऽधर्म इति, कामः शोक इति संशयत्रिवर्गः । १६४। तस्यो-
त्तरपक्षसिद्धौ पूर्वपक्षः श्रेयानुपसंप्राप्तुम् । १६५।

इति कालावस्थापनम् । १६६।

इत्यापदः ।

तासां सिद्धिः । १६७।—

पुत्रभ्रातृबन्धुषु सामदानाभ्यां सिद्धिरनुरूपा, पौरजानपददण्डमुख्येषु दानभेदाभ्यां,
सामन्ताटविकेषु भेददण्डाभ्याम् । १६८। एषाऽनुलोमा, विपर्यये प्रतिलोमा । १६९।

मित्रभिक्षेषु व्यामिश्रा सिद्धिः । १७०। परस्परसाधका ह्यपायाः । १७१।

शत्रोः शङ्कितामात्त्रेषु सान्त्वं प्रयुक्तं शेषप्रयोगं निवर्तयति, दूष्यामात्येषु दानं,
संचातेषु भेदः, शक्तिमत्सु दण्ड इति । १७२।

गुरुलाघवयोगाच्चापदां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । १७३। 'अनेनैवोपायेन
नान्येन' इति नियोगः । १७४। 'अनेन वाऽन्येन वा' इति विकल्पः । १७५। 'अनेनान्येन
च' इति समुच्चयः । १७६।

तेषामेकयोगाश्चत्वारस्त्रियोगाश्च, द्वियोगाः षट्, एकश्चतुर्थोऽनर्थः । १७७। इति पञ्च-
दशोपायाः । १७८। तावन्तः प्रतिलोमाः । १७९।

तेषामेकेनोपायेन सिद्धिरेकसिद्धिः, द्वाभ्यां द्विसिद्धिः, त्रिभिस्त्रिसिद्धिः, चतुर्भि-
श्चतुःसिद्धिरिति । १८०। धर्ममूलत्वात्कामफलत्वाच्चायस्य धर्मार्थकामानुबन्धा याऽयस्य
सिद्धिः सा सर्वार्थसिद्धिः । १८१।

इति सिद्धयः ।

दैवादग्निरुदकं व्याधिः प्रमारो विद्रवो दुर्भिक्षासुरी सृष्टिरित्यापदः । १८२।
तासां दैवतब्राह्मणप्रणिपाततः सिद्धिः । १८३।

अतिबृष्टिरबृष्टिर्वा सृष्टिर्वा याऽऽसुरी भवेत् ।

तस्यामाधर्बणं कर्म सिद्धारम्भाश्च सिद्धयः । १८४।

इत्याभियास्यत्कर्मणि नवभेदधिकरणे धर्मार्थसंशयदुक्ताः (आपदः) तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः
सप्तमोऽध्यायः । आदितः अष्टविंशतिततमः ।

एवावता कीटिनीवित्थार्थकारस्य अभिप्रासात्कर्म नवनवधिकरणं तस्यैवम् ।

सांघामिकम् — दशममधिकरणम्

१

[सप्तमस्तवारिषाञ्छतस्रं प्रकरणम् — स्कन्धावारनिषेधः]

वास्तुकप्रशास्ते वास्तुनि नायकवर्धकिमौहृत्तिकाः स्कन्धावारं, वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा भूमिवशेन वा, चतुर्द्वारं षट्पथं नवसंस्थानं मापयेयुः स्नातवप्रसाजद्वाराद्वाजकसंपन्नं भये स्थाने च । १।

मध्यमस्तोतरे नवभागे राजवास्तुकं धनुःशतायाममर्धविस्तारं, पश्चिमाधौ तस्यान्तःपुरम् । २। अन्तर्बधिकसैन्यं चान्ते निविशेत् । ३। पुरस्तादुपस्थानम्, दक्षिणतः कोष्ठासनकार्यकरणानि, वामतो राक्षीपवाद्यानां हस्त्यश्वरथानां स्थानम् । ४।

अतो धनुःशतान्तरावृत्तवारः शकटमेधीप्रततिस्तम्भसालपरिक्षेपाः । ५।

प्रथमे पुरस्तान्धनिपुरोहिती, दक्षिणतः कोष्ठागारं महानसं च, वामतः कुप्यायुधागारम् । ६। द्वितीये मीलमृतानां स्थानमश्वरथानां सेनापक्षेष्टम् । ७। तृतीये हस्तिनः क्षेप्यः प्रशास्ता च । ८। चतुर्थे विष्टिनयिको मित्राभिजाटकीबलं स्वपुरुषाविष्टितम् । ९। वणिजो रूपाजीवाश्चानुमहापथम् । १०।

वाह्यतो सुम्भकस्रगणिनः सतूर्याग्नयः, गूढाश्चारक्षाः । ११।

शत्रूणामापाते कुपकूटावपातकण्टकिनीश्च स्थापयेत् । १२।

अष्टादशचर्माणांभारक्षविपर्यासं कारयेत् । १३। विवायामं च कारयेत्सर्पज्ञानार्थम् । १४।

विवायसीरिकसमाजघ्नतवारणं च कारयेत्, भुव्वास्तथं च । १५।

सेनानिवृत्तमायुधीयमश्रासनं भूम्यपालो बघ्नीयात् । १६।

पुरस्तादध्वनः सम्यक्प्रशास्ता रक्षणानि च ।

यायाद्वर्धकिविष्टिम्यामुदकानि च कारयेत् । १७॥

इति सांघामिके दशमैर्धिकरणे स्कन्धावारनिषेधः प्रथमोऽध्यायः । आशित एकोनविंशच्छतस्रः ।

२

[अष्टमस्तवारिषाञ्छतस्रं प्रकरणम् — स्कन्धावारप्रधावनम्;

एकोनव्यंशच्छतस्रं प्रकरणम् — दशमस्तवारिषाञ्छतस्रं प्रकरणम्]

आमारण्यानामध्वनि निषेधान् यवसेन्धनोदकवशेन परिसंख्याय स्थानासनवक्त्रकानं च वानां बाध्यात् । १। तस्मैसीकारद्विगुणं भस्मोपकरणं बाह्येष्टम् । २। अश्वतो वा क्षेप्येष्वावोजयेत्, अन्तरेषु वा निबिन्द्यात् । ३।

पुरस्ताभायकः, मध्ये कलत्रं स्वामी च, पार्श्वयोरश्वा बाहूत्सारः, चक्रान्तेषु हस्तिनः प्रसारवृद्धिर्वा, पश्चात्सेनापतिर्यामात् निबिजेत ।४।

सर्वतो वनाजीवः प्रसारः ।५। स्वदेशादभ्यायतिर्विषयः ।६। मित्रबलमासारः ।७। कलत्रस्थानमपसारः ।८।

पुरस्तादभ्याघाते मकरेण यायात्, पश्चाच्छकटेन, पार्श्वयोर्वज्रेण, समन्ततः सर्वतोभद्रेण, एकायने सूच्या ।९।

पश्चिद्वैधीभावे स्वभूमितो यायात् ।१०। अभूमिष्ठानां हि स्वभूमिष्ठा युद्धे प्रतिलोमा भवन्ति ।११।

योजनमधमा, अर्धमध्या, द्वियोजनमुत्तमा, संभाभ्या वा गतिः ।१२।

आश्रयकारी संपन्नघाती पाष्णिरासारो मध्यम उदासीनो वा प्रतिकर्तव्यः, संकटो मार्गः शोधयितव्यः, कोशो दण्डो मित्रामित्राटवीबलं विष्टिर्भूतुर्वा प्रतीक्ष्याः, कृतदुर्गकर्मनिचयरक्षाक्षयः क्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्चागमिष्यति, उपजपितारो वा नातिस्वरयन्ति, शत्रुरभिप्रायं वा पूरयिष्यति, इति शनैर्यामात्; विपर्यये शीघ्रम् ।१३।

हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबन्धनौकाष्ठवेणुसंघातैरलाबुचर्मकरण्डदृतिप्लवगण्डिकावेणि-
काभिश्चोदकानि तारयेत् ।१४। तीर्थाभिग्रहे हस्त्यश्वैरन्यतो रात्रावुसार्य सत्रं गृह्णीयात् ।१५।

अनुदके चक्रिचतुष्पदं चाध्वप्रमाणेन शक्त्योदकं बाहयेत् ।१६।

दीर्घकान्तारमनुदकं यवसेन्धनोदकहीनं वा कृच्छ्राध्वानमभियोगप्रस्कलं क्षुत्पिपा-
साध्वक्लान्तं पङ्क्तोयगम्भीराणां वा नदीदरीशैलानामुद्यानापयाने व्यासक्तमेकायनमार्गे
शैलविषमे संकटे वा बहुलीभूतं निबेजे प्रस्थिते विखनाहं भोजनव्यासक्तव्यायतगत-
परिश्रान्तबबक्षुप्तं व्याधिभरकदुर्भिक्षपीडितं व्याधितपत्त्यश्वद्विपमभूमिष्ठं वा बल-
व्यसनेषु वा स्वसैन्यं रक्षेत्, परसैन्यं चाभिह्न्यात् ।१७।

एकायनमार्गप्रयातस्य सेनानिश्चारप्रासाहारक्षव्याप्रस्ताराग्निनिधानध्वजायुध-
संख्यानेन परबलज्ञानम् ।१८। तदात्मनो गूहयेत् ।१९।

पार्वतं वनदुर्गं वा सापसारप्रतिग्रहम् ।

स्वभूमौ पृष्ठतः कृत्वा युध्येत निबिजेत च ।।२०।।

इति सांघामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारप्रयाणम् वनव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् द्वितीयोऽध्यायः ।

आदितस्त्रिंशच्छततमः ।

३

[पञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — कूटयुद्धविकल्पाः;
एकपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — स्वसैन्योत्साहनम्;
द्विपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — स्वबलान्यवसव्याद्योः]

बलविशिष्टः कृतोपजापः प्रतिविहितर्तुः स्वभूम्यां प्रकाशयुद्धमुपेयात् । १।
विपर्यये कूटयुद्धम् । २।

बलव्यसनवस्कन्दकालेषु परमभिहन्यात्, अभूमिष्ठं वा स्वभूमिष्ठः, प्रकृतिप्रज्ञहो
वा स्वभूमिष्ठम् । ३।

दूष्यामित्राटवीबलैर्वा भङ्गं दत्त्वा विभूमिप्राप्तं हन्यात् । ४।

संहतानीकं हस्तिभिर्भेदयेत् । ५।

पूर्वं भङ्गप्रदानेनानुप्रलीनं भिन्नमभिन्नः प्रतिनिवृत्त्य हन्यात् । ६।

पुरस्तादभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पृष्ठतो हस्त्यश्वेनाभिहन्यात् । ७। पृष्ठतोऽभि-
हत्य प्रचलं विमुखं वा पुरस्तात्सारबलेनाभिहन्यात् । ८। ताम्यां पार्श्वीभिघातौ
व्याख्यातौ । ९। यतो वा दूष्यफल्गुबलं ततोऽभिहन्यात् । १०।

पुरस्ताद्विषमायां पृष्ठतोऽभिहन्यात् । ११। पृष्ठतो विषमायां पुरस्तादभिहन्यात्
। १२। पार्श्वतो विषमायामितरतोऽभिहन्यात् । १३।

दूष्यामित्राटवीबलैर्वा पूर्वं योषयित्वा श्रान्तमश्रान्तः परमभिहन्यात् । १४।

दूष्यबलेन वा स्वयं भङ्गं दत्त्वा 'जितम्' इति विश्वस्तमविश्वस्तः सत्त्रापाश्रयो-
ऽभिहन्यात् । १५।

सार्यन्नजस्कन्धावारसंवाहविलोपप्रमत्तमप्रमत्तोऽभिहन्यात् । १६।

फल्गुबलाबच्छप्रसारबलो वा परवीराननुप्रविश्य हन्यात् । १७।

गोम्रहणेन श्वापदबधेन वा परवीरानाकृष्य सत्त्रच्छन्नोऽभिहन्यात् । १८।

रात्राववस्कन्देन जागरयित्वा निद्राक्लान्तानवसुप्तान् वा दिवा हन्यात् । १९।

सपादचर्मकोशीर्वा हस्तिभिः सौप्तिकं दद्यात् । २०।

अहःसंनहपरिभ्रान्तानपराक्लेऽभिहन्यात् । २१।

शुष्कचर्मवृत्तशर्कराकोशकैर्गोमहिषोष्ट्रयूथैर्वा त्रस्तुभिरकृतहस्त्यश्वं भिन्नमभिन्नः
प्रतिनिवृत्तं हन्यात् । २२।

प्रतिसूर्यवातं वा सर्वमभिहन्यात् । २३।

धान्यनवमसंकटपङ्कजैर्लनिम्नविषमनाबो गावः शकटव्यूहो नीहारो रात्रिरिति
सत्त्राणि । २४।

पूर्वं च प्रहरणकालाः कूटयुद्धहेतवः । २५।

संग्रामस्तु निर्दिष्टदेशकालो धर्मिष्ठः । २६।

संहृत्य दण्डं ब्रूयात् 'तुल्यवेतनोऽस्मि, भवद्भिः सह भोग्यमिदं राज्यम्, मया-
ऽभिहितैः परोऽभिहन्तव्यः' इति । २७।

वेदेष्वप्यनुश्रूयते समाप्तदक्षिणानां यज्ञानामवभृथेषु 'सा ते गतिर्या शूराणाम्'
इति । २८। अपीह श्लोकौ भवतः । २९।

'यान् यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः स्वर्गेषिणः पात्रचयैश्च यान्ति ।

क्षणेन तानप्यतियान्ति शूराः प्राणान् सुयुद्धेषु परित्यजन्तः ॥ ३० ॥

'नवं शरावं सलिलस्य पूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्तस्य मा भून्नरकं च गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥ ३१ ॥' इति ।

मन्त्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद्योधान् व्यूहसंपदा । ३२।

कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गः सर्वज्ञदेवतसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत्, परपक्षं
चोद्वेजयेत् । ३३।

'श्वो युद्धम्' इति कृतोपवासः शस्त्रवाहनं चानुशयीत् । ३४। अथर्वभिश्च
जुहुयात् । ३५। विजययुक्ताः स्वर्गीयाश्चाशिषो वाचयेत् । ३६। ब्राह्मणेभ्यश्चात्मान-
मतिसृजेत् । ३७।

शौर्यशिल्पाभिजनानुरागयुक्तमर्थमानाभ्यामविसंवादितमनीकगर्भं कुर्वीत । ३८।

पितृपुत्रभ्रातृकाणामायुधीयानामध्वजं मुण्डानीकं राजस्थानम् । ३९। हस्ती रथो
वा राजवाहनमश्वानुबन्धः । ४०। यत्प्रायसैन्यो यत्र वा विनीतः स्यात्तदधिरोहयेत् । ४१।
राजव्यञ्जनो व्यूहाधिष्ठानमायोज्यः । ४२।

सूतमागधाः शूराणां स्वर्गमस्वर्गं भीरूणां जातिसंघकुलकर्मवृत्तस्तवं च योधानां
वर्णयेयुः । ४३। पुरोहितपुरुषाः कृत्याभिचारं ब्रूयुः, यन्त्रिकवर्धकिमौहृतिकाः स्वकर्म-
सिद्धिमसिद्धिं परेषाम् । ४४।

सेनापतिरर्थमानाभ्यामभिसंस्कृतमनीकमाभाषेत — 'शतसाहस्रो राजवधः, पञ्चा-
शत्साहस्रः सेनापतिकुमारवधः, दशसाहस्रः प्रवीरमुख्यवधः, पञ्चसाहस्रो हस्तिरथवधः,
साहस्रोऽश्ववधः, शतयः पत्तिमुख्यवधः, शिरो विशतिकं, भोगद्विगुण्यं स्वयंग्राहश्च ।'
इति । ४५। तदेषां दशवर्गाधिपतयो विद्युः । ४६।

चिकित्सकाः शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्ताः स्त्रियश्चान्नपानरक्षिण्यः पुरुषाणा-
मुद्धर्षणीयाः पृष्ठतस्तिष्ठेयुः । ४७।

अदक्षिणामुखं पृष्ठतः सूर्यमनुलोमवातमनीकं स्वभूमौ व्यूहेत् । ४८। परभूमि-
व्यूहे चाश्वांश्चारयेयुः । ४९।

यत्र स्थानं प्रजवश्चाभूमिर्व्यूहस्य तत्र स्थितः प्रजवितश्चोभयथा जीयेत् । ५०।
विपर्यये जयति, उभयथा स्थाने प्रजवे च । ५१।

समा विषमा व्यामिश्रा वा भूमिरिति पुरस्तात्पाश्चाभ्यां पश्चाच्च ज्ञेया ॥५२॥
 समायां दण्डमण्डलव्यूहाः, विषमायां भोगासंहतव्यूहाः, व्यामिश्रायां विषमव्यूहाः ॥५३॥
 विशिष्टवलं भङ्गत्वा संधिं याचेत् ॥५४॥ समबलेन याचितः संदधीत ॥५५॥
 हीनमनुह्न्यात्, न त्वेव स्वभूमिप्राप्तं त्यक्तात्मानं वा ॥५६॥
 पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।
 अधार्यो जायते वेगस्तस्माद्भूग्नं न पीडयेत् ॥५७॥

इति मांग्रामिके दण्डमण्डलव्यूहाः कूटयुद्धविकल्पाः, स्वसैन्योन्मादनम्, स्वबलान्यबलव्यायोगः
 नृनीयोऽव्ययः । आदिन एकात्रशच्छततमः ।

४

[त्रिपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — युद्धभूमयः;

चतुष्पञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् — पत्यश्वरथहस्तिकर्माणि]

स्वभूमिः पत्यश्वरथद्विपानामिष्टा युद्धे निवेशे च ॥१॥ धान्वनवननिम्नस्थल-
 योधिनां खनकाकाशदिवारात्रियोधिनां च पुरुषाणां नादेयपार्वतानूपसारसानां च
 हस्तिनामश्वानां च यथास्वमिष्टा युद्धभूमयः कालाश्च ॥२॥

समा स्थिराऽभिकाशा निरुत्खातिन्यचक्रवुराऽनक्षग्राहिण्यवृक्षगुल्मव्रततीस्तम्भ-
 केदारश्वभ्रवल्मीकसिकतापङ्कभङ्गुरा दरणहीना च रथभूमिः, हस्त्यश्वयोर्मनुष्याणां च
 समे विषमे हिता युद्धे निवेशे च ॥३॥

अण्वश्मवृक्षा ह्रस्वलङ्घनीयश्वभ्रा मन्ददरणदोषा चाश्वभूमिः ॥४॥

स्थूलस्थाण्वश्मवृक्षव्रततीवल्मीकगुल्मा पदातिभूमिः ॥५॥

गम्यशैलनिम्नविषमा मर्दनीयवृक्षा छेदनीयव्रतती पङ्कभङ्गुरा दरणहीना च
 हस्तिभूमिः ॥६॥

अकण्टकिन्यवहुविषमा प्रत्यासारवतीति पदातीनामतिशयः ॥७॥

द्विगुणप्रत्यासारा कर्दमोदकखञ्जनहीना निःशर्करेति वाजिनामतिशयः ॥८॥

पांसुकर्दमोदकनलशराधानवती श्वदंष्ट्रहीना महावृक्षशाखाघातवियुक्तेति हस्ति-
 नामतिशयः ॥९॥

तोयाशयापाश्रयवती निरुत्खातिनी केदारहीना व्यावर्तनसमर्थेति रथानामति-
 शयः ॥१०॥

उक्ता सर्वेषां भूमिः ॥११॥ एतया सर्वबलनिवेशा युद्धानि च व्याख्यातानि
 भवन्ति ॥१२॥

भूमिवासवनविचयोऽविषमतोयतीर्थवातरश्मिग्रहणं बीवधासारयोर्घातो रक्षा वा

तथेति प्रतिपक्षेषु द्व्यध्यानपरिग्रहैः ।

साचिव्यं कार्यमित्येतदुपजापाद्भूतं महत् ॥२१॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशोऽधिकरणे उपजापः प्रथमोऽध्यायः । आदित एकचत्वारिंशच्छततमः ।

२

[द्विसप्ततिशततमं प्रकरणम् — योगवामनम्]

मुण्डो जटिलो वा पर्वतगुहावासी चतुर्वर्षशतायुर्ब्रुवाणः प्रभूतजटिलान्तेवासी नगराम्याशे तिष्ठेत् । १। शिष्याश्चास्य मूलफलोपगमनैरमात्यान् राजानं च भगवद्दर्शनाय योजयेयुः । २। समागतश्च राज्ञा पूर्वराजदेशाभिज्ञानानि कथयेत्, 'शते शते च वर्षाणां पूर्णेऽहर्मानि प्रविश्य पुनर्बालो भवामि, तदिह भवत्समीपे चतुर्थमग्निं प्रवेक्ष्यामि, अवश्यं मे भवान्मानयितव्यः, त्रीन् वरान् वृणीष्व' इति । ३। प्रतिपन्नं ब्रूयात् 'सप्तरात्रमिह सपुत्रदारेण प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं वस्तव्यम्' इति । ४। वसन्तमवस्कन्देत् । ५।

मुण्डो वा जटिलो वा स्थानिकव्यञ्जनः प्रभूतजटिलान्तेवासी वस्तशोणितदिग्धां वेणुशलाकां सुवर्णचूर्णेनावलिप्य वल्मीके निदध्याद् उपजिह्विकानुसरणार्थम्, स्वर्णनालिकां वा । ६। ततः सत्त्री राज्ञः कथयेत् 'असौ सिद्धः पुष्पितं निधिं जानाति' इति । ७। स राज्ञा पृष्टः 'तथा' इति ब्रूयात्, तच्चाभिज्ञानं दर्शयेत्, भूयो वा हिरण्यमन्तराधाय । ८। ब्रूयाच्चैनम् 'नागरक्षितोऽयं निधिः प्रणिपातसाध्यः' इति । ९। प्रतिपन्नं ब्रूयात् 'सप्तरात्रम्' इति समानम् । १०।

स्थानिकव्यञ्जनं वा रात्रौ तेजनाग्नियुक्तमेकान्ते तिष्ठन्तं सत्त्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः 'असौ सिद्धः सामेधिकः' इति । ११। तं राजा यमर्थं याचेत तमस्य करिष्यमाणः 'सप्तरात्रम्' इति समानम् । १२।

सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयेत् । १३। तं राजेति समानम् । १४।

सिद्धव्यञ्जनो वा देशदेवतामभ्यर्हितामाश्रित्य प्रहवणैरभीक्ष्णं प्रकृतिमुख्यानभि-संवास्य क्रमेण राजानमतिसंदध्यात् । १५।

जटिलव्यञ्जनमन्तरुदकवासिनं वा सर्वश्वेतं तटसुरुङ्गाभूमिगुहापसरणं वरुणं नागराजं वा सत्त्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः । १६। तं राजेति समानम् । १७।

जनपदान्तेवासी सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं शत्रुदर्शनाय योजयेत् । १८। प्रतिपन्नं बिम्बं कृत्वा शत्रुमावाहयित्वा निरुद्धे देशे घातयेत् । १९।

अश्वपण्योपयाना वैदेहकव्यञ्जनाः पण्योपायननिमित्तमाहूय राजानं पण्य-
परीक्षायामासक्तमश्वव्यतिकीर्णं वा हन्युः, अश्वैश्च प्रहरेयुः। १२०।

नगराभ्यांश्च वा चैत्यमारुह्य रात्रौ तीक्ष्णाः कुम्भेषु नालीन् वा विदुलानि धमन्तः
'स्वामिनो मुख्यानां वा मांसानि भक्षयिष्यामः, पूजा नो वर्तताम्' इत्यव्यक्तं ब्रूयुः।
१२१। तदेषा नैमित्तिकमौर्हतिकव्यञ्जनाः ख्यापयेयुः। १२२।

मङ्गल्ये वा ह्रदे तटाकमध्ये वा रात्रौ तेजनतैलाभ्यक्ता नागरूपिणः शक्तिमुसला-
न्ययोमयानि निष्पेयन्तस्तथैव ब्रूयुः। १२३।

ऋक्षचर्मकञ्चुकिनो वाऽग्निधूमात्सर्गयुक्ता रक्षोरूपं वहन्तिस्त्रिरपसव्यं नगर
कुर्वाणाः श्वसृगालवाशितान्तरेषु तथैव ब्रूयुः। १२४।

चैत्यदैवतप्रतिमां वा तेजनतैलेनाभ्रपटलच्छन्नेनाग्निना वा रात्रौ प्रज्वालय तथैव
ब्रूयुः। १२५। तदन्ये ख्यापयेयुः। १२६।

दैवतप्रतिमानामभ्यहितानां वा शोणितेन प्रस्त्रावमतिमात्रं कुर्युः। १२७। तदन्ये
देवरुधिरसंस्त्रावे संग्रामे पराजयं ब्रूयुः। १२८।

संधिरात्रिषु श्मशानप्रमुखे वा चैत्यमूर्ध्वभक्षितैर्मनुष्यैः प्ररूपयेयुः। १२९। ततो
रक्षोरूपी मनुष्यक याचेत। १३०। यश्चात्र शूरादिकोज्यतमो वा द्रष्टुमागच्छेत्तमन्ये
लोहमुसलैर्हन्युः, यथा रक्षोभिर्हत इति जायेत। १३१। तदद्भुतं राजस्तद्दृशिन्ः
सत्त्रिणश्च कथयेयुः। १३२। ततो नैमित्तिकमौर्हतिकव्यञ्जनाः शान्तिं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः
'अन्यथा महदकुशलं राज्ञो देशस्य च' इति। १३३। प्रतिपन्नम् 'एतेषु सप्तरात्रमेकैक-
मन्त्रबलिहोमं स्वयं राजा कर्तव्यम्' इति ब्रूयुः। १३४। ततः समानम्। १३५।

एतान् वा योगानात्मनि दर्शयित्वा प्रतिकुर्वीत, परेषामुपदेशार्थम्। १३६। ततः
प्रयोजयेद्योगान्। १३७।

योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात्। १३८।

हस्तिकामं वा नागवनपाला हस्तिना लक्षण्येन प्रलोभयेयुः। १३९। प्रतिपन्नं
गहनमेकायनं वाऽतिनीय घातयेयुः, वद्ध्वा वाऽपहरेयुः। १४०। तेन मृगयाकामो
व्याख्यातः। १४१।

द्रव्यस्त्रीलोलुपमादृशत्रिधवाभिर्वा परमरूपयीवनाभिः स्त्रीभिर्दायिनिक्षेपार्थमुप-
नीताभिः सत्त्रिणः प्रलोभयेयुः। १४२। प्रतिपन्नं रात्रौ सत्त्रच्छन्नाः समागमे शस्त्र-
रसाभ्यां घातयेयुः। १४३।

सिद्धप्रव्रजितचैत्यस्तूपदैवतप्रतिमानामभीक्ष्णाभिगमनेषु वा भूमिगृहसुरङ्गागूढ-
भित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णाः परमभिहन्युः। १४४।

येषु देशेषु याः प्रेक्षाः प्रेक्षते पार्थिवः स्वयम्।

यात्राविहारे रमते यत्र क्रीडति वाऽम्भसि॥१४५॥

धिगुक्त्यादिषु सर्वेषु यज्ञप्रहवणेषु वा ।
 सूतिकाप्रेतरोगेषु प्रीतिशोकभयेषु वा ॥४६॥
 प्रमादं याति यस्मिन् वा विश्वासात्स्वजनोत्सवे ।
 यत्रास्यारक्षिसंचारो दुर्दिने संकुलेषु वा ॥४७॥
 विप्रस्थाने प्रदीप्ते वा प्रविष्टे निर्जनेऽपि वा ।
 वस्त्राभरणमाल्यानां फेलाभिः शयनासनैः ॥४८॥
 मद्यभोजनफेलाभिस्तूर्यैर्वाऽभिगताः सह ।
 प्रहरैर्युररि तीक्ष्णाः पूर्वप्रणिहितैः सह ॥४९॥
 यथैव प्रविशेयुश्च द्विषतः सत्त्रहेतुभिः ।
 तथैव चापगच्छेयुरित्युक्तं योगवामनम् ॥५०॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशोऽधिकरणे योगवामनम् द्वितीयोऽध्यायः ।
 आदितो द्विचत्वारिंशच्छततमः ।

३

[त्रिसप्ततिशततमं प्रकरणम् — अपसर्पप्रणिधिः]

श्रेणीमुख्यमाप्तं निष्पातयेत् ।१। स परमाश्रित्य पक्षापदेशेन स्वविषयात्साचिव्य-
 करसहायोपादानं कुर्वीत ।२। कृतापसर्पोपचयो वा परमनुमान्य स्वामिनो दूष्यग्रामं
 वीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यं दण्डमाक्रन्दं वा हत्वा परस्य प्रेषयेत् ।३। जनपदैकदेशं श्रेणी-
 मतवीं वा सहायोपादानार्थं संश्रयेत् ।४। विश्वासमुपगतः स्वामिनः प्रेषयेत् ।५।
 ततः स्वामी हस्तिबन्धनमतवीघातं वाऽपदिश्य गूढमेव प्रहरेत् ।६।

एतेनामात्याटविका व्याख्याताः ।७।

शत्रुणा मैत्रीं कृत्वाऽमात्यानवक्षिपेत् ।८। ते तच्छत्रोः प्रेषयेयुः 'भर्तारं नः
 प्रसादय' इति । ९। स यं दूतं प्रेषयेत्, तमुपालभेत 'भर्ता ते माममात्यैर्भेदयति, न च
 पुनरिहागन्तव्यम्' इति ।१०। अथैकममात्यं निष्पातयेत् ।११। स परमाश्रित्य
 योगापसर्पापरक्तदूष्यानशक्तिमतः स्तेनाटविकानुभयोपघातकान् वा परस्योपहरेत् ।१२।
 आप्तभावोपगतः प्रवीरपुरुषोपघातमस्योपहरेद् अन्तपालमाटविकं दण्डचारिणं वा
 'दृढमसौ चासौ च ते शत्रुणा संघत्ते' इति ।१३। अथ पश्चादभित्यक्तशासनैरेनान्
 घातयेत् ।१४।

दण्डबलव्यवहारेण वा शत्रुमुद्योज्य घातयेत् ।१५।

कृत्यपक्षोपग्रहेण वा परस्यामित्रं राजानमात्मन्यपकारयित्वाऽभियुञ्जीत ।१६।
 ततः परस्य प्रेषयेत् 'असौ ते वैरी ममापकरोति, तमेहि संभूय हनिष्यावः, भूमौ हिरण्ये

वा ते परिग्रहः' इति । १७। प्रतिपन्नमभिसत्कृत्यागतमवस्कन्देन प्रकाशयुद्धेन वा शत्रुणा घातयेत् । १८। अभिविश्वासनार्थं भूमिदानपुत्राभिषेकरक्षापदेशेन वा ग्राहयेत् । १९। अविषह्यमुपांशुदण्डेन वा घातयेत् । २०। स चेदृण्डं दद्यान्न स्वयमागच्छेत्तमस्य वैरिणा घातयेत् । २१। दण्डेन वा प्रयातुमिच्छेन्न विजिगीषुणा तथाप्येनमुभयतः संपीडनेन घातयेत् । २२। अविश्वस्तो वा प्रत्येकशो यातुमिच्छेद्वाज्यैकदेशं वा यातव्यस्यादातुकामः, तथाऽप्येनं वैरिणा सर्वसंदोहेन वा घातयेत् । २३। वैरिणा वा सक्तस्य दण्डोपनयेन मूलमन्यतो हारयेत् । २४।

शत्रुभूम्या वा मित्रं पणेत, मित्रभूम्या वा शत्रुम् । २५। ततः शत्रुभूमिलिप्सायां मित्रेणात्मन्यपकारयित्वाऽभियुञ्जीत - इति समानाः पूर्वैर्ण सर्व एव योगाः । २६।

शत्रुं वा मित्रभूमिलिप्सायां प्रतिपन्नं दण्डेनानुगृह्णीयात् । २७। ततो मित्रगतमतिसंदध्यात् । २८।

कृतप्रतिविधानो वा व्यसूनमात्मनो दर्शयित्वा मित्रेणामित्रमुत्साहयित्वाऽऽत्मानमभियोजयेत् । २९। ततः संपीडनेन घातयेत्, जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत् । ३०।

मित्रेणाश्रितश्चेच्छत्रुरग्राह्ये स्थातुमिच्छेत् सामन्तादिभिर्मूलमस्य हारयेत् । ३१। दण्डेन वा त्रातुमिच्छेत् तमस्य घातयेत् । ३२।

तौ चेन्न भिद्येयातां प्रकाशमेवान्योन्यभूम्या पणेत । ३३। ततः परस्परं मित्रव्यञ्जना वा उभयवेतना वा दूतान् प्रेषयेयुः 'अयं ते राजा भूमिं लिप्सते शत्रुसंहितः' इति । ३४। तयोरन्यतरो जाताशङ्कारोषः, पूर्ववच्चेष्टेत । ३५।

दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यान् वा कृत्यपक्षहेतुभिरभिविष्याप्य प्रवाजयेत् । ३६। ते युद्धावस्कन्दावरोधव्यसनेषु शत्रुमतिसंदधुः । ३७। भेदं वाऽस्य स्ववर्गम्यः कुर्युः । ३८। अभित्यक्तशासनैः प्रतिसमानयेयुः । ३९।

लुब्धकव्यञ्जना वा मांसविक्रयेण द्वाःस्था दौवारिकापाश्रयाश्चोराभ्यागमं परस्य द्विस्त्रिरिति निवेद्य लब्धप्रत्यया भर्तुरनीकं द्विधा निवेश्य ग्रामवधेऽवस्कन्दे च द्विषतो ब्रूयुः 'आसन्नश्चोरगणः, महांश्चाक्रन्दः, प्रभूतं सैन्यमागच्छतु' इति । ४०। तदर्पयित्वा ग्रामघातदण्डस्य, सैन्यमितरदादाय रात्रौ दुर्गद्वारेषु ब्रूयुः 'हतश्चोरगणः, सिद्धयात्रमिदं सैन्यमागतम्, द्वारमपात्रियताम्' इति । ४१। पूर्वप्रणिहिता वा द्वाराणि दद्युः । ४२। तैः सह प्रहरेयुः । ४३।

कारुशिल्पिपाषण्डकुशीलववैदेहकव्यञ्जनानायुधीयान् वा परदुर्गे प्रणिदध्यात् । ४४। तेषां गृहपतिकव्यञ्जनाः काष्ठतृणधान्यपण्यशकटैः प्रहरणावरणान्यभिहरेयुः, देवध्वजप्रतिमाभिर्वा । ४५। ततस्तद्व्यञ्जनाः, प्रमत्तवधमवस्कन्दप्रतिग्रहमभिप्रहरणं पृष्ठतः शङ्खदुन्दुभिश्चन्देन वा 'प्रविष्टम्' इत्यावेदयेयुः । ४६। प्राकारद्वाराट्टालकदानमनीकभेदं घातं वा कुर्युः । ४७।

सार्थगणवासिभिरातिवाहिकैः कन्यावाहिकैरश्वपण्यव्यवहारिभिरुपकरणहारकै-
र्धान्यक्रेतृविक्रेतृभिर्वा प्रव्रजितलिङ्गिभिर्दूतैश्च दण्डातिनयनं; संधिकर्म विश्वासनार्थम्
।४८। इति राजापसर्पाः ।४९।

एत एवाटवीनामपसर्पाः कण्टकशोधनोक्ताश्च ।५०। व्रजमटव्यासन्नमपसर्पाः
सार्थं वा चोरैर्घातयेयुः ।५१। कृतसंकेतमन्नपानं चात्र मदनरसविद्धं वा कृत्वाऽप-
गच्छेयुः ।५२। गोपालकवैदेहकाश्च ततश्चोरान् गृहीतलोप्त्रभारान् मदनरसविकार-
कालेऽवस्कन्दयेयुः ।५३।

संकर्षणदैवतीयो वा मुण्डजटिलव्यञ्जनः प्रह्वणकर्मणा मदनरसयोगेनाति-
संदध्यात् ।५४। अथावस्कन्दं दद्यात् ।५५।

शौण्डिकव्यञ्जनो वा दैवतप्रेतकार्योत्सवसमाजेष्वाटविकान् सुराविक्रयोपायन-
निमित्तं मदनरसयोगेनातिसंदध्यात् ।५६। अथावस्कन्दं दद्यात् ।५७।

ग्रामघातप्रविष्टा वा विक्षिप्य बहुधाऽटवीम् ।

घातयेदिति चोराणामपसर्पाः प्रकीर्तिताः ॥५८॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे अपसर्पप्रणिधिः तृतीयोऽध्यायः । आदितस्त्रिचत्वारिंशच्छततमः ।

४

[चतुःसप्ततिशततमं प्रकरणम् — पर्युपासनकर्म;

पञ्चसप्ततिशततमं प्रकरणम् — अवमर्दः]

कर्शनपूर्वं पर्युपासनकर्म ।१।

जनपदं यथानिविष्टमभये स्थापयेत् ।२। उत्थितमनुग्रहपरिहाराभ्यां निवेशयेत्,
अन्यत्रापसरतः ।३। संग्रामादन्यस्यां भूमौ निवेशयेत्, एकस्यां वा वासयेत् ।४। न
ह्यजनो जनपदो राज्यमजनपदं वा भवतीति कौटिल्यः ।५।

विषमस्थस्य मुष्टिं सस्यं वा हन्याद्, वीवधप्रसारौ च ।६।

प्रसारवीवधच्छेदान्मुष्टिसस्यवधादपि ।

वमनाद्गूढघाताच्च जायते प्रकृतिक्षयः ॥७॥

‘प्रभूतगुणवद्धान्यकुप्ययन्त्रशस्त्रावरणविष्टिरश्मिसमग्रं मे सैन्यम्, ऋतुश्च पुर-
स्तात्, अपर्तुः परस्य, व्याधिर्दुर्भिक्षनिचयरक्षाक्षयः क्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्च’
इति पर्युपासीत ।८।

कृत्वा स्कन्धावारस्य रक्षां वीवधासारयोः पथश्च, परिक्षिप्य दुर्गं खातसालाभ्यां,
दूषयित्वोदकम्, अवस्त्राव्य परिखाः संपूरयित्वा वा, सुरङ्गाबलकुटिकाभ्यां वप्रप्रकारौ
हारयेत्, दारं च गुडेन ।९। निम्नं वा पांसुमालयाऽऽच्छादयेत् ।१०। बहुलारक्षं

यन्त्रैर्घातयेत् । ११। निष्किरादुपनिष्कृष्याश्चैश्च प्रहरेयुः । १२। विक्रमान्तरेषु च नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानां सिद्धिं लिप्सेत् । १३।

दुर्गवासिनः श्येनकाकनप्तृभासशुकसारिकोलूकपोतान् ग्राहयित्वा पुच्छेष्वग्नि-
योगयुक्तान् परदुर्गे विसृजेत् । १४। अपकृष्टस्कन्धावारादुच्छ्रितध्वजघ्नवारक्षो वा
मानुषेणाग्निना परदुर्गमादीपयेत् । १५। गूढपुरुषाश्चान्तदुर्गपालका नकुलवानरविडाल-
शुनां पुच्छेष्वग्नियोगमाधाय काण्डनिचयरक्षाविधानवेश्मसु विसृजेयुः । १६। शुष्क-
मत्स्यानामुदरेष्वग्निमाधाय वल्लूरे वा वायसोपहारेण वयोभिर्हारयेयुः । १७।

सरलदेवदारूपतितृणगुग्गुलुश्रीवेष्टकसर्जरसलाक्षागुलिकाः खरोष्ट्राजावीनां लेण्डं
चाग्निधारणम् । १८।

प्रियालचूर्णमवलगुजमधीमधूच्छिष्टमश्वखरोष्ट्रगोलेण्डमित्येष क्षेप्योऽग्नियोगः । १९।

सर्वलोहचूर्णमग्निवर्णं वा कुम्भीसीसत्रपुचूर्णं वा पारिभद्रकपलाशपुष्पकेशमधीतैल-
मधूच्छिष्टकश्चीवेष्टकयुक्तोऽग्निव्येगो विश्वासघाती वा । २०। तेनावलिप्तः शणत्रपुस-
वल्कवेष्टितो वाण इत्यग्नियोगः । २१।

न त्वेव विद्यमाने पराक्रमेऽग्निमवसृजेत् । २२। अविश्वस्यो ह्यग्निर्देवपीडनं च,
अप्रतिसंख्यातप्राणिधान्यपशुहिरण्यकुप्यद्रव्यक्षयकरः । २३। क्षीणनिचयं चावाप्तमपि
राज्यं क्षयायैव भवति । २४।

इति पर्युपासनकर्म ।

‘सर्वारम्भोपकरणविष्टिसंपन्नोऽस्मि, व्याधितः पर उपधाविरुद्धप्रकृतिरकृतदुर्ग-
कर्मनिचयो वा, निरासारः सासारो वा पुरा मित्रैः संधत्ते’ इत्यवमर्दकालः । २५।

स्वयमग्नौ जाते समुत्थापिते वा प्रहवणे प्रेक्षानीकदर्शनसङ्गसौरिककलहेषु नित्य-
युद्धश्चान्तबले बहुलयुद्धप्रतिविद्धप्रेतपुरुषे जागरणक्लान्तसुप्तजने दुर्दिने नदीवगे वा
नीहारसंप्लवे वाऽवमृदनीयात् । २६।

स्कन्धावारमुत्सृज्य वा वनगूढः शत्रुं निष्क्रान्तं घातयेत् । २७।

मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो वा संरुद्धेन मैत्रीं कृत्वा दूतमभित्यक्तं प्रेषयेत् — ‘इदं ते
छिद्रम्, इमे दूष्याः’; ‘सरोद्धुर्वा छिद्रम्, अयं ते कृत्यपक्षः’ इति । २८। तं प्रतिदूत-
मादाय निर्गच्छन्तं विजिगीषुर्गृहीत्वा दोषमभिविख्याप्य प्रवास्यापगच्छेत् । २९।
ततो मित्रासारव्यञ्जनो वा संरुद्धं ब्रूयात् ‘मां त्रातुमुपनिर्गच्छ, मया वा सह सरोद्धारं
जहि’ इति । ३०। प्रतिपन्नमुभयतः संपीडनेन घातयेत्, जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं
कारयेत् । ३१। नगरं वाऽस्य प्रमृदनीयात् । ३२। सारवलं वाऽस्य वमयित्वाऽ-
भिहन्यात् । ३३।

तेन दण्डोपनताटविका व्याख्याताः । ३४। दण्डोपनताटविकयोरन्यतरो वा
संरुद्धस्य प्रेषयेत् — ‘अयं सरोद्धा व्याधितः, पाणिग्राहेणाभियुक्तः, छिद्रमन्यदुत्थितम्,

अन्यस्यां भूमावपयातुकामः' इति ।३५। प्रतिपन्ने संरोद्धा स्कन्धावारमादीप्यापयायात् ।३६। ततः पूर्ववदाचरेत् ।३७।

पण्यसंपातं वा कृत्वा पण्येनैनं रसविद्धेनातिसंदध्यात् ।३८।

आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य दूतं प्रेषयेत् - 'मया बाह्यमभिहतमुपनिर्गच्छाभिहन्तुम्' इति ।३९। प्रतिपन्नं पूर्ववदाचरेत् ।४०।

मित्रं बन्धुं वाऽपदिश्य योगपुरुषाः शासनमुद्राहस्ताः प्रविश्य दुर्गं ग्राहयेयुः ।४१।

आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत् - 'अमुष्मिन् देशे काले च स्कन्धावारमभिहनिष्यामि, युष्माभिरपि योद्धव्यम्' इति ।४२। प्रतिपन्नं यथोक्तमभ्याघातसंकुलं दर्शयित्वा रात्रौ दुर्गाभिष्क्रान्तं घातयेत् ।४३।

यद्वा मित्रमावाहयेद् आटविकं वा, तमुत्साहयेत् 'विक्रम्य संरुद्धे भूमिमस्य प्रतिपद्यस्व' इति ।४४। विक्रान्तं प्रकृतिभिर्दूष्यमुख्योपग्रहेण वा घातयेत्, स्वयं वा रसेन 'मित्रघातकोऽयम्' इत्यवाप्तार्थः ।४५।

विक्रमितुकामं वा मित्रव्यञ्जनः परस्याभिर्शंसेत् ।४६। आप्तभावोपगतः प्रवीरपुरुषानस्योपघातयेत् ।४७।

संधिं वा कृत्वा जनपदमेतं निवेशयेत् ।४८। निविष्टमस्य जनपदमविज्ञातो हन्यात् ।४९।

अपकारयित्वा दूष्याटविकेषु वा बलैकदेशमतिनीय दुर्गमवस्कन्देन हारयेत् ।५०।

दूष्यामित्राटविकद्वेष्यप्रत्यपसृताश्च कृतार्थमानसंज्ञाचिह्नाः परदुर्गमवस्कन्देयुः ।५१।

परदुर्गमवस्कन्द्य स्कन्धावारं वा पतितपराङ्मुखाभिपन्नमुक्तकेशशस्त्रभयविरूपेभ्यश्चाभयमयुध्यमानेभ्यश्च दद्युः ।५२।

परदुर्गमवाप्य विशुद्धशत्रुपक्षं कृतोपांशुदण्डप्रतीकारमन्तर्बहिश्च प्रविशेत् ।५३।

एवं विजिगीषुरमित्रभूमिं लब्ध्वा मध्यमं लिप्सेत, तत्सिद्धावुदासीनम् ।५४। एष प्रथमो मार्गः पृथिवीं जेतुम् ।५५।

मध्यमोदासीनयोरभावे गुणातिशयेनारिप्रकृतीः साधयेत्, तत उत्तराः प्रकृतीः ।५६। एष द्वितीयो मार्गः ।५७।

मण्डलस्याभावे शत्रुणा मित्रं मित्रेण वा शत्रुमुभयतः संपीडनेन साधयेत् ।५८। एष तृतीयो मार्गः ।५९।

शक्यमेकं वा सामन्तं साधयेत्, तेन द्विगुणो द्वितीयम्, त्रिगुणस्तृतीयम् ।६०। एष चतुर्थो मार्गः पृथिवीं जेतुम् ।६१।

जित्वा च पृथिवीं विभक्तवर्णाश्रमां स्वधर्मेण मुञ्जीत ।६२।

उपजापोऽपसर्पश्च वामनं पर्युपासनम् ।

अवमर्दश्च पञ्चैते दुर्गलम्भस्य हेतवः ॥६३॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशोऽधिकरणे पर्युपासनकर्म अवमर्दश्च चतुर्थोऽध्यायः ।

आदितश्चतुश्चत्वारिंशच्छततमः ।

५

[षट्सप्ततिशततमं प्रकरणम् — लब्धप्रशमनम्]

द्विविधं विजिगीषोः समुत्थानम् — अटव्यादिकम्, एकग्रामादिकं च । १।
त्रिविधश्चास्य लम्भः — नवो, भूतपूर्वः, पितृय इति । २।

नवमवाप्य लाभं परदोषान् स्वगुणैश्छादयेत्, गुणान् गुणद्वैगुण्येन । ३। स्व-
धर्मकर्मनुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिश्च प्रकृतिप्रियहितान्यनुवर्तेत । ४। यथासंभाषितं
च कृत्यपक्षमुपग्राहयेत्, भूयश्च कृतप्रयासम् । ५। अविश्वास्यो हि विसंवादकः
स्वेषां परेषां च भवति, प्रकृतिविरुद्धाचारश्च । ६। तस्मात्समानशीलवेषभाषाचार-
तामुपगच्छेत् । ७। देशदैवतसमाजोत्सवविहारेषु च भक्तिमनुवर्तेत । ८।

देशग्रामजातिसंघमुख्येषु चाभीक्ष्ण सत्त्रिणः परस्यापचारं दर्शयेयुः, माहाभाग्यं
भक्तिं च तेषु स्वामिनः, स्वामिसत्कारं च विद्यमानम् । ९। उचितैश्चैनान् भोगपरि-
हाररक्षावेक्षणैर्भुञ्जीत । १०।

सर्वदेवताश्रमपूजनं च विद्यावाक्यधर्मशूरपुरुषाणां च भूमिद्रव्यदानपरिहारान्
कारयेत्, सर्ववन्धनमोक्षणमनुग्रहं दीनानाथव्याधितानां च । ११। चातुर्मास्येष्वध-
मासिकमघातम्, पौर्णमासीषु च चातूरात्रिकम्, राजदेशनक्षत्रेष्वैकरात्रिकम् । १२।
योनिबालवधं पुंस्त्वोपघातं च प्रतिषेधयेत् । १३।

यच्च कोशदण्डोपघातकमधमिष्ठं वा चरित्रं मन्येत तदपनीय धर्म्यव्यवहारं
स्थापयेत् । १४।

चोरप्रकृतीनां म्लेच्छजातीनां च स्थानविपर्यासमनेकस्थं कारयेत्, दुर्गराष्ट्रदण्ड-
मुख्यानां च । १५। परोपगृहीतानां च मन्त्रिपुरोहितानां परस्य प्रत्यन्तेष्वनेकस्थं
वासं कारयेत् । १६। अपकारसमर्थाननुक्षियतो वा भर्तृविनाशमुपांशुदण्डेन प्रशमयेत्
। १७। स्वदेशीयान् वा परेण वाऽपरुद्धानपवाहितस्थानेषु स्थापयेत् । १८।

यश्च तत्कुलीनः प्रत्यादेयमादातुं शक्तः, प्रत्यन्ताटवीस्थो वा प्रबाधितुमभिजातः,
तस्मै विगुणां भूमिं प्रयच्छेत्, गुणवत्याश्चतुर्भागं वा कोशदण्डदानमवस्थाप्य, यदुप-
कुर्वाणः पौरजानपदान् कोपयेत् । १९। कुपितैस्तैरेनं घातयेत् । २०। प्रकृतिभिरुप-
क्रुष्टमपनयेत्, औपघातिकं वा देशे निवेशयेत् । इति । २१।

भूतपूर्वे येन दोषेणापवृत्तस्तं प्रकृतिदोषं छादयेत्, येन च गुणेनोपावृत्तस्तं तीव्री-
कुर्यात् । इति । २२ ।

पितृये पितुर्दोषांश्छादयेत्, गुणांश्च प्रकाशयेत् । इति । २३ ।

चरित्रमकृतं धर्म्यं कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत् ।

प्रवर्तयेन्न चाधर्म्यं कृतं चान्यैर्निवर्तयेत् ॥ २४ ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशोऽधिकरणे लब्धप्रशमनम् पञ्चमोऽध्यायः ।

आदितः पञ्चचत्वारिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य दुर्गलम्भोपायः त्रयोदशमधिकरणं समाप्तम् ।

औपनिषदिकम्—चतुर्दशमधिकरणम्

१

[सप्तसप्ततिशततमं प्रकरणम्—परबलघातप्रयोगः]

चातुर्वर्ण्यरक्षार्थमौपनिषदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुञ्जीत । १ ।

कालकूटादिविषवर्गः श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशैः कुब्जवामनकिरात-
मूकवधिरजडान्धच्छद्मभिर्मल्लच्छजातीयैरभिप्रेतैः स्त्रीभिः पुंभिश्च परशरीरोपभोगेष्व-
वधातव्यः । २ ।

राजक्रीडाभाण्डनिधानद्रव्योपभोगेषु गूढाः शस्त्रनिधानं कुर्युः, सत्त्रांजीविनश्च
रात्रिचारिणोऽग्निजीविनश्चाग्निनिधानम् । ३ ।

चित्रभेककौण्डिन्यककृकणपञ्चकुष्ठशतपदीचूर्णमुच्चिदिङ्गकम्बलीशतकन्दध्म-
कृकलासचूर्णं गृहगोलिकान्धाहिकृकण्टकपूतिकीटगोमारिकाचूर्णं भल्लातकावल्गुजरस-
युक्तं सद्यःप्राणहरम्, एतेषां वा धूमः । ४ ।

कीटो वाऽन्यतमस्तप्तः कृष्णसर्पप्रियङ्गुभिः ।

शोषयेदेष संयोगः सद्यःप्राणहरो मतः ॥ ५ ॥

धामार्गवयातुधानमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तम् आर्धमासिकः । ६ ।

व्याधातकमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तं कीटयोगो मासिकः । ७ ।

कलामात्रं पुरुषाणां, द्विगुणं खराश्वानां, चतुर्गुणं हस्त्यष्ट्राणाम् । ८ ।

शतकर्मोच्चिदिङ्गकरवीरकटुतुम्बीमत्स्यधूमो मदनकोद्रवपलालेन हस्तिकर्ण-
पलाशपलालेन वा प्रवातानुवाते प्रणीतो यावच्चरति तावन्मारयति । ९ ।

पूतिकीटमत्स्यकटुतुम्बीशतकर्ममेघमेन्द्रगोपचूर्णं पूतिकीटक्षुद्रारालाहेमविदारीचूर्णं
वा वस्तशृङ्गखुरचूर्णयुक्तमन्धीकरो धूमः । १० ।

पूतिकरञ्जपत्रहरितालमनःशिलागुञ्जारक्तकार्पासपलालान्यास्फोटकाचगोशकृ-
द्रसपिष्टमन्धीकरो धूमः । ११ ।

सर्पनिर्मोकं गोऽश्वपुरीषमन्धाहिकशिरश्चान्धीकरो धूमः । १२ ।

पारावतप्लवकक्रव्यादानां हस्तिनरवराहाणां च मूत्रपुरीषं कासीसहिङ्गुयवतुष-
कणतण्डुलाः कार्पासकुटजकोशातकीनां च बीजानि गोमूत्रिकाभाण्डीमूलं निम्बशिशु-
फणिर्जकाक्षीवपीलुकभङ्गः सर्पशफरीचर्म हस्तिनखशृङ्गचूर्णमित्येष धूमो मदनकोद्रव-
पलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रणीतः प्रत्येकशो यावच्चरति तावन्मारयति । १३ ।

कालीकुष्ठनडशतावरीमूलं सर्पप्रचलाककृकणपञ्चकुष्ठचूर्णं वा धूमः पूर्वकल्पेनाद्रं-
शुष्कपलालेन वा प्रणीतः संप्रामावतरणावस्कन्दनसंकुलेषु कृतनेजनीदकाक्षिप्रतीकारैः
प्रणीतः सर्वप्राणिनां नेत्रघ्नः । १४ ।

शारिकाकपोतबकवलाकालेण्डमर्काक्षिपीलुकस्तुहिक्षीरपिष्टमन्धीकरणमञ्जनम्
उदकदूषणं च । १५।

यवकशालिमूलमदनफलजातीपत्रनरमूत्रयोगः प्लक्षविदारीमूलयुक्तो मूकोदुम्बर-
मदनकोद्रवक्वाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशक्वाथयुक्तो वा मदनयोगः । १६।

शृङ्गिगौतमवृक्षकण्टकारमयूरपदीयोगो गुञ्जालाङ्गलीविषमूलिकेङ्गुदीयोगः कर-
वीराक्षिपीलुकार्कमृगमारणीयोगो मदनकोद्रवक्वाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशक्वाथयुक्तो वा
मदनयोगः । १७।

समस्ता वा यवसेन्धनोदकदूषणाः । १८।

कृतकण्डलकृकलासगृहगोलिकान्धाहिकधूमो नेत्रवधमुन्मादं च करोति । १९।

कृकलासगृहगोलिकायोगः कुष्ठकरः । २०। स एव चित्रभेकान्त्रमधुयुक्तः
प्रमेहमापादयति, मन्त्रुष्यलोहितयुक्तः शोषम् । २१।

दूषीविषं मदनकोद्रवचूर्णमपजिह्विकायोगः । २२।

मातृवाहकाञ्जलिकारप्रचलाकभेकाक्षिपीलुकयोगो विषूचिकाकरः । २३।

पञ्चकुष्ठककौण्डिन्यकराजवृक्षपुष्पमधुयोगो ज्वरकरः । २४।

भासनकुलजिह्वाग्रन्थिकायोगः खरीक्षीरपिष्टो मूकबधिरकरो मासार्धमासिकः

। २५।

कलामात्रं पुरुषाणामिति समानं पूर्वैर्ण । २६।

भङ्गक्वाथोपनयनमौषधानाम्, चूर्णं प्राणभूताम्, सर्वेषां वा क्वाथोपनयनम्,
एवं वीर्यवत्तरं भवति । २७। इति योगसंपत् । २८।

शाल्मलीविदारीधान्यसिद्धो मूलवत्सनाभसंयुक्तश्चुच्छुन्दरीशोणितप्रलेपेन दिग्धो
वाणो यं विध्यति स विद्धोऽन्यान् दशपुरुषान् दशति, ते दष्टा दशान्यान् दशन्ति
पुरुषान् । २९।

भल्लातकयातुधानावानुधामार्गववाणानां पुष्पैरेलकाक्षिगुग्गुलुहालाहलानां च
कषायं बस्तनरशोणितयुक्तं दशयोगः । ३०। ततोऽर्धधरणिको योगः सक्तुपिण्याका-
भ्यामुदके प्रणीतो धनुःशतायाममुदकाशयं दूषयति । ३१। मत्स्यपरम्परा ह्येतेन
दष्टाऽभिमृष्टा वा विषीभवति, यश्चैतदुदकं पिबति स्पृशति वा । ३२।

रक्तश्वेतसर्पपैर्गोधा त्रिपक्षमुष्टिकायां भूमौ निखातायां निहिता वध्येनोद्धृता
यावत्पश्यति तावन्मारयति, कृष्णसर्पो वा । ३३।

विद्युत्प्रदग्धोऽङ्गारो ज्वालो वा विद्युत्प्रदग्धैः काष्ठैर्गृहीतश्चानुवासितः कृत्तिकासु
भरणीषु वा रौद्रेण कर्मणाऽभिहतोऽग्निः प्रणीतश्च निष्प्रतीकारो दहति । ३४।

कर्मारदग्निमाहृत्य क्षौद्रेण जुहुयात्पृथक् ।

सुरया शौण्डिकादग्निं मार्गतोऽग्निं घृतेन च । ३५॥

माल्येन चैकपत्यग्निं पुंश्चत्यग्निं च सर्षपैः ।
 दध्ना च सूतिकास्वग्निमाहिताग्निं च तण्डुलैः ॥३६॥
 चण्डालाग्निं च मांसेन चित्ताग्निं मानुषेण च ।
 समस्तान् वस्तवसया मानुषेण ध्रुवेण च ॥३७॥
 जुहुयादग्निमन्त्रेण राजवृक्षस्य दारुभिः ।
 एष निष्प्रतिकारोऽग्निद्विषतां नेत्रमोहनः ॥३८॥

अदिते नमस्ते, अनुमते नमस्ते, सरस्वति नमस्ते, देव सवितर्नमस्ते ॥३९॥
 अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा ॥४०॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे परबलघातप्रयोगः प्रथमोऽध्यायः ।

आदितः षट्चत्वारिंशच्छततमः ।

८

[अष्टसप्ततिशततमं प्रकरणम् — प्रलम्भनम्, तत्र अद्भुतोत्पादनम्]

शिरीषोदुम्बरशमीचूर्णं सर्पिषा संहृत्यार्धमासिकः क्षुद्योगः ॥१॥ कशेरुकोत्पल-
 कन्देक्षुमूलविसदूर्वाक्षीरघृतमण्डसिद्धो मासिकः ॥२॥

माषयवकुलत्थदर्भमूलचूर्णं वा क्षीरघृताभ्याम्, वल्लीक्षीरघृतं वा समसिद्धं,
 सालपृश्निपर्णीमूलकल्कं पयसा पीत्वा, पयो वा तत्सिद्धं मधुघृताभ्यामशित्वा मासमुप-
 वसति ॥३॥

श्वेतवस्तमूत्रे सप्तरात्रोषितैः सिद्धार्थकैः सिद्ध तैल कटुकालाबौ मासार्धमासस्थितं
 चतुष्पदद्विपदानां विरूपकरणम् ॥४॥

तत्रयवभक्षस्य सप्तरात्रादूर्ध्वं श्वेतगर्दभस्य लेण्डयवैः सिद्धं गौरसर्षपतैलं विरूप-
 करणम् ॥५॥

एतयोरन्यतरस्य मूत्रलेण्डरससिद्धं सिद्धार्थकतैलमर्कतूलपतङ्गचूर्णप्रतीवापं
 श्वेतीकरणम् ॥६॥

श्वेतकुक्कुटाजगरलेण्डयोगः श्वेतीकरणम् ॥७॥

श्वेतवस्तमूत्रे श्वेतसर्षपाः सप्तरात्रोषितास्तक्रमर्कक्षीरलवणं धान्यं च पक्षस्थितो
 योगः श्वेतीकरणम् ॥८॥

कटुकालाबौ वल्लीगते गतमर्धमासस्थितं गौरसर्षपपिष्टं रोम्णां श्वेतीकरणम् ॥९॥

अलोजुनेति यः कीटः श्वेता च गृहगोलिका ।

एतेन पिष्टेनाभ्यक्ता केशा स्युः शङ्खपाण्डराः ॥१०॥

गोमयेन तिन्दुकारिष्टकल्केन वा मर्दिताङ्गस्य भल्लातकरसानुलिप्तस्य मासिकः
कुष्ठयोगः । ११।

कृष्णसर्पमुखे गृहगोलिकामुखे वा सप्तरात्रोषिता गुञ्जाः कुष्ठयोगः । १२।

शुकपित्ताण्डरसाभ्यङ्गः कुष्ठयोगः । १३।

कुष्ठस्य त्रियालकल्ककषायः प्रतीकारः । १४।

कुक्कुटकोशातकीशतावरीमूलयुक्तमाहारयमाणो मासेन गौरो भवति । १५।

वटकषायस्नातः सहचरकल्कदिग्धः कृष्णो भवति । १६।

शकुनकङ्गुतैलयुक्ता हरितालमनःशिलाः श्यामीकरणम् । १७।

खद्योतचूर्णं सर्षपतैलयुक्तं रात्रौ ज्वलति । १८।

खद्योतगण्डूपदचूर्णं समुद्रजन्तूनां भृङ्गकपालानां खदिरकर्णिकाराणां पुष्पचूर्णं
वा शकुनकङ्गुतैलयुक्तं तेजनचूर्णम् । १९।

पारिभद्रकत्वङ्मषी मण्डूकवसया युक्ता गात्रप्रज्वालनमग्निना । २०। पारिभद्रक-
त्वक्तिलकल्कप्रदिग्धं शरीरमग्निना ज्वलति । २१।

पीलुत्वङ्मषीमयः पिण्डो हस्ते ज्वलति । २२। मण्डूकवसादिग्धोऽग्निना
ज्वलति । २३। तेन प्रदिग्धमङ्गं कुशाग्रफलतैलसिक्तं समुद्रमण्डूकीफेनकसर्जरसचूर्ण-
युक्तं वा ज्वलति । २४।

मण्डूककुलीरादीनां वसया समभागं तैलं सिद्धमभ्यङ्गं गात्राणामग्निप्रज्वालनम्
। २५।

वेणुमूलशैवललिप्तमङ्गं मण्डूकवसादिग्धमग्निना ज्वलति । २६।

पारिभद्रकप्रतिवलावञ्जुलवज्रकदलीमूलकल्केन मण्डूकवसासिद्धेन तैलेनाभ्यक्त-
पादोऽङ्गारेषु गच्छति । २७।

उपोदका प्रतिवला वञ्जुलः पारिभद्रकः ।

एतेषां मूलकल्केन मण्डूकवसया सह । २८॥

साधयेतैलमेतेन पादावभ्यज्य निर्मलौ ।

अङ्गारराशौ विचरेद्यथा कुसुमसंचये । २९॥

हंसक्रीञ्चमयूराणामन्येषां वा महाशकुनीनामुदकप्लवानां पुच्छेषु बद्धा नलदीपिका
रात्रावुल्कादर्शनम् । ३०।

वैद्युतं भस्माग्निशमनम् । ३१।

स्त्रीपुष्पपायिता माषा व्रजकुलीमूलं मण्डूकवसामिश्रं चुल्यां दीप्तायाम-
पाचनम् । ३२। चुल्लीशोधनं प्रतीकारः । ३३।

पीलुमयो मणिरग्निगर्भः सुवर्चलामूलग्रन्थिः सूत्रग्रन्थिर्वा पिचुपरिवेष्टितो मुखा-
दग्निधूमोत्सर्गः । ३४।

कुशाअफलतैलसिक्तोऽग्निवर्षप्रवातेषु ज्वलति ।३५।

समुद्रफेनकस्तैलयुक्तोऽम्भसि प्लवमानो ज्वलति ।३६।

प्लवमानानामस्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितोऽग्निर्नोदकेन शाम्यति, उदकेन ज्वलति ।३७।

शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुरुषस्य वामपाश्वर्षशुकास्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितोऽग्निः स्त्रिया. पुरुषस्य वाऽस्थिषु मनुष्यपशुकया निर्मथितोऽग्निर्यत्र त्रिरपसव्यं गच्छति न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति ।३८।

चुच्छुन्दरी खञ्जरीटः खारकीटश्च पिष्यते ।

अश्वमूत्रेण संसृष्टा निगलाना तु भञ्जनम् ॥३९॥

अयस्कान्तो वा पाषाणः कुलीरदर्दुरखारकीटवसाप्रदेहेन द्विगुणः ।४०।

नारकगर्भः कङ्कभासपाश्वर्षात्पलादकपिष्टश्चतुष्पदद्विपदानां पादलेपः ।४१।

उलूकगृध्रवसाभ्यामुष्ट्रचर्मोपानहावभ्यज्य वटपत्रैः प्रतिच्छाद्य पञ्चाशद्योजनान्य-
श्रान्तो गच्छति ।४२।

श्येनकङ्ककाकगृध्रसक्रौञ्चवीचीरल्लानां मज्जानो रेतसि वा योजनशताय,
सिंहव्याघ्रद्वीपिकाकोलूकानां मज्जानो रेतसि वा ।४३।

सार्ववर्णिकानि गर्भपतनान्युष्ट्रिकायामभिषूय श्मशाने प्रेतशिशून् वा तत्समुत्थितं
मेदो योजनशताय ।४४।

अग्निष्टैरद्भुतोत्पातैः परस्योद्वेगमाचरेत् ।

आराज्यायेति निर्वादः समानः कोप उच्यते ॥४५॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे प्रलम्भने अद्भुतात्पादनं द्वितीयोऽध्यायः ।

आदितः सप्तचत्वारिंशच्छततमः ।

३

[अष्टसप्ततिशततमं प्रकरणम् — प्रलम्भनम्, तत्र भेषज्यमन्त्रयोगः]

मार्जारोष्ट्रवृकवराहश्वाविट्वागुलीनप्तृकाकोलूकानामन्येषां वा निशाचराणां सत्वा-
नामेकस्य द्वयोर्बहूनां वा दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि गृहीत्वा द्विधा चूर्णं कारयेत् ।१। ततो दक्षिणं वामेन वामं दक्षिणेन समभ्यज्य रात्रौ तमसि च पश्यति ।२।

एकाम्लकं वराहाक्षि खद्योतः कालशारिवा ।

एतेनाभ्यक्तर्नयनो रात्रौ रूपाणि पश्यति ॥३॥

त्रिरात्रोपोषितः दुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां
यवानावास्याविक्षीरेण सेचयेत् ।४। ततो यवविरूढमालामावध्य नष्टच्छायारूप-
श्चरति ।५।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण श्वमार्जसिलूकवागुलीनां दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि
द्विधा चूर्णं कारयेत् । १६ । ततो यथास्वमभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति । १७ ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण पुरुषघातिनः काण्डकस्य शलाकामञ्जनीं च कारयेत्
। १८ । ततोऽन्यतमेनाक्षिचूर्णेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति । १९ ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीमञ्जनीं शलाकां च कारयेत् । १० । ततो
निशाचराणां सत्त्वानामन्यतमस्य शिरःकपालमञ्जनेन पूरयित्वा मृतायाः स्त्रिया योनीं
प्रवेश्य दाहयेत् । ११ । तदञ्जनं पुष्येणोद्धृत्य तस्यामञ्जन्यां निदध्यात् । १२ ।
तेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति । १३ ।

यत्र ब्राह्मणमाहिताग्निं दग्धं दह्यमानं वा पश्येत् तत्र त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण
स्वयंमृतस्य वाससा प्रसेवं कृत्वा चिताभस्मना पूरयित्वा तमाबध्य नष्टच्छायारूप-
श्चरति । १४ ।

ब्राह्मणस्य प्रेतकार्ये यो गौर्ययते तस्यास्थिमञ्जचूर्णपूर्णाऽहिभस्त्रा पशूना-
मन्तर्धानम् । १५ ।

सर्पदष्टस्य भस्मना पूर्णा प्रचलाकभस्त्रा मृगाणामन्तर्धानम् । १६ ।

उलूकवागुलीपुच्छपुरीषजान्वस्थिचूर्णपूर्णाऽहिभस्त्रा पक्षिणामन्तर्धानम् । १७ ।

इत्यष्टावन्तर्धानयोगाः । १८ ।

‘बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।

भण्डीरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च ॥ १९ ॥

देवलं नारदं वन्दे वन्दे सार्वणिगालवम् ।

एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत् ॥ २० ॥

यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि चमूललाः ।

तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥ २१ ॥

भण्डकामां सहस्रेण रथनेमिशतेन च ।

इमं गृहं प्रवेक्ष्यामि तूष्णीमानन्तु भण्डकाः ॥ २२ ॥

नमस्कृत्वा च मनवे वद्ध्वा शुनकफेलकाः ।

ये देवा देवलोकेषु मानुषेषु च ब्राह्मणाः ॥ २३ ॥

अध्ययनपारगाः सिद्धा ये च कैलासतपसाः ।

एतेभ्यः सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत् ॥ २४ ॥

अतिगच्छति च मय्यपगच्छन्तु संहताः ॥ २५ ॥

अलिते, बलिते, मनवे स्वाहा ॥ २६ ॥

एतस्य प्रयोगः । २७ । त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिन्यां श्वपाकी-
हस्ताद्विलम्बावलेखनं श्रेणीयात् । २८ । तन्माषैः सह कण्डोलिकायां कृत्वाऽसंकीर्णं

आदहने निखानयेत् । १२६। द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्य कुमार्या पेषयित्वा गुलिकाः कारयेत् । १३०। तत एकां गुलिकामभिमन्त्रयित्वा यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्थापयति । १३१।

एतेनैव कल्पेन श्वाविधः शल्यकं त्रिकालं त्रिश्वेतमसंकीर्णं आदहने निखानयेत् । १३२। द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्यादहनभस्मना सह यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्थापयति । १३३।

‘सुवर्णपुष्पीं ब्रह्माणीं ब्रह्माणं च कुशध्वजम् ।

सर्वाश्च देवता वन्दे वन्दे सर्वाश्च तापसान् ॥३४॥

वशं मे ब्राह्मणा यान्तु भूमिपालाश्च क्षत्रियाः ।

वशं वैश्याश्च शूद्राश्च वशतां यान्तु मे सदा ॥३५॥

स्वाहा । अमिले किमिले वयुचारे प्रयोगे फक्के वयुह्वे विहाले दन्तकटके स्वाहा

। ३६।

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।

श्वाविधः शल्यकं चैतत्त्रिश्वेतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥३७॥

प्रसुप्ताः सर्वसिद्धा हि एतत्ते स्वापनं कृतम् ।

यावद्ग्रामस्य सीमान्तः सूर्यस्योद्गमनादिति ॥३८॥

स्वाहा । ३९।’

एतस्य प्रयोगः । १४०। श्वाविधः शल्यकानि त्रिश्वेतानि, सप्तरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्या खादिराभिः समिधाभिरग्निमेतेन मन्त्रेणाष्टशतसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्यामभिजुहुयात् । १४१। तत एकमेतेन मन्त्रेण ग्रामद्वारि गृहद्वारि वा यत्र निखन्यते तत्सर्वं प्रस्थापयति । १४२।

‘बलि वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।

निकुम्भं नरकं कुम्भं तन्तुकाच्छं महासुरस् ॥४३॥

अर्मालवं प्रमीलं च मण्डोतूकं घटोद्वलम् ।

कृष्णकंसोपचारं च पौलोमीं च यशस्विनीम् ॥४४॥

अभिमन्त्रयित्वा गृह्णामि सिद्धयर्थं शवशारिकाम् ।

जयतु जयति च नमः शलकभूतेभ्यः स्वाहा ॥४५॥

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।

सुखं स्वपन्तु सिद्धार्था यमर्थं मार्गयामहे ।

यावदस्तमयादुदयो यावदर्थं फलं मम ॥४६॥

इति स्वाहा । ४७।

एतस्य प्रयोगः । १४८। चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यामसंकीर्णं आदहने बलि .

कृत्वैतेन मन्त्रेण शवशारिकां गृहीत्वा पौत्रीपोट्टलिकं बध्नीयात् ।४६। तन्मध्ये श्वाविधः
शल्यकेन विद्ध्वा यत्रैतेन मन्त्रेण निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति ।५०।

‘उपैमि शरणं चाग्निं देवतानि दिशो दश ।

अपयान्तु च सर्वाणि वंशतां यान्तु मे सदा ।५१।

स्वाहा ।५२।’

एतस्य प्रयोगः ।५३। त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शर्करा एकविंशतिसंपातं कृत्वा
मधुघृताभ्यामभिजुहुयात् ।५४। ततो गन्धमाल्येन पूजयित्वा निखानयेत् ।५५।
द्वितीयेन पुष्येणोद्धृत्यैकां शर्करामभिमन्त्रयित्वा कपाटमाह्न्यात् ।५६। अभ्यन्तरं
चतसृणां शर्कराणां द्वारमपात्रियते ।५७।

चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां भग्नस्य पुरुषस्यास्थ्ना ऋषभं कारयेत्,
अभिमन्त्रयेच्चैतेन ।५८। द्विगोयुक्तं गोयानमाहृतं भवति ।५९। ततः परमाकाशे
विक्रामति ।६०। रविसगन्धः परिधमति सर्वं पृणाति ।६१।

‘चण्डालीकुम्भीतुम्बकटुकसारौघः सनारीभगोसि । स्वाहा’ ।६२। तालोद्घाटनं
प्रस्वापनं च ।६३।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां
तुवरीरावास्योदकेन सेचयेत् ।६४। जातानां पुष्येणैव गृहीत्वा रज्जुकां वर्तयेत् ।६५।
ततः सज्यानां धनुषां यन्त्राणां च पुरस्ताच्छेदनं ज्याच्छेदनं करोति ।६६।

उदकाहिभस्त्रामुच्छासमृत्तिकया स्त्रियाः पुरुषस्य वा पूरयेत्, नासिकाबन्धनं
मुखग्रहश्च ।६७।

वराहभस्त्रामुच्छासमृत्तिकया पूरयित्वा मर्कटस्नायुनाववध्नीयात्, आनाह-
कारणम् ।६८।

कृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहताया गोः कपिलायाः पित्तेन राजवृक्षमयीमभिन्नप्रतिमा-
मञ्ज्यात्, अन्धीकरणम् ।६९।

चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां वलिं कृत्वा शूलप्रोतस्य पुरुषस्यास्थ्ना कीलकान्
कारयेत् ।७०। एतेषामेकः पुरीषे मूत्रे वा निखात आनाहं करोति, पदेऽस्यासने वा
निखातः शोषेण मारयति, आपणे क्षेत्रे गृहे वा वृत्तिच्छेदं करोति ।७१।

एतेनैव कल्पेन विद्युद्गन्धस्य वृक्षस्य कीलका व्याख्याताः ।७२।

पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।

कपिरोम मनुष्यास्थि बद्ध्वा मृतकवाससा ॥७३॥

निखन्यते गृहे यस्य दृष्ट्वा वा यत्पदं नयेत् ।

सपुत्रदारः सधनस्त्रीन् पक्षास्नातिवर्तते ॥७४॥

पुनर्नवमबाचीमं निम्बः काष्ठमधुश्च यः ।
 स्वयंगुप्ता मनुष्यास्थि पदे यस्य निखन्यते ॥७५॥
 द्वारे गृहस्य सेनाया ग्राभस्य नगरस्य वा ।
 सपुत्रदारः सधनस्त्रीन् पक्षाभ्रातिवर्तते ॥७६॥
 अजमर्कटरोमाणि मार्जारनकुलस्य च ।
 ब्राह्मणानां श्वपाकानां काकोलूकस्य चाहरेत् ।
 एतेन विष्टाऽवक्षुण्णा सद्य उत्सादकारिका ॥७७॥
 प्रेतनिर्मालिका किष्वं रोमाणि नकुलस्य च ।
 वृश्चिकाल्यहिकृत्तिश्च पदे यस्य निखन्यते ।
 भवत्यपुरुषः सद्यो यावत्तन्नापनीयते ॥७८॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुसः शिरःकपाले मृत्तिकायां
 गुञ्जा आवास्योदकेन सेचयेत् १७९। जातानाममावास्यायां पौर्णमास्यां वा पुष्य-
 योगिन्यां गुञ्जावल्लीर्ग्राहयित्वा मण्डलिकानि कारयेत् ॥८०॥ तेष्वन्नपानभाजनानि
 न्यस्तानि न क्षीयन्ते ॥८१॥

रात्रिप्रेक्षायां प्रवृत्ताया प्रदीपाग्निषु मृतधेनोः स्तनानुत्कृत्य दाहयेत् ॥८२॥
 दग्धान् वृषमूत्रेण पेषयित्वा नवकुम्भमन्तर्लेपयेत् ॥८३॥ तं ग्राममपसव्यं परिणीय
 यत्तत्र न्यस्तं नवनीतमेषां तत्सर्वमागच्छति ॥८४॥

कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिन्यां शुनो लग्नकस्य योनौ कालायसीं मुद्रिकां प्रेषयेत्
 ॥८५॥ तां स्वयं पतितां गृह्णीयात् ॥८६॥ तया वृक्षफलान्याकारितान्यागच्छन्ति ॥८७॥

मन्त्रभेषज्यसंयुक्ता योगा मायाकृताश्च ये ।

उपहृत्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत् ॥८८॥

इत्योपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे प्रलम्भने भेषज्यमन्त्रयोगः तृतीयोऽध्यायः ।

ग्रादिनोऽष्टचत्वारिंशच्छततमः ।

४

[एकोनाशीतिशततमं प्रकरणम् — स्वबलोपधातप्रतीकारः]

स्वपक्षे परप्रयुक्तानां दूषीविषगराणां प्रतीकारः ॥१॥

श्लेष्मातककपित्थदन्तिदन्तेशठगोजिशिरीषपाटलीबलास्योनागपुनर्नवाश्वेतवारण-
 क्वाथयुक्तं चन्दनसालावृकीलोहितयुक्तं नेजनोदकं राजोपभोग्यानां गुह्यप्रक्षालनं
 स्त्रीणाम्, सेनायाश्च विषप्रतीकारः ॥२॥

पृषतनकुलनीलकण्ठगोधापित्तयुक्तं महीराजीचूर्णं सिन्दुवारितवरणवारुणी-
 तण्डुलीयकशतपर्वाग्रपिण्डीतकयोगो मदनदोषहरः ॥३॥

सुगालविभ्रामदनसिन्धुवारितवरणवारणचल्लीमूलकषयागामन्यतमस्य समस्तानां
वा क्षीरयुक्तं पानं मदनदोषहरम् ।४।

कैड्यपूतितिलतैलमुन्मादहरं नस्तःकर्म ।५।

प्रियङ्गुनक्तमालयोगः कुष्ठहरः ।६।

कुष्ठलोघयोगः पाकशोषघ्नः ।७।

कटफलद्रवन्तीबिलङ्गचूर्णं नस्तःकर्म शिरोरोगहरम् ।८।

प्रियङ्गुमञ्जिष्ठातगरलाक्षारसमधुकहरिद्राक्षौद्रयोगो रज्जूदकविषप्रहारपतन-
निःसंज्ञानां पुनःप्रत्यानयनाय ।९।

मनुष्याणामक्षमात्रम्, गवाश्वानां द्विगुणम्, चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् ।१०।

रुक्मगर्भश्चैषां मणिः सर्वविषहरः ।११।

जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकानामक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य मणिः सर्वविषहरः

।१२।

तूर्याणां तैः प्रलिप्तानां शब्दो विषविनाशनः ।

लिप्तध्वजं पताकां वा दृष्ट्वा भवति निर्विषः ॥ १३ ॥

एतैः कृत्वा प्रतीकारं स्वसंन्यानामथात्मनः ।

अमित्रेषु प्रयुञ्जीत विषधूमाम्बुदूषणान् ॥ १४ ॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशोऽधिकरणे स्वबलोपघातप्रतीकारः चतुर्थोऽध्यायः । आदित
एकोनपञ्चाशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य ग्रीपनिषदिकम् चतुर्दशमधिकरणं समाप्तम् ।

तन्त्रयुक्तिः—पञ्चदशमधिकरणम्

१

[अशोतिशततमं प्रकरणम् — तन्त्रयुक्तयः]

मनुष्याणा वृत्तिरर्थः, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः । १ । तस्याः पृथिव्या लाभ-
पालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति । २ ।

तद्द्वात्रिंशद्युक्तियुक्तम्—अधिकरणम्, विधानम्, योगः, पदार्थः, हेत्वर्थः, उद्देशः,
निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः, अतिदेशः, प्रदेशः, उपमानम्, अर्थापत्तिः, संशयः, प्रसङ्गः,
विपर्ययः, वाक्यशेषः, अनुमतम्, व्याख्यानम्, निर्वचनम्, निदर्शनम्, अपवर्गः, स्वसंज्ञा,
पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, एकान्तः, अनागतावेक्षणम्, अतिक्रान्तावेक्षणम्, नियोगः, विकल्पः,
समुच्चयः, ऊहाम् इति । ३ ।

यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् । ४ । 'पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थ-
शास्त्राणि पर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्'
(१. १. १) इति । ५ ।

शास्त्रस्य प्रकरणानुपूर्वी विधानम् । ६ । 'विद्यासमुद्देशः, वृद्धसंयोगः, इन्द्रिय-
जयः, अमात्योत्पत्तिः' (१. १. ३) इत्येवमादिकमिति । ७ ।

वाक्ययोजना योगः । ८ । 'चतुर्वर्णाश्रमो लोकः' (१. ४. १६) इति । ९ ।

पदावधिकः पदार्थः । १० । मूलहर इति पदम् । ११ । 'यः पितृपैतामहमर्थ-
मन्यायेन भक्षयति स मूलहरः' (२. ६. २१) इत्यर्थः । १२ ।

हेतुरर्थसाधको हेत्वर्थः । १३ । 'अर्थमूलौ हि धर्मकामौ' (१. ७. ७) इति । १४ ।

समासवाक्यमुद्देशः । १५ । 'विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः' (१. ६. १) इति । १६ ।

व्यासवाक्यं निर्देशः । १७ । 'कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः' (१. ६. २) इति । १८ ।

एवं वर्तितव्यमित्युपदेशः । १९ । 'धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत, न निःसुखः
स्यात्' (१. ७. ३) इति । २० ।

एवमसावाहेत्युपदेशः । २१ । 'मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान् कुर्वीतेति मानवाः ।
षोडशेति बार्हस्पत्याः । विशतिमित्यौशनसाः । यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यः' (१. १५.
४७-५०) इति । २२ ।

उक्तेन साधनमतिदेशः । २३ । 'दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम्' (३. १६. १)
इति । २४ ।

वक्तव्येन साधनं प्रदेशः । २५ । 'सामदानभेददण्डैर्वा, यथाऽऽपत्सु व्याख्या-
स्यामः' (७. १४. ११) इति । २६ ।

दृष्टेनादृष्टस्य साधनमुपमानम् । २७ । 'निबृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात्' (२. १. १८) इति । २८ ।

यदनुक्तमर्थादापद्यते साऽर्थपत्तिः । २९ । 'लोकयात्राविद्वाजानमात्मद्रव्यप्रकृति-संपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत' (५. ४. १) । ३० । 'नाप्रियहितद्वारेणाश्रयेत' इत्यर्थादापन्नं भवतीति । ३१ ।

उभयतोहेतुमानर्थः संशयः । ३२ । 'क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वा' (७. ५. १२) इति । ३३ ।

प्रकरणान्तरेण समानोऽर्थः प्रसङ्गः । ३४ । 'कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमौ-इति समानं पूर्वोण' (१. ११. १०) इति । ३५ ।

प्रतिलोमेन साधनं विपर्ययः । ३६ । 'विपरीतमतुष्टस्य' (१. १६. १२) इति । ३७ ।

येन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः । ३८ । 'छिन्नपक्षस्येव राजश्चेष्टानाशश्च' (८. १. ९) इति । ३९ । तत्र 'शकुनेः' इति वाक्यशेषः । ४० ।

परवाक्यमप्रतिषिद्धमनुमतम् । ४१ । 'पक्षाबुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूह-विभागः' (१०. ६. १) इति । ४२ ।

अतिशयवर्णना व्याख्यानम् । ४३ । 'विशेषतश्च संधानां संधर्षमिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदस्तन्निमित्तो विनाश इत्यसत्प्रग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यात्' (८. ३. ६४) इति । ४४ ।

गुणतः शब्दनिष्पत्तिनिर्वचनम् । ४५ । 'व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम्' (८. १. ४) इति । ४६ ।

दृष्टान्तो दृष्टान्तयुक्तो निदर्शनम् । ४७ । 'विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पाद-युद्धमिवाभ्युपैति' (७. ३. ३) इति । ४८ ।

अभिप्लुतव्यपकर्षणमपवर्गः । ४९ । 'नित्यमासन्नमरिबलं वासयेद् अन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः' (९. २. ६) इति । ५० ।

परैरसमितः शब्दः स्वसंज्ञा । ५१ । 'प्रथमा प्रकृतिः, तस्य भूम्यनन्तरा द्वितीया, भूम्येकान्तरा तृतीया' (६. २. १३-१५) इति । ५२ ।

प्रतिषेद्धव्यं वाक्यं पूर्वपक्षः । ५३ । 'स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीयः' (८. १. ७) इति । ५४ ।

तस्य निर्णयनवाक्यमुत्तरपक्षः । ५५ । 'तदायत्तत्वात्, कूटस्थानीयो हि स्वामी' (८. १. १७-१८) इति । ५६ ।

सर्वत्रायत्तमेकान्तः । ५७ । 'तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत' (१. १९. ५) इति । ५८ ।

पद्मचादेवं विहितमित्यानागतावेक्षणम् । ५६ । 'तुलाप्रतिमानं पीतवाध्यक्षे बध्यामः'.

(२. १३. २८) इति । ६० ।

पुरस्तादेवं विहितमित्यतिक्रान्तावेक्षणम् । ६१ । 'अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तात्'

(६. १. ७) इति । ६२ ।

एवं नान्यथेति नियोगः । ६३ । 'तस्माद्धर्म्यमर्थ्यं चास्योपदिशेत्, नाधर्म्य-
मनर्थ्यं च' (१. १७. ३३) इति । ६४ ।

अनेन वाजनेन चेति विकल्पः । ६५ । 'दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः'

(३. ५. १०) इति । ६६ ।

अनेन चानेन चेति समुच्चयः । ६७ । 'स्वयंजातः पितुर्बन्धूनां च दायादः'

(३. ७. १३) इति । ६८ ।

अनुक्तकरणमूह्यम् । ६९ । 'यथा च दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ स्यातां
तथाऽनुशयं कुशलाः कल्पयेयुः' (३. १६. ५) इति । ७० ।

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।

अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥ ७१ ॥

धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च ।

अधर्मनर्थैर्विद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥ ७२ ॥

येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥ ७३ ॥

इति तन्त्रयुक्ती पञ्चदशेऽधिकरणे तन्त्रयुक्तयः प्रथमोऽध्यायः । आदितः पञ्चाशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशसधिकरणं समाप्तम् ।

(दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥)

[समाप्तमिदं कौटिलीयवर्थशास्त्रम्]